

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 13₂

Δ Ω Ρ Η Μ Α

ΣΤΟΝ

ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1985

ΤΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΟΥ ΔΩΡΗΜΑΤΟΣ
ΕΙΧΑΝ ΟΙ ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ ΤΟΥ ΑΠΘ
ΔΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΤΗ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΤΩΝ ΔΟΚΙΜΙΩΝ
Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΗΣΤΙΑΔΗΣ

SOLAR CULT IN PLETHON'S PHILOSOPHY?

IGOR P. MEDVEDEV/Leningrad

Some years ago I have already written on the subject of my present report¹. However, I'd like to touch upon it again, since that was not the end of the story.

It is known that the ancient pagan tradition of deifying the Sun as the supreme ruler of Heaven was taken up by the neoplatonic philosophers of the Renaissance and gave birth to various utopian theories in the field of the social thought and to the idea of the Heliocentric system in the field of astronomy and philosophy of Nature². The Italian scholar E. Garin, one of today's most competent specialists in the Renaissance philosophy, states that «the prophet and the higher priest» of this solar ideology was the Byzantine neoplatonist of the XV century George Gemistus Plethon, whose philosophical system is in Garin's opinion nothing but «a platonizing solar cult» (un platonizzante culto solare)³. The same Italian scholar made a supposition that in «The Hymn to the Sun» by the Italian poet of Greek descent Michael Maroullou Tarchaniotes, as well as in Ficino's solar cult «it is easy to detect the echo of the solar liturgy that Plethon again by his work had set in motion (aveva rimesso in circolazione) and maybe even brought into fashion among certain groups of educated people in Italy «Maroullou's⁴ Hymn to the Sun, —says Garin, —not only forms the solemn introduction to the third book of «The Natural Hymns», but also seems to present the most typical specimen of the theology that was made up by the new philosophers through the curious contamination of the pre-socratic naturalism and the mystical neoplatonism»⁵.

* I thank my daughter Marina for the translation into English of this article composed in Russian.

1. I. P. Medvedev, *Visantijskij gumanizm XIV-XV vv.*, Leningrad, «Nauka», 1976, p. 66-70.

2. *Le Soleil à la Renaissance-Sciences et Mythes*. Paris, 1967.

3. E. Garin, *Studi sul platonismo medievale*. Firenze, 1958, p. 195; *Idem*, *L'età nuova. Ricerche di storia della cultura dal XII al XVI secolo*. Napoli, 1969, p. 97, 288.

4. *Inni naturali*. - In: *Michaelis Marulli Carmina*. Ed. Perosa. Zürich, 1951, p. 136 sq. About Marullo: D. *Zakynthos*. Μιχαήλ Μάρουλλος Ταρχανιώτης. - Έπετα. Έτ. Βοζ. Σπουδών, 5, 1928.

5. E. Garin, *Studi sul platonismo medievale*, p. 195.

This point of view of the prominent Italian scholar seems today to have become *communis opinio*, owing partly to the magical influence and authority of his personality. Thus, in the recently published article by Laura Onofri, it is stated that after Plethon, «who had discovered the polytheism for the Western world», there was left a hymn to the Sun, that was much read in the second part of the XV cent. (*ci resta un inno al sole molto letto nella seconda metà del Quattrocento*)⁶.

The question is, if there are any good reasons for that sort of conclusion. Speaking of the arguments in favour of this conclusion, we'll have to confine ourselves to those of Garin himself, since his followers give us none at all. The facts his conclusions are based on, are well known in science. First of all it is the statements of George of Trebizond, the Byzantine scholar and philosopher, who had gone to the West and taught Greek in many Italian towns, the humanist, who had paid tribute to Plato's ideas, but who later for some ideological reasons became his fierce enemy, as well as the enemy of the contemporary neoplatonic humanists, —in the first place, Plethon and his adherents⁷. Already after Plethon's death George of Trebizond recalls in his pamphlet «Against Theodore Gaza», that the members of Plethon's neoplatonic sect used to daily address their prayers to the Sun that they worshipped as God and as «the world soul» and that these prayers were written «most artfully by Gemistus, the most impious of all people, who is said to have left a book against Christ Our Lord» (*Solem...cui feruntur quotidie quasi deus sit, anima mundi, ut aiunt, preces fundere, quas eloquentissime Gemistus quidam versus Christum Dominum nostrum reliquisse fertur*)⁸. He sounds still more categorical in another of his works, from 1455: «I have seen, seen and read his (i.e. Plethon's) prayers to the Sun, where he extols and adors it as the Universal creator» (*Vidi, vidi, ego vidi et legi preces in Solem eius, quibus sicut creatorem totius hymnis*

6. L. Onofri, «Sicut fremitus leonis ita et regis ira»: Temi neoplatonici e culto solare nell'orazione funebre per Niccolò V di Jean Jouffroy. - *Humanistica Lovaniensia*, 1982, vol. 31, p. 16.

7. We refer to the three latest works where the full bibliography of works on George of Trebizond is to be found: M. Ciszewski, «Aristotelism chrześcijański»: Jerzego z Trapezuntu. - *Studia Mediawistyczne*, 1974, 15, p. 3-69; R. Ravagnani, Nota sul pensiero politico di Giorgio da Trebisonda. - *Aevum*, 1975, 49, p. 310-329; Monfasani J. George of Trebizond: A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic. Leiden, 1976 (the main work).

8. L. Mohler, *Aus Bessarions Gelertenkreis*. Paderborn, 1942, p. 302-303; cf. E. Garin, *Studi sul platonismo*, p. 195, 216; *Idem*, *L'età nuova*, p. 289.

extollit atque adorat, tanta verborum elegantia compositionis, suavitate numeri, sonoritate schematum rebus accomodata dignitate distinctas, ut nihil addi posse videatur, sententiis autem ita caute divinos solis honores efferentes, ut ne doctissimi quidem attentius saepiusque perlegerint, animadvertere possint. Quales ergo putamus libros esse illos, in quibus scribendis totam aetatem consumpserat, ad quos totum animum, totam curam, omnem operam, studium, vigilantiam suam transulerat?)⁹.

This testimony seems very interesting —more than that— it's actually unique. As a matter of fact there would be no problems at all, if there weren't so many of them. The trouble is, that among Plethon's hymns to the gods, that are to be found in the preserved parts of his «Laws» (the succession of their numbers, given by the author himself, shows that all the hymns are preserved) there is no one, dedicated specially to Helios. When Plethon addresses «Sun our Lord» or mentions him (see, e.g. «The ninth hymn, the 7th of the monthly hymns, —to the gods of Heaven: Ὡ τοῦδ' οὐρανοῦ ἄναξ Ἥλιε, ἔλαος εἷης..., and s.o.¹⁰) he doesn't seem to prefer this deity to others¹¹. Heavens—the province, allotted to it, is rather honourable and important, but by no means exclusive. The Sun along with other deities submits to the supreme deity-Zeus as well as Poseidon. In Plethon's hymns the Sun is naturally «the ruler of Heavens», but it fades in the light of the higher deities, gods of Olympus. It should be mentioned, that the antique heliocentric ideas (even in their neoplatonic version, e.g. of Julian «the Apostate» or Simplicius)¹² does not seem to have had any influence on Plethon, though they were known in Byzantium¹³ and it was at that very time

9. Georgii Trapezuntii Comparationes philosophorum Aristotelis et Platonis. Venetiis, 1523, s.p.; cf. *E. Garin*, *L'età nuova*, p. 292; *Idem*, *Il platonismo come ideologia della sovversione europea: La polemica antiplatónica di Giorgio Trapezuntio*. - «*Studia humanitatis*». Ernesto Grassi zum 70. Geburtstag. München, 1973, p. 118.

10. Pléthon, *Traité des lois*. Paris, 1858, p. 210.

11. The same is noted by Laura Onofri, who writes that Plethon «non attribuita al sole nessuna speciale supremazia»: *L. Onofri*, *Op. cit.*, p. 16.

12. *E. S. Stamatis*, *Τὸ Ἡλιοκεντρικὸν Σύστημα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*. - *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 1971, 46, p. 65-83; cf. *G. Donnay*, *Copernic et ses prédecesseurs grecs*. - In: *Le monde grec. Hommages à Claire Préaux*. Bruxelles, 1975, p. 291-301.

13. *P. Wirth*, *Zur Kenntnis heliosatellitischen Planetartheorien im griechischen Mittelalter*. - *Hist. Zeitschr.*, 1971, 212, p. 363-366. But on the whole, the astronomic knowledge in Byzantium naturally developed within the frame of orthodox - ptole-

Nicholas Cusanus in Western Europe not only takes them up, but also makes a brilliant supposition, the Earth rotates. Though in the above mentioned 9th hymn Plethon calls the planets Venus (Φωσφόρος) and Mercury (Στίλβων) «ever present shining satellites of the Sun (ἀγλαῶ ἡελίοιο αἰὲν ὀπάονε)»¹⁴, he—in the first place—doesn't classify the Earth and other planets as satellites of the Sun and—in the second place—the very concept of ὀπάονε doesn't seem to mean a celestial body, rotating about another one, it rather has a more general meaning of «an assistant», a synonym to ὑπαρχοι, with which Plethon designates here Saturn and Jupiter (Φαίνων Φαέθων τε).

Being conscious of the vulnerability of his opinion, Garin makes a supposition that «the text, mentioned by George of Trebizond, probably is not preserved»¹⁵; evidently, he is inclined to believe that there existed some other solar hymns by Plethon, apart from those in the «Laws». To my opinion, this supposition is obviously wrong, one should just think of the «secluded», «well-planned» character of his philosophical system of «Zeusismus», embodied in the «Laws». The supposition that there had been some other, «accidental» hymns, not determined by his system and having nothing to do with it—just is not plausible. It looks like a paradoxe, but the same thing is proved by still other arguments, voiced by Garin and his followers, who think it necessary to confirm the testimony of George of Trebizond. The thing is that Bidez, while studying the manuscript tradition of Julian's works, discovered that after the 14th century there increased the number of manuscripts, comprising just a discourse of Julian Εἰς τὸν βασιλέα Ἡλίου. One of them is a manuscript of 14th century (Marcianus gr. 436) and four manuscripts of 15th century (Monacensis gr. 490, Riccardianus gr. 76, Vaticanus gr. 2236 and Ottobonianus gr. 181; this one comprises as well some works of George Gemistus Plethon). The manuscript Vat. gr. 2236 was almost completely written by Demetrius Ralles Kavakes, Plethon's friend and disciple, who left Greece in 1466 and settled down in Rome, where he died at the age of 90¹⁶. Some of the mentioned manus-

mean tradition. About an interesting effort to break with this tradition in the late Byzantium: *D. Pingree*, The astrological school of John Abramias. - *Dumbarton Oaks Papers*, 1971, 25, p. 189-215.

14. Pléthon, *Traité des lois*, p. 210.

15. *E. Garin*, *Studi sul platonismo*, p. 196.

16. *J. Bidez*, *La tradition manuscrite et les éditions des discours de l'Empereur Julian*. Paris, 1929, p. 76; cf. *H. Grégoire*, *Les manuscrits de Julian et le mouvement néopaien de Mistra: Démétrius Rhallis et Gémiste Pléthon*. - *Byzantion*, 1930, 45, p. 730-736.

cripts (among them Vat. gr. 2236 and Ottob. gr. 181) turned out to have interesting scholia, written by Kavakes; it's these very scholia that scholars usually use to prove that Plethon really had his solar cult. E.g., after the title of the above mentioned discourse of Julian, Kavakes adds a note on the margin: *πλήθωνος* —and reproduces the two first lines of just the 9th hymn of Plethon's «Laws» (*ὦ τοῦδ' οὐρανοῦ ἀναξ, ἦλιε*, and s.o.), —the fact, who is to my mind still another proof that Plethon hadn't written any other hymns to the Sun, otherwise Deme-trius Kavakes (who probably knew the secrets of his teacher better than anyone else) would have quoted this very text. Still more significant is the fact the Kavakes directly reproaches his teacher for not having used the discourse of Julian, evidently so important for him, in his logical schemes (*ταύτην τὴν ἐξήγησιν τοῦ παρόντος λόγου παρέληπες*). It means that Plethon didn't even know of this «gospel of heliolatry».

Still, how should we treat the statements of George of Trebizond? Before I was inclined to explain them with the purely psychological reasons, —as an exaggeration of an impassioned ideological enemy whose «quarrelsome» disposition is very known¹⁷ (especially negative is the description of George of Trebizond by Regiomontanus, who *delirus senex ventosus, famosus senex, ridiculus senex* calls him in his unpublished work «*Defensio Theonis contra Trapezuntium*»¹⁸). But now I seem to have found a more simple answer to the problem.

During my recent trip to Italy (october 1982-january 1983), having at the same time some other things to do, I acquainted myself with the famous autographs of Plethon in Biblioteca Marciana (Venice). I did it sooner out of curiosity than on any serious purpose, for these manuscripts are well known in the branch, they had been studied such competent scholars as F. Masai (the author of the main work about Plethon) and Au. Diller. It's just these two who have the honour of discovery of Plethon's autographs¹⁹. One of these manuscripts (Marcianus gr. 406 = coll. 791) attracted my special attention. It was written by two scriptors: one is Plethon himself and the other is scriptor, who was

17. I. P. Medvedev, *Visantijskij gumanizm*, p. 69.

18. Archiv AN SSSR, rasrjad IV, opis 1, N 935, f. 20, 40, 54.

19. R. et F. Masai, *L'Oeuvre de Georges Gémiste Pléthon. Rapport sur des trouvailles récentes: autographes et traités inédits*. - In: Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des Lettres, 1954, p. 536-555; A. Diller, *The autographs of Georgius Gemistus Pletho*. - «*Scriptorium*», 1956, vol. V, fasc. 1, p. 27-41; D. Dedes, *Die Handschriften und das Werk des Georgios Gemistos (Plethon): Forschungen und Funde in Venedig*. - *Ελληνικά*, 1981, 33, p. 66-81.

Plethon's constant collaborator in copying his manuscripts²⁰. I have made an attempt to identify his handwriting with that of a well known scribe, who in his colophones used to sign as Γεώργιος βυζάντιος ὁ ἑλληνικός²¹. In Marcianus gr. 406 he copied the fol. 121^v (Carmina aurea by Pythagoras) and fol. 141^r-145^r with the treatise of the florentine humanist Leonardo Bruni «Περὶ τῆς τῶν φλωρεντίνων πολιτείας». The rest of the manuscript is written by Plethon himself and comprises a number of his excerpts from works by Diodorus, Plutarch, Strabo, Theophrastus, Aristotle, Dionysios of Halikarnass, Xenophon, as well as his own work on Zoroaster. Apart from these he copied the orphic hymns to the pagan gods on the fol. 128-135 (in the following order: προοίμιον without beginning, the hymns 15-17, 36, 34, 66, 46, 32, 37, 7-9 and 86, according to the edition by G. Quandt²²) and then hymns by Proclus (6, 5, 4, 3, 2 according to the edition by E. Vogt²³). Among all these hymns there are two hymns to the Sun—the famous 8th orphic hymn «Εἰς Ἥλιον» and—at least as famous—the prolix hymn by Proclus under the same title. I think that it was just these hymns George of Trebizond «have seen and read», taking them for Plethon's.

What grounds have I got to make such a conclusion? In the first place the hymns are copied anonymously, without indication of either their author or their source, mixed up with other notes and works by Plethon²⁴. And if in our days François Masai and Aubrey Diller, coming

20. He is responsible for the whole of Marcianus gr. Cl. IV, 31 (= coll. 1316), as well as for a significant part of Strabo's text in Marcianus gr. 379 (= coll. 520). The specimen of his handwriting with the scholia of Plethon himself in the margins is published in: *R. et F. Masai, L'œuvre de Georges Gémiste Pléthon*.

21. *S. Bernardinello, Autografi greci e greco-latini in Occidente*. Padova, 1979, p. 46, N 4; *Idem, Giorgio, un copista greco del XIV secolo*. - *Annali Fac. lett. e filos. Univ. Padova*, 1976, vol. 1, p. 33-35. The specimen of the handwriting of the scribe George of Byzantium is given according to the manuscript Monacensis gr. 202, f. 248^r, that comprises the «Onomasticon» of Julius Pollux and is dated by Bernardinello, according to the watermarks, by XIV-XV century. We wish the dating would be more exact. The handwriting of George of Byzantium seems to belong sooner to the 15th century. Bernardinello himself, noting that the first part of the manuscript shows another hand, is inclined to date the manuscript by 15th cent., connecting it with the Crete's manuscript school, whose representatives were «Ioannes Posos and a number of other escaped greeks», who found refuge in Venice and northern Italy after 1453 (*S. Bernardinello, Autografi*, p. 46).

22. *Orphei Hymni*, ed. G. Quandt, Berolini, 1941, ²1955, ³1962.

23. *Procli Hymni*, ed. L. Vogt, Wiesbaden, 1957 (= *Klassisch-Philologische Studien*, Heft 18).

24. Only in the end of this collection of hymns is a hymn with the title Ὀρφικὴ εἰς δῖα θεολογία, but one could easily not have noticed it.

across these hymns, could have some difficulties with identifying them²⁵, why couldn't George of Trebizond have got in the same trap? Mimicry of the antiquity in the Renaissance is a well known phenomenon, that makes it hard for the scholars to identify anonymous texts. Not at all by chance the same Masai first ascribed the treatise *Περὶ τύχης* to Plethon and joyfully informed the world about his discovery²⁶, but was later forced to embarrassedly refute himself, for the author of the treatise turned out to be Alexander of Afrodisia (end of II-beg. of III century)²⁷. Besides, George of Trebizond, not being one of Plethon's disciples and not even knowing him personally, absorbed rumours about the esoteric activity of Plethon and members of his circle, who would address the pagan gods with some hymnical prayers. That is why, coming across these copied by Plethon orphic and Proclus' hymns, he thought it was those very hymns Plethon had written. In the second place all that George of Trebizond says about those ostensibly Plethon's hymns, suits perfectly the orphic and Proclus' hymns to the Sun, if not verbatim, than in any case in its sense. Sun as *anima mundi*? But it is one of the orphic terms, ascribing the Sun a power over the whole world and calling it *κοσμοκράτωρ*, who creates the world harmony, *κόσμου τὸν ἐναρμόνιον δρόμον ἔλκων*. Sun as creator totius? But in Proclus' hymn to the Sun we find even the calque of this expression: *θεὸς παγγενέτωρ*.

Is it possible that George of Trebizond, who seems to have been an educated person, did not know anything about the orphic and proclian hymns? I think it quite possible to suggest that he didn't know of them, bearing in mind the circumstances of his life and the peculiarities of the tradition of these manuscripts. George of Trebizond came to the West as a young man, in his early thirties, and still—as he himself states in one of his letters—already educatus²⁸. But this educatio was reduced to the knowledge of Homer, Pindar, Euripides, Plato, Aristotle,

25. Masai vaguely identifies all the hymns as orphic (*R. et F. Masai*, *L'œuvre de George Gémiste Pléthon*, p. 546), while Diller for no obvious reason ascribes the hymns of Proclus to Pseudo-Aristotle (*Au. Diller*, *The autographs of Georgius Gemistus Pletho*, p. 37). The latter's work «*De Mundo*» (401 a 25) that Diller refers to, does not at all comprise any of our hymns.

26. *R. et F. Masai*, *L'œuvre de Georges Gemiste Pléthon*, p. 354; cf. *E. Garin*, *Studi sul platonismo*, p. 163; *H.-G. Beck*, *Überlieferungsgeschichte der byzantinischen Literatur*. - In: *Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel*. München, 1975, p. 461.

27. *F. Masai*, *Le «De fato» d'Alexandre d'Aphrodise attribué à Pléthon*. - Byzantion, 1963, t. 33 (1), p. 253-256.

28. *J. Monfasani*, *George of Trebizond*, p. 5-6, 341.

Herodotus and Plutarch. No traces of acquaintance with orphism or Proclus' works are to be found in either this early period of his life or any later one. At least, neither orphics nor Proclus are present in the list of the authors, quoted by George, according to Monfasani²⁹. As a matter of fact, there's nothing unusual about it, because very few people knew about them in the 15th century. Two copies of these works (in the manuscripts they are almost always together) had been brought to Europe from Constantinople by the Italian humanists Giovanni Aurispa and Francesco Filelfo. It was probably those two copies that became the basis of all the manuscripts with orphic hymns that now are kept in the libraries of Western Europe (no one of these manuscripts is older than of 15th century). Constantine Lascaris testifies that in the second half of the 15th century the manuscripts with the works ascribed to Orpheus, were still very rare. It was with a great effort that he found a copy of Orpheus' *Argonautica* in Milano and he couldn't find other copies to check and revise this manuscript³⁰. But «*Argonautica*» is usually present in those manuscripts that our monuments also comprise!

And one more question of great importance: could George of Trebizond have access to Plethon's autograph, to Marcianus gr. 406? Surely he could! The manuscript comes from the library of cardinal Bessarion, it came to Bibliotheca Marciana as a part of his famous munus. And though cardinal Bessarion and George of Trebizond are known in history as ardent antagonists—mostly against the background of the controversy between the aristotelists and the platonists of the Quattrocento—they had been friends and helped each other up to the beginning of the fifties: cardinal Bessarion was one of the patrons of George of Trebizond, while the latter made for him and to his order a Latin translation of the works of Basil the Great³¹. During his stay in Rome, where he came from Florence in 1443 and held a leading position in the local university (*studium urbis*)³², George of Trebizond was a member of a narrow circle of humanists who thronged round cardinal Bessarion. He was therefore sure to visit the cardinal's house on the Quirinal and use his library. I think it was just at that time he learned about Plethon's manuscript.

29. *Ibid.*, s. Index of Names and Subjects.

30. F. Hillmann, *De arte critica in Orpheus Argonauticis factitanda*. Lipsiae, 1883, p. 44, 47 sq.; N. I. Novosadskij, *Orficeskie gimny*. Varsava, 1900, p. 1-2.

31. J. Monfasani, George of Trebizond, p. 47-49; C. Bianca, *La formazione della Biblioteca Latina del Bessarione*. - In: *Scrittura, Biblioteche e Stampa a Roma nel Quattrocento*. Città del Vaticano, 1980, p. 118.

32. J. Monfasani, George of Trebizond, p. 53, 68-69, 79-85; G. Ravagnani, *Nota sul pensiero politico di Giorgio Trebizonda*, p. 311, n. 6.

All the above mentioned facts allow one to make the following conclusion: there is no reason to overestimate the significance of the solar cult in Plethon's philosophy —and what's more— consider him as the prophet and the higher priest of this tradition and after all of the whole solar ideology of the Renaissance. Being a platonist, he was potentially (as well as in reality!) willing to accept this idea; it is possible that he touched upon this subject in his esoteric discussions (the question of the influence on Plethon from the orphic and Proclus' hymnography has never been investigated and is surely worth clearing up). Still, the solar cult was not the centre of gravity in his theory, judging by what is preserved of his legacy. In this respect the solar infatuation of his disciple Demetrius Kavakes is much more interesting; competing with Julian in his love for the sunshine, he states that he got the passion (πόθος) for the Sun when he yet had not reached seventeen and now that he already is 74, his passion for the Sun seems only to have become stronger (καὶ νῦν ὄντα μὲ ο' καὶ δ' ἐτῶν καὶ αὖξις ὁ πόθος)³³. One gets the impression that in Italy of the Renaissance there existed more favourable conditions for blossoming of the solar ideology than in Byzantium.

33. *J. Bidez*, *La tradition manuscrite*, p. 78; cf. *H. Grégoire*, *Les manuscrits de Julien*, p. 734; *F. Masai*, *Pléthon et le platonisme de Mistra*. Paris, 1956, p. 305; *E. Garin*, *Studi sul platonismo*, p. 195; *A. Keller*, *Two byzantine scholars and their reception in Italy: II. Demetrios Kavakes on the nature of the sun*. - *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 1957, 20, p. 363-370 (Unfortunately we have had no access to this work).

[illegible]

Figure 2. *Marcianus* gr. 406, f. 134r (photo courtesy Anna Maria Zanolto, Bibl. Marciana).

THOMAS DESPOT OF EPIROS AND THE FOUNDATION DATE
OF THE PAREGORITISSA AT ARTA

D. M. NICOL/London

The founders' inscription in the church of the Paregoritissa at Arta bears no date. Its text has been mistranscribed, misread and misinterpreted many times, by W. M. Leake in 1835, by P. Aravantinos in 1856, by the Russian archimandrite Antonin in 1886, and by G. Lambakis in 1903¹. For long the most favoured misreading was that of Aravantinos, who had claimed to see in the inscription the name of "Ioannes Komnenos Despotēs"². He was uncertain whether this might refer to John I or to John II Orsini, although he should have known that John I, Count of Cephalonia and Zante, who died in 1317, never held the title of Despot. The error of Aravantinos was enshrined by Karl Hopf in his *Geschichte Griechenlands*³, from whom it was taken up, along with many other unsubstantiated statements, by I. A. Romanos⁴, by William Miller⁵, and finally by Sp. Lambros⁶. Lambros compounded his misreading of the inscription by transmogrifying the evidently rampant lions in its decoration into bears, supposedly emblems of the Orsini family. None of these scholars can have inspected the inscription very closely, for it is clear that the word 'Ioannes' does not appear in it.

1. *W. M. Leake*, *Travels in Northern Greece*, I (London, 1835), p. 204; *P. Aravantinos*, *Χρονολογία τῆς Ἡπείρου* (Athens, 1856), I, p. 113 n. 1, II, p. 22; *Antonin*, *archimandrite*, *Iz Rumeli* (= *Antonin*, *Poezdka v Rumeliju*, II: St Petersburg, 1886), p. 471; *G. Lambakis*, in *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας* III (1903) 76.

2. *Aravantinos*, *op. cit.*, I, p. 113 n. 1.

3. *K. Hopf*, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, I (= *J. S. Ersch* and *J. Gruber*, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, LXXXV: Leipzig, 1867), p. 429.

4. *I. A. Romanos*, *Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου ἱστορικὴ πραγματεία* (Kerkyra, 1895), p. 127; *idem*, *Γρατιανὸς Ζώρζης αὐθέντης Λευκάδος ἱστορικὴ πραγματεία* (Kerkyra, 1870), pp. 232-234. As reprinted in *Ἰωάννου Ῥωμανοῦ ἱστορικὰ ἔργα*, ed. *K. Daphnes* (Kerkyra, 1959), pp. 64, 277-278.

5. *W. Miller*, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)* (London, 1908), p. 250.

6. *Sp. P. Lambros*, *Ἡ Παναγία Βελλᾶ πλησίον τοῦ Βουλγαρελλίου ἐν Τζουμέρκις, Νέος Ἑλληνομνήμων* II (1905) 297. The error is most recently repeated by *N. G. Ziargos*, *Φεουδαρχικὴ Ἡπειρος καὶ Δεσποτάτο τῆς Ἑλλάδας. Συμβολὴ στὸ Νέο Ἑλληνισμὸ* (Athens, 1974), p. 157.

The first to observe this fact seems to have been G. Millet in 1916⁷; and his reading was that endorsed, amended and amplified by Professor A. K. Orlandos in his study of the Paregoritissa church published in its final form in 1963⁸. The "Ioannes" of Aravantinos and others turned out to be "Anna", and the whole inscription could be reconstructed to read as follows:

Κομνηνοδούκας δεσπότης Νι[κηφ]όρος
 "Αννα βασίλ[ισσ]α Κομνην[οδούκαινα];]
 Κομνηνόβλαστος δ[εσπότης Θ]ωμάς μέγας
 Κομνην[ῶν κ]λάδος ἄ[γγελωνύμων].

The founders of the church of the Paregoritissa were thus the Despot Nikephoros I Komnenos Doukas and his wife, the *basilissa* Anna (Palaiologina Kantakouzene), together with their son and heir Thomas, described as "Komnenoblastos" and Despot, whose name Millet had supplied in his reconstruction of the inscription⁹. The term "Komnenoblastos" was coined on the analogy of πορφυρόβλαστος. It is a variation of the more common word Κομνηνοφύης, which is applied to the same Despot Nikephoros and *basilissa* Anna in the founders' inscription in the church at Boulgareli, near Drosopigi, known as the Kokkine Ekklesia or Panagia Bellas¹⁰.

The separatist Greek rulers of Epiros, as well as their Italian and Serbian followers, were always proud of their connexions with the imperial families of Komnenos and Doukas. The Italian John II Orsini (1323-1336/7), who was made Despot in Epiros by Andronikos III, quickly adopted the hallowed name of Komnenos to help legitimise his usurpation of power¹¹. So also did the first Serbian Despot of Ioannina,

7. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine* (Paris, 1916), p. 9 n. 2.

8. A. K. Orlandos, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης* (Athens, 1963). An earlier version appeared in *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* V (1919) 1-82.

9. Orlandos, *op.cit.* (1963), pp. 97-99, 154. The alternative reading which he proposed for the last line was: Κομνην[οὶ Ἐλ]λάδος α[ὐτάνακτες]. This seems implausible. It should be noted, however, that the letter ε of the word δεσπότης in the third line is also legible.

10. A. K. Orlandos, *Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου. Ἡ Κόκκινη Ἐκκλησία (Παναγία Βελλᾶς), Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* II (1927) 153-169, especially 164-167. For the word Κομνηνοφύης, see, e.g., Manuelis Philae Carmina, ed. E. Miller (Paris, 1855-7), I, pp. 73³, 76²⁷, II, p. 204¹⁸; and for πορφυρόβλαστος, *ibid.*, II, p. 355²³.

11. John II Orsini signed the chrysobull which he issued in favour of Ioannina in 1330 as: John the Despot Κομνηνός Ἀγγελοῦ δ' Δούκας. Romanos, *Περὶ τοῦ Δεσποτάτου*, p. 132 (p. 66). His court poet Constantine Hermoniakos addressed him

Thomas Preljubović, who in 1375 signed his name as Θωμᾶς δεσπότης Κομνηνός ὁ Πρεάλυμπος¹². The word μέγας in the Paregoritissa inscription may be no more than a piece of grandiloquence. The title of Megas Komnenos was seldom accorded to the rulers of Epiros, except in a laudatory sense to Theodore Komnenos Doukas by his loyal supporter Demetrios Chomatianos earlier in the thirteenth century¹³. It seems likely that it should be construed to go with the word Despot rather than with the name Komnenos in this inscription.

Nikephoros, the eldest son and heir of the Despot Michael II of Epiros, had married Anna Palaiologina, niece of the Emperor Michael VIII, in 1265, at which time the emperor had confirmed his right to the title and dignity of Despot¹⁴. He succeeded his father as ruler in Epiros in 1267-8¹⁵. Anna bore him four children, two boys and two girls. His first son, called Michael, is known only from western sources and seems to have died young¹⁶. His other son, Thomas, the "Komnenoblastos" of the Arta inscription, was born about 1288-9. Pachymeres describes him as being still a child in 1294; while the French version of the

as: δεσπότης Κομνηνός Ἀγγελοδοῦκα Ἰωάννου. *E. Legrand*, *La Guerre de Troie...* par Constantin Hermoniakos, in *Legrand*, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, V (Paris, 1890), p. 36⁹.

12. *Actes de Lavra*, III: de 1329 à 1350 (*Archives de l'Athos*, X), ed. *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos*, *Denise Papachryssanthou* (Paris, 1979), no. 146, pp. 100-104. In the title of the Chronicle of Ioannina he is described as: τοῦ τυράννου Θωμᾶ τοῦ δεσπότης καὶ Κομνηνοῦ τοῦ Πρελούμπου. *L. I. Vranousis*, *Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημῶδη ἐπιτομὴν*, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* XII (1962) 74. See also *Vranousis*, «Deux historiens byzantins qui n'ont jamais existé: Comnénos et Proclos», *ibid.*, 27.

13. On the uses of the title of Megas Komnenos see, most recently, *Ruth Macrides*, "What's in the name 'Megas Komnenos'?", *Ἀρχεῖον Πόντου* XXXV (1979) 238-245, where the earlier literature on the subject is listed.

14. George Pachymeres, *De Michaelae Palaeologo*, ed. *I. Bekker* (Bonn, 1835), iii. 26-27: I, pp. 242-243. The title had first been bestowed on him in 1252, three years after his betrothal to his first wife, Maria, granddaughter of John III Vatatzes. She died in 1258. *D. M. Nicol*, *The Despotate of Epiros* (Oxford, 1957), pp. 149-153. Cf. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. *E. Trapp*, I (Vienna, 1976), no. 223.

15. On the date of the death of Michael II, see *A. Nikarouses*, *Χρονολογικαὶ ἔρευναι Β'*.—Πότε ἀπέθανε Μιχαὴλ Β' Ἀγγελος ὁ δεσπότης Ἠπείρου; *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας*, n. s., I (1928) 136-141; *B. Ferjančić*, «Kada je umro Despot Michailo II Angeo?», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, IX (Belgrade, 1966), 29-32.

16. On Anna and her family, see *D. M. Nicol*, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460* (*Dumbarton Oaks Studies*, XI: Washington, D. C., 1968), no 16, pp. 20-24.

Chronicle of the Morea sets his age at just over fifteen in 1303-4¹⁷. He was certainly considered old enough to bear arms and to inspire the resistance of the Epirotes to the invasion of their land by the feudal army of Philip of Savoy in 1304¹⁸. And he issued his first and only known chrysobull in August 1303, signing himself as Thomas the Despot Komnenodoukas¹⁹.

The title of Despot was conferred upon him by the Emperor Andronikos II in 1294. It was granted to please or to console his mother, the *basilissa* Anna. Anna had wanted her daughter Thamar to marry the emperor's son Michael IX. But the Patriarch and his synod pronounced that the marriage would be uncanonical since the partners were related by a sixth degree of consanguinity²⁰. In any case, the evidence suggests that the emperor had his own reasons for rejecting Anna's proposal. He was hoping at the time that his son would marry the titular Latin Empress of Constantinople, Catherine of Courtenay. He did not, however, wish to stifle the hope of a rapprochement with the rebellious province of Epiros; and it was by way of a diplomatic gesture that he was graciously pleased to bestow the title of Despot on Anna's son Thomas. His diplomacy failed in its purpose, for Thamar, rejected as a bride for Michael IX, was shortly afterwards given in marriage to Philip of Taranto, son of Charles II of Anjou and Naples.

Pachymeres clearly states that Anna made her proposal for Thamar's marriage after the emperor had crowned his son Michael IX as co-emperor. The date of this event, 21 May 1294, is well attested²¹. It follows that the investiture of Thomas of Epiros as Despot must have taken place after May 1294, quite probably later in the same year. For in the summer of 1294 his parents were occupied with the arrangements for his sister Thamar's marriage to Philip of Taranto, which was celebrated in Italy in August. The wedding was attended by the *basilissa*

17. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo* (Bonn, 1835), iii. 4: II, pp. 200-201. *Livre de la Conquete de la Princesse de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, ed. J. Longnon (Paris, 1911), c. 983, p. 385: "Mais li despos, qui ja estoit de xv. ans passés..."

18. D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages* (Cambridge, 1984), pp. 57f.

19. *Ibid.*, p. 73.

20. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, iii. 4: II, pp. 201-202. V. Laurent, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, I: Les Actes des Patriarches*, fasc. IV: *Les Regestes de 1208 à 1309* (Paris, 1971), no. 1564.

21. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken, II* (Vienna, 1977), pp. 213-214.

Anna²². The fact that her son Thomas was only five or six years old in 1294 was no impediment to his investiture as Despot. Michael VIII had proclaimed his son Andronikos to be his co-emperor before he was three years old²³. Michael IX had been created *basileus* by his grandfather when he was no more than three or four²⁴. His half-brother John Palaiologos, first-born son of Andronikos II and Eirene of Montferrat, was proclaimed Despot on 22 May 1294 when he was about eight²⁵. While Andronikos III's son, Michael Palaiologos, was made Despot before he was four years old²⁶.

These facts have some bearing on the date of the foundation of the Paregoritissa at Arta. For the "Komnenian offspring" of the Despot Nikephoros and the *basilissa* Anna, otherwise Thomas, is designated as Despot in the founders' inscription. This would not have been true before 1294. Nor would Thomas's parents have allowed him to be described as Despot unless the title had been properly conferred upon him. For it is a provable fact that none of the separatist rulers of Epiros in the thirteenth to fifteenth centuries, Greek, Italian, Serbian, or Albanian, ever presumed to arrogate the title of Despot to themselves. In every case the title was granted to them or to their sons by an emperor. The Paregoritissa inscription must therefore refer to a date in or after the year 1294. Its wording further indicates that Thomas's father Nikephoros was still alive at the time. The exact date of his death cannot be determined. But the *basilissa* Anna was certainly a widow by July 1298; and Nikephoros probably died towards the end of 1296²⁷.

It thus becomes possible to date the foundation of the church of the Paregoritissa with a little more precision. Orlandos concluded that it must have been founded between 1288, his date for the birth of Thomas, and 1296, the date of the death of Nikephoros. More recently, P. Soustal and J. Koder, taking their cue from Orlandos and D. I. Pallas,

22. Nicol, *Despotate of Epiros 1267-1479*, pp. 46-47.

23. F. Dölger, "Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos", in Dölger, *ΠΑΡΑΣΠΟΡΑ* (Ettal, 1961), pp. 178-188, especially pp. 184-186.

24. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, i. 33: II, p. 87. A. Th. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453* (Munich, 1938), no. 59, p. 36.

25. Pachymeres, *op.cit.*, iii. 2: II, p. 197. Papadopoulos, *op.cit.*, no. 61, p. 38.

26. Nikephoros Gregoras, *Byzantina Historia*, ed. L. Schopen, II (Bonn, 1830), xii. 2: II, p. 576. B. Ferjančič, *Despota u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama* (Belgrade, 1960), pp. 16-17.

27. D. M. Nicol, "The Date of the Death of Nicephoros I of Epiros", *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* I (1981) (= *Miscellanea Agostino Pertusi*, I) 251-257.

assumed that it was founded between the years 1283 and 1288 or 1296²⁸. That date can now be more nearly determined as being between the years 1294 and 1296.

28. *D. I. Pallas*, "Epiros", *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, ed. *K. Wessel*, II (Stuttgart, 1968), cols. 266-274, especially col. 266: "...zwischen die Jahre 1283 und 1288 oder 1296...". *P. Soustal* and *J. Koder*, *Nikopolis und Kephallenia (Tabula Imperii Byzantini, III: Vienna, 1981)*, p. 114.

PRODROMICA

PETRE Ș. NĂSTUREL/Pa

1. D'une prétendue mention de la Dobroudja chez Ptochoprodrome

Voici quelques années déjà qu'un érudit allemand, Monsieur H. Eideneier, a attiré l'attention des byzantinistes sur un passage des poèmes de Ptochoprodrome¹. Scène de ménage, une de plus! chez Ptochoprodrome. Persécuté par son épouse rendue acariâtre par quelque douze ans de vie conjugale et qui refuse de le nourrir décemment, notre homme décide d'assouvir sa faim coûte que coûte, un jour qu'on lui a claqué la porte au nez. Et le voilà qui imagine de jouer un bon tour à sa conjointe en se déguisant en pèlerin. Affublé d'un σκλαβόνικον sur lequel il jette τῆς Τομπρίτσας τὸ μανδὶν dont il s'enveloppe, le poète s'installe devant l'huis de sa demeure pour entreprendre de donner l'assaut à la charité de sa famille.

Ses garnements d'enfants ne le reconnaissent pas. Ils mettent la main sur des bâtons et des pierres et lui font dévaler l'escalier bruyamment. Mais apparaît leur mère qui se prête visiblement au jeu de son famélique mari, et qui intime à sa pugnace progéniture de laisser en paix le pauvre malheureux à qui l'on permet de se rassasier².

Cette amusante farce a incité le byzantiniste de Cologne à se demander qu'elle pouvait bien être la signification du mot Τομπρίτσα. Pour lui, la seule explication valable c'est qu'il s'agit là de l'actuelle Dobroudja, la Scythie mineure de l'Antiquité³. Sans doute, de même qu'au moyen âge on prisait fort les velours d'Ypres ou de Florence, le drap de Bruges ou de Londres, de même Monsieur Eideneier aura pensé qu'à Byzance un pauvre hère devait se contenter d'un grossier manteau (μανδὶν) tissé en Dobroudja, le Paristrion (Paradounavon) des basileis.

La réalité nous semble totalement différente. Pourquoi ne pas traduire tout simplement τῆς Τομπρίτσας τὸ μανδὶν par «le manteau de Dobritsa», en entendant ce nom comme un prénom féminin, le di-

1. H. Eideneier, Ein früher Beleg für «Dobrudscha»? Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines, II, Bucarest, 1975, p. 559-561.

2. Le texte apud D.-C. Hesseling et H. Pernot, Poèmes prodromiques en grec vulgaire, Amsterdam, 1910, p. 30-37 (poème no I de la collection); I. M. Chatziphotis, Φιλοσοφία τοῦ Κρασοπατέρος καὶ ἄλλα πτωχοπροδρομικά, Athènes, s.a., p. 30-37.

3. Voir la conclusion de H. Eideneier, art. cit., p. 560. Le vers où se lit le nom incriminé est le v. 247 du poème I.

minutif de l'anthroponyme slave Dobra, porté par les Bulgares comme par les Valaques⁴?

Et, en effet, Τομπρίτσα figure dans le *praktikon* de l'apographeus et orphanotrophe Tryphon Kédrenos, établi en 1316 pour le monastère d'Iviron sur l'Athos. Les listes de parèques qu'il renferme, connaissent des noms comme Τομπρία, Δόμπρια, Δομπρίτζα, Δομπρίτζη, Δομπράνα, Τομπράνα, Δομπρούσα portés par des femmes, à côté de noms d'hommes du type Δόμπριας, Τόμπριας, Τόμπρος. L'on complètera même cette liste à l'aide du toponyme apparenté Δοβροβίχεια⁵.

Tous ces noms ont pour racine le slave dobrŭ 'bon'. On observera en parallèle que le document considéré pullule de Καλή 'bonne', équivalent byzantin du terme slave.

Franz Dölger l'avait déjà observé, les formes en τ et δ marquent une hésitation dans la prononciation. A mon avis, cette incertitude tient à la difficulté pour les Grecs d'exprimer graphiquement l'occlusive sonore *d*. Ce que l'on remarque aussi bien dans le *praktikon* de 1316 que, au XIIe siècle déjà, sous la plume de Ptochoprome, se répète égale-

4. Dobruša, cité par I. Dujčev, Observations méthodologiques sur l'édition des Actes de l'Athos: déchiffrement et transcription des anthroponymes, des toponymes et des termes slaves, La paléographie grecque et byzantine (Paris 21-25 octobre 1974), Paris, 1977, p. 478 est un diminutif de Dobra. Pour l'onomastique roumaine: N. A. Constantinescu, Dicționar onomastic românesc, [Bucarest], 1963, p. 261-262 (nombreuses variantes formées sur le thème *dobr-* et reprises, en général, du slave), Concernant la population koutsovalaque, nous avons déjà fait remarquer qu'elle porte des noms grecs ou slaves par son acculturation au contact de la population dominante et de la langue liturgique de l'Eglise: P. Ș. Năsturel, Vlacho-balcanica, t. à p. des Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, XXII, Athènes, 1978, p. 224 notamment. Il se pourrait que H. Eideneier, se soit laissé influencer aussi par le poème prodromique IV v. 254, éd. cit. où il est question de la cape tissée par une femme valaque (sans doute une thessalienne). Qu'on nous permette de rappeler à ce propos que le vocable slave est passé en koutsovalaque avec la signification de 'bon, affable' (dobru) et en grec avec celle de 'sincère' (ντόμπρος).

5. Voir le document dans Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, Munich, 1948, p. 207-208 passim (notamment ligne 93 ἔχει γυναῖκα Τόμπρι-τζαν et l. 98 ἔχει θυγατέρα Τομπρίτζαν καὶ Μαρίαν: on aura remarqué l'hésitation de l'apographeur grec quant à la place de l'accent tonique de ce mot étranger). Nous jugeons inutile de nous livrer ici à une enquête à travers les documents d'archives byzantins pour relever d'autres témoignages de cette famille de noms. D'autres graphies avec Δ à l'initiale apud Fr. Dölger, op. cit., à l'index, p. 347. La Ζομπρίτζα—apud A. Guillou, Les archives de Saint-Jean Prodrome sur le Mont Ménécée, Paris, 1955, p. 117, l. 44—de l'an 1339-1342, est-elle une Dobritsa ou bien son nom dérive-t-il de celui de l'aurochs, zonbrŭ en slave, zimbru en roumain (le ζοῦμπρος dont parle aussi Nicétas Choniates, éd. de Bonn, p. 433, l. 16)? A noter que cette femme avait pour gendre un Valaque.

ment dans le nom porté par le despote de Dobroudja Dobrotitch (Dobrotici en roumain et Dobrotié en bulgare)⁶, auquel certains érudits ont voulu attribuer le nom porté par le territoire ponto-danubien soumis à son autorité⁷.

Reprenant maintenant la lecture des vers ptochoprodromiques, l'accoutrement du versificateur endiable consiste en nippes, en oripeaux bon marché. Le σκληρώνικον est une couverture grossière, une peau de bique ou de mouton vraisemblablement, dont on peut aussi bien se vêtir que la tirer sur soi la nuit en guise de couverture. Le terme fait songer immédiatement aux éléments ethniques slaves de l'Empire byzantin. Ce sentiment est du reste renforcé par la saveur attachée au nom de Dobritsa. L'article défini τὸ devant le mot μανδὶν montre d'ailleurs qu'il ne s'agit point là d'un quelconque manteau, mais bien de celui appartenant à une personne connue de Ptochoprodrome: la Dobritsa en question devait être l'une des servantes du couple, une Bulgare ou même une Valaque, sur qui reposait le gros des tâches quotidiennes de la maisonnée du poète constantinopolitain.

Peut-on le prouver? Incontestablement. C'est que le poème considéré renferme au passage qui a intrigué Monsieur Eideneier, des détails qu'on ne saurait négliger. Tel cet éclat de l'épouse déclarant rondement à son époux incapable οὐκ εἶμαι σθλαβοπούλα σου, οὐδὲ μισθάρνισσά σου (vers 144).

Sthlavopoula! 'Je ne suis pas ton esclave, je ne suis pas à tes gages'. Voilà bien un vers qui nous remémore la serve Dobritsa qui, elle, trimait pour la famille. Et comment ne pas invoquer encore le vers 88: Βλέπουν σε τὰ ψυχάρια μου καὶ ἔχουν σε ὡς αὐθέντην ('Mes esclaves te regardent et te tiennent pour le maître'). La grincheuse moitié du poétereau se targait, quelques vers plus haut, des avantages sociaux qu'elle pouvait étaler comparativement à la médiocrité crottée de son crève-la-faim de mari et insistait notamment sur les trois esclaves (ψυχάρια) qu'elle lui avait apporté(e)s en dot.

Dans ces conditions, la conclusion qui se dégage des passages que nous avons invoqués, c'est que le nom de Dobritsa (Tobritsa), dans

6. Indication des sources chez G. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, Berlin, 1958, p. 316-317.

7. Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca, La seigneurie de Dobrotici, fief de Byzance, Actes du XIVe Congrès..., vol. cit., p. 13-32, et notamment p. 13-14. J'ai de mon côté signalé l'existence de ce nom en Moldavie également: P. Ș. Năsturel, Une victoire du voévode Mircea l'Ancien sur les Turcs devant Silistra (c. 1407-1408), Studia et acta orientalia, I, Bucarest, p. 245, n. 11.

la littérature ptochoprodromique, ne constitue nullement une première mention byzantine du nom de la Dobroudja. Il s'agit tout...bonnement —c'est là l'adverbe idoine en l'occurrence!— du diminutif féminin d'un anthroponyme d'origine slave.

II. Autour du mot σκλαβόνικον

Les vers que nous venons de mettre à contribution, indiquent le nom de plusieurs pièces vestimentaires. L'une d'elles, c'est le σκλαβόνικον⁸. Ici, l'accent proparoxyton dénote un mot vulgaire. Des textes byzantins plus littéraires renferment la variante σκλαβηνικόν. De quoi s'agit-il? Si l'on examine, par exemple, le testament composé en 1247 par l'higoumène Maxime de Skoteinë, monastère de Lydie surplombant la ville de Philadelphie, on relèvera le fait que la literie de ce couvent d'Asie mineure comprenait, entre autres, cent σθλαβηνικά⁹. Sont également mentionnées des peaux de mouton, au nombre de quarante¹⁰. Or les peaux de mouton, tout comme les couvertures, servent à abriter le sommeil des moines et des pèlerins venus frapper à leur porte. Mais le mot σθλαβηνικόν? Ce terme est visiblement ancien, remontant à l'époque des invasions de ces peuplades que les Byzantins dénommaient Sla-

8. On lit σκλαβόνικον chez Ptochoprodrome I 246 (Hesseling et Pernot, op. cit., p. 240 le glossent à l'index par «sorte de vêtement», indication désespérément vague mais qu'a reprise à son compte Chatziphotis, op. cit., p. 73). Le terme a évolué à σκλαβούνικο dans le Pont, à Chypre et en Crète: Ph. Koukoulès, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, II/2, Athènes, p. 8, n. 7: il s'agit là d'une longue robe croisée sur la poitrine (dans le Pont) ou, dans les autres régions mentionnées, d'une espèce de blouson croisé.

9. Dans le testament de Maxime édité d'abord par Mgr. *Sophronios Eustratiadès* dans les *Ελληνικά* 3 (1930) 332, l. 39 on lit σθλαβινικά, mais M. Gedeon, dans *Μικρασιατικά Χρονικά* 2 (1939) 282, avant-dernière ligne du bas, transcrit σθλαβηνικά. L'adjectif apparaît aussi dans le Livre du Préfet: mais tandis que son éditeur J. Nicole, a imprimé σκλαβινικῶν φακιδίων, le facsimilé nous a montré qu'il fallait lire et accentuer σθλαβινίκων etc.: l'adjectif apparaît donc sous son orthographe ancienne du nom des Slaves ou Slavènes, mais avec l'accentuation populaire. Voir *Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον*. The book of the Eparch. Le Livre du Préfet. Introd. par I. Dujčev, Variorum Reprints, [Londres, 1970]: texte de Nicole, p. 36 et trad. française p. 42 («turbans communs à la mode slave», ce que reprend la version anglaise de E. H. Freshfield, p. 245, dans le même volume des Var. Repr.). On vérifiera notre assertion sur le facsimilé, ibid., planche VIII (non numérotée), lignes 21-22.

10. Ἐρίνα τέσσαρα chez *Eustratiadès*, loc. cit., est une double erreur: on lit ἔρια τέσσαράκιοντα dans l'édition Gedeon, loc. cit. (Sur le testament de Maxime en général voir P. Ș. Năsturel, Recherches sur le testament de Maxime de Skoteinë (1247), dans Philadelphie byzantine et autres études (sous la dir. d' H. Ahrweiler), (Byz. Sorb. 4), Paris, 1984, p. 69-100.

vènes¹¹. Σθαβηνικὸν est un adjectif désignant quelque chose de propre aux Slavènes, aux Protoslaves. Serait-ce une couverture? ou quelque vêtement fait de peaux de mouton?

Ptochoprodrome déclare qu'il en porte un, sur lequel il a jeté une cape. Ce n'est donc pas chez lui une couverture mais une pièce vestimentaire d'origine paysanne, sans doute une sorte de casaque fourrée, comme en revêtent les gens des campagnes à travers le Sud-Est européen. En effet, les gens de Raguse chargés de la garde de la ville recevaient, selon un acte du roi serbe Etienne Douchan, de 1348, chaque année trois hyperpères et «unam sclavinam pro gouno»¹².

La *gunna* désignait en latin (selon un commentateur antique de Virgile) une peau de bête, une sauvagine, servant de vêtement. Le glossaire grec de Ducange fournit nombre d'attestations de l'existence du mot γούνα 'pelisse' chez les Byzantins. En koutsovalaque *gună* désigne un vêtement fourré. L'albanais connaît le mot *gunë*: c'est une cape de berger du même genre que la *ταλαγάνα* grecque. Le bulgare connaît *guna* 'fourrure' et *gunja* 'vêtement en laine de chèvre'. Le roumain moderne a perdu ce vocable, mais les pâtres roumains l'ont transmis autrefois aux Hongrois (*gunya*), aux Tchèques, aux Polonais, aux Ukrainiens, aux Russes... Il s'agit, semble-t-il, de ce que l'on appelle aujourd'hui *cojoc*, du slave *koža* signifiant peau (de bête). Le grec épirote connaît le mot γχοζόκας et le koutsovalaque aussi, *cojoc* ou *cuɲuc*¹³.

Pour en revenir au poème ptochoprodromique, le σκλαβόνικον en question était une sorte de pelisse sur laquelle on pouvait jeter une cape pour se mieux protéger du froid ou, comme chez notre poète travesti, pour se dissimuler aux regards indiscrets.

Le vocabulaire vestimentaire des poèmes ptochoprodromiques renferme encore d'autres exemples de mots d'une traduction difficile.

11. Voir par ex. Constantini Porphyrogeniti De Administrando Imperio. Commentary... Ed. R. J. H. Jenkins, Londres, 1962, p. 35, 132, 187. Notons encore que Ducange, Glossarium..., c. 1392 donne un exemple où σκλαβινία désigne aussi une certaine sorte d'épée (cf. dit-il, la *spada schiavonisca* des Italiens). Son synonyme est σκλαβινίσκιον (Ducange, ibid.).

12. Texte cité par Zamfira Mihail, Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnolingvistică comparată sud-est europeană, Bucarest, 1978, p. 102. Ducange, op. cit., c. 1392 cite aussi la σκλαβινία en tant que vêtement assez long semblable au sayon des soldats.

13. Voir là-dessus les abondantes indications retenues par Z. Mihail, op. cit., p. 102-106. Y ajouter T. Papahagi, Dicționarul dialectului aromân general și etimologic, Bucarest, 1974, p. 398 et N. Ch. Gkinis (Gjini), Λεξικὸν ἀλβανο-ἐλληνικόν. Fjalor shqip-greqisht, Tirana, 1971, p. 145.

Faute d'espace, nous renonçons à produire les résultats auxquels nous avons déjà abouti.

III. En marge de l'édition de Bâle (1536) des 'Epigrammata' de Théodore Prodrome

Les poèmes de caractère historique composés par le savant Théodore Prodrome ont fait l'objet ces dernières années, d'une très belle édition, fruit du labeur exemplaire de Monsieur Wolfram Hörandner. A cette occasion le savant autrichien a signalé l'importance, pour l'établissement du texte du poème LIX, d'une édition parue à Bâle en 1536, qui repose sur un manuscrit aujourd'hui perdu. Or la préface de ce livre, savamment tournée en grec par l'éditeur, Hieronymus Guntius, fournit quelques détails qui, s'ils n'ont pas piqué autrement la curiosité du Dr. Hörandner, ont eu le heur d'éveiller la nôtre. C'est qu'il se trouve que l'éditeur suisse a consigné le fait que «deux ans avant» —donc en 1534— le codex en question lui avait été apporté d'Angleterre (ἐκ Βρεταννίας) par «l'excellent Σίμων Γρουεῖος», et que «le distingué savant ὁ Ἰωάννης τοῦ πικλῆν Ὀντηρὸς δε Κορωνεῦς» avait transcrit le texte à l'usage des érudits, rétablissant un très grand nombre de passages d'un déchiffrement malaisé du fait de l'ancienneté du précieux manuscrit¹⁴.

L'identification des deux collaborateurs dont Guntius fait mention, n'est pas dénuée d'un certain intérêt. C'est ainsi que le premier, celui qui lui procura de Grande-Bretagne le texte en question, est un Allemand, Simon Grynaeus. Cet humaniste est bien connu. Il était appelé aussi Grunaeus, et qualifié de Maior pour le distinguer de son fils et homonyme, surnommé Minor, qui fut lui aussi un lettré réputé. Notre Simon Grynaeus eut pour père un paysan de Souabe. Il vit le jour à Vehringen, dans le Hohenzollern-Sigmaringen, en 1493. Il étudia à Vienne et, en 1524, il y devint professeur de grec. Il enseigna aussi cette langue à Bude (Ofen) et à Heidelberg. En 1526 il occupa le chaire de latin de cette dernière ville. Mais ses idées religieuses ouvertes à la contestation protestante, le contraignirent à quitter la cité des bords du Neckar en 1529. On le retrouve alors à Bâle, où il enseigne la théologie et le grec également.

14. W. Hörandner, Theodoros Prodromos Historische Gedichte, Vienne, 1972, p. 165 donne un extrait de la préface du livre intitulé Cyri Theodori Prodromi epigrammata ut vetustissima ita piissima... (ed. H. Guntius), Basileae, 1536, p. α 3-4 (non vidi!) (nous reprenons le titre tel qu'il est cité p. 559). Le poème en question apud Hörandner, op. cit., p. 473-488 (reproduit aussi dans Migne, PG, CXXXIII, c. 1405-1416, d'après l'édition de Bâle).

En 1534 il est en Angleterre à propos de l'épineuse question du divorce du roi Henri VIII. Il s'y lia avec Thomas More. Et l'on peut se demander si son séjour outre-Manche ne lui aura pas fourni l'occasion d'obtenir du savant humaniste anglais, le manuscrit dont parle Guntius.

Sur le plan de l'esprit, l'humaniste allemand fut à la fois un philologue, un mathématicien et un théologien rallié à la Réformation. On lui doit, par exemple, des traductions latines, qu'il publia, d'écrits de Plutarque, d'Aristote, d'un commentaire de saint Jean Chrysostome à la Première Epître de saint Paul aux Corinthiens. Il édita les *Veterani medici* à Bâle, en 1537, ainsi que l'Almageste de Ptolémée, l'année suivante. A Bâle encore il fit paraître son célèbre ouvrage intitulé *Novus Orbis regionum et insularum veteribus incognitarum* (1532, 1535, 1537 érédition posthume en 1555). Enfin, l'un de ses titres de gloire les plus incontestables demeure la découverte des cinq derniers livres de Tite Live, dont il remit libéralement le soin de les éditer au grand Erasme. Ne fit-il pas de même avec son manuscrit de Théodore Prodrome remis à Guntius? On retiendra encore que Grynaeus participa à l'élaboration de la Première Confession Helvétique (1536); en 1540 il représenta la Suisse au Colloque de Worms entre catholiques et luthériens. Il mourut prématurément le 1er août 1541, à Bâle, emporté par la peste¹⁵.

Le second savant qui fit profiter Hieronymus Guntius de sa maîtrise de la paléographie grecque, fut lui aussi un adepte de la réforme de Luther. Sous 'Οντηρός δε Κορωνεύς on retrouve sans mal Iohannes Honterus Coronensis, Johann Honter (ou Honterus, comme il signera dans les dernières années de sa vie). Il s'agit du plus illustre d'entre les humanistes de Transylvanie. Il vit le jour à Braşov (Kronstadt en allemand, d'où Corona en latin)¹⁶, aux alentours de l'an 1498. Il se forma à l'Université de Vienne entre 1522 et 1525, époque où Grynaeus s'y trouvait

15. Michaud, Biographie universelle ancienne et moderne. Nouvelle édition, XVII, Paris, 1857, p. 648-649; Nouvelle biographie générale... (publiée par MM. Firmin Didot, sous la direction du Dr. Hoefer.) XXII, Paris, 1858, c. 272-273; The Encyclopaedia Britannica, 13e éd., vol. 11-12, London-New York, s.a., p. 642. Le nom de Grynaeus est forgé à partir du patronyme réel de l'humaniste, Gryner, rapproché par lui, selon la mode pédante du temps, de l'épithète du temple d'Apollon à Grynion, en Eolide, Γρύνειος: Hymnes Orphiques 34, 4; Virgile, Bucoliques 6, 72 et Enéide 4, 345.

16. Au XVIIIe siècle les Grecs l'appelleront aussi Stéphanopolis. Voir par ex. chez G. Millet, J. Pargoire et L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, Paris, 1904, p. 187, no 550, telle inscription de la chapelle de la Ste-Croix, à Xiropotamou, peinte aux frais d'un Roumain, Radul: ...προσκυνητοῦ πραγµατευτοῦ τοῦ ἐν Στεφανουπόλει // ἣν Βρασσοβὸν βαρβαρικῶς ἤδη καλοῦσιν ὅλοι (vers 7-8). Autre exemple: op. cit., p. 183, no 542, v. 5.

lui aussi. Pareillement, il y donna des leçons. Puis, en 1529, on le rencontre à Regensbourg et il est en relation avec l'humaniste Aventinus (Johann Turmair), qui a laissé un témoignage sur la grande science de latin et de grec du jeune Transylvain. En 1530 Hunter est à Cracovie, réfugié: on dispute encore des motifs qui le poussèrent à gagner la Pologne. Ayant acquitté les taxes requises, le 1er mars 1530, notre jeune Saxon—«Johann Georgii de Corona, Artium magister Viennensis»— obtient l'autorisation d'enseigner à Cracovie. Il publie alors cette année-là sa célèbre *Cosmographie*. De là, peu après, Hunter se rend à Bâle pour y résider depuis le printemps 1530 jusqu'au mois d'avril ou de mai 1534. Cette information bien établie par ses biographes modernes, s'élargit maintenant grâce au témoignage de Guntius, qui proclame sa contribution efficace à l'édition des *Epigrammata* de Théodore Prodrome. Touchant son activité dans la ville rhénane, on savait jusqu'ici que l'humaniste de Brașov y fit paraître, en 1532, une grande carte intitulée *Chorographia Transylvaniae - Sybembürgen*¹⁷. A Bâle encore il grava deux cartes atronomiques, inspirées des cartes du Ciel dressées par Albrecht Dürer. Outre Guntius, d'autres éditeurs bâlois eurent recours à la compétence de Honter: Heinrich Petri, par exemple, mais aussi Johann Bebel et Michel Isengrin, qui lui confièrent la correction des œuvres complètes du poète latin Claudien, lesquelles parurent en 1534. Il est légitime de penser que les éditeurs suisses auront assuré à Honter les moyens matériels nécessaires à son séjour à Bâle.

L'année 1534 marque aussi le retour de Honter dans sa patrie. Auréolé du prestige d'une vaste érudition et d'une solide piété, notre humaniste se voit investi dès 1534 de différentes magistratures au service de cette très importante ville commerciale des Saxons de Transylvanie, qui tirait sa richesse de sa position géographique aux confins de la Valachie et au proche voisinage de la Moldavie. Par ailleurs c'est lui qui y introduit le luthéranisme, à Brașov d'abord, puis dans les autres places saxonnes du pays, notamment à Sibiu (Hermannstadt). Il fonde aussi dans sa ville une imprimerie, à une date mal connue mais antérieure à 1539, millésime que portent les plus anciennes de ses impressions parvenues jusqu'à nous. Il serait oiseux d'énumérer tous les titres des livres qui sortirent de ses presses. Disons toutefois que leur caractère est, avant tout, didactique (une grammaire grecque, et une, latine), moral et religieux. Il convient de retenir aussi l'intérêt particulier que

17. Sybembürgen: Siebenbürgen, appellation allemande de la Transylvanie (à côté de celle de Septem Castra, dont l'origine n'est pas claire encore aux historiens).

Honterus portait aux maximes, aux apophtegmes, aux sentences des moralistes aussi bien païens que chrétiens. Ainsi, les distiques de Caton d'Utique, tels textes de Sénèque, ou les Sept Sages, Hésiode, Epictète, Nil et Thalassius pareillement sont ses lectures favorites. Comme du reste aussi les Pandectes. Et j'en saute.

En 1542 la Réformation s'étant implantée officiellement à Braşov, l'année d'après notre humaniste imprime son petit livre sur *La Réforme de l'Eglise de Braşov et de tout le pays de Bârsa* (en latin). Cette sorte de guide religieux, moral et social connut un franc succès. Il fut bien accueilli par Luther et Melanchthon, lequel le republia à Wittenberg en 1543. A la diète d'Alba Iulia (3 juin 1543) Honter ne reçut pas l'autorisation de ses compatriotes de participer physiquement; il y envoya une apologie de son livre sur la Réforme. Le ton mesuré de cet écrit ne fut pas pour déplaire aux catholiques présents à la Diète. La même année encore, les communautés saxonnes de Transylvanie commencèrent à introduire l'allemand comme langue du culte, à commencer par Braşov. De l'imprimerie de Honter sortit également un recueil de chants d'église dû au prédicateur André Moldner. En 1544 sa ville appella Honter aux fonctions de 'premier prêtre': il s'inclina, sur les instances de Luther et de Melanchthon. Quelques années après, le 23 janvier 1549, Honter passa de vie à trépas, dans sa ville natale. Sa dépouille mortelle fut ensevelie dans son église — appelée aujourd'hui l'Eglise Noire—, tout près de l'autel¹⁸.

18. Nos informations sur Honter sont glanées à travers le livre de *Gernot Nussbächer*, *Johann Honterus. Viaţa şi opera sa în imagini*. Ed. revue et amplifiée. Trad. roum. par *M. Cornescu*. Préface par *M. Isbăşescu*, Bucarest, 1977, 143 p. et 45 illustrations. Nous remercions ici notre ami et collègue M. Paul I. Cernovodeanu qui a eu la gentillesse de nous procurer cet ouvrage. (Son édition originale allemande, *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild*, Bucarest, 1974 nous a été inaccessible). L'historien attitré des Saxons de Transylvanie qu'est notre collègue M. Adolf Armbruster, aujourd'hui à Ratingen, a bien voulu nous confirmer que le témoignage de Guntius sur Honter était inconnu des biographes de cet humaniste. De même Monsieur Cernovodeanu. Qu'ils en soient encore remerciés ici. Pour situer le rôle joué par Honter dans le mouvement luthérien en Transylvanie et dans l'Europe du Sud-Est on consultera utilement *Krista Zach*, *Orthodoxe Kirche und rumänisches Volksbewusstsein im 15. bis 18. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1977, p. 161-164 notamment. Très utile l'étude de *Şerban Papacostea*, *Moldova în epoca Reformei...*, Studii. Revista de istorie 11/4, Bucarest, 1958, p. 55-78 (voir principalement p. 62, n. 1) qui met en lumière la propagande protestante sur les marchands grecs, bulgares, valaques, moldaves etc... présents sur le marché de Braşov. L'article récent de *Hermann Pitters*, *Patristische Dichtung in den Veröffentlichungen des Johannes Honterus*, dans le volume *Păstrare şi înnoire*, publication hommagiale à l'égard de l'évêque

Tel fut ce fils de la Transylvanie, auquel les études byzantines demeurent redevables, entre autres, du déchiffrement¹⁹ de vers appartenant à Théodore Prodrome.

La présence de Honter à Vienne et à Bâle, précisément à des dates où Simon Grynaeus s'y trouvait aussi, nous suggère qu'il a pu exister un lien entre les deux humanistes. La correspondance de Grynaeus (que nous n'avons pas examinée) livrera peut-être un jour un supplément d'informations sur le Saxon de Transylvanie. Pour le présent, qu'il nous suffise d'avoir mis en valeur le témoignage, inobservé jusqu'ici, de Hieronymus Guntius à son sujet.

luthérien Albert Klein (en annexe aux *Kirchliche Blätter*, no 2, Sibiu, 1981) ne nous est malheureusement encore connu qu'à travers la thèse de doctorat en théologie orthodoxe de Mgr. le Métropolite de l'Olténie *Nestor* [*Vornicescu*], *Scrieri patristice în Biserica Ortodoxă Română pînă în sec. XVII*, Mitropolia Olteniei, XXXV/3-4, Craiova, 1983, p. 185-210 (à propos de la publication, par Honterus, de Nil et de Thalasius).

19. Rappelons ici que ses pérégrinations à travers les monastères de Valachie et de Moldavie permirent à Honter de découvrir dans l'un d'eux le texte des képhalaïa de saint Nil: son ami Michael Neander nous l'apprend dans sa préface à la traduction latine établie par ses soins, des chapitres ascétiques de Nil et publiée à Bâle en 1559. Ceci confirme l'affirmation de Guntius quant à la science paléographique de l'humaniste transylvain. Le texte en a été repris dans la *Patrologie Grecque* de Migne. Mgr Nestor Vornicescu estime que les chapitres de Thalasius provenaient aussi d'une bibliothèque roumaine. Et comme le volume édité par Honter renferme encore 24 sentences de saint Grégoire le Théologien, suivies de vers acrostiches de la Sybille d'Erythrée sur le Christ, Sa Grandeur insiste pour leur attribuer même origine: voir sa thèse citée précédemment, p. 189-210 où est analysé en détail le contenu du livre publié à Brașov par Honter. On retiendra que les chapitres authentiques de l'ascète Nil sont précédés de sentences appartenant en fait à Evagre le Pontique. *Migne* PG XL, c. 1268-1270 les a republiées sous le nom de Nil. La confusion est due à la condamnation qui frappa Evagre comme origéniste: *N. Vornicescu*, op. cit. p. 189-192. Sur Honter consulter également *Zs. Jakó*, *Philobiblon transilvan* (Introd. par V. Căndeș), Bucarest, 1977, passim (index). L'auteur discute aussi aux pp. 72-92 une tradition saxonne qui prétend que Honter et la bibliothèque de la ville de Brașov auraient détenu des manuscrits grecs provenant de l'ex-bibliothèque du roi de Hongrie Matthias Corvin, du patriarcat de Constantinople et de monastères roumains. Nous ne pouvons entrer ici dans les détails.

SULLA TRADIZIONE MANOSCRITTA DEI *CARMINA ILIACA*
DI GIOVANNI TZETZES (III)

PIETRO LUIGI M. LEONE/Università di Lecce

1. I manoscritti che tramandano i *Carmina Iliaca* di Giovanni Tzetzes¹ si dividono in due rami, che indico con le sigle x, y.

Al ramo x, del quale mi occuperò in questa sede, appartengono i codici A (= *Vaticanus gr.* 915, copiato verso il 1300), C (= *Matritensis gr.* 4558, olim N 20, copiato da Costantino Lascaris a Messina nel 1488), B (= *Londinensis* [Musei Britannici] *Harleianus gr.* 5662, trascritto da Leone Calciopulo a Messina nel 1493)².

Il ramo y comprende i seguenti codici: H (= *Parisinus Suppl. gr.* 95, saec. XIV), G (= *Monacensis gr.* 546, copiato da Paolo ὁ Δεκαναλεύς a Venezia nel 1505), F (= *Mutinensis gr.* 244 = α. W. 9. 12, olim III. D. 21. membran., saec. XIII), T (= edizione di un frammento dei *Carmina Iliaca* [= *Antehom.* 147-295], pubblicata da F. Morel verso il 1610: essa riproduce il testo di un manoscritto appartenuto a I. Casaubon, oggi perduto, e deve essere perciò considerata quale vero e proprio codice)³. Dei quattro codici di questo ramo, la cui storia si può così riassumere: (HG=zF=hT=) y, solo H contiene il testo completo dell'opera tzetiziana.

Una posizione particolare occupa fra i due rami il cod. O (= *Vindobonensis philol. gr.* 308, saec. XVI), che deriva da un esemplare contaminato (= μ).

1. Elenco completo e descrizione accurata di tutti i manoscritti presso P. L. M. Leone, Sulla tradizione manoscritta dei *Carmina Iliaca* di Giovanni Tzetzes (I), in «Studi...G. Valentini» (in corso di stampa).

2. Appartengono allo stesso ramo i codd. D (= *Matritensis gr.* 4763, olim O 107, a. 1781), E (= *Ambrosianus gr.* 580 = N 287, saec. XVI), che però, essendo apografi diretti rispettivamente di C e di B, sono da eliminare; cfr. Leone, *ibid.* (Di E si cita qui qualche lezione congetturale).

3. Al ramo y appartengono anche i codd. L (= *Londinensis* [Musei Britannici] *Old Royal gr.* 16 C. IV, a. 1560-1565), V (= *Vaticanus Barberinianus gr.* 79, saec. XVI), P (= *Parisinus gr.* 2752, saec. XVI), N (= *Londinensis* [Musei Britannici] *Old Royal gr.* 16 D. XII, saec. XVI [paulo ante a. 1560]), che risalgono, direttamente o indirettamente, a H, nonché il cod. M (= *Londinensis* [Musei Britannici] *Old Royal gr.* 16 D. III, saec. XVI), copia diretta di L. Tutti questi codici sono evidentemente da eliminare (occorre però tener conto di alcune lezioni congetturali esibite da VPLN); cfr. in proposito Leone, *ibid.*

2. Il ramo x ($\equiv ABC$) è contraddistinto da un numero piuttosto elevato di errori particolari; ne elenco qui solo alcuni, a titolo di esempio:

- Antehom.* 48 γένεθλον x : γενέθλην OH (desunt FGT)
 71 μῆλον om. x (desunt OFGT)
 116 ἀργενῆς x/O : ἀργενῆς H (desunt FGT)
 134 περᾶν x : περάαν OH (desunt FGT)
 181 ante ἀγαυοί] ὅς(σ)οι add. x (desunt FG)
 204 κερῶεσσα x : κερόεσσα OHGT (deest F)
 368 ὄπερ x : ὤπερ FHG (desunt OT)
 397 ἀνδρὸς x : ἀνέρος FHG (desunt OT)
 406 ἔκτανε x : ἔκτεινε FHG (desunt OT)
- Hom.* 1 ἀχιλλεύς x : ἀχιλεὺς FHG⁴ (desunt OT)
 11 ἦδ' x : ἰδ' FHG (desunt OT)
 48 νῆας x : νέας FHG (desunt OT)
 199 ἀχιλλεύς x : ἀχιλεὺς HG⁵ (desunt OFT)
 216 ἀγρόμενος x : ἐγρόμενος HG (desunt OFT)
 263 ἰέντες x : ἰέντες H (desunt OFGT)
 389 δμῶιδεσσιν x : δμῶϊάδεσσιν H (desunt OFGT)
 390 μιλιχίησιν x : μιλιχίοισιν H (desunt OFGT)
 433 τείχεος x/H^{st} : τείχους H¹
 474 δινήσει x : δινήσῃ H (desunt OFGT)
- Posthom.* 68.158 ἐτέρωθεν x/O : ἐτέρωθε H⁶ (desunt FGT)
 92 τῇ x/O : τοὶ H (desunt FGT)
 156 ἔλπετο x/O : ἔλπετο H (desunt FGT)
 177 τοῖσι x/O : τῇ H (desunt FGT)
 336 τρέσαν x/O : τρέσσαν H (desunt FGT)
 351 δακρυχέοντες (δάκρυ χέοντες A)...τέρσαν x/O : δακρυχέου-
 σιν...τέρσεν H (desunt FGT)
 442 χρυσοῦν x/O : χρύσειον H (desunt FGT)
 474 ὑπήνην x/O : ὑπήνης H (desunt FGT)

4. Giova osservare che Tzetzes scrive sempre Ἀχιλεὺς, con un solo λ (l'i non ha per lui una quantità fissa); cfr. *Tzetz. schol. Antehom.* 173; *schol. Lyc.* 797 = p. 251, 17-26 *Scheer*; *schol. Hist. I* 243 = p. 548 *Leone*; *Exeg. Jl.* p. 61, 3 ss. *Hermann*; *schol. All. II. Proem.* 219 = II 600, 4 ss. *Matranga*. La lez. di x sembra essere correzione (errata) introdotta per eliminare una presunta irregolarità metrica.

5. cfr. supra n. 4.

6. Tzetzes usa sempre le forme in -θεν davanti a vocale e quelle in -θε davanti a consonante; cfr. *Tzetz. schol. Antehom.* 3; *schol. Lyc.* 32. 121. 482 = p. 27, 13. 61, 5. 174, 24 *Scheer*; *Exeg. Il.* p. 118, 4 *Hermann*. La lez. ἐτέρωθεν a *Posthom.* 158 potrebbe essere correzione (errata) introdotta *metri causa*.

- 593 ó om. x/O (desunt FGT)
 601 φραδαῖσι x: φραδαῖσιν OH⁷ (desunt FGT)
 689 μειλιχίως x/O: μειλιχίοις H (desunt FGT)
 713 δουρὶ x/O: δορὶ H (desunt FGT)
 740 ἐπέσπων x/O: ἐπέσπον H (desunt FGT)
 768 ἐρέω x: ἐρείω OH (desunt FGT)
 780 τὸν om. x/O (desunt FGT).

Un più stretto legame presentano, all'interno del ramo, i codici BC, che esibiscono errori comuni; e.g.:

- Antehom.* 17 πτολίεθρον BC: πτολίπορθον AOHG (desunt FT)
 38 ἐτεύχετο BC: ἐπέσχετο AOH (desunt FGT)
 40 τὴν om. BC (desunt FGT)
 74 τε BC: καὶ AOH (desunt FGT)
 74 δὲ om. BC (desunt FGT)
 138 ἀπρίξ BC: ἀπρήξ AOH (desunt FGT)
 145 ὑπὸ BC: ἀπὸ AOH (desunt FGT)
 161 ξείνισσεν BC: ξείνισεν AOHT (desunt FG)
 199 ἔρεξαν BC: ἔρεζον AOHT (desunt FG)
 218 κοσμήσαντες BC: κοσμηθέντες AOHTG (deest F)
 260 ἐκτότε BC: ἔκτοτε AOHTG (deest F)
 263 ῥά BC: ῥ' AOHGT (deest F)
 322 κατὰ BC: καὶ τὰ AOFHG (deest T)
 341 ἐπειφρήσαντος BC: ἐπεισφρήσαντος AOFHG (deest T)
Posthom. 38 πόνου BC: πόντου AOH (desunt FGT)
 84 πάϊς om. BC (desunt FGT)
 99 ἱππέων BC: ἱππεον AOH (desunt FGT)
 180 ταῖς BC: τῆς AOH (desunt FGT)
 296 πάντα BC: πάντες AOH (desunt FGT)
 323 γε BC: τε AOH (desunt FGT)
 450 νισσόμενος BC: νισσόμενοι AOH (desunt FGT)
 458 ἐπέσχετο BC: ἐπέσχε τε AOH (desunt FGT)
 491 ῥιτείω BC: ῥοιτείω AOH (desunt FGT)
 574 μαντιπόροιο BC: μαντιπόλοιο AOH (desunt FGT)
 599 οὖν om. BC (desunt FGT)
 614 ante ὅσα] θ' add. BC (desunt FGT)
 685 ἔργα om. BC (desunt FGT)
 706 ψεύδεα BC: ψευδέα AOH (desunt FGT)

7. Tzetzes evita, a quel che sembra, il v efelcistico in fine di verso, se la prima parola del verso successivo inizia per consonante.

- 713 τὸν BC: τόνδ' AOH (desunt FGT)
 720 δὲ ἐπέλλε BC: δ' ἐπέτελλε AOH (desunt FGT)
 738 πέλεν om. BC (desunt FGT)
 743 παρδαλίην BC: παρδαλέην AOH (desunt FGT)
 771 λατῖνος BC: λογγῖνος AOH (desunt FGT).

Avendo indagato altrove⁸ sui rapporti fra B e C, mi limiterò qui a ribadire che entrambi risalgono a un comune esemplare (= b), un manoscritto messinese oggi scomparso.

Anche A esibisce errori particolari; e.g.:

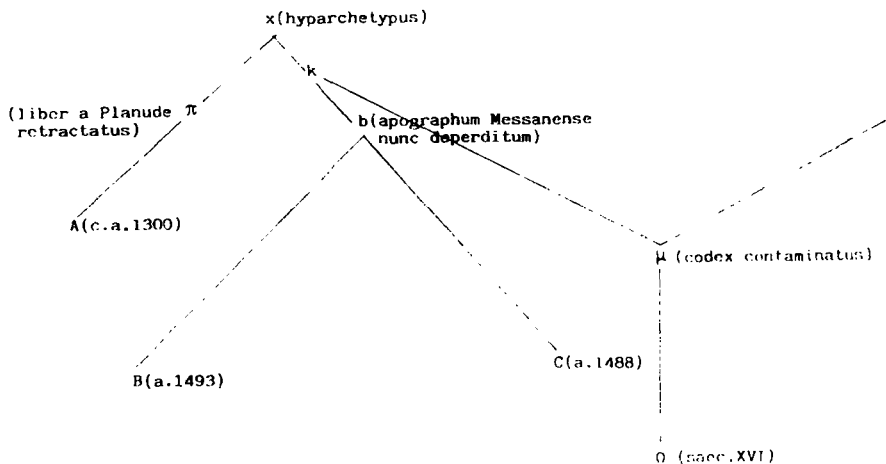
- Antehom.* 28 χαλκεομίτοις A: χαλκεομίτοις bOHG (desunt FT)
 68 ἦδε A: ἦδὲ bOH (desunt FGT)
 83 κασιγνήτοις A: κασιγνήτοις bOH (desunt FGT).
 188 πινητοῖσι A: πινητοῖσι bOH (desunt FGT)
 330 λιμοῖο A: λοιμοῖο bOFHG (deest T)
 365 ἰδ' A: ἦδ' bFHG (desunt OT)
 366 ἀλλά γε A: ἀλλ' ἔγε bFHG (desunt OT)
 405 δόκε A: δόκεε HG δοκέε F δόκει b (desunt OT)
- Hom.* 60 κατέκτα A: ἔκτα bHG (desunt OFT)
 126 ξυνοσυνάων A: ξενοσυνάων bHG (desunt OFT)
 144 ἐκείνου A: κείνου bHG (desunt OFT)
 157 πάντα A: πάντας bHG (desunt OFT)
 158 λόγοις ἦδὲ καὶ A: λόγοισι καὶ bHG (desunt OFT)
 247 ἀσφαγάλοιο A: ἀσφαράγοιο bH (desunt OFGT)
 288 ἀμφοτέροισι A: ἀμφοτέρῃσι bH (desunt OFGT)
 299 ὅδε γάρ A: ὧδε γάρ οἱ θυμὸς bH (desunt OFGT)
 331 μοι A: με bH (desunt OFGT)
 333 om. A (desunt OFGT)
 391 γέρον A: γέροντα bH (desunt OFGT)
 394 om. A (desunt OFGT)
 425 ἐπὶ A: περὶ bH (desunt OFGT)
 436 ἀδελφῇ A: ἀδελφεῇ bH (desunt OFGT)
 454 ἄνδρες A: ἄνερεις bH (desunt OFGT)
- Posthom.* 14 κλυσίας A: λυσίας bOH (desunt FGT)
 40 ἐκῆδετο A: ἐμήδετο bOH (desunt FGT)
 82 κόσμηθε A: κόσμηθεν bOH (desunt FGT)
 87 ἰδ' A: ἦδ' bOH (desunt FGT)
 114 τρισσὶν A: τρισὶν bOH (desunt FGT)

8. Cfr. Leone, Sulla tradizione manoscritta dei Carmina Iliaca di Giovanni Tzetzes (II), in «Nicolaus» (in corso di stampa).

- 143 πήματα A: σήματα bOH (desunt FGT)
 208 λεῖπε A: λίπε bOH (desunt FGT)
 228 ἐργμένη A: ἐργμένοι bOH (desunt FGT)
 240 ἀνδρῶν A: ἰνδῶν bOH (desunt FGT)
 297 om. A (desunt FGT)
 331 ἀναείρας A: αείρας bOH (desunt FGT)
 498 κόρη A: κούρη bOH (desunt FGT)
 561 ὄβριμος om. A (desunt FGT)
 624 μεμνημένη A: μεμνημένος bOH (desunt FGT)
 705 ἀνδρὸς A: ἀνέρος bOH (desunt FGT)
 725 om. A (desunt FGT)
 737 δὲ om. A (desunt FGT)
 753 γ' αὖτ' A: ταῦτ' bOH (desunt FGT)

In conclusione, A e b discendono, ciascuno attraverso una copia intermedia (la fonte diretta di A era, come vedremo, un esemplare planudeo), allo stesso iparchetipo x. Aggiungo per completezza che l'esemplare (= μ) di O dipende da una parte dal diretto antigrafo di b e dall'altra da un apografo appartenente all'altro ramo della tradizione.

Questo lo *stemma codicum* relativo al ramo x:

3. È opportuno a questo punto notare che in alcuni luoghi l'iparchetipo x esibiva doppie lezioni: di queste alcune paiono esclusive di x, altre si devono ai contatti in linea trasversale fra i due rami o risalgono all'archetipo. È evidente che alcune lezioni sono mere glosse, altre proposte di correzione o vere e proprie congetture. (Non è però da escludere che alcune delle doppie lezioni esistenti nell'archetipo risalgano

allo stesso autore. Tzetziene sono certamente le glosse).

Lo stesso discorso vale anche per l'iparchetipo γ , la cui tradizione però risulta sotto questo riguardo poco chiara, perché dei quattro codici costituenti il ramo (FHGT) solo H, s'è detto, trasmette l'opera completa.

Ecco intanto alcuni significativi esempi di doppie lezioni in x (e/o in γ):

Antehom. 1 κλόνον (coniect.) AC^{sl}: πόνον (l. pot.; cf. *schol. ad l.*) b/O/HG (desunt FT)

Antehom. 43 μάντεις codd. (desunt FGT): -ι(ς) suprascr. AH

Antehom. 52 μαντοσύναις (l. pot.) A^{ac}/O^{pc}/H: μαντοσύνη A^{pc}b/O^{ac} (desunt FGT)

Antehom. 89 λυγρῶν (l. pot.) A^l/H: κακῶν (gl., ut vid.) A^{sl}b/O (desunt FGT)

Antehom. 113 μιν (coniect.?) A^{pc}C^{pc}B: μὲν (l. pot.) A^{ac}C^{ac}/O/H (desunt FGT)

Antehom. 165 πάθεον A πάθειον (ex πάθεον) b: πάθον (l. pot.) O/HT (desunt FG)

Antehom. 228 βαιὼν codd. (deest F): -ῶ suprascr. A/H

Antehom. 300 ὥρσε A^{ac}b: ἔρσε l. pot. (ξ- F) A^{pc} (et A^{sl})/O/FHG (deest T)

Antehom. 361 οἴκοι A^{sl}/FHG: οἶος (οἶος B) A^lb/H^{sl} (desunt OT)

Antehom. 377 πολέων (cum utroque acc.) A, πολέων b/G, πόλεων FH (desunt OT)

Antehom. 378 ἐμεῖο (l. pot.) A/F^{ac}H^{sl}: ἐμοῖο b/F^{pc}HG (desunt OT)

Hom. 153 πόσεις x , ι autem supra -ει- scr. A: πόσις HG, -εις autem suprascr. H (desunt OFT)

Hom. 312 δς C^{sl}B/H^{sl}: τοὺς C^l/H^l τὸς (ex τοὺς vel contra) A^o (desunt OFGT)

Hom. 392 εἶβε A^{ac}b: εἶβων (l. pot.) A^{pc}/H (desunt OFGT)

Posthom. 95 εὐσθενέως A^{sl}C^l/O (ἐλι- O, ἐρι- C): ἀτρεκέως A^lC^{sl}B/H (desunt FGT)

Posthom. 470 περὶ codd. (desunt FGT): ὑπὲρ (gl.) suprascr. A/H.

Anche in questi altri luoghi sembra certa l'esistenza di doppie lezioni in x o in γ o in entrambi gli iparchetipi (e quindi nell'archetipo):

Hom. 51 ὠρίωνος A/G: ὠρίωνος b/H (desunt OFT)

9. La lez. τοὺς di CH è priva di senso; è difficile spiegarne la genesi.

Hom. 62 ἀργυρέης A/G: ἀργυρέαις b/H (desunt OFT)

Hom. 68 ἐχάιμονα A/G, é autem suprascr. A: ἐχέδμονα b/H¹⁰ (desunt OFT)

Hom. 118 βοιώτιος A/G: βοιώτιον b/H (desunt OFT)

Hom. 130 ἀρτιφρόνων A/G: ἀρτιφρονῶν H ἀρτι φρονῶν b (desunt OFT)

Hom. 131 χάρμην A/G: χάρμα b/H ἄρμα C^m (desunt OFT)

Hom. 169 νηῶν A/G: νεῶν b/H η autem suprascr. H (desunt OFT)

Posthom. 658 γλαυκόφθαλμος (-κοό- A) A/H^t: γλαυκιόων τε b/O/H^m (desunt FGT)

Posthom. 721 ἐταίρων A/H^l: ἐταίροις b/O/H^{sl} (desunt FGT).

Doppia lezione (νόστον ἐπαεῖδεν / νόστου ἐπαοιδῆν) probabilmente esibivano i due iparchetipi (e lo stesso archetipo) a *Posthom.* 760 (νόστον x/O: νόστου H [desunt FGT] - ἐπαεῖδεν O/H^t: ἐπαοιδῆν xH^m [desunt FGT]).

L'esistenza di una doppia lezione in x (e in y) si dovrà postulare, a quel che sembra, anche nei luoghi in cui b(O) esibiscono la lezione peggiore; qualche esempio.

Antehom. 62 δ' αὔ...συγγράμματα b: δ' αὔτε...γράμματα A/O/H, συγ- autem supra γράμματα exhib. A (desunt FGT)

Posthom. 77 ἀφρίασκεν b/O: ἀφριάσκειν A/H (desunt FGT)

Posthom. 484 ἀμφαίνεται b/O: ἀναφαίνεται A/H (desunt FGT)

Posthom. 733 ἐρκίοιο (= -εί-) b/O (necnon O in lemmate scholii; ἐρκείοιο H in lemmate scholii et V ex hoc lemmate, ut vid.): ἐρκείου A/H (desunt FGT)

4. Esaminiamo ora alcune lezioni particolari di A, molte delle quali furono giudicate peggiori dal Bekker, che per primo utilizzò quel codice.

Antehom. 31 ἐπ' A, Bekker: ἀπ' (l. pot.) b/O/H (desunt FGT). La lez. esibita da A è manifestamente *deterior*; a buon diritto il Lehrs ripristina la lez. ἀπ', già presente nell'edizione del Jacobs (il quale però ignorava l'altra lezione).

Antehom. 92 ἐκτελέσοι A, Bekker: ἐκτελέση (l. pot.) b/O/H (desunt FGT). L'alternarsi del congiuntivo e dell'ottativo in proposizioni finali, come nel nostro caso, è fenomeno largamente diffuso in tutta la greicità¹¹.

10. La lezione voluta dall' autore è ἐχέμονα (cfr. *schol. ad l.*); le lezz. ἐχάιμονα e ἐχέδμονα sono correzioni (errate) fatte *metri causa*.

11. Cfr. V. De Falco, *Studi sul teatro greco*, Napoli 1958², p. 220 ss.; Niceforo Basilace, *Encomio di Adriano Comneno a cura di A. Garzya*, Napoli 1965, pp. 74, 84.

Antehom. 102 κάλεον (l. pot.) A: ἐκάλεον b/O ἐκάλουν H (desunt FGT).

Antehom. 108 δώμασιν οἷσι δ' A, Bekker: δώμασι δ' οἷσιν (-v inser. H²) b/O/H (desunt FGT). Non v'è motivo per preferire la lez. di A.

Antehom. 213 οὐρανόθε (l. pot.) A: οὐρανόθεν b/O/HGT (deest F). La lez. di A, non segnalata dal Bekker, è senz' altro *potior*, in quanto Tzetzes usa le forme in -θε davanti a consonante e quelle in -θεν davanti a vocale¹². La lez. οὐρανόθεν può essere correzione di un presunto errore metrico.

Antehom. 245 φυλονόμαι (l. pot.) A, Bekker: φιλονόμαι b/O/HT φιλονόμη G (deest F). Da notare che la grafia φιλο- si riscontra anche nello *schol.* *Antehom.* 244.

Antehom. 322 ἔκναιον A, Bekker: ἔκναιεν b/O/FHG (deest T). Analoga oscillazione si riscontra a *Hom.* 204.

Antehom. 370 θέντο A: ἔθεντο b/FHG, Bekker (desunt OT). Analoga oscillazione a *Hom.* 379 e a *Posthom.* 631.

Antehom. 389 ἄκλαυτον A: ἄκλαυστον b/FHG, Bekker (desunt OT). E' sfuggita al Bekker la lez. di A, che fra le due è quella più largamente attestata nel greco classico.

Hom. 13 ἐξ ἀπάταισιν (l. pot.) A, Bekker: ἐξαπάταισιν FHG ἐξαπάτησιν b (desunt OT).

Hom. 34 κήδε' ἔτευχον A: κήδεα τεῦχον (l. pot.) b/FHG, Bekker (desunt OT).

Hom. 65 ὑπείρονα (l. pot.; cf. *H o m.* E 144; *T z e t z. All. Il.* V 48 = p. 68 Matranga) A: ὑπείνορα b/H ὑπήνορα G, Bekker (desunt OFT).

Hom. 85 πυλαιμένεα (l. pot.) A, Bekker, πυλαιμενέα b/HG (necnon HG in lemmate scholii), α supra é scr. G (desunt OFT). Da notare che πυλαιμενής esibisce H nello stesso *schol. ad l.*

Hom. 88 μενέσθη (l. pot.; cf. *schol. ad l.*) A (necnon HG in lemmate scholii): μενέσθην b/HG, Bekker (desunt OFT). Il Bekker non segnala la lez. di A. La lez. μενέσθην può essere correzione di un presunto errore.

Hom. 88 σφαράγισεν (l. pot.) A, Bekker: σφαράγισεν b/HG ἐλαίμισεν A^{sl} (desunt OFT).

Hom. 99 ὀρέστη (l. pot., ut vid.; cf. *schol. ad l.*) A: ὀρέσθην b/HG, Bekker (desunt OFT). Il Bekker non segnala in apparato la lez. di A. Caso analogo a *Hom.* 88 (μενέσθη).

12. Cfr. supra n. 6.

Hom. 103 μαιμώνοντα A: μαιμώνοντα (l. pot.) b/HG, Bekker (desunt OFT).

Hom. 122 δυοκαίδεκα (l. pot., ut vid.) A: δύο καίδεκα (sic) b/G δύο καὶ δέκα H, Bekker (desunt OFT).

Hom. 145 ἀμῆν (l. pot.) A, Bekker: ἀκῆν b/HG (desunt OFT).

Hom. 149 ἄσθεν A, Bekker: ἄσθεν b ἄσθεν[^] (sic) HG (desunt OFT).

Hom. 181 βολάων (l. pot.) A, Bekker: βαλῶν b/HG (desunt OFT).

Hom. 188 ἀπέειπε (l. pot.)¹³ A: ἀπέειπεν b/HG, Bekker (desunt OFT).

Hom. 204 πίπτον A, Bekker (πῖ-): πίπτειν b/HG (desunt OFT). Cf. *Antehom.* 322.

Hom. 219 ἦκεν (l. pot.) A, Bekker: ἀφ' ἦκεν C ἀρ' ἦκεν B ἀφῆκεν HG (desunt OFT). La lez. ἀφῆκεν ha probabilmente origine glossematica.

Hom. 254 ὀπιπεύσας (l. pot.) A (et V), Bekker: ὀπιπτεύσας b/H (desunt OFGT).

Hom. 270 κτερέϊζεν A (et P), Bekker: κτερέϊζεν b/H (desunt OFGT).

Hom. 290 μελάθρων (l. pot.; cf. *Hom.* 279). A, Bekker: μελάθροις b/H (desunt OFGT).

Hom. 293 δαίνυτο A, Bekker: δαίνυτο b/H (desunt OFGT).

Hom. 310 προτί A: ποτί b/H, Bekker (desunt OFGT).

Hom. 317 δάκρυ χέουσα hic et ubique A (cf. *Hom.* 432, 440, 461, 478; *Posthom.* 351, 424, 434): δακρυχέουσα b/H, Bekker (desunt OFGT).

Hom. 324 ἀλλέες (l. pot.) A (et L^m), Bekker: ἀλλέας b/H (desunt OFGT).

Hom. 358 τεύξαντες (l. pot.) A, Bekker (coniec. L, Jacobs): τεύξοντες b/H (desunt OFGT).

Hom. 379 ἀποσκεδάσκει A: ἀπεσκεδάσκει b/H, Bekker (desunt OFGT). Il Bekker non cita la lez. di A. Cf. *Antehom.* 370.

Hom. 384 βαρυπενθέα (l. pot.) A (et P), Bekker: βαρυπένθεα b/H ἢ βαρύπεθον (-πενθον V^{pc}L^m) H^{sl} (desunt OFGT).

Hom. 410 κασσάνδρη A, Bekker: κασσάνδρη b/H (desunt OFGT).

Hom. 420 κλειτοῖς (l. pot.) A, Bekker: κλυτοῖς b/H (desunt OFGT).

Hom. 428 ἄλλο τε (l. pot.) A, Bekker (coniec. Jacobs): ἀλλ' ὅτε b/H (desunt OFGT).

Hom. 430 βάσιος (l. pot.) A, Bekker: βάσις b βάσια H (desunt OFGT).

Hom. 449 αὔτ' (l. pot.) A, Bekker (coniec. L, Jacobs): δ' αὔτ' HG δ' αὔτε B (desunt OFGT).

13. Cfr. supra n. 7.

Hom. 473 δονήσῃ (l. pot.) A, Bekker: δονήσει b/H (desunt OFGT).

Hom. 474 βασιλείαν (l. pot.) A, Bekker: βασίλειαν b/H (desunt OFGT).

Posthom. 16 κε (l. pot.; coniect.) A^{sl}, Bekker: καὶ A^{lb}/O/H (desunt FGT).

Posthom. 19 ἐπελθέμεν A, Bekker: ἐλθέμεν b/O/H (desunt FGT).
Il Jacobs, che pure congettura ἐπελθέμεν, accoglie nel testo ἐλθέμεν, considerando lunga la sillaba finale di Πενθεσίλειαν.

Posthom. 48 ἡδ' ἐλικάων (l. pot.) A: ἡδ' ἐλυκάων C ἡδ' ἐλυκέων B ἡδὲ λυκάων OH, Bekker (desunt FGT).

Posthom. 91 καταέσχεθον (l. pot.) A, Bekker: κατέσχεθον b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 103 ὄσοι (l. pot.) A (et V), Bekker (coniec. Jacobs): ὄσσοι b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 108 ἐπ' ἄελπτα (l. pot.) A, Bekker: ἐπ' ἄελπα H ἐπάελπα b/O (desunt FGT).

Posthom. 117 εὔδε (l. pot.) A, Bekker: εὔδε b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 121 ἐποσσόμενον (l. pot.) A, Bekker: ἐπεσόμενον CB^{ac}/O ἐπεσσόμενον B^{pc}/H (desunt FGT).

Posthom. 131 ἡὺς A: δεινός (l. pot.) b/O/H, Bekker (desunt FGT).
La lez. esibita da A si deve a evidente influsso omerico (cf. B 653; Γ 167. 226; Ψ 664; ι 508; etc.).

Posthom. 136 ἄρ (l. pot., ut vid.) A, Bekker: ἄν b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 163 ἡδὲ A, Bekker: ἡδέ τε b/O ἰδέ τε H (desunt FGT).
Sono metricamente possibili le due lezz. ἡδὲ/ἰδέ τε.

Posthom. 170 ἀπροτιόπτως A (et tacite Jacobs): ἀπροόπτως b/O/H, Bekker (desunt FGT). La lez. di A, non segnalata dal Bekker, elimina bensì un'apparente aporia metrica ma non soddisfa per il senso.

Posthom. 173 ἐμπνείσκει (l. pot.) A: ἐμπνείσκειν b, Bekker ἐμπνίεσκειν O ἐμπνείεσκειν H (desunt FGT). Cf. *Hom.* 188.

Posthom. 224 αἶ A, Bekker: ἐν b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 241 πτύγματι A, Bekker: πύγματι b/O/H (desunt FGT).
Le glosse tzetziiane περιχάλυμμα, χειρίς, μανίκιον sembrano dar ragione al Bekker.

Posthom. 248 σκιάσκειν (l. pot.) A (et O in lemmate scholii), Bekker: σκιάσκειν H ἐσκίασεν (gl., ut vid.) b/O (desunt FGT).

Posthom. 270 χειμάρροος (l. pot.) A, Bekker: χειμάρριος O χείμαρρος b χειμάρρους H (desunt FGT).

Posthom. 349 ἐελμένοι A, Bekker: ἐεργμένοι b ἐελγμένοι OH (desunt

FGT). L'espressione tzetziana ἐελμένοι/ἐεργμένοι ἔνδοθι πύργων è tratta da Omero (Σ 287). È importante notare che i codici omerici, come quelli tzetziani, oscillano fra ἐελμένοι/ἐεργμένοι. In una precedente memoria¹⁴ avevo avanzato l'ipotesi (sia pure con qualche riserva) che le lezz. ἐελμένοι/ἐεργμένοι del testo di Tzetzes fossero correzioni dell'errore d'archetipo ἐελγμένοι. È tuttavia preferibile postulare l'esistenza nell'archetipo di una doppia lezione o piuttosto della lez. ἐεργμένοι (dove ἐελμένοι, ἐεργμένοι e, per errata interpretazione della variante interlineare, ἐελγμένοι).

Posthom. 399 θηρήτορες A, Bekker (coniec. Jacobs): θηρηται b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 432 κόσμον (l. pot.) A, Bekker: μοῖραν b/O/H (desunt FGT). L'espressione omerica (cf. e.g. K 472) εὖ κατὰ κόσμον, esibita da A, si legge anche in *Posthom.* 637. 652 (cf. anche *Hom.* 444 e *Posthom.* 45).

Posthom. 458 κατέρυξεν A, Bekker: κατέρυκεν b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 473 ἐν δὲ A, Bekker (coniec. L^m, Jacobs): ἐν b/O ἐνὶ H (desunt FGT).

Posthom. 477 ἔπλεν A, Bekker: ἦεν b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 508 ἦ καὶ A, Bekker: ἦτε b/O εἴτε (l. pot.; cf. *Posthom.* 601. 618) H (et O in lemmate scholii).

Posthom. 544 δς A, Bekker: ὁ b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 562 καταντίον (l. pot.) A, Bekker (coniec. Jacobs): κατ' ἐναντίον C/O κατεναντίον B/H (desunt FGT).

Posthom. 568 κεδάννυντο ἄλλοθι A: κεδάννυντο ἄλλοθεν b/O/H (desunt FGT). Il Bekker accoglie la lez. di A, correggendo κεδάννυντο in κεδάννυντ'.

Posthom. 617 οὔτι δ' (l. pot.) A (coniec. L^m): οὔτοι δ'/b/O/H (desunt FGT). La lez. οὔτοι δ' è metricamente errata; P e l'esemplare diretto di V eliminano δ' (e così il Bekker, sulle orme di P).

Posthom. 631 κέκλητο A: ἐκέκλητο b/O/H, Bekker (desunt FGT). Cf. *Antehom.* 370.

Posthom. 638 παραδέργματα A: περιδέργματα O περί δέρματα b περιδέρματα H (desunt FGT). Il Bekker scrive παρὰ δέργματα, accogliendo la lez. di A; ma altrettanto buona è la lez. περί δέργματα degli altri codici, essendo attestato l'uso di περί con valore di ἐν, εἰς¹⁵.

Posthom. 644 ἰλέος (l. pot.) AC^{pc}, Bekker: ἱλέος C^{ac}B/O/H (de-

14. Cfr. Leone, Sulla tradizione manoscritta cit. (II).

15. Cfr. G. Böhlig, Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner, Berlin 1956, p. 152 e n. 4.

sunt FGT). Da notare che in C la correzione è stata fatta *currenti calamo* dal Lascaris.

Posthom. 676 κεῖνοι (l. pot.) A, Bekker (coniec. Jacobs): κακεῖνοι b/O κακεῖ H (desunt FGT).

Posthom. 692 παλαμήδη (l. pot.) A, Bekker: παλαμήδην b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 699 δ' ἀρ A, Bekker: δ' αῖ b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 705 μ' ἐδίδαξεν A, Bekker: με δίδαξεν b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 709 κατᾶξαι A: κατάξαι b/O/H, Bekker (desunt FGT). Il Bekker non segnala la lez. di A.

Posthom. 738 ὀβριμόθυμος, A, Bekker: ὀβριμέθνος b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 757 τόδε A, Bekker: τάδε b/O/H (desunt FGT).

Posthom. 763 μεγακύκλου (l. pot.) A, Bekker (coniec. E, L^m, Bentley): μέγα κύκλου b/O μετὰ κύκλου H μέγα H^m (desunt FGT).

Alcune delle divergenze elencate si spiegano abbastanza agevolmente: è infatti evidente che in alcuni luoghi (p. es. *Hom.* 430; *Posthom.* 248, 270) A conserva la lezione originaria, che negli altri codici risulta variamente corrotta.

Per quanto concerne le altre divergenze, le cause che le hanno prodotte sono diverse:

a) alcune lezioni di A (p. es. *Posthom.* 349, 432, 477) derivano verosimilmente da doppie lezioni esistenti in x (e già nell'archetipo), qualcuna delle quali potrebbe risalire allo stesso autore, il quale, com'è noto, amava sottoporre a revisione i propri scritti (aggiungo che anche da altri luoghi risulta che l'archetipo era corredato di varianti);

b) in alcuni casi il consenso di b/(O) con (F) (G) H (T) si deve a contaminazione (più precisamente, ai contatti in linea trasversale di b con l'altro ramo della tradizione [= y] e alla contemporanea parziale dipendenza di μ, il modello di O, da un esemplare appartenente allo stesso ramo y); è anche probabile che alcune alterazioni si siano prodotte indipendentemente in k, y;

c) molte (forse la maggior parte) delle lezioni particolari di A non sono che mere congetture.

Soffermiamoci un momento su quest'ultimo punto.

Le emendazioni congetturali esibite da A risalgono evidentemente al diretto esemplare (= π) del nostro codice, e non v'ha dubbio che esse si debbano a Massimo Planude, del quale sono noti da tempo gli inter-

venti sui testi di Teocrito¹⁶, Pindaro¹⁷ e Teognide¹⁸, che erano contenuti in quello stesso esemplare. E' possibile dunque affermare che anche nel nostro caso A riproduce l'edizione planudea.

E' opportuno osservare intanto che alcune congetture introdotte dal celebre filologo bizantino si rivelano a un attento esame o poco felici o addirittura non necessarie: tali, ad es., quelle relative a *Antehom.* 31 (non è però escluso che la lez. di A sia errore particolare del codice), 92, 108, 389 (?); *Hom.* 34, 103 (?), 317; *Posthom.* 131, 170, 508, 544 (?).

Perplessità suscitano alcune lezioni particolari di A, non essendo possibile stabilire con assoluta sicurezza se si tratti di varianti di tradizione (o addirittura d'autore) o di semplici congetture.

Incerta, per esempio, è l'origine della lez. αὶ a *Posthom.* 224 (la lez. ἐν esibita da bOH appare non solo sostenibile ma anche *difficilior*).

A proposito della lez. θρηγῆται, esibita da bOH a *Posthom.* 399 (θρηγῆται ἄνδρες), c'è da chiedersi (e se l'era già chiesto il Jacobs) se non si tratti di *vox tzetziana* (θρηγῆται/θρηγῆται), arbitrariamente corretta da Planude in θρηγῆτορες sulla base di *Hom.* I 544 (θρηγῆτορας ἄνδρας). (Conviene ricordare che un'espressione pressoché analoga a quella di bOH si riscontra in [*Hes.*] *Sc.* 303. 308 [ἄνδρες θηρευταί] e in *Hom.* M 41 [ἄνδράσι θηρευτῆσι]).

A *Posthom.* 738 il Bekker preferisce ὀβριμόθυμος di A all' *hapax* ὀβριμόεθνος esibito da bOH e accolto dal Jacobs (il quale però ignorava la lez. di A). Anche in questo caso vien fatto di chiedersi se ὀβριμόεθνος non sia la lezione originaria e ὀβριμόθυμος semplice congettura.

Escludendo nei tre casi esaminati l'intervento di Planude e postulando l'esistenza di doppie lezioni nell' archetipo, si potrebbe addirittura pensare che si tratti di varianti d'autore.

Proseguendo nell' esame del testo di A, osserviamo che in due luoghi il codice esibisce la glossa invece della lezione originaria:

Posthom. 390 πολέμου A: μόθου b/O/H (desunt FGT)

Posthom. 696 λαμπρὰ A: σιγαλέντα b/O/H (desunt FGT).

Degne di considerazione sono le seguenti lezioni di A (o di A^{sl}):

Antehom. 167 ἀθροίζοντο A^{sl}: ἀολλίζοντο A¹b/O/HT (desunt FG)

Hom. 88 ἐλαίμισσεν A^{sl}: σφαράγισσεν A¹ σφαράγισεν b/HG (desunt OFT)

16. Cfr. C. Gallavotti, *Theocritus quique feruntur Bucolici Graeci*, Romae 1955², p. 271.

17. Cfr. J. Irigoin, *Histoire du texte de Pindare*, Paris 1952, pp. 260-261.

18. Cfr. D. Young, *Theognis*, Lipsiae 1961, p. VIII.

Hom. 143 δούλευσα A: θήτευσα b/HG (desunt OFT)

Hom. 154 ὁμοκοίτοις A: ὁμολέκτροις A^{sl}b/HG (desunt OFT)

Posthom. 384 ῥέεθροις A: ῥοῆσιν A^{sl}H ῥοῆσι b/O (desunt FGT)

Posthom. 512 ἔλοιεν A: ἔγοιεν b/O/H (desunt FGT)

Posthom. 587 εἶλεν A: ἦγεν A^{sl}b/O/H (desunt FGT).

La maggior parte di queste lezioni hanno molto probabilmente origine glossematica, poche paiono essere vere e proprie innovazioni (introdotte in π dallo stesso Planude?).

Un vero e proprio *scholion*, malamente adattato al verso, è la lezione sibita da A a *Posthom.* 407 (τοῦ φονῆ A: τρώες ἐς ἔστυ A^{sl}b/O/H).

Degna di nota è la correzione esibita da A a *Hom.* 148 (παρακρυφίους A^{pc}: παρὰ [περὶ H] κρυφίους A^{ac}b/HG [desunt OFT]): il copista non solo cancella con un tratto di penna l'accento di παρὰ, ma soprascrive anche, a conferma della correzione apportata, ἐν μέρος. E' molto probabile che anche questa correzione risalga al diretto esemplare π :A potrebbe qui riprodurre fedelmente la sua fonte o aver introdotto nel testo una correzione che in π era segnata in margine.

5. Aggiungerò, prima di concludere, un breve corollario.

Come ho dimostrato altrove¹⁹, anche b presenta parecchie congetture, che attestano l'origine dotta dell'esemplare messinese oggi scomparso.

Fra b e l'iparchetipo x si deve postulare l'esistenza di una copia intermedia (= k), dalla quale in parte dipende, s'è detto, l'esemplare contaminato (= μ) di O. Ed invero, il cod. O, che in alcuni luoghi s'accorda in errore con x, presenta un più stretto legame con b, col quale ha in comune lezioni particolari ed errori²⁰. Che O dipenda da b è da escludere nella maniera più categorica, in quanto b presenta errori particolari o congetture, laddove O riproduce la lezione o l'errore dell'iparchetipo x²¹. Essendo per ovvie ragioni escluso il caso contrario, si dovrà necessariamente concludere che O dipende in parte dallo stesso esemplare (= k) di b. Aggiungo che anche quell' esemplare non era immune da congetture²².

Quanto al cod. O, è evidente che non fu il copista di quel manoscritto a copiare il testo ora da k ora da un apografo del ramo y: egli si limitò a riprodurre, non senza incorrere in qualche errore, il testo di un esemplare già contaminato (= μ).

19. Cfr. Leone, Sulla tradizione manoscritta cit. (II).

20. Cfr. Leone, ibid.

21. Cfr. Leone, ibid.

22. Cfr. Leone, ibid.

**ΕΛΛΗΝ ΑΛΣ ΣΕΕΛΕΝΥΕΡΔΕΡΒΕΡ ΙΝ ΔΕΡ
ΦΡÛΗΒΥΖΑΝΤΙΝΙΣΧΕΝ ΓΕΣΕΛΛΣΧΑΦΤ?**

ΗΙΡΟΗΙ ΥΑΔΑ/Japan

So sehr das Zeitalter Justinians I. vielfältige Interesse sowohl der Althistoriker als auch der Byzantinisten erweckt hat und immer noch erweckt und heute eine fast unübersehbare Menge Veröffentlichungen hervorgebracht hat, so sind doch hier und da Desiderate der Forschungen zu finden, die noch zu ermitteln wert wären. So z.B. die Frage nach der Lage der Heiden¹.

Gewiß, diese Frage hat bisher die Althistoriker, insbesondere aber die Byzantinisten kaum interessiert: denn für die Fachwelt gilt es als eine Selbstverständlichkeit, die byzantinische Geschichte a priori "christlich" anzusehen und sie als solche zu verstehen. So liest man in der gängigen Literatur, die Christianisierung des Imperium Romanum, angefangen mit dem Mailänder Edikt, habe nach der kurzen Zeit der Koexistenz beider Staatsreligionen, d.h. der christlichen und der heidnischen, mit dem Theodosianischen Edikt de fide catholica (28. Febr. 380) und dem antiheidnischen Gesetz (8. Nov. 392) ihren Zenit erreicht. Vor lauter Begeisterung über den "Sieg des Christentums" neigt man zu eilig dazu, die Heiden als Verlierer des Kampfes abzustempeln, die dann

1. Dieses Desinteresse zeigt der Umstand, daß es m.W. bisher nur vier wissenschaftliche Aufsätze zu unsrem Thema erschienen sind, von denen 3 das Justinianische Zeitalter behandelt: 1. *D. J. Constantelos*, Paganism and the State in the Age of Justinian, in: *Catholic Historical Review* 50 (1964) 372-380. C's Arbeit hat eher einen einführenden Charakter und zitiert vorwiegend die Quellenberichte von Prokopios, Agathias und Joh. Ephesus zur Erklärung der Lage der Heiden. Cod. Just. wird zweimal genannt, ohne den Paragraphen zu nennen (Anm. 15 und 16 auf S. 374), um den persönlichen Entschluß Justinians, die religiöse Einheit zu erreichen, zu unterstreichen. 2. *J. Irmischer*, Die geistige Situation der Intelligenz im Zeitalter Justinians, in: *Altheim, F.-Stiehl, R.*, Die Araber in der alten Welt, Bd. IV. Berlin 1967, 334-362. I. beleuchtet anhand der erzählenden Quellen die Lage der Intellektuellen, die christlich, halbchristlich oder heidnisch gesinnt waren, benutzt daher keine juristische Quelle. 3. *J. Irmischer*, Paganismus im Justinianischen Reich, in: *Klio* 63 (1981) 2, 683-688. Vom Standpunkt, daß «das Vorgehen Justinians gegen den Paganismus eine notwendige Voraussetzung des mit seinem Namen verbundenen Restaurationswerkes war» (pp. 687-688), erklärt I. den Untergang des Heidentums, benutzt die folgenden Stellen aus dem Cod. Just.: I-V-12 und 18, I-X-2 und I-XI-10. 4. *W. E. Kzengi*, The Fifth Century Twilight of Byzantine Paganism, in: *Classica et Mediaevalia* 27 (1966) 243-275. Da diese ausgezeichnete Arbeit ausschließlich das 5. Jahrhundert behandelt, wird Cod. Just. ganz außer acht gelassen.

nur halb tot und dahinsiechend ihrem Ausgang entgegenschreiten. Man ist dann einig darüber, daß nunmehr der Schwerpunkt der religiösen Auseinandersetzung vom Streit zwischen Heidentum und Christentum zum Streit zwischen Orthodoxie und Häresie innerhalb von Christentum übergegangen sei. Die Akten jener fünf Konzilien und die Protokolle der zahlreichen Synoden in der frühbyzantinischen Zeit scheinen diesen Eindruck nur zu bestätigen².

Außerdem ist es nicht zu leugnen, daß man es bisher kaum bemühte, Gegenbeweise zu diesem pauschalen Urteil zu führen. Vor allem fehlt

2. Aus der Reihe der Handbücher berührt *E. Stein*, *Historie du Bas-Empire*, 2 vols. Amsterdam 1968 (= Paris 1949), bes. chap. VII. La politique religieuse e ecclésiastique de Justinien jusqu'à l'édit contre Origène (527-543): Persécution des non-chrétiens (pp. 369-375), am stärksten unser Thema. Er stellt uns den Inhalt der Bestimmungen I-V-11, 12, 15, 17, 18, 19, 21 und 22 sowie I-XI-10 kurz und bündig vor, ohne jegliche Analyse, um vielleicht im Rahmen des Handbuchs zu bleiben. Ihm folgt *A. H. M. Jones*, *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*, Oxford 1973, bes. chap. XXIII. Religion and Morals: Pagans (pp. 938-943). J. behandelt dort drei Bestimmungen, I-XI-9 und 10 sowie I-V-18. Die Arbeit von *F. Tinnefeld*, *Die frühbyzantinische Gesellschaft. Struktur-Gegensätze-Spannungen*, München 1977., bes. § 4. Religiöse Gruppierungen im christlichen Staat seit Konstantin dem Großen (pp. 219-351) gibt uns den besten Überblick über die Lage der Heiden in der frühbyzantinischen Zeit. Aber zum Justinianischen Zeitalter (§ 4.9.1. Die Lage der Heiden im christlichen Staat des 4.-6. Jahrhundert, pp. 271-282) behandelt T. nur 3 Bestimmungen, I-IV-15, I-V-18 und I-XI-9 und 10.

Von den klassischen Werken, die «den Untergang des Heidentums» in der Spätantike bzw. in der frühbyzantinischen Zeit behandeln, sind einige zu nennen: *Vict. Schultze*, *Geschichte des Untergangs des griechisch-römischen Heidentums*, Bd. I. Jena, 1887, bes. 4. Abt. 2. Kap. Die Zeit Justinians (pp. 434-449), Bd. II. Jena, 1892, bes. 2. Abt. 10. Kap. Konstantinopel (pp. 278-296). Dort sind I-V-12, 18, 19, 21, I-X-2, I-IV-20, I-XI-9 und 10 referiert. *J. Geffcken*, *Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums*, Darmstadt 1972 (= Heidelberg 1929), bes. 4. Kap. Das 5. Jahrhundert und die folgenden (pp. 178-223), behandelt das Justinianische Zeitalter zu kurz (pp. 189-197) und referiert nur die Bestimmungen I-IV-14, I-V-15 und I-XI-10. Die viel verheißenden Arbeiten von *P. de Labriolle*, *La Reaction païenne*, Paris 1934 sowie *G. Boissier*, *La Fin du Paganism*, Paris 1898, müssen hier ausscheiden, weil sie den östlichen Teil des Römerreichs gar nicht berücksichtigen.

Aus dem Bereich der Monographien über die Religionspolitik Justinians sind zwei Arbeiten zu nennen: *A. Knecht*, *Die Religionspolitik Kaiser Justinians I.*, Würzburg 1896, bes. 1. Teil. Kaiser Justinian und die nichtchristliche Sekten. § 4.a. Justinians Kampf gegen das Heidentum (pp. 25-37). Dort werden vorwiegend I-XI-9 und 10 zitiert. Dagegen ist *H. S. Alivisatos*, *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinians I.*, Berlin 1913, bes. 1. Teil, 2. Kap. Gesetze gegen die Heiden (pp. 44-49), etwas ausführlicher. Dort werden nämlich die Bestimmungen I-V-12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, I-XI-9 und 10 in losem Zusammenhang referiert.

es dazu an einer Gesamtdarstellung der Missionsgeschichte in der frühbyzantinischen Zeit, die uns etwa hätte mitteilen können: die Missionstätigkeit und ihre Methode, die durch die Initiative sowohl der Kirche als auch der Regierung, insbesondere des Kaisers, durchgeführt wurde und deren Ergebnisse, aber auch die Auseinandersetzung mit den Nichtorthodoxen einschließlich der Heiden u.a.³. Und der Mangel an erzählenden Quellen ist evident. Die Berichte über die Lage der Heiden sind spärlich und zerstreut, und wenn sie vorhanden sind, dann sind sie zu kurz, als daß man daraus ein zusammenhängendes Gesamtbild hätte ausmalen können. Wir wissen viel zu wenig über die schriftstellerische Tätigkeit der heidnischen Autoren und über ihre inzwischen verlorengegangenen Werke, geschweige denn über die Parität zwischen den Christen und den Heiden⁴.

So müssen wir nach einer anderen Quellengattung suchen, die diese Lücke in den erzählenden Quellen ergänzen kann. Nämlich wir sollen unser besondere Aufmerksamkeit auf die gesetzlichen Bestimmungen im Codex Justinianus richten. Die betreffenden Kapitel im Cod. Just., insbesondere Lib.I.Tit.V. (= De haereticis et manichaeis et samaritis) und Lib.I.Tit.XI. (= De paganis, sacrificiis et templis), bieten m.E. das reichste Material zu dieser Frage, dessen systematische Bearbeitung noch ausgeblieben ist. Somit will sich dieser Beitrag zur Aufgabe machen, gerade aus den detaillierten Verboten der gesetzlichen Bestimmungen ein reelles Bild von den Heiden in der frühbyzantinischen Gesellschaft

3. vgl. K. Baus, Erwägungen zu einer künftigen «Geschichte der christlichen Mission in der Spätantike (4.-6. Jh.)», in: *Reformata Reformanda*. Festschrift für H. Jedin, hrsg. v. E. Iserloh und K. Repgen, Bd. 1 (1965) 22-38, bes. S. 31 ff. Für die frühbyzantinische Zeit haben wir I. Engelhardt, *Mission und Politik in Byzanz*. Ein Beitrag zur Strukturanalyse byzantinischer Mission zur Zeit Justins und Justinians, München 1974 (= *Miscellanea Byzantina Monacensia* 19). Diese Arbeit behandelt eingehend die Missionstätigkeit im Ausland und analysiert ihre Motivation und Methode, aber leider viel zu wenig die Auseinandersetzung mit dem Heidentum. E. zitiert nur die Berichte von Joh. Ephesus und bringt sie nicht mit den gesetzlichen Bestimmungen im Cod. Just. in Zusammenhang (pp. 16-19).

4. Über die Parität zwischen den Christen und den Heiden in der frühbyzantinischen Zeit können wir nichts Sicheres sagen, da für uns quellenmäßig gar keine statistische Basis zur Verfügung steht. Als einen der gelungenen Versuche könnte man nennen: H. Raban, *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amtsträger des römischen Reiches seit Konstantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie (324-450)*, Habelt, 1978. Dagegen ganz unsicher die Arbeit von A. Moffat, *Science Teachers in the Early Byzantine Empire: Some Statistics*, in: *Byzantinoslavica* 34 (1973) 15-18.

zu suchen, damit wir dadurch diesem Jahrhundert noch gerechter werden können.

* * *

Bevor wir mit der Überprüfung der betreffenden Kapitel anfangen, sollten wir uns im voraus über den Begriff «die Nichtorthodoxen» unterrichten. Nach dem Cod. Just. I-V-12 will Justinian I. diese Bezeichnung im weitesten Sinne des Wortes verstehen: nämlich sie soll all solche Leute umfassen, "die mit der allgemeinen Kirche und unserem orthodoxen und heiligen Glauben gar nicht zu tun haben"⁵. Das heißt, die Manichäer, die Hellenen⁶, die Juden, die Samaritaner, die Borboriten, die Montanisten, die Taskodrugiten und Ophiten etc. werden in cumulo nichtorthodox bzw. häretisch genannt. Im Auge Justinians I. gab es also nur zwei Gruppen der religiösen Richtungen: entweder orthodox oder nichtorthodox. Die Anhänger der heidnischen Lehre machen nur einen Teil der Nichtorthodoxen aus. Es ist daher durchaus natürlich, vorauszusetzen, daß in den Bestimmungen gegen die Nichtorthodoxen auch die Heiden miteinbegriffen sind⁷.

* * *

Nun wollen wir auf die Erklärung Justinians I. hören, warum er die Herausgabe dieser antiheidnischen Gesetze für nötig gehalten habe.

5. Die unten zu behandelnden Bestimmungen im Codex Justinians werden vorwiegend nach der Ausgabe von A. Herrmann, *Corpus Juris Civilis*, Leipzig 1861, zitiert. Die Ausgabe von P. Krueger, Berlin 1852, wird dann zitiert, wenn sie entschieden bessere Lesung vorbringt. I-V-12: «αἱρετικὸν γὰρ πάντα καλοῦμεν, ὅστις μὴ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς ὀρθοδόξου καὶ ἀγίας ἡμῶν ὑπάρχει πίστεως».

6. Daß die Bezeichnung «Hellene» den Heiden bedeutet, ist uralt und gilt auch in der frühbyzantinischen Zeit. vgl. K. Lechner, *Hellenen und Barbaren in der Antike*, München 1954, bes. 1. Teil: Der Begriff «Hellene» und seine Wandlungen in byzantinischer Zeit, pp. 7-37, Art. «Hellenes», in: Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Graz 1958 (= Lyon 1688), col. 375.

7. Die Paragraphen I-V-4, 5, 6, 8, 15, 16 und 17 nennen die bestimmte Gruppe der Häretiker wie z.B. die Manichäer als ihren Gegenstand, für den die Bestimmungen geltend gemacht werden. Der Terminus «häretisch» hat dort einen ganz speziellen Sinn. Hingegen wird das Wort «häretisch» in den übrigen 14 Paragraphen im I-V. stets im breiteren und allgemeineren Sinn gebraucht, so daß es am besten als «nicht-orthodox» übersetzt werden kann. Und zu diesen Nichtorthodoxen können auch die Heiden gehören. Diese Unterscheidung brauchen wir im I-XI. nicht zu machen, da dieser Kapitel ausschließlich die Heiden zu seinem Gegenstand hat. vgl. *Alivisatos*, a.a.O.S. 32. Zu «Taskodrugiten» vgl. *Hauck*, *Real-Encyclopädie für protestantische Theologie und Kirche*, 2. Aufl. 1885, p. 208.

Im Cod. Just. I-XI-10 stellt er fest: "die von den früheren Kaisern angeordneten Strafen, die gegen die heidnische Irrlehre angekündigt oder zum Schutz des orthodoxen Glaubens vorgeschlagen worden sind, sind rechtskräftig, unangefochten und fortwährend, und sie wurden auch durch die gegenwärtigen frommen Gesetze wachgehalten. Denn es existieren immer noch die frevelhaften und abscheulichen Heiden, ..., sie bringen ihren Götzenbildern nach der unvernünftigsten Irrlehre Opfer dar und feiern ihre Feste voll von sämtlichen Gottlosigkeit⁸". Ergänzend im Cod. Just. I-V-12: "Was die Heiden betreffen, die den Polytheismus einzuführen versuchen, aber auch die Juden und die Samaritaner, halten Wir es für nötig, daß die Bestimmungen der bereits vorliegenden Gesetze nicht nur erneuert und durch die jetztigen Gesetze noch sicherer gemacht werden, sondern auch mehr gewährt werden, damit die Anhänger unseres heiligen Glaubens noch stärker mit der Sicherheit, der Zierde und der Ehre versehen werden⁹".

Daß es kein blosser Gesetzestext geblieben ist, wird von dem Zeitgenossen Justinians I., Prokopios von Kaisareia, bestätigt: In jenem panegyrischen Werk, *De aedificiis*, das er als beauftragter Schriftsteller des Kaisers im Stil eines *Res gestae divi Justiniani* verfaßt hat, idealisiert er den religiösen Eifer Justinians I. folgendermaßen: "Er (= Justinian I.) stellte fest, daß sich der Gottesglaube vor seiner Zeit geirrt hat und in verschiedene Wege zu gehen gezwungen war. Er zertrümmerte die sämtlichen Wege, die zur Irrlehre führen, und er setzte zur Befestigung des Glaubens durch, indem er den Glauben auf eine Basis stellte¹⁰".

8. I-XI-10: «Πάντων τῶν ἐπιτιμίων, ὅσα παρὰ τῶν προβεβασιλευκότων κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς ἡπείληται πλάνης, ἣ ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως εἰσενήνεται, κυρίων καὶ βασιῶν διηνεκῶς ὄντων τε καὶ διὰ τῆς παρούσης εὐσεβοῦς νομοθεσίας φυλαττομένων, ..., ἐπειδὴ τινες εὕρηνται τῇ τῶν ἀνοσιῶν καὶ μυσαρῶν Ἑλλήνων κατεχόμενοι πλάνῃ, ..., εἰδῶλοις ἀλογίστῳ πλάνῃ θυσίας προσέφερον, καὶ πάσης ἀνοσιότητος μεστὰς ἐορτὰς ἐπετέλουν, κτλ. «vgl. *Irmischer*, a.a.O.p. 685, *Tinnefeld*, a.a.O.p. 279. Bei der Übersetzung wird Das Corpus Juris Civilis. Ins Deutsche übersetzt von einem Vereine Rechtsgelahrter und herausgegeben von C. Otto und B. Schilling, Leipzig 1832, 5 Bde. zu Rate gezogen, obwohl diese Übersetzung stellenweise gekürzt und dazu veraltet ist. Die englische Übersetzung von S. P. Scott, Cincinnati 1932 ist mir leider unzugänglich.

9. I-V-12: «ἀλλὰ μὴν καὶ τοῖς τὴν πολυθεῖαν πειρωμένοις εἰσίγειν Ἑλλῆσι καὶ ἔτι τοῖς Ἰουδαίοις καὶ τοῖς Σαμαρείταις οὐκ ἀνακτῆσασθαι μόνον τὰ τῶν ἡδὴ κειμένων νόμων συνείδμεν καὶ ποιῆσαι τῷ νῦν τούτῳ νόμῳ βεβαιότερα, ἀλλὰ διορίσασθαι καὶ πλείω, δι' ὧν ἀσφάλεια μὲν περιέσται μείζων καὶ κόσμος καὶ τιμὴ τοῖς τῆς εὐαγοῦς ἡμῶν μετέχουσιν πίστεως». vgl. *Irmischer*, a.a.O.p. 68, *Alivisatos*, a.a.O.p. 32 ff., *Knecht*, a.a.O.p. 26, *Stein*, II.a.a.O.p. 368.

10. Prokopios, Aed. I-I-9: «πλανωμένην δὲ εὐρὼν τὴν ἀμφὶ τῷ θεῷ δόξαν τὰ πρότερα

Nicht zu vergessen wäre in diesem Zusammenhang die Bestimmung I-XI-6: "Wir vertrauen den Christen, den echten und den sogenannten, mit allen Kräften an, daß sie nicht wagen mögen, gegen die Juden und die Heiden, die friedlich leben und weder Unruhe noch Gesetzwidriges verursachen, Gewalt anwenden und ihr religiöses Ansehen mißbrauchen. Wenn sie nämlich gegen die Harmlosen eine Verletzung begehen, indem sie ihr Vermögen berauben, dann sollen sie nicht nur das, was sie geraubt haben, sondern sie sollen mit den Mittätern gemeinsam das Doppelte dessen, was sie geraubt haben, zurückerstatten. Die Statthalter der Provinzen, die Beamten und die Kurialen sollen wissen: wenn sie selbst solche Christen nicht gerichtlich beanspruchen, sondern eher solche Verbrechen von der Bevölkerung haben begehen lassen, dann sollen sie genau so wie die Täter bestraft werden"¹¹. So werden wir wohl keinen Fehler begehen, wenn wir annehmen wollen, daß diese "Harmlosen" bis vor dem Regierungsantritt Justinians I. auch im östlichen Teil des Römerreichs weiterhin existierten. In jener Bestimmung dürfen wir wohl einen juristischen Rückhalt sehen, daß uns aus dem 5. Jahrhundert mehrere namhafte Heiden bekannt sind: Damaskios, Syrianos und Proklos aus der Reihe der Philosophen, Nonnos von Panopolis, Eunapios von Sardes und Zosimos aus der Reihe der Literaten, Kyros (Praefectus urbi z.Zt. des Kaisers Theodosius II.) und Pampreprios (Magister officiorum z.Zt. des Kaisers Zenon) aus der Reihe der Staatsmänner¹².

Da die Anhänger der heidnischen Irrlehre neben den zahlreichen Nichtorthodoxen sowohl in Konstantinopel als auch in den Provinzen

ἐς πολλά τε ἀναγκαζομένην ἵνα, συντρίψας ἀπάσας τὰς ἐπὶ τὰς πλάνας φερούσας ὁδοὺς, διεπράξατο ἐν τῷ βεβαίῳ τῆς πίστεως ἐπὶ μιᾷ ἐσάναι κρηπίδος». Prokop, Bauten, griechisch-deutsch, ed. O. Veh, München 1977, p. 18.

11. I-XI-6: «Christianis, qui vel vere sunt vel esse dicuntur, specialiter demandamus, ut Iudaeis ac paganis in quiete degentibus nihilque temptantibus turbulentum legibusque contrarium non audeant manus inferre religionis auctoritate abusi. nam si contra securos fuerint violenti vel eorum bona diripuerint, non ea sola quae abstulerint, sed convicti in duplum quae rapuerint restituere compellantur. Rectores etiam provinciarum et officia et principales cognoscant se, si non ipsi talia vindicent, sed fieri a popularibus hoc permiserint, ut eos qui fecerint puniendos» (nach *Krueger*, p. 63). (= Cod. Theodosianus XVI-10-24).

12. vgl. *Kaegi*, a.a.O.p. 245 ff., *Tinnefeld*, a.a.O.p. 277 ff., Art. «Damaskios», in: *Realencyclopädie der classischen Altertumskunde*, ed. *Pauly-Wissowa* (= RE.), IV. 2, col. 2039-2042, Art. «Syrianos», in: RE. IV. A. 2, col. 1728-1775, Art. «Proklos» in: RE. XXIII. 1, col. 186-247, Art. «Nonnos von Panopolis», in: RE. XVII. 1, col. 904-920. Art. «Eunapios von Sardes», in: RE. VI, 1, col. 1121-1227, Art. «Zosimos», in: RE. X, A. col. 795-844, Art. «Kyros», in: RE. XII, 1, col. 188-190. Art. «Pampreprios», in: RE. XVIII, 3, col. 409-415.

nachweislich existierten und deswegen die religiöse Einheit in seinem Reich noch lange nicht erreicht worden ist, wollte er unbedingt den orthodoxen Glauben als den einzig richtigen gelten lassen und zugleich die heidnischen bzw. nichtorthodoxen Elemente aus dem religiösen Revier in seinem Reich vertilgen. Somit hat sich Justinian I. fest entschlossen, sich gegen die Situation zu stemmen, die jahrhundertlang gewährt hat.

Wie fest sein Entschluß war, können wir in den wohlgedachten Einzelheiten der Bestimmungen ablesen. Einerseits beabsichtigte er die totale Tilgung der Heiden aus der Gesellschaft, indem er u.a. Berufsverbote und Strafen im Überschreitungsfall anordnete (I.) und sie der Rechte zu erben und Schenkungen anzunehmen beraubte (II.). Andererseits wurde ihnen dringend geraten, sich zum orthodoxen Christentum zu bekehren und so gesellschaftsfähig und sozusagen rehabilitiert zu werden (III.). Vorwegnehmend können wir durch den Vergleich mit den vorjustinianischen antiheidnischen Bestimmungen folgendes feststellen: im Punkt I. und II. sind die justinianischen Gesetze unvergleichbar schärfer geworden. Völlig neu ist dagegen der Punkt III., der in der vorjustinianischen Rechtsprechung nicht existiert.

Cod. Just. I-XI. enthält insgesamt 10 Paragraphen, von denen nur der letzte dem Justinian I. zugeschrieben werden kann¹³. Dagegen enthält Cod. Just. I-V. insgesamt 22 Paragraphen, von denen 11 Bestimmungen der justinianianischen Initiative zugeschrieben werden können¹⁴. Nun wollen wir die Justinianischen Bestimmungen, d.h. I-V-12 bis 22 und I-IX-10, herausnehmen und sie im Hinblick darauf untersuchen, was für eine geänderte Lage für die Anhänger des Heidentums durch sie geschaffen wurde.

* * *

I.a). Den Heiden sind ausdrücklich verboten, die folgenden Berufe

13. *Bury*, Later Roman Empire, Bd. 2, New York 1958 (= London 1923), p. 396, Anm. 2 hat mit dem Hinweis auf P. Oxy. 1814 klargemacht, daß Cod. Just. I-XI-9 nicht vom Kaiser Justinian I., sondern vom Kaiser Anastasius herausgegeben wurde. So auch *E. Stein*, a.a.O.2. Bd. p. 370, Anm. 8 und *Jones*, a.a.O.p. 1390, Anm. 2. Diese Anmerkungen sind offenbar der sonst so ausgezeichneten Arbeit von *Tinnefeld*, a.a.O.p. 278, Anm. 298, entgangen, so daß der Autor die alte Ansicht von *Alivisatos*, a.a.O.p. 46, Anm. 1 übernimmt und die beiden Bestimmung zusammenbringt.

14. Da Justinian I. bereits ab 1. April 527 als Mitkaiser seines Onkels Justin das Regierungsgeschäft mitleitete, dürfen wir diese Bestimmung, I-V-12 (a. 527), auch von ihm veranlaßt ansehen. vgl. *Fasti Romani*, ed. *H. F. Clinton*, 2 vols, p. 746, *Irmscher*, a.a.O.p. 684, *Tinnefeld*, a.a.O.p. 278.

zu ergreifen bzw. die folgenden Ämter zu bekleiden: "Sie dürfen keine Würdenträger, keine öffentlichen Amtsträger sowohl ziviler als auch militärischer Natur werden. Sie dürfen auch nicht in irgendeiner Heeresabteilung dienen, außer den sogenannten Cohorten. ...Auch wenn sie so gescheit sein mögen, dürfen sie weder als Lehrer, ..., noch als Rechtsanwalt tätig sein. Wenn jemand dabei ertappt wird, so soll er sofort aus seiner Stellung entlassen werden" (V-12)¹⁵. Zusätzlich im V-18 wird erwähnt, daß sie "an keinerlei öffentlicher Fürsorge teilhaben dürfen". In derselben Bestimmung wird eine zusätzliche Bedingung der Entlassung zugefügt: nämlich, "wenn er sich als Christ vorgibt, aber seine Frau und Kinder nicht orthodox sind und er sie trotzdem nicht zur Orthodoxie führt, soll er seine Stellung verlieren"¹⁶. Im XI-10 wird jede Lehrtätigkeit der Heiden auf den sämtlichen Gebieten der Wissenschaften strengstens verboten, weil sie Verderber der Seelen sind¹⁷. Diese Bestimmung, zusammen mit V-12, erinnert uns sofort an die sogenannte Schließung der Akademie in Athen, die immer wieder als Symbol des Untergangs des Heidentums fast in jedem Handbuch zitiert wird¹⁸. Malalas spricht in seiner *Chronographia*, Lib. XVIII. (CSHB. p. 451)

15. I-V-12: «Οὐδένα τοίνυν τῶν ἤδη ῥηθέντων (οἱ Μανιχαῖοι, οἱ Ἕλληνες, οἱ Ἰουδαῖοι, οἱ Σαμαρεῖται) οὔτε μετέχειν ἀξιώματος καθάπαξ οὐδενός, οὔτε ζῶνῃ περιβάλλεσθαι, οὔτε πολιτικὴν οὔτε στρατιωτικὴν, οὔτε εἰς τάξιν τελεῖν οὐδεμίαν, πλὴν τῆς τῶν καλουμένων κοορταλίων· ...Οὐ μὴν οὐδὲ τοῖς σοφωτάτοις συντετάχθαι τῶν δικῶν ῥήτορσιν αὐτοὺς ἑῷμεν, οἷς οἰκειότερόν ἐστιν, ἢ κατὰ τοὺς πολλοὺς, τὸ τῶν θείων δογμάτων ὁρθῶς αἰσθάνεσθαι, ὥσπερ καὶ τὸν βίον ἐν λόγοις ἔχουσιν. ...καὶ τυχόντας ἀξιώματος ἢ τοῦ καταλόγου τῶν τὰς δίκας ἀγορευόντων, ἢ στρατείας περιβεβλημένους ἢ ζῶνῃ ὅποιανοῦν, ἐκβληθῆναι τῆς πρὸς ταῦτα μετουσίας παραχρῆμα παρακελεύεμεθα». vgl. *Schulitze*, a.a.O.p. 437, Anm. 5, *Tinnefeld*, a.a.O.p. 278, Anm. 296 und 297.

16. V-18: *Epitome graec. const. ex coll. const. eccl.*: «Οἱ δὲ λοιποὶ αἰρετικοί, τουτέστιν οἱ μὴ ὁρθόδοξοι, καὶ οἱ Ἕλληνες, καὶ οἱ Σαμαρεῖται οὐ στρατεύονται, οὔτε ἀξιωματικοὶ γίνονται, οὔτε δημόσιον μετέρχονται φρόντισμα, οὔτε παιδεύουσιν, οὔτε συνηγοροῦσιν. Εἰ δέ τις ὑπὲρ τοῦ τυχεῖν τινὸς τούτων προσποιήσῃται τὸν ὁρθόδοξον καὶ φανῇ ἔχων γυναῖκα ἢ παῖδας αἰρετικούς, καὶ μὴ προσαγάγῃ αὐτοὺς τῇ ὁρθοδοξίᾳ, ἐκβάλλεσται». vgl. *Schulitze*, a.a.O.p. 438, *Stein*, II.a.a.O.p. 370, Anm. 8, *Tinnefeld*, a.a.O.p. 279, Anm. 300.

17. XI-10: «Πᾶν δὲ μάθημα παρὰ τῶν νοσούτων τὴν τῶν ἀνοσίων Ἑλλήνων μανίαν διδάσκεισθαι κωλύομεν, ὥστε μὴ κατὰ τοῦτο προσποιεῖσθαι αὐτοὺς παιδεύειν τοὺς ἀθλίως φοιτῶντας, ταῖς δὲ ἀληθείαις τὰς τῶν δῆθεν παιδευομένων διαφθεῖρειν ψυχάς».

18. *Stein*, II.a.a.O.p. 543, Anm. 3, *Bury*, II.a.a.O.p. 369, Anm. 4, *Knecht*, a.a.O.p. 34 ff., *Alivisatos*, a.a.O.pp. 47-49 (= Gesetze gegen die heidnische Philosophie), *Tinnefeld*, a.a.O.p. 279, Anm. 301. Die neuesten Ergebnisse zu diesem Thema vgl. *A. Cameron*, *The Last Days of the Academy at Athens*, in: *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, N.S. 15 (1969) 7-29 und *H. Blumenthal*, 529 and its sequel: what happened to the academy?, in: *Byzantion* 48 (1978) 369-385.

vom Erlaß Justinians I., daß "man dort (= in Athen) keinen Unterricht in der Philosophie mehr geben, keine Gesetze mehr auslegen soll"¹⁹. Und Agathias in seiner *Historia*, Lib. II. 30 ff. (CSHB. p. 79 ff.) erzählt von der Auswanderung der heidnischen Philosophen, Damaskios an der Spitze, von Athen nach Ktesiphon, die wahrscheinlich im Jahre 532 geschah²⁰. Diese zwei Quellenaussagen wurden immer wieder als das Ende des Heidentums interpretiert. Aber daß dies von Cameron als eine Fehlinterpretation zurückgewiesen wurde, haben wir bereits erwähnt²¹. Somit erscheint die sogenannte Schließung der Athener Akademie nur als eine Episode in der langen Lebensdauer des Heidentums in der frühbyzantinischen Gesellschaft.

Zu I.a) gehört noch eine Bestimmung, I-X-2, nach der der Heide keine christlichen Sklaven halten soll: "Der Heide, der Jude und die Samaritaner und wer überhaupt nicht orthodox ist, dürfen keinen christlichen Sklaven halten. Wenn dies geschieht, soll der Zuwiderhandelnde den betreffenden Sklaven freilassen und dem Fiskus 30 Pfund Gold als Strafgeld bezahlen"²². Diese Bestimmung an sich ist schon seit der Zeit Konstantins I. bekannt (= I-X-1 vom Jahre 339) und Justinian I. hat sie offenbar übernehmen müssen. Denn gerade die mehrmalige Wiederholung desselben Verbotes kann nichts anderes bedeuten als die große Lebenskraft und die Ausdauer des Heidentums in der frühbyzantinischen Gesellschaft, was allerdings auch für die anderen nicht-orthodoxen Gruppen gelten kann.

19. Malalas, *Chronographia* (CSHB, p. 451), XVIII.: «ὁ αὐτὸς βασιλεὺς θεασίας πρόσταξιν ἐπέμψεν ἐν Ἀθήναις, καλεῦσας μηδένα διδάσκειν φιλοσοφίαν μήτε νόμιμα ἐξηγεῖσθαι κτλ.». Cameron hat als erster durch die Interpretation des Neuplatonikers Olympiodorus (Alcibiades), darauf hingewiesen, daß die Akademie nicht mit jenem Edikt vom Jahre 529 plötzlich geschlossen wurde, sondern danach weiterhin existiert haben mußte, bis sie durch die Invasion der Slaven im Jahre 579/580 mit der Stadt zusammen zerstört wurde. vgl. *Cameron*, a.a.O.p. 11 ff., *Blumenthal*, a.a.O.p. 384. Diese Ansicht von C. wird auch von *Tinnefeld*, a.a.O.p. 280, Anm. 302, anerkannt.

20. Agathias, *Historia* II.30 (CSHB. p. 80) nennt mit Damaskios folgende Philosophen, die zum Perserkönig Chosroh I. emigrierten: «οὐ πολλῶ γὰρ ἐμπροσθεν Δαμάσκιος ὁ Σύρος καὶ Σιμπλικίος ὁ Κίλιξ Εὐλάμιος τε ὁ Φρύξ καὶ Πρισκιανὸς ὁ Λυδὸς Ἑρμείας τε καὶ Διογένης οἱ ἐκ Φοινίκης καὶ Ἰσιδωρὸς ὁ Γαζαῖος, οὗτοι δὴ οὖν ἅπαντες τὸ ἄκρον ἔωτον, κατὰ τὴν ποίησιν, τῶν ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς χρόνῳ φιλοσοφούντων, κτλ.» vgl. *Cameron*, a.a.O.p. 13 ff., *Blumenthal*, a.a.O.p. 377, Anm. 48.

21. vgl. Anm. 18 und 19.

22. I-X-2: «Paganus et Iudaeus et Samaritanus, et quicumque non est orthodoxus, non potest Christiani mancipium habere; nam et ipsum fit liberum quid comparavit, rebus privatis triginta libras infert. vgl. *Irmischer*, a.a.O. p. 685, Anm. 29, *Stein*, II.a.a.O.p. 370, Anm. 4, *Schultze*, a.a.O.p. 439, Anm. 2.

I.a) bezeugt damit, daß es damals unter den Würdenträgern, den zivilen und militärischen Amtsträgern, den Soldaten, den Rechtsanwälten und den Lehrern genügend Heiden gegeben hat. Wenn wir dazu noch I-V-8 berücksichtigen, dann scheint gar nicht ausgeschlossen zu sein, daß es auch unter den Zunftmitgliedern Heiden gegeben hat²³. Die vorjustinianischen Gesetzgebungen kennen überhaupt nicht solche ausführliche und scharfen Berufsverbote. Nur Cod. Theod. XVI-10-21, erlassen vom Kaiser Theodosius II. im Jahre 415, ordnet an, daß die Heiden ausdrücklich vom Kriegsdienst und von höheren Ämtern ausgeschlossen werden sollen²⁴.

I.b) Den Heiden wird ausdrücklich verboten, jeglichen Kulthandlungen nachzugehen: "Wer in unserem Reich heimlich Opferfeste und Götzendienst begeht und dabei ertappt wird, der soll mit dem Tode bestraft werden wie die Manichäer und die Borboriten" (XI-10)²⁵. Die justinianische Gesetzgebung kennt nur diese einzige Bestimmung, die auffallend kurz die heidnische Kulthandlung direkt berührt. Jeder Heide wird wohl gewußt haben, daß er jetzt seine Kulthandlung noch heimlicher veranstalten mußte als vorher. So dürften die Anhänger des Heidentums durch solche gesetzgeberische Maßnahmen gezwungen worden sein, nicht mehr öffentlich aufzutreten. Justinian I. ließ aber auch ein Versammlungsverbot erlassen, um ihnen jede Gelegenheit wegzunehmen, daß sie sich in privaten Räumen, sei es in Privathäusern oder Läden, treffen könnten. V-20 lautet: "Wer seinen Laden auf dem Kirchengut hat, darf dies unter dem Vorwand der Geschäfte nicht zu irgendeinem anderen Zweck gebrauchen. ... Wer sein eigenes Haus den Nichtorthodoxen zur Verfügung stellt, um die Synaxaria zu veranstalten, soll der Strafe unterzogen werden, die die vorausgegangenen Bestimmungen festsetzen (= die Todesstrafe, V-14)"²⁶. Was die Einzelheiten

23. vgl. unten II.a.

24. Codex Theodosianus, ed. Th. Mommsen, Berlin 1905, p. 274 ff. Die englische Übersetzung mit Kommentar von C. Pharr, Princeton 1952, p. 475. Art. «Theodosius II.» in: RE. Suppl. XIII. col. 1015-1021 (= Kirche und Religionspolitik), bes. col. 1017.

25. XI-10: «Εἰ δέ τις ἐμφωλεύων τῇ ἡμετέρᾳ πολιτείᾳ θυσίας, καὶ εἰδωλολατρίας ἁμαρτάνων ἄλλῳ, οὗτος ταῖς ἐσχάταις ὑπαχθήσεται τιμωρίαις, ὥς οἱ Μανιχαῖοι, ..., καὶ Βορβορίται δικαίως ὑφίστανται».

26. I-V-20: «Ἄλλ' οὐδὲ τοὺς ἔχοντας ἐργαστήρια ἔσω τῶν ἁγίων περιβόλων χρῆσθαι τισι προνομίαις προφάσει τῶν ἐργαστηρίων συγχωροῦμεν, γινώσκοντας, ὥς, ..., ὑπαχθίσονται ποιναῖς προσηκούσαις, ..., εἰδόντων τῶν τοὺς ἑαυτῶν οἴκους εἰς τὸ παρασυνάξεις ποιεῖν παρεχόντων αὐτοῖς, ὥς ταύτην ὑφέξουσιν τὴν ποινὴν, ἣν αἱ προλαβοῦσαι θεῖαι λέγουσι διατάξεις. Καὶ ταῦτα μὲν κοινῇ περὶ πάντων τῶν αἱρετικῶν». vgl. Alivisatos, a.a.O. p. 34.

der Kultverbote betrifft, behandeln die vorjustinianischen Bestimmungen noch ausführlicher: Schließung der Tempel, Eintrittsverbot, strenges Verbot der Opferdarbringung, Untersuchungsverbot der Leber und der Eingeweide, Lehr- und Lernverbot der heidnischen Lehre etc²⁷. Auch den Vorläufer der Bestimmung V-20 haben wir im XI-8: “Auch wenn auf fremdem Grundstück oder Haus solches Vergehen begangen wird, soll den mitwissenden Besitzern passieren, daß sein Grundstück oder sein Haus dem kaiserlichen Staatsschatz zufällt. Die Eigentümer sollen aber allein schon deshalb, weil sie als Mitwisser einverstanden waren, daß ihre Lokalitäten mit solchen Verbrechen befleckt werden, wenn sie Würden oder Ämter haben, diese verlieren und dazu mit Einzug des Vermögens bestraft werden. Wenn die Betreffenden Privatpersonen oder niederer Herkunft sind, sollen sie nach körperlicher Züchtigung in das Bergwerk eingewiesen (oder) zur lebenslänglichen Verbannung geschickt werden”²⁸.

I.c) Den Heiden ist strengstens verboten, jegliche Zeugnisse abzugeben: “Deshalb befehlen Wir, daß die Manichäer, die Borboriten und die Heiden, nicht minder die Samaritaner, die Montanisten, die Taskodrogiten und die Ophiten, sowohl zur Ablegung eines Zeugnisses als zu anderen gerichtlichen Handlungen gänzlich unfähig sein sollen. Den übrigen Nichtorthodoxen hingegen soll bloß untersagt sein, gegen die Orthodoxen ein gerichtliches Zeugnis abzulegen” (V-21)²⁹. Mit dieser Bestimmung tritt unmißverständlich die Absicht Justinians I. zutage, daß er die Heiden bewußt als asozial aus dem bürgerlichen Leben aussch-

27. Über die Kultverbote in den vorjustinianischen Gesetzen vgl. *Karl-Leo*, Noethlichs, Die gesetzgeberischen Maßnahmen der christlichen Kaiser des vierten Jahrhunderts gegen Häretiker, *Heiden* und *Juden*, Köln 1971, p. 195.

28. I-XI-8: «etiamsi in alieno praedio vel domo aliquid tale perpetratur, scientibus videlicet dominis, praedium quidem vel domus sacratissimis viribus aerarii addicetur, domini vero pro hoc solo, quod scientes consenserint sua loca talibus contaminari sceleribus, si quidem dignitate vel militia quadam decorantur, amissione militiae vel dignitatis, nec non rerum suarum proscriptione plectentur, privatae vero conditionis vel plebei instituti, post cruciatus corporis operibus metallorum (aut) perpetuo deputabantur exilio». Cod. Just. ed. *Krueger*, Corpus Iuris Civilis, Bd. 2, p. 63: kein aut/ Aber aut ist natürlich richtig, wie Herrmann ediert hat.

29. Sed et his quidem, id est Manichaeis et Borboritis et paganis nec non Samaritanis et Montanistis et Tascodrogis et Ophitis, omne testimonium sicut et alias legitimae conversationes sancimus esse interdictum: aliis vero haereticis tantummodo iudicialia testimonia contra orthodoxos, secundum quod constitutum est, volumus esse inhibita. Hier nach der Ausgabe von *Krueger*, p. 59. *Herrmann* hat Ascodrogitis statt Tascodrogis (p. 78). vgl. *Alivisatos*, a.a.O.p. 33, *Stein*, II.a.O.p. 370, Anm. 3, *Schultze*, a.a.O.p. 439, Anm. 4.

ließen wollte. Die vorjustinianischen Gesetze kennen solche Verbote der Zeugnisablegung durch die Heiden überhaupt nicht.

I.d) Für diejenigen Heiden, die sich nicht zum orthodoxen Christentum bekehren lassen wollen, wird folgendes angeordnet: "Wer dies (= die Taufe) vernachlässigt, soll wissen, daß er an keinen Anteil am bürgerlichen Leben haben soll: ihm ist nicht erlaubt, Herr von beweglichem und unbeweglichem Vermögen zu sein. Eher soll ihm sein ganzes Geschäft abgenommen werden, und er soll in Armut zurückgelassen, damit man ihn mit der entsprechenden Strafe belegt" (XI-10)³⁰. Hier wird das Ziel Justinians I. noch schärfer formuliert als I.c). Die vorjustinianischen Gesetze kennen interessanterweise fast das Gegenteil: nämlich, die jeweilige Regierung verurteilt zwar scharf die Heiden als solche, aber sie denkt deswegen gar nicht daran, die heidnischen Anhänger von den bürgerlichen bzw. kurialen Pflichten zu befreien: "Die Nicht-orthodoxen dürfen keinerlei Privilegien teilhaftig werden, die nur für die Orthodoxen gelten. Aber sie sollen von den verschiedenen Leistungen gebunden und in Pflicht genommen sein" (V-1)³¹. Ferner: "Die Kurialen aller Städte sind zum militärischen Dienst, zu den verschiedenen Amtswaltungen und zum Personaldienst verpflichtet. Sie sollen, zu welcher Sekte sie auch gehören mögen, in ihrem Stand bleiben, damit kein Eindruck entsteht, als ob man durch schmähliche Bestechung die Begünstigung der Steuerfreiheiten diesen verfluchenswerten Leuten gewährt hätte, die wir gerade durch dieses Gesetz verurteilen wollen" (V-7)³². Durch den Vergleich beider Gesetzgebungen bekommt man hier den Eindruck, als hätte der religiöse Eifer Justinians I. die finanzielle Über-

30. I-XI-10: «ἢ τούτων ὀλιγοῦντας εἰδέναι, ὥς οὔτε μετέξουσιν τινος τῶν τῆς ἡμετέρας πολιτείας, οὔτε οὐσίας κινητῆς ἢ ἀκινήτου κύριοι εἶναι συγχωρηθήσονται, ἀλλὰ παντὸς ἀφαιρεθέντες πράγματος ἐν ἐνδεῖα καταλειφθήσονται, πρὸς τῷ καὶ ταῖς ἀρμοδίαις ὑποβληθήσονται ποιναῖς». vgl. *Schultze*, a.a.O.p. 441, Anm. 2. Es sei hingewiesen, daß über die heidnischen Lehrer folgendes verordnet wurde (vgl. Anm. 17): «ἀλλὰ μηδὲν ἐκ τοῦ δημοσίου σιτήσεως ἀπολαύειν αὐτοὺς, οὐκ ἔχοντας παρῆρησιαν, οὐδὲ ἐκ θεῶν γραμμάτων ἢ πραγματικῶν τοιούτου τινὸς ἄδειαν αὐτοῖς ἐκδικεῖν» (= XI-10). vgl. *Bury*, II.a.a.O.p. 370, Anm. 1.

31. I-V-1: «Privilegia, quae contemplatione religionis indulta sunt, catholicae tantum legis observatoribus prodesse oportet. Haereticos non solum his privilegiis alienos esse volumus, sed diversis muneribus constringi et subici». (= Cod. Theod. XVI., 5, 1). vgl. *Noethlichs*, a.a.O.p. 11, Anm. 70 und 71.

32. I-V-7: «Curiales omnium civitatum, onerosi, quin etiam militiae, seu diversis officiis facultatum et personalium munerum obligatos, suis ordinibus, cuiuscumque sectae sint, inhaerere censemus, ne videamur hominibus execrandis contumelioso ambitu immunitatis beneficium praestitisse, quos volumus huius constitutionis auctoritate damnari».

legungen beiseite geschoben, um sein Ideal zu erreichen³³.

* * *

Mit den Verboten über den Erbschaftsantritt und die Schenkungsannahme wollte Justinian I. den Heiden die Grundlage zu ihren weiteren Existenzmöglichkeiten zerstören.

II.a) Jede Testierfähigkeit der nichtorthodoxen Kinder wird nicht anerkannt: “Wenn die Kinder nichtorthodox sind, dann sollen sie ungeachtet dessen, ob ihre Eltern orthodox oder nicht, von allen Begünstigungen ausgeschlossen werden” (V-19)³⁴. Und: “Wenn die Eltern nur nichtorthodoxe Kinder haben, dann sollen ihre orthodoxen Verwandten die Erbschaft antreten. Falls diese aber fahlen, dann soll der Staat gesetzmäßig die Erbschaft antreten” (V-18, § 1 und V-19)³⁵. Auch jede Schenkung an die Nichtorthodoxen ist streng verboten: “Auch wenn jemand versteckt bleibt, so soll es nicht möglich sein, etwas von seinem Vermögen den Nichtorthodoxen zu schenken oder es ihm auf andere Weise abzutreten. Diese nichtorthodoxe, vom Betreffenden übertragene Erbe soll vom Fiskus beschlagnahmt werden. Als Militär, Würdenträger, Rechtsanwalt, öffentlicher Amtsträger und Zunftmitglieder darf man nur die Orthodoxen zu den Erben einsetzen. Das Vermögen, das in die Hände der Nichtorthodoxen übergegangen ist, soll vom Staat konfisziert werden” (V-18)³⁶.

II.b) Zugunsten der orthodoxen Kinder von orthodoxen und nichtorthodoxen Eltern wird die Testierfähigkeit in jeder Form bestätigt

33. Allerdings besagt die Novelle 45, daß die Juden und die Samaritaner, aber auch andere verworfene Menschen unter dem Vorwand der Religion nicht vom Stand der Kurialen befreit, sondern sie sollen zu ihrem Dienst verpflichtet sein, ohne aber die Privilegien der Kurialen zu genießen. Nov. 45 steht somit in der Tradition seit Konstantin I., zeigt aber fast das Geger teil vom XI-10, so daß in der Heidenpolitik Justinians I. keine Konsequenz festzustellen ist.

34. I-V-19: «ceteris liberis eorum, qui non Dei omnipotentis amorem, sed paternam vel maternam impiam a fectionem secuti sunt, ab omni beneficio repellendis». vgl. Stein, II.a.a.O.p. 370, Anm. 2.

35. I-V-18, § 1.: «Εἰ δὲ οἱ μὲν ὀρθόδοξοι γένωνται, οἱ δὲ μέλινωσιν αἰρετικοί, μόνοι κληρονομοῦσιν ἑκατέρου γονέως οἱ ὀρθόδοξοι. Εἰ δὲ πάντες εἰσιν αἰρετικοί, συγγενεῖς ὀρθόδοξοι κληρονομοῦσιν, ἢ μὴ ὄντων αὐτῶν, ὁ φίλος». vgl. *Alio visatos*, a.a.O.p. 35, Anm. 3.

36. I-V-18: «Εἰ δὲ καὶ λάθοι, οὐ δύναται τι τῶν αὐτοῦ δωρεῖσθαι ἢ ἄλλως ἐκποιεῖν αἰρετικῶ, ἀλλὰ ταῦτα καὶ τὴν αἰρετικὴν καταφερομένην αὐτοῦ κληρονομίαν ἐκδικεῖ τὸ δημόσιον. Καθόλου γὰρ οἱ μετασχόντες στρατείας, ἢ ἀξίας, ἢ συνηγορίας, ἢ δημοσίας φιλοτιμίας, ἢ συγκροτήσεως παρὰ μόνων ὀρθοδόξων κληρονομοῦνται, καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν ὅπως οὖν εἰς αἰρετικὸν ἐρχόμενα τὸ δημόσιον ἐκδικεῖ».

“Nur die orthodoxen Kinder haben das Recht, ohne Testament oder mit Testament ihre Erbschaft anzutreten und das Vermächtnis anzunehmen” (V-18)³⁷. Dann wird die bevorzugte Behandlung der orthodoxen Kinder von solchen Eltern besonders hervorgehoben: “Sie dürfen auch ihr Anteil bekommen, wenn die Eltern nichtorthodox sind, falls sie nichts Verbrecherisches gegen sie begangen haben. ...Aber auch wenn sie dies getan haben, dürfen sie ein Viertel des gesamten Erbes erhalten” (V-13)³⁸. Wenn die Eltern nichtorthodox sind, oder wenn eines der beiden nichtorthodox ist, können nur die orthodoxen Kinder ihre Testaments- oder Intestaterben werden und Schenkungen annehmen oder andere Vorteile von ihnen erhalten” (V-19)³⁹. Justinian I. räumte ferner für die orthodoxen Kinder auch während der Lebzeit ihrer nichtorthodoxen Eltern seine besondere Begünstigung ein, damit die orthodoxen Kinder nicht wegen des väterlichen oder mütterlichen Glaubens benachteiligt werden: “Wirbürden solchen (= nichtorthodoxen) Eltern nötige Ausgaben auf, ihre orthodoxen Kinder nach der Menge des väterlichen Vermögens zu ernähren und ihnen alles zu gewähren, was für den Bedarf ihres täglichen Lebens ausreicht, und den Töchtern und Enkelinnen die Mitgift zu geben und den Söhnen sowie Enkeln für die Hochzeit Geschenke zu machen” (V-19, § 1)⁴⁰.

Bemerkenswert ist II.b), das die synkretistische Lage in der frühbyzantinischen Gesellschaft widerspiegelt: durch die Bestimmung II.b) wissen wir, daß es auch innerhalb einer Familie Anhänger verschiedenen

37. I-V-18: «Μόνοι γάρ ὀρθόδοξοι κληρονομοῦσιν αὐτοὺς ἐκ διαθήκης καὶ ἐξ ἀδιαθέτου, καὶ ληγὰτα λαμβάνουσιν».

38. I-V-13: «Οἱ ὀρθόδοξοι παῖδες τῶν αἱρετικῶν, μὴ ἀμαρτήσαντες κατ' αὐτῶν ἀμείων λαμβάνουσι τὸ ἐξ ἀδιαθέτου αὐτοῖς ἀρμόζον» ... Εἰ δέ τι πλημμελήσωσιν εἰς τοὺς γονεῖς, κατηγοροῦνται καὶ τιμωροῦνται. Ἐχουσι δὲ καὶ ἡμαρτηκότες τὸ τέταρτον τῆς οὐσίας αὐτῶν κατὰ διαθήκας». vgl. *Alivisatos*, a.a.O.p. 36. Ähnliche Bestimmung in der Novelle 115 (i.J.542).

39. I-V-19: «Et ideo sancimus, non tantum in casu, ubi alter orthodoxae religionis est, sed etiam in his casibus, in quibus uterque parens alienae sectae sit, id est pater et mater, hi tantummodo liberi ad eorum successionem sive ex testamento sive ab intestato vocentur et donationes seu alias liberalitates ab his accipere possint, qui orthodoxorum venerabili nomine sunt decorati». vgl. *Alivisatos*, a.a.O.p. 35.

40. I-V-19, § 1.: «necessitatem imponimus talibus genitoribus, orthodoxos liberos secundum sui patriomonii quantitatem alere et omnia eis praestare, quae ad quotidianae vitae conversationem sufficiant: sed et dotes pro filiabus et neptibus dare et ante nuptias donationes pro filiis vel nepotibus perscribere, in omni casu secundum vires patrimonii huiusmodi liberalitatibus aestimandis, ne propter divini amoris electionem paterna vel materna fuerint liberi provisione defraudati». vgl. *Schultze*, a.a.O.p. 439, Anm. 1.

Glaubens gegeben hat, genau wie es heute der Fall ist. Und das Gesetz will erwartungsgemäß nur das Recht der Orthodoxen anerkennen. So dürfen wir wohl vermuten, daß die Zahl solcher Familien gar nicht gering gewesen war, was wohl die Herausgabe dieser Anordnungen veranlaßt hatte.

Im Gegensatz zu diesen ausführlichen Bestimmungen Justinians I. haben wir vor seiner Zeit nur zwei Bestimmungen über diese Angelegenheit. Beide stammen aus der Zeit des Kaisers Anastasius. Die eine ordnet das allgemeine Verbot des Erbschaftsantritts, die andere das bedingte Verkaufsverbot des Grundstückes an den Nichtorthodoxen. XI-9 lautet: "Niemandem ist erlaubt, sowohl im Testament als auch als Schenkung etwas dem heidnischen Anhänger zu hinterlassen oder für die Zusammenkunft der gottlosen Heiden sowohl Personen als auch Ortschaften zur Verfügung zu stellen. Falls dies geschieht, wird das Hinterlassene oder die Schenkung oder das Grundstück konfisziert, und sie sollen den Städten, in denen der Betreffende wohnt oder in denen das Grundstück liegt, zufallen und sie sollen als Einkommen von den Bürgern verwendet werden"⁴¹. Dazu V-10 sagt: "Wenn ein Orthodoxer vorhat, durch den wirklichen oder fiktiven Verkauf oder durch sonstiges Recht oder Vorwand sein Landgut oder immobiles Grundstück, in denen die Kirche des orthodoxen Glaubens oder das Gebetshaus steht, dem Nichtorthodoxen oder den Personen, die sich dem orthodoxen Glauben entgegengesetzt sind, zu übertragen. Ein derartiges Unternehmen unter den Lebendigen oder solcher mit dunkler Absicht gerüstete Plan soll gar keine Geltung haben, auch wenn es vom orthodoxen Verkäufer oder irgendeinem Veräußerer bei beliebiger Gelegenheit betrügerisch zugesichert wurde. Alle derartigen Dokumente erklären Wir für ungültig, und betrachten sie als überhaupt nicht geschrieben. Jene Landgüter und Grundstücke, die in die Hände von Nichtorthodoxen auf irgendeine Art übertragen oder eingebracht worden sind, sollen sie von unserem Fiskus gerichtlich beansprucht werden" (V-10)⁴².

41. I-XI-9: «Μηδενί δὲ ἐξέστω, μήτε ἐν διαθήκῃ μήτε κατὰ δωρεὰν καταλιμπάνειν ἢ διδόναι τι προσώποις ἢ τόποις ἐπὶ συστάσει τῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ δυσσεβείας, εἰ καὶ μὴ τοῦτο ἰδικῶς τοῖς τῆς βουλέως ἢ διαθήκης ἢ δωρεᾶς περιέχοντο ῥήμασιν, ἄλλως δὲ σὺν ἀληθείᾳ καταληφθῆναι παρὰ τῶν δικαζόντων δύναται. Τὰ δὲ οὕτω καταλιμπανόμενα ἢ δωρούμενα ἀφαιρείσθω μὲν ἐκείνων τῶν προσώπων ἢ τόπων, οἷς δέδοται ἢ καταλείπεται· προσκυρούσθω ταῖς πόλεσιν. ἐν αἷς τὰ τοιαῦτα πρόσωπα οἰκεῖ, ἢ καὶ ὅφ' ἂς οἱ τοιοῦτοι διάκεινται τόποι, ὥστε καθ' ὁμοίωτῆτα τῶν πολιτικῶν δαπανᾶσθαι προσόδων».

42. I-V-10: «Si qui orthodoxae religionis emptione vera vel fictitia aut quocumque alio iure vel titulo praedia vel possessiones resque immobiles, in quibus orthodoxae fidei ecclesiae vel oratoria constituta sunt, in haereticae sectae et contraria orthodoxae

* * *

Während Justinian I. durch die verschiedenen Verbote, besonders durch die Berufsverbote und das Verbot des Erbschaftsantritts versuchte, die Existenzmöglichkeiten der Heiden total zu vernichten, bietet er ihnen andererseits die Bekehrung als eine Ausweichmöglichkeit an, die aber schnell zur Zwangsbekehrung entartete.

III.a) Außer I.d)⁴³, wo die Heiden vor der Alternative gestellt wurden, entweder Bekehrung oder Ausschluß aus dem bürgerlichen Leben, haben wir weitere Bestimmungen über die fast zwangsweise Bekehrung der Kinder aus den nichtorthodoxen Eltern: "Wir verordnen, die Kinder der heidnischen Eltern sollen, solange sie noch klein sind, schnell und unverzüglich die heilige Taufe des Heilands empfangen. Denn, wenn sie groß werden, müssen sie zur heiligsten Kirche gehen und sich nach dem göttlichen Kanon und den Heiligen Schriften unterrichten lassen, echte Sinnesänderung erfahren und durch die ehrwürdige Taufe die alte Irrlehre abschütteln. Aber durch dieses Verfahren werden die Betreffenden den echten Glauben der Orthodoxen aufnehmen und ihn bewahren, und sie werden sich nicht wieder in den alten Glauben umschlagen" (XI-10)⁴⁴.

III.b) Eine solche Zwangsbekehrung hat natürlich die Scheinbekehrung zur Folge, so daß Justinian I. auch dagegen vorsorglich folgendes anordnen ließ: "Wenn jemand um seiner militärischen Stellung, seiner Würde oder seines Vermögens willen die Taufe empfangen will oder empfangen hat, und dabei seine Frau, seine Kinder und seine sonstigen Hausgenossen bei der alten Irrlehre bleiben läßt, soll dessen Vermögen

fidei sentientem quamcumque personam transferre voluerint, nullam huiusmodi vel inter vivos habitam vel secreto iudicio compositam valere volumus voluntatem, etiamsi ab orthodoxae fidei venditore vel quocumque modo alienatore commenticio sub qualibet occasione fuerit assignata. Sed irrita omnia huiusmodi documenta et tamquam penitus nec scripta esse censemus. Haec enim praedia et possessiones, quae in haereticas personas quocumque modo translatae fuerint vel collatae, fisci nostri viribus decernimus vindicari».

43. vgl. Anm. 30.

44. I-XI-10: «Κάκεινο δὲ νομοθετοῦμεν, ὥστε καὶ τὰ τούτων τέκνα μικρᾶς ἡλικίας ὄντα καὶ δίχα τινὸς ἀναβολῆς τυγχάνειν τοῦ σωτηριώδους βαπτίσματος, ὡς τῶν ἡδὴ τὴν ἡλικίαν προβεβηκότων δεομένων τοῦ προσεδρεύειν ταῖς ἀγιωτάταις ἐκκλησίας κατὰ τοὺς θείους κανόνας καὶ τὰς θείας ἐκδιδάσκεισθαι γραφάς, οὕτω τε γνησίας ἀντιλαμβάνεσθαι μετανοίας, καὶ τὴν παλαιὰν ἀποσεισασμένους πλάνην τοῦ προσκυνητοῦ τυγχάνειν βαπτίσματος. Τοῦτον γὰρ τὸν τρόπον βεβαίως ἂν δέξαιντο καὶ διαφυλάξαιεν τὴν ἀληθινὴν τῶν ὀρθοδόξων πίστιν, καὶ οὐ πάλιν ἐπὶ τὴν παλαιὰν μεταβάλοιεν πλάνην». vgl. *Schultze*, a.a.O.p. 441, *Stein*, II.a.a.O.p. 370, Anm. 8, *Knecht*, a.a.O.p. 27, § 5, *Alivisatos*, a.a.O.p. 46.

konfisziert werden. Er soll aus dem bürgerlichen Leben ausgeschlossen und die passende Strafe erhalten" (XI-10)⁴⁵. Nach der sarkastischen Bemerkung von Prokopios gab es genug Heiden und Samaritaner, die sich realistisch einstellen konnten, um sich der geänderten Situation anzupassen, und diese Leute "hielten es für einen Leichtsinns, sich wegen eines sinnlosen Dogmas ins Unglück zu stürzen, und sie vertauschten ihren Namen mit dem von den Christen" (Anek. XI., 25 ff.)⁴⁶. Da Prokopios an einer anderen Stelle (Anek. XI., 32 ff.) von der ähnlichen Scheinbekehrung der Heiden spricht, dürfen wir solche Scheinbekehrungen etwas verallgemeinern, obwohl sich die oben zitierte Stelle auf die Samaritaner in Kaisareia und in anderen Städten bezieht. Und wir dürfen wohl die Zahl solcher Scheinchristen so hoch veranschlagen, daß diese Anordnungen unvermeidlich wurden.

III.d) Um aber solcher Scheinbekehrung vorzubeugen, hat Justinian I. von den bekehrungswilligen Leuten folgenden Beweis verlangt: "Wer der ehrwürdigen Taufe noch nicht würdig geworden sind, soll dies ganz deutlich nachholen. Mag er in dieser kaiserlichen Stadt oder in den Provinzen leben, soll er zur heiligsten Kirche mit seiner Frau und seinen Kindern, aber auch mit seinen sonstigen Hausgenossen zusammen hingehen und sich im wahren Glauben der Christen unterrichten lassen, ..., um die Taufe des Heilands zu empfangen" (XI-10)⁴⁷. Das würde bedeuten, wenn der Hausherr ohne seine Familienangehörige zur Kirche geht und sich als Christen angibt, gilt er sofort als Scheinchrist.

III.e) Gegen die Apostaten wird die Todesstrafe angeordnet: "Wer

45. I-XI-10: "Ὅσοι (οἱ Σαμαρεῖται) δὲ ἂν προφάσει τοῦ στρατεῖαν ἢ ἀξίωμα ἢ οὐσίαν ἔχουν αὐτοὶ ἐσχηματισμένως προσῆλθον ἢ προσέλθοιεν τῷ σωτηριῳδῶδε βαπτίσματι, τὰς δὲ αὐτῶν γαμετὰς ἢ παῖδας ἢ τοὺς ἄλλους, τοὺς κατὰ τὸν αὐτῶν ὄντας οἶκον, ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς καταλείψαιεν πλάνης, τούτους προστάττομεν δημεύεσθαι τε καὶ καθάπαξ μὴ μετέχειν τῆς ἡμετέρας πολιτείας, ἀλλὰ καὶ τιμωρίαις ὑποβάλλεσθαι ταῖς αὐτῶν ἀξίαις, κτλ." vgl. *Knecht*, a.a.O.p. 27, § 6, *Tinnefeld*, a.a.O.p. 279, Anm. 300, *Alivisatos*, a.a.O.p. 46.

46. Prokopios, *Anekdotai*, ed. O. Voh, München 1970, XI. 25 ff. (= p. 100): "ὅσοι (= οἱ Σαμαρεῖται) μὲν οὖν ἐν τε Καισαρείᾳ τῇ ἐμῇ κὰν ταῖς ἄλλαις πόλεσιν ὄκουν, παρὰ φαῦλον ἡγήσάμενοι κακοπάθειάν τινα ὑπὲρ ἀνοήτου φέρεσθαι δόγματος, ὄνομα Χριστιανῶν τοῦ σφίσι παρόντος ἀνταλλάξάμενοι τῷ προσχήματι τούτῳ κτλ.) vgl. *Rubin*, Prokopios von Kaisareia, Stuttgart 1954, pp. 268-269 (= Anekdotai-kommentar: Kap. 11).

47. I-XI-10: "Ὅσοι δὲ μὴπω τοῦ προσκυνητοῦ βαπτίσματος ἡξιώθησαν, τούτους προσήκει καταδήλους ἑαυτοὺς ποιεῖν, ἢ κατὰ τὴν βασιλεύουσαν ταύτην πόλιν ἢ ἐν ἐπαρχίαις διάγοντας, καὶ προσίεναι ταῖς ἀγιωτάταις ἐκκλησίαις ἅμα γαμεταῖς καὶ παισὶ καὶ παντὶ τῷ κατ' αὐτοὺς οἴκῳ, καὶ διδάσκεσθαι τὴν ἀληθινὴν τῶν Χριστιανῶν πίστιν, ..., ἀξιοῦσθαι τοῦ σωτηριῳδούς βαπτίσματος". vgl. *Stein*, II.a.a.O.p. 370, Anm. 8, *Alivisatos*, a.a.O. pp. 46-47, *Schultze*, a.a.O.p. 441, *Knecht*, a.a.O.p. 26, § 1.

einmal schon getauft worden ist, und trotzdem weiterhin der Irrlehre der Heiden treu bleibt, soll mit dem Tode bestraft werden" (XI-10)⁴⁸. Aus dem Cod. Theod. XVI, 7, 3, vom Jahre 383 erfahren wir, daß der Kaiser Gratian einen Erlaß gegen die Apostaten veröffentlicht hat: dabei wurde den Apostaten nur das Recht abgenommen, ein Testament zu machen⁴⁹.

Daß Justinian I. nicht nur in der Hauptstadt und seiner Umgebung, sondern auch in den Provinzen die Anhänger der heidnischen Irrlehre ausfindig machen und sie zum orthodoxen Christentum bekehren wollte, erzählt Johannes von Amida, der spätere Bischof von Ephesus, in seiner bekannten Kirchengeschichte⁵⁰: "La dix-neuvième année de l'empereur Justinien (= 546), on s'occupa, grâce mon zèle, de l'affaire des païens que l'on découvrit à Constantinople. C'étaient des hommes illustres et nobles avec une foule de grammairiens, de sophistes, de scholastiques et de médecins. Quand ils furent découverts et que, grâce aux tortures, ils se furent dénoncés, on les saisit, on les flagella, on les emprisonna, on les donna aux Églises pour qu'ils y apprissent la foi chrétienne comme il convient aux païens"⁵¹. Er bereiste schon im Jahre 542 als beauftragter Missionar Justinians I., obwohl er als monophysitisch (nichtorthodox!) bekannt war, Asien, Karien, Lydien und Phrygien und bekehrte dort: "Aussi par la vert du Saint-Esprit, 70 000 âmes furent instruites et quittèrent les erreurs du paganisme, l'adoration des idoles et les temples des démons pour la connaissance de la vérité"⁵². Und der Kaiser zeigte seine besondere Aufmerksamkeit gegenüber den Neubekehrten, nämlich: "Le victorieux (= Justinien) eut soin de donner un τριμίτιον à chacun d'eux"⁵³. Und nach der Missionsreise von Johannes sollen in diesen

48. I-XI-10: «τοῦ δὲ λοιποῦ διὰ τοῦ παρόντος νόμου ἀπαγορεύμεν ἅπασιν ὡς οἱ μὲν γινόμενοι Χριστιανοὶ καὶ τοῦ ἁγίου καὶ σωτηριώδους ἀξιούμενοι καθ' οἷονδῆποτε χρόνον βαπτίσματος, εἰ φανεῖν ἔτι τῇ τῶν Ἑλλήνων ἐμμένοντες πλάνῃ, τιμωραῖς ἐσχάταις ὑποβληθήσονται».

49. vgl. *Noethlichs*, a.a.O.p. 108, Anm. 659, Cod. Theod. ed. *Mommsen*, p. 227 ff., *Pharr*, a.a.O.p. 466.

50. Die französische Übersetzung aus dem Syrischen, die von *F. Nau*, *Analyse de la seconde partie inédite de l'histoire ecclésiastique de Jean d'Asie* in: *Revue de l'Orient Chrétien* 2 (1897) 455-493, angefertigt wurde, wird im folgenden zitiert. vgl. *Tinnefeld*, a.a.O.p. 281, *Bury*, II.a.a.O.p. 371, Anm. 2, *Irmscher*, a.a.O.p. 686, Anm. 35, 36 und 37, *Stein*, II.a.a.O.pp 371-372, Anm. 1, *Schultze*, a.a.O.p. 445, *Knecht*, a.a.O.pp. 32-33, Anm. 30.

51. vgl. *Nau*, a.a.O.pp. 481-482.

52. vgl. *Nau*, a.a.O.p. 482. Die hohe Zahl 70 000 wurde schon mehrmals angezweifelt (vgl. Anm. 49).

53. vgl. *Nau*, a.a.O.p. 482, Anm. 2. Zu «τριμίτιον» siehe Art. τριμίσιον, ου, τό,

Gebieten 41 Kirchen von den Neubekehrten gebaut worden sein. Justinian I. ließ weitere 55 Kirchen bauen lassen und “le victorieux empereur leur donna volontiers par nos mains les vases sacrés, les vêtements, les livres et l’airain”⁵⁴. Dazu wurden 12 Klöster auch gebaut.

* * *

Was die ausführende Organe dieser antiheidnischen Gesetze betrifft, kennen sowohl ein justinianisches als auch ein vorjustinianisches Gesetz dieselbe Bestimmung: sie bezeichnen die profanen und sakralen Herrscher als verantwortlich für die Durchführung der Gesetze:

IV.a) “Sowohl die Regierungsbeamten als auch die Bischöfe in der Hauptstadt sowie in den Provinzen seien aufgefordert, die sämtlichen Gottlosigkeiten des heidnischen Gottesdienstes gesetzmäßig auszuforschen, damit sie nicht entstehen und dann bestraft werden müssen. Falls aber diese Zurechtweisung der Heiden die der einheimischen Behörden übertreffen sollte, ist der Fall an Uns zu melden, damit nicht die Schuld an den Verbrechen und Turbulenzen auf die lokalen Autoritäten zurückfällt” (XI-9)⁵⁵. Und im Anschluß daran wird vom Kaiser Justin verordnet, dessen Regierung in Wirklichkeit Justinian I. als Mitkaiser leitete: “Sowohl die höchsten Regierungsbeamten in der Hauptstadt als auch die Beamten in den Provinzen, aber auch der Patriarch in der Hauptstadt, die Erzbischöfe und die Metropoliten in den Provinzen sollen für die Durchführung der Gesetze Sorge tragen” (V-12)⁵⁶.

the Latin tremis, a coin = third part of a χρύσιος, in: Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, Hildesheim/New York 1975 (= Leipzig 1914), col. 1092.

54. vgl. *Nau*, a.a.O.p. 482, Anm. 3. Über die sonstigen Missionstätigkeiten in Äthiopien, Asien, Mesopotamien, Persien, Südarabien, Nordafrika etc. im Justinianischen Zeitalter siehe am ausführlichsten *Engelhardt*, a.a.O.Kap. II. Die vom Kaiser veranlaßten Missionen bis Kap. IV. Selbständige Missionen, pp. 12-177.

55. I-XI-9: «Προσάττιομεν τοὺς ἡμετέρους ἄρχοντας, τοὺς τε κατὰ τὴν βασιλίδα πόλιν ταύτην καὶ κατὰ τὰς ἐπαρχίας, διὰ πάσης προθυμίας, οἰκοθέν τε καὶ παρὰ τῶν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων τὰ τοιαῦτα διδασκομένους, πάντα τὰ τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας ἀσεβήματα νομίμως ἀναζητεῖν, ὥς ἂν μὴτε γένοιτο καὶ γενόμενα τιμωροῖτο· εἰ δὲ ὑπερβαίνει τὰς ἐπιχωρίους ἀρχάς ἢ τούτων ἐπανόρθωσις, εἰς ἡμᾶς ταῦτα φέρεσθαι, ὥστε μὴ ἐπ’ αὐτοὺς τὴν τῶν ἀμαρτημάτων αἰτίαν καὶ κίνησιν ἐλθεῖν». vgl. *Schultze*, a.a.O.p. 440, Anm. 1, *Knecht*, a.a.O.p. 25, *Alivisatos*, a.a.O.p. 38, *Bury*, II.a.a.O.p. 367.

56. I-V-12: «Προνοήσουσι δὲ τῶν προστεταγμένων τούτων ὑφ’ ἡμῶν ἐπὶ μὲν τῆς μεγίστης ταύτης πόλεως οἱ τὰς ἐνδόξους ἔχοντες ἀρχάς, καθάπερ ἐκάστῳ διαφέρει, κατὰ δὲ τὰς ἐπαρχίας οἱ τούτων ἡγούμενοι εἴτε μείζους εἴτε ἐλάττους, καθάπερ ἐκάστῳ πρόσφορον. Ἐπιμελὲς δὲ καὶ τῷ μακαριωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ πατριάρχῃ τῆς μεγίστης ταύτης πό-

IV.b) Als Strafe für die trägen Beamten ist uns folgendes bekannt: "Wir lassen Beamte nicht straflos, wenn sie Personen, die unter unser Verbot fallen, ihren Dienststellen nicht melden (Ausnahmeregelung gilt für den Kohortendienst). Im Übertretungsfall haben sie 50 Pfund Gold zu zahlen. Die Strafgeelder sollen vom Illustrissimus Comes Sanctissimi (Finanzminister) einkassiert und an den Divinis Rebus Privatis (kaiserliche Privatkasse) abgeführt werden" (V-12)⁵⁷.

Aus der Regierungszeit Justinians I. kennen wir tatsächlich zwei Verfolgungen gegen die Heiden. Die eine aus dem Jahre 529, die andere aus dem Jahre 546. Beide Verfolgungen gehen offenbar auf die Initiative des Kaisers zurück⁵⁸.

Zur ersten Verfolgung berichtet Theophanes in seiner *Chronographia*, a.m. 6022: "In diesem Jahr der 8. Indiktio nahm der Kaiser Justinianos eine große Verfolgung gegen die Heiden und die sämtlichen Häresien auf und er konfiszierte ihre Vermögen. Angezeigt waren Make-donios, der frühere Referendarios und Asklepiodotos, der frühere Eparch. Dieser nahm aus Furcht den Giftrank und starb. Und Pegasios aus Heliopolis wurde mit seinen Kindern zusammen im Prozeß verhört. Und Phokas, Patrizier, Sohn des Krateros und der Quästor Thomas und andere Personen wurden verhaftet. Und es entstand große Furcht. Der Kaiser deklarierte, daß die Heiden und die Häretiker gar keine öffentlichen Ämter bekleiden sollen, wenn sie sich nicht innerhalb von 3 Monaten bekehren und ausschließlich orthodoxe Christen werden"⁵⁹. Diese Stelle bei Theophanes hat zwei kürzere Parallelbeberichte: *Chronographia Lib. XVIII.* von Joh. Malalas und *Anekdotia XI.* 31-33, von Prokopios von Kaisareia.

λεως και τοις ὁσιωτάτοις ἐπισκόποις ἔσται τῶν ἄλλων πόλεων τοῖς τε τοὺς πατριαρχικοὺς και τοῖς μητροπολιτικοὺς ἔχουσι θρόνους και κτλ.».

57. I-V-12: «Οὐ μὴν οὐδὲ τὰς ἀρχὰς ἀθώους ἀφίμεν, οὐς ἐκ τῶν κεκωλυμένων ὑφ' ἡμῶν ὄντας γινώσκουσι, τοὺτους ἀνάσχωιντο ταῖς οἰκείαις ἐναριθμεῖσθαι τάξεσιν (ὑπεξηρημένης δηλονότι τῆς τῶν κοορταλίων στρατείας), ἀλλὰ ποιήν και παρ' αὐτῶν ν' χρυσίου λιτρῶν εἰσπράττομεν».

58. vgl. *Stein*, II.a.a.O.p. 371 und pp. 797-800 (=Excursus H. Sur la date de la dernière persécution de Justinien contre le paganisme), *Schultze*, a.a.O.p. 444 Anm. 1, *Bury*, II.a.a.O.p. 368, *Constantelos*, a.a.O.pp. 375-376.

59. Theophanes, *Chronographia*, a.m. 6022, ed. *de Boor*, p. 180: «Τούτῳ τῷ ἔτει τῆς ἡ' ἐπινεμήσεως ἐποίησεν ὁ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς διωγμὸν μέγαν κατὰ Ἑλλήνων και πάσης αἰρέσεως και τὰς τοιούτων οὐσίας ἐδήμευσεν. κατηγορήθη δὲ και Μακεδόνιος, ὁ ἀπὸ ρεφερενδαρίων, και Ἀσκληπιόδοτος, ὁ ἀπὸ ἀπάρχων, ὅστις και φοβηθεὶς ἐπίτισε και ἀπέθανεν' και Πηγάσιος ὁ Ἡλιουπολίτης σὺν τοῖς τέκνοις αὐτοῦ ἐν προόδῳ ἐξητάσθησαν' και Φωκάς, ὁ πατρικίος τοῦ Κρατεροῦ, και ὁ κυαίστωρ Θωμᾶς και ἄλλοι συνελήφθησαν' και πολλὸς φόβος ἐγένετο».

Malalas dürfte wohl als Zeitgenosse diese Verfolgung miterfahren haben, gibt aber leider einen kürzeren Text als der spätere Theophanes. Sein Bericht entspricht im ganzen dem von Theophanes, nur mit einem Unterschied: nach ihm sollen Madedonios, Asklepiodotos, Phokas und Thomas gestorben sein, während Theophanes nur vom Selbstmord von Asklepiodotos wissen will. Da wir aber später, im Jahre 532, nach dem Aufstand von Nika, Phokas als Prätorianerpräfekt wieder finden, scheint hier Malalas ein Fehler unterlaufen zu sein⁶⁰. Die Stelle bei Prokopios ist im ganzen sehr kurz, aber sehr bemerkenswert, weil sie uns die Existenz des ausgegossenen Trankopfers, des Rauchopfers, aber auch der Scheinchristen wissen läßt: „Danach (= nach der Verfolgung gegen die Samaritaner) nahm er (= Justinian I.) gegen die sogenannten Heiden sowohl mit körperliche Mißhandlung als auch mit Vermögenskonfiskation Verfolgungen auf. Aber es gab Leute, die zum Schein den Namen der Christen führten und meinten, sie wären mit den Worten dieser gegenwärtigen Lage entkommen. Diese aber wurden sofort bei den ausgegossenen Trankopfern, den Rauchopfern und den sonstigen ähnlichen Taten größtenteils ertappt“⁶¹.

Im Jahre 546 dürfte die zweite Heidenverfolgung durchgeführt worden sein, deren kurze Mitteilung bei Joh. Malalas steht: „Im Monat Juni in derselben Indiktio wurden die Heiden verhaftet und in der Stadt herumgeführt. Ihre Bücher, die Bilder und die Statuen ihrer abscheulichen Götter wurden im Kynegion verbrannt“⁶².

Hinter diesen Verfolgungen dürfen wir sicherlich die Agenten eines neuen Amtes vermuten, Quaesitores, das Justinian I. eigens zu diesem

60. Malalas, *Chronographia*, Lib. XVIII. (CSHB, p. 449): α'Εν αὐτῷ δὲ τῷ χρόνῳ διωγμὸς γέγονεν Ἑλλήνων μέγας, καὶ πολλοὶ ἐδημεύθησαν. ἐν οἷς ἐτελεύτησαν Μακεδόνιος, Ἀσκληπιόδοτος, Φωκάς ὁ Κρατεροῦ, καὶ Θωμάς ὁ Κοιμιστωρ». vgl. *Bury*, II.a.a.O. pp. 367-368, Anm. 3, *Jones*, a.a.O.p. 941, 7, *Stein*, II.a.a.O.p. 371, Anm. 2.

61. Prokop, *Anekdotai*, griechisch-deutsch, ed. O. Veh, München, p. 102 (= XI. 31-33): α'Εντεῦθεν ἐπὶ τοὺς Ἑλληνας καλουμένους τὴν διώξιν ἤγεν αἰκιζόμενός τε τὰ σώματα καὶ τὰ χρήματα ληϊζόμενος. ἀλλὰ καὶ αὐτῶν ὅσοι τοῦ Χριστιανῶν ὀνόματος δῆθεν μεταλαγεῖν ἔγνωσαν τῷ λόγῳ τὰ παρόντα σφίσιν ἐκκρούοντες, οὗτοι δὴ οὐ πολλῶ ὕστερον ἐπὶ ταῖς σπονδαῖς καὶ θυσίαις καὶ ἄλλοις οὐχ ὁσίοις ἔργοις ἐκ τοῦ ἐπὶ πλείστον ἡλίσκοντο». vgl. *Rubin*, a.a.O.pp. 268-269.

62. Joh. Malalas, *Chronographia*, Lib. XVIII. (CSHB, p. 491): «Μηνὶ ἰουνίῳ, ἰνδικτιόνι τῇ αὐτῇ, συσχεθέντες Ἕλληνες περιεβωμίσθησαν καὶ τὰ βιβλία αὐτῶν κατεκαύθη ἐν τῷ Κυνηγίῳ καὶ εἰκόνες τῶν μυσερῶν θεῶν αὐτῶν καὶ ἀγάλματα». vgl. *Bury*, II.a.a.O.p. 368, Art. «Büchervernichtung», in: *Jahrbuch für Antike und Christentum* 13 (1970) 123-152, bes. p. 142 ff.: Christenfeindliche Schriften. Zu Kynegion siehe *R. Janin*, *Constantinople Byzantine*, Paris 1964, pp. 376-377.

Zweck schuf. Prokopios, Anekdotai, XX-9, erklärt seine Amtsfunktion folgendermaßen: "Dem anderen Amt befahl er (= Justinian I.), die Päderasten, diejenigen, die gesetzwidrig mit den Frauen verkehren und dann denjenigen, der den Gottesdienst nicht richtig ausübt, zu bestrafen. Diesem Amt verlieh er den Namen Quaesitor"⁶³. Und "Viele (von diesem Amt) gingen sofort überall hin und zwangen diejenigen, die sie trafen, ihren herkömmlichen Glauben zu ändern"⁶⁴.

* * *

Wie wir oben gesehen haben, versuchte das Justinianische Gesetz unvergleichbar schärfer als zuvor, einerseits mit verschiedenen Verboten und strengen Strafen, andererseits mit Bekehrungsversuchen dem Dasein der heidnischen Anhängerschaft ein Ende zu machen. Als Heide wurde man natürlich verurteilt, wenn man bei seiner Kulthandlung womöglich durch Denunziation frisch ertappt wurde. Aber sonst kann man freilich keinen sicheren Anhaltspunkt finden, mit dem man den Heiden von dem Christen im Alltag unterscheiden und den Betreffenden als Heiden verdammen könnte. Durch den Mangel an einem festen, eventuell im Gesetz verankerten Maßstab entsteht die Gefahr, eine unbegründete Anklage zu erheben. Daß erdichtete Anklagen absichtlich gegen die politischen Gegner des Kaisers jederzeit durch die Regierung erhoben werden konnten, ist nur verständlich. Zum Beispiel spricht Prokopios, Anekdotai, XIX., 11 ff., im Zusammenhang mit der Finanzpolitik Justinians I. von solchen erfundenen Begründungen, um das Vermögen des Betreffenden konfiszieren zu können: "Wer in Byzanz und in den anderen Städten wohlhabend zu sein schien und dazu überhaupt nicht getadelt werden konnte, den klagte er (= Justinian I.) an, den einen wegen Vielgötterei, den anderen wegen Häresie, wegen nicht richtigen christlichen Glauben, andere wegen Päderastie, andere wegen Liebe mit gottgeweihten Frauen oder wegen gesetzwidrigen Beischlafs mit

63. Prokop, Anekdotai, XX-9 (ed. O. Veh, p. 170): «τῇ δὲ δὴ ἐτέρᾳ τοῦς τε παιδεραστοῦντας ἐς αἰὶ τίνυσθαι καὶ γυναιξὶν οὐ νόμιμα μιγνυμένους ἐπήγγελε, καὶ εἰ τῷ τὰ ἐς τὸ θεῖον οὐκ ὀρθῶς ἤσκηται, ὄνομα ταύτῃ ἐπιθεὶς κοιναιστώσῃ». Nov. 80 (a. 539) erwähnt nicht die genannte Amtsfunktion. Rubin, a.a.O.p. 278 sowie Bury, II.a.a.O.p. 337, Anm. 1. vermuten daher, daß sie später dem Quaesitor übertragen wurde. Falls es so gewesen sein soll, müßte die erste Verfolgung vom Stadteparchen durchgeführt worden sein. vgl. Art. «quaesitor» in RE. XXIV.col. 720 sowie Art. «quaestor (Nr. 12)» in: RE. XXIV. col. 823-824, Stein, II.a.a.O.p. 455-456, Anm. 1.

64. Prokop, Anekdotai, XI-21 (ed. O. Veh, p. 100): «Πολλοὶ δὲ εὐθὺς πανταχόσε περιύοντες δόξης τῆς πατρίου τοῦς παραπίπτοντας ἡνάγκαζον μεταβάλλεσθαι». Rubin, a.a.O.p. 268-269.

denselben, andere wegen Anstiftung von Unruhe oder Zuneigung zur Grünen Partei oder Majestätsbeleidigung, oder wegen eines anderen herbeigeholten Vorwandes"⁶⁵.

Es ist daher eine unleugbare Tatsache, daß die heidnischen Anhänger neben den übrigen Nichtorthodoxen dadurch der Willkür des Kaisers ausgeliefert waren und manchmal Opfer der brutalen Inquisition wurden. Aber andererseits ist es auch eine offenkundige Tatsache, daß gerade dieser Kaiser nicht davor zurückscheute, die Nichtorthodoxen in seine Regierungsmaschinerie bedenkenlos aufzunehmen, wenn er dadurch seinen politischen Erfolg erreichen zu können glaubte. Zum Beispiel Tribonianus. Dieser zweimalige Magister officiorum und Quaestor sacri palatii war ja bekannt als Heide: "Dieser Tribonianus war Hellene und gottlos, und war in jeder Hinsicht unvereinbar mit dem christlichen Glauben"⁶⁶. Und trotzdem war er als juristischer Beirat des Kaisers aktiv genug, um als Vorsteher der Kommission zur Zusammenstellung von Corpus Juris Civilis zu fungieren. Noch ein heidnisches Mitglied der Tribonianischen Kommission war jener Thomas, Quaestor sacri palatii et exconsul, der als Heide bei der ersten Heidenverfolgung 529 angeklagt worden war. Aber dieser Thomas war anscheinend nicht verurteilt worden, da wir ihn in der Nov. Just. XXXV. (vom 23. Mai 535) als Th. gloriossimae recordationis bezeichnet finden⁶⁷. Im Kreis der höchsten Regierungsbeamten finden wir auch solche Beispiele: Johannes der Kappadoker, der mächtige Praefectus Praetorio, dessen Zugehörigkeit zum orthodoxen Christentum im Dunkeln liegt: "Dieser nahm überhaupt nicht Rücksicht auf Gott. Aber wenn er mal zur Kirche ging, um zu beten und dort zu übernachten, verhielt er sich gar nicht so, wie es einem Christen üblich war. Er pflegte dann ein Mäntelchen anzuziehen,

65. Prokop, Anekdotai, XIX., 11 ff. (ed. O. Veh, p. 164 und 166): «τῶν ἐγκλημάτων τε οὐδαμῇ γεγονότων ὑπάγων τοὺς εὐδαίμονας ἐν τε Βυζαντίῳ καὶ πόλει ἐκάστη δοκοῦντας εἶναι, καὶ τοῖς μὲν πολυθεῖαν, τοῖς δὲ δόξῃς ἐν Χριστιανοῖς οὐκ ὀρθῶς αἰρεσιν, τοῖς δὲ παιδεραστίας, ἐτέροις ἱερῶν γυναικῶν ἔρωτας, ἢ ἄλλας τινας οὐ θεμιτάς μίξεις, ἄλλοις στάσεως ἀφορμὴν, ἢ μέρους Πρασίνου στοργήν, ἢ ἐς αὐτὸν ὕβριζιν, ἢ ὄνομα ὁτιοῦν ἄλλο ἐπενεγκῶν, κτλ.». Rubin, a.a.O.p. 277.

66. Suidae Lexikon, ed. A. Adler, Stuttgart 1971 (= 1935), Bd. 4: «Τριβωνιανός: οὗτος ὁ Τ. Ἕλλην ὑπῆρχε καὶ ἄθεος, ἀλλότριος κατὰ πάντα τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως» (= p. 588). So auch Hesychios Milesios (FHG. IV., 176). Zur sonstigen Charakteristik Tribonians vgl. Prokop, Anekdotai, XIII, 12 sowie Prokop, Perserkriege, I.-24, 16 und I.-25., 2-3. Art. «Tribonianus», in: RE. VI.A. 2, col. 2419-2426, Rubin, a.a.O.p. 106, Bury, II.a.a.O.p. 369, Stein, II.a.a.O.p. 404 (Er zweifelt an sein Heidentum).

67. vgl. Art. «Thomas», in: RE. VI.A. 1, col. 323-324, Bury, II.a.a.O.p. 368, Stein, II a.a.O.pp. 404-405. Siehe fermer Anm. 57 und 58.

das einem Priester des alten Glaubens paßt, den man heute den Hellenistischen zu nennen pflegt, und sprach durch die ganze Nacht hindurch frevelhafte Worte aus, die er eingeübt hatte"⁶⁸. Und der Nachfolger und zugleich der Rivale von diesem Johannes, Petros Barsymes aus Syrien, war ja bekanntlich Manichäer: "Nämlich dieser Barsymes war unnötigerweise an Giftmischerei und Zauberei interessiert, bewunderte die sogenannten Manichäer und erachtete es gar nicht für unwürdig, ganz offen ihr Vorsteher zu sein"⁶⁹. Und trotzdem konnte er als Comes sacrarum largitionum und Praefectus praetorio einen großen Einfluß auf die Justinianische Regierung ausüben. Ferner haben wir oben bereits gesehen, daß Johannes von Ephesus trotz seines monophysitischen Glaubens von Justinian I. beauftragt wurde, die heidnischen Anhänger in Konstantinopel und in den kleinasiatischen Provinzen ausfindig zu machen und sie zu bekehren⁷⁰.

Bei den Literaten dieser Zeit, die mit Justinian I. in einem nicht so engen Kontakt standen wie die genannten Staatsmänner, können wir folgendes feststellen. Zunächst dürfen wir wohl Hesychios von Milet aufgrund seines Werkes, "Onomatologos", eine Art von Bibliographie über die heidnischen Schriftsteller der hellenistischen Zeit, als Heiden gelten lassen. Dieser Hesychios verdankt seiner Würde den Beinamen Illustrios, so daß er wohl zum Senatorenstand gehört haben dürfte⁷¹. Im übrigen darf es uns nicht entgehen, daß in den Werken einiger namhaften Autoren dieser Zeit eine gemeinsame a-christliche Einstellung festzustellen ist: z.B in den "Bella" und "Anekdota" von Proko-

68. Prokop, Perserkriege, I-25-10 (ed. O. Veh, München 1970, pp. 190 u. 192): «καί τις αὐτῷ θεοῦ λόγος τὸ παράπαν οὐκ ἦν, ἀλλὰ καί, εἴ που εἰς ἱερὸν ὡς εὐξόμενος τε καὶ διανυκτερεύων ἐνταῦθα ἦτο, οὐδὲν ὁμοίως τοῖς Χριστιανῶν ἡθεσιν ἐπραττεν, ἀλλὰ τριβῶνιον ἐνδιδυσκόμενος ἱερεῖ πρέπον τῆς παλαιᾶς δόξης, ἣν νῦν Ἑλληνικὴν καλεῖν νενομίκασι, λόγους οὐχ ὅσους τινάς, οὐσπερ ἐμεμελητῆκει, ἀπεστοματίζεν ἀνὰ πᾶσαν τὴν νύκτα ἐκείνην, κτλ.» vgl. Stein, II.a.a.O.p. 435, Bury, II.a.a.O. 369.

69. Prokop, Anekdota, XXII-25 (ed. O. Veh, München 1970, p. 186): «περὶ τε γὰρ τοὺς φαρμακείας καὶ τὰ δαιμόνια περιέρχων ἐσπουδάκει ὁ Βαρσύμης οὗτος, καὶ τοὺς καλούμενους Μανιχαίους ἐτεθῆκει τε καὶ αὐτῶν προστατεῖν ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς οὐδαμῇ ἀπηξίου, κτλ.» vgl. Rubin, a.a.O.pp. 281-283, Art. «Petrus Barsymes» in: RE. XIX, 2, col. 1323-1324.

70. Zu Johannes von Ephesus siehe Engelhardt, a.a.O.pp. 12-19 mit der Literaturangabe.

71. Außer Hesychios kennen wir zwei Senatoren, die nicht zum orthodoxen Christentum gehörten: Arsenios und Faustinus, beide Samaritaner nach Prokop, Anekdota, XXVII, 7 und 26. Zu Hesychios von Milet siehe Art. «Hesychios Illustrios», in: RE. VIII., 2, col. 1322-1327.

prios von Kaisareia, in den erotischen Gedichten und Epigrammen von Agathias Scholastikos, in "Über die Himmelserscheinungen" von Johannes Lydos sind zwar keine Spur zu finden, daß sich diese Autoren zum Heidentum bekennen. Doch in ihren Werken sind die heidnischen Elemente bzw. Motive unverkennbar: Aberglaube, Giftmischerei, Magie, Weissagung oder die nichtchristlichen Termini wie Schicksal (ἡ τύχη) oder Dämon (ὁ δαίμων)⁷². Infolgedessen könnte man sie als "halbe Christen" bezeichnen⁷³.

Nun wollen wir zum Schluß zusammenfassen: Die zahlreichen, anonymen Anhänger des heidnischen Glaubens, die wir aus dem Codex Justinianus am Eingang dieses Beitrags kennengelernt haben, die namhaften Persönlichkeiten desselben Glaubens, die uns aus den erzählenden Quellen bekannt wurden und jene halben Christen: all diese Leute müßten die frühbyzantinische Gesellschaft in noch stärkerem Maße "heidnisch" gefärbt haben als es bisher angenommen wurde, so daß wir von einem gewissen heidnischen Milieu in der frühbyzantinischen Gesellschaft sprechen dürfen⁷⁴. Und wir sehen, daß selbst Justinian I., der ja theoretisch so sehr die Ausrottung der heidnischen Elemente in seinem Reich erhofft hat, sich praktisch nicht von diesem Milieu befreien konnte⁷⁵. Das ist natürlich als ein Widerspruch zu bezeichnen, den wir aber nicht auf die Persönlichkeit Justinians I. allein zurückführen dürfen. Denn dieser persönliche Widerspruch Justinians I. war ja der Widerspruch seiner Zeit selbst. Der orthodoxe Glaube wurde zwar schon lange vor Justinian I. als die Staatsreligion deklariert, aber die orthodoxen Anhänger lebten in ihrem Alltag weiterhin mit den Heiden und den übrigen Nichtorthodoxen offenbar ungestört zusammen. Warum? Der tiefste Grund dürfte wohl in der Mentalität der Byzantiner selbst liegen,

72. vgl. *Irmscher*, Die geistige Situation, p. 6 ff. Zu den genannten Autoren und ihren Charakterzügen siehe H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, München 1978, Bd. 1. Kap. 4. Geschichtsschreibung.

73. Die Bezeichnung «halbe Christen» nach W. Daut, Die «halben Christen» unter den Konvertiten und Gebildeten des 4. und 5. Jahrhunderts, in: Zeitschrift für Missionswissenschaften und Religionswissenschaft 55 (1971) 171-188.

74. Zu der Charakteristik der byzantinischen Gesellschaft im allgemeinen siehe H. G. Beck, Konstantinopel. Zur Sozialgeschichte einer früh-mittelalterlichen Hauptstadt, in: Byzantinische Zeitschrift 68 (1965) 11-45, ditto, Senat und Volk von Konstantinopel. Sitzungsbericht der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. Jg. 1966. Heft 6, ditto, Das byzantinische Jahrtausend, München 1978, bes. Kap. VIII. Bemerkungen zur byzantinischen Gesellschaft, pp. 232-256.

75. Außer den genannten Beispielen siehe G. Downey, Justinian as Achilles, in: Transactions of the American Philological Association 71 (1940) 68-77, ditto, Justinian's View of Christianity and the Greek Classics, in: Anglican Theological Review XL (January 1958) 13-22.

daß sie nämlich keine stärkeren Vorurteile hinsichtlich der Rassen, der Abstammung, der Berufe und der religiösen Zugehörigkeit besessen haben als wir. Wir dürfen wohl ihre Gesellschaft grundsätzlich als eine offene Gesellschaft bezeichnen. Gerade darin sollen wir den ersten Grund sehen, daß es den Beamten sowie den Bischöfen nicht gelungen war, die heidnischen Anhänger aus ihrer Gesellschaft zu vertilgen. Ihr weiteres Überleben dürfen wir nicht etwa in der Unzuverlässigkeit der ausführenden Kräfte suchen. Ferner kommen noch dazu äußere Umstände: dauernde Kriege mit den Persern im Osten und mit den Goten sowie Vandalen im Westen, die den Alltag der Byzantiner materiell und immateriell erschwerten, Naturkatastrophen wie Erdbeben und Mißernte, innere Unruhen wie Aufstände politischer und religiöser Art. All diese gefahrbringenden Elemente im Alltag müßten den damaligen Menschen Anlässe gegeben haben, gleich zu den Mitteln zu ergreifen, um ihre eigene Sicherheit in der näheren Zukunft zu wissen. Hierin dürfte auch ein Grund liegen, warum die heidnischen Kulthandlungen nicht so schnell verschwunden waren, wie es der christliche Kaiser wie Justinian I. gewünscht hat. Dazu ein Blick auf die hellenistische Tradition: Die Intellektuellen unter den Byzantinern haben stets Umgang mit den griechischen Wissenschaften gehabt, die zugleich die Welt der alten Götter mit sich brachten. Infolgedessen lebten die Intellektuellen in der Atmosphäre der heidnischen Welt in noch stärkerem Maße als im Westen, so daß das dichte Nebeneinander vom Heidnischen und Christlichen eine Alltagserscheinung in der frühbyzantinischen Gesellschaft gewesen sein dürfte.

Man hat zwar in der frühbyzantinischen Gesellschaft keine adäquaten Persönlichkeiten wie Symmachus oder Praetextatus im westlichen Rom, die als letzte Kämpfer des Heidentums gegolten haben. Auch kann man im östlichen Rom von der heidnischen Anhängerschaft als einen politisch-gesellschaftlichen Faktor nicht sprechen, wie es im westlichen Rom des 4. Jahrhunderts der Fall war. Aber dennoch wäre es sehr verfrüht, schon in der frühbyzantinischen Gesellschaft vom "dahinsiechenden Heiden" zu sprechen. Wir hoffen, daß die vorgebrachten Aussagen der juristischen und erzählenden Quellen dazu Beweise genug geliefert haben⁷⁶.

76. Dem Verfasser dieses Beitrags ist allerdings bewußt, daß sein Beitrag durch Mangel an den noch zu überlegenden Themen wie die heidnischen Anhänger aus der Reihe der Neuplatoniker ein Progymnasma geblieben ist. Doch ihm ist angelegen, darauf zu zeigen, daß die heidnischen Anhänger neben den übrigen Nichtorthodoxen im Justinianischen Zeitalter genau wie die orthodoxen Anhänger als Bürger leben konnten, so daß ihre Gesellschaft noch synkretistischer, heidnischer und a-christlicher gefärbt gewesen sein dürfte, als es im allgemeinen angenommen wurde.

NOTIZEN ZU PHILIPPOS MONOTROPOS

WOLFRAM HÖRANDNER/Wien

Die Dioptra des Philippos Monotropos wird nach wie vor von den Byzantinisten stiefmütterlich behandelt, ja weitgehend ignoriert. Wir haben nach wie vor keine brauchbare Ausgabe des Textes; eine ansatzweise kritische Edition gibt es bekanntlich nur für die Klauthmoi¹, für die Dioptra selbst müssen wir uns noch immer mit der Ausgabe des Spyridon Lauriotes² begnügen, die auf einem einzigen Athoscodex fußt³ und auch hinsichtlich der Verlässlichkeit der Wiedergabe des Textes dieser Handschrift manche Zweifel offen läßt (darüber noch etwas weiter unten). Auch Untersuchungen zum Inhalt des Werkes —etwa zur Gesamtkonzeption, zu den verwendeten Vaterschriften usw⁴. —stehen weitgehend noch aus. Dabei hat das Opus in der Geschichte der byzantinischen Theologie und Spiritualität einen bestimmten, nicht zu unterschätzenden Platz. Weder sprachlich sehr hochstehend noch gedank-

1. Les Pleurs de Philippe. Poème en vers politiques de Philippe le Solitaire publié dans le texte pour la première fois d'après six manuscrits de la Bibliothèque Nationale par l'Abbé E. Auvray (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences philologiques et historiques, 22e fasc.). Paris 1875. - Eine einzelne Handschrift (Cod. I. 3.6 des Emmanuel College zu Cambridge) liegt einer etwas später erschienenen Ausgabe zugrunde: E. S. Shuckburgh, A Medieval Greek Poem. From a MS. in the Emmanuel Library. Emmanuel College Magazine, vol. V (1894), no. 2, 77-89; 3, 134-147 (mit engl. Übersetzung). - Schließlich sind die Klauthmoi auch in der Dioptra-Ausgabe des Spyridon Lauriotes (siehe nächste Anmerkung) enthalten.

2. 'Ο "Αθως, 'Αγιορειτικὸν περιοδικὸν ἐκδ. ὑπὸ Σπυρίδωνος Λαυριώτου. "Ετος Α'. Τεύχος Α': Βιβλος καλουμένη ἡ Διόπτρα. ('Εν 'Αγίῳ "Ορει 1919) 'Εν 'Αθήναις 1920.

3. Es handelt sich um den Lavra-Codex Ω 17. Sein Alter ist mir nicht bekannt; die Autoren des Kataloges (*Spyridon of the Laura* - S. Eustratiades, Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos. Cambridge [Mass.] 1925, 326f.) geben, in Mißverständnis der Datierungshinweise innerhalb des Werkes, das 11. Jh. (1095) als Entstehungszeit der Handschrift an. - Ein Hinweis «ἐν ἄλλοις» auf S. 101 der Ausgabe scheint darauf hinzudeuten, daß Spyridon auch andere Codices eingesehen hat - zumindest Cod. A 180 desselben Klosters (vgl. den Katalog, S. 294).

4. Viele Hinweise auf Quellen (vor allem auf Bibelstellen) finden sich bereits in der lateinischen Übersetzung des Pontanus (wiedergegeben in PG 127, 701-902), manches in dieser Richtung wird noch zu tun sein. - Ein kleines, nicht uninteressantes Detail am Rande: In der in manchen Handschriften unter dem Namen des Psellos laufenden Vorrede zur Dioptra findet sich ein ganzer, praktisch unverändert aus Georgios Monachos (4, 27-5, 3 de Boor) übernommener Satz.

lich besonders originell, fand es doch, der reichen handschriftlichen Überlieferung nach zu schließen, Anklang und diente Generationen von byzantinischen und auch slavischen Mönchen zur Unterweisung. Am Ende des 11. Jahrhunderts entstanden, steht es in der Nachfolge des Niketas Stethatos⁵ und weist auch vereinzelt wörtliche Anklänge an Symeon den Neuen Theologen⁶ auf.

Der Umfang des Werkes (mitsamt den Klauthmoi über 7000 Verse, dazu einige Prosa-Einschübe)^{6a}, zusammen mit der großen Zahl der Handschriften (derzeit weiß man von über 65 griechischen Textzeugen), mag bewirkt haben, daß bis heute keine kritische Edition des Textes vorliegt und auch in der allernächsten Zeit keine zu erwarten ist. Grumel hat möglicherweise einmal den Plan einer Edition gefaßt, ihn aber dann nicht ausgeführt und daher sein Material den Kollegen zugänglich gemacht⁷, mit dem erklärten Ziel, so das Interesse auf den Gegenstand zu lenken. Seitdem sind zur Überlieferungsgeschichte des griechischen Textes nur zwei Publikationen erschienen, eine kleine Spezialstudie des Verfassers dieser Zeilen⁸ und nun vor kurzem ein Exposé, das H. Miklas dem XVI. Internationalen Byzantinistenkongreß vorgelegt hat⁹. Der Autor bietet dort einerseits Ergänzungen zur Handschriftenliste von Grumel und berichtet andererseits von seinen Bemühungen um den slavischen Text, dem auch seine Dissertation (Graz 1975) gewidmet war. Miklas plant eine Edition beider Versionen, ein für einen einzelnen

5. Die große Nähe zu Niketas Stethatos demonstriert *A. Wenger*, *Ciel ou paradis. Le séjour des âmes, d'après Philippe le Solitaire, Dioptra, livre IV, chapitre X-BZ 44* (1951) 560-569; zur Frage der Echtheit des betreffenden Kapitels vgl. *Grumel* (unten, Anm. 7). Eine Konkordanz der aus Niketas stammenden Prosa-Einschübe in der *Dioptra* bietet *J. Darrouzès*, *Nicetas Stéthatos, Opuscules et Lettres* (Sources Chrétiennes 81). Paris 1961, 46-48.

6. Die Verse 1-5 und 7-9 der *Klauthmoi* sind identisch mit V. 80-84 bzw. 85-87 des Hymnos 22 von Symeon (ed. *J. Koder - L. Neyrand*, vol. II, Paris 1971, S. 176 = ed. *A. Kambylis*, Berlin 1976, S. 189f.)

6a. An einer Stelle (S. 94 unten bis 96) kommt eine längere Passage in Zwölfsilbern vor. Es ist dies ein Zitat aus Ps. - Ioannes Damaskenos, *De iis qui in fide dormierunt*, PG 95, 248-277 (die Jamben dort 257-260).

7. *V. Grumel*, *Remarques sur la Dioptra de Philippe le Solitaire*. BZ 44 (1951) 198-211.

8. *W. Hörandner*, *Die Wiener Handschriften des Philippos Monotropos*, in: *Akrothina*. Wien 1964, 23-40.

9. *H. Miklas*, *Zur Edition der Dioptra des Philippos Monotropos*, in: XVI. Internationaler Byzantinistenkongreß. Akten I/Beiheft (= Jahrb. d. österr. Byz. 31/Beiheft). Wien 1981, 2, 1.

Forscher gewaltiges Vorhaben, dessen Realisierung wohl noch geraume Zeit in Anspruch nehmen wird.

Die Vulgärparaphrase des Georgios Rhetor

Schon bisher war bekannt, daß im Cod. Athous 3712 (Dion. 178) s. XVII eine Vulgärparaphrase der Dioptra enthalten ist; einige der paarweise gereimten Fünfzehnsilber werden im Katalog von Lampros¹⁰ (daraus zum Teil auch bei Krumbacher¹¹) mitgeteilt.

Erst kürzlich wurde mir der Cod. 1360 (0.7.32) s. XVII des Trinity College zu Cambridge bekannt. Er enthält ebenfalls eine Vulgärparaphrase des Werkes, die aber ganz offensichtlich mit jener in dem Dionysiou-Codex nicht identisch ist. Der Text füllt die Blätter 151r-181v, wobei auf eine Seite im Durchschnitt ca acht Verse (13 Zeilen) zu stehen kommen. Es handelt sich somit um eine stark verkürzte Fassung, wobei die Dioptra selbst auf fol. 151v unten beginnt und auf fol. 174v oben endet, gefolgt von einer Schreibernotiz und einem Gebet in paroxytonen Achtsilbern. Auf fol. 180v-181v stehen politische Verse, die auf den Klauthmoi fußen dürften.

Über die Provenienz dieses Produktes gibt eine vorangestellte Notiz auf fol. 151r Auskunft¹²:

Ἐκ τοῦ διδασκάλου καὶ σχολείου τῆς Αἰῶν. διόπτρα καὶ καθρέπτῃς σώματος καὶ ψυχῆς τὸ ὁποῖον ἐγράφη πρῶτον ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου κυρίου Κωνσταντίνου Βέστου κριτοῦ Θεσσαλονίκης βιβλίου διόπτρας καθ' ὁδηγία μὲ ὀλίγα λόγια πῶς νὰ σωθῇ τις με εὐκολίαν στίχοι πολιτικοί.

Διόπτρα θέλει νὰ εἰπῇ κατρέπτῃς βισταλόγγα^{12a}, ἀπὸ μακρὰ νὰ στοχασθῇς πολλὰ μὲ λίγα λόγια.

Ὁ Κωνσταντῖνος τᾶγραψε μὲ τὴν πολυλογίαν καὶ ὁ Γεώργιος γράφει τὰ μὲ ὀλιγολογίαν.

Φαίνεται μία ἀκριβῆ κυρὰ ἀρχοντοπούλα καὶ ἐρωτᾷ μὲ ᾿πομονὴν ταύτην τὴν σκλαβοπούλα.

Καὶ εἶναι ἡ ψυχὴ κυρὰ κ' ἡ σάρκα εἶναι δούλη νὰ μάθῃ λόγια θεοῦ, ἀγαπητοί μου φίλοι.

10. *Sp. P. Lambros*, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, vol. I. Cambridge 1895, 354f.

11. *K. Krumbacher*, Geschichte der byz. Litteratur. München 1897, 744.

12. Die Anordnung entspricht der Handschrift; die Orthographie wurde im unbedingten nötigen Ausmaß korrigiert.

12a. Vgl. *H. u. R. Kahane*, Graeca et Romanica I. Amsterdam 1979, 654.

Ἀρχίζει πρῶτον ἡ κυρά καὶ λέγει· Λέγε, δούλη, τόσον καιρὸν ὅπου ἔμεσθεν ἀντάμα μετὰ σένα δὲν ἐμιλήσαμεν ποσῶς ἀπὸ τὰ γεγραμμένα.

Καὶ τώρα σὲ παρακαλῶ κτλ.

Der Schöpfer der Paraphrase hält also Konstantinos Bestes, den Verfasser eines einleitenden Gedichts zur Dioptra, für den Autor des ganzen Werkes. Sich selbst gibt er als Georgios zu erkennen, als Stätte seines Wirkens nennt er die Schule von Ainos. Diese Angaben werden durch einen auf fol. 174v-175r angebrachten Vermerk ergänzt:

Ἐγγράφη ἐν τῇ Αἰνῷ ἐν τῷ διδασκαλείῳ Γεωργίου ῥήτορος καὶ ἐκδικικοῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ἐν ἔτει, ,αχλθ.-

Καὶ τώρα τὸ ἀντίγραψα μέσα δ' ἐς τὸ καράβιν ὁ ἐξ Ἀγίας Κύριλλος κ' ἔδωσά το καὶ χάριν τοῦ εὐγενοῦς καὶ ἀρχοντος Ἀρμάγου ἐξ Ἀγγράφων νὰ τὰναγνῶνῃ κάθε εἰς νὰ κάμνῃ ὡς ἐγγράφη. ναὶ χάρις τάδε τῷ θεῷ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν.- ,αχμβ

Die Abschrift wurde demnach im Jahre 1642 von einem gewissen Kyrillos hergestellt. Die Abfassung der Paraphrase erfolgte 1639 durch Georgios, Rhetor und Ekdikos der Kirche von Ainos, in seinem Didaskaleion. Dieser Georgios ist auch sonst als Schöpfer von Übersetzungen und Bearbeitungen von Werken hauptsächlich religiös-erbaulichen Inhalts bekannt. Der Cod. Mosqu. Synod. 235¹³ enthält ein Βιβλίον Ἰκάρδου τοῦ Λατίνου κατὰ Μωάμεθ ἐξηγηθὲν παρὰ Γεωργίου ῥήτορος τῆς μητροπόλεως Αἰνου^{13a} sowie ein weiteres Βιβλίον κατὰ Σαρακηνῶν ὅπερ ἐξήγησε Γεώργιος ῥήτωρ μητροπόλεως Αἰνου. Der Cod. Bodl. Roe 5, im Auftrag des Georgios hergestellt und teilweise von ihm selbst geschrieben, enthält verschiedene theologische und erbauliche Schriften, wiederum durchwegs in volkssprachlicher Übersetzung und Bearbeitung¹⁴;

13. Archimandrit Vladimir, Sistematičeskoe opisanie rukopisej Moskovskoj Sinodal'noj (Patriaršej) Biblioteki. I. Rukopisi grečeskija. Moskau 1894, 306f.

13a. Sicherlich handelt es sich dabei um die «Improbatio Alcorani» des Ricoldo da Monte Croce, die schon einmal, und zwar durch Demetrios Kydones, ins Griechische übersetzt worden war (natürlich auf ganz anderem Niveau); vgl. E. Trapp, Manuel II. Palaiologos, Dialoge mit einem «Perser» (Wiener Byz. Studien 2). Wien 1966, S. 35*-44*. Zum Leben dieses Autors vgl. U. Monneret de Villard, La vita, le opere e i viaggi di frate Ricoldo da Montecroce O. P. Or. Christ. Per. 10 (1944) 227-274. - Unser Georgios hat offenbar eine populäre Bearbeitung der Version des Kydones anfertigt.

14. Siehe dazu jetzt I. Hutter, Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften III/1: Oxford, Bodleian Library III. Stuttgart 1982, S. 298-309 (Nr. 196), bes. die Ausführungen zum Charakter der verschiedenen Produkte des Georgios auf S. 298f.; hiezu Abb. 775-862 in Band III/2, Taf. 258-274.

ein weiterer Codex derselben Sammlung (Roe 8) wurde 1626 von Georgios für Sir Thomas Roe, der zu dieser Zeit britischer Botschafter bei der Hohen Pforte war, angefertigt; in der Widmung wird auch der Familienname des Schreibers, Kontes, erwähnt¹⁵.

Unsere Dioptra-Paraphrase vervollständigt somit das Bild, das man schon bisher von den religiös-didaktischen Interessen und Aktivitäten dieses Schulmeisters aus der Zeit der Turkokratie gewinnen konnte.

Zum Wortschatz des Philippos

Zwar ist, wie schon erwähnt, die einzige existierende Edition des Textes, jene des Spyridon Lauriotès, ungenügend und unverläßlich. An zahlreichen Stellen ist schon aus der Versstruktur¹⁶ mit Sicherheit auf einen Fehler des Editors oder seiner Vorlage zu schließen. Hiefür nur einige wenige Beispiele: S. 13¹⁷ Πολλοὺς μὲν ἔχομεν (ὁμοῦ) καιροὺς καὶ χρόνους, δούλη ... ἀρτίως δέ σ' ἐ(πε)ρωτῶ...; S. 15 περιτομή [μὲν ἔστ'] ὠφέλεια, ἐὰν φυλάττης νόμον; S. 18 ἀλλ' ὅτι ἐθεάσασθε πένητα καὶ πτωχὸν (?); S. 19 ἀγάπη ἐστὶν ὁ θεὸς [καὶ] ὁ γὰρ μένων ἐν ταύτῃ. Auch offenkundige Versehen wie falsche Worttrennung, falsche Auflösung von Kompendien u.ä. sind sehr häufig; auch hier genügen zur Demonstration einige wenige Beispiele: In den Versen des Konstantinos Bestes (S. 10) muß es statt εἰσκοπήσεις sicher εἰ σκοπήσεις heißen; auf S. 13 ist statt ἐν οὐ καιρῷ vermutlich ἐν ἀκαρεῖ zu schreiben sowie τί σε statt τίσε, auf S. 170 καὶ πῶς statt καὶ πως und προέφυ statt προέφη, und die Reihe ließe sich noch lange fortsetzen. Bei dieser Qualität des gedruckten Textes haftet jeglicher darauf basierender Detailbeobachtung der Makel des Vorläufigen an. Dennoch wäre es falsch, in dieser Situation alle Beschäftigung mit dem Werk bis zum Erscheinen einer kritischen Edition aufzuschieben. Es seien daher im folgenden einige Beobachtungen zum Wortschatz der Dioptra mitgeteilt; zugrunde liegt der Untersuchung der

15. Vgl. H. O. Coxe, Bodleian Library, Quarto Catalogues I. Greek Manuscripts. Repr. with corrections from the edition of 1853. Oxford 1969, 461-464; auf S. 461 auch ein Besitzvermerk des Georgios.

16. Vgl. M. Jeffreys, The Nature and Origins of the Political Verse. *Dumbarton Oaks Papers* 28 (1974) 141-195, wo auch (S. 162-163) die interessanten Aussagen des Philippos zum politischen Vers eingehend erörtert werden. - Zur Diorthose des Phialites eine interessante Beobachtung bei J. Koder (-J. Paramelle), *Syméon le Nouveau Théologien, Hymnes*, t. I. Paris 1969, 93, Anm. 1.

17. Da die Edition des Spyridon über keine Verszählung verfügt, sind wir gezwungen, nach Seiten der Edition zu zitieren; Zitate aus den Klauthmoi erfolgen nach Verszahlen auf der Grundlage der Edition von Auvray.

Text des Spyridon Lauriotes, zur Kontrolle wurden an einzelnen Stellen zwei in Wien liegende Handschriften des Werkes, Vind. theol. gr. 167 (V) und Vind. theol. gr. 193 (W), verglichen.

Die Sprache des Philippos ist einfach, schlicht, verständlich; es ist Hochsprache auf einem bescheidenen stilistischen Niveau. Wenn der Autor seine Einleitungsverse mit den Worten 'Ο ἀμαθὴς πρὸς ἀμαθεῖς beginnt, so entspricht das zwar gängiger Topik, ist aber nicht, wie so oft in ähnlichen Fällen, bloße Koketterie, sondern im Gegenteil ehrliches Bekenntnis und Programm.

Vulgarismen im eigentlichen Sinn sind eher selten, fallen aber umso mehr auf. In einem Teil dieser Fälle handelt es sich um Wortformen, die in scribendo in den Vers rutschen konnten. Es sind dies Stellen wie

S. 29 ἄρτι ψωμῖν οὐχ εὑρισκες...

30 τὸν πόθον δείκνυσι τὸν δὲ ἔχομεν πρὸς Χριστόν μου

132 ... ἤξειν εἰς τὸ παλάτιν

147 ... κεκλήκασι τὸν οὗτοι

Das sind kleine Lapsus, die einem sprachlich auf eher niedrigem Niveau stehenden Autor gelegentlich passieren können. Im wesentlichen bestätigen die Wiener Handschriften den Text der Ausgabe; statt ψωμῖν hat V ψωμόν, und auf S. 147 heißt es in W κέκληκαν οὗτοι τοῦτον —beides sieht sehr nach einer nachträglichen sprachlichen Korrektur durch den Schreiber aus.

Von diesen Fällen einfacher sprachlicher Versehen heben sich jene Stellen deutlich ab, wo der Dichter offenbar ganz bewußt volkssprachliche Wörter eingebaut hat:

S. 24 ἀλλὰ τὸ σκῶμμα τὸ μικρόν, τὴν μέμψιν τοῦ πλησίον [...] ἀπόπτυσμα καὶ κάθαρμα, πένητα δυσγενῆ σε | καὶ ἄνδρον καὶ ἄφρονα καὶ δύσμορφον εἰπόντος | φθοριάρην μυριόχρεων γυμνὸν καὶ ματζουμάνον | καὶ κλέπτῃν ἀμανίκωτον ἀβράκωτον χυδαῖον [...] καὶ ἄλλα δὲ παρόμοια εἶπερ εἰς (recte ris?) σέ προσείπη, | τὰ πάντα ταῦτα βάσταξον καὶ πάντα καταδέξου.

Hier werden, um besonders drastisch vor Augen zu führen, welches Ausmaß an Spott man ertragen soll, bewußt auch volkssprachliche (Schimpf-) Wörter —praktisch als Zitat— angeführt.

φθοριάρης ist sonst nicht belegt; man wäre zuerst geneigt, an eine Ableitung von der Wurzel φθερ-/φθορ- «Verderben» zu denken. In V ist die Stelle nicht erhalten; W hat φθειριάρην «Verlauster, Lausiger», was wohl vorzuziehen ist (auch dieses Wort ist sonst nicht belegt; le-

diglich eine Glosse φθειράριος ist im Thesaurus¹⁸ verzeichnet).

μυριόχρεως ist ebenfalls sonst nicht belegt. Es muß etwa «der Hochverschuldete» heißen und paßt daher gut in die Aufzählung.

Etwas größere Schwierigkeiten stellen sich der Deutung von ματζουμάνος (so auch in W) entgegen. Vielleicht liegt eine Verderbnis vor und ist *ματζουκάνος anzusetzen (von ματζούκα «Stock»¹⁹), das dann etwa mit «Prügelknabe» oder aber mit «Stockträger» (d.h. Gebrechlicher, Siecher, Hinfälliger) wiederzugeben wäre (in letzterer Bedeutung vgl. ματσουκάτος [mit hsl. Variante -μάτος] Ptochoprodromika I 68 Hesselring-Pernot und Io. Katrares, Anacr. in Neoph. 77 [S. 677 Ma-tranga]).

Die beiden im darauffolgenden Vers vorkommenden Wörter ἀβράκωτος und ἀμανίκωτος sind ebenfalls, den Lexika nach zu schließen, in byzantinischen Texten sonst nicht (ἀβράκωτος) bzw. nur einmal (ἀμανίκωτος) nachzuweisen, gehören aber, wie die Eintragungen im 'Ιστορικὸν Λεξικὸν²⁰ zeigen, zum neugriechischen Wortschatz. Der Sinn — «ohne Hose» bzw. «ohne Ärmel (d.h. ohne ein mit Ärmeln versehenes Gewand)» — ist klar. Für ἀμανίκωτος ist Theophanes, S. 441, 21 de Boor, insofern eine echte Parallele, als das Wort auch dort im Zusammenhang mit einer Verspottung gebraucht wird, dort allerdings als Attribut des Gewandes, nicht des Trägers.

S. 64 ἀλλ' ὥσπερ ἵππος τζινιστῆς ὃν λέγουν συρτιάρης

λέγουν gehört in die oben erwähnte Kategorie der geringfügigen sprachlichen «Ausrutscher». συρτιάρης ist der Bildung nach dem oben besprochenen φθοριάρης/φθειριάρης an die Seite zu stellen. Ein ἵππος τζινιστῆς συρτιάρης ist demnach ein Pferd, das ausschlägt (vgl. τσινῶ Erotokritos II 394.2154) und die Schnur, d.h. die Zügel (ὁ σύρτης Hesychios) zu spüren bekommt (vgl. τὸ συρτὸν «ein an der Schnur [mit]geführtes Pferd»²¹). V und W haben, syntaktisch glatter, συρτιάρην.

S. 78 πτωχούτζικον γυμνούτζικον <καὶ> κατηρυτελισμένον
οἰκτρότατον ταλαίπωρον ἀχρεῖον τε διόλου...

18. Thesaurus Graecae Linguae (im folgenden TGL), s.v.

19. Vgl. H. u. R. Kahane, Abendland und Byzanz. Sprache, in: Reallexikon der Byzantinistik I 345-640, dort 558. Im Gegensatz zu G. Meyer (Neugriechische Studien IV [Sitzungsber. k. Ak. Wiss. Wien, phil. - hist. Cl. 132/6], Wien 1895, 51) und N. Andriotes ('Ετυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς. Thessalonike 1967, s.v.), die das Wort als Entlehnung aus dem Italienischen ansehen, bezweifeln H. u. R. Kahane die Richtigkeit dieser Deutung und wollen wegen des hohen Alters der frühesten Belege (Tactica Leonis) darin lieber ein lateinisches Relikt sehen.

20. 'Ιστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς (im folgenden IA) s.v.

21. TGL s.v.

Auch hier hat der Dichter wohl bewußt um der verstärkten Drastik willen die später, ab den Ptochoprodromika²², so beliebten Formen mit der Diminutivendung -ούτζικος²³ gewählt. Die fehlende Silbe weckt den Verdacht, daß hier etwas nicht stimmen könnte; die Wiener Codices bringen die Lösung: sie haben statt des einen Verses deren zwei, die durch die phonetische Ähnlichkeit im Athous zu einem einzigen verschmolzen wurden. Wortlaut in V:

πτωχούτζικον γυμνούτζικον καὶ δυσειδῆ τὴν θέαν
λαβδούτζικον ἰσχνούτζικον καὶ κατηγυτελισμένον

Damit ist die Stelle noch um zwei weitere Wörter derselben Art, λαβδούτζικος «X-Beiniger» (W, wohl weniger gut, ῥαβδούτζικος, das vielleicht ähnlich wie ματζουμάνος auf S. 24 [siehe oben] zu verstehen wäre) und ἰσχνούτζικος «Dürre», bereichert.

S. 160 καὶ ἄλλος μέντοι εὐφωνος ἕτερος δύσηχός τε,
ὁ μὲν τραυλὸς ὁ δὲ ψελλὸς, μογγὸς δὲ πάλιν ἄλλος,
πρὸς τούτοις ἄλλος κέκερις, ψεβδὸς δὲ πάλιν ἄλλος,
καὶ βουρβουλίζει ἕτερος καὶ ἄλλος βερμερίζει,
καὶ ἕτερος ἰσχνόφωνος, εὐρύφωνος οὖν ἄλλος...

Es geht um verschiedene Eigenheiten und Insuffizienzen der sprachlichen Artikulation, wobei wiederum zur Verstärkung unliterarische, offensichtlich volkssprachliche Ausdrücke mit herangezogen werden.

κέκερις konnte ich sonst nirgends finden; es mag eine onomatopoeische Bildung sein, verwandt jenem ebenso singulären κέκιλος, das Hesych (s.v.) mit ἰσχνόφωνος wiedergibt.

ψεβδὸς (sonst ψευδός, auch τσευδὸς/τσεβδός, in V und W βεβδός [sic]) ist geläufige neugriechische Bezeichnung des Stotterers.

βουρβουλίζω ist ebenfalls ein nicht der antiken und mittelalterlichen, wohl aber der neuzeitlichen Gräzität angehörendes Wort. Das Ἰστορικὸν Λεξικὸν kennt es aus verschiedenen Landschaften mit der Bedeutung «aufwallen, sprudeln». V und W haben φουρβουλίζει bzw. φουρφουλίζει.

Ein Verb βερμερίζω ist sonst nicht bekannt; es handelt sich offenbar um eine Verlesung für βερβερίζω (so - etwas undeutlich - V und W), das im Etymologicum Magnum²⁴ als Synonym zu βατταρίζω «stammeln» angeführt ist.

22. Vgl. D. C. Hesselung - H. Pernot, Poèmes prodromiques en grec vulgaire. Amsterdam 1910, Index s. vv. ἀλειπτούτσικα, ἀφρατούτσικον, θερμούτσικον, μικρούτσικον, νερούτσικον, ὀλιγούτσικον, ὀπτούτσικα.

23. Zur Etymologie vgl. G. Meyer (oben, Anm. 19), S. 100, und Andriotes s.v.

24. Etymologicum Magnum 191,35.

S. 215 ὥσπερ γὰρ εἴ τις ἀπελθὼν εἰς ἀλλόγλωσσον ἔθνος
ἐνδιατρίψει δὲ ἐκεῖ ἱκανὸν χρόνον, οὗτος
καὶ τὰ λαλούμενα νοεῖ παρ' αὐτῶν ἐγρηκίζει...

Mit ἐγρηκίζει ist zunächst nichts anzufangen. Bedenkt man aber, daß für ἀγροικ- in vulgären Quellen gelegentlich ἐγροικ- steht²⁵, so könnte man vermuten, daß hier ἀγροικίζει gemeint ist. Allerdings ist das Verb nicht sehr gut in die Periode eingegliedert und steht etwas isoliert da. Die Lösung bringen die beiden verglichenen Codices: V und W haben καὶ γροικίζει bzw. καὶ γρηκίζει, wobei das καὶ in beiden Fällen in einer Weise gekürzt ist, daß es bei flüchtigem Hinsehen für ein Epsilon mit Spiritus gehalten werden kann.

S. 143 εἴθ' οὕτως ἤδη πεντακὸς καὶ ἑξακὸς παρῆλθεν

Die Formen auf -κὸς sind unbelegt, der Sinn ist völlig eindeutig: «eine Zahl von (500 bzw. 600)»²⁶. V hat -κίς, W -κῶς.

Auf S. 29 kommt das volkssprachliche Wort τὰ ῥοῦχα «Wäuschen» (mehrfach belegt in den Ptochoprodromika²⁷) vor, bezeichnenderweise zwei Verse später gefolgt von ψωμῖν.

Klauthmoi²⁸, V. 101 ἀνπερ ἐφαγοπότησας πεινῶντας καὶ διψῶντας.
In der Diorthose des Phialites lautet der Vers

ἀν ἔθρεψας λιμώττοντας, ἐπότισας διψῶντας

ἐφαγοπότησας (in manchen Handschriften -τισας, was wohl besser ist) heißt somit «du hast gespeist und getränkt». Das Wort φαγοποτέω existiert im Neugriechischen²⁹, aber in ganz anderer Bedeutung («schmausen, tafeln»).

Klauthmoi, V. 20 δεινὸν τὸ ψυχορράγημα καὶ ὁ ἐντεῦθεν κλόνος

Das Wort ψυχορράγημα ist aus byzantinischer Zeit, soweit bisher bekannt, nur im Spaneas³⁰, also einem volkssprachlichen Werk, überliefert. Der Stamm ist aber altbekannt³¹, die Bildung unbedenklich, sodaß auch Phialites das Wort unverändert beließ.

Bei einigen seltenen, zum Teil auch seltsamen Wörtern ist mit hoher Wahrscheinlichkeit Verderbnis anzunehmen, da und dort auch schon auf Grund der beiden verglichenen Codices nachzuweisen.

25. E. Kriaras, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημώδους γραμματείας* V. Thessalonike 1977, S. 295.

26. Zur Stelle und ihrer inhaltlichen Problematik vgl. *Grumel* (oben, Anm. 7).

27. Vgl. *Hesseling - Pernot* (oben, Anm. 22), Index s.v.

28. Zitiert nach Auvray (siehe oben, Anm. 1 und 17).

29. D. *Demetrakos*, Μέγα λεξικὸν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης s.v.

30. *Demetrakos*, s.v.

31. Vgl. *Liddell - Scott* s.v. ψυχορραγ-.

Auf S. 213 lautet ein Vers τὰ νοητὰ καὶ νοερά ἀκάμπτως ὀρῶσα. Der Vers ist um eine Silbe zu kurz; V und W haben statt ἀκάμπτως richtig ἀκαμάτως. Analog ist auf S. 125 ὡς μὴδ' ἐκγινώσκεσθαι τοὺς πρώην χαρακτῆρας das sonst unbelegte und hier metrisch unpassende ἐκγινώσκεσθαι durch ἐπιγινώσκεσθαι zu ersetzen (V hat ὡς μὴ δὲ ἐπιγινώσκεσθαι). Das unmögliche θνησιμάτων auf S. 149 ist Verlesung für θνησιμαίων (W hat θνησιμέων). Statt λύσιν auf S. 137 ist λύσιν einzusetzen (so V und W) und statt (ποινήν) προῆψεν auf S. 79 προσῆψεν (so W, V hat προσῆξεν). Für ῥυττήν auf S. 43 schlägt der Editor selbst ῥυσήν vor (so W, V hat ῥυσσῆν), für das mehr als rätselhafte λαντὸν σπέος auf S. 28 hingegen hat er keine Erklärung anzubieten. Hier führen wieder die verglichenen Codices auf den richtigen Weg: sie schreiben πρὸς (ὁ W) Δολάν εἰς τὸ σπέος, wobei Δολάν für das offenbar allen Schreibern unverständliche Γωλάν steht (zugrunde liegt die LXX-Stelle 2 Reg. 15, 12). πάνω auf S. 18 und 80 ist Verlesung für πάνυ.

Da und dort kommen auch rein orthographische Varianten bekannter Wörter vor. Hier kann nur nach genauerer Kenntnis des handschriftlichen Materials festgestellt werden, ob die Abweichung auf den Dichter oder auf irgend ein Glied der Überlieferungskette zurückgeht; auf eine Kollation aller einschlägigen Stellen in V und W wurde bewußt verzichtet. Fälle dieser Art sind ἀκαλῆς (12. 224), ἀναναίω (82), ἀνελλειπῶς (16), ἀντιμετράω (31), αὐτολεξι (139), ἐγκαθιδρέω (62), θνήξαντες (90), κηλλός (89; W hat κοιλός, V richtig κυλλός), λαγνία (229), ὁ νυχθήμερον (für -ου oder -ος) χρόνος (181; νυχθιμέρου V), οἶουνοῦν als Genitiv zu οἶοσοῦν (210; τὸ οἶουνοῦν W), συσκιρρόομαι (187), τετραμηναῖος wohl metri gratia für -μηνιαῖος (41, einheitlich), φόλη (οὐκ εἴ ἄξια φόλης 65.69; φώλην V, φόλλην W).

Abschließend seien die Athesaurista und Rara im Wortschatz des Philippos Monotropos in einer Liste zusammengefaßt. Aufgenommen wurden Wörter (gegebenenfalls auch Wortbedeutungen), die in den Lexika von Liddell-Scott (LS) und Lampe (L) nicht (sie sind mit einem* versehen) oder nur einmal belegt sind. Bloße Orthographica blieben außer Betracht. Die Verweise auf Parallelen bei anderen byzantinischen Autoren erheben keinen Anspruch auf Vollständigkeit; sie wurden in diesem Umfang überhaupt erst durch die freundliche Bereitschaft von E. Trapp (Bonn) ermöglicht, sein reiches lexikographisches Material³²

32. Vgl. E. Trapp, Projekt eines Lexikons zur byzantinischen Literatur des 9.-12. Jahrhunderts, in: XVI. Internationaler Byzantinistenkongreß. Akten I/Beiheft (= Jahrb. d. österr. Byz. 31 /Beiheft). Wien 1981, 2, 1. - Ein Probeartikel soll in Band 35 (1985) des Jahrb. d. österr. Byz. erscheinen.

hiefür zur Verfügung zu stellen, wofür ihm an dieser Stelle herzlich gedankt sei, läßt sich doch auf diese Weise die sprachlich-gedankliche Nähe unseres Autors einerseits zur kirchlichen Hymnographie³³, andererseits zu Symeon Neos Theologos und Niketas Stethatos³⁴ besonders klar dokumentieren.

- *ἀβράκωτος ohne Hose 24 (siehe oben)
- ἀγνωρίστως unerkannt 99 (Adv. nicht bei LS)
- ἀκάμπτως v. l. für ἀκαμάτως 213 (siehe oben)
- *ἀλλοθέλητος mit verschiedenem Willen 184
- ἀμανίκωτος ohne Ärmel 24 (Theoph. 441, 21 de Boor)
- ἀμεταγνώστως reuelos 47 (Adv. nicht bei LS)
- ἀναπεμπτέον man muß (ein Gebet zu Gott) emporsenden 12 (-τέον bei L nur in anderer Bedeutung [als gramm. Terminus]; vgl. Eust. Thess., PG 136, 596C. 616B)
- *ἀνεύλογος unbegründet 143 (Theod. Prod., Rhod. et Dos. 1, 65; L nur -λόγητος)
- *ἀνήβασις das Heranwachsen 180
- ἀντεπισταλτικὸς Antwort- 12 ἐπιστολή (LS)
- *ἀντικυριεύω Gegenherrscher sein 145
- *ἀντιπρόσφορα, τὰ Gegengaben 12
- ἄπειστος nicht überzeugend 26 (LS und L nur «nicht überzeugbar»)
- *ἀποδιατρέπω pass.: auf Abwege geraten 65
- ἀπόπτυσμα Auswurf 24 (LS)
- *ἀπροῖξ ohne Anteil 53 (LS nur ἀπροικος)
- ἀπύθμαντος bodenlos 58 (L; Leo Imp., Anacr. [ed. Christ-Paranikas, p. 48ss.] 15; Io. Maur., Can. [ed. Follieri] III 60)
- ἀριδῆλως klar 14 (Adv. sonst nicht belegt)
- *ἀρνήτρια Leugnerin 197
- ἀρσενοκοίτης Sodomit 35 (LS)
- *ἀυλώδης immateriell scheinend 127
- *αὐρικὸς morgig 181 (LS nur -ινός)
- αὐτόβουλος selbst gewünscht 188 (LS; Nik. Basilak., Adr. 469)
- *Βενιαμίτης vom Stamme Benjamin 41. 42 (MR V 392 φυλή)
- βερβερίζω stammeln 160 (LS; siehe oben)

33. Die liturgischen Bücher werden im folgenden nach der römischen Ausgabe und unter Verwendung der üblichen Siglen zitiert.

34. Vgl. oben Anm. 5 und 6.

*βερμερίζω v. l. für βερβερίζω

*βουρβουλίζω sprudelnd reden 160 (siehe oben)

*βραχυδορκέω kurzsichtig sein: Klauthmoi 27

γηραλέοτης hohes Alter 158 (L)

*γροικίζω hören, verstehen 215 (siehe oben)

*γυμνούτζικος abgerissen, bar 78

*δοκησίφρων sich weise dünkend 224 (Sym. N. Theol., Chap. [ed. Darrouzès] 3, 84 [vgl. dort die «note complémentaire»]; cf. Steph. et Ichn. 197, 18 Sjöberg [hier Konjektur δοκησισώφρων])

*δουλόπαις Diener 27 Λωήκ ὁ τοῦ Σαούλ (γε δοῦλος VW [LXX: παιδάριον])
δυσαριθμητος schwer zu zählen 160 (LS; Theophyl. Achr., PG 124, 925A etc.)

*ἐγρηκίζω v. l. für καὶ γροικίζω 215 (siehe oben)

*εἰσδεσπόζω im Inneren herrschen 192

ἐκγαμίζω med. heiraten 90 (Anspielung auf Mt. 22, 30; dort v. l. für γαμ-; L; W. Bauer, Wörterb. z. NT)

*ἐκγινώσκω v. l. für ἐπιγινώσκω 125 (siehe oben)

ἐκδουλεύω als Sklave dienen 53 bis (Sym. N. Theol., Hymn. 2, 73; 44, 113; Steph. et Ichn. 163, 8; 233, 5 etc.)

*ἐκκαυσόω erhitzen, ausdörren 189

ἐκριζωτής Ausrotter 198 (παθῶν, so auch 4 Ma. 3, 5; MR II 462)

ἐμμηνοί, αἱ Menstruation 188 (LS τὰ ἐμμηνα)

*ἐμπεριέργωγς neugierig 141

ἐναντιόφρων feindlich gesinnt 184 (LS)

ἐνεργητικῶς entsprechend der Wirksamkeit 49

*ἐνθεάρεστος voll Gottgefälligkeit 37

*ἐξαχὸς sechshundert 143 (TGL: «mirabilis forma est in cod. Dioptrae...»)

*ἐξάχορδος sechssaitig 67 (στόμα) (TGL: Anon. de S. Theod. 19, p. 18)

*ἐπανάπτω wieder anzünden 40 (Theophyl. Achr., PG 126, 216A; Nic. Steth., PG 120, 964D; MR II 246 etc.; TGL nur in anderer Bedeutung [alligo])

ἐπευλογέω segnen 146 (MR IV 348; Nic. Steth., PG 120, 949A etc.; LS nur Tzetzes)

εὔροιζος richtig tönend 134 (L)

ἐχθρικῶς feindselig 85 (Adv. nicht bei LS)

ζωόφυτος sprießend 141

ἡμίθνητος halbtot 64. 92 (so LS nur LXX Wi 18, 18; sonst nur «halb sterblich»)

θεόπλαστος von Gott geformt 76. 80 (L)

*θρῆνος, τὸ (für ὁ) Klauthmoi 269 (Sym. N. Theol., Hymn. 22, 77; Christ. Mit. 40, 41; N. Tomadakis, Romanos II τλβ')

θρῆσκος abergläubisch 14 (so Hesych)

*θυμητικόν, τὸ Fähigkeit zur Leidenschaft 163 (TGL: «scriptura vitiosa pro θυμικὸς apud Pseud-Athanas. vol. 2, p. 322»)

*ἰσοφωνέω gleich tönen = Gleiches sagen 86 (Gramm. in Boiss. An. Gr. 2, 344; Vita Andreae Sali, PG 111, 865C etc.)

*ἰσχνούτζικος Dürrer 78

*κέκερις Stammler, Stotterer (?) 160 (siehe oben)

*κοχλασμός das Aufwallen 181 (LS, L nur -σμα)

*λαβδούτζικος X-Beiniger 78

*λευκίζω weiß sein 164 (Meliteniotes 83; TGL: Lev. 13, 19 in 3 Codd.)

*λώβωσις Mißhandlung 223. 228 (zu λωβώω [L]; als Subst. -βη- häufig)

*ματζουμάνος vielleicht für -κάνος Prügelknabe oder Stockträger 24 (siehe oben)

μειδιαστικόν, τὸ Neigung zum Lächeln 163 (LS)

μοιράζω teilen 29 (LS und Sophocles: Nebenform zu -άω)

μυριολεκτος nach Zehntausenden zählend (-ου πλῆθους) 36 (MR IV 30 und VI 479 [-ον πλῆθύν]; LS nur «said ten thousand times»)

*μυριόχρεως hochverschuldet 24

μυσάττω verabscheuen 147 (sonst pass. dep.)

νυχθήμερον Tag und Nacht (ὁ νυχθήμερον χρόνος) 181 (siehe oben)

ξηρόχειρ mit dürrer Hand 95.174 (Theophyl. Achr., PG 126, 760D; Theod. Prod., PG 133, 1183B)

*ξυλοστομής hartmäulig (von Pferden) 64 (LS -στομος)

ὀλόλεπρος voll Aussatz 78. 96. 132 (L)

*ὀλόψωρος voll Krätze 78. 96

ὀνομαστικῶς namentlich 49

*ὀπισθοποδέω hinterdrein folgen 64 (Const. Porph., De cer. 565, 18 Reiske; Leo Gramm. 338, 18)

παμφρόνιμος in allem weise 131 (LS nur Tzetzes)

*παμφώτεινος ganz lichtvoll, strahlend: Klauthmoi 138 (L nur πάμφωτος) πανάρρητος ganz und gar unaussprechlich 45 (L; TR 34)

*πανάτιμος ganz unwürdig 14

*πάνταθλος mit allen Mühen beladen 21 (Epith. für Job) (TGL ohne Stelle)

παράλλακτος veränderlich 9 (LS nur -τὸς)

*πεντακὸς fünfhundert 132. 143 (vgl. ἑξακὸς)

*πολύαλγος viel Schmerz empfindend 78 (Miracula Petr. Atr. [ed. V. Laurent, Vita retractata. Bruxelles 1958] 114, 4; LS nur -γῆς und -άλγητος)

πρόλοιπον, τὸ das Übrige 36 (cf. Theod. Prod., PG 133, 1323B; idem, Hist. Ged. 24, 39; MR IV 58; LS nur Pap. u. Ostr. «arrears of a debt»)

προπταίω früher sündigen 62

προσβαδίζω sich nähern 17 (LS nur Glosse)

*προσεπαφίημι noch dazu schleudern (Schmähungen [ρήματα βλασφημίας] gegen Gott) 23 (ähnlich [ἐγκλήσεις] Theod. Daphnop., ep. 1, 105; anders [positiv] MR I 572; IV 143)

προώρως vor der Zeit 47 (Adv. nicht bei LS und L)

*πτωχούτζικος ärmlich 78

*ράβδούτζικος v.l. für λαβδούτζικος 78 (siehe oben)

*ρόϋχα, τὰ Wäsche 29 (Ptochoprod.)

*ρύπτως wohl für ρυσὸς alt, runzlig 43

σπερμογονικὸς Samen tragend 166 (L)

στεφοδότης Überreicher des Kranzes 26 (L; MR I 400; TR 220 etc.)

συμπαραβάλλω an die Seite stellen 205 (L; Mich. Psell., Scr. Min. II 25, 21; Theophyl. Achr., PG 123, 1044B etc.)

συνομορέω grenzen an (τινί) 179 (Io. Camin. 8, 83; Nic. Chon., Thes., PG 140, 37D; LS nur Act. Ap. 18, 7)

*συρτιάρης die Zügel brauchend 64 (siehe oben)

*τετραμηναιὸς vier Monate während 41 (metri gratia statt -μηναιῶς, so auch Tzetzes, Hist. 574. 577. 578 Leone)

*τζινιστής ausschlagend 64 (siehe oben)

- *τρίγραμμος mit drei Buchstaben 11 (LS nur -γράμματος Eust.; TGL: in Rätseln)
- τριμελής dreigliedrig 135 (LS)
- *τριποδίζω traben 64

- *ὑπερευεργετέω im Übermaß gewähren 166 (χαρίσματα)
- *ὑπερπανάγιος über alle Maßen heilig 61 (TR 367)
- ὑψιτένων stolzierend 225 (LS)

- *φαγοποτέω speisen und tränken (τινὰ) Klauthmoi 101
- *φθειριάρης der Verlauste 24 (siehe oben)
- *φθοριάρης der Zerstörte, v. l. für φθειριάρης (siehe oben)
- φιλάγγελος Engel liebend 135 (L: Dion. Ar.)
- *φιλόκομπος das Verfeinerte liebend 9 (-οις καλλιπείαις = Georg. Mon. 4, 28 de Boor [vgl. oben Anm. 4]; ähnlich Theophyl. Simok., De vitae term. II 26 Zanetto ὁ φ. στόμα)
- φιλόρφανος Freund der Waisen 31. 147
- *φόλη, ἡ Follis 65 (οὐκ εἶ ἀξία φόλης). 69 (ebenso) (Nebenform zu ὁ φόλ[λ]ις)
- *φοῦλκα, ἡ Galgen 126 (vom Kreuz Christi; so auch bei L φοῦρκα; in dieser Verwendung verurteilt im Synodikon [Trav. et Mém. 2, 69] 361 und bei Germ. II [ed. Ficker] 120, 5)
- φωτοφανής strahlend 70 (L: Sophr.; LS: Eust. Thess.; PR 193. 232 etc.)

- *ψευδός stotternd 160 (siehe oben)
- ψευδευλαβής scheinfromm 147 (L; Sym. N. Theol., Cat. II 272 App.)
- *ψυχορράγημα Trennung der Seele vom Leib: Klauthmoi 20 (siehe oben)
- *ψωμῖν Brot 29

EIN BYZANTINISCHES MARIENMIRAKEL

WOLFGANG LACKNER /Graz (Österreich)

Unter den mehr als 120 Theotokos-Heiligtümern Konstantinopels und seiner Vorstädte¹ zählte in der früh- und mittelbyzantinischen Zeit die Chalkoprateia—Kirche ohne Zweifel zu den vornehmsten. Ihr Ruhm und ihre Anziehungskraft beruhte auf dem Besitz einer kostbaren Reliquie: Eine der Kirche angeschlossene Seitenkapelle, die ἁγία Σοφός, barg den angeblichen Gürtel der Gottesmutter². Seiner Depositio wurde sogar in der Liturgie am 31. August gedacht³. Die Reliquie galt auch als wundertätig: Iosephos Hymnographos rühmt sie als "Quell der Wunder"⁴; ähnlich äußern sich auch die Patriarchen Germanos⁵ und Euthymios⁶ in ihren Predigten zum Fest. Im sogenannten Menologium Basilii hat sich unter dem 31. August der Bericht über eine wunderbare Heilung der Zoe Zautzina, der zweiten Frau Kaiser Leons VI., erhalten: Danach wurde die Kaiserin durch die Auflegung der Reliquie von ihrem Leiden befreit⁷. Ein weiteres Wunder, das sich in dieser Marienkirche ereignet haben soll, ist Gegenstand einer unedierten Erzählung des Paulos von Monembasia (BHG 1075 d und Auct.)⁸.

1. Diese Zahl nennt *R. Janin*, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Ière Partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique. III: Les églises et les monastères*. Paris 1969, 156 (hinfort: *Janin*, *Églises*).

2. Vgl. *Janin*, *Églises* 237-242, zur ἁγία Σοφός 241.

3. Vgl. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* ed. *H. Delehaye* (Act. SS. Propyl. Nov.). Bruxelles 1902, 935 f. und *J. Mateos*, *Le Typicon de la Grande Église* 1 (Or. Christ. Anal. 165). Roma 1962, 386, 24-26.

4. Canon in depositionem cinguli BMV, od. 4, trop. 1, PG 105, 1012 D: τὴν τιμὴν ζώνην, πηγὴν θαυμάτων ὑπάρχουσιν.

5. Hom. in s. Mariae zonam, PG 98, 376 C, 377 A-C.

6. De zona s. Mariae ed. *M. Jugie*, *Homélies mariales byzantines* (Patrol. Or. 16). Paris 1922, 507, 8-10: ἀνεξάντλητος γὰρ ἡ βρύσις τῶν αὐτῆς ἀγαθῶν, ἀένναος ὁ θασαυρὸς τῶν αὐτῆς θαυματουργιῶν; ähnlich 513, 37-42.

7. PG 117, 613 A-C; ebenso in einem Synaxar aus dem Jahr 1301 (vgl. *Synax. Eccl. CP.* 935/36, 19-34).

8. Vgl. *A. Komines*, *Paolo di Monembasia*. Byzantion 29/30 (1959/60) 246; die Erzählung trägt den Titel: Περὶ τοῦ πένητος τοῦ ἐν τῷ ναῷ τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τῶν Χαλκοπρατειῶν προσευξαμένου. Nur der Vollständigkeit halber sei darauf verwiesen, daß die zur Chalkoprateia-Kirche gehörige Kapelle oder Kirche des Χριστὸς ὁ Ἀντιφωνητής (vgl. *Janin*, *Églises* 506 f.) zur Zeit des Herakleios Schau-

In der Apsis der Kirche befand sich auch ein Marienbild, dem in einem ebenso noch nicht edierten Bericht die wunderbare Rettung eines Knaben vor dem Ertrinken zugeschrieben wird. Dieses Mirakel (BHG 1075 e und Auct.), dessen Autor der Priester und Oikonomos der Großen Kirche Elias ist, verdient schon deswegen eine Edition, weil es viele bisher unbekannte Details zur Baugeschichte, Anlage und Ausstattung der Chalkoprateia-Kirche enthält. Als Augenzeugenbericht eignen ihm zudem Anschaulichkeit und Unmittelbarkeit, die den Autor als scharf beobachtenden und geschickten Erzähler ausweisen.

1. Die Überlieferung

Der Text ist, soweit ich sehe, in zwei Handschriften überliefert:

1. Par. gr. 1335, ff. 213^v-215^v (14. Jh., = P)⁹,
2. Marc. gr. 575, ff. 257^r-259^r (anni 1426; = V)¹⁰.

Obwohl Omonts wie auch Zanettis Beschreibungen der beiden Handschriften dürftig und lückenhaft sind, läßt sich doch erkennen, daß der Inhalt der beiden Codices identisch ist¹¹: Beide enthalten eine chronologisch angelegte, mit fortlaufenden Nummern versehene Sammlung von Dokumenten, Traktaten und Exzerpten zur Konzilien- und Dogmengeschichte, angefangen von den trinitarisch-christologischen Auseinandersetzungen des 4. Jahrhunderts über den Ikonoklasmus bis zur anti-

platz eines Wunders war, das die Bekehrung eines Juden zur Folge hatte. Die Legende existiert in mehreren griechischen Fassungen (BHG 797, 797 b, c, d, e, f) und war auch im lateinischen Westen bekannt (vgl. K. N. Ciggaar, Une description de Constantinople traduite par un pèlerin anglais. Rev. d'Et. byz. 34 (1976) 250-255).

9. Vgl. H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale et des autres bibliothèques de Paris et des départements 2. Paris 1888, 14-16; F. Halkin, Manuscrits grecs de Paris. Inventaire hagiographique (Subs. hagiogr. 44). Bruxelles 1968, 154 f.; P. G. Nikolopoulos, Αι εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον ἐσφαλμένως ἀποδιδόμεναι ἐπιστολαὶ (Ἀθηνᾶ. Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων 9). Athen 1973, 48 f.

10. Vgl. A. M. Zanetti - A. Bongiovanni, Graeca D. Marci Bibliotheca codicum manuscriptorum per titulos digesta...Venetiis 1740, 301-304; Nikolopoulos, a. O. 26 f.; unbefriedigend auch die Notiz von H. Delehay, Catalogus codicum hagiographicorum graecorum bibliothecae D. Marci Venetiarum. Anal. Boll. 24 (1905) 200.

11. Der Marcianus besteht aus zwei Teilen: Der erste (ff. 1-50) enthält Opuscula des Niketas Stethatos und stammt vom Schreiber Gerardos (vgl. E. Gamillscheg - D. Harlfinger, Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600. 1: Großbritannien. A. Verzeichnis der Kopisten. Wien 1981, 65 (Nr. 80)); erst der zweite Teil (ff. 51-399), nach Ausweis der Subskription auf f. 399^v vom Presbyter Nikolaos Phagiannes am 8. 9. 1426 abgeschlossen, ist mit dem Parisinus verwandt.

lateinischen Polemik des 13. Jahrhunderts¹². Als Redaktor der Sammlung ist im Parisinus ein Hegumenos Ioachim genannt. Mehrere Texte weisen auf das von den Lateinern besetzte Zypern als Entstehungsort der Sammlung hin¹³. Die Handschriften selbst allerdings stammen nicht von der Insel¹⁴. Unserem Wunderbericht, der die Nummer 71 trägt, geht des Ps.-Ioannes von Damaskos *Epistula ad Theophilum imperatorem*¹⁵ voran und folgt die *Narratio de Theophili imperatoris absolutione et imaginum restitutione*¹⁶; er gehört also in den Komplex von Texten zur Bildertheologie. Da es zumindest innerhalb unseres Textes außer wenigen Kopistenfehlern keine Divergenzen gibt¹⁷, liegt es nahe, in V einen Deszendenten des Codex P zu sehen; zu dieser Ansicht ist jedenfalls Nikolopoulos in seiner Untersuchung der Überlieferungsgeschichte der pseudochrysostomischen *Epistula ad Cyriacum monachum* gekommen¹⁸.

2. Autor und Datierung

Im Gegensatz zu vielen Texten dieser Gattung, die in den Handschriften als anonymes oder pseudonymes Gut weitergegeben werden, ist in unserem Fall der Name des Verfassers überliefert: In beiden Codices nämlich lautet die Überschrift: *Ἡλία πρεσβυτέρου καὶ οἰκονόμου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας περὶ τοῦ γενομένου σημείου ἐν τῷ ναῷ τῆς*

12. Einige Texte, die im Parisinus am Anfang stehen, erscheinen im Marcianus am Ende der Sammlung, z.B. die beiden *Opuscula* des *Neophytos Enkleistos*, *Περὶ τῶν κατὰ χώραν Κύπρον σκαιῶν* (P: f. 6r-v, V: ff. 395v-396v) und *Περὶ τῶν θεῶν καὶ φρικτῶν μυστηρίων* (P: f. 7r-v, V: ff. 396v-398r); vgl. *I. Tsiknopoulos*, *Ἡ θαυμαστὴ προσωπικότης τοῦ Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ ἐγκλείστου*. Byzantion 37 (1967) 384 f.

13. Neben den Neophytos-Texten etwa die *Historia sanctorum in insula Cypro anno 1231 a Latinis occisorum* (BHG 1198; ed. *C. N. Sathas*, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη* 2. Venedig 1873, 20-39).

14. Der Parisinus gr. 1335 dürfte nach *J. Darrouzès*, *Manuscripts originaires de Chypre à la Bibliothèque Nationale de Paris*. *Rev. des Ét. byzant.* 8 (1950) 186 konstantinopolitanischer Provenienz sein, der Marc. gr. 575 wurde nach *J. Darrouzès*, *Autres manuscrits originaires de Chypre*. *Rev. des Ét. byzant.* 15 (1957) 162 auf der Peloponnes geschrieben.

15. BHG 1387; PG 95, 345-385.

16. BHG 1733; ed. *W. Regel*, *Analecta Byzantino-Russica*. Petropoli 1891, 19-39.

17. Z. 51 *παιδὸς recte P, καιδὸς V*; Z. 119 f. *μαθὼν recte P, μαθὼν V*; die in P irrtümlich wiederholte Wortfolge *καὶ φῶς μοι ἀπαστράπτουσαν* (Z. 104 f.) ist in V eliminiert.

18. Vgl. *Nikolopoulos*, a.O. 147 f. und 151 (Stemma).

ὑπεραγίας θεοτόκου τῆς ἀχράντου. In den Nachschlagewerken und Literaturgeschichten sucht man einen Autor dieses Namens und Titels freilich vergeblich. Doch erlauben die Angaben des Textes eine hinreichend verlässliche Fixierung der Entstehungszeit. Denn das Ereignis, das der Autor selbst, damals noch Schüler, als Augenzeuge miterlebt hat, fällt in die Jahre knapp nach dem zweiten Nicaenum (787), in die Regierungszeit von Eirene und Konstantin VI. (780-797) und das Patriarchat des Tarasios (784-806). Der Vorfall läßt sich also in das Jahrzehnt zwischen 787 und 797 datierten, eher nach 790, da Elias ausdrücklich bemerkt, daß das Bild in der Apsis der Chalkoprateia-Kirche wiederhergestellt war, was ja einige Zeit in Anspruch genommen haben dürfte. Der Autor besuchte zu diesem Zeitpunkt die Schule, die im Narthex der Kirche untergebracht war, hatte also etwa ein Alter von zehn bis zwölf Jahren¹⁹. Damit kommen wir auf ein Geburtsjahr, das ungefähr zwischen 778 und 785 liegt.

Das kanonische Alter für den Empfang der Priesterweihe war seit Justinian das 30. Lebensjahr²⁰. Man darf aber voraussetzen, daß für eine so verantwortungsvolle und gehobene Stellung innerhalb des Patriarchatsklerus, wie es das Amt des οἰκονόμος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας war²¹, doch eher das reifere Mannesalter erforderlich war, so daß Elias zur Zeit der Abfassung seines Berichts mindestens an die 35 bis 40 Jahre zählte. Der Text könnte also frühestens im Jahrzehnt zwischen 813 und 823 entstanden sein.

Einen weiteren, allerdings nicht eindeutigen Anhaltspunkt für die Datierung liefert folgende Bemerkung des Autors: Er wolle, so leitet er den eigentlichen Bericht über das Wunder ein, von seinem Kindheitserlebnis nicht mehr schweigen, "zumal es ohne Gefahr ist"²². Die Absicht des Autors geht offenkundig dahin, mit seiner Erzählung von der Wundermacht des Marienbildes für die Bilderverehrung zu werben. "Ohne Gefahr" konnte er dies erst nach dem Ende des Ikonomas tun, was auf 843 als Terminus post quem führen würde. Doch scheint mir allerdings auch das Jahr 820 dafür in Frage zu kommen. Denn nach der Ermordung Leons V. hörten die Pressionen gegen Bilder-

19. Z. 51: παιδός μου ὄντος καὶ τὴν σχολὴν ἄγοντος...

20. Vgl. H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München 1959, 79.

21. Zu diesem Amt vgl. Beck, a.O. 106 f. und J. Darrouzès, Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'Église byzantine. (Arch. de l'Or. chrétien 14). Paris 1970, 16 f., vor allem 35-39.

22. Z. 49 f.: διὰ τὸ ἀκίνδυνον.

freunde auf und trat eine deutliche Entspannung der Lage ein²³. Somit könnte Elias seinen Bericht durchaus auch schon in den ersten Jahren der Regierungszeit Michaels II. (820-829) niedergeschrieben haben.

Eine Umschau in den Quellen zur Geschichte dieser Zeit nach Trägern dieses freilich nicht seltenen Namens erbringt kein ermutigendes Ergebnis. Weder in kirchlichen Dokumenten noch in Laurents Siegelwerk findet sich unter den Oikonomoi ein Elias. Einzig in der Briefsammlung des Theodoros Studites begegnen wir einem Ἠλίας πρεσβύτερος als Adressaten eines Schreibens²⁴; der Studitenabt beantwortet mit diesem Brief eine Anfrage des Elias bezüglich eines kirchenrechtlichen Problems, nämlich ob es zulässig sei, Minderjährige aufzunehmen, die von ihrem Eltern dem Kloster übergeben werden. Aus dem nur fragmentarisch gedruckten Brief²⁵ erfahren wir nichts über die Persönlichkeit des Adressaten, so daß eine Identifikation mit dem Verfasser des Wunderberichts nicht mehr als eine erwägenswerte Möglichkeit bleibt, gegen die von der Chronologie und dem geistlichen Rang des Empfängers her nichts spricht²⁶.

Ein weiterer Homonymos, der immerhin auch literarisch tätig war, ist der Synkellos und Priester Elias, dem zwei liturgische Gedichte in Anakreonten nach dem Muster des Sophronios von Jerusalem zugeschrieben werden²⁷. Zeitlich ist er nach Sophronios (†638), aber vor Michael Synkellos (†846) einzuordnen²⁸. Doch wäre es angesichts der ungesicherten Datierung und des Titels Synkellos mehr als kühn, diesen Dichter mit dem Oikonomos Elias gleichzusetzen.

3. Inhalt, Sprache und Bestimmung des Textes

Der Autor geht nicht sofort *medias in res*, sondern berichtet zunächst vom Schicksal der Chalkoprateia-Kirche, des Schauplatzes der

23. Vgl. H.-G. Beck, Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich (Die Kirche in ihrer Geschichte I.D 1). Göttingen 1980, 87 f.—Allerdings verbot Michael II., die Bilderfrage öffentlich zu erörtern (vgl. F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches 1. München 1924, Nr. 402).

24. Epist. 2, 183, PG 99, 1564 C.

25. Wegen Blattentfalls in der Druckvorlage scheinen sich nur wenige Zeilen des Briefes erhalten zu haben.

26. Der Brief müßte allerdings aus der Zeit vor seiner Erhebung zum Oikonomos stammen.

27. Ed. P. Matranga, Anecdota graeca 2. Romae 1850, 641-648.

28. Vgl. H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 604.

Erzählung, angefangen von ihrer Gründung im 5. Jahrhundert bis zur Wiederherstellung nach den Umgestaltungen der Ikonoklastenzeit. Dieser Vorspann, der ein Drittel des gesamten Textes ausmacht, ist zumindest in diesem Umfang für das Verständnis der folgenden Erzählung nicht notwendig. Die Verbundenheit des Autors mit "seiner" ihm von Kindheit an vertrauten Kirche mag da ebenso sehr im Spiele sein wie die Absicht, mit seinen ausführlichen Angaben über die Ausstattung der Kirche die Kontinuität des Bilderkultes zu unterstreichen. Die kunsthistorischen Details dieses Abschnitts werden weiter unten gesondert besprochen.

Zunächst sei der Inhalt des eigentlichen Wunderberichts resümiert: In seiner Kindheit, so beginnt Elias seine Erzählung, als er noch die Schule in der Chalkoprateia-Kirche besuchte, konnte er einen etwa gleichaltrigen Knaben beobachten, der auf seinem Weg zum Unterricht in der Hagia Sophia die Chalkoprateia-Kirche durchquerte, um sich in kindlicher Frömmigkeit am Anblick des Marienbildes in der Apsis zu freuen. Unverwandt auf das Bild schauend, stürzt er nun eines Tages bei seinem Gang durch die Kirche in einen nicht abgedeckten Brunnen. Der Küster, der sich in der *ἀγία Σοφία*, der Seitenkapelle mit der Theotokosreliquie, aufhält, eilt auf das Geräusch hin herbei. Weil er es sich aber nicht erklären kann, fragt er die vor der Kirche sitzenden Frauen nach der Ursache. Sie antworten, sie hätten einen Knaben zwar die Kirche betreten, nicht jedoch wieder verlassen gesehen. Daraus schließt der Küster, daß das Kind in den Brunnen gestürzt ist. Er läßt sich hinabseilen, woran sich der Verfasser und seine Mitschüler beteiligen, und findet den Knaben unversehrt. Beide werden aus dem Brunnen gezogen; der Knabe berichtet der umstehenden Menge, ihm sei die Gottesmutter in der Gestalt, wie sie auf dem Bild in der Apsis dargestellt sei, erschienen und habe ihn gerettet, indem sie ihn wie das Jesuskind in ihren Armen gehalten habe. Die Mutter des Knaben, eine Witwe, eilt herbei, da sie vom Unfall gehört hat; als sie den Sohn aber gerettet sieht, dankt sie bewegten Herzens der Gottesmutter. Der Patriarch Tarasios läßt sich vom Vorfall berichten; er feiert einen Dankgottesdienst und verpflichtet sich, für den Unterhalt von Mutter und Sohn und das Schulgeld des Knaben aufzukommen.

Ganz so miraculös wie dem byzantinischen Autor und seinem Publikum erscheint dem heutigen Leser die Rettung des Verunglückten nicht. Zwar unterstreicht Elias am Ereignis, das von ihm und den Beteiligten als Gnadenerweis der Gottesmutter erfahren wird, durch legendenhafte Elemente (der Knabe sitzt auf dem Wasser, er ist trotz seines Sturzes

ins Wasser nicht naß) den Charakter des Wunderbaren, doch geht aus seiner Schilderung deutlich hervor, daß sich der Junge durch instinktive Schwimmbewegungen über Wasser halten konnte.

Die Erzählung ist in einem schlichten, gänzlich unpräntentiösen Ton gehalten, aber lebendig, anschaulich und reich an Details.

Das sprachliche Gewand des Textes ist einfach: Der Wortschatz ist frei vom Vokabular der gehobenen klassizistischen Diktion. Trotzdem sind acht Athesaurista, die allerdings zum Teil der technischen Fachsprache angehören, zu verbuchen: ἐμπτήσσειν (Z. 23), θηριωνυμότροπος (Z. 27), περικαλαθοῦν (Z. 13), περικαμαροῦν (Z. 5), περιοφοροῦν (Z. 5), περιφιλοκαλεῖν (Z. 70), σακελλαρήσιον (Z. 127), συσχολίτης (Z. 105); das Adjektiv ὑποσκότεινος (Z. 80) ist laut Liddell-Scott-Jones nur aus Glosaren bekannt. Der einzige echte Neologismus darunter dürfte das auf den Bilderstürmer Leon III. gemünzte Adjektiv θηριωνυμότροπος sein.

Die Formen der Nominal- und Verbalflexion sind andererseits frei von auffallenden Vulgarismen; denn die Aoristformen κατενέγκας (Z. 28), ἐνέγκαντες (Z. 82), καθήκαμεν (Z. 88), καθήκαν (Z. 83) und συνήλθοσαν (Z. 95) sind längst eingebürgert. Auch der Genuswechsel des Substantivs ψῆφος (Z. 39) vom Femininum zum Maskulinum ist nichts Außergewöhnliches²⁹, ebensowenig die Verwechslung der Präpositionen ἐν und εἰς (z. B. Z. 62, 74, 83).

Die Syntax ist schlicht; es dominiert eindeutig die Parataxe; außer neun Relativsätzen kommen kaum Nebensätze vor³⁰. An ihrer Stelle stehen teils Infinitive mit Präposition³¹, vor allem aber Partizipialkonstruktionen. Ihre hohe Frequenz ist nach J. O. Rosenqvist als "Resultat eines Strebens nach gepflegter Diktion" zu deuten³². In diesem Bereich kommt es auch zu Abweichungen von den Normen des klassischen Sprachgebrauchs: Für den Genetivus absolutus, dessen "Subjekt" zugleich Subjekt des Satzes ist³³, sind aus unserem Text drei Fälle an-

29. Vgl. E. Schwyzer, Griechische Grammatik 2. München 1966, 38.

30. Im einzelnen sind es zwei Komparativsätze (eingeleitet mit ὥσπερ Z. 90 f. und ὡς Z. 93 f.), ein Objektsatz (Z. 81 f.) und zwei Kausalsätze (Z. 107 f., Z. 112), jeweils mit ὅτι eingeleitet, außerdem ein durch ὡς consecutivum eingeleiteter Acc. c. inf. (Z. 45 f.).

31. Infinitivkonstruktionen mit Präposition ersetzen einen Kausalsatz (Z. 67 f. διὰ τὸ ἐκεῖσε ἀποκεῖσθαι τὴν ζώνην...) und einen vorzeitigen Temporalsatz (Z. 94 μετὰ γὰρ τὸ ἀναγαγεῖν αὐτοῦς); ein finaler Infinitiv findet sich in Z. 84 f.: ἐδράμομεν πρὸς τὸ φρέαρ ἰδεῖν τὸ συμβάν.

32. Vgl. J. O. Rosenqvist, Studien zur Syntax und Bemerkungen zum Text der Vita Theodori Syceotae (Studia graeca Upsaliensia 15). Uppsala 1981, 39.

33. Zu diesem Phänomen vgl. F. Blass - A. Debrunner - F. Rehkopf, Grammatik

zuführen: Z. 55 f. (καὶ τούτου...όντος καὶ ἐπιτερπομένου...φωτιζομένου... εἰσῆλθεν), Z. 65-71 (τοῦ δὲ προσμοναρίου...περιφιλοκαλοῦντος...θροηθέντος καὶ ἐκπηδήσαντος ἡρώτα), Z. 85 (κατελθόντος δὲ εὖρε). Der Nominativus absolutus begegnet ebenso dreimal: Z. 74 f. (τὸ φρέαρ ἀκάλυπτον ὄν...ἀποσπασθέν τι ἔπεσεν εἰς αὐτό), Z. 83 (τότε βοηθείας χρώμενοι...), Z. 86 f. (κρατήσας...αἰτήσας...καθήκαμεν)³⁴. Gegen die Kongruenz des Partizips wird verstoßen in Z. 65-67 (ἐν τῷ ναῶ...ὀνομαζομένου...ἐπιλεγομένου)³⁵.

Gelehrte Anspielungen und Zitate fehlen völlig. Ebenso wenig findet sich irgendwelcher rhetorischer Aufputz, sieht man von zwei bescheidenen Paronomasien ab³⁶. So nimmt es auch nicht weiter wunder, daß der Autor sich in keiner Weise um rhythmische Kola- und Satzschlüsse bemüht hat. Die Analyse ergab folgende Zahlen: Gesamtzahl der "schwachen" Einschnitte 80; Form 0 (= keine Silbe zwischen den zwei letzten betonten): 1 (1,25 %), 1: 12 (15 %), 2: 26 (32,5 %), 3: 22 (27,5 %), 4: 17 (21,25 %), 5: 1 (1,25 %), 6: 1 (1,25 %)³⁷. Nur knapp mehr als die Hälfte aller Kola, nämlich 44 (55 %), schließen mit den Formen 2,4 oder 6, d.h. haben eine gerade Zahl von unbetonten Silben zwischen den zwei letzten Akzenten. Gar darunter liegt das Verhältnis bei den Satzschlüssen: Von insgesamt 49 weisen nur 21 (42,86 %) die Formen 2,4, und 6 auf. Im einzelnen gliedern sich die Intervalle wie folgt: 0: 4 (8,16 %), 1: 7 (14,29 %), 2: 15 (30,62 %), 3: 13 (26,53 %), 4: 5 (10,2 %), 5: 4 (8,16 %), 6: 1 (2,04 %). Die Prozentzahlen der "regelmäßigen" Schlüsse liegen bei Autoren, die die Klauselgesetze anwenden, im allgemeinen zwischen 80-90 %, wenn nicht noch höher, wie man Hörandners Tabellen entnehmen kann³⁸.

Man geht also nicht fehl, wenn man unseren Text Ševčenkos Kategorie des "lower middle style"³⁹ zuordnet.

des neutestamentlichen Griechisch. Göttingen 1976, § 423, 3 u. Anm. 9 (S. 351 f.).

34. Dazu vgl. *Blass-Debrunner-Rehkopf*, a.O. § 466, 4 u. Anm. 5 (S. 395) und *Rosenqvist*, a.O.44.

35. Ähnliches aus Ioannes Malalas verzeichnet *K. Wolf*, Studien zur Sprache des Malalas 1. Progr. d. königl. Ludwigs-Gymn. München 1911, 54-56.

36. Z. 29 ...τοῦ ἔργου τὸ πάρεργον ἐμπορευσάμενος; Z. 43 f.: τοῦ τιμηθέντος προκρίνας τὸν τιμήσαντα...

37. Schreibweise nach Niceforo Basilace, Gli encomi per l'imperatore e per il patriarcea ed. *R. Maisano* (Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana 5). Napoli 1977, 81 f.

38. Vgl. *W. Hörandner*, Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner (Wiener Byzantinist. Studien 16). Wien 1981, 160-176.

39. Vgl. *I. Ševčenko*, Levels of Style in Byzantine Prose, in: XVI. Internationaler,

Elias hat seine Erzählung nicht für die geistliche Privatslektüre bestimmt; denn in der Überleitungspassage, die das einführende baugeschichtliche Kapitel mit dem eigentlichen Wunderbericht verbindet, wendet er sich an eine Zuhörerschaft, die er mit τὰ τέκνα τοῦ θεοῦ (Z. 48) anredet. Wir dürfen daraus wohl schließen, daß das Miraculum im Rahmen der Liturgie verlesen wurde. Was aber immer auch die konkrete Bestimmung unseres Textes gewesen sein mag, Anliegen des Verfassers war es unbestreitbar, mit dieser kurzen Erzählung vom wunder-tätigen Marienbild für die Bilderverehrung einzutreten, wenn auch erst zu einem Zeitpunkt, da dies ohne Risiko geschehen konnte.

4. Zu Baugeschichte und Ausstattung der Chalkoprateia-Kirche

Wie schon bemerkt, stellt Elias seinem Wunderbericht eine Übersicht über die Geschichte der Chalkoprateia-Kirche von ihrer Errichtung bis zu seiner Zeit voran. Dieser Abschnitt, der formal nichts mit der rhetorischen Kirchen-Ekphrasis⁴⁰ zu tun hat, sondern eher mit der lokalhistorisch-topographischen Literatur von der Art der *Διήγησις περὶ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ τῆς μεγάλης τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας τῆς ἐπονομαζομένης ἁγίας Σοφίας*⁴¹ verwandt ist, ergänzt und erweitert unser Wissen über die Kirche beträchtlich. Aber auch der Wundererzählung selbst sind manche Details zur Anlage des Heiligtums zu entnehmen. All diese Informationen erschöpfend auszuwerten, muß dem Kunsthistoriker überlassen bleiben. Im folgenden sei nur der bescheidene Versuch unternommen, die Aussagen unseres Textes mit den bereits bekannten Daten aus den literarischen Quellen und dem archäologischen Befund zu konfrontieren.

Das Theotokos-Heiligtum im Chalkoprateia-Viertel, von dem heute nur mehr geringe Reste zu sehen sind, gehört zu den frühen Kirchen Konstantinopels⁴². Theodoros Anagnostes⁴³ und Theophanes⁴⁴ schreiben

Byzantinistenkongreß, Akten I, 1 (= Jahrbuch der österr. Byzantinistik 31, 1). Wien 1981, 291 f.

40. Zu dieser Literaturgattung vgl. G. Downey, Reallexikon für Antike u. Christentum 4. Stuttgart 1959, 934-943 s.v. Ekphrasis.

41. Ed. Th. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum* 1. Leipzig, 1901, 74-108.

42. Zu dieser Kirche vgl. M. Jugie, L'église de Chalcooprata et le culte de la ceinture de la sainte Vierge a Constantinople. *Échos d'Orient* 16 (1913) 308-312; D. Lathoud-P. Pezaud, Le sanctuaire de la Vierge aux Chalcooprata. *Échos d'Orient* 23 (1924) 36-62; R. Janin, Constantinople byzantine (*Arch. de l'Orient chrétien* 4 A.). Paris 1964, 328; W. Kleiss, Neue Funde zur Chalkopratenkirche in Istanbul.

die Errichtung dieses Gotteshauses der Kaiserin Pulcheria zu; wenn man Theophanes, der die Notiz unter dem Weltjahr 5942 (= 449/450) bringt, beim Wort nimmt, heißt dies, daß mit dem Bau noch unter Theodosios II. (408-450) begonnen wurde. In der dritten Novelle Justinians I.⁴⁵ hingegen wird die Kaiserin Verina, die Gattin Leons I. (457-474), als Stifterin genannt. Die schon von Ducange und Banduri vorgeschlagene Interpretation dieser divergierenden Angaben ist heute allgemein akzeptiert⁴⁶. Danach wurde der Bau von Pulcheria begonnen und von Verina fertiggestellt. Eine neue Schwierigkeit bringt nun die Nachricht des Elias, erst Kaiser Zenon (474-475, 476-491) habe die Kirche erbauen und prächtig ausstatten lassen und sie der Muttergottes geweiht. Da Zenon ausdrücklich der gesamte Bau zugeschrieben wird, ist es nicht möglich, die Bauzeit weiter auszudehnen und ihn den Kaiserinnen Pulcheria und Verina als dritten Bauherrn anzufügen, unter dem der Bau vollendet wurde. Welcher Version ist also der Vorzug zu geben? Wie bereits R. Janin angedeutet hat⁴⁷, sind die drei oben zitierten Quellen den Fakten zeitlich viel näher als der Bericht des Elias, den ja ein Abstand von etwa 350 Jahren von der Errichtung der Kirche trennt, und verdienen somit eher Vertrauen als die Variante des späteren Autors. Zudem spricht eine Überlegung gegen die Tradition, die Elias wiedergibt: Verina war durch die Beteiligung am Aufstand des Illos zur Unperson geworden⁴⁸; so mochte es wohl dem Klerus der Kirche geraten scheinen, ihren Namen in einem Akt der *damnatio memoriae* durch den Zenons zu ersetzen.

Durch mehrere Quellen abgedeckt hingegen ist die Nachricht, daß

Istanb. Mitt. 15 (1965) 149-167; ders., Grabungen im Bereich der Chalkopratenkirche in Istanbul. Istanb. Mitt. 16 (1966) 217-240; R. Janin, *Églises* 237-242; Th. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*. University Park 1971, 28-33; ders., *The Byzantine Churches of Istanbul*. University Park 1976, 319-321.

43. *Theodoros Anagnostes*, Kirchengeschichte ed. G. Chr. Hansen. Berlin 1971, 102, 24.

44. *Theophanes*, *Chronographia*, ed. C. de Boor. Leipzig 1883, 102, 10-12.

45. *Iustiniani Novellae*, 3, 1, ed. R. Schoell-G. Kroll. Berlin 1972, 20, 23-27: ὕστερον δὲ ὁ τε προσκυνητὸς οἶκος τῆς ἁγίας ἐνδόξου παρθένου καὶ θεοτόκου Μαρίας ὁ πρὸς τῇ τῆς ἁγιοτάτης μεγάλης ἐκκλησίας γειτονήματι κείμενος ᾠκοδομήθη παρὰ τῆς εὐσεβοῦς τὴν λῆξιν Βηρόνης.

46. Vgl. D. Lathoud, *Échos d'Orient* 23 (1924) 37 und Janin, *Églises* 237.

47. A.O.237. Janin hat dem Bericht des Elias nur diese eine Information entnommen.

48. Vgl. I. E. Karagiannopoulos, *Ἱστορία βυζαντινοῦ κράτους* 1. Thessalonike 1980, 319-322.

das Areal, auf dem die Kirche errichtet wurde, zuvor Standplatz einer Synagoge war (Z. 3)⁴⁹.

Die Kirche war, wie wir allerdings nicht erst durch Elias wissen, eine dreischiffige Basilika⁵⁰; er erwähnt die beiden Seitenschiffe (Z. 7 f.), desgleichen Gewölbe (Z. 5: περικαμαρώσας), worunter wohl die Arkadenbogen, die das Hauptschiff von den Seitenschiffen trennten, zu verstehen sind oder, was weniger wahrscheinlich ist, Gewölbe, die die Seitenschiffe überspannten. Jedenfalls trugen sie Emporen (Z. 8: κατηχούμενα)⁵¹, auf deren linker übrigens nach dem Zeremonienbuch⁵² am Fest des Euangelismos der Kaiser dem Gottesdienst beiwohnte. Daß sich auf der Empore auch das Skeuophylakion befand (Z. 8f. ἐν οἷς ἀπόκειται τῶν ἱερῶν σκευῶν ἀπαλλαγῇ), ist sonst nirgendwo belegt, entbehrt jedoch nicht der Glaubwürdigkeit, zumal in den Emporen mitunter auch Archive untergebracht waren⁵³. Das Dachgebälk bestand aus Zypressen- und Fichtenholz (Z. 5) und war offen.

Singulär sind die Mitteilungen unseres Textes über die Innenausstattung der Kirche: "An den Wänden des Gewölbes" (Z. 9: ἐν...τοῖς τῆς καμαρώσεως τοίχοις) befanden sich Mosaiken. Man hat hier wohl an die Seitenwände des Hauptschiffes über den Arkaden zu denken, vielleicht auch unter Einschluß des Triumphbogens, der das Hauptschiff zur Apsis hin abschloß. Diese Mosaiken stellten Szenen aus der Heilsgeschichte dar, beginnend mit der Geburt Mariens (Z. 10-12). Diese hier genannte Einzelszene ist der nunmehr früheste Beleg für dieses ikonographische Motiv; denn die ältesten bisher bekannten Beispiele

49. *Theophanes* ed. C. de Boor. Leipzig 1883, 102, 11 f.; *Georgios monachos*, *Chronicon* ed. C. de Boor, 2, Leipzig 1904, 604, 10-12; *Georgios Kedrenos* ed. I. Becker 1. Bonn 1838, 602; *Ioel*, *Χρονογραφία ἐν συνόψει* ed. F. Iadevaia. Messina 1979, 92, 928-930; nach den *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* 3,32 (ed. Th. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum* 2. Leipzig 1907, 227, 1-5) wohnten in diesem Viertel 132 Jahre lang seit Konstantin die jüdischen Kupferschmiede und- händler, bis sie von Theodosios II. vertrieben wurden.

50. Vgl. Th. Mathews, *The Early Churches of Constantinople*. University Park 1971, 30 und Plan S. 29.

51. Zu Bezeichnung und Funktion vgl. Ch. Delvoye, *Reallexikon der byz. Kunst*. 2. Stuttgart 1971, 130 s.v. Empore und Chr. Strube, *Die westliche Eingangsseite der Kirchen von Konstantinopel in justinianischer Zeit* (Schriften zur Geistesgeschichte des östl. Europa 6). Wiesbaden 1973, 92-96.

52. De caerem. 1, 39, ed. A. Vogt, *Constantin VII Porphyrogénète, Le livre des cérémonies* 1. Paris 1935, 155, 4 f.; Janin, *Églises* 241.

53. Vgl. Ch. Delvoye, *Reallexikon der byzant. Kunst* 2. Stuttgart 1971, 133 s.v. Empore.

dafür sind wesentlich späteren Ursprungs⁵⁴.

Eine grundlegende Umgestaltung des Kircheninneren schreibt Elias Iustinos II. (565-578) und seiner Gemahlin Sophia zu (Z. 15-30). Dies wird durch die Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως bestätigt; sie wissen allerdings darüber hinaus zu berichten, daß Iustinos die Kirche nach einem Erdbeben erneuern ließ und ihr reichen Grundbesitz schenkte⁵⁵.

Im einzelnen wurden nach dem Bericht des Elias folgende Neuerungen vorgenommen:

1. Das Kaiserpaar ließ eine Kassettendecke einziehen, die oder deren Felder mit Goldverzierungen gerahmt waren (Z. 14 f.). Daß die Chalkoprateia-Kirche in der Mitte des 9. Jahrhunderts eine Kassettendecke besaß, wird höchstens indirekt bestätigt durch eine Notiz des Konstantinos Porphyrogennetos in der Biographie Basileios' I., wonach dieser Kaiser die Decke der Kirche deswegen anheben ließ, weil ihm die Kirche zu niedrig und düster erschien⁵⁶. Der Wahrheitsgehalt der Information des Elias braucht auch deshalb nicht angezweifelt zu werden, da es dafür genügend zeitgenössische Parallelen gibt⁵⁷.

2. Hingegen ist nicht neu, daß die Türen mit Reliefs in Gold und Silber verkleidet waren (Z. 16-20); denn Anna Komnene berichtet, daß ihr Vater im Zuge der Konfiskation von Kirchenschätzen auch diese Edelmetallverkleidungen abnehmen ließ⁵⁸. Allerdings bleibt zweifel-

54. G. Jászai, Lexikon d. christl. Ikonographie 2. Freiburg-Basel-Wien 1970, 121 s.v. Geburt Mariens führt als älteste Darstellungen ein Elfenbeindiptychon in Leningrad (6. Jh.) und ein Fresko in S. Maria antiqua in Rom (8. Jh.) an. Weiteres, aber nur späteres Material aus der byzantinischen Kunst bei J. Lafontaine-Dosogne, Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'empire byzantin et en occident 1 (Acad. Royale de Belgique, Cl. de beaux arts. Mém. sér. 2, 11, 3a). Bruxelles 1964, 89-121.

55. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως 3, 32, ed. Th. Preger, Script. orig. Constant. 2. Leipzig 1907, 227, 5-7, ebenso 3, 147 (Preger 2, 263, 5 f.). Theophanes (248, 5-8 De Boor) schreibt Justinos II. die Enteignung der Synagoge im Chalkoprateia-Viertel und die Errichtung der Theotokos-Kirche zu, obwohl er dasselbe bereits über Theodosios II. berichtet hatte (102, 10-12).

56. Theophanes Continuatus 5, 93, ed. I. Becker. Bonn 1838, 339, 7-11.

57. Vgl. F. W. Deichmann, Reallexikon der byzant. Kunst. 1, Stuttgart 1966, 520 f. s.v. Basilika.

58. Alexias 5, 2, 4 (ed. B. Leib, Anne Commène, Alexiade 2. Paris 1943, 11, 31-12, 2): οὗτος (scil. Leon v. Chalkedon) οὖν τῶν ἐν τοῖς Χαλκοπρατοῖς πυλῶν ἀφαιρουμένων τοῦ ἐπικειμένου αὐταῖς ἀργυρίου ἢ καὶ χρυσοῦ εἰς τὸ μέσον εἰσὸς ἐπαρρησιάζετο. Zu diesen Maßnahmen des Alexios vgl. F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081-1118). Paris 1900, 80 f. und A. A. Glabinas, 'Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἀγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095). (Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται 6). Thessalonike 1972, 68-70.

haft, ob es sich dabei noch um dieselben Reliefs handelt; denn nach Niketas Choniates⁵⁹ waren auf dem von Alexios I. eingezogenen Türschmuck die zwölf Herrenfeste dargestellt, während Elias nur von der thronenden Gottesmutter mit dem Kind und den drei Magiern spricht.

3. Schließlich erhielt die Apsis eine Darstellung der Theotokos mit dem Kind (Z. 20-27): ob in Mosaik oder Fresko, präzisiert Elias, unser einziger Gewährsmann, leider nicht, doch trifft wahrscheinlich das erste zu⁶⁰. Zur Rechten der Gottesmutter stand ein Engel mit dem üblichen Szepter (πάβδος). Die Assoziation des Euangelismos ist natürlich fehl am Platz, scheint aber zu verbürgen, daß wirklich nur ein Engel zu sehen war und nicht wie allgemein üblich (z. B. in der etwas jüngeren Apsis der Panagia Angeloktistos in Kiti auf Zypern⁶¹) symmetrisch zwei zu Seiten der Gottesmutter standen. War dies tatsächlich der ursprüngliche Zustand oder hatte man bei der Restaurierung der Schäden, die die Ikonoklasten verursacht hatten, nicht das gesamte Bild wiederhergestellt?

Nach Elias ließ Konstantin V. die Theotokos-Darstellung durch ein Kreuz ersetzen (Z. 27-32). Schon wegen der zeitlichen Nähe zu den Ereignissen dürfen wir dem Zeugnis des Elias ohne Bedenken vertrauen. Es bestätigt in willkommener Weise die Vermutung St. Geros, daß Konstantin die Vorgangsweise seines Vaters Leon III. fortsetzte und an Stelle der Bilder Christi und der Heiligen Kreuze anbringen ließ⁶². Nach dem Konzil von Nikaia (787) wurde auf Initiative des Patriarchen Tarasios das ursprüngliche Apsisbild wiedergestellt (Z. 42-46).

Von weiteren baulichen Veränderungen berichtet Elias nicht mehr; die nächsten fallen bereits in die Regierungszeit Basileios' I.⁶³, konnten ihm also nicht mehr bekannt sein.

Auch der eigentliche Wunderbericht enthält einige Angaben, die

59. *Niketas Choniates*, Σύνοψις τῶν δογμάτων τῶν κινήθεντων ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (Exzerpte aus den Büchern 23 und 24 des Θεσσαυρὸς τῆς ὀρθοδοξίας) ed. Th. L. F. Tafel, *Annae Comnenae Supplementa ad historiam ecclesiasticam graecam saeculi XI-XII spectantia*. Tübingen 1832, 6.

60. Dieses Theotokos-Bild ist sicher nicht das Urbild des Ikonentyps der Hagioritissa; denn dieser zeigt die Gottesmutter allein in Gebetshaltung. Vgl. *D. Laithoud*, *Le sanctuaire de la Vierge aux Chalcopratia*. *Échos d'Orient* 23 (1924) 55-57; *W. F. Volbach-J. Lafontaine-Dosogne*, *Byzanz und der christliche Osten (Propyläen-Kunstgeschichte 3)*. Berlin 1968, 178, 181 (Kommentar zu Taf. 49 a).

61. Vgl. *Volbach-Lafontaine-Dosogne*, a.O. 168 (zu Taf. 9).

62. Vgl. *St. Gero*, *Byzantine Iconoclasm During the Reign of Constantine V. Corpus Script. Christ. Orient.* 384 (= Subs. 52). Louvain 1977, 117.

63. Vgl. *Janin*, *Églises* 237.

Beachtung verdienen. Ziemlich genau rekonstruierbar ist der Weg, den der auf wunderbare Weise gerettete Knabe, die Hauptperson der Erzählung, durch die Kirche nimmt: Er betrat, wie Elias (Z. 57) angibt, sich rechts haltend den Narthex; da die Kirche geostet ist, kam er dabei, wie Elias wiederum exakt beobachtet, aus dem Westen. Wenn der Kirche, wie vermutet wurde, ein Atrium vorgelagert war⁶⁴, so mußte er zuvor dieses durchqueren und kam dann an den Frauen vorbei, die vor der Kirche im Schatten—es ist laut Z. 52 die zweite Tagesstunde—saßen (Z. 71 f.). Vom Narthex führten, wie aus dem Zeremonienbuch hervorgeht⁶⁵, drei Türen ins Kircheninnere. Der Knabe trat wohl durch die rechte Seitentüre ein. Da sein Ziel die Schule in der Hagia Sophia war, wollte er die Kirche im Osten wieder verlassen. Dort befand sich rechts von der Apsis ein 3,1 m breites Portal, von dem aus man über eine Stiege zur Hagia Sophia gelangen konnte⁶⁶; nach Elias öffnete sich dieses Tor zum *ἱατρεῖον* (Z. 59), einer Anstalt, die vielleicht mit dem *ξενὼν* des Sampson identisch ist⁶⁷. Der Schüler mußte daher, durch die Säulen auf das Bild in der Apsis blickend, das rechte (= südliche) Seitenschiff der Länge nach durchqueren. Die Brunnenanlage, die ihm zur gefährlichen Falle wurde, befand sich nach Aussage unseres Textes (Z. 61 f.: *φρέαρ ὑπάρχον ἐν τῷ κλίτει τῆς ἐκκλησίας*) im Seitenschiff, und zwar—so dürfen wir vermuten—im rechten. Sie wird freilich in keiner anderen Quelle erwähnt und auch die archäologischen Untersuchungen erbrachten bislang keinen in dieser Richtung deutbaren Befund⁶⁸.

Die große Reliquie der Chalkoprateia-Kirche, der Gürtel der Gottesmutter, war in einem Schrein verwahrt, der in einer eigenen Seitenkapelle aufgestellt war⁶⁹. Diese war vom linken Seitenschiff der Hauptkirche aus zugänglich, wie wir wiederum dem Zeremonienbuch entnehmen können⁷⁰. Elias spricht ebenso von einer eigenen Kapelle (*ναός*), die den Namen *ἄγια Σορός* (Z. 65-70) trug. Desgleichen bestätigt er,

64. Vgl. *Mathews*, *Early Churches* 28 f.

65. De caerem. 1, 30, ed. *A. Vogt* 1, 154, 6-13; vgl. *Strube*, Die westliche Eingangsseite 58.

66. Vgl. *Mathews*, *Early Churches* 30 f.

67. Vgl. *Janin*, *Églises* 561 f.

68. Vielleicht stand er mit einer Zisterne in Verbindung; in unmittelbarer Nähe der Chalkoprateia-Kirche befindet sich die *βασιλική κινστήρην*; vgl. *R. Janin*, *Constantinople byzantine* (Arch. de l'Orient chrétien 4 A.). Paris ²1964, 208 f. und *Lathoud*, *Échos d'Orient* 23 (1924) 58.

69. Vgl. *Janin*, *Églises* 241.

70. De caerem. 1, 30, ed. *A. Vogt* 1, 154, 28-30: *διὰ τῆς πλαγίας τοῦ ἀριστεροῦ μέρους ἐξελθὼν* (scil. ὁ βασιλεὺς) *εἰσέρχεται εἰς τὴν ἁγίαν Σορόν*.

daß man sie direkt von der Hauptkirche aus betreten konnte; denn der Küster, der sich dort aufhielt, konnte den Lärm hören, den der Sturz des Schülers verursachte. Daß diese Kapelle aber früher, d.h. vor der Depositio der Theotokos-Reliquie⁷¹, dem Evangelisten Lukas geweiht war, ist ein bisher unbekanntes Detail, das nur unserem Text eigen ist.

Bedeutsam ist schließlich auch, was wir aus des Elias Bericht über die Schulen Konstantinopels erfahren. Zunächst geht eindeutig daraus hervor, daß zu Ende des 8. Jahrhunderts an der Hagia Sophia eine Schule bestand (Z. 53 f.), die offenbar identisch ist mit dem von P. Speck⁷² als Archiv interpretierten διδασκαλεῖον⁷³. Ferner bezeugt unser Autor, daß die im 11. Jahrhundert blühende Schule an der Chalkoprateia-Kirche⁷⁴ schon 150 Jahre früher existierte. In dieser Zeit wurde der Unterricht im Narthex der Kirche abgehalten (Z. 52 f.); die Schülerzahl kann also nur gering gewesen sein. Für das 11. Jahrhundert freilich ist mit einer höheren Schülerzahl zu rechnen, da mehrere Lehrer zugleich tätig waren⁷⁵. Der Unterricht fand nun gewiß nicht mehr im Narthex statt, der dafür zu klein gewesen wäre; sicher wurden jetzt andere Nebenräume der Kirche bezogen, ja vielleicht stand sogar ein eigenes Gebäude zur Verfügung. Nach Christophoros von Mitylene⁷⁶ wurde damals Schedographie unterrichtet. Hingegen schweigt Elias über Gegenstand und Art des Unterrichts; da Elias sowohl sich selbst als auch den Schüler, der die Schule an der Hagia Sophia besucht, als παῖς bezeichnet, dürfte es sich wohl in beiden Fällen um Schulen der "Sekundarstufe" handeln⁷⁷. Daß der Patriarch Tarasios dem Lehrer, der ja an der Hagia Sophia tätig ist, eigens das Schulgeld für den auf wunderbare Weise geretteten Knaben auszahlt (Z. 125 f.), bestätigt schließlich Specks These vom privaten Charakter solcher Unterrichtsanstalten⁷⁸.

71. Die Frage nach dem Zeitpunkt der Depositio muß angesichts der widersprüchlichen Aussagen der Quellen offen bleiben; vgl. Janin, *Églises* 238 f.

72. Vgl. P. Speck, Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel (Byzant. Arch. 14). München 1974, 67 Anm. 3.

73. Erwähnt im Zeremonienbuch: De caerem. 1, 22, ed. A. Vogt 1, 117, 12; 1, 28, 146, 8.

74. Vgl. R. Browning, The Patriarchal School of Constantinople in the Twelfth Century. Byzantion 32 (1962) 171 f.; P. Lemerle, Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris 1977, 227 f.

75. Vgl. Browning, a.O. 172.

76. Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios hrsg. v. E. Kurtz. Leipzig 1903, 7 (Nr. 11); vgl. auch Lemerle, a.O. 227 f.

77. Darauf deutet wohl auch der Ausdruck μαθηματα (Z. 54) hin, der für den Unterricht in der Schule an der Hagia Sophia verwendet wird.

78. Vgl. Speck, a.O. 29 f.

Das im folgenden edierte *Miraculum* bereichert also unser Wissen um die Chalkoprateia-Kirche in erheblichem Maße. Was die Angaben über die Gestalt und den Zustand des Baues zu Beginn des 9. Jahrhunderts anlangt, verdient Elias als Ortskundiger unbedingtes Vertrauen. Die Nachrichten über die Baugeschichte des Heiligtums beruhen vermutlich auf mündlicher Lokaltradition, zum Teil vielleicht auch auf Stifterinschriften. Soweit sie nicht durch andere Quellen abgedeckt sind, ist ein Urteil über ihren Wert schwierig. Ein sachkundigerer Interpret, als es der Editor ist, wird diesem für die byzantinische Kunstgeschichte wichtigen Text sicherlich noch vieles mehr abgewinnen.

Ἡλία πρεσβυτέρου καὶ οἰκονόμου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας περὶ τοῦ γενομένου σημείου¹ ἐν τῷ ναῷ τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τῆς ἀχράντου e codicibus Parisino gr. 1335, ff. 213^v-215^v (= P) et Marciano gr. 575, ff. 257^r-259^r (= V)

1. Ναὸς ὑπάρχει ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ ἐπονομαζόμενος Χαλκο-
πρατεῖα πλησίον τῆς τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας τοῦ πατριαρχικοῦ
θρόνου, εἰς Ἑβραίων συναγωγὴν ποτε χρηματίζων· τοῦτον τοῖνον τὸν
ναὸν πρότερον μὲν Ζήνων ὁ βασιλεὺς εἰς κάλλος καὶ μέγεθος ἀνυψώσας
5 περικαμαρώσας τε καὶ περιοροφώσας² διὰ πευκίνων καὶ κυπαρισσίνων
ξύλων κατεσκεύασε τε <καὶ> οἶκον τῆς πανσέπτου θεομήτορος Μαρίας
ἐπωνόμασε κλίτη τε δεξιὰ καὶ εὐώνυμα ἐν τῇ στοᾷ προσετίθει, ἃ εἰώ-
θαμεν λέγειν κατηχούμενα³, ἐν οἷς ἀπόκειται τῶν ἱερῶν σκευῶν ἀπαλ-
λαγῇ⁴. Ἐν δὲ τοῖς τῆς καμαρώσεως τοίχοις ἐκ χρυσῶν ψηφίδων πᾶσαν
10 ἱστορίαν ἀπὸ τῆς γεννήσεως τῆς θεομήτορος προσανέθηκε καὶ τῆς δι'

2 οα' add. in marg. P V

1. σημείον steht hier synonym zu θαῦμα; mit diesem Substantiv wird das Ereignis in Z. 90, 96, 115 und 119 bezeichnet. Belege zur Unterscheidung von σημείον und θαῦμα / τέρας bei Origenes und späteren Theologen sammelte G. W. Lampe, *A Patristic Greek Lexikon*. Oxford 1969, 1231 s.v. σημείον.

2. περικαμαροῦν und περιοροφoῦν sind Athesaurista.

3. Zu Bezeichnung und Funktion der Emporen vgl. Ch. Delvoye, *Reallexikon der byzant. Kunst* 2. Stuttgart 1971, 130-133, und Chr. Strube, *Die westliche Eingangssseite der Kirchen von Konstantinopel in justinianischer Zeit* (Schriften zur Geistesgeschichte des östl. Europa 6). Wiesbaden 1973, 92-96.

4. Für ἀπαλλαγή in der Bedeutung "Ablage, Depot, Aufbewahrungsraum" ist in den Lexika kein Beleg zu finden.

- ἡμᾶς κατὰ σάρκα ἐνανθρωπήσεως τοῦ μονογενοῦς υἱοῦ τοῦ θεοῦ τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ τοῦ ἐξ αὐτῆς ἡμῖν γνωρισθέντος. Μετὰ μικρὸν δ' ὕστερον Ἰουστίνος ὁ εὐσεβὴς καὶ φιλόχριστος καὶ ἡ τοῦτου σύμβιος Σοφία παντοίοις κάλλεσι διακοσμήσαντες περικαλαθώσαντές⁵ τε καὶ περιορίσαντες
- 15 ἐκ χρυσοῦ καθαροῦ καὶ στίλβοντος, ὡς ἥλιον αὐγάζοντα ἄνωθεν καὶ φρυκτωροῦντα τὴν ἐκκλησίαν πεποιήκασιν τοὺς τε πυλεῶνας τοῦ ναοῦ ἐναλλάξαντες, ἐξ ἀργύρου ἡλέκτρου τε καὶ καθαροῦ⁶ μετασκευάσαντές τὴν τε πάνσεπτον εἰκόνα τῆς ἀχράντου δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου ἐπὶ θρόνου καθημένης καὶ ἐν ἀγκάλαις ἔχουσιν τὸν τῆς δικαιοσύνης ἥλιον⁷
- 20 ἐστήλωσαν ὑπὸ μάγων δωροφορούμενον· ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τῷ ἀγίῳ θυσιαστηρίῳ κατὰ τὸν λεγόμενον μύακα⁸ τὴν αὐτὴν μόρφωσιν ἐποίησαντο περιφανῇ καὶ ἐπίδοξον ἐν ἀγκάλαις οὕτως ἔχουσιν τὸν προαιώνιον τῆς ἀληθείας κύριον, ὃν καὶ δαίμονες ὀρώντες ἐμπτήσουσιν⁹, ἐν τῇ δεξιᾷ ἄγγελον βασιλικὴν ῥάβδον κατέχοντα, τὸ «Χαῖρε, κεχαριτω-
- 25 μένη»¹⁰ ὡς εἰπεῖν λαμπρᾷ τῇ φωνῇ καὶ διαπρυσίῳ βοῶντα καὶ λέγοντα «Ὁ κύριος μετὰ σοῦ», ταύτην τὴν θεῖαν φωνήν, ἣν καὶ δαίμονες πτοοῦνται. Κωνσταντῖνος ὁ δυσσεβὴς υἱὸς Λέοντος τοῦ θηριωθυμοτρόπου¹¹, ὡς θηρίου γέννημα λυτῶν ὥσπερ πάρδαλις ἐν ἀνθρώπῳ, κατενέγκας καὶ ἀφανῇ ποιήσας σταυρὸν ἀνεστήλωσε, τοῦ ἔργου τὸ πάρεργον ἐμπο-
- 30 ρευσάμενος· οὐ γὰρ ὡς τιμῆσαι Χριστὸν ἢ Χριστοῦ τὰ τίμια πάθη προθυμούμενος τοῦτο πεποίηκεν, ἀλλ' ἐνυβρίσαι τὴν οἰκονομίαν καὶ ἐξαρ-

5. περικαλαθῶν ist ein weiteres Athesauriston aus der Fachsprache der Architektur.

6. Die Stelle scheint nicht intakt zu sein. Vor καθαροῦ ist wohl das Substantiv χρυσοῦ ausgefallen, das durch dieses Attribut von der Legierung ἡλέκτρου abgehoben werden sollte. Oder ist καθαροῦ eine Korruptele aus κασσιτέρου?

7. Vgl. Mal. 3, 20.

8. Unsere Stelle dürfte wohl einer der frühesten Belege für μύαξ als bautechnischen Terminus sein.

9. Dieses Kompositum von πτήσσειν ist ein Athesauriston.

10. Lc. 1, 28.

11. Dieses Athesauriston gehört in die lange Reihe gehässiger Wortspiele, die Hagiographen und Chronisten an den Namen der beiden Ikonoklastenkaiser Leon III. und Leon V. knüpften, z. B. Stephanus diac., Vita Stephani iun., PG 100, 1084 C ὁ ἀνήμερος θῆρ καὶ λεοντῶνυμος (Leon III.); Johannes Hierosol., Vita Joannis Damasc. c. 2, PG 94, 432C: λεοντῶνυμός τε καὶ λεοντόγνωμος; c. 14, 452A: τὸ τοῦ θηριογνώμονος δόγμα (Leon III.). Besonders reichhaltig an einschlägigen Verunglimpfungen ist das Kapitel über Leon V. in der Chronik des Georgios Monachos, z. B. ὁ ἀλιτήριος καὶ θηριότροπος μᾶλλον ἢ θηριῶνυμος (ed. C. de Boor 2. Leipzig 1904, 780, 9 f.), ὁ γε θηριῶνυμος καὶ λεοντότροπος (787, 6). Übrigens nennt auch der Chronist Konstantin V. einen Leopard: μετὰ δὲ Λέοντα ἐβασίλευσε Κωνσταντῖνος ὁ Κοπρώνυμος υἱὸς αὐτοῦ ἔτη λδ', ἐκ δεινοτάτου λέοντος ποικιλότροπος πάρδαλις (750, 15-17).

νήσασθαι τὴν σάρκωσιν αὐτοῦ φανταζόμενος. Ἄλλ' οὐκ εἰς τέλος ὁ ἀεὶ
 κυκῶν κατὰ τῆς τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας ἐκαυχήσατο· οὐ γὰρ ἐπελάθετο
 κύριος τοῦ λαοῦ αὐτοῦ¹² ἐγείρας κέρας σωτηρίας¹³ ἡμῖν τοῖς εὐσεβῶς
 35 ζητοῦσι τὴν εὐπρέπειαν τῆς δόξης αὐτοῦ¹⁴, Εἰρήνην καὶ Κωνσταντῖνον
 τὸν ταύτης υἱόν, ἐκγονον δὲ τοῦ εἰς Χριστὸν ἀσεβήσαντος, ἐν οἷς καὶ ὁ
 θεόπνευστος πατριάρχης Ταράσιος. Οἷτινες συνοδικῶς τε καὶ ἀποστο-
 λικῶς τοὺς ἀπανταχῇ ἐπισκόπους ἀθροίσαντες καὶ ἐκ περάτων τῆς γῆς¹⁵
 ψήφους ἀποστολικούς καὶ πατρικούς¹⁶ δεξάμενοι τὰ πρῶην καθαιρε-
 40 θέντα ἄγια στηλώματα, ὅπου χεὶρ προῦφθασε μισοχρίστου, εἰς τάχος
 ἀνεγείραι καὶ ἀναστῆσαι διετάττοντο καὶ βασιλικοῖς χαρίσμασιν ἀν-
 ιστόρουν. Τότε δὴ τότε καὶ ταύτην τὴν σεβάσμιον καὶ σεπτὴν εἰκόνα
 ὁ πανίερος καὶ μέγας πατριάρχης Ταράσιος τοῦ τιμηθέντος προκρίνας
 τὸν τιμήσαντα τὴν πρῶην καθαιρεθεῖσαν χριστόμορφον καὶ παρθενι-
 45 κὴν εἰκόνα εἰς κάλλος εὐπρεπὲς μετεποίησεν, ὥς τοὺς γινώσκοντας λέ-
 γειν αὐτὴν ἐκείνην εἶναι τὴν πρὶν κατενεχθεῖσαν. Ἄλλ' ἤδη ἐπ' αὐτὸ
 τὸ κεφάλαιον ὁ λόγος συντρέχων ἤρμυσται καί, ὃ προεθέμην ὑμῖν¹⁷
 διδάξαι, τὰ τέκνα τοῦ θεοῦ, ἃ τε εἶδον καὶ ἃ ἤκουσα, ἀλλὰ καὶ αἱ χεῖρες
 μου ἐψηλάφησαν¹⁸, νῦν εἰπεῖν, εἰ καὶ ὁπῆ ποτε, διὰ τὸ ἀκίνδυνον οὐ
 50 παραιοπήσομαι.

2. Παιδὸς μου ὄντος καὶ τὴν σχολὴν ἄγοντος ἐν τοῖς αὐτόθι περὶ
 ὥραν που δευτέραν τῆς ἡμέρας τῇ μελέτῃ σχολάζοντος ἐν τῷ νάρθηκι
 τῆς δεσποινικῆς ἐκκλησίας παῖς τις σχολὴν καὶ αὐτὸς ἄγων ἐν τῇ με-
 γάλῃ τοῦ θεοῦ ἐκκλησίᾳ κατὰ τὸ εἰωθὸς προσήρχετο πρὸς τὰ μαθήματα
 55 αὐτοῦ. Καὶ τούτου ὥς ἅτε παιδὸς ὄντος καὶ ἐπιτερομένου, ἀληθὲς δὲ
 εἰπεῖν φωτιζομένου πρὸς τὴν θέαν τῆς ἀγίας εἰκόνης¹⁹—ἤδη γὰρ τότε
 ἀνεκεκαίνιστο—εἰσῆλθεν ἐν τοῖς δεξιούς μέρεσι τοῦ ναοῦ προσερχόμενος
 καὶ τῆς πύλης ἔνδον εἰσελθὼν τοῦ νάρθηκος ὥς πρὸς δύσιν βουλόμενος

51 παιδός: καιδός V

12. Vgl. Ps. 44, 11.

13. Vgl. 2. Reg. 22, 3.

14. Vgl. Jer. 23, 9.

15. Vgl. Mt. 12, 42; Lc. 11, 31.

16. In den Bedeutungen "Berechnung" und "Ziffer" ist ψῆφος auch bei Theophanes ed. C. de Boor, Leipzig 1883, 136, 19 und 431, 3 als Masculinum belegt.

17. Parallelen zu διδάσκειν mit Dativ bei F. Blass-A. Debrunner-F. Rehkopf, Grammatik des neutestamentlichen Griechisch. Göttingen 1976, § 155, 1 (S. 127).

18. 1. Joh. 1, 1.

19. Genetivus absolutus statt Participium coniunctum im Nominativ; zu diesem Phänomen vgl. Blass-Debrunner-Rehkopf, a.O. § 423, 3 (351 f.).

τὴν πρὸς ἀνατολὴν ἐξελθεῖν τὴν ἐπὶ τὸ ἰατρεῖον²⁰ λεγόμενον ἀπάγουσαν,
 60 ἄνω βλέπων καὶ τῇ αἴγλῃ τῆς θεάς τῆς πανσέπτου εἰκόνας, ὡς εἴρηται,
 τηλαυγούμενος τὰ ἐν ποσὶν οὐκ ἤσθετο, φρέαρ ὑπάρχον ἐν τῷ κλίτει
 τῆς ἐκκλησίας, ἐν ᾧ βαδίζων ἐφέρετο· ἀνεωγμένου τούτου ὑπάρχοντος
 κατηνέχθη ἕως ἄδου ἀψάμενος καὶ τοῦ πυθμένος. Τοῦ δὲ ἤχους²¹ τῶν
 ὑδάτων τὴν ὅλην ἐκκλησίαν πληρώσαντος ἔτυχε κατὰ συγκυρίαν²² οὐ-
 65 δεῖς ἐν τῷ μεγάλῳ ναῷ. Τοῦ δὲ προσμοναρίου²³ ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου
 ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ οὕτω τὸ πρότερον ὀνομαζομένου,
 νῦν δὲ ἡ ἁγία Σορὸς ἐπιλεγομένου²⁴ διὰ τὸ ἐκεῖσε ἀποκεῖσθαι τὴν ζώ-
 νην τῆς θείας σκηνῆς, ἐν ἣ ὁ λόγος τὴν ὑπὲρ ἡμῶν τῶν ταπεινῶν σάρκα
 φορέσαι οὐκ ἀπηξίωσεν, εἰς φυλακτήριον τῆς ὑπ' αὐτῆς φυλαττομένης
 70 καὶ βασιλευούσης ἁγίας πόλεως, περιφιλοκαλοῦντος, ὡς ἐκ θείας ἐνη-
 χήσεως θρονηθέντος καὶ ἐκπηδήσαντος²⁵ ἡρώτα δὲ τὰς ἐκεῖ κατὰ τὸ εἰω-
 θὸς καθεζομένας γραῦς· «Ἄρα²⁶ τίς ὁ ψόφος καὶ κτύπος ὁ γεγωνός;»
 Αἱ δὲ φασὶ πρὸς αὐτόν· «Οὐδέν, ὦν λέγεις, ἔγνωμεν». Καὶ αὐτὸς φησιν·
 «Ὡς ὑδάτων πολλῶν ἤχος ἐν τοῖς ὡσί μου διῆλθεν. Ἄρα μὴ τὸ φρέαρ

59 λεγομένην P V

20. Dieses auf dem Weg zur Hagia Sophia gelegene ἰατρεῖον könnte identisch sein mit dem Spital des Sampson, das nach dem Zeugnis einer Handschrift der Patria (ed. Th. Preger 2. Leipzig 1907, 254, 14 app.) ἀντικρὺ τῆς ἁγίας Σοφίας lag; vgl. R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin 1, 3. Paris 1969, 561 f.

21. In Z. 79 (ἤχον) wechselt der Autor zur Form ὁ ἤχος über; in Z. 74 steht der Nominativ ἤχος ohne Artikel, ist also keinem Paradigma zuzuordnen. Zum schwankenden Formenbestand dieses Wortes vgl. Blass-Debrunner-Rehkopf, a.O. § 50, 2 und Anm. 3 (S. 40 f.).

22. Vgl. Lc. 10, 31.

23. Der προσμονάριος oder παραμονάριος an der Hagia Sophia gehörte zum Stab des Skeuophylax und war wohl meist Priester; vgl. J. Darrouzès, Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'Eglise byzantine (Archives de l'Orient chrétien 11). Paris 1970, 315 und 325. Anm. 4. Wenn auch noch zu Ende des 8. Jh. s, wie es für das 6. Jh. bezeugt ist (Janin, a.O. 238), die Chalkoprategie vom Klerus der Hagia Sophia betreut wurde, dann war auch der hier erwähnte προσμονάριος oder παραμονάριος (so in Z. 96 f. und 118) Angehöriger des Patriarchatsklerus.

24. Die beiden Participia beziehen sich auf ἐν τῷ ναῷ, müßten also im Dativ stehen. Ähnliche Verstöße gegen die Kongruenz in Partizipialfügungen bei Malalas verzeichnet K. Wolf, Studien zur Sprache des Malalas. Progr. d. kgl. Ludwigs-Gymn. München 1911, 54-56.

25. Genetivus absolutus statt Participium coniunctum im Nominativ. περιφιλοκαλεῖν ist Athesauriston.

26. Die Partikel ἄρα vor dem Interrogativpronomen ist kein singuläres Phänomen; vgl. Arethas, Scripta minora ed. L. G. Westerink 1. Leipzig 1968, 355, 8 f.: ἄρ' οὐν τίνι ταύτην τὴν πλήρη σοφίας δῶμεν ἀπόκρισιν;

75 ἀκάλυπτον ὄν²⁷ ἐκ τῆς καλαθώσεως ἀποσπασθέν τι ἔπεσεν εἰς αὐτό;» Αἱ δὲ φασιν· «Οὐκ οἶδαμεν. Παῖς δὲ πρὸ μικροῦ εἰσελθὼν τὴν πύλην τοῦ νάρθηκος παρ' ἡμῶν ἔθεάθη, τὴν δὲ ἔξοδον οὐ προσέσχομεν». Καὶ δραμόντες ἐπὶ τὸ φρέαρ ὁρῶσιν ἀνεωγμένον καὶ παρακύψαντες εἰς αὐτὸ ἤκροάσαντο ὡς ὑδάτων πολλῶν φερομένων ἤχον, οὐκ ἔβλεπον δὲ διὰ τὸ
80 ὑποσκότεινον²⁸ καὶ πολὺ τοῦ βάθους.

3. Ὑπονοήσαντες δέ, ὅτι τὸ παιδίον πεπτωκὸς περινήχεται ἐν τῷ φρέατι, εἰσδραμόντες καὶ σχοίνους ἐνέγκαντες, τὸν προσμονάριον δῆσαντες καθήκαν ἐν τῷ φρέατι. Τότε βοηθείας χρώμενοι²⁹, ὡς ἐν θαύματι καὶ ἡμεῖς οἱ παῖδες τὴν σχολὴν ἀφέντες ἐδράμομεν πρὸς τὸ φρέαρ
85 ἰδεῖν τὸ συμβάν. Κατελθόντος³⁰ δὲ εὔρε τὸ παιδίον ἐν μέσῳ τῶν ὑδάτων καθήμενον καὶ ὡς ἐπὶ παιδιᾶς χειροκτυποῦντα τοῖς ὕδασι· κρατήσας τῆς χειρὸς καὶ προσφωνήσας σώζεσθαι αὐτὸν αἰτήσας³¹ κόφινον ἐν ἑτέρῳ σχοινίῳ δῆσαντες καθήκαμεν καὶ ἀναγαγόντες ἀμφοτέρους εἰδομεν τὸν παῖδα ὡς μηδόλως ὁσμὴν ὕδατος³² περιρραντισθέντα, —ὦ
90 τοῦ θαύματος—ἀλλ' ὥσπερ τὸν Ἰσραὴλ ἢ τε θάλασσα³³ καὶ Ἰορδάνης³⁴ ἀνίκμοις ποσὶ διεβιβάσαντο, οὕτω καὶ τοῦτον ἄβροχον καὶ σῶον τὸ φρέαρ διὰ τῆς ἐπιφοιτώσεως χάριτος ἐκ τῆς πανσέπτου εἰκόνης τῆς ἀχράντου δεσποίνης διετήρησεν, ὡς ὁ παῖς διηγῆσατο καὶ αὐτὸς ὁ κατελθὼν ἰδὼν καὶ πιστωσάμενος. Μετὰ γὰρ τὸ ἀναγαγεῖν αὐτοὺς ἐπυνθά-
95 νοντο οἱ συνδραμόντες ὅχλοι (συνήλθοσαν γὰρ ἱκανοὶ διὰ τὸ παράδοξον τοῦ θαύματος)· «Πῶς διετηρήθη ὁ παῖς ἀβλαβής;» Καὶ ὁ μὲν παραμονάριος ἔλεγε μεθ' ὅρκου, ὅτι· «Εὖρον τὸν παῖδα ἐπάνω τῶν ὑδάτων καθήμενον ὡς ἄτε κώπαις ταῖς ἰδίαις χερσὶ μετεωριζόμενον τοῖς ὕδασι». Καὶ πρὸς τὸ παιδίον πάλιν ἔλεγον· «Πῶς κατήχης, ὦ παιδίον, ἐν τῷ
100 φρέατι;» Καὶ ὁ παῖς ὡς μὴ ἐπιστάμενος ψεύδεσθαι ἐξ ἀνάκου ψυχῆς

77 ἡμῖν P V

27. Ein Nominativus absolutus, auf den das Pronomen εἰς αὐτὸ zurückverweist; vgl. dazu H. Ljungvik, Beiträge zur Syntax der spätgriechischen Volkssprache (Skrifter utgivna av K. Hum. Vetensk.-Samf. i Uppsala 27, 3). Uppsala-Leipzig 1932, 8.

28. Laut Liddell-Scott-Jones nur in einem Glossar belegt.

29. Nominativus absolutus.

30. Genetivus absolutus statt Participium im Nominativ.

31. Nominativus absolutus.

32. Für diese wohl der Umgangssprache angehörige Hyperbel weiß ich keine Parallele.

33. Vgl. Ex. 14, 22 und 29.

34. Vgl. Jos. 3, 15-17.

ἐφη· «Κύριοί μου, καλῶς ἐμετεωρίζομην ἐν τῷ φρέατι· καὶ τί με ἀνηγάγετε;» Καὶ ἀναβλέψας πρὸς τὴν εἰκόνα δακτυλοδεικτῶν ἔλεγε· «Ταύτην εἶχον³⁵ ἐκεῖ <με> ἐν ἀγκάλαις ὡς τὸ παιδίον ἐκεῖνο ἐν τῇ ἐτέρᾳ ἀγκάλῃ βαστάζουσιν καὶ φῶς μοι ἀποστράπτουσιν καὶ λέγουσιν·

105 Ὑποφωτισμὸς τοῦ παιδίου· ἀκούω μετεωριζόμενον τῷ συσχολίστῃ³⁶ σου.» Καὶ πρὸς τὴν εἰκόνα ἀναβλέπων ὁ παῖς μετὰ δακρύων καὶ χαρᾶς ἔλεγε· «Δόξα σοι, ἅγία μου θεοτόκε, καὶ τῷ υἱῷ σου, ὅτι εἶδον ὑμῶν τὴν λαμπρότητα καὶ ἡγαλλιασάμην μικρὸν ἐν τῷ φωτὶ ὑμῶν³⁷.» Τότε ἀκούσασα ἡ μήτηρ τοῦ παιδός, χήρα ὑπάρχουσα, ἀπνευστί δραμοῦσα καὶ μαθοῦσα

110 τὴν σωτηρίαν τοῦ παιδός, περιπλακεῖσα τῷ ἰδίῳ τέκνῳ ἐν συμμιγῇ³⁸ δακρύων καὶ χαρᾶς ἀνθωμολογεῖτο καὶ ἔλεγεν· «Εὐχαριστῶ σοι, δέσποινά μου, ὅτι ἀπέδωκας μοι τὸν παῖδα ὡς ἐκ νεκρῶν ζῶντα· εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξὶ καὶ εὐλογημένος ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου³⁹, ὃν ἐν ἀγκάλαις φέρουσα τὸν ἐμὸν υἱὸν ὡς Ἰωνᾶν⁴⁰ ἐξ ὕδατων πολλῶν διέσωσας». Ὁμοίως δὲ καὶ οἱ ἐπὶ τῷ αὐτῷ θαύματι συνελθόντες δόξαν καὶ εὐχαριστίαν κυρίῳ τῷ θεῷ ἀνεπέμψαμεν καὶ τὴν θεοτόκον ὑμνήσαμεν. Τότε ἀκούσας ὁ φιλόχριστος πατριάρχης Ταράσιος αὐτῇ τῇ ὥρᾳ προσκαλεσάμενος τὸν παῖδα καὶ τὴν τούτου μητέρα τὸν τε παραμονάριον καὶ πολλοὺς τῶν συνευρεθέντων τῷ θαύματι, ἀκριβῶς μαθὼν τὴν σωτηρίαν

120 τοῦ παιδός, αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ἀναστάς, προσκαλεσάμενος τὸν εὐαγῇ κληρὸν καὶ πάντα τὸν φιλόχριστον λαόν, λιτανεύων κατῆλθεν ἐν τῷ ναῷ τῆς ἀχράντου δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου, φέρων τὸν παῖδα ἐν μέσῳ τῶν λιτανευόντων καὶ τὴν θείαν μυσταγωγίαν ποιησάμενος τῷ θεῷ ἀνέθετο τὸν παῖδα⁴¹, δούς αὐτὸν τῷ ἰδίῳ διδασκάλῳ, παραγγείλας ἐπιμελῶς

125 τοῖς μαθήμασι σπουδάζειν, τὰς ὑπὲρ αὐτοῦ ἀμοιβὰς τῷ διδασκάλῳ αὐτὸς ποιούμενος τροφὰς τε τῇ μητρὶ σὺν τῷ παιδί ἐκ τοῦ ἰδίου σακελ-

104 καὶ φῶς...ἀποστράπτουσιν iter. P

119 μαθὼν V

126-127 σακελίου, σακελαρήσια P V

35. Zu dieser Konstruktion vgl. *Blass-Debrunner-Rehkopf*, a.O. § 416,3 (S. 344).

36. Athesauriston; die Lexika verzeichnen nur das Synonym συσχολαστής.

37. Vgl. Joh. 5, 35.

38. *Lampe*, a.O. 1284 zitiert für dieses Substantiv nur einen Beleg aus den *Apophth. patr.* PG 65, 101 A.

39. Lc. 1, 42.

40. Vgl. Jon. 2, 11.

41. Bestimmt der Patriarch durch diesen Akt den Knaben zum künftigen Kleriker oder Mönch? Zu den "Oblaten" in byzantinischen Klöstern vgl. *A.-J. Festugière*, *Vie de Théodore de Sykéon* 2 (Subs. hagiogr. 48). Bruxelles 1970, 202.

λίου καὶ μηνιαῖα σακελλαρήσια⁴² εἰς πᾶσαν λοιπὴν χρεῖαν παρέσχετο καὶ τῷ λαῷ προσφωνητικὸν λόγον καὶ κατανύξεως λαλήσας ἀπέλυσεν ἐν εἰρήνῃ πάντας⁴³ δοξάζοντας καὶ αἰνοῦντας τὸν Χριστὸν τὸν ἀληθινὸν
 130 θεὸν ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Des Priesters Elias, Ökonomen der Großen Kirche, (Bericht) über das Wunder, das sich in der Kirche der heiligsten und unbefleckten Gottesmutter zugetragen hat.

1. Die Chalkoprateia-Kirche

Zu Konstantinopel steht unweit der Großen Kirche des Patriarchats ein Gotteshaus mit dem Beinamen Chalkoprateia, das einst den Juden als Synagoge diente. Dieses Gotteshaus ließ zuerst Kaiser Zenon prächtig und geräumig erbauen, stattete es mit Bogen und einem Dach aus Fichten- und Zypressenbalken aus und nannte es Kirche der heiligsten Gottesmutter Maria. Rechts und links des Hauptschiffes fügte er Seitenschiffe (mit Emporen) hinzu, die wir Katechumena zu nennen pflegen; dort sind die heiligen Gefäße aufbewahrt. An den Wänden der Bogen ließ er aus goldenen Mosaiksteinen die ganze heilige Geschichte darstellen, angefangen von der Geburt der Gottesmutter und der Menschwerdung, in der der eingeborene Sohn Gottes, selbst wahrer Gott, um unsertwillen Fleisch (annahm) und uns durch sie geoffenbart wurde. Bald darauf ließen der fromme und christusliebende Kaiser Iustinos und seine Gemahlin Sophia die Kirche gar mannigfaltig und prächtig ausgestalten; indem sie sie vollständig mit Kassetten versehen und sie mit lauterem, strahlendem Gold umrahmen ließen, machten sie die Kirche gleichsam zur Sonne, die hell vom Himmel strahlt. Die Tore des Gotteshauses erneuerten sie, verkleideten sie neu mit reinem Silber und Weißgold und brachten darauf das heilige Bild unserer unbefleckten Herrin, der Gottesmutter, an wie sie auf einem Throne sitzt und in ihren Armen die Sonne der Gerechtigkeit hält und ihr von den Magiern Geschenke dargebracht werden. Ähnlich brachten sie auch im heiligen Altarraum, in der sogenannten Apsis, dieselbe herrliche und glorreiche Darstellung (der Gottesmutter) an: In ihren Armen hält sie ebenso den

42. Athesauriston.

43. Vgl. Lc. 2, 29.

Herrn der Wahrheit, der da war vor aller Ewigkeit, vor dessen Anblick auch die bösen Geister fliehen, ihr zur Rechten aber steht ein Engel mit einem königlichen Szepter in der Hand und ruft gleichsam mit klarer und lauter Stimme: "Gegrüßet seist du, Gnadenvolle, der Herr ist mit dir!", jene göttlichen Worte, die selbst die Dämonen in Schrecken versetzen.

Konstantinos, der gottlose Sohn Leons, (des Kaisers), dessen Lebenswandel seinem tierischen Namen entsprach, als Sproß einer Bestie tollwütig gleich einem Leopard in Menschengestalt, ließ das Bild völlig zerstören und brachte dafür ein Kreuz an, indem er das Eigentliche mit dem Uneigentlichen vertauschte. Denn nicht in der Absicht, Christus oder Christi heilige Leiden zu ehren, veranlaßte er dies, sondern er vermaß sich, das Werk der Erlösung zu verhöhnen und seine Menschwerdung zu verleugnen. Doch nicht bis zuletzt behielt der nimmer ruhende Widersacher der Kirche Gottes die Oberhand. Denn der Herr vergaß nicht seines Volkes und, weil wir in Frömmigkeit die Herrlichkeit seines Ruhmes suchen, erhob er das Horn des Heiles für uns, nämlich Eirene und Konstantinos, ihren Sohn, den Enkel jenes, der gegen Christus frevelte. Ihnen stand auch der von Gott erleuchtete Patriarch Tarasios zur Seite. Gemäß der Überlieferung der Apostel versammelten sie von überallher die Bischöfe zu einem Konzil und, da sie auch von den Enden der Erde nur Stimmen erhielten, die der Überlieferung der Apostel und Väter folgten, ordneten sie an, die zerstörten heiligen Bilder, wo die Hand des Feindes Christi zugekommen war, ehestens wieder zu errichten und neuerlich aufzustellen und förderten ihre Wiederherstellung mit kaiserlichen Gnadenerweisen. Zu eben dieser Zeit nun ließ der heilige und große Patriarch Tarasios, indem er den Ehrenden dem Geehrten vorzog, auch dieses vorher zerstörte ehrwürdige und heilige Bild Christi und der heiligen Jungfrau in vollem Glanz wiederherstellen, so daß die Leute, die es gekannt hatten, versicherten, es sei eben jenes vorher zerstörte. Aber schon ist unsere Erzählung beim eigentlichen Thema angelangt. Was ich mir vorgenommen habe, euch zu erzählen, ihr Gotteskinder, —Dinge, die ich gesehen und gehört habe, ja auch meine Hände berührt haben,—will ich jetzt endlich, wenn auch mit Verzögerung, nicht mehr verschweigen, zumal keine Gefahr mehr droht.

2. Der Unfall

Als ich noch ein Knabe war und ebendort zur Schule ging (es war

um die zweite Tagesstunde und ich befand mich gerade beim Unterricht im Narthex der Marienkirche), begab sich ein Knabe, der die Schule in der Großen Kirche Gottes besuchte, wie gewohnt, zum Unterricht. Er empfand beim Anblick des heiligen Bildes—denn es war damals schon wiederhergestellt—eine kindliche Freude, ja wurde geradezu von einem inneren Lichte erfüllt. Er näherte sich der rechten Seite des Gotteshauses, trat durch das westlich gelegene Tor in den Narthex ein und wollte durch das östliche wieder hinausgehen, das zum sogenannten Hospital führt. Da er seine Augen aufwärts gerichtet hielt und vom Glanz des Anblicks des verehrten Bildes, wie gesagt, erleuchtet wurde, sah er nicht, was vor seinen Füßen lag: im Seitenschiff befindet sich ein Brunnen, in den er beim Gehen stürzte. Da er offen war, fiel er in die Tiefe bis auf den Grund. Das Aufrauschen des Wassers erfüllte die ganze Kirche, doch zufällig befand sich niemand im Hauptschiff. Der Küster hielt sich mit Vorliebe in der Kapelle auf, die ehemals den Namen des heiligen Apostels und Evangelisten Lukas trug, jetzt aber der Heilige Schrein heißt, weil darin der Gürtel des geheiligen Leibes ruht, in dem das göttliche Wort es nicht verschmähte, für uns arme Sünder Fleisch anzunehmen, —zum Schutz der von ihr behüteten heiligen Kaiserstadt. Wie von einem überirdischen Brausen erschreckt lief er hinaus. Er fragte die alten Frauen, die wie gewöhnlich dort saßen: "Was war das für ein Lärm? Was für ein Getöse gab es da?" Sie aber erwiderten ihm: "Wir haben nichts von all dem gehört, wovon du sprichst". Darauf er: "Ich glaubte ein Aufrauschen wie von Wasserfluten zu hören. Der Brunnen ist doch offen. Hat sich etwa ein Teil von der Kassettendecke gelöst und ist hineingefallen?" Sie antworteten: "Wir wissen es nicht. Aber wir sahen kurz zuvor einen Knaben durch die Narthextür hineingehen, bemerkten aber nicht, daß er wieder herauskam". Sie liefen zum Brunnen und sahen, daß er offen war. Sie beugten sich hinunter und hörten ein Rauschen von bewegten Wasserfluten, konnten aber wegen des Dunkels und der großen Tiefe nichts ausnehmen.

3. Die wunderbare Rettung

Sie vermuteten jedoch, daß der Knabe hineingestürzt sei und im Brunnen umherschwimme. So eilten sie hinein, brachten Stricke, banden den Küster daran und ließen ihn in den Brunnen hinab. Da sie nun Hilfe benötigten, verließen auch wir Knaben voll Neugierde den Unterricht und liefen zum Brunnen, um zu sehen, was vorgefallen war. Sobald er unten angelangt war, fand er den Knaben, der inmitten des

Wassers saß und wie zum Spiel mit den Händen das Wasser bewegte. Er faßte ihn an der Hand und rief ihm zu, er sei gerettet. Dann verlangte er einen Korb; wir banden diesen an einen anderen Strick, ließen ihn hinab und zogen beide herauf. Da sahen wir, daß der Knabe nicht im geringsten naß geworden war, —welch ein Wunder!—sondern wie das Meer und der Jordan die Israeliten trockenen Fußes hindurchziehen hatten lassen, so bewahrte der Brunnen auch diesen trocken und heil durch das Wirken der Gnade, die ausgeht vom ehrwürdigen Bild der unbefleckten Herrin. So berichtete der Knabe und auch der Küster, der hinabgeseilt worden war und ihn gesehen hatte, bezeugte es. Nachdem man sie heraufgezogen hatte, strömten die Leute zusammen (denn es waren viele wegen dieses unerhörten Wunders gekommen) und fragten: "Wie wurde der Knabe gerettet, ohne Schaden zu nehmen"? Und der Küster berichtete, indem er es beschwor: "Ich fand den Knaben, wie er auf dem Wasser saß und sich mit den Händen wie mit Rudern an der Wasseroberfläche hielt". Und zum Knaben sagten sie wieder: "Wie bist du in den Brunnen gefallen, Kind?" Und der Knabe, der ja nicht zu lügen vermochte, antwortete arglosen Herzens: "Meine Herren, ich konnte mich im Brunnen ohne Schwierigkeit über Wasser halten. Warum habt ihr mich heraufgeholt?" Und er blickte auf das Bild, wies mit dem Finger darauf und sagte: "Mir schien, diese dort halte mich in den Armen wie sie jenes Kind in ihrem Arm hält, und sie lasse ihr Licht leuchten über mir und sage: 'Fürchte dich nicht, Kind! Sitz hier oben an der Seite deines Mitschülers!'" Und der Knabe blickte auf das Bild und sprach unter Freudentränen: "Preis sei dir, meine heilige Gottesmutter, und deinem Sohne, denn ich schaute eure Herrlichkeit und durfte mich eine kurze Weile an eurem Lichte freuen".

Da hörte die Mutter des Knaben, eine Witwe, davon; atemlos lief sie herbei und erfuhr von der Rettung des Kindes. Sie umarmte ihren Sohn, dankte unter Freudentränen und sprach: "Ich danke dir, meine Herrin, daß du mir mein Kind lebend, wie von den Toten auferstanden, wiedergegeben hast. Gepriesen seist du unter den Frauen und gepriesen sei die Frucht deines Leibes, die du auf den Armen trägst, du hast meinen Sohn wie Jonas aus den Wasserfluten gerettet". Ähnlich sandten auch wir alle, die wir dieses Wunders wegen zusammengekommen waren, Lob und Dank zu Gott dem Herrn empor und priesen die Gottesmutter. Da hörte der christusliebende Patriarch Tarasios davon. Noch in dieser Stunde ließ er den Knaben und seine Mutter, den Küster und viele, die dem Wunder beigewohnt hatten, zu sich rufen und sich genau die Rettung des Knaben schildern. Sogleich erhob er sich, rief den hoch-

würdigen Klerus und das gesamte christusliebende Volk zusammen und zog in einer Prozession in die Kirche unserer unbefleckten Herrin, der Gottesgebälerin, den Knaben aber führte er in der Prozession mit. Er feierte die göttliche Liturgie und weihte den Knaben Gott; dann übergab er ihn seinem Lehrer, indem er ihn ermahnte, sich eifrig den Studien zu widmen. Er zahlte dem Lehrer das Schulgeld für ihn, ließ von seinem Geld Mutter und Sohn verköstigen und monatliche Beträge für ihren ganzen übrigen Aufwand auszahlen. An das Volk hielt er eine zu Herzen gehende Ansprache und entließ alle in Frieden. Sie lobten und priesen Christus, unseren wahren Gott. Sein ist die Herrlichkeit und die Macht in alle Ewigkeit. Amen.

**TEXTE INCANTATOIRE SUR UNE CERAMIQUE A SGRAFFITO
DU MONASTERE «LA GRANDE LAURE» DE VELIKO TIRNOVO**

ATANASSE POPOV /Sofia

Il est bien connu que dans la chancellerie des rois bulgares avait été établie la pratique de terminer toutes les chrysobulles par des malédictions contre les violateurs de leurs stipulations. Dans le sens de la conception de l'origine divine du pouvoir royal, le souverain faisait appel à Dieu et aux saints afin de punir celui qui aurait osé violer la chrysobulle promulguée¹. Contre les écarts de l'orthodoxie des peines corporelles graves étaient prévues, accompagnées de malédictions et de punitions qui avaient un sens et une force idéologique et morale. A cet égard le synodikon du roi Boril de 1211 est un monument écrit très intéressant car il inclut des malédictions contre les hérétiques: Simon, Macédonius, Nestorius, pope Bogomil, Akindin, Varlaam et beaucoup d'autres². Mais à ce certains endroits dans le Synodique les malédictions ne visent pas seulement des personnes isolées; parfois l'anathème est généralisé: «Que tous les hérétiques soient anathème»³.

Il est intéressant de signaler que les malédictions frappaient les assassins, les brigands et leurs suppôts. Dans ce document de droit canon du XIIIe siècle, sous les coups de l'anathème tombent également les pillleurs des maisons chrétiennes, les voleurs de bétail, etc.⁴.

Quand on procède à l'analyse des stipulations du Synodikon de Boril, il devient évident que cette forme généralisée de malédiction poursuivait un but préventif. Cette idée préventive apparaît encore plus nettement si l'on tient compte du fait que dans la pratique on lisait le Synodique pendant la première semaine du Carême⁵.

Le même genre d'avertissement contre la vol et menace d'anathème, a été trouvé lors des fouilles archéologiques régulières dans le monastère «La grande Laure» sous forme d'inscription sur un pot de céramique du type sgraffito. L'inscription est sous glaçure, en langue grecque,

1. *J. Ivanov*, *Bălgarski starini iz Makedonija*, Sofija, 1970, s. 593, 600, 601; *M. Andreev*, *Vatopedskata gramota*, Sofija, 1965, s. 132-133.

2. *M. G. Popruženko*, *Sinodik carja Borila*, Sofija, 1928, s. 24, 42 i sl.

3. *Op.cit.*, p. 64.

4. *Op.cit.*, p. 74, 94-95.

5. *Op.cit.*, p. XII, 3.

gravée sur la paroi intérieure du pot, qui se rapporte à la céramique artistique du XIIIe-XIVe siècle. Sur la partie centrale du fond est gravée une spirale à plusieurs révolutions sur laquelle est située l'inscription. Le pot a été recouvert d'engobe blanc, puis a été gravée l'inscription. Le pot a été glacé en crème, les contours des lettres sont colorés en brun. L'inscription est faite à la main d'une écriture rapide. Elle comprend 29 lettres qui forment sept mots. Dans le mot ἀνάθεμα la lettre initiale est abîmée. Faute d'un morceau cassé, manquent les trois premières lettres du mot τοῦτο. Le début de l'inscription est marqué par trois points verticaux. Les lettres sont bien caligraphiées (cf. l'image). Un intérêt particulier présentent les lettres Θ, ε, λ, ω etc.

Voici l'inscription conservée:

Αμαθεμαμ τομ οπου το ... το Θαιλη κλεψη.

Il devient évident que le potier ne connaissait pas la langue grecque. Les fautes commises sont graves et un Grec les aurait certainement évitées. Dans le mot ἀνάθεμα et dans la forme casuelle de l'article τον la lettre ν est remplacée par μ. Le verbe θελω est écrit incorrectement. A la place de ε est gravée la diphtongue αι, laquelle dans le grec du Moyen Age sonne comme e. Le mot est au neutre mais on l'a décliné comme étant masculin.

Voici le texte après la correction:

Ανάθεμαν τον ὅπου το (τοῦ)το θέλη κλέψη.

Traduction: Malédiction à celui qui voudrait voler ceci (ce pot).

Le pot n'a pas été créé à des fins religieuses. Il a été utilisé par des mondains qui avaient accès au monastère. Pour prévenir le vol éventuel du pot on a gravé ce texte qui a un sens préventif. La question se pose de savoir pourquoi l'inscription est en langue grecque, et si son sens était compris par tous. A cette question il faut répondre négativement car il y avait très peu de gens à cette époque qui pouvaient lire en bulgare et surtout en grec. On se demande à juste titre comment ce texte avait pu remplir sa fonction. En nous basant sur les rapports qui existent entre l'écriture et l'idéologie de l'église, et le point de vue selon lequel cette écriture revêt un caractère sacré, il en résulte que tout texte, surtout s'il était incompréhensible, c'est-à-dire mystérieux provoquait une crainte respectueuse même chez les illettrés. Dans cet ordre d'idées il est bien connu que longtemps l'office religieux des musulmans et des catholiques a été fait en une langue inintelligible. Comme on le sait, le Coran a été écrit en vieil arabe et la Bible en latin. Les

croyants ne comprenaient pas les textes sacrés. En outre, plus ces textes étaient incompréhensibles, plus ils donnaient la certitude qu'ils avaient un caractère sacré et venaient de Dieu. Donc, il n'était pas nécessaire aux gens de savoir et de comprendre les livres saints. Il leur suffisait d'avoir la foi et de les accepter comme la parole de Dieu.

En fait, dans cette inscription est réalisée l'idée de ce qu'on appelle l'énigme interdit que l'on rencontre dans routes les religions.

L'image de l'inscription

**EIN UNZIALCODEX MIT PREDIGTEN DES JOHANNES
CHRYSTOMOS. DER COD. GUELF. 75 A HELMST. DER
HERZOG AUGUST BIBLIOTHEK ZU WOLFENBÜTTEL.**

OTTO MAZAL/Wien

Zu den bedeutendsten Textzeugen für die Überlieferungsgeschichte von Werken des Johannes Chrysostomos zählt der Cod. Guelf. 75 a Helmst. der Herzog August Bibliothek zu Wolfenbüttel. Zwar ist die Zahl der erhaltenen griechischen Chrysostomos-Handschriften mit etwa 2000 Codices eine sehr große; die Überlieferung der Werke des Chrysostomos umfaßt mehr Textzeugen als diejenige irgend eines anderen griechischen Autors. Der Wolfenbütteler Unzialcodex, der nach der Meinung der Forschung in das 6./7. Jahrhundert zu datieren ist, ist jedoch nur rund zwei Jahrhunderte von der Epoche des Autors selbst entfernt. Ein derartig geringer zeitlicher Abstand ist für antike Texte höchst selten.

Das Predigtwerk des Johannes Chrysostomos behandelt eine große Anzahl biblischer Bücher des Alten und Neuen Testaments. Von den 90 Homilien zum Matthäusevangelium sind in der majestätischen Wolfenbütteler Handschrift 17, also knapp ein Viertel, überliefert (ursprünglich waren es 18 Sermones); die als einheitliche Predigtreihe gezählte Auswahl der 17 (ursprünglich 18) Homilien ist unter dem Titel 'Ερμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον zusammengefaßt. Es ist daher angezeigt, dem ehrwürdigen Denkmal von Chrysostomia gebührende Aufmerksamkeit zu widmen. Auch auf einen anderen Faktor sei an dieser Stelle bereits hingewiesen: die auf die Ränder der Blätter 18 bis 19 im 8. Jahrhundert nachträglich eingetragenen Hymnen des Andreas von Kreta bilden ein bedeutsames Denkmal für die Entwicklung der griechischen Minuskel in den «dunklen Jahrhunderten».

Vor der Besprechung von Schrift, Ausstattung, Geschichte und Inhalt des Codex sei kurz auf die primären kodikologischen Gegebenheiten eingegangen. Als Beschreibstoff dient ein Pergament von guter Qualität mit deutlichem Unterschied von Fleisch- und Haarseiten; erstere bieten sich weiß, letztere gelb dar. Die Lagen sind gemäß der Formel F H H F zusammengesetzt. Die Lagenformel läßt sich wie folgt veranschaulichen: 1. VIII (ff. 1-8) + 1. (VIII-2) (ff. 9-14; Blatt 1 und 8 fehlen mit Textverlust) + 3. VIII (ff. 15-38) + 1. (VI-1) (ff. 39-43, Bl. 1 fehlt mit Textverlust) + 10. VIII (ff. 44-123) + 1. VI (ff. 124-129) + 1. VIII (ff. 130-137) + 1. (VIII-4) (ff. 138-141; Bl. 3-6 fehlen mit Textverlust) +

1. VIII (ff. 142-149) + 1. (VIII-4) (ff. 150-153, Bl. 3-6 fehlen mit Textverlust) + 1. (VIII-2) (ff. 154-159; Bl. 4 und 5 fehlen mit Textverlust) + 1. (VIII-3) (ff. 160-164; Bl. 2, 7 und 8 fehlen mit Textverlust) + 1. VIII (ff. 165-172) + 1. (VIII-1) (ff. 173-179; Bl. 4 fehlt mit Textverlust) + 1. (VIII-1) (ff. 180-186; Bl. 8 fehlt). Zwischen den Blättern 107 und 108 der Handschrift sind zwei Lagen —wohl Quaternionen— vollständig ausgefallen. Vom Schreiber sind griechische Majuskeln auf jedem ersten Recto unten links auf der Höhe der Linierungssenkrechten eingesetzt: Γ (Bl. 15) - ΙΑ (Bl. 100), ΙΖ (Bl. 108) - ΚΗ (Bl. 180). Α auf Blatt 1 ist nicht angegeben, Β fehlt mit Blatt 1 der zweiten Lage, die Lagen ΙΕ und ΙΓ fehlen völlig.

Der Codex, der die Homilien 33, 35-37, 41-43, 46, 73, 79, 80, 85-90 (nach der Zählung der *Patrologia Graeca*) überliefert, ist in einer besonderen Spielform der griechischen Unziale geschrieben, die in der neueren Forschung die Bezeichnung «Bibelmajuskel» (*maiuscola biblica*) erhalten hat. Diese Spielform hatte eine längere Lebensdauer; ihre Entstehung reicht in das Ende des 2. Jahrhunderts n. Chr. zurück, ihre letzten Ausläufer datieren an den Beginn des 9. Jahrhunderts. Trotz aller Entwicklungsphasen während einer derart langen Periode und des Überschreitens des Höhepunktes bereits im 5. Jahrhundert hat die Bibelmajuskel doch gewisse charakteristische Züge bewahrt, sodaß man von einem Kanon der Schrift sprechen kann. Die Bezeichnung der Schrift rührt von ihrer Verwendung in wichtigen biblischen Handschriften —wie dem Codex Vaticanus, dem Codex Sinaiticus, dem Codex Alexandrinus— her, mag sie auch in profanen Handschriften auftreten. Nichtsdestoweniger ist die Entwicklung dieser Art von Unziale eng mit der Entwicklung des christlichen sakralen Buchwesens verknüpft gewesen. Die Schrift hat eine klare Vorliebe für geometrische Formen. Mit wenigen Ausnahmen lassen sich die Buchstaben in einen quadratischen Umriß einschreiben. Betont geschrieben werden die absteigenden vertikalen Linien, als Haarstriche erscheinen die horizontalen und aufsteigenden Striche, von mittlerer Stärke sind die schrägen absteigenden Linien. Durch den Kontrast von Haar- und Schattenstrichen entsteht ein sehr harmonisches Schriftbild. Die meisten Buchstaben lassen sich auch in ein Zweilinienschema einfügen. Nur Phi und Psi weisen eine Oberlänge auf, die Buchstaben Phi, Psi, Rho und Ypsilon auch eine Unterlänge. Zierstriche fehlen ursprünglich gänzlich; mit zunehmender Dekadenz der Schrift erhalten mehrere Buchstaben markante Punkte an den Enden von Haarstrichen.

Die Schrift des Wolfenbütteler Chrysostomos-Codex wurde in der

älteren Forschung meist in das 6. Jahrhundert gesetzt; G. Cavallo hat in seiner Monographie über den Bibelstil gute Gründe für eine Datierung ins 7. Jahrhundert namhaft gemacht. Die Buchstaben zeigen bereits ein sehr fortgeschrittenes Stadium der Entwicklung des Bibelstils und verraten eine Dekadenz des Kanons. Alpha wird in drei oder zwei Zügen geschrieben; der erste Strich ist die von oben nach unten gezogene schräge, kräftig geschriebene Haste, der zweite und der dritte Strich bilden einen spitzwinkligen, fein geschriebenen Bauch, falls nicht der Bauch aus einem sehr kleinen gerundeten Oval besteht.

Beta wird mit einem mittelstarken Schaft geschrieben, an den zwei leicht verschieden große Bäuche mit stärkeren Verdickungen in ihren Rundungen ansetzen. Es gibt aber auch Beta-Formen, bei denen sich die beiden kleingehaltenen Bäuche nicht berühren. Gamma wird aus einem kräftigen Schaft und einem haarstrichartigen Horizontalstrich gebildet, an dessen Ende ein Zierstrich ansetzt. Auffallend ist die breite, haarstrichartige Basis des Delta, an deren beiden Enden Zierstriche ansetzen; der obere Teil des Buchstabens wird aus einem linken Haarstrich und einem rechten Schattenstrich gebildet. Epsilon ist in der Rundung stark verdickt, die Enden der Rundung und der Querstrich sind hingegen dünn; an allen drei Enden können Zierpunkte oder Zierstriche sitzen. Zeta wird aus drei Zügen gebildet. Die waagrechten Striche können leicht geschwungen erscheinen und dadurch minimal die Begrenzungslinien der Mittelbuchstaben durchbrechen. Der untere Horizontalstrich ist etwas länger als der obere und trägt am Ende einen Zierstrich, ähnlich der obere einen solchen am Strichanfang.

Das Eta steht in einer breiten gedrungenen Form vor Augen; der dünne Querstrich befindet sich ziemlich genau in der Mitte der beiden Vertikalen, die ihrerseits kräftig geschrieben sind. Theta wird aus einem breiten Oval gebildet; in dem zum größten Teil kräftig geschriebenen Rund liegt ein dünner wagrechter Querstrich, der die Rundung an beiden Seiten berührt. Iota wird mit einem kräftigen Vertikalstrich geschrieben, der sich durchaus in das Zweilinienschema einfügt. Kappa wird aus drei Zügen geformt: ein dicker Vertikalstrich steht isoliert da, die beiden Schrägstriche auf der rechten Seite sind etwas abgesetzt und berühren den Schaft nicht. Am oberen Schrägstrich sitzt ein Zierpunkt. Der Vertikalschaft kann die obere Begrenzungslinie der Mittelbuchstaben überragen. Lambda entspricht in seiner Bildung in etwa dem Alpha (ohne dessen Querstrich); es besteht aus einem dünnen linken und einem dicken rechten Schenkel; der linke Schenkel berührt den rechten etwas unter dessen oberem Ende. Lambda ist ein Mittelbuchstabe. My er-

scheint in einer geometrischen, aus vier Strichen gebildeten Form. Die Spitze des Winkels der beiden mittleren schrägen Striche berührt die Grundlinie oder ragt sogar über sie hinaus; sie kann auch gerundet sein. Die senkrechten Hasten sind dick, die schrägen etwas dünner. Ny läßt sich in etwa in eine quadratische Form einschreiben. Die senkrechten Hasten sind kräftig, der Schrägstrich ist zart; letzterer setzt links etwas unter dem oberen Ende des Schaftes an und berührt den rechten Schaft oberhalb von dessen unterem Ende.

Xi wird in einer gezackten Wellenlinie geschrieben. Die gezackte Linie wird direkt aus dem oberen Querstrich gezogen; sie läuft etwas unterhalb der Basiszeile in einen gerundeten Strich aus, der aus einem überdimensionierten Zierstrich am Ende der unteren Vertikallinie entwickelt worden ist. Omikron wird aus einem in zwei Zügen geschriebenen Oval gebildet, das sich der Kreisform sehr nähert. Der größere Teil der Rundung links und rechts ist verdickt. Das breite Pi zeigt eine türstockartige Form. Der dünne obere Horizontalstrich wird stets von den beiden kräftigen Vertikalen begrenzt, er reicht nicht über diese hinaus. Rho weist einen relativ kleinen Bauch auf, der auch kleiner als der Raum zwischen den Begrenzungslinien der Mittelbuchstaben sein kann; gelegentlich ist der Bauch unten offen. Sigma hat eine C-förmige halbkreisartige Form; der Halbkreis ist oft noch verlängert, die Enden tragen ornamentale Verdickungen.

Tau besteht aus einem dünnen Querstrich und einem dicken, in der Mitte des Querstriches ansetzenden vertikalen Schaft. Die Enden des Querstriches zeigen Zierstriche. Ypsilon wird in drei Zügen geschrieben. Kräftig sind der linke Schrägstrich und die Unterlänge, zart ist der rechte Querstrich, der einen Zierpunkt trägt. Phi zeigt einen kräftigen Vertikalschaft mit Ober- und Unterlänge. Der Bauch kann gerundet, spitzoval oder rhomboid sein; die äußeren Rundungen bzw. Spitzen sind erheblich verdickt. Chi weist einen kräftigen, von links oben nach rechts unten verlaufenden und einen dünnen, von links unten nach rechts oben gezogenen Strich aus; am oberen Ende des letzteren sitzt ein Zierpunkt. Psi zeigt einen kräftigen Vertikalschaft mit Ober- und Unterlänge. Die beiden schrägen Striche zu beiden Seiten der Haste bilden einen rechten bis offenen Winkel; an dem oberen Ende können Winkel oder Zierelemente sitzen. Omega hat die Form der späteren Minuskel aus zwei nebeneinander liegenden, nach oben offenen Kurven. Die Rundungen und der Mittelstrich sind kräftig, die Teile der Kurven an der Basislinie dünn. Der mittlere Strich sticht durch seinen geraden Zug von den halbkreisförmigen Rundungen ab.

Die bisher beschriebenen Buchstabenformen entsprechen dem Kanon der kalligraphischen Ausbildung der Unziale im 6. und 7. Jahrhundert. An den Zeilenenden und an jenen Stellen, wo der Schreiber zu sparsamer Nutzung des Platzes gezwungen war, können erhebliche Abweichungen von diesem Kanon vorkommen. Alpha kommt in einer kleineren vereinfachten Form vor, von geringerer Höhe als die normale Buchstabenhöhe, mit kleinem Bauch und einem Querstrich von verschiedenem Neigungsgrad. Eine kleine Form des Beta zeigt zwei Bäuche, die sich nicht berühren. Epsilon kann schmal und zusammengedrückt erscheinen; aus den Rundungen werden in dieser Form kleine Ansatzstriche. Neben der hohen schmalen Form kann eine etwas gerundete niedrige Form vorkommen. Eta und Theta behalten ihre kanonische Form in verkleinerter Gestalt bei. Auch das Iota sinkt auf eine Minimalform zurück. Klein und vereinfacht kann das Ny sein. Von Omikron gibt es drei Nebenformen: ein hohes, stark zusammengedrücktes Spitzoval, ein kleines, relativ rundes Queroval und ein liegendes Spitzoval. Rho kann seinen Vertikalschaft variabel lang halten, der Bauch kann spitzig sein. Auch bei Sigma gibt es zwei Nebenformen: eine nur halb so große gerundete Kleinform und eine schmale, zusammengedrückte Rundung mit spitzwinklig ansetzenden auslaufenden Strichen. Ypsilon kann auf die Größe eines Mittelbuchstabens herabsinken. Interessant ist die Nebenform des Omega: eine sehr flache und niedrige Minuskelform mit gerundeten oder spitzwinkeligen Bögen. Diese Nebenformen entsprechen der frühmittelalterlichen Unziale ab dem 7. Jahrhundert, wie sie vornehmlich in Glossen und Katenen vorkommt.

Die Schrift des Chrysostomos-Codex ist in Scriptura continua ohne Akzente gehalten. Spiritus kann gelegentlich vorkommen. Sehr häufig—besonders am Zeilenende—sind die Kürzungsstriche über Vokalen, die den Ausfall eines Nasals (m, n) andeuten. Auch diese Nasalstriche tragen an ihrem beiden Zierpunkte. Diakritische Punkte über Iota und Ypsilon fehlen mitunter nicht. Kürzungen sind für die Nomina sacra zu beobachten; so kommen die verschiedenen Casus der Worte *θεός*, *κύριος*, *σωτήρ*, *πατήρ*, *πνεῦμα*, *Ἰησοῦς*, *ἄνθρωπος* in Kontraktionen vor. Gelegentlich tauchen auch Ligaturen auf. Als Beispiel sei Blatt 67v genannt mit Formen wie $\alpha \upsilon \check{\varsigma} = \alpha\upsilon\tau\omicron$ und $\dot{M} = \mu\omicron\iota$. Am Seitenende sind die letzten Buchstaben oder Worte oft unter die letzte Zeile geschrieben. An den Anfängen von Abschnitten sind Initialmajuskeln verwendet. Ihre Formen entsprechen an sich dem Kanon des Bibelstils; sie springen vor den Schriftspiegel und sind wesentlich größer als die Normalbuchstaben gehalten.

Die spätantiken Handschriften, die mit Zierbuchstaben ausgestattet wurden, blieben auch im 6. und frühen 7. Jahrhundert in der Minderzahl. Immer noch konnten Schreibschulen von hohem kalligraphischen Niveau den graphischen Schmuck auf die Schlußtitel beschränken. Selbst die Purpurhandschriften gebrauchen keine Zierbuchstaben, obwohl sie meist mit stark vergrößerten Anfangsbuchstaben zu Beginn der Sektionen prunken. Wenig unterscheiden sich die sakralen, für den Gottesdienst bestimmten Handschriften von den Bibliothekshandschriften, wo die Zierbuchstaben jetzt ebenfalls vorzukommen beginnen. An Handschriften der genannten Periode, die Zierbuchstaben aufweisen, gehören 4 dem Alten Testament, 9 dem Neuen Testament an; die exegetische Literatur ist mit 12 Codices vertreten, die didaktische Literatur mit 5, Canones et leges mit 5 Handschriften, die Liturgie mit einem Codex, die Wissenschaft mit 3 Handschriften. Unter den Zierbuchstaben gibt es zwei Klassen. Bei der einen handelt es sich um wenig mehr als vergrößerte Buchstaben, an denen als bereichernder Zusatz irgendwelche, meist einfache Ziermotive haften. Sie können Halbinitialen genannt werden. Von ihnen unterscheiden sich die Vollinitialen dadurch, daß ihre Balken breit genug sind, um eine ornamentale Füllung aufzunehmen, oder durch figurale Motive zu ersetzen. Die Entwicklung verlief in mehreren Etappen. Den Ausgangspunkt bildeten die antiken Buchrollen, in denen alle Buchstaben gleich groß geschrieben werden. Spätestens im 4. Jahrhundert n. Chr. wurde versucht, den Anfang neuer Stücke dadurch zu markieren, daß der erste Buchstabe etwas an den linken Rand herausgerückt wird, ohne daß er sich sonst von den folgenden unterscheidet. Seit dem 5. Jahrhundert wird die vergrößerte Schreibung des Anfangsbuchstabens häufiger. Erst nach der Wende des 5. Jahrhunderts begegnen Zierbuchstaben am Anfang neuer Hauptabschnitte, aber in vielen Fällen nicht auf der ersten Textseite, sondern bei untergeordneten Textanfängen, wo der Schreiber aus irgendeinem Grund willens war, einen künstlerischen Akzent zu setzen. Dies ist in bezeichnender Weise beim Wolfenbütteler Chrysostomos-Codex der Fall. Das Bewußtsein für die Funktion einer Initiale als Auszeichnung des Textanfanges begann erst gegen 600 zu wachsen. Die alphabetische Grundform der Zierbuchstaben ist meist von der Schriftart abhängig, in der der Text geschrieben ist.

Gelegentlich konnten Ersatzornamente in Zierbuchstaben eingesetzt werden. Die älteste griechische Zierinitiale, die Halbinitiale H im Codex Alexandrinus, hat als Mittelbalken nur eine Wellenlinie mit Pünktchen. Dasselbe Motiv verwendet die Chrysostomos-Handschrift

in Wolfenbüttel als Haste beim E auf fol. 35v. In beiden Fällen werden die absteigenden Linien kräftiger als die aufsteigenden gezogen, sodaß es zu einer leicht pulsierenden Wellenbewegung kommt.

Diese primäre Schrift ist auf ein Linienschema Lake II, 1f. = Leroy 00C2 (die vier Senkrechten jedoch nicht ganz bis zum Blattrand gezogen) gesetzt. Die Linierung erfolgt von Fleisch- zu Haarseite. Der Text ist auf 25 bis 26 Zeilen geschrieben, der Schriftspiegel beträgt 243×185 mm, die Kolumnenbreite der beiden Spalten 81 mm. Die schweren Buchstaben sind 4 bis 4,5 mm hoch. Die Schrift in dunkelbrauner Tinte steht auf den Zeilen.

Zum Primärbestand des Codex gehört auch eine bescheidene Ausstattung. Schlichte Zierelemente bei den Titeln und Telos-Vermerken, die drei bis fünf obersten Zeilen beider Kolumnen sowie die Randschnörkel zur Kennzeichnung der Bibelzitate sind in kräftigem Orangeton gehalten. Ein längerer Titel steht auf Bl. 1r; die übrigen Homilientitel (auf Bl. 19r, 33v, 44r, 62v, 73v, 83v, 98v, 108r, 118v, 129r, 147r, 153r, 160r, 167r, 176v) sind in der Regel einzeilig und werden von Strichen und Punkten eingefasst. Aufwendiger verziert sind die meisten Schlußtitel, die zumeist mehrzeilig und mit Zierleisten ausgestattet sind. Einzeilige, von Punkten und Strichen eingefasste Schlußtitel gibt es auf Bl. 33v, 98r, 128v, 152v (mit abweichendem Vermerk *ἐπληρώθη* statt *τέλος*), 176v; zu den Zierelementen treten auch Wellen- und Zickzacklinien sowie kleine Herzblättchen. Mehrzeilig sind die Schlußtitel auf Bl. 18r, 43v, 62r, 73r, 83r, 118r, 146v, 159r, 166v, 186r. Von diesen sind an zwei Seiten—links und oben—eingefasst die Telosvermerke auf Bl. 18r, 43v, 73r, 83r, 146v, 159r; an drei Seiten—torbogenartig—eingefasst sind die Telosvermerke auf Bl. 62r, 118r, 166v, 186r. Als Zierelemente kommen Wellenlinien und Zickzackbänder vor, mitunter Strichreihen; die Winkel der Bänder sind gefüllt mit gebogenen Linien und Zierpunkten. An den Ecken und Enden der Zierleisten setzen Blattformen an; Herzblätter und stilisierte Blütenstände begleiten auch den Text der Telos-Vermerke; auf Blatt 62r sind es sogar zwei gegenständige Vögel unter dem Vermerk. Ausgefallen sind durch Blattverlust der Schlußtitel des 8. Logos, Text samt Titel des 9. Logos, Schlußtitel zum 12. Logos, Titel zum 13. Logos.

Im Verlauf der Geschichte der Handschrift sind einige Veränderungen eingetreten. Von Tintenfraß abgesehen hat sich die Tinte auf den Fleischseiten meist nicht gut gehalten, da sie daran schlecht haften blieb. Daher hat eine Hand des 10. Jahrhunderts verschiedentlich unlesbar gewordene Zeilen in spitzovaler Majuskel am Rand neu ge-

schrieben. Wohl von derselben Hand stammen lateinische Übersetzungen—marginal und interlinear—in karolingischer Minuskel zu griechischen Einzelworten, was darauf hindeutet, daß sich der Codex schon relativ früh nicht mehr in ausschließlich griechischem Milieu befand. Ein anderer Benützer der Handschrift hat häufig die Schrift selbst nachgezogen (z.B. auf Bl. 22v, 23r). Eine dritte Hand schrieb Bemerkungen 114v, 151v, 152r. Texte in spitzovaler Unziale befinden sich auf den Blättern 45v, 46r, 50r, 86r, 98r, 105v, 114v, 117r, 122r, 122v, 132r, 151v, 152r, 168v. Lateinische Interlinear- und Marginalglossen tauchen auf den Blättern 3r, 6v, 7v, 8v, 11r, 31v, 60r, 74r, 114r, 140r (Hinweis auf Textlücken), 142r, 144r, 148r, 153v, 169v auf. Ein neuzeitlicher Titel steht auf Blatt 1r. Zahlreiche griechische Lesevermerke sind über die Ränder des Codex verstreut.

Nichts mit dem Inhalt des Chrysostomos-Codex haben die Oden des Canons «In mulieres unguiferentes» des Andreas von Kreta zu tun, die auf die Ränder der Blätter 18r bis 19v geschrieben sind. Offensichtlich aus Gründen der Knappheit von Pergament hat ein Schreiber des 8. Jahrhunderts die Freiränder am Ende der ersten und des Anfangs der zweiten Chrysostomos-Homilie benützt. Für die Geschichte der griechischen Paläographie ist dieses Schriftdenkmal von besonderem Wert. Stammt es doch aus einer Zeit des Aussterbens der Majuskel als Buchschrift und des Entstehens der Minuskel als Gebrauchsschrift. Der Kanontext stellt ein seltenes Beispiel aus den sogenannten «dunklen Jahrhunderten» der byzantinischen Geschichte dar, in dem sich die Entwicklung der Minuskel aus der Minuskelkursive vollzog. Die Schrift ohne Akzent und Spiritus gibt sich als Zeuge fließender Entwicklung im 8. Jahrhundert. Ihr Duktus entspricht demjenigen einer Minuskelkursive. Verbindungen und Ligaturen sind Ausdruck einer rasch gefertigten Schrift. Die Buchstaben haben fließende Formen; man kann eher von Duktusformen als von Buchstabenformen sprechen. Immerhin kristallisieren sich bereits Formen heraus, die für die kalligraphische frühe Minuskel charakteristisch werden sollten.

Als Entstehungsort des Chrysostomos-Codex kommt Konstantinopel in Betracht. Immerhin war Johannes Chrysostomos Patriarch der Metropole; zum anderen ist der Codex paläographisch sehr mit dem «Wiener Dioskurides» (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. med. gr. 1) verwandt, der um 512 in Konstantinopel angefertigt wurde.

Nach Aussage des Helmstedter Handschriftenkataloges von 1644 war der Codex 1644 in Helmstedt und kam von dort 1815 nach Wolfen-

büttel. Ob er im 16. Jahrhundert in den Händen von Matthias Flacius Illyricus war, läßt sich nicht sicher belegen. Auf dem ersten Blatt läßt sich rechts unter Rasur lesen; Ex Fl(acii bibl.?), darüber «T. 21»; auf einem am Spiegel angeklebten Zettel steht die Signatur J.F. 21.

Der Inhalt des Chrysostomos-Codex ist der folgende.

Johannes Chrysostomos, Homiliae in Matthaem.

1. (1ra - 18rb): Λόγος πρῶτος = Hom. 33, PG 57, 387-398 (zu Matth. 10, 16). Eine Lücke besteht in der Homilie zwischen Bl. 8v und 9r durch Blattausfall; ausgefallen ist der Text PG 57, 392, 7 παραδώ-
[σουσιν] bis 392, 39 [...] ὡς καὶ ἀπεμποληθῆναι. Eine weitere Lücke existiert zwischen den Blättern 14v und 15r mit dem Textausfall PG 57, 395, 41 εἰ δὲ [...bis 396, 17 ...] μὴδέ.
2. (18va - 33va): Λόγος δεύτερος = Hom. 35, PG 57, 405-412 (zu Matth. 10, 34-36).
3. (33v - 43vb): Λόγος γ' = Hom. 36, PG 57, 413-420 (zu Matth. 11,1). Eine Lücke besteht durch Blattausfall zwischen Bl. 38v und 39r mit dem Text PG 57, 415,48 αὐτὸ [...bis 416,22 ...] ἀκριβείας ἀπάσης.
4. (44ra - 62rb): Λόγος δ' = Hom. 37, PG 57, 419-428 (zu Matth. 11, 7-9).
5. (62va - 73rb): Λόγος ε' = Hom. 41, PG 57, 445-452 (zu Matth. 12, 25-26).
6. (73va - 83rb): Λόγος στ' = Hom. 42, PG 57, 451-456 (zu Matth. 12,33).
7. (83va - 98rb): Λόγος ζ' = Hom. 43, PG 57, 455-464 (zu Matth. 12, 38-39).
8. (98va - 107vb): Λόγος η' = Hom. 46, PG 58, 475-480, 30 (am Ende unvollständig) (zu Matth. 13, 24-30). Der Text bricht verstümmelt ab durch Blattausfall PG 480, 30 ἔργον [...]

Der gesamte 9. Logos vor Hom. 73 ist zwischen Blatt 107v und 108r zusammen mit dem Ende von Hom. 46 durch mechanische Beschädigung ausgefallen. Eine Berechnung anhand der üblichen Schriftbreite ergibt, daß von den ausgefallenen Lagen—wohl Quaternionen—zwei Blätter auf das Ende von Hom. 46 und 14 Blätter auf die vollständig abhanden gekommene Homilie entfallen. Diese ist wohl in der Reihe von Hom. 47 bis 72 zu suchen.

9. (108ra - 118rb): Λόγος ι' = Hom. 73, PG 58, 673-680 (zu Matth. 23,14).

10. (118va - 128vb): Λόγος ια' = Hom. 79, PG 58, 717-724 (zu Matth. 25, 31; Resumé Matth. 25, 31-35).
11. (129ra - 139vb): Λόγος ιβ' = Hom. 80, PG 58, 723-730 (am Ende unvollständig, zu Matth. 26, 6-7). Eine Lücke durch Blattausfall hat das Ende der Hom. 80 und den Beginn der Hom. 85 verlorengehen lassen. Es fehlt von Hom. 80 der Text PG 58, 730, 35 πλουτῶ[μεν ... bis Ende.
12. (140ra - 146vb): Λόγος ιγ' = Hom. 85, PG 58, 759, 25-764 (am Beginn unvollständig; zu Matth. 26, 67-68). Zu Beginn ist der Text der Homilie 85 bis PG 58, 759, 25 ...] καὶ τέλος ἔλαβεν ἡ ἁμαρτία zwischen Blatt 139v und 140r ausgefallen.
13. (147r - 152vb): Λόγος ιδ' = Hom. 86, PG 58, 763-770 (zu Matth. 27, 11-12). Eine Lücke besteht im Text zwischen Bl. 151v und 152r (PG 58, 766, 34 ἄφατος... bis 768, 51 ...) καὶ ὁ Ἰώβ).
14. (153ra - 159rb): Λόγος ιε' = Hom. 87, PG 58, 769-774 (zu Matth. 27, 27-29). Eine Lücke besteht zwischen Blatt 156v und 157r gemäß PG 58, 771, 52 πάντα ... bis 772, 59 συγγνώμης. In der Hom. 87 besteht desweiteren auch eine Auslassung des Textes PG 58, 773, 33 κατα[γῶθι ... bis 774, 12 ...] ἅπαντες ohne Blattverlust zwischen Blatt 157v und 158r; der Kopist hat wohl eine Seite der Vorlage versehentlich überschlagen.
15. (160r - 166vb): Λόγος ις' = Hom. 88, PG 58, 775-782 (zu Matth. 27, 45-48). Die Hom. 88 weist zwei Lücken auf. Die erste besteht zwischen Bl. 160v und 161r (PG 58, 775, 40 ἄπερ ... bis 776, 24 ... μα]νίαν. Die zweite Lücke existiert zwischen Bl. 164v und 165r (PG 58, 778, 52 εἰ τὸν [... bis 780, 6 μυριά]κας αὐτοὺς νικήσωμεν.
16. (167ra - 176va): Λόγος ιζ' = Hom. 89, PG 58, 781-788 (zu Matth. 27, 62-64). Eine Lücke besteht zwischen Bl. 175v und 176r (PG 58, 786, vgl. 46/47 καὶ τὸ δὴ χαλεπώτερον ἔταν [... bis 787, 21 ...) καὶ τοῦ οὐρανοῦ.
17. (176vb - 186rb): Λόγος ιη' = Hom. 90, PG 58, 787 - 794 (zu Matth. 28, 11-14). Das Blatt 186v ist leer.

Auf Blatt 18r bis 19v ist an den Rändern geschrieben: Andreas von Kreta, Kanon «In mulieres unguiferentes», Odae 3-6 (unvollständig). Andreas von Kreta war einer der wichtigsten Prediger und Kirchen-dichter der Wende zum 8. Jahrhundert. Er dürfte um 660 in Damaskos geboren sein und wurde in Jerusalem Mönch und Kleriker im Kloster des Hl. Grabes. Nach 680 wurde er Diakon in Konstantinopel. Zuletzt wurde er zum Metropolit von Kreta (mit dem Sitz in Gortyn) ernannt. Er starb am 4.7.740. Er ist als Verfasser von rund 50 Homilien bekannt.

Größer ist sein Ruhm durch seine liturgischen Dichtungen. Er gilt als der Erfinder des liturgischen Kanons. Der berühmte «Große Kanon» mit 250 Strophen zeigt den Hang der Byzantiner zur überströmenden Umfänglichkeit.

Die Überlieferung der vier Oden ist die folgende. Der erste Hymnus steht auf fol. 18r in Unordnung. Die Superscriptio und eröffnenden Strophen sind unter das Kolophon des Logos I. des Johannes Chrysostomos geschrieben. Der Schreiber setzte fälschlich mit der 4. Strophe fort, erkannte den Irrtum, löschte die Zeilen und schrieb die 3. und 4. Strophe über die erste, rechts vom Kolophon. Der Hymnus ist am unteren Rand vollendet. Der 2. Hymnus auf fol. 18v im äußeren und unteren Rand ist in etwas verstümelter Form kopiert. Der 3. Hymnus auf fol. 19r (oberer und äußerer Rand) hat in der Superscriptio Verstümmelung erlitten. Der 4. Hymnus folgt dem dritten im äußeren vertikalen Rand, setzt fort im unteren Rand derselben Seite und endet im oberen Rand der Versoseite. Der Inhalt der Oden bezieht sich auf die Kreuzigung und Auferstehung Jesu und die Erlösung der Menschheit; die Fakten der Heilsgeschichte werden in reflektierender Form vorgebracht.

FRÜHBYZANTINISCHE INSCHRIFTEN AUS DACIA RIPENSIS

VELIZAR VELKOV/Sofia

Auf dem Territorium der Provinz Dacia Ripensis im heutigen Bulgarien wurden in den letzten Jahren zwei offizielle Inschriften entdeckt. Die eine stammt aus der Zeit des Kaisers Theodosios II. (408-450), die andere aus der des Kaisers Anastasios (491-518). Beide epigraphischen Dokumente enthalten neue Angaben über die von einigen politischen Ereignissen auf diesem Territorium oder in seiner Nähe bedingte militärische Bautätigkeit.

1. Bei Ausgrabungen der mittelalterlichen Festung in der Kaletoflur bei Berkoviza wurde 1964 ein Bruchstück von einer Marmorplatte mit einer lateinischen Inschrift¹ entdeckt. Die Platte wurde beim Bau der Festung wieder verwendet und in einer Basilica gefunden. Die unter den mittelalterlichen Überresten entdeckten Fundamente einer spätantiken Festung in Zusammenhang mit einigen frühbyzantinischen Basiliken liefern auch einen Hinweis auf die Entstehungszeit der Inschrift. Die Festung und die Siedlung lagen an der wichtigen Straße, die von Serdica (heute Sofia), der Hauptstadt der Provinz Dacia Mediterranea, nach Ratiaria (heute Arčar, Bez. Vidin), der Hauptstadt Dacia Ripensis' führte und den Bergpaß schützte.

Es handelt sich um den linken oberen Teil einer Marmorplatte, 0,41 m lang, 0,20 m hoch und 0,09 m stark, Buchstabenhöhe 0,04 m. Erhalten geblieben sind die ersten Zeilen einer Inschrift in lateinischer Sprache. Die Platte befindet sich im Museum von Berkoviza.

Lesbar ist:

Salvis D(ominis) N(ostris) H[onorio et Theodosio]

Iun(iore) perpetuis A[ug(ustis).....]

[...]y(ir) inl(ustris) pr(a)ef(ectus) pr(aetorio) Illyrici] - offensichtlich Teil einer offiziellen Inschrift, die zur Zeit der gemeinsamen Regier-

1. Vorläufige Mitteilung von D. Mitova-Džonova, Contribution épigraphique de la Haute époque à Byzance.-Et. balc. XII, 1 (1976) 142-144. Der Text der Inschrift ist nicht richtig gegeben. Über die ausgegrabene hier Basilica vgl. D. Mitova-Džonova, La basilique paléochrétienne B de «Kaletto» à Berkovica (bulg.)-Archeologija (Sofia), XIX (1977), 4, 47-54. Vgl. über die andere Basilica D. Mitova-Džonova, Peribolosat pri rannochristianskata basilika u nas (bulg.)-in: Proučvanija i konservacija na pametnicite na kulturata v Bulgaria (bulg.), Sofia, 1974, p. 57 ff., fig. 33

ung der Kaiser Honorios und Theodosios II. errichtet und in der auch der Name eines Präfecten Praetorio erwähnt wurde.

Aus der Erwähnung der beiden Kaiser Honorios / 17.1.395-15./ 27./VIII. 423/ und Theodosios II. /1. V. 408-28. VII. 450/ geht hervor, daß die Inschrift in die Zeit ihrer gemeinsamen Regierung zu datieren ist, d.h. zwischen dem 1. V. 408 und dem 15./27./VIII. 423 aufgestellt wurde².

In der Inschrift wird auch ein *v(ir) inl(ustris) pr(a)ef(ectus) pr(aetorio)* erwähnt, dessen Name unbekannt bleibt, da die Inschrift an dieser Stelle abgebrochen ist. Die Festung und die Basilika, in der die Inschrift gefunden wurde, lagen in der Diözese Dacia bzw. der Präfektur Illyricum, die zu dieser Zeit zum östlichen Teil des Reichs gehörte - *pars Orientis*³.

Aus der erwähnten Zeit (408-423) sind uns folgende *ppo Illyrici* bekannt:

Herculius⁴ - 11. IV. 408 - 24. VI. 410

Leontius⁵ - 17. VIII. 412 - 16. IV. 413

Strategius⁶ - 31. X. 415

Philippus⁷ - 6. VIII. 420 - 14. VII. 421

Nestorius⁸ - 421 - 423.

Aus dem erhalten gebliebenen Teil der Inschrift läßt sich nicht feststellen, auf welche der erwähnten Personen sich der Text bezieht oder ob es sich um einen bisher unbekannten Präfecten Praetorio handelt.

Durch den Text am Anfang der Inschrift rückt sie in die Nähe anderer zu dieser Zeit verfaßten Inschriften, die sich auf Fragen der Bautätigkeit beziehen: aus Afrika⁹: *Salvis D(ominis) N(ostris) Honorio*

2. Vgl. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire I*, Cambridge, 1971, p. 442 s. v. Fl. Honorius 3; II, Cambridge, 1980, p. 1100 s. v. Theodosios 6-zitiert weiter als PLRE.

3. Vgl. zuletzt Em. Demougeot, *Le partage des provinces de l'Illyricum entre la pars Occidentis et la pars Orientis, de la tétrarchie au règne de Theodoric*.-La Géographie administrative et politique d'Alexandre à Mahomet, Actes du Colloque de Strassbourg 14-16 juin 1979, Strassbourg [1981] p. 248 ff.

4. PLRE II, p. 545 s. v. Herculius 2.

5. PLRE II p. 668 s. v. Leontius 5.

6. PLRE II p. 1033 s. v. Strategius 3.

7. PLRE II p. 874 s. v. Philippus 2.

8. PLRE II p. 779 s. v. Nestorius 4.

9. Dessau ILS n. 5731.

et Theodosio p(er)p(etuis) Aug(ustis)...; aus Rom¹⁰: *Salvis ac florentibus D(ominis) N(ostris) Honorio et Theodosio perpetuis semper Aug(ustis)*, worauf folgt, was gebaut wurde, und wer es bauen ließ. Auch eine andere Bauinschrift, wiederum aus Rom und mit ähnlichem Text ist uns bekannt¹¹.

Offensichtlich ist auch die Inschrift aus Berkoviza anlässlich eines Wehrbaus errichtet worden. Wahrscheinlich war es die Festung auf dem Kaletu und dieser Bau wurde mit der Inschrift vermerkt. Nach seiner Zerstörung wurde die Inschrift bei späteren Umbauten wieder verwendet.

Mit Rücksicht auf die Deutung des Charakters der Inschrift und des erwähnten Präfekten könnte die bekannte Anweisung Theodosios' II. an Herculus ppo Illyrici, die 408 in Konstantinopel gegeben wurde, als Beweis angeführt werden. In dem Edikt wird angeordnet, Maßnahmen in Bezug auf Wehrbauten (*constructio murorum*) und die regelmäßige Lebensmittelversorgung der Einwohner Illyricums zu treffen¹². Als eine Bestätigung der Ausführung dieser Anordnungen könnte eine Inschrift angeführt werden, welche die Einwohner von Megara dem erwähnten Herculus zu Ehren anlässlich der von ihm organisierten Wiederherstellung der Stadtmauer und der Anlage einer Wasserleitung errichteten¹³.

In diesem Falle könnte folgende Wiederherstellung der Zeilen 2-3 der Inschrift angenommen werden: [...*Herculus*]v(ir) inl(ustris) pr(a)-ef(ectus) pr(aetorio) [Illyrici].

Es sei aber betont, daß die Provinz Dacia Ripensis ihrer wichtigen Lage wegen auch andere Male in kaiserlichen Anordnungen hinsichtlich der Instandhaltung der Festungen in dieser Provinz vorkommt. Schon 364 sandte Valentinianus das bekannte Edikt an Tautomedes,

10. Dessau ILS n. 5715.

11. Dessau ILS n. 5522: *Salvis Dominis Nostris Honorio et Theodosio victoriosissimis principibus, secretarium amplissimi senatus, quod vir inlustris Flavianus instituerat et fatalis ignis absumpsit, Flavius Annius Eucharis Epifanius v(ir) c(larissimus) praef(ectus) urb(i) vice sacr. iud., reparavit et ad pristinam faciem reduxit.*

12. Cod. Theod. XI 17, 4; Imp. Honor(ius) et Theodosius A(ugusti) Herculo ppo. *Constructioni murorum et comparationi transvectionisque specierum universi sine ullo privilegio coartentur ad necessitates Illyricanas.* Vgl. dazu G. Härtel, Zur Problematik der in der Niedergangsperiode des Imperium Romanum im 5. Jahrhundert an den praefectus praetorio per Illyricum gerichteten Gesetze anhand des Codex Theodosianus und des Codex Iustinianus. - Klio 65, 2 (1983) 408.

13. IG VII 13, dazu L. Robert, Hellenica IV, p. 60. Vgl. PLRE II, p. 545.

dux Daciae Ripensis, mit strengen Anordnungen in Bezug auf diese Bauarbeiten¹⁴.

Die im ersten Jahrzehnt des 5. Jahrhunderts von Konstantinopel ausgehenden Maßnahmen auf dem Gebiet des Wehrbaus in Dacia Ripensis waren wegen der von den Goten Alarichs verursachten Zerstörungen und Verwüstung während ihres Rückzugs vom Balkan nach Italien erforderlich. Dazu kam der Charakter Dacia Ripensis' als Grenzgebiet, das oft als Brücke für Barbareneinfälle in die zentralen Balkangebiete diente. Schon im selben J. Jahre, 408, überfielen die Skiren die Provinz und ihr Anführer Uldis wurde, wir wissen nicht genau wo, in der Umgebung von Castra Martis (heute Kula) geschlagen, einer Stadt, die nur einige zehn Kilometer von der Festung bei Berkoviza lag¹⁵. Bekannt ist auch das Edikt Theodosios' II. vom 12. April 409 auf Grund dessen die in der Provinz gefangengenommenen Skiren zu Kolonen gemacht und in Kleinasien angesiedelt wurden, wobei ihnen ausdrücklich verboten wurde, im Gebiet des heutigen Nordbulgarien zu bleiben¹⁶.

Die Inschrift von Berkoviza bezeugt in gewissem Maße die Fürsorge Konstantinopels für die Instandhaltung der Verteidigungsanlagen in dieser für die Verteidigung des Balkans so wichtigen Provinz.

2. Bei Ausgrabungen der römischen und frühbyzantinischen Stadt Ratiaria, Hauptstadt der Provinz Dacia Ripensis, wurde 1983 eine Kalksteinplatte, 0,56 m. hoch, 1,60 m. breit, 0,12-0,15 m. stark, Buchstabenhöhe 0,08-0,10 m. mit einer dreizeiligen Inschrift in lateinischer Sprache entdeckt. Die Platte war in die Fassade des Westtors von Ratiaria, des Haupttors der Stadt, eingebaut. Nach der Zerstörung des Tors und der Stadt im letzten Jahrzehnt des 6. Jahrhunderts zur Zeit der Einfälle der Awaren brach die ganze Fassade zusammen, und die Platte wurde *in situ* gefunden. Der Text ist von einer *tabula ansata* eingefasst und in der Anordnung der Zeilen wurde eine gewisse Symmetrie angestrebt. Für die gemeißelte Inschrift wurde eine ältere Platte benutzt, die aller Wahrscheinlichkeit eine Inschrift trug, da auf dem oberen Innenrah-

14. Cod. Theod. XV 1, 13 (De operibus publicis). Tautomedi duci Daciae Ripensis. In limite gravitati tuae commisso praeter eas turres, quas refici oportet, si forte indigeant refectione, turres administrationis tempore quotannis locis opportunis extrue. Quod si huius praecepti auctoritatem neglexeris, finita administratione revocatus in limitem ex propriis facultatibus eam fabricam, quam administrationis tempore adiumentis militum et impensis debueras fabricare, extruere cogeris.

15. Vgl. H. Vetters, Dacia Ripensis, Wien, 1950, p. 39 (Schriften der Balkankommission, Ant. Abt. XI).

16. Cod. Theod. V. 6, 3.

men der *Tabula* Buchstabenspuren zu bemerken sind, die bei der wiederholten Verwendung sorgfältig fortgemeißelt wurden. Der Text lautet:

+ Anastasiana
Ratiaria
semper floreat.

Es handelt sich um eine offizielle Inschrift, die von Ratiaria anlässlich der Umbenennung der Stadt auf den Namen des regierenden Kaisers Anastasios (491-518) gestiftet und am Westtor als Akklamation und Ausdruck des Dankes an den Kaiser angebracht wurde. Der Text weist auf bestimmte antike Traditionen hin - im 2. Jahrhundert hieß die Stadt Colonia Ulpia Traiana Ratiaria¹⁷. Gleichzeitig aber widerspiegelt sie eine Tendenz, Städte umzubenennen, die in einigen Perioden der spätantiken bzw. frühbyzantinischen Zeit, z.B. unter Diocletian, Konstantin dem Großen, Theodosios I., Anastasios und besonders Justinian I. stark ausgeprägt war. Das hängt mit ihrer intensiven Beschäftigung mit Befestigungs- und Bauarbeiten zusammen, die an manchen Orten auch im Bau neuer Festungen und Städte ihren Ausdruck fand. Zur Zeit Anastasios' erhielt eine unbekannte Siedlung in Thrakien, am Ägäischen Meer den neuen Namen Anastasiopolis¹⁸. In Anastasiopolis wurde auch der Name der älteren Siedlung Dara zu Mesopotamien verwandelt¹⁹. In Illyricum baute Justinian eine neue Stadt, Justiniana Prima, vermutlich bei dem heutigen Caričin Grad²⁰, in Epirus wurde aus dem alten Adrianopolis Justinianopolis; auch in den anderen Provinzen gibt es ähnliche Beispiele²¹.

Die Akklamation *semper floreat* in der Inschrift erinnert an die bekannte, sehr häufige Erwähnung der Hauptstadt Konstantinopolis (und zwar in offiziellen Dokumenten aus dem 5.-6. Jahrhundert) als *florentissima civitas, florentissima urbs*²².

Aus den Diözesen Dacien und Thrakien sind uns keine anderen steinernen epigraphischen Denkmäler mit dem Namen des Kaisers Anastasios bekannt. Auf dem bekannten Diskus des Bischofs von Tomi Paternus sind Texte in griechischer und lateinischer Sprache erhalten

17. CIL III 14499 vom Jahre 125.

18. Proc. de aedif. IV 11, 11.

19. Proc. de bello Pers. I 10, 13.

20. Proc. de aedif. IV 1, 18; 19.

21. Proc. de aedif. IV 1, 36.

22. Vgl. z. B. Cod. Theod. VII 18, 14; 15, 2, 4; Cod. Iust. 1, 53, 1; 3, 1, 15; 7, 33, 12, 3.

geblieben, unter denen auch *D(ominus) N(oster) Anastasius P(ius) Aug(ustus)* zu lesen ist²³.

In Istros, wieder in der Provinz Skythien, wurden Ziegelsteine mit Stempeln und Inschriften, die den Namen Anastasios enthalten, entdeckt, ein Zeugnis der regen Bautätigkeit in dieser Stadt zu Anfang des 6. Jahrhunderts²⁴. Diese Bautätigkeit betraf auch andere Siedlungen in Skythien wie z. B. Dinogetia (heute Bisericuța - Garvan). wo auch Ziegelsteine mit dem Stempel des Kaisers Anastasios gefunden wurden²⁵.

Was war der eventuelle Anlaß für die Benennung der Stadt nach dem Kaiser Anastasios? Die fördernde Politik Anastasios' gegenüber den Städten in mehreren Provinzen, besonders in Hinsicht auf Fragen des Festungsbaus, finanzielle und Verwaltungsfragen, ist gut bekannt²⁶. Seine vernünftige Finanzpolitik schuf günstige Voraussetzungen für die später unter Justinian entfaltete grandiose Bautätigkeit. Bekannt sind auch seine Fürsorge und seine strenge Kontrolle der Pflichterfüllung der Grenzheere, der sog. limitanei. Bei Ratiaria kommt offensichtlich die Beteiligung der Stadt an gewissen Ereignissen Ende des 5. und Anfang des 6. Jahrhunderts hinzu.

Im 2.-3. Jahrhundert war Ratiaria die größte und bedeutendste Stadt dieses Teils von Obermösien. Nach der Schaffung der Provinz Dacia Ripensis wurde es zur Hauptstadt dieser Provinz²⁷. Im 4.-5. Jahrhundert wurde dort die Garnison *Legio XIII Gemina* stationiert und die Stadt blieb weiterhin eine der wichtigsten Stationen der Donauflottille, des frühbyzantinischen Heeres und Sitz des *praefectus classis Ratiariensis*²⁸. Priscos nennt die Stadt "die größte und volkreichste"²⁹.

23. Vgl. *Em. Popescu*, Inscriptiile din secolele IV-XIII, descoperite în România, București 1976, n. 64 c 1.

24. *Popescu*, op. cit. n. 112; n. 113 a 1, b 1.

25. *Popescu*, op. cit. n. 246 a 2; b; e; f; Vgl. dazu *I. Barnea*, Contributions în Dobrudja History under Anastasius I. - Dacia, n. s. IV (1960) 363-375.

26. Vgl. *E. Stein*, Histoire de Bas-Empire II, Paris-Bruxelles-Amsterdam, 1949, p. 157 ff.; *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates³, München, 1963, p. 54 ff.; *A. H. M. Jones*, The Later Roman Empire 284-602, Oxford 1964, I, p. 230 ff.; p. 443 ff.

27. Vgl. *V. Velkov*, Ratiaria, eine römische Stadt in Bulgarien. - Eirene, Praha 1966, V, p. 155 ff. (= *V. Velkov*, Roman Cities in Bulgaria, Amsterdam 1980, p. 74 ff.).

28. Not. Dign. Or. 42, 43.

29. Prisc. fr. 3 (HGM I, p. 281, 23): πόλις μεγίστη καὶ πολυάνθρωπος. Zu dieser Zeit gehören auch Goldmünzen von Theodosius II, die in Ratiaria gefunden worden sind, vgl. *B. Filov*, Bull. Soc. Arch. Bulgare I, 1910, p. 12.

Von Einfällen betroffen wurde sie erst gegen die Mitte des 5. Jahrhunderts und es scheint, daß sie stark in Mitleidenschaft gezogen wurde. Ihre strategische Lage machte schnelle Wiederherstellungsarbeiten erforderlich und offensichtlich wurden diese schon zu Beginn der Regierung Anastasios' ausgeführt.

504 begann ein kriegerischer Konflikt zwischen den Gepiden und den Goten Theodorichs, dessen Ursache die Frage der Herrschaft über Sirmium (heute Sremska Mitrovica) und Pannonia Secunda war³⁰. Die Ostrogoten erwiesen sich als stärker und das Eingreifen Byzanz' war ungenügend. So wurde das byzantinische Heer 505 bei Horreum Margi (heute Cupria) am Margus (heute Morava) von Mundo geschlagen. Dieses Heer, das von Sabinianus, damals ppo Illyrici, angeführt wurde, zählte 10000 Mann, ein großer Teil davon waren Bulgaren³¹.

Einige Jahre später, 510, wurde Frieden geschlossen, bei dem Pannonia Secunda so geteilt wurde, daß Sirmium und der größere Teil der Provinz unter der Herrschaft Theodorichs blieben und ein kleiner Teil, der auch das Territorium der kleinen Stadt Bassiana erfaßte, unter der Herrschaft des Anastasios verblieb. Stein vermutet, daß Kaiser Anastasios aus diesem Anlaß Mundo, damals Foederat Theodorichs, die Herrschaft über das Donauufer in Moesia Prima, östlich von der Morava, d.h. in Nachbarschaft von Dacia Ripensis bzw. das Territorium Ratiarias zuerkannte³².

Ratiaria war das größte Militärzentrum im Inneren der Provinz und am Ufer der Donau in Dacia Ripensis, Ausgangspunkt für Kampfhandlungen gegen die benachbarten Moesia Prima und Pannonia Secunda. Der Donauweg war für die Donauflottille, die es der byzantinischen Armee ermöglichte, Singidunum (heute Belgrad) auch über den Lauf des großen Nebenflusses der Donau, Sava, sowie Sirmium zu erreichen, besonders wichtig.

Am Anfang des 6. Jahrhunderts war Ratiaria offensichtlich gut befestigt, alle älteren Schäden waren endgültig beseitigt. Die Annahme des Namens Anastasiana bedeutete auch einen gewissen Zuwachs seines Prestiges: sie betonte die Macht des Staates und des regierenden Kaisers eben durch den Namen der größten Stadt dieses Gebiets in unmittelbarer Nähe der Feinde von Byzanz.

30. Stein, op. cit. p. 156. L. Schmidt, Die Ostgermanen², München 1941 (Nachdruck 1969), p. 350.

31. Marcell. Com. ad. a 505.

32. Stein, op. cit. p. 156. E. Stein, Rheinisches Museum 74, p. 362-364.

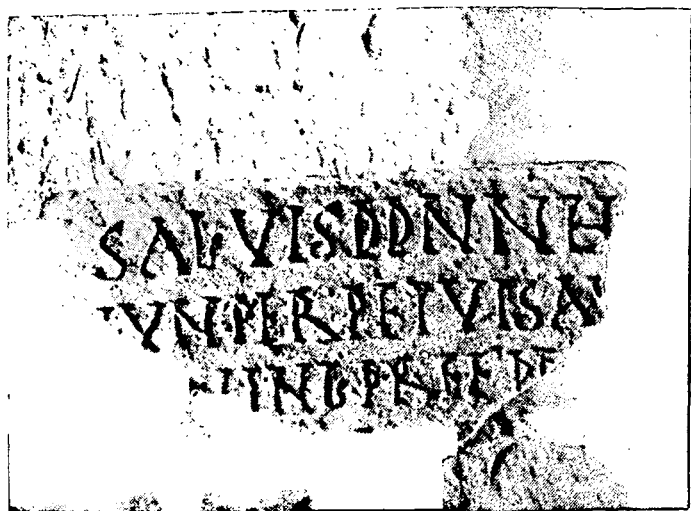

Abb. 1: Inschrift aus der Zeit der Kaiser Honorios und Theodosios II.

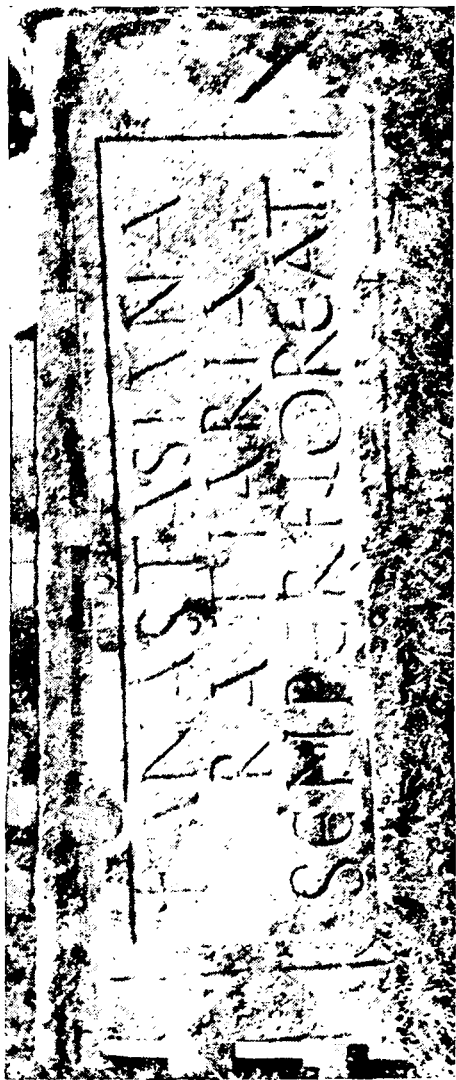

Abb. 2; Inschrift aus der Zeit des Kaisers Anastasios.

UN ROI AFRICAÏN A CONSTANTINOPLE EN 1203

BENJAMIN HENDRICKX/Johannesbourg

Robert de Clari raconte dans sa *Chronique de la quatrième Croisade* que les croisés rencontraient dans le palais d'Isaac II un roi noir chrétien. L'épisode n'est pas confirmée par d'autres sources contemporaines, grecques ou occidentales. Les auteurs modernes ne prêtent guère d'attention à l'information de Clari, et son éditeur, Ph. Lauer, se contente à noter qu'«il n'existe aucun texte éthiopien fournissant les noms des rois de Nubie de cette époque: on ne peut donc identifier celui-ci»¹.

Voyons ce que raconte Robert de Clari². La rencontre se situe peu après le couronnement d'Alexis IV (1er août 1203). Les barons, visitant les empereurs Isaac II et Alexis IV, voyaient entrer «un roi qui tout avoit le char noire, et avoit une crois en mi le front qui li avoit esté faite d'un caut fer». Ce roi logeait dans une des plus riches abbayes de Constantinople, qui lui avait été donnée comme logis par l'empereur Alexis III. Isaac se leva et reçut le roi avec honneur. Il fut présenté aux barons comme «li rois de Nubie, qui est venus en pelerinage en cheste vile». Le roi parlait en sa propre langue et on avait besoin d'un interprète. Le roi disait que son pays se trouvait à cent journées au-dessous de la ville de Jérusalem, qu'il avait visitée en pèlerin. Il avait quitté son pays avec une suite de 60 hommes, dont 50 périrent en route vers Jérusalem et 8 plus tard. Il déclarait aussi vouloir visiter Rome et Saint Jacques de Compostela, et de là retourner à Jérusalem pour y mourir. Dans son pays, disait-il, tous étaient chrétiens et à leur baptême, les enfants reçurent une croix à leur front, tatouée avec un fer ardent.

Rejeter le texte entier comme une invention de Clari, ne fait pas de sens. Les détails, comme la croix tatouée, sont trop précis.

L'arrivée du roi noir date donc du règne d'Alexis III (avril 1195-17 juillet 1203), probablement peu avant la prise de Constantinople par les croisés, donc au cours de la première moitié de 1203.

Qu'il s'agit d'un très haut personnage, ne fait pas de doute. L'attitude des empereurs byzantins le prouve: Alexis III lui avait donné séjour dans une riche abbaye comme «sires et demisiaus», et Isaac II se leva à l'entrée du roi et «s'en fist molt grant feste». Aussi la suite de

1. *Robert de Clari, La conquête de Constantinople*, éd. Ph. Lauer, 1956, p. 114.

2. *Clari*, chap. LIV.

60 hommes correspond à un nombre logique de personnes accompagnant un haut prince en pèlerinage.

* * *

Au début du 13e siècle la Nubie comprenait tout d'abord le royaume chrétien de Al-Maquirra³, dépendant ecclésiastiquement du patriarche monophysite d'Alexandrie. Plus au sud se trouvait un autre royaume, celui de 'Alwa. Leurs rois furent maintes fois médiateurs entre les rois éthiopiens et les patriarches et/ou sultans d'Egypte⁴. On a suggéré que la politique assez prudente de Saladine envers la Nubie chrétienne à la fin du 12e siècle était inspirée par la possibilité d'une alliance entre les croisés et la Nubie chrétienne⁵. Cependant, c'est exactement au cours du 13e siècle que la décadence de la Nubie chrétienne a commencé.

* * *

Nous sommes mieux informé sur la situation éthiopienne⁶. La dynastie de Zagwe y régnait au début du 13e siècle et Lalibela y était roi. Les dates précises du début et de la fin de son règne ne sont pas connues⁷. Les traditions hagiographiques et historiques donnent des détails qui peuvent nous intéresser. D'après le *Gedle*⁸ Lalibela, désigné à sa naissance symboliquement comme souverain futur par un essaim d'abeilles qui l'entouraient, craignait ensuite la haine de son frère Harbé et quittait la province de Lasta pour Jérusalem. Marié à Meskal Kibra après

3. Ce royaume était jusqu'à 975 tributaire de l'empereur byzantin et lui payait le *pactum*. De ce royaume dépendait la province marginale de Al-Maris.

4. Pour un aperçu approfondi de l'histoire nubéenne de cette période voir I. Hrbeq, «Egypt, Nubia and the Eastern Deserts», dans *The Cambridge History of Africa*, vol. 3, 1977, pp. 10 sq., surtout pp. 69-75.

5. Hrbeq, o.c., p. 74 remarque qu'il n'y a pas de témoignage ou de preuve pour cette assertion.

6. Voir T. Tamrat, «Ethiopia, the Red Sea and the Horn», dans *Cambr. Hist. of Africa*, vol. 3, pp. 99 sq., surtout pp. 112-123. — H. J. van Aswegen, *Geschiedenis van Afrika, Van die Vroegste Oorsprong tot Onafhanklikheid*. Pretoria-Cape Town, 1980, pp. 101-105 et S. Hable-Sellasié, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, Addis Ababa, 1972, pp. 239-287.

7. Tamrat, o.c., p. 115 affirme —sans références— que Lalibela était roi en 1205 et régnait encore en 1225. E. A. W. Budge, *A History of Ethiopia*, I-II, Oosterhout, 1970 (1928), p. 283 place sa mort (à l'âge de 70 ans) en 1220. Sellasié, o.c., pp. 265 sq. —en se basant sur les chroniques— situe sa naissance en 1120 et son règne de 1160 à 1211.

8. Texte chez J. Perruchon, *Vie de Lalibela, roi d'Ethiopie*, Paris, 1892. Pour une version abrégée en anglais, voir R. K. P. Pankhurst, *The Ethiopian Royal Chronicles*, Oxford Univ. Press, 1967, pp. 8-12.

son retour, il devint roi. D'après le *Zena Lalibela*⁹ il épousa d'abord Meskal Kibra et partit ensuite tout seul à Jérusalem. Après son retour il devint roi.

Etant roi, il fut —d'après le *Gedle*¹⁰— transporté miraculeusement au paradis où il reçut de Dieu l'ordre de construire à Lasta une série d'églises comme il les avait vues au paradis. Mais une autre source¹¹ raconte qu'il visitait Jérusalem, d'où il fut ensuite repatrié miraculeusement par des anges à Lasta, où il bâtissait —sur l'ordre du Christ— une seconde Jérusalem. En effet, Lalibela a fait bâtir 10 ou 11 églises dans un ensemble, qui imite sans doute le plan de la Sainte Ville. Il est donc possible que Lalibela a visité deux fois la Sainte Ville, une fois avant son règne (avant 1160?) et une fois —en tant que roi— avant la construction des églises. On doit noter que d'après une tradition locale¹² la onzième église, celle de Abba Libanos, aurait été construite par sa veuve après sa mort. Ainsi il semble que les églises furent bâties au début du 13e siècle.

Enfin, plusieurs traditions veulent que le roi a fait emploi d'artisans et d'architectes chrétiens non-éthiopiens, une assertion qui cependant n'est plus généralement acceptée aujourd'hui¹³.

* * *

Du récit de Robert de Clari et des traditions nubéo-éthiopiennes, on peut déduire certaines conclusions et présenter —avec prudence— certaines hypothèses:

(i) on n'a aucune raison valable pour rejeter le témoignage de Robert de Clari. Or son «roi de Nubie» est, si non un roi, au moins un personnage très élevé et distingué;

(ii) ce roi (ou prince) est nubéen ou peut-être éthiopien. Le moyen-âge occidental et grec n'a pas fait une distinction nette entre ces deux termes¹⁴;

9. MS no 298 de la Bibliothèque de l'Institut d'Etudes Ethiopiennes (Addis Ababa)—cité et discuté par *Sellassie*, o.c., p. 266.

10. *Perruchon*, o.c., p. 56. *Pankhurst*, o.c., p. 9.

11. *Perruchon*, p. 104.

12. *Budge*, o.c., p. 177.

13. Le style de ces églises semble être typiquement éthiopien. Voir e.a. *J. Te-wolde Medhin*, «Introduction générale aux églises monolithes du Tigrain», *Proceedings of the 3th Intern. Congress of Ethiop. Studies*, Addis Ababa, 1966, I, pp. 83-98. D'autre part une certaine influence byzantine semble indéniable: *Budge*, o.c., p. 176 et *C. Conti Rossini*, *Storia d'Etiopia*, Bergamo, 1928, p. 315.

14. Voir e.a. *Budge*, o.c., p. vii et *Sellassie*, o.c., p. 48. Aussi le tatouage d'une croix au front est un usage typiquement éthiopien, pratiqué encore aujourd'hui.

(iii) ce roi peut donc être le roi de Al-Ma Qurra ou le roi de 'Alwa, ou celui d'Éthiopie;

(iv) le témoignage de Robert de Clari et les traditions hagiographiques autour de Lalibela pourraient se compléter mutuellement. Lalibela pouvait avoir visité Jérusalem et Constantinople en 1202/1203. En 1205 (ou plus tôt) il était de retour en Éthiopie où il construisait ses églises, peut-être avec l'assistance de certains maîtres byzantins et/ou levantins qui l'avaient accompagné à son retour;

(v) la visite du roi à Constantinople n'est pas sans importance. Elle prouve la continuation de l'existence de liens religieux entre Byzance et l'Orthodoxie monophysite africaine. En outre, la visite peut avoir eu une signification plus large, par exemple diplomatique et culturelle¹⁵. Notons cependant que le roi ne semble pas avoir su le grec. Malheureusement la visite se faisait en un temps où l'empire byzantin s'effondrait;

(vi) le fait que les croisés n'ont pas donné d'attention à la présence du roi prouve que les Occidentaux n'ont eu aucune intention ou désir à conclure une alliance avec les Chrétiens d'Afrique, dont l'existence même leur était peu connue. Le silence des sources suggère aussi que le roi a quitté Constantinople pendant ces temps troublés et qu'il n'y était plus au temps de la 2e prise de Constantinople en avril 1204.

15. Le témoignage de Robert de Clari nous oblige à reviser l'opinion générale comme exprimée chez Sellassie, p. 16 d'après laquelle il n'y avait pratiquement plus de contact entre Byzance et le monde éthiopien après le 6e siècle.

**Ο ΜΕΓΑΣ ΔΡΟΥΓΓΑΡΙΟΣ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΚΥΜΙΝΕΙΑΝΟΣ
ΚΑΙ Η ΣΦΡΑΓΙΔΑ ΤΟΥ (1099)**

N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ/Montréal

Ἡ μελέτη τῶν Βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων ἔχει σημειώσει ἀξιόλογη πρόοδο τὶς τελευταῖες δεκαετίες. Χάρη στὰ δημοσιεύματα τοῦ V. Laurent¹, τῶν Γ. Ζάκου καὶ Ἀ. Βεγλερ², καί, πὶο πρόσφατα, τοῦ W. Seibt³, πολλὲς καινούργιες σφραγίδες ἔγιναν γνωστές, σωστὰ διαβασμένες καὶ σχολιασμένες. Τὸ νέο αὐτὸ καὶ πολλαπλὰ ἐνδιαφέρον ὑλικὸ φώτισε πολλὲς πτυχὲς τῆς Βυζαντινῆς ζωῆς, ἰδιαίτερα τὴν διοίκηση καὶ τὴν προσωπογραφία τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἕνα σοβαρὸ πρόβλημα ποὺ παρουσιάζει ἡ μελέτη τῶν μολυβδοβούλλων εἶναι ἡ χρονολόγησή τους. Ἐλάχιστα μολυβδόβουλλα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια μὲ βάση ἐσωτερικὰ ἢ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα. Συνήθως ὁ μελετητὴς προσπαθεῖ νὰ χρονολογήσει κατὰ προσέγγιση ἓνα μολυβδόβουλλο μὲ βάση τὴν γενικὴ του ἐμφάνιση, τὴν εἰκονογράφησή του, τοὺς ἐπιγραφικοὺς του χαρακτήρες, τὶς διακοσμητικὲς του λεπτομέρειες, κτλ. Ὡστόσο ἡ ἐργασία αὕτη παρουσιάζει σημαντικὲς δυσκολίες, ἂν δὲν εἶναι κανεῖς εἰδικευμένος στὴν σιγilloγραφία, γιατί δὲν ὑπάρχουν συστηματικὰ βοηθήματα. Ἕνα τέτοιο μικρὸ βιβλίο ἐτοιμάζεται καὶ θὰ εἶναι μιὰ συλλογὴ χρονολογημένων σφραγίδων μαζὶ μὲ τὶς φωτογραφίες τους. Στὸ βιβλίο αὐτό, ποὺ συντάσσεται μέσα στὰ πλαίσια τῆς καταλογογράφησης τῶν 17.000 μολυβδοβούλλων τῶν συλλογῶν τοῦ Πανεπιστημίου Harvard, θὰ συγκεντρωθοῦν ὅσο γίνεται περισσότερες σφραγίδες μὲ ἀναμφισβήτητη χρονολογία: πρῶτα-πρῶτα βέβαια αὐτὲς ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ κρέμονται ἀπὸ τὸ ἔγγραφο, τὸ ὁποῖο ἐπικύρωναν, καὶ χάρις στὸ ὁποῖο παίρνουν μιὰ ἀκριβέστερη καὶ ἀδιαφιλονίκητη χρονολογία· κατόπι ἄλλες, ποὺ σώζονται χωρὶς τὸ ἔγγραφό τους ἀλλὰ ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια ἢ ἀκόμα καὶ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα χάρις στὸ περιεχόμενό τους⁴. Μιὰ τέτοια σφραγίδα θὰ μᾶς ἀπασχολήσει παρακάτω:

1. V. Laurent, Documents de Sigillographie byzantine. La Collection C. Orghidan, Paris 1952. - V. Laurent, Les Sceaux byzantins du Médailleur vatican, Città del Vaticano 1962. - V. Laurent, Le Corpus des Sceaux de l'Empire byzantin, E', L'église, 1-3, Paris 1963-1972· B', L'administration centrale, Paris 1981.

2. G. Zacos - A. Vegler, Byzantine Lead Seals A', 1-3, Basel 1972.

3. W. Seibt, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, 1 Teil: Kaiserhof, Wien 1978. Πρβλ. W. Seibt, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, Wien 1976.

4. N. Oikonomides, Les sceaux de plomb byzantins conservés dans les collections de l'Université de Harvard (Dumbarton Oaks - Fogg Museum of Art), XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten I/Beiheft, 3.1. - Προσπάθησα νὰ ἀποκατα-

Dumbarton Oaks, αρ. 55.1.4060. - Διάμ. 24 χιλιοστά. Σκαλισμένη επιφάνεια: 23 χιλ. και κεντρικός κύκλος 15 χιλ. Διατήρηση άρκετά καλή.

α) Στο κέντρο ή Θεοτόκος, καθισμένη σέ θρόνο μέ κυλινδρικό μαξιλάρι, χωρίς έρεισίνωτο, κρατᾶ τόν Χριστό πάνω στά γόνατά της. Άριστερά και δεξιά ή έπιγραφή: ΜΡ - ΘΥ: Μ(ήτη)ρ Θ(εο)υ. Στην περιφέρεια, ανάμεσα σέ δύο συγκεντρικούς κύκλους από κουκίδες, ή έξῆς έπιγραφή, πού αρχίζει από την κορυφή: + ΤΥΚΑΝΙΚΛΕΙΝΗΣΦΡΑΓΙΣΕΥΡΑΘΙΝ.

β) Στο κέντρο ό αρχάγγελος Μιχαήλ ὄρθιος, μέ άνοιχτά φτερά, φορᾶ τόν λῶρο, ή ἄκρη τοῦ όποίου πέφτει πάνω από τόν άριστερό του βραχίονα· κρατᾶ ένα μακρό λάβαρο στο δεξιό του χέρι και μιᾶ σφαίρα μέ σταυρό στο άριστερό. Άριστερά και δεξιά ή έπιγραφή: $\overset{x}{A} - \overset{x}{M}$: Α(ρ)χ(άγγελος) Μ(ι)-χ(αήλ). Στην περιφέρεια, ανάμεσα σέ δύο συγκεντρικούς κύκλους από κουκίδες, ή έξῆς έπιγραφή πού αρχίζει από την κορυφή: ΑΡΧΟΝΤΟΘΕΩΝΩΝΣΡΟΛΥΧΕΛΑΝΔΙΩΝ.

Οί δύο κυκλικές έπιγραφές αποτελοῦν δύο στίχους σέ λαμβικό τρίμετρο —ή δωδεκασύλλαβο:

+ Τοῦ κανικλείου ή σφραγίς Εὑσταθίου
ἀρχοντος ἔθνῳν (και) στόλου χελανδίων

Οί σφραγίδες πού ἔχουν και στίς δύο τους πλευρές εἰκονογραφικές παραστάσεις μέσα σέ κυκλικές έπιγραφές εἶναι σχετικά άσυνήθιστες⁵. Ό τύπος αυτός, πού παρουσιάζει τό σοβαρό μειονέκτημα ότι πολὺ συχνά ή κυκλική έπιγραφή δέν έκτυπωνόταν καλά στη σφραγίδα, άπαντᾶ κυρίως στο δεύτερο μισό τοῦ ΙΑ΄ και στίς άρχές τοῦ ΙΒ΄ αἰ. Ἡ έξέταση τῆς έπιγραφικῆς και τῆς εἰκονογραφίας τοῦ μολυβδοβούλλου, πού μελετᾶμε, μᾶς όδηγεῖ στην ἴδια χρονική περίοδο. Τό σχῆμα τῶν γραμμάτων και ἰδιαίτερα ή επανειλημμένη χρήση τοῦ Ρ δείχνουν ότι ή έπιγραφή δέν μπορεῖ νά χαράχτηκε πριν από τίς

στήσω την άκριβῆ χρονολογία μιᾶς σφραγίδας τοῦ Dumbarton Oaks στο ἄρθρο μου: St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the Malyj Sion of Novgorod, Dumbarton Oaks Papers 34-35 (1980-81) 239-246.

5. Μερικά ένδεικτικά παραδείγματα: Laurent, Orghidan, 205· Laurent, Corpus E', 463, 1668 bis· Laurent, Vatican, 28· Seibt, Bleisiegel, 39, 81, 97· F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, Munchen 1948, 122/7.

τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΑ' αἰ. Ἐπὶ πλέον ἡ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μεταγενέστερη ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΒ' αἰ.: ἔχει θρόνο χωρὶς ἐρείσινωτο μὲ δύο (ὄχι τρία) πόδια ἀπὸ κάθε πλευρά⁶. Θὰ τοποθετήσουμε λοιπὸν τὴν σφραγίδα μας στὸν ΙΑ' /ΙΒ' αἰ., δηλαδὴ στὶς δεκαετίες πού προηγούνται καὶ ἀκολουθοῦν τὸ ἔτος 1100.

Αὕτῃ ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ζοῦσε ὁ εὐνοῦχος Εὐστάθιος Κυμνειανός, πού ἦταν, φαίνεται, ὁ ἰδιοκτήτης τῆς, ἐφόσον διετέλεσε ἐπὶ τοῦ κανικλείου καὶ διοίκησε τὸν Βυζαντινὸ στόλο καὶ στρατὸ σὲ μεγάλες ὑπερπόντιες ἐπιχειρήσεις (βλ. πιδό κάτω): πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὸν ἀσυνήριστο συνδυασμὸ διοικητικῶν καθηκόντων πού περιγράφονται στὴν σφραγίδα μας. Ἐπιπλέον φαίνεται ὅτι ὁ Εὐστάθιος αὐτὸς ἦταν καὶ ποιητής. Στὸν Παρισινὸ Ἑλληνικὸ κώδικα suppl. 690 σώζεται ἓνα ἔμμετρο αἰνίγμα γραμμμένο ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο *κανίκλη* σὲ δωδεκασυλλάβους, ὅμοιους μὲ τοὺς στίχους τῆς σφραγίδας πού μελετᾶμε⁷. Προφανῶς λοιπὸν θὰ συνέθεσε ὁ ἴδιος τὴν ἐπιγραφή τοῦ μολυβδοβούλλου του, καί, πιθανώτατα, ἐπέβλεψε τὴν χάραξή τῆς ἀποφεύγοντας ἔτσι τελείως τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα. Ἡ παρατήρηση αὕτῃ ἔχει κάποια οὐσιαστικὴ σημασία: προσπαθώντας νὰ συμβιβάσει τὴν ἀπαρίθμηση τῶν τίτλων του μὲ τὸ μέτρο, ὁ Εὐστάθιος ἀναγκάσθηκε νὰ χρησιμοποιήσῃ περιφράσεις ἀντὶ γιὰ τεχνικοὺς ὅρους⁸· δικαιούμαστε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ περιφράσεις αὐτὲς ἀποδίδουν τὶς πραγματικὲς ὑπηρεσίες πού εἶχε καθῆκον νὰ ἐκτελέσει ὁ Εὐστάθιος.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τὶς πληροφορίες πού παρέχει γιὰ τὴν σταδιοδρομία τοῦ Εὐσταθίου ἡ μοναδικὴ ἀφηγηματικὴ πηγὴ μας, ἡ Ἀλεξιάς τῆς Ἄννας Κομνηνῆς:

— γύρω στὸ 1086-1087: ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς ἀναθέτει *Εὐσταθίῳ τῷ τοῦ στόλου δρουγγαρίῳ*⁸ τὴν ἀνέγερση τοῦ φρουρίου τῆς Κιβωτοῦ στὸν κόλπο τῆς Νικομήδειας. Τὸ ἔργο ἐκτελεῖται μὲ ἐπιτυχία, μολονότι ἡ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ ἴδια ἡ Νικομήδεια βρισκόταν τότε στὰ χέρια τῶν Τούρκων.

— 1095: τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα συλλαμβάνουν στὴν Θράκη ἓναν ἐπαναστάτη, ὁ ὁποῖος διέδιδε πῶς ἦταν ὁ τέως αὐτοκράτορας Ρωμανὸς Διογένης. Ἐπειδὴ ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς ἀπουσίαζε τότε ἀπὸ τὴν πρωτεύου-

6. Πρβλ. τὶς ἀπεικονίσεις τῆς Θεοτόκου στὴν πατριαρχικὴ σφραγίδα (*Laurent, Corpus E'*/1, 18 κέξ.). Τὸ ἐρείσινωτο τοῦ θρόνου ἐμφανίζεται τὸν ΙΓ' αἰ. Κι ὁ θρόνος εἰκονίζεται συστηματικὰ μὲ τρία πόδια στὴν κάθε πλευρὰ του ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ πατριάρχου Ἰωάννη Θ' Ἀγαπητοῦ (1111-1134) καὶ πέρα.

7. *L. Sternbach, Analecta Byzantina, České Museum Filologické* 6 (1900) 291-293. Πρβλ. *F. Dölger, Der Kodikellos des Christodoulos in Palermo, Archiv für Urkundenforschung* 11 (1929) 48 = *Byzantinische Diplomatie, Ettal* 1956, 54.

8. *Anne Comnène, Alexiade, εκδ. B. Leib, B', Paris* 1943, 71. Πρβλ. *B. Skoulatos, Les personnages byzantins de l'Alexiade, Louvain* 1980, 85-87.

σα, ἡ μητέρα του, "Αννα Δαλασσηνή, ποὺ ἀσκοῦσε τὴν ἀντιβασιλεία, ἀνέθεσε στὸν δρουγγάριον τοῦ στόλου Κυμινειανόν, τὸν ἐκτομίαν Εὐστάθιον⁹ τὴν μεταφορὰ τοῦ κρατουμένου στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὸν δρόμο, ὁ Εὐστάθιος διέταξε τὴν τύφλωση τοῦ Ψευδο-Διογένη.

— γύρω στὸ 1099: στὰ πλαίσια τῶν ἐπιχειρήσεων ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν τοῦ Βοημούδου, ποὺ μετεῖχαν στὴν πρώτη σταυροφορία, ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς ἀναθέτει τὴν κατάληψη, ὀχύρωση καὶ φρούρηση τῆς Κωρύκου καὶ τῆς Σελεύκειας στὸν ἐκτομίαν Εὐστάθιον, ἀπὸ τῆς τοῦ κανικλείου ἀξίας μέγαν δρουγγάριον τοῦ στόλου προχειρισάμενος¹⁰. Ἐπίσης τοῦ ἀναθέτει νὰ διορίσει τὸν δούκα, ὁ ὁποῖος θὰ ἀναλάμβανε τὴν διοίκηση καὶ ὑπεράσπιση τῶν δύο φρουρίων μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ στόλου. Ἡ ἐπιχείρηση ἐκτελέσθηκε μὲ ἐπιτυχία καὶ ἔτσι, ὅταν γύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Εὐστάθιος μεγάλως παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἐπαινεθεὶς δαφνιῶς πεφιλοτίμηται.

— 1107, πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη Νοεμβρίου: ἐνῶ πρόκειται νὰ ξεκινήσει γιὰ ἐκστρατεία, ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς ἀναθέτει τὴν διοίκηση καὶ τὴν ἀμυνα τῆς Κωνσταντινούπολης σὲ δύο ἀξιωματοῦχους: τὸν μέγαν δρουγγάριον τοῦ στόλου καὶ ἐκτομίαν Εὐστάθιον τὸν Κυμινειανόν καὶ Νικηφόρον τὸν τοῦ Δεκανοῦ καλούμενον¹¹. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἐνῶ ὁ Εὐστάθιος ἀναλάμβανε τὰ παραπάνω καθήκοντα, ὁ Βυζαντινὸς στόλος, ἢ τουλάχιστον τὸ μεγαλύτερο μέρος του, ποὺ συμπεριλάμβανε καὶ ἄμεσους ὑφιστάμενους τοῦ δρουγγαρίου¹², βρισκόταν στὴν Ἀδριατικὴ ὑπὸ τὴν διοίκηση τοῦ μεγάλου δουκὸς Ἰσαακίου Κοντοστεφάνου.

Αὕτῃ εἶναι ἡ χρονολογικὰ τελευταία μνεία τοῦ Εὐσταθίου Κυμινειανοῦ στὸ ἔργο τῆς "Αννας Κομνηνῆς, χάρις στὴν ὁποία μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια τὴν σφραγίδα τοῦ Dumbarton Oaks. Δὲν μπορεῖ νὰ χαράχθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1095, ὅταν ὁ Εὐστάθιος ἦταν ἀπλὸς δρουγγάριος τοῦ στόλου καὶ δὲν εἶχε ἀκόμη προαχθεῖ στὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε κατεῖχε, τουλάχιστον ὡς τὸ τέλος τοῦ 1094, ὁ Μανουὴλ Φιλοκάλης¹³. Τὸ ἀξίωμα ὅμως αὐτὸ τοῦ δόθηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα λίγο ἀργότερα, ἀνάμεσα στὸ 1095 καὶ τὸ 1099, προφανῶς σὰν ἀνταμοιβὴ γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του. Ἔτσι ὁ Εὐστάθιος ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν διοίκηση τοῦ στόλου

9. *Anne Comnène*, Β', 201.

10. *Anne Comnène*, Γ', Paris 1945, 45-46.

11. *Anne Comnène*, Γ', 87.

12. *Anne Comnène*, Γ', 81. Τὸ χωρίο πρέπει νὰ διορθωθεῖ: τὸν καλούμενον δεύτερον τοῦ δρουγγαρίου τοῦ στόλου μετὰ τοῦ ἐξκουσσάτου μονήρους ... Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὸν κόμητα τοῦ δευτέρου βάνδου τοῦ βασιλικοῦ στόλου καὶ ὄχι γιὰ τὸν δρουγγάριον τὸν Ἰδιο. Πρβλ. τὸ ἄρθρο μου *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)*, *Travaux et Mémoires* 6 (1976) 147, ὑποσ. 138.

13. *P. Gautier*, *Le synode des Blachernes (fin 1094). Etude prosopographique*, *Revue des Etudes Byzantines* 29 (1971) 241.

καὶ ἀνέλαβε τὴν φύλαξιν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ μελανοδοχείου μὲ τὸ κιννάβαρι· ἦταν μιὰ θέση ἐμπιστοσύνης, στὸ ἄμεσο περιβάλλον τοῦ αὐτοκράτορα, μὲ καθήκοντα περιορισμένα ἀλλὰ μὲ σημαντικὴ ἀκτινοβολία¹⁴. Ὡστόσο, ὅταν ἀργότερα, τὸ 1099, παρουσιάσθηκε ἡ ἀνάγκη μιᾶς μακρυνῆς καὶ δύσκολης ναυτικῆς ἀποστολῆς, ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς ἐμπιστεύθηκε καὶ πάλι τὸν στόλο στὸν Εὐστάθιο, ἀπονέμοντάς του τὴν φορὰ αὐτὴ τὸν τίτλο τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνήκει ἡ σφραγίδα τοῦ Dumbarton Oaks, ἡ ὁποία δείχνει πῶς ὁ Εὐστάθιος διατήρησε τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου ἀκόμη κι ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα μὲ τὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα. Δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ θὰ συνέβαινε κάτι τέτοιο: γνωρίζουμε πολλοὺς ἐπὶ τοῦ κανικλείου ποὺ ταυτόχρονα κατεῖχαν κι ἄλλες ψηλές διοικητικὲς θέσεις στὴν πρωτεύουσα· καὶ τουλάχιστον ἓνα, τὸν Νικηφόρο Οὐρανό, ποὺ διατήρησε τὸν τίτλο αὐτὸ ἐπὶ κάμποσα χρόνια πρὶν καὶ μετὰ τὸ ἔτος 1000, ἐνῶ ἦταν ἀνώτατος διοικητὴς τοῦ Βυζαντινοῦ στρατοῦ ξηρᾶς στὰ Βαλκάνια καὶ στὴν Ἀνατολή¹⁵.

Οἱ περιφράσεις ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Εὐστάθιος στὸν δεύτερο στίχο τῆς σφραγίδας του περιγράφουν μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια τὰ καθήκοντα ποὺ ἀνέλαβε τὸ 1099. Ἡ ἔκφραση *ἄρχοντος ἔθνων* ἀντιστοιχεῖ πρὸς τοὺς τίτλους *ἐθνάρχης* ἢ *πριμικήριος τῶν ἐθνικῶν*, τοὺς γνωστοὺς ἀπὸ τὸν Ι΄ αἰῶνα καὶ τὸν ΙΑ΄¹⁶, ποὺ δηλώνουν τὸν ἀρχηγὸ τῶν ξένων μισθοφόρων στὴν ὑπηρεσία τῆς αὐτοκρατορίας. Ξέρουμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ξένων μισθοφόρων αὐξήθηκε σημαντικὰ τὸν ΙΑ΄ αἰ.¹⁷ καὶ ὅτι ἀπετέλεσαν χωριστὰ στρατιωτικὰ σώματα, μὲ δικούς τους ἀρχηγούς: οἱ πηγές τῆς ἐποχῆς τὰ ξεχωρίζουν μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὰ σώματα τῶν Βυζαντινῶν στρατιωτῶν¹⁸. Ἡ σφραγίδα, λοιπόν, τοῦ Dumbarton Oaks δείχνει ὅτι ἡ ναυτικὴ ἐκστρατεία ποὺ ὀργάνωσε ὁ Εὐστάθιος τὸ 1099 γιὰ τὴν Κώρυκο καὶ τὴν Σελεύχεια ἔγινε μὲ σώματα ποὺ τὰ ἀποτελοῦσαν κυ-

14. Ἡ βασικὴ μελέτη γιὰ τὸν ἐπὶ τοῦ κανικλείου εἶναι τοῦ Dölger, *Der Kodikellos*, 46-57 = *Byz. Dipl.*, 50-65. Πρβλ. καὶ F. Dölger, J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre*, München 1968, 126, 131, 132. Καί, πιὸ πρόσφατα, Laurent, *Corpus B'*, 101-109, ἀρ. 218-228.

15. Dölger, *Byz. Dipl.*, 54. Πρβλ. J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Paris 1960, 176 (συγχαρητήρια στὸν ἐπὶ τοῦ κανικλείου [Νικηφόρο Οὐρανό] γιὰ τὴν νίκη του κατὰ τῶν Βουλγάρων στὸν Σπερχεῖδ τὸ 997).

16. Πρβλ. R. Guiland, *Termes désignant le commandant en chef des armées byzantines*, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 29 (1959) 60 = *Recherches sur les institutions byzantines*, Berlin-Amsterdam 1967, 394. V. Šandrovskaja, στὸ *Palestinskij Sbornik* 23 (1971) 29· τίς παρατηρήσεις τοῦ V. Laurent στὴν *Byzantinische Zeitschrift* 64 (1971) 527· καὶ N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 333.

17. Πρβλ. L'évolution, δ.π., (σημ. 12), 144.

18. Στὰ αὐτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα τοῦ ΙΑ΄ αἰ., μὲ τὰ ὁποῖα παραχωροῦνται φορολογικὲς ἀπαλλαγές, γίνεται συστηματικὰ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὶς «Ρωμαϊκές» καὶ τίς «ἐθνικές» παραταγές. Βλ. καὶ Anne Comnène, A', 158· B', 97, 193, 204, 221.

ρίως, ἂν ἔχι ἀποκλειστικά, ξένοι μισθοφόροι, ἓνα μέρος ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔμειναν ἐκεῖ ὡς φρουρές.

"*Αρχων ... στόλου χελανδίων χρησιμοποιεῖται ἀναμφισβήτητα ἀντὶ γιὰ τὸν τεχνικὸ ὄρο μέγας δρουγγάριος τοῦ στόλου*"¹⁹. Πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τῶν αὐτοκρατορικῶν πολεμικῶν πλοίων, τῶν *χελανδίων* (ἢ *δρομώνων*)²⁰ ποὺ στάθμευαν στὸν ναύσταθμο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ τίτλος τοῦ ναυάρχου αὐτοῦ ἦταν *δρουγγάριος τοῦ πλοῦμου* ἢ *τῶν πλοῦμων* (I' αἰ.), *δρουγγάριος τοῦ στόλου* (IA' αἰ.), *μέγας δρουγγάριος τοῦ στόλου*. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς τίτλος νομίζω ὅτι πρωτοδημιουργήθηκε γιὰ τὸν Εὐστάθιο τὸ 1099²¹.

Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἐμφανίζονται κι ἄλλα στρατιωτικὰ ἀξιώματα σύνθετα μὲ τὸ ἐπίθετο *μέγας*, ὅπως *μέγας δομέστικος*, *μέγας δούξ* κτλ., τὰ ὁποῖα συνήθως ἀπονέμονται σὲ ἄτομα ποὺ ἀσκοῦν ἰδιαίτερα πλατεῖες ἐξουσίες. Στὴν περίπτωση τοῦ Εὐσταθίου αὐτὸ εἶναι σαφές: διοίκηση τοῦ στόλου, διοίκηση τῶν μισθοφόρων τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς, δικαίωμα νὰ διορίσει αὐτὸς τὸν νέο δούκα Σελευκείας καὶ Κωρύκου. Μ' ἄλλα λόγια, τὸ 1099 ὁ Εὐστάθιος εἶχε ἀναλάβει τὴν γενικὴ διοίκηση μιᾶς μεγάλης ἀμφίβιας ἐπιχείρησης, ἀνάλογης μὲ αὐτὲς ποὺ ἐκτελοῦσαν οἱ πρῶτοι μεγάλοι δοῦκες γύρω στὸ 1092²².

Ἡ τελευταία δεκαετία τοῦ IA' αἰῶνα συμπίπτει μὲ μιὰ περίοδο γενικῆς ἀναδιοργάνωσης τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν δημιουργία μεγάλων συγκεντρωτικῶν διοικήσεων, τίς ὁποῖες ἀναλαμβάνουν κυρίως οἱ στενοὶ συγγενεῖς τοῦ αὐτοκράτορα. Βέβαια ὁ εὐνοῦχος Εὐστάθιος δὲν ἦταν μέλος τῆς οἰκογένειας τῶν Κομνηνῶν. Ἔτσι, μολοντί εἶχε τὴν ἀμέριστη ἐμπιστοσύνη τοῦ αὐτοκράτορα, δὲν ἔφτασε ποτέ του στὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου δουκός, ὅπως ὁ Ἰσαάκιος Κοντοστέφανος, ὁ ὁποῖος ὀδήγησε τὸν Βυζαντινὸ στόλο ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν στὴν Ἀλβανία τὸ 1107. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ Εὐστάθιος, ποὺ θὰ εἶχε πιά ἀρχίσει νὰ γερνάει, ἔμεινε στὴν Κωνσταντινουπόλη. Ἡδη ἡ διοίκηση τοῦ Βυζαντινοῦ στόλου ξέφευγε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου γιὰ νὰ περάσει μόνιμα στὰ χέρια τοῦ μεγάλου δουκός.

19. Βασικὴ μελέτη: R. Guiland, *Le Drongaire de la flotte, le Grand drongaire de la flotte, le Duc de la flotte, le Mégaduc*, *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951) 212-240. Πρβλ. *Hélène Ahrweiler, Byzance et la Mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, 122 κέξ., 151 κέξ., 205 κέξ., καὶ *L'évolution*, ὁ.π., 146-7.

20. *Ahrweiler*, ὁ.π., 409-418.

21. Ἡ Ἄννα Κομνηνὴ (Α', 114) πιθανώτατα κάνει ἀναχρονισμό δταν ἀναφέρει πῶς ὁ θεῖος της, Νικηφόρος Κομνηνός, εἶχε ὀνομασθεῖ *μέγας δρουγγάριος τοῦ στόλου* γύρω στὸ 1081. Ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς (Βόννη, Γ', 733: *σεβαστὸν καὶ τοῦ στόλου δρουγγάριον*) δὲν ἀναφέρει τὸ ἐπίθετο «μέγας».

22. Πρβλ. *L'évolution*, ὁ.π., 147.

Ναύαρχος, στρατάρχης, βασιλικὸς γραμματικὸς ἀλλὰ καὶ στιχουργός, ποὺ συνθέτει μόνος του τὴν ἐπιγραφή τῆς σφραγίδας του, ὁ εὐνοῦχος Εὐστάθιος Κυμνειανός, ποὺ δὲν ἔχει βέβαια καμιά σχέση με τὴν ἐκκλησία, ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν κοσμικῶν λογίων ποὺ διαφοροποιοῦν τὸ Βυζάντιο στὸν Χριστιανικὸ μεσαίωνα.

ΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΝ ΙΔ΄ ΑΙ.

ΙΩΑΝ. Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ/Θεσσαλονίκη

Ἡ Θεσσαλονίκη τὸν ΙΔ' αἰ. παρουσίαζε μεγάλη ἀκμή, ἂν καὶ ἡ αὐτοκρατορία συναντοῦσε μεγάλες δυσκολίες ἀπὸ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐκτάσεώς της, τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Καταλανῶν, τοὺς δυὸ ἐμφυλίους πολέμους, τὴν ἐπανάστασιν τῶν Ζηλωτῶν καὶ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν Σέρβων. Στὸν πρῶτο ἐμφύλιο πόλεμο ἀνάμεσα στὸν Ἀνδρόνικο Β' τὸν πρεσβύτερο καὶ τὸν ἐγγονό του Ἀνδρόνικο Γ' τὸ νέο ἡ Θεσσαλονίκη βρέθηκε στὴν κυριαρχία τοῦ δευτέρου καὶ δὲν ἔπαθε καμιά καταστροφή. Ἐπίσης τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ ἔμεινε πιστὴ στὸν ἀνήλικο αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε' καὶ τῇ μητέρα του Ἀννα τῆς Σαβοΐας καὶ ὁ Καντακουζηνός, παρόλο ποὺ προσπάθησε, δὲν κατάφερε νὰ τὴν κυριεύσει. Ἡ πόλις ὑπέφερε πολὺ ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Ζηλωτῶν (1342) ποὺ ἐξελίχθηκε σὲ ἐσωτερικὸ ἐμφύλιο πόλεμο. Ὅταν ἡ ἐπανάστασις τελείωσε, ἡ Θεσσαλονίκη ἀνέλαβε πάλι· καὶ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα ἔπесε στὰ χέρια τῶν Τούρκων ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐλευθερώθηκε πάλι στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΕ' αἰ.

Συγγραφεῖς ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ἐπαινοῦν τὴν πατρίδα τους καὶ γιὰ τὰ ἄλλα πλεονεκτήματά της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ σχολεῖα της καὶ τὴν παιδεία ποὺ καλλιεργεῖται τὰ χρόνια αὐτὰ ἐκεῖ. «Θεσσαλονίκη ἡ πλείστας τε καὶ λαμπρὰς πολλαχόθεν κεκτημένη τὰς ἀφορμὰς τῶν ἐπαίνων ἐν τούτῳ καὶ μόνον ἀντὶ πάντων ἀρκέσει πρὸς δόξαν, τὸ τοιούτων ἀνδρῶν αὐτὴν καὶ μητέρα καὶ τροφὸν πεφηνέναι καὶ κοσμεῖν μὲν ἑαυτὴν ἐντεῦθεν, τὴν ἑαυτῆς γεωργίαν τε καὶ καρπῶν, ἣ φησιν ὁ θεῖος ἀπόστολος μετέχουσιν πρῶτην, σεμνύνειν δὲ ἐκ περιουσίας καὶ τὰς τῶν πόλεων πλείστας τε καὶ μεγίστας νῦν μὲν μοναστῶν καὶ φροντιστηρίων τῶν μεγίστων μελιδωνοὺς τινὰς καὶ κορυφαίους προβαλλομένη, νῦν δὲ ταξιάρχας καὶ στρατηγούς καὶ πόλεων ἡγεμόνας, δικαστὰς τε τῶν κοινῶν καὶ λόγων καὶ σοφίας πανταδαπῆς καὶ Μουσῶν τροφίμους ὥς μηδὲ τῆς συγκλήτου βουλῆς καὶ τῶν περὶ τὸν βασιλεῖα τὴν καλὴν ἐκείνην φατορίαν ἀφεστηκέναι¹.

Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὴ Θεσσαλονίκη διαμένουν πολλοὶ σημαντικοὶ λόγιοι ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ φιλοσοφία, τὴ θεολογία καὶ τὸ δίκαιο, ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ σχολεῖα στὰ ὁποῖα φοιτοῦν καὶ διδάσκονται τὰ παιδιὰ. Ἀπὸ βίους

1. Δ. Τσάμης, Φιλοθέου Κοκκίνου, Βίος Ἀγίου Ἰσιδώρου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 94.

ἀγίων πού ἔζησαν τὸν ΙΔ' αἰ. πληροφοροῦμαστε γιὰ τὰ σχολεῖα καὶ γιὰ τὰ μαθήματα.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ βιογράφοι τῶν ἀγίων ἀκολουθοῦν στὴ συγγραφή τους ἓνα καθορισμένο σχέδιο. Γράφουν γιὰ τὴν πατρίδα τῶν ἀγίων, μετὰ γιὰ τοὺς γονεῖς, πού τοὺς περιγράφουν ὡς εὐγενεῖς καὶ εὐσεβεῖς, καὶ κατόπιν γιὰ τὶς σπουδὲς καὶ τὰ γράμματα πού ἔμαθε ὁ ἅγιος στὴν παιδικὴ καὶ νεανικὴ του ἡλικία. Γιὰ τὸ Φιλόθεο Κόκκينو τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, γεννημένο στὴ Θεσσαλονίκη καὶ συγγραφέα βίων ἀγίων² ὁ βιογράφος τοῦ μᾶς λέει: Ἐδόθη ἐκ νεαζούσης ἡλικίας εἰς διδασκάλους πεπαιδευμένους καὶ μὲ τὸ νὰ ἦτον φυσικὰ εὐφνῆς εἰς τὸν νοῦν ἔβαλε καὶ καλὴν σπουδὴν εἰς τὰ μαθήματα· ὅθεν εἰς ὀλίγον καιρὸν ὑπερέβη ὅλους τοὺς συνομίληκας συμμαθητάς του καὶ ἐπαιδεύθη γραμματικὴν, ρητορικὴν καὶ φιλοσοφίαν καὶ πᾶσαν ἄλλην ἐπιστήμην σοφώτατα, ὡς ἐκ τῶν συγγραμμάτων φαίνεται ὅτι ἦτον τέλειος εἰς τε τὴν ἔσω καὶ τὴν ἔξω ἐγκύκλιον φιλοσοφίαν· διότι ἔπρεπε νὰ ἔχη καὶ ἐκ τῶν ἔξωθεν λόγων ὡς συνεργοῦντας καὶ ὑπηρετοῦντας εἰς τὴν ἀλήθειαν πρὸς τὴν ἐξέτασιν τῶν κρειττόνων, ἵνα μὴ δυσκολεύεται ὁ νοῦς αὐτοῦ εἰς τὴν τοιαύτην καλλίστην ὁδοιορίαν. Ὅθεν ἔγινεν εἰς ὅλους ἐράσμιος καὶ εἰς μὲν τοὺς διδασκάλους ἦτον ποθεινὸς καὶ ἐπέραστος διὰ τὴν εὐφνίαν τοῦ νοῦς αὐτοῦ εἰς δὲ τοὺς συμμαθητάς του ἦτον παιδαγωγία ἀρετῆς καὶ παράκλησις καὶ εἰς ὅλους πασίχαρος καὶ ἦτον κοινὸν τῆς πατρίδος καλλώπισμα³.

Τὰ μαθήματα τῶν ἔξωθεν λόγων ἢ τῆς κλασικῆς παιδείας πού φαίνονται ἀμυδρά στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα φαίνονται καθαρὰ σὲ ἄλλους βίους πού ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ Φιλόθεος Κόκκινος καὶ στοὺς ὁποίους ἐπαναλαμβάνει τὴ σκέψη παλαιότερων βιογράφων ἀγίων⁴ οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζουν τὴν κλασικὴ σοφία ὡς ὑπηρετικὴ καὶ βοηθητικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς Ἀγ. Γραφῆς καὶ τῆς Θεολογίας.

Πρῶτα λοιπὸν τὸ παιδί τὸ τῶν ἱερῶν γραμμάτων ὡς χριστιανοῖς δηλαδὴ νόμος ἐκπαιδεύεται πεζαίτερον καὶ ἀπλοῦν καὶ οἷον εἰπεῖν εἰσαγωγικὸν πρὸς τὰ τῶν θείων Γραφῶν βάθη· συνασκει δ' ἐν βραχεὶ τούτοις καὶ τὰ ἱερὰ καὶ θεῖα μέλη πᾶσαν ἀρμονικὴν αὐτῶν ἐπιστήμην καὶ μέθοδον εἰς ἄκρον διεξελθόν, ὡς καὶ τάχει φύσεως καὶ σπουδῇ καὶ διδασκαλὸς αὐτῶν ἐν ὀλίγῳ χρηματίζει τοῖς ἄλλοις, ἐκκαιδέκατον ἔτι πον καὶ ταῦτα τῆς ἡλικίας διῶν ἔτος⁵.

Αὐτὸ ὅμως ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ ὅσα λέει πρὸς κάτω δὲν ἦταν τὸ κανονικό, γιατί τὰ παιδιά συνήθως ἀρχίζαν νὰ μαθαίνουν γράμματα ἀπὸ τὴ μικρὴ

2. Δ. Τσάμη, Τὰ Ἀγιολογικὰ ἔργα τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκη 1978.

3. Β. Δεντάκη, Βίος τοῦ Ἀγίου Φιλοθέου Κοκκίνου, σ. 66.

4. Ι. Ἀναστασίου, Ἡ κατάστασις τῆς παιδείας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Θ' αἰ., Θεσσαλονίκη 1966, σ. 65.

5. Βίος Ἀγ. Ἰσιδώρου, σ. 98.

ἡλικία καὶ δὲ μάθαιναν πρῶτα θρησκευτικὰ ὥς τὰ 16 χρόνια. Ἔτσι λοιπὸν τῶρα ποὺ ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος ἔφτασε στὴν ἡλικία αὐτὴ καὶ λόγων τῶν ἔξω καὶ τῆς ἐκεῖθεν ἐπιστήμης τε καὶ δυνάμεως ἀναγκαίως ἔδει τῇ καλλίστῃ ψυχῇ τε καὶ φύσει (δεῖ γὰρ ἡμῖν καὶ τῆς ἐκεῖθεν πάντας ἰσχύος καὶ συμμαχίας, ὥς ἂν ὑπηρέτας τε καὶ συνεργοὺς ἐκείνους ἔχωμεν τῶν καλλίστων καὶ δογμάτων φημί καὶ πολιτείας ἔνεκα καὶ πάσης ἀπλῶς τῆς ἀπλανοῦς τῶν καθ' ἡμᾶς ἱερῶν Γραφῶν θεωρίας ὥς ἐκεῖνος ἐξηγητὴς τε καὶ κήρυξ ἔμελλεν ὕστερον ἐσεσθαι κατὰ τὴν μεγάλην τοῦ θεοῦ βουλήν τε καὶ πρόγνωσιν, ἐκ μακροῦ τὰ τῶν μεγίστων πραγμάτων ἀρχάς τε καὶ ὑποθέσεις προκαταβαλλομένην τε καὶ κατασκευάζουσιν)⁶. Τῇ μόρφωσιν μὲ τὴν ἔξω σοφία τὴ θεωροῦσαν ἀπαράιτητη ὥστε νὰ εἶναι τέλειος καὶ μὴ σκάζειν πῶς ἐν τούτῳ τῷ μέρει⁷. τὸ ρῆμα αὐτὸ σκάζω (κουτσαίνω) μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν κατέχει κάποιος τὴν κλασικὴ παιδεία ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἀλλοῦ κι ἔτσι φαίνεται ὅτι εἶναι ὅρος ποὺ χαρακτηρίζει τὴν περίπτωσιν αὐτῇ⁸.

Ἐνῶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὁ Ἰσίδωρος διδάχτηκε μόνον τὰ χριστιανικὰ γράμματα, ἄλλος, ὁ ἅγιος Σάββας ὁ νέος σὲ πολὺ μικρὴ ἡλικία, παραδόθηκε σὲ γραμματεῖς καὶ παιδευτὲς οἱ ὅποιοι τοῦ δίδαξαν τὰ ἱερὰ καὶ ἡμέτερα μαθήματα ἀλλὰ συγχρόνως ὀλίγα ἀπὸ τὰ ἐγκύκλια καὶ ἔτσι γνώρισε τοὺς ἀρίστους ποιητὲς κι αὐτὸ θεωρήθηκε ἀπαράιτητο. Δεῖν γὰρ αὐτῷ καὶ τῶν ἔξω λόγων καλῶς ᾔετο, ὥστε συνεργοὺς ἔχειν καὶ ὑπηρέτας πρὸς γε τῶν κρειττόνων ἐξέτασιν καὶ μὴ σκάζειν αὐτῷ τὸν νοῦν ἐν τούτῳ τῷ μέρει καὶ δυσκινῆτως ἔχειν πρὸς τὴν καλλίστην ταύτην ὁδοιορίαν (ὁ καὶ πολλοὺς τῶν σπουδαίων ὥς τὰ πολλὰ πάσχοντας βλέπομεν) τῷ θεωρητικῷ τῆς ψυχῆς, τῆς τῶν Γραφῶν ἐπισκοτούσης ἀγνοίας, ἣν ἀπουσία δηλαδὴ λόγων κατασκευάζει⁹. Ἡ μόρφωσιν ποὺ πῆρε ἦταν ὀλίγα ταῖς περὶ λέξιν καὶ σύστασιν ἐξετάσεις καὶ τεχνολογίαις προσασχολῶν ἑαυτόν, ἃ δὴ γραμματικῇ χαρίζεσθαι πέφικεν, ἀναγνώσει τὸ πᾶν ἐδίδου, τοὺς ἠθικοὺς τε καὶ παραινετικοὺς τῶν λόγων διειξιών καὶ τὴν ἐντεῦθεν ἑαυτῷ θησαυρίζων ὠφέλειαν· ἱστορικῶν δὲ καὶ ποιητῶν ὅσον εἰς γνώμας φέρει καὶ τὴν ψυχὴν πρὸς ἀνδρίαν ἀλείφει φιλοπόνως ἀναλεξάμενος, τὸ μυθῶδες ἅπαν καὶ περιττόν ὥς κενὴν φλυαρίαν καὶ λόχον ἀτεχνῶς ὄντα ψυχῆς ἐς κόρακας φιλοτίμως ἀπέρριπεν¹⁰.

Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἄρχισε τὴ μάθησιν τῆς ἐλληνικῆς σοφίας σὲ πολὺ μικρὴ ἡλικία καὶ ἐπειδὴ δὲν μποροῦσε ν' ἀποστηθίσει, ἔτσι μικρὸς ποὺ ἦταν, πρὶν ἀρχίσει τὴν ἀποστήθισιν ἔκανε τρεῖς γονατιστὲς μετάνοιες καὶ προσευχὴ

6. Ἰδιο ἔργο, σ. 98.

7. Ἰδιο ἔργο, σ. 99.

8. Δημ. Τσάμη, Φιλοθέου Κοκκίνου Βίος Ἀγίου Σάββα τοῦ Νέου, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 44.

9. Ἰδιο ἔργο, σ. 44.

10. Ἰδιο ἔργο, σ. 45.

μπροστά στην εἰκόνα τῆς Θεοτόκου καὶ ἔτσι μὲ τὴ βοήθεια τῆς Παναγίας μάθαινε τὸ μάθημά του εὐκόλα¹¹.

Εἶδαμε ὅτι τὰ ἱερὰ γράμματα δὲν ἦταν ἀρκετὰ γιὰ ἓνα παιδί καὶ ἔπρεπε νὰ μάθει καὶ τὴν *ἔξω σοφία* καὶ τὸν Ἀγ. Ἰσίδωρο, ποῦ εἶχε περάσει τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία, ἡ μητέρα του τὸν παρακαλοῦσε καὶ προσευχόταν στὸ Θεὸ νὰ τὸν φωτίσει νὰ θελήσει νὰ μορφωθεῖ καὶ ὁ ἴδιος ζητοῦσε ἀπὸ τὸ Θεὸ νὰ τοῦ κάμει γνωστὸ τί πρέπει νὰ κάνει. Τελικῶς ἡ Παναγία φανερώθηκε σὲ ὄνειρο, καὶ ἔλυσε τοὺς δισταγμούς του, τὸν παρακίνησε στὴ μάθηση τῶν λόγων καὶ τοῦ γέμισε τὴν ψυχὴ μὲ ἐπιθυμία καὶ προθυμία. Ἡ Παναγία τοῦ εἶπε: *Τὸ παρὰ σουτοῦ πᾶν εἰσαγαγεῖν σὲ δεῖ πάση σπουδῇ μηδὲν πρὸς τοὺς λόγους καὶ τὴν ἐκείνων ἀσκησιν ἀναβαλλόμενον μηδοπωσιεῖν. Περὶ μέντοι τοῦ τέλους καὶ τῆς ἐκβάσεως τοῦ σκοποῦ λόγος, ἔστω σοι μηδειςτισοῦν τὸ παρὰπαν' ἡμῖν γὰρ ἐκείνου δήπου μελήσει καὶ τοῦ κατ' ἐκείνου γε πράγματος*¹².

Μετὰ ἀπὸ τὸ ὄνειρο αὐτὸ ὁ Ἰσίδωρος ἄρχισε τὴν τῶν μαθημάτων ὁδὸν μὲ μεγάλη ὀρεξὴ καὶ ἡ σπουδὴ του κράτησε τρία χρόνια στὰ ὁποῖα ὅπως γράφει ὁ βιογράφος του τοὺς εἰσαγωγικούς τε καὶ προτελείους τῶν λόγων ἐν ὀλίγῳ πάνυ διεξελθὼν καὶ τὴν ἐγκύκλιον ἀσκεῖ πᾶσαν, ποιητῶν τε καὶ ρητόρων ἀκροασάμενος ἱκανῶς καὶ γραμματικὴν εἰς ἄκρον οὕτωςι κατορθώσας ... τεχνολογίας λέγω τῆς περὶ λέξιν ἔνεκα καὶ συντάξεως, ἐτυμολογίας εὐρέσεώς τε καὶ ἀναλογίας καὶ τῶν ἄλλων τῶν ἐκείνης πάντων μερῶν¹³. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευσή αὐτὴ ὁ Ἰσίδωρος ἐγίνε διδάσκαλος. Παρόλα αὐτὰ ὁμοίως ὁ Ἰσίδωρος σὲ τίποτε ἄλλο δὲν ἔδινε σημασία παρὰ μονάχα στὴν ἀρετὴ, ἥθελε νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ τὴν ὕλη καὶ νὰ βρίσκεται μαζὶ μὲ τὸ Θεό. Ἀποφάσισε νὰ γίνε μοναχὸς καὶ πρὶν ἀκόμη πάει σὲ μοναστήρι ἄρχισε τὴν ἀσκήση, τίς νηστείες καὶ τὴν προσευχὴ στὸ σπίτι του τὸ ὁποῖο εἶχε μετατρέψει σὲ σχολεῖο· ἦν ἐν οἰκίᾳ πατρικῇ καὶ λόγων διδασκαλίᾳ καὶ σχολῇ παιδῶν, ἧς αὐτὸς δήπου προῦκάθητο, τὰ τῆς ἀκριβοῦς ἀναχωρήσεως καὶ ὑψηλοτάτης πολιτείας ἀσκῶν, ὡς καὶ τοῦτον μετὰ τοῦ θεοῦ δύνασθαι λέγειν Δαβὶδ «κατὰ μόνας εἰμὶ ἐγὼ ἔως ἂν παρέλθω»¹⁴.

Ἦταν λοιπὸν διδάσκαλος τῆς γραμματικῆς καὶ τῶν ἔξωθεν λόγων, ἀλλὰ ἡ μοναχικὴ του ιδιότης δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ διδάσκει κατὰ τοὺς λοιποὺς διδασκάλους καὶ ἔτσι οὐ λόγοις ἑλληνικοῖς καὶ συγγράμμασι καὶ αὐτὸς ἐνῆγεν ἐκείνους γιὰ τὸ θεωροῦσε ἀνάξιο σὲ χριστιανούς μύθοις ἑλλήνων φημί καὶ πλάσμασιν αἰσχρολογίαις τε καὶ τερατολογίαις τισὶν ἀλλοκότοις τὰς τῶν νέων τυποῦν ὥσανει καὶ διαπλάττειν ψυχάς¹⁵. Γι' αὐτὸ λοιπὸν χρησιμοποιοῦσε

11. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, Νέον Ἐκλόγιον, Ἀθήνα 1974.

12. Βίος Ἀγ. Ἰσιδώρου, σ. 99.

13. Ἰδιο ἔργο, σ. 100.

14. Ἰδιο ἔργο, σ. 102, ψαλμ. 140,10.

15. Βίος Ἀγ. Ἰσιδώρου, σ. 103.

ἄλλα βιβλία χριστιανικά, χρησιμοποιοῦσε τοὺς τῆς εὐσεβείας διδασκάλους καὶ καθηγητὰς καὶ τῶν ἔξω λόγων ἐφίστησιν ἐκείνοις τεχνίτας τε καὶ καθηγητὰς, καὶ μάλιστα γε τῶν ἄλλων τοὺς καθ' ἡμᾶς τρεῖς σοφοὺς τουτουσί, τοὺς φιλοσόφους καὶ διαλεκτικούς φημι καὶ φυσικοὺς καὶ ἀστρονόμους ἅμα καὶ ῥήτορας, τοὺς πᾶσαν μὲν ἐπιστήμην καὶ λόγων ἰδέαν οὐδὲν ἔλαττον τῶν ἐν τοῖς Ἑλλησιν ὀνομαστῶν τε καὶ ἄκρων κατωρθοκότας ... ἑλληνικὴ τε σοφία καὶ γλώττη τὰ ἐκείνων πάντα πνεύματι θείῳ καὶ τοῖς ἐξῆς ἡμῖν παραπέμψαντας, ἵνα καὶ τιμήσωσι λόγους τοὺς ἔξω, διὰ τῶν ὕγιων φημι τῆς ἀληθείας δογματῶν, καὶ τοὺς ἐκείνους πνέοντας καὶ ὥσαντι μόνοις γε ζῶντας ἐκείνοις πρὸς τὸν ὑγιᾶ τε καὶ ζῶντα τοῦ Θεοῦ μετελκύσωσι λόγον, λανθανόντως ὥσπερ ἐναγομένοις διὰ τοῦ συνήθους καὶ φίλους πρὸς τὴν ἀλήθειαν¹⁶.

Εἶναι φανερόν ὅτι ὁ βιογράφος ἐδῶ ἐννοεῖ ὅτι ὁ Ἰσίδωρος χρησιμοποιοῦσε τὰ ἔργα τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν στὴ διδασκαλία του, ἀντὶ γιὰ τὰ ἔργα τῆς κλασικῆς φιλολογίας. Μὲ τὰ ἔργα αὐτὰ μόρφωνε τοὺς μαθητές του, μὲ λόγο καὶ παιδεία ἀσκοῦσε τοὺς μαθητές του τὴν ἔξω καὶ τὴν ὑψηλὴν τε καὶ θεῖαν σοφίαν καθάπερ εἰς τινὰ δέσποιναν ἐπιτιθέντι τῇ δούλῃ.

Ἡ ἀντίληψη αὕτη ποῦ ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐδῶ, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἑλληνικὴ σοφία εἶναι ἡ δούλη καὶ ἡ χριστιανικὴ σοφία εἶναι ἡ δέσποινα, εἶναι παλαιὰ καὶ χρησιμοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρείας, συγγραφέα ποῦ ἀπέθανε στὶς ἀρχές τοῦ Γ' αἰ., ἂν καὶ ἔχει κάπως πιὸ διαφοροποιημένες ἀντιλήψεις. Ἀντίθετα μὲ ἄλλους χριστιανοὺς συγγραφεῖς τοῦ Β' αἰ. ποῦ περιφρονοῦσαν τὴν κλασικὴ παιδεία, ὁ Κλήμης ἔλεγε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ σοφία διαπαιδαγώγησε τοὺς εἰδωλολάτρεις νὰ δεχθοῦν τὸ Χριστό, ὅπως καὶ ἡ Π. Διαθήκη τοὺς Ἑβραίους καὶ ἔλεγε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ παιδεία πρὸς σοφίαν κτῆσιν συνεργεῖ καὶ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἔργο τῆς θείας προνοίας στὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀποδίδουμε ὅλα τὰ ἀγαθὰ ἐάν τε ἑλληνικά, ἢ ἐάν τε τὰ ἡμέτερα· πάντων γὰρ αἴτιος καλῶν ὁ Θεός. Καὶ γράφει γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ παιδεία χρῆσθαι μὲν οὐκ ἐνδιατρίβειν δὲ καὶ ἐνασμενίζειν τῇ κοσμικῇ παιδείᾳ παραινεῖ· προπαιδεύει γὰρ τῷ κυριακῷ λόγῳ τὰ κατὰ τοὺς προσήκοντας καιροὺς ἐκάστη γενεᾷ συμφερόντως δεδομένα. Ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς προσεκτικός· ἦδη γάρ τινες τοῖς φίλτροις τῶν θεραπαινίδων δελεασθέντες ὠλιγόωρησαν τῆς δεσποίνης φιλοσοφίας, καὶ κατεγῆρασαν οἱ μὲν αὐτῶν ἐν μουσικῇ οἱ δὲ ἐν γεωμετρίᾳ, ἄλλοι δὲ ἐν γραμματικῇ, οἱ πλεῖστοι δὲ ἐν ρητορικῇ¹⁷.

Ἔτσι λοιπὸν ὁ Ἰσίδωρος πρόσεχε ὥστε οἱ μαθητές νὰ μὴ εἶναι καλοὶ μόνον στὰ μαθήματα, ἀλλὰ αἰσχρολογία μὲν καὶ πᾶσα ὕβρις καὶ γέλωτες ἀκρατεῖς καὶ προπέτεια γλώττης πρὸς ὄρκους ... πόρρω που τῆς κατ' αὐτὸν ἐταιρίας ἦσαν καὶ τοῦ τῶν παίδων συλλόγου, τῶν μὲν λόγῳ μὲν καὶ πειθοῖ τὰ κρεῖττω φιλοσοφούντων, τῶν δ' ἀπαιδευτῶν ἂν μάστιγι καὶ πληγαῖς σω-

16. Ἰδιο ἔργο, σ. 104.

17. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωματεῖς Α', 5.

φρονιζομένων αἰθῆς καὶ ἀγομένων, ὅσοι διὰ φρενῶν νηπιότητα καὶ δευτέρας ἐδέοντο ταυτησὶ φαρμακείας¹⁸. Ὁ Ἰσίδωρος ἀσκοῦσε τὰ παιδιὰ καὶ στήν ἀρετὴ μαζὶ μὲ τὰ γράμματα, γιατί ὁ κυριώτερος σκοπὸς του ἦταν ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ φιλοσοφία. Παράδειγμα τῆς ἀρετῆς τὰ παιδιὰ εἶχαν τὸν ἴδιο τὸν Ἰσίδωρο.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν ποὺ μιλάει ὁ βιογράφος γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τῆς ἐλληνικῆς σοφίας, θυμᾶται καὶ μᾶς λέει ὅτι ὁ βασιλεὺς, ὁ καινὸς προδότης καὶ διώκτης τῆς μεγάλῃς μας πίστεως, δηλαδὴ ὁ Ἰουλιανός, ὅταν ἀπαγόρευσε στοὺς χριστιανούς νὰ μελετοῦν τοὺς ἐλληνικοὺς λόγους καὶ τὰ μαθήματα, τότε οἱ ἱεροὶ πατέρες βρῆκαν τρόπο νὰ σταματήσουν τὴ μανίαν τοῦ ἐναντίον τῶν χριστιανῶν· ἄλλοι ἔγραψαν ἱεροὺς λόγους μὲ τὴ μορφή ἐπικῶν ποιημάτων καὶ τοὺς παρέδωσαν στοὺς χριστιανούς νὰ τοὺς διαβάζουν γιὰ νὰ μὴ χρειάζονται τὰ παιδιὰ τοὺς τὴν ποιητικὴ τέχνη τῶν Ἑλλήνων, ἄλλοι ἔχοντας ὅλα ὅσα τοὺς εἶναι ἀπαραίτητα ν' ἀπορρίπτουν μαζὶ μὲ τὸ ψέμα καὶ τὶς φλυαρίες καὶ συγχρόνως νὰ κοροϊδεύουν ὅσους προσπαθοῦν νὰ τοὺς ἀδικήσουν στερώντας τοὺς ἀπὸ τὰ Ἑλληνικὰ μαθήματα. Ἔτσι ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἔγραψε πολλὰ ποιητικὰ ἔργα μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε σκοπὸ ὅπως τὴν ἄβυσσον Ἰουλιανοῦ τοῦ τυράννου νομοθεσίαν μειρακιώδη καὶ ἀνίσχυρον ἀπελέγξει, κελεύουσιν μὴ μετεῖναι χριστιανούς τῆς Ἑλλήνων παιδείας¹⁹. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Γρηγόριο Θεολόγο παρόμοιο καὶ μεγαλύτερο ἔργο ἔκαναν καὶ οἱ δύο Ἀπολινάριοι, πατέρας καὶ γιὸς, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης ὁ Σχολαστικὸς. Ὁ Ἀπολινάριος καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ἦρθε στὴ Λαοδικεῖα, νυμφεύθηκε ἐκεῖ καὶ ἀπόχτησε γιὸ τὸν Ἀπολινάριο· ὁ πατέρας ἦταν ἱερέας καὶ ὁ γιὸς ἔγινε ἀναγνώστης καὶ τὸ 360 ἐπίσκοπος Λαοδικεῖας. Καὶ οἱ δύο ἦταν διδάσκαλοι τῶν ἐλληνικῶν λόγων, ὁ πατέρας τῆς ρητορικῆς καὶ ὁ γιὸς τῆς γραμματικῆς. Ἐπίσης συναναστρέφονταν μὲ τὸν εἰδωλολάτρη σοφιστὴ Ἐπιφάνιο, φίλο τους. Ὁ Θεόδοτος ἐπίσκοπος Λαοδικεῖας ἐπειδὴ φοβήθηκε μήπως ὁ φίλος τοὺς παρασύρει στὴν εἰδωλολατρία ἀπαγόρευσε νὰ τὸν συναντοῦν καὶ νὰ τὸν συναναστρέφονται· αὐτοὶ ὅμως δὲν ἔδωσαν σημασίαν στὴν ἐπισκοπικὴ ἀπαγόρευση. Ὑστερα ὁ διάδοχός του Γεώργιος προσπάθησε πάλι νὰ τοὺς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸ φίλο τους καὶ ἐπειδὴ δὲν τὰ κατάφερε, τοὺς ἀφόρισε. Ὁ γιὸς Ἀπολινάριος δίδασκε καὶ αἰρετικὴ κακοδοξία ἡ ὁποία πῆρε τὸ ὄνομά του. Ἐνῶ πίστευε στὸ ὁμοούσιο, ἔλεγε ὅτι ὁ Χριστός, ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ πῆρε στὴν ἐνανθρώπηση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὸ σῶμα καὶ τὴ βιολογικὴ ψυχὴ, ἐνῶ ὁ Λόγος πῆρε τὴ θέση τοῦ νοῦ²⁰. Οἱ πατέρες εἶπαν ὅτι αὐτὸ ποὺ δὲν πῆρε δὲ τὸ ἔσωσε κίβλας, τὸ ἀπρόσληπτον καὶ ἀθεράπευτον.

18. Βίος Ἀγ. Ἰσιδώρου, σ. 105.

19. Βίος Γρηγορίου Θεολόγου, *Migne*, PG 35, 304A.

20. Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστορ. Β', Ἰωάν. Ε. Ἀναστασίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Θεσσαλονίκη 1983, τόμ. Α', σ. 305.

Ὅταν ὁ Ἰουλιανὸς ἀπαγόρευσε στοὺς χριστιανούς νὰ σπουδάζουν τὰ ἐλληνικὰ γράμματα, τότε οἱ Ἀπολινάριοι, ποὺ ἦταν ἱκανοὶ διδάσκαλοι, φάνηκαν πολὺ χρήσιμοι στοὺς χριστιανούς. Ὁ πατέρας ποὺ δίδασκε γραμματική, σύνταξε μὲ χριστιανικὸ τρόπο γραμματικὴ, δηλαδή τὰ βιβλία τοῦ Μωϋσέως καὶ ἄλλα ἱστορικὰ τὰ ἔγραψε μὲ ἥρωϊκὸ μέτρο. Ἄλλα βιβλία τῆς Π. Διαθήκης τὰ μετέτρεψε σὲ ποιήματα μὲ δακτυλικὸ μέτρο, ἄλλα τὰ ἔκανε δραματικὰ ποιήματα, ὅπως οἱ τραγωδίες, καὶ ἄλλα μὲ ρυθμικὰ μέτρα, ἔτσι ὥστε κανένας τρόπος τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας νὰ μὴ εἶναι ἄγνωστος στοὺς χριστιανούς. Ὁ γιὸς Ἀπολινάριος ποὺ ἤξερε καλὰ τὴ ρητορικὴ, τὰ Εὐαγγέλια καὶ τίς ἐπιστολὰς τῶν Ἀποστόλων τὰ ξανάγραψε μὲ τὴ μορφή διαλόγων, ὅπως καὶ ὁ Πλάτων τὰ δικὰ του ἔργα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ φάνηκαν χρήσιμοι στοὺς χριστιανούς καὶ νίκησαν τὴν ἀπαγόρευση τοῦ αὐτοκράτορα μὲ τοὺς κόπους ποὺ ἔκαναν. Καὶ κατόπι ὁ συγγραφέας παρατηρεῖ ὅτι ἡ θεία πρόνοια φάνηκε ἀνώτερη καὶ ἀπὸ τοὺς κόπους τῶν Ἀπολιναρίων καὶ ἀπὸ τὴν ὁρμὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ, γιατί ὕστερα ἀπὸ λίγο καιρὸ ὁ νόμος τοῦ αὐτοκράτορα ἀχρηστεύτηκε καὶ οἱ κόποι τῶν Ἀπολιναρίων λογαριάζονταν σὰ νὰ μὴ ἔγιναν καὶ τὰ ἔργα τους σὰ νὰ μὴ γράφτηκαν ποτέ γιατί γρήγορα λησμονήθηκαν. Ἀλλὰ θὰ ἐρωτοῦσε κανεὶς πῶς ἔγιναν αὐτὰ μὲ τὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ; Βέβαια τὸ τέλος τοῦ Ἰουλιανοῦ ὠφέλησε τὸ χριστιανισμό, ἀλλὰ τὸ ὅτι τὰ χριστιανικὰ ποιήματα τῶν Ἀπολιναρίων ξεχάστηκαν καὶ ἔτσι πάλι οἱ χριστιανοὶ μάθαιναν τὴν ἐλληνικὴ παιδεία ποὺ διδάσκει τὴν πολυθεΐα καὶ εἶναι βλαπτικὴ, πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι ἔργο τῆς θείας προνοίας; Ὁ ἱστορικὸς ἀπαντᾷ στὴν ἐρώτηση αὕτη καὶ μᾶς δίνει κάπως διαφοροποιημένη ἀποψη γιὰ τὴν ἐλληνικὴ παιδεία χωρὶς νὰ παύει καὶ αὐτὸς νὰ τὴ θεωρεῖ κατὰ ἓνα τρόπο βοηθητικῇ²¹.

Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία, μᾶς λέει, οὔτε ἀπὸ τὸ Χριστὸ οὔτε ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους δὲν ἔγινε δεκτὴ ὡς θεόπνευστη οὔτε ὅμως ἀποδοκιμάστηκε ὡς βλαβερή. Καὶ αὐτὸ δὲν ἔγινε χωρὶς τὴ θεία πρόνοια. Γιατὶ στοὺς Ἐπικουρεῖους ποὺ διδάσκουν ὅτι δὲν ὑπάρχει πρόνοια καὶ σὲ ἄλλους ἐριστικούς οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες ἀπάντησαν μὲ τὴ λογικὴ ἐπιστήμη καὶ ἀνέτρεψαν τὴν ἀμάθειά τους. Καὶ μὲ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἔγιναν χρήσιμοι στοὺς εὐσεβεῖς καὶ δὲν τοὺς ἐμπόδισαν νὰ γνωρίσουν τὰ κρυμμένα μυστήρια τοῦ Χριστοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴν ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμαίους γράφει ὅτι οἱ εἰδωλολάτρες γνωρίζουν τὴν ἀλήθεια τὴν ὁποία τοὺς φανέρωσε ὁ Θεὸς καὶ εἶναι ἔνοχοι γιατί ἐνῶ γνώρισαν τὸ Θεὸ δὲν τὸ δόξασαν ὡς Θεό. Ἔτσι λοιπὸν μὲ τὸ νὰ μὴ ἐμποδίζουν τὴ σπουδὴ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων τὰ ἄφησαν στὴν κρίση καὶ τὴν προτίμησιν τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλος λόγος εἶναι τὸ ὅτι οἱ θεόπνευστες Γραφεῖς μᾶς διδάσκουν δόγματα θαυμαστὰ καὶ θεῖα καὶ ἔτσι ἐμπνέουν στοὺς ἀκροατὲς εὐσέβεια, τὸ σωστὸ βίον καὶ πίστη θεοφιλή, ἀλλὰ δὲ διδάσκουν τὴ λογικὴ γιὰ νὰ

21. Ρωμ. Α' 1, 18-21.

μποροῦμε νὰ ἀπαντοῦμε σὲ ὅσους θέλουν νὰ πολεμοῦν τὴν ἀλήθεια. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ἐχθροὶ μποροῦν νὰ πολεμηθοῦν, ὅταν χρησιμοποιοῦμε ἐναντίον τους τὰ δικά τους ὅπλα καὶ αὐτὰ ἐμεῖς οἱ χριστιανοὶ δὲν μποροῦμε νὰ τὰ βροῦμε σὲ ὅσα ἔγραψαν οἱ Ἀπολινάριοι. Αὐτὸ τὸ καταλάβαινε καὶ ὁ Ἰουλιανὸς γι' αὐτὸ καὶ ἀπαγόρευσε στοὺς χριστιανούς νὰ σπουδάζουν τὰ ἐλληνικὰ γράμματα, γιατί ἤξερε ὅτι οἱ μύθοι εὐκόλα μποροῦν νὰ καταστήσουν τὶς δοξασίες διαβλητές. Ἔτσι καὶ ὁ μεγαλύτερος φιλόσοφός τους ὁ Σωκράτης καταδικάστηκε γιατί παραχάραξε τὰ δαιμόνια. Καὶ ὁ Χριστὸς καὶ οἱ Ἀπόστολοι μᾶς παραγγέλλουν τὸ γίνεσθε *τραπεζίται* δόκιμοι ὥστε τὰ πάντα δοκιμάζειν τὸ καλὸν κατέχοντας²² καὶ μὴ τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης²³. Αὐτὸ δὲν θὰ τὸ πάθουμε ἂν κατέχουμε καὶ χρησιμοποιοῦμε τὰ ὅπλα τῶν ἐχθρῶν καὶ ὅταν τὰ ἀποχτήσουμε νὰ μὴ παρασυρθοῦμε στὸ φρόνημα τῶν ἐχθρῶν μας, ἀλλὰ νὰ ἀποφεύγουμε καὶ κατέχοντας τὸ καλὸ καὶ τὴν ἀλήθεια, ὅλα νὰ τὰ δοκιμάζουμε, γιατί τὸ καλὸ ὅπου καὶ ἂν βρίσκεται ἀνήκει στὴν ἀλήθεια. Ἄν ὅμως κανεὶς νομίζει ὅτι αὐτὰ τὰ λέμε μὲ τὴ βία, ἄς λογαριάσει ὅτι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ὄχι μόνον δὲν ἐμποδίζει νὰ σπουδάζουμε τὰ ἐλληνικὰ γράμματα, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι κι αὐτὸς δὲν τὰ παραμέλησε καὶ ἔμαθε πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ εἶπαν οἱ Ἕλληνες. Γι' αὐτὸ καὶ ἔλεγε *Κρητες* αἰεὶ *ψεῦσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί*²⁴ ποὺ τὸ διάβασε στοὺς *Χρησμούς* τοῦ Κρητικοῦ *Ἐπιμενίδη* καὶ *Τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμὲν*²⁵ τὸ ἤξερε ἀπὸ τὰ *Φαινόμενα* τοῦ Ἀράτου καὶ τὸ *Φθείρουσιν ἦθη χρηστὰ ὁμιλίας κακαί*²⁶ δείχνει ὅτι εἶχε ἀκούσει τὰ δράματα τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ ἱστορικὸς τὸ ἀποδίδει στὸν Εὐριπίδη, ἀλλὰ εἶναι ἀπὸ τὴ *Θαῖδα* τοῦ *Μενάνδρου* τοῦ Γ' αἰ. π.Χ. τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶχε γίνῃ γνωμικὸ²⁷. Δὲ χρειάζεται νὰ πολυλογοῦμε ἐδῶ γιατί ἀνέκαθεν οἱ διδάσκαλοι τῆς ἐκκλησίας φαίνονται ὥς τὰ γεράματά τους νὰ μελετοῦν τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων, ἀκολουθώντας μιὰ συνήθεια μὴ ἐμποδισμένη, καὶ τὸ ἔκαναν αὐτὸ γιὰ τὴν εὐγλωττία καὶ τὸ γύμνασμα τοῦ νοῦ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο γιὰ νὰ τοὺς κατηγορήσουν σὲ ὅσα ἔσφαλαν²⁸.

Ὁ Μ. Βασίλειος, ποὺ ἔζησε καὶ ἔγραψε πρὶν γεννηθεῖ ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης, στὸ πολυδιαβασμένο ἔργο του *Πρὸς τοὺς νέους* ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο *λόγων*²⁹ γράφει ὅτι εἶναι χρήσιμη ἡ γνώση τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων οὐκ ἄχρηστον *ψυχαῖς μαθήματα* τὰ ἔξωθεν γιατί μᾶς προετοιμάζουν

22. Α' Θεσσαλ. 5, 21.

23. Κολοσ. 2, 8.

24. Τίτ. 1, 12.

25. Πράξ. 17, 28.

26. Α' Κορ. 15, 33.

27. Π. Ν. Τρεμπέλα, Ὑπόμνημα εἰς τὰς ἐπιστολάς τῆς Κ. Διαθήκης, Ἀθήνα 1956, τόμ. Α', σ. 409.

28. Σωκράτους Ἐκκλησ. Ἱστορ. Γ', 17.

29. *Migne* PG 31, 564-589.

νὰ καταλάβουμε τὴν Ἀγ. Γραφή. Προϋποθέτει ὅτι τὰ παιδιὰ πηγαίνουν κάθε ἡμέρα στὸ σχολεῖο καὶ διαβάζουν ἔργα τῶν παλαιῶν ἑλλογίμων ἀνδρῶν καὶ πρέπει νὰ ξέρουν ὅτι ἐμεῖς οἱ χριστιανοὶ τίποτε δὲν ὑπολογίζουμε στὸν κόσμον αὐτόν, ἀλλ' ἐπὶ μακρύτερον προΐμεν ταῖς ἐλπίσι καὶ πρὸς ἑτέρου βίου παρασκευὴν ἅπαντα πράττομεν. "Ἐτσι λοιπὸν συμβουλεύει τὰ παιδιὰ τί πρέπει νὰ συγκρατοῦν ἀπὸ τὰ μαθήματα ποὺ διδάσκονται στὸ σχολεῖο καὶ νὰ πράττουν ὅπως οἱ μέλισσες· ἐκεῖναι τε γὰρ οὔτε ἅπασι τοῖς ἄνθεσι παραπλησίως ἐπέρχονται οὔτε μὴν οἷς ἂν ἐπιστῶσιν ὅλα φέρειν ἐπιχειροῦσιν, ἀλλ' ὅσον αὐτῶν ἐπιτήδειον πρὸς τὴν ἐργασίαν λαβοῦσαι, τὸ λοιπὸν χαίρειν ἀφήκαν· ἡμεῖς τε ἦν σωφρονῶμεν, ὅσον οἰκεῖον ἡμῖν καὶ συγγενὲς τῇ ἀληθείᾳ παρ' αὐτῶν κομισάμενοι, υπερβησόμεθα τὸ λειπόμενον. Καὶ καθάπερ τῆς ροδωνίας τοῦ ἄνθους δρεψάμενοι τὰς ἀκάνθας ἐκκλίνομεν, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν τοιούτων λόγων. "Ὅσον χρήσιμον καρπωσάμενοι, τὸ βλαβερὸν φυλαξόμεθα³⁰. Ὁ Μ. Βασίλειος φέρνει πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ποὺ διδάσκουν τὴν ἀρετὴ καὶ συμβουλεύει ἀπὸ τὴ μελέτῃ ὅλων αὐτῶν νὰ φροντίζουμε γιὰ τὴν ψυχὴ μας καὶ γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς ἀρετῆς.

Γιὰ τὴν ἐκκλησίᾳ καὶ τοὺς συγγραφεῖς, τοὺς πρώτους αἰῶνες τὸ πρόβλημα ἦταν σημαντικὸ γιατί τὰ παιδιὰ τῶν χριστιανῶν πηγαινιν στὰ ἴδια σχολεῖα μὲ τὰ παιδιὰ τῶν εἰδωλολατρῶν καὶ εἶχαν δασκάλους εἰδωλολάτρες οἱ ὁποῖοι δίδασκαν τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ φυσικὰ πίστευαν τίς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τοὺς θεοὺς· οἱ χριστιανοὶ γονεῖς ὅμως συμβούλευαν τὰ παιδιὰ τους νὰ μὴ λαβαίνουν μέρος σὲ θρησκευτικὲς τελετὲς καὶ σὲ θυσίες. Διαφορετικὰ δὲ μπορούσε νὰ γίνεῖ γιατί οἱ χριστιανοὶ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχουν δικὰ τους σχολεῖα· οἱ χριστιανοὶ ὅμως δὲν γίνονταν διδάσκαλοι. Ἡ ἐκκλησίᾳ βρῆκε αὐτὴ τὴ λύση στὸ δύσκολο αὐτὸ πρόβλημα γι' αὐτὸ καὶ ὁ νόμος τοῦ Ἰουλιανοῦ στὰ μέσα τοῦ Δ' αἰ. σήμαινε ὀπισθοδρόμηση γιὰ ἓνα θέμα ποὺ ἦταν τακτοποιημένο καὶ γιὰ τοὺς εἰδωλολάτρες καὶ γιὰ τοὺς χριστιανούς. Οἱ χριστιανοὶ στενοχωρήθηκαν γιατί τὰ παιδιὰ τους θὰ ἔμεναν ἀγράμματα, ἀλλὰ καὶ γιατί δὲν θὰ μπορούσαν νὰ προσληφθοῦν σὲ ἐπαγγέλματα ποὺ χρειαζόταν μόρφωση.

"Ἄν καὶ μᾶς λέει ὁ Σωκράτης ὅτι τὰ ἔργα τῶν Ἀπολιναρίων ὕστερα ἀπὸ λίγο καιρὸ λησμονήθηκαν καὶ πῆγε ὁ κόπος τους χαμένος, ὅμως ἐδῶ βλέπουμε ὅτι ὁ Φιλόθεος Κόκκινος τὰ θυμᾶται τὸν ΙΔ' αἰ. καὶ σημειώνει γιὰ τὸν Ἰσιδώρο χωρὶς νὰ ὑπάρχει καμιά σχετικὴ ἀπαγόρευση ὅτι μόνο γιὰ τὸν ἔρωτα τῆς ἀρετῆς γιὰ νὰ ξεμάθουν τὰ παιδιὰ τὴν κακία καὶ νὰ ἀσκοῦνται στὸ ἀγαθὸ τῶν Ἑλληνικῶν ἀπάντων καὶ τοῖς πᾶσι συνήθων ἐκέλευσεν ἀπέχεσθαι μαθημάτων³¹, ἀλλὰ ἀργότερα ἀφοῦ ἔδωσε τὴν κατάλληλη θέση στὴ χριστιανικὴ παιδεία, ἀπο-

30. Ἰδιο, ἔργο, κεφ. IV.

31. Βίος Ἀγ. Ἰσιδώρου, σ. 107.

κατέστησε στή θέση της καὶ τὴν ἑλληνικὴ κοινὸν ὥσανεὶ κτῆμα καὶ θησαυρὸν τῶν ἐξ ἀμφοῖν ὄφελος περιποιησάμενος τοῖς καλῶς ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἀρετὴν ἄμα καὶ λόγοις πεπαιδευμένοις³².

Μαρτυρία γιὰ τὸ διδασκαλικὸ ἔργο τοῦ Ἰσιδώρου ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ἀκλίνδυνο, ὁ ὁποῖος δὲ διστάζει νὰ τὸν κατηγορήσει ὅτι δὲν ἔζησε καθόλου σὲ μοναστήρι καὶ δὲν ἦταν καλὸς μοναχός. Ὁ δὲ τούτου χεῖρον, οὐδ' ὑποταγῆς νόμους μαθὼν, οὐδ' ἐν κοινοβίῳ τραφεῖς, ἀλλ' ἄστεσι καὶ πολιτείαις συμπεφυρμένος καὶ παιδαγωγεῖν καὶ παιδοτριβεῖν παιδάρια ἐλόμενος ... παντελῶς ἀγνοήσας νηστείας καιρὸς καὶ βρωμάτων ἀποχὰς καὶ πομάτων, ὅτε τοῦτο προσήκει, καὶ πάσαις ἡμέραις ἀδιαφόρως χρώμενος, οἷον ποιοῦσιν οἱ τὸν βάρβαρον πολιτευόμενοι τρόπον, οὐ δυνάμεθα λόγῳ διεξιέναι ὅποσα φασὶν ἕτερα οἱ τὰ αὐτοῦ διακωμωδοῦντες³³ ... ἔνθα καὶ ἀποστῆσαί φασιν ... γύναιον τοῦ ἀνδρός καὶ τῶν παίδων ἐν τε Θεσσαλονίκῃ, ὥσπερ καὶ ἐν Βυζαντίῳ ἔτερον, οἷα ἡ τοῦ Κυδωνίου θυγάτηρ, οἷα ἡ τοῦ Τζυράκη³⁴. Ὁ βιογράφος τοῦ Φιλόθεος Κόκκινος περιγράφει τὴ διαμονὴ τοῦ Ἰσιδώρου σὲ μοναστήρι καθὼς καὶ τὴν αὐστηρὴ ἀσκητικὴ ζωὴ του.

Ἡ φροντίδα γιὰ τὴν παιδεία ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ φροντίδα τῆς πολιτείας ὅπως γράφει καὶ ὁ Θωμᾶς Μάγιστρος πού ἔφυγε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὸ ἔργο του *Λόγοι περὶ πολιτείας* λέει ὅτι ἡ μόρφωση ἀρμύζει σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Καλὸ εἶναι βέβαια οἱ γονεῖς νὰ φροντίζουν ν' ἀφήσουν στὰ παιδιὰ τους κτῆματα καὶ ζῶα, ὅπως δὲ καὶ παιδείας καὶ λόγων ἐργάσαιντο κοινωνοὺς καὶ πρὸς τὴν ἀπασῶν ταύτην καὶ καλλίστην καὶ σπουδαιωτάτην τὰ μέγιστ' αὐτοῖς συνάραιντο κτῆσιν δι' ἧς πάντα μὲν ταῦτα καὶ σώζειν καὶ συναύξειν ἔξουσιν ἑσαεὶ, αὐτοὶ δὲ καὶ σφῶν αὐτῶν καὶ πατέρων εἶναι βελτίους. Ὁ δὲ τούτων ἀφεστηκῶς (τῶν λόγων) ἂν εὐπορῇ τῶν Μίδου χρημάτων, θανμάσαιμ' ἂν εἰ μετὰ τοῦ τεταγμένου καὶ σώφρονος διὰ τέλους βιώῃ, ἀλλὰ πρὸς ἀνδραποδώδεις ἡδονὰς ἀποκλίνας, ὑπέρου γυμνότερος ἐν βραχεὶ κατασταίῃ, μὴ λόγον ἴσχων σωφρονιστήν³⁵.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σχολικὴ παιδεία πού παρουσίαζε ἀκμὴ στὴ Θεσσαλονίκη τὸν ἸΔ' αἰ., εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔζησαν ἐκεῖ πολλοὶ λόγιοι ὅπως ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, ὁ Βαρλαάμ ὁ Καλαβρὸς ὁ ὁποῖος στὴ Θεσσαλονίκη ἄρχισε τὸν ὑπομνηματισμὸ τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἀρχιεπίσκοπος τῆς πόλεως, πού ἤξερε πολὺ καλὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀφοῦ ὁ βιογράφος του λέει χαρακτηριστικὰ γι' αὐτὸν ὅτι καὶ αὐτὸς Ἀριστοτέλης, εἰ-

32. Ἰδιο ἔργο, σ. 107.

33. *Migne* PG 150, 881D-882A.

34. *Migne* PG 150 881D.

35. *Migne* PG 145, 537D.

πεῖν, εἰ καρὼν ἀκροατῆς καθίστατο τούτου. ἐπήνεσεν ἄν οὐ μετρίως ὥς ἐγὼ νομίζω³⁶.

Καὶ ὁ Δημήτριος Κυδώνης, ἀκροατῆς τοῦ Βαρλαάμ καὶ μαθητῆς τοῦ Νικολάου Καβάσιλα³⁷. Γιὰ τὸν Δημήτριο Κυδώνη ὁ Μανουὴλ Καλέκας ἔλεγε μετὰ τὸ θάνατό του ἡ σοφία τῶν Ἑλλήνων ἀκμάζειν ἐκείνου ζῶντος καὶ ἡ φωνὴ τούτων ἀνθεῖν ἐδόκει. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοῦ, στὴ Θεσσαλονίκη ἔζησαν ὁ Νεῖλος Καβάσιλας, ὁ Πρόχορος Κυδώνης, ὁ Θωμᾶς Μάγιστρος, ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, οἱ ἱστορικοί, καὶ ὁ κανονολόγος καὶ ὕμνογράφος Ματθαῖος Βλάσταρης³⁸. Ὅλοι αὐτοὶ εἶχαν μελετήσῃ τὴν κλασικὴ παιδεία καὶ τὰ ἔργα τους εἶναι γεμάτα ἀπὸ ἀναφορὰς σὲ κλασικοὺς συγγραφεῖς καὶ στὴ μυθολογία.

36. Βίος Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Migne* PG 151, 560D.

37. *G. Schiro*, Ὁ Βαρλαάμ καὶ ἡ Φιλοσοφία εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 18.

38. Ἀ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 136.

**ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ 1360-1370.
ΜΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΑΠΟΘΑΡΡΥΝΣΗΣ**

Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ/Θεσσαλονίκη

1. Ἡ δεκαετία 1360-1370 ἦταν μιὰ κρίσιμη περίοδος γιὰ τὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα. Ἀπὸ τὸ 1354 οἱ Τοῦρκοι εἶχαν μόνιμες βάσεις σὲ εὐρωπαϊκὸ ἔδαφος καὶ παρὰ τὴν κάποια στασιμότητα ποὺ γνώρισαν οἱ κατακτήσεις τους τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια χάρη σὲ διπλωματικά¹ καὶ ἐσωτερικά² αἰτία, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1360 ἡ προώθησή τους ἦταν ταχύτατη καὶ μέσα σὲ ἐλάχιστα χρόνια ἦταν κύριε τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς Θράκης³. Ἡ Κωνσταντινούπολη βρέθηκε τότε σχεδὸν σὲ κατάσταση πολιορκίας καὶ οἱ κάτοικοί της γνώρισαν ἄμεση τὴν τουρκικὴ ἀπειλή. Ἡ ἐσωτερικὴ δυσπραγία, οἱ πολιτικὲς καὶ πνευματικὲς ἀντιθέσεις, ἡ γενικὴ δυσφορία ἤρθαν γρήγορα νὰ προστεθοῦν στὸν ἐξωτερικὸ κίνδυνο καὶ μέσα στὴν πόλη δημιουργήθηκε μιὰ βαριὰ καὶ ἀποπνιχτικὴ ἀτμόσφαιρα, ποὺ τὴν εἰκόνα της μᾶς τὴ δίνουν ἔντονη οἱ πηγὲς τῆς ἐποχῆς. Γενικὴ ἀπαισιοδοξία, ἀποθάρρυνση καὶ φόβος κυριαρχοῦσαν στὴν πόλη καὶ κάτω ἀπὸ τὴ διαρκῶς αὐξανόμενη τουρκικὴ ἀπειλή καὶ τὴν ἀπουσία οὐσιαστικῆς ἀντίστασης φαίνονταν πολὺ πιθανὴ καὶ κοντινὴ ἡ ἄλωση τῆς πρωτεύουσας καὶ ἡ ὑποδούλωση τῶν κατοίκων της. «Ἀλώσεται μὲν ἡ μεγάλη πόλις, τοῦτο γὰρ μόνον οὐχὶ φωνὴν ἀφιέντα διδάσκει τὰ πράγματα», γράφει ὁ Δημήτριος Κυδωνῆς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1364⁴, ἐνῶ τὸ 1366 ἐκφράζει καὶ πάλι τὴν ἀνησυχία του γιὰ τὸ μέλλον τῆς Κωνσταντινούπολης:

1. Ἐκκλήσεις τοῦ Ἰωάννη Στ' Καντακουζηνοῦ πρὸς τὸν Ὁρχάν: Ἰω. Καντακουζηνός, Ἱστορίαι III. 279.6 κέ.: «βασιλεὺς δὲ ... πρεσβείας συνεχεῖς ἐποίειτο πρὸς Ὁρχάνην τὸν γαμβρὸν καὶ τὰς ἡρπασμένας πόλεις ἤξιον τὸν υἱὸν ἀποδιδόναι...». Βλ. καὶ D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, *Dumbarton Oaks* 1968, σελ. 83. Καὶ τὸ ἐπεισόδιο Χαλιλ: Ἰω. Καντακουζηνός III. 320.25-322.17. - Νικ. Γρηγοράς III. 504.2-509.10 καὶ 558.14-563.23. Βλ. καὶ F. Tinnefeld, *Kaiser Johannes V Palaiologos und der Gouverneur von Phokaia 1356-1358: Ein Beispiel für den Verfall der byzantinischen Zentralgewalt um die Mitte des 14 Jahrhunderts*, *Rivista di Studi Byzantini e Slavi* 1 (1981) 259-270 καὶ εἰδικότερα 265 κέ.

2. Θάνατος Σουλειμάν καὶ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα σὲ διάφορες τουρκικὲς πολεμικὲς ὁμάδες, βλ. I. Beldiceanu - Steinherr, *La conquête d'Adrinople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la Valeur des Chroniques Ottomanes*, *Travaux et Mémoires* 1 (1965) 439-461.

3. Δημ. Κυδωνῆς, Ρωμαῖοι συμβουλευτικοί, PG. 154, 965C: «Καὶ νῦν ἀσφαλέστερον οὗτοι ἢ πρότερον ἡμεῖς τὴν Θράκην οἰκοῦσι», καλοκαίρι 1366.

4. Δημ. Κυδωνῆς, Ἐπιστολές, ἔκδ. R. J. Loenertz, *Démétrius Cydonès, Correspondance I-II* (Studi e Testi 186 καὶ 208) Città del Vaticano 1956 καὶ 1960, ἀρ. 93.87 (=I. 127). - Πρβ. καὶ ἀρ. 46. 35 (=I. 80): «ἡμῶς ἀναμένειν ὅποτε δουλεύσομεν».

«Πάντα ἀπολωλεκότες καὶ τῶν ἐλπίδων αὐτῶν κινδυνεύομεν στερηθῆναι»⁵.

Βέβαια ἡ Κωνσταντινούπολη παρέμεινε Βυζαντινὴ σχεδὸν γιὰ ἑκατὸ ἀκόμη χρόνια. Συχνὰ μέσα στὰ χρόνια αὐτὰ ἡ πόλη βρέθηκε σὲ πολὺ δύσκολη θέση, οἱ κάτοικοί της ὅμως κατόρθωσαν νὰ βροῦν καὶ ὀρισμένες λύσεις στὰ προβλήματα ἐπιβιώσῃς τους, νὰ ἐπιλύσουν μερικὰ ἀπὸ τὰ ἄμεσα οἰκονομικὰ τους ζητήματα καὶ κατὰ κάποιον τρόπο νὰ συνηθίσουν νὰ ζοῦν κάτω ἀπὸ τὴ συνεχὴ τουρκικὴ ἀπειλὴ⁶. Ἀντίθετα γύρω στὰ 1360 ἡ γρήγορη κατάκτηση τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐδαφῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἡ σχεδὸν μόνιμη παρουσία τουρκικῶν στρατευμάτων ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς πόλης προκάλεσαν μεγάλη ἐκπληξὴ στοὺς κατοίκους καὶ δημιούργησαν τρομερὴ ἀναστάτωση.

2. Ὡς τὰ μέσα περίπου τῆς δεκαετίας 1360-1370 τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Θράκης εἶχε περιέλθει στὴν τουρκικὴ κυριαρχία καὶ ἐλάχιστα φρούρια ἔξω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη κατεῖχαν ἀκόμη οἱ Βυζαντινοί. Ὅπως δὴποτε οἱ Τούρκοι δὲν εἶχαν γιὰ τὴν ὥρα μόνιμες βάσεις στὶς θρακικὲς ἀκτὲς τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἀν καὶ μαρτυροῦνται κινήσεις τους τὰ χρόνια αὐτὰ στὶς περιοχὲς τῆς Βόρειας Θράκης. Καὶ στὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου ὅμως δὲν ἐπικρατοῦσε ἡρεμία, γιατί ἐδῶ ὑπῆρχε ἕνας μόνιμος ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Βουλγάρων. Τὸ 1363 μάλιστα οἱ Ἕλληνες πῆραν ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους τὴν Ἀγχίαλο σημειώνοντας ἔτσι μία ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες στρατιωτικὲς τους ἐπιτυχίες τὴν ἐποχὴ αὐτή⁷. Μετὰ τὴ σταυροφορία τοῦ Ἀμεδέου Στ' τῆς Σαβοΐας στὴν Ἀνατολὴ τὸ 1366-67 ὅχι μόνο ἡ Ἀγχίαλος, ἀλλὰ καὶ ἄλλες πόλεις καὶ φρούρια τῆς θρακικῆς ἀκτῆς στὴ Μαύρην Θάλασσα πέρασαν κάτω ἀπὸ Βυζαντινὴ διοίκηση. Κυριότερα ἀπὸ τὰ φρούρια αὐτὰ ἦταν ἡ Μεσμβρία καὶ ἡ Σωζόπολη⁸.

Βυζαντινὰ ἦταν ἐπίσης τὰ χρόνια αὐτὰ τὰ κάστρα στὶς ἀκτὲς τῆς Προποντίδας ὡς τὴν Πέρινθο (Ἡράκλεια) καὶ τὴ Σηλύβρια⁹, ἐνῶ τὸ 1367 φεύγον-

5. Δημ. Κυδωνῆς, Ρωμαῖοι συμβουλευτικοί, PG. 154, 985C. - Πρβ. Δημ. Κυδωνῆς, Ἐπιστολὲς 46. 26-27. (= I. 80): «καὶ τῶν ἐλπίδων ὁ πῖθος κεκένωται».

6. N. Oiconomides, *Hommes d'affaires Grecs et Latin à Constantinople (XIIIe-XV siècles)*, Montréal-Paris 1979, σελ. 53 κέ. - A. Laiou - Thomadakis, *The Byzantine economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth-Fifteenth Centuries*, DOP. 34-35 (1980-81) 177-222 καὶ εἰδικότερα 198-205.

7. Ἰω. Καντακουζηνός, Ἱστορίαι III. 362. 7 κέ. - G. Ostrogorsky, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τ. Γ', Ἀθήνα 1981, σελ. 237. - D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium (1261-1453)*, London 1972, σελ. 274.

8. E. L. Cox, *The Green Count of Savoy. Amadeus VI and Transalpine Savoy in the fourteenth Century*, Princeton, N.J., 1967, σελ. 221 κέ. - K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571) I*, Philadelphia 1976, σελ. 301 κέ. - B. Νεράντζη-Βαρμάζη, Τὸ Βυζάντιο καὶ ἡ Δύση (1354-1369). Συμβολὴ στὴν Ἱστορία τῶν πρώτων χρόνων τῆς μονοκρατορίας τοῦ Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 139 κέ.

9. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Les limites de l'Empire Byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453)*, BZ. 55 (1962) 56-65.

τας για τη Δύση ο 'Αμεδέος Στ' της Σαβοΐας παρέδωσε στους Βυζαντινούς την Καλλιπόλη στη Θρακική Χερσόνησο, ή οποία παρέμεινε Βυζαντινή ως το 1376¹⁰.

Πέρα όμως από τα παράλια αυτά κάστρα και τις πόλεις ή υπαίθρος έμενε έρμαιο στις τουρκικές έπιδρομές που ήταν άλλεπάλληλες και έφταναν άνεμπόδιστα ως έξω από τα τείχη της πρωτεύουσας. Στην Κωνσταντινούπολη έφτανε έδω και χρόνια ο άπόηχος από καταστροφές, έρημώσεις, άλώσεις πόλεων, άνδραποδισμούς και όμαδικές άλλαξοπιστήσεις¹¹, τώρα όμως οι ίδιοι οί κάτοικοι της Πόλης έβλεπαν από τα τείχη τα σπαρτά τους να καίγονται, ναούς και σπίτια να καταστρέφονται και τους όμόθησκούς τους να σφάζονται, άν τολμούσαν να βγοϋν έξω από τις πύλες τών τειχών. Και άν κάποτε τους επέτρεπαν οί Τουρκοί να μαζέψουν τους καρπούς από τα χωράφια που έμεναν άλεηλάτητα, ήταν ύποχρεωμένοι να πληρώσουν φόρο στους έπιδρομείς, για να συγκεντρώσουν τη σοδειά της δικής τους γής και τών δικών τους κόπων¹².

Έγκατάλειψη και έρήμωση άπλώνονταν λοιπόν γύρω από τη βυζαντινή πρωτεύουσα και οί κάτοικοί της ζούσαν σχεδόν πολιορκημένοι από την ξηρά¹³. Και από τη θάλασσα όμως ή έπικοινωνία τους με τόν έξω κόσμο δέν ήταν εύκολη, έφόσον οί Τουρκοί είχαν βάσεις και στις δύο άκτες του Έλλησπόντου και μπορούσαν να έλέγχουν τα πλοία που περνούσαν τα στενά. Βέβαια στο

10. *E. Cox*, The Green Count of Savoy 235. - *K. M. Setton*, The Papacy and the Levant 307. - *D. Nicol*, The Last Centuries 291. - *I. Beldiceanu-Steinherr*, Andrinople 455 κέ. - *I. W. Barker*, Manuel II Palaeologus (1391-1425), New Brunswick - New Jersey 1969, Appendix IV 458-461.

11. *Δημ. Κυδώνης*, Τῷ αὐτῷ πατριάρχη, έκδ. *G. Mercati*, Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota et altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV (Studi e Testi 56), Città del Vaticano 1931, σελ. 299. 84 κέ.: «λοιμοί μὲν καὶ λιμοὶ τὰς πόλεις ἀναλίσκουσι πάσας, βάρβαροι δὲ συνεχῶς εἰσβάλλοντες τὰς μὲν ἀνέστησαν, τὰς δὲ παραστησάμενοι ἀνδραπόδοις τοῖς πρὶν οἰκήτορσι χρῶνται, ἀοίκητος δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ ἱερὰ κατέστραπται, καὶ οἱ τὴν πλίστην ἐξομνύμενοι καθ' ἐκάστην μύριοι». - *Φιλοθέου Κοκκίνου*, Λόγοι καὶ ὁμιλίες, Θεσσαλονίκη 1982, ἀρ. 6. 183 κέ.: «Πῶς οὐ πενθήσει (τις) τοὺς πολέμους φημί καὶ τὰς στάσεις, τὰς αἰχμαλωσίας, τοὺς ἀνδραποδισμούς, τοὺς ὀδυνηροὺς καὶ βιαίους θανάτους, τὰς τῶν πόλεων ἀναστάσεις, τὰς ἐρημώσεις...».

12. *Δημ. Κυδώνης*, Ἐπιστολὲς 39. 34 (=I. 73): «εἰρκτὴ τοῦ λοιποῦ τὰ τεῖχη γενήσεται» καὶ *Ρωμαῖοις συμβουλευτικὸς*, PG. 154. 968A: «αἱ καθήμεραν εἰσὶν ἐκδρομαί, καὶ αἱ πρὸς ταῖς πύλαις τῶν ἐξιόντων σφαγαί, καὶ τὸ μὴδὲ τῶν τειχῶν ἀπέχεσθαι τοῦ λοιποῦ ἡμᾶς δ' ὥσπερ τὰ θηρία καταλειφθέντας τὴν ἐσχάτην ἀναμένειν πληγὴν. Καὶ σιωπῶ τὰ πέρυσσι καὶ νῦν ὑπὸ ταῖς ἡμετέραις ὀφσεσι γεγονότα, τῆς τε γῆς ἡμῶν ὅσον ἔτεμον, καὶ ὅσους ὑπὲρ τῶν περιλειφθέντων καρπῶν ἐπράξαντο φόρους καὶ ὡς οὐδὲν ὕβρεως καὶ παροινίας ἐνέλιπον». - *Πρβ. τοῦ ἰδίου*, Λόγος περὶ Καλλιπόλεως, PG. 154- 1012D: «φόρους τε ἡμᾶς ἐπράξαντο καὶ τὴν πρὸ τῶν τειχῶν ἔτεμον γῆν».

13. *Φιλοθέου Κοκκίνου*, Λόγοι καὶ ὁμιλίες, ἀρ. 6. 184-187: «Πῶς οὐ πενθήσει τις ... τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην ἐρημον ἤδη καὶ ἀοίκητον πᾶσαν σχεδὸν καθορᾶσθαι».

σημείο αυτό ο έλεγχος δέν ήταν ακόμη πολύ αύστηρος και έτσι ή επικοινωνία από τη θάλασσα ήταν ανοιχτή, αλλά όχι χωρίς κινδύνους. «Ουδείς κινδύνων χωρίς επιχωριάζει του λοιπού τοῖς λιμέσι» λέει χαρακτηριστικά ο Δημήτριος Κυδώνης¹⁴. Τήν επικοινωνία από την πλευρά αυτή διευκόλυνε ή κατάληψη τής Καλλιπόλης από τὰ χριστιανικά στρατεύματα του 'Αμεδέου τής Σαβοΐας τόν Αύγουστο του 1366 και ή κατοχή τής πόλης από τούς Βυζαντινούς τὰ ἐπόμενα δέκα χρόνια. Έχοντας ως βάση τήν Καλλιπόλη οἱ Βυζαντινοί μπορούσαν νά παρεμποδίζουν τίς ληστρικές ἐπιδρομές τών Τούρκων στὰ παράλια τής Προποντίδας και νά ἐξασφαλίσουν κάποια ήρεμία στους κατοίκους τών παράλιων πόλεων και κάστρων που δέ βρίσκονταν ακόμη κάτω από τουρκική κατοχή¹⁵.

Έδω και αρκετά χρόνια είχε γίνει πεποίθηση ότι οἱ Έλληνες μόνοι τους δέν μπορούσαν νά προβάλουν αντίσταση σέ έναν τόσο ὀρμητικό ἐχθρό ὅπως οἱ 'Οθωμανοί Τούρκοι. Στὰ χρόνια που κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρουν δέν ἀναφέρονται καθόλου ἔνοπλες συγκρούσεις μεταξύ Βυζαντινῶν και Τούρκων και ὁ φόβος κυριαρχούσε ὁμολογημένα ακόμη και στίς τάξεις τών στρατιωτῶν¹⁶. Ἡ δραστηριότητα τής Βυζαντινῆς κυβέρνησης είχε περιοριστεῖ ἀποκλειστικά στο διπλωματικό τομέα. Μόνο μέ τή διπλωματία τὸ Βυζάντιο ἐπιζητοῦσε και ἀγωνιζόταν ἄλλοτε νά ἐξασφαλίζει συμμαχούς από τὰ Βαλκάνια ή τή Δύση ἐνάντια στον ἀκαταμάχητο ἐχθρό και ἄλλοτε νά συγκρατήσει τήν ὀρμητικότητα τών Τούρκων ὑποχωρώντας κατά καιρούς στίς ἀπαιτήσεις τους. 'Ανάλογα μέ τίς περιστάσεις ἐπικρατοῦσε ἄλλοτε ή μία και ἄλλοτε ή ἄλλη από τίς τάσεις αὐτές¹⁷. 'Ο 'Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός ἀκολούθησε τή δεύτερη τακτική και αὐτό συμβούλεψε και στους διαδόχους του λίγο πρὶν από τήν παραίτησή του από τὸ θρόνο στὰ τέλη του 1354¹⁸. 'Αντίθετα ὁ 'Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος, χωρίς νά ἀποφεύγει κάθε συμβιβασμὸ μέ τούς Τούρκους, ἐπέμενε νά ζητάει στρατιωτική συμμαχία και βοήθεια τόσο από Βουλγάρους και Σέρβους, ὅσο

14. Δημ. Κυδώνης, Ρωμαίους συμβουλευτικός, PG. 154. 1004C. - Πρβ. και 997B-C: «καθώμεθα τοῖς τείχεσι καθευγμένοι, μήτε πρὸς τήν γῆν, μήτε πρὸς τήν θάλασσαν ἔχοντες βλέπειν λοιπόν».

15. Δημ. Κυδώνης, Περὶ Καλλιπόλεως, PG. 154. 1012C: «ταῖς ἡμετέραις τριήρεσιν ἐφορμούσας αὐτόθι (= ἀπὸ τήν Καλλιπόλη) παρῆχεν ἄδειαν τοὺς τῶν βαρβάρων ἀνείργειν ληστές, και τοῖς ἡμετέροις ἀσφαλῶς τὰς πόλεις οἰκεῖν».

16. Δημ. Κυδώνης, Ρωμαίους συμβουλευτικός, PG. 154. 1004D: «στρατιώταις δέ τήν ὁρμήν ἐπέσχε τὸ δέος» και 'Επιστολὲς 109. 31-32 (= I. 147): «Οἱ δέ στρατιῶται και τῶν ἐν Σφακτηρίᾳ παθόντων χεῖρω πεπόνθασι». - Πρβ. 'Ιω. Καντακουζηνός, 'Ιστορία III. 298. 6 κέ.: «...ἥ γε ἡμῖν οἰκία (δύναμις), κἂν μάλιστα ἔχη περιττῶς πρὸς τήν παρασκευήν, κἂν εἰς ἄκρον ἀνδρείας ἀφίχεται και τόλμης, οὐδ' οὕτω πρὸς τοὺς πολεμίους ἔσται ἀξιόχρεως, ἕως ἂν τοσαύτη μένη, ὅση νῦν ἔστι».

17. Δημ. Κυδώνης, Ρωμαίους συμβουλευτικός, PG. 154. 1001D: «τοῖς πανταχοῦ δυναμένοις πρέσβεις ὑπὲρ συμμαχίας πέμποντες ἐνοχλεῖτε», και Περὶ Καλλιπόλεως 1020B: «ἐξὸν ἄλλοις ἐπιτάττειν, ἄλλοις ὑπακούειν αἰρήσεται».

18. 'Ιω. Καντακουζηνός, 'Ιστορία III. 294. 24-300.17.

και από τη Δύση, προς την οποία επανειλημμένα στράφηκε ως το 1369, χρο-
νιά της επίσημης προσχώρησής του στον καθολικισμό¹⁹.

‘Ο έχθρικός κίνδυνος και η αδιάκοπη έχθρική απειλή είχαν άμεσες συνέ-
πειες στη διάθεση και στη ζωή των κατοίκων μέσα στην Κωνσταντινούπολη.
‘Η καταπάτηση των νόμων, η αντιδικία και η αντιζηλία, η έλλειψη τάξης, ο
συνεχής έννευρισμός και συχνά ο παραμερισμός κάθε λογικής, η απουσία συμ-
πόνιας και η αδιαφορία των πολλών για όσα συνέβαιναν γύρω τους, έκαναν
φοβερά δύσκολη τη διαβίωση και προκαλούσαν μεγάλα προβλήματα τόσο στη
διοίκηση όσο και στις καθημερινές ανθρώπινες σχέσεις²⁰. Γιατί, όπως έπιγραμ-
ματικά λέει και πάλι ο Δημήτριος Κυδώνης, «πόλιν ούδεμίαν αν ἴδοις σωφρο-
νεῖν ἐπισταμένην ἐν τοιούτοις καιροῖς»²¹.

3. Παράλληλα και χρόνο με το χρόνο χειρότερευε η οικονομική κατά-
σταση του κράτους. ‘Ο έμφύλιος πόλεμος Καντακουζηνών και Παλαιολόγων
είχε αποστραγγίσει από τα προηγούμενα ήδη χρόνια το δημόσιο ταμείο²².
‘Ο ‘Ιωάννης Στ’ Καντακουζηνός κατέβαλε φιλότιμες προσπάθειες κατά τη
διάρκεια της βασιλείας του για τη βελτίωση των οικονομικών του κράτους,
άλλα οι άλλεπάλληλες συγκρούσεις με τους Γενουάτες δεν επέτρεψαν να φανεί
καμιά καλύτερηση στην οικονομική κατάσταση της χώρας²³.

‘Ο λοιμός που έπληξε τη βυζαντινή πρωτεύουσα το 1362 είχε τραγικά
άποτελέσματα. ‘Επέφερε μείωση πληθυσμού, άρα ελαττώθηκαν αυτοί που

19. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Τò Βυζάντιο και η Δύση (1354-1369) σελ. 53 κέ. - Ο. Halecki, Un Empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la defence de l'Empire d'Orient (1355-1375), Warszawa 1930, ‘Ανα-
τύπωση London 1972. - J. Gill, Byzantium and the Papacy 1198-1400, New Bruns-
wick-New Jersey 1979, σελ. 208 κέ.

20. Δημ. Κυδώνης, ‘Επιστολές 22. 6 κέ. (= I. 51): «νόμων μὲν πεπατημένων, δίκης
δὲ ἐκποδῶν γενομένης και σωφροσύνης μὲν περιωβρισμένης, σοφίας δὲ και φρονήσεως λα-
λιᾶς ἄλλως ὑπειλημμένων και τάξεως μὲν συγχυθείσης, τῇ δὲ τύχῃ πάντων ἐπιτραπέντων,
και ὅλως τῶν τῆς κακίας ὄνειδῶν ἐπὶ τὴν ἀρετὴν μεταβάντων, πάντων δὲ τὸν ὀβολὸν προ-
σκυνούντων και μηδενὸς ἀπεχομένων ὅθεν ἔξεστὶ τι κερδαίνειν». - Δημ. Κυδώνης, Λόγος
τῷ βασιλεῖ ‘Ιωάννῃ τῷ Παλαιολόγῳ, έκδ. R. J. Loenertz, I. σελ. 12. 13 κέ.: «ταῖς μὲν
στάσεσι τῶν παραγμάτων τεταραγμένων, τῇ δὲ συνεχεῖ κακοπραγίᾳ τῶν ἀνθρώπων τοῖς
φρονήμασι τεταπεινωμένων, και τὸ μὲν τῶν νόμων δέος τῆς ψυχῆς ἐκβαλλόντων, τὴν δ’
εἰς τοὺς κρείττους αἰδῶ μαλακίαν ἡγησαμένων, διὰ δὲ πενίαν βοώντων, και πάντ’ ἀξιούντων
λαμβάνειν». - Φιλοθέου Κοκκίνου, Λόγοι και ὁμιλίες ἀρ. 6. 87-88: «τῶν καταλειφθέντων
τὴν ἀπόνοιαν, τὴν ἀναλγησίαν πρὸς τὰ γεγενημένα».

21. Δημ. Κυδώνης, ‘Επιστολές 77. 17-18 (= I. 110).

22. Νικ. Γεωργιάς, II. 789. 9 κέ. - G. Ostrogorsky, ‘Ιστορία Γ’ 222.

23. ‘Ιω. Καντακουζηνός, ‘Ιστορίαι III. 80 κέ. - D. Zakythinos, Crise monetaire et
crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle, Athènes 1948 (‘Ανατύπωση
Variorum Reprints London 1973), σελ. 92 κέ. - D. Nicol, The Last Centuries 242
κέ. - Ν. Οικονομίδης, Hommes d’Affaires 41 κέ.

μπορούσαν να πληρώσουν φόρους και κατά συνέπεια μειώθηκαν ακόμη περισσότερο τα εισοδήματα του κράτους²⁴. Τα άμέσως επόμενα χρόνια, 1363-64, ο 'Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος προσπάθησε να αυξήσει το κρατικό εισόδημα επιβάλλοντας νέους βαρύτερους φόρους, αλλά συνάντησε την αντίδραση των υπηκόων του και δε φαίνεται να είχε σημαντικά αποτελέσματα²⁵.

Οι διαπραγματεύσεις και οι συμφωνίες που γίνονται με τη Βενετία κατά την περίοδο αυτή αφήνουν επίσης να διαφανεί το οικονομικό αδιέξοδο στο οποίο βρισκόταν η βυζαντινή κυβέρνηση. Οι Βενετοί δεν παύουν να υπενθυμίζουν και να απαιτούν τα χρέη που τους οφείλουν οι Βυζαντινοί και παράλληλα να ζητούν διεύρυνση των δικαιοδοσιών τους σε βυζαντινά έδαφη²⁶.

'Αλλωστε η ένδεια δεν έπληττε μόνο το δημόσιο ταμείο, αλλά και τους περισσότερους από τους ιδιώτες, τον καθένα χωριστά. 'Η ανασφάλεια στη γεωργία, ακόμη και στην πολύ κοντινή προς τα τείχη γη, και η έλλειψη προστασίας στο εμπόριο αποθάρρυναν τους κατοίκους από κάθε εργασία ή δραστηριότητα πέρα από τις στοιχειωδώς απαραίτητες. Συνέπεια της κατάστασης αυτής ήταν να μένουν οι βιοτέχνες χωρίς δουλειά, γιατί δεν έβρισκαν σε ποιους να διαθέσουν τα προϊόντα της εργασίας τους²⁷. 'Η έλλειψη χρημάτων ήταν τόσο μεγάλη, ώστε ο Δημήτριος Κυδώνης γράφει: «Οι παρ' ήμιν τόν όβολόν άγνοούσιν»²⁸ και άλλοι: «Τά μὲν εἴσω τειχῶν βοή και πτωχεία και πενία και δάκρυα»²⁹.

'Η άνεχεια φαίνεται να ήταν γενική, αλλά όπωσδήποτε σε χειρότερη μοίρα βρίσκονταν οι γεωργοί που αποτελούσαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού και σήκωναν το βάρος της φορολογίας. «Θρήνον δὲ ὑπὲρ τῶν δυστυχῶν γεωργῶν ἐγείρετο και τῶν ἄλλων ἀπόρων», γράφει σε μιὰ έπιστολή του ο Δημήτριος Κυδώνης, «οἷς δέον κουφίζειν τὰς συμφοράς, ὡς ἤδη ταῖς συνεχέσι ἀναλωμένοις εἰσπράττει, τοῖς δὲ και τοῦ ζῆν οἱ προστάται φθοноοῦσιν, ὡς εἰοικε, και

24. *Βραχέα Χρονικά*, έκδ. P. Schreiner, Die Byzantinische Kleinchroniken, I. Wien 1975, 7. 14 και 33. 8. Πρβ. II. Wien 1977, σελ. 290-291. - *Δημ. Κυδώνης*, 'Επιστολές 108. 8 κέ. (=I. 145) και 110. 28 κέ. (=I. 148).

25. *Δημ. Κυδώνης*, 'Επιστολές 89. 22-24 (=I. 123): «και φόρους τάξας τοῖς ἐκ τῶν ἡμετέρων πλουτεῖν εἰθισμένοις, οὔπω νομίζεις τὴν προσήκουσαν δίκην αὐτοῦς ἀπαιτῆσαι».

26. F. Thiriet, Delibetations des assemblées Venitiennes concernant la Romanie I., Paris 1966, άρ. 698 (1363). - 'Επίσης F. Thiriet, Regestes des Deliberations du Sénat de Venise concernant la Romanie I, Paris 1958, άρ. 459 (1368) και 482 (1369). - Πρβ. I. Chrysostomides, Venetian Commercial Privileges under the Palaeologi, Studi Veneziani 12 (1970) 267-356.

27. *Δημ. Κυδώνης*, Ρωμαίους συμβουλευτικός, PG. 154. 1004D: «και ο λιμός πάντα ἐλαύνων ἐπίκειται, μήτε γῆς ὑπολειπομένης ἦν γεωργήσομεν, μήτε τοῖς ἐμπόροις τῶν ληστῶν ἀδεία ποιούντων τὸν πόρον, ἐξ ὧν τοῖς μὲν ἐργολαβοῦσιν ἄχρηστον ἡ τέχνη δοκεῖ, οὐκ ἔχουσα τὰ ἐξ αὐτῆς διαθέσθαι».

28. *Δημ. Κυδώνης*, 'Επιστολές 47.37 (= I. 81).

29. *Δημ. Κυδώνης*, Ρωμαίους συμβουλευτικός, PG. 154. 1004C.

βούλονται' ἂν αὐτοῖς δεῖπνον τὰς ἐκείνων σάρκας γενέσθαι. Οὐ γὰρ ἔστιν ὁ τι τοὺς τάλαιπῶρους λοιπὸν ἀφαιρήσονται»³⁰.

Ἡ οἰκονομικὴ κρίσις ὅμως ποὺ χτυποῦσε τόσο τὸ δημόσιο ταμεῖο ὅσο καὶ μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πρωτεύουσας, ἀφῆνε ἀνεπηρέαστους μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πλούσιους κατοίκους, οἱ ὅποιοι μάλιστα, ὅπως συμβαίνει σὲ τέτοιες περιπτώσεις, κοίταζαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὶς εὐκαιρίες γιὰ νὰ αὐξήσουν τὴν περιουσίαν τους. Οἱ πηγές τῆς ἐποχῆς καταγγέλλουν ἀμελίκτα τὶς περιπτώσεις αὐτές. Ἔτσι ὁ πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος λυπᾶται γιὰ: «τῶν καταλειφθέντων τὴν ἀπόνειαν, τὴν ἀναλγησίαν πρὸς τὰ γεγεννημένα, τὴν ἀρπαγὴν, τὴν πλεονεξίαν, τὸν δόλον, τὸ θράσος»³¹, ἐνῶ ὁ Δημήτριος Κυδῶνης ἐκφράζει ὅλη τὴν ἀγανάκτησίν του μὲ τὶς φράσεις: «Τί γὰρ αἷσχιν ἀνθρώπων τοιοῦτους ἀναμενόντων καιροὺς καὶ τοιαύταις διακονίαις ἑαυτοὺς ἐκμεμισθώκωτων, οἱ στένουσι μὲν τῆς πόλεως εὖ πραττούσης, ἐορτάζουσι δὲ τὴν ταύτης κακοπραγίαν καὶ τὸ περὶ Δημάδου λεγόμενον, τὰ τῆς πατρίδος ναυάγια πολιτεύονται»³². Διαφαίνεται μάλιστα ὁ φόβος, μήπως οἱ γεωργοί, στοὺς ὁποίους σιγὰ σιγὰ δὲ θὰ μείνουν οὔτε ἄροτρα οὔτε βόδια, μὴ μπορώντας νὰ ἀνεχτοῦν τὴ βίαιη συμπεριφορὰ τῶν ἀρχόντων ποὺ πλουτίζουν σὲ βάρος τους, καταφύγουν στοὺς ἐχθροὺς τοῦ κράτους καὶ προστεθοῦν στὴ δική τους δύναμη ἢ ἀκόμη μήπως ἐπαναστατήσουν, ἀνατρέψουν τὴν ἐξουσία καὶ συμπαρασύρουν μέσα στὸ χάος τῆς ἀναρχίας ποὺ θὰ δημιουργηθεῖ καὶ τὴν ἴδια τὴν πόλιν³³.

Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ποὺ κατόρθωναν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴ φτώχεια καὶ τὴ μιζέρια τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας περιλαμβάνονται καὶ ὀρισμένοι Ἕλληνες ἔμποροι ποὺ παίρνουν μέρος στὶς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις τῆς Μαύρης Θάλασσας, τοῦ Πέραν καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὁ ἀριθμὸς τους τὰ χρόνια αὐτὰ δὲν ἦταν ἀκόμη πολὺ μεγάλος, ἢ ὑπαρξή τους ὅμως εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν εὐνοϊκὴ κατάσταση ποὺ δημιουργοῦνταν γιὰ ὀρισμένες κοινωνικὲς ὁμάδες μέσα στὴ γενικὴ κατάρρευση τοῦ κράτους³⁴.

Ἀνεπηρέαστη σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν τρομαχτικὴ οἰκονομικὴ κρίσις ἔμενε καὶ ἡ ἐκκλησία, ἡ ὁποία διατηροῦσε σημαντικὰ κτήματα σὲ ἐλεύθερες ἀκόμη ἀπὸ τοὺς Τούρκους περιοχές. Τὰ κτήματα αὐτὰ μάλιστα ἀρνοῦνταν νὰ παραχωρήσει στὸ κράτος, ὅταν αὐτὸ τὰ ζητοῦσε γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὰ ἔσοδα τῶν ἀξιωματούχων του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἓνα συνοδικὸ ἔγγραφο τοῦ Νοεμ-

30. Δημ. Κυδῶνης, Ἐπιστολὲς 114. 14 κέ. (= I. 152).

31. Φιλοθέου Κοκκίνου, Λόγοι καὶ ὁμιλίαι ἀρ. 6, 187-189.

32. Δημ. Κυδῶνης, Ἐπιστολὲς 114. 11-14 (= I. 152).

33. Δημ. Κυδῶνης, Ἐπιστολὲς 114. 19 κέ. (= I. 152) καὶ 257. 16 κέ. (= II. 162). - Πρβ. Ἀ. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Α', Θεσσαλονίκη² 1974, σελ. 144, 148.

34. Α. Laiou-Thomadakis, The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade 195, 197 καὶ 205.

βρίου 1367³⁵. Μια άλλη σειρά πατριαρχικῶν ἐγγράφων τῆς ἴδιας ἐποχῆς μᾶς πληροφορεῖ πάλι γιὰ τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες καθὼς καὶ τὸ κῦρος τοῦ ὀρθόδοξου πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλης τὰ χρόνια αὐτά. Ἡ ἐκκλησία εἶχε τὴν εὐχέρεια νὰ παραχωρεῖ τὴν «ἐφορίαν καὶ οἰκονομίαν» μονῶν σὲ εὐνοούμενά της πρόσωπα, γιὰ νὰ διαχειρίζονται τμήματα ἀπὸ τὴ σεβαστὴ ἔγγειο ἰδιοκτησία πού διέθετε ἀκόμη τὸ πατριαρχεῖο³⁶.

Ἡ αἴγλη πάλι πού ἀσκοῦσε τὰ χρόνια αὐτά τὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλης γίνεται ἐπίσης φανερὴ ἀπὸ τὰ συνοδικὰ ἐγγράφα τῆς ἐποχῆς. Ὁ πατριάρχης καὶ ἡ σύνοδος καλοῦνται νὰ διαιτητεύσουν στὰ διάφορα προβλήματα πού ἀναφαίνονται σὲ ἀνατολικὲς ἐκκλησίες ἔξω ἀπὸ τὰ στενὰ ὅρια τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Ἀπὸ τὴ μακρινὴ Ρωσία ὡς τὴν Ἀντιόχεια καὶ τὰ ἐνετοκρατούμενα νησιά τοῦ Αἰγαίου οἱ ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες ζητοῦν τὴ γνώμη τοῦ ἑλληνικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ συμβουλὴ ἢ ἡ ἀπόφαση τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλης γίνεται σεβαστὴ σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς πολὺ ἀπομακρυσμένες ἢ κοντινότερες περιοχές³⁷. Παράλληλα μέσα στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία διέθετε ἓνα πολὺ ἀφοσιωμένο ποίμνιο, πού ἦταν πρόθυμο νὰ προχωρήσει σὲ θυσίες καὶ νὰ ἀκολουθήσει πιστὰ τοὺς ἱερεῖς πού τὸ καθοδηγοῦσαν. Ὁ Δημήτριος Κυδωνῆς μάλιστα φτάνει νὰ κατηγορήσει τοὺς κληρικοὺς ὅτι ἐκμεταλλεύονται τὴν ἐμπιστοσύνη πού τοὺς δείχνουν οἱ πιστοὶ καὶ πλουτίζουν σὲ βάρος τους. «Καὶ πλουτεῖτε παρὰ νόμους οἱ τῆς ἀκτημοσύνης διδάσκαλοι», καταλήγει χαρακτηριστικὰ³⁸.

4. Ἐνα ἄλλο μεγάλο πρόβλημα πού εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ Βυζαντινὴ κυβέρνησις τὰ χρόνια αὐτά ἦταν ἡ μετανάστευση. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού οἱ Τούρκοι ἔγιναν κύριοι τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς Θράκης καὶ μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη συγκεντρώθηκε ἓνα προλεταριάτο ἀνέργων καὶ ζητιάνων πού προερχόταν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς ὑπαίθρου ἢ τῶν πόλεων πού ἔπεφταν στὰ χέρια τῶν Τούρκων, ὁ φόβος κυριάρχησε σὲ ὅλα τὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ὡς μόνη σωτῆρια λύσις παρουσιαζόταν ἡ φυγὴ ἀπὸ τὴν Πόλη³⁹. Ἐ-

35. F. Miklosich-J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi*, I, Vindobonae 1860 (στὴ συνέχεια MM.), ἀρ. 252, σελ. 507-508. - B. Νεράντζη-Βαρυμάζη, "Ἐνα συνοδικὸ ἐγγράφο τοῦ Νοεμβρίου 1367, Βυζαντινὰ 3 (1983) 75-82, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ παλιότερη βιβλιογραφία.

36. MM. I. ἀρ. 200, 215, 245.

37. MM. I. ἀρ. 178, 180, 183, 185, 207, 214, 223, 240, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270. - Πρβ. K. Ἀμαντός, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821, τ. Α', Ἀθήναι 1955, σελ. 73. - Δ. Ζακυνθός, Τὸ Βυζάντιον ἀπὸ τοῦ 1071 μέχρι τοῦ 1453, Ἀθήναι 1972, σελ. 164-165. - J. Gill, *Byzantium and the Papacy* 222.

38. Δημ. Κυδωνῆς, Τῷ αὐτῷ πατριάρχῃ, ἐκδ. G. Mercati, *Notizie* 312. 34.

39. Νικ. Γρηγοράς, III. 225. 4 κέ.

κεῖνοι ὅμως πού ἔφευγαν ἀποτελοῦσαν συνήθως τὸ πιὸ ζωτικὸ στοιχεῖο τοῦ πληθυσμοῦ, ἦταν δηλαδὴ αὐτοὶ πού πιθανότατα θὰ μπορούσαν νὰ ἐργαστοῦν, νὰ πληρώσουν φόρους καὶ νὰ συντελέσουν στὴν ἀνανέωση τῆς ζωῆς μέσα στὴν πρωτεύουσα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ φυγὴ τους ἦταν ἓνα ἀκόμη χτύπημα γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ κράτους.

Φαίνεται ὅμως ὅτι παρὰ τὴ σοβαρότητα τοῦ προβλήματος, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐμποδιστοῦν αὐτοὶ πού ἤθελαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὑπάρχει ἄλλωστε μαρτυρία πού ἀναφέρεται σὲ φυγάδες πού κατέφυγαν στοὺς Τούρκους καὶ ὕστερα ἀπὸ λίγο καιρὸ μετάνιωσαν καὶ ἐπανῆλθαν στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα, χωρὶς κανεὶς νὰ τοὺς κατηγορήσει ἢ νὰ τοὺς καταδικάσει γιὰ τὶς ἐνέργειές τους αὐτές⁴⁰.

Ἡ μετανάστευση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τὰ χρόνια αὐτὰ γνωρίζει τρεῖς δρόμους: ὁ ἓνας εἶναι πρὸς τὴν Ἰταλία καὶ τὴ Δύση, ὁ ἄλλος πρὸς τοὺς Τούρκους καὶ ὁ τρίτος πρὸς τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου πού κατεῖχαν τότε Βενετοὶ ἢ Γενουάτες. Παρόλο πού εἶναι δύσκολο νὰ κάνουμε μιὰ αὐστηρὴ διάκριση, σὲ γενικὲς γραμμὲς μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι πρὸς τὴ Δύση ἔφευγαν κυρίως οἱ μορφωμένοι καὶ οἱ λόγιοι, ἐνῶ στοὺς Τούρκους κατέφευγαν συνήθως οἱ φτωχότεροι ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους⁴¹, ἂν καὶ ὁ Δημήτριος Κυδωνῆς μαρτυρεῖ ὅτι καὶ μερικοὶ πλούσιοι στρέφονταν πρὸς τοὺς Τούρκους ἀποθαρρημένοι ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῶν Βυζαντινῶν καὶ θαμπωμένοι ἀπὸ τὶς ἐντυπωσιακὲς ἐπιτυχίες τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων. Περίμεναν μάλιστα ὅτι ἐφόσον θὰ προσχωροῦσαν μὲ τὴ θέλησή τους στὶς τάξεις τοῦ ἐχθροῦ, οἱ Τούρκοι θὰ τοὺς ἀντάμιζαν μὲ μεγάλες τιμές⁴².

Τέλος τὸ δρόμο πρὸς τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἔπαιρναν ὅλοι ἐκεῖνοι πού δὲν ἤθελαν ἢ δὲν εἶχαν τὰ μέσα νὰ ἀπομακρυνθοῦν πολὺ ἀπὸ τὴν πατρίδα τους⁴³. Τόσο αὐτοὺς ὅσο καὶ ἐκείνους πού ἔφευγαν γιὰ τὴ Δύση τοὺς περίμεναν μεγάλες δυσκολίες στὴν ξενιτιά, ἀλλὰ πολλοὶ προτιμοῦσαν τὶς περιπλανήσεις ἀνάμεσα σὲ ξένους ἀνθρώπους καὶ σὲ ξένη γῆ παρὰ τὴν ἀσφυχτική,

40. Δημ. Κυδωνῆς, Ἐπιστολὲς 117. 22 κέ. (= I. 156): «Καίτοι πολλοὺς ἴσμεν πρὸς τοὺς Τούρκους καὶ ἀποδημήσαντας καὶ κατὰ σοῦ συγγενομένους ἐκείνους, καὶ συνδειπνήσαντας, καὶ δῶρα τὰ μὲν δόντας τὰ δὲ λαβόντας φανερώς ἐπανήκοντας. Οὗς οὐδεὶς οὐτ' ἀπιόντας ἐκώλυσεν, οὐτ' ἐπανιοῦσιν ἐμέμψατο, οὐδὲ προήνεγκεν ἀπιστίαν, οὐδ' ἀτιμίας ἀξιους ἡγήσατο».

41. Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, Ἡ μετανάστευση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὸ β' μισό τοῦ 14ου αἰώνα (1354-1402), Βυζαντιακὰ 1 (1981) 89-97.

42. Δημ. Κυδωνῆς, Ρωμαῖοι συμβουλευτικὸς PG. 154. 1005A: «Φανερώς ἐπ' ἐκείνους ἀποδημοῦσι καὶ εὐχονται παρὰ σφίσιν ἰδεῖν ὑπὸ πάντων προσκυνουμένους».

43. Δημ. Κυδωνῆς, Ἐπιστολὲς 47. 43 κέ. (= I. 81): «Ἀνάγκη γὰρ ἡμᾶς, εἰργομένους ἡπείρου, εἰς τὰς νήσους λοιπὸν βλέπειν, ἀντὶ τειχῶν τὰ πελάγη προβαλλομένων... Πολλοὶς γὰρ τῶν φίλων φεύγουσι τοὺς βαρβάρους ἀντὶ πατρίδος ἔσσεσθαι νομίζω τὴν νῆσον» (πρόκειται γιὰ τὴ Λήμνο).

γεμάτη κινδύνους ζωή στην Κωνσταντινούπολη. "Άλλωστε ή διψα για μάθηση και για γνώση που παρουσιαζόταν στη Δύση και κυρίως στην Ίταλία τὰ χρόνια αὐτὰ ἦταν ἓνα πραγματικά ἀκαταμάχητο θέλητρο για πολλοὺς Βυζαντινούς, πὺ μέσα στην Κωνσταντινούπολη αἰσθάνονταν πνιγμένοι ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ τῆς καθημερινῆς ἐπιβίωσης⁴⁴.

5. Ἐχει πολλὲς φορές ἐπισημανθεῖ πόσο μεγάλος ἦταν ὁ ἀριθμὸς τῶν λογίων στὰ ὕστερα βυζαντινὰ χρόνια καὶ ἰδιαίτερα τὸ 14ο αἰῶνα, ὥστε νὰ γίνεται λόγος για μιὰ τελευταία Βυζαντινὴ ἀναγέννηση⁴⁵.

Τὴν ἐποχὴ πὺ ἰδιαίτερα μᾶς ἀπασχολεῖ ἔδρασαν στὴν Κωνσταντινούπολη ἀξιόλογοι συγγραφεῖς καὶ λόγιοι, ὅπως ὁ Δημήτριος Κυδωνῆς, πὺ ἔπαιζε καὶ σημαντικὸ ρόλο στὴ διακυβέρνηση τοῦ κράτους, ὁ πατριάρχης Κάλιστος Α' (1355-1363 ἡ δεύτερη πατριαρχία του), ὁ διάδοχός του πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος (1364-1376 ἡ δεύτερη πατριαρχία του), ὁ πρῶν αὐτοκράτορας Ἰωάννης Στ' Καντακουζηνός, ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, ὁ Ἐμμανουὴλ Ραοῦλ. "Ολοὶ αὐτοὶ ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ καιροῦ τους, ἀλλὰ καὶ προσπαθοῦσαν μὲ κάθε τρόπο νὰ τὰ ἐπηρεάσουν καὶ νὰ ἐκφράσουν τὴν ἀνησυχία τους γύρω ἀπὸ αὐτὰ⁴⁶.

Ἡ ἡσυχαστικὴ ἔριδα πὺ ἦταν τὸ κύριο θέμα διαμάχης στοὺς ἐκκλησιαστικούς, ἀλλὰ καὶ γενικότερα πνευματικούς κύκλους τὴν προηγούμενη δεκαετία 1350-1360, περνάει τὰ χρόνια πὺ ἰδιαίτερα ἐξετάζουμε μιὰ περίοδο ὕφεσης. Ἡ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸν ἡσυχασμὸ ἔχει μεταφερθεῖ στὴν περιφέρεια (Ἀντιόχεια, Κύπρο) καὶ ἀπασχολεῖ πολὺ λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι παλιότερα τοὺς κύκλους τῆς Κωνσταντινούπολης⁴⁷. Ἐδῶ ἀπορροφᾶται τὸ ζήτημα τοῦ ἡσυχασμοῦ ἀπὸ τὸ κύριο πνευματικὸ καὶ πολιτικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς πὺ

44. Δημ. Κυδωνῆς, Περὶ Καλλιπόλεως PG. 154. 1033C: «Πλανησόμεθα μὲν λανθάνοντες περὶ τὰς ἀλλοδαπὰς. Κἂν πὺ φανῶμεν, ἀραὶ παρὰ πάντων ἡμῶν ἔφονται καὶ κατηγοραὶ καὶ γέλωες» καὶ Ἐπιστολὲς 46. 32 (= I. 80): «Ἀπὸ δὲ τῆς πλάνης μείζω καὶ τῶν παρ' ὡμῶν θεῶν προσδοκῶντα».

45. St. Runsiman, *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge 1970. - D. Zachythinós, *Crise monétaire* 116 κέ. - Actes du XIV Congrès International des Études Byzantines, Premier thème: Société et vie intellectuelle au XIV e siècle I. Bucarest 1971, σελ. 68-205.

46. J. Gill, *Byzantium and the Papacy* 221-2. - J. Ševčenko, *The Decline of Byzantium seen through the Eyes of its intellectuals*, DOP. 15 (1961) 167-186, ἰδιαίτερα για τὴν ἐποχὴ πὺ μᾶς ἐνδιαφέρει 172 κέ. - Στ. Παπαδόπουλος, Ἐλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων. Θωμισταὶ καὶ Ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ, Ἀθῆναι 1967.

47. J. Darrouzès, *Lettre inedit de Jean Cantacuzène relative à la controverse Palamite*, REB. 17 (1959) 7-27. - G. Mercati, *Notizie* 212 κέ. - Ὁ ἡσυχασμὸς ἀπασχολεῖ καὶ τὸ λατίνου πατριάρχη Παῦλο στὶς συζητήσεις του μὲ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1367. Βλ. Παύλου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολὴ ἐπὶ τὸν μακαριώτατον πάπαν καὶ τοὺς αὐτοῦ καρδιναλίους PG. 154. 836-837.

είναι ή προσέγγιση τής ανατολικής με τή δυτική εκκλησία και ή ένωση τών δύο εκκλησιών. 'Η καθαρά φιλενωτική πολιτική του αυτοκράτορα 'Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου και οι άλλεπάλληλες εκκλήσεις του για βοήθεια στη Δύση με αντάλλαγμα τήν προσχώρηση τής ανατολικής εκκλησίας στη δυτική προκάλεσε μιὰ μεγάλη αντιδικία ανάμεσα στους όπαδούς τής ένωσης τών εκκλησιών από τή μιὰ μεριά και τούς ύποστηρικτές τών ανυποχώρητα όρθοδόξων απόψεων από τήν άλλη. 'Η διαμάχη αυτή πήρε μεγάλες διαστάσεις και επικάλυψε κάθε άλλο εκκλησιαστικό πρόβλημα τής εποχής. 'Ο Δημήτριος Κυδώνης είναι ό κύριος εκπρόσωπος τής πρώτης μερίδας, ό πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος αντιπροσωπεύει τή δεύτερη. Διαλλακτική στάση προσπάθησε νά κρατήσει ό 'Ιωάννης Καντακουζηνός, ό όποιος άρκετά χρόνια μετά τήν παραίτησή του από τό θρόνο έπαιζε ακόμη σημαντικό συμβουλευτικό ρόλο στα ζητήματα του κράτους. Παρά τις προσωπικές του απόψεις διαλλακτικό ρόλο προσπαθοΰσε νά παίξει και ό αυτοκράτορας 'Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος, χωρίς βέβαια νά τό κατορθώνει⁴⁸.

'Η διαμάχη μεταξύ ένωτικών και άνθενωτικών έφτασε στην κορύφωση της με τό συνοδικό τόμο του 1368 που άναθεμάτιζε τό μοναχό Πρόχωρο Κυδώνη (άκριβώς γιατί κανείς δέν τολμοΰσε νά έπιτεθεΐ στον ίσχυρό άδελφό του Δημήτριο)⁴⁹ και με τις μαχητικές έπιστολές του Δημητρίου Κυδώνη έναντίον του πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου, που χρονολογούνται από τό 1368 ως τό 1371⁵⁰.

Μετά τό 1371 και τήν έπιστροφή του 'Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου από τό ταξίδι του στη Ρώμη και στη Βενετία ό αυτοκράτορας άλλαξε ως ένα σημείο πολιτική και απογοητευμένος από τούς Δυτικούς και τή δυνατότητά τους νά του προσφέρουν ούσιαστική βοήθεια άκολούθησε περισσότερο μιὰ γραμμή συμβιβασμοΰ με τούς Τούρκους έχθρούς του. Τότε και ή διαμάχη ανάμεσα σέ ένωτικούς και άνθενωτικούς έχασε τήν όξύτητά της⁵¹.

"Όλα αυτά κάνουν φανερές τις πνευματικές αντίθέσεις και άνησυχίες που επικρατοΰσαν στην Κωνσταντινούπολη τή δεκαετία 1360-1370, αλλά και όριοθετούν τά πλαίσια μέσα στα όποια κινούνταν ή πνευματική ζωή τής Βυζαντινής πρωτεύουσας τήν εποχή αυτή.

48. Β. Νεράντζη-Βαγμάζη, Τό Βυζάντιο και ή Δύση (1354-1369) 147 κέ.

49. Τόμος συνοδικός κατά Προχόρου Κυδώνη PG. 151. 693-715. - K. M. Setton, The Byzantine Background to the Italian Renaissance 54. - J. Darrouzès, Regestes 2541.

50. 1. Δημητρίου του Κυδώνη, τῷ πατριάρχει κυρῷ Φιλόθεῳ, 2. Του αὐτοῦ Δημητρίου τῷ αὐτῷ πατριάρχει, 3. Δημητρίου του Κυδώνη λόγος ἕτερος ἐπιστολιμαῖος πρὸς τὸν αὐτὸν πατριάρχη κῦρον Φιλόθεον περὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ κυροῦ Προχόρου, ἐκδ. G. Mercati, Notizie 293-338. - Πρβ. R. J. Loenertz, Les requies de lettres de Démétrius Cydonès, Studi e Testi 131, Città del Vaticano 1947, σελ. 111-112. - R. J. Loenertz, Démétrius Cydonès I. De la naissance à l'année 1373, OCP. 36 (1970) σελ. 65. - F. Tinnefeld, Demetrios Kydonès, Briefe, Stuttgart 1981, σελ. 21.

51. O. Halecki, Un Empereur de Byzance à Rome, Warszawa 1930, σελ. 188 κέ. - D. Nicol, The Last Centuries 281-288.

ΟΙ ΚΟΜΑΝΟΙ (ΚΟΥΜΑΝΟΙ) ΚΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
11ος - 13ος αι. μ.Χ.

ΑΛΕΞΗΣ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ/Αθήνα

Οἱ τουρκόφωνοι Κομάνοι ἢ Κουμάνοι (Kuman, Qoman) ἦσαν λαὸς φυλετικὰ συγγενῆς τῶν Πατζινάκων (Πετσενέγγων), τῶν Οὐζων καὶ ἄλλων τουρκοφώνων (τουρανικῶν) λαῶν, οἱ ὅποιοι ἐφθασαν ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 11ου αἰ. στὶς βαλκανικὲς ἐπαρχίες τοῦ Βυζαντίου διὰ μέσου τῶν ρωσικῶν στεππῶν¹. Ἡ περίοδος ἀκμῆς τῶν Κομάνων περιορίζεται στὸ πρῶτο μέ-

1. Βραχυγραφίες: *BSI* = *Byzantinoslavica* (Πράγα), *CF* = *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* (Βερολίνο-Βιέννη-Ρώμη-Washington-Βρυξέλλες - Θεσσαλονίκη), *CMH* = *Cambridge Medieval History* IV, i-ii (β' ἐκδ. 1966-67), *CS* = *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Βόννη), *EIsl* = *Encyclopedia of Islam* (α' καὶ β' ἐκδ., Λονδὶνο-Leiden), *IEE* = *Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν (τ. Η' καὶ Θ': *Μεσοβυζαντινοὶ καὶ Ὑστεροβυζαντινοὶ Χρόνοι*), *MB* = *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* (Παρίσι-Βενετία), *ΜΣΕ* = *Μεγάλῃ Σοβιετικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια* (Ἀθήνα), *SK* = *Seminarium Kondakovianum* (Πράγα), *Sp* = *Speculum* (Cambridge Mass.), *ΥΔΡΙΑ* = *Μεγάλῃ Γενικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια Ὑδρία* (Ἀθήνα), *ZMNP* = *Zurnal Ministertva Narodnogo Prosveshcheniia* (= Δελτίο Ὑπουργείου Λαϊκῆς Ἐπιμόρφωσης, Ἀγία Πετρούπολη).

Βιβλιογραφία: Ἡ ἱστορία τῶν Κομάνων ὑπάρχει διάσπαρτη σὲ ἓνα σημαντικὸ ἀριθμὸ μεσαιωνικῶν πηγῶν, βυζαντινῶν καὶ ξένων (ρωσικῶν, δυτικῶν καὶ μουσουλμανικῶν). Οἱ σπουδαιότερες ἀπὸ αὐτὲς εἶναι: ὁ Ζουανβίλ (Joinville), ὁ Ροβέρτος τοῦ Κλαρύ (Robert de Clary, βλ. Ἀ. Σαββίδης, «Κλαρύ», Ὑδρία), ὁ Ἰντρισί (Ἀ. Σαββίδης, «Ἰντρισί», Ὑδρία), ὁ Ἰμπν ἁλ-Ἀθίρ (Ἀ. Σαββίδης, «Ο Ἀραβας Ἱστοριογράφος Ἰμπν ἁλ-Ἀθίρ, Ἀθήνα 1981), ὁ Βλὸς Ὁσίου Μελετίου τοῦ Νέου τῶν Νικολάου Μεθώνης καὶ Θεοδώρου Προδρομοῦ (12ου αἰ.), ἡ Ἄννα Κομνηνὴ, ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, ὁ Ἰωάννης Κίνναμος (Ἀ. Σαββίδης, «Κίνναμος», Ὑδρία), ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης, ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς καὶ ὁ Εὐθύμιος Μαλάκης (Ἀ. Σαββίδης, «Μαλάκης», Ὑδρία).

Ἡ πρώτη σοβαρὴ προσπάθεια συγγραφῆς τῆς ἱστορίας τῶν Κομάνων, βραχισμένη πάλιν σὲ φιλολογικὲς κυρίως πηγές, ἐγένε ἀπὸ τὸν J. Marquardt, («Über das Volkstum der Kumanen», *Abhandlungen der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-Hist.-Klasse Neue Folge*, 13 (1914) 25-236, ἐνῶ τὴν ἴδια χρονία εἶχε κυκλοφορήσει καὶ ἡ μελέτη τοῦ S. Salaville, «Les Comans», *Échos d'Orient* 17 (Παρίσι-Κωνσταντινούπολη 1914) 193-209, ὅπου παραδόξως οἱ Κομάνοι συνδέονται μὲ τὴν ἀσσυριακὴ ἱστορία. Χρήσιμες παρατηρήσεις γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Marquardt μαζὶ μὲ σχόλια γιὰ τὶς μὴ χρησιμοποιηθεῖσες μέχρι τότε κινεζικὲς πηγές (γιὰ τὶς ἀπαρχές τῆς κομανικῆς φυλῆς) ἔκανε ὁ P. Pelliot, «À propos de Coumans», *Journal Asiatique* 15 (1920) 125-85. Λίγο ἀργότερα δημοσιεύθηκε μία πολὺ χρήσιμη γενικὴ εἰσαγωγή στὸ θέμα ἀπὸ τὸν A. Boswell, «The Kiptchak Turks», *The Slavonic and East European Review* 6 (1927) 68-85. Βασικώτερη ὁμῶς ὄλων γιὰ τὴν κομανικὴ ἱστορία καὶ πολιτισμὸ εἶναι ἡ σειρά μελετῶν (στὰ ρωσσικά) τοῦ D. Rasovsky, «Polovtsy», *SK* 7 (1935) 245-62, 8 (1936) 161-

ρος τοῦ ὕστερου Μεσαίωνα (μέσα 11ου - μέσα 13ου αἰ.), ὅπου στήν πλειοψηφία τους ἐμφανίζονται ἐγκατεστημένοι κατὰ μῆκος τῶν νοτίων ρωσσικῶν στεππῶν. Ἦσαν γνωστοί ὡς *Σκυῖται* καί *Κόμανοι* (Κουμάνοι) στοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ὡς *Πολόφτσι* ἢ *Πολόβτσι* (Polontsy) στοὺς Ρώσσους καί ὡς *Κιπτσάκ* (Kipčak, Qipchak) στοὺς Μουσουλμάνους χρονικογράφους, καί ἀρχικῇ τους κοιτίδα ἦσαν τὰ Ἀλτάια Ὁρῆ τῆς κεντρικῆς Ἀσίας. Περὶ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. μεγάλες μᾶζες Κομάνων ἀπλώθηκαν σὲ μία τεράστια ἔκταση τῆς εὐρωασιατικῆς στέππας με ἀνατολικὸ σύνορο τὴν περιοχὴ νότια τῆς Θάλασσας τοῦ Ἀράλ (τῆς Ὠξιανῆς Λίμνης τῶν ἀρχαίων χρόνων) καί με δυτικὸ τὴν περιοχὴ βόρεια τῆς Μαύρης Θάλασσας (Εὐξείνου Πόντου). Τὸ δυτικὸ τμήμα τῶν Κομάνων, τὸ ὁποῖο εἰσέβαλε λίγο ἀργότερα στὴ Βαλκανικὴ, εἶχε ἐγκατασταθεῖ κατὰ μᾶζες στὶς νότιες ρωσσικὲς στέππες ἀνάμεσα στοὺς ποταμοὺς Δὸν (Τάναϊ) καί Κάτω Δούναβη (Ἰστρο)². Ὅπως καί οἱ ὁμόαιμοί τους Σκυῖθες, δηλ. οἱ Πατζινάκοι, οἱ Οὐζοι κ.ἄ., οἱ Κομάνοι παρέμειναν στήν πλειοψηφία τους εἰδωολάτρεις καί σὲ καμμία περίπτωση — ἀπὸ ὅσα τουλάχιστον εἶναι γνωστά — δὲν ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ με τὴ θρησκεία τῶν ἀσιατῶν συγγενῶν τους Τούρκων, τὸν Ἰσλαμισμό. Ἐγκατεστημένοι βορειοανατολικά τῶν Πατζινάκων οἱ Κομάνοι διετήρησαν ἄλλοτε φιλικὲς καί ἄλλοτε ἐχθρικές σχέσεις με τοὺς τρεῖς λαοὺς με τοὺς ὁποίους κυρίως ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ, δηλ. τοὺς Πατζινάκους, τοὺς Βυζαντινοὺς καί τοὺς Οὐγγρους (Μαγνάρους). Ὅπως θὰ

δοῦμε παρακάτω, στὸ Βυζάντιο διεδραμάτισαν πολὺ σημαντικὸ ρόλο ὡς μι-
 82, 9 (1937) 71-85, 10 (1938) 155-78 καί 11 (Βελιγράδι 1940) 86-128, στὶς ὁποῖες ὁμως ἡ ἀφήγησις σταματᾷ στὸ 1170 μ.Χ. Εἰδικὰ γιὰ τὸ ρόλο τῶν Κομάνων στὸ σχηματισμὸ τοῦ Β' Βουλγαρικοῦ Βασιλείου τῶν Ἀσενιδῶν ἀπὸ τὸ 1185/86 κ.ἑξ. βλ. *D. Rasonsky*, «Ὁ Ρόλος τῶν Πολόφτσι (= Κομάνων) στὰ χρόνια τῶν Ἀσενιδῶν, τῆς Βυζαντινῆς καί τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας στὰ χρόνια 1186-1207 (στὰ βουλγαρικά)», *Spisaniye τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἐθνους* 58 (Σόφια 1939) 203-11, τοῦ ἰδίου, «*Les Comans et Byzance*», *Izvestiya Βουλγαρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου* 9 (Σόφια 1955) 346-54, καί τὴ μελέτη τοῦ *R. Lee Wolff*, «*The Second Bulgarian Empire: its Origins and History to 1204*», *Sp* 24 (1949) 167-206, ἰδιαίτ. 167 κ.ἑξ., 198-201 με χρησιμὴ βιβλιογραφία γιὰ τίς μέχρι τὸ 1949 δημοσιεύσεις. Γιὰ τίς τύχες τοῦ κομανικοῦ κράτους τῆς νότιας Ρωσσίας, ποὺ σχηματοποιήθηκε καί σταθεροποιήθηκε ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1154 καί 1222/23 καί διατήρησε καλὲς σχέσεις με τὸ Πριγκιπάτο τοῦ Κιέβου γιὰ νὰ ἐνσωματωθεῖ τελικὰ στοὺς Μογγόλους τῆς «Χρυσῆς Ὀρδῆς» βλ. *O. Ράποφ*, λ. «Κομάνοι», *ΜΣΕ* καί τὰ ἔργα τοῦ *G. Vernadsky*, *Kievan Russia* (New Haven 1948) καί *The Mongols in Russia* (New Haven 1953). Βλ. ἀκόμη γενικὰ τὰ λήμματα «Kipchak», *EIsl* (α'-β' ἐκδ.), τὸ λ. τοῦ Ἀ. Σαββίδη, «Κομάνοι», Ὑδρία, καί τίς βιβλιογραφίες τοῦ *G. Moravcsik*, *Byzantinoturcica*, I (Βερολῖνο 1958, β' ἐκδ.) 90-4, ἰδ. ἔργ., II, 167-8. Τέλος, γιὰ μία εἰκονικὴ παρουσίασι τοῦ κράτους τῶν Κομάνων βλ. *The Penguin Atlas of Medieval History* (1976), χάρτες τῶν ἐτῶν 1071, 1092, 1130, 1173, 1212 καί 1230. Βλ. ἐπίσης τοὺς χάρτες τῶν σελ. 68-9 καί 87 στὴν *ΙΕΕ τ. Θ'* (1980) καί στὸν *G. Ostrogorsky*, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, Γ' (Ἀθήνα 1981) 64. Βλ. ἐπίσης τοὺς χάρτες καί τὰ σχεδιαγράμματα στὴν πρόσφατη μονογραφία τοῦ *P. Diaconu*, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles* (Βουκουρεστί 1978).

σθοφόροι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ β' μισοῦ τοῦ 11ου, κατὰ τὸ 12ο καὶ 13ο αἰ.

Ἡ γλῶσσα καὶ ὁ πολιτισμὸς τῶν Κομάνων

Ἀφθονα στοιχεῖα γιὰ τὴ γλῶσσα, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα (γάμοι, κηδεῖες καὶ ἄλλες ταφικὲς τελετὲς) τῶν «Σκυθῶν» κατὰ τὴν πρό-μογγολικὴ περίοδο μαθαίνουμε ἀπὸ ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς καθὼς καὶ ἀπὸ διάφορα σπάνια γραπτὰ μνημεῖα ποὺ ἔχουν διασωθεῖ³. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς χρήσιμες πληροφορίες ποὺ παρέχει τὸ λεξικὸ τῶν τουρκικῶν διαλέκτων τοῦ Μουσουλμάνου λογίου τοῦ 11ου αἰ. *Μαχμουτ ἀλ-Κασγκαρί*⁴, τὸ σημαντικώτερο γραπτὸ μνημεῖο τῆς κομανικῆς γλώσσας⁵ εἶναι ὁ λεγόμενος *Κομανικὸς Κῶδιξ* (Codex Cumanius), ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον μικτὸ λατινο-περσικο-κομανικὸ κείμενο χρονολογούμενο στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ., τὸ ὁποῖο ἀνῆκε λίγο ἀργότερα στὸν Ἰταλὸ ποιητὴ Πετράρχη καὶ σήμερα βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας. Οἱ ἐρευνητὲς πιστεύουν ὅτι ὁ κώδικας αὐτὸς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μνημεῖο γιὰ τὴν ἐξάπλωση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνάμεσα στὰ δυτικὰ τμήματα τῶν Κομάνων⁶.

Ἐθνολογικὰ στοιχεῖα

Παρόλο ὅτι ἡ γλῶσσα τους ἦταν ὅπωςδήποτε τουρκικὴ (τουρανικὴ), οἱ Κομάνοι διέφεραν ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τουρκόφωνους λαούς, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς περιγραφὰς τῆς ἐμφάνισής τους ἀπὸ τὶς σύγχρονες πηγές. Ἦσαν ἰδιαίτερα ὁμορφοὶ μὲ ξανθὰ μαλλιά καὶ γαλανὰ μάτια (ἡ ρωσσικὴ τους ὀνομασίᾳ Polontsy ἔχει τὶς ρίζες τῆς σὲ λέξη ποὺ σημαίνει τὸ κίτρινο, τὸ ξανθό), καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει κάνει ἀρκετοὺς μελετητὲς νὰ ἐκφράζουν ἀμφιβολίες σχετικὰ μὲ τὴν τουρκικὴ προέλευση τῶν Κομάνων ἀπὸ ἐθνολογικὴ ἀποψη. Προσπαθοῦν ἀκόμη νὰ ἐξηγήσουν τὸ φαινόμενο τῶν διαφόρων ὀνομασιῶν τῆς φυλῆς μὲ τὴν αἰτιολογία τῆς ἀνάμειξης πολλῶν ἄλλων φυλῶν ἀνάμεσά τους, οἱ ὁποῖες εἶχαν διαφοροτικὴ ἐθνολογικὴ καταγωγή. Οἱ ἐπιμιξίες αὐτὲς ἔλαβαν χώρα κατὰ τὸν πρώϊμο Μεσαίωνα, ὅταν ἀκόμα οἱ Κομάνοι ἦσαν ἐγκατεστημένοι στὴν

2. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453* (Λονδίνο 1971), 214.

3. W. Barthold, *EIsl*¹ καὶ A. Hazal, *EIsl*², λ. Kırçak. Βλ. ἐπίσης τὸ λ. «Κομανικὴ Γλῶσσα», ΜΣΕ.

4. C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330* (Λονδίνο 1968), 35.

5. Ἡ γλῶσσα αὐτὴ θεωρεῖται τουρκικῆς προέλευσης παρόλο ὅτι ἀρκετοὶ ἐρευνητὲς δὲν θεωροῦν ἀπαλύτως σίγουρο καὶ ἐξακριβωμένο ὅτι οἱ Κομάνοι ἦσαν καὶ ἐθνολογικὰ τουρκόφωνοι. Βλ. *Ostrogorsky*, δ.π., τ. Γ', 24, *Diaconu*, Coumains, 14 κ.ἐξ.

6. Ἐκδόσεις τοῦ κώδικα ἐγιναν ἀπὸ τὸν T. Klaproth (1928), τὸν G. Kuun (Βουδαπέστη 1888) καὶ τὸν K. Gronbech στὴ σειρὰ *Monumenta Linguarum Asiae Minoris*, I (Κοπενχάγη 1936). Πρβλ. *Wolff*, δ.π., 199 σημ. 85.

κοιτίδα τους στὰ Ἀλτάϊα Ὅρη τῆς βόρειας κεντρικῆς Ἀσίας. Ἐκεῖ σταδιακὰ κατόρθωσαν νὰ ἐπιβληθοῦν στίς ἄλλες φυλές τῆς περιοχῆς κατὰ τὸ 10ο αἰ., ἀλλὰ ἡ ἐξάπλωση τοῦ οὐραλοαλταϊκοῦ⁷ κράτους τῶν *Karà-Khitai* (Kara-Khitay) τῆς Ὑπερωξιανῆς (Transoxiana)⁸ ἀνάγκασε τοὺς Κομάνους νὰ ὑποχωρήσουν πρὸς Νότον (ἀρχὲς 11ου αἰ.) καὶ ἀργότερα πρὸς Δυσμὰς, ὅπου περὶ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. ἐγκαταστάθηκαν ὀριστικὰ στίς πεδιάδες τῆς νότιας Ρωσσίας καὶ τῆς Τρανσυλβανίας (σημ. Ρουμανίας) μὲ δυτικὸ τους σύνορο τὰ Καρπάθια Ὅρη καὶ τὴν ὄροσειρὰ τοῦ Αἴμου. Κατὰ τὸν ἱστορικὸ Rasovsky, ποὺ διεθνῶς ἀναγνωρίζεται ὡς αὐθεντία γύρω ἀπὸ τὰ θέματα τῆς κομανικῆς ἱστορίας, οἱ νέοι ἔποικοι ἦσαν ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. χωρισμένοι σὲ πέντε διαφορετικὰ φυλετικὰ σχήματα: 1ο τὸ κεντροασιατικὸ (τῶν Ἀλταϊῶν), 2ο τὸ οὐραλικό, 3ο τοῦ Δονέτς-Δόν, ἀνάμεσα στὸ Βόλγα καὶ τὸ Δνείπερο, 4ο τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Δνείπερου καὶ 5ο τοῦ Δούναβη⁹. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ μόνον τὸ τελευταῖο (5ο) ἦλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Βυζάντιο καὶ τοὺς Οὐγγρους στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια τῆς μελέτης.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔμειναν σταθερὰ κυρίαρχοι ἐνὸς μεγάλου τμήματος τῆς νότιας Ρωσσίας γιὰ σημαντικὸ χρονικὸ διάστημα, ἐν τούτοις οἱ Κομάνοι διατήρησαν μὲ θαυμαστὴ ἐπιμονὴ τὸ νομαδικὸ τους χαρακτήρα καὶ ἔμειναν ἀλώβητοι ἀπὸ κάθε ἄλλου εἶδους τρόπο διαβίωσης, ἡθῶν ἢ ἐθίμων¹⁰, καὶ δὲ φαίνεται νὰ ἔλαβαν κανένα ἀπολύτως μέτρο γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση «κράτους» ἢ ἄλλου παραπλήσιου πολιτικοῦ σχηματισμοῦ. Διακρίθηκαν κυρίως ὡς μισθοφόροι γειτονικῶν κρατῶν, ὅπως τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν Πατζινάκων, κατόπιν τῶν Οὐγγρων κατὰ τοῦ Βυζαντίου, καὶ —τέλος— τῶν Γεωργιανῶν (Ἰβήρων τοῦ Καυκάσου) κατὰ τῶν Περσῶν, τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Σελτζούκων Τούρκων¹¹, ἐνῶ ἐπίσης ἀναμείχτηκαν καὶ στίς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τοῦ Πριγκηπάτου τοῦ Κιέβου. Ἐνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα κείμενα ποὺ περιγράφουν τὸ νομαδικὸ τρόπο τῆς ζωῆς τους καὶ τὴν παντελῆ ἀπουσία «πολιτι-

7. Γενικὰ οἱ τουρκόφωνοι (τουρανικοὶ) λαοὶ ἢ «κίτρινες φυλές» χωρίζονται σὲ δύο κατηγορίες: τοὺς οὐραλοαλταϊκοὺς, ὅπως οἱ Μογγόλοι (Τάταροι), καὶ τοὺς φιννοουγγρικοὺς (φιννοουγγρικοὺς), ὅπως οἱ κυριώτερες ἀνάμεσα στίς τουρκικὲς φυλές (Σελτζούκοι, Ὁθωμανοὶ κ.ἄ.). Οἱ Κομάνοι ὑπάγονται μᾶλλον στὴν πρώτη κατηγορία.

8. Βλ. Ἀ. Σαββίδης, «Καρὰ-Χιταί», Ὑδρία. Ἡ Ὑπερωξιανὴ εἶναι ἡ περιοχή ποὺ περικλείεται ἀπὸ τοὺς δύο μεγάλους ποταμοὺς Ὠξο (Amu Darya) καὶ Ἰαξάρτη (Syr Darya). Σήμερα εἶναι γνωστὴ ὡς Κυζύλ Κοὺμ στὴ νότια Σοβιετικὴ Ἑνωση. Βλ. Ἀ. Σαββίδης, Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ Σελτζούκοι Τούρκοι τὸν 11ο αἰ. (Ἀθήνα 1980), 11-13.

9. Βλ. Wolff, δ.π., 199-200.

10. Βλ. τὰ ὅσα ἀφηγεῖται ὁ δυτικὸς χρονικογράφος τοῦ 13ου αἰ. J. de Joinville (παράτω σημ. 44).

11. Βλ. τὴν «Ὀλοκληρωμένη Παγκόσμια Ἱστορία» (=Kamil fi al-Tawarikh) τοῦ Ibn al-Athir, ἐκδ. J. Tornberg, Ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur 10 (Leiden-Upsala) 399, γιὰ τὸ ἔτος 1120/21.

σμένου» (σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τοῦ δυτικοῦ κόσμου) πολιτιστικοῦ υποστρώματος προέρχεται ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ Φράγκου σταυροφόρου Robert de Clary, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τοὺς Κομάνους «ἀνθρώπους ἀγροίκους καὶ τραχεῖς», οἱ ὁποῖοι δὲ ζοῦν ποτὲ σὲ σπίτια ἢ καλύβια, ἀλλὰ μέσα σὲ ὀγκώδεις δερματόπλεχτες σκηνές (τέντες) ποὺ κουβαλοῦν μαζί τους στὶς μετακινήσεις τους μὲ τὰ ἀμέτρητα ἄλογά τους, καὶ οἱ ὁποῖοι ζοῦν ἀποκλειστικά μὲ γάλα, τυρὶ καὶ κρέας. Παραθέτουμε ἐδῶ ἐλεύθερη ἀπόδοση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἀποσπάσματος¹²:

«... Ἡ χώρα τῶν Κομάνων συνορεύει μὲ ἐκείνη τῶν Βλάχων, καὶ θὰ ἤθελα τώρα νὰ σᾶς περιγράψω τί εἶδους ἄνθρωποι τὴν κατοικοῦν. Οἱ Κομάνοι εἶναι ἓνας λαὸς ἀγρίων ποὺ οὔτε σπέρνουν οὔτε θερίζουν· δὲν ἔχουν οὔτε καλύβες οὔτε σπίτια, ἀλλὰ ὀγκώδεις σκηνές κατασκευασμένες ἀπὸ δέρμα κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες βρίσκουν καταφύγιο, ἐνῶ ζοῦν ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸ γάλα, τὸ τυρὶ καὶ τὸ κρέας. Τὰ καλοκαίρια μαζεύονται τόσες πολλὲς μῦγες καὶ κουνούπια, ὥστε οὔτε κἂν τολμοῦν νὰ βγοῦν ἀπὸ τίς σκηνές τους γιὰ νὰ ἐπιδράμουν κατὰ τῶν χωρῶν ποὺ θέλουν νὰ λεηλατήσουν. Οἱ ἐπιδρομές τους αὐτὲς γίνονται μὲ τὸν ἐξῆς τρόπο: καθέννας τους ἔχει στὴν κατοχή του τουλάχιστον δέκα ἕως δώδεκα ἄλογα, τὰ ὁποῖα εἶναι τόσο καλὰ ἐκπαιδευμένα, ὥστε τοὺς ἀκολουθοῦν ὅπου πᾶνε, ἀφοῦ ἐκεῖνοι συνηθίζουν νὰ καλπάζουν πότε πάνω στὸ ἓνα καὶ πότε πάνω στὸ ἄλλο. Ὅταν κάνουν ἐπιδρομές, κάθε ἄλογο ἔχει μία σακκούλα μὲ τὴν τροφή του κρεμασμένη πάνω στὸ λαιμὸ του γιὰ νὰ τρώει καθὼς ἀκολουθεῖ ἀσταμάτητα νύχτα καὶ μέρα τὸν ἀφέντη του. Καλπάζουν μὲ τέτοια γρηγοράδα ὥστε πολλὲς φορὲς καλύπτουν μέσα σὲ μία ἡμέρα τὴν ἀπόσταση ἑξὶ ἢ καὶ ἐπτὰ —πολλὲς φορὲς καὶ ὀκτὼ— ὁλόκληρων ἡμερῶν. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πορείας τῶν ἐπιδρομῶν τους δὲ συλλαμβάνουν οὔτε αἰχμαλώτους οὔτε (βαρεῖα) ἀντικείμενα ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ κουβαλήσουν, ὅταν ὅμως βρίσκονται στὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς, ἀρπάζουν ὅποιον καὶ ὅ,τι βροῦν μπροστά τους καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ μεταφέρουν. Δὲν ἔχουν κάποιο βαρὺ ὀπλισμὸ, ἀλλὰ ἀπλῶς φοροῦν ροῦχα ἀπὸ δέρμα προβάτων καὶ φοροῦν φαρέτρες μὲ τόξα καὶ βέλη. Λατρεύουν τὸ πρῶτο ζῶο ποὺ θὰ ἀντικρύσουν κάθε πρωτὶ, καὶ καθέννας τους ἀκολουθεῖ τὸν τρόπο αὐτὸ τῆς λατρείας σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας ὁποιοδήποτε ζῶο καὶ νὰ ἔχει ἀντικρύσει...».

12. Ἐκδ. P. Lauer, Robert de Clari, La Conquête de Constantinople (Παρίσι 1924), 63-4, πρβλ. ἀγγλ. μετ. τοῦ E. McNeal (Néa Ὑόρκη 1936), 87-8 (= Wolff, ὁ.π., 200). Τὸ κείμενο τοῦ Κλαρύ ἀναφέρεται στὴ συμμαχία τῶν Κομάνων μὲ τὸ Βούλγαρο ἡγεμόνα Ἰωαννίτζη-Kaloyan (βλ. παρακάτω), καὶ στὶς ἐπιδρομὲς τοῦ τελευταίου κατὰ τῆς Κωνσταντινούπολης μετὰ τὸ 1205.

Εἰσβολές τῶν Κομάνων στὴ Βαλκανικὴ - Σχέσεις μὲ τὸ Βυζάντιο (11ος - μέσα 12ου αἰ.)

Δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ μὲ βεβαιότητα ὅτι οἱ «Σκυῖται» τῶν βυζαντινῶν ἱστοριογράφων τοῦ 11ου αἰ. ταυτίζονται ὄχι μόνο μὲ τοὺς Πατζινάκους¹³, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς Κομάνους σχετικὰ μὲ τὶς «σκυθικὲς» ἐπιδρομὲς στὰ Βαλκάνια στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. ἐπὶ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου τὸ 1047/48¹⁴, οὔτε ἐπίσης φαίνεται ἐξακριβωμένο ὅτι Κομάνοι συμμετέσχαν στὶς λεηλασίες τῆς Μοισίας (= Βουλγαρίας), τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης καὶ τοῦ ὑπόλοιπου ἐλλαδικοῦ χώρου μέσα στὴ δεκαετία 1050-60. Δὲν εὐσταθεῖ ἐπίσης ἡ ἄποψη τοῦ Runciman, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τοὺς Κομάνους μισθοφόρους (Cuman mercenaries) τοῦ Ρωμανοῦ Δ' Διογένη νὰ αὐτομολοῦν πρὸς τοὺς Σελτζούκους τοῦ Ἀλπ' Ἀρσλάν στὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1071 ἀντιλαμβανόμενοι τοὺς συγγενικοὺς τους δεσμούς μὲ τὴν ἀντίπαλη στρατιὰ καὶ ὄντας δυσαρεστημένοι λόγῳ καθυστέρησης καταβολῆς τῆς πληρωμῆς τους¹⁵. Οἱ Σκυῖτες οἱ ὁποῖοι ἐγκατέλειψαν τὸ Ρωμανὸ Δ' ἦσαν Πατζινάκοι καὶ Οὔζοι¹⁶.

13. Τὸ βασικὸ σύγγραμμα γιὰ τοὺς Πατζινάκους εἶναι τοῦ V. Vasilievsky, «Vizantiya i Pechenegi», Trudy (= Ἔργα, I, Ἀγία Πετρούπολη 1908), 1-175 μὲ πλούσιες παραπομπές, ἐνῶ πολλὰ χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὶς ἐπιδρομὲς τους στὴ βόρεια Βαλκανικὴ δίνει ὁ D. Rasovsky, «Οἱ Πετσενέγγοι, οἱ Τοῦρκοι (= Οὔζοι) καὶ οἱ Berendei (= Βαράγγοι) στὴ Ρωσία καὶ τὴν Οὐγγαρία (στὰ ρωσικά)», SK 6 (1933) 1-66. Βλ. ἐπίσης τὴ γενικὴ μελέτη τοῦ C. Macartney, «The Pechenegs», Slavonic and East European Review 8 (Λονδίνο 1929) 342-55, τὸ λ. τοῦ F. Bayraktarevich, «Pechenegs», EIsl¹, τὸ ἔργο τοῦ D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth (1971), 178 κ.έξ., 213 κ.έξ., καὶ τὶς βιβλιογραφίες στὸν Moravcsik, Byzantinoturcica, I, 87-90, καὶ στὴν CMH IV, i (1966) 965. Γιὰ τὶς πατζινάκικες ἐπιδρομὲς κατὰ τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. κ.έξ. βλ. P. Charanis, «The Byzantine Empire in the 11th Century» στὸ συλλογικὸ ἔργο τῶν K. Setton καὶ M. Baldwin, A History of the Crusades, I: The First Hundred Years (β' ἐκδ. Madison Wisc. 1969), 181 κ.έξ., καθὼς καὶ τὰ ἐξῆς ἔργα μὲ λεπτομερεῖς παραπομπές στὶς πηγές: A. Vasiliev, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (Ἀθήνα 1954), K. Ἀμαντος, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. Β' (867-1204 μ.Χ.) (Ἀθήνα 1977, β' ἐκδ.), G. Ostrogorsky, Ἱστορία, δ.π., τ. Β'-Γ' (Ἀθήνα 1979-81), Δ. Ζακυθηνός, Βυζαντινὴ Ἱστορία, 324-1071 (Ἀθήνα 1977) καὶ Ἱ. Καραγιαννόπουλος, Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. Β' (565-1081 μ.Χ.) (Θεσσαλονίκη 1981, β' ἐκδ.). Βλ. ἐπίσης Ἀ. Σαββίδης, «Κεγένης», Ὑδρίκ, P. Diaconu, Les Petchénègues au Bas-Danube (Βουκουρεστί 1970).

14. Περὶ μικτῶν πατζινάκο-κομανικῶν εἰσβολῶν κάνει λόγῳ ὁ N. Σβορώνος, IEE H' (1979) 337, ἀλλὰ αὐτὲς ἔλαβαν χώρα μετὰ τὸ 1060 (Diaconu, Coumans, 35 κ.έξ.).

15. S. Runciman, A History of the Crusades, I (Penguin, 1978) 62, 63: «...Of the mercenaries, the largest contingent was that of the Cuman Turks, under the leadership of the Turkish-born Joseph Tarchaniotes ... The Cumans, remembering that they were Turks and in arrears with their pay, had gone over in a body ... to join the enemy...».

16. Βλ. P. Charanis, δ.π., 201, Ἀ. Σαββίδης, Βυζάντιο καὶ Σελτζούκοι, δ.π., 30.

Αὐτὸ πού γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς πηγές εἶναι ὅτι ἡ σταδιακὴ εἵσοδος τῶν Κομάνων στὰ βόρεια Βαλκάνια ἄρχισε στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1060. Οἱ καταδιωκόμενοι ἀπὸ τοὺς Κομάνους Οὗζοι, τοὺς ὁποίους ὁ Συνεχιστὴς τοῦ 'Ι. Σκυλίτζη θεωροῦσε «εὐγενέστερους καὶ πολυπληθέστερους τῶν Πατζινάκων»¹⁷, πέρασαν τὸν Ἰστρο (= Κάτω Δούναβη) τὸ 1064-65 καὶ σὲ μεγάλη πλῆθη («ἐξήκοντα χιλιάδας» κατὰ τὸν Μιχ. Ἀτταλειάτη)¹⁸ εἰσέβαλαν στὰ αὐτοκρατορικὰ ἐδάφη προξενώντας μεγάλες καταστροφές¹⁹. Τμήματα Κομάνων πού τοὺς ἀκολούθησαν, ἄρχισαν νὰ ἐγκαθίστανται ἀρχικά στὶς βόρεια τοῦ Δούναβη ἐπαρχίες καὶ ἀργότερα νοτιώτερα. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῶν δυτικῶν Κομάνων, πάντως, παρέμεινε στὴ νότια Ρωσσία, καὶ τὸ 1068 οἱ ἐκεῖ Κομάνοι κατόρθωσαν νὰ γίνουν κύριοι τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου (δηλ. τῆς Χερσῶνος, σημ. Κριμαίας)²⁰, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πόλεις Χερσῶνα, Σουγδαία καὶ Κάφφα (ἢ Καφφᾶ)²¹. Στὴν εἰκοσιπενταετία 1065-90 οἱ Κομάνοι ἐμφανίζονται νὰ δροῦν ἐνωμένοι μὲ τοὺς Πατζινάκους καὶ —σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις— μὲ τοὺς Βογόμελους, δηλ. τοὺς Παυλικιανούς τῶν Βαλκανίων, ὅπως λ.χ. ἔγινε στὴ μεγάλη εἰσβολὴ τοῦ 1087 κατὰ τὴν ὁποία ἐπάθαν πανωλεθρία οἱ δυνάμεις τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ στὸ Δορύστολο (Dristra), καθὼς περιγράφει ἡ Ἄννα Κομνηνὴ στὴν Ἀλεξιάδα²². Μετὰ τὸ 1090²³ καὶ ἐν ὄψει τῆς ἐπικίνδυνης γιὰ τὸ Βυζάντιο συμμαχίας τῶν Πατζινάκων μὲ τὸ Σελτζούκο ἐμίρη τῆς Σμύρνης Τζαχᾶ, ὁ Ἀλέξιος Α' κατόρθωσε διπλωματικὰ νὰ

Περὶ τῶν Οὗζων βλ. τὴ μελέτη τοῦ *Rasovsky* (παραπάνω, σημ. 13) καὶ τὶς παραπομπές στὰ ἐξῆς ἔργα: *Vasiliev*, δ.π., 403, 437 κ.ἐξ., 441, 444 κ.ἐξ., *Ostrogorsky*, δ.π., τ. Β', 220, 232, 234 καὶ τ. Γ', 24, *Ζακυθνός*, δ.π., 289, 479, 500, 501 κ.ἐξ., *Καραγιαννόπουλος*, δ.π., 519, 561 κ.ἐξ., 570. Δὲν πρέπει νὰ γίνεται σύγχυση μεταξὺ Οὗζων καὶ Ὀγούζων Τούρκων τῆς κεντρικῆς Ἀσίας (*Ἀμαντος*, δ.π., Β', 194, 195), παρόλο ὅτι πιθανῶτα οἱ πρῶτοι κατάγονταν ἀπὸ τοὺς τελευταίους. Οἱ Οὗζοι ἀποδίδονται ὡς *Uz* (*Uzes*) καὶ οἱ Ὀγοῦτζοι ὡς *Oghuzz* (*Ghuzz*, τουρκ. *Oğuz*). Βλ. τὰ ἀντίστοιχα λ. στὸν *Moravcsik*, II, καὶ *P. Charanis*, δ.π., 185 σημ. 6.

17. Ἐκδ. *Im. Bekker*, *Cedrenus-Scylitzes*, CS 1839, 654.

18. Ἐκδ. *Im. Bekker*, CS 1853, 83, πρβλ. *Συνεχ. Σκυλ.*, δ.π., 657.

19. *Κ. Ἀμαντος*, δ.π., Β', 210, *P. Charanis*, δ.π., 185 κ.ἐξ., *Joan Hussey*, στὴν *CMH* IV, i, 208, *G. Ostrogorsky*, δ.π., Β', 232 σημ. 58.

20. *Obolensky*, *Byzantine Commonwealth*, 229, *Penguin Atlas of Medieval History*, 60.

21. Οἱ τρεῖς αὐτὲς πόλεις ἀρχικά παρέμειναν σὲ βυζαντινὰ χέρια (βλ. χάρτη στὴν *ΙΕΕ* τ. Θ', 69), ἀλλὰ λίγο ἀργότερα μόνο ἡ Χερσῶνα παρέμενε ἀνάλωτος (*ΙΕΕ* τ. Θ', 87, χάρτης).

22. Ἐκδ. *B. Leib*, *Anne Comnène Alexiade*, II (Παρίσι 1967, Budé), 49-50, 82 κ.ἐξ. Πρβλ. *Vasiliev*, δ.π., 473, *Ἀμαντος*, δ.π., Β', 263, *Charanis*, δ.π., 214 κ.ἐξ., καὶ τὶς παραπομπές στὸ παλαιὸ σπουδαῖο ἔργο τοῦ *F. Chalandon*, *Essai sur le Règne d'Alexis Ier Comnène* (Παρίσι 1900).

23. Ὁ *Στ. Φασουλδάκης*, *ΙΕΕ* τ. Θ', 14, χρονολογεῖ τὸν προσεταιρισμὸ τῶν Κομάνων ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο στὸ 1088.

προσεταιριστεί τοὺς δύο ἡγεμόνες (χάν) τῶν Κομάνων, τὸν Μπονιάκ («Μανιάκ» κατὰ τὴν Κομνηνή, ἔκδ. Leib, II, 136) καὶ τὸν Τουγκορχάν («Τογορτάν» κατὰ τὴν Κομνηνή, ἔκδ. Leib, II, 136, 198), παραθέτοντάς τους πλούσια συμπόσια, χαρίζοντάς τους πολλὰ δῶρα καὶ ἀπονέμοντάς τους τίτλους εὐγενείας. Ἔτσι μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ τρομεροῦ κομανικοῦ ἱππικοῦ²⁴ τὸ Βυζάντιο κατόρθωσε νὰ συντρίψει τοὺς Πατζινάκους στοὺς πρόποδες τοῦ θρακικοῦ ὄρους Λεβουνίου, ἀνατολικά τοῦ Ἑβρου, στὶς 29 Ἀπριλίου τοῦ 1091, ἐνῶ ὁ Τζαχᾶς ἀναγκάστηκε νὰ διακόψει τὶς ἐπιχειρήσεις του καὶ νὰ ἄρει τὴ θαλάσσια πολιορκία τῆς Κωνσταντινούπολης²⁵. Ὁ παλαιὸς Ρῶσσος βυζαντινολόγος Vasilievsky παρομοίασε τοὺς Κομάνους μὲ «σωτῆρες τῆς αὐτοκρατορίας» γιὰ τὸ ρόλο τους στὴν πολύνεκρη μάχη τοῦ Λεβουνίου²⁶.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὕτὴ μέχρι τὰ μέσα περίπου τοῦ 13ου αἰ. οἱ Κομάνοι θὰ ἀποτελέσουν βασικὸ καὶ τακτικὸ μισθοφορικὸ τμήμα στὰ βυζαντινὰ στρατεύματα τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας²⁷, ἐνῶ παράλληλα οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγές τῶν Κομάνων μὲ τὸ Βυζάντιο γνωρίζουν μεγάλη ἀκμή, σύμφωνα μὲ τὶς περιγραφές τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Νικήτα Χωνιάτη καὶ τοῦ Μουσουλμάνου περιηγητῆ Idrisi²⁸. Τμήματα Κομάνων ἐγκαθίστανται στὶς περιοχές τῶν Μογλενῶν τῆς Μακεδονίας μαζί μὲ αὐτόμολους Πατζινάκους ὡς «προνοιάριοι», δηλ. κληροῦχοι γῆς, καὶ φαίνεται ὅτι παρέμειναν ἐκεῖ μὲ τὶς οἰκογένειές τους δουλεύοντας τὴ γῆ μέχρι τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ.²⁹ Τὸ 1094-95 μεγάλες ὁμάδες Κομάνων τῶν Μογλενῶν ὑποκινήθηκαν σὲ ἐπανάσταση ἀπὸ τὸν ἀντάρτη πού αὐτοαπεκαλεῖτο Λέων Διογένης

24. Οἱ Κομάνοι, ὅπως καὶ οἱ πρόγονοί τους Οὐννοὶ καὶ Ἀβαροὶ, καὶ οἱ σύγχρονοί τους Πατζινάκοι καὶ Οἰζοὶ (καθὼς καὶ οἱ λίγο μεταγενέστεροὶ Μογγόλοι) ἦσαν γρήγοροὶ ἱππεῖς μὲ μεγάλη ἐπιδεξιότητα στὴ χρῆση τοῦ τόξου ἐνῶ κάλπαζαν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ.

25. Ἀλεξιάς, Leib, II, 134 κ.ἐξ., Μιχαὴλ Γλυκᾶς, Βίβλος Χρονική, ἔκδ. Im. Bekker, CS 1836, 620-21. Πρβλ. Ἀμαντος, ὅ.π., Β', 263-64, Charanis, ὅ.π., 215, Joan Hussey, CMH IV, i, 213-14, Obolensky, ὅ.π., 214. Γιὰ τὴ δράση τοῦ ἐμίρη Τζαχᾶ βλ. τώρα τὴ μελέτη τοῦ Ἀ. Σαββίδη, «Ὁ Σελτζούκος Ἐμίρης τῆς Σμύρνης Τζαχᾶς (Çaka) καὶ οἱ Ἐπιδρομές του στὰ Μικρασιατικὰ Παράλια, τὰ Νησιά τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη (c. 1081-c. 1106)», Χιακὰ Χρονικά 14 (Ἀθῆνα 1982) 9-24 (Α' Μέρος: c. 1081-1090) καὶ 16 (1984) (Β' Μέρος: 1090-c. 1106) μὲ λεπτομέρειες γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ 1090-91 καὶ τὸ ρόλο τῶν Κομάνων στὴ βυζαντινὴ νίκη.

26. Vasilievsky, «Vizantiya i Pechenegi», ὅ.π., I, 107, πρβλ. Vasiliev, ὅ.π., 475, καὶ Ostrogorsky, ὅ.π., Γ', 24.

27. Joan Hussey, CMH IV, i, 218, Ostrogorsky, ὅ.π., Γ', 36. Βλ. καὶ A. Savvides, «Byzantium's Oriental Front in the first part of the 13th Century: The Empires of Nicaea and Trapezous (Trebizond) in view of the Seljuk and Mongol Menace», Δίπτυχα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν τ. 3 (Ἀθῆνα 1982/83), 161.

28. Βλ. Ν. Σβορώνος, ΙΕΕ τ. Η', 66. Τὸ κείμενο τοῦ Ἰντρισι ἐξέδωσε ὁ A. Jaubert, Géographie de l'Idrisi, τ. I-II (Παρίσι 1836-40).

29. Hussey, ὅ.π., 240, Σβορώνου, ὅ.π., 71.

(παρουσιαζόταν δηλ. σὰν ὁ νεώτερος γιὸς τοῦ Ρωμανοῦ Δ' Διογένη πού εἶχε πεθάνει τὸ 1072), ἀλλὰ ὁ Ἀλέξιος Α' κατόρθωσε νὰ συντρίψει τὸ κίνημα σὲ φονικὴ μάχη ἀνάμεσα στὴν Ἀγχίαλο καὶ τὴν Ἀδριανούπολη³⁰. Μετὰ τὴν κατὰπνιξη τῆς στάσης αὐτῆς οἱ Κομάνοι παρέμειναν ἥσυχοι γιὰ πολλὰ χρόνια, καὶ μόνο τὸ 1147/48 ὁ Μανουὴλ Α' Κομνηνὸς ἀναγκάστηκε νὰ περάσει τὸ Δούναβη καὶ νὰ τοὺς καταδιώξει πρὸς βορεινότερες περιοχές, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ἰωάν. Κίνναμος³¹.

Οἱ Κομάνοι στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. καὶ ὁ ρόλος τους στὸ σχηματισμὸ τοῦ Β' Βουλγαρικοῦ Κράτους τῶν Ἀσενιδῶν

Οἱ γνώμες τῶν ἐρευνητῶν σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο πού διεδραμάτισαν οἱ Κομάνοι στὸ σχηματισμὸ τοῦ κράτους τῶν Ἀσενιδῶν ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς Πέτρο καὶ Ἀσέν (Ἀσάν) τὸ 1185/86 διίστανται³². Οἱ Βούλγαροι ἱστορικοὶ τονίζουν τὴ βουλγαρο-κομανικὴ (δηλ. τουρκόφωνη) προέλευση καὶ χαρακτῆρα τοῦ ἀσενιδικοῦ βασιλείου, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ Ρουμάνοι μελετητὲς ὁμιλοῦν μὲ ἔμφαση περὶ τῆς βουλγαρο-βλαχικῆς (δηλ. βουλγαρο-ρουμανικῆς) του προέλευσης. Πιθανώτερο φαίνεται ὅτι τὸ κράτος ἐκεῖνο ὑπῆρξε ἐθνολογικῶς ἓνα μείγμα Βουλγάρων, Κομάνων καὶ Βλάχων, στὸ ὁποῖο ὅμως οἱ Κομάνοι διετήρησαν τὸ νομαδικὸ τους χαρακτῆρα καὶ τὸ μισθοφορικὸ τους status, χωρὶς ποτὲ νὰ ἐνδιαφερθοῦν νὰ ἀνέλθουν σὲ ὑψηλὰ πολιτικὰ ἢ στρατιωτικὰ ἀξιώματα ἢ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀναφορά τους στοὺς τίτλους τῶν ἡγεμόνων (τσάρων) τοῦ κράτους ἐκεῖνου³³. Πράγματι, ἐκεῖνο πού οἱ Κομάνοι δὲ σταμάτησαν ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν σχηματοποίηση τοῦ ἀσενιδικοῦ κράτους ἦσαν οἱ ἐπιδρομέες τους

30. Ἀλεξιάς, *Leib*, II, 198 κ.ἐξ., *Ζωναράς*, Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν, ἐκδ. *M. Pinder* καὶ *Th. Büttner-Wobst*, CS 1897, III, 744, Βλὸς Ὁσίου Μελετίου τοῦ Νέου, ἐκδ. *V. Vasilievsky* (Ἀγία Πετρούπολη 1886 στὸν τ. 17 τῆς Ὁρθόδοξης Παλαιστινιακῆς Συλλογῆς), 26 = ἐκδ. *Χρυσόστ. Παπαδόπουλου*, Θεολογία 13 (Ἀθήνα 1935) 129 καὶ αὐτοτελ. ἐκδ. (Ἀθήνα 1949). Πρβλ. Ἀμαντον, δ.π., 264, *Runciman*, *Crusades*, δ.π., I, 116, *Στέρ. Φασουλάκη*, *ΙΕΕ* τ. Θ', 14-15. Σχετικὰ μὲ τίς λεγόμενες στάσεις τῶν Ψευδοδιογενήδων, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονταν ὡς Νικηφόρος καὶ Λέων (ἢ Κωνσταντῖνος), δηλ. ὡς γιοὶ τοῦ Ρωμανοῦ Δ' (ὁ Λέων πολιορκήσε μὲ σίφη Κομάνων τὴν Ἀδριανούπολη γιὰ 48 ἡμέρες) βλ. τίς λεπτομερεῖς παραπομπές στὴ μελέτη τοῦ *M. Mathieu*, «*Les Faux Diogènes*», *Byzantion* 22 (Βρυξέλλες 1952) 133-50. Βλ. καὶ *Diaconu*, *Coumans*, 41 κ.ἐξ., 45 κ.ἐξ.

31. *Κίνναμος*, Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν, ἐκδ. *A. Meineke*, CS 1836, 93-5, πρβλ. ἀγγλ. μετ. τοῦ *C. Brand* (Νέα Ὑόρκη 1976), 76-8. Βλ. ἐπίσης *Vasiliev*, δ.π., 520, Ἀμαντον, δ.π., Β', 309, *Joan Hussey*, CMH IV, i, 228, *Στ. Φασουλάκη*, *ΙΕΕ* τ. Θ', 29-30, καθὼς καὶ τίς λεπτομερεῖς παραπομπές στὸ παλαιὸ ἔργο τοῦ *F. Chalandon*, *Les Comnènes* II: *Jean Comnène et Manuel Comnène* (Παρίσι 1912).

32. Γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ βλ. τίς λεπτομερεῖς πληροφορίες τῶν *Vasiliev*, δ.π., 542 κ.ἐξ., *Ostrogorsky*, δ.π., Γ', 74-5 μὲ σημ. 155, καὶ ἰδιαίτερα τὴ μελέτη τοῦ *Wolff*, «*Second Bulgarian Empire*», δ.π., 167-206, ἰδιαίτ. 198 κ.ἐξ., *Diaconu*, δ.π., 114 κ.ἐξ.

33. *Vasiliev*, δ.π., 544, *Wolff*, δ.π., 198, *Hussey*, δ.π., 245.

στά βυζαντινὰ ἐδάφη. Ἡ περιγραφή τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου γιὰ τὶς εἰσβολὲς καὶ λεηλασίες τοὺς στά χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Ἰσαακίου Β' Ἀγγέλου (1185-95) δίνουν παραστατικὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ «ἱπτάμενες αὐτὲς θύελλες», δηλ. οἱ Κομάνοι ἱππεῖς, κατέστρεφαν τὶς αὐτοκρατορικὲς ἐπαρχίες καὶ κατόπιν ἐξαφανίζονταν μὲ τὴν ταχύτητα τοῦ ἀνέμου. Ἀκολουθεῖ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀπὸ τὸ «Λόγο εἰς τὸν Ἰσαάκιον Ὁ Ἀγγελο» τοῦ Εὐσταθίου σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση³⁴:

«Οἱ Σκυῦθες (= Κομάνοι) εἶναι λαὸς ποὺ δὲν παραμένει σὲ ἓνα μέρος ἀλλὰ βρίσκεται σὲ μία διαρκῆ μετακίνηση, γιὰ τὸ λόγο δὲ αὐτὸ στερεῖται καὶ θεσμῶν. Τριγυρίζουν (οἱ Κομάνοι) σ' ὅλα τὰ μήκη καὶ τὰ πλάτη τῆς γῆς περιπλανώμενοι ἀσταμάτητα, χωρὶς νὰ ξεκουράζονται ποτέ. Εἶναι πραγματικὰ ἄνθρωποι ἱπτάμενοι καὶ φευγαλέοι, καὶ κανεὶς δὲ μπορεῖ ποτέ νὰ τοὺς συλλάβει, ἀφοῦ οὔτε πόλεις κατοικοῦν, οὔτε χωριά γνωρίζουν, ἀλλὰ κινοῦνται συνεχῶς σὰν τὰ ἄγρια θηρία. Ἀκόμα καὶ οἱ γῦπες, τὰ φριχτὰ αὐτὰ ὄρνεα ποὺ κατασπαράζουν τὰ κουφάρια, δὲ μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μ' αὐτοὺς τοὺς ἄγριανθρώπους, ποὺ ἔχουν τὴν ὄψη μυθικῶν τεράτων: ὅπως ἀκριβῶς ἡ μητέρα φύση ἐβαζε προνοητικὰ τὰ τέρατα ἐκεῖνα νὰ κατοικοῦν σὲ ἐρημωμένα μέρη, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς Σκυῦθες. Μόνο συνήθειες σὰν ἐκεῖνες τῶν λύκων θὰ μπορούσαν νὰ δημιουργήσουν τέτοιου εἶδους ἀνθρώπους, ἀφοῦ οἱ τολμηροὶ καὶ πεινασμένοι λύκοι γνωρίζουν πολὺ καλὰ πῶς νὰ ἐξαφανίζονται μόλις παρουσιαστεῖ κάποιος κίνδυνος. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς Σκυῦθες: ἐὰν συναντήσουν γενναῖα καὶ πεισματώδη ἀντίσταση, γυρίζουν τὰ νῶτα καὶ ἐξαφανίζονται μὲ μεγάλη ταχύτητα, ἔτσι ὥστε νὰ νομίσαι κανεὶς ὅτι τὴν ἴδια στιγμή εἶναι συγχρόνως κοντὰ ἀλλὰ καὶ μακριά. Ὅταν λεηλατοῦν, ξαφνικὰ προτοῦ νὰ ἔχουν γεμίσει τὶς φοῦχτες τοὺς μὲ λάφυρα, ἀρπάζουν τὸ χαλινάρι καὶ τὸ μαστίγιό καὶ κλωτσώντας ἐλαφρὰ τὸ ἄλογό τοὺς γίνονται ἄφαντοι σὰν τὸν ἄνεμο. Γι' αὐτὸ οἱ Σκυῦθες ὑπερηφάνευνται πῶς μποροῦν νὰ ἐξαφανίζονται πετώντας γρηγορώτερα καὶ ἀπὸ τὰ γεράκια: τὴ μιὰ στιγμή τοὺς ἀντικρύξεις καὶ τὴν ἄλλη ἔχουν γίνεαι ἄφαντοι. Ἔτσι λοιπὸν ζοῦν οἱ περιπλανώμενοι αὐτοὶ νομάδες, οἱ Σκυῦθες, χωρὶς νὰ ἔχουν μόνιμη κατοικία, σὰ θηρία ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους...».

Οἱ Κομάνοι τὸ 13ο αἰ. ὡς μισθοφόροι τῶν Βυζαντινῶν, τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Λατίνων

Ὅπως εἶδαμε παραπάνω (σημ. 12) ὁ Φράγκος χρονικογράφος τῆς Δ'

34. Ἐκδ. T. Tafel, Eustathii Metropolitae Thessalonicensis Opuscula (Φραγκοῦρη 1832), 44, πρβλ. ἀγγλ. μετ. τοῦ Wolff, δ.π., 167-68.

Σταυροφορίας Robert de Clary ἀνέφερε τὴ συμμαχία τοῦ Βούλγαρου τσάρου Ἰωαννίτζη-Kaloyan (1197-1207) μὲ τὸ κομανικὸ ἱππικὸ γιὰ τὴ σχεδιαζόμενη ἐπίθεσή του κατὰ τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως³⁵. Ἔτσι στὶς 14-15 Ἀπριλίου 1205 οἱ Κομάνοι σύμμαχοι τοῦ Kaloyan ἀφάνισαν τοὺς σιδερόφρακτους Λατίνους ἱππότες τοῦ αὐτοκράτορα Βαλδουίνου Α', ὁ ὁποῖος συνελήφθη αἰχμάλωτος καὶ ἐξαφανίστηκε ἀπὸ τότε μυστηριωδῶς³⁶. Εἰκοσιπέντε χρόνια ἀργότερα, τὸ 1230, οἱ Κομάνοι μισθοφόροι τοῦ τσάρου Ἰβάν Β' Ἀσέν (1218-41) συνέτριψαν τὶς δυνάμεις τοῦ Θεοδώρου Ἀγγέλου Κομνηνοῦ τῆς Ἠπείρου στὴ μάχη τῆς Κλοκόντισας³⁷. Ἐντωμεταξὺ ὁμάδες Κομάνων προσφύγων ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνονται στὶς μικρασιατικὲς καὶ βαλκανικὲς ἐπαρχίες διωγμένοι ἀπὸ τοὺς Μογγόλους εἰσβολεῖς τοῦ Τζέγκις Χάν, οἱ ὁποῖοι μετὰ ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τῆς Γεωργίας (στὴ μάχη τοῦ ποταμοῦ Κάλκα τὸ 1222-23)³⁸ εἶχαν εἰσβάλει στὰ κομανικὰ ἐδάφη τῆς νότιας Ρωσσίας. Ὁ βυζαντινὸς ἡγεμόνας τῆς Νικαίας Ἰωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης (1222-54)³⁹ χρησιμοποίησε ἀπὸ τὸ 1241 μὲ μεγάλη προνοητικότητα τοὺς Κομάνους αὐτοὺς φυγάδες ὡς μισθοφόρους καὶ ἀποίκους γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν ἐδαφῶν τὰ ὁποῖα ἔλεγχε στὰ Βαλκάνια (στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη) καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἰδιαίτερα στὶς περιοχὲς τῆς Φρυγίας ποὺ ποτίζονται ἀπὸ τὸν ποταμὸ Μαίανδρο, βορειοανατολικά τῶν Σάρδεων καὶ τῆς Φιλαδελφείας⁴⁰.

35. Περὶ τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ Βούλγαρου ἡγεμόνα βλ. τὶς παραπομπὲς στὸν Ἀ. Σαββίδη, «Καλογιάν», Ὑδρία. Γενικὰ γιὰ τὶς σχέσεις τῶν Λατίνων καὶ τῶν Βυζαντινῶν ἀπὸ τὰ ἐξόριστα κράτη (Νικαίας-Ἠπείρου) μὲ τοὺς Βουλγάρους στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ. βλ. τὴ λεπτομερῆ βιβλιογραφία στὸν Ἀ. Σαββίδη, Βυζαντινὰ Στασιαστικά καὶ Αὐτονομιστικά Κινήματα κατὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία, 1189-ε. 1240 μ.Χ. (Θεσσαλονίκη 1984, ἀνεκδοτὴ διδακτορικὴ διατριβή), 214 σημ. 48.

36. Γιὰ τὴ μάχη αὐτὴ βλ. Νικητὰ Χωνιάτη, Χρονικὴ Διήγησις, ἐκδ. Im. Bekker, CS 1835, 812 κ.ἐξ. = ἐκδ. J.-L. van Dieten, CF (Βερολίνο 1975), 616 κ.ἐξ., Ἀκροπολίτη, Χρονικὴ Συγγραφή, ἐκδ. A. Heisenberg, I (Στουτγάρδη 1978, Teubner), 21-2, Θεοδ. Σκουταριώτη, Σύνοψις Χρονικὴ, ἐκδ. K. Σάθας, MB 7 (1894) 458-59, Villehardouin, ἐκδ. E. Faral, La Conquête de Constantinople, II (Παρίσι 1961), 156-71 = ἀγγλ. μετ. M. Shaw (Penguin, 1978), 118-22. Βλ. ἐπίσης Ostrogorsky, δ.π., Γ', 103 σημ. 31, Vasiliev, δ.π., 629, Wolff, «The Latin Empire of Constantinople», Crusades τῶν K. Setton - M. Baldwin, II (Madison Wisc. 1969), 203-4, D. Nicol, CMH IV, i, 293 καὶ IEE τ. Θ', 78, B. Hendrickx, Βυζαντινὰ 2 (Θεσσαλονίκη 1970) 160-61 μὲ σημ. 110-111.

37. Ἀκροπολίτης, δ.π., I, 42 κ.ἐξ., Σκουταριώτης, δ.π., 474 κ.ἐξ., Νικηφ. Γερροῦς, Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία, ἐκδ. L. Schopen, I, CS 1829, 29. Βλ. Vasiliev, δ.π., 648, Ἀ. Σαββίδης, «Κλοκόντισας Μάχη τοῦ 1230», Ὑδρία, μὲ βιβλιογραφία.

38. Βλ. K. Κερρῆς, Τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΔ' αἰ. (Λευκωσία 1982), 153-54.

39. «Ὁχι ὁ Θεόδωρος Α' Λάσκαρις (1204-22), ὅπως γράφει ὁ Cahen, Pre-Ottoman Turkey, δ.π., 316.

40. Βλ. Alice Gardner, The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile (Λονδῖνο 1912), 147-58, P. Charanis, «On the Social Structure and Economic Or-

Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῶν βυζαντινῶν κειμένων σχετικὰ μὲ τις κομανικὲς ἀποικήσεις τοῦ Βατάτζη, θὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὴ λατινοκομανικὴ συνθήκη τοῦ 1237, στοιχεῖα γιὰ τὴν ὁποία δίνει ὁ Φράγκος χρονικογράφος καὶ βιογράφος τοῦ ἡγεμόνα τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου Θ' τοῦ «Ἀγίου» (1226-70), ὁ Ζουανβίλ (J. de Joinville). Πράγματι τὸ 1237 ὁ Λατῖνος ἡγεμόνας τῆς Κωνσταντινούπολης Βαλδουῖνος Β' (1228-61) συνῆψε συμμαχία μὲ τοὺς Κομάνους παντρεύοντας μάλιστα ἀρκετοὺς ἱππότες του μὲ εἰδωλολάτρισσες Κομάνες, κόρες καὶ ἄλλες συγγενεῖς τῶν τουρκοφάνων αὐτῶν φυλάρχων τῆς Βαλκανικῆς, καὶ δημιουργώντας ἔτσι αἶσθημα ἀποστροφῆς στοὺς Χριστιανούς τῆς ἐποχῆς. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν Κομάνων ἐκείνων οἱ Λατῖνοι πολιορκήσαν καὶ κατέλαβαν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς τὸ φρούριο τοῦ Τζουρουλοῦ (τουρκ. Çorlu), ἀνάμεσα στὸ Διδυμοτεῖχο καὶ τὴν Ἀδριανούπολη (1239-40), ἀλλὰ σταδιακὰ οἱ Κομάνοι μισθοφόροι ἄρχισαν νὰ διαρρέουν πρὸς τὸ στρατὸ τῆς Νικαίας, ἀφοῦ οἱ Λατῖνοι καθυστεροῦσαν τὴν καταβολὴ τῶν μισθῶν τους⁴¹.

Τὸ κείμενο τοῦ Joinville, μὲ πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὰ ἔθνη καὶ ἔθιμα τῶν Κομάνων, ἀναφέρεται στὸ 1251-52⁴², χρονιὰ κατὰ τὴν ὁποία ὅπως φαίνεται θὰ πρέπει νὰ ἔγινε ἀνανέωση τῆς συνθήκης τοῦ 1237. Ὁ Λουδοβίκος Θ' τῆς Γαλλίας βρισκόταν τὸ 1251-52 στὴν Παλαιστίνη ὅπου ἐπέβλεπε τὰ ὁχυρωματικὰ ἔργα τῆς Καισαρείας, ὅταν ἔφθασε πρὸς αὐτὸν ὁ ἀνώτατος ἀξιωματοῦχος τοῦ Φίλιππος de Toucy, διορισμένος ἀντιπρόσωπός του στὴν Κωνσταντινούπολη⁴³, ὁ ὁποῖος καὶ τοῦ ἔδωσε λεπτομερῆ ἀναφορὰ γιὰ τοὺς Κομάνους «συμμάχους» τοῦ Λατίνου ἡγεμόνα⁴⁴:

«...Καὶ εἶπε στὸν ἡγεμόνα του ὅτι ὁ αὐτοκράτορας τῆς Κωνσταντινούπολης μαζί μὲ τοὺς εὐγενεῖς του εἶχαν κάνει συμμαχία μὲ τὸ λαὸ ποὺ ἦταν γνωστὸς ὡς Κομάνοι, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὑποστήριξή τους κατὰ τοῦ Βατάτζη, τοῦ αὐτοκράτορα τῶν Ἑλλήνων. Γιὰ ἐπιβεβαίωση τοῦ ὅτι καὶ οἱ δύο πλευρὲς θὰ ἔμεναν πιστοὶ στὴ συμφωνία, ὁ αὐτοκράτορας (Βαλδουῖνος Β') μὲ τοὺς αὐλικούς του δέχτηκαν νὰ προσφέρουν λίγο ἀπὸ τὸ

ganization of the Byzantine Empire in the 13th Century and Later», BSI 12 (1951) 129 κ.ἐξ., 133, τοῦ ἰδίου, «On the Ethnic Composition of Asia Minor in the 13th Century», Προσφορὰ εἰς Στίλπ. Κυριακίδην (= Παράρτ. 4 τῶν Ἑλληνικῶν, Θεσσαλονίκη 1953), 144 κ.ἐξ., D. Nicol, CMH IV, i, 320, M. Angold, A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea, 1204-61 (Ὁξφόρδη 1975), 105, 188, Ostrogorsky, δ.π., Γ', 122 σημ. 64.

41. Wolff, «Latin Empire», δ.π., 220, 222, Nicol, CMH IV, i, 313, 314-15 καὶ IEE τ. Θ', 88, Angold, δ.π., 189-90, Ostrogorsky, δ.π., Γ', 117.

42. Βλ. τὴν ἀγγλ. μετ. τῆς Margaret Shaw (Penguin, 1978), 289 κ.ἐξ. Ὁ Wolff, «Second Bulgarian Empire», δ.π., 201, χρονολογεῖ τὰ συμβάντα στὸ 1250.

43. Ὁ Wolff, δ.π., τὸν ἀναφέρει ὡς «βαῖλο» (bailli).

44. Ἐκδ. N. de Wailly, Joinville, Historia de St. Louis (Παρίσι 1874), 270-74 = ἀγγλ. μετ. M. Shaw (Penguin, 1978), 289-90, πρβλ. Wolff, δ.π., 201 μὲ σημ. 87.

αἷμα τους, τὸ ὁποῖο μαζεύτηκε μέσα σ' ἓνα μεγάλο ἀσημένιο κύπελλο· Ὁ ἡγεμόνας τῶν Κομάνων καὶ οἱ δικοὶ του ἄρχοντες ἔκαναν τὸ ἴδιο, καὶ τελικὰ τὰ αἷματα αὐτὰ ἀναμείχτηκαν, καί, ἀφοῦ προστέθηκαν στὸ μείγμα νερὸ καὶ κρασί, καὶ οἱ δύο πλευρὲς ἤπιαν ἀπὸ τὸ κύπελλο ἀνακυρῆσσοντας τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς ἀδελφοποιημένους μὲ ὅρκους αἱματος. Κατόπιν καὶ οἱ δύο πλευρὲς ἔβαλαν ἀπὸ ἓνα σκῦλο νὰ τρέξει ἀνάμεσά τους καὶ ὕστερα κατέσφαξαν τὰ ζῶα θέλοντας νὰ συμβολίσουν τὴ βαριά τιμωρία πού θὰ ὑφίστατο ὅποια πλευρὰ ἀθετοῦσε τὴ συμμαχία πού μόλις εἶχε συμφωνηθεῖ. Ὁ Φίλιππος de Τουσυ μᾶς διηγήθηκε ἐπίσης ἓνα καταπληκτικὸ θέαμα τὸ ὁποῖο εἶχε δεῖ στὸ κομανικὸ στρατόπεδο: ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀνώτατους ἀξιωματούχους τοὺς εἶχε πεθάνει καὶ οἱ ἄνδρες του εἶχαν σκάψει ἓνα βαθὺ καὶ φαρδὺ τάφο στὸ χῶμα, ὅπου τοποθέτησαν τὸν ἄρχοντα αὐτὸν πλούσια στολισμένο καὶ στερεωμένο σὲ ἓνα κάθισμα. Μαζί του, ὅμως, κατέβασαν στὸ λάκκο τὸ καλύτερό του ἄλογο καὶ τὸν ἱκανώτερό του ἀξιωματικὸ, ζωντανούς καὶ τοὺς δύο. Προτοῦ τὸν κατεβάσουν στὸν τάφο, ὁ ἀξιωματικὸς ἐκεῖνος εἶχε ἀποχαιρετίσει μὲ κατάνυξη τὸν ἡγεμόνα τῶν Κομάνων καὶ τοὺς ἄλλους ἄρχοντες, οἱ ὁποῖοι, ἀποχαιρετώντας τον τοῦ ἔδιναν ὁ καθένας τοὺς μεγάλες ποσότητες ἀπὸ χρυσάφι καὶ ἀσῆμι λέγοντάς του: «Ὅταν θὰ ἔλθουμε στὸν ἄλλο κόσμο θὰ μᾶς ἐπιστρέψεις ὅσα τώρα θέτουμε ὑπὸ τὴν προστασία σου», καὶ ἐκεῖνος ἀπαντοῦσε ὅτι θὰ τὸ ἔκανε μὲ μεγάλη εὐχαρίστηση. Ἀμέσως μετὰ ὁ μεγάλος βασιλεὺς τῶν Κομάνων (ὁ Χάν) παρέδωσε στὸν ἀξιωματικὸ ἓνα γράμμα τὸ ὁποῖο ἀπευθυνόταν στὸν πρῶτο ἡγεμόνα τῶν Κομάνων καὶ πρὸς τὸν ὁποῖο ὁ βασιλεὺς ἔγραφε ὅτι ὁ ἄξιος αὐτὸς ἄρχοντας, πού εἶχε πεθάνει, εἶχε ζήσει μία ἐνάρετη ζωὴ καὶ εἶχε πάντα ὑπηρετήσει πιστὰ τὸν ἡγεμόνα του, γι' αὐτὸ τὸ λόγο τοῦ ἄξιζε νὰ ἔχει τὴν ἀρμόζουσα ἀμοιβή (στὸν ἄλλο κόσμο). Ἔτσι ὁ ἀξιωματικὸς κατέβηκε μέσα στὸ λάκκο μαζί μὲ τὸ ζωντανὸ ἄλογο καὶ μετὰ τοὺς σκέπασαν τοποθετώντας πολλές σανίδες τὴ μία δίπλα στὴν ἄλλη ὥσπου ἔφραξε τὸ στόμιο τοῦ τάφου. Καὶ ἐνῶ συνέβαιναν αὐτὰ ἐκεῖ, ὅλοι οἱ ἄνδρες τοῦ (κομανικοῦ) στρατοῦ πῆγαν καὶ συγκέντρωσαν πέτρες καὶ χῶμα μὲ τὰ ὁποῖα ἐφτιαζαν ἓνα μεγάλο τύμβο πάνω στὸν τάφο, προτοῦ γύρουν γιὰ νὰ κοιμηθοῦν ἐκεῖνο τὸ βράδυ, γιὰ νὰ τιμήσουν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐκείνους πού εἶχαν θαφτεῖ...».

Οἱ ἐποικισμοὶ Κομάνων στὶς βυζαντινὲς μικρασιατικὲς ἐπαρχίες πού ὀργάνωσε ὁ Βατᾶτζης τὸ 1240/41 ἀναφέρονται λεπτομερῶς ἀπὸ τὸν ἱστοριογράφο τοῦ κράτους τῆς Νικαίας Γεώργιο Ἀκροπολίτη⁴⁵:

45. Ἔκδ. Α. Heisenberg, I, 53-4, 65.

«Καὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὅσοι ἀπὸ τὸ γένος τῶν Σκυθῶν (= Κομάνων) κατόρθωσαν νὰ διαφύγουν ἀπὸ τὸ ξῖφος τῶν Τατάρων (= Μογγόλων), οἱ ὅποιοι εἶχαν εἰσβάλλει στὴ σκυθικὴ χώρα (= νότια Ρωσσία), πέρασαν τὸν Ἰστρο (= Κάτω Δούναβη) πάνω σὲ φουσκωμένους ἀσκούς, καί, ἀφοῦ διέβησαν τὴν ὁροσειρὰ τοῦ Αἰμου μαζί μὲ τὰ γυναικόπαιδά τους ἀντίθετα μὲ τὴ θέληση τῶν Βουλγάρων ... κατέλαβαν πολλὲς περιοχὲς στὴ Μακεδονία (= Θράκη), ὅπου ἄλλοι μὲν ἐφτιαζαν παραπήγματα γύρω ἀπὸ τὸν Ἑβρο καὶ ἄλλοι ἐγκατεστάθηκαν στὰ κατώτερα (= νοτιώτερα) μέρη τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ, ποὺ ὀνομάζεται Μαρίτζας ... Καὶ λεηλατοῦσαν ὅλη τὴ Μακεδονία (= Θράκη) ἐρημώνοντας τὶς περιοχὲς ἐκεῖνες κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε —ὅπως λέγει καὶ ἡ παροιμία— νὰ μοιάζουν μὲ «Σκυθῶν ἐρημίαν», ἀφοῦ ἐπιπλέον εἶχαν κατορθώσει νὰ καταλάβουν καὶ ὅσες ἀπὸ τὶς πόλεις ἦσαν ἀνεπαρκῶς ὀχυρωμένες. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐντοπίους κατοίκους δολοφονοῦνταν καὶ ληστεύονταν, ἡ αἰχμαλωτίζονταν καὶ ἀπάγονταν, ἐνῶ ἐκεῖνοι ποὺ γλύτωναν ἀναζητοῦσαν τὴ σωτηρίᾳ στὶς μεγαλύτερες καὶ πυκνοκατοικημένες πόλεις, οἱ ὁποῖες ἦσαν καλὰ ὀχυρωμένες, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ Ἀδριανούπολη, ἡ Βιζύη, τὸ Διδυμότειχο, ἡ Καλλιπὸλη καὶ ἄλλες, ὅπου ὑπῆρχε μεγαλύτερη ἀσφάλεια ... Τελικὰ, ὅμως ἐκεῖνος (= ὁ Βατάτζης) ἐνίσχυσε σημαντικὰ τὸ στρατό του μὲ ἀρκετὰ μεγάλο ἀριθμὸ Σκυθῶν πολεμιστῶν, γνωστῶν ἀπὸ παλαιὰ γιὰ τὴν ἱκανότητά τους στὴ μάχη, τῶν ὁποίων τὴν εὐνοία εἶχε κατορθώσει νὰ ἐξασφαλίσει χαρίζοντάς τους διάφορα δῶρα καὶ κολακεύοντας τὸν ἐγωῖσμό τους. Ἔτσι, μόλις ἐξασφάλισε τὴν ὑποστήριξή τους, ἄρχισε νὰ μεταφέρει ὁμάδες τους ἀπὸ τὴ Μακεδονία (= Θράκη) στὴ Μικρὰ Ἀσία, γιατί ἦταν σίγουρος ὅτι οἱ Βούλγαροι δὲν θὰ τοῦ δημιουργοῦσαν πλέον προβλήματα (μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἰβάν Β' Ἀσέν τὸ 1241) ... Ἔτσι τοὺς ἐγκατέστησε μόνιμα στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ κατόπιν διέσχισε τὸν Ἑλλήσποντο μὲ τὶς δυνάμεις του ἐνισχυμένες μὲ Σκυῦθες μισθοφόρους καὶ βάδισε κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης...».

Σὲ ἓνα σημαντικὸ χωρίο του, ἀναφερόμενο στοὺς κομανικούς αὐτοὺς ἐποικισμοὺς τοῦ Βατάτζη, ὁ Νικηφ. Γρηγοράς γράφει ὅτι ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἐκεῖνων ποὺ εἶχαν ἔλθει στὰ Βαλκάνια ἀπὸ τὴ νότια Ρωσσία ἦταν περίπου 10 χιλιάδες⁴⁶:

«Καὶ ἀφοῦ ἦλθαν (οἱ Κομάνοι) σὲ ἀπόγνωση λόγῳ τῶν σκυθικῶν (= μογγολικῶν) ἐπιδρομῶν, πέρασαν τὸν Ἰστρο μαζί μὲ τὰ γυναικόπαιδά τους πάνω σὲ δέρματα παραγεμισμένα μὲ ἄχυρο («διφθέραις ἀντ' ἄλλης σχεδίας κάρφης πεπληρωμέναις») καὶ μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα, ἀφοῦ περιπλανήθηκαν γιὰ λίγο, ζήτησαν (ἀπὸ τὸ Βατάτζη) νὰ τοὺς

46. Ἔκδ. *L. Schopen*, I, 36-7.

ιδρύσει τὴν ἀρμόζουσα πρὸς τὴν ταλαιπωρία τοὺς ἀποικία, μιά καὶ δὲν ἦσαν λιγώτεροι ἀπὸ δέκα χιλιάδες. Προτοῦ ὅμως ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης (= Βατάτζης) τοὺς καθορίσει τὰ ὅρια (τῆς ἀποικίας τοὺς), τοὺς καλόπιασε δωροδοκώντας τοὺς μὲ μεγαλοπρεπῇ δῶρα καὶ πλουσιοπάροχες δεξιώσεις καὶ γεύματα, καὶ τελικὰ τοὺς συγκατέλεξε στὰ ρωμαϊκὰ (= βυζαντινὰ) στρατεύματα σὲ διάφορα μέρη τῆς ἐπικρατείας του, ἄλλους στὴ Θράκη καὶ τὴ Μακεδονία, καὶ ἄλλους στὴ Μικρὰ Ἀσία στὶς περιοχὲς τοῦ ποταμοῦ Μαιάνδρου τῆς Φρυγίας...».

Τὴν πολιτικὴ αὐτὴ τοῦ Βατάτζη τῆς ἐγκαθίδρυσης Κομάνων ἀποίκων κατὰ μῆκος πολλῶν ἀπὸ τὶς συνοριακὲς γραμμὲς τοῦ κράτους τῆς Νικαίας ἐπαίνεσε λίγο ἀργότερα σὲ ἔργο του ὁ λόγιος διάδοχος τοῦ Βατάτζη, Θεόδωρος Β' Δούκας Λάσκαρις (1254-58), μὲ τὸν ἐξῆς τρόπο⁴⁷:

«...Μὲ τὸ προνοητικὸ σου μέτρο νὰ μετατοπίσεις τοὺς Σκυῖθες (= Κομάνους) ἀπὸ τὶς δυτικὲς ἐπαρχίαι (= Βαλκάνια), μετέφερες ἀξιόλογο ἐργατικὸ δυναμικὸ στὴν Ἀνατολὴ (= Μικρὰ Ἀσία), καὶ τοποθετώντας τοὺς στὰ μέρη ὅπου τώρα βρίσκονται οἱ γιοὶ τῶν Περσῶν (δηλ. οἱ Τοῦρκοι), ἔβαλες φραγμὸ στὴν ἀχαλίνωτη ἐπιθυμία τῶν τελευταίων νὰ προωθηθοῦν πρὸς τὴ Δύση...».

Πράγματι, ὅπως πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὶς σύγχρονες καὶ μεταγενέστερες πηγές, τὸ *σκυθικόν*, δηλ. οἱ Κομάνοι μισθοφόροι, διεδραμάτισαν πολὺ σημαντικὸ ρόλο στὶς νίκες τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ κράτους τῆς Νικαίας⁴⁸. Τὰ ἐδάφη ποὺ τοὺς παραχωρήθηκαν ἦσαν, ὅπως χαρακτηριστικὰ λέγει ὁ Π. Χαρανῆς, «μικρὰ τμήματα γῆς ἀρκετὰ ὅμως γιὰ νὰ ἱκανοποιοῦν τὶς βασικὲς τοὺς ἀνάγκες, καὶ οἱ Κομάνοι τὰ καλλιεργοῦσαν μὲ τὶς οἰκογενεῖς τους»⁴⁹. Οἱ Κομάνοι φαίνεται ὅτι διετήρησαν καὶ στὰ μέρη ἐκεῖνα τὰ δικὰ τους ἰδιότυπα ἥθη καὶ ἔθιμα, καθὼς καὶ τὴν προσωπικὴ τοὺς κοινωνικὴ δομὴ, ἐνῶ ὀρισμένοι ἀνάμεσά τοὺς ἐξελληνίστηκαν καὶ ἀσπάστηκαν τὸ Χριστιανισμὸ ἀπὸ τὸν «εὐσεβῆ» Βατάτζη, ὅπως μαρτυρεῖ μὲ ἰδιαίτερη ἱκανοποίηση ὁ Ἀχροπολίτης⁵⁰. Περὶ τὶς 4.000 Κομάνοι μισθοφόροι τοῦ Βυζαντίου λαμβά-

47. "Εκδ. F. Uspensky, «Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἀγροτικῆς Ἰδιοκτησίας (μελέτη στὰ ρωσσικά)», ZMNP 225 (1883), 339, πρβλ. Ostrogorsky, δ.π., Γ', 310 σημ. 64.

48. Βλ. Angold, δ.π., 188-90 μὲ τὶς παραπομπές, Ἀρβελέρ (Ahrweiler), IEE τ. Θ', 111, 112, A. Savvides, Byzantium in the Near East: Relations with the Seljuk Sultanate of Rûm in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237 (Θεσσαλονίκη 1981), 97-8, K. Κυρρῆς, Τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΔ' αἰ., τ. Α' (Λευκωσία 1982), 153-55 μὲ πολλὰ χρήσιμα στοιχεῖα.

49. P. Charanis, δ.π., 133: «...the vast majority of them (= Cumans) were granted small parcels of land sufficient for their needs, which they cultivated themselves with the aid of their families».

50. "Εκδ. Heisenberg, I, 24: «...τὸ γὰρ τῶν Σκυθῶν γένος ἰδιοποιησάμενος καὶ κοι-

νουν ἀρχικά μέρος στὴ βουλγαρικὴ ἐκστρατεία τοῦ Θεοδώρου Β' τὸ 1256⁵¹, ἀλλὰ τὸν ἐπόμενον χρόνο, 1257, ἐγκαταλείπουν τοὺς βυζαντινοὺς στρατηγούς Μανουὴλ Λάσκαρι καὶ Κωνσταντῖνο Μαργαρίτη καὶ πηγαίνουν μὲ τὸ μέρος τοῦ Βούλγαρου τσάρου Μιχαὴλ Β' Ἀσέν (1246-47), γιου τοῦ Ἰβάν Β' Ἀσέν, τὸν ὁποῖο τελικὰ βοηθοῦν νὰ κατανικήσει καὶ νὰ διώξει τὸ στρατὸ τῆς Νικαίας ἀπὸ τὰ βουλγαρικὰ ἐδάφη⁵². Ἡ μεγάλη σημασία ποὺ ἀπέκτησαν γιὰ τὸ Βυζάντιο, οἱ ἐξελληνισμένοι Κομάνοι φαίνεται ὀλοκἀθαρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐρωτήθηκε ἡ γνώμη τους σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ Μιχαὴλ (Η') Παλαιολόγου ὡς ἀντιβασιλέα τοῦ νεαροῦ ἡγεμόνα τῆς Νικαίας, Ἰωάννη Δ' Λάσκαρι τὸ 1258, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ἀκροπολίτης⁵³:

«...Καὶ τότε ἐκεῖνοι (= οἱ Νικαιεῖς) ρώτησαν τοὺς Σκυῖθες, οἱ ὁποῖοι ἀπάντησαν ὅχι μὲ κάποιο βαρβαρικὸ τρόπο (σὲ κάποια «βαρβαρικὴ» γλῶσσα), ἀλλὰ σὲ ἀρκετὰ καλὰ ἐλληνικά, λέγοντας ὅτι δὲ θεωροῦσαν κανένα ἄλλο πιὸ ἄξιο καὶ ἱκανὸ γιὰ ἡγεμόνα (ἀντιβασιλέα) ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Κομνηνὸ (= Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγο)...».

Βέβαια ὁ Μιχαὴλ Η' (1259-82) δὲν ξέχασε ποτὲ τὸν ἐνεργὸ ρόλο τὸν ὁποῖο διεδραμάτισαν οἱ Κομάνοι στὴν τελικὴ ἐπιλογὴ του καὶ τοὺς χρησιμοποίησε σὲ εὐρεῖα κλίμακα ὡς ἐπίλεκτους μισθοφόρους στὶς πολεμικὲς του ἀναμετρήσεις, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ μάχη τῆς Πελαγονίας (1259) κατὰ τῶν συνασπισμένων Ἑπειρωτῶν καὶ Φράγκων, κατὰ τὴν ὁποία τὸ κομανικὸ ἱππικὸ σῶμα εἶχε ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν τελικὴ ἐπικράτηση τῆς Νικαίας⁵⁴. Εἶναι ἀκόμη γνωστὸ ὅτι στὸ μικρὸ σῶμα 800 ἀνδρῶν τοῦ «καίσαρος» Ἀλεξίου Στρατηγόπουλου ποὺ ἀνεκατέλαβε τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τοὺς Λα-

νωνήσας αὐτοῖς συγγενεῖς καὶ τρόπου μετασχῶν ἐκ φύσεως θηριωδεστέρου, φόνους ἐνε-
τρέφα Ῥωμαῖον». Πρβλ. *Angold*, ὁ.π., 48, 105, 188 κ.ἑξ.

51. Βλ. *Angold*, ὁ.π., 188-89. Ὁ ἴδιος μελετητής, ὁ.π., 284, γράφει ὅτι οἱ Κομάνοι αὐτοὶ ἐγκατέλειψαν τὸ στρατὸ τῆς Νικαίας καὶ πῆγαν μὲ τὸ μέρος τῶν Βουλγάρων στὰ τέλη τοῦ 1255.

52. Γιὰ τὴ βυζαντινὴ αὐτὴ ἥττα στὸ Διδυμότειχο βλ. Ἀκροπολίτη, ἔκδ. *Heisenberg*, I, 120 κ.ἑξ., 125-6. Πρβλ. *Angold*, ὁ.π., 152, 188-89, Ἀρβελέρ, *ΙΕΕ* τ. Θ', 112 καὶ *Κ. Κυρῆς*, ὁ.π., 156. Ὁ Θεόδωρος Β' σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ «μέγα στρατοπεδάρχην» τῆς Νικαίας, Γεώργιο Μουζάλωνα, ἀφηγεῖται μὲ μελανὰ χρώματα τὶς καταστροφὲς καὶ λεηλασίαι τῶν σκυθικῶν (= κομανικῶν) σιφῶν ποὺ εἶχαν συμμαχήσει μὲ τοὺς Βουλγάρους, ἔκδ. *N. Festa*, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae* (Φλωρεντία 1898, ἐπιστολὴ ἀρ. 199, σελ. 245).

53. Ἐκδ. *Heisenberg*, I, 158, πρβλ. *Κ. Γιαννακόπουλου*, Ὁ Αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις, 1258-82. Μελέτη ἐπὶ τῶν Βυζαντινο-Λατινικῶν Σχέσεων (Ἀθήνα 1969), 45 σημ. 55, *Angold*, ὁ.π., 105 σημ. 75, 188.

54. Βλ. Ἀκροπολίτης, I, 169, Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ἔκδ. *Π. Καλονόρου* (Ἀθήνα 1940), στ. 3591 κ.ἑξ. Πρβλ. *Vasiliev*, ὁ.π., 663, *Charanis*, ὁ.π., 129-130, *Nicol*, *CMH* IV, i, 324-25 καὶ *ΙΕΕ* τ. Θ', 96, *Γιαννακόπουλου*, ὁ.π., 62 σημ. 78, 65, *Ostrogorsky*, ὁ.π., 130.

τίνους τὸ 1261 συμμετείχαν καὶ Κομάνοι στρατιῶτες⁵⁵, ἐνῶ τὸ 1270 κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τῆς Μονεμβασίας ὁ Μιχαήλ Η' ἀπέστειλε Κομάνους μισθοφόρους στὸν «πρωτοστράτορα» Ἀλέξιο Φιλανθρωπηνό⁵⁶. Στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. ὁ Συριάννης (Συργιάννης), μίᾱ ἀπὸ τίς σημαντικώτερες προσωπικότητες στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328), ἦταν ἀπόγονος (γιὸς) ἐνὸς Κομάνου φυλάρχου ὁ ὁποῖος εἶχε παντρευτεῖ κάποια βυζαντινὴ πριγκήπισσα⁵⁷. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ οἱ Κομάνοι ἐμφανίζονται γιὰ τελευταία φορὰ στὶς βυζαντινὲς πηγές νὰ διαδραματίζουν ἐνεργὸ ρόλο κατὰ τὴν ἐναρξὴ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τῶν Ἀνδρονίκου Β' καὶ Γ' Παλαιολόγων τὸ 1321⁵⁸.

Τὰ τελευταῖα χρόνια τῶν Κομάνων

Μετὰ τὴ μογγολικὴ εἰσβολὴ τοῦ 1222/23 οἱ Κομάνοι ἄρχισαν νὰ καταφεύγουν πρὸς Δυσμάς. Ὡς τὸ 1237, χρονιὰ κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἡγεμόνας τους (χάν) στὴ νότια Ρωσσία Μπαχμάν, σκοτώθηκε ἀπὸ τοὺς εἰσβολεῖς, ἡ ὑποταγὴ τῶν Κομάνων εἶχε ὀλοκληρωθεῖ. Τὰ νότια ρωσσικὰ ἐδάφη τῶν Κομάνων ἐνσωματώθηκαν στὸ μογγολικὸ Χανάτο τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς, τὸ ὁποῖο ἀποτέλεσε ὡς τίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. τὸ δυτικὸ ἑπακρο τμήμα τῆς ἀχανοῦς μογγολικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τοὺς Κομάνους ποὺ διέφυγαν στὴ Δύση ἄλλοι ἐγκατεστάθησαν στὴν Παννονία (Οὐγγαρία) καὶ ἄλλοι στὰ Βαλκάνια⁵⁹, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸ Γρηγορᾶ οἱ «Εὐρωπαῖοι Σκυῖθες τῆς Ἀζοφικῆς Θάλασσας καὶ τοῦ Δόν» ὑπῆρξαν πρόγονοι τῆς τουρκόφωνης αἰγυπτιακῆς δυναστείας τῶν Μαμελούκων σουλτάνων⁶⁰.

55. Γιαννακόπουλου, ὁ.π., 81 μὲ σημ. 2.

56. Χρονικὸν Μορέως, ὁ.π., στ. 6487-88, πρβλ. Γιαννακόπουλου, ὁ.π., 175.

57. Γρηγορᾶς, ἐκδ. L. Schopen, I, 296: «Τούτῳ (= Συργιάννῃ) μήτηρ μὲν ἦν μία τῶν κατὰ γένος τοῖς βασιλεῦσι προσηκουσῶν ἐνπρεπῆς καὶ κοσμία πατὴρ δὲ τῶν ἐκ Κομάνων ἐπίσημος οἱ παρὰ τῶν ὑπερβορείων Σκυθῶν πρὸ χρόνων συγχρῶν... Ἰωάννῃ τῷ βασιλεῖ (= Βατάτζῃ) προσεργούσαν». Βλ. καὶ Angold, ὁ.π., 105. Ὁ D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453* (Λονδίνο 1972), 163 κ.ἐξ., γράφει: «ὁ Συργιάννης Παλαιολόγος ἦταν μογγολικῆς καταγωγῆς».

58. Βλ. Ἰωάννῃ (Στ') Καντακουζηνοῦ, Ἱστορία, ἐκδ. L. Schopen, GS I (1828), 35 κ.ἐξ., πρβλ. K. Κυρρεῆς, ὁ.π., 33 κ.ἐξ.

59. Ὁ Βούλγαρος τσάρος Γεώργιος Α' Τέρτερ (1280-92) ἦταν κομανικῆς καταγωγῆς, βλ. Ostrogorsky, ὁ.π., Γ', 150.

60. Ἐκδ. L. Schopen, I, 102: «...ἐς τοὺς περὶ Μαιώτιν (= Ἀζοφικὴ) καὶ Τάναϊν (= Δόν) Εὐρωπαίους Σκυῖθας καὶ λαμβάνοντες ἐξ αὐτῶν τοὺς μὲν αὐτομόλους, τοὺς δὲ πιπρασκόντων τῶν δεσποτῶν ἢ τῶν γονέων ἐξωνοῦμενοι εἰς τὴν κατ' Αἰγύπτου Βαβυλῶνα καὶ Ἀλεξάνδρειαν ἐπ'ἀνέρχονται, στρατὸν σκυθικὸν οὕτωςι χαριζόμενοι τῇ Αἰγύπτῳ». Πρβλ. Vasiliev, ὁ.π., 745-46, Ostrogorsky, ὁ.π., Γ', 143.

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

Ε. TRAPP/Βόνη

‘Ο σκοπὸς τῆς παρούσης μελέτης¹ εἶναι ἡ διαφώτιση τῆς δραστηριότητος τοῦ Θεοδώρου Β’ κατὰ τοὺς χρόνους 1441-1448, ἀφοῦ καὶ μετὰ τίς πραγματεῖες τοῦ Ζακυθηνοῦ² καὶ τοῦ Ferjanđić³ μένουν ἀκόμη ἀρκετὲς ἀσάφειες. Τὴν ἀφορμὴ μᾶς ἔδωσε ἡ μεγάλη νέα ἔκδοσις τῶν Βραχέων Χρονικῶν⁴, στὴν ὁποία βρήκαμε μερικὲς παρανοήσεις ὡς πρὸς τὸ θέμα μας.

Ἀρχίζομε μ’ ἓνα χρονολογικὸ πῖνακα τῶν γεγονότων καὶ μὲ παράθεσις τῶν πηγῶν, πού ἔχομε χρησιμοποίησι⁵.

Τέλος 1441. ‘Ο δεσπότης Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος κατόπιν μεσιτείας τοῦ Σφραντζῆ ζητᾷ ἀπὸ τὸν βασιλέα Ἰωάννη Η’ νὰ λάβει τὴ Σηλυμβρία καὶ νὰ γίνῃ διάδοχός του, ὁ δὲ Δημήτριος νὰ πάρῃ τὴ θέσιν τοῦ Κωνσταντίνου στὴν Πελοπόννησο: Σφραντζῆς (Grecu) 64,17-21· πρβλ. Χαλκοκονδύλης (Darkó) II 80,5 ἐξ.

Νοέμβριος 1443. ‘Ο Κωνσταντῖνος φθάνει στὴν Πόλιν: Σφραντζῆς 66, 6 ἐξ.

1 Μαρτίου 1443. ‘Ο Κωνσταντῖνος παίρνει τὴ Σηλυμβρία καὶ ἀναγορεύει τὸν Σφραντζῆ τοποτηρητὴ του: Σφρ. 66,7-10.

Ἰούνιος 1443. Στὴν Πόλιν κλείνουν νέα συμφωνία: ὁ Κωνσταντῖνος νὰ ἔλθῃ πάλι στὸ Μορέα καὶ ὁ Θεόδωρος νὰ λάβῃ τὴ Σηλυμβρία: Σφρ. 66,13-16· Χαλκ. II 80,15-18.

Δεκέμβριος 1443. ‘Ο Κωνσταντῖνος βρίσκεται στὸ Μορέα· ὁ Θεόδωρος φθάνει στὴν Πόλιν καὶ ἐλπίζει νὰ γίνῃ βασιλέας, ἀλλ’ ἀποτυγχάνει: Σφρ. 66,19 ἐξ· Χαλκ. II 91,13-16 καὶ 111,15 ἐξ· Χρονικά (Schreiner) 32/45, 33/48, 35/8.

Πολὺ σπουδαῖο εἶναι τὸ πρῶτο χωρίο τοῦ Χαλκοκονδύλη (II 91,13-16): «Ὡς γὰρ Θεόδωρος ὁ μετ’ αὐτὸν βασιλεὺς Ἑλλήνων γενόμενος, ὡς οἰχόμενος

1. Εὐχαριστῶ τὸν φίλο συνάδελφό μου κ. Θ. Νικολάου γιὰ τὴ γλωσσικὴ διόρθωσις τοῦ παρόντος ἀρθροῦ.

2. D. Zakythenos, Le despotat grec de Morée I-II, Paris Athen 1932-53.

3. B. Ferjanđić, Medjusobni sukobi poslednjih Paleologa (1425-1449). ZRVI 16 (1975) 131-159. Πρβλ. καὶ I. Βογιατζίδη, Νέα Πηγὴ Βυζαντινῆς ἱστορίας, ΝΕ 18 (1924) 80-88.

4. P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken I-III, Wien 1975-79.

5. Βασίζομαι στὴν ὅλη πού ἔχομε συγκεντρώσει γιὰ τὸ PLP (= Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὡς τώρα ἔχουν ἐκδοθεῖ ἑξὶ τόμοι καὶ περιλαμβάνουν τὰ στοιχεῖα Α-Λ (Βιέννη 1976-1983).

παρῆν ἐς Βυζάντιον ἐπὶ τὴν βασιλείαν, Κωνσταντῖνος ὁ ἐπίκλην Δραγάσης ἀφικόμενος ἐς Πελοπόννησον...τό τε ἐν τῷ Ἰσθμῷ τειχίζειν παρεσκευάζετο». 'Ο Schreiner νομίζοντας πὼς ὑπάρχει διαφορὰ σ' αὐτὴ τῇ φράσει γράφει⁶: «Unverständlich ist ὁ μετ' αὐτὸν βασιλέα γενόμενος, da im vorausgehenden Text nicht von Johannes (μετ' αὐτὸν) die Rede ist und außerdem der Akkusativ βασιλέα ohne Bezug steht. Vielleicht könnte es heißen ὡς μετὰ <Ἰωάννην> βασιλεὺς Ἑλλήνων γενησόμενος. Aber auch dieser Vorschlag befriedigt nicht, da es unerklärlich bleibt, wie βασιλεὺς zu βασιλέα werden konnte. Übrigens ist auch im unteren Teil des Satzes eine Ergänzung notwendig: τό τε ἐν τῷ Ἰσθμῷ <Ἐξαμίλιον>». Μποροῦμε ὅμως νὰ καταλάβομε τὸ χωρίο, ποὺ τὸ ἔγραψε σωστὰ (ἂν καὶ λίγο δύσκολα) ὁ Χαλκοκονδύλης. Οἱ λέξεις «μετ' αὐτὸν βασιλέα» ἀναφέρονται στὸν Ἰωάννην Η'· ὁ συγγραφέας τὸ ἔγραψε χωρὶς ἄρθρο μετὰ τὸ «αὐτόν»· πβλ. π.χ. Ξενοφ. Ἀνάβ. I 7,11 «Οὔτοι δ' αὖ πρὸ αὐτοῦ βασιλέως τεταγμένοι ἦσαν»· τὸ ἄρθρο λείπει ὅπως στὰ κύρια ὀνόματα (π.χ. Ξενοφ. Ἀνάβ. I 1,21 «καὶ αὐτοῦ Κύρου»), γιατί ὁ βασιλέας εἶναι ὠρισμένο πρόσωπο καὶ ἰσοδυναμεῖ πρὸς κύριον ὄνομα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπόμενη λέξη «γενόμενος», αὐτὴ σημαίνει ἐδῶ «γεννημένος» (πβλ. π.χ. «γενόμενον ἐκ γυναικὸς» Γαλ. 4,4). Λοιπόν, δὲν ὑπάρχει καμμία δυσκολία νὰ μεταφράσομε ὁλόκληρο τὸ χωρίο ὡς ἐξῆς: «Ἀφοῦ Θεόδωρος, ποὺ γεννήθηκε ὕστερα ἀπὸ τὸν βασιλέα τῶν Ἑλλήνων, ἀπῆλθε καὶ ἔφθασε στὸ Βυζάντιο, γιὰ νὰ παραλάβει τὴ βασιλεία, ὁ Κωνσταντῖνος... ἐτοιμαζόταν νὰ τειχίσει τὸν Ἰσθμόν». Πρέπει νὰ σημειώσομε ἀκόμη, πὼς μετὰ «τό τε ἐν τῷ Ἰσθμῷ» δὲν λείπει «Ἐξαμίλιον», γιατί ὁ Χαλκοκονδύλης ἀποφεύγει αὐτὴ τὴ λέξη ὡς μὴ ἀττική, γράφοντας ἄλλου χωρὶς πρόθεση «τὸν Ἰσθμόν τειχίζειν» (II 112,11 καὶ 300,15).

Μάρτιος 1444. Ὁ Σφραντζῆς παραδίνει τὴ Σηλυμβρία στὸ Θεόδωρο: Σφρ. 66,21 ἐξ.

Ἰούνιος 1444. Ὁ Θεόδωρος φθάνει στὸ Μυστρά μαζί μὲ τὸν Σφραντζῆ: Σφρ. 66,24-27· πβλ. Bodnar-Mitchell' σ. 21 (τὸν Ἰούλιο δὲν ἦταν στὴ Σηλυμβρία).

1445 καλοκαίρι. Ὁ Θεόδωρος πάλι εἶναι στὴν Πόλη, ὅταν ἔγιναν συζητήσεις μεταξὺ Λατίνων καὶ Ὀρθοδόξων περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος: Γεννάδιος Σχολάριος (Jugie) II 2· πβλ. τὴ σημείωση «ὀκτὼ ἔτεσι πρὸ τῆς ἀλώσεως», ὁ Γρηγόριος ὑπῆρξε πατριάρχης ἀπὸ τὸ καλοκαίρι 1445 ὡς 1451⁸.

6. II 464 σημ. 22.

7. E. Bodnar - Ch. Mitchell, Cyriacus of Ancona's Journeys in the Propontis and the Northern Aegean 1444-1445, Philadelphia 1976.

8. PLP 4591.

Ἰούλιος 1446: Ὁ ἀντιγραφεὺς Δημήτριος Λάσκαρις Λεοντάρης γράφει τὴν ἐξῆς σημείωσιν⁹: «ἐγράφη δὲ παρ' ἐμοῦ οἰκειοχειρὶ¹⁰ δι' ἐνθύμησιν ἐν μηνὶ Ἰουλίῳ κς', ἰνδικτιῶνος θ', ἔτους, ς' λνδ', ὅταν ἔφυγεν ὁ δεσπότης κύρ Θεόδωρος καὶ ἀπῆγεν εἰς τὴν Σηλυβρίαν καὶ πάλιν ἐπανῆλθεν ὧδε». Φαίνεται πῶς τὸ «ὧδε» δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο «στὴν Κωνσταντινούπολη». Ὁ Θεόδωρος, ἀπὸ τῆς μίας πλευρᾶς, δὲν ἔπαυσε νὰ προσπαθεῖ νὰ γίνῃ αὐτοκράτορας, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως ἡ Σηλυμβρία ἦταν ὁ μόνος ἀσφαλὴς καὶ δικός του τόπος. Σαφέστερα ἀκόμη γίνονται τὰ γεγονότα, ἂν συσχετίσουμε τὴν πληροφορίαν τοῦ Λεοντάρη μετὰ τὸ ἐξῆς χωρίο τοῦ Χαλκοκονδύλη (II 111,18-22): «ὕστερόν τε ἐξηνέχθη αὐτῷ ἐς εὐφανῆ διαφοράν, καὶ ἐστρατεύετο ἐπὶ Βυζαντίου βασιλέα Θεόδωρος ὁ ἀδελφός, τὴν τε Σηλυβρίαν ἐπιτετραμμένος καὶ τὴν περίοικον ταύτης. αἰτούμενος γὰρ ἱκανὴν πρόσδοδον αὐτῷ ἐς τὸ ἀποζῆν οὐκ ἐτύγχανεν, ὅθεν ἐς πόλεμόν τε καθίστατο τῷ ἀδελφῷ καὶ ἐστρατεύετο».

Ἄν καὶ ὅλες οἱ προσπάθειές του ἔμειναν ἄκαρπες, ὁ Θεόδωρος μολὰ ταῦτα ἐπιχείρησε καὶ τὸ 1448, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, νὰ λάβῃ τὴ βασιλείαν μετὰ τὴν βίαν.

Ἡ συνωμοσία τοῦ 1448 καὶ ὁ θάνατος Θεοδώρου Β' τοῦ Παλαιολόγου

Γνωρίζομε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σχολάριο, πῶς ὁ Θεόδωρος ἤδη τὸ 1444 καθὼς καὶ μετὰ προσπάθησε νὰ κερδίσει τὴ βοήθειαν τοῦ μικρότερου ἀδελφοῦ του Δημητρίου. Αὐτὸς ὅμως μόνον τὸ 1448, ὅταν εἶχε ἤδη πάρει τὰ νησιά Λήμνο, Ἱμβρο καὶ Σαμοθράκη ἀπὸ τὸν βασιλέα, συμφώνησε μετὰ τοὺς ἀποστάτες. Ἐνῶ οἱ ἱστοριογράφοι δυστυχῶς δὲν ἀναφέρουν τίποτε γιὰ συνωμοσίαν, εἶναι καὶ πάλιν ὁ μετέπειτα πατριάρχης, πού στὸ γράμμα στὸν ἴδιον τὸν Δημήτριον ὅπως καὶ στὸν ἐπιτάφιο λόγο του γιὰ τὸ Θεόδωρον μνημονεύει τὸ γεγονός αὐτό: Σχολ. III 121,9-12: «τῷ δὲ πρεσβυτέρῳ μεταπεμπομένῳ σε ἐπὶ τῇ αὐτοῦ ὠφελείᾳ, ἐπεὶ ἑώρα πολλοὺς ἀποστασίαν ὠδίνοντας, εἰ καὶ τὸ πρᾶγμα οὐκ εἰς μακρὰν ἀνέστραπτο, καὶ ἔδει δὴ τῆς σῆς συνουσίας αὐτῷ, σὺ μὲν ἐπεῖθου καλῶς ποιῶν...». I 259,9 ἐξ.: «ἔλαθε (δηλ. ὁ Θεόδωρος) μὲν συμβούλοις ἐνδεδικώς ἑαυτὸν προπετέσι καὶ παραβόλοις»· 20: «ἐκεῖνος δὲ βλάψαι μὲν μέγαν διὰ τοὺς συνόντας προσδοκῆις...»· 25-34: «ἐπῆκουε δ' οὐχ ἡμῶν μάλλον τὸ θεῖον ἢ τῆς ἀρετῆς ἐκείνου βοώσης καὶ δεομένης μὴ καταλείπεσθαι μηδὲ προδίδοσθαι γνώμας ἀλιτηρίων ψυχῇν βουλομένην μὲν τάγαθὰ, τοῖς δ' ἐπὶ τάναντία προτρέπουσιν ἐνισχημένην ὁπώσποτε καὶ ἀντιβαίνειν μὴ δυναμένην...

9. Σ. Λάμπρου, Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας. NE 4 (1907) 314. Παραθέτω τὴν σημείωσιν αὕτη ὀρθογραφικὰ διορθωμένη.

10. Ὁ Schreiner (II 472 σημ. 51) ἀμφιβάλλει γιὰ τὴ λέξιν αὐτή. Μήπως δὲν ὑπάρχει λάθος καὶ τὸ «οἰκειοχειρὶ» (στὸ χειρόγραφο: «οἰκίχουρι») ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ «οἰκειοχειρως» (Lampe), πβλ. καὶ «αὐτοχειρὶ» (= «αὐτοχειρως», καὶ τὰ δύο στὸ Liddell-Scott).

οὔτε γὰρ ταῦτόν ἐστιν ἐκ πονηρίας τε προελεσθαι τὰ χεῖρω καὶ ὑπὸ τῶν συνόντων ἐξηπατημένον πρᾶξιαι τι δεινὸν παρὰ βούλησιν, οὔτε χαλεπὸν ἐστιν ἀνθρώποις πιστεῦσαντα πλάνοις ἀνθ' ἡγεμόνων καὶ ἀντὶ φίλων δύσνοις περιτυχεῖν».

Ποῦ βρέθηκαν αὐτοὶ οἱ συνωμότες; Ὅχι μόνον στὸ περιβάλλον τοῦ Θεοδώρου στὴ Σηλυμβρία, ἀλλὰ καὶ στὴν Πόλη, πρᾶγμα ποῦ φυσικὰ ἦταν πολὺ πιὸ σημαντικό. Ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Θεοδώρου «εὐρέθησαν ἄπιστοι οὐκ ὀλίγοι κρυφαίως, τὸ δὲ φανερώς Θεόφιλος ὁ Παλαιολόγος, Βρυέννιος ὁ Λεόνταρης Παλαιολόγος, Σέγκρουλα, Στρατηγόπουλος ὁ Σικαντζιλέρης, ὁ κριτής, ὁ γραμματεὺς, καὶ ἄλλοι πολλοί.» (Χρον. 9/51).

Ἀλλὰ πῶς ἤθελε ὁ Θεόδωρος νὰ κατακτήσει τὴν πρωτεύουσα καὶ τὴ βασιλεία; Βεβαίως δὲν εἶχε ἀρκετὰ χρήματα, στρατιῶτες καὶ πλοῖα γι' αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα. Ἡ συνεργασία μὲ τὸν Δημήτριο μᾶς παρακινεῖ νὰ ὑποθέσουμε πῶς οἱ Τοῦρκοι ἔστειλαν βοήθεια, ὅπως εἶχαν ἤδη κάνει καὶ τὸ 1442: «... ἡπιάλησαν οἱ Τοῦρκοι τὴν Πόλιν, συνόντος καὶ τοῦ δεσπότη κυροῦ Δημητρίου. Καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, αὐγουστῶ ς' πάλιν ἀπελθόντες ἐδῆώσαντο καὶ ἀγροὺς καὶ ἀμπελῶνας» (Χρον. 29/11). Τὸ γεγονὸς αὐτὸ φαίνεται νὰ ὑπαινίσσεται καὶ ὁ Σχολάριος στὸν ἐπιτάφιο, λέγοντας (I 259,22 ἐξ.): «εἰ μέλλοι ζῶν ἀδικεῖν τι καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἡμῶν ἀφαιρεῖσθαι» (αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ γίνεи, ἂν οἱ Τοῦρκοι θὰ εἶχαν λάβει μέρος στὸν ἐμφύλιο πόλεμο).

Ἄν καὶ ὁ Σχολάριος περισσότερες φορές τονίζει πῶς ὁ Θεόδωρος πέθανε πρὶν προξενίσει ὅποιοδῆποτε κακὸ (πβλ. καὶ Χαλκ. II 111,22 ἐξ.: «ὕστερον μέντοι, πρὶν ἢ ὅτιοῦν διαπράξασθαι αὐτῷ, ἐτελεύτησε...»), νομίζω πῶς ὁ πόλεμος εἶχε ἤδη ἀρχίσει, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς συνεργαζομένους Τούρκους. Αὐτὸ βγαίνει σὰν συμπέρασμα, ἂν συσχετίσουμε τὴ συνωμοσίαν Θεοδώρου καὶ Δημητρίου τῶν Παλαιολόγων μὲ μία εἵδηση, ποῦ μᾶς δίνει μόνον τὸ ἐξῆς βραχὺ χρονικό: 9/50: «ἐν τῷ ,ς' ἂνς', ἰνδικτιῶνος ια', μηνὶ ἰουνίῳ, ἡμέρα... τῶν ἀγίων ἀποστόλων νηστείας, ἦλθαν οἱ Μουρσουμάνοι μὲ πλοῖα ξέ' καὶ ἐπέκεινα, ἀρμάδα μὲ ἀρμάτων πολλῶν καὶ δύναμιν καὶ κατασκευὰς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ εὗραν ἀστοχίαν πᾶσαν καὶ ἐντροπὴν καὶ τὸν Βλάχα κτισμένον καὶ πολλὰ ἀρματωμένον... καὶ ἀφανίσθησαν τελείως καὶ ἐγύρευσαν καταλυμένοι». Καὶ ἀμέσως μετὰ διαβάζουμε στὸ ἴδιο χρονικὸ (9/51): «τῷ αὐτῷ ἔτει, μηνὶ... ἀπέθανεν ὁ δεσπότης κύρ Θεόδωρος ὁ Παλαιολόγος, ἀδελφὸς Ἰωάννου βασιλέως. καὶ εὐρέθησαν ἄπιστοι...».

Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ ὑποθέσουμε τί ἔγινε. Οἱ συνωμότες στὴν Πόλη εἶχαν πληροφορήσει τοὺς Τούρκους σὲ ποῖο μέρος νὰ ἐπιτεθοῦν στὴν Πόλη, ἀλλὰ κάποιος πρόδωσε τὸ σχέδιο, καὶ τὰ τεῖχη ἀνακαινίσθησαν. Τὴν ἀποτυχία τοῦ σχεδίου τοῦ Θεοδώρου ὁ Σχολάριος τὴν ἐκφράζει ὡς ἐξῆς (III 121,11): «εἰ καὶ τὸ πρᾶγμα οὐκ εἰς μακρὰν ἀντέστραπτο». Ὁ Schreiner ἀπορεῖ¹¹, πῶς

ὁ Σφραντζῆς, πού τότε ἔμεινε στήν Πόλη, δὲν ἀναφέρει αὐτὸ τὸ γεγονός. Νομίζω πὼς οἱ ἱστοριογράφοι, ὅπως καὶ ὁ Σχολάριος, ἐπίτηδες τὸ ἀποσιώπησαν, γιατί ὁλόκληρη ἡ συνωμοσία ἀπέτυχε καὶ Θεόδωρος, ὁ αἷτιος, πέθανε ἀμέσως μετὰ τὰ γεγονότα, χωρὶς ν' ἀναμιχθεῖ ὁ ἴδιος στὸν ἀγῶνα.

Πότε πέθανε Θεόδωρος ὁ Β'; "Ὅσον ἀφορᾷ τὶς πηγές, ἀναφέρεται ἡ μόνον τὸ γεγονός χωρὶς χρονολογία (Χαλκ. II 111,23· Βραχ. Χρον. 22/41) ἢ μόνον τὸ ἔτος (1448: Χρον. 9/51 καὶ 34/13) ἢ τὸ ἔτος καὶ ὁ μῆνας (Ἰούνιος 1448: Σφρ. 72,1· Χρον. 34/13 καὶ 35/10). Περὶσσότερο ὅμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐξῆς πλήρης χρονολογικὴ σημείωση: Χρον. 33/22: «ἐν ἔτει ,ς'ανς' ἀπέθανεν ὁ δεσπότης ὁ πορφυρογέννητος ἀναβαλίνοντας εἰς τὴν Πόλιν, καὶ ἐτελεύτησεν εἰς τὴν Σηλυμβρίαν, ἰουνίῳ κδ'»· σὲ παραλλαγή: «καὶ ἀπέθανεν ὁ δεσπότης ὁ πορφυρογέννητος ἰουνίῳ κδ', ἐν ἔτει ,ς'αιε' (sic)».

Ὁ ἐκδότης ἀμφιβάλλει¹² ὡς πρὸς τὴν ἀξιοπιστίαν τῆς πληροφορίας αὐτῆς, νομίζοντας πὼς οἱ λέξεις «ἀναβαλίνοντας εἰς τὴν Πόλιν» εἶναι λανθασμένες καὶ ὅτι ὁ ἀνώνυμος χρονογράφος ἔκανε σύγχυση μετὰ τοῦ Θεοδώρου Β' καὶ Θεοδώρου Α', πού πέθανε τὸ 1407. Κατὰ τὴ γνώμη μου ὅμως ὁ ἀνώνυμος ἐξεφράσθη πολὺ σωστά, ὅτι δηλαδὴ ὁ Θεόδωρος, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ Σηλυμβρία γιὰ τὴν Πόλη, πέθανε πιθανὸν πρὶν νὰ πληροφορηθεῖ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐπιθέσεως τῶν Τούρκων. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει μερικῶς κ' ἓνα ἄλλο βραχύ χρονικὸ (22/41: «ὁ δὲ Θεόδωρος ἐλθὼν λαβεῖν τὴν βασιλείαν φαρμακευθεὶς ἐν Σηλυμβρίᾳ τέθνηκεν»), ἀν καὶ ἡ πληροφορία περὶ φαρμακεύσεως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὐσταθεῖ.

Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα δύο χρονικά σημειώματα, τὸ πρῶτον τῶν ὁποίων κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Schreiner μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀναφέρεται ἢ στὸ Θεόδωρο Α' ἢ στὸ Θεόδωρο Β'¹³: «μηνὶ ἰουνίῳ κζ' ἐκοιμήθη ὁ δεσπότης Θεόδωρος».

Εὐτυχῶς βρίσκομε τὴ λύση τοῦ προβλήματος σὲ μικρὸ χρονικὸ, πού ἐκδόθηκε τελευταῖα¹⁴: «Μηνὶ ἰουνίῳ κζ' ἔτους ,ς'ανε' (λάθος ἀντὶ ,ς'ανς') ἐκοιμήθη ὁ δεσπότης κύριος Θεόδωρος ὁ Παλαιολόγος καὶ διεκοιμήσθη νεκρὸς ἐκ τῆς Σηλυμβρίας εἰς τὴν πόλιν».

Ἄν βασισθοῦμε σ' αὐτὰ τὰ δύο κείμενα, ἔπεται πὼς Θεόδωρος ὁ Β' πέθανε στὶς κζ' Ἰουνίου 1448. "Ὅσον ἀφορᾷ τὸ Θεόδωρο Α', ὑπάρχει κάποια σύγχυση, ἴσως ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου του συνέπεσε στὶς κδ' Ἰουνίου 1407 (;).

Τελειώνοντας τὴ μικρὴ αὐτὴ μελέτη θὰ ἤθελα νὰ παραθέσω ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸν ἐπιτάφιο τοῦ Θεοδώρου Β', γραμμένο ἀπὸ τὸν Σχολάριο τρεῖς μῆνες

12. II 387 καὶ 471 ἐξ.

13. III 176.

14. E. Mioni, Una inedita cronaca bizantina. Rivista di studi bizantini e slavi 1 (Bologna 1981) 76.

μετὰ τὸ θάνατο τοῦ δεσπότου (I 255,15-256,2): «Οἱ μὲν οὖν πολλοὶ τὰς τύχας μόνον σκοποῦμενοι (κεχήνασι γὰρ πρὸς τὴν ἔξωθεν εὐημερίαν καὶ τὰς ἐξ αὐτῆς ἡδονάς) οὔτε τῶν ἄλλων ἀνθρώπων τὴν ἀρετὴν οὔτ' ἐκείνου ῥαδίως ἐπιγινώσκουσιν, ἀλλ' ὅτι μὴ λαμπρῶς αὐτῷ συνέβη τελευτῆσαι τὸν βίον, πάντα αὐτῷ τὰ χεῖρω ψηφίζονται· ἐγὼ δ' οὔτε πάντας ἀνθρώπους οἶδα κακῶς πράττοντας ἐκ πονηρίας, οὔτε πάντας ἀρετῆς εἵνεκα τὸν τῇδε βίον εὐτυχῶς ἀνύτοντας, καὶ θνήσκοντας δὲ ἔγνω ὁμοίως πολλοὺς ἥκιστα τοῖς τρόποις ὁμοίους».

ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΜΑΣ ΣΗΜΕΡΑ
ΚΑΙ ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΙΤΙΑ ΠΟΥ ΟΔΗΓΗΣΑΝ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ
ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΚΑΚΟΔΑΙΜΟΝΙΑ

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ/Θεσσαλονίκη

1.

Στα 1976, τότε που η πολιτεία αναγνώριζε τη δημοτική ως γλώσσα της παιδείας μας, όποιος αντίκριζε επιπόλαια το θέμα του γραπτού μας λόγου έμενε με την εντύπωση ότι με την αναγνώριση δεν υπήρχε πια εκκρεμές θέμα γραπτής γλώσσας για το Νεοέλληνα. Όμως, όπως είχα τότε υποστηρίξει σε σύντομο άρθρο μου, δεν ήταν έτσι τα πράγματα. Δυστυχώς ούτε και σήμερα δε φτάσαμε στην οριστική λύση του ζητήματος, αφού εξακολουθούμε κατά κόρον να συζητούμε το ζήτημα σε συνέδρια, σε συμπόσια, σε διάφορες και ποικίλες συγκεντρώσεις. Πολλά επιμέρους θέματα σχετικά με το γραπτό μας λόγο παραμένουν ακόμη αξεκαθάριστα. Ορισμένα απ' αυτά από παλιότερα, και πριν από την αναγνώριση, υπήρχαν, άλλα παρουσιάστηκαν αργότερα, μια και έπρεπε να εφαρμοστούν με επιτυχία μερικότερες και ενδεδειγμένες αποφάσεις και παράλληλα να αντικριστεί το θέμα της συμπληρωματικής επέκτασης της δημοτικής και σε κοινωνικούς χώρους άλλους από εκείνους της εκπαίδευσης και της διοίκησης. Παράλληλα έμενε ως ένα βαθμό εκκρεμές και το εσωτερικότερο ζήτημα του σημερινού γραπτού μας λόγου· εκείνο που αφορούσε την οριστικότερη και συνεπέστερη προς τα σωστότερα διδάγματα διαμόρφωσή του. Από τότε σημειώθηκαν βέβαια ορισμένες πρόοδοι στο θέμα, κατακτήθηκαν λίγο-πολύ συνειδήσεις ενός πλατύτερου κοινού, που ζήτησε να χρησιμοποιήσει τη δημοτική γλώσσα. Όμως παρουσιάστηκαν και ορισμένες αντιξοότητες. Βέβαια οι λίγο-πολύ συνειδητοί δημοτικιστές, που και από παλιότερα χρησιμοποιούσαν τη δημοτική γλώσσα, εξακολούθησαν να τη μεταχειρίζονται με ορισμένες, όχι σημαντικές ίσως, αποκλίσεις. Όμως ήταν και πολλοί που δεν είχαν έγκαιρα διαφωτιστεί πάνω στο θέμα, ούτε και είχαν ποτέ αντικρίσει το πρόβλημα στην πρακτική του εφαρμογή. Αυτοί άρχισαν να χρησιμοποιούν ένα είδος γραπτού δημοτικού λόγου που κατά τις περιπτώσεις αρκετά απείχε από όσα ένας ώριμος και νηφάλιος δημοτικισμός θα μπορούσε να υπαγορεύσει. Το πράγμα δεν πρέπει να μας κάνει εντύπωση, γιατί οι νεοφώτιστοι αυτοί ποτέ δεν είχαν διδαχτεί τη δημοτική γλώσσα στα χρόνια της εκπαίδευσής τους, ούτε τους είχε δοθεί αργότερα η ευκαιρία να κατατοπιστούν στο θέμα του δημοτικισμού και να αντιμετωπίσουν τα πρακτικά του προβλήματα. Παράλληλα μετά τα γεγονότα αυτά είχαν αρχίσει δειλά στην αρχή,

με πιο έντονο τρόπο αργότερα, να προβάλλουν αντιρρήσεις, καμιά φορά και πολεμική, από ορισμένους λογίους που δεν έβρισκαν ικανοποιητική τη λύση που είχε δώσει η πολιτεία με την απόφασή της να ζητήσει να εφαρμοστεί στην πράξη το δίδαγμα του παλιότερου εκπαιδευτικού δημοτισμού, με κάποια βέβαια προσαρμογή του στις σύγχρονες πνευματικές και κοινωνικές απαιτήσεις. Δημιουργήθηκαν έτσι συζητήσεις, καμιά φορά και οξύτητες, που υπήρξε και υπάρχει πάντα κίνδυνος να εμποδίσουν την απρόσκοπτη εφαρμογή της γλωσσικής μεταρρύθμισης.

Σήμερα βέβαια και οι νόμοι εδώ και τρία χρόνια άρχισαν να συντάσσονται στη δημοτική —όμως η γλώσσα τους δεν είναι ακόμη εκείνη που θα έπρεπε. Ούτε στο χώρο των θεωρητικών, ούτε και των θετικών επιστημών έχουμε πραγματοποιήσει αξιόλογα βήματα προς μια σωστότερη και οριστικότερη επιστημονική γλώσσα. Ακόμη χρειάζεται να γίνει ξεχωριστή προσπάθεια για να απλωθεί η χρήση της δημοτικής και στην περιοχή της δικαιοσύνης. Ειδικότερα στον τομέα αυτόν τη στιγμή τούτη τα πράγματα έχουν βέβαια αισθητά προχωρήσει, αφού και κώδικες δικαστικοί έχουν μεταφερθεί στη νέα μας γλώσσα και άλλα κείμενα δικαστικής πράξης έχουν συγκροτηθεί κατά τις δημοτικιστικές απαιτήσεις. Όμως πολλά έχουν ακόμη να γίνουν.

Εκείνο λοιπόν που θα μπορούσαμε την ώρα αυτή να πούμε είναι τούτο: ότι δεν υπάρχει σήμερα γλωσσικό ζήτημα στη μορφή που το γνώρισε ο Ελληνισμός —για να μην πάμε μακρύτερα— από τα τέλη του δέκατου όγδοου, σε όλη τη διάρκεια του δέκατου ένατου και στις δεκαετίες του δικού μας αιώνα και έως την πολιτική μεταπολίτευση του 1974. Όμως σήμερα είναι βέβαιο ότι αντιμετωπίζουμε αρκετά μερικότερα γλωσσικά θέματα που καθήκον έχουμε να τα αντιμετωπίσουμε και αυτά με σοβαρότητα και να τα προωθήσουμε προς τη λύση τους. Ποια είναι συγκεκριμένως αυτά τα θέματα;

Πρωταρχικό και επίκαιρο είναι σήμερα το ζήτημα να τονωθεί η χρήση της δημοτικής στη δικαιοσύνη και να επικρατήσει ολοκληρωτικά και μονίμως. Ο νόμος που καθιερώνει τη δημοτική στη δικαιοσύνη υποχρεώνει τους δικαστικούς λειτουργούς να τη χρησιμοποιούν σε όλες τις διαδικασίες της δικανικής ζωής από το Δεκέμβριο του 1985. Με την πρωτοβουλία του υπουργείου δικαιοσύνης εδώ και τρία χρόνια ειδική εικοσαμελής επιτροπή και ομάδες εργασίας εργάζονται για να αποδοθούν σε δημοτική γλώσσα οι νομικοί κώδικες και να μεταφερθούν σε ικανοποιητικό δημοτικό λόγο τα ποικίλα έντυπα που χρησιμοποιούνται στη δικαστική και την άλλη σχετική πράξη. Ήδη μεταγλωττίστηκε ολοκληρωτικά ο αστικός κώδικας και το νέο του κείμενο έχει κυκλοφορήσει, αφού απέκτησε το νόμιμο κύρος του. Είναι ανάγκη να γίνει —και γίνεται σήμερα— προσπάθεια να κατατοπιστούν με επάρκεια οι νέοι, αλλά και οι παλιότεροι ακόμη δικαστές στο θέμα της κανονικής μορφής του νεότερου γραπτού μας λόγου. Δεν είναι πάντως εύκολο να βελτιώσουμε αισθητά

και γρήγορα μια θλιβερή κατάσταση που έχει τις καταβολές της στα πολύ παλιότερα χρόνια που βασιλεύε η καθαρεύουσα στο δημόσιο βίο μας. Το δυσάρεστο —και τα επακόλουθά του τα βλέπομε σήμερα— είναι τούτο: ότι η εκπαίδευσή μας —και πρωταρχική εδώ είναι η ευθύνη της πολιτικής ηγεσίας— η εκπαίδευσή μας δεν έχει δώσει στο λαό μας ό,τι θα χρειαζόταν για να μπορεί να χρησιμοποιεί άνετα και με επάρκεια τη γλώσσα του στον προφορικό και στο γραπτό λόγο.

Αλλ' ας δούμε και τα εσωτερικότερα προβλήματα. Σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής μετά την αναγνώριση της δημοτικής γλώσσας έγινε μια προσπάθεια να διατυπωθούν τύποι εγγράφων και άλλα σχετικά κείμενα σε δημοτική γλώσσα. Όμως η γλωσσική μορφή των κειμένων αυτών δεν είναι πάντοτε ικανοποιητική. Είναι λοιπόν απαραίτητο η πολιτεία, που ζήτησε να ρυθμίσει το σοβαρότατο ζήτημα του γραπτού λόγου του λαού μας, να θεωρήσει καθήκον της ουσιαστικότερα να ενδιαφερθεί ώστε να διαφωτιστεί ο κάθε πολίτης όσο γίνεται σωστότερα ως προς τη μορφή με την οποία προβάλλει σήμερα το γλωσσικό θέμα και ως προς τις επιταγές που η κατάσταση αυτή μας υπαγορεύει. Γιατί ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δώσει η πολιτεία και στα γενικότερα εκπαιδευτικά προβλήματα, που δικαιολογημένα σήμερα απασχολούν κάθε κατηγορίας πολίτη, αλλά και στο ειδικότερο θέμα του νεότερου γραπτού μας λόγου, που πρέπει να διαμορφωθεί κατά τον πιο ζωντανό και τον πιο καλαίσθητο τρόπο. Τα αποτελέσματα όμως από μια τέτοια προσπάθεια δεν πρέπει να νομίσουμε ότι θα προβάλουν σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Χρειάζεται επίμονη και συνεχής προσπάθεια.

Πρόβλημα ακόμη υπάρχει στα μέσα μαζικής ενημέρωσης: ειδικότερα στην τηλεόραση και το ραδιόφωνο. Η γλώσσα των μέσων επικοινωνίας δεν είναι πάντοτε ικανοποιητική. Γι' αυτό είναι ανάγκη να παρθούν ορισμένες αποφάσεις και να εφαρμοστούν προκαταρκτικώς ορισμένα μέτρα για να βελτιωθεί ποιοτικά και από πολλές απόψεις το γλωσσικό όργανο της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου: τότε η βελτιωμένη αυτή γλώσσα θα μπορούσε να αποτελέσει ένα ικανοποιητικό πρότυπο για το θεατή και τον ακροατή, που με τη σειρά του και εκείνος θα βελτίωνε πολλές φορές αυθόρμητα το εκφραστικό του όργανο. Για να επιτύχουμε όμως αυτά τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα είναι ανάγκη και η πολιτεία και οι αρμόδιοι φορείς, κρατικοί και ιδιωτικοί, να ενδιαφερθούν ουσιαστικά και να δράσουν υπεύθυνα.

Ήφησα κατά μέρος ως την ώρα τούτη το ζήτημα που σχετίζεται με όσους αμφισβητούν ότι δόθηκε κατά βάση ικανοποιητική λύση στο πρόβλημα του γραπτού μας λόγου με την υιοθέτηση προσαρμοσμένης της Γραμματικής του Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Οι λόγιοι αυτοί διεκδικούν επίμονα το δικαίωμα αδιακρίτως να επιλέγουν και να δανείζονται κατά κόρον στοιχεία από την αρχαία ελληνική γλώσσα, πράγμα που, αν εφαρμοζόταν γενικότερα, θα αλλοίωνε

αισθητά τη ζωντάνια, ακόμη ως ένα βαθμό και το χαρακτήρα της γλώσσας μας. Γιατί συχνά οι κήρυκες των απόψεων αυτών δεν περιορίζονται μόνο στο λεξιλόγιο, αλλά δέχονται στα γραπτά τους ολόκληρη τη φραστική καθαρευουσιάνικη κατασκευή σε σημείο που η γλώσσα τους σχεδόν να μην ξεχωρίζει από την καθαρεύουσα παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις ονοματικών ή ρηματικών καταλήξεων. Όλα αυτά, όπως είναι φυσικό, δημιουργούν ύφος εντελώς ξένο προς τη ζωντάνια της δημοτικής γλώσσας. Με όσα υποστηρίζω δεν παραβλέπω καθόλου το ότι χρειάζεται να μας βοηθήσει η αρχαία γλώσσα ώστε η φράση και το ύφος μας να φανούν περισσότερο καλλιεργημένα. Δε μας χρειάζεται πάντως η αρχαία σύνταξη λ.χ. του στερούμαι με γενική. Εμείς σήμερα λέμε: στερούμαι κάτι, το στερούμαι! δεν είναι ανάγκη τίποτε να αλλάξουμε. Παραδείγματα θα μπορούσε κανείς και άλλα πάμπολλα να αναφέρει. Το θέμα θα σήκωνε ασφαλώς ειδικότερη και αναλυτικότερη ανάπτυξη. Με έχει προσωπικά επανειλημμένως απασχολήσει σε άρθρα και μικρά μελετήματα. Αντίκριξα εκεί τις αντιρρήσεις που διατυπώνονταν και έδινα τις απαντήσεις που κατά την κρίση μου χρειάζονταν. Ελπίζω ότι μια περαιτέρω καλόπιστη συζήτηση θα μπορούσε να οδηγήσει σε συμπεράσματα που θα δικαίωναν σε μεγάλο βαθμό όσους υποστηρίζουν ότι πρέπει κατά βάση να μείνουμε πιστοί στο «δίδαγμα Τριανταφυλλίδη» —έστω και αν χρειάστηκε τα τελευταία χρόνια— εννοώ την τελευταία πεντηκονταετία—να τροποποιήσουμε εν μέρει και να προσαρμόσουμε στις σημερινές μας απαιτήσεις ορισμένες λεπτομέρειες των γραμματικών διδαγμάτων του. Η προσαρμογή αυτή έχει ήδη πραγματοποιηθεί και ανάγεται σε ορισμένα γλωσσικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν, έστω σε ελάχιστο βαθμό, τη γλώσσα του από τη σημερινή δική μας γλώσσα. Δεν ξέρω αν η προσαρμογή αυτή έγινε πάντα με όφελος του δημοτικού γραπτού μας λόγου, όμως τις αλλαγές αυτές τις επέβαλλε η διαιώνιση της μονοκρατορίας της καθαρεύουσας στο γραπτό λόγο του Έθνους. Όπως είπα, δε θα πραγματευτώ το ζήτημα απλώς θα δώσω μερικές ενδείξεις για τη διαφορετική στάση που τηρούσε ο Τριανταφυλλίδης απέναντι σε ορισμένα λεπτομερειακά θέματα σε σχέση με τη δική μας σημερινή τακτική απέναντι στα ίδια ζητήματα.

Στον τομέα λ.χ. της φωνητικής ο Τριανταφυλλίδης έγραφε: πραχτικός, αστήριχτος, έμπραχτος, ανεχτός, ν' αντιταχτεί, ενώ εμείς σήμερα γράφουμε: πρακτικός, αστήριχτος, έμπρακτος, ανεκτός, ν' αντιταχθεί. Ως προς τον τονισμό εκείνος έγραφε: τους νεότερους, τους λόγιους· εμείς γράφουμε (ή πρέπει να γράφουμε): τους νεότερους, τους λογίους, τους αντιπάλους (όταν φυσικά οι λέξεις αυτές είναι ουσιαστικά, όπως κάνουμε και για όλα τα ανάλογα ουσιαστικά). Ο Τριανταφυλλίδης έγραφε: του Πλούταρχου, του Χρυσόστομου κλπ.· εμείς τουλάχιστον για τα τρισύλλαβα γράφουμε: του Πλουτάρχου, του Ομήρου (κατεβάζουμε δηλ. τον τόνο). Στις ρηματικές λ.χ. καταλήξεις ο Τριανταφυλλίδης έχει κάποια προτίμηση προς την κατάληξη -έψει αντί -εύσει· εμείς προ-

τιμούμε τη δεύτερη, ιδίως στα αρχαιστικότερα ρήματα. Εκείνος έπλαττε λέξεις (ή δεχόταν πλασμένες ήδη λέξεις) όπως «τριανταετία, συμπέφτει, διαδίνω»· εμείς γράφουμε: τριακονταετία, συμπίπτει, διαδίδω. Αποφεύγει εκείνος να γράψει «μεμονωμένα άτομα» και «ομιλούμενη γλώσσα» και γράφει: μονωμένα άτομα και μιλημένη γλώσσα· εμείς αποक्रоύμε τα τελευταία αυτά. Προτιμά εκείνος το *επρόκειται*· εμείς γράφουμε το αρχαιστικότερο *επρόκειτο*. Γράφει ακόμη: διόρθωμα, άπλωμα της γλώσσας, ενώ εμείς προτιμούμε τους τύπους σε -ση: διόρθωση, επέκταση. Χρησιμοποιεί εκείνος σε μεγαλύτερη κλίμακα την πρόθεση «για» γράφοντας: έχω κάτι για σημαντικότερο έργο μου· εμείς χρησιμοποιούμε το ως: ως σημαντικότερο έργο μου. Προτιμά αρκετές φορές την παθητική σύνταξη δημιουργώντας παθητικούς αορίστους, όπως «καλέστηκε», κλπ. Σήμερα εμείς τέτοιους αορίστους τους αποφεύγουμε (ή, να το πω καλύτερα, πρέπει να τους αποφεύγουμε). Θα μπορούσα να προχωρήσω ακόμη περισσότερο στη σύγκριση, όμως το αναβάλλω για άλλη ευκαιρία. Ανάφερα όλα τα παραπάνω γιατί διατυπώνεται καμιά φορά η κατηγορία ότι εμείς σήμερα ακολουθούμε τον Τριανταφυλλίδη ως ευαγγέλιο, πράγμα που δε συμβαίνει, μολονότι εκτιμούμε στο έπακρο τη συμβολή του στη ρύθμιση του γλωσσικού μας ζητήματος.

Ας έρθω τώρα σε κάτι άλλο. Ποιες είναι οι αποκλίσεις εκείνων που, ζηλωτές δημοτικιστές της τελευταίας ώρας, απομακρύνονται αυθόρμητα ή εσκεμμένα από τον κανονικό σύγχρονο γραπτό μας λόγο; Μνημονεύω αμέσως μερικές από αυτές τις αποκλίσεις. Πρώτα πρώτα ρέπουν σε μια ακατάσχετη δημιουργία νεολογισμών πολύ συχνά με απομάκρυνση από το πνεύμα της γνήσιας δημοτικής κατά εντελώς αυτοσχεδιαστικό τρόπο. Διατυπώνοντας την άποψή μου αυτή καθόλου δεν αγνωώ ότι οι γλωσσοκοινωνικές ανάγκες οδηγούν πολύ συχνά σε νεολογισμούς που, όταν δημιουργούνται σύμφωνα με το πνεύμα της νέας γλώσσας, δεν πρέπει να καταδικάζονται. Ακόμη και νέα φραστικά μέσα θα μπορούσαν να πλουτίσουν τη γλώσσα μας, όμως δεν είναι πάντοτε τέτοιοι οι νεολογισμοί που μας παρουσιάζονται κάθε μέρα. Ένα άλλο σημείο απόκλισης είναι ο επίμονος εκδημοτικισμός λέξεων, που όχι μόνο δεν είναι πάντοτε αναγκαίος, αλλά καμιά φορά και δεν ανταποκρίνεται στο ύφος του γραπτού μας, που κατά τις περιπτώσεις ζητεί θεωρητικότερη, αρχαιστικότερη διατύπωση. Λυπούμαι που ο χώρος δε μου επιτρέπει να δώσω παραδείγματα, νομίζω όμως ότι ο ενήμερος αναγνώστης αναπλάθει εύκολα και μόνος του τέτοιες ανεπιθύμητες περιπτώσεις.

Ένα άλλο σημερινό πρόβλημα της γλωσσικής μας συγκυρίας είναι εκείνο που σχετίζεται με την εισροή στη γλώσσα μας ξένων λέξεων. Είναι πρόβλημα, που κι αυτό πρέπει να το μελετήσουμε με τρόπο σοβαρό και νηφάλιο. Είναι

έργο αρμόδιων επιτροπών και των ειδικότερων λογίων να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα, που παρουσιάζεται σε πάμπολλους τομείς. Από την αίτσια λύση του εξαρτάται κατά ένα ποσοστό η όλη φυσιογνωμία του προφορικού και του γραπτού μας λόγου.

Συμπερασματικά τώρα θα έλεγα τούτο: οφείλομε να εξακολουθήσουμε να αγωνιζόμαστε για τη ζωντάνια, την καθαρότητα, την κανονικότητα και την αρμονία της γλώσσας μας ακολουθώντας κατά βάση την καθιερωμένη γραμματική· γραμματική που θα μπορούσε ίσως να αναθεωρηθεί και να βελτιωθεί από τεχνική κυρίως άποψη. Παράλληλα έχομε, νομίζω, χρέος να προσπαθήσουμε να πείσουμε και να φέρομε προς το μέρος μας και εκείνους που καθυστερούν να προσαρμοστούν στο νέο γλωσσικό μας σύστημα, καθώς και εκείνους που από υπερβολικό ζήλο οδηγούν σε ακρότητες εμποδίζοντας έτσι ένα οριστικότερο, ένα μονιμότερο καταστάλαγμα του δημοτικού γραπτού μας λόγου.

2.

Ποια είναι τώρα τα αίτια που οδήγησαν στη σημερινή γλωσσική κακοδαιμονία; Προκαταβολικά πρέπει να παρατηρήσω ότι δεν είναι πρωτοφανές· ρωτο μέσα στην ιστορία του ελληνικού γραπτού λόγου το φαινόμενο να διατυπώνονται κατηγορίες για μη σωστή χρήση του γλωσσικού οργάνου. Στο παρελθόν και οι καθαρολόγοι κατηγορούσαν ομοϊδεάτες τους ότι δεν έγραφαν τη γλώσσα που έπρεπε και οι δημοτικιστές διαπίστωναν και παραπονιούνταν ότι κάθε δημοτικιστής έχει τη δική του —ας πούμε— δημοτική γλώσσα. Όμως στις μέρες μας που αποζητούμε τη σταθεροποίηση και την οργάνωση του νεότερου γραπτού μας λόγου, η ανάγκη να γράφομε σωστά και όσο γίνεται ομοίμορφα τη γλώσσα μας είναι επιτακτικότερη, και γι' αυτό δικαιολογούνται απόλυτα οι αντιρρήσεις και οι έλεγχοι που διατυπώνονται σχεδόν καθημερινά. Τα παλαιότερα χρόνια του εντονότερου δημοτικιστικού αγώνα είχαμε την καθαρεύουσα, που ολοένα υποχωρούσε με την πολεμική που της γίνονταν, ξέφτιζε και απομακρυνόταν από την επιθυμητή ορθόπεια. Από το άλλο μέρος το δημοτικιστικό κίνημα επιζητούσε ιδίως να επεκτείνει τις κατακτήσεις του και το ενδιαφέρον της πλατύτερης δημοτικιστικής ομάδας για μια ομοιόμορφη και καλλιεπημένη δημοτική ήταν ασθενέστερο, καθώς ο αντικειμενικός, όπως είπα, στόχος των δημοτικιστών ήταν η εξουδετέρωση της καθαρεύουσας και του κράτους της. Σήμερα όμως που η δημοτική είναι γλώσσα αναγνωρισμένη από την πολιτεία είναι βέβαια φυσικό ως ένα σημείο να εξακολουθούν οι αποκλίσεις στη χρήση της, αλλά και μας επιβάλλεται το καθήκον και τις αποκλίσεις να αποπλύνουμε και τα σφάλματα που καθημερινά γίνονται να διορθώνουμε. Για να μπορέσουμε όμως πιο ενσυνείδητα να καταπιαστούμε με τη διόρθωση των

σφαλμάτων αυτών ανάγκη είναι να διαπιστώσουμε τα αίτια που οδήγησαν και οδηγούν στη σημερινή όχι ευχάριστη κατάσταση.

Ένα πρώτο και βασικό αίτιο για τη δημιουργία αυτής της κατάστασης είναι η σχεδόν συνεχής με ελάχιστα διαλείμματα πολιτική ανωμαλία και πολιτική συντηρητικότητα στον τόπο μας. Πράγματι ο μελετητής της ιστορίας του γλωσσικού ζητήματος εύκολα θα διαπίστωνε φαινόμενα ξεκινήματων και παλινδρομήσεων μέσα στην πορεία του ζητήματος προς τη λύση του εξαιτίας, όπως είπα, των συνεχών μεταλλαγών της πολιτικής μας ζωής. Χαρακτηριστικό είναι ένα πρώτο, δειλό μάλιστα ξεκίνημα κάποιας μεταρρυθμιστικής προσπάθειας που εκδηλώνεται με την κατάθεση στη Βουλή των νομοσχεδίων Τσιριμώκου το 1913. Η προοδευτικότητα των νομοσχεδίων αυτών σε σχέση με την εποχή ήταν αναμφισβήτητη. Γινόταν μ' αυτά μια προσπάθεια για κάποια προσαρμογή στις κοινωνικές απαιτήσεις της εποχής με την καθιέρωση του θεσμού της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και με κάποια στροφή προς τις θετικές επιστήμες. Επιδιώκονταν η αυτοτέλεια του δημοτικού σχολείου. Ως τότε διδάσκονταν σ' αυτό τα αρχαία ελληνικά και τώρα ζητιόνταν η κατάργηση του σχετικού μαθήματος. Στη συγκρότηση των νομοσχεδίων αυτών η μεγάλη συμβολή του Δημήτρη Γληνού είναι ομολογημένη και από τους ομοϊδέατες του της εποχής εκείνης. Τα πολέμησε όμως τα νομοσχέδια αυτά με ιδιαίτερη οξύτητα ο καθηγητής της παιδαγωγικής στο αθηναϊκό πανεπιστήμιο Νικόλαος Εξαρχόπουλος με σχετικά άρθρα του στον τύπο. Ο Δελμούζος μας πληροφορεί ότι στα 1912 ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» είχε στείλει στο Κεντρικό Εκπαιδευτικό Συμβούλιο του υπουργείου παιδείας υπόμνημα-μελέτη για το πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου. Πάντως κατά τον καταρτισμό των νομοσχεδίων, που στηρίχτηκαν και στο υπόμνημα του Δελμούζου, συνεργάστηκαν εκτός από το Γληνό και ορισμένοι άλλοι παιδαγωγοί της εποχής. Ζητιούνταν ακόμη με τα νομοσχέδια αντικατάσταση στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου της άτεγκτης καθαρεύουσας με την «απλή και κοινή ομιλουμένη» κατά την ορολογία των νομοσχεδίων. Έχει αναγνωριστεί ότι η συγκρότηση των νομοσχεδίων αυτών αποτελεί σταθμό στην εξόρμηση για την ανακαίνιση της εκπαίδευσης μετά τη λειτουργία του Σχολείου Βόλου (1908-1911) και την ίδρυση του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» (1910). Είναι όμως γεγονός ότι τα νομοσχέδια προχωρούσαν πέρα από την εποχή τους· γι' αυτό και δεν ψηφίστηκαν.

Μετά το πρώτο αυτό ξεκίνημα που δεν οδήγησε σε επιτυχία θα έρθει η νέα προσπάθεια με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση των χρόνων 1917-1920. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος για να πραγματοποιήσει τη μεταρρύθμιση που είχε υιοθετήσει διέθετε τη συνεργασία τριών νέων τότε ξεχωριστών μελετητών

των γλωσσικών μας πραγμάτων: του Δημήτρη Γληνού, που έγινε γενικός γραμματέας του υπουργείου παιδείας, του Αλέκου Δελμούζου και του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, που έγιναν ανώτεροι επόπτες της εκπαίδευσης. Η μεταρρύθμιση, όπως ήταν φυσικό, άρχιζε από τη γλώσσα του σχολείου, που ρυθμίστηκε κατά το δυνατόν σε ενιαίο γραμματικό τύπο. Θα χρησιμοποιούνταν η δημοτική στα αναγνωστικά και των έξι τάξεων του δημοτικού σχολείου. Παράλληλα περιοριζόταν η διδασκαλία της καθαρεύουσας στις τελευταίες τάξεις. Όμως το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα δεν πραγματοποιήθηκε ολοκληρωτικά. Μια τριετία δεν ήταν ασφαλώς αρκετή για την πλήρη εφαρμογή του.

Με την πτώση του Βενιζέλου το Νοέμβριο του 1920 και τη μεταπολίτευση οι αρνητές της μεταρρύθμισης συνέχισαν αποφασιστικότερα και με επιτυχία την πολεμική τους κατά των μεταρρυθμιστικών μέτρων. Με το κίνημα του Πλαστήρα και τον ερχομό της νέας μεταπολίτευσης στα 1922 συνεχίστηκε κατά κάποιο τρόπο η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Όμως η συνέχιση αυτή δεν άργησε να ανακοπεί με τη δικτατορία του Παγκάλου (1925-1926). Είχαν επικρατήσει πάλι τότε τα συντηρητικότερα κοινωνικώς και πολιτικώς στοιχεία, που ανέτρεψαν τη συνεχιζόμενη προσπάθεια.

Μετά δύο χρόνια με την τελευταία τετραετία του Βενιζέλου (1928-1932) θα επιχειρηθεί μια ανανέωση των εκπαιδευτικών μας πραγμάτων, όμως ούτε αυτή θα αφήσει σοβαρά παιδευτικά επιτεύγματα. Στα χρόνια της τετραετίας αυτής παρατηρείται πάντως μια τάση να συγχρονιστούν κάπως τα εκπαιδευτικά μας πράγματα προς τις κοινωνικές και τις οικονομικές ανάγκες του τόπου: ιδρύονται τότε καλύτερα επαγγελματικά σχολεία, τα δημοτικά γίνονται μεικτά, στις τέσσερις πρώτες τάξεις τους διδάσκεται η δημοτική γλώσσα και στις δύο τελευταίες η καθαρεύουσα. Παράλληλα ιδρύονται και πρακτικά λύκεια. Αργότερα με νόμο (επί υπουργίας Γεώργιου Παπανδρέου) γίνεται υποχρεωτική η διδασκαλία της δημοτικής σε όλες τις τάξεις του δημοτικού σχολείου με παράλληλη διδασκαλία της καθαρεύουσας στην πέμπτη και την έκτη τάξη. Ακόμη ενισχύεται η διδασκαλία της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο γυμνάσιο. Όμως δεν πρέπει να παραλείψω να αναφέρω και μια πρωτοβουλία του υπουργού Παπανδρέου, που δυστυχώς έμεινε τότε χωρίς ουσιαστική συνέχεια. Δηλαδή το 1931 το υπουργείο παιδείας ζήτησε από την Ακαδημία Αθηνών και τα δύο τότε πανεπιστήμια της χώρας προτάσεις για μια ενδεχόμενη «επί το πρακτικώτερον και απλούστερον», όπως έγραφε το σχετικό έγγραφο, μεταρρύθμιση του ορθογραφικού μας συστήματος, και ιδίως ως προς τα πνεύματα και τους τόνους. Το έγγραφο του υπουργείου δεν είχε κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα. Οι καιροί δεν ήταν καθόλου ώριμοι.

Δεν πρέπει να παραλείψω να αναφέρω το ότι κυρίως στις περιόδους που ακολούθησαν έγιναν διώξεις των δημοτικιστών, που μερικούς απ' αυτούς ακαιολόγητα τους κατηγορούσαν ως κοινωνικούς επαναστάτες (δικτατορία Με-

ταξά και πρώτα μεταπολεμικά χρόνια). Κάποιες δειλές προσπάθειες εκπαιδευτικής ανανέωσης στη δεκαετία του 50 θα μείνουν χωρίς αποτέλεσμα. Το ίδιο στο ξεκίνημά της θα ανακοπεί με το βασιλικό πραξικόπημα του Ιουλίου 1965 και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964-1965 με πρωτεργάτη τον Ευάγγελο Παπανούτσο, γενικό γραμματέα του υπουργείου παιδείας, και υπουργό παιδείας και πρωθυπουργό το Γεώργιο Παπανδρέου. Το τελευταίο σκαλοπάτι στη διεκλυστίδα αυτή των μεταλλαγών και καθυστερήσεων θα το κατεβούμε με τη δικτατορία των συνταγματαρχών. Στα επτά χρόνια που κράτησε το καθεστώς αυτό η παιδεία μας και η γλώσσα μας γνώρισαν μια από τις σκληρότερες δοκιμασίες τους.

Με τα γεγονότα αυτά ολοένα περισσότερο απομακρυνόμασταν από το ποθητό τέρμα, που πάντα ήταν η ανεπιφύλακτη αναγνώριση της δημοτικής από την πολιτεία και η χρησιμοποίησή της στην εκπαίδευση και το δημόσιο βίο. Πάντως ορισμένοι άκροι—και επομένως απαιτητικότεροι, που θα έπρεπε γι' αυτό να είναι λιγότερο αισιόδοξοι—όμως συντηρητικότεροι κοινωνικώς δημοτικιστές είχαν ευχηθεί και προβλέψει επικράτηση και κρατική αναγνώριση της δημοτικής μέσα σε κάποια λογικά, όπως τα έβλεπαν, χρονικά όρια. Αναφέρω λ.χ. τον Ψυχάρη που σε άρθρο του του 1925 στο περιοδικό «Φιλολογικά Τετράδια» έγραφε ότι «καμιά δεκαριά χρόνια μας χρειάζονται για τη νίκη μας την τελειωτική». Ο Ξενόπουλος την ίδια εποχή σχολιάζοντας τα λόγια του Ψυχάρη έλεγε: «Μα και σε λιγότερα!». Όμως αυτά τα όρια ξεπερνούσαν πάντοτε χωρίς να έρχεται το ποθητό τέρμα. Έτσι πρόβαλαν μελετητές και διανοούμενοι από τους ριζοσπαστικότερους στις πολιτικές τους αντιλήψεις και από τους κορυφαίους μάλιστα που δεν έβλεπαν την αναγνώριση της δημοτικής παρά μόνο σε ένα ριζοσπαστικότερο πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς, που θα έρχονταν με τον καιρό. Όμως η ανάγκη της ζωής διεκδικούσε οπωσδήποτε τα δικαιώματά της στο σύγχρονο βίο και γι' αυτό δεν ήταν δυνατόν ακόμη και όσοι εμφορούνταν από γενικότερα συντηρητικές αντιλήψεις να αδιαφορήσουν εντελώς για τη λύση του προβλήματος: λύση που, πίστευαν, θα διευκόλυνε να προωθηθούν γενικότερα προβλήματα του τόπου. (Γιατί βέβαια—όλοι το ξέρομε—μέσα στο στρατόπεδο των δημοτικιστών κατά καιρούς έδρασαν και πρόσωπα κατεξοχήν συντηρητικά, που στο χώρο της γλώσσας ήταν ικανοποιητικώς διαφωτισμένα). Έτσι φτάσαμε στο ιστορικό βέβαιο γεγονός μια κυβέρνηση συντηρητική στις γενικότερές της απόψεις να αποφασίσει την αναγνώριση της δημοτικής γλώσσας σε όλη μας την παιδεία και λίγο αργότερα και στο χώρο της διοίκησης.

Προχωρώ τώρα σε ένα άλλο αίτιο της γλωσσικής κακωδαιμονίας μας. Αυτό είναι η έλλειψη συγκεκριμένου σχεδιασμού όχι τόσο για την κατάρχην

αποδοχή από ένα ευρύτερο κοινό της γλωσσικής μεταπολίτευσης του 1976 όσο για τη διαφώτιση των πολλών αδιαφώτιστων σχετικά με την ουσία και την ιστορία του θέματος ώστε με το διαφωτισμό αυτόν να οδηγηθούμε σε μια επαρκή γνώση των θεμάτων της γλώσσας μας από ένα ευρύτερο διανοούμενο κοινό και γιατί όχι; από τις ευρύτερες λαϊκές μάζες. Βέβαια τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει η χώρα μεταδικτατορικά ήταν πολλά και ακανθώδη. Όμως έπρεπε και σ' ετούτο το πρόβλημα —πρόβλημα κατεξοχήν πνευματικό— να είχε στραφεί το ενδιαφέρον των πολιτικών ηγετών μας.

Το δυστύχημα είναι —και ερχόμαστε σε ένα άλλο συναφές αίτιο— ότι για να ευοδωθεί μια τέτοια προσπάθεια δεν ήταν δυνατόν να έχουμε παρασκευασμένο έδαφος σε μεγαλύτερη κλίμακα, γιατί το σχολείο ποτέ δε βοήθησε στο βαθμό που ήταν αναγκαίο να βοηθήσει ώστε ο νέος Έλληνας συμπληρώνοντας τις σπουδές του να έχει αποκομίσει τα στοιχεία εκείνα που θα τον ενημέρωναν όσο χρειάζονταν στα μυστικά και παλαιότερων μορφών της ελληνικής γλώσσας και στην ίδια τη σύγχρονη γλώσσα του. Αυτή σχεδόν πάντα παραμεριζόταν ως όργανο διδασκαλίας και ως διδακτέα ύλη. Όλοι μας έχουμε ζήσει το καθεστώς των σχολείων μας σχετικά με τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικής γραμματείας. Ούτε οι διδάσκαλοι ήταν πάντα σε θέση να διδάξουν ό,τι ήταν ανάγκη, ούτε, και αν ήταν κατάλληλοι, θα είχαν τη δυνατότητα μέσα σε ένα καθεστώς πολιτικό και πνευματικό αλλοπρόσβαλλο να επιτελέσουν εκείνο που θεωρούσαν καθήκον τους. Γιατί ήταν ανάγκη —και καθόλου δε γινόταν ή γινόταν μόνο σπάνια και κατ' εξαίρεση— ήταν ανάγκη ο μαθητής, βοηθημένος από μια ζωντανή και φωτεινή διδασκαλία, με όργανα τα κείμενα αξιόλογων σύγχρονων λογοτεχνών μας να μπορέσει να γίνει ικανός χειριστής του νεοελληνικού λόγου. Το σχολείο παλαιότερα δεν ήταν σε θέση να ανταποκριθεί σ' αυτές τις απαιτήσεις. Νομίζω πως η κατάσταση τώρα με την εισαγωγή στην εκπαίδευση νέων διδακτικών βιβλίων ως ένα βαθμό βελτιώνεται· όμως έχουμε ακόμη δρόμο μακρύ να διανύσουμε για να φτάσουμε σε ένα ικανοποιητικό αποτέλεσμα.

Αλλά δεν ήταν μόνο το σχολείο που υστέρησε ως προς την ανάγκη αυτήν. Τα μέσα ενημέρωσης, εννοώ ο τύπος, η τηλεόραση και το ραδιόφωνο, δε στάθηκαν ποτέ ικανά να δώσουν, έμμεσα έστω, χρήσιμα πρότυπα ικανοποιητικού λόγου. Η κατάσταση ίσως έχει αρχίσει κάπως να βελτιώνεται, όμως πολλά έχουν ακόμη να γίνουν σε όλους αυτούς τους τομείς.

Σε άλλους χώρους του κοινωνικού βίου, όπως η δικαιοσύνη, αγνοήθηκε και αγνοείται έως και σήμερα ακόμη στις περισσότερες περιπτώσεις, το γεγονός ότι εδώ και εννέα χρόνια η πολιτεία αναγνώρισε τη δημοτική γλώσσα στην

εκπαίδευση και τη διοίκηση. Πώς θέλετε, αλήθεια, ο κοινός Έλληνας πολίτης να βοηθηθεί στην κατάρτιση του γλωσσικού του οργάνου όταν στα χρόνια της μαθητείας του δεν κατορθώνει να οικειωθεί το γλωσσικό του όργανο και όταν αργότερα στην επαφή του με δύο σημαντικές εκφάνσεις της πολιτείας, τη διοίκηση και τη δικαιοσύνη, συναντά εδώ ένα συχνά αλλοπρόσαλλο κατασκευασμα διοικητικής δημοτικής και εκεί μια λίγο-πολύ ασυνάρτητη και ακατανόητη καθαρεύουσα έτσι που τα γεγονότα αυτά μόνο σύγχυση να προκαλούν στη γλωσσική του αίσθηση και να μην του δίνουν κανένα απολύτως κέρδος; Παρήγορες και εδώ περιπτώσεις υπάρχουν βέβαια. Έχουν ήδη παρασκευαστεί με την εποπτεία του κράτους μεταγλωττίσεις δικαστικών κωδίκων και άλλων νομικών κειμένων που —το ελπίζουμε— θα συμβάλουν ώστε να ξεπεραστούν μερικά εμπόδια και να σημειωθεί κάποια πρόοδος και στον τομέα της δικαιοσύνης.

Οδηγηθήκαμε λοιπόν με όσα προηγουμένως ανέπτυξα πριν από κάμποσα χρόνια, όταν η δημοτική κέρδισε την αναγνώριση της πολιτείας, σε έναν γλωσσικό αυτοσχεδιασμό, που τον ενίσχυσε σε μεγάλο βαθμό ο εγωκεντρισμός, αλλά και η σπουδή και το αψίκορο του Νεοέλληνα, που συνήθως δεν εμβαθύνει στα ζητήματα που πρέπει σοβαρά να τον απασχολήσουν. Μιλώ φυσικά για τις γενικότερες τάσεις και όχι για τις όχι βέβαια πολύ σπάνιες εξαιρέσεις. Αυτές πάντως δεν μπορούν να αλλοιώσουν τη γενική εικόνα που παρουσιάζει το θέμα.

Αίτιο ακόμη για τη σημερινή κατάσταση στάθηκε και τούτο: ότι όχι αμέσως μετά τη γλωσσική μεταπολίτευση, αλλά λίγο αργότερα οδήγησαν τα γεγονότα σε αμφισβητήσεις για το κατά πόσον η γλωσσική λύση που δόθηκε ήταν εκείνη που επιβάλλονταν από τα πράγματα. Εννοώ συγκεκριμένα ότι συζητιόταν αν η αποδοχή της λύσης που πρότειναν και υποστήριξαν με τη θεωρία και το παράδειγμά τους οι κορυφαίοι του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και ειδικότερα ο αρμοδιότερος στο γλωσσικό θέμα, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, ήταν εκείνη που επιβάλλονταν. Μέσα σ' εκείνους που διατύπωναν μια τέτοια αντίρρηση ήταν και διανοούμενοι εμφορούμενοι όχι από γνήσιες δημοτικιστικές αντιλήψεις, που μέσα τους επιζούσαν κατάλοιπα της καθαρολογικής θεωρίας, που δεν είχαν ούτε τη δυνατότητα, ούτε ίσως την επιθυμία να προσαρμοστούν στη νέα κατάσταση. Άρχισε λοιπόν τότε μια εριστική συζήτηση ανάμεσα σε φορείς ποικίλων ιδεών που παρατείνονταν χωρίς να οδηγεί σε πρακτικά αποτελέσματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα επανειλημμένα συμπόσια, συνέδρια, φροντιστήρια γύρω από το θέμα της γλώσσας δεν έδωσαν ουσιαστικά αποτελέσματα.

Αίτιο για τη σημερινή θέση του ζητήματος μπορεί να θεωρηθεί και το γεγονός ότι δε βοηθήσαν τουλάχιστον από την αρχή και δε βοηθούν ακόμη στο

βαθμό που χρειάζεται τη σταθεροποίηση του γραπτού μας λόγου οι συγγραφείς εκείνοι που, ορθόδοξοι δημοτικιστές κατά θεωρία, χρησιμοποιούν στη γλώσσα τους εξεζητημένες και όσο γίνεται θεωρητικότερες λέξεις και τεχνητούς όρους, καθώς ακόμη και συντακτικές κατασκευές ακροβατικές, δημιουργώντας έτσι ένα μακροπερίοδο λόγο που ακολουθεί μόνο το τυπικό της δημοτικής και καθόλου το πνεύμα της. Έτσι συμβαίνει πολλοί από τους λογίους μας, και εννοώ λογίους που «διαβάζονται», να γράφουν ο καθένας τους τη δική του δημοτική ή τη δική του νεοκαθαρεύουσα και να δημιουργούν μια γλωσσική κατάσταση, μια γλωσσική σύγχυση, που καθόλου δε βοηθεί ώστε να ξεπεραστεί η γλωσσική κρίση που εξακολουθεί ακόμη να ταλανίζει τον τόπο μας.

Ούτε όμως γενικότερα και οι δηλωμένοι και κορυφαίοι δημοτικιστές αισθάνθηκαν από την αρχή το καθήκον τους να βοηθήσουν στη διαφώτιση του πλατύτερου κοινού με τρόπο σύντομο και αποτελεσματικό.

Και όσοι ενέργησαν στον τομέα αυτόν εργάστηκαν εντελώς μεμονωμένα και περιστασιακά. Θα μπορούσε κανείς να δεχτεί ότι έχοντας υποστεί οι δημοτικιστές διωγμούς εξαιτίας της γλωσσικής ιδεολογίας τους επί δεκαετίες ολόκληρες διατηρούσαν μέσα τους κάποιο πλέγμα που τους εμπόδιζε να εκδηλωθούν ακόμη και σε μια εποχή που οι πραγματικοί κίνδυνοι είχαν εκλείψει. Γιατί και οι προλήψεις διατηρούνταν ακόμη σε ιδρύματα και σε εκπροσώπους ιδρυμάτων που έπαιζαν έναν ρόλο στην κοινωνική και την πνευματική «ιεράρχηση» προσώπων και ιδεών. Θα έλεγε κανείς πως υπήρξε ακριβώς μετά την αναγνώριση της δημοτικής από την πολιτεία μια αδικαιολόγητη αδράνεια, για να μην πω λιποταξία, εκείνων που θα έπρεπε να αυτοεπιστρατευθούν—εκτός αν για μερικούς μπορεί να ισχύσει το δικαιολογητικό ότι την επέμβασή τους δεν την έκριναν αναγκαία.

Έτσι μέσα στο στρατόπεδο των «δημοτικιστών» προβάλλουν ακόμη ποικίλες κατηγορίες χειριστών του νέου ελληνικού γραπτού λόγου αρκετά διαφοροποιημένες μεταξύ τους σε βαθμό που σχετικώς εύκολα να ξεχωρίζουν η μία από την άλλη. Παλαιότερα, το 1977, είχα χαρακτηρολογικά, ας πούμε, ξεχωρίσει σε μια πρώτη κατηγορία εκείνους που νομίζουν ότι γράφουν δημοτική κουτσορευώντας μερικές καταλήξεις της καθαρεύουσας· μια δεύτερη αποτελούσαν όσοι ακολουθούν το εντελώς προσωπικό τους γλωσσικό αίσθημα αδιαφορώντας για ό,τι κοινώς ισχύει· σε μια τρίτη κατηγορία τοποθετούσα λογίους κυρίως που γράφοντας ζητούν να περισώσουν όσο περισσότερα μπορούν στοιχεία από την καθαρεύουσα. Τους χαρακτήριζα αυτούς νοθευτές της γλώσσας μας, και τούτο όχι γιατί η δημοτική δε χρησιμοποιεί και αυτή πάμπολλα στοιχεία από μια παλιότερη ελληνική γλωσσική μορφή, αλλά γιατί με την τακτική τους αλλοιώνεται στην ουσία ο γραπτός νεοελληνικός λόγος. Στην τέταρτη κατηγορία κατέτασσα τους ερμητικούς, όπως και προηγουμένως τους περί-

γραψα. Αυτοί με το εξεζητημένο γράψιμό τους, το γεμάτο θεωρητικές λέξεις και τεχνικούς όρους, και με ακροβατικές συντακτικές κατασκευές δημιουργούν συχνά ένα μακροπερίοδο λόγο, που ακολουθεί, όπως είπα, μόνο το τυπικό της δημοτικής και όχι το πνεύμα της. Τέλος υπάρχει και μια κατηγορία δημοτικιστών, των νεοφώτιστων του δημοτικισμού, που από ένα κακώς εννοούμενο ζήλο ζητούν να εκδημοτικίσουν το καθετί χωρίς να είναι ενήμεροι των κανόνων που πρέπει να τηρηθούν κατά τη διαδικασία της χρησιμοποίησης μιας γλώσσας που από ομιλούμενη —τουλάχιστο γι' αυτούς— γίνεται τώρα μόλις γραπτό κείμενο. Έτσι οδηγούμαστε σε ποικίλα και ποικίλου βαθμού γλωσσικά άτοπα, που βέβαια δεν είναι δυνατόν να μνημονευτούν στο άρθρο μου τούτο.

Εκείνο —πρέπει να το ομολογήσουμε— που δε βοηθεί σήμερα μια εξέλιξη προς ένα καλύτερο γλωσσικό καθεστώς είναι επίσης η μακρόχρονη συντηρητικότητα των φορέων του γραφειοκρατικού και επιστημονικού κατεστημένου μας. Γιατί γεγονός είναι, νομίζω, ότι η γραφειοκρατία μας δρα ανασταλτικά σε κάθε τομέα ατομικής ή κοινωνικής δραστηριότητας και δεν μπορεί παρά και στον τομέα που με απασχολεί αυτή τη στιγμή να δημιουργεί δυσάρεστες καταστάσεις. Αλλά και το ίδιο το επιστημονικό κατεστημένο —και εννοώ πρόσωπα, ιδρύματα και θεσμούς— με τη συντηρητικότητα που το ξεχωρίζει δεν ευκολύνεται ώστε να βοηθήσει σε μια οριστικότερη τακτοποίηση των γλωσσικών μας πραγμάτων.

Στην καταγραφή των αιτίων για τη σημερινή ταλαιπωρία της γλώσσας θα είχε κανείς και άλλα στοιχεία να προσθέσει. Σημειώνω εδώ ένα εντελώς, νομίζω, γενικό αίτιο: ότι αντικαταστήσαμε την καθαρεύουσα με τη δημοτική (εννοώ εδώ όχι τη χρησιμοποίησή της από τη λογοτεχνία, αλλά την αναγνώριση από την πολιτεία), πολύ καθυστερημένα· δηλ. σε μιαν εποχή που η καθαρεύουσα είχε εντελώς ξεπέσει στην υπόληψη πολλών από το ένα μέρος και από το άλλο μέρος από έλλειψη ενδιαφέροντος των περισσοτέρων ήταν πολύ δυσκολομάθητη. Τότε την αντικαταστήσαμε. Όπως και τη συμβιβασμένη δημοτική μας, ακριβώς επειδή ήταν σε σημαντικό βαθμό συμβιβασμένη (συμβιβασμένη με την καθαρεύουσα), έπρεπε να χρησιμοποιήσει, και χρειάζεται πάντα να χρησιμοποιεί, στοιχεία καθαρολογικά, που εμείς σήμερα (δηλαδή πολλοί από μας) τα ξεχάσαμε. Να λοιπόν και ο άλλος λόγος για τη σημερινή θλιβερή κατάσταση. Γι' αυτό σήμερα γίνονται πολλά λάθη στη δημοτική. Ένοχος είναι η καθυστέρηση της αναγνώρισης. Έτσι επαληθεύεται εκείνο που έλεγαν πάντα οι συνειδητοί δημοτικιστές: ότι όσο καθυστερεί η αναγνώριση της δημοτικής τόσο μεγαλύτερη είναι η βλάβη που γενικώς υφίσταται η γλώσσα μας.

Έχουν από παλιότερα υποστηρίξει ορισμένοι δημοτικιστές ότι έβλαψε το δημοτικιστικόν αγώνα η άκρα τακτική που ακολούθησαν οι κορυφαίοι του δημοτικισμού στα τέλη του περασμένου αιώνα: ο Ψυχάρης, ο Πάλλης, ο Βλαστός, ο Εφταλιώτης, ο Φιλήντας, ο Φωτιάδης. Οι λόγιοι αυτοί ακολούθησαν πράγματι άκρα τακτική και ως προς τις λύσεις που πρότειναν στα επιμέρους γλωσσικά προβλήματα, αλλά και στον ίδιο τον τόνο και τα μέσα της πολεμικής τους. Σε αντίκρουση μιας τέτοιας υπερβολικής κριτικής κατά των άκρων δημοτικιστών διατυπώθηκε η σωστή, νομίζω, άποψη ότι ακριβώς επειδή οι παλαιοί κορυφαίοι του δημοτικισμού ακολούθησαν μιαν άκρα τακτική και στους δύο τομείς που μνημόνευσα, καταφέραμε εμείς σήμερα να υπερχσπίζομε και να γράφομε μια συμβιβασμένη βέβαια δημοτική, όμως, γλώσσα που δεν έχει χάσει τα ζωντανότερά της στοιχεία. Γιατί δεν πρέπει να παραγνωρίζομε ότι ακόμη και ορισμένες άκρες ενέργειες που είχαν παλαιότερα οδηγήσει σε οχλοκρατικά γεγονότα γύρω από το κίνημα, όπως τα Ευαγγελικά του 1901 και τα Ορεσטיακά του 1903, έδωσαν και αυτές την αφορμή και την ευκαιρία σε ορισμένες συνειδήσεις να αντιμετωπίσουν βαθύτερα και ουσιαστικότερα το ζήτημα.

Έδωσα μια σύντομη σχετικά με το θέμα εικόνα και της σημερινής γλωσσικής κατάστασης και των ιστορικών αιτίων, που έδρασαν από παλαιότερα και την εδημιούργησαν· που εδημιούργησαν μια κατάσταση που παρατείνεται και πρέπει να μας ανησυχεί. Γιατί, όπως και άλλοτε είπα και έγραψα, βρισκόμαστε σε μια κρίσιμη καμπή της πορείας του γραπτού μας λόγου· και εξαρτάται από τη σοβαρότητα με την οποία θα αντιμετωπίσομε το ζήτημα και από τις επιμέρους λύσεις στις οποίες θα οδηγηθούμε αν θα αποκτήσομε επιτέλους σταθεροποιημένο, ομοιογενή και καλαίσθητο γραπτό λόγο.

**ΤΡΕΙΣ «ΘΗΣΑΥΡΟΙ» ΤΟΥ 13ου ΑΙΩΝΑ
ΤΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ**

ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ-ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ /^η Αθήνα

Σε τούτο τὸ ἄρθρο παρουσιάζονται τρεῖς ἀνέκδοτοι βυζαντινοὶ «θησαυροὶ» τοῦ 13ου αἰώνα, ποὺ ἀνήκουν στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴ Θήβα¹ καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Ἑλασσόνας (Λιβάδι καὶ Μικρὸ Ἑλευθεροχώρι)².

Ἡ σημασία τῆς μελέτης γενικὰ τῶν «θησαυρῶν» ἔχει ἐπανειλημμένα ἐπισημανθεῖ ἀπὸ πολλοὺς μελετητὲς τῆς νομισματικῆς ἐπιστήμης. Σχετικὰ μὲ τοὺς βυζαντινοὺς «θησαυροὺς» ἔχουμε ἓνα πλῆθος ἀπὸ μελέτες καὶ ἀναφορές³, ποὺ ἀποδεικνύουν τὴ μεγάλη χρησιμότητα καὶ ἀναγκαιότητα μιᾶς διερεύνησής τους, γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας σὲ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ καὶ περιοχὴ, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν διαφόρων κοπῶν, ποὺ παρουσιάζουν χρονολογικὰ προβλήματα.

Τὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες ἔχει ἐνταθεῖ ἡ μελέτη τῆς νομισματοκοπίας τοῦ 13ου αἰώνα, ποὺ παρουσιάζει μιὰν ἰδιαιτερότητα καὶ μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἐρευνητὴ, καὶ ἔχουν γίνεи ταυτόχρονα ἀξιόλογες ἀνακατατάξεις τύπων. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ συγγράμματα, ποὺ ἀποτελεῖ ὀρόσημο στὴ μελέτη τῶν νομισμάτων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ἐκεῖνο τοῦ *Michael Hendy*⁴. Παρ' ὅλες τὶς τυχόν ἀντιρρήσεις ποὺ ὑπάρχουν σὲ ὀρισμένα σημεῖα⁵, τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ παραμείνει γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἡ βάση γιὰ κάθε ξεκίνημα μελέτης τῆς νομισματοκοπίας τοῦ 13ου αἰώνα.

1. *Μ. Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου*, ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 14.

2. "Ο.π.", σ. 11-14.

3. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ ὀρισμένα συγγράμματα: *Sawyer McA. Mosser*, A Bibliography of Byzantine Coin Hoards, NNM 67, New York 1935. *D. M. Metcalf*, Coinage in the Balkans 820-1355, Thessaloniki 1965. *D. M. Metcalf*, Byzantine Scyphate Bronze Coinage in Greece, BSA 56 (1961) 42-63. *D. M. Metcalf*, Coinage in South-Eastern Europe 820-1396, London 1979. *J. Touratsoglou*, Unpublished Byzantine Hoards of Billon Trachea from Greek Makedonia and Thrace, BS 14₁, Thessaloniki 1973, σ. 131-166. *Cécile Morrisson*, La Découverte des Trésors à l'Époque Byzantine, Travaux et Mémoires, 8, Hommage à M. Paul Lemerle, Paris 1981, σ. 321-343. *Ph. Grierson*, Numismatics, Oxford 1975, σ. 131-166. *Ph. Grierson*, Byzantine Coins, London 1982.

4. Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261, Washington 1969. Σὲ τούτο τὸ ἄρθρο θὰ ἀναφέρεται ὡς Hendy.

5. Βλ. σχετικὰ *Cécile Morrisson*, NC 1971: Reviews, σ. 356-366, *M. Metcalf*, HBN 1970/72 (heft 24-26), σ. 369-372.

Ἡ λεπτομερειακὴ ἐξέταση τῶν τριῶν «θησαυρῶν» ἀπὸ τῆς Θήβας καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Ἑλασσόνας συνάντησε ὀρισμένες δυσκολίες, ἀναφορικὰ μὲ τὴν ταύτιση ἐνὸς ἀριθμοῦ νομισμάτων πού παραμένει προβληματικὴ⁶. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στὴν κακότεχνη καὶ βιαστικὴ κοπή, ὅπως καὶ στὴ φθορὰ ἀπὸ τὴν κυκλοφορία. Ἀλλες φορὲς πάλι ἐνῶ τὸ νόμισμα εἶναι καλὰ διατηρημένο, ἐντούτοις ὀρισμένα καθοριστικὰ γιὰ τὴν ἀκριβέστερη ταύτιση σημεῖα εἶναι δυσδιάκριτα, γεγονός πού ἐμποδίζει τὴν ἀσφαλέστερη ἀπόδοσή τους στὴ συγκεκριμένη κατηγορία. Οἱ δυσκολίες αὐτὲς παρατηροῦνται συνήθως στὶς σειρὲς τῶν «πιστῶν ἀπομιμήσεων» καὶ τῶν λατινικῶν ἀπομιμήσεων μεγάλου καὶ μικροῦ μεγέθους. Οἱ ὄχι καὶ τόσο εὐνοϊκὲς συνθήκες κοπῆς αὐτῶν τῶν νομισμάτων δικαιολογοῦν τὶς ἀτέλειες αὐτές, πού καλεῖται ὁ μελετητὴς νὰ ἀντιμετωπίσει γιὰ νὰ μπορέσει νὰ δώσει μιὰ ὅσο τὸ δυνατό πιὸ πιστὴ εἰκόνα τοῦ κάθε τύπου.

Οἱ ταυτίσεις τῶν νομισμάτων βασίστηκαν σ' ἐκεῖνες πού μᾶς ἔδωσε στὸ βιβλίο του ὁ *Michael Hendy*⁷. Παράλληλα ἡ παρουσίαση τῶν τριῶν «θησαυρῶν» γίνεται χρονολογικὰ μὲ βάση τὴν ἀπόκρυψή τους. Στὸ Λιβάνι τῆς Ἑλασσόνας βρέθηκαν τὸ 1974 μέσα σ' ἓνα πῆλινο ἀγγεῖο⁸ 128 ἀπὸ κράμα τραχέα. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ δὲν βρέθηκαν κοπὲς τοῦ Θεοδώρου Α' Λασκάρεως, πράγμα πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἀπόκρυψη τοῦ «θησαυροῦ» πρὶν ἀπὸ τὸ 1208⁹. Ἀκολουθεῖ ὁ δεύτερος χρονολογικὰ «θησαυρὸς» πού προέρχεται καὶ πάλι ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἑλασσόνας ἀπὸ τὸ Μικρὸ Ἑλευθεροχώρι καὶ βρέθηκε τὸ 1971. Τὰ 411 ἀπὸ κράμα τραχέα ἦσαν μέσα σ' ἓνα πῆλινο ἀγγεῖο πού κι αὐτὸ σώθηκε ἀκέραιο¹⁰, ὅπως τοῦ προηγούμενου «θησαυροῦ». Ἀνάμεσα στὰ νομίσματα πού περιεῖχε τὸ ἀγγεῖο, εἶναι καὶ δύο τοῦ Θεοδώρου Α' Λασκάρεως τοῦ νομισματοκοπέου τῆς Νικαίας (1ης κοπῆς), πού μᾶς δίνουν μιὰ χρονολογία γιὰ τὴν κατάχωσή τους γύρω στὰ 1219¹¹.

Ὁ τρίτος «θησαυρὸς» βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο Ρούση τῆς Θήβας τὸ 1967, μέσα σ' ἓνα πῆλινο ἀγγεῖο, πού θρυμματίσθηκε καὶ στὴ συνέχεια διασκορπίσθηκαν τὰ κομμάτια του ὥστε ἡ ἀποκατάστασή του ἦταν ἀπραγματοποιήθη.

6. Τοὺς συνεργάτες μου στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο κυρία Ἡὼς Τσοῦρτη καὶ κύριο Γιάννη Τουράτσογλου εὐχαριστῶ, γιὰ τὴν προθυμία τους νὰ συζητήσουν μαζί μου τὰ διάφορα προβλήματα.

7. Βλ. σημ. 4.

8. Βλ. σχετικὰ μὲ τὸ ἀγγεῖο, Χ. Μπακιτζῆ, Τρία Θησαυράρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ΑΑΑ XV, Ἀθήνα 1983, σ. 74-75, εἰκ. 3, σχ. 3.

9. *Mando Caramessini-Oeconomides*, Contribution à l'étude de la circulation des monnaies byzantines en Grèce au XIIIe siècle, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976, II Art et Archéologie, Athènes 1981, σ. 125 καὶ εἰκ. 2.

10. Βλ. σχετικὰ μὲ τὸ ἀγγεῖο, Χ. Μπακιτζῆ, δ.π., σ. 73-74, εἰκ. 2 καὶ σχ. 2.

11. Βλ. Μ. Caramessini-Oeconomides, δ.π., σ. 125-126.

Ἀπὸ τοὺς τρεῖς «θησαυροὺς» ποὺ περιγράφονται σὲ τοῦτο τὸ κείμενο εἶναι ὁ μεταγενέστερος, γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τὶς λατινικὲς ἀπομιμήσεις μεγάλου μεγέθους τῶν κατηγοριῶν D, O, R καὶ ἐκεῖνες τοῦ μικροῦ μεγέθους τῶν κατηγοριῶν D, E, F καὶ G περιέχει καὶ ὅψιμες κοπές, ὅπως νομίσματα τοῦ Θεοδώρου Λασκάρεως (2ῃ κοπή), τοῦ Ἰωάννη Γ' Βατάτζη, τοῦ Θεοδώρου καὶ Ἰωάννη Κομνηνοῦ Δούκα Θεσσαλονίκης. Τὰ νομίσματα αὐτὰ πρέπει νὰ κρύφτηκαν ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὸ 1222¹², πρὸς τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ.

Ὁ περιγραφικὸς κατάλογος τῶν νομισμάτων καὶ τῶν τριῶν «εὐρημάτων» εἶναι ὁ ἀκόλουθος:

- A' «Θησαυρὸς» Λιβάνι Ἐλασσόνας (1974)
Σύνολο νομισμάτων: 128
'Ισαάκιος Β'
1. 2.95 γρ. Hendy, σ. 145, πίν. 21, ἀριθ. 1-4. Κωνσταντινουπόλεως C (β)
(Πίν. I ἀριθ. 1)
«Πιστὲς ἀπομιμήσεις»
Τύπος A
- 2-5. 2.70 γρ., 2.63 γρ., 2.85 γρ., 1.96 γρ. Hendy, σ. 218, πίν. 24, ἀριθ. 1-9
(Πίν. I ἀριθ. 2)
Τύπος C
6. 1.59 γρ. Hendy, σ. 218, πίν. 24, ἀριθ. 15 καὶ πίν. 25, ἀριθ. 1-5
Λατινικὲς ἀπομιμήσεις
Μικροῦ μεγέθους
- 7-128. 1.25 γρ., 1.31 γρ., 1.18 γρ., 1.455 γρ., 1.765 γρ., 1.07 γρ., 1.255 γρ., 1.91 γρ., 1.18 γρ., 1.47 γρ., 1.669 γρ., 1.54 γρ., 0.875 γρ., 1.415 γρ., 1.65 γρ., 1.83 γρ., 0.929 γρ., 0.772 γρ., 1.81 γρ., 1.282 γρ., 1.285 γρ., 2.04 γρ., 1.823 γρ., 0.865 γρ., 1.195 γρ., 1.09 γρ., 0.89 γρ., 1.39 γρ., 1.54 γρ., 0.995 γρ., 1.97 γρ., 1.272 γρ., 2.18 γρ., 1.475 γρ., 1.88 γρ., 1.50 γρ., 1.629 γρ., 1.23 γρ., 1.22 γρ., 1.84 γρ., 1.48 γρ., 0.91 γρ., 1.88 γρ., 0.795 γρ., 1.15 γρ., 1.798 γρ., 1.36 γρ., 1.30 γρ., 1.23 γρ., 1.02 γρ., 1.46 γρ., 1.50 γρ., 1.65 γρ., 1.72 γρ., 1.90 γρ., 1.65 γρ., 0.989 γρ., 1.019 γρ., 1.365 γρ., 1.09 γρ., 0.98 γρ., 2.10 γρ., 2.01 γρ., 1.023 γρ., 1.61 γρ., 1.195 γρ., 1.325 γρ., 1.74 γρ., 2.10 γρ., 1.50 γρ., 1.165 γρ., 1.51 γρ., 1.59 γρ., 1.585 γρ., 1.51 γρ., 1.595 γρ., 1.37 γρ., 1.238 γρ., 1.21 γρ., 1.055 γρ., 1.02 γρ., 2.02 γρ., 1.412 γρ., 1.29 γρ., 0.87 γρ., 1.26 γρ., 1.59 γρ.,

12. Βλ. σχετικὰ M. Caramessini-Oeconomides, *δπ.π.*, σ. 126-127 καὶ εἰκ. 3.

2.059 γρ., 1.545 γρ., 1.141 γρ., 0.70 γρ., 1.345 γρ., 0.98 γρ.,
 1.68 γρ., 1.185 γρ., 1.21 γρ., 1.71 γρ., 1.58 γρ., 1.965 γρ., 1.685
 γρ., 2.485 γρ., 1.36 γρ., 1.415 γρ., 2.125 γρ., 1.19 γρ., 1.918 γρ.,
 1.29 γρ., 1.108 γρ., 1.41 γρ., 1.14 γρ., 1.16 γρ., 1.30 γρ., 1.24 γρ.,
 1.07 γρ., 1.285 γρ., 1.385 γρ., 1.02 γρ., 1.20 γρ., 1.39 γρ., 1.24 γρ.,
 1.532 γρ., 1.61 γρ. Hendy, σ. 198, πίν. 29, ἀριθ. 1-3 (τύπος Α)
 (Πίν. I ἀριθ. 3-5)

B' «Θησαυρός» Μικρὸ Ἐλευθεροχώρι Ἐλασσόνας (1971)

Σύνολο νομισμάτων: 411

Μανουήλ Α' Κομνηνός

1. 2.27 γρ., Κωνσταντινουπόλεως Β (1η κοπή), Hendy, σ. 116, πίν. 14, ἀριθ. 12-13
2. 2.39 γρ., Κωνσταντινουπόλεως Β (3η κοπή-α' φάση), Hendy, σ. 117, πίν. 15, ἀριθ. 7-9
3. 3.22 γρ., Κωνσταντινουπόλεως Δ (3η κοπή-β' φάση), Hendy, σ. 118, πίν. 15, ἀριθ. 13
- 4-5. 4.728 γρ., 3.015 γρ., Κωνσταντινουπόλεως Α (β) (4η κοπή), Hendy, σ. 118, πίν. 16, ἀριθ. 1-6
 (Πίν. I ἀριθ. 6)
- 6-8. 3.355 γρ., 2.25 γρ., 2.89 γρ., Κωνσταντινουπόλεως Β (α) (4η κοπή), Hendy, σ. 118, πίν. 16, ἀριθ. 7-9
9. 2.83 γρ., Κωνσταντινουπόλεως Δ (α) (4η κοπή), Hendy, σ. 119, πίν. 16, ἀριθ. 14-15
10. 2.985 γρ., Κωνσταντινουπόλεως Δ (β) (4η κοπή), Hendy, σ. 119, πίν. 17, ἀριθ. 1-4
 Ἀνδρόνικος Α' Κομνηνός
- 11-13. 3.71 γρ., 3.16 γρ., 3.00 γρ., Κωνσταντινουπόλεως Β, Hendy, σ. 133, πίν. 18, ἀριθ. 15-16
 (Πίν. I ἀριθ. 7)

Ἰσαάκιος Β' Ἀγγελος

14. 2.80 γρ., Κωνσταντινουπόλεως Α (α), Hendy, σ. 144, πίν. 20, ἀριθ. 9-11
- 15-25. 3.265 γρ., 4.05 γρ., 3.555 γρ., 3.01 γρ., 2.98 γρ., κινημένη σφραγίδα, 2.11 γρ., 3.28 γρ., 2.39 γρ., 4.175 γρ., 2.31 γρ., 3.11 γρ., Κωνσταντινουπόλεως Α (β), Hendy, σ. 144, πίν. 20, ἀριθ. 9-11
- 26-48. 2.90 γρ., 2.935 γρ., 2.55 γρ., 3.46 γρ., 3.65 γρ., 2.425 γρ., 2.585 γρ., 3.235 γρ., 4.05 γρ., 2.98 γρ., 4.43 γρ., 3.122 γρ., 2.445 γρ., 2.491 γρ., 2.125 γρ., 2.85 γρ., 2.995 γρ., 3.47 γρ., 2.842 γρ.,

3.04 γρ., 2.55 γρ., 4.42 γρ., 3.02 γρ., Κωνσταντινουπόλεως Β (β),
Hendy, σ. 144, πίν. 20, ἀριθ. 12, 13

(Πίν. Ι ἀριθ. 8)

49-52. 3.32 γρ., 2.50 γρ., 2.59 γρ., 2.33 γρ., Κωνσταντινουπόλεως C (α),
Hendy, σ. 145, πίν. 21, ἀριθ. 1-4

53-59. 3.335 γρ., 1.98 γρ., 3.13 γρ., 2.74 γρ., 2.55 γρ., 2.331 γρ., 3.681
γρ., Κωνσταντινουπόλεως C (β), Hendy, σ. 145, πίν. 21, ἀριθ. 1-4

60-65. 3.195 γρ., 3.012 γρ., 2.62 γρ., 3.76 γρ., 3.03 γρ., 2.765 γρ., Κων-
σταντινουπόλεως D (α), Hendy, σ. 145, πίν. 21, ἀριθ. 5-7

66-69. 4.51 γρ., 4.00 γρ., 3.475 γρ., 3.115 γρ., Κωνσταντινουπόλεως D (β),
Hendy, σ. 145, πίν. 21, ἀριθ. 5-7

Ἀλέξιος Γ' Ἀγγελος Κομνηνός

70. 3.471 γρ., Κωνσταντινουπόλεως Ι, Β (α), Hendy, σ. 151, πίν. 22,
ἀριθ. 8-10, καὶ σ. 178

71-72. 3.39 γρ., 2.998 γρ., Κωνσταντινουπόλεως D (α), ὁ.π.

73. 2.817 γρ., Κωνσταντινουπόλεως D (α), ὁ.π., ἀλλὰ σταυρός

74-78. 3.319 γρ., 3.285 γρ., 2.82 γρ., 3.03 γρ., 2.38 γρ., Κωνσταντινου-
πόλεως D (β), ὁ.π.

79-89. 4.525 γρ., 3.535 γρ., 4.52 γρ., 4.101 γρ. (ἀνάμεσα στὸ μανιάκιο
καὶ τὸ ταβλίο 4 στιγμές), 3.12 γρ., 3.245 γρ., 3.351 γρ., 3.645 γρ.,
3.438 γρ., 4.115 γρ., 2.535 γρ. (ψαλιδισμένο ἀκανονίστα), Κων-
σταντινουπόλεως, ΙΙ Α, Hendy, πίν. 22, ἀριθ. 11-12 καὶ πίν. 23,
ἀριθ. 1-7 καὶ σ. 178

(Πίν. ΙΙ ἀριθ. 9)

90. 2.95 γρ., ὁ.π., ἀλλὰ δύο στιγμές ἀνάμεσα στὸ μανιάκιο καὶ τὸ
ταβλίο. Ἀκανόνιστα ψαλιδισμένο (κτυπημένο πάνω σὲ ἄλλο)

91. 2.627 γρ., Κωνσταντινουπόλεως ΙΙ, Β (α), ὁ.π.

92-94. 2.212 γρ., 2.21 γρ., 2.92 γρ. (ἀκανόνιστα ψαλιδισμένο), Κωνσταν-
τινουπόλεως ΙΙ, Β (β), ὁ.π.

95-97. 2.937 γρ., 3.087 γρ., 2.17 γρ. (ἀκανόνιστα ψαλιδισμένο), Κων-
σταντινουπόλεως ΙΙ, Β (α) ἢ (β), ὁ.π.

98-101. 3.225 γρ., 2.825 γρ. (ἀκανόνιστα ψαλιδισμένα), 2.705 γρ., 2.621
γρ., Κωνσταντινουπόλεως ΙΙ, C (α), ὁ.π.

102-109. 3.46 γρ., 2.93 γρ., 3.07 γρ., 2.79 γρ., 3.398 γρ., 3.05 γρ., 3.348
γρ., 2.961 γρ., Κωνσταντινουπόλεως ΙΙ C (β), ὁ.π.

110-112. 2.565 γρ., 2.975 γρ., 2.59 γρ., Κωνσταντινουπόλεως ΙΙ, D (α), ὁ.π.

113-128. 3.13 γρ., 3.09 γρ., 3.28 γρ., 3.09 γρ., 3.355 γρ., 3.408 γρ., 1.872
γρ. (ψαλιδισμένο ἀκανόνιστα), 2.21 γρ. (σπασμένο ἀπὸ τὴν ἀρι-
στερὴ πλευρά), 2.99 γρ., 2.84 γρ., 3.785 γρ., 2.675 γρ., 4.035 γρ.,

- 3.15 γρ., 2.885 γρ., 2.889 γρ., Κωνσταντινουπόλεως II, D (β), δ.π.
 129. 3.255 γρ., Κωνσταντινουπόλεως II. 'Ανάμεσα στο μανιάκιο και
 το ταβλίο πέντε στιγμές
 130. 2.765 γρ. (ἀκανόνιστα ψαλιδισμένο). 'Ανήκει στην κατηγορία II,
 αλλά τὰ ἄλλα στοιχεῖα, πού θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ τὸ προσδιορίσουμε
 λεπτομερέστερα εἶναι ἐφθαρμένα

«Πιστὲς ἀπομιμήσεις»

Τύπος Α

- 131-279. 3.767 γρ., 2.469 γρ., 3.298 γρ., 3.115 γρ., 3.307 γρ., 1.73 γρ.,
 2.69 γρ., 3.10 γρ., 3.24 γρ., 2.765 γρ., 2.58 γρ., 3.665 γρ., 3.045
 γρ., 2.165 γρ., 1.89 γρ., 3.09 γρ., 2.18 γρ., 3.128 γρ., 3.20 γρ.,
 2.975 γρ., 1.95 γρ., 2.53 γρ., 3.105 γρ., 3.645 γρ., 3.087 γρ.,
 2.20 γρ., 2.45 γρ., 2.06 γρ., 2.698 γρ., 2.125 γρ., 2.536 γρ., 2.919
 γρ., 3.11 γρ., 2.445 γρ., 2.112 γρ., 1.931 γρ., 2.845 γρ., 2.812 γρ.,
 2.60 γρ., 1.985 γρ., 2.237 γρ., 2.16 γρ., 2.812 γρ., 3.05 γρ., 2.94
 γρ., 1.795 γρ., 3.248 γρ., 2.84 γρ., 3.002 γρ., 3.487 γρ., 1.857 γρ.,
 2.155 γρ., 2.65 γρ., 1.588 γρ., 3.03 γρ., 2.80 γρ., 2.83 γρ., 2.32
 γρ., 2.775 γρ., 2.825 γρ., 3.755 γρ., 3.53 γρ., 3.31 γρ., 2.41 γρ.,
 2.88 γρ., 2.15 γρ., 2.702 γρ., 2.567 γρ., 3.702 γρ., 2.052 γρ., 2.455
 γρ., 2.155 γρ., 2.853 γρ., 2.63 γρ., 2.17 γρ., 2.485 γρ., 3.30 γρ.,
 2.002 γρ., 2.83 γρ., 3.363 γρ., 3.175 γρ., 2.87 γρ., 2.76 γρ., 2.022
 γρ., 2.745 γρ., 3.08 γρ., 2.08 γρ., 2.09 γρ., 2.067 γρ., 2.47 γρ.,
 2.17 γρ., 2.998 γρ., 3.64 γρ., 2.84 γρ., 1.86 γρ., 2.292 γρ., 2.043
 γρ., 3.27 γρ., 2.175 γρ., 2.482 γρ., 2.23 γρ., 2.40 γρ., 3.293 γρ.,
 1.87 γρ., 2.022 γρ., 2.26 γρ., 2.70 γρ., 2.595 γρ., 1.927 γρ.,
 2.649 γρ., 3.993 γρ., 2.24 γρ., 2.208 γρ., 2.67 γρ., 2.58 γρ., 2.932
 γρ., 2.173 γρ., 1.74 γρ., 3.229 γρ., 3.34 γρ., 2.92 γρ., 3.33 γρ.,
 2.31 γρ., 2.55 γρ., 1.852 γρ., 2.745 γρ., 2.533 γρ., 2.50 γρ., 2.875
 γρ., 3.952 γρ., 2.567 γρ., 3.13 γρ., 2.60 γρ., 2.01 γρ., 2.848 γρ.,
 2.557 γρ., 2.265 γρ., 2.645 γρ., 3.06 γρ., 3.605 γρ., 2.025 γρ.,
 2.302 γρ., 1.88 γρ., 2.717 γρ., 2.475 γρ., 3.135 γρ., 2.237 γρ.,
 3.235 γρ., Hendy, σ. 218, πίν. 24, ἀριθ. 1-9

(Πίν. II ἀριθ. 10-12)

Τύπος Β

- 280-323. 3.12 γρ., 3.47 γρ., 3.20 γρ., 3.525 γρ., 2.658 γρ., 3.43 γρ., 2.36
 γρ., 1.863 γρ., 2.585 γρ., 2.475 γρ., 3.085 γρ., 2.18 γρ., 1.98 γρ.,
 2.48 γρ., 2.378 γρ., 2.60 γρ., 2.855 γρ., 2.258 γρ., 3.31 γρ., 2.26
 γρ., 4.065 γρ., 2.24 γρ., 2.92 γρ., 2.96 γρ., 2.723 γρ., 3.325 γρ.,

2.697 γρ., 3.03 γρ., 2.399 γρ., 2.355 γρ., 2.39 γρ., 2.265 γρ., 1.621 γρ., 3.62 γρ., 2.287 γρ., 2.875 γρ., 2.798 γρ., 2.74 γρ., 2.851 γρ., 2.31 γρ., 2.375 γρ., 2.10 γρ., 1.875 γρ., 3.49 γρ., Hendy, σ. 218, πίν. 24, ἀριθ. 10-14

Τύπος C

324-354. 2.82 γρ., 3.21 γρ., 3.603 γρ., 2.78 γρ., 3.04 γρ., 2.63 γρ., 3.04 γρ., 2.945 γρ., 1.675 γρ., 2.33 γρ., 2.218 γρ., 3.571 γρ., 3.843 γρ., 3.005 γρ., 2.072 γρ., 3.302 γρ., 3.302 γρ., 3.418 γρ., 2.557 γρ., 2.76 γρ., 3.011 γρ., 4.318 γρ., 4.307 γρ., 3.00 γρ., 2.646 γρ., 3.035 γρ., 3.08 γρ., 2.718 γρ., 2.24 γρ., 2.752 γρ., 2.823 γρ., 2.988 γρ., Hendy, σ. 218, πίν. 24, ἀριθ. 15, καὶ πίν. 25, ἀριθ. 1-5

Λατινικὲς ἀπομιμήσεις

α. Μεγάλου μεγέθους

355-399. 3.29 γρ., 2.98 γρ., 2.772 γρ., 2.451 γρ., 2.485 γρ., 2.05 γρ., 2.061 γρ., 2.158 γρ., 3.40 γρ., 2.58 γρ., 2.83 γρ., 1.93 γρ., 3.395 γρ., 1.87 γρ., 1.70 γρ., 2.533 γρ., 2.48 γρ., 2.675 γρ., 2.45 γρ., 2.682 γρ., 2.688 γρ., 1.70 γρ., 2.529 γρ., 2.88 γρ., 2.157 γρ., 3.233 γρ., 1.89 γρ., 2.502 γρ., 2.135 γρ., 2.908 γρ., 2.351 γρ., 3.672 γρ., 2.541 γρ., 1.487 γρ., 2.037 γρ., 2.42 γρ., 1.399 γρ., 1.987 γρ., 2.78 γρ., 2.843 γρ., 2.338 γρ., 2.75 γρ., 2.61 γρ., 2.745 γρ., 2.722 γρ., Κωνσταντινουπόλεως, τύπος A, Hendy, σ. 191, πίν. 25, ἀριθ. 6-10

(Πίν. II ἀριθ. 13)

β. Μικροῦ μεγέθους

400-409. 1.651 γρ., 2.265 γρ., 1.40 γρ., 2.267 γρ., 2.10 γρ., 3.158 γρ., 1.745 γρ., 2.31 γρ., 2.585 γρ., 1.277 γρ., Τύπος A, ὅπ.π., σ. 198, πίν. 29, ἀριθ. 1-3

(Πίν. II ἀριθ. 14)

Θεόδωρος Α' Λάσκαρις

410-411. 3.665 γρ., 3.322 γρ., κινημένη σφραγίδα, Νικαίας, 1η κοπή, ὅπ.π., σ. 228, 229, πίν. 30, ἀριθ. 7-10

(Πίν. II ἀριθ. 15)

Γ' «Θησαυρὸς» ἀπὸ Θήβα (1967)

Σύνολο νομισμάτων: 627

Μανουὴλ Α' Κομνηνός

1-3. 1.78 γρ., 1.12 γρ., 0.74 γρ. 1/2 τεταρτηρὸ σὲ σχῆμα σκυφωτό. Ἀβέβαιο ἐλληνικὸ ἐργαστήριον. Γιά τὸν τύπο βλ. Hendy, σ. 121, πίν. 18. ἀριθ. 1-2 καὶ BNC II, σ. 721, ἀριθ. GI/X/AE/01-04

(Πίν. III ἀριθ. 16)

«Πιστὲς ἀπομιμήσεις»

Τύπος Β

- 4-7. 1.78 γρ., 1.72 γρ., 1.50 γρ., 1.04 γρ., Hendy, σ. 218, πίν. 24, ἀριθ. 10-14

(Πίν. III ἀριθ. 17)

Τύπος C

- 8-19. 3.245 γρ., 2.21 γρ., 2.13 γρ., 1.705 γρ., 1.30 γρ., 1.31 γρ., 1.67 γρ., 1.66 γρ., 1.44 γρ., 1.43 γρ., 1.10 γρ., 1.12 γρ. (ψαλιδισμένο ἀκανόνιστα), Hendy, σ. 218, πίν. 25, ἀριθ. 1-5

(Πίν. III ἀριθ. 18)

Λατινικὲς ἀπομιμήσεις

α. Μεγάλου μεγέθους

- 20-22. 1.53 γρ., 1.30 γρ., 1.11 γρ., Κωνσταντινουπόλεως, τύπος Β, Hendy, σ. 191, πίν. 25, ἀριθ. 11-12.

- 23-24. 1.11 γρ., 0.565 γρ. (ψαλιδισμένο ἀκανόνιστα). Κωνσταντινουπόλεως, τύπος C, Hendy, σ. 192, πίν. 25, ἀριθ. 13

(Πίν. III ἀριθ. 19)

25. 2.10 γρ., ἴδιος τύπος, κτυπημένος πάνω σὲ ἀπὸ κράμα τραχύ τοῦ Θεοδώρου Α' Λασκάρεως, νομισματοκοπείου Νικαίας (2η κοπή)

(Πίν. III ἀριθ. 28)

26. 1.75 γρ. (ψαλιδισμένο πολυγωνικά), Κωνσταντινουπόλεως, τύπος D, Hendy, σ. 192, πίν. 25, ἀριθ. 14-15

(Πίν. III ἀριθ. 20)

27. 1.47 γρ. (ψαλιδισμένο ἀκανόνιστα), Κωνσταντινουπόλεως, τύπος O, Hendy, σ. 195, πίν. 27, ἀριθ. 1-2

28. 1.07 γρ. (ψαλιδισμένο πολυγωνικά), Κωνσταντινουπόλεως, τύπος R, Hendy, σ. 196, πίν. 27, ἀριθ. 6-7

- 29-32. 1.86 γρ., 1.48 γρ., 1.00 γρ., 1.31 γρ., Θεσσαλονίκης, τύπος B, Hendy, σ. 197, πίν. 28, ἀριθ. 5-8

33. 1.53 γρ. (ψαλιδισμένο κανονικά), Θεσσαλονίκης, τύπος C, Hendy, σ. 197, πίν. 28, ἀριθ. 9-10

(Πίν. III ἀριθ. 21)

β. Μικροῦ μεγέθους

- 34-399. 1.21 γρ., 1.975 γρ., 1.47 γρ., 1.42 γρ., 1.465 γρ., 1.20 γρ., 1.57 γρ., 1.674 γρ., 1.27 γρ., 1.66 γρ., 1.59 γρ., 1.03 γρ., 1.11 γρ., 1.47 γρ., 1.59 γρ., 1.03 γρ., 2.26 γρ., 1.84 γρ., 1.73 γρ., 1.11 γρ., 1.84 γρ., 1.72 γρ., 1.18 γρ., 1.37 γρ., 1.41 γρ., 0.785 γρ., 1.85 γρ., 1.76 γρ., 0.99 γρ., 1.59 γρ., 1.64 γρ., 1.55 γρ., 1.68 γρ.,

1.05 γρ., 0.96 γρ., 1.34 γρ., 0.95 γρ., 1.53 γρ., 1.46 γρ., 1.79 γρ.,
 1.26 γρ., 1.76 γρ., 1.33 γρ., 0.86 γρ., 2.425 γρ., 1.21 γρ., 1.29 γρ.,
 1.17 γρ., 1.18 γρ., 0.99 γρ., 1.44 γρ., 1.21 γρ., 1.14 γρ., 1.42 γρ.,
 1.06 γρ., 1.10 γρ., 1.18 γρ., 1.18 γρ., 1.10 γρ., 1.06 γρ., 1.14 γρ.,
 0.61 γρ., 0.93 γρ., 1.64 γρ., 1.32 γρ., 1.17 γρ., 1.49 γρ., 1.39 γρ.,
 1.38 γρ., 1.64 γρ., 1.63 γρ., 1.55 γρ., 1.33 γρ., 1.22 γρ., 1.31 γρ.,
 1.68 γρ., 1.01 γρ., 1.20 γρ., 1.59 γρ., 1.71 γρ., 1.71 γρ., 0.89 γρ.,
 1.08 γρ., 0.61 γρ., 1.46 γρ., 1.52 γρ., 0.84 γρ., 1.69 γρ., 1.27 γρ.,
 1.09 γρ., 1.66 γρ., 1.49 γρ., 0.84 γρ., 1.22 γρ., 1.52 γρ., 1.40 γρ.,
 1.57 γρ., 1.27 γρ., 1.00 γρ., 1.41 γρ., 0.87 γρ., 0.74 γρ., 0.61 γρ.,
 1.45 γρ., 0.83 γρ., 0.62 γρ., 1.13 γρ., 1.04 γρ., 1.40 γρ., 1.34 γρ.,
 0.77 γρ., 0.99 γρ., 1.16 γρ., 1.72 γρ., 1.20 γρ., 1.06 γρ., 1.25 γρ.,
 1.36 γρ., 1.59 γρ., 2.13 γρ., 1.54 γρ., 1.37 γρ., 1.61 γρ., 1.36 γρ.,
 0.91 γρ., 1.39 γρ., 1.87 γρ., 1.24 γρ., 1.05 γρ., 0.92 γρ., 1.24 γρ.,
 0.67 γρ., 1.10 γρ., 1.74 γρ., 1.06 γρ., 1.69 γρ., 1.59 γρ., 1.46 γρ.,
 1.23 γρ., 1.96 γρ., 1.49 γρ., 1.08 γρ., 1.23 γρ., 0.94 γρ., 1.69 γρ.,
 1.08 γρ., 1.07 γρ., 1.27 γρ., 1.75 γρ., 0.88 γρ., 1.16 γρ., 1.47 γρ.,
 1.34 γρ., 0.90 γρ., 1.41 γρ., 1.71 γρ., 1.04 γρ., 1.33 γρ., 1.06 γρ.,
 0.90 γρ., 1.35 γρ., 0.99 γρ., 1.83 γρ., 1.17 γρ., 1.49 γρ., 1.33 γρ.,
 1.41 γρ., 1.44 γρ., 1.29 γρ., 1.404 γρ., 1.66 γρ., 1.255 γρ., 0.84
 γρ., 1.68 γρ., 1.83 γρ., 1.49 γρ., 1.24 γρ., 1.11 γρ., 0.96 γρ., 1.15
 γρ., 1.12 γρ., 0.43 γρ., 1.138 γρ., 1.02 γρ., 1.42 γρ., 1.31 γρ.,
 1.44 γρ., 1.24 γρ., 2.04 γρ., 1.57 γρ., 1.27 γρ., 1.69 γρ., 1.155 γρ.,
 1.33 γρ., 1.30 γρ., 1.94 γρ., 1.37 γρ., 1.30 γρ., 2.09 γρ., 1.92 γρ.,
 1.54 γρ., 1.77 γρ., 0.71 γρ., 1.85 γρ., 1.60 γρ., 1.40 γρ., 0.96 γρ.,
 1.66 γρ., 1.32 γρ., 1.17 γρ., 1.14 γρ., 0.75 γρ., 0.97 γρ., 0.59 γρ.,
 1.383 γρ., 0.588 γρ., 0.84 γρ., 1.753 γρ., 2.345 γρ., 1.62 γρ.,
 1.285 γρ., 1.76 γρ., 1.697 γρ., 0.948 γρ., 0.857 γρ., 1.578 γρ.,
 1.67 γρ., 1.385 γρ., 1.337 γρ., 1.35 γρ., 0.997 γρ., 0.71 γρ., 1.44
 γρ., 1.19 γρ., 1.66 γρ., 1.332 γρ., 1.231 γρ., 1.588 γρ., 1.322 γρ.,
 1.475 γρ., 0.85 γρ., 1.56 γρ., 1.075 γρ., 1.753 γρ., 1.181 γρ.,
 0.989 γρ., 1.515 γρ., 0.94 γρ., 1.242 γρ., 0.989 γρ., 1.088 γρ.,
 2.08 γρ., 1.83 γρ., 0.845 γρ., 1.597 γρ., 1.538 γρ., 1.073 γρ.,
 0.97 γρ., 1.20 γρ., 1.228 γρ., 0.955 γρ., 1.09 γρ., 1.02 γρ., 1.785
 γρ., 2.252 γρ., 1.513 γρ., 1.257 γρ., 1.722 γρ., 1.06 γρ., 1.26 γρ.,
 1.56 γρ., 0.80 γρ., 1.465 γρ., 1.337 γρ., 1.37 γρ., 0.97 γρ., 1.36 γρ.,
 1.029 γρ., 0.717 γρ., 1.053 γρ., 0.593 γρ., 1.155 γρ., 1.497 γρ.,
 0.62 γρ., 1.43 γρ., 1.093 γρ., 1.05 γρ., 1.408 γρ., 1.81 γρ., 1.555
 γρ., 1.222 γρ., 1.41 γρ., 0.77 γρ., 1.437 γρ., 1.308 γρ., 1.321 γρ.,
 1.548 γρ., 1.525 γρ., 1.037 γρ., 1.307 γρ., 1.84 γρ., 1.242 γρ.,

1.402 γρ., 1.116 γρ., 1.19 γρ., 0.899 γρ., 1.61 γρ., 0.882 γρ.,
 1.345 γρ., 1.491 γρ., 1.037 γρ., 1.462 γρ., 0.828 γρ., 0.808 γρ.,
 1.342 γρ., 0.83 γρ., 1.245 γρ., 1.535 γρ., 1.31 γρ., 1.014 γρ.,
 1.49 γρ., 1.45 γρ., 1.42 γρ., 0.833 γρ., 1.53 γρ., 1.29 γρ., 1.032
 γρ., 1.105 γρ., 1.09 γρ., 1.185 γρ., 1.17 γρ., 1.121 γρ., 1.442 γρ.,
 0.965 γρ., 1.07 γρ., 1.087 γρ., 1.783 γρ., 1.378 γρ., 0.988 γρ.,
 1.194 γρ., 1.405 γρ., 0.61 γρ., 1.58 γρ., 2.47 γρ., 1.15 γρ., 1.125
 γρ., 1.535 γρ., 1.29 γρ., 0.748 γρ., 1.057 γρ., 0.65 γρ., 1.435 γρ.,
 1.39 γρ., 0.702 γρ., 1.359 γρ., 1.575 γρ., 0.838 γρ., 0.808 γρ.,
 1.699 γρ., 1.221 γρ., 1.29 γρ., 0.955 γρ., 1.071 γρ., 1.07 γρ.,
 0.84 γρ., 1.372 γρ., 1.245 γρ., 1.38 γρ., 0.79 γρ. (τὰ δύο τελευταῖα
 νομίσματα εἶναι διπλοκτυπημένα). Τύπος Α (ὅπως ὁ ἀντίστοιχος
 τύπος τῆς Κωνσταντινουπόλεως Α), Hendy, σ. 198, πίν. 29, ἀριθ.
 1-3

400-437. 1.135 γρ., 2.748 γρ., 1.862 γρ., 1.503 γρ., 1.078 γρ., 0.99 γρ.,
 1.485 γρ., 1.317 γρ., 0.905 γρ., 0.83 γρ., 1.945 γρ., 1.12 γρ.,
 2.69 γρ., 1.382 γρ., 1.532 γρ., 0.785 γρ., 1.455 γρ., 0.97 γρ.,
 1.86 γρ., 1.45 γρ., 1.63 γρ., 1.975 γρ., 1.186 γρ., 1.29 γρ., 1.21 γρ.,
 1.045 γρ., 1.215 γρ., 1.255 γρ., 1.03 γρ., 0.995 γρ., 1.048 γρ.,
 1.872 γρ., 1.815 γρ., 1.381 γρ., 0.765 γρ., 1.14 γρ., 1.61 γρ.,
 1.02 γρ., τύπος Β (ὅπως ὁ ἀντίστοιχος τύπος Κωνσταντινουπόλε-
 ως Β), Hendy, σ. 198, πίν. 29, ἀριθ. 4-6

438-448. 1.00 γρ., 1.18 γρ., 0.95 γρ., 1.40 γρ., 1.70 γρ., 1.64 γρ., 1.57 γρ.,
 1.38 γρ., 1.28 γρ., 0.84 γρ., 1.51 γρ., Τύπος C (ὅπως Κωνσταντι-
 νουπόλεως, τύπος C), Hendy, σ. 198, πίν. 29, ἀριθ. 7-9
 (Πίν. III ἀριθ. 22)

449-508. 0.76 γρ., 1.31 γρ., 1.18 γρ., 1.05 γρ., 1.12 γρ., 1.49 γρ., 1.00 γρ.,
 1.38 γρ., 0.89 γρ., 1.27 γρ., 1.23 γρ., 1.27 γρ., 1.03 γρ., 1.49 γρ.,
 1.52 γρ., 1.23 γρ., 1.44 γρ., 1.42 γρ., 0.95 γρ., 1.47 γρ., 1.06 γρ.,
 1.38 γρ., 2.09 γρ., 1.12 γρ., 1.90 γρ., 0.91 γρ., 1.13 γρ., 0.95 γρ.,
 1.00 γρ., 1.00 γρ., 1.79 γρ., 1.44 γρ., 1.35 γρ., 1.16 γρ., 1.00 γρ.,
 1.14 γρ., 1.05 γρ., 2.55 γρ., 1.49 γρ., 1.03 γρ., 1.02 γρ., 1.12 γρ.,
 1.21 γρ., 1.20 γρ., 1.00 γρ., 1.35 γρ., 1.18 γρ., 0.96 γρ. (ψαλι-
 δισμένο κανονικά), 1.13 γρ., 1.19 γρ., 1.25 γρ., 1.00 γρ., 1.27 γρ.,
 0.65 γρ., 1.04 γρ., 0.60 γρ., 1.77 γρ., 1.31 γρ., 1.30 γρ., 1.65 γρ.,
 τύπος D (ὅπως Θεσσαλονίκης τύπος Α), Hendy, σ. 198, πίν. 29,
 ἀριθ. 10-12

(Πίν. III ἀριθ. 23)

509-549. 1.73 γρ. (ἐπικεκομμένο σὲ τύπο Α), 1.62 γρ., 1.59 γρ., 2.01 γρ.,
 1.61 γρ., 1.59 γρ., 1.82 γρ., 1.17 γρ., 0.88 γρ., 0.85 γρ., 1.29 γρ.,

1.53 γρ., 0.99 γρ., 1.58 γρ., 1.57 γρ., 1.28 γρ., 1.14 γρ., 1.60 γρ., 0.91 γρ., 1.40 γρ., 1.65 γρ., 1.20 γρ., 1.10 γρ., 1.52 γρ., 1.08 γρ., 1.25 γρ., 1.20 γρ., 0.94 γρ., 1.16 γρ., 0.87 γρ., 0.70 γρ., 1.07 γρ., 1.12 γρ., 1.42 γρ., 1.01 γρ., 1.28 γρ., 1.35 γρ., 1.53 γρ., 1.87 γρ., 1.34 γρ., 1.68 γρ. (ἐπικεκομμένο σὲ τύπο D). Τύπος E (ὅπως Θεσσαλονίκης τύπος B), Hendy, σ. 198, πίν. 29, ἀριθ. 13-15

(Πίν. III ἀριθ. 24)

550-569. 1.16 γρ., 1.12 γρ., 1.25 γρ., 0.99 γρ., 1.30 γρ., 1.45 γρ., 1.15 γρ., 1.17 γρ., 0.96 γρ., 0.98 γρ., 0.72 γρ., 1.10 γρ., 1.50 γρ., 1.39 γρ., 0.96 γρ., 1.32 γρ., 1.46 γρ., 0.89 γρ., 1.34 γρ., 2.06 γρ. (τὰ δύο τελευταῖα ἐπικεκομμένα πάνω σὲ ἄλλο). Τύπος F (ὅπως Θεσσαλονίκης τύπος C), Hendy, σ. 199, πίν. 29, ἀριθ. 16-18

(Πίν. IV ἀριθ. 25)

570-590. 1.225 γρ., 0.79 γρ., 1.46 γρ., 0.78 γρ., 1.21 γρ., 0.95 γρ., 1.14 γρ., 0.94 γρ., 1.50 γρ., 1.76 γρ., 1.28 γρ., 1.19 γρ., 1.12 γρ., 1.00 γρ., 0.65 γρ., 1.17 γρ., 1.05 γρ., 0.64 γρ., 1.23 γρ., 1.56 γρ., 1.07 γρ., Τύπος G (ὅπως 1η κοπή Θεοδώρου Α' Λασκάρεως, νομισματοκοπέου Νικαίας), Hendy, σ. 199, πίν. 29, ἀριθ. 19-20

(Πίν. IV ἀριθ. 26)

Λατινικὲς ἀπομιμήσεις (μικροῦ μεγέθους)

ἐφθαρμένες καὶ ἀπροσδιόριστες

591-613. 1.38 γρ., 1.44 γρ., 0.56 γρ., 0.91 γρ., 0.80 γρ., 1.36 γρ., 1.07 γρ., 1.215 γρ., 1.29 γρ., 1.40 γρ., 0.91 γρ., 0.79 γρ., 1.17 γρ., 2.06 γρ., 0.74 γρ., 1.43 γρ., 1.17 γρ., 0.53 γρ., 1.52 γρ., 1.45 γρ., 1.22 γρ., 0.81 γρ., 1.98 γρ.

Θεόδωρος Α' Λάσκαρις

614-615. 1.68 γρ., 1.55 γρ., Νικαίας, 2η κοπή, Hendy, σ. 229, πίν. 31, ἀριθ. 1-5

Ἰωάννης Γ' Βατάτζης

616. 1.57 γρ. (κινημένη σφραγίδα), Νικαίας, τύπος Η', Hendy, σ. 243, πίν. 33, ἀριθ. 9

(Πίν. IV ἀριθ. 27)

Θεόδωρος Κομνηνὸς Δούκας

617-625. 3.74 γρ. (κινημένη σφραγίδα), 4.29 γρ., 3.72 γρ., 3.48 γρ., 2.07 γρ., 1.84 γρ., 1.81 γρ., 2.70 γρ., 1.60 γρ., Θεσσαλονίκης, Hendy, σ. 269, πίν. 37, ἀριθ. 7-9

(Πίν. IV ἀριθ. 29)

Θεόδωρος ἡ Μανουήλ Κομνηνὸς Δούκας

626. 1.01 γρ. (ἐφθαρμένο καὶ ἀποκεκομμένο)

Ἰωάννης Κομνηνὸς Δούκας (;)

627. 0.58 γρ. (πολυγωνικά ψαλιδισμένο), Θεσσαλονίκης, Metcalf M., The Peter and Paul Hoard, NC 1973, σ. 172, ἀριθ. 1111-1112, πίν. 11, ἀριθ. 121-122

(Πίν. IV ἀριθ. 30)

Ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τοὺς τρεῖς «θησαυροὺς» τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ποιοτικά καὶ ποσοτικά συγκεντρώνει ἐκεῖνος ποὺ βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο Ρούση στῇ Θήβᾳ καὶ ποὺ χρονολογικά εἶναι ὁ μεταγενέστερος. Ἡ μελέτη του μᾶς ἔδωσε ἓνα καινούργιο στοιχεῖο, σχετικὰ μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν 1/2 τεταρτηρῶν, ποὺς ἕως τώρα γνωρίζαμε ὅτι κόβονταν σὲ σχῆμα ἐπίπεδο. Ἡ ἀνέυρεση ὅμως τριῶν νομισμάτων αὐτῆς τῆς κατηγορίας τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ (ἀρ. καταλ. 1-3) σὲ σχῆμα σκυφωτό¹³, ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ τῆς ὑποδιαίρεσης αὐτῆς μὲ δύο διαφορετικούς τρόπους κοπῆς. Γενικὰ ὁ τύπος αὐτὸς ἔχει ἀποδοθεῖ ἀπὸ τοὺς *M. Hendy* καὶ *C. Morrißson*, σὲ ἀβέβαιο ἐλληνικὸ νομισματοκοπεῖο¹⁴. Ὑπάρχουν δύο βασικά ἐρωτήματα: α) τῆς ταύτισης τοῦ νομισματοκοπεῖου καὶ β) τῆς ἀνέυρεσης τῆς αἰτίας ποὺ κόπηκαν μὲ τὸ κοῖλο σχῆμα τῶν τραχέων. Ἡ ἀπάντηση στὸ πρῶτο ἐρώτημα θὰ δοθεῖ μελλοντικά, ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη τῶν «θησαυρῶν» ἐκείνων ποὺ φυλάσσονται σὲ διάφορα μουσεῖα, ὅπως καὶ μὲ τὴν ἀνέυρεση νέων «εὐρημάτων». Τότε μόνο θὰ ἔχουμε τὴ δυνατότητα μιᾶς πληρέστερης στατιστικῆς μελέτης τῶν διαφόρων περιοχῶν εὕρεσης τῶν τύπων αὐτῶν¹⁵.

Ἡ ἀπάντηση στὸ δεύτερο ἐρώτημα παρουσιάζει, κατὰ τὴ γνώμη μου, σοβαρὲς δυσκολίες γιατί ἕως τώρα δὲν ἔχουμε, ἀπὸ ὅσα γνωρίζω, ἄλλα παρόμοια παραδείγματα. Ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι ἔγινε ἓνα λάθος στὸ κτύπημα, τὸ πρόβλημα ἀπλουστεύεται· ἐὰν ὅμως ἀποδεχθεῖ μελλοντικά ὅτι κόβονταν 1/2 τεταρτηρὰ τοῦ τύπου τοῦ Μανουὴλ Α΄ σὲ σχῆμα κοῖλο, παράλληλα μὲ τὰ ἄλλα τραχέα, τότε θὰ πρέπει νὰ διερευνηθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο μήπως τὰ νομίσματα αὐτὰ εἶναι πρόδρομοι τῶν μετέπειτα μικρῶν λατινικῶν ἀπομιμήσεων. Στὴ συνέχεια θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ ἡ ὑπαρξὴ κάποιου ἄλλου ἐργαστηρίου στὸν ἐλλαδικὸ ὡρο, ἐκτὸς ἐκείνου τῆς Θεσσαλονίκης, γιὰ τὶς λατινικὲς ἀπομιμήσεις. Οἱ στατιστικοὶ πίνακες τοῦ περιεχομένου τῶν τριῶν «θησαυρῶν» μᾶς δίνουν τὴ δυνατότητα νὰ σκεφθοῦμε γιὰ τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ ἑνὸς νομισματοκοπεῖου στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα. Στὸν «θησαυρὸ» Α΄ ἀπὸ τὸ Λιβάδι Ἑλασ-

13. *Μ. Οἰκονομίδου*, ΑΔ, δ.π., σ. 14, σημ. 6.

14. α) *Hendy*, σ. 121, πίν. 18, ἀριθ. 1-2 καὶ BNC, δ.π., σ. 721. β) Γιὰ τὴ συνύπαρξιν τῶν 1/2 τεταρτηρῶν μὲ τὰ ἀπὸ κράμα τραχέα βλ. *Γ. Τουράτσογλου - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα*, ΑΔ 31 (1976), Μέρος Α΄-Μελέται, σ. 38.

15. Βλ. *Hendy*, σ. 128/129, σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἄλλου νομισματοκοπεῖου στὸν ἐλλαδικὸ ὡρο, ἐκτὸς τῆς Θεσσαλονίκης. Προτείνονται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὡς πιθανὰ ἐργαστήρια ἡ Ἀθήνα, ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Θήβα.

σόνας, τὸ σύνολο τῶν νομισμάτων εἶναι λατινικὲς ἀπομιμήσεις μικροῦ μεγέθους· ἔχουμε ἓνα ποσοστὸ 95.32%. Ἐξάλλου ὁ «θησαυρὸς» Γ' ἀπὸ τῆς Θήβας παρουσιάζει περίπου τὴν ἴδια εἰκόνα σχετικὰ μὲ τὶς λατινικὲς ἀπομιμήσεις, ἀφοῦ βρέθηκε ἓνα ποσοστὸ 92.57% γιὰ ἐκεῖνες τοῦ μικροῦ μεγέθους καὶ 2.23% γιὰ ἐκεῖνες τοῦ μεγάλου μεγέθους. Θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ καὶ ὁ μέγας «θησαυρὸς» τοῦ Βόλου¹⁶ ποὺ πιθανότατα ἡ μελέτη του νὰ μᾶς δώσει καθοριστικὰ στοιχεῖα, γιὰ τὴν ἐντόπιση ἑνὸς ἐργαστηρίου στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα.

Ἐπίσης μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ λατινικὴ ἀπομίμηση C μεγάλου μεγέθους, τοῦ νομισματοκοπεῖου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (βλ. κατὰλ. ἀριθ. 25), ποὺ εἶναι κτυπημένη πάνω σὲ νόμισμα τοῦ Θεοδώρου Α' Λασκάρεως τοῦ νομισματοκοπεῖου τῆς Νικαίας, τῆς 2ης κοπῆς. Ἡ ἀνέυρεση αὐτοῦ τοῦ νομίσματος στὸν «θησαυρὸ» τῆς Θήβας μᾶς δίνει ἓνα «post quem» γιὰ τὶς λατινικὲς ἀπομιμήσεις τῆς κατηγορίας C, μερικὰ χρόνια μετὰ τὸ 1208¹⁷.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ πολλοὺς μελετητές, ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ κράμα τραχέα¹⁸, τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰώνα καὶ ἀργότερα, εἶναι ψαλιδισμένα εἴτε σὲ κανονικὸ σχῆμα, εἴτε ἀκανόνιστο. Ἐχουν γραφεῖ κατὰ καιροὺς διάφορες ἀπόψεις τόσο γιὰ τὴ χρονολογία τους, ὅσο καὶ γιὰ τὴν αἰτία αὐτοῦ τοῦ ψαλιδίσματος¹⁹. Ἡ λεπτομερειακὴ δημοσίευση ὅσο τὸ δυνατόν

16. Μ. *Oeconomides*, δ.π., σ. 123. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σύντομης ἐπίσκεψός μου στὸ μουσεῖο τοῦ Βόλου τὸ 1976, μπόρεσα νὰ δῶ καὶ πάλι τὸν «θησαυρὸ» αὐτὸν ποὺ εἶχα ἐντοπίσει πρὶν δέκα χρόνια. Σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ «εὑρημα» αὐτὸ περιέχει ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο ποσοστὸ «πιστῶν ἀπομιμήσεων», κυρίως τοῦ τύπου Α, ὅπως καὶ ἓναν σημαντικὸ ἀριθμὸ λατινικῶν ἀπομιμήσεων. Ἐξάλλου στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν φυλάσσεται ἄλλο ἓνα σημαντικὸ εὑρημα τοῦ 13ου αἰώνα, ποὺ προέρχεται κι αὐτὸ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ἀπὸ τὸ Καρατσὸλ τοῦ Τυρνάβου (Ἀργυροπούλι). Ὁ θησαυρὸς αὐτὸς βρέθηκε τὸ 1888 στὴ θέση τοῦ ἀρχαίου φρουρίου, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸ χωριὸ Καρατσὸλ. Περιέχει 812 ἀπὸ κράμα τραχέα, ποὺ τὰ 722 εἶναι λατινικὲς ἀπομιμήσεις μεγάλου καὶ μικροῦ μεγέθους (βλ. Δελτίον Ἀρχαιολογικὸν 1888, τόμος Δ', σ. 37, ἀριθ. 9 καὶ σ. 42, ἀριθ. 18).

17. Βλ. *J. Touratsoglou*, BS, δ.π., σ. 136 καὶ 160, πίν. III (1218-1219). *M. Metcalf*, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, London 1979, σ. 126: «The issue of Type A (in both modules) almost certainly began, before that of trachea of Theodore I; but Types B and C appear relatively late in the hoard-sequence...».

18. Γιὰ τὸν ὅρο τραχὺ βλ. σχετικὰ: *Hendy*, σ. 29-31. *T. Bertelè*, *Numismatique Byzantine. Édition mise à jour et augmentée de planches par Cécile Morrisson*, Wetteren 1978, σ. 54-55 καὶ σ. 54, σημ. 1. *Ph. Grierson*, *Byzantine Coins*, London 1982, σ. 9, 195, 218, 346.

19. *D. M. Metcalf*, *Coinage in the Balkans 820-1355*, Thessaloniki 1965, σ. 123: «In Constantinople itself, the Latin Emperors called in the scyphate bronze which they found still circulating there, clipped the flans to a size more like that of a west European denier, resilvered them and put them back into use». *Hendy*, σ. 179-181 (προσπαθεῖ νὰ ἀντικρούσει τὸν *M. Metcalf*). *A. A. Gordus-D. M. Metcalf*, *Neutron Activation Analyses of Byzantine Neatly-Clipped Trachea of the Late Twelfth*

περισσότερων «θησαυρῶν» τοῦ 13ου αἰώνα καὶ ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο²⁰, νομίζουμε ὅτι θὰ συντελέσει στὴν ἀκριβέστερη ἐπίλυση τοῦ προβλήματος τῶν ψαλιδισμένων ἀπὸ κράμα τραχέων. Σὲ τοῦτο τὸ ἄρθρο θὰ περιοριστοῦμε νὰ κάνουμε ὀρισμένες παρατηρήσεις μὲ βάση τὸ περιεχόμενο τῶν δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς ὑστεροβυζαντινοὺς «θησαυροὺς» ποὺ ταξινομήθηκαν, μιᾶς κι ἐκεῖνος ἀπὸ τὸ Λιβάνι τῆς Ἑλασσόνας (Α'), περιέχει σχεδὸν στὸ σύνολό του λατινικὲς ἀπομιμήσεις μικροῦ μεγέθους (βλ. σ. 985-986). Στους «θησαυροὺς» ἀπὸ τὸ Μικρὸ Ἐλευθεροχώρι Ἑλασσόνας (Β') καὶ ἀπὸ τὴ Θήβα (Γ') βρέθηκε ἕνας ἀρκετὰ σημαντικὸς ἀριθμὸς ψαλιδισμένων νομισμάτων, ποὺ τὰ πῶς χαρακτηριστικὰ δείγματα ἐπισημαίνουμε στὸν κατάλογο. Στὸ «εὐρημα» Β' ὑπάρχει ἕνα ποσοστὸ τέτοιων νομισμάτων τοῦ Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου Κομνηνοῦ τῆς II κατηγορίας τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξάλλου στὸ «εὐρημα» Γ', ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατηγορία C τῶν «πιστῶν ἀπομιμήσεων» (βλ. σ. 990), ἔχουμε ἕναν συγκριτικὰ ἱκανοποιητικὸ ἀριθμὸ ψαλιδισμένων νομισμάτων στὶς λατινικὲς ἀπομιμήσεις μεγάλου μεγέθους, τόσο τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅσο καὶ τῆς Θεσσαλονίκης²¹ (βλ. σ. 990). Ἐπίσης ἐπισημαίνουμε καὶ τὸ πολυγωνικὰ ψαλιδισμένο νόμισμα τοῦ Ἰωάννη Κομνηνοῦ Δούκα (;).

Στὶς λατινικὲς ἀπομιμήσεις μεγάλου μεγέθους ὑπερτερεῖ σὲ ἀριθμὸ τὸ νομισματοκοπεῖο Κωνσταντινουπόλεως σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνο τῆς Θεσσαλονίκης. Στὸν «θησαυρὸ» Β' τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν νομισμάτων εἶναι τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ τύπου A, ποὺ κι αὐτὸς ὑπερτερεῖ ἀριθμητικὰ, τόσο στὶς μεγάλου μεγέθους, ὅσο καὶ στὶς μικροῦ μεγέθους λατινικὲς ἀπομιμήσεις. Στὸν «θησαυρὸ» Γ' παρατηρεῖται ἐπίσης μιὰ σημαντικὴ ποσοτικὴ διαφορὰ ὑπὲρ τοῦ ἐργαστηρίου τῆς πρωτεύουσας μὲ ποσοστὸ 85.6%, ἔναντι ἐκείνου τῆς Θεσσαλονίκης μὲ ποσοστὸ 14.4⁰/₂₂.

Καὶ στους τρεῖς «θησαυροὺς» δὲν παρατηρήθηκαν στὰ νομίσματα ἔχνη ἐπαργύρωσης γι' αὐτὸ καὶ τὰ ὀνομάζουμε μὲ τὸν ὄρο ἀπὸ κράμα τραχέα²³.

Century, NCirc 1974, σ. 55-56. D. M. Metcalf, The Istanbul Hoard of 1946 and the Date of the Neatly-Clipped Trachea, NCirc 1975, σ. 330-331. D. M. Metcalf, Coinage and Coin Finds Associated with a Military Presence in the Medieval Balkans (Frappe et Ateliers Monétaires dans l'Antiquité et Moyen Âge), Belgrade 1976, σ. 92-93. Ph. Grierson, The Date and Fineness of Byzantine Neatly-Clipped Trachea, NCirc 1975, σ. 58. Ph. Grierson, Byzantine coins, ὅ.π., σ. 220, 237 καὶ σ. 331, σημ. 236.

20. Παραμένουν ἀκόμη ἀδημοσίευτοι θησαυροὶ στὰ ἐλληνικὰ μουσεῖα, ποὺ ποσοτικὰ καὶ ποιοτικὰ εἶναι πολὺ ἀξιόλογοι. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω: Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, Ἀρχαιολογικὰ Μουσεῖα Βόλου, Ἰωαννίνων, Ρεθύμνου.

21. Βλ. Γ. Τουράτσογλου - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, ὅ.π., σ. 38 καὶ 40.

22. Βλ. σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ M. Metcalf, Coinage in South-Eastern Europe 820-1396, σ. 136.

23. Βλ. T. Bertelè-Cécile Morrisson, ὅ.π., σ. 95-96 καὶ σ. 95, σημ. 2: «L'étude de

Γενικὰ ἐντυπωσιάζει ἡ ἀνεύρεση τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ λατινικῶν ἀπομιμήσεων μικροῦ μεγέθους τοῦ τύπου Α, στοὺς «θησαυροὺς» ἀπὸ τὸ Λιβádi 'Ελασσόνας καὶ τὴ Θήβα (βλ. συγκριτικὸ πῖνακα). Μιὰ δελεαστικὴ σκέψη ἔρχεται στὸ νοῦ, μετὰ τὴ διαπίστωση αὐτή, μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ ἓνα ἐργαστήριο κοπῆς νομισμάτων, ποὺ θὰ ἐκάλυπτε τὶς ἀνάγκες τῆς κεντρικῆς καὶ νότιας Ἑλλάδας. Ἴσως ἡ Θήβα²⁴ συγκεντρώνει τὶς μεγαλύτερες πιθανότητες, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐφόσον καὶ πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰῶνα ὁ Guillaume I de la Roche ἄρχισε νὰ κόβει τὰ πρῶτα δηνάρια-τορνέσια στὴν πόλη αὐτή²⁵.

Ἄς εὐχηθοῦμε, ὅτι ἡ συνεχιζόμενη ἐρευνα καὶ μελέτη τῶν «θησαυρῶν» τοῦ 13ου αἰῶνα ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο θὰ μᾶς δώσει νέα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ σχηματίσουμε μιὰ πληρέστερη εἰκόνα, γιὰ μιὰ πραγματικὰ ἐντυπωσιακὴ νομισματοκοπία.

ce groupe de monnaies concaves de cuivre, qui ne sont jamais argentées comme les staména du XII siècle...».

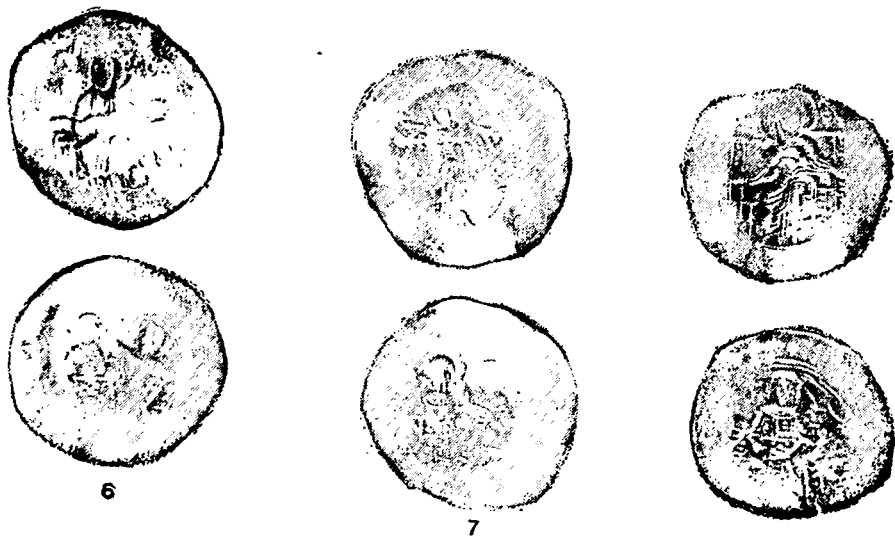
24. Ὁ Μ. Metcalf, στὸ ἄρθρο τοῦ Coinage and Coin Finds Associated with a Military Presence in the Medieval Balkans, δ.π., σ. 94, ἐπισημαίνει τὴν παρουσία τῶν λατινικῶν ἀπομιμήσεων μικροῦ μεγέθους στὴ Θήβα: «Nor can one suppose that Latin trachea were deliberately excluded from the currency of the lordship of Athens, for they are commonly found at Thebes».

25. Βλ. Μίνα Κρίκου-Γαλάνη, Φραγκικὸ Εὐρημα Ἀττικῆς (;) 1967, ΑΔ 31 (1976), Ἀθήνα 1980, σ. 342, σημ. 33.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

«Θησαυρός» Α': Λιβάδι Ἐλασσόνας

«Θησαυρός» Β': Μικρὸ Ἐλευθεροχώρι Ἐλασσόνας

ΠΙΝΑΚΑΣ II

9

10

11

12

13

14

15

«Θησαυρός» Β': Μικρὸ Ἐλευθεροχώρι Ἐλασσόνας

ΠΙΝΑΚΑΣ III

16

17

19

18

20

21

22

24

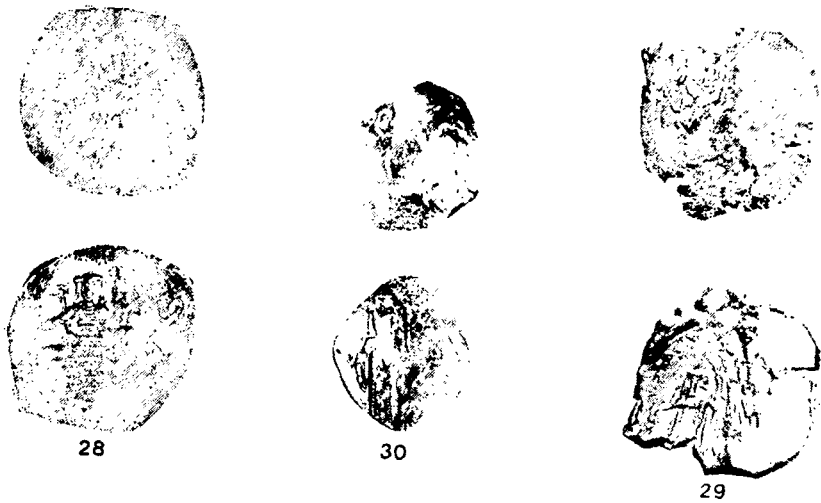
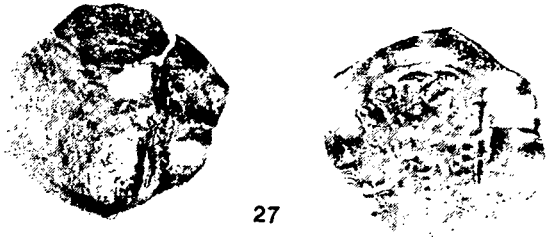
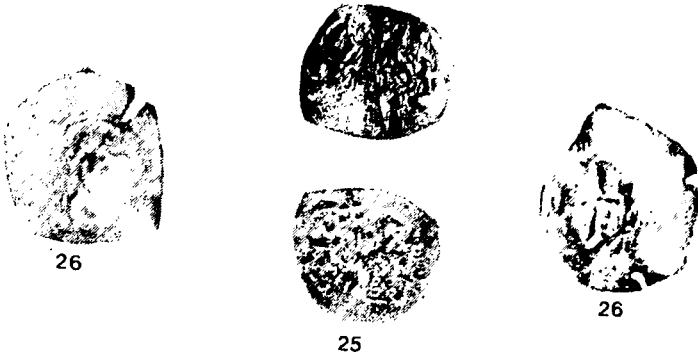

23

24

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

«Θησαυρός» Γ': Ἀπὸ Θήβα

« ΘΗΣΑΥΡΟΙ »	ΚΩΝ/ΠΟΛΙΣ	« ΠΙΣΤΕΣ ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΙΣ »	ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΙΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ	ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΙΣ ΜΙΚΡΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ	ΝΙΚΑΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
Α' ΛΙΒΑΔΙ ΕΛΑΣΣΙΟΝΑΣ	0.78%	3.90%	—	95.32%	—	—
Β' ΜΙΚΡΟ ΕΛΕΥΘΕΡΟΧΩΡΙ ΕΛΑΣΣΙΟΝΑΣ	31.60%	54.50%	11%	2.42%	0.48%	—
Γ' ΘΗΒΑ	0.48%	2.55%	2.23%	92.57%	0.47%	1.70%

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

**DER BEITRAG DER BYZANTINISCHEN GELEHRTEN ZUR
ABENDLÄNDISCHEN RENAISSANCE DES 15. JH.**

EVANGELOS KONSTANTINOU /Würzburg

Die Frage nach dem Beitrag der byzantinischen Gelehrten zur abendländischen Renaissance ist nicht neu¹. Seitdem Jacob Burckhardt mit seinem Buch "Die Kultur der Renaissance in Italien" im Jahre 1860 das Interesse für die Renaissance neu geweckt hatte, gab es rege Auseinandersetzungen über das "goldene Zeitalter des Lichtes", wie gewöhnlich die Renaissance von ihren eigenen Gewährsmännern genannt wird. Die Beiträge, die der (204). Band der Wissenschaftlichen Buchgesellschaft "Wege der Forschung"², herausgegeben im Jahre 1969 von August Buck, enthält, und die hier zitierte reiche Bibliographie, liefern das beste Zeugnis dafür. Die These Burckhardts, daß nicht die Wiedererweckung des klassischen Altertums allein zur italienischen Renaissance beigetragen habe, sondern "ihr enges Bündnis mit dem... italienischen Volksgeist die abendländische Welt bezwungen hat"³, erschütterte die von den Protagonisten der Renaissance selbst überlieferte Überzeugung, daß der Humanismus die Hauptrolle bei der neuen geistigen Bewegung gespielt hatte.

Die Erneuerung der antiken Bildung war für die Humanisten der Renaissance der einzige Weg zur Erneuerung des gesamten geistigen Lebens ihrer Zeit. Daher die unbändige Begeisterung bei der Entdeckung von antiken Handschriften. Die Humanisten der Renaissance sind sich der Erneuerung der klassischen Bildung bewußt.

1. Darüber siehe auch, *D. A. Zakythinos*, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν ἀναγέννησιν, ΕΕΦΣΙΑ, Τόμ. 5 (1954) 126-138; *Ders.*, 'Αναγέννησις καὶ 'Αναγεννήσεις, Athen 1978; *J. Verpeaux*, Byzance et l'Humanisme, Bulletin de l'Association Guillaum Budé, Oktober (1952) 25-38; *Fr. Masai*, Le Problème des Influences byzantines sur le platonisme Italien de la Renaissance, Jannuar (1954) 82-90; *R. R. Bolgar*, Classical influences on European culture A.D. 500-1500, Cambridge 1971; *G. Voigt*, Die Wiederbelebung des classischen Altertums, Berlin 1893; *K. Setton*, The Byzantine Background to the Italian Renaissance "Proceedings of the American Philosophical Society", C, No 1 (1965) 1-76; *J. Nordström*, Moyen Âge et Renaissance, Paris 1933; *D. J. Geanakoplos*, "Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Übers. von Ch. G. Patrinelis, Athen 1965; *G. Cammelli*, I dotti bizantini e le origini dell' umanesimo 1: Manuele Crisolora; 2: Giovanni Argiropulo, Florenz 1941.

2. Zu Begriff und Problem der Renaissance (WdF, Bd. CCIV, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1969).

3. *J. Burckhardt*, Die Kultur der Renaissance..., S. 129.

Für Coluccio Salutati, im Jahre 1395 sind Dante, Petrarca und Boccaccio die Vorkämpfer der Erneuerung antiker Bildung. Letzterer spricht mit Bewunderung von antiken Autoren, "die nach vielen Jahrhunderten nach Etrurien zurückgerufen worden waren"⁴. Ähnlich äußert sich später Palmieri in seiner Abhandlung "Della Vita Civile", wenn er betont, daß die Pflege der freien Künste 800 Jahre lang vernachlässigt worden war⁵. Seinem Freund, Leonardo Bruni, schreibt er die Rolle des Erneuerers zu, der wiederum als Protagonist der Wiederbelebung klassischer Bildung den byzantinischen Humanisten Manuel Chrysoloras neben Petrarca benennt⁶. Mit der Geschichte der Erneuerung der Bildung befaßt sich Bruni in der Biographie, die er über den Vater der Erneuerung der klassischen Bildung, Petrarca, schrieb. Derselbe Enthusiasmus über die Wiederentdeckung des klassischen griechischen Geistes herrscht auch etwa gleichzeitig in den Kreisen der Universität von Oxford, als der Herzog von Gloucester ihr Bücher antiker Autoren schenkte. In dem Brief der Vertreter der Universität an den Patricino spüren wir deutlich die Bewunderung für die Wiederentdeckung der klassischen Literatur: "Grece, que multis iam seculis littere sepulte fuerant, revixere. Nunc Grecos Philosophos, bene vivendi magistros, Platonem, Aristotelem, ceteros, quoque superficie tenus, et intute uti per priores translaciones, sed intus et in profundo (Latinis) cervendi copia datur"⁷. Dieselbe Überzeugung vertritt auch Lorenzo Valla, Vespasiano (da Birtieci), der mit Nachdruck betont, daß es tausend Jahre lang in Florenz keine Autoren gab, "bis zur Zeit Dantes, Petrarcas, Coluccio Salutatis und Luigi Marsigliis"⁸.

Derselben Meinung ist auch der deutsche Humanist Johann Reuchlin, der die Rolle Florenz auf diesem Gebiet besonders hervorhebt, Erasmus u.a.

Diejenigen Erforscher der Renaissance, die mit den erwähnten italienischen Humanisten in der Wiederbelebung des klassischen Altertums einen der Hauptimpulse der neuen Zeit sahen, betonten ausdrücklich die Rolle der byzantinischen Humanisten vor und nach dem Fall Konstantinopels für die abendländische Renaissance des 15. Jahrhunderts.

4. *H. Weisinger*, Die Erneuerung der Bildung in Selbstzeugnissen der Renaissance (WdF, Bd. CCIV, S. 231).

5. Ebenda S. 231.

6. Ebenda S. 231.

7. 152, To the Duke of Gloucester, 1441, in: *Epistolae Academiae Oxon.*, ed. Henry Anstey (Oxford: Clarendon Press 1898), I, 203; cf. *H. Weisinger*, S. 233.

8. Ebenda S. 234.

In diese Kategorie gehören viele Gelehrte von Hodius, Tiraboschi, Gibbo, Villemain, Brunet de Presles, Voigt, bis Vasiliev, Zakythinos, Kenneth M. Setton, Cammelli, Fr. Masai, D. J. Geanakoplos, Steven Runciman u.a.

Nachdem aber die neuere Forschung der Mediävistik die Periodisierung der Geschichte, wie sie von Petrarca und den anderen italienischen Humanisten entwickelt wurde und später ihre eifrigen Anhänger in Hegel und Burckhardt fand, in Frage gestellt hatte, geriet auch die Theorie von der ausschlaggebenden Bedeutung der byzantinischen Gelehrten für die abendländische Renaissance im 15. Jh. ins Schwanken. Jetzt wird das Mittelalter nicht mehr als das 'finstere Zeitalter' betrachtet, eine Bezeichnung, die von den Wissenschaftlern auf Petrarca zurückgeführt wird⁹, sondern als eine wichtige Epoche abendländischer, geistiger Tradition, die von der Renaissance des 14.-16. Jh. nicht getrennt werden kann¹⁰. Mit anderen Worten wurde die Bedeutung der Renaissance als Zeitwende von einer großen Reihe Mediävisten, wie Gebhard, Thode, Sabatier, Burdach, Curtius, Carl Neumann, in Frage gestellt¹¹. Man kam sogar aus diesem Lager zu extremen Schlußfolgerungen, die jegliche Originalität der abendländischen Renaissance absprachen und sie nur für eine einfache Folge der Renaissance des 12. Jh. hielten. An erster Stelle der Anhänger dieser Theorie stehen: Johann Nordström¹², Etienne Gilson, Ch. H. Haskins und v.a. Jacques Bulenger, der im Jahre 1934 entschieden feststellte, "daß das wahre Jahrhundert der Renaissance das 12. Jahrhundert sei"¹³. Man hat sogar von mehreren Renaissanceen gesprochen. Der hervorragendste Vertreter dieser Richtung ist E. Panofsky mit seiner Arbeit 'Renaissance and Renascences in Western Art'¹⁴. Nebenbei sei noch an Friedrich Schlegel erinnert, der die Bedeutung der Renaissance als Wiedergeburt der Wissenschaften verneinte und

9. Vgl. *Theodor E. Mommsen*, Der Begriff des "Finsteren Zeitalters" bei Petrarca (WdF, Bd. CCIV, S. 176).

10. *August Buck*, zu Begriff und Problem... (WdF, Bd. CCIV, S. 18).

11. *Hans W. Eppelsheimer*, Das Renaissance-Problem (WdF, Bd. CCIV, S. 105).

12. *Moyen âge et Renaissance*, Paris 1933.

13. *Le vrai siècle de la Renaissance*, in: *Humanisme et Renaissance* 1 (1934), 30. Darüber siehe auch *F. Patzelt*, Die Karolingische Renaissance; Beiträge zur Geschichte der Kultur des frühen Mittelalters Wien 1924; *H. Neumann*, Karolingische und Ottonische Renaissance, Frankfurt 1926; *C. H. Haskins*, The Renaissance of the twelfth century, Cambridge 1927; *Eva Mathews Sanford*, The Twelfth century Renaissance or Proto-Renaissance, *Speculum*, Bd. 26 (1951) 635-642 und *D. A. Zakythinos*, 'Αναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις, S. 162.

14. 2 Aufl. New York 1971.

sie für eine heidnisch-dämonische Bedrohung des christlichen Abendlandes hielt¹⁵.

Die neuen Ergebnisse der Mediävistik-Forschung ließen auch unsere Frage über den byzantinischen Beitrag zur abendländischen Renaissance nicht unberührt. Nachdem neue Faktoren zur Entstehung der Renaissance entdeckt wurden, wie z.B. den politischen—mit der Entwicklung der Nationalstaaten und der autokratischen Fürstentümer—, die neue geldwirtschaftliche Bewegung, die die übrigen Lebensinhalte beherrschte¹⁶ und generell die Verselbständigung des Individuums und die Entwicklung eines freien rationalen Denkens, das die mittelalterliche Herrschaft von Autoritäten ablehnte, verlor auch die These von dem griechisch-byzantinischen Faktor der Renaissance an Boden. Schon seit der Zeit der Aufklärung, die die Renaissance für eine der ersten "Revolutionen des menschlichen Geistes" hielt, äußern sich diese Zweifel an der erwähnten These. Voltaire z.B. meinte, "nicht der Belehrung durch die geflüchteten Griechen, sondern der schöpferischen Begabung der Toskaner ist die Kunst der Renaissance zu verdanken"¹⁷. Florenz soll aus eigener Kraft ein neues Athen geworden sein. Diese Theorie rückte wieder ins Zentrum des Interesses als Carl Neumann im Jahre 1903 auf dem deutschen Historikertag in Heidelberg mit seinem Vortrag über "Byzantinische Kultur und Renaissancekultur"¹⁸ die Bedeutung der byzantinischen Vermittlungsrolle für die italienische Renaissance des 15. Jh. ablehnte. Die These Neumanns, daß die antike Literatur in der byzantinischen Kultur eine sehr geringe Schöpferkraft bewiesen hatte, erweiterte der Byzantinist August Heisenberg, indem er "weder dem byzantinischen Volke noch der übrigen orthodoxen Welt von Osteuropa eine wahre Renaissance"¹⁹ zubilligte.

Was kann man nun in Anbetracht der bisher geäußerten Meinungen über unsere Frage sagen? Ich glaube, daß die bisherigen Forschungen über die Rolle von Byzanz in der abendländischen Renaissance des 15. Jh. zu dem Ergebnis führen, daß die Wahrheit in der Mitte der erwähnten extremen Positionen liegt. Dies wollen wir in der Kürze

15. Geschichte der alten und neuen Literatur, hg. u. eing. v. H. Eichner, Paderborn 1961, 253. Dazu siehe auch A. Buck (WdF, Bd. CCIV, S. 14).

16. Siehe Alfred von Martin, Soziologie der Renaissance, 3. Aufl. München 1974, S. 25.

17. "Ils (les Toscans) firent tout renaître par leur seul génie" (Essai sur les mœurs et l'esprit des nations, chap. LXXXII, éd. R. Pomeau, Paris 1963, I, 766.

18. Berlin u. Stuttgart, 1903, S. 40-41; Dazu vgl. auch D. A. Zakynthinos, Τὸ Πρόβλημα τῆς ἐλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν ἀναγέννησιν, S. 128.

19. Historische Zeitschrift, Bd. 133 (1926) 412.

anhand einiger Beispiele erläutern: Wenn der florentinische Kanzler, Leonardo Bruni, behauptet, "daß der byzantinische Humanist Manuel Chrysoloras ihn inspiriert hätte, eine fremde Sprache, d.h. Griechisch zu lernen, die keiner von den Italienern der letzten sieben Jahrhunderte verstehen konnte"²⁰, so handelt es sich um eine Übertreibung. Gewiß brachte die Eroberung des weströmischen Reiches durch die Germanen und Franken und die spätere Trennung zwischen ost- und weströmischem Reich eine gewisse Zäsur für die griechischen Studien im Westen. Während des ganzen Mittelalters war vor allem in Süditalien die griechische Sprache und die griechische Literatur nicht verschwunden. In den griechischen Klöstern, z.B. im Casole²¹ und San Salvatore, gab es griechische Handschriften klassischer Texte und in Neapel wurden zur Zeit Petrarca's einige griechische Texte ins Lateinische übersetzt.

Kenneth Setton hat in seinem Aufsatz (*The Byzantine Background to the Italian Renaissance*, 1956) wie auch Walter Berschin in seinem Kapitel 'Griechisches im lateinischen Mittelalter' im 3. u. 4. Heft des I. Bandes des Reallexikons der Byzantinistik (1969-1970) die verschiedenen Stationen der griechischen Studien im Westen hervorragend dargestellt. Besonders hoch war das Ansehen des Griechischen in Italien unter den Goten des 6. Jh., bei den Iren im frühen Mittelalter, im Karolingischen Reich, im 10. Jh. unter den Ottonen und bei den Normannen in Unteritalien, in England während des 13. Jh. und ferner im 14. u. 15. Jh. in Italien, vor allem in Florenz.

Die kappadokischen Kirchenväter, denen es gelungen war, eine harmonische Synthese aus antiker Philosophie und christlicher Theologie zu schaffen, waren die wichtigsten Gewährsmänner auch für die Westkirche. Dasselbe kann man auch über die byzantinische Askese und Mystik sagen, seit dem östliche Mönche in enger Berührung zum Westen kamen. Die monastischen Regeln Basilios des Großen waren die wichtigste Stütze für den westlichen Orden der Benediktiner. Sehr früh wird die platonische und neuplatonische Philosophie in Italien durch die Übersetzungen des platonischen Timaios von dem Christen Chalcidius im 4. Jh. und die Isagoge des Porphyrios durch Marius Victorinus vertreten. Viele Werke der griechischen Kirchenväter wurden in dieser frühen Zeit übersetzt. Rom wird im frühen Mittelalter ein Zufluchtsort

20. J. Sandys, *A History of classical Scholarship*, II, 19-20; cf. D. J. Geanakoplos, "Ελληνες λόγιοι..." S. 32.

21. Vgl. Ch. Diehl, *Le monastère de S. Nicolas di Casole, près d'Otrante d'après un manuscrit inédit, "Melanges d'archéologie et d'histoire"* 6 (1886) 173-188; D. J. Geanakoplos, S. 30.

für griechische Mönche, die infolge der monotheletischen und ikonoklastischen Streitigkeiten im 7. bis zum 9. Jahrhundert hier griechische Klöster gründeten. Nicht wenige Griechen und Syrer bestiegen bis zur Mitte des 8. Jh. die Cathedra Petri. Ein Höhepunkt für den griechischen Einfluß im Westen bedeutet die Verbreitung der Werke des Ps.-Dionysios Areopagites, die der Übersetzung eines Iren, Johannes Scottus Eriugena, der seit etwa 845 in Gallien weilte, zuzuschreiben ist. Die mystische Theologie des Ps.-Dionysios fand im Westen begeisterte Anhänger, seit dem der byzantinische Kaiser Michael II. 827 in Compiègne die vier theologischen Schriften und die zehn Briefe des Ps.-Dionysios Areopagites Kaiser Ludwig dem Frommen überreichte²².

Die ost-westlichen kirchlichen Kontroversen brachten ein starkes Interesse für Übersetzungen griechischer theologischer Schriften mit sich. Die wichtigsten unteritalischen Zentren griechisch-lateinischer Beziehungen im 11. Jh. sind Amalfi und Salerno²³, die für die Verbreitung der griechischen Studien Enormes geleistet haben. Nach dem endgültigen Schisma 1054 kamen mehrmals östliche und westliche Theologen zusammen und disputierten eifrig über ihre dogmatischen Streitfragen. Allmählich entstand in Konstantinopel eine blühende Kolonie von Italienern, die hier wirtschaftliche Interessen verfolgten²⁴. Auch begab sich eine Reihe Italiener nach Konstantinopel um hier an Ort und Stelle die griechische Literatur studieren zu können. Das beste Beispiel für das 11. Jh. bietet Johannes Italos, der aus der Lombardei stammte²⁵.

Die Kreuzzüge und die lateinische Eroberung Konstantinopels i.J. 1204 brachten das Abendland in unmittelbare Berührung mit der byzantinischen Welt. Seit dieser Zeit konnte sich das byzantinische Reich nie wieder erholen. Die verheerende Katastrophe der lateinischen Eroberung der byzantinischen Hauptstadt hatte den geistigen Erneuerungsbemühungen unter den Komnenen für immer ein Ende bereitet. Auf diese unglückliche Weise kam eine Menge griechischer Handschriften als Beute nach dem Westen. Die Zeichen des Verfalls werden jetzt immer deutlicher am byzantinischen Horizont. Die Restaurationsbemühungen

22. Siehe *W. Berschin*, a.o. S. 260; Dazu vgl. auch *D. A. Zakythinos*, 'Αναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις, S. 167-168.

23. Darüber siehe *P. Kristeller*, Beitrag der Schule von Salerno zur Entwicklung der scholastischen Wissenschaft im 12 Jh. in *Artes liberales*, hg. v. *J. Koch*, Lei. Köln 1959, S. 84-90.

24. Dazu vgl. *Ch. Diehl*, La Colonie vénétienne à Constantinople, "Etudes byzantines", Paris 1905.

25. Über Leben u. Werk des Joh. Italos siehe *P. Joannou*, Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Johannes Italos, Buch-Kunstverlag Ettal 1956.

der Palaiologen nach Wiederherstellung der byzantinischen Herrschaft, trugen zwar bei zu einer Wiederbelebung der klassischen Studien in Byzanz und zu einer kulturellen Blüte, die aber in Anbetracht der zunehmenden osmanischen Gefahr nicht von Dauer sein konnte. Während dieser letzten byzantinischen Periode wird aufgrund der erwähnten politischen Lage der Kontakt mit dem Westen permanent gesucht. Es entsteht sogar ein großer Kreis byzantinischer Gelehrter, die sich intensiv dem Abendland zuwenden. Sie übersetzen lateinische Werke der scholastischen Theologie wie z.B. des Thomas von Aquino, von den Gebrüdern Prochoros und Demetrios Kydonis und werden von der Gegenpartei als Lateingesinnte verschrien. Diese Männer besitzen eine hohe humanistische Bildung und üben einen großen Einfluß auf den byzantinischen Hof der Palaiologen aus. Sie meinten, die einzige Rettung für das byzantinische Reich könne nur aus dem Westen kommen. Der beste Weg aber, der diese Hilfe garantieren kann, sei die Vereinigung der orthodoxen mit der katholischen Kirche. Daher beginnt ein intensiver ost-west-kirchlicher Kontakt zur Verwirklichung des großen Zieles. Die darauf folgenden Konzilien in Lyon, in Pisa 1409, Konstanz 1414-1418, Basel 1431-1449 und zuletzt in Ferrara-Florenz 1438-1439 waren die besten Wegbereiter für die Wiederbelebung der klassischen Studien in Italien. An diesen Unionsverhandlungen nahmen viele der byzantinischen Humanisten teil, die eine ununterbrochene antike Tradition vertraten. Inzwischen aber hatte sich hier im Westen — seit Dante — eine neue Bewegung angebahnt.

Die überlieferte mittelalterliche Denkweise, die mit der Scholastik verbunden war, befriedigte den Menschen dieses Zeitalters nicht mehr. Er suchte nach neuen Wegen. Dazu wurde er auch von den neuen politischen Entwicklungen ermuntert. Der Drang zu geistiger Freiheit und Verselbständigung des Individuums, die Freude am Diesseits, führte die damaligen Protagonisten der neuen Zeit zu den geistigen Ursprüngen des "Goldenen Zeitalters", der griechischen Antike. In der Wiederbelebung der antiken Studien sahen sie die Erneuerung für das Europa ihrer Zeit.

Wir haben gesehen, daß es während des ganzen Mittelalters immer wieder Höhepunkte in den klassischen Studien gegeben hatte. Jetzt wird aber antike Bildung als etwas ganz Neues betrachtet. Jede Entdeckung einer griechischen Handschrift wird als großes Ereignis gefeiert. Man schrieb sogar aus lauter Freude Gedichte über die Entdeckung klassischer Handschriften, wie z.B. Benvenuto Campesani aus Vicenza (gest. 1323), der die Entdeckung einer Catull-Handschrift in einem

Gedicht verewigte²⁶. „Erst“ — wie August Buck betont —, „als das Bewußtsein des historischen Abstandes zur Antike erwachte, begann der eigentliche Humanismus und mit ihm die Renaissance“²⁷.

Die Gelehrten Italiens, die sich im Laufe des Mittelalters mit antiken Autoren befaßten, hatten in sich ja nicht den Drang und den Willen zur „renovatio studiorum“ verspürt. Die neue Epoche charakterisiert Ernst Cassirer mit den Worten: „Neue Kräfte drängen aus der Tiefe empor und verändern das frühere Gleichgewicht“²⁸. In diesem italienischen Klima fanden die byzantinischen Gelehrten vor allem im 15. Jh. als Lehrer der griechischen Sprache, als Übersetzer und Kommentatoren griechischer Texte, als Schreiber und Sammler antiker Codices begeisterte Aufnahme.

Dieses neue Klima für die griechischen Studien beginnt mit dem Vater des italienischen Humanismus, Petrarca. Am päpstlichen Hof in Avignon begegnete er i. J. 1339 dem Kalabresen Barlaam (gest. 1350), einem Mönch aus dem griechischen Kloster Seminara in Kalabrien, der als Gesandter des damaligen byzantinischen Kaisers an den dortigen Unionsverhandlungen teilnahm. Ihn bat nun Petrarca um griechischen Unterricht. Petrarca erhielt von einem anderen griechischen Gesandten, Nikolaos Sigeros, dem er 1348 in Verona begegnet war, einen Homer-Codex. Die Zeilen des Dankes, die er schrieb, zeigen deutlich die neue innige Haltung zur antiken Literatur dieser Zeit: „Dein Homer“, schrieb er, „ist vor mir stumm, vielmehr bin ich taub vor ihm. Ich freue mich aber schon bei seinem Anblick, oft umarme ich ihn und spreche seufzend: 'o großer Mann, wie wünsche ich dich zu hören'“²⁹.

Auf Betreiben Boccaccios bekam der Schüler Barlaams, Leontios Pilatus, auch ein Kalabrese, den ersten Lehrstuhl für griechischen Unterricht im Jahre 1361 in Florenz³⁰. Ein weiterer Grieche, Symeon Atumanos, Erzbischof von Theben während der Herrschaft der Katalanen, soll in den Jahren 1380-81 griechischen Unterricht in Rom erteilt haben³¹. Das 'goldene Zeitalter' für die humanistischen Studien beginnt in Florenz aber erst mit der Ankunft eines Vertreters der Palaiologischen Renais-

26. Darüber siehe A. Buck (WdF, Bd. CCIV, S. 4 u. B. L. Ullmann, Renaissance- das Wort und der Begriff, S. 273 (WdF, Bd. CCIV)).

27. Ebenda, S. 20.

28. Zur Frage der Eigenständigkeit der Renaissance (WdF, Bd. CCIV, S. 220).

29. Petrarcas Dankesbrief (Fam. XVII 2, 10); Dazu vgl. auch A. Pertusi, *Mél. Tisserant* III, 1964, S. 113 ff.

30. Siehe A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Rom 1964.

31. Vgl. W. Berschin, *Abendland u. Byzanz*, a.o. S. 295-296.

sance, Manuel Chrysoloras, der vorher als Gesandter des byzantinischen Kaisers, Manuel Palaiologos II. (1391-1425) nach Italien gekommen war. Coluccio Salutati berief ihn i. J. 1397 nach Florenz als Lehrer des Griechischen. Eine Fülle begeisterter italienischer Humanisten und Staatsmänner, wie Leonardo Bruni, Palla Strozzi und Pier Paolo Vergerio, scharte sich um den neuen Lehrer. Chrysoloras schrieb später das erste griechische Lehrbuch in Form von Fragen und Antworten, *Ἑρωτήματα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*³². Dadurch hat dieser byzantinische Humanist den Boden im Westen für die Fortsetzung der griechischen Studien vorbereitet³³. Er hat die erste Saat gelegt, wie ein späterer griechischer Gelehrter, Konstantin Laskaris, sagt. *Ὁ σοφὸς Μανουῆλος ὁ Χρυσολωρᾶς ὁ φυτεύσας καὶ διδάξας ἐν Ἰταλίᾳ τὰ ἑλληνικὰ* (Der weise Manuel Chrysoloras, der das Studium der griechischen Sprache in Italien säte und lehrte)³⁴. Er übersetzte die *Politeia* Platons ins Lateinische, als er am Hof Giangaleazzo Viscontis in der Lombardei weilte.

Den wichtigsten Anstoß zur raschen Entwicklung der humanistischen Studien in Florenz gab das Unionskonzil von Ferrara-Florenz (1438-1439).

Kurz vor dem Fall Konstantinopels unternahm der byzantinische Kaiser Johannes Palaiologos VIII. (1425-1448) und der Patriarch Joseph den letzten Verzweilungsschritt und kamen, begleitet von einer großen Delegation kirchlicher Würdenträger und gelehrter Laien zum Konzil nach Ferrara-Florenz. Die markantesten Gestalten der griechischen Delegation waren: Bessarion, Metropolit von Nikaia, Georgios Plethon Gemistos, das Haupt der platonischen Schule in Mistra, und der byzantinische Grammatiker Johannes Argyropoulos.

Wie bekannt, erreichte die Synode von Ferrare-Florenz ihr Ziel, die Union der orthodoxen mit der katholischen Kirche, nicht, weil das orthodoxe Volk und ein großer Teil des byzantinischen Klerus mit dem Bischof von Ephesos, Markos Eugenikos an der Spitze die Unionssynode nicht anerkannt hatte. Auch die Hoffnung des byzantinischen Kaisers auf die abendländische Hilfe erwies sich als vergeblich und das byzantinische Reich fiel kurz darauf in die Hände der Türken. Den einzigen und

32. Ebenda, S. 296. Darüber siehe auch, *G. Cammelli*, Manuele Crisolora, Florenz 1941, u. *D. J. Geanakoplos*, a.o. S. 32.

33. Dazu vgl. auch *Georg Max Hartmann*, Die Bedeutung des Griechentums für die Entwicklung des italienischen Humanismus, Probleme der Neugriechischen Literatur, II, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin 15 (1960) 25 u. *Apostolos E. Vakalopoulos*, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Α'. Θεσσαλονίκη 1961, S. 315-319.

34. *G. Cammelli*, 1, 177, Anm. 1.

größten Gewinn zogen die italienischen Humanisten aus der Synode und mit ihnen das ganze Abendland. Die anwesenden byzantinischen Gelehrten, frustriert von den endlosen theologischen Kontroversen über die dogmatischen Unterschiede zwischen der orthodoxen und katholischen Kirche, kamen in eine fruchtbare Begegnung mit den florentinischen Humanisten, die aufgrund der geschilderten Gesamtsituation für die Aufnahme und Weitergabe der antiken Tradition, die ihnen jetzt die byzantinischen Humanisten vermittelten, vorbereitet waren.

Nun wollen wir noch einen Aspekt unserer Fragestellung erörtern, der den wichtigen Beitrag der byzantinischen Gelehrten zur italienischen Renaissance des 15. Jh. plausibel macht. Die geistige Bewegung, die mit Dante, Petrarca und Boccaccio im Italien des 14. Jh. begonnen hatte, war eine Bewegung der geistigen Freiheit aus den Fesseln der Scholastik, bei der Aristoteles durch die arabischen Übersetzungen im Spanien des Mittelalters Pate gestanden hatte. Die Suche nach dieser Freiheit des individuellen Denkens führte die erwähnten Protagonisten der Renaissance zu den geistigen Ursprüngen der griechischen Antike. Welche Bedeutung das Problem der Freiheit in der italienischen Renaissance-Bewegung besitzt, zeigt am besten ein großer italienischer Humanist, Pico della Mirandola. Die Freiheit steht bei ihm — wie Ernst Cassirer betont — „im Mittelpunkt seines Denkens“³⁵. Das Problem der Freiheit ist gewiß eine uralte Frage der Theologie und der Philosophie. Aber das neue Element, das die Renaissance-Bewegung diesbezüglich einbrachte, war die Dynamik, mit der jetzt die Frage der Freiheit behandelt wird³⁶. In dieser Zeit, wo man in Florenz über neue Wege zur Erlangung der geistigen Freiheit eifrig diskutiert, tritt der letzte große byzantinische Philosoph, Plethon Gemistos (geb. zwischen 1355-1360, gest. um 1451)³⁷ aus Mistra, auf. Er ist der Bote einer byzantinischen Renaissance, die durch den Untergang Konstantinopels nicht zum Ausbruch kommen konnte. Er ist der beste Zeuge der letzten Erneuerungsversuche byzantinischer Humanisten. Mit der lateinischen Eroberung Konstantinopels hatte im byzantinischen Exil-Kaisertum in Nikaia eine neue Bewegung begonnen. Diese Bewegung wurde durch eine Wiederbelebung der

35. Zur Frage der Eigenständigkeit der Renaissance, S. 221.

36. Ebenda, S. 221.

37. Über sein Leben u. Werk siehe: *Fr. Masai*, *Pléthon et le Platonisme de Mistra*, Paris 1956; *J. W. Taylor*, *Georgius Gemistus Plethos criticism of Plato and Aristotle*, Menasha Wis. 1921; *Th. S. Nikolau*, *ΑΙ περί πολιτείας καὶ Δικαίου Ἰδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ, Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται*, 13, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Thessaloniki 1974.

Antike geprägt, welche die ersten Keime eines griechischen Nationalstaates in sich trug. Plethon verdient den Namen eines echten Humanisten, weil gerade er die gleiche Dynamik besaß wie die Humanisten der italienischen Renaissance. In der für Byzanz verzweifelten Situation sah er nur einen Weg zur Rettung: Die Rückkehr zu den geistigen Ursprüngen der Antike. Das war seine unerschütterliche Überzeugung, die ihn so tief ergriffen hatte, daß er sogar die Wiederherstellung der antiken Religion verkündete. Trotzdem nahm er als Mitglied der orthodoxen Delegation an der Synode von Ferrara-Florenz teil und verteidigte eifrig die orthodoxen dogmatischen Thesen. Das philosophische System aber, das Plethon intensiv studierte und lehrte, war nicht das aristotelische, sondern das platonische — durch die Brille des Neuplatonismus Plotins, Proklos und Porphyrios gesehen. Platon allein war für ihn der Inbegriff des philosophischen Denkens schlechthin. Platon war aber auch der Inbegriff der geistigen individuellen Freiheit, nach der der Mensch der Renaissance suchte. Man kann ohne weiteres sagen, daß das Hauptmerkmal einer Renaissance im humanistischen Sinne die Wiederbelebung der platonischen Philosophie ist. Das haben uns die zwei wichtigsten Renaissance-Bemühungen in Byzanz deutlich gezeigt. Der Protagonist der ersten ist der bekannte Polyhistor Michael Psellos im 11. Jh., bei dem wir auch eine Mischung des Platonismus mit neuplatonischem Gedankengut beobachten, und der zweiten Plethon in der ersten Hälfte des 15. Jh.

Was Michael Psellos und Plethon zu wahren Humanisten macht, ist die Wiederentdeckung der platonischen Philosophie. Die Freiheit, mit der in den platonischen Dialogen über die wichtigsten Themen der menschlichen Existenz diskutiert wird, kann tatsächlich dem suchenden Menschen neue Wege erschließen. Daher konnte sich Michael Psellos rühmen, daß er mit der Wiedererweckung des Platonismus die Philosophie schlechthin, die er als *κρείττων πείδευσις* (höhere Bildung) bezeichnet, aus der Dunkelheit und Vernachlässigung ins Licht des öffentlichen Interesses gestellt habe. In der Zeit vor ihm kann man nicht von echten philosophischen Studien reden. Seine Vorgänger bewegten sich nur in den "Vorhöfen der aristotelischen Philosophie". Wenn man diese Worte Psellos hört, denkt man an die florentinischen Humanisten, die über die Erneuerung des geistigen Lebens nicht anders dachten als der byzantinische Polyhistor.

Plethon drückt diese Überzeugung viel inniger und heftiger aus. Das ist den florentinischen Humanisten, die an der Unionssynode teilgenommen hatten, sofort ins Auge gesprungen. Obwohl sie Platon

durch die Übersetzung seines 'Staates' von Manuel Chrysoloras und durch andere frühere Übersetzungen einiger platonischer Dialoge kannten, wie z.B. Phaidros und Phaidon von Leonardo Aretino, Kriton Gorgias u.a., besaß nur Plethon die innere Dynamik von der Ernst Cassirer spricht, um die Florentiner für den göttlichen Platon zu begeistern. Diese religiöse Verkündigung Platons, durch den byzantinischen Philosophen von Mistras, hatte einen großen Einfluß nicht nur auf die italienischen Humanisten, sondern auf die gesamte Geistesgeschichte Europas³⁸. Platon ist für Gemistos nicht ein Thema exakter philosophischer Untersuchung. In ihm sieht er die wichtigste Stütze für die Schaffung einer neuen Theologie, einer neuen Lebensform³⁹. Er entdeckt in ihm die neue Lebenskraft, die er den florentinischen Humanisten vermitteln kann. Diese neue Entdeckung Platons, als innige religiöse Lebensform, macht Plethon zu einem wahren Vorläufer der abendländischen Renaissance. In seinem Hauptwerk unter dem Titel "Νόμων συγγραφή" (Verfassung der Gesetze), das uns heute nur fragmentarisch überliefert ist, weil es sein einstiger Gegner der Patriarch Gennadios Scholarios wegen seiner gefährlichen heidnischen Ideen den Flammen übergab, wird man die wichtigsten Fragen entdecken, die in der späteren Renaissance weiterentwickelt wurden, wie z.B. die Fragen nach Gott, Welt und Menschen. Während der synodalen Pausen in Florenz konnte Plethon die ersten Gespräche über die platonische Philosophie mit florentinischen Humanisten führen. Als Cosimo de Medici durch die katholischen Vertreter der Unionssynode von dem großen byzantinischen Philosophen hörte, lud er ihn zu sich ein und bat ihn, ihn in die Mysterien der platonischen Philosophie einzuweihen. Außer dem Stadtoberhaupt saßen zu Füßen des großen Meisters auch mehrere italienische Humanisten, wie Petrus, der Kalabrese, Ugo Sanese, Gregorio Citta de Castello, Palla Strozzi Rinaldo degli Albizzi u.a. Da Plethon des Lateinischen kundig war, konnte er auch die schwierigsten Fragen der platonischen Philosophie seinen Hörern verständlich machen. Hier in Florenz hört man jetzt nur ein magisches Wort, und das ist 'Plato'. Aristoteles, der bis dahin die unerschütterliche Autorität war, tritt an die zweite Stelle. Plethon beweist mit schlagfertigen Argumenten, warum er Platon die Priorität gibt. Die florentinischen Humanisten verstehen wohl diesen Unterschied und bitten Plethon eine eigene Ab-

38. Darüber siehe W. Mönch, Die italienische Platonrenaissance und ihre Bedeutung für Frankreichs Literatur—und Geistesgeschichte (1450-1550), Berlin 1936, S. 2.

39. Ebenda, S. 4.

handlung "Über den Unterschied der platonischen von der aristotelischen Philosophie" zu schreiben. Dieser Traktat Plethons ist die Frucht seiner Vorlesungen und Kolloquien am Hof der Medici. Er wurde zum erstenmal in Basel 1574 unter dem Titel 'Platonicae et Aristotelicae Philosophiae differentia' ediert. Damit entzündete Plethon das Feuer unendlicher Diskussionen. Aus denen sich zwei philosophische Parteien innerhalb der griechischen und italienischen Humanisten entwickelten, die das geistige Leben in Florenz in Atem hielten. Es unterliegt keinem Zweifel, daß dieser Traktat Plethons ebenso wie der seines Schülers Bessarion, des bekannten Kardinals, "In calumniatorem Platonis"⁴⁰, einen großen Beitrag zur Wiederbelebung des Platonismus im Abendlande geleistet haben. Die Früchte des Wirkens Plethons in Florenz treten sehr früh in Erscheinung. Sein Freund, Cosimo de Medici, der Plethon für einen zweiten Platon hielt, faßte sofort den Plan, eine eigene platonische Akademie in Florenz zu gründen. Im Jahre 1460 wird dieser Plan verwirklicht und der erste Direktor dieser Akademie wird ein Schüler Plethons, Marsiglio Ficino. Hier sammelte er das ganze bisher bekannte Schrifttum Platons und Plotins. Diese Akademie hat für die italienische Renaissance eine sehr wichtige Rolle gespielt.

Die These der erwähnten Forscher, die mit Voltaire behaupten, daß die italienische Renaissance nur der toskanischen Begabung zuzuschreiben sei, erweist sich anhand des Beispiels von Plethon als nicht stichhaltig. Man weiß nicht, was Florenz ohne Chrysoloras und vor allem ohne Plethon geworden wäre; das eine ist jetzt aufgrund der Quellen gewiß, daß die byzantinischen Humanisten in Florenz im 15. Jh. — wenn auch nicht die ausschließliche — so doch eine sehr wichtige Rolle für die abendländische Renaissance gespielt haben.

40. Ed. L. Mohler, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann, 3 Bde, Paderborn 1923-1942.

**DIE KONSOLIDIERUNG DES AWARENKHAGANATES UND
BYZANZ IM 7. JAHRHUNDERT**

ALEXANDER AVENARIUS /Bratislava

Die das Awarenkhanat nach dem Jahre 626 erfassende Krise erreichte im darauffolgenden Jahrzehnt den Höhepunkt. Die Folgen des Machtkampfes innerhalb der awarischen Gesellschaft machten sich auch nach aussen hin bemerkbar; die Entstehung des Samo-Reiches an der Nordwestgrenze des Awarenkhanates bedeutete eine Verlangsamung des awarischen Vordringens auf slawisches Gebiet jenseits der Donau und die awarischen Streifzüge gegen die byzantinischen Provinzen hörten in jener Zeit völlig auf. Die Awaren verschwinden von den Seiten der byzantinischen Chroniken und die moderne Historiographie überlässt die Forschung über das weitere Schicksal der Awaren den Archäologen.

Es hat jedoch den Anschein, dass sich die ersten Konsolidierungssymptome im Awarenkhanat, die seit dem Ende der ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts zu beobachten sind, in der archäologischen Situation wie auch in den zeitgenössischen schriftlichen Quellen gleichermaßen widerspiegeln. Fredegars Darlegung, dass die Slawen an der mittleren Donau unter der Führung Samos (623-658) oft mit den Awaren gekämpft und diese immer besiegt haben¹, kann nicht wortgetreu aufgefasst werden. Gerade um die Zeit nach dem Jahre 626 überschritten die Awaren zum ersten Mal seit der Existenz des Khanates dessen Nordgrenze und besetzten am linken Donauufer, an ihrem Zusammenfluss mit der March, einen wichtigen strategischen Punkt - Devínska Nová Ves (heute ein Teil von Bratislava). Die älteste Phase des Gräberfeldes wird in die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts datiert und sie ist durch eine beträchtliche Konzentration awarischer Funde und der Skelettbestattung charakterisiert, die in jener Zeit ein unzweifelhaftes Merkmal der Zugehörigkeit zur nomadischen Gesellschaft ist².

Die archäologische Situation in der Südwestslowakei ist vor allem hinsichtlich der Kenntnis des Umfanges und der Tiefe der awarischen Krise wichtig. Sie weist darauf hin, dass selbst in seiner kritischen

1. Fredegarii Chronicarum libri, IV-48, MGH SRM Hannoverae 1884, S. 144.

2. J. Eisner, Devínska Nová Ves, Bratislava 1952; Keller-Bierbrauer V., Beiträge zum awarenzeitlichen Gräberfeld von Devínska Nová Ves. Slovenská archeológia 13 No. 2, Bratislava 1965, S. 377.

Entwicklungsphase nach dem Jahre 626 das Awarenkhanat nicht nur in innere Probleme verstrickt war. Schon in jener Zeit war es in der Lage, erste Schritte auf dem Wege zu einer grossen territorialen Expansion zu tun, die in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts begann. Die Mehrzahl der awarischen Gräberfelder, die aus dieser Zeit stammen und das Flussbett der Donau linksseitig säumen, weist eine hohe Zahl an Waffen auf. Es ist dies ein Beleg der awarischen Besetzung slawischer Gebiete, in welche die Awaren nach dem Tode Samos und nach der Niederwerfung des slawischen Widerstandes gegen Ende der fünfziger Jahre des 7. Jahrhunderts gelangen.

Ein Symptom der Erneuerung der awarischen Macht ist ihr militärisches Eingreifen im langobardischen Italien im Jahre 663. Der friaulische dux Lupus revoltierte damals gegen König Grimoald, der die Awaren zur Hilfe rief. Lupus wurde von ihnen zwar besiegt, sie selbst jedoch "per omnes eorum (i.e. Langobardorum) fines discurrentes, cuncta rapinis invadunt vel subposito igni conburunt", wie es an einer wichtigen Stelle einer zeitgenössischen Quelle heisst³. Nach dem Jahre 626 ist dies der erste Beleg darüber, dass die Awaren militärisch ausserhalb ihres eigenen Territoriums in Pannonien und dessen unmittelbaren Umgebung eingriffen.

Die folgende Passage, die sich auf die Zeitspanne kurz nach dem Jahre 678 bezieht, wird in der Literatur verhältnismässig oft zitiert. Als sie von der Niederlage der Araber bei Konstantinopel erfuhren, "übersandten die Bewohner des Westens, der Awarenkhanen und die noch weiter beheimateten Könige, Exarchen und Kastalden, sowie die hervorragendsten Persönlichkeiten der westlichen Nationen durch Botschafter dem Kaiser Geschenke und baten um Aufnahme friedlicher Beziehungen zu ihnen. Der Kaiser gab ihren Bittgesuchen statt und bewilligte einen Herrscherfrieden mit diesen Völkern"⁴. In Anlehnung an den Bericht des Theophanes, wird dieses Ereignis auch heute eindeutig als Huldigung aufgefasst, die unter dem Eindruck des grossen Sieges dem byzantinischen Kaiser von den nahen und fernen Völkern dargebracht wird. In der Regel konzentriert sich dabei die Aufmerksamkeit auf den Ausdruck "Exarchen und hervorragendsten Persönlichkeiten der westlichen Nationen", worunter man die slawischen

3. Pauli Diaconi Historia Langobardorum V-20, Hannoverae 1978, S. 193-94. L. M. Hartmann, Italy under Lombard, CMH II. 1913, S. 205.

4. Theophanis Chronographia ed. C. de Boor, Leipzig 1883-85, S. 354 D. A. Zakythinos, Byzantinische Geschichte 324-1071, Wien-Köln 1979, S. 71, hier auch die Übersetzung der Stelle.

Stammhäuptlinge auf dem Balkan versteht⁵. Es ist dies eine sehr wahrscheinliche, dennoch nur logische Voraussetzung. Geringere Aufmerksamkeit widmete man der Analyse einer einzigen Angabe im angeführten Bericht, die neben den Awaren die unzweifelhafte Lokalisierung zumindest eines jener Länder erlaubt, aus welchem die Botschafter in den Hof von Konstantinopel kamen. Der Ausdruck Kastalden führt uns verlässlich in die Umwelt des langobardischen Italiens⁶.

In den sechziger Jahren des 7. Jahrhunderts waren die byzantinisch-langobardischen Beziehungen in Italien vom gegenseitigen Kampf um territoriale Gewinne gekennzeichnet. Der Versuch des Kaisers Konstans II. im Jahre 663 das Herzogtum von Benevent zu unterwerfen, führte nicht zum Erfolg⁷, im Gegenteil, der dux besetzte im Jahre 675 zwei wichtige Punkte in Süditalien: Brindisi und Tarent⁸. Es hat nicht den Anschein, dass die Anwesenheit langobardischer Botschafter in Konstantinopel einige Jahre nach diesen Ereignissen nur als Ausdruck der Huldigung betrachtet werden könnte. Es ging offensichtlich um konkrete Verhandlungen, die durch die Veränderungen in den letzten Jahren hervorgerufen wurden. Kommt es unter diesen Bedingungen zum Friedensschluss, so muss dies vor allem als diplomatischer Erfolg der Langobarden betrachtet werden.

Falls Theophanes die gesamte komplizierte Problematik der byzantinisch-langobardischen Beziehung kurz nach dem Jahre 678 nicht erfasst hatte, so kann zumindest hypothetisch vorausgesetzt werden, dass dies hinsichtlich der Awaren ebenso der Fall war. In jedem Fall handelte es sich nicht um die Huldigung eines Volkes⁹, das zu Byzanz nicht einmal eine gemeinsame Grenze hatte. Im Laufe der zweiten Periode des Awarenreiches (nach dem Jahre 626), entstehen in Pannonien einzelne Zentren, von welchen dem Zentrum in der Umgebung von Sirmium, in der Nähe byzantinischer Gebiete, eine bedeutende Stellung zufiel. Seine Existenz belegen bereits die Ereignisse des Jahres 681. Die Bulgaren, die zu jener Zeit in die byzantinische Provinz Untermoesien kommen, hielten es nicht für notwendig, nur die Grenze zu Byzanz zu schützen, sie sahen sogar einer grösseren Gefahr seitens der Awaren entgegen: die byzantinische Grenze belegten sie nur mit einem

5. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, Paris 1977, s. 155-56.

6. A. N. Stratos, *Tò Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*. V, Athen, 1974, S. 54.

7. Paulus Diaconus, V-9, S. 189.

8. ibidem VI-1, p. 211, E. J. Foaks-Jackson, *The Papacy to Charles the Great*, CMH II, S. 693.

9. A. N. Stratos, op.cit., S. 54.

Stamm slawischer Wächter, während sie an die Grenze mit den Awaren einen ganzen slawischen Stammverband zum Schutz entsandten¹⁰. Bei dieser Gelegenheit wird die Grenze mit den Awaren sowohl im Westen angegeben, was ein Beleg dafür ist, dass die byzantinische Provinz Untermoesien vor dem Jahre 681 direkt an das Awarereich angrenzte, aber auch im Süden, was wiederum darauf hindeutet, dass die Awaren zu einem gewissen Grad die thrakische Strasse und die Zufahrtstrassen nach dem Unteren Moesien kontrollierten¹¹.

Aus den dürftigen Berichten des Theophanes aus den Jahren 678-681 ist nur sehr schwer zu beurteilen, inwiefern die Konsolidierung des Awarenkhanates zugleich auch eine Erneuerung der realen Gefahr bedeutete, welche die Awaren in dieser Zeit für die byzantinischen Provinzen auf dem Balkan darstellen konnten. Auf jeden Fall sind sie genügend aussagekräftig, um voraussetzen zu können, dass in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts die awarisch-byzantinische Beziehung kein ungewöhnliches und gelegentliches Ereignis war. Verschiedene Erscheinungen dieser Beziehung können sogar in der archäologischen Situation so entlegener Gebiete beobachtet werden, wie die Südwestslowakei.

In der Gemeinde Zemianský Vrchovok wurde ein archäologischer Fund entdeckt, dessen Teil ein Schatz von 18 Silbermünzen darstellt, namentlich aus der Endphase der Regierungszeit Konstans II. (17 Stück) und aus der Anfangsphase der Herrschaft Konstantins IV. (1 Münze), aus dem Jahre 678 (Abb. 1). Gegen die landläufige Vermutung, es handle sich um den Besitz eines byzantinischen Händlers, der die Friedenszeiten nutzend in die awarische Umwelt kam, spricht die numismatische Einschätzung des Fundes. Die Münzen stammen aus einer kurzen Zeitspanne, waren nicht im Umlauf und, was am interessantesten ist, zu ihrer Fertigung wurden nur 8 Prägerstöcke für die Vorderseite und 10 Prägerstöcke für die Rückseite benutzt, fast alle stammen aus einer Prägungsserie, im Münzhaus zu Konstantinopel gefertigt¹². Es war dies somit kein schrittweise durch Handel erworbener Münzschatz. Dieses einzigartige Phänomen wurde dahingehend erklärt, dass es sich um den Teil eines vom byzantinischen Kaiser an den Awarenkhan ge-

10. Theophanes, S. 357-60.

11. A. Avenarius, Awarische Überfälle und die Byzantinischen Provinzen am Balkan im 7. Jhd. Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines II, Bucarest 1975, S. 299 ff.

12. P. Radomský, Byzantinische Münzen aus dem Schatz in Zemianský Vrchovok (tschechisch), Památky archeologické 44/1, Prag 1953, S. 109 ff.

sandtes byzantinisches Tribut handelt¹³, das in friedlosen Zeiten um das Jahr 680 herum in die Erde vergraben wurde. Die Hypothese über das byzantinische Tribut setzt schweigend voraus, dass in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts die awarisch-byzantinischen Beziehungen jene traditionelle Form annahmen, die man aus dem vorhergehenden Jahrhundert kennt: die Awaren führten ihre Streifzüge gegen die Balkanprovinzen wieder aus und das Byzantinische Reich musste sich den Frieden durch ein regelmässiges Jahrestribut erkaufen. Die Umstände des Fundes würden eine derartige Vermutung zu einem gewissen Grad unterstützen. Der Silbermünzenschatz wurde zusammen mit zum Teil nicht fertigen und fragmentarischen kunstgewerblichen Gegenständen gefunden, die zweifellos einem byzantinischen Händler und Handwerker gehörten. Eine eventuelle Verbindung des einen Bestandteil des byzantinischen Tributs darstellenden Geldes mit Erzeugnissen des Kunstgewerbes findet ihre Erklärung in zeitgenössischen schriftlichen Quellen. Anlässlich des Friedensschlusses zwischen den Awaren und dem Byzantinische Reich im Jahre 582 heisst es, die regelmässige Steuer werde den Awaren in Silber und kostbarem Gewand ausgezahlt und durch Handel überbracht¹⁴. Dieser Fall wurde nicht zur Regel: die Awaren kamen zumeist selber, um das Lösegeld abzuholen, es musste dies jedoch nicht die einzige Art und Weise sein. Nicht ausgeschlossen ist auch jene Möglichkeit, die zur Erklärung des Fundes aus Zemiansky Vrbovok von F. Dvornik vorgeschlagen wurde. Er vermutet, dass es sich um einen Teil eines Tributes handelt, das der Awarenkhagan dem byzantinischen Handwerker als Rohstoff für die Anfertigung silberner Kunstgegenstände gewährte¹⁵.

Mit Rücksicht auf den Mangel schriftlicher Quellen und Berichte, die die awarischen Streifzüge gegen die Balkanprovinzen in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts ausdrücklich bestätigen würden, kann die Interpretation des numismatischen Schatzes aus Zemiansky Vrbovok als Teil des byzantinischen Tributs nur hypothetisch sein. Dennoch ist dies eine Hypothese, die in einem gewissen Sinne die Vermutung über intensive und verschiedenartige byzantinisch-awarische Beziehungen um das Jahr 680 herum vertiefen und sich auch in das Gesamtbild einfügen würde, das wir uns über die Awaren in der Epoche der fortschreitenden Konsolidierung des Khaganates machen können.

13. F. Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs*, Exkurs, II, Anmerkung 18, New Brunswick, 1970.

14. Theophylaktos Simokrates, *Historiae* I-3, ed. Bonn, S. 38-39.

15. F. Dvornik, l. c.

Die archäologische Situation auf der slowakischen Donauseite, die auf den militanten Charakter der awarischen Gesellschaft hinweist, und die ihren beutegierigen Wesenszug belegende Episode in Italien im Jahre 663 deuten an, dass das awarische Khaganat in Pannonien auch im 7. Jahrhundert auf der gleichen Basis wie im vorhergehenden Jahrhundert organisiert war. Die Charakteristik der awarischen Gesellschaft als einer nomadischen und beutegierigen, sich auf ihre militärische Macht stützenden Gesellschaft, streicht die Natur des Khaganates vor dem Jahr 626 voll heraus; sie genügt jedoch nicht zum Verständnis der Veränderungen, die sich in ihm im 7. Jahrhundert allmählich durchzusetzten begannen. Die fortschreitenden archäologischen Forschungen am slowakischen Donauufer zeigen, dass neben Gräberfeldern mit markant militantem Charakter oft in deren Nähe Gräberfelder vorhanden sind, die auf die sesshafte Lebensart einer Bevölkerung mit entwickelter handwerklicher und landwirtschaftlicher Produktion hindeuten¹⁶. Zugleich kann auf diesen Gräberfeldern ein höheres Vorkommen von Kunstgewerbegegenständen, ein insgesamt höheres Niveau ihrer Bearbeitung als bisher beobachtet werden. Es setzt der sogenannte Milderungsprozess der awarischen Gesellschaft ein, die allmählich ihre nomadischen Züge einbüsst. Das Khaganat verwandelt sich in ein Reich¹⁷.

Während der Übergang zu sesshafteren Lebensformen bei den Awaren vor allem der Anpassung der awarischen Gesellschaft und ihrer fortschreitenden Assimilation mit der sesshaften, vor allem slawischen Bevölkerung zuzuschreiben ist, erweist sich das höhere Niveau der materiellen Kultur in beträchtlichem Maße als durch äussere Impulse bedingt, die über verschiedene Wege aus diversen Kulturbereichen kommen. Byzanz steht in diesem Prozess eine signifikante Position zu.

Als materielle Illustration dieser Entwicklung und des byzantinischen Anteils an ihr dient erneut der bereits erwähnte Fund aus Zemiansky Vrbovok. Wie bereits erwähnt, wurden hier neben Münzen auch Erzeugnisse des Kunstgewerbes gefunden. Ihre Zusammensetzung ist bemerkenswert: neben einer Silberschüssel, die trotz einer gewissen Vergröberung der Formen im wesentlichen auf den klassischen Arbeiten aus Konstantinopel fusst, besteht der Schatz aus fertigen Produkten

16. Z. Čilinská, The pre-Great Moravian Period; Archeological Research in Slovakia - Xth International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Mexico 1981, S. 144 ff.

17. K. Deér, Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches. Karl der Grosse I. Düsseldorf 1965, S. 763. Dazu A. Avenarius, Die Awaren in Europa, Bratislava-Amsterdam 1974, S. 170.

und Artefakten, die die genetische Verflochtung mit der pontischen Umwelt und ihrem heterogenen Kunstaussdruck verraten (besonders zwei Armbänder)¹⁸.

Der Fund aus Zemiansky Vrbovok ermöglicht hinsichtlich seiner Zusammensetzung von Kunstgegenständen auch Erwägungen über die Art und Mittel der Kommunikation zwischen Byzanz und der Umwelt vor allem im Bereich der materiellen Kultur. Für das Ende der siebziger Jahre des 7. Jahrhunderts ist dies vom Blickpunkt Pannoniens aber auch des Schwarzmeergebietes aus eine sehr wichtige Frage. Es ist bekannt, dass es gerade in dieser Zeitspanne im awarischen Milieu zu einer Veränderung des Materials und der Verzieretechnik kommt: anstatt silberner und gepresster Zierat treten gegossene bronzene Gürtelgarnituren an. Zugleich ändert sich auch die Verzierung anstelle vorwiegend geometrischer Motive, die in ihrem Stil derart indifferent und allgemein sind, dass ihr Ursprung nur sehr schwer einem bestimmten Kunstbereich zuzuschreiben ist, tritt sowohl der figurale Zierat, als auch später das Pflanzenornament auf, die zu einem beträchtlichen Grad aus antiken und hellenistischen Motiven und Vorgängen schöpfen¹⁹. Die Veränderung ist tiefgreifend und pflegt verschiedenartig ausgelegt zu werden; diese Erklärungen gehen jedoch im wesentlichen von der Vermutung aus, dass der Eingriff in die Kunstentwicklung in Pannonien von den plötzlichen ethnischen und politischen Umwälzungen im Schwarzmeerraum und in Mittelasien verursacht wurden. Die Veränderung wird der Ankunft einer neuen Nomadenwelle²⁰, oder Gruppen von Handwerkern aus dem Iran, dem Kaukasus und Kleinasien zugeschrieben, die aus ihrer Heimat vertrieben wurden²¹. Der archäologische Fund aus Zemiansky Vrbovok, wo an einer Stelle Gegenstände aus diversen Kunstbereichen zusammentreffen, erlaubt zusammen mit dem Bericht des Theophylaktos über die Rolle der Händler im awarischen Milieu über die dritte Art und Weise nachzudenken, wie die neuen Kunstimpulse

18. B. Svoboda, Der Schatz des byzantinischen Metallschlägers im Zemiansky Vrbovok, *Památky archeologické* 44 (1953) 33-108.

19. N. Fettich, Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn, *Archäologica Hungarica* XXI. 1971; J. Dekan, Les motifs figuratifs humains sur les bronzes moulés de la zone danubienne à l'époque précédant l'Empire de la Grande Moravie, *Studia historica slovacica* II. Bratislava 1964, S. 52 ff; J. Dekan, Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzenindustrie des VIII. Jhd. *Slovenská archeológia* XX, Bratislava 1972, S. 317-452.

20. G. László, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, Budapest 1956, S. 179 f.

21. J. Dekan, Herkunft, passim.

nach Pannonien gelangten. Es war dies der Weg des allmählichen Durchsickerns, in Friedenszeiten durch Kaufleute und Handwerker aus Byzanz vermittelt, die sich in den Diensten der höheren Barbarenschicht betätigten. Es war dies wahrscheinlich eine spezialisierte Beschäftigung, die die Kaufleute und Handwerker zugleich in verschiedene Teile der benachbarten Regionen führte und es ihnen ermöglichte, die klassischen Traditionen, denen die byzantinische Kunst entspross, mit den Forderungen und dem Geschmack der Besteller organisch zu verbinden. Der Fund von Zemiansky Vrbovok ist auch vom chronologischen Blickpunkt aus wichtig. Er gehört dem älteren, von jener radikalen Veränderung noch unberührten Fundhorizont an, die sich in der materiellen Kultur der Awaren gleich darauf zu manifestieren begann. Somit waren es byzantinische Händler, die als erste jene Bedingungen vorzubereiten begannen, welche die Kunsterscheinungen der Awarenzeit den Traditionen der Antike näherbrachten.

Es scheint möglich zu sein, aus dem Gebiet der heutigen Slowakei noch einen weiteren Fall zu belegen, da byzantinische Händler bereits um die Mitte des 7. Jahrhunderts an die mittlere Donau gelangen. In Želovce, im der Südslowakei wurden gefunden: bronzene gepresste Gürtelbeschläge und Gürtelzierat mit Glaseinlagen verziert²² (Abb. 2). Die Technik der Inkrustation und Glaseinlage, die orientalen Ursprungs ist, verbreitete sich zur Zeit der Völkerwanderung vor allem im germanischen Milieu im nördlichen Pont. Allenfalls kommt sie hier im IV-VII. Jahrhundert öfter zur Geltung, als in Byzanz dieser Epoche²³. Auch byzantinische Autoren halten diese Verzierungsart für eine der Barbaren eigene²⁴.

Dies bedeutet jedoch nicht, dass byzantinische Kaufleute und Handwerker nicht Vermittler und Hersteller dieser Produkte sein konnten. Erzeugnisse mit Glas- oder Schmuckeinlagen waren einer der frequentiertesten Artikel, die in den pontischen Werkstätten für den Bedarf des germanischen und nomadischen Abnehmers hergestellt wurden. Das bekannteste Beispiel hierfür ist die Paternusschüssel. Die klassische Arbeit von hohem Kunstwert aus dem 5. Jahrhundert wurde nachträglich, in einer späteren Epoche, am Rande durch eingelegte Steine

22. Bearbeitung des Gräberfeldes, siehe Z. Čilinská, Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce, Bratislava 1973, S. 20 und 29.

23. L. Niederle, Beiträge zur Entwicklung des byzantinischen Schmuckes aus dem IV-X. Jahrhundert, Prag 1930, S. 22 f, 36 (tschechisch); Bilddokumentation; J. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig 1905, Tafeln 1-63.

24. Prisci Fragmenta ed. Dindorf 8, HGM I, S. 316-317; Für die Gebrauch bei den Persern Theophylakt Sim., ed. Bonn, III-6, S. 123.

verziert, welche die ursprüngliche Verzierung beeinträchtigen²⁵. Auch im Falle der Gürtelzierat aus Želovce, die mit analoger Technik verziert sind, kann eher eine Vermittlung durch byzantinische Händler, als ein direkter Kontakt Pannoniens zum pontischen Kunstmilieu vermutet werden.

Die Beobachtung der allmählichen Umgestaltung der Awarengesellschaft im 7. Jahrhundert deutet an, dass Byzanz in diesem Prozess keine unbedeutende Rolle zukam. Es war bestrebt, in der es umgebenden Welt auch dann zu wirken, als es schien, dass nur gegenseitige Zusammenstöße und militärische Konflikte die einzige Beziehungsform ihm gegenüber sein konnten. Vor der Mitte des 9. Jahrhunderts lag der Schwerpunkt dieses Wirkens noch nicht —im Unterschied zur späteren Epoche— in der breit entfalteten christianisierenden Missionstätigkeit. Der Fall des Hunnenhüptlings Gorda zeigt, dass derartige eventuelle Versuche im Hinblick auf die Lage in der benachbarten Welt nicht immer Aussicht auf dauerhafteren Erfolg hatten²⁶. Auch bei den Awaren, deren Geschichte zu Beginn des 9. Jahrhunderts endet, ist das Durchsickern des Christentums aus Byzanz in bedeutenderem Ausmass bisher nicht belegt²⁷.

Der byzantinische Einfluss konnte sich in der benachbarten Welt anfangs vor allem in jener Sphäre manifestieren, die relativ am entwickeltsten und bereit war, auch Impulse von aussen entgegenzunehmen. Es war dies der Bereich der materiellen Kultur. Die Entgegennahme neuer Anregungen erfolgte hier durch Vermittlung des Handels, insbesondere mit wertvollen Waren und Kunstgegenständen. Die Entfaltung der Handelskontakte und deren Einwirkung hatte überall dort Erfolg, wo es zu langfristigeren Kontakten zu Byzanz kam; ein anschauliches Beispiel ist die Lage im Hunnenreich im 5. Jahrhundert²⁸.

Der bereits in der Epoche der Völkerwanderung in die benachbarte Welt durchsickernde byzantinische Handel war der erste Versuch der

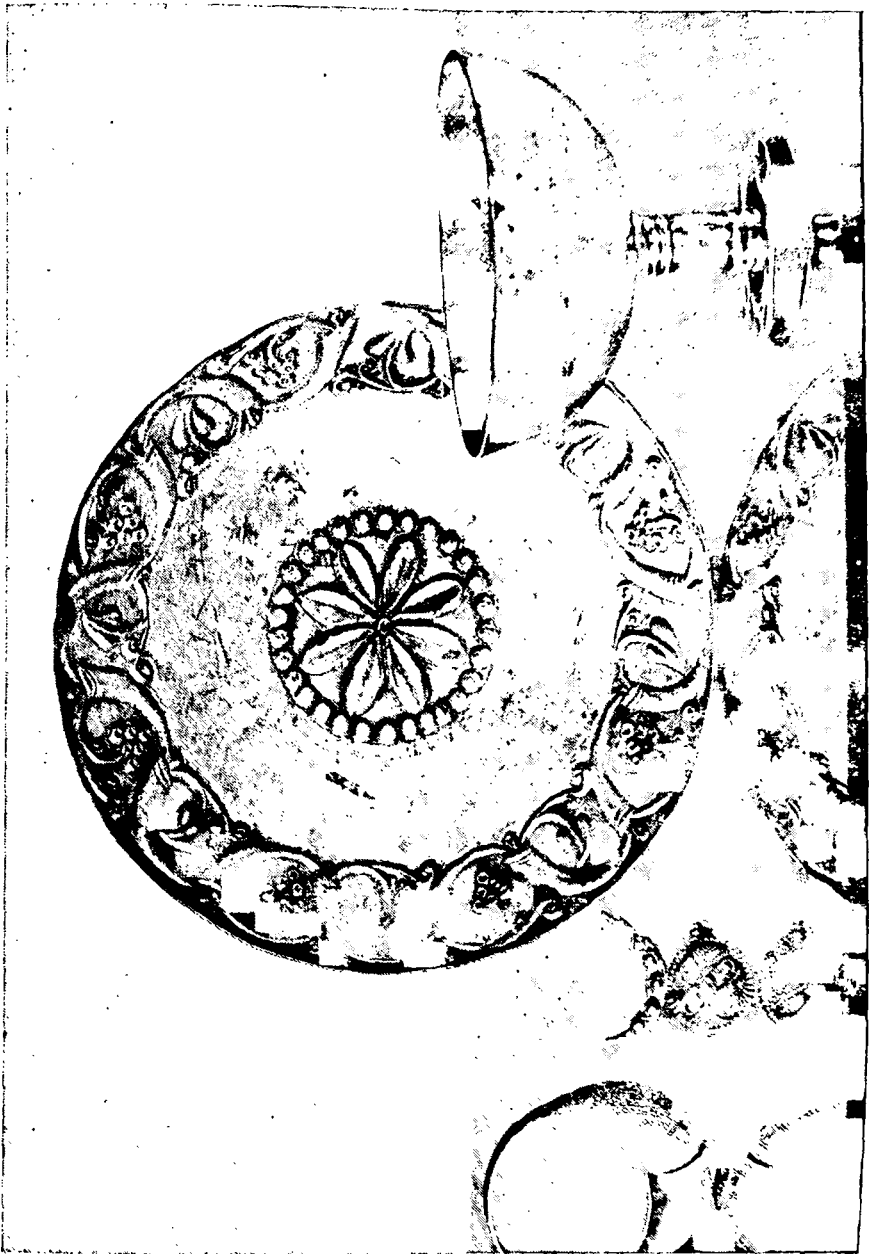
25. L. Matzulewitsch, *Byzantinische Antik*, Berlin-Leipzig 1929, S. 101-107, Taf. 26-27; A. V. Bank, *Vizantijskoje isskustvo v sobraniach Sovetskogo sojuza* (*Byzantine Art in the collections of the USSR*), Leningrad 1966, S. 14, Taf. 71-73. N. Fettich, *Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst*, Budapest 1951, S. 136.

26. Theophanes, ed. C. de Boor, S. 175-6.

27. A. Kollautz, *Denkmäler Byzantinischen Christentums*, Amsterdam 1970, S. 19 ff.

28. *Prici Fragmenta*, ed. Dindorf (*Historici graeci minores I.*, Leipzig 1871, fg. 7, S. 287. Dazu E. A. Thompson, *A History of Attila, and the Huns*, Oxford 1948, S. 170 ff; G. Wirth, *Attila und Byzanz*, BZ 66 (1971) 52, 57.

byzantinischen Politik und Diplomatie um Annäherung an die feindliche Umzingelung. Er legte die Grundlagen einer breit angelegten kulturellen Tätigkeit, die sich später unter Bedingungen geltend zu machen begann, da auf dem Balkan, in Ost- und Mitteleuropa die ersten slawischen Staaten im Entstehen begriffen sind.

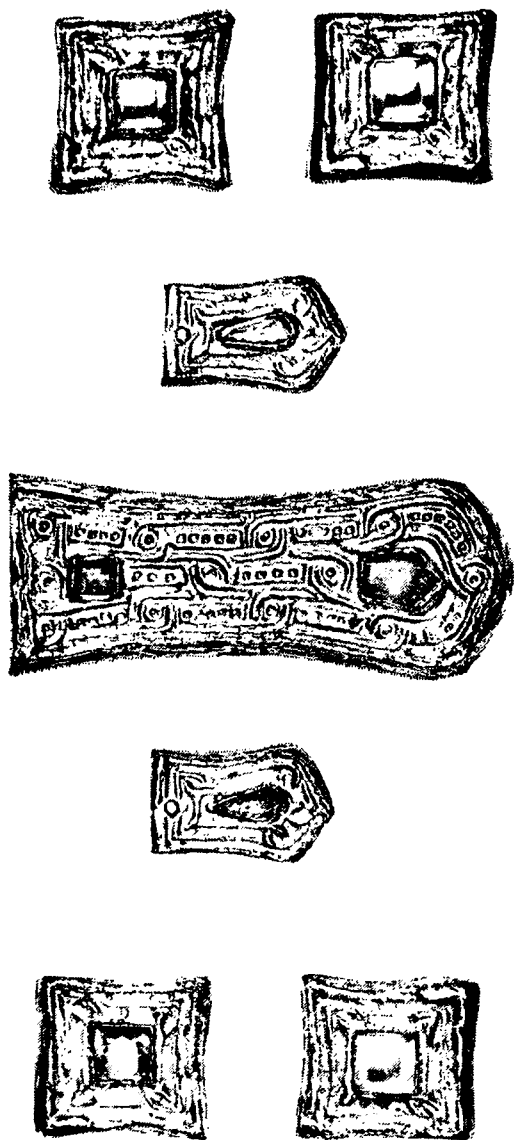

Abb. 2. Zélovie - Gürtelbeschläge mit Glaseinlager.

ST. JOSEPH THE HYMNOGRAPHER AND
ST. MARIAMNE ISAPOSTOLOS

EVA CATAFYGIOTU-TOPPING/Washington, D.C.

The title of this essay contains the names of two saints, an illustrious Byzantine sacred poet¹ and a very obscure woman of the apostolic period². A single hymn³ connects Joseph and Mariamne. Byzantium's most prolific hymnographer and author of at least 385 kanons in honor of the church's saints⁴, St. Joseph (816-886 A.D.) composed the only known hymn to St. Mariamne, a shadowy figure lost among the forgotten heroines of primitive Christianity. That Mariamne has survived as

1. Enrolled among the saints of the Orthodox Church, the memory of Joseph the Hymnographer is celebrated on April 3. See *Enrica Follieri*, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, 5 vols. in 6 (Rome, 1960-1966), V, Pt. 2, p. 180. (Henceforth cited as Follieri). For an account of the poet's eventful and productive life consult *Eutychiūs I. Tomadakis*, *Ioseph ho hymnographos: Bios kai ergon* (Athena...Seira Diatribon kai Meletematon 11, Athens, 1971), pp. 29-73. (Henceforth cited as Tomadakis). For the most recent bibliography see *Josef Szövérfy*, *A Guide to Byzantine Hymnography*, 2 vols. (Brookline and Leyden, 1978-1979), II, pp. 22-28.

2. Not mentioned in the New Testament, Mariamne lacks the credentials of a historical person. The source for her story is the apocryphal *Acta Philippi*. For the Greek text see *Adelbertus Lipsius* and *Maximilianus Bonnet*, *Acta Apostolorum*, 2 vols. in 3 (Leipzig, 1891-1903); *Acta Philippi et Acta Thomae*, ed. *Maximilianus Bonnet*, II, Pt. 2 (Leipzig, 1903), pp. 1-98. References to Mariamne are listed on p. 339. She is introduced on pp. 36-37. Calling her "chosen among women", Christ tells Mariamne to accompany Philip her brother since he is terrified by the prospect of trying to convert "Hellenes". For an English translation see *Montague Rhodes James*, *The Apocryphal New Testament* (Oxford, 1955), pp. 446-450. Although the *Acta* contains fanciful and romantic elements, it nevertheless records women's participation in the first apostolic missions, a fact confirmed by St. Paul who in I Corinthians 9:5 refers to wives and sisters who shared the apostolic missions of their relatives.

3. The *editio princeps*, based on a single eleventh-century manuscript, is by Ada Gonzato, "Tre canoni inediti di Giuseppe Innografo tramandati da codici criptensi dell' XI e XII secolo", in *Atti dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 118 (1960) 305-314. Quotations and references in this essay will be to the edition based on six manuscripts in *Analecta Hymnica Graeca*, VI *Canones Februarii*, ed. *Eutychiūs Tomadakis* (Rome, 1974), pp. 286-298 with a brief commentary, pp. 460-462. (Henceforth cited as *Canones Februarii*). Translations of passages from the hymn are my own.

4. Listed by *Tomadakis*, pp. 107-186. Hymns of other types composed by Joseph are also listed, pp. 187-225.

something more than another name in Orthodoxy's long list of saints is due in large part to her votary, St. Joseph the Hymnographer.

Completely unknown in the west, she appears regularly in the synaxaria, menologia and menaia of the Orthodox Church. Typically identified in these liturgical books as "St. Mariamne the sister of St. Philip the Apostle"⁵, she is listed among the saints to be commemorated on February 17. The *Synaxarium Constantinopolitanum*, however, recognizes her as an apostolic saint in her own right, not merely as the sister of an apostle. In fact, it elevates Mariamne to a select group of saints, calling her "St. Mariamne Isapostolos" (equal to the apostles)⁶. Furthermore, this synaxarium places her second among the seven commemorations to be solemnized on February 17. The first commemoration, that of a military saint, Theodore the Recruit, overshadows all the others, including that of our woman saint.

The entry for St. Mariamne in the service books is always brief⁷. A colorless distich follows her name. It characterizes her only as a virgin saint⁸. A short *vita* then completes the entry⁹. Based on the apocryphal *Acta Philippi*, it provides a sketch of Mariamne's apostolic career. After the Ascension Christ's apostles scattered abroad in all directions to proclaim the good news of God incarnate and his resurrection from the dead. Of these, Philip¹⁰ and Bartholomew¹¹ together with Mariamne,

5. The Menologion of Basil II, *Patrologia Graeca* 117, col. 317C-D; *Nikodemos Hagioreites*, *Synaxaristes ton dodeka menon tou eniautou* 2 vols. (Athens, 1868), I, p. 462. (Henceforth cited as *Nikodemos Hagioreites*.) Cf. *S. Eustratiades*, "To heortologion tes Orthodoxou Ekklesias ex apopseos hemerologiakes", *Theologia* 15 (1937) 77.

6. *H. Delehaye*, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris* (Brussels, 1902), col. 469: Μνήμη τῆς ἁγίας καὶ ἱσαποστόλου Μαρίας...

7. See for example *Nikodemos Hagioreites*, I, p. 462. For other references see *Follieri*, V, Pt. 2, p. 220.

8. *Ibid.*

9. *Ibid.* Cf. *Canones Februarii*, p. 287.

10. Enjoying high honor as one of the twelve apostles, Philip is commemorated in the Greek Church on November 14. See *Follieri*, V, Pt. 2, p. 334. He is mentioned in the Synoptic Gospels (Matthew 10:3; Mark 3:18; Luke 6:14) and in Acts 1:13. He figures more prominently in the Gospel of St. John (1:43-51; 6:5-7; 12:20-23; 14:8-14).

11. Also one of the twelve apostles, he is mentioned only in the Synoptic Gospels and in Acts 1:13, his name being always coupled with that of Philip. This has in part led to the identification of Bartholomew with Nathanael whom Philip brought to Christ (John 1:45-51). In the Greek Church his memory is celebrated on June 11.

the sister of the former, went to Asia Minor, to the city of Hierapolis in Phrygia. The success of their preaching aroused opposition and the three missionaries were arrested and tortured. Philip suffered martyrdom. But his two associates survived the persecution and left Hierapolis for new mission fields. The surviving apostles separated. Bartholomew went to India, Mariamne to Lycaonia, where "preaching (κηρύττουσα), the word of Christ and having baptized many, she died in peace"¹². Thus tradition credits Mariamne not only with association in the apostolic activity of two males, but also with an independent apostolate.

So far as I know there is no evidence for a cult of St. Mariamne. Except for the kanon¹³ by Joseph the Hymnographer nothing suggests that she had ever attracted anyone's attention or devotion. Yet chance (or divine providence) arranged for the most distinguished Byzantine hymnographer of the ninth century to sing with enthusiasm the praises of a woman saint known only through a picturesque apocryphal legend.

Around 851 Joseph built in Constantinople a church to house the relics of St. Bartholomew the Apostle¹⁴ which had been in his possession since his return to the capital in 842¹⁵. This church, together with the monastery attached to it, became under Joseph's direction a center of the apostle's cult. The hymn-writing abbot promoted the cult of his patron saint by composing hymns¹⁶. and prose encomia¹⁷ in his honor.

Cf. *Follieri*, V, Pt. 2, p. 52. The translation of his relics is commemorated on August 25. Cf. *Follieri*, *ibid.*, pp. 52-53.

12. *Canones Februarii*, p. 287.

13. Composed to be sung during the Orthros (the Morning Office) of February 17, Joseph's lyrical hymn to Mariamne is a kanon, an elaborate composition which consists of eight odes, divided into thirty-four strophes. Each ode is composed on a different metrical pattern. Joseph borrowed these eight metrical patterns from earlier melodies. Cf. *Canones Februarii*, p. 462. The final strophe of each ode is a hymn to the Theotokos. Two monostrophic hymns, known as kathismata, interrupt the kanon. The first is inserted at the conclusion of Ode γ', the second after Ode σ'. Also set to different metrical patterns, these add to the musical variety which characterizes the kanon. To distinguish the two kathismata I shall number them I and II. For an account of the kanon, one of the two major poetical forms of Byzantine hymnography, see *Egon Wellesz, A History of Byzantine Music and Hymnography* (2nd ed., Oxford, 1961), pp. 199-239.

14. I follow *Tomadakis*, p. 56. See however, *Raymond Janin A. A., La Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, Pt I, Siège de Constantinople, Vol. III, Les Églises et les monastères (2nd ed., Paris, 1969,) p. 57, who notes that it is not certain that the church was located in Constantinople.

15. According to Joseph's biographer a monk in Thessaly had given the relics to Joseph as he made his way back to Constantinople. Cf. *Tomadakis*, pp. 54, 95.

16. *Tomadakis* (p. 168, no. 298, p. 186, no. 383) lists two unpublished kanons to

Devotion to Bartholomew led Joseph to Mariamne, whom the *Acta Philippi* had described as Bartholomew's colleague in Hierapolis. Thus she came to Joseph's attention. From his *kanon* in honor of Mariamne we may conclude that she aroused Joseph's admiration also. Thanks to this Sicilian-born hymnographer the memory of a long-neglected woman apostle came to be celebrated in a ninth-century Constantinopolitan church. Nor, apparently, did Mariamne remain forgotten during the rest of the year. In his *kanon* for St. Philip, sung on November 14, Joseph exalts Mariamne by means of two theophoric compounds. He calls her θεόπνευστος (divinely inspired) and θεόφρων (of godly mind)¹⁸. It is likely too that she is mentioned also in Joseph's two unpublished *kanons* to St. Bartholomew.

To read this hymn to Mariamne is to participate vicariously in the celebration which the sacred poet orchestrated in his own church. In no less than eight passages Joseph makes vividly explicit the liturgical and festal context of his *kanon*¹⁹ to an obscure woman saint. Occurring at intervals throughout the hymn, from the first to the last ode, these passages create a dynamic image of the *panegyris* in progress. With its compounds the liturgical verb τελεῖν (celebrate, solemnize) occurs five times²⁰. Two other liturgical verbs contribute to this image of Mariamne's feast day²¹.

Repeated several times, "light" imagery fills the hymn with the festal brightness of the occasion²². Ode δ' begins with a light-filled strophe, in which Joseph describes the effects of the celebration on the participants.

Ἡ φαῖδρά σου πανήγυρις,
φέγγει θείου πνεύματος ἐξαστράπτουσα,

Bartholomew. See the discussion on pp. 228-229. Joseph also wrote a *kontakion* in honor of St. Bartholomew. *Ibid.*, p. 207.

17. On the two *encomia* see *Tomadakis*, pp. 95-96. One remains unpublished; the other is found in a Latin translation, *Patrologia Graeca* 105, cols. 1421-1426.

18. *Analecta Hymnica Graeca III Canones Novembris*, ed. *Athanasius Kominis* (Rome, 1972), p. 409, v. 44; p. 416, v. 204. (Henceforth cited as *Canones Novembris*).

19. α' 17-24; *Kathisma* I, 6-8; δ' 65-68; ε' 101-103; *Kathisma* II, 9-17; η' 197-203; θ' 235-243, 251-252. Such passages occur much less frequently in Joseph's *kanon* for St. Philip (*supra*), a well known saint with an established cult.

20. α' 21; *Kathisma* I, 7; *Kathisma* II, 11; η' 199; θ' 252.

21. *Kathisma* II, 16; η' 237.

22. Introduced in α' 17-24, it is repeated in *Kathisma* II, 11-12 and in the final ode, θ' 250-252.

καταυγάζει τὰς ψυχὰς ἡμῶν,
Μαριάμνη, πάντων τῶν τιμώντων σε (δ' 65-68

(Your bright festival, flashing with the radiance of the divine spirit, illuminates the souls, o Mariamne, of all of us who honor you.)

The use of the present tense in these verses and elsewhere reinforces the hymnographer's several references to liturgical time, which is always *σήμερον* (today)²³.

In these eight "liturgical" passages Joseph frequently refers to the celebrants, the faithful²⁴ who gather to honor the holy memory of Mariamne²⁵. Pronouns and verbs in the first person plural identify "us"²⁶ as the participants in the joyful liturgy of February 17. "We" sing Mariamne's praises and address petitions to her²⁷. "We" also petition Christ and sing an ode of thanksgiving to him²⁸. Repeated three times, the adverb *συμφώνως* (with one voice)²⁹ emphasizes the unanimity of "our" liturgical actions of praise and prayer.

Although "our" liturgical voice appears to dominate a hymn written for the corporate worship of the church, the principal voice heard in the *kanon* belongs to the sacred poet³⁰. "Our" liturgical voice necessarily includes that of the hymnographer. For it is through his words that the *ekklesia* offers homage to St. Mariamne. In addition, moreover, the hymnographer also speaks directly in the first-person singular.

The sacred poet in his own *persona* appears initially in the acrostic. Formed by the first letters of the *kanon*'s thirty-four strophes, the acrostic contains the hymnodist's signature and names the subject of the

23. Kathisma I, 6; ε' 102. Byzantine hymnographers often use *semeron* to connect liturgical celebration with the sacred past, the present with *illud tempus*. Cf. *Follieri*, III, pp. 487-497.

24. α' 20; δ' 68; η' 199.

25. *Mneme* occurs in Kathisma I, 7; Kathisma II, 17; η' 200; θ' 252.

26. Kathisma I, 7; δ' 67; ε' 103; Kathisma II, 1, 12, 13; η' 198, 202, 213; θ' 221, 236, 237, 243, 250. A prominent feature of Byzantine hymns, the "liturgical we" stresses the participation of the *laos*, the congregation, in the services of worship.

27. ε' 101-104; Kathisma II, 13-17; θ' 250-252.

28. η' 197-203; θ' 235-243. Despite *Canones Februarii*, p. 296, I doubt that the former is a hymn to the Theotokos.

29. ε' 101; Kathisma II, 13; θ' 235.

30. For a discussion of the role of the Byzantine sacred poet, see *E. C. Topping*, "The Poet-Priest in Byzantium", *The Greek Orthodox Theological Review* 14 (1969) 31-41.

hymn: ΜΕΛΙΩ ΓΕΓΗΘΩΣ ΤΗΝ ΜΑΡΙΑΜΝΗΣ ΧΑΡΙΝ. ΙΩΣΗΦ³¹. (I sing joyfully the grace of Mariamne. Joseph)

The poet's personal voice next appears in the first strophe. The hymn opens with a prayer in which Joseph speaks as hymnographer. Like the pagan poets of antiquity, he seeks inspiration from a divine source³². He appeals to Christ, the ultimate source of all gifts, not excluding inspired speech and song.

Μόνε χορηγέ τῶν ἀγαθῶν,
λόγον μοι θεῖον ἔμπνευσον
τὴν ἀξιόλαστον
ὕμνησαι Μαριάμνην α' 1-4

(Sole provider of good things, breathe upon me a holy word with which to hymn the marvellous Mariamne.)

Later in three other prayers Joseph speaks not as a hymnographer but as a private individual concerned about his spiritual well-being. In two of these Joseph asks the Theotokos to help him find salvation³³. He addresses the final personal prayer to Mariamne. Likening himself to the snake-worshipping citizens of Hierapolis to whom Mariamne had brought the word of God, Joseph describes the sinful state of his soul and begs for the saint's mediation before Christ³⁴.

Throughout the 261 verses of the kanon proper and the 24 verses of the two kathismata a single voice is heard, that of the sacred poet.

31. *Tomadakis*, p. 89, considers iambic trimeter acrostics with the name Joseph to be reliable evidence for assigning the kanons to Joseph the Hymnographer rather than to Joseph the Studite († 833).

32. Byzantium's hymnographers had available a pantheon of muses, which included not only Christ and the Theotokos but also the various saints. For example, Joseph the Hymnographer begins his hymn to St. Hermione (September 4) with a prayer to her asking for inspiration. See *Analecta Hymnica Graeca I Canones Septembris*, ed. *Ada Debiasi Gonzato* (Rome, 1966), p. 88, α' 1-5. (Henceforth cited as *Canones Septembris*). According to the *vita* written by Joseph's disciple Theophanes, our hymnographer received the gift of hymnody through a miraculous intervention of the Apostle Bartholomew. Cf. *Tomadakis*, p. 58 and *G. da Costa-Louillet*, "Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe et Xe siècles", *Byzantion* 25-27 (1955-1957) 821.

33. α' 25-32; δ' 81-84. Because the hymnographer's vocation was sacred, the quality of his performance depended on his spiritual fitness.

34. στ' 131-137. Joseph applies the word ἀπάτη (delusion) first to the pagans of Hierapolis (στ' 127) and then to himself (στ' 131). Since Mariamne delivered them from error, he hopes she will now save him. Such prayers to saints are common in Byzantine hymns. Joseph begins his kanon to the Apostle Philip with a similar prayer. See *Canones Novembris*, p. 407, α' 1-6.

Joseph's words reflect several aspects of his role within the hymn. Like a deacon he praises and petitions God and saints in behalf of the worshipping church³⁵. Facing heaven, as it were, Joseph addresses Mariamne about two dozen times³⁶; the Theotokos eight times³⁷; God twice³⁸; the Apostles Philip and Bartholomew once³⁹. Again like a deacon, the poet faces the congregation⁴⁰. Three times Joseph exhorts "us" the *ekklesia* to sing and pray⁴¹. Thus the poet's *persona*, personal and liturgical, always stands clearly in the foreground of the hymn.

Mariamne, the other principal figure, stands next to the hymnographer. The two exist side by side, the poet and his creation. In a real sense the creation of Joseph's piety and imagination, Mariamne commands the reader's attention throughout. With the exception of the eight theotokia, Mariamne appears in every strophe and in the two kathismata as well. In most of these Joseph invokes her either by name or by title. The conspicuous repetition of Mariamne's name⁴² succeeds in establishing the actuality of an unknown and insubstantial figure from Christianity's remote past. Honorific titles and epithets confirm her sacred dignity. Twice Joseph calls Mariamne *σεμνή* (holy)⁴³, a title shared by the Theotokos and numerous female saints. By several epithets in the superlative degree, a mode congenial to encomium, the hymnodist further documents Mariamne's claims to sanctity: *ἱερωτάτη* (most holy); *πανεύφημος* (wholly blessed); *θεομακάριστος* (bles-

35. See *Topping*, op. cit., pp. 36-38.

36. α' 9, 19; γ' 33, 37, 46, 54; δ' 68, 70, 76, 77, 79; ε' 87, 92, 100; στ' 117, 125, 137; Kathisma II, 4, 9; ζ' 148, 164; η' 182, 187; θ' 225, 246.

37. α' 25-32; γ' 57-64; δ' 81-84; ε' 109-116; στ' 138-144; ζ' 169-176; η' 207-216; θ' 253-261. These are conventional short hymns to the Mother of God, praising her virginity, her unique destiny and her powers of mediation. Thus the kanon combines encomia of the most glorious of all women with praise of one of the most obscure of women saints.

38. α' 1-8; ζ' 153-160. For a discussion of the latter strophe see below, p. 1046.

39. θ' 226-234.

40. The essential role of the deacon in the Divine Liturgy is to mediate between God and worshipper.

41. Kathisma, I, 6-7; ε' 101-108; θ' 235-243.

42. α' 4, 19; γ' 46; Kathisma I, 5; γ' 68, 70, 76; ε' 92, 100, 101; στ' 125, 137; Kathisma II, 9; ζ' 153; η' 182; θ' 225, 228, 246. In his kanon to St. Hermione Joseph names the saint much less frequently. Nor is Hermione as clearly delineated as Mariamne. See *Canones Septembris*, pp. 88-97.

43. α' 9; ζ' 153. Christian poets made lavish use of this title of ancient pagan goddesses.

sed of God); πανένδοξος (altogether glorious)⁴⁴.

Finally, Joseph surrounds his image of Mariamne with a bright halo. By means of images of light and fire he endows her life and deeds with eternal glory. The first "light" metaphor appears early in the hymn.

Λάμπεις φρυκτωρίαις ἀρετῶν α' 17.

(You shine forth with the torches of your virtues.)

"Light" images are repeated several times⁴⁵. Light accompanies Mariamne's last appearance in the hymn⁴⁶. In heaven and on earth Mariamne is a radiant figure.

St. Joseph the Hymnographer's luminous *eikon* of St. Mariamne forms a triptych. Praising her as consecrated virgin, Christ's apostle and disciple, he develops three distinct, focused images of his subject. The three images are presented singly or in juxtaposition. The complete triptych appears once in a single strophe, appropriately gilded with superlatives.

Εἰς Χριστοῦ μαθητεῖαν
τοῦ λυτρωτοῦ κέκλησαι
καὶ σὺν τῷ πανσόφῳ Φιλίππῳ
ἔθνεσι κήρυγμα
τὸ ἱερώτατον
ἱερωτάτῃ παρθένε,
ἐπιστεύθης χάριτι
τοῦ θεοῦ πνεύματος

γ' 49-56

(You were called to the discipleship of Christ the Redeemer, and with the all-wise Philip, you were entrusted by grace of the divine spirit, o most holy virgin, with most holy preaching to the nations.)

As a result of this triple image an unusually complex portrait of a woman saint emerges from Joseph's *kanon* to Mariamne. In the remainder of this essay I shall discuss how the ninth-century Byzantine hymnographer fashioned a persuasive *eikon* of one of Christendom's forgotten founding mothers.

Παρθένος Θεόνημος

The consecrated virgin, the first image of Mariamne which appears

44. γ' 54; δ' 77, 79; στ' 122. For other examples of the superlative see γ' 51, 53; ε' 91, 97; η' 189; θ' 225.

45. See Kathisma I, 1-2; δ' 65-67, 76; ε' 97-98, 108; ζ' 153-157.

46. θ' 244-246.

in the *kanon*⁴⁷, is the most hallowed type of female saints. Along with countless other virgin saints, both famous and anonymous, Mariamne the consecrated virgin exemplifies the highest ideal of Christian womanhood⁴⁸. Thus Joseph begins his portrait of the ideal apostolic woman with the most traditional image. This theme is introduced in the first verses, in Joseph's prayer for inspiration. He asks Christ for "holy" words with which to hymn Mariamne

θερμῶς σε ποθήσασαν

α' 5

(who ardently desired you.)

Using language of erotic passion, Joseph identifies his subject first as God's lover. A variation of the virginal theme occurs soon in α' 22-24. On Mariamne's feast day the faithful hymn her dormition and her life of chastity.

By frequently addressing Mariamne as *παρθένος* (virgin) the poet recalls the image which he had introduced in the first strophe. This familiar descriptive title occurs singly⁴⁹ and in combination with other titles and epithets. In γ' 54 the superlative epithet *ἱερωτάτη* heightens Joseph's apostrophe to Mariamne the virgin. In ε' 92 the theophoric compound *θεόνυμφος* (bride of god) intensifies and completes the meaning of *parthenos*. Often used of virgin saints, *ἀγνή* (chaste) is also applied to Mariamne⁵⁰.

Joseph further enhances the image of Mariamne *parthenos* by bestowing the same titles on her and the Theotokos. In the *theotokia* he invokes Mary as *parthenos* and *ἀγνή*⁵¹. In this way the *kanon* contains a double image of the virgin saint. And it associates an obscure virgin saint with Orthodoxy's most familiar and revered paradigm of virginity⁵².

From the traditional vocabulary of Orthodox mystic spirituality and of the cult of virginity Joseph borrows erotic and nuptial meta-

47. The order which I follow is that in which the poet introduces the three images.

48. For the development of this ideal consult *Sister W. Rosamond Nugent, O. S. F., Portrait of the Consecrated Woman in Greek Christian Literature of the First Four Centuries* (Washington, D.C., 1941).

49. στ' 135; ζ' 148, 164.

50. ε' 87.

51. στ' 139; η' 213; θ' 259; ζ' 171; θ' 261. In the last two words of the *kanon* Joseph projects the image of the Theotokos "wholly without blemish and chaste" (θ' 261).

52. For the Theotokos as *parthenos* in Byzantine hymns see the useful work by *Joseph Ledit, Marie dans la Liturgie de Byzance* (Paris, 1976), pp. 167-179.

phors⁵³ for his paeon to Mariamne *parthenos*. Carried by the verb ποθεῖν (long for, yearn), this metaphor first appears in the opening strophe where Joseph presents Mariamne the ardent lover of the celestial bridegroom⁵⁴. The same suggestive verb appears in the first verse of the next ode—'Ωραιώθης ποθεῖσα) (You were beautiful yearning for) (γ' 33). The same verse contains a *topos* of the epithalamium, praise of the bride's beauty⁵⁵.

Like Odes α' and γ', ε' also begins with the virginal image of Mariamne. Here Joseph expands the image, developing it lyrically through the entire strophe.

Ἡ ψυχὴ σου ὥραία
 πνεύματος τῇ χάριτι
 ἄγνή, γεγένηται,
 ὁπηνίκα ἔγνως
 τὸν ὥραϊον ἐν κάλλει Χριστὸν τὸν Θεὸν
 καὶ αὐτοῦ τῷ πόθῳ
 ὀλικωτάτως προσεδέθης,
 Μαριάμνη παρθένε θεόνυμφε

ε' 85-92

(Your soul became beautiful by grace of the spirit when you came to know him who is beautiful in his beauty, Christ who is God, and through your desire for him you totally bound yourself to him, o Mariamne, virgin and bride of God.)

This epithalamium for St. Mariamne *parthenos* echoes the Song of Songs and Psalm 44 (LXX), the Biblical epithalamia from which Christian exegetes and hymnographers alike borrowed erotic and nuptial metaphors. Following these models, Joseph praises the beauty of both the bride and the bridegroom⁵⁶. The noun πόθος continues the "desire" motif previously expressed by the related verb⁵⁷. Its meaning is here intensified by the compound verb and by the adverb, a double superlative in degree.

The strophe concludes with a solemn and hieratic invocation of Mariamne, extending over the entire verse. First used of the church⁵⁸

53. Introduced into Christian theology and literature by Origen's allegorical interpretation of the Song of Songs. See *Dom Olivier Rousseau, O. S. B., Origène: Homélie sur le Cantique des Cantiques*, 2nd ed. (Paris, 1966), especially pp. 17-39.

54. *Supra*, p. 1043.

55. *Rousseau*, op. cit., pp. 116-117. Cf. Psalm 44 (LXX):12.

56. Psalm 44: 3; Song of Songs, passim.

57. α' 5; γ' 33.

58. *Methodius of Olympus*, *Patrologia Graeca* 18, col. 212C.

and then of the Theotokos⁵⁹, θεότοκος defines metaphorically Mariamne's spiritual intimacy with Christ. It also served as a conventional title and epithet for the church's multitude of virgin saints⁶⁰.

Nuptial imagery reappears prominently in the *theotokion* of the penultimate ode⁶¹. In this instance it is applied to the Theotokos, the archetypal "bride of god" in Christian sacred history. Joseph depicts the annunciation as a bridal event in which Gabriel plays the role of *nymphagogos*⁶². Thus the hymnographer once again draws a parallel between Mariamne and the Theotokos, two virginal brides of God, both exalted among women. The final image of Mariamne *parthenos* is found in the last ode. Being a constituent element in the hymnographer's Orthodox vision of the ideal woman, this image runs through the length of his hymn to Mariamne. Only at the end does Joseph abandon erotic and nuptial imagery. Adopting a symbol from Methodius' encomium to virginity⁶³, Joseph compares Mariamne to a "spotless heifer"⁶⁴.

"Εργοις Ἰσαπόστολος

Joseph makes Mariamne "equal to the apostles" the centerpiece of his hymnic triptych. The second image of the saint to be introduced, it is also presented in the first strophe. Joseph imagines a tableau set in heaven. Mariamne stands with the Apostles before God's "awesome throne"⁶⁵. A parallel scene occurs in the kanon's penultimate strophe. In Joseph's second vision of Mariamne in heaven, she stands in the "light that never sets" and rejoices with the "holy Apostles"⁶⁶. The two scenes

59. *Ledit*, op. cit., pp. 180-183. Cf. *Follieri*, II, p. 124.

60. One illustration will suffice. A troparion sung at Hagia Sophia in honor of St. Thecla, the first virgin martyr, begins Ἡ τῷ λόγῳ μαθητευθεῖσα Πύλου, θεότοκε. For a full text and French translation see *Juan Mateos, S. I., Le Typicon de la Grande Église: Le Cycle des douze mois*, I (Rome, 1962), pp. 42-44.

61. η' 207-210. Three of the six manuscripts of this kanon offer an alternative strophe in which nuptial and erotic images refer to Mariamne. See *Canones Februarii*, p. 293, *apparatus criticus*, 131-137. The alternative strophe was rejected by both editors of the kanon.

62. η' 207. Cf. *Ledit*, op. cit., pp. 183-184.

63. *Patrologia Graeca*, 18 cols. 97C-100A.

64. θ' 228. This "virginal" image is also used of the Theotokos. See *Sophronios Eustratiades, He Theotokos en te hymnographia* (Paris and Chennevières-sur-Marne, 1930), p. 16.

65. α' 6-8.

66. θ' 246, 248-249.

certify Mariamne's apostolic glory, acknowledged in heaven, the reward of her apostleship on earth.

Appearing in every ode and in the two kathismata, the apostolic *eikon* of Mariamne dominates the *kanon*. Joseph seldom fails to emphasize her position of equality within the circle of Christ's male apostles. Once her name is coupled with that of Philip the Apostle⁶⁷. In most instances, however, the hymnodist links her with the two apostles whose mission she shared in Hierapolis.

σὺν Βαρθολομαίῳ τῷ θεοκήρυκι
καὶ Φιλίππῳ τῷ θεόφρονι,
Μαριάμνη, κόσμον κατεφώτισας δ' 74-76

(with Bartholomew the herald of God and with Philip of godly mind, o Mariamne, you enlightened the world.)

Hence in the following strophe Joseph urges "us" the congregation to hymn Mariamne, Philip and Bartholomew, the "uprooters" of atheism and the "illuminators" of the world⁶⁸. Women, it should be noted, were not often called "illuminators", a title reserved for the most eminent theologians and hierarchs.

In a strophe addressed to the divine Logos, Joseph employs "light" imagery to suggest Mariamne's preeminence within the apostolic trinity.

Ἡ σεμνὴ Μαριάμνη,
ὥς σελήνη ἀστέρων
ἐν μέσῳ φαίνουσα
Φιλίππου καὶ τοῦ θείου
παιδρῶς Βαρθολομαίου,
σκότος χρόνιον ἔλυσεν
πολυθείας, Χριστέ,
ἄχρоне Θεοῦ Λόγε ζ' 153-160

(Holy Mariamne, shining brightly like the moon between the stars Philip and divine Bartholomew, dissolved the ephemeral darkness of polytheism, o Christ, timeless Word of God.)

The many vignettes of Mariamne with the apostles do not, however, obscure the hymnographer's image of the triumphant woman apostle who on her own preached and baptized many. In the second strophe

67. γ' 51-52. It is worth noting that Joseph nowhere refers to the family relationship of Philip and Mariamne. The hymnographer consistently portrays her as Philip's co-apostle.

68. ε' 101-108.

of the kanon, immediately after the tableau of Mariamne and the apostles in heaven, Joseph addresses her for the first time. He accompanies the address with recognition of Mariamne's apostolic credentials and accomplishments.

"Εργοῖς ἱσαπόστολος, σεμνή,
ἐναπεδείχθης α' 9-10

(By your works, o holy one, you proved yourself equal to the apostles.)

With this ringing declaration the Byzantine hymnographer admits a woman to the highest rank of Christian saints. Claiming that Christ had chosen only males for the apostolate, the church denied this rank to women. In the service books of the Greek Church few women were designated as apostle: St. Thecla⁶⁹ and St. Junia, whom St. Paul called "outstanding among the apostles"⁷⁰. Almost as sparingly were women titled "equal to the apostles". This exclusive group of women consists of St. Thecla⁷¹, whose apostolic career is recorded in the apocryphal *Acta Pauli et Theclae*; St. Mary Magdalene⁷², the faithful woman disciple, whom Christ first commissioned to proclaim the *kerygma* of the resurrection; and St. Helen⁷³, honored with the designation along with her son, St. Constantine the Great. To this band of women worthy of apostolic honors we may now add the name of St. Mariamne whose apostolic dignity Joseph the Hymnographer recognized and sang in his kanon.

Since preaching constituted the fundamental *ergon* of the apostle, Joseph develops a dynamic image of Mariamne, the successful preacher. Constantly inspired by the Holy Spirit⁷⁴ and by Christ who is the "word of life"⁷⁵, Mariamne gains wisdom. So she is called "wise Mariamne"⁷⁶ and her preaching (*kerygma*) is described as πάνσοφον (all-wise)⁷⁷. By

69. Thecla is usually called *isapostolos*. In the typicon of Hagia Sophia she is exceptionally called *apostolos*. See *Mateos*, op. cit., p. 42.

70. Romans 16:7. See John Chrysostom's encomium of this woman apostle, *Patrologia Graeca* 60, cols. 669-670.

71. Celebrated on September 24. Cf. *Nikodemos Hagioreites*, I, p. 63.

72. Celebrated on July 22. Ibid., II, p. 270. I have underway a study of the apostolic image of Mary Magdalene in Byzantine hymnography.

73. Celebrated with her son on May 21. Ibid., II, p. 162.

74. γ' 55. See also δ' 66; ε' 86, 94.

75. α' 10-11; ε' 108. This phrase is derived from I John 1:11.

76. στ' 125.

77. ε' 97. Cf. γ' 52.

spiritually dead. Introduced in the first strophe, this image is repeated.

Νεκρωθέντας κακίᾳ
τοῦ ἐχθροῦ τοὺς ἀνθρώπους
Χριστόν, τὴν πάντων ζωὴν,
κηρύττουσα, παρθένε,
ἐζώωσας

ζ' 145-149

(Preaching Christ, the life of all, you gave life, o virgin, to people who had become dead through the evil of Satan.)

Herself having received Christ's "life-giving words", Mariamne transmits them to others in her preaching.

In addition to "life-death" imagery, "light-dark" metaphors also convey the effectiveness of Mariamne's words. Everywhere her "holy" words shatter the clouds of spiritual darkness. Joseph introduces the theme in the first kathisma.

Θείαν ἑλλαμψιν κληρωσαμένη
φέγγος ἤστραψε θεογνωσίας
τοῖς ἐν νυκτὶ τῆς ἀγνωσίας ὑπάρχουσιν 1-3

(Having inherited divine illumination, like lightening she flashed the radiance of the knowledge of God to those who live in the night of ignorance.)

Several variations of this universally familiar motif occur. In γ' 72 Mariamne succeeds in persuading the foolish to abandon τὸ τῆς πλάνης σκότος (the darkness of error). In ε' 96-97 the "lightning flashes of her all-wise preaching" dispel ἀθετίας ζόφον (the murkiness of atheism). By her charismatic preaching the woman *isapostolos* changes pagans of various persuasions into "sons of day" and "children of light"⁸⁷.

The brilliant results of Mariamne's apostolic mission do not, however, depend solely on her *kerygma*. As in the case of the male apostles, her message is confirmed by mighty signs and wonders. Together Mariamne and Philip wrought "numerous marvellous miracles"⁸⁸. After his martyrdom Mariamne continued to perform miracles. To explain the achievements of Mariamne's apostolate Joseph couples the "gushing forth" of her divine words and the "torrents" of her extraordinary miracles⁸⁹. Like her words, her miracles were both numerous and holy⁹⁰.

87. α' 15-16; στ' 129, 130. Cf. Luke 16:8, I Thessalonians 5:5, 8.

88. *Nicephorus Callistus Xanthopoulos*, *Patrologia Graeca* 145, col. 861A-B.

89. στ' 117-120.

90. δ' 69-70; Kathisma II, 7. *Hieros*: γ' 42, 53, 54; θ' 227, 249. *Theios*: α' 2;

Like the twelve apostles⁹¹, Mariamne received from Christ power over diseases and demons. She therefore healed all kinds of illnesses⁹². She restored sight to the blind and to the lame a steady gait⁹³. Likewise Mariamne possessed powers of exorcism. To praise her victories over evil spirits Joseph crowds four verses with hyperbole and superlatives. He also borrows from the Psalmist⁹⁴.

Συνετρίβη, πανεύφημε,
ὄντως πρὸ προσώπου σου ὄρη βίαια
καὶ βουνοί, θεομακάριστε,
πονηρῶν δαιμόνων κατετάκησαν δ' 77-80

(Violent mountains, o wholly blessed one, truly broke down before your face, and the hills of evil demons, o blessed one of God, melted away like wax.)

Τοῦ Λόγου Μαθήτρια

The last of the three images to be introduced, the *eikon* of Mariamne the disciple of Christ is mainly developed in the second ode where it first appears. Although the hymnographer draws a less detailed portrait of the *mathetria* than of the *parthenos* and the *isapostolos*, Mariamne nonetheless exemplifies the perfect disciple.

The image of the ideal *mathetria* begins with the verb ἀκολουθεῖν. In the Gospels it had acquired a special use restricted to the idea of discipleship. Joseph's use of the verb retains that special meaning.

καὶ ἠκολούθησας
τοῖς ζωτικοῖς αὐτοῦ λόγοις γ' 37-38

(and you followed his life-giving words.)

In John 1:43 the same verb is used in connection with Philip. When Jesus found him in Galilee, he said to Philip Ἀκολουθεῖ μοι. Like her brother, then, Mariamne followed Christ and became his disciple.

Later in the same ode Joseph plainly states that Mariamne herself

γ' 48, 56; Kathisma I, 1; δ' 66, 70; ε' 94; ζ' 156; θ' 230. These two epithets appear with Homeric regularity, thereby creating an eternal and sacred ambience for Mariamne.

91. Matthew 10:1; Mark 3: 14-15.

92. ε' 93.

93. η' 190-191.

94. In Psalms 96:5 and 148:9 the poet praises divine omnipotence. That Joseph should ascribe similar powers to Mariamne is remarkable.

had received an invitation from Jesus to join his fellowship of followers.

Εἰς Χριστοῦ μαθητεῖαν
τοῦ λυτρωτοῦ κέκλησαι

γ' 49-50

(You have been called to the discipleship of Christ the Redeemer.) Here again the hymnographer applies to the woman disciple a verb which in the Gospels is used only in relation to Jesus' male disciples. *καλεῖν* occurs in the passages which refer to the "calling" of the four fishermen, the first disciples⁹⁵.

Although the Byzantine hymnographer lacks Scriptural authority for including Mariamne among those who received and accepted Christ's call to his discipleship, the Gospels supply evidence for the presence of women among Christ's intimate circle of followers. The Evangelists record the names of the most prominent women disciples, some of them being identified as relatives of the male disciples⁹⁶. Significantly the Evangelists apply to these women the verb *ἀκολουθεῖν*⁹⁷.

When Mariamne "followed" Christ and became his disciple, she renounced the world.

τὰ τοῦ βίου ἅπαντα
τερπνὰ μισήσασα

γ' 39-40

(having despised all the pleasures of life.)

Her renunciation exactly parallels that of the male disciples for whom Peter spoke when he said to Jesus, "Behold, we have left everything and have followed you"⁹⁸. Thus Mariamne also makes the total commitment required of his disciples by Christ⁹⁹.

In γ' 47 Joseph first calls Mariamne *μαθήτρια* recognizing by that title her authentic discipleship. As Jesus' *mathetria* Mariamne received "divine gifts of grace". The title appears in a more formal statement in δ' 73—'Ως τοῦ Λόγου μαθήτρια (as disciple of the Word). In the Gospels, it must be noted the word *mathetria* is never applied to the women disciples¹⁰⁰. Byzantine hymnographers, in contrast, frequently identify Jesus' women followers as *mathetria*¹⁰¹.

95. Matthew 4:21; Mark 1:20.

96. Matthew 27:56; Mark 15:40; Luke 8:1-3, 24:10.

97. Matthew 27:55; Luke 23:49, 55.

98. Mark 10:28.

99. Matthew 8:19-22; Luke 9:57-62.

100. A Hellenistic formation of *mathetes*, *mathetria* is found only once in the New Testament, Acts 9:36.

101. Mary Magdalene and her companions, the first witnesses of the resurrection, are repeatedly called *mathetria* in Byzantine hymns.

Since Mariamne is a true disciple she deserves the hymns of the church. Therefore Joseph summons "us" the members of the worshiping *ekklesia* to offer songs of praise to three disciples one of whom is a *mathetria*.

Μαριάμνην συμφώνως
σήμερον καὶ Φίλιππον
ἀνευφημήσωμεν
καὶ Βαρθολομαῖον,
τοὺς Χριστοῦ μαθητὰς χρηματίσαντας ε' 101-105

(Let us today of one accord applaud Mariamne and Philip and Bartholomew, who were titled disciples of Christ.)

Ἡ Μαριάμνης Χάρις

It seems most unlikely that Joseph was able to establish a cult of St. Mariamne in ninth-century Constantinople. A city crowded with memorials to saints could not be expected to make room in its devotions for a very minor woman saint. Yet the testimony of the six manuscripts which transmit his kanon to Mariamne suggests that Joseph did not fail completely. Thanks to the piety, sympathy and imagination of her panegyrist St. Mariamne survives, the symbol of Christendom's apostolic woman. Because Joseph gave her identity and personality she is more than a name. In the kanon by St. Joseph the Hymnographer the triune χάρις of St. Mariamne Isapostolos continues to shine.

«...ΒΑΡΒΑΡΟΝ ΚΛΥΔΩΝΑ ΒΑΡΒΑΡΩΝ ΣΤΟΛΩΝ...»

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ /Θεσσαλονίκη

Ἡ πρόθεση παλαιῶν φίλων στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης νὰ ἐκδώσουν τόμον ἐργασιῶν πρὸς τιμὴν τοῦ καθηγητῆ κ. Ἰω. Καραγιαννόπουλου δίνει τὴν ἀφορμὴ νὰ συνεχισθεῖ μιὰ συζήτηση, ποὺ ἄρχισε πρὶν ἀπὸ εἴκοσι ἀκριβῶς χρόνια μέσα στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου: εἴχαμε μάθημα Μνημειακὴ Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ μπροστὰ στὸ ψηφιδωτὸ τῶν «κτιστῶν» τοῦ 7ου αἰ. παρενέβη στὴν ἀρχαιολογικὴ συζήτηση ὁ τιμώμενος σήμερα καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας θέτοντας τὸ ἀκόλουθο σχετικὸ μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ πρόβλημα:

«† Κτίστας θεωρεῖς τοῦ πανενδόξου δόμου ἐκείθεν ἔνθεν μάρτυρος Δημη-
τρίου
τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλω(ν) μετατρέποντος κ(αί) πόλιν
λυτρομένην†»

— «Ἡ ἐπιγραφή, λέτε, ἀναφέρεται στὴν ἀνοικοδόμηση τῆς βασιλικῆς μετὰ ἀπὸ πυρκαϊὰ γύρω στὰ 620 καὶ τονίζεται ἡ παρέμβαση τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὴ λύτρωση τῆς Θεσσαλονίκης, ἐννοώντας τὶς τέσσερις προηγηθεῖσες ἀνεπιτυχεῖς πολιορκίες τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ἀβαρασλάβους. Γιατί ὅμως στὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς μνημονεύεται μόνον ἡ τρίτη ἀπὸ αὐτὲς καὶ ἡ μόνη ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θάλασσας, «βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων»;

Τὸ γνωστότατο ψηφιδωτὸ τῶν «κτιστῶν», ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1908, παριστᾷ τὸν ἅγιο Δημήτριο ἀνάμεσα σ' ἓναν ἀρχιερέα καὶ σ' ἓναν πολιτικὸ ἀξιωματοῦχο, ποὺ δέχονται τὴν προστασία του καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ὡς «κτίσται τοῦ πανενδόξου δόμου μάρτυρος Δημητρίου». Καὶ ὁ μὲν πολιτικὸς ἀξιωματοῦχος εἶναι πιθανὸν ὁ ἑπαρχος Λέων, ποὺ στὰ χρόνια του ἀνοικοδομήθηκε ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ πυρκαϊὰ γύρω στὰ 620¹, ὁ δὲ ἀρχιερεὺς εἶναι ὁ σύγχρονός του ἐπίσκοπος, ὀνόματι πιθανὸν Πλωτίνος ἢ Παῦλος, ποὺ κατέλαβε τὸν θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννη (γύρω στὰ 620)².

1. O. Tafrali, Sur la date de l'église et des mosaïques de Saint Démétrius de Salonique, Revue Archéologique, σειρὰ 4, 13 (1909) 83-101. Τοῦ ἰδίου, Sur les réparations faites au VII siècle à l'église de Saint Démétrius de Salonique, σειρὰ 4, 14 (1909) 380-386.

2. V. Tăpkova-Zaimova, La tradition écrite des «Miracula S. Demetrii»: Plotin après Jean, Byzantino-bulgarica III (1969) 119-123.

Τὸ ψηφιδωτὸ τῶν «κτιστῶν» σχετίζεται καὶ μὲ ἄλλα ψηφιδωτά, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἴδια ἀνακαίνιση τῆς βασιλικῆς: μὲ τὴν ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ «*Ἐπὶ χρόνῳ Λέοντος ἡβῶντα βλέπεις / καθέντα τὸ πρὶν τὸν ναὸν Δημητρίου*», καὶ τὰ τρία στηθάρια, ποὺ τὴ συνόδευαν, μὲ τὶς μορφές τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἐνὸς ἐπισκόπου καὶ ἐνὸς διακόνου³. τὸ σύνολο αὐτὸ σωζόταν πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1917 ἀνάμεσα στὰ ἀρχαιότερα ψηφιδωτὰ τῆς βόρειας μικρῆς κιονοστοιχίας. Καὶ ὁ μὲν εἰκονιζόμενος στὸ στηθάριο ἐπίσκοπος ἔχει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ μὲ τὸν ἐπίσκοπο στὸ ψηφιδωτὸ τῶν «κτιστῶν», ὁ δὲ διάκονος ἔχει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ μὲ τὸν διάκονο, ποὺ εἰκονίζεται μαζὶ μὲ τὸν ἅγιο Δημήτριο στὸ ψηφιδωτὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ ἀποτελεῖ μαζὶ μὲ τὸ ψηφιδωτὸ τῶν «κτιστῶν» ἐνιαῖο εἰκονογραφικὸ σύνολο⁴. ἡ ἐπιγραφὴ ἐξάλλου κι αὐτοῦ τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀναφέρεται στὴν ἀνακαίνιση τῆς βασιλικῆς καὶ νοηματικὰ συμπληρώνει τὶς προηγούμενες δύο: «*Πανόλβιε τοῦ Χριστοῦ μάρτυς φιλόπολις / φροντίδα τίθη κ(αί) πολιτῶν κ(αί) ξένων*»⁵.

Συνεπῶς τὰ ψηφιδωτὰ αὐτὰ ἀπεικονίζουν, σὰν σὲ εἶδος «ζωφόρου», τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας (ἐπίσκοπος), τῆς Πολιτείας (ἐπαρχος Λέων) καὶ τὸν ἀνώνυμο διάκονο, ὡς ἐκπρόσωπο «πολιτῶν καὶ ξένων»⁶, τὸ σύνολο δηλαδὴ τῆς πόλης Θεσσαλονίκης, ποὺ μερίμνησε γιὰ τὴν ἀνακαίνιση τῆς βασιλικῆς τοῦ πολιούχου της, νὰ δέχονται τὴν εὐμένεια καὶ τὴν προστασία τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Λογικὸ λοιπὸν εἶναι τὸ δεῦτερο μέρος τῆς ἐπιγραφῆς, «*τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων μετατρέποντος καὶ πόλιν λυτρονμένον*», ποὺ μνημονεύει τὴν παρέμβαση τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὴ λύτρωση τῆς Θεσσαλονίκης, νὰ ἐννοεῖ τὶς τέσσερις στὸ σύνολό τους ἀνεπιτυχεῖς πολιορκίες τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Ἀβαροσλάβους, στὰ 586 ἢ 597, στὰ 604 ἢ 610, στὰ 615 καὶ στὰ 618, ποὺ προηγῆθηκαν τῆς καταστρεπτικῆς πυρκαϊᾶς γύρω στὰ 620 καὶ περιγράφονται στὸ Α' (I, 13-15 καὶ I, 12) καὶ στὸ Β' (II, 1 καὶ II, 2) βιβλίο τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου⁷. Γι' αὐτὸ καὶ προκαλεῖ εὐνόγητη ἀπο-

3. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, 189.

4. Θ. Παπαζῶτος, Τὸ ψηφιδωτὸ τῶν κητόρων τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, 365-375.

5. Σωτηρίου, ὁ.π., 196.

6. Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὅτι κατὰ τὴν ἐπίθεση τῶν Σλάβων ἐναντίον τῆς Πάτρας, τὸ 807, τὴν ἀντίσταση τῶν ἐχθρῶν ὁργάνωσαν οἱ «οἰκήτορες τοῦ κάστρου (τῶν Πατρῶν)» (Γ. Καραγιαννόπουλου, Τὸ Βυζαντινὸ κράτος, Ἀθῆνα 1983, 129).

7. Γιὰ τὶς χρονολογίες καὶ τὴν παραπομπὴ τῶν κεφαλαίων χρησιμοποιοῦ τὴν κριτικὴ ἐκδουσία τοῦ Α' καὶ Β' βιβλίου τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀπὸ τὸν P. Lemerle, Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius, τόμ. 2, Παρίσι 1979-1981. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς α' πολιορκίας στὰ 597, βλ. τελευτ. Σρ. Vryonis, Hesperia 50 (1981) 378-390.

ρία ή χρήση από τόν συντάκτη τής έπιγραφής τής λέξης «στόλων», πού άπ' όλους τούς μελετητές μέχρι σήμερα έρμηνεύθηκε ως θαλάσσια πολιορκία τής Θεσσαλονίκης⁸, προφανώς τήν τρίτη από «πλήθος άπειρον συναχθέν από τε τών Δρογουβιτών, Σαγουνδατών, Βελεγεζητών, Βαϊοννητών, Βερζητών και λοιπών έθνών, πρώτως έφευρόντων έξ ενός ξύλου γλυπτάς νήας κατασκευάσαι» (II, 1 § 179), πού περιγράφεται από τόν 'Ανώνυμο συγγραφέα του Β' βιβλίου τών θαυμάτων του άγίου Δημητρίου και έλαβε χώρα στα 615, όταν τόν μητροπολιτικό θρόνο τής Θεσσαλονίκης κατείχε ο έπίσκοπος 'Ιωάννης⁹.

Η άπορία αύτή δημιούργησε τή σκέψη μήπως τó ψηφιδωτό τών «κτιστών» είναι κατά τι άρχαιότερο, χρονολογεΐται πριν από τήν καταστροφή του ναού γύρω στα 620 και άμέσως μετά τήν από θαλάσσης πολιορκία τής Θεσσαλονίκης στα 615¹⁰. Στην περίπτωση αύτή ο εικονιζόμενος πολιτικός άξιωματούχος θα μπορούσε να είναι ο έπαρχος Λεόντιος, ιδρυτής τής βασιλικής του 5ου αϊ. και ο εικονιζόμενος άρχιερεύς ο έπίσκοπος 'Ιωάννης, συγγραφέας του Α' βιβλίου τών θαυμάτων του άγίου Δημητρίου. Οι ταυτίσεις αυτές τών προσώπων, αν και έχουν υποστηριχθεΐ¹¹, δέν ήταν δυνατόν να γίνουν αποδεκτές κυρίως γιατί ο έπίσκοπος 'Ιωάννης δέν υπήρξε «κτίστης» τής βασιλικής του άγίου Δημητρίου, έπειδή είχε πεθάνει λίγο πριν από τήν καταστροφή της γύρω στα 620, «πρό τινος βραχέος καιρού, τουτέστι τάχα που μηνός ενός, προς θεόν τόν αυτόν αποδημησαι οσιον ήμων πατέρα» (II, 3 § 217)¹². 'Ωστόσο ή χρήση τής λέξης «στόλων» ρίχνει κάποια σκιά στην έρμηνεία τής έπιγραφής του ψηφιδωτού, έπειδή είναι άδιανόητο από σειρά τεσσάρων πολιορκιών να αναφέρεται μόνον ή από θαλάσσης πολιορκία¹³.

Πιθανόν όμως ή αντίφαση τής έπιγραφής να είναι φαινομενική και να όφειλεται σε μερική έρμηνεία τής λέξης «στόλων», ως έκστρατειών αποκλειστικά κατά θάλασσαν, πού και ή συνηθέστερη είναι και στα μεσαιωνικά και νεώτερα χρόνια έπικρατεΐ¹⁴. Έχω τή γνώμη όμως ότι στη λέξη «στόλων»,

8. Βλ. συγκ. J.-M. Spieser, Inventaires en vue d'un Recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, Travaux et Mémoires 5 (1973) 155-156, άριθ. 7, και συμπλ. Travaux et Mémoires 7 (1979) 334.

9. Lemerle, ό.π., τόμ. 1ος, 175 και τόμ. 2ος, 85 κέ.

10. E. Kitzinger, Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasm, εις The Art of Byzantium and the Medieval West: Selected Studies by Ernst Kitzinger, έκδ. W. Eugene Kleinbauer, Bloomington/London 1976, 182.

11. Σωτηρίου, ό.π., 194. Βλ. συγκ. τις διάφορες άπόψεις Παπαζώτος, ό.π., 396-399.

12. R. S. Cormack, The Mosaic Decoration of St. Demetrius of Thessaloniki. A Re-examination in the Light of the Drawings of W. S. George, The Annual of the British School at Athens 64 (1969) 44, σημ. 101.

13. Βλ. όπως τίθεται τó πρόβλημα εις Γ. Ι. Θεοχαρίδη, 'Ιστορία τής Μακεδονίας κατά τούς μέσους χρόνους (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980, 158.

14. «Στόλον. τά πλοΐα» (Λεξικόν Φωτίου, έκδ. S. A. Naber). «Στόλος. κυρίως απο-

στό β' μέρος τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴ σημασία τῆς περιοριστικὰ ναυτικῆς ἐκστρατείας, ἀλλὰ τὴ γενικότερη σημασία τῆς ὁποιασδήποτε πολεμικῆς ἐκστρατείας, εἴτε κατὰ ξηρὰν εἴτε κατὰ θάλασσαν, μὲ τὴν ὁποία καὶ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος: «στόλον ... οὐκέτι κατὰ θάλασσαν στείλαντες ἀλλὰ κατ' ἡπειρον» (Ἡρόδοτος 5,64), «ἐλέγετο δὲ ὁ στόλος εἶναι εἰς Πισίδας» (Ξενοφῶν, Κύρου Ἀνάβασις 3, 1, 9) κ.ἄ.¹⁵

Ἐὰν ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ τῆς λέξης «στόλων» γίνεαι ἀποδεκτὴ, τότε ἡ χρονολόγησις τοῦ ψηφιδωτοῦ τῶν «κτιστῶν» ἀμέσως μετὰ τὴν πυρπόλησιν τῆς βασιλικῆς γύρω στὰ 620 εἶναι ἀκόμη περισσότερο πιθανή. Μειώνονται ἐπίσης καὶ οἱ δυσκολίες στὴν ἱστορικὴ τοῦ ἐρμηνεία: ἡ ἐπιγραφή, ὡς φαίνεται, δὲν ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴν τρίτη καὶ ἀπὸ θαλάσσης πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης (615) ἀλλὰ καὶ στὶς τέσσερις πολιορκίες τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ἀβροσλάβους, πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ ναοῦ, πού μολονότι ἀνεπιτυχεῖς στιγμάτισαν τὸ ἠθικὸ τῶν κατοίκων, οἱ ὅποιοι καὶ εὐλαβῶς ἀπέδωσαν τὴ σωτηρίαν τοὺς στὸν πολιοῦχο προστάτη τους «φιλόπολιν» ἄγιο Δημήτριο.

στέλλειν ἐστὶ τὸ διὰ νηὸς ἐκπέμπειν. ἔθεν καὶ στόλος ὁ πολλῶν νηῶν ἀπόπλους» (Λεξικὸν Ζωναρᾶ, ἐκδ. J. A. H. Tittmann).

15. Βλ. λέξη «στόλος» εἰς H. G. Liddell-R. Scott-M. Κωνσταντινίδου, Μέγα λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, καὶ Δ. Δημητράκου, Μέγα λεξικὸν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. P. Chantraine, Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots, Παρίσι 1968-1980, λέξη «στελλω».

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΦΩΚΑ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (961)

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ/Αθήνα

Ἡ κατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Φωκά τὸ 961 εἶναι ἀσφαλῶς τὸ σημαντικότερο γεγονός τῆς βασιλείας τοῦ Ρωμανοῦ Β' καὶ μία ἀπὸ τὶς οὐσιαστικότερες ἐπιτυχίες τῶν Βυζαντινῶν ἐναντίον τῶν Ἀράβων στὸ δευτέρου μιστὸ τοῦ 10ου αἰώνα.

Οἱ ἑλληνικὲς πηγὲς ποὺ ἀφηγοῦνται τὸ μεγάλο αὐτὸ συμβάν δὲν εἶναι πολυπληθεῖς οὔτε ὅσο θὰ περίμενε κανεὶς λεπτομερεῖς. Ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ καὶ χρονολογικὰ ἔργα τοῦ 10ου αἰώνα τὸ 6ο βιβλίον τῆς Συνέχειας τοῦ Θεοφάνη, ὁ Ψευδοσυμεὼν καὶ ἡ διήγηση ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸν Vaticanus gr. 163, χειρόγραφο τοῦ «κύκλου» τοῦ Λογοθέτη, ἔχουν γραφεῖ μετὰ τὸ 961, εἶναι κείμενα ἀξιόλογα ἀλλὰ ὄχι πλούσια σὲ εἰδήσεις. Ὁ Λέων ὁ Διάκονος περιέχει πολὺ περισσσότερες λεπτομέρειες ἀλλὰ δὲ διακρίνεται γιὰ τὴ συνοχή του. Ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες πηγὲς ἰδιαιτέρος λόγος πρέπει νὰ γίνῃ γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ἀταλειάτη, ὁ ὁποῖος εἶναι συνήθως ἀξιόπιστος ἀλλὰ καὶ ἐπισκέφτηκε τὴν Κρήτη ἔτσι οἱ περιγραφὲς ποὺ δίνει ἔχουν σημαντικὴ τοπογραφικὴ ἀξία. Θὰ ἦταν παράλειψη ἂν δὲν μνημονεύαμε ἐδῶ τὸν Θεοδόσιο τὸν Διάκονο, ὅσο κι ἂν ἡ «φύση» τοῦ ἔργου του εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ. Γιὰ νὰ συνθέσῃ τὴν ἐκτενέστατη «Ἀλωσιν τῆς Κρήτης» φαίνεται ὅτι στηρίχτηκε σὲ ἀξιόλογες πηγές, σύγχρονες μὲ τὰ γεγονότα, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ Παναγιωτάκη¹. Ἡ μελέτη ἔχει σκοπὸ νὰ συμβάλῃ πηγολογικὰ στὸ γεγονός αὐτὸ εἴτε παρουσιάζοντας νέα στοιχεῖα εἴτε ἐξετάζοντας ἀπὸ διαφορετικὴ σκοπιὰ ἤδη δημοσιευμένα. Τὴ χωρίζω σὲ τρία μέρη: προπαρασκευαστικὰ τῆς ἐκστρατείας, κυρίως ἐκστρατεία καὶ κατάληψη τῆς Κρήτης.

¹ Ἀνακοίνωση στὸ Ε' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριον (Ἅγιος Νικόλαος, 1981).

1. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἀλωσις τῆς Κρήτης», Ἡράκλειο 1960. Νέα κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν H. Criscuolo, Theodosii Diaconi de Creta capta, Λιψία (Teubner) 1979. Γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ 961, πέρα ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία ποὺ σημειώνει ὁ Παναγιωτάκης, ἃς προστεθοῦν ὅσα ἀναφέρει ἡ *Hélène Ahrweiler*, Byzance et la Mer, Παρίσι 1966, 111-115, ὁ *A. Markopoulos*, Le témoignage du Vaticanus gr. 163 pour la période entre 945-963, Σύμμεικτα 3 (1979) 83-119 καὶ εἰδικὰ 110 κέξ., καὶ ὁ *V. Christides*, The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824), Ἀθήνα 1984, 172 κέξ.

Α

Τὰ σχετικά μὲ τὴν προπαρασκευὴ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Νικηφόρου Φωκά στὴν Κρήτη εἶναι μᾶλλον γνωστὰ ἀπὸ τὶς ἀφηγηματικὲς πηγές², οἱ ὁποῖες, ὁμως, εἶναι φανερό ὅτι παραδίδουν ὑπερβολικὰ ἐξογκωμένους ἀριθμοὺς γύρω ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ καὶ στόλου³. Σὲ ὅλες τὶς πηγές ὑπάρχει πλήρης ὁμοφωνία γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ παρακοιμώμενου Ἰωσήφ Βρίγγα καὶ τὴν οὐσιαστικὴ συμβολή του σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς ἐπιχείρησης τῆς Κρήτης, μολονότι ἐμπνευστὴς τῆς ἐκστρατείας δὲν ἦταν ὁ Βρίγγας ἀλλὰ ὁ προσωπικὸς του ἀντίπαλος Βασίλειος Λακαπηνός⁴. Ἐνα νέο στοιχεῖο ποὺ προστίθεται στὸ πηγολογικὸ corpus προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἀνέκδοτο ἀκόμη ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ. Ἀναφέρομαι στὴν «Ἱστορίαν σύντομον τῶν παρὰ τῇ πρεσβυτέρᾳ Ρώμῃ βασιλευσάντων...», ἡ ὁποία παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ. Sinaiticus gr. 482 (1117) φφ. 265-279^v καὶ καλύπτει τὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὸν Ρωμύλο ἕως τὸν Μιχαὴλ Δούκα⁵. Δὲν πρόκειται νὰ κάνω ἐδῶ ἰδιαίτερο λόγο γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Ψελλοῦ, ποὺ εἶναι ἤδη ἀντικείμενο ἐπεξεργασίας ἄλλων συναδέλφων⁶, ἀλλὰ θὰ ἔρθω ἀμέσως στὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ὁ Ψελλός, ἀφοῦ δηλώνει ὅτι γιὰ τὸν Νικηφόρο Φωκά ἔχουν γραφεῖ πάρα πολλὰ κείμενα ποὺ ἐξιστοροῦν τὴ ζωὴ του καὶ τὰ κατορθώματά του—μαρτυρία ποὺ ἔμμεσα ἐπιβεβαιώνει τὶς ὑποψίες πολλῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ φιλοφωκαδικῆς φιλολογίας στὸ Βυζάντιο τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνα⁷—παραδίδει ὅτι ὁ Φωκάς συγκρότησε προσωπικὸ στρατό, τὸν ὁποῖο, στὴ συνέχεια, φρόντισε νὰ ἐκγυμνάσει ὁ ἴδιος μὲ περισσὴ ἐπιμονή: ...Εὐθὺς ὁ Φωκάς τῶν πραγμάτων ἐπεμελεῖτο καὶ καθιστᾷ τὰς πράξεις καὶ ἀνεπλήρου τὸ μέ-

2. Βλ. κυρίως *Παναγιωτάκη*, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος, 33-46.

3. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. παρακάτω σελ. 1065-1066.

4. Βλ. *Α. Μαρκόπουλου*, Ἰωσήφ Βρίγγας. Προσωπογραφικὰ προβλήματα καὶ ἰδεολογικὰ ρεύματα, *Σύμμεικτα* 4 (1981) 97-98.

5. *V. N. Benešević*, Opisane grečeskih rukopisej monastyrja Svjatoj Ekateriny na Sinae, τ. I, Περτρούπολη 1911, 278-279. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ψελλοῦ ὁ κώδικας παραδίδει καὶ σύντομο χρονικὸ καὶ γιὰ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα βλ. *K. Snipes*, A newly discovered historical Work of Michael Psellos, Third Annual Byzantine Studies Conference, Νέα Ὑόρκη 1977, 57-58, *Ja. N. Ljubarskij*, Michail Psell. Ličnost' i tvorčestvo, Μόσχα 1978, 178 κέξ., *W. J. Aerts*, Un témoin inconnu de la Chronographie de Psellos, *Bsl* 41 (1980) 1-16 + I-XXIV, τοῦ ἴδιου, Un inédit de Sinaï, *Bsl* 42 (1981) 10-19, *Νίκης Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδου*, Τὸ χρονικὸ τοῦ κώδ. Sinait. gr. 1117, Ἑλληνικά 33 (1981) 402-404 καὶ *K. Snipes*, A Newly Discovered History of the Roman Emperors by Michael Psellos, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/3 (JÖB 32/3) 53-61.

6. Ἐχουν ἀναγγελεθεῖ κριτικὲς ἐκδόσεις ἀπὸ τὸν *K. Snipes* καὶ τὸν *W. J. Aerts*.

7. Βλ. *Μαρκόπουλου*, Ἰωσήφ Βρίγγας, 91 καὶ εἰδικὰ σημ. 6 ὅπου παρατίθεται τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Ψελλοῦ.

τρον, τὰ μὲν ἀπὸ ξενικῆς δυνάμεως τὰ δ' αὐτὸς καθοπλίζων, τοὺς ἀπὸ τῶν ἀγρῶν καὶ τοὺς βωλοκόπους μαχαιροφόρους ποιοῦμενος, γυμνάζων τε τὰς χεῖρας αὐτοῖς εἰς τε τοξεύων καὶ ἀκοντίων ἄφειν, καὶ τὸ μακρὸν δόρυ διαγκαλίζεσθαι, ἔφιππὸν τε τοξεύειν καὶ φεύγοντας βάλλειν καὶ τὰ μὲν πολεμεῖν τὰ δὲ τειχομαχεῖν καὶ πολιορκεῖν. Ὡς δ' οὖν ἀρκοῦντως εἶχεν αὐτῷ ἡ παρασκευή, ἀντωπεῖ τοῖς βαρβάροις καὶ τὰ θρυλλούμενα παρὰ πᾶσιν ποιεῖ κατορθώματα...⁸, ὑπονοώντας προφανῶς τὶς ἐκστρατείες στὴν Κρήτη, στὴ Μικρὰ Ἀσία κλπ.

Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ κείμενο μὲ σημαντικὸ περιεχόμενο καθὼς δίνει πληροφορίες μὲ συγκεκριμένη στρατηγικὴ ὁρολογία καὶ ἰδιαίτερη ἀκρίβεια γιὰ τὴ σύσταση καὶ τὴν ἐκγύμναση ἀπὸ τὸν Φωκά τῆς στρατιωτικῆς αὐτῆς δυνάμεως. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μὲ ἔπεισε νὰ ἀσχοληθῶ γιὰ λίγο μὲ τὸ πολυδαίδαλο πρόβλημα τῶν στρατηγικῶν τὸ 10ο αἰῶνα καὶ νὰ διερευνήσω πιθανὴ συσχέτιση τοῦ κειμένου τοῦ Ψελλοῦ μὲ τὰ ἔργα αὐτά. Μία πρώτη ἐξέταση, χωρὶς ἐξαντλητικὲς φιλοδοξίες, ἔδειξε ὅτι ἡ διήγηση τοῦ Ψελλοῦ ἔχει στενὴ σχέση, ἂν ὄχι ἐξάρτηση, μὲ τὸ ἀποδιδόμενο στὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά «Στρατηγικόν»⁹. Παραθέτω τὸ σχετικὸ χωρίο: ...Πρέπον ἄρα καὶ ὀφειλόμενόν ἐστιν ἀπὸ τε Ρωμαίων καὶ Ἀρμενίων στρατιώτας ἐκλέεσθαι ἄνδρας ὀπλίτας εὐμήκεις τὰς ἡλικίας καὶ πλεῖον τῶν τεσσαράκοντα μὴ ὄντας χρόνων, εἴθ' οὕτως γυμνάσαι τούτους πρεπόντως ἀσπιδηφορεῖν καὶ πρὸς πάντα πολεμικοὺς καὶ ἐπιτηδείους ὑπάρχειν καὶ μετὰ τῶν δοράτων κινεῖσθαι καὶ φυλάσσειν αὐτοὺς καλῶς καὶ ἀντιμάχεσθαι τοῖς ὁμοτέχνους αὐτῶν ἀσπιδηφόροις. Καταστήσαι δὲ αὐτοῖς καὶ ἄρχοντας δεκάρχους...¹⁰.

Ἡ προσέγγιση τῶν δύο κειμένων, πού ἀπέχουν τουλάχιστον ἕναν αἰῶνα μεταξύ τους, μπορεῖ, νομίζω, νὰ συμβάλει στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν τοῦ ἀγνωστοῦ αὐτοῦ ἔργου τοῦ Ψελλοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε, καθὼς φαίνεται, στὴ διάθεσή του γιὰ τὴ σύνταξη τῶν ἔργων του ὅλη τὴ σχετικὴ μὲ τὸν Φωκά φιλολογία, τὴν ὁποία καὶ ἀξιοποίησε κατ'ἀλληλα.

B

Πρὶν λίγα χρόνια ὁ Ὁδ. Λαμφίδης δημοσίευσε ἕνα ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον κείμενο· πρόκειται, συγκεκριμένα, γιὰ μία ἄγνωστη, ὡς τότε, παραλλαγή τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη—ἔργο τοῦ Ἀκακίου Σαββατ-

8. Sinaiticus gr. 482 (1117), φ. 275. Καὶ ὁ Λέων ὁ Διάκονος, 50 (Hase) κάνει λόγον γιὰ τὴν ἐκγύμναση ἀπὸ τὸν Φωκά τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς.

9. Βλ. σχετικὰ Α. Dain, Les stratégistes byzantins, TM 2 (1967) 370-371, 8που καὶ βιβλιογραφία.

10. Ju. A. Kulakovskij, Strategica Imperatora Nikifora, Zapiski Imp. Akad. Nauk, VIII/9, Πετροῦπολη 1908, 1.

τη—ή όποία έμπεριέχεται σέ ένα άλλο κατά πολύ μεγαλύτερο κείμενο, τó Βίο των ιδρυτών τής μονής Σουμελά Βαρνάβα και Σωφρονίου¹¹. Η παραλλαγή αυτή δέν παραδίδει κανένα νέο στοιχείο γιά τόν 'Αθανάσιο, μνημονεύει όμως ένα τέχνασμα στό όποιο κατέφυγε ó Φωκάς γιά νά έντυπωσιάσει τούς "Αραβες και νά καταλάβει τήν Κρήτη: ...Τής θλίψεως οὖν έχούσης αὐτούς κατέλαβον τήν Κρήτην και πλησίον τής Κρήτης έτέρω νήσω προσωρμίσθη ó στόλος. Έκβαλόν δέ τρεῖς άνδρας κατασκόπους απέστειλεν έν τή Κρήτη όπως γνώση τί ήν ή δύναμις τοῦ τόπου. Καί απελθόντες ήλθον και άνήγγειλαν λέγοντες πολλή ήν ή δύναμις και οὐδόλως φόβος τούτοις έγέμετο, ίνα εἰς τά φρούρια αὐτῶν εἰσέλθωσιν. Τί οὖν ó Νικηφόρος; Τριήρεις ήσαν πᾶσαι διακόσιαι πεντήκοντα' διετάξατο οὖν και έπλευσαν αἱ διακόσιαι εἰς λιμένα μακράν που τής χώρας και ήσαν μετροῦντες οἱ έποικοι' και διά τής νυκτός πάλιν εκατόν τριήρεις ήρχοντο έν τή νήσω και έν ήμέρᾳ πάλιν ήρχοντο αἱ αὐται τριήρεις εἰς τόν λιμένα' και οὕτως ποιῶν έδειξεν τοῖς έποίκοις μετροῦντες εκείνοι εἰς πεντακοσίας τριήρεις. Καί έγέμετο φόβος πολλός διά τó ύπολαβόντες πλῆθος και οἱ μὲν εἰς όχυρούς τόπους έφυγον, οἱ δέ εἰς τά φρούρια αὐτούς έφυγάδευον...¹².

Η πρώτη πληροφορία πού παραδίδεται από τó κείμενο σχετίζεται μέ τήν «έτέραν νήσον πλησίον τής Κρήτης», όπου προσωρμίστηκε ó βυζαντινός στόλος πρίν από τόν Χάνδακα. Πρόκειται πιθανότατα γιά τή νήσο Δία, τελευταῖο σταθμό τοῦ πλοῦ από τήν Κωνσταντινούπολη στήν Κρήτη σύμφωνα μέ τó «Σταδιοδρομικό» πού περιέχεται στό «Περὶ βασιλείου τάξεως» τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου¹³. Τó ίδιο κείμενο αναφέρει ότι ή απόσταση από τήν Δία ως τήν Κρήτη εἶναι 12 μίλια και ή συνολική Κωνσταντινούπολη-Κρήτη 792¹⁴.

11. Ο. Λαμπρίδης, Μία παραλλαγή τής βιογραφίας άγίου 'Αθανασίου τοῦ 'Αθωνίτου, Βυζαντινά 6 (1974) 283-319.

12. Τó συγκεκριμένο απόσπασμα μέ τó «τέχνασμα» τοῦ Φωκά δημοσιεύτηκε σχολιασμένο και σέ ιδιαίτερη μελέτη από τόν ίδιο έρευνητή: Ein unbekannter Kunstgriff des Nikephoros Phokas bei der Landung auf Chandax (Kreta) (960), BZ 69 (1976) 9-12 και ειδικά στή σελ. 11. Στό προγενέστερο δημοσίευμα τοῦ Λαμπρίδη τó σχετικό χωρίο έμπεριέχεται στίς σελ. 294-295. Πρβλ. και Christides, The Conquest of Crete..., 177-179.

13. Περὶ βασιλείου τάξεως I, 678 (Reiske). Βλ. έπίσης Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος ó Διάκονος, 53 και Lampsidis, Ein unbekannter Kunstgriff, 10 και σημ. 6.

14. Τó όρθό εἶναι όμως 782, όπως σωστά έπισημαίνει ó G. Huxley, A Porphyrogenitan Portulan, GRBS 17 (1976) 295-300, ó όποιος αναδημοσιεύει και σχολιάζει τó Σταδιοδρομικό προβαίνοντας σέ πολλές, παλαιογραφικές κυρίως, διορθώσεις (τίς σχολιάζει ó Χρηστίδης, 158). 'Αν και δέν ύπάρχει απόλυτη βεβαιότητα γιά τόν πλοῦ πού ακολουθήσε ó βυζαντινός στόλος από τά Φύγελα τής Λυδίας, άπ' όπου ξεκίνησε, έως τήν Κρήτη—άλλωστε τά Φύγελα δέν μνημονεύονται από τó Σταδιοδρομικό—οἱ έπιστήμονες δέχονται συνήθως τή μαρτυρία τοῦ Σταδιοδρομικοῦ (Παναγιωτάκης, 49, 52-53, Ahrweiler, ό.π., 115 και Christides, 221-224 και 227). Πάντως ó 'Ατταλειάτης μαρτυρεῖ ότι ó βυζαντινός στόλος ...χρονίσας έν τή νήσῳ τή Νηψ̄ λεγομένη (224, Bonn) κατευθύνθηκε τελικά στήν

Τὸ τέχνασμα αὐτὸ καθεαυτὸ εἶναι ἐνδιαφέρον, δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ εἰμάστε σίγουροι, ἂν τὰ πράγματα ἐξελίχθηκαν ἔτσι. Φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ κάποιο ναυμαχικὸ κείμενο, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχουμε καμιὰ ἄλλη πληροφόρηση¹⁵. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόβαση τοῦ Νικηφόρου Φωκά στὴν Κρήτη ὁρισμένες βυζαντινὲς πηγές (Συνέχεια Θεοφάνη, Ψευδοσυμεών, Vaticanus gr. 163) παραδίδουν ὅτι ἡ ἀπόβαση ἔγινε ὁμαλὰ χωρὶς ἀπρόοπτα, ἐνῶ, ἀντίθετα, ὁ Λέων ὁ Διάκονος καὶ ὁ Σκυλίτζης μνημονεύουν τὴ σύναψη πεζομαχίας¹⁶. Τὸ καινούριο στοιχεῖο πού προσφέρει ἡ νέα παραλλαγή τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου εἶναι ὅτι ἡ ἔλευση τοῦ Φωκά δὲν προξένησε ἐντύπωση στοὺς Ἀραβες, κάτι πὺ δὲ φαίνεται ἀληθινό, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ τέχνασμα. Ἐπίσης, ἡ διαταγὴ τοῦ Νικηφόρου νὰ ἀποπλεύσει ὁ στόλος «μακράν πού χώρας» ὑποδηλώνει, πιθανότατα, τὴν παραλία τοῦ Ἀλμυροῦ, ὅπου ἴσως ἀποβιβάστηκαν τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα¹⁷.

Ἡ οὐσιαστικὴ, ὅμως, προσφορὰ τοῦ νέου κειμένου ἔγκειται στὸν ἀριθμητικὸ προσδιορισμὸ τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων πὺ εἶχε μαζί του ὁ Νικηφόρος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκστρατείας. Ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς πὺ ἔχουν ὡς τὴν ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἐπιχείρηση τοῦ 961 συμφωνοῦν ὅτι οἱ βυζαντινὲς πηγές παραδίδουν ἰδιαίτερα ἐξογκωμένους ἀριθμούς: ...νῆες γὰρ ὑπῆρχον μετὰ ὕγρου πυρὸς δισχίλιαι, δρόμωνες χίλιοι, καράβια καματηρὰ σιτήσεις ἔχοντα καὶ ὀπλα πολεμικὰ τριακόσια ἑπτὰ¹⁸. Ἀν σκεφθοῦμε ὅτι ὁ δρόμων ἔπρεπε νὰ

Κρήτη μὲ τὴ βοήθεια δύο καρπαθικῶν πλοίων. Ἡ ἴοις ὅμως ἀπέχει ἀπὸ τὴν Κρήτη, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸ Σταδιοδρομικόν, 132 μίλια, ἀπόσταση ὑπερβολικὰ μεγάλη γιὰ τελευταῖο ὁρμητήριο. Ἐτσι ἡ Δία συγκεντρώνει πράγματι τίς περισσότερες πιθανότητες νὰ ἦταν ὁ τελευταῖος σταθμὸς τοῦ Νικηφόρου· ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψιν μας ὅτι εἶχε καὶ ἀσφαλὴ ἀγκυροβόλια (Huxley, ὁ.π., 298), ἴσως νὰ ἦταν καὶ τὸ βασικὸ ὁρμητήριο τοῦ στόλου. Ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων κ. Χαρ. Κριτζᾶς, πὺ ἐκπροσώπησε τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν στὶς ἐρευνες πὺ ἔγιναν μὲ τὸ πλοῖο «Καλυψὼ» τοῦ πλοίαρχου J.-Y. Cousteau, στὰ φυσικὰ λιμάνια τῆς Δίας, στὴ νότια πλευρὰ τοῦ νησιοῦ, καὶ ἰδίως στὸν ὅρμο τοῦ ἁγίου Γεωργίου ὑπάρχουν ἄφθονα κεραμικὰ εὐρήματα πὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 10ο μ.Χ. αἰώνα καὶ πὺ, κατὰ τὴ γνώμη του, πρέπει νὰ σχετίζονται μὲ τὴν παραμονὴ ἐκεῖ τοῦ στόλου τοῦ Νικηφόρου Φωκά· πρβλ. καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Hanns-Wolf Rackl, Βουτιά στὰ περασμένα (ὑποβρύχια ἀρχαιολογία), Ἀθήνα 1978, παράρτημα, 425-426. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κ. Κριτζᾶ γιὰ τίς πληροφορίες πὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ κοινοποιήσει.

15. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἐλάχιστα ναυμαχικὰ μᾶς εἶναι γνωστά· ὁ ἴδιος ὁ Λέων ΣΤ' ὁ Σοφὸς ἀναφέρει στὰ «Τακτικά» του ὅτι ...περὶ ναυμαχίας ... οὐδὲν μὲν ἐν τοῖς παλαιοῖς τακτικοῖς περὶ αὐτῆς κεκατονισμένον εὐρόντες ..., (PG 107, 989D). Πρβλ. καὶ A. Dain, La transmission des textes littéraires classiques de Photius à Constantin Porphyrogénète, DOP 8 (1954) 34.

16. Βλ. σχετικὰ *Παναγιωτάκη*, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος, 46 κέξ.· πρβλ. Markopoulos, Le témoignage du Vaticanus gr. 163, 98.19, 111 κέξ.

17. *Παναγιωτάκης*, 52-54.

18. Συν. Θεοφάνη, 475 (Bonn). Τοὺς ἴδιους ἀριθμούς—μὲ μία ἐξαίρεση πὺ ὀφείλε-

έχει πλήρωμα τριακοσίων ανδρών¹⁹, φθάνουμε στον αριθμό των 300.000 στρατιωτών, δύναμη άπίθανη και για τὰ σημερινὰ δεδομένα. Ἀντίθετα, τὰ 250 πλοῖα τῆς παραλλαγῆς τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου εἶναι πολὺ πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα²⁰. ἂν γίνεи κι ἐδῶ ἡ ἀνάλογη ἀριθμητικὴ πράξη, ἔχουμε γινόμενο 75.000 ($250 \times 300 = 75.000$). Ἡ νέα αὕτὴ ἀριθμητικὴ προσέγγιση ἔχει πολὺ περισσότερες πιθανότητες νὰ γίνεи ἀποδεκτὴ καὶ γιὰ ἕναν ἐπιπλέον λόγο· ἀπὸ τίς ἀραβικὲς πηγὲς ὁ Yaqut καὶ ὁ Ibn-Haldun ἀναφέρουν ὅτι ὁ Νικηφόρος ἐξεστράτευσε ἐναντίον τῆς Κρήτης ἔχοντας 72.000 πεζοὺς καὶ 5.000 ἵππεῖς, δηλ. συνολικὰ 77.000 ἄνδρες²¹. Εἶναι προφανὲς ὅτι προσεγγίζεται ἡ ἀλήθεια μὲ βάση τίς δυνατότητες τῆς τότε ἐποχῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ τίς μαρτυρίες τῶν ἀραβικῶν πηγῶν.

Γ

Ἡ χρονολογία τῆς κατάληψης τοῦ Χάνδακα ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Φωκά παρέχει ἀκόμη προβλήματα στοὺς ἐρευνητές. Ὁ Σκυλίτζης δίνει 7 Μαρτίου 961, ὁ Yahya 6 Μαρτίου, οἱ σύγχρονες ἐλληνικὲς ἀφηγηματικὲς πηγὲς (Συνέχεια Θεοφάνη, Ψευδοσυμεών, Vaticanus gr. 163, Λέων ὁ Διάκονος) δὲν

ταὶ πιθανότατα σὲ παλαιογραφικὸ σφάλμα (Παναγιωτάκης, 46 καὶ σημ. 137)—δίνει καὶ ὁ Ψευδοσυμεών, 758 (Bonn): ...ὑπῆρχον δὲ χελάνδια μετὰ ὄρου πυρός, β', δρόμωνες, α', καράβια καματηρά σιτάρων ἔχοντα καὶ ὄπλα πολεμικὰ τξ' (ἀντὶ τξ'). Ὁ Vaticanus gr. 163 δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὴν ἀριθμητικὴ δύναμη τῶν Βυζαντινῶν (Markopoulos, δ.π., 98.18, 111). Γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ δημιουργεῖ ἡ μαρτυρία τῶν πηγῶν βλ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παναγιωτάκη ποὺ ἔχουμε προαναφέρει, καὶ Ahrweiler, Byzance et la Mer, 114-115, E. Eickhoff, Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland, Βερολίνο 1966, 342 καὶ σημ. 6 (χαρακτηρίζει τοὺς ἀριθμοὺς τοῦ Ψευδοσυμεών «phantastische Übertreibung») καὶ A. Pertusi, Ordinamenti militari, guerre in Occidente e teorie di guerra dei Bizantini (secc. VI-X), στὸν τόμο Ordinamenti militari in Occidente nell' Alto Medioevo, τ. 2, Σπολέτο 1968 (Settimane...ἀρ. XV), 695 κέξ.

19. Περί βασιλείου τάξεως Ι, 670 (Reiske): ...ὁ δρόμων δφέλλει ἔχειν ἄνδρας τ'· οἱ μὲν σλ' πρόμιοι κωπηλάται, ἦτοι πολεμισταί, καὶ οἱ ἔτεροι ο' ἄνδρες πολεμισταί ἀπὸ τῶν καβαλλαρικῶν θεμάτων καὶ ἀπὸ τῶν ἐθνικῶν...

20. Σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Pertusi, δ.π., 696, στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Κρήτης τὸ 911/12 ἔλαβαν μέρος 112 δρόμωνες (σὲ σύνολο 187 πλοίων) ἐνῶ στὴν ἐπιχείρηση τοῦ Γογγύλη (949) 24 σὲ σύνολο 132.

21. Βλ. Παναγιωτάκη, δ.π., 46 καὶ σημ. 137 καὶ Pertusi, δ.π., 696 καὶ σημ. 167 ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς παραπομπές. Ὁ Παναγιωτάκης θεωρεῖ πιθανοφανέστερους τοὺς ἀριθμοὺς ποὺ παραδίδουν οἱ ἀραβικὲς πηγὲς. Μὲ τὴν ἀποψή του συμφωνεῖ ὁ Pertusi, ὁ ὁποῖος, ὁμως, στηριγμένος σὲ παλαιογραφικὲς εἰκασίες καὶ μὲ βάση τὴ μαρτυρία τοῦ Ψευδοσυμεών ὑποστήριξε ὅτι τὸ βυζαντινὸ στόλο ἀποτελοῦσαν τὸ πολὺ 426 πλοῖα: 20 χελάνδια ἀντὶ 2.000, κ' ἀντὶ β', 200 δρόμωνες ἀντὶ 1.000, σ' ἀντὶ α', καὶ 206 καματηρά καράβια ἀντὶ 307 ἢ 360, σς' ἀντὶ τξ' (τξ') (Pertusi, δ.π., εἰδικὰ σημ. 167). Νομίζω πὼς πρόκειται γιὰ ἐκβαστικὸ συμπέρασμα. Πρβλ. καὶ Christides, 173-174.

χρονολογοῦν τὸ γεγονός, ἐνῶ ἄλλες ἀραβικὲς πηγές, ὅπως ὁ Yaqut καὶ ὁ Al Humaidi, κάνουν μᾶλλον ἀόριστες χρονικὲς τοποθετήσεις²². Ὅμως τὸ 1891 ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, περιγράφοντας στὸν Α' τόμο τῆς «Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης» τὸ χφ. 24 τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων (Συλλογὴ Παναγίου Τάφου), δημοσίευσε τὴν ἀκόλουθη σημείωση, ἡ ὁποία παραδίδεται ἀπὸ τὸ φ. 1 τοῦ κώδικα: Ἐπὶ Ῥωμανοῦ βασιλέως τοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου κατηλθεν ὁ κῦρ Νικηφόρος ὁ Φωκ(ᾶς) εἰς τὴν Κρήτην μετὰ τὰ στρατιωτικὰ τάγματα καὶ παρέλαβεν αὐτὴν μηνὶ μαρτίῳ ζ' ἰνδικτιῶνος δ' ἔτους ςυξθ' (= 961)²³. Πιστεύω ὅτι ἡ ἐνθύμηση εἶναι σαφὴς χωρὶς καμιά ἀμφισβήτηση καὶ μποροῦμε νὰ εἴμαστε ἀσφαλεῖς γιὰ τὴ χρονολογία κατάληψης τοῦ Χάνδακα, πού ταυτίζεται ἄλλωστε μὲ τὴ μνεία τοῦ Σκυλίτζη. Θὰ ἤθελα, τέλος, νὰ προσθέσω ὅτι τὸν Ἰούλιο 1981, ὡς μέλος τῆς ἀποστολῆς τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν (ΕΙΕ) στὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, μπόρεσα νὰ ἐξετάσω in situ πλέον τὸ χειρόγραφο. Τὸ φύλλο πού παραδίδει τὴν ἐνθύμηση εἶναι πάντα τὸ πρῶτο τοῦ κώδικα, ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς ἐξέδωσε σωστὰ τὸ κείμενο, δὲν προχώρησε ὅμως στὴ δημοσίευση —μὲ μιὰ ἐξάιρεση— τῶν ὑπολοίπων πολυάριθμων χρονικῶν σημειώσεων πού παραδίδονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χειρόγραφο, ἀκριβέστατων χρονολογικά, οἱ ὁποῖες καλύπτουν πολλὰ σημαντικὰ γεγονότα τοῦ Βυζαντίου τὸν 10ο αἰώνα²⁴. Ἡ πλήρης δημοσίευση τῶν ἐνθυμήσεων αὐτῶν θὰ δια φωτίσει χρονολογικὰ πολλὰ συμβάντα τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν περίοδο πού προαναφέραμε.

22. Βλ. Παναγιωτάκη, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος, 81 καὶ σημ. 253· πρβλ. καὶ Markopoulos, Le témoignage, 113.

23. Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, I, Πετρούπολη 1891, 89. Πρβλ. Σπ. Λάμπρου, Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη, ΝΕ 7 (1910) 129-130 ἀρ. 6 (εὐχαριστῶ τὸν κ. Δ. Τσουγκαράκη γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς μελέτης τοῦ Λάμπρου). Ὁ κώδικας, πού παραδίδει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα καὶ τὸ τακτικὸ *Βενεθενιέ*, χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν Κεραμέα μετὰξὺ 9ου καὶ 10ου αἰ.· ἀντίθετα ὁ *Οἰκονομίδης* (Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Παρίσι 1972, 239) τὸν τοποθετεῖ στὸν 11ο αἰώνα.

24. Τὴν ὑπαρξὴ τους ἐπισήμανε ὁ *Οἰκονομίδης*, δ.π.

ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 27 ΤΟΥ «DE ADMINISTRANDO IMPERIO».
ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ/Αθήνα

Τὸ κεφάλαιο 27 τοῦ ἔργου *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν* (:De Administrando Imperio, στὸ ἐξῆς DAI) εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ δυσνόητα κείμενα, ὅχι μόνο τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρης ἴσως τῆς βυζαντινῆς γραμματείας. Σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι νὰ ὑποδείξει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ συγγραφέας συσκοτίσει σκόπιμα τὴν ἐξιστόρησή του, νὰ ὑποστηρίξει ὅτι αὐτὸ τὸ ἔκανε γιὰ λόγους πολιτικούς καὶ ὅτι αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ πολιτικοὶ λόγοι ἦσαν καθοριστικοὶ στὸ σχηματισμὸ τῆς πολιτικῆς ιδεολογίας στὰ χρόνια τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας.

A.

Γράφοντας τὸ DAI (δηλαδή ἀνάμεσα στὸ 948 καὶ τὸ 952), ὁ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (στὸ ἐξῆς ΚΠ) ἀπέφυγε ἐπιμελέστατα νὰ τιτλοφορήσει ἓνα ἀπὸ τὰ κεφάλαιά του *Περὶ Ἰταλίας*, παρόλο ποὺ τὸ κεφάλαιο 27 (γραμμμένο τὸ 949), ἐκθέτει τὶς ἱταλικὲς ὑποθέσεις καί, συνεπῶς, θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἓναν τέτοιο τίτλο. Τὸ κεφάλαιο ὅμως αὐτὸ ἐπιγράφεται: *Περὶ τοῦ Θέματος Λαγουβαρδίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ περιγικιάτων καὶ ἀρχοντιῶν*. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ τίτλος αὐτὸς εἶναι ἐλαφρὰ παραπλανητικός. Τὰ περιγικιάτα καὶ οἱ ἀρχοντίες, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλάει ὁ τίτλος τοῦ κεφαλαίου 27 δὲν βρισκόντουσαν μέσα στὰ ὅρια τοῦ θέματος Λογγοβαρδίας, ὅπως διαμορφώθηκε τὸ θέμα αὐτό, γύρω στὸ 886¹. Ὁ ΚΠ ὅμως μεταχειρίζεται τὸν ὅρο *Ἰταλία* σὲ ἄλλα σημεία τοῦ DAI², μὲ τὴν εἰδικὴ ἔννοια τοῦ *Regnum Italicum*³. Σὲ ἓνα ἄλλο ἀπὸ τὰ ἔργα του, τὸ *Βίο τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου*, ὁ ἴδιος ὁ ΚΠ λέει: ...καὶ πάσης σχεδὸν Ἰταλίας, ὅση τῇ καθ' ἡμᾶς νέα Ρώμη προαφώρισται⁴,

1. Βλ. A. Pertusi, Contributi alla storia dei temi bizantini dell'Italia meridionale, Atti del 3o Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo Benevento-Montevergine-Salerno-Amalfi, 14-18 Ottobre 1956, Spoleto 1958, σελ. 459-481. Ν. A. Oikonomides, Constantin VII Porphyrogénète et les thèmes de Céphalonie et de Longobardie. REB 23 (1965) 118-123. Vera von Falkenhausen, Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert, Wiesbaden 1967, σελ. 29-31, σημ. 218.

2. DAI 26, 1, σελ. 108, ἐκδ. Moravcsik-Jenkins: ...ὅλῃς Ἰταλίας...DAI 26, 66, σελ. 112: ...τῷ Ἰταλίας ὀνύ... DAI 28, 41, σελ. 120: ...τῷ κατέχοντι τὸ ὀνύ... Ἰταλίας...

3. Falkenhausen, σελ. 47. Πρβλ. καὶ M. Schipa, Le «Italie» nel Medio Evo, Archivio storico per le provincie napoletane 20 (1895) 426-430. R. Hiestand, Byzanz und das Regnum Italicum im X. Jahrhundert, Zürich 1964.

4. Συν. Θεοφ. Ε', 52, σελ. 288 CSHB. Γιὰ τὸ κείμενο αὐτό, πρβλ. R. J. H. Jenkins,

χωρίς όμως και να μᾶς ἐξηγεῖ, πότε και πῶς προαφώρισται ἔτσι ὥστε μόνο ἓνα μέρος τῆς Ἱταλίας νὰ ἀνήκει στοῦ Βυζάντιο. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ χρησιμοποιεῖ, φυσικά, καὶ ὁ Σκυλίτζης ποὺ χρησιμοποίησε τὸν Πορφυρογέννητο σὰν πηγὴ καὶ ποὺ στοῦ ἀνάλογο χωρίο του⁵, τὸ σχετικὸ μὲ τὸν Βασίλειο Α' ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: καὶ πάσης σχεδὸν Ἱταλίας, ὅση τῇ βασιλείᾳ Ῥωμαίων ἀνήκει... Σὲ ἓνα ἄλλο χωρίο του⁶, ὁ Σκυλίτζης ἀναφέρει: κατὰ δὲ τὴν Ἱταλίαν, ἡ νῦν Λαγγοβαρδία ὠνόμασται... ταυτίζοντας τὸν ὄρο Ἱταλία μὲ τὸν ὄρο Λαγγοβαρδία γιὰ τὸ Βυζάντιο⁷. Ὁ τίτλος, λοιπόν, τοῦ κεφάλαιου 27 τοῦ DAI σημαίνει: μέσα στὸν ὄρο Λογγοβαρδία (: Ἱταλία μὲ τὴν ἔννοια τῶν βυζαντινῶν κτήσεων: τὰ ἰταλικά μέρη) καὶ ὅχι μέσα στὰ στενὰ γεωγραφικὰ ὅρια τοῦ θέματος Λογγοβαρδίας βρίσκονται τὰ πριγκιπάτα καὶ οἱ ἀρχοντίες ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν πρὶ κατω. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ΚΠ ἀναφέρει στὸν τίτλο τοῦ κεφάλαιου 27 ὅτι θὰ πραγματευθεῖ τὰ σχετικὰ μὲ τίς βυζαντινὲς κτήσεις τῆς Ἱταλίας ποὺ περιλαμβάνουν τὰ πριγκιπάτα καὶ τίς ἀρχοντίες, γιὰ τὰ ὁποῖα ἐπίσης πρόκειται νὰ γίνῃ λόγος στὴ συνέχεια. Ὁ τίτλος τοῦ κεφάλαιου 27, λοιπόν, χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο Λογγοβαρδία, *lato sensu*, μὲ τὴν ἔννοια ὅλων τῶν βυζαντινῶν κτήσεων στὴν Ἱταλία.

B.

Ἡ πρώτη φράση τοῦ κεφ. 27 εἶναι ἡ ἐξῆς: ...Ἰστέον ὅτι ἐν τοῖς παλαιοῖς χρόνοις κατεκρατεῖτο ἡ πᾶσα ἐξουσία Ἱταλίας, ἥ τε Νεάπολις καὶ Κάπνα καὶ ἡ Βενεβενδός, τό τε Σαλερινὸν καὶ ἡ Ἀμάλφη καὶ Γαῖτη καὶ πᾶσα ἡ Λαγγοβαρδία παρὰ τῶν Ῥωμαίων, δηλονότι βασιλευομένης τῆς Ῥώμης... Ἐδῶ, εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ ΚΠ ἀντιπαραθέτει σαφέστατα τοὺς ὄρους Ἱταλία καὶ Λαγγοβαρδία, ποὺ ἔχουν διαφορετικὴ ἔννοια καὶ ἐδαφικὸ περιεχόμενο ὁ καθένας καί, ἐπιπλέον, ἀναφέρεται στὴν πολιτικὴ ἀνεξαρτησία τῶν Παπῶν τῆς Ῥώμης ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ὄγδοου αἰῶνα. Ὁ ὄρος βασιλευομένης τῆς Ῥώμης ἀντιστοιχεῖ στὴν ἔκφραση...ὅτε ἡ Ῥώμη ἐβασιλεύετο, ποὺ ὑπάρχει στοῦ De Themati-bus⁸. Ἐκεῖ, ἐξηγεῖται ἀκριβῶς, ὅτι στὰ χρόνια τοῦ ΚΠ ἡ Ῥώμη δὲν βασι-

The Classical Background of the *Scriptores post Theophanem*, DOP 8 (1954) 28-29. A. P. Kazdan, *Iz istorii vizantiiskoi chronografii X v.* 1: O sostave tak nazyvaemoi «Chroniki Prodolzhatelia Feofana», *Viz. Vrem.* 19 (1961) 76-96, τοῦ ἰδίου, «Kniga carei i žizneopisanije Vasilija», *Viz. Vrem.* 21 (1962) 95-118.

5. Σκυλίτζης, σελ. 145, ἐκδ. Thurn.

6. Σκυλίτζης, σελ. 146, ἐκδ. Thurn.

7. Πρβλ. καὶ Ἀτταλειάτη, σελ. 221 CSHB: ...τῆς Ῥώμης γὰρ ὑπὲρ τὴν Ἱταλίαν κειμένης... Τῇ συνήθειᾳ αὐτῇ μερικῶν βυζαντινῶν συγγραφέων παρατήρησε, ἰδιαίτερα γιὰ τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα ἡ *Era A. Βρανούση*, *Οἱ ὅροι «Ἀλβανοί» καὶ «Ἀρβανῖται» καὶ ἡ πρώτη μνεία τοῦ ὁμωνύμου λαοῦ τῆς Βαλκανικῆς εἰς τὰς πηγὰς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος*, Σύμμεικτα KBE 2 (1970) 210-214.

8. De Them. σελ. 94, ἐκδ. Pertusi (Θέμα Σικελίας).

λεύεται πιά, ἀλλὰ διοικεῖται κυρίαρχα ἀπὸ τοὺς διαδοχικοὺς Πάπες⁹. Πρὶν, λοιπόν, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Η' αἰώνα, ἰσχυρίζεται ὁ ΚΠ, τὸ Βυζάντιο κυριαρχοῦσε στὴν Ἰταλία καὶ κρατοῦσε: α) τὴν πᾶσαν ἐξουσίαν Ἰταλίας (τὸ *Regnum Italicum* τοῦ Ι' αἰώνα), β) τὴ Νεάπολη, Κάπουα, Μπενεβέντο, Σαλέρνο, Ἀμάλφη, Γαέτα καὶ γ) τὴν πᾶσαν Λαγουβαρδία, ποὺ πρέπει νὰ σημαίνει τὰ θέματα Λογγοβαρδίας καὶ Καλαβρίας, στὰ χρόνια τοῦ ΚΠ. Μὲ τὴν πρώτη φράση τοῦ κεφ. 27 λοιπόν, ὁ ΚΠ δείχνει νὰ ὁμολογεῖ ἔμμεσα, ὅτι, στὰ χρόνια του, ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἔχει λιγότερες κτήσεις στὴν Ἰταλία, ἀπὸ ὅσες εἶχε πρὶν ἀπὸ τὸ 756, ὁπότε καὶ ἡ Ρώμη ἀναγνώριζε τὴν ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορα, καὶ ὁλόκληρη ἡ ὑπόλοιπη Ἰταλία. Ὁ ΚΠ ὁμολογεῖ ἔμμεσα ἑδαφικὲς ἀπώλειες στὴν Ἰταλία, ἀπὸ τὴν ἱδρυση τοῦ παπικοῦ κράτους ὡς τὸ 949, ὁπότε γράφεται τὸ κεφ. 27 τοῦ DAI.

Γ.

Ἡ ἐπόμενη φράση τοῦ ΚΠ εἶναι ἡ ἐξῆς: ...*Μετὰ δὲ τὸ ἀνελθεῖν τὸ βασιλεῖον ἐν Κωνσταντινουπόλει διεμερίσθησαν ταῦτα πάντα εἰς ἀρχὰς δύο, ἐξ οὗ καὶ παρὰ τοῦ βασιλεύοντος ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπεστελλόντο πατρίκιοι δύο...*

Τὸ νόημα τοῦ χωρίου αὐτοῦ εἶναι τὸ ἀκόλουθο: Μετὰ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Η' αἰώνα (ὁ ΚΠ δὲν μᾶς λέει μετὰ ἀπὸ πόσο χρόνο ἀκριβῶς· μπορεῖ νὰ ἐννοεῖ μετὰ ἀπὸ λίγα χρόνια, μπορεῖ μετὰ ἀπὸ πολλά), ὁπότε καὶ ἡ Ρώμη ἄρχισε νὰ διοικεῖται ἀπὸ τοὺς Πάπες ἀλλὰ καὶ τὸ βασιλεῖον (ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία) πῆγε στὴν Κωνσταντινουπόλη καὶ ἄρχισε νὰ ὑπάρχει κάποιος βασιλεύων ἐν Κωνσταντινουπόλει (ἐδῶ ὁ ΚΠ ἀπαρνιέται ἐμφανέστατα τὸν ὄρο των *Ῥωμαίων* καὶ μεταχειρίζεται κάτι ποὺ μεταχειρίζονται οἱ λατινικὲς πηγὲς τῆς Δύσης, δηλ. *Imperator Constantinopolitanus* μετὰ τὸ 750), δλα αὐτὰ τὰ ἐδάφη (*Regnum Italicum*, ἀρχοντίες, πριγκιπάτα καὶ Λογγοβαρδία ἢ βυζαντινὴ Ἰταλία) χωρίστηκαν σὲ δυὸ ἀρχὲς ἢ διοικήσεις. Στὴν προηγούμενη φράση, ὅπως εἶδαμε, ὁ ΚΠ ἰσχυρίζεταν ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Η' αἰώνα κατεκρατεῖτο ἡ πᾶσα ἐξουσία Ἰταλίας. Μετὰ λοιπὸν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀνεξαρτησία τοῦ Πάπα τῆς Ρώμης, διεμερίσθησαν ταῦτα πάντα εἰς ἀρχὰς δύο, δηλαδή, χάθηκε ἡ Ρώμη γιὰ τὴν αὐτοκρατορία καὶ τὰ ὑπόλοιπα χωρίστηκαν. Μὲ τὴ διφορούμενη αὐτὴ ἔκφραση, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι μερικὲς ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς κτήσεις ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀρχὴ σὰν τέ-

9. Πρβλ. T. C. Lounghis, Sur la date du *De Thematibus*, REB 31 (1973) 299-305. Σχετικὰ τελευταῖα, ἄρχισε νὰ γίνεται λόγος γιὰ ρωμαϊκὴ ἢ παπικὴ «ἐπανάσταση» στὰ μέσα τοῦ ὀγδοοῦ αἰώνα. Πρβλ. D. H. Miller, Byzantine-papal Relations During the Pontificate of Paul I: Confirmation and Completion of the Roman Revolution of the Eighth Century, BZ 68 (1975) 47-62, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

τοιες, όπως τὸ Regnum Italicum, μὲ τὴ γεωγραφικὴ τοῦ μόνο ἔννοια, φυσικά, καὶ ἡ Ρώμη ἔπαψαν νὰ ἀνήκουν στὸ Βυζάντιο¹⁰. Πράγματι, εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνεξαρτησία τῶν Παπῶν ἀπὸ τὸ 756 καὶ ἡ πρόσκληση στὴν Ἰταλία τῶν Καρολίγγειων Φράγγων ποὺ διαδέχθηκαν τοὺς Λογγοβάρδους σὰν κυρίαρχοι τοῦ βασιλείου τῆς Παβίας τὸ 774, προκάλεσε καὶ τὴν ὀριστικὴ ἀπώλεια τοῦ κατακτημένου ἀπὸ τοὺς Λογγοβάρδους τὸ 751 ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννας ποὺ περιλάμβανε τὴ Ρώμη καί, ἐπιπλέον, ἐπικύρωσε τὴν ἀπώλεια τῆς Βόρειας καὶ Μέσης Ἰταλίας (ἀργότερα Regnum Italicum) γιὰ τὸ Βυζάντιο. Εἶναι λοιπὸν λογικὸ τὸ συμπέρασμα, ὅτι, στίς πρῶτες κιόλας γραμμὲς τοῦ κεφ. 27 τοῦ ΔΑΙ, ὁ ΚΠ ἀναφέρεται στίς ἐδαφικὲς ἀπώλειες τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Η' αἰῶνα ὡς τίς μέρες του, χωρὶς ὅμως νὰ θέλει νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ λεπτομέρειες μὲ πολιτικὸ περιεχόμενο. Ἐξάλλου, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ὁ ΚΠ ἀποφεύγει συστηματικὰ νὰ ἀναφέρει βυζαντινὲς ἐδαφικὲς ἀπώλειες τῶν Βυζαντινῶν¹¹. Ἀκόμα, ὁ ΚΠ δὲν ἐξηγεῖ πῶς καὶ ἀπὸ ποιὸν διοικήθησαν τὰ χαμένα βυζαντινὰ ἐδάφη, ἀπὸ τότε ποὺ ἀνεξαρτητοποιήθηκε ὁ Πάπας καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ ἀρχὴ ἔγινε Κωνσταντινουπολίτικη (μετὰ τὸ ἀνελεῖν τὸ βασίλειον ἐν Κωνσταντινουπόλει).

Δ.

Ἐφόσον λοιπὸν ...διεμερίσθησαν ταῦτα πάντα εἰς ἀρχὰς δύο ... ἐξ οὗ καὶ παρὰ τοῦ βασιλεύοντος ἐν Κωνσταντινουπόλει (ἀφοῦ ἡ Ρώμη δὲν βασιλεύεται πιά, ὁ ΚΠ ἀποφεύγει νὰ ἀποκαλέσει τὸ βυζαντινὸ αὐτοκράτορα αὐτοκράτορα Ῥωμαίων καὶ υἱοθετεῖ μιὰ δυτικὴ ὀρολογία, πολὺ ἐπικίνδυνη γιὰ τὸ βυζαντινὸ αὐτοκρατορικὸ γόητρο) ...ἀπεστελλόντο πατρίκιοι δύο... Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴ σύνταξη στὸ κείμενο (Μετὰ τὸ ἀνελεῖν ... διεμερίσθησαν ταῦτα πάντα ... ἐξ οὗ καὶ ἀπεστελλόντο), ὑπάρχει μιὰ χαλαρότατη αἰτιολογικὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα γεγονὸς στὸ ἄλλο, ἀκριβῶς γιὰ νὰ μὴ δηλωθεῖ ὅτι χάθηκαν ἐδάφη στὴν Ἰταλία. Ἀπλούστατα, μᾶς λέει ὁ ΚΠ, μετὰ τὴν πολιτικὴν μεταβολὴν στὴ Ρώμη καὶ τὸν ἐδαφικὸ χωρισμὸ (στὴν οὐσία ἀπόσχιση ἐπαρχιῶν), στέλνονται στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὴν Κωνσταντινουπόλη, ὅπου ἐδρεύει ἡ αὐτοκρατορία, δυὸ πατρίκιοι μὲ τίς ἐξῆς διοικήσεις ὁ καθένας τους: ... καὶ ὁ μὲν εἰς πατρίκιος ἐκράτει τὴν Σικελίαν καὶ τὴν Καλαβρίαν καὶ τὴν Νεάπολιν καὶ τὴν Ἀμάλφην, ὁ δὲ ἕτερος πατρίκιος ἐκαθέζετο εἰς Βενεβενδὸν καὶ

10. ΔΑΙ 26, 1, σελ. 108: ...ὁ ῥῆξ Ἰταλίας, ὁ Μέγας Λωθάριος... "Ἐνας Φράγγος ρήγας στὴν Ἰταλία ἀποκλείει τὴν περίπτωσιν νὰ ἀνήκε αὐτὴ στὸ Βυζάντιο.

11. Παρ' ὅλα τὰ σχόλια τοῦ Jenkins στὸ Commentary, London 1966, σελ. 89, ὁ ΚΠ ὡς ἐδῶ, δὲν κάνει κανένα λάθος, οὔτε γεωγραφικὸ, οὔτε ἱστορικὸ. Πρβλ. τὸ ἐξαιρετικὸ βιβλίον τοῦ J. Gay, L'Italie méridionale et l'empire byzantin, depuis l'avènement de Basile Ier, jusqu'à la prise de Bari par les Normands, Paris 1904, σελ. 173-174.

ἐκράτει τὴν Πάπιαν καὶ τὴν Κάπυαν καὶ τὰ λοιπὰ πάντα. Καὶ ἐτέλουν κατ' ἔτος τῷ βασιλεῖ τὰ νενομισμένα τῷ δημοσίῳ...

Ἐδῶ βλέπουμε, ὅτι ἡ διοίκηση τοῦ πρώτου πατρίκιου (Σικελία, Καλαβρία, Νεάπολη, Ἀμάλφη) εἶναι γνωστὴ καὶ ἀντιστοιχεῖ στὴ διοίκηση τοῦ πατρίκιου καὶ στρατηγοῦ Σικελίας ποὺ ἀπέμεινε ὁ ἀνώτατος βυζαντινὸς ἀξιωματοῦχος στὴν Ἰταλία, μετὰ τὴν πτώση τοῦ ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννας. Αὐτὸς ὁ πρῶτος πατρίκιος (καὶ στρατηγός) στελνόταν, πράγματι, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη¹². Ὁ δεύτερος ὅμως καὶ ἡ διοίκησή του, ὅπως ἀναφέρεται (ἀπὸ τὸ Μπενεβέντο ὡς τὴν ... Παβία) ἀποτελεῖ πρόβλημα¹³. Φυσικά, ὁ ΚΠ δὲν μᾶς λέει πότε ἰδρύθηκε ἡ ἀγνωστὴ καὶ ἀνύπαρκτη βυζαντινὴ αὐτὴ διοίκηση στὴν Ἰταλία. Λέει μόνον, ὅτι αὐτὸς ὁ δεύτερος πατρίκιος εἶχε τὴν ἔδρα του στὸ Μπενεβέντο καὶ ὅτι ἡ κυριαρχία του ἀπλωνόταν στὴν Παβία, στὴν Κάπουα καὶ στὰ λοιπὰ πάντα, χωρὶς πάλι νὰ ἐξηγεῖ ποιά ἀκριβῶς ἐδάφη ἦσαν τὰ λοιπὰ πάντα. Αὐτοὶ λοιπὸν οἱ δυὸ πατρίκιοι ἀπέδιδαν κάθε χρόνο τοὺς κανονικοὺς φόρους ἀπὸ τὰ ἐδάφη ποὺ διοικοῦσαν στὸ αὐτοκρατορικὸ θησαυροφυλάκιο. Σχετικὰ μ' αὐτὸν τὸ μυστηριώδη δεύτερο πατρίκιο ποὺ εἶχε τὴν ἔδρα του στὸ Μπενεβέντο, ὁ ΚΠ δείχνει σὰν νὰ μὴν ξέρεي ἀκριβῶς ἢ σὰν νὰ ἀποφεύγει νὰ πεῖ ποιά ἐδάφη εἶχε στὴ δικαιοδοσία του. Ἀντίθετα, σπεύδει νὰ μᾶς διαβεβαιώσῃ, σὰν νὰ τοῦ ἀρκεῖ αὐτὸ τὸ γεγονὸς μόνον, ὅτι καὶ ὁ πατρίκιος τοῦ Μπενεβέντο ἔπρεπε καὶ αὐτὸς νὰ καταβάλλῃ τὸν ὀρισμένον φόρο ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὴ διοίκησή του, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ δείχνῃ ἐνδιαφέρον ὁ ΚΠ γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἀσκηση τῆς ἐξουσίας αὐτοῦ τοῦ πατρίκιου, ἀπὸ τὸ Μπενεβέντο (Ν. Ἰταλία) στὴν Παβία (Β. Ἰταλία), παρόλο ποὺ ξέρεي καλὰ ὅτι ἀνάμεσά τους βρίσκεται ἡ Ρώμη καὶ εἶναι ἀνεξάρτητὴ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Πῶς λοιπὸν θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πατρίκιος τοῦ Μπενεβέντο κρατᾷ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κάπουα, ἀκόμα καὶ τὴν Παβία, στὴ Β. Ἰταλία, ποὺ ἦταν ἐπιπλέον πρωτεύουσα, τόσο τοῦ λογοβαρδικοῦ βασιλείου ὡς τὸ 774, ὅσο καὶ τοῦ φραγγικοῦ *Regnum Italicum* τὸν ἕνατο καὶ τὸ δέκατο αἰῶνα. Τί μπορεῖ νὰ συμβαίνει ἐδῶ;

Ε.

“Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ ΚΠ ξέρεي γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα μιὰ ὁλόκληρη

12. Πρβλ. S. Borsari, L'amministrazione del tema di Sicilia, Riv. Stor. Italiana 6 (1954) 133-158. A. Guillou, L'Italia bizantina, *douleia* e *oikeiosis*, *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo* 78, Roma 1967, σελ. 2 κέ. T. C. Lounghis, Les ambassades byzantines en Occident, depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades, Athènes 1980, σελ. 145/146.

13. Πρβλ. καὶ Pertusi, Contributi, σελ. 461, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ ΚΠ εἶχε μιὰ μᾶλλον ἀσαφὴ ἰδέα γιὰ τὸν ἀκριβὴ γεωγραφικὸ ἐντοπισμὸ τῆς Παβίας καὶ ὅτι ἡ διεκδίκησή της ἀπὸ τὸ Βυζάντιο ἦταν ἐντελῶς τυπική.

ιστορία, πού τη διηγείται μέσα στα έργα του τρεις φορές, με ελάχιστες παραλλαγές μεταξύ τους. 'Η ιστορία αυτή έχει σαν θέμα την κατάκτηση τῆς Ν. 'Ιταλίας ἀπὸ τὸν πρόγονό του, τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Α' τὸ Μακεδόνα. 'Ο ΚΠ διηγείται τὴν ἱστορία στὸ *Βίο τοῦ Βασίλειου*¹⁴, στὸ *DAI*¹⁵ καὶ στὸ *De Thematis*¹⁶. Περιληπτικά, ἡ περιφημη αὐτὴ ἱστορία εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

'Η βυζαντινὴ 'Ιταλία βρισκόταν σὲ παρακμὴ ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ' (αὐτὸ εἶναι ἡ μόνιμη καὶ σταθερὴ θέση τῆς ἱστοριογραφίας τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων). Οἱ Σαρακηνοί, ἀφοῦ κατακτοῦν τὴ μιὰ πόλη μετὰ τὴν ἄλλη, περνοῦν ἀπέναντι στὴ Δαλματία καί, μετὰ ἀπὸ νέες ἀλώσεις πόλεων, πολιορκοῦν τὴ Ραγούζα¹⁷. 'Ο Βασίλειος Α' στέλνει τὸν πατρικιο Νικήτα τὸν 'Ωροῦφα, δρουγγάριο τοῦ πλωίμου, πού ἀπελευθερώνει τὴν πόλη. Οἱ Σαρακηνοί διεκπεραιώνονται πάλι στὴν 'Ιταλία, ἐκπορθοῦν τὸ Μπάρι καὶ καταλαμβάνουν ἐπίσης πάρα πολλὰ ἄλλα κάστρα. 'Ο Βασίλειος στέλνει καὶ πάλι τὸν πατρικιο Νικήτα μὲ τὸ στόλο, ἐπιπλέον δέ, ζητάει τὴν ἐνίσχυση τοῦ πάπα 'Αδριανοῦ τοῦ Β' (867-872) καὶ τοῦ καρολίγγειο αὐτοκράτορα Λουδοβίκου Β' τοῦ 'Ιταλικοῦ (855-875) πού ὁ ΚΠ, καὶ στίς τρεῖς διηγήσεις του, ὀνομάζει *ῥῆγα Φραγγίας*. Μὲ κοινὴ συμμαχικὴ ἐκστρατεία καταλαμβάνεται τὸ Μπάρι, τὸ 871, πού περιέρχεται (τελικὰ) στὴν κατοχὴ τοῦ Βασίλειου Α', ἐνῶ ὁ Λουδοβίκος Β' παραλαμβάνει τοὺς Σαρακηνοὺς αἰχμαλώτους μὲ τὸ Σουλτάνο τους καὶ ἐπιστρέφει ...*ἐν Καπύῃ, ταύτης γὰρ αὐτὸς ἤρχεν ἔτι καὶ προσέτι Βενεβενδοῦ*¹⁸ ... *ἐν τῷ κάστρῳ Καπύης καὶ ἐν τῷ κάστρῳ Βενεβενδοῦ*¹⁹ ... *οἴκαδε ἀπῆει*²⁰... ὁμολογεῖ καὶ στίς τρεῖς διηγήσεις του ὁ ΚΠ, ἀναγνωρίζοντας, ὅτι τὸ 871 ἀκόμα, τὸ Μπενεβέντο καὶ ἡ Κάπουα δὲν ἀνῆκαν στὸ Βυζάντιο. 'Εκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἔμμεση αὐτὴ ὁμολογία τοῦ ΚΠ, ξέρουμε πολὺ καλὰ ἀπὸ δυτικὰς πηγές, ὅτι ὁ Λουδοβίκος Β' ὁ 'Ιταλικὸς θεωροῦσε Κάπουα καὶ Μπενεβέντο δικὰ του ἐδάφη²¹. Στὴ διάρκεια τῆς αἰχμαλωσίας του ἀπὸ τοὺς Φράγγους τώρα, ὁ Σουλτάνος καταφέρνει νὰ ἐξεγείρει ἐναντίον τοῦ Λουδοβίκου

14. Συν. Θεοφ. σελ. 288-297. Πρβλ. Α. Α. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, II, I, Bruxelles 1968, σελ. 11-27 καὶ *Βασιλικῆς Ν. Βλυσίδου*, Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Βασίλειου Α' στὴ δεκαετία 867-877, *Σύμμεικτα ΚΒΕ* 4 (1981) 301-315.

15. *DAI* 29, 70-216, σελ. 126-134.

16. *De Them.* σελ. 97/98 (Θέμα Λογγοβαρδίας). Πρβλ. καὶ Α. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, London, N. York, Toronto 1974, σελ. 602-603, 472.

17. Γιά τὴν ἀφήγηση τῶν γεγονότων στὰ ἐγχειρίδια, πρβλ. Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, *Βυζαντινὴ 'Ιστορία*, 'Αθῆναι 1972, σελ. 260/261 καὶ Ι. Ε. Καραγιαννοπούλου, *'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τόμος Β'*, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 283-288.

18. Συν. Θεοφ. σελ. 293.

19. *DAI* 29, 118/119, σελ. 128.

20. *De Them.* σελ. 98.

21. Βλ. *Libellus de imperatoria potestate*: MGH, SSRG, III, 721. Πρβλ. ἐπίσης Gay, *Italie méridionale*, σελ. 65.

τοὺς ἄρχοντες τῆς Κάπουας καὶ τοῦ Μπενεβέντο, πού τὸν διώχουν ὀριστικά ἀπὸ τὴ χώρα τους καὶ ἀπελευθερώνουν τὸ Σουλτάνο. Ὁ Σουλτάνος ἐκστρατεύει πάλι ἐναντίον τους καί, ἔντρομοι πιά, οἱ ἄρχοντες ζητοῦν στρατιωτικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Λουδοβίκο. Αὐτὸς ἀρνεῖται, πικραμένος ἀπὸ τὸν ἐξευτελισμὸ πού εἶχε ὑποστεῖ ἀπὸ αὐτοὺς καὶ οἱ ἄρχοντες ἀπευθύνονται στὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο καὶ ζητοῦν βοήθεια πού τοὺς δίνει, ἀποκρούοντας ὀριστικά τοὺς Σαρακηνοὺς. Ἀπὸ τότε, καταλήγει ὁ ΚΠ, ὡς σήμερα, οἱ ἄρχοντες τῆς Κάπουας καὶ τοῦ Μπενεβέντο εἶναι ὑποταγμένοι στὴ βυζαντινὴ ἐξουσία, μετὰ τὴν εὐεργεσία πού τοὺς ἔκανε ὁ Βασίλειος Α΄. Ἔτσι ὁ ΚΠ τοποθετεῖ τὴν κατάκτηση τοῦ Μπενεβέντο καὶ τῆς Κάπουας ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ Μπάρι τὸ 871 καὶ ἡ κατοχὴ τῶν πριγκιπάτων διαρκεῖ ὡς τὸ 949, ὅποτε γράφεται τὸ κεφ. 27 τοῦ DAI.

ΣΤ.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ἀνακρίβειες πού μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν στὴν ἐξιστόρηση αὐτή, ὅπως καὶ ἓνα ποσοστὸ θρύλου²², τὰ βέβαια γεγονότα πού μποροῦμε νὰ ἐξακριβώσουμε εἶναι τὰ ἀκόλουθα: πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ Μπάρι (871), ἡ Κάπουα, τὸ Μπενεβέντο καὶ ἡ περιοχὴ τους δὲν ἦσαν κάτω ἀπὸ βυζαντινὴ κυριαρχία, ἀλλὰ στὴν κυριαρχία τῶν καρολίγγειων Φράγγων. Μόνο μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Λουδοβίκου Β΄ ἀπὸ ἐκεῖ, οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες ὑποτάχθηκαν ὀριστικά στὸ Βασίλειο Α΄. Παρ' ὅλα ὅσα θὰ μποροῦσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς γιὰ τὴν ἄγνοια τοῦ ΚΠ, εἶναι φανερό, ὅτι δὲν κάνει ἀσυνείδητα λάθη. Ἀπλούστατα, ἡ ἐρμηνεία πού πρέπει νὰ δοθεῖ στὸ χωρίο 27, 6-12 (*Μετὰ τὸ ἀνελθεῖν ... πατρίκιος δύο*) εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἀκόλουθη:

- α) τὸ 754 ἢ τὸ 756, ἡ Ρώμη παύει νὰ βασιλεύεται, χάνεται ὀριστικά τὸ ἐξαρχάτο τῆς Ραβέννας καὶ ὁ Πάπας γίνεται ἀνεξάρτητος. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα
 - α1) ὁ στρατηγὸς Σικελίας γίνεται ὁ ἀνώτατος βυζαντινὸς διοικητὴς στὴν Ἰταλία τὸν Η΄ αἰώνα (: α' πατρίκιος τοῦ κεφ. 27)
 - α2) ἀργότερα, τὸ 871, οἱ ἄρχοντες τῆς Κάπουας καὶ τοῦ Μπενεβέντο ἀναγνωρίζουν τὴ βυζαντινὴ κυριαρχία (: β' πατρίκιος τοῦ κεφ. 27).

Καὶ τὰ δυὸ ὅμως γεγονότα α1 καὶ α2 τοποθετοῦνται χρονικὰ μετὰ τὸ ἀνελθεῖν τὸ βασιλεῖον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὅτι α1 καὶ α2 δὲν εἶναι σύγχρονα μεταξὺ τους.

22. Πρβλ. J. B. Bury, *The Treatise de administrando imperio*, BZ 15 (1906) 517-577 καὶ Jenkins, στὸ *Commentary*, σελ. 89.

Τώρα, ἡ ἱστορία ποὺ ὁ ΚΠ διηγεῖται σὲ τρεῖς παραλλαγές, ὅπως εἶδαμε, στὴν πραγματικότητα ἔχει ὡς ἐξῆς²³: τὸ πριγκιπάτο τοῦ Μπενεβέντο κυβερνοῦσε τότε ὁ Adelchis (853-878), πιστὸς ὑπῆκοος τοῦ Λουδοβίκου Β' στὴν ἀρχή²⁴. Τὸ 871, μετὰ ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ Μπάρι, ἐξεγείρονται οἱ Λογγοβάρδοι Μπενεβεντάνοι ἐναντίον τῶν Φράγγων²⁵ καὶ φυλακίζουν γιὰ σαράντα μέρες τὸν καρολίγγειο αὐτοκράτορα²⁶. Στὶς 17 Σεπτεμβρίου τοῦ 871 οἱ Μπενεβεντάνοι ἀπελευθερώνουν τὸ Λουδοβίκο μὲ τοὺς ἐξῆς ὅρους: ...iuravit autem ipse et uxor eius et filia eius ac omnes sui quos secum habebat, quia numquam vel nusquam pro eadem causa ullam vindictam aut per se aut per quemcumque de ipsa causa erga se perpetrata requireret et numquam cum hoste in Beneventanam terram intraret²⁷ ...Καὶ ἔκτοτε καὶ μέχρι τοῦ νῦν οἱ τῆς Καπύης καὶ οἱ τῆς Βενεβενδοῦ εἰσὶν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Ῥωμαίων εἰς τελείαν δούλωσιν καὶ ὑποταγὴν διὰ τὴν εἰς αὐτοὺς γενομένην μεγάλην ταύτην εὐεργεσίαν... λέει ὁ ΚΠ²⁸. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ μιὰ συνθήκη μεταξὺ Λουδοβίκου Β' καὶ Μπενεβεντάνων ποὺ ἔγινε στὶς 17 Σεπτεμβρίου τοῦ 871. Ἡ συνθήκη αὕτη μπορεῖ νὰ μὴ μνημονεύεται στὶς βυζαντινὲς πηγές, ὁ ΚΠ ὁμῶς δείχνει νὰ ξέρει καλὰ, ὅτι χάρη σ' αὐτὴν τὴν ὑποχώρηση τοῦ Λουδοβίκου, τὸ Μπενεβέντο καὶ ἡ Κάπουα περιλήφθηκαν στὶς βυζαντινὲς κτήσεις καὶ ὅτι ἡ συνθήκη αὕτη καθόρισε γιὰ ἕναν αἰῶνα περίπου τὸ καθεστῶς τῶν ἰταλικῶν κτήσεων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπειδὴ ὁ πατρίκιος καὶ πρίγκιπας τοῦ Μπενεβέντο Adelchis εἶχε ὑποχρεώσει τὸ Λουδοβίκο στὴν ὑποχώρηση αὕτη, ὁ ΚΠ δείχνει νὰ θεωρεῖ ὅτι ὁ πατρίκιος τοῦ Μπενεβέντο ἔχει τάσεις κυριαρχίας πάνω στὴν Παβία, πρωτεύουσα τοῦ Regnum Italicum ποὺ κυβερνοῦσε ὁ Λουδοβίκος Β'²⁹. Νομίζω ὅτι ἦταν ἀ-

23. Πρβλ. Gay, *Italie méridionale*, σελ. 101-108.

24. Bl. Erchempert, *Historia Langobardorum Beneventanorum* 35-36: MGH, SSRL, 245.

25. *Annales Bertiniani* γιὰ τὸ ἔτος 871, ἔκδ. R. Rau (*Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*, Bd II, Darmstadt 1972), σελ. 218.

26. Erchempert 34, στὸ ἴδιο. Πρβλ. J. Böhmner - E. Mühlbacher, *Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern, 751-918*, Innsbruck 1908, ἀρ. 1216.

27. *Annales Bertiniani* γιὰ τὸ ἔτος 871, στὸ ἴδιο, σελ. 220.

28. DAI 29, 213-216.

29. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ F. Dölger (*Europas Gestaltung im Spiegel der fränkisch-byzantinischen Auseinandersetzung des 9. Jahrhunderts*, στὸ Byzanz und die europäische Staatenwelt, Darmstadt 1964, σελ. 224) θεωρεῖ σωστά, ὅτι στὸ κεφάλαιο 26 τοῦ DAI ὑπάρχει μιὰ ἐλλιπὴς μόνο περιγραφὴ τῶν γεγονότων καὶ τῶν καταστάσεων στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὸ 869, ἔτος θανάτου τοῦ Λωθάριου Β', καὶ ἐξῆς. Ὁ Λωθάριος Β' ποὺ δὲν ἦταν ὁ μέγας (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πρεσβύτερος, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ ΚΠ), δὲν ἦταν οὔτε καν ῥῆξ Ἰταλίας, ποῦ, φυσικά, ἦταν ὁ ἀδελφός του αὐτοκράτορα Λουδοβίκου Β' ὁ Ἰταλικός. Ὁ ἀναφερόμενος σὰν ῥῆξ Ἰταλίας ὁ μέγας Λωθάριος στὶς ἀρχὲς τοῦ κεφ. 26 τοῦ DAI, ἔχει χαρακτηριστικὰ καὶ ἀπὸ τὸν Λωθάριο Α' (840-855) ποὺ ἦταν αὐτοκρά-

δύνατο νὰ μὴ ξέρει ἓνας τόσο μορφωμένος ἄνθρωπος, ὅπως ὁ ΚΠ, ποῦ βρισκόταν ἡ Παβία καὶ σὲ ποιὸν ἀνῆκε. Μιλώντας ὁμοῦς στὸ γιό του Ρωμανό γιὰ ὑψηλὴ πολιτικὴ εἶναι σὰν νὰ τοῦ λέει: «Γνώριζε, ὅτι ὁ πατρίκιος τοῦ Μπενεβέντο ποῦ σοῦ ὀφείλει ὑποταγὴ, ἔχει ταπεινώσει τὸ βασιλεῖα τῆς Παβίας». Ὁ ΚΠ ἀλλάζει τὴν ἐρμηνεία ποῦ πρέπει νὰ δοθεῖ σὲ γεγονότα τόσο γνωστὰ στὴν Ἰταλία μόνο στὸ βαθμὸ ποῦ πιστεύει ὅτι συμφέρει στὴ βυζαντινὴ πολιτικὴ.

Z.

Ἡ ἐπόμενη φράση τοῦ ΚΠ εἶναι ἴσως ἡ πιὸ περιέργη ἀπὸ ὅλες: ...*Ἐν δὲ τοῖς καιροῖς Εἰρήνης τῆς βασιλίδος ἀποσταλεῖς ὁ πατρίκιος Ναρσῆς ἐκράτει τὴν Βενεβενδὸν καὶ τὴν Πάπιαν καὶ Ζαχαρίας, ὁ πάπας Ἀθηναῖος ἐκράτει τὴν Ῥώμην* (κεφ. 27, στίχοι 14-16).

Σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπαμε προηγουμένως, μετὰ τὸ 871, ὁ πατρίκιος τοῦ Μπενεβέντο κυριαρχεῖ καὶ στὴν Κάπουα. Ἔτσι τώρα, κατὰ τὸν ΚΠ, ὁ περιφημος στρατηγὸς Ναρσῆς τοῦ ΣΤ' αἰώνα, ὁ πάπας Ζαχαρίας (741-752) καὶ ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία (780-802) εἶναι σύγχρονοι μετὰξὺ τους καὶ τοποθετοῦνται χρονικὰ μετὰ τὸ 871. Αὐτό, φυσικὰ, εἶναι μιὰ τέλεια σύγχυση, ἀπερίγραπτη καὶ ἀνεπίτρεπτη γιὰ τὸν ΚΠ. Ὅμως, σὲ ἓνα χωρίο τοῦ *De Thematibus*³⁰, ὁ ΚΠ δείχνει νὰ ξέρει καλὰ ὅτι ὁ Ναρσῆς ἔζησε τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀφοῦ ἀναφέρει ἀπερίφραστα τὴ νίκη του ἐναντίον τῶν Φράγγων στὸ Κασουλίνο, κοντὰ στὴν Κάπουα. Τώρα, στὸ κεφάλαιο 27 τοῦ DAI, ὁ ΚΠ ἐπαναλαμβάνει μιὰ πληροφορία ποῦ δίνουν προγενέστερες λατι-

τορας, πραγματικὸς ὅθι *Ἰταλίας* καὶ πρεσβύτερος, καὶ ἀπὸ τὸν Λωθάριο Β' (855-869), γιὸ τοῦ πρώτου, ποῦ βασίλευσε στὴ Βουργουνδία, τὴν ὁποία καὶ κληροδότησε στὸν ἀδελφὸ του Λουδοβίκο Β' Ἰταλικὸ καὶ στοὺς ἀπογόνους του. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ βυζαντινὴ δυτικὴ πολιτικὴ θὰ ἀσχοληθεῖ τόσο μὲ τὴ Βουργουνδία στὴ διάρκειά τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντα ΣΤ'. Ὁ *W. Ohnsorge* (*Die Entwicklung der Kaiseridee im 9. Jahrhundert und Süditalien, στὸ Abendland und Byzanz*², Darmstadt 1963, σελ. 218-224) ἀναφέρει γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα γύρω ἀπὸ τὸ 871 μόνο τὴν πασίγνωστη ἔριδα ἀνάμεσα στὸν Βασίλειο Α' καὶ στὸν Λουδοβίκο Β' Ἰταλικὸ σχετικὰ μὲ τὸν αὐτοκρατορικὸ τίτλο, ἀπὸ τὸ *Chronicon Salernitanum* 108: MGH, SSRG, III, 521-527. Ὁ *L. Halphen* (*Charlemagne et l'empire carolingien*, Paris 1947, σελ. 413) ἀπορεῖ, γιατί ἄραγε ὁ Hincmar, συντάκτης τῶν *Annales Bertiniani* γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, καὶ ὁ Meginhard, συντάκτης τῶν *Annales Fuldenses*, δὲν ἀναφέρουν οὔτε μιὰ λέξη γιὰ τὴν κατὰληψη τοῦ Μπάρι. Γενικά, ἡ δυτικὴ ἱστοριογραφία καλύπτει πολὺ χαλαρὰ τὴν περίοδο 871-900 ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν σχέσεων Βυζαντίου καὶ Δύσης. Πρβλ. *Lounghis*, *Ambassades*, σελ. 194-196 καὶ *Γ. Κόλια*, *Λόγοι καὶ χρόνος ἐκδόσεως τῆς Νεαρᾶς 109 Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ*, ΕΕΒΣ 23 (1953) 323-347, γιὰ τίς σχέσεις μὲ τὴ Βουργουνδία.

30. *De Them.* σελ. 96/97. Πληροφορίες ποῦ πιθανὸν εἶναι νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἀγαθία, Β', 10, 8/9, ἔκδ. *Keydell*, σελ. 54/55.

νικῆς πηγές τῆς Δύσης³¹, ὅτι δηλαδή ὁ Ναρσῆς ὑπῆρξε προδότης γιὰ τὸ Βυζάντιο καὶ ὅτι κάλεσε τοὺς Λογγοβάρδους νὰ καταλάβουν τὴν Ἰταλία. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό, εἶναι γνωστὸ ὅτι Φράγγοι καὶ Λογγοβάρδοι ἦσαν ἐχθροὶ μεταξύ τους σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας τους. Μὲ τὰ λεγόμενά του, ὁ ΚΠ πιθανότατα δηλώνει, ὅτι ὁ περιφημὸς πατρικίος Ναρσῆς ἦταν ἐχθρὸς τῶν Φράγγων, ἀφοῦ τοὺς νίκησε σὲ μάχη, καὶ προδότης γιὰ τὸ Βυζάντιο, ἀφοῦ κάλεσε τοὺς ἐχθροὺς τοὺς Λογγοβάρδους στὴν Ἰταλία. Ἔτσι, ὁ ΚΠ, χωρὶς νὰ τὸ ἀναφέρει πουθενὰ ἀκόμα, ἀναγνωρίζει σὰν κοινὴ στὸ Βυζάντιο καὶ στοὺς Φράγγους τὴν ἐχθρότητα ἐναντίον τῶν Λογγοβάρδων. Ὁ Ναρσῆς λοιπόν, πού εἶχε πολεμήσει τοὺς Φράγγους, δὲν πρέπει νὰ ἦταν, συνεπῶς, ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὸν ΚΠ!...

Ὅλη ὁμῶς αὕτὴ ἡ περίεργη διαστροφή τῆς ἀλήθειας τοποθετεῖται χρονικὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 871. Δὲν ἔχει καμιά σημασία τὸ ὅτι ὁ ΚΠ ἀποδίδει στὸ Ναρσὴ τὴ μεταγενέστερη καὶ ὑποθετικὴ διοίκηση Μπενεβέντο-Παβία. Ἀφοῦ ξέρει καλὰ τὸ πότε ἀκριβῶς ἔζησε ὁ Ναρσῆς, ὅλη αὕτὴ ἡ χρονολογικὴ σύγχυση πρέπει νὰ εἶναι σκόπιμη καὶ νὰ ἐξυπηρετεῖ κάποια δεοντολογία. *Βενεβενδὸς καὶ Πάπια* πρέπει —καὶ μπορεῖ κάλλιστα— νὰ σημαίνουν στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τὰ λογγοβαρδικὰ ἐδάφη τῆς Ν. Ἰταλίας (Βενεβενδός), καὶ Β. Ἰταλίας (Πάπια). Ἐξάλλου, ὑπάρχει καὶ ἡ φράση: ...καὶ ἔκτοτε ἐκστρατεύσαντες (οἱ Λογγοβάρδοι) πᾶσαν τὴν γῆν ἐκείνην ὑπέταξαν τοῦ θέματος Λαγουβαρδίας καὶ Καλαβρίας καὶ ἕως Παπίας ἀνευ τῆς Ὑδρεντοῦ καὶ Καλλιπόλεως καὶ τοῦ Ρουσιάνου καὶ τῆς Νεαπόλεως καὶ τῆς Γαϊτῆς καὶ Συρρεντοῦ καὶ Ἀμάλφης (DAI, κεφ. 27, στίχοι 46-50), πού εἶναι σαφέστατη: οἱ Λογγοβάρδοι, μὲ συνεχεῖς ἐκστρατεῖες, ὑπέταξαν ὅλα τὰ ἐδάφη τῶν σύγχρονων τοῦ ΚΠ θεμάτων Λαγουβαρδίας καὶ Καλαβρίας (πού δὲν ὑπῆρχαν τότε ἀκόμα), μέχρι τὴν Παβία (ὁ ΚΠ θέλει ἔτσι νὰ δείξει τὴ μέγιστη ἐξάπλωσή τους πρὸς Βορρά), ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐξῆς τόπους: 1) Ὑδρεντὸ (Otranto), 2) Καλλιπολι (Gallipoli), 3) Ρουσιάνο (Rossano), 4) Νεάπολη (Napoli), 5) Γαῖτῃ (Gaeta), 6) Συρρεντὸ (Sorrento), 7) Ἀμάλφη. Ἐδῶ εἶναι προφανέστατο, ὅτι ὁ ΚΠ ἀναφέρεται σὲ μιὰ ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 871, ἀφοῦ περιγράφει ἀκριβέστατα τὴ μέγιστη ἐξάπλωση τῶν Λογγοβάρδων στὴν Ἰταλία, καθὼς καὶ τίς λίγες πόλεις καὶ περιοχὲς πού εἶχαν ἀπομείνει κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας στὴν περίοδο 568-774. Στους στίχους 13-14, ὁ ΚΠ ἀναφέρεται στὴν κατάσταση τῶν περιοχῶν τῆς Ἰταλίας: ...Αὗται δὲ πᾶσαι αἱ προορηθεῖσαι ἡῶραι κατωκοῦντο παρὰ τῶν Ῥωμαίων... Ὁ ΚΠ ἐννοεῖ βεβαίως: πρὶν τίς κατακτήσουν οἱ ἐχθροὶ Λογγοβάρδοι.

31. Ψευδο-Φρεδεγάριος III, 65: MGH, SSRM, II, 110. Παῦλος Διάκονος 11, 5: MGH, SSRL, 75. Ἰωάννης Διάκονος, *Gesta Episcoporum Neapolitanorum* 61, στὸ ἴδιο. Πρβλ. καὶ *Jenkins*, στὸ *Commentary* καὶ *T. C. Lounghis*, *Narsetis memoria*, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/2: JÖB 32/2 (1981) 347-353.

H.

Ἀνακεφαλαιώνοντας λοιπόν, ὡς ἐδῶ, μπορούμε νὰ ποῦμε, ὅτι τὸ νόημα τῶν φράσεων τοῦ ΚΠ εἶναι τὸ ἐξῆς: τὸ 871 κατακτήθηκε τὸ Μπάρι καὶ ὑποτάχθηκαν στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία οἱ ἡγεμονίες τῆς Κάπουας καὶ τοῦ Μπενεβέντο. Αὐτὲς οἱ περιοχὲς ἀποτελέσαν τὴ Λογγοβαρδία, μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια, πού σημαίνει τὶς ἰταλικὲς περιοχὲς πού ὑπακούουν τῶρα (949) στὸ βυζαντινὸ αὐτοκράτορα. Πρὶν ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα, σὲ μιὰ προγενέστερη ἐποχῇ, ὁ βυζαντινὸς προδότης καὶ ἐχθρὸς τῶν Φράγγων Ναρσὴς κάλεσε τοὺς Λογγοβάρδους στὴν Ἰταλία. Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ὁμοίως ὅλη αὐτὴ ἡ ἐκουσία χρονολογικὴ σύγχυση;

Ἐδῶ πρόκειται, ἀπλούστατα, γιὰ μιὰ συγκεκαλυμμένη ἐξιστόρηση τοῦ πῶς τὸ Βυζάντιο ἔχασε ἐδάφη στὴν Ἰταλία, ὅπου ὁ ΚΠ παραδέχεται ὅτι τὴν κατοικοῦσαν οἱ Ρωμαῖοι, πρὶν τὴν κατακτήσουν οἱ Λογγοβάρδοι. Τὴν ἐποχὴ τοῦ ΚΠ, ἡ Ἰταλία κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ *Regnum Italicum* πού ἐξαρθᾶται ἀπὸ τοὺς Φράγγους. Μέσα στὸ DAI, ὁ ΚΠ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο *Μεγάλη Φραγγία*, πού σημαίνει τὸν τόπο πού ἐδρεύει ὁ δυτικὸς αὐτοκράτορας, εἴτε αὐτὸς εἶναι ὁ Κάρουλος³², εἴτε ὁ Ὡτος³³, εἴτε ἀκόμα καὶ ὁ Λουδοβίκος Β', ὁ Ἰταλικὸς (DAI 29, 134, σελ. 131). Γράφοντας τὸ DAI, ὁ ΚΠ διακηρύσσει ἀπὸ τὴν ἀρχῇ³⁴ τὴν ἐκτίμηση καὶ τὴ φιλία του γιὰ τοὺς Φράγγους. Ξέροντας ὅτι Φράγγοι καὶ Λογγοβάρδοι ἦσαν πάντα ἐχθροὶ μεταξύ τους, ἀποδίδει ὅλα τὰ κακὰ στοὺς Λογγοβάρδους καὶ σ' ἐκείνους πού τοὺς κάλεσε στὴν Ἰταλία, τὸ Ναρσὴ. Δὲν χάνει εὐκαιρία ὁ ΚΠ γιὰ νὰ ὑποδηλώσει ὅτι οἱ Λογγοβάρδοι πού, μετὰ τὸ 871 στὴ Ν. Ἰταλία εἶναι δουλικῶς ὑποτεταγμένοι στὸ Βυζάντιο, κλήθηκαν στὴν Ἰταλία ἀπὸ ἕνα βυζαντινὸ προδότη, πού ἦταν ἀπαραίτητα καὶ ἐχθρὸς τῶν Φράγγων. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁμοίως ὁ ΚΠ κατορθώνει νὰ ἀποσιωπήσει τὸ πασίγνωστο γεγονός, ὅτι, μετὰ τὸ 774, ἡ πρῶν βυζαντινὴ Β. Ἰταλία τοῦ ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννας ὑπάγεται στὸν Πάπα καὶ στοὺς Φράγγους. Ὅπως λέει στὸ κεφάλαιο 13 τοῦ DAI, ἡ τακτικὴ του εἶναι νὰ μὴ θίξει καθόλου τοὺς Φράγγους (πού ξέρει ὁμοίως ὅτι κατέχουν πρῶν ρωμαϊκὰ ἐδάφη.) Τοποθετεῖ λοιπόν τὸ θέμα διαφορετικὰ: τὴ Ρώμη, μᾶς λέει, τὴν εἶχε τότε ὁ πάπας Ζαχαρίας. Ἐνῶ εἶναι πολὺ γνωστὸ ὅτι ὁ πάπας Ζαχαρίας ἔζησε στὰ χρόνια τῆς πτώσης τοῦ ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννας ἀπὸ τοὺς Λογγοβάρδους, ὁ ΚΠ δὲν ἀναφέρει πούθενά ἔστω καὶ μόνο τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννας. Γιὰ ποῖο λόγο; Ἐπειδὴ τὰ ἐδάφη του κατέχουν σήμερα (949) οἱ Φράγγοι καὶ ὁ πάπας Ζαχαρίας νομιμοποίησε τὴ δυναστεία τῶν Καρολιγγίων πού κατέκτησε ἀργότερα τὴ Β. Ἰταλία. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὁ ΚΠ δὲν ἔβαλε σὲ κα-

32. DAI 26, 5/6, σελ. 108.

33. DAI 30, 73/74, σελ. 142.

34. DAI 13, 115-122, σελ. 70-72.

νένα κεφάλαιο του DAI τίτλο *περι Ἰταλίας*, ἐπειδὴ τὴν Ἰταλία ποὺ ὑπάρχει σήμερα (949) τὴν κατέχουν Φράγγγοι ποὺ δὲν θέλει νὰ θίξει.

Θ.

Σύμφωνα μὲ τὸν ΚΠ, τὸ βασιλείον ἀνῆλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει³⁵, ὅταν ἐγένετο ἡ καινοτομία αὕτη, διὰ τὸ τὴν Ῥώμην ἀποθέσθαι τὸ βασιλείον κράτος καὶ ἰδιοκρατορίαν ἔχειν, καὶ δεσπόζεσθαι κυρίως παρὰ τινος κατὰ καιρὸν Πάπα³⁶. Ὁ ΚΠ ξέρει ὅτι ὁ πάπας Ζαχαρίας στάθηκε ἀνίσχυρος νὰ ἐμποδίσει τοὺς Λογγοβάρδους νὰ καταλάβουν τὴ Ραβέννα. Μετὰ λοιπὸν τὴν προδοσία τοῦ Ναρσῆ ποὺ τοὺς κάλεσε, οἱ Λογγοβάρδοι ἐπωφελοῦνται καὶ ἀπὸ τὸν πάπα Ζαχαρία χάρη στὴν ἀκόλουθη διαδικασία:

- α) προδοσία τοῦ πατρικίου Ναρσῆ (566-568)
- β) ἀδυναμία τοῦ πάπα Ζαχαρία (751)
- γ) κατάληψη τοῦ Μπενεβέντο μὲ δόλο (DAI, 27, 42-46)
- δ) ἐγκατάσταση χωρὶς κόπο στὴν ἔρημη Κάπουα (DAI, 27, 61-63)
- ε) τελικά, μὲ διάφορες ἐκστρατεῖες, κατόρθωσαν νὰ φθάσουν στὸ ἐδαφικὸ καθεστῶς ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἰταλία πρὶν ἀπὸ τὴν ὑποταγή τους στοὺς Φράγγγους (774) ἔχοντας βλάψει τὴν αὐτοκρατορία μὲ αὐτοὺς τοὺς διαδοχικοὺς τρόπους.

Τὸ συμπέρασμα ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ (εἶναι σὰν νὰ ἀπολογεῖται ὁ ΚΠ), εἶναι ὅτι ἐμεῖς οἱ Ρωμαῖοι χάσαμε ὅλα αὐτὰ τὰ ἐδάφη στὴν Ἰταλία, χωρὶς νὰ χάσουμε στὴν πραγματικότητα οὔτε μιὰ μάχη. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα, ὁ πάπας Ζαχαρίας ἐκράτει τὴν Ῥώμην, ἅρα αὐτὸς εὐθύνεται γιὰ τὴν ἀπώλεια ἐδαφῶν στὴν Ἰταλία. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν εὐθύνη του γιὰ τὴν ἀπώλεια ἐδαφῶν στὴν Ἰταλία ἀπὸ τοὺς Λογγοβάρδους, ὁ πάπας Ζαχαρίας νομιμοποίησε τὸ 751 τὴ δυναστεία τῶν Καρολίγγειων³⁷. Ὁ ΚΠ ἀποσιωπᾷ ἔντεχνα τὸ γεγονὸς αὐτό, γιὰ νὰ ἀποσιωπήσει καὶ τὸ ὅτι οἱ Φράγγγοι εἶναι σήμερα (949) κύριοι τοῦ λογγοβαρδικοῦ κράτους τῆς Παβίας, ἐνῶ στὸ κεφάλαιο 26 τοῦ DAI ξέρει πολὺ καλὰ ἓναν καρολίγγειο ῥῆγα Ἰταλίας, τὸ μεγάλο Λωθάριο³⁸, δηλαδὴ ξέρει, ὅτι, χρονικά, μετὰ τοὺς Λογγοβάρδους, στὴ Β. Ἰταλία κυριάρχησαν οἱ Φράγγγοι. Τὴν ἀναγνώριση τῶν Φράγγγων ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ὁ ΚΠ τὴν τοποθετεῖ στὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνον³⁹. Συνεπῶς, ὁ ἀδύναμος πάπας Ζαχαρίας ποὺ κάλεσε τοὺς Καρολίγγειους ἐνέργησε σύμφωνα μὲ τὴ θέληση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (ἀγάπη πρὸς τοὺς Φράγγγους), ἐνῶ τὴ θέληση αὐτῇ τοῦ Μ. Κων-

35. DAI 27, 6/7, σελ. 112.

36. De Them. σελ. 94.

37. Βλ. Clausula de unctione Pippini: MGH, SSRM, I, 464/465.

38. DAI 26, 1, σελ. 108. Πρβλ. πῶς πάνω, σημ. 29.

39. DAI 13, 114-126, σελ. 70-72.

σταντίνου τὴν εἶχε παραβεῖ ὁ πατρίκιος Ναρσής, ποὺ εἶχε πολεμήσει τοὺς Φράγγους καὶ εἶχε καλέσει τοὺς Λογγοβάρδους στὴν Ἱταλία. Ὁ πάπας Ζαχαρίας ἐκτελεῖ τὸ θέλημα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ὁ Ναρσής τὸ προδίνει. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο καὶ ὁ ΚΠ τοποθετεῖ στὴν ἴδια ἐποχὴ τὸν πάπα Ζαχαρία καὶ τὸν πατρίκιο Ναρσή, ξέροντας πολὺ καλὰ ὅτι ὁ Ναρσής εἶχε ζήσει τὸν ΣΤ' αἰώνα. Εἶναι σὰν νὰ ἐπιδοκιμάζει τὸν πάπα Ζαχαρία ποὺ κάλεσε στὴν Ἱταλία τοὺς συμμάχους τῆς αὐτοκρατορίας Φράγγους, ἐπειδὴ ὁ βυζαντινὸς διοικητὴς Ἱταλίας εἶχε προδώσει. Γιὰ τὸν ΚΠ λοιπόν, οἱ Φράγγοι βρίσκονται νόμιμα στὴν Ἱταλία. Ἀκόμα περισσότερο, ὁ ΚΠ παραδέχεται ὅτι ὁ αὐτοκράτορας τῆς Κωνσταντινούπολης διοικεῖ μόνο τίς περιοχὲς ποὺ εἶχε προαφορίσει ἡ συνθήκη τοῦ 871 καὶ ἀποφεύγει νὰ ὀνομάσει τὴν Ἱταλία ἐπαρχία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους μέσα στοῦ ΔΑΙ. Ἡ χρονολογικὴ σύγχυση μέσα στοῦ κεφάλαιο 27 τοῦ ΔΑΙ εἶναι σκόπιμη καὶ χρησιμεύει στὸ νὰ ἀπαρνηθεῖ ὁ ΚΠ τὴ νομιμότητα τοῦ ἔργου τοῦ Ἰουστινιανοῦ πῶς στὴν Ἱταλία, ἔργου κατακτητικοῦ ποὺ ἔφερε σὲ πέρας ὁ πατρίκιος Ναρσής, ἐπειδὴ πολεμήθηκαν οἱ Φράγγοι, κατὰ παράβαση τῶν ἐντολῶν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἐντολῶν ποὺ ἐκπληρώνει ὁ πάπας Ζαχαρίας.

I.

Γιατί ὅμως ὁ ΚΠ τοποθετεῖ σὰν αὐτοκράτειρα τῆς ἐποχῆς τῶν γεγονότων ποὺ περιγράφει τὴν *Εἰρήνην τὴν βασιλίδαν*; Ὁ R. J. H. Jenkins⁴⁰, ποὺ ἀσφαλῶς ὑποψίαστηκε ὅτι ὅλα αὐτὰ ἀναφέρονται στὴν ἐποχὴ τῆς πτώσης τοῦ ἑξαρχάτου τῆς Ραβέννας, στὰ μέσα τοῦ Η' αἰώνα, προσπάθησε νὰ δώσει μιὰ λύση στὸ πρόβλημα, ταυτίζοντας τὴν αὐτοκράτειρα Εἰρήνην ποὺ ἀναφέρει ἐδῶ ὁ ΚΠ μὲ τὴ Τζιτζάκ-Εἰρήνη, τὴ χαζάρα σύζυγο τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου τοῦ Ε' (741-775) καὶ σύγχρονη τοῦ πάπα Ζαχαρία⁴¹. Ὅπως εἶδαμε ὅμως, ὁ ΚΠ δὲν ἐνοχλεῖται, καθόλου ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ προσωπικότητες στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται γιὰ τὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 871 δὲν ἦσαν σύγχρονες μεταξὺ τους. Ἀντίθετα, δείχνει νὰ ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὴ λογικὴ σχέση ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχαν μὲ τὸ θέμα ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ, πατρίκιος Ναρσής, πάπας Ζαχαρίας καὶ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη. Ἐξάλλου, στὸ χωρίο τοῦ ΔΑΙ 22, 61/62,

40. Στὸ Commentary, σελ. 89.

41. Πρβλ. G. Moravcsik, *Proizchozdenije slova* Τζιτζάκιον, στὸ *Studia Byzantina*, Amsterdam 1967, σελ. 119-127. Ὁ Bury, ὅμως, στὴ βασικὴ μελέτη του στὴ BZ 15 (1906), ποὺ μνημονεύθηκε πῶς πάνω, σημ. 22, δὲν ἀμφιβάλλει καθόλου στὶς σελ. 537-545, ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Εἰρήνην τὴν Ἀθηναία. Ἡ Τζιτζάκ-Εἰρήνη, σύζυγος τοῦ Κωνσταντίνου Ε', ἦταν πάντα ἐπισκιασμένη ἀπὸ τὸν ἐπιβλητικὸ σύζυγό της, ἐνῶ, ἀντίθετα, ὁ ΚΠ θέλει νὰ παρουσιάσει μιὰ αὐτοκράτειρα μὲ ἰσχυρὴ προσωπικότητα, ὅπως ἦταν παλιότερα ἡ Σοφία, σύζυγος τοῦ Ἰουστίνου Β', στὴν ὁποία ἀποδίδεται ἀπὸ τίς δυτικὲς πηγὲς ἡ διαφωνία μὲ τὸν Ναρσή, καὶ ἡ Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία.

σελ. 96, ο ΚΠ δείχνει να ξέρει ακριβώς το πότε έζησε ή αυτοκράτειρα Ειρήνη, όπως ξέρει πολύ καλά (στο De Thematis, όπως είδαμε) το πότε έζησε ο πατρίκιος Ναρσή. Ο ΚΠ ξέρει καλά επίσης, ίσως από τη Χρονογραφία του Θεοφάνη που χρησιμοποιεί πολύ, ότι ή αυτοκράτειρα Ειρήνη ήταν φιλική προς τους καρολίγγειους Φράγγους που νομιμοποίησε ο πάπας Ζαχαρίας και, βέβαια, προς τον Καρλομάγνο που ήθελε και να παντρευτεί⁴². Αλλά υπάρχει και ένα άλλο γεγονός, ακόμα σημαντικότερο: στο κεφάλαιο 27 του DAI, ο ΚΠ παρουσιάζει τη βυζαντινή κατάκτηση της Ν. Ιταλίας από τον Βασίλειο Α' σαν ένα υπέρλαμπρο κατόρθωμα και το διηγείται τρεις φορές, όπως είδαμε. Χάρη σ' αυτό το κατόρθωμα, υποτάσσονται στο Βυζάντιο Κάπουα και Μπενεβέντο. Ο ΚΠ αναφέρει τον Ναρσή σαν πατρίκιο του Μπενεβέντο που κάλεσε βέβαια τους Λογγοβάρδους στην Ιταλία, αυτοί όμως ήλθαν κατευθείαν στο Μπενεβέντο ... Ταυτα δέ ακούσαντες οί Λαγούβαρδοι και πεισθέντες, αναλαβόμενοι τας φαμιλίας αυτών, ήλθον εις Βενεβενδόν. Οί δέ του κάστρου Βενεβενδοῦ οὐκ είασαν αυτους ένδον του κάστρου εισελθειν... κλπ. (στ. 36-39). Στη συνέχεια, όπως είδαμε πάλι, οί Λογγοβάρδοι παίρνουν το Μπενεβέντο με δόλο (στ. 42-46). Αυτό όμως το Μπενεβέντο που τόσο σημασία δείχνει να του αποδίδει ο ΚΠ, το είχε υποτάξει ο Καρλομάγνος το 788, μόλις ακριβώς ή αυτοκράτειρα Ειρήνη είχε ανακηρύξει τον πρίγκιπά του Arichis πατρίκιο το 787, και, τελικά, αναγκάστηκε να το παραχωρήσει οριστικά στους Φράγγους με τη συνθήκη του 798⁴³. Έτσι, ο πατρίκιος Βενεβενδοῦ υποτάχθηκε στην Πάπια από το 798 ως το 871, όποτε οί βροί αντιστράφηκαν, επί Βασιλείου Α'. Αφού ο ΚΠ ξέρει ότι ο Λουδοβίκος Β' ο Ιταλικός ήταν κύριος του Μπενεβέντο ως το 871, δείχνει επίσης να ξέρει για το Μπενεβέντο, ότι οί Φράγγοι κυριάρχησαν εκεί μετά τους Λογγοβάρδους, από τη βασιλεία της Ειρήνης ως τη βασιλεία του Βασιλείου Α'. Έτσι, μάς αφήνει να καταλάβουμε, ότι ή αυτοκράτειρα Ειρήνη ή Αθηναία ήταν στον ίδιο βαθμό υπεύθυνη με τον πατρίκιο Ναρσή και τον πάπα Ζαχαρία για την απώλεια βυζαντινών έδαφών στην Ιταλία και, ταυτόχρονα, μάς λέει ότι, το Μπενεβέντο το έξουσίαζαν οί Βυζαντινοί ως την προδοσία του Ναρσή περίπου (στην πραγματικότητα το κράτησαν μερικά χρόνια ακόμα, ως το 590 περίπου) και, στη συνέχεια, το κατέκτησαν οί Λογγοβάρδοι. Η επικυρίαρχος του Μπενεβέντο Ειρήνη ή Αθηναία το παραχώρησε στους Φράγγους που το κράτησαν ως το 871, όποτε ο Βασίλειος Α' το κατέκτησε οριστικά. Όλα αυτά είναι αληθινά, πολύ αληθινά μάλιστα, μόνο που λέγονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να έξυπηρετήσουν

42. Βλ. C. N. Tsirpanlis, Byzantine Reactions to the Coronation of Charlemagne (780-813), Βυζαντινά 6 (1974) 347-360, όπου και ή παλιότερη βιβλιογραφία.

43. Annales Regni Francorum για το έτος 788, έκδ. R. Rau (Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte, Bd I, Darmstadt 1974), σελ. 56. Θεοφάνης, σελ. 464 έκδ. De Boor και Tsirpanlis, Reactions, σελ. 351. Lounghis, Ambassades, σελ. 156.

τὴν πολιτικὴ φιλίας καὶ συμμαχίας μὲ τοὺς Φράγγους καὶ τῇ Δύσει ποὺ ἀκολουθοῦσε ὁ ΚΠ τὸ 949, ὅταν ἔγραφε τὸ κεφάλαιο 27 τοῦ DAI.

ΙΑ.

Ἄλλὰ γιὰ ποῖο λόγο ὁ ΚΠ νὰ φθάσει στὸ σημεῖο νὰ συσκοτίζει τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ μὴ θίξει τοὺς Φράγγους; Γιατί μιὰ τέτοια συνεχῆ διακήρυξη ἀλληλεγγύης πρὸς αὐτούς; Ἀποκάλεσαν τὸν ΚΠ «ρατσιστὴ», πράγμα ποὺ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι⁴⁴. Ὁ ΚΠ θέλει νὰ πεῖ καθαρά —καὶ τὰ λέει— δυὸ πράγματα: α) ὅτι οἱ Πάπες Ρώμης εἶναι πολιτικὰ ἀνεξάρτητοι καὶ β) ὅτι ἡ βυζαντινὴ προτίμηση γιὰ τοὺς Φράγγους πρέπει νὰ ἀνάγεται στὸν Μ. Κωνσταντῖνο. Γιὰ ποῖο λόγο νὰ ἀνάγεται στὸν Μ. Κωνσταντῖνο; Ἐπειδὴ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος εἶχε σὲ μεγάλη ὑπόληψη τοὺς Φράγγους, λέει ὁ ΚΠ. Ἦταν στὴν πραγματικότητά φραγγόφιλος ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ἔτσι, ὅπως θέλει νὰ τὸν παρουσιάσει ὁ ΚΠ; Ὅχι βέβαια. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, οἱ Φράγγοι ἦσαν ἓνας βαρβαρικὸς, εἰδωλολατρικὸς λαὸς, ἐλάχιστοι πρὸ διάσπασίς τοὺς ἄλλους Βαρβάρους. Συμβαίνει ὅμως κάτι ἄλλο: τὴν ἐποχὴ τοῦ ΚΠ ὑπάρχει μιὰ παράδοση ποὺ ἐπιμένει ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος χειραφῆτσε πολιτικὰ τοὺς Πάπες, καὶ οἱ ἀνεξάρτητοι πολιτικὰ Πάπες ἀποδείχθηκαν φραγγόφιλοι στὴν πράξη. Ποιὸ κείμενο ὑποστηρίζει τὴν πολιτικὴ χειραφῆτηση τῶν Παπῶν ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο; Ἡ *Κωνσταντίνηια Δωρεά*. Ὁ ΚΠ μᾶς λέει, ὅτι τὸ βασιλεῖον κράτος ἀνῆλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀκριβῶς μέσα στὸ πνεῦμα τῆς Δωρεᾶς. Ἔτσι, οἱ ἀνεξάρτητοι πολιτικὰ Πάπες ἀπέλεσαν στὴν Ἱταλία τοὺς Φράγγους, ἐφόσον ἡ Ἱταλία εἶχε χαθεῖ γιὰ τὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὴν προδοσίαν τοῦ Ναρσῆ. Ἀφοῦ λοιπὸν οἱ φραγγόφιλοι Πάπες στηρίζουν καὶ ἀποδίδουν τὴν πολιτικὴ τους ἀνεξαρτησίαν στὸν Μ. Κωνσταντῖνο, πρέπει καὶ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος νὰ ἦταν φραγγόφιλος, συμπεραίνει ὁ ΚΠ στὸ κεφάλαιο 13 τοῦ DAI. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ΚΠ γνωρίζει καλὰ τὸ περίφημο *Constitutum Constantini Imperatoris* καί, σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἀφοῦ ὀφείλει νὰ ἀναγνωρίσει τὴν παπικὴ ἀνεξαρτησίαν, προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσει σὰν θέλημα Θεοῦ τὴν ἀπώλεια τῆς Ἱταλίας γιὰ τὸ Βυζάντιο. Τὸ νόημα λοιπὸν τῆς ἐξιστόρησής του εἶναι τὸ ἀκόλουθο: ὁ πάπας Ζαχαρίας καὶ ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη ποὺ ἐπιθυμοῦν τὴν παρουσίαν τῶν Φράγγων στὴν Ἱταλία, προδίδονται ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ διοικητὴ τοῦ Μπενεβέντο Ναρσῆ ποὺ καλεῖ τοὺς Λογγοβάρδους. Οἱ Λογγοβάρδοι κατακτοῦν ἐπαρχίες μὲ δόλο ξεγελώνοντας Βυζαντινοὺς καὶ Φράγγους ὥς τὸ μοιραῖο ἔτος 871, ὅποτε ὁ Βασίλειος Α' συμμαχεῖ μὲ τὸν Λουδοβίκο Β' καὶ τὸν πάπα Ἀδριανὸ γιὰ νὰ πολε-

⁴⁴ *Hélène Ahrweiler, L'idéologie politique de l'empire byzantin, Paris 1975, σελ. 50.*

μήσουν τούς Σαρακηνούς, δηλαδή ή βυζαντινή στρατιωτική επέμβαση στην Ίταλία τὸ 871 ἔχει τὴν ἔγκριση τοῦ Πάπα Ρώμης, πράγμα ἀδιανόητο γιὰ τὴν Κωνσταντινεία Δωρεὰ ὡς τότε. Ὁλόκληρη ἡ διήγηση τοῦ ΚΠ γιὰ τὴ Δύση, μαζί μὲ τὸ κεφάλαιο 26 τοῦ DAI, ὅπου ἡ φραγκικὴ κατοχὴ στὴν Ίταλία ἀναγνωρίζεται σὰν νόμιμη, προσπαθεῖ νὰ καταλήξει λογικὰ στὰ γεγονότα τοῦ 871 καὶ στὴ νόμιμη πιά βυζαντινὴ κατοχὴ ἑνὸς μόνο μέρους τῆς Ίταλίας, τοῦ θέματος Λαγουβαρδίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ πριγκιπάτων καὶ ἀρχοντιῶν. Σύμφωνα μὲ τὸν ΚΠ, ὁ Βασίλειος Α' ἔχει ἐξουδετερώσει στὴν πράξη τὶς ἀπαγορευτικὲς γιὰ τὸ Βυζάντιο διατάξεις τῆς Κωνσταντινείας Δωρεᾶς.

IB.

Αὕτῃ ἡ ἐξιστόρηση στὸ κεφ. 27, ποὺ δὲν θὰ εἶχε ἀπολύτως κανένα νόημα ἂν ὅλη τῆς ἡ δομὴ δὲν ὀδηγοῦσε στὴ συγκεκριμένη δυτικὴ πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ *Constitutum Constantini* στὴ βυζαντινὴ πολιτικὴ σκέψη καὶ ἰδεολογία. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ⁴⁵, ὅτι ἡ Δωρεὰ μπορεῖ κάλλιστα νὰ γράφτηκε γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴν αὐτοκρατορικὴ στέψη τοῦ Καρλομάγνου καὶ τὸ σχέδιο γάμου μὲ τὴν Εἰρήνην, ποὺ ὁ Θεοφάνης ἀναφέρει δυὸ φορές, ἀκριβῶς μετὰ τὴ στέψη τοῦ 800⁴⁶. Στὸ κεφάλαιο 26, στίχοι 1-8, ὁ ΚΠ λέει: ...*Ἰστέον ὅτι ὁ ῥῆξ Ἰταλίας, ὁ μέγας Λωθάριος ... ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ μεγάλου Καρούλου κατήγετο, περὶ οὗ πολὺς ἔπαινος ... Οὗτος οὖν ὁ Κάρολος ἦν μονοκράτωρ πάντων τῶν ῥηγάτων, ἐβασίλευσε δὲ εἰς τὴν μεγάλην Φραγγίαν. Ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ οὐδεὶς τῶν ὑπολοίπων ῥηγῶν ἐτόλμησε ῥῆγα εαυτὸν καλέσαι ἀλλὰ πάντες ὑπῆρχον ὑπόσπονδοι αὐτοῦ...*

Ὅπως λέει καὶ ὁ Θεοφάνης⁴⁷, ὁ Κάρολος στέφθηκε ἀπὸ τὸν πάπα Λέοντα Γ', ποὺ, βέβαια, ἦταν πολιτικὰ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Ὁ ΚΠ ἔχει διαβάσει, φυσικά, τὸν Θεοφάνη, ἀφοῦ παραθέτει ὁλόκληρα κεφάλαια ἀπὸ τὴ Χρονογραφία του μέσα στὸ DAI (κεφ. 17, 21 καὶ 22). Ὁ ΚΠ ἐρμηνεύει αὐτὸ

45. W. Ohnsorge, Die konstantinische Schenkung, Leo III und die Anfänge der kurialen römischen Kaiseridee, στὸ *Abendland und Byzanz*, σελ. 95-97 καὶ 107. Τοῦ ἴδιου, Das Kaisertum der Eirene und die Kaiserkrönung Karls des Grossen, στὸ *Das byzantinische Herrscherbild (Wege der Forschung, Bd 341)*, Darmstadt 1975, σελ. 280-332. Οἱ τελευταῖες ὁμως μελέτες τῶν R. J. Loenertz, *Constitutum Constantini. Destination, destinataires, auteur, date*, στὸ *Aevum* 48 (1974) 199-245 καὶ H. Fuhrmann, Das frühmittelalterliche Papsttum und die konstantinische Schenkung, *Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medio Evo* 20 (1972) 257-292 ἐπιστρέφουν μὲ ἀκλόνητα ἐπιχειρήματα στὴν παλιὰ ἀποψη γιὰ τὴ σύνταξη τῆς Δωρεᾶς μετὰ τὰ μέσα τοῦ ὀγδοοῦ αἰῶνα.

46. Θεοφάνης, σελ. 475.

47. Θεοφάνης, σελ. 472/3 καὶ 475.

ἀκριβῶς ποὺ εἶχε ὑποψιαστεῖ ὁ W. Ohnsorge⁴⁸, ὅτι δηλαδή, das constitutum Constantini ist die Theorie des Doppelkaisertums im päpstlichen Sinne. Τέλος, τοποθετώντας τὴν Εἰρήνην σὰν αὐτοκράτειρα καὶ τὸν Ζαχαρία σὰν πάπα τὴν ἐποχὴ τῆς εἰσβολῆς τῶν Λογγοβάρδων στὴν Ἰταλία, ὁ ΚΠ δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ νομιμοποιήσει κι αὐτός, ἀπὸ τὴν πλευρὰ του μιὰ φορὰ ἀκόμα τὴν ἐπέμβαση τῶν Φράγγων στὴν Ἰταλία καὶ τὴν κατάκτηση τοῦ λογοβαρδικοῦ βασιλείου ἀπὸ αὐτούς.

Ἄλλὰ ἡ περίφημη Δωρεὰ τοῦ Κωνσταντίνου (ἐκδ. H. Fuhrmann, παρ. 18, στ. 271 κ.ἐπ.) ἀποδίδει συγκεκριμένες προθέσεις στὸν Μ. Κωνσταντῖνο, ποὺ λέει: ...unde congruum prospeximus, nostrum imperium et regni potestatem orientalibus transferri ac transmutari regionibus et in byzantiae provincia in optimo loco nomini nostro civitatem aedificari et nostrum illic constitui imperium... Αὐτὸ ἀκριβῶς ἐννοεῖ ὁ ΚΠ μὲ τίς ἐκφράσεις: μετὰ τὸ ἀνελθεῖν τὸ βασιλεῖον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅτε ἡ Ῥώμη ἐβασιλεύετο, ὁ βασιλεύων ἐν Κωνσταντινουπόλει, ποὺ ἐξηγήσαμε πιὸ πάνω⁴⁹. Ὁ ΚΠ ξέρεي, ὅτι, στὴν πραγματικότητα, ἡ παπικὴ παράδοση ποὺ δημιούργησε τὸ Constitutum Constantini θέλει τοὺς Φράγγους καὶ ὄχι τὸ Βυζάντιο στὴν Ἰταλία. Παρόλο λοιπὸν ποὺ ἡ διήγησή του ἀναφέρεται σὲ γεγονότα τοῦ Η' αἰῶνα μὲ ἀναφορὰς καὶ στὸν ΣΤ' αἰῶνα (ἐπεισόδιο Ναρσῆ καὶ Λογγοβάρδων), ὁ ΚΠ τοποθετεῖ τὴ βυζαντινὴ προτίμηση γιὰ τοὺς Φράγγους στὸν Μ. Κωνσταντῖνο καὶ κάνει καὶ κάτι ποὺ εἶναι ἀκόμα καταπληκτικότερο καὶ ἐντελῶς ἀπροσδόκητο: προσποιεῖται ὅτι ἄγνοεῖ (ἐφόσον αὐτὸ δὲν τὸ ὄρισε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος), ὅτι ὁ πατρίκιος Ναρσῆς ἦταν ὁ ἐπίσημος βυζαντινὸς κατακτητὴς καὶ διοικητὴς τῆς Ἰταλίας καὶ τὸν μεταμορφώνει σὲ ἓνα τοπικὸ διοικητὴ-προδότη, ποὺ ἄγνόησε τίς ἐντολὰς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ νίκησε τοὺς Φράγγους στὴν Ἰταλία.

Τὸ 871, ὅμως, μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀραβικῆς ἀπειλῆς, ὁ Βασίλειος Α' συμμαχεῖ ὄχι μόνον μὲ τὸν Φράγγον αὐτοκράτορα Λουδοβίκο Β', ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν πάπα Ρώμης Ἀδριανὸ Β'⁵⁰, γιατί, βεβαίως μόνον ὁ Πάπας μπορεῖ νὰ ἐγκρίνει τὴ βυζαντινὴ ἐπέμβαση στὴν Ἰταλία, ἐφόσον ὁ Μ. Κωνσταντῖνος καὶ οἱ διάδοχοί του ἀνῆλθον ἐν Κωνσταντινουπόλει⁵¹, ἀφήνοντας τὴν Ἰταλία στοὺς

48. Ohnsorge, Schenkung, σελ. 87.

49. Πρβλ. καὶ Lounghis, Sur la date, σελ. 303-305.

50. DAI 29, 102-105, σελ. 128. Πρβλ. ἐπίσης Βλυσίδου, Συμβολή, σελ. 303-305. Σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Α' ἀπέναντι στοὺς Πάπες Ρώμης σὲ ὁλόκληρη τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας του, πρβλ. Βασιλικῆς Ν. Βλυσίδου, Ἀντιδράσεις στὴ δυτικὴ πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Α', διαμόρφωση νέας στρατιωτικῆς ἡγεσίας, Σύμμεικτα ΚΒΕ 5 (1983) 127-141.

51. Παραβλέπονται ἔτσι ἐκστρατεῖες μεγαλεπήβολες, ὅπως ἡ ἀνάκτηση τῆς Ἰταλίας ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἡ πεντάχρονη προσπάθεια τοῦ Κωνσταντῆ Β' καὶ ὁ Ναρσῆς παραπέμπει σὲ ἐκείνους ποὺ κόστισαν στὴν αὐτοκρατορίαν τὴν ἀπώλεια τῆς Ἰταλίας, ὅπως ὁ πά-

Πάπες. 'Ο 'Αδριανὸς Β' δέχεται, ὁ Βασίλειος Α' ἔχει ἐπιτυχίες καί, ἀπὸ τὸ 871 καὶ ἐξῆς, οἱ βυζαντινὲς κτήσεις στὴ Ν. 'Ιταλία περιλαμβάνουν τὰ πριγκιπάτα τῆς Κάπουας καὶ τοῦ Μπενεβέντο ποὺ ἐγκαταλείπουν οἱ Φράγγοι τοῦ Λουδοβίκου Β'. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοχὴ αὐτῇ, ὁ Βασίλειος Α' ἀποδείχεται καλύτερος αὐτοκράτορας, ὅχι μόνο ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Γ' ποὺ ἡ ἱστοριογραφία τῶν Μακεδόνων δὲν χάνει εὐκαιρία νὰ κατηγορήσει, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Εἰρήνην τὴν 'Αθηναία ποὺ εἶχε κάνει παραχωρήσεις καὶ στὸν πάπα Λέοντα Γ' καὶ στὸν Καρλομάγνο.

Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξηγεῖται ἡ περίφημη φράση τοῦ ΚΠ ποὺ ἐξετάσαμε στὴν ἀρχή: ...καὶ πάσης σχεδὸν 'Ιταλίας, ὅση τῇ καθ' ἡμᾶς νέα 'Ρώμη προαφώριστα... ποὺ ἀναφέρεται στὴ συνθήκη τοῦ 871 καὶ ὑπονοεῖ ὅτι, ἀσφαλῶς, ἡ ὑπόλοιπη 'Ιταλία τῇ πρὸςβυτέρᾳ 'Ρώμῃ προαφώριστα. Τὸν ἴδιο χρόνο 871, ὁ Λουδοβίκος Β' ὁ 'Ιταλικός, γράφοντας στὸν Βασίλειο Α'⁵² τὸν ἀποκαλεῖ: *fratri nostro Basilio gloriosissimo et piissimo atque imperatori Novae Romae* ⁵³. 'Ετσι, ἡ συνθήκη τοῦ 871 ποὺ ὀφείλεται γιὰ τὸ Βυζάντιο στὴν πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Α' ἀναθεωρεῖ τὴν Κωνσταντίνηια Δωρεά, ποὺ δὲν ἐπέτρεπε βυζαντινὲς κτήσεις στὴν 'Ιταλία. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι ὁ ΚΠ ποὺ ἀποδίδει τόση σημασία στὰ γεγονότα τοῦ 871 δέχεται νὰ χρησιμοποιοῦ γιὰ τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν ἔκφραση ποὺ εἶχαν χρησιμοποιοῦσιν οἱ σύμμαχοι τοῦ 871 (*Nova Roma, Νέα Ρώμη*). 'Ετσι, στὴν Κωνσταντίνηια Δωρεά ποὺ ἀναφέρει τὶς αὐτοκρατορικὲς προθέσεις *nostrum imperium ... transferri et transmutari ... et nomini nostro civitatem aedificari et illic constitui nostrum imperium...* ὁ ΚΠ ἀπαντᾷ: *παρὰ τοῦ βασιλεύοντος ἐν Κωνσταντινουπόλει*⁵⁴, ἢ διὰ τὸ τὸν αὐτοκράτορα *Κωνσταντινουπόλεως* (θαλασσοκρατεῖν)⁵⁵. Δηλαδή, ὅπως ὁ αὐτοκράτορας τῶν Ρωμαίων Μ. Κωνσταντίνος εἶχε ὑποσχεθεῖ στὸν πάπα Σίλβεστρο Α', σύμφωνα μὲ τὴ Δωρεά, ὅτι θὰ μεταφέρει καὶ θὰ μεταμορφώσει τὴν ἐξουσία του, ἔτσι καὶ ὁ

πας Ζαχαρίας. Σχετικὰ μὲ τὸν Πάπα αὐτό, πρβλ. *G. S. Marcou, Zaccaria (679-752): L'ultimo papa greco nella storia di Roma Altomedievale*, στὰ *Studi in onore di Pietro Agostino d'Avack*, Roma 1976, σελ. 1019-1035.

52. 'Η πρώτη ἀνάλυση τῆς περίφημης αὐτῆς ἐπιστολῆς τοῦ Λουδοβίκου Β' στὸν Βασίλειο Α' βρίσκεται στὸ κλασσικὸ βιβλίο τοῦ *E. Dümmler, Geschichte des ostfränkischen Reiches*, Berlin 1862, Bd I, σελ. 707-710. Τὴ γνησιότητά της ἀμφισβήτησε ὁ *A. Klein-klausz, L'Empire carolingien, ses origines et ses transformations*, Paris 1902, σελ. 443 καὶ ὁ ἴδιος, *La lettre de Louis II à Basile le Macédonien, Le Moyen Age* (deuxième série) 8 (1904), σελ. 45 κέ. 'Ο *J. Gay* (*Italie méridionale*, σελ. 84-88), ὁ *L. Halphen* (*Charlemagne*, σελ. 412) καὶ ὁ *W. Ohnsorge* (*Entwicklung der Kaiseridee*, σελ. 218-224) ἔδειξαν ὅτι ἡ ἐπιστολὴ εἶναι γνήσια.

53. *Chronicon Salernitanum*, 108, σελ. 521.

54. *DAI* 27,8, σελ. 112.

55. *De Them.* σελ. 94.

ΚΠ μεταμορφώνει πράγματι τὴν αὐτοκρατορία σὲ αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινούπολης ἢ Νέας Ρώμης, ὑπακούοντας καὶ ἐρμηνεύοντας κατὰ γράμμα τὶς ἐντολὲς ποὺ ὁ μέγας προκάτοχός του φέρεται νὰ ἔχει ἐκφράσει στὴ Δωρεά του πρὸς τοὺς Πάπες.

ΙΓ.

Τὰ τελικὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἡ ἐξιστόρηση τοῦ ΚΠ στὸ DAI, κεφ. 27, στίχοι 1-63, ἀποτελεῖ μιὰ ἔμμεση ὁμολογία, ὅτι, τὸν Ι' αἰῶνα, τὸ Βυζάντιο ἔχει ὑποχωρήσει ἐδαφικὰ στὴν Ἱταλία σὲ σχέση μετὰ τὸ παρελθὸν καὶ δὲν ἐξουσιάζει πιά νόμιμα, παρὰ ἓνα τμῆμα τῆς Ἱταλίας, τὴ Λογγοβαρδία, ποὺ περιλαμβάνει ὀρισμένα πριγκιπάτα καὶ ἀρχοντίες. Ὁ ΚΠ ἀναφέρεται σὲ δυὸ διαφορετικὲς ἱστορικὲς ἐποχές, μιὰ ἀρχαιότερη καὶ μιὰ μεταγενέστερη, μετὰ τὴν ἐκείνην ποὺ οἱ Βυζαντινοὶ, χάρις σὲ πολιτικὲς συμμαχίες τοῦ Βασιλείου Α', ἀπέκτησαν τὴ Ν. Ἱταλία, μετὰ τὴ συνθήκη ποὺ ἐπέβαλαν οἱ Μπενεβεντάνοι στοὺς Φράγγγους τοῦ Λουδοβίκου Β' Ἱταλικοῦ.

1α) Ἡ συνθήκη τοῦ 871, δεσμευτικὴ γιὰ τοὺς Φράγγγους, κατοχύρωσε τὴν ὑποταγὴ τῶν πριγκιπάτων τῆς Κάπουας καὶ τοῦ Μπενεβέντο στὸ Βυζάντιο.

1β) Ἡ Κάπουα καὶ τὸ Μπενεβέντο βρισκόντουσαν κάτω ἀπὸ φραγγικὴ κυριαρχία τὴν περίοδο 798-871, δηλ. ἀπὸ τὴν Εἰρήνην τὴν Ἀθηναίαν ὡς τὰ χρόνια τοῦ Βασιλείου Α'.

1γ) Πρὶν ἀπὸ τὸ 798, Κάπουα καὶ Μπενεβέντο ὑπάκουαν στοὺς Λογγοβάρδους ποὺ, σύμφωνα μετὰ τὸν ΚΠ, δὲν εἶχαν κανένα νόμιμο δικαίωμα στὴν Ἱταλία. Μόνο ἡ προδοσία τοῦ Ναρσῆ καὶ μιὰ σειρά ἀστάθμητοι παράγοντες τοὺς εἶχαν εὐνοήσει.

2. Γιὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ 871, ὁ ΚΠ προσπαθεῖ νὰ ἐξιστορήσει τὸ πῶς χάθηκε γιὰ τὸ Βυζάντιο ἡ Ἱταλία χωρὶς νὰ μειωθεῖ οὔτε στὸ ἐλάχιστο τὸ γόητρο τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτὸ τὸ κατορθώνει μετὰ τοὺς ἀκόλουθους τρόπους.

2α) Ἀποσιωπώντας τὸ ὅτι οἱ Λογγοβάρδοι κατέκτησαν ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴ δύναμη τῶν ὅπλων.

2β) Μὲ τὸ νὰ ἀποδώσει τὶς ἐδαφικὲς κατακτήσεις τῶν Λογγοβάρδων στὴν προδοσία τοῦ Ναρσῆ, στὸ βαρβαρικὸ δόλο καὶ στὴν ἔλλειψη στρατοῦ ποὺ εἶχαν οἱ πολιτικὰ ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὸ Βυζάντιο Πάπες τῆς Ρώμης.

2γ) Μὲ τὸ νὰ ἀποσιωπήσει στὸ κεφ. 27 τὸ ὅτι οἱ Φράγγγοι κατέχουν νόμιμα τὴν Ἱταλία (πράγμα ποὺ παραδέχεται στὸ κεφ. 26), ἀφοῦ προσκλήθηκαν ἀπὸ τοὺς Πάπες καὶ νίκησαν τοὺς Λογγοβάρδους.

3. Πρὶν ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ 871 ποὺ ἀπέδωσε στὸ Βυζάντιο τὴ Ν. Ἱτα-

λία, ὁ ΚΠ προσπαθεῖ, χωρίς νὰ τὸ ἀναφέρει, νὰ πείσει ὅτι γιὰ τὸ Βυζάντιο ἴσχυε ἡ *Κωνσταντίνηα Δωρεά*, πὺ ἀπαγόρευε βυζαντινὲς κτήσεις στὴν Ἰταλία. Αὐτὸ τὸ κατορθώνει ὡς ἐξῆς:

3α) Ἀποσιωπώντας τὸ ὅτι οἱ παλιὲς βυζαντινὲς κτήσεις στὴν Ἰταλία (ἐξαρχάτο Ραβέννας κλπ.) ἦσαν νόμιμες καὶ ἀνάγονταν στὸν Ἰουστινιανό.

3β) Μὲ τὸ νὰ παρουσιάσει τὸν Ἰουστινιανέιο κατακτητὴ καὶ διοικητὴ τῆς Ἰταλίας πατρίκιο Ναρσὴ σὰν ἓνα κοινὸ προδότῃ πὺ ἀγνόησε τίς ἐντολὲς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου σχετικὰ μὲ τὴν ὀφειλόμενη φιλία στοὺς Φράγγους.

3γ) Μὲ τὸ νὰ παραστήσει τὸν πάπα Ζαχαρία καὶ τὴν αὐτοκράτειρα Εἰρήνην πὺ ἦσαν φραγγόφιλοι σὰν σύγχρονους μετὰξὺ τους καὶ ἀντίθετους μὲ τὴν προδοσίᾳ τοῦ Ναρσῆ, ἀλλὰ στὸν ἴδιο βαθμὸ ὑπεύθυνους μ' αὐτὸν γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἰταλίας ἀπὸ τοὺς Λογγοβάρδους.

3δ) Μὲ τὸ νὰ ἀναγνωρίσει στὸ κεφάλαιο 26 τοῦ DAI σὰν νόμιμο ἓνα Φράγγο ρήγα Ἰταλίας, τὸν καρολίγγειο Λωθάριο Α', πατέρα τοῦ Λουδοβίκου Β' Ἰταλικοῦ.

4. Ὁ ΚΠ ἔχει πλήρη γνώση τοῦ ὅτι ἡ συνθήκη τοῦ 871 μὲ τίς συνέπειές της (βυζαντινὴ κατοχὴ στὴ Ν. Ἰταλία) τροποποιεῖ καὶ ἀναθεωρεῖ τὸ καθεστῶς πὺ ἴσχυε πρὶν, δηλ. τὸ καθεστῶς πὺ ἐπέβαλλε ἡ *Κωνσταντίνηα Δωρεά*. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο:

4α) Δὲν βάζει τίτλο περὶ Ἰταλίας σὲ κανένα κεφάλαιο τοῦ DAI, ἐνῶ τὸ κεφάλαιο 27 θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ἔχει αὐτὸ τὸν τίτλο. Μιὰ αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπως τὴν θεωρεῖ ὁ ΚΠ, δὲν μπορεῖ νὰ κατέχει νόμιμα τὴν Ἰταλία. Κατέχει μόνον ἓνα μέρος της, τὴ Λογγοβαρδία, πὺ σημαίνει τίς βυζαντινὲς κτήσεις στὴν Ἰταλία τὸν Ι' αἰῶνα.

4β) Ἀναγνωρίζει σὰν συνώνυμους γιὰ τὸ Βυζάντιο τοὺς ὄρους Ἰταλία καὶ Λογγοβαρδία γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ 871 καὶ τὸ παράδειγμά του αὐτὸ τὸ ἀκολουθοῦν Σκυλίτζης καὶ Ἀτταλειάτης τὸν ΙΑ' αἰῶνα.

4γ) Ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ βυζαντινὴ κυριαρχία στὴν Ἰταλία σταματᾷ μπροστὰ στὴ Ρώμη πὺ εἶναι πολιτικὰ ἀνεξάρτητη καὶ διοικεῖται ἀπὸ τοὺς Πάπες.

5. Ὁ ΚΠ ξέρει πολὺ καλὰ ὅτι ἡ πτώση τῆς βυζαντινῆς Ἰταλίας (κεντρικῆς καὶ βόρειας) καὶ ἡ ἀνεξαρτησία τῶν Παπῶν πὺ κάλεσαν τοὺς Φράγγους ἀνάγονται στὸν Η' αἰῶνα, ἀλλὰ, ὅπως ἡ *Κωνσταντίνηα Δωρεά*, τὰ μεταθέτει στὸν Μ. Κωνσταντίνο στὸν ὅποιο ἀποδίδει φραγγοφιλία, ἐπειδὴ ξέρει ὅτι:

5α) οἱ Πάπες Ρώμης ἀποδείχθηκαν φραγγόφιλοι,

5β) ἡ *Κωνσταντίνηα Δωρεά* ἀποδίδει τὴν πολιτικὴ ἀνεξαρτησία τῶν Παπῶν στὸν Μ. Κωνσταντίνο,

5γ) ἔρα, ὁ Μ. Κωνσταντίνος πὺ χειραφέτησε πολιτικὰ τοὺς Πάπες Ρώμης ἦταν κι αὐτὸς φραγγόφιλος.

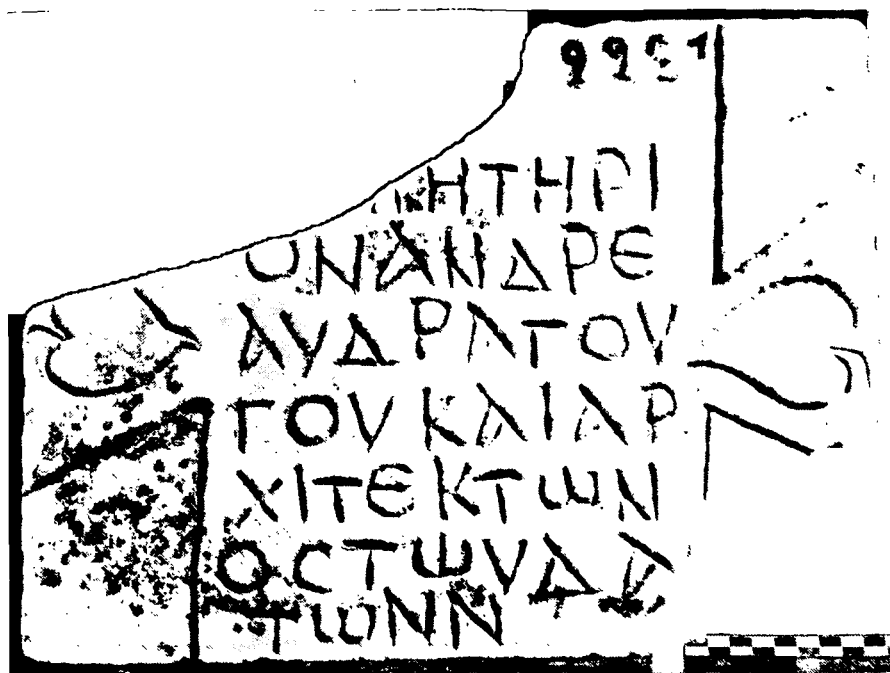
6. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ὁ ΚΠ ἀποδίδει στὸν Μ. Κωνσταντῖνο γεγονότα ποὺ ξέρει ὅτι ἔγιναν στὰ μέσα τοῦ Η' αἰώνα. Ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα τὸ πνεῦμα τῆς Κωνσταντίνειας Δωρεᾶς.

**«ΥΔΡΑΓΩΓΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ ΤΩΝ ΥΔΑΤΩΝ»
ΑΠΟ ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ**

ANNA ABPAMEA/Κρήτη

Τὸ ἐπιγραφικὸ κείμενο ποὺ παρουσιάζεται βρέθηκε ἀπὸ σκαφέα, ὃ ὁποῖον ῥαζόταν δυτικὰ τοῦ Διπύλου καὶ ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖον Ἀθηνῶν τὸν Ἰούνιο τοῦ 1884 (ἀρ. εἰσαγωγῆς 2221). Πρόκειται γιὰ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἂν καὶ γνωστὴ στοὺς ἐκδότες τῶν πρώιμων χριστιανικῶν ἐπιταφίων ἐπιγραφῶν τῆς Ἀθήνας Creaghan καὶ Raubitschek¹, ποὺ χρησιμοποίησαν ὁρισμένα γλωσσικὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου, παρέμεινε ἀνέκδοτος.

Ἡ ἐπιγραφή ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ στίχους καὶ ἔχει χαραχθεῖ σὲ μαρμρινὴ πλάκα, ὀρθογώνια παραλληλόγραμμη, ὕψους 0,30, πλάτους 0,40 καὶ πρὸς 0,02 μ., σπασμένη στὴν ἐπάνω ἀριστερὴ καὶ στὴν κάτω δεξιὰ γωνίᾳ. Τὸ κείμενο περικλείεται σὲ δέλτο, στὶς πλάγιες κεραῖες τῆς ὁποίας ἔχει σχημασθεῖ ἀπὸ ἓνα φύλλο κισσοῦ. Τὰ γράμματα ἔχουν ὕψος 0,02-0,035 μ. (βλ. φωτ. 1).

Φωτ. 1.

1. Greaghan, John S.,-S. J. Raubitschek, A.E., Early Christian Epitaphs from Athens, «Hesperia» 16 (1947) 20.

2. Τὴν διευθύντρια τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κυρία Ντίνια Πέπα-Δε

[Κοι]μητήρι-
ον Ἀνδρέ-
α ὑδραγου-
γοῦ καὶ ἀρ-
χιτέκτων-
ος τῷ ὑδά-
των ν.

Στ. 1-2: *κοιμητήριον*. Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ συχνότατα στίς ἐπιτύμβιες χριστιανικὲς ἐπιγραφές τῆς Ἀττικῆς καὶ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ στὴ γενική. Βλ. *Creaghan - Raubitschek*, «Hesperia» 16 (1947) 5-6, *Marguerita Guarducci*, *Epigrafia Greca. Epigrafi sacre, pagane e cristiane*, IV, Roma 1978, σελ. 306. Γιά τὶς παλαιότερες μνεῖες τοῦ ὅρου βλ. *D. Feissel*, *Recueil des Inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe s.*, «Bulletin de Correspondance Hellénique» Supplément VIII, Paris 1983, σελ. 116, 250.

Στ. 2-3: Ἀνδρέα. Γιά τὸ ὄνομα Ἀνδρέας ποὺ συναντᾶται περισσότερο συχνά ἀπὸ κάθε ἄλλο στίς ἀττικὲς χριστιανικὲς ἐπιγραφές καὶ γιὰ τοὺς δύο τύπους τῆς γενικῆς, Ἀνδρέα καὶ Ἀνδρέου, βλ. *Creaghan - Raubitschek*, ὁ.π., σελ. 21, 29.

Στ. 3-4: ὑδραγουγοῦ. Γιά τὴν ιδιόμορφη χρῆση οὐ ἀντὶ γιὰ ω, βλ. *Creaghan - Raubitschek*, ὁ.π., σελ. 20.

Στ. 6-7: τῷ ὑδάτων. Προφανῶς τὸ τελικὸ ν τῆς γενικῆς «τῶν», ποὺ δὲν χωροῦσε ἢ ξεχάστηκε ἀπὸ τὸν χαράκτη, συμπληρώθηκε στὸν τελευταῖο στίχο.

Ἡ παλαιογραφικὴ μελέτη τῶν γραμμάτων, ἡ δέλτος σὲ σχῆμα ποὺ θυμίζει σταυρό, τὰ φύλλα τοῦ κισσοῦ καθὼς καὶ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου, ὅπως ἡ λέξη «κοιμητήριον», ἀνάγουν τὴν ἐπιγραφή στοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ἴσως στὸν 5ο-6ο αἰ. Στὴ θέση ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἡ ἐπιτύμβια πλάκα, δηλαδὴ στὴν περιοχὴ τοῦ Διπύλου, βρέθηκε ἕνας ἀρκετὰ μεγάλος ἀριθμὸς χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἀποδεικνύεται ἔτσι ὅτι τὸ ἀρχαῖο ἀθηναῖκὸ νεκροταφεῖο χρησιμοποιοῦντο καὶ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους³.

Τὸ ἰδιαίτερο ὅμως ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπιγραφικοῦ κειμένου ἔγκειται στὸν ὅρο «ὑδραγωγὸς καὶ ἀρχιτέκτων τῶν ὑδάτων». Ἀπ' ὅσο γνωρίζω, ὁ σύνθετος αὐτὸς ὅρος δὲν ἀπαντᾷ σὲ ἄλλη πηγὴ, οὔτε τῆς προγενέστερης ἀλλὰ οὔτε καὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, στὴν ὁποία ἀνήκει ἡ ἐπιγραφή. Ὁ ὅρος

μούζου, ποὺ μοῦ παραχώρησε τὴν ἄδεια γιὰ μελέτη καὶ ἐκδοσὴ εὐχαριστῶ θερμά.

3. *Creaghan - Raubitschek*, ὁ.π., σελ. 4, σημ. 19. Ὑστερορωμαῖκοι κτιστοὶ τάφοι βρέθηκαν στὸν Κεραμεῖκὸ πρὶν ἀπὸ τὸ Δίπυλο: ΑΔ 1 (1915), Παράρτημα, σελ. 75. Χριστιανικοὺς τάφους στὴν περιοχὴ τοῦ Διπύλου ἀναφέρει ὁ *T. Νερούτσος*, ΔΙΕΕ 3 (1889) 71. Πρβλ. *I. Τραυλοῦ*, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1960, σελ. 146, σημ. 1.

«ὕδραγωγός» μόνος του, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κατασκευαστῆ ἀγωγοῦ ὕδατος, ὑδραγωγείου, κ.ἄ., γνωστὸς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους⁴, βρίσκεται ἐπίσης σὲ ἐπιγραφὴ τοῦ ἔτους 488 μ.Χ., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ «Αὐξάνων ὑδραγωγὸς Πρὶμνησεύς» ἐργάστηκε γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ὑδραγωγείου τοῦ ἁγίου μάρτυρος Σωκράτους στὴ Ζηωννόπολη⁵. Σὲ πάπυρο ἐπίσης τοῦ 548 μ.Χ. ἀναγράφεται: «Ἀπολλῶτος ὑδραγωγοῦ τοῦ καὶ ἐμοῦ γυναικαδέλφου»⁶. Ὅμως εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ ὅρος «ὕδραγωγός» χρησιμοποιεῖται καὶ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀγωγοῦ, μέσα στὸν ὁποῖον τρέχει νερό. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος⁷ ἀναφέρει χαρακτηριστικά: «καὶ ὥσπερ σήμερον πρὶν ἐλκύσωμεν τὸ ὕδωρ, ὑδραγωγὸς κατασκευάζεται, καὶ πρὶν ρεῦσῃ τὰ ὕδατα, ὑδρεῖον λέγεται...» καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος⁸: «...τοὺς οἰκοδομοῦντας ἐν ταῖς πόλεσι ἀγορὰς καὶ γυμνάσια, τείχη ἀνιστάντας, ὑδραγωγούς ἐπισκευάζοντας...».

Τὸν ὅρο «ἀρχιτέκτων τῶν ὑδάτων» δὲν γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλη πηγὴ. Ἡ μελέτῃ τοῦ ὅρου «ἀρχιτέκτων», χωρὶς προσδιοριστικὸ, ἔδειξε ὅτι ἡ θέσις του στὸν 6ο μ.Χ. αἰ. εἶναι κατώτερη τοῦ «μηχανικοῦ»⁹. Στὸ «Περὶ κτισμάτων» ἔργο τοῦ Προκοπίου ὁ «ἀρχιτέκτων» ἀναφέρεται μία μόνο φορὰ (IV, 6, 14) μὲ τὸ προσδιοριστικὸ «τοῦ ἔργου», δηλαδὴ τῆς γέφυρας. Ἀπὸ ἐπιγραφὰς τῆς ἀρχαιότητος εἶναι γνωστὴ ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἀρχιτέκτονα σὲ ὑδραυλικὰ ἔργα¹⁰. Ἀλλὰ καὶ στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ εἶναι γνωστὴ ἡ φροντίδα τῶν αὐτοκρατόρων γιὰ τὴν ὑδρευσὴ τῶν πόλεων. Ὁ Αὐγουστος ἀνέθεσε τὴν ἐπιβλεψὴ τῶν δημοσίων ἔργων στὸν Ἀγρίππα, μὲ τὸν τίτλο τοῦ «curator aquarum

4. Ὁ Πλούταρχος (Ἡθικά, IV, 914β) ἀναφέρει τὸν «ὕδραγωγὸν Διονύσιον». Στὰ ἄρθρα τῶν *Chr. Le Roy*, *Inscriptions de Laconie inédites ou revues*, «Mélanges helléniques offerts à G. Daux», Paris 1974, σελ. 219-238 καὶ τοῦ *W. Peek*, *Artemis Eulakia*, δ.π., σελ. 295-302, γίνεται λόγος γιὰ τὸν «ὕδραγόν» καὶ τὸν «ὕδραγωγόν» ἀπὸ ἀρχαῖες ἐπιγραφὰς. Πρβλ. *Jeanne et Louis Robert*, *Bull. Ep.* 1976, ἀρ. 266, 267.

5. *H. Delehaye*, *L'aqueduc de Saint Socrate à Zénonopolis*, «Analecta Bollandiana» 30 (1911) 311-320. *Louis Robert*, *Nonnos et les monnaies d'Akmonia*, «Journal des Savants» 1975, σελ. 172-173, σημ. 97.

6. *J. Maspero*, *Papyrus grecs d'époque byzantine*, T. I, Le Caire 1911 (Catalogue général des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire), ἀρ. 67095.

7. P.G. τόμ. 59, στ. 695.

8. P.G. τόμ. 29, στ. 448. Πρβλ. *Φ. Κουκουλέ*, *Αἱ ὁδοὶ καὶ οἱ ἔμβολοι τῶν Βυζαντινῶν πόλεων*, «Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός», τόμ. IV, σελ. 334.

9. *G. Downey*, *Byzantine Architects. Their Training and Methods*, «Byzantion» 18 (1946-8) 99-118.

10. Γιὰ τὴ δημόσια φροντίδα γιὰ ὑδρευσὴ, τοὺς ὑπεύθυνους γιὰ τὴν κατανομή τῶν ὑδάτων καὶ τοὺς κατασκευαστὰς ὑδραυλικῶν ἔργων στὴν ἀρχαιότητα ἰδιαίτερα χρήσιμη εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ *R. Koerner*, *Zu Recht und Verwaltung der Griechischen Wasserversorgung nach der Inschriften*, «Archiv für Papyrusforschung» 22-23 (1974) 155-202. Στὴν ἐργασία, σελ. 196-197, περιέχεται καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ποὺ ἀναφέρει τὴ συμμετοχὴ τοῦ ἀρχιτέκτονα στὰ ὑδραυλικὰ ἔργα: IG XI 2, 158 Α7: «ἀρχιτέκτονος κελεύοντος».

publicarum», στο γραφεῖο τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχαν μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ ἀρχιτέκτονες¹¹. Ὁ Πλίνιος ὁ Νεώτερος ζητᾷ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανὸ νὰ τοῦ στείλει ἀπὸ τῇ Ρώμῃ στὴν Κλαυδιούπολιν ἀρχιτέκτονα γιὰ τὰ λουτρά. Καὶ ὁ Τραϊανὸς τοῦ ἀπαντᾷ ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρχει ἔλλειψη ἀρχιτεκτόνων στὴν Ἀνατολή, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἐπαρχία χωρὶς εἰδικευμένους ἀρχιτέκτονες, ποὺ συνήθως ἔρχονται στὴ Ρώμῃ ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς χώρες¹².

Τὴν ἴδια φροντίδα γιὰ τὰ ὑδρευτικὰ προβλήματα, τῇ ρύθμιση καὶ τὴν κατανομή τῶν ὑδάτων, ἔδειξε καὶ ὁ Ἰουστινιανός, ἰδιαίτερα στὴ Μ. Ἀσία¹³. Στὴν Ἀθήνα, οἱ ἀνάγκες γιὰ ὑδρευση ἐξυπηρετοῦνταν στοὺς 50-60 μ.Χ. αἰ. κυρίως μὲ φρέατα, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψή τους στὴν Ἀγορὰ καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Ἀκρόπολης¹⁴. Στὰ χρόνια αὐτὰ ἡ χρησιμοποίησις τῆς ὑδραυλικῆς δυνάμεως φαίνεται ὅτι γενικεύεται καὶ γιὰ τὴν παραγωγὴ ἀλεῦρου. Ὁ ὑδρόμυλος τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ. ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, κοντὰ στὴν πύλιν τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους¹⁵, θεωρεῖται σημαντικὸ εὑρημα, ποὺ ἐπαληθεύει τὴν περιγραφὴ τοῦ Βιτρούβιου γιὰ τέτοιες κατασκευές. Μία ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὶς Σάρδεις (4ος-6ος αἰ. μ.Χ.) ἀναφέρει τὸν εἰδικευμένο ὑδραυλικὸ στὴν κατασκευὴ ὑδρομύλων, μὲ τὸν ὅρο «μανγανάρειος ὑδραλέτας»¹⁶.

Μὲ τὸν ὅρο «ὑδραγωγὸς καὶ ἀρχιτέκτων τῶν ὑδάτων», ποὺ ἀναφέρει ἡ ἐπιτύμβια ἀθηναϊκὴ ἐπιγραφὴ, θὰ πρέπει προφανῶς νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ Ἀνδρέας, ποὺ θάφτηκε κοντὰ στὸ Δίπυλο, δὲν ἦταν μόνον κατασκευαστὴς ἀλλὰ καὶ σχεδιαστὴς ὑδραυλικῶν ἔργων. Ὁ ὅρος αὐτὸς δὲν βρίσκεται στίς μεταγενέστερες βυζαντινὲς πηγές, στίς ὁποῖες ὅμως γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἐπιτετραμμένο ἀπὸ τὴ διοίκησιν γιὰ τὴν ὑδρευτικὴ φροντίδα. Στὸ «Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου» (899) ἀναγράφεται ὁ «κόμης τῶν ὑδάτων», ποὺ ὑπάγεται στὸ λογοθέτη τοῦ γενικοῦ καὶ ἔχει στὴ δικαιοδοσίαν του τὸν ἔλεγχον τῆς κατανομῆς τοῦ νεροῦ τῶν ὑδραγωγείων ἐνῶ παράλληλα εἰσπράττει τὰ τέλη¹⁷. Ὁ μητροπολίτης Κυζίκου

11. *Julii Frontini, De aquaductu urbis Romae*, ἐκδ. P. Grimal, «Les Belles Lettres», Paris 1944, § C, CXIX. Βλ. καὶ *Alexander McKay, Vitruvius, Architect and Engineer* («Inside the Ancient World»), 1978, σελ. 24.

12. Πλίνιος ὁ Νεώτερος, Ἐπιστολαί, βιβλ. X, ἀρ. 39, 40, ἐκδ. M. Durry, «Les Belles Lettres», Paris 1947.

13. Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων, II, 10, 5. V, 2, 6-13. V, 3, 8-11. V. 4, 1.

14. I. Τραυλός, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σελ. 146.

15. A. W. Parsons, A Roman Water-Mill in the Athenian Agora, «Hesperia» 5 (1936) 70-90. Βλ. καὶ J. - P. Sodini, L'artisanat urbain à l'époque paléochrétienne (IVe-VIe s.), «Ktema» 4 (1979) 99-100.

16. W. H. Buckler - D. M. Robinson, Sardis VII: Greek and Latin Inscriptions, I, Leyden 1932, ἀρ. 169, σελ. 138-139. Clive Foss, Byzantine and Turkish Sardis, Cambridge Mass., London 1976, σελ. 110.

17. N. Oikonomidès, Les Listes de préséance byzantines des IX et Xe s., Paris 1972, σελ. 113₃₁, 314, σημ. 153.

Θεόδωρος, σὲ ἐπιστολή του, ζητάει ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα νὰ ἐπιτρέψει στὸν «κόμητα τῶν ὑδάτων», ποὺ ὀνομάζει καὶ «ὑδροκράτορα»¹⁸ νὰ τοῦ δώσει νερό. Τέλος ὁ Ἀτταλειάτης¹⁹ ἀναφέρει τὸ «λογοθέτη τῶν ὑδάτων», ὑψηλὸ κρατικὸ ὑπάλληλο, ἐπικεφαλῆς ἀνεξάρτητης ὑπηρεσίας, οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ εἶναι πολὺ πιὸ σημαντικὲς ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῶν ὑδραγωγείων²⁰.

18. «Νέος Ἑλληνομνήμων» 19 (1925) 276, 293. *J. Darrouzès*, Inventaire des Épistoliers byzantins du Xe s., «Revue des Études byzantines» 18 (1960) 132.

19. Ἱστορία, ἔκδ. Βόννης, σελ. 167.

20. *Hélène Ahrweiler*, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, «Revue des Études byzantines» 19 (1961) 250 (= Études sur les structures administratives et sociales de Byzance», Var. Reprints, London 1971, ἀρ. II).

**«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΥΣΤΕΡΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΣΤΟ
ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ***

Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ/Ἀθήνα

“Υστερα από μακρές συζητήσεις και διεξοδικές αρχειακές μελέτες, η έρευνα σήμερα όλο και περισσότερο τείνει να αποδεχτεί την άποψη, ότι η εισαγωγή από το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης ενός νέου νομισματικού συστήματος, όπου το χρυσό υπέρπυρο αντικαταστάθηκε από ένα βαρύ άργυρό νόμισμα, το σταυράτο, θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του ‘Ιωάννη Ε’ Παλαιολόγου (1341-1391)—κάπου ανάμεσα στα 1366/67 και 1381/82¹. Τόσον η μαρτυρία των νομισματικών «θησαυρών», από τους οποίους συνάγεται η όψιμη κυκλοφορία νομισμάτων του νέου συστήματος, όσο και γενικότερης φύσης παρατηρήσεις στη νομισματοκοπία της εποχής, καθιστούν μάλλον άπιθανη την απόδοση των πρώτων σταυράτων στον ‘Ανδρόνικο Γ’ (1328-1341), όπως θα ήταν ίσως δυνατό να προταθεί από τη μελέτη της συνθήκης της 9ης Μαρτίου 1337 ανάμεσα στο βενετό δούκα της Κρήτης και στον έμیره του ‘Αϊδινίου².

“Οποια πάντως χρονολογία και αν θεωρηθεί ως αρχή της μεταρρύθμισης, η νομισματοκοπία των τελευταίων χρόνων της βυζαντινής αυτοκρατορίας, από τα μέσα περίπου του τρίτου τετάρτου του 14ου μ.Χ. αιώνα έως και το 1453,

* Ευχαριστώ την κ. Μ. Οικονομίδου, προϊσταμένη του Νομισματικού Μουσείου, για την παραχώρηση του ύλικού. Τον καθαρισμό και τη συντήρηση των νομισμάτων ανέλαβε η διπλωματούχος συντηρήτρια κ. Μ. Λυκιαρδοπούλου. Οι φωτογραφίες οφείλονται στον υπάλληλο του Νομισματικού Μουσείου κ. Β. Σοφικίτη.

1. Ph. Grierson, *Byzantine Coins* 1982, 314-315. ‘Η πρωτοβουλία για τη μεταρρύθμιση αποδίδεται από άλλους μελετητές στον ‘Ανδρόνικο Δ’ (1376-1379) και από άλλους στον ‘Ιωάννη Ε’ (1354-1391). Στους πρώτους ανήκουν ό T. Bertelè, *L’iperpero bizantino dal 1261 al 1453*, RIN 59, 1957, 78 και 85-89 = *Του ίδιου* (C. Morrisson), *Numismatique Byzantine* 1978, 46 («dès le regne d’Andronic IV, ou peu avant, sous celui de Jean V») και ό D. M. Metcalf, *Coinage in South-eastern Europe 820-1396*, 1979, 334 («during the reign of Andronicus IV»). Στους δεύτερους, ό M. Hendy, *NCirc* 1969, 91 (Χρον.: 1354-76), οι A. Veglery-A. Millas, *NCirc* 1971, 4 («either a little before 1376 or immediately after John’s re-entry into the capital on 1 July 1379»), οι S. Bendall-P. Donald, *The Later Palaeologan Coinage* 1979, 13-14 και 130-31 (Χρον.: περίπου 1355-1376) και ή C. Morrisson, *La numismatique des Paléologues*, REB 39, 1981, 323 (πρβλ. και T. Bertelè (C. Morrisson), *δπ.π.* 70 *ύποσ.* 2 (Χρον.: 1367-76)). Πρβλ. και Ph. Grierson, *δπ. π.* 315-316.

2. E. A. Zachariadou-Oikonomidou, *Studi preottomani e ottomani. Atti del Convegno di Napoli*, 24-26 sett. 1974 (Napoli 1976), 229-40. Πρβλ. και Ph. Grierson, *δπ.π.* 315.

χαρακτηρίζεται για την αποκλειστική χρήση άργυρών και ένμέρει και χαλκῶν νομισμάτων. Ὡς ἀξίες-ὑποδιαίρεσεις τῆς πρώτης κατηγορίας, παραδίδονται τὸ σταυράτο (ὀνομαστικῆς ἀξίας $1/2$ ὑπέρπυρου), τὸ μισὸ σταυράτο ($1/4$ ὑπέρπυρου) καὶ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὶς πηγές τῆς ἐποχῆς μετὰ τὴν ὀνομασία «δουκατόπουλον» ἢ Ducatello, $1/8$ σταυράτου ($1/16$ ὑπέρπυρου). Τὰ μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ χαλκὰ ($1/192$ ὑπέρπυρου) συμπεραίνεται ὅτι θὰ πρέπει νὰ ταυτιστοῦν μετὰ τὰ Tornesi (τορνήσια), ἐνῶ τὰ μικρότερα ($1/576$ ὑπέρπυρου) μετὰ τὰ Follari («φόλλεις») τῶν Δυτικῶν³.

Ὅρισμένοι μελετητές, γιὰ λόγους ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὑποκειμενικοί, ἀφοῦ βασίζονται στὴ γνώση μέρους τοῦ ὕλικου, πιστεύουν ὅτι ἡ κοπὴ τῶν πρώτων σταυράτων προηγήθηκε ἐκείνης τῶν ὑποδιαίρεσέων τους, καὶ προτείνουν ὡς χρονολογία ἐκδοσης τῶν μισῶν σταυράτων τὸ διάστημα 1391-1400 ἢ 1391-1423 (χρόνοι βασιλείας Μανουὴλ Β' / Ἰωάννη Ζ'), ἐνῶ γιὰ τὰ $1/8$ τοῦ σταυράτου τὸ διάστημα 1380-1391 (χρόνοι βασιλείας Ἰωάννη Ε')⁴.

Στὴ μέτρια γενικὰ ποιότητα τῶν μητρῶν, κατὰ τὴ χάραξη τῶν ὁποίων οἱ μορφές ἀποδόθηκαν σχηματικὰ καὶ οἱ ἐπιγραφές, ἀνορθόγραφες στὴν πλειονότητά τους, συντομευμένα καὶ ἀπρόσεχτα, προστίθεται ὅπως ὁποῦν καὶ ἡ ἐπιπολαιότητα ποὺ χαρακτηρίζει αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν τεχνικὴ τῆς κοπῆς: Ὅχι μόνον τὸ σχῆμα τῶν νομισμάτων (κυρίως τῶν σταυράτων καὶ τῶν $1/8$ τοῦ σταυράτου) εἶναι ἀκανόνιστο, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ παράσταση εἶναι ἐλλιπής, ἀφοῦ ἡ μήτρα πολλὰς φορὲς ἀποτυπώθηκε σὲ τμῆμα μόνον τοῦ πετάλου, ἀφήνοντας ἔξω μεγάλα τμήματα τῶν ἐπιγραφῶν. Τὸ γεγονὸς δὲν θὰ εἶχε ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν χρονολογικὴ κατὰ περιόδους βασιλείας κατάταξη τῶν νομισμάτων, ἀν δὲν συνέβαινε, πρῶτα, οἱ βασικοὶ τύποι τῶν τριῶν ὑποδιαίρεσεων τῶν ἀργυρῶν νὰ εἶναι σχεδὸν πανομοιότυποι γιὰ ὅλους τοὺς αὐτοκράτορες τῆς περιόδου, καὶ ἔπειτα, στὸ διάστημα ποὺ ἐφαρμόστηκε τὸ νέο νομισματικὸ σύστημα, νὰ ἔχουν βασιλεύσει τρεῖς αὐτοκράτορες μετὰ τὸ ἴδιο ὄνομα (Ἰωάννης).

Παρ' ὅλες τὶς ἀντιξοότητες καὶ τὴν σπάνι τοῦ ὕλικου, ἡ ἐρευνα μετὰ βάση τὴν φειδωλὴ ὡς τώρα, εἶναι ἀλήθεια, «εὐρηματικὴ» μαρτυρία, παρατηρήσεις ποὺ

3. Γιὰ τὸ νέο νομισματικὸ σύστημα καὶ τὶς ὀνομασίες τῶν τριῶν ἀργυρῶν ἀξιῶν-ὑποδιαίρεσεων, καθὼς καὶ γιὰ ἐκείνες τῶν δύο χαλκῶν ποὺ τὶς συνόδευσαν βλ. *T. Bertelè*, *L'iperpero* κλπ., ὅπ.π. *D. M. Metcalf*, ὅπ.π. *S. Bendall-P. Donald*, ὅπ.π. 13. *T. Bertelè* (*C. Morrisson*), ὅπ.π. 86-90. *C. Morrisson*, *La Numismatique* κλπ., ὅπ.π. *A de Guadan*, *Las equivalencias monetarias del mediterráneo oriental en el periodo 1436-40*, *Acta Numismatica* III, 1973, 150 κ.έ. *Ph. Grierson*, ὅπ.π. 314. Γιὰ τὸ σταυράτο (*istävrät* στὶς τουρκικὲς πηγές) βλ. *D. Theodorides*, *Aus dem griechischen Lehngut im Osmanischen* (I), *Turcica* VII, 1975, 36-8. Πρβλ. καὶ *A. Cutler*, *The Stavraton: Evidence for an elusive coin type*, *MN* 11, 1964, 237-44.

4. Βλ. ὑποσ. 1 (*Bendall-Donald, Morrisson* (REB)).

ἀναφέρονται στὴ μετρολογία καὶ συνδυασμούς συμπερασμάτων ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῆς εἰκονογραφίας καὶ γενικὰ τὸ «χαρακτήρα» τῶν νομισμάτων, ἐπιχείρησε νὰ ἀποκαταστήσει τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν ἐπιμέρους ἐκδόσεων. Ὅπως δὴ ποτε, παρ' ὅλες τὶς ἐπιτυχίες στὸν τομέα αὐτὸ καὶ τὶς εὐστοχες ἀναλύσεις, πολλὰ ἀποδόσεις εἶναι ἀκόμη ὑποθετικές, ἄλλες χρῆζουν ἐπιβεβαίωσης, ἐνῶ ὀρισμένοι «ἀφορισμοὶ» θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἔχουν μᾶλλον προσωρινὸ χαρακτήρα.

Ἡ μικρὴ αὐτὴ συμβολή, τιμητικὴ προσφορά στὸ σεβαστὸ μου δάσκαλο, καθηγητὴ Γιάννη Καραγιαννόπουλο, ἀποσκοπεῖ νὰ παρουσιάσει μὲ κάθε δυνατὴ λεπτομέρεια ἓνα πολὺ λίγο γνωστὸ «θησαυρὸ» 172 ἀργυρῶν νομισμάτων τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος παραπάνω. Ἀπόκτημα τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ὕστερα ἀπὸ κατάσχεσή του τὸ 1954, παρουσιάστηκε συνοπτικὰ καὶ μὲ ὀρισμένες παραλείψεις στὰ *Chroniques* τοῦ *Bulletin de Correspondance Hellenique* τοῦ ἔτους 1957 (σελ. 498), μὲ τὴν ἐπιφύλαξη ὅτι ἀποτελοῦσε τμῆμα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ «εὐρήματος» μαζί μὲ ἄλλα 232 γρόσσια ματαπάνια («δουκάτα») καὶ 26 γρόσσια Σέρβων κράληδων. Ὅμως τὸ διαφορετικὸ εἶδος ὀξείδωσης τῶν δύο συνόλων, ἀκόμα καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ χρόνος ἀπόκρυψης τῆς ομάδας τῶν ἐνετικῶν καὶ σέρβικων γροσσίων δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ ἔτος 1330 —τριάντα μὲ σαράντα δηλαδὴ χρόνια ἀπὸ τὸ παλιότερο χρονολογικὸ νόμισμα τοῦ παλαιολόγειου «θησαυροῦ», καθιστᾷ ἀδύνατη μιὰ παρόμοια ὑπόθεση.

Ἡ σπουδαιότητα τοῦ «θησαυροῦ» τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου ὀφείλεται στὸ γεγονός, ὅτι μέχρι στιγμῆς εἶναι τὸ μεγαλύτερο σὲ ἀριθμὸ νομισμάτων «εὐρημα» ἀπὸ τὴν ἐποχὴ—τουλάχιστον ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Ἐπὶ πλέον, εἶναι ὁ μοναδικὸς «θησαυρὸς» ποὺ ἔχει νὰ παρουσιάσει τόσο πλούσια ποικιλία παραλλαγῶν γνωστῶν τύπων, ἀλλὰ καὶ νέους ἄγνωστους. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀδημοσίευτους «θησαυροὺς» τῆς Κωνσταντινούπολης τοῦ 1945 (;), τοῦ ὁποίου ὥστόσο ἡ τύχη ἀγνοεῖται (πρβλ. NCirc 1971, 157) καὶ ἐκεῖνου τῆς Ἀδριανούπολης τοῦ ἔτους 1981 περίπου (σύνολο: περ. 3000 τεμ. ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τουρκικὰ) διασκορπισμένου στὸ ἐμπόριο (πληροφορία S. Bendall - Π. Πρωτονοτάριου), οἱ ὑπόλοιποι «θησαυροὶ» μὲ ἐκδόσεις τῶν χρόνων τοῦ Ἰωάννη Ε' ἕως καὶ τοῦ Ἰωάννη Η', δὲν χαρακτηρίζονται γιὰ τὸ πλῆθος τῶν νομισμάτων ποὺ περιεῖχαν. Ἔτσι, τὸ «εὐρημα» NCirc 1971, 157-58, μὲ προέλευση τὴν Κωνσταντινούπολη ἢ τὰ περὶχωρὰ της, περιεῖχε ἀρχικὰ 61 τεμάχια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο τὰ 55 μελετήθηκαν. Τὸ «εὐρημα» NCirc 1978, 14-15, κάπου ἀπὸ τὴν Τουρκία, περιεῖχε 44 τεμάχια. Ὁ «θησαυρὸς» NCirc 1979, 441 ποὺ βρέθηκε μαζί μὲ ἓνα ἀριθμὸ ἰσλαμικῶν ἀργυρῶν νομισμάτων, εἶχε μόνον 9 παλαιολόγια. Μικρὸς σχετικὰ ἦταν καὶ ὁ «θησαυρὸς» ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (;), ἀφοῦ περιεῖχε μόνο 40 νομί-

σματα (Acta Numismatica VIII, 1978, 139-179 = CH V, 1979, 227), ἐνῷ ἄγνωστος παραμένει ὁ ἀριθμὸς τῶν νομισμάτων τοῦ «θησαυροῦ», τρία ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπεικονίζει ὁ T. Bertelè (C. Morrisson), Numismatique Byzantine 1978, πίν. XII ἀρ. 179, 181 καὶ 184 (προέλευση Κωνσταντινούπολη).

Ἡ τυπολογικὴ ἀνάλυση τῶν νομισμάτων τοῦ «θησαυροῦ» τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κατέδειξε τὴν ὑπαρξὴ ὁρισμένων χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων, τὰ ὁποῖα ὁπωσδήποτε εἶναι καθοριστικὰ γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀπόδοση τῶν συγκεκριμένων τύπων, κοπῶν καὶ ἐκδόσεων στοὺς συγκεκριμένους αὐτοκράτορες.

Παρατηρήθηκε δηλαδὴ ὅτι:

1. Τὰ σταυράτα τοῦ Ἰωάννη Ε', ἀπὸ τὴ μιά, καὶ τὰ σταυράτα καὶ τὰ μισὰ σταυράτα τοῦ Μανουὴλ Β' ἀπὸ τὴν ἄλλη—μόνον αὐτὰ ἀπὸ ὅλα τὰ νομίσματα τοῦ «θησαυροῦ»—ἔχουν στὶς ἐξωτερικὲς στεφάνες τῶν μπροστινῶν τοὺς ὄψεων διακόσμηση μὲ ἐναλλάξ ἄστρα καὶ στιγμές. Τὰ νομίσματα τῶν ὑπολοίπων αὐτοκρατόρων διακοσμοῦνται στὴ θέση αὕτῃ μὲ τελεῖες.

2. Τὰ μισὰ σταυράτα ὅλων τῶν αὐτοκρατόρων φέρουν στὶς ἐπιγραφὰς τῶν πίσω τοὺς ὄψεων τὸν τίτλο τοῦ βασιλέα μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα. Ἀντίθετα, τὰ σταυράτα παραθέτουν στὴν ἴδια θέση τὸν τίτλο τοῦ δεσπότη.

3. Γράμματα γιὰ Sigla (μυστικὰ σύμβολα) φέρουν μόνο τὰ σταυράτα καὶ τὰ μισὰ σταυράτα τοῦ Ἰωάννη Ε', καθὼς καὶ τὰ σταυράτα, τὰ μισὰ σταυράτα καὶ τὰ 1/8 σταυράτου τοῦ Μανουὴλ Β'. Στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἰωάννη Η', ἀντίθετα, τὰ Sigla περιορίζονται σὲ σχήματα (τελεῖες, κρινάνθημα κλπ.) ἢ σὲ μονογραφήματα⁵. Εἰδικότερα, θὰ μπορούσε νὰ σημειωθεῖ ὅτι κοινὸ χαρα-

5. Στὴν περίπτωσιν ἐκείνῃ πού οἱ ἀναλύσεις τῶν «θησαυρῶν» NCirc 1971, 1978 καὶ 1979 εὐσταθοῦν (δυστυχῶς ὁ συνοπτικὸς τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιάστηκαν αὐτοὶ δὲν ἐπιτρέπει πάντοτε τὴ δυνατότητα ἐπιβεβαίωσης τῶν ἀποδόσεων), τότε γράμματα γιὰ sigla θὰ πρέπει νὰ φέρουν καὶ τὰ χρονολογικὰ καλιότερα σταυράτα καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ μισὰ σταυράτα τοῦ Ἰωάννη Η'. (Στὸ «θησαυρὸ» τοῦ 1954 εἶναι ἀμφίβολο κατὰ πόσο τὸ σχῆμα Ἰ' στὰ 1/8 σταυράτου τοῦ Μανουὴλ Β' καὶ τοῦ Ἰωάννη Η' θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς Ψ). Μὲ τίς γνώσεις, ὥστόσο, πού ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ «θησαυροῦ» τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου καὶ χάρις στὶς φωτογραφίες πού παρατίθενται, εἶναι δυνατὴ ἡ ἀναθεώρηση τῆς σύνθεσης τοῦ «θησαυροῦ» NCirc 1979 καὶ ἡ ἀντικατάστασή της μὲ τὸ παρακάτω σχῆμα (οἱ ἀριθμοὶ στὶς παρενθέσεις ἀναφέρονται στοὺς αὐξοντες ἀριθμοὺς τῶν νομισμάτων στὴν ἀγγλικὴ δημοσίευση):

Ἰωάννης Ε' (3 μισὰ σταυράτα)

1 (7)	C	Π	/	.	.	3.70 γρ.	} (μέσο βάρος 3.71 γρ.)
2 (8)	{B()H}	τίποτε	/	÷	÷	3.70 γρ.	
3 (9)	{C()Π}	τίποτε	/	.	.	3.75 γρ.	

κτηριστικὸ τῶν μισῶν σταυράτων τοῦ Ἰωάννη Ε' καὶ τῶν 1/8 σταυράτου τοῦ Μανουήλ Β' εἶναι ἡ παρουσία, στὶς μπροστινὲς ὀψεις, τῶν γραμμάτων C καὶ Π^ο. Ἀκόμη ἡ ἀναγραφή στὶς μπροστινὲς πάλι ὀψεις τῶν σταυράτων τοῦ Ἰωάννη Ε' καὶ τῶν σταυράτων καὶ μισῶν σταυράτων τοῦ Μανουήλ Β', τοῦ γράμματος Φ, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ τοποθέτηση σὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ μισὰ σταυράτα τοῦ Ἰωάννη Ε' καὶ τὰ μισὰ σταυράτα τοῦ Μανουήλ Β' τῶν στιγμῶν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομὴ τοῦ Χριστοῦ, πάνω ἀπὸ τὶς συντομογραφίες IC/XC, δηλ. $\overline{IC}/\overline{XC}$.

4. Ἡ φορὰ τοῦ ἄξονα τῶν πίσω ὀψεων σχετικὰ μὲ τὶς μπροστινὲς, κατὰ κανόνα εἶναι πρὸς τὰ κάτω ($\downarrow$). Στὶς ἐκδόσεις τοῦ Μανουήλ Β' ἡ φορὰ αὐτὴ εἶναι περισσότερο σταθερή.

5. Τὰ μισὰ σταυράτα τοῦ Μανουήλ Β' χωρίζονται σὲ δύο ομάδες, ὅπως ἤδη ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ στὸ παρελθόν: Σὲ ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιγραφὴ διαβάζεται +MANOVHA BASILEVC O ΠΑΛΕΟΛΟΓOC καὶ σὲ ἐκεῖνα, ὅπου αὐτὴ ἔχει ἀντικατασταθεῖ μὲ τὴν παραλλαγὴ τῆς +MANOVHA EN XPICTΩ ΤΩ ΘΕΩ ΠICTOC BASILEVC. Ἡ πρώτη ομάδα εἶναι ἰδιαίτερα πλούσια, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἐξαιρετικὰ φτωχὴ σὲ παραδείγματα. Οἱ ἐπιγραφὲς στὴ δεύτερη ομάδα εἶναι ἀνορθόγραφες, ἐλλιπεῖς καὶ ἀφρόντιστες. Τὸ ἴδιο ἐπιπόλαια ἀποδίδονται καὶ οἱ μορφές. Ἡ ἂποψη ὅτι ἡ δεύτερη ομάδα χρονολογικὰ ἀκολουθεῖ τὴν πρώτη φαίνεται σωστή.

6. Τὰ 1/8 σταυράτου τοῦ Μανουήλ Β' δὲν σημειώνουν δίπλα στὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα τὸν τίτλο του (βασιλεὺς ἢ δεσπότης). Ἀντίθετα, στὰ 1/8 σταυράτου τοῦ Ἰωάννη Η' τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα ἀκολουθεῖται πάντοτε ἀπὸ τὸ δεσπότης (συγκριθεὶς ὡς ΔΕC ἢ ὡς ΔΕCΠ). Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις οἱ ἐπιγραφὲς εἶναι κατακόρυφες.

7. Μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναγνωρι-

Μανουήλ Β' (5 μισὰ σταυράτα)

4(1)	X	∴	/ . .	3.71 γρ.	} (μέσο βάρος 3.67 γρ.)
5(2)	X	∴	/ . .	3.59 γρ.	
6(3)	—	—	/ B B	3.65 γρ.	
7(4)	τίποτε		/ B B	3.73 γρ.	
8(5)	* τίποτε		/ . .	3.69 γρ.	

Ἰωάννης Η' (1 μισὸ σταυράτο)

9(6)	τίποτε	/ . .	3.64 γρ.	(μέσο βάρος 3.64 γρ.)
------	--------	-------	----------	-----------------------

6. Τὰ μισὰ σταυράτα μὲ τὰ γράμματα C Π (15 τεμάχια στὸ «θησαυρὸ» τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου) διακρίνονται τόσο γιὰ τὴν καλὴ ποιότητα στὴν κατασκευὴ τους, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐπιμελημένη ἐκτέλεση τῶν παραστάσεων. Ἐξάλλου καὶ ὁ μέσος ὅρος βάρους τους (3.60 γρ.) εἶναι ὁ ὑψηλότερος ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα μισὰ σταυράτα τοῦ «εὐρήματος» μὲ τὸ ὄνομα Ἰωάννης. Ἡ ἀπόδοσή τους λοιπὸν στὸν Ἰωάννη Ζ', ὅπως προτάθηκε, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἐγκαταλειφθεῖ.

7. Πρβλ. Ph. Grierson, ὁπ.π. 316.

στοὺν σταυράτα ἢ ὑποδιαιρέσεις τους (ἀργυρές) τοῦ τύπου Χριστὸς/Αὐτοκράτωρ ἀπὸ τῆ βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Ζ'.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σταδιακὴ μείωση, ἀπὸ αὐτοκράτορα σὲ αὐτοκράτορα, τῶν μέσων βαρῶν τῶν νομισμάτων τῶν διαφόρων ἀξιῶν-ὑποδιαιρέσεων, ἀπόδειξη ὅπωςδὴποτε μιᾶς ὁλοένα αὐξανόμενης πληθωριστικῆς τάσης στὴν οἰκονομία τῆς ἐποχῆς. Ἡ μείωση αὐτὴ, ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ προσέγγιση ἀρχικὰ μέσο βάρος κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς ὑποδιαιρέσεις γίνονται περισσότερο ἀνάγλυφα καὶ σαφεῖ στὸν συγκεντρωτικὸ συγκριτικὸ πῖνακα ποὺ ἀκολουθεῖ, καὶ στὸν ὁποῖο καταβλήθηκε προσπάθεια στὰ σχετικὰ στατιστικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν «θησαυρὸ» τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, νὰ ἀντιπαραταχθοῦν ἐκεῖνα ἀπὸ τοὺς «θησαυροὺς» NCirc 1971, 1978 καὶ 1979 καὶ τὸ «εὔρημα» Acta Numismatica VIII, 1978:

Ὁ «θησαυρὸς» τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὴν κατ' αὐτοκράτορες καὶ ἐκδόσεις κατάταξη τῶν νομισμάτων του στὸ τέλος τοῦ ἄρθρου, θὰ πρέπει πιθανότατα νὰ ἀποκρύφθηκε ἀργὰ στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Η' Παλαιολόγου. Προφανῶς ἐξαιτίας τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο περιόριζε τὴν παλιὰ αὐτοκρατορία στὰ ἐδάφη γύρω ἀπὸ τὴ βασιλεύουσα. Στενότερη ὥστόσο χρονολόγηση τῆς ἀπόκρυψης δὲν φαίνεται γιὰ τὴν ὥρα νὰ εἶναι δυνατὴ. Σχετικὰ τώρα μὲ τὸν χρόνον σχηματισμοῦ τοῦ «θησαυροῦ», τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν μισῶν σταυράτων τοῦ Ἰωάννη Ε', καθὼς ἐπίσης ὁρισμένα ἀπὸ τὰ σταυράτα καὶ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς τῶν μισῶν σταυράτων τοῦ Μανουὴλ Β' συνδέονται μεταξὺ τους κατὰ ἐκδόσεις καὶ κοπὲς μὲ ἴδιες μῆτρες γιὰ τοὺς ἐμπροσθότυπους καὶ τοὺς ὀπισθότυπους⁸, ὁδηγεῖ στὸ εὐλόγο συμπέρασμα ὅτι περίπου ὁ μισὸς ὄγκος τοῦ «θησαυροῦ» συγκεντρώθηκε ἀργὰ στὰ χρόνια τοῦ Μανουὴλ Β' καὶ στὸ ποσὸ αὐτὸ προστέθηκε, στὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Η', ὁ ὑπόλοιπος ἀριθμὸς τῶν νομισμάτων.

Ὁ τόπος ἀπόκρυψης, τέλος, τοῦ «θησαυροῦ», παρόλον ὅτι οἱ σχετικὲς πληροφορίες λείπουν, θὰ πρέπει πιθανότατα νὰ ἐντοπισθεῖ στὴν περιοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀπ' ὅπου προέρχονται ἢ παραδίδεται ὅτι προέρχονται τὰ περισσότερα «εὔρηματα» τῆς ἐποχῆς.

8. Μισὰ σταυράτα τοῦ Ἰωάννη Ε': 12 μῆτρες γιὰ τὶς μπροστινὲς ὀψεις καὶ 3 γιὰ τὶς πίσω. Σταυράτα τοῦ Μανουὴλ Β': 6 μῆτρες γιὰ τὶς μπροστινὲς ὀψεις καὶ 5 γιὰ τὶς πίσω. Μισὰ σταυράτα τοῦ Μανουὴλ Β': 43 μῆτρες γιὰ τὶς μπροστινὲς ὀψεις καὶ 19 γιὰ τὶς πίσω. Ἡ μέτρια ἔως κακὴ διατήρηση στὸ «εὔρημα» τῶν νομισμάτων ἀξίας 1/8 τοῦ σταυράτου ὅλων τῶν αὐτοκρατόρων, θὰ μετέβαλλε κάθε ἀπόπειρα ἐντοπισμοῦ μητρῶν σὲ ἐπικίνδυνον πείραμα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος

Σταυράτα: 1 Α. Προτομή Χριστοῦ Παντοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ κύκλο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ἄλλο ὁμόκεντρό του. Στὴ στεφάνη διακόσμηση ἐναλλάξ στιγμῶν καὶ ἄσטרων. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομή: $\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$ καὶ $\times$ Φ

Β. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ κύκλο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ δύο ἄλλους ὁμόκεντρούς του. Ἐπιγραφή, κυκλοτερῶς, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ στεφάνη κατὰ τὴ φορά τῶν δεικτῶν τοῦ ὥρολογίου:

+ΙΩΑΝΙC ΛΕΟΛΟΓΟC (ἐξωτ. στεφάνη)

ΟΝ ΧΑΡΙΤΙ ΒΑΣΙΛΕΥ ΤΩ (ἔσωτ. στεφάνη)

1. $\times$ Φ / τίποτε 7.84 γρ. ↑

Μισὰ σταυράτα: 15 Α. Προτομή Χριστοῦ Παντοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ κύκλο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ἄλλο ὁμόκεντρό του. Στὴ στεφάνη διακόσμηση μὲ στιγμές. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομή: $\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$ καὶ C Π [C(ωτὴρ) Π(αντοκράτωρ)];]

Β. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ κύκλο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ἄλλο ὁμόκεντρό του. Ἐπιγραφή, κυκλοτερῶς, στὴ στεφάνη, κατὰ τὴ φορά τῶν δεικτῶν τοῦ ὥρολογίου:

+ ΙΩΑΝΙC ΒΑΣΙΛΕΥC Ο ΠΑΛΕΟΛΟΓΟC ἥ

+ ΙΩΑΝΙC ΒΑΣΙΛΕΥC Ο ΠΑΛΕΟΛΟΓΟ

2.- $\left. \begin{array}{l} \text{C} \quad \Pi \end{array} \right\} / . . \quad 3.715 \text{ γρ. } \downarrow$

3.- $\left. \begin{array}{l} \text{C} \quad \Pi \end{array} \right\} / . . \quad 3.63 \text{ γρ. } \downarrow$

4.- $\left. \begin{array}{l} \text{C} \quad \Pi \end{array} \right\} / . . \quad 3.65 \text{ γρ. } \downarrow$

5.- $\left. \begin{array}{l} \dot{\text{C}} \quad \dot{\Pi} \end{array} \right\} / . . \quad 3.67 \text{ γρ. } \downarrow$

6.- $\left. \begin{array}{l} \dot{\text{C}} \quad \dot{\Pi} \end{array} \right\} / . . \quad 3.70 \text{ γρ. } \downarrow$

7.-	$\dot{\bar{C}}$	Π	/	.	.	3.70	γρ. ↓
8.-	$\dot{\bar{C}}$	Π	/	.	.	3.545	γρ. ↓
9.-	$\dot{C}$	Π	/	.	.	3.705	γρ. ↓
10.-	$\dot{C}$	Π	/	.	.	3.56	γρ. ↓
11.-	$\dot{C}$	Π	/	.	.	3.37	γρ. ↑
12.-	$\dot{\bar{C}}$	Π	/	.	.	3.64	γρ. ↓
13.-	$\dot{C}$	Π	/	.	.	3.63	γρ. ↓
14.-	$\dot{C}$	Π	/	.	.	3.47	γρ. ↓
15.	$\dot{C}$	$\dot{\Pi}$	/	.	.	3.455	γρ. ↓
16.	$\dot{C}$	Π	/	.	.	3.58	γρ. ↓

1/8 σταυράτου: 6 Α. Προτομή Χριστού Παντοκράτορα κατενώπιον μέσα σε κύκλο συνεχῆ. Δεξιά και ἀριστερά ἀπὸ τὴν προτομή: $\bar{I}\bar{C}$ $\bar{X}\bar{C}$ καὶ . . ἢ ✕ ✕ ἢ τίποτε. Κάτω ἀπὸ τὴν προτομή τοῦ Χριστοῦ, ἡμικυκλικὰ ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιά, ἡ ἐπιγραφή: Ο COT.. (= Ο CΩΤΗΡ· πρβλ. NCirc 1971, 4 ἀρ. 15.

Β. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορα κατενώπιον μέσα σε συνεχῆ κύκλο. Δεξιά και ἀριστερά ἀπὸ τὴν προτομή: . . ἢ ✕ ✕ ἢ τίποτε. Ἐπιγραφή κυκλοτερῶς κατὰ τὴ φορά τῶν δεικτῶν τοῦ ὥρολογίου: + ΙΩ ΔΕCΠΟΤΙC Ο ΠΑΛΕΟΛΟΓΟ

17.	.	.	/	τίποτε(;)	0.80	γρ. ↓
18.	τίποτε		/	.	0.90	γρ. ↓
19.	τίποτε		/	τίποτε;	0.835	γρ. ↓
20.	✕	✕	/	✕ ✕	0.745	γρ. ↑
21.	✕	✕	/	✕ ✕	0.915	γρ. ↑
22.	.	.	/	.	0.81	γρ. ↑

Μανουήλ Β' Παλαιολόγος

Σταυράτα: 6 Α. Προτομή Χριστοῦ Παντοκράτορα κατενώπιον μέσα σε κύκλο πού περιβάλλεται ἀπὸ ἄλλο ὁμόκεντρό του. Στὴν ἐξωτερικὴ στεφάνη διακόσμηση ἐναλλάξ στιγμῶν καὶ ἀστρῶν. Δεξιά και ἀριστερά ἀπὸ τὴν προτομή: $\bar{I}\bar{C}$ $\bar{X}\bar{C}$ καὶ Β· ·Β ἢ Φ ✕

Β. Προτομή αὐτοκράτορα κατενώπιον μέσα σε κύκλο πού περιβάλλεται ἀπὸ δύο ἄλλους ὁμόκεντρούς του.

Δεξιά και ἄριστερά ἀπὸ τὴν προτομὴ ἀπὸ μιὰ στιγμῇ. Ἐπιγραφὴ, κυκλοτερῶς, πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ στεφάνη κατὰ τὴ φορά τῶν δεικτῶν τοῦ ὥρολογίου :

+ ΜΑΝΟΝΗΛ ΔΕΣΠΟΤΗΣ Ο ΠΑΛΕΟΛΟΓΟΣ

(ἐξωτ. στεφάνη)

ΘΥ ΧΑΡΙΤΙ ΒΑΣΙΛΕΥ ΤΩΝ ΡΟΜΕΩΝ ἥ

ΘΥ ΧΑΡΙΤΗ ΒΑΣΙΛΕΥ ΤΩΝ ΡΜΕ ἥ

ΘΥ ΧΑΡΙΤΗ ΒΑΣΙΛΕΥ ΤΩΝ ΡΟΜΕΟ ἥ

ΘΥ ΧΑΡΙΤΗ ΒΑΣΙΛΕΥ ΤΩΝ ΡΟΜΕΩ ἥ

ΘΥ ΧΑΡΙΤΗ ΒΑΣΙΛΕΥ ΤΩΝ ΡΟΜΕ

(ἐσωτ. στεφάνη)

23. Β· ·Β / . . 7.05 γρ. ↓

Φ

24. ✕ ✕ / . . 7.17 γρ. ↓

25. Β· ·Β / . . 7.065 γρ. ↓

26. Β· ·Β / . . 6.99 γρ. ↓

27. Β· ·Β / . . 6.99 γρ. ↓

28. Β· ·Β / . . 6.80 γρ. ↓

- Μισὰ σταυράτα: 52 Α. Προτομὴ Χριστοῦ Παντοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ κύκλο πού περιβάλλεται ἀπὸ ἄλλο ὁμόκεντρό του. Στὴ στεφάνη διακόσμηση μὲ ἄστρα ἢ μὲ στιγμές ἢ ἐναλλάξ μὲ στιγμές καὶ ἄστρα (σὲ μιὰ περίπτωση, στὴ στεφάνη, δεξιά καὶ ἄριστερά: Β Β). Δεξιά καὶ ἄριστερά ἀπὸ τὴν προτομὴ: $\overline{\Gamma\text{C}}$ $\overline{\text{X}\text{C}}$) καὶ Φ C ἢ . . (πάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὰ $\overline{\Gamma\text{C}}$ $\overline{\text{X}\text{C}}$ ἢ Β Β ἢ ✕ ✕ ἢ ✕ τίποτε ἢ . τίποτε ἢ Α (;) ἢ τίποτε.
- Β. Προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ κύκλο πού περιβάλλεται ἀπὸ ὁμόκεντρό του. Δεξιά καὶ ἄριστερά ἀπὸ τὴν προτομὴ . . ἢ Β Β ἢ ✕ ✕ ἢ + + ἢ λ· Στὴ στεφάνη, κυκλοτερῶς, ἐπιγραφὴ κατὰ τὴ φορά τῶν δεικτῶν τοῦ ὥρολογίου :

(Α' Ὁμάδα)

+ ΜΑΝΘΗΛ ΒΑΣΙΛΕΥC Ο ΠΑΛΕΟΛΟΓΟΣ ἥ
+ ΜΑΝΘΗΛ ΒΑΣΙΛΕΥC Ο ΠΑΛΕΟΛΟΓΟ ἥ
+ ΜΑΝΘΗΛ ΒΑΣΙΛΕΥC Ο ΠΑΛΕΟΛΟΓ ἥ
+ ΜΑΝΟΝΙΑ ΒΑΣΙΛΕΥC Ο ΠΑΛΕΟΛΟΓΟC· ἥ
+ ΜΑΝΟΝΗΛ ΒΑΣΙΛΕΥC Ο ΠΑΛΕΟΛΓ

(Β' Ὁμάδα)

+ ΜΑΝΟΗΛ ΕΝ ΧΡΗΣΤΩ ΠΙCΤ ἥ
· ΜΑΥΟΗΛ ΧΟ ΤΟ ΘΕΟ ΠΗCΓ[ΤΟC]ΒΑ ἥ
+ ΜΑΝΟΝΛ Ε ΧΡΙCΤΟ ΤΟ ΘΕΟ ΠΙCΤ

		NCirc 1971			NCirc 1978			NCirc 1991			Θησαυρός 1954 (Νομ. Μουσείου)			Acta Num. VIII, 1978			Γενικός μέσος όρος βαρών		
σταυράτα		Ίω. Ε'	Μαν. Β'	Ίω. Η'	Ίω. Ε'	Μαν. Β'	Ίω. Η'	Ίω. Ε'	Μαν. Β'	Ίω. Η'	Ίω. Ε'	Μαν. Β'	Ίω. Η'	Ίω. Ε'	Μαν. Β'	Ίω. Η'	Ίω. Ε'	Μαν. Β'	Ίω. Η'
	T			21			39				1	6	7		2	18			
	M B			7.03			6.65				7.84	7.01	6.96		7.085	7.076	7.84	7.047	6.929
μισά σταυράτα	T		9	10		1	4	3	5	1	15	52	2		17	3			
	M B		3.59	3.47		3.26	3.25	3.71	3.67	3.64	3.60	3.46	3.51		3.517	3.51	3.655	3.499	3.476
1/8 σταυράτου	T	1	9	5							6	40	41						
	M B	0.71	0.76	0.76							0.85	0.835	0.824				0.78	0.78	0.792

Συγκεντρωτικός συγκριτικός πίνακας δημοσιευμένων «θησαυρών» με σταυράτα και υποδιαίρεσεις τους. (T = τεμάχια, MB = μέσος όρος βαρών).

(Α' Ομάδα)

29.-	τίποτε	/	.	.	3.48	γρ.	↓
30.-	τίποτε	/	.	.	3.68	γρ.	↓
31.-	τίποτε	/	.	.	3.045	γρ.	↓
32.-	τίποτε	/	.	.	3.655	γρ.	↓
33.-	τίποτε	/	.	.	3.22	γρ.	↓
34.	τίποτε	/	.	.	3.585	γρ.	↑
35.	τίποτε	/	.	.	3.66	γρ.	↓
36.	Φ C	/	.	.	3.50	γρ.	↓
37. (B () Η)	÷ ÷	/	.	.	3.69	γρ.	↓
38.	÷	÷	✱	✱	3.53	γρ.	↓
39.	÷	÷	+	+	3.52	γρ.	↓
40.	÷	÷	+	+	3.51	γρ.	↓
41.	÷	÷	+	+	3.49	γρ.	↓
42.	÷	÷	+	+	3.495	γρ.	↓
43.-	÷	÷	+	+	3.68	γρ.	↓
44.-	÷	÷	+	+	3.53	γρ.	↓
45.-	÷	÷	+	+	3.51	γρ.	↓
46.	B Η	B Η			3.445	γρ.	↑
47.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.56	γρ.	↓
48.-	. τίποτε	/	.	.	3.56	γρ.	↓
49.-	. τίποτε	/	.	.	3.53	γρ.	↑
50.-	. τίποτε	/	.	.	3.70	γρ.	↓
51.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.455	γρ.	↓
52.-	. τίποτε	/	.	.	3.63	γρ.	↓
53.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.51	γρ.	↓
54.-	τίποτε	/	.	.	3.53	γρ.	↑
55.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.45	γρ.	↓
56.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.57	γρ.	↓
57.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.28	γρ.	↑
58.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.70	γρ.	↓
59.	✱ τίποτε	/	.	.	3.06	γρ.	↓
60.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.49	γρ.	↑
61.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.50	γρ.	↑
62.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.41	γρ.	↓
63.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.40	γρ.	↓
64.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.68	γρ.	↓
65.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.34	γρ.	↓
66.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.51	γρ.	↑
67.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.56	γρ.	↓
68.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.48	γρ.	↓
69.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.55	γρ.	↑
70.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.42	γρ.	↓
71.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.61	γρ.	↓
72.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.31	γρ.	↑
73.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.63	γρ.	↓
74.-	✱ τίποτε	/	.	.	3.53	γρ.	↓

[	75.-	τίποτε	/ . .	3.36	γρ. ↓
	76.-	τίποτε	/ . .	3.56	γρ. ↓
	77.-	τίποτε	/ . .	3.27	γρ. ↓
(B' Ομάδα)	78.	⋮ ⋮	/ . .	3.56	γρ. ↓
	79.	A (;)	/ λ .	3.34	γρ. ↓
	80.	⋮ ⋮	/ . .	3.41	γρ. ↓

1/8 σταυράτου: 42 A. Προτομή Χριστοῦ Παντοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ στικτὸ κύκλο. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομή: $\overline{\Gamma C} \quad \overline{X C}$ καὶ C Π ᾧ B . . ᾧ . . B ᾧ : N ᾧ τίποτε 'I' ᾧ (;) Ψ ᾧ ✕ (;) ᾧ τίποτε 'I'

B. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ στικτὸ κύκλο. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομή τίποτε ᾧ . .

Ἐπιγραφή δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομή: κατακόρυφα:

MANO	ᾧ	VHA	ᾧ	MA	ᾧ	OVI	ᾧ
MA	ᾧ	NOV	ᾧ	MAN	ᾧ	HA	ᾧ
MAN	ᾧ	OVH	ᾧ	MA	ᾧ	NOV	ᾧ

81.	C Π /	τίποτε	0.84	γρ. ↓
82.	B . . /	τίποτε	0.845	γρ. ↓
83.	: N /	.	0.835	γρ. ↓
84.	C Π /	.	0.88	γρ. ↓
85.	C Π /	.	0.92	γρ. ↓
86.	C Π /	.	0.85	γρ. ↓
87.	C Π /	.	0.89	γρ. ↑
88.	(;) Ψ /	τίποτε	0.98	γρ. ↓
89.	C Π /	.	0.61	γρ. ↓
90.	C Π /	.	0.865	γρ. ↑
91.	C Π /	.	0.90	γρ. ↓
92.	(;) 'I' /	τίποτε	0.765	γρ. ↑
93.	C Π /	.	0.91	γρ. ↑
94.	C Π /	.	0.93	γρ. ↓
95.	C Π /	.	0.82	γρ. ↑
96.	(;) (;) /	τίποτε	0.76	γρ. ↓
97.	C Π /	.	0.83	γρ. ↓
98.	C Π /	.	0.915	γρ. ↓
99.	(;) 'I' /	τίποτε	0.77	γρ. ↓
100.	C Π /	.	0.88	γρ. ↓

101.	(;)	(;) /	τίποτε	0.895 γρ. ↓
102.	τίποτε	/	τίποτε	0.79 γρ. ↓
103.	C	Π /	.	0.805 γρ. ↑
104.	*	(;) /	τίποτε	0.805 γρ. ↓
105.	∴	B /	τίποτε	0.875 γρ. ↓
106.	B	∴ /	τίποτε	0.93 γρ. ↓
107.	C	Π /	τίποτε	0.81 γρ. ↓
108.	C	Π /	.	0.835 γρ. ↓
109.	C	Π /	.	0.835 γρ. ↓
110.	C	Π /	.	0.81 γρ. ↑
111.	λ	N /	.	0.915 γρ. ↓
112.	C	Π /	.	0.525 γρ. (θραυσμ.) ↓
113.	C	Π /	.	0.775 γρ. ↓
114.	(;)	N /	.	0.825 γρ. ↓
115.	C	Π /	τίποτε	0.70 γρ. ↑
116.	C	Π /	.	0.78 γρ. ↓
117.	C	Π /	.	0.73 γρ. ↓
118.	C	N /	.	0.73 γρ. ↓
119.	τίποτε	Γ' /	τίποτε	0.865 γρ. ↓
120.	C	Π /	τίποτε	0.835 γρ. ↓
121.	C	Π /	τίποτε	0.88 γρ. ↓
122.	(;)	(;) /	τίποτε(;) ;	(τεμάχια)

Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος

Σταυράτα: 7 Α. Προτομή Χριστοῦ Παντοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ κύκλο πού περιβάλλεται ἀπὸ ἄλλο ὁμόκεντρό του. Στὴν ἐξωτερικὴ στεφάνη διακόσμηση μὲ στιγμές. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομή: $\overline{IC}$ $\overline{XC}$ καὶ $\cdot I \cdot$ $\cdot I \cdot$ ἢ $\therefore$ λ ἢ X $\therefore$ ἢ $\therefore$ X ἢ Ψ Ψ ἢ τίποτε

Β. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ κύκλο πού περιβάλλεται ἀπὸ δύο ἄλλους ὁμόκεντρούς του. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομή ἀπὸ μιὰ στιγμὴ. Ἐπιγραφὴ κυκλοτερῶς πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ στεφάνη κατὰ τὴ φορὰ τῶν δεικτῶν τοῦ ὠρολογίου:

+ ΙΩΑΝΙΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ Ο ΠΑΛΕΟΛΟΓΟΣ

(ἐξωτ. στεφάνη)

+ ΧΑΡΙΤΗ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΟΝ ΡΟΜΕΟ ἢ

+ ΧΑΡΙΤΗ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΡΟΜΕΟΝ ἢ

• ΧΑΡΗΤΗ ΒΑCΙΑΕΥ ΤΟΝ ΡΟΜΕΟΝ ἦ
 ΧΑΡΙΤΙΒ ΑCΙΑΕΥC ΤΟΝ ΡΟΜΕΟ ἦ
 + ΙΑΡΗΤΗ ΒΙΑCΙΑΕΥ ΤΟΝ ΡΟΟΜΕΟ ἦ
 ΟΥ ΧΑΡΙΤΗ ΒΑΥΙΑΕΥC ΤΟ ΡΟΜ
 (ἔσωτ. στεφάνη)

123.	+	λ / . .	7.09	γρ. ↓
124.	Ψ	Ψ / . .	7.07	γρ. ↓
125.	+	Υ / . .	6.915	γρ. ↑
126.	·Ι·	·Ι· / . .	6.66	γρ. ↑
127.	(;)	·Ι· / . .	7.06	γρ. ↓
128.	τίποτε	/ . .	6.945	γρ. ↓
129.	∴	Υ / . .	7.02	γρ. ↑

Μισὰ σταυράτα: 2 Α. Προτομή Χριστοῦ Παντοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ κύκλο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ἄλλο ὁμόκεντρό του. Στὴ στεφάνη διακόσμηση μὲ στιγμές. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομή: $\overline{IC}$ $\overline{XC}$

Β. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ κύκλο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ἄλλο ὁμόκεντρό του. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομή ἀπὸ μιὰ στιγμή. Στὴ στεφάνη ἐπιγραφή κυκλοτερῶς κατὰ τὴ φορὰ τῶν δεικτῶν τοῦ ὥρολογίου:

+ ΙΩΑΝΙC ΒΑCΙΑ Ο ΠΑΛΕΟΛΟΓΟC

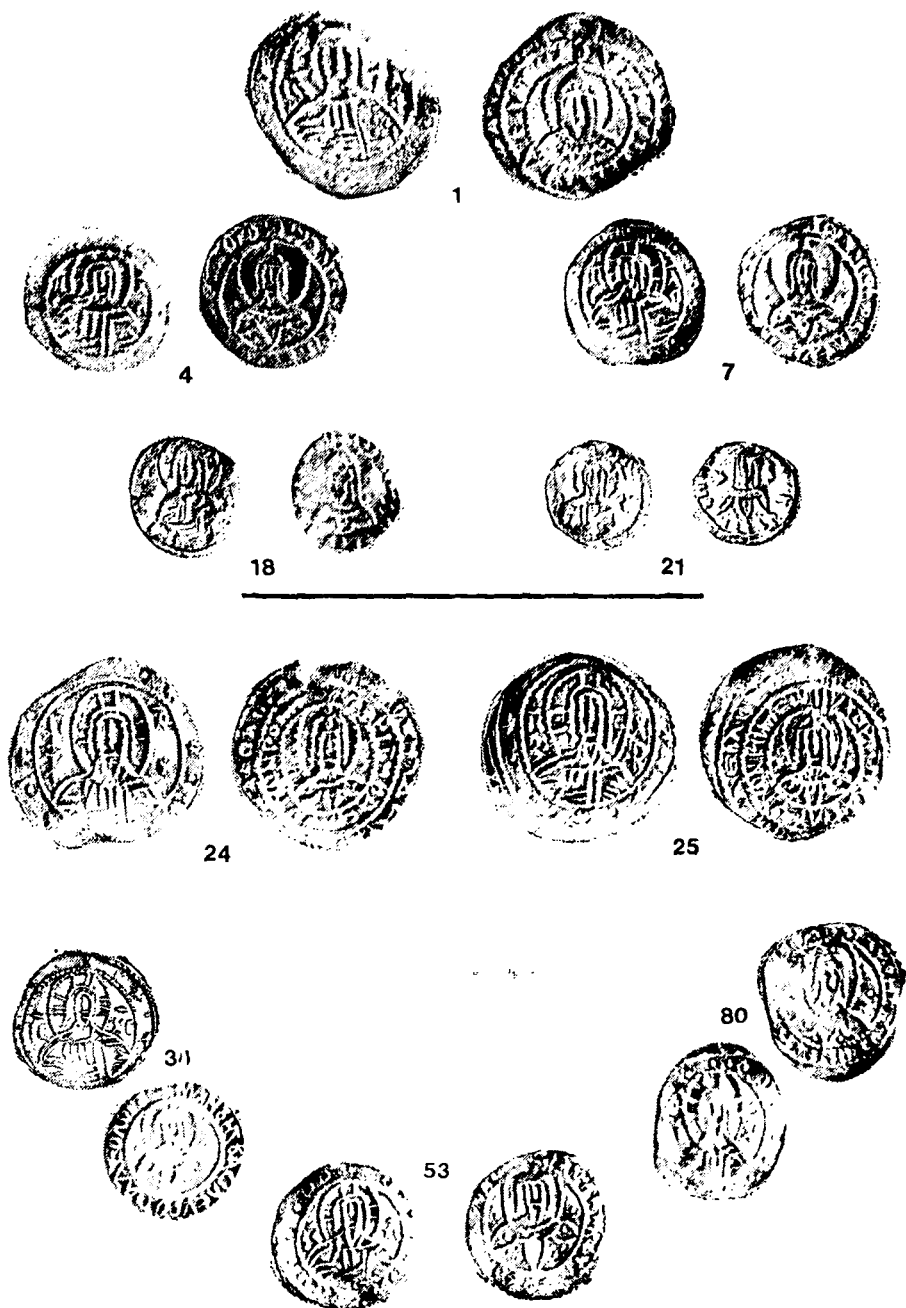
130.	τίποτε	/ . .	3.42	γρ. ↑
131.	τίποτε	/ . .	3.605	γρ. ↓

1/8 σταυράτου: 41 Α. Προτομή Χριστοῦ Παντοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ στικτὸ κύκλο. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομή: $\overline{IC}$ $\overline{XC}$ καὶ τίποτε ✕ ἢ τίποτε ἢ τίποτε . . ἢ τίποτε 'Ι' ἢ . . ἢ τίποτε . ἢ τίποτε 'Ι' ἢ 'Ι' τίποτε ἢ τίποτε 'Ι·

Β. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορα κατενώπιον μέσα σὲ στικτὸ κύκλο. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομή ἀπὸ μιὰ στιγμή ἢ τίποτε. Ἐπιγραφή δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν προτομή, κατακόρυφα:

ΙΩΑλ ΔΕCζ ἦ
 ΙΩλ ΔC Cζ ἦ
 ΙΩλ ΔΕCΠζ

132.	τίποτε	/ . .	0.845 γρ. ↓
133.	τίποτε *	/ τίποτε	0.885 γρ. ↓
134.	τίποτε	/ τίποτε	0.85 γρ. ↓
135.	τίποτε ..	/ τίποτε	0.805 γρ. ↓
136.	τίποτε 'I'	/ τίποτε	0.83 γρ. ↓
137.	τίποτε *	/ τίποτε	0.84 γρ. ↑
138.	. (;)	/ τίποτε	0.86 γρ. ↓
139.	τίποτε	/ τίποτε	0.845 γρ. ↑
140.	. .	/ τίποτε	0.915 γρ. ↓
141.	(;)	: / τίποτε	0.91 γρ. ↓
142.	(;) .	/ τίποτε	0.805 γρ. ↓
143.	τίποτε .	/ τίποτε	0.95 γρ. ↓
144.	'I' τίποτε	/ τίποτε	0.85 γρ. ↑
145.	τίποτε .	/ τίποτε	0.92 γρ. ↑
146.	τίποτε 'I'	/ τίποτε	0.795 γρ. ↓
147.	τίποτε (;)	/ τίποτε	0.88 γρ. ↓
148.	τίποτε 'I'	/ τίποτε	0.645 γρ. ↓
149.	τίποτε .	/ τίποτε	0.635 γρ. ↑
150.	. (;)	/ τίποτε	0.485 γρ. ↑
151.	τίποτε .	/ τίποτε	0.975 γρ. ↓
152.	. .	/ τίποτε	0.92 γρ. ↓
153.	. .	/ τίποτε	0.765 γρ. ↓
154.	τίποτε .	/ τίποτε	0.82 γρ. ↓
155.	τίποτε	/ τίποτε	0.89 γρ. ↓
156.	τίποτε .	/ τίποτε	0.885 γρ. ↓
157.	τίποτε .	/ τίποτε	0.80 γρ. ↓
158.	τίποτε	/ τίποτε	0.725 γρ. ↓
159.	τίποτε	/ τίποτε	0.79 γρ. ↓
160.	(;) 'I'	/ τίποτε	0.66 γρ. ↑
161.	(;) .	/ τίποτε	0.665 γρ. (θραυσμ.) ↑
162.	τίποτε .	/ τίποτε	0.58 γρ. (θραυσμ.) ↓
163.	τίποτε 'I'	/ τίποτε	0.51 γρ. (θραυσμ.) ↓
164.	. (;)	/ τίποτε	0.625 γρ. (θραυσμ.) ↑
165.	(;)	/ . .	0.815 γρ. ↓
166.	τίποτε 'I'	/ τίποτε	0.91 γρ. ↓
167.	τίποτε	/ τίποτε	0.865 γρ. ↓
168.	. τίποτε	/ τίποτε	0.78 γρ. ↓
169.	τίποτε	/ . .	0.78 γρ. ↓
170.	(;) (;)	/ τίποτε	0.91 γρ. ↑
171.	τίποτε 'I'	/ τίποτε	0.785 γρ. ↓
172.	τίποτε	/ τίποτε	0.90 γρ. ↑

82

98

106

126

131

154

134

«ΦΥΛΑΚΗ»
ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΤΕΙΧΟΣ ΠΟΥ ΣΩΖΕΤΑΙ ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ
ΕΛΕΥΘΕΡΟΧΩΡΙ ΤΗΣ ΛΑΜΙΑΣ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞ. ΦΟΥΡΛΑΣ/Münster (Westf.)

«Τὸ πρὸς τὴν πατρίδα φίλτρον εἴ-
τις γε τῇ πρὸς τοὺς γεννήτορας στορ-
γῇ παραβάλλοι, οὐκ ἔν, οἶμαι, τοῦ
ὄρθου διαμάρτου»*

Εἰσαγωγικὴ σημείωση

Τὸ Ἐλευθεροχώρι Λαμίας εἶναι τὸ χωριό μου. Σ' αὐτὸ γεννήθηκα καὶ πέρασα τὰ πρῶτα δεκατρία χρόνια τῆς ζωῆς μου. Τὸ σημειῶνω αὐτὸ ἐδῶ κιόλας στὴν ἀρχὴ γιατί τὸ θεωρῶ βασικὸ πληροφοριακὸ στοιχεῖο. Οἱ λίγες γραμμὲς ποὺ ἀκολουθοῦν σχετικὰ μὲ τὸ τεῖχος καὶ τὴν περιοχὴ του εἶναι προῖον ἀμεσης γνωριμίας τοῦ ἀντικειμένου καὶ προσφιλοῦς ἀπασχόλησης μα-
ζί του· *sacer amor patriae*...

Γιὰ τὶς παρατηρήσεις ποὺ καταχωρῶ στὴ συνέχεια ἀντλῶ τόσο ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις τῶν πρώτων ἀνυποψίαστων παιδικῶν μου ἐντυπώσεων ὅσο κι ἀπὸ τὶς πολύπτυχες γεωγραφικο-ιστορικο-αρχαιολογικὲς καὶ λοιπὲς γνώσεις ποὺ ἀπέκτησα μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων. Ὁ ἱστορικὰ ἀμεσότερα ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης θὰ εὐκολυνθεῖ σημαντικὰ ἂν κατὰ τὴ μελέτη τῶν παρακάτω πα-
ρατηρήσεών μου ἔχει μπροστά του ἀνοιχτὸ τὸν τοπογραφικὸ χάρτη, τὸν ὁ-
ποῖο ἐπισυνάπτει ὁ Pierre A. MacKay στὸ ἐμπεριστατωμένο ἄρθρο του *Procopius' De Aedificiis and the Topography of Thermopylae*¹.

Καὶ τώρα περνᾶω στὴν περιγραφὴ τοῦ τείχους.

* Ἐνέκδοτον χειρόγραφον περὶ τῆς Κυζίκου καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων αὐτῆς, στὸ «Νέος Ἑλληνομνήμων» 1 (1904) 72.

1. Τὸ ἄρθρο δημοσιεύτηκε στὸ *American Journal of Archaeology* 67 (1963) 241-255. Πολλὲς βοηθητικαὶ εἶναι ἐπίσης οἱ ἐξῆς Χάρτες καὶ Σχεδιαγράμματα τῆς περιοχῆς Θερμοπυλῶν: *A. R. Burn*, *Thermopylae and Callidromos* ποὺ δημοσιεύτηκε στὸν Τιμη-
τικὸ Τόμο *Studies presented to David Moore Robinson ... on his seventieth Birthday*, Volume I, edited by George E. Mylonas, Washington University/Saint Louis, Mis-
souri 1951, σσ. 480-489 καὶ στὸ βιβλίο τῶν *A. R. and Mary Burn*, *The Living Past of Greece. A time-traveller's tour of historic and prehistoric places*, London 1980, σ. 150· *E. A. Ζαμάνος*, *Θερμοπύλαι ὑπὸ τὸ φῶς ἱστορικῆς ἐρεῦνης*, Ἀθῆναι 1976, ἀνάμεσα
στὶς σσ. 82 καὶ 117· *The Cambridge Ancient History*, Volume IV, Cambridge 1953, ἀνάμεσα
στὶς σσ. 292 καὶ 293· *F. Stählin*, *Thermopylen*, στὴ *Realencycl. d. Class. Altertumswiss.*,
Zweite Reihe 10 (1934) στήλες 2398-2423 [γιὰ τὴν περίπτωσή μας
στίλες 2399-2400].

Τμήμα βυζαντινοῦ τείχους σώζεται στήν κορυφογραμμή τῆς τοποθεσίας «Φυλακή», ἡ ὁποία βρίσκεται ἀνατολικά ἕως βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ μου καί ἀπέχει μόλις δέκα λεπτά τῆς ὥρας ἀπ' αὐτό. Τό βραχῶδες ὕψωμα τῆς «Φυλακῆς» ἀποτελεῖ ἐξόφθαλμα ὀργανικὸ κομμάτι τοῦ ὕψωματος «Κούλια/Ταμπούρια»· σὲ κάποια φάση γεωλογικῶν δράσεων ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὸν κορμὸ του καί κατολισθαίνοντας σταμάτησε βορειοανατολικότερα σχηματίζοντας ἔτσι μεταξὺ τοῦ κορμοῦ ἀπόσπασής του καί τῆς νέας του θέσης ἓνα αὐχένα πὺ μοιάζει μὲ φυσικὸ ἀμφιθεατρικὸ στάδιο σχεδὸν κλειστὸ κι ἀπ' τὴ βορειοδυτικὴ του πλευρὰ (βλ. Εἰκ. 1)².

Εἰκ. 1: Φυλακή καί μέρος τῆς περιοχῆς της.

1. Φυλακή
2. Βίγλα
3. Καρακόλιθο
4. Κούλια/Ταμπούρια
5. Ἀη-Λιάς

2. Ὁ διακρινόμενος δασικὸς δρόμος, πὺ ἀνοίχτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1981, ἔκοψε κομμάτι τοῦ τείχους στή δυτικὴ ἀπόληξή τῆς κορυφογραμμῆς. Γιὰ τὸν προσανατολισμὸ σημειώνω ἐδῶ ὅτι ἡ φωτογραφία εἶναι τραβηγμένη ἀπὸ Νοτιοανατολικά.

Ἡ βραχὴ ράχη, ὅπως σταθεροποιήθηκε στὴ νέα της θέση, ἀποτελεῖ προκεχωρημένο φυσικὸ φραγμὸ τῆς σχετικὰ ὁμαλῆς πρόσβασης τοῦ βουνοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ γιὰ τοὺς ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον κινουμένους. Ἐπὶ πλέον ἀποτελεῖ προέκταση τῶν βορειοδυτικῶν ἀποκρήμνων βραχωδῶν καταπτώσεων τῆς περιοχῆς «Βίγλας-Καρακόλιθου» (βλ. Εἰκ. 1)³.

Ἐνῷ λοιπὸν δυτικὰ τῆς «Φυλακῆς» τὸ ἔδαφος εἶναι ἀπρόσφορο γιὰ ὁμαλὴ ἄνοδο καὶ πέρασμα ἀνθρώπων καὶ νωτοφόρων ζώων, ἀνατολικά της ὑπάρχει προσβάσιμο ἔδαφος⁴ καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ζώνη ἀνοίγματος γύρω στὰ πεντακόσια μέτρα· ἐδῶ ἐννοῶ τὴν ἀπόσταση μεταξὺ τοῦ ρέματος⁵ ἀνατολικά τῆς «Φυλακῆς» καὶ τοῦ ρέματος⁶ ἀνατολικά τῆς «Κρυόβρυσης». Ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ φτωχὸ σὲ φυσικὰ ἐμπόδια σημεῖο, ἀλλὰ νευραλγικὸ διάσελο χρειάστηκε νὰ ὀχυρωθεῖ τεχνητὰ προκειμένου νὰ κάνει εὐκόλη τὴν ἀνακοπὴ κάθε ἐχθρικῆς προσπάθειας γιὰ πέρασμα τοῦ βουνοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ καθόδο πρὸς τὰ νότια. Τὸ τεῖχος λοιπὸν, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ δυτικὴ παρυφῇ τῆς «Φυλακῆς», διατρέχει ὁλόκληρὴ τὴν κορυφογραμμὴ της, συνεχίζει μέσα στὸ ρέμα (βλ. σημ. 5), περνάει στὸν «Ἀγ-Γιάννη» καὶ συνεχίζει στὸ δρόμο τῆς «Κρυόβρυσης» μὲ λοξὴ νοτιοανατολικὴ κατεύθυνση ἐκτεινόμενο μέχρι τὸ ἄλλο ρέμα (βλ. σημ. 6), κάπου κοντὰ στὸ «Γ(ου)μαροχώραφο», ἔφραζε τὸ πέρασμα. Φυσικὰ δὲν ὑπάρχει τὸ τεῖχος σήμερα σὲ συνεχὴ ἀδιάκοπη γραμμὴ· σωζόμενα

Στὸν ἀδελφό μου Μιχάλη Φούρλα θέλω νὰ ἐκφράσω κι ἀποδῶ τίς εὐχαριστίες μου γιὰ τὸν κόπο ποὺ ἔκανε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1983 νὰ βγάλει καὶ μοῦ στείλει στὴ Γερμανία πάνω ἀπὸ 20 φωτογραφίες τῆς περιοχῆς καὶ τμημάτων τοῦ τεύχους· ὁ ἴδιος ἔκανε καὶ τὴ μέτρηση τῶν διαστάσεων τοῦ ξεχωριστοῦ κτίσματος (Παρατηρητήριο/Φυλάκιο;) ποὺ εἶναι κρυμμένο μέσα σὲ δυσκολοπέραστο πύκνωμα πουρναριῶν, κέδρων καὶ λοιπῶν ἀγκαθωτῶν χαμαλιῶν φυτῶν.

3. Βορειοδυτικὰ τῆς «Φυλακῆς» —ἀριστερὸ ἄκρο τῆς φωτογραφίας ὅπως βλέπεται ἀπὸ τὸν παρατηρητὴ— διακρίνονται ἡ κορυφογραμμὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ της πλαγιά μὲ τὴν ἀπόκρημνη βραχὴ κατὰπτωσή της.

4. Στὴν ἀνατολικὴ παρυφῇ τῆς «Φυλακῆς» περνάει μέχρι σήμερα μονοπάτι/γαῖδουρο-μουλαρόστρατα ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ χωριανοὶ μου κυρίως γιὰ μετάβαση στὰ κτήματα ποὺ ἔχουν στὶς πλαγιές καὶ στὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ, στὸν Κάμπο ὅπως συνηθίζεται τοπικὰ νὰ λέγεται. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σῶζονται ἀκόμα ἀπομεινάρια λιθόστρωτων πλατύσκαλων ποὺ φτιάχτηκαν τὸν καιρὸ τῆς Τουρκοκρατίας στὶς κακοτοπιές τῶν δρόμων τῆς περιοχῆς.

5. Τὸ ρέμα αὐτὸ συγκεντρώνει τὰ ἐποχιακὰ βροχόνερα καὶ χιονόνερα τῆς περιοχῆς τοῦ σημερινοῦ Νεκροταφείου τοῦ χωριοῦ.

6. Τὸ ρέμα αὐτὸ ἀρχίζει κάπου στὴν περιοχὴ τῆς «Παπαδούκας», ἀνατολικά τῆς «Ἀγορασιᾶς», καὶ ἀκολουθεῖ τὴ βόρεια διαδρομὴ του «Βαρκὰ Παπαδούκας», «Γ(ου)μαροχώραφο», «Γρά»/«Μαλτσά», ἀνατολικά τῆς «Κρυόβρυσης» καὶ σ' ἓνα σημεῖο ἐνώνεται μὲ τὸ προηγούμενο ρέμα (βλ. σημ. 5) ποὺ μετὰ ἀπὸ λίγο πάλι ἐνώνεται μὲ τὸ «Μέγα ρέμα» καὶ μὲ τὰ νερά τῶν «Βρυσῶν» τοῦ Μοναστηριοῦ Δαμάστας, σχηματίζοντας ἔτσι τὸ ρέμα τῆς «Βοτανιάς» ποὺ ἔχει καὶ τὸ καλοκαίρι νερὸ καὶ χύνεται στὸν Ἀσωπὸ δυτικὰ τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Δαμάστα, κοντὰ στὸ Ἐργοστάσιο Χαρτοποιίας ποὺ λειτουργεῖ ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια στὴν περιοχὴ.

Εἰκ. 2: Τμήμα τοῦ τείχους τῆς Φυλακῆς ἀκριβῶς στοῦ ψηλότερου σημείου τῆς κορυφογραμμῆς τῆς.

τμήματά του ὅμως κατὰ διαστήματα ἐπιτρέπουν μὲ σιγουριά τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸ τῆς θέσης του καὶ τῆς διαδρομῆς του⁷.

Πότε κτίσθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τεῖχος ἐκεῖ δὲν τὸ ξέρουμε. Πάντως γιὰ τὴν Ἀρχαία Ἐποχὴ δὲν ἔφθασε μέχρις ἐμᾶς οὔτε μία συγκεκριμένη γραπτὴ πληροφορία γύρω ἀπ' αὐτὸ κι οὔτε ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις ἔχουν μέχρι τώρα ἐντοπισθεῖ. Ἀντίθετα· ὁ ἱστορικὸς τῆς ὄψιμης Ἀρχαιότητος Προκόπιος ἐκφράζει τὴν ἐκπληξή του γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ξέρξης, κατὰ τὴ Μάχη τῶν Θερμοπυλῶν ἐναντίον τοῦ Λεωνίδα τὸ 480 π.Χ., δὲν μπόρεσε ν' ἀνακαλύψει μόνος του τίς ὁμαλὲς διαβάσεις τοῦ Καλλιδρόμου καὶ χρειάστηκε τὴ βοήθεια Ἑλλήνα προδότη γιὰ τὴν ὑπερκεραστικὴ καὶ κυκλωτικὴ στρατιωτικὴ του ἐνέργεια⁸.

7. Ὁ Ἀμερικανὸς Pierre A. MacKay, ποὺ ἔκανε ἐπιτόπιες ἔρευνες τὸ καλοκαίρι τοῦ 1961, περιγράφει διεξοδικὰ τὰ τοῦ τείχους καὶ καταχωρίζει αὐτὸ μὲ τὸν ἀριθμὸ 10 πάνω στὸ Χάρτη ποὺ συνοδεύει τὴν ἐργασία του (βλ. σημ. 1). Ὁ Χάρτης αὐτὸς εἶναι ὁ καλλίτερος ἀπ' ὅσους γνωρίζω μέχρι στιγμῆς σχετικὰ μὲ τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς τῶν «Θερμοπυλῶν».

8. «Θαυμάσειεν ἂν τις εἰκότως τὸν Περσῶν βασιλεῖα, ὅτι δὴ χρόνον ἐνταῦθα κατατρίψας πολὺν, μίαν τινα στενὴν ἀτραπὸν εὗρατο, καὶ ταῦτα προδοτῶν Ἑλλήνων τυχόν, ὁδῶν

Ὁ ἴδιος ἱστορικὸς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανὸς δ' Α' (527-565) ἔδειξε ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴν ὀχύρωση ὅλων τῶν διαβατῶν σημείων στὴν περιοχὴ τῶν Θερμοπυλῶν· νὰ ἡ περιγραφή μὲ τὰ ἴδια του τὰ λόγια: «[ὁ Ἰουστινιανὸς] τῶν τε γὰρ ἄλλων προὐνόησε πάντων καὶ οὐχ ἥμιστα τῶν ἐν Θερμοπύλαις ἀνόδων. πρῶτα μὲν οὖν τὰ τεῖχη ἐς ὕψος αὐτῷ ἀνέστη μέγα. ἦν γάρ, εἴ τις προσίοι, εὐπετῶς ἀλωτὰ καὶ οὐ τετειχισμένα τὰ ὄρη, ἀ ταύτῃ ἀνέχει, ἀλλ' ἀποτετριγγωμένα ἐδόκει εἶναι. οἷς δὴ καὶ διπλᾶς τὰς ἐπάλξεις ἐντέθειται πάσας. κατὰ ταῦτά δὲ κὰν τῷ φρουρίῳ ἐξείργασται, ὅπερ ἐνταῦθα ἐκ παλαιοῦ ἦν παρέργως οὕτω πεποιημένον τοῖς πάλαι ἀνθρώποις. διαρκές τε γὰρ αὐτῷ ὕψος ἐντέθεικε καὶ διπλοῦς τοὺς προμαχῶνας πεποιήται. πρὸς ἐπὶ τούτοις δὲ καὶ ἀνδρῶν παντάπασιν ὄντι ὑετίων ὑδάτων ἐπετεχνήσατο. ἔπειτα δὲ καὶ ἀνόδους πολλὰς ἀφυλάκτους τε καὶ ἀτειχίστους τὰ πρότερα οὐσας ἐς τὸ ἀκριβὲς ἐτειχίστατο»⁹.

Ἄν καὶ κατὰ πόσο τὸ τεῖχος τῆς «Φυλακῆς» κτίστηκε τὴν ἐποχὴ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' δὲν μπορεῖ ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ δεδομένα νὰ ὑποστηριχθεῖ μὲ βεβαιότητα. Ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ὀδηγήσει σὲ σίγουρη χρονολόγηση· εἶναι μάλιστα πολὺ εὐκολο νὰ ἐρευνηθεῖ τὸ τεῖχος¹⁰ σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς διαδρομῆς του, ἰδιαίτερα στὴ δυτικὴ ἀπόληξή τῆς

τε ἀτειχίστων ἐκείνῃ πολλῶν καὶ ἀμαξιτῶν σχεδὸν τι οὐσῶν» (Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων IV, 2, ed. J. Haury —Add. et corr. G. Wirth, τόμος 4, σ. 108).

9. Στὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο. Ἐδῶ θέλω νὰ σημειώσω ὅτι ἡ ἔκφραση «τῶν ἐν Θερμοπύλαις ἀνόδων» ἐννοεῖ τὰ διαβατὰ σημεῖα σ' ὁλόκληρὴ τὴν περιοχὴ ἀπὸ τὰ Λουτρά Θερμοπυλῶν μέχρι τὸ Γοργοπόταμο. Πάνω σ' αὐτὸ βλ. περιεκτικὰ: J. Rosser, The Justinian Fortifications behind Thermopylae, στὸ Byzantine Studies Conference 6 (1980) 34-35· W. J. Cherf, A Justinian Fortification near Thermopylae, στὸ Byzantine Studies Conference 7 (1981) 7-8· Τοῦ ἰδίου, Carbon-14 and Prokopios' De aedificiis, στὸ Byzantine Studies Conference 8 (1982) 44-45· Α. Π. Ἀβραμέα, Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν, Ἀθήναι 1974, σσ. 98-103 [γιὰ τὴν περίπτωσή μας ἐδῶ σ. 100].

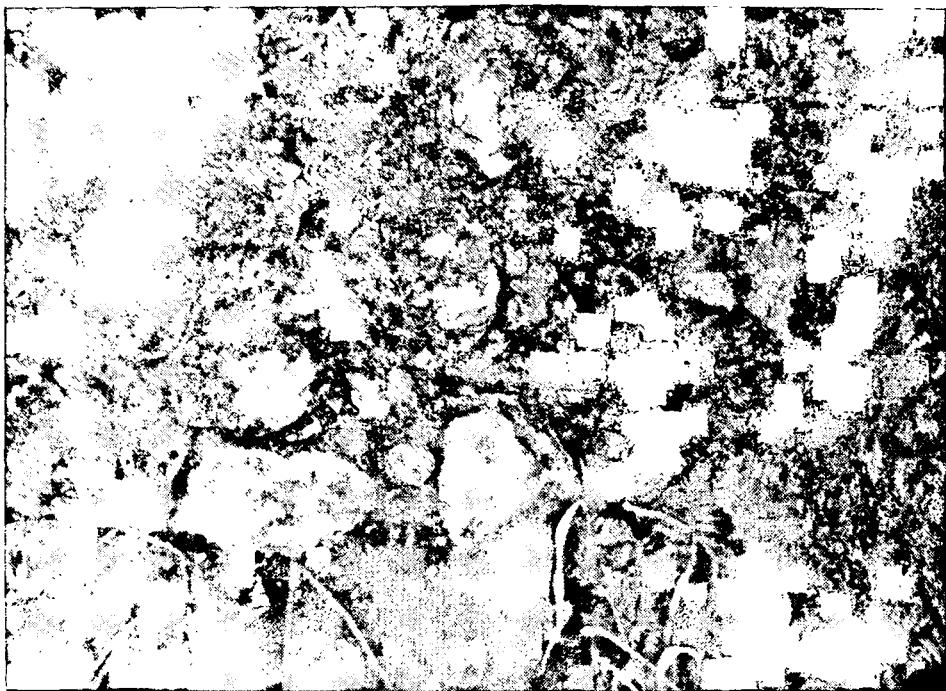
Στὴν ἴδια περίπου ἀμυντικὴ γραμμὴ ἀνέπτυξαν τὴν ἀνοιξή τοῦ 1821 —Μάχη τῆς Ἀλαμάνας— τίς δυνάμεις τοὺς οἱ Καπεταναῖοι τῆς Ρούμελης προκειμένου ν' ἀνακόψουν τὴν προέλαση καὶ κάθοδο τῶν Τούρκων στὴν Πελοπόννησο: Ὁ Δυοβουνιώτης μὲ 400 παλικάρια ἔπιασε τὴ δυτικὴ πλευρά, τὴ γέφυρα τοῦ Γοργοποτάμου καὶ τὴ σανίδα Φρατζῆ, καὶ πρόβαλε ἀντίσταση κοντὰ στὴ θέση «Δέμα»· ὁ Πανουργιᾶς ταμπουρώθηκε στὸ κέντρο, κάτω μέρος τῆς Χαλκωμάτας, κι ὁ Ἀθανάσιος Διάκος μὲ 500 παλικάρια ἔπιασε τ' ἀνατολικὸ ἄκρο, Πουριά-Κουτσέκι-Γέφυρα Ἀλαμάνας (βλ. I. Γ. Βορτσέλας, Φθιώτις ἡ πρὸς Νότον τῆς Ὀρθρουοῦς ἦτοι Ἀπάνθισμα ἱστορικῶν καὶ γεωγραφικῶν εἰδήσεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Ἐν Ἀθήναις 1907/Φωτοτυπικὴ ἔκδοσις τοῦ ἀρχετύπου, Ἀθήναι χ.χ., σσ. 405-408· Τ. Λάππας, Θανάσης Διάκος, β' ἔκδοσις συμπληρωμένη καὶ ξαναπλασμένη, Ἀθήναι χ.χ., σ. 98. Τ. Δ. Παπαγεωργίου, Ἱστορία καὶ μνημεῖα τῆς Φθιώτιδας, Ἐν Ἀθήναις 1971, σσ. 207-211 καὶ Γ. Ἀθ. Σκούρας, Λαμιῶτες Ἀγωνιστὲς τοῦ '21, στὰ «Φθιωτικὰ Χρονικά» 1983, σσ. 41-91 [γιὰ τὴν περίπτωσή μας ἐδῶ σ. 56]).

10. Βλ. Εἰκ. 2 ὅπου διακρίνεται τὸ τεῖχος ἀκριβῶς στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς κορυφογραμμῆς τῆς «Φυλακῆς».

κορυφογραμμῆς τῆς «Φυλακῆς», ὅπου τμῆμα του ἔκοψε ὁ δασικὸς δρόμος, καθὼς καὶ τμῆμα του λίγο πρὶν τὴν «Κρυόβρυσση».

Ὁ Κόλιας¹¹, πὺν πρῶτος¹² ἔγραψε μερικὲς ἀράδες γιὰ τὸ τεῖχος, τὸ χρονολογεῖ στὸν 13ο αἰῶνα, κάτι πὺ ἀμφισβητεῖ ὁ Koder στὴν TIB¹³.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1981 ἔβγαλα ὁ ἴδιος ἀπὸ μιὰ τῶν ἐσωτερικῶν πλευρῶν τοῦ τείχους τοῦ Φυλακίου/Παρατηρητηρίου (βλ. Εἰκ. 3)¹⁴ τεμάχιο

Εἰκ. 3: Τμῆμα ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους τοῦ Φυλακίου/Παρατηρητηρίου.

11. Γ. Κόλιας, Σιδερόκαστρον, στὴν «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 10 (1933) 72-82 [γιὰ τὴν περίπτωσή μας ἐδῶ σ. 81] καὶ G. Kolias, Das Lehnsgut von Gravia, στὴν Byz. Zeitschrift 36 (1936) 330-336 [γιὰ τὴν περίπτωσή μας ἐδῶ σ. 334].

12. Ὁ F. Stählin στὸ ἔργο του Das hellenische Thessalien. Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit, Stuttgart 1924, σ. 205, γράφει ὅτι δυτικὰ τοῦ Μοναστηρίου Δαμάστας εἶδε ἓνα τμῆμα τείχους πὺ προφανῶς εἶναι ἡ «Φυλακὴ» (βλ. καὶ τὸ Ἄρθρο του «Thermopylen» [σημ. 1], στῆλες 2422-2423).

13. J. Koder-F. Hild, Hellas und Thessalien (Tabula Imperii Byzantini, 1), Wien 1976, σ. 274.

14. Ἡ εἰκόνα δείχνει ἀκριβῶς μιὰ τῶν ἐσωτερικῶν πλευρῶν τοῦ Παρατηρητηρίου/Φυλακίου. Τὸ κτίσμα αὐτὸ ἔχει, σύμφωνα μὲ τίς μετρήσεις τοῦ ἀδελφοῦ μου Μιχάλη (βλ. σημ. 2), τίς ἐξῆς διαστάσεις: μῆκος 4,70 μέτρα, πλάτος 3,70 μέτρα καὶ ὕψος 1,45 μέτρα.

κεραμιδιοῦ τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια ἔστειλα σὲ 'Εργαστήριο τοῦ Δυτ. Βερολίνου (Rathgen-Forschungslabor/Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz) γιὰ τὴ χρονολόγησή του μὲ τὴ βοήθεια σύγχρονων ἐπιστημονικῶν ὀργάνων καὶ μεθόδων¹⁵. Ἡ ἀπάντηση ποὺ πῆρα τηλεφωνικὰ στὶς 9.2.1982 ἦταν ὅτι τὸ κεραμίδι χρονολογήθηκε στὸν 150 αἰῶνα μὲ τὴν πιθανότητα ± 50 χρόνων¹⁶.

Αὐτὴ ἐδῶ ἡ χρονολόγηση ἀπέχει ἀρκετὰ ἀπ' ἐκεῖνη τοῦ Κόλια. Ταιριάζει ὅμως στὶς ἱστορικὲς διακυμάνσεις καὶ ἀλλαγές ποὺ σημειώθηκαν στὴν περιοχὴ τὴν ἐποχὴ αὐτή.

Γιὰ βοήθεια τῆς μνήμης ὑπενθυμίζεται:

- Μέχρι τὸ 1388 κυριαρχοῦν στὴ Στερεὰ ἡ Στρατοκρατία τῶν Καταλανῶν καὶ Ναβαρραίων.
- Στὴ συνέχεια μέχρι τὴν τουρκικὴ κατάκτηση (1393/94) οἱ Φλωρεντίνοι Acciaiuoli.
- Στὰ χρόνια 1403-1414 σύντομη ἀνάκτηση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στὴ Λαμία.
- Τὸν 'Ιούνιο τοῦ 1414 πέφτει καὶ τὸ Κάστρο τῆς Μαρκιωνίας τῆς Βοδονίτσας στὰ χέρια τῶν Τούρκων.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὑπῆρχε λόγος νὰ ἐνισχυθοῦν τείχη καὶ φρουρές στὶς διαβάσεις τοῦ Καλλιδρόμου ποὺ λίγο-πολὺ συνιστοῦσαν παραμεθόρια γραμμὴ. Μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάληψη αὐτὸς ὁ λόγος δὲν ὑπῆρχε πιά.

Κλείνοντας, θάθελα νὰ ἐπισημάνω ἐδῶ ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν χαρακτηριστικῶν σημείων ποὺ δεσπόζουν τῆς περιοχῆς ἔχουν διαχρονικὸ χαρακτήρα: «Φυλακή», «Βίγλα», «Καρακόλιθο»¹⁷, «Ταμπούρια/Κούλια»¹⁸ (βλ. Εἰκ. 1)¹⁹.

¹⁵ Ο J. Koder στὴν TIB (βλ. σημ. 13) μιλάει γιὰ θεμέλια ἐνὸς τετραγώνου πύργου 4×4 μέτρα [Fundamente eines quadratischen Turms (4×4 Bruchstein)]: ἐγὼ ὅμως δὲν γνωρίζω ἀπομεινάρια ἄλλου παρόμοιου κτίσματος καθ' ὅλα τὸ μῆκος τοῦ τείχους· σίγουρα πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο κτίσμα μὲ διαφορετικὴ ἢ ἀνακριβὴ μέτρηση τῶν διαστάσεών του.

¹⁶ 'Εδῶ θέλω νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὸν ἀγαπητὸ Καθηγητὴ τοῦ Γεωγραφικοῦ 'Ινστιτούτου τοῦ Πανεπιστημίου Münster (Westf.) κ. L. Hempel ποὺ μεσολάβησε στὴν ὅλη ὑπόθεση.

¹⁷ Ἡ μέθοδος χρονολόγησης (Thermolumineszenz-Analyse/'Ανάλυση Θερμοφωταύγειας) δὲν ἐγγυᾶται ἀκριβεία, ἀν τὸ κεραμίδι βρέθηκε κάτω ἀπὸ πολὺ ψηλούς βαθμοὺς θερμοκρασίας σὲ κάποια μεγάλη πυρκαγιὰ γιὰ παράδειγμα.

¹⁸ «'Ανω καὶ Κάτω Καρακόλιθο»· τὸ τελευταῖο βρίσκεται στὴ βόρεια πλαγὰ τῆς «Βίγλας» καὶ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴ στροφή τοῦ νέου 'Εθνικοῦ Δρόμου. Τὸ σημεῖο αὐτὸ προσφέρει ἀπρόσκοπτη πανοραμικὴ θέα· ὁ παρατηρητὴς μπορεῖ ἀπ' ἐδῶ νὰ ἐλέγχει ὀπτικά ὁλόκληρὴ τὴν περιοχὴ ἀπὸ τὰ Λουτρά Θερμοπυλῶν στ' ἀνατολικά μέχρι τὴν περιοχὴ τοῦ Γοργοποτάμου στὰ δυτικά. Τὸ πέρασμα τῆς «Σκάλας/'Ασκάλας» ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν καινούργιο 'Εθνικὸ Δρόμο — ἓνα μέρος τῶν λιθόστρωτων πλατύσκαλων ἔχει καταπλακωθεῖ ἀπὸ τὰ μπάζα κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ δρόμου — μπορεῖ εὐκολώτατα ν' ἀποκλεισθεῖ στρατιωτικὰ ἀπ' τὸ σημεῖο αὐτό.

¹⁹ Τὸ ὕψωμα «Ταμπούρια/Κούλια» βρίσκεται νότια τῆς «Φυλακῆς»· στὴ φωτογραφία διακρίνεται μόνο ἡ βορειοανατολικὴ κατάπτωσή του.

ἐκπροσωποῦν δηλ. ὅλα τὰ σκαλοπάτια τῆς ἱστορικῆς πορείας ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα καὶ τὴν Πρωτοβυζαντινὴ Περίοδο μέχρι τὸν Ἐμφύλιο Πόλεμο πού στῆν «Κούλια» ὑπῆρχε γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα φυλάκιο μὲ ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ φρουρὰ καὶ μεγάλη δύναμη πυρός²⁰.

Ἐπιλογικὴ σημείωση

Στὴν περιοχὴ Θεριοπολῶν, ἀπὸ τὴ χαράδρα τοῦ Ἀσωποῦ μέχρι τὴ χαράδρα καὶ τὸ ἀλλουβιακὸ ριπίδιο²¹ τοῦ χειμάρρου Καραβέση/Κοροβέση, δυτικὰ τῶν σημερινῶν Λουτρῶν, σημειώνει ὁ MacKay στὸ Χάρτη του (βλ. σμ. 1 καὶ 7) τέσσερα τμήματα τειχῶν μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 4, 7, 9 καὶ 10. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 λίγο δυτικὰ τῶν σημερινῶν Λουτρῶν, τὸ 7 στὴ χαράδρα τοῦ Καραβέση/Κοροβέση, βορειοανατολικά τῆς Μονῆς Δαμάστας, τὸ 9 νοτιοανατολικά τοῦ ἴδιου Μοναστηριοῦ, καὶ τὸ 10 ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ μου στὴν τοποθεσίᾳ πού ἀκούει σήμερα ἀκόμα στ' ὄνομα «Φυλακὴ».

Ὁ ἴδιος γράφει συμπερασματικά ὅτι τὰ τεῖχη αὐτὰ ἔφραζαν ἀποτελεσματικά τὰ περάσματα σὲ κάθε ἐχθρική πρὸς Νότον κίνηση· νὰ τὰ ἴδια του τὰ λόγια: «The four fortifications described (including among them the one at Skála) effectively block every militarily usable road up the slopes between the Karvounariá gorge [διασφᾶξ Ἀσωποῦ] and the Muntzmeno ravine [χαράδρα τοῦ Καραβέση/Κοροβέση]»²².

Ἐδῶ ἀκριβῶς θέλω νὰ προσθέσω πῶς, σύμφωνα μὲ προφορικὲς διηγήσεις τοῦ 78ετοῦς πατέρα μου Ἀλέξανδρου Φούρλα καὶ ἄλλων γερόντων τοῦ χωριοῦ μου, ὑπάρχουν κι ἄλλα ἀπομεινάρια τείχους (Παρατηρητηρίου;) δυτικὰ τῆς «Βίγλας»· συγκεκριμένα στὸ δυτικὸ χεῖλος τῆς χαράδρας «Ταρνάρα»²³

19. Σχετικὰ μὲ τίς ὀνομασίες «Βίγλα», «Καρακλί», «Κούλια» καὶ «Ταμπούρι» βλ. πρόχειρα τὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Β. Βαγιακάκου, Ὁχυρωτικὴ καὶ γλῶσσα, στὸν τόμο «Πύργοι καὶ Κάστρα». Ἀνακοινώσεις εἰς τὴν XV Διάσκεψιν τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Διεθνoῦς Ἰδρύματος Πύργων καὶ Κάστρων/Châteaux et Forts. Communication à XVème Reunion du Comité Scientifique de l'Institut International des Châteaux et Forts, Ἐπιμέλεια Ν. Κ. Μουτσοπούλου, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 53-55.

20. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Γερμανικῆς Κατοχῆς οἱ κατακτητὲς ἐγκατέστησαν φυλάκια μὲ φρουρὲς στὰ δύο ὑψώματα «Τριδένδρι» καὶ «Ριζαπὰν» ἀπ' ὅπου μποροῦσαν νὰ ἐλέγχουν τὸν αὐτοκινητόδρομο Λαμίας-Ἀθῆνας. Τὸ «Τριδένδρι», πού εἶχε φυλάκιο καὶ περὶ τὸ τέλος τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου, βρίσκεται ἀκριβῶς δυτικὰ τῆς «Βίγλας», ἐνῶ τὸ «Ριζαπὰν» δυτικὰ τοῦ χωριοῦ μου· στὸ χωριὸ εἶχαν ἐπίσης ἐγκαταστήσει οἱ Γερμανοὶ φρουρὲς καὶ πρόχειρο Ἱατρικὸ Σταθμὸ.

21. Γιὰ τὰ ἀλλουβιακὰ ριπίδια γενικὰ βλ. πρόχειρα Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Larousse-Britannica, τόμος 7, σσ. 63-68.

22. Σελ. 248, στήλη 2· οἱ ἐλληνικὲς ἐξηγήσεις στὶς ἀγκύλες εἶναι δικές μου.

23. Ἡ χαράδρα «Ταρνάρα» συγκεντρώνει τὰ ἐποχιακὰ βροχόνερα καὶ χιονόνερα τῆς περιοχῆς «Γάβρα» καὶ ἀκολουθεῖ βορεινὴ κατεύθυνση ἀποτελώντας συνοριακὸ διαχωριστι-

και σχεδόν πάνω από το σημεῖο τῆς απότομης βραχώδους κατάπτωσης της, όπου σήμερα στέκεται μεγάλη σιδηροκολώνα τῆς ΔΕΗ. Πρόκειται για δεσπόζουσα θέση παρατηρητηρίου και ἐλέγχου τῆς σχετικὰ ὁμαλῆς πλαγιᾶς τῆς περιοχῆς «Δοξαῤῥ²⁴ - Κοτρώνη».

Ἀκόμα και για ἔχνη ὑδραγωγείου²⁵ στὴν περιοχή «Δοξαῤῥ²⁴» μιᾶνε μερικὲς ἡλικιωμένες γυναῖκες τοῦ χωριοῦ, οἱ ὁποῖες ἀπέσπασαν κεραμίδια²⁶

κὸ ρέμα μεταξύ τῶν ὑψωμάτων «Βίγλα-Καρακλίθο» (ἀνατολικά) και «Τριδένδρι» (δυτικά).

24. Μὲ τὴν εὐκαιρία σημειῶνω ἐδῶ μερικὰ ἀξιοπερίεργα ὀνόματα τοποθεσιῶν τῆς περιοχῆς τοῦ χωριοῦ μου: Ἀβράδιαγος, Ἀνάτ(ι), Ἀχμάτ(ι), Βα(γ)ένι, Βίγλα, Βότα, Βούτ(ι), Γάβρα, Γκιόζα, Γρά, Δενδροπούλου, Δερβέν(ι)/Ντερβέν(ι), Δοξαῤῥας, Καρακλί(θ)ο, Κβέλλα, Κοκάλια, Κούλια/Ταμπούρια, Κουρίτος, Λιάκ(ου)ρα, Λούτσα, Μαλιάτσ(ι), Μαλτσά, Μαχμού, Μουτσ(ι)άρα, Μπελλερίν(ι), Νευρόπολη, (Ν)τάτσα, Παλιοβουρὸς, Παπαδούκα, Ρο(ι)διές, Ρωμαίικο, Ταρνάρα, Τσίμενας/Μεταλλεῖο, Τσιούκα, Χαζνάς, Χαλκωμάτα.

Ἐδῶ θέλω νὰ σημειώσω ἐπίσης τὰ ὀνόματα τῶν ποταμίων και παραποταμίων ρευμάτων ποὺ σχηματίζουν τὸ ρεῦμα αὐτοῦ ποὺ λέγεται γενικὰ Ἀσωπὸς και γιὰ τοὺς ντόπιους «Ντούνος»: Τὸ ἀρχικὸ ρεῦμα, ποὺ περνάει κάτω ἀπὸ τὴ σιδηροδρομικὴ γέφυρα τῆς «Παπαδιάς», ἔχει τὸ ὄνομα «Λεφτοκαργιά»· λίγο μετὰ τὴ γέφυρα δέχεται ἀπ' τὰ δεξιὰ τὰ ἐποχικὰ νερὰ τοῦ ξεροπόταμου ποὺ ἔχει τ' ὄνομα «Βαθύρεμα»· μετὰ ἀπὸ δύο χιλιόμετρα περὶπου δέχεται ἀπ' τ' ἀριστερὰ τὰ καθάρια και κρύα νερὰ τοῦ «Ντούνου»/«Καρναργιά/Καρβ(ου)ναργιά» —σὲ παλιότερους καιροὺς ὑπῆρχαν στίς πλαγιὲς τοῦ «Κάστρου» πολλὰ καμίνια γιὰ ξυλοκάρβουνα— γύρω στὸ ἐνάμισιο χιλιόμετρα παρακάτω δέχεται ἀπ' τ' ἀριστερὰ πάλι τὰ νερὰ τοῦ Ἀσωποῦ, ποὺ οἱ ντόπιοι τὸν λένε «Σκατιάς» —προφανῶς ὁ «Σκάτιος» τῶν Ἀρχαίων—· λίγο παρακάτω δέχεται ἀπ' τὰ δεξιὰ αὐτὴ τὴ φορὰ τὰ νερὰ ποὺ κατηφορίζουν στὸ ρέμα τοῦ «Χοντροπλά(γ)ιοῦ» προερχόμενα ἀπὸ τὴν πηγὴ /βρύση στὸ «Χάνι τοῦ Καρανάσιου» ποὺ οἱ ντόπιοι τὴ λένε «Κάτω-Βρύση»· στὴ συνέχεια ρεεῖ τὸ νερὸ μέσα στὴ μεγάλη χαράδρα —τὴ διασφάγα τοῦ Ἡροδότου—, ἐξέρχεται αὐτῆς κοντὰ στὸ «Μύλο τοῦ Μανώλ(η)», παραρέει τοὺς βόρειους πρόποδες τοῦ Καλλιδρόμου, δέχεται ἀπ' τὰ δεξιὰ τὰ νερὰ τῆς «Βοτανιάς» κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ «Δαμάστα» και τελικὰ χύνεται στὸ Σπερχειὸ γιὰ νὰ συνεχίσει μαζί του τὸ ὑπόλοιπο τῆς διαδρομῆς μέχρι τὸ Μαλιακὸ Κόλπο.

25. Στὴν περιοχή «Δοξαῤῥας» ὑπάρχει πηγὴ πόσιμου νεροῦ δεξιὰ και κάτω τοῦ πρὸς Λαμίας φέροντος αὐτοκινητοδρόμου. Στενὴ χωματῶδης ζώνη τῆς περιοχῆς ὑπόκειται σὲ διαβρωτικὴ κατολισθησὴ ἢ ὅποια ὅμως —φαίνεται πὺς δὲν ἔχει μεγάλο ὑποστρωματικὸ βάθος— ἀνακόπτεται ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα πυκνὴ και μικτὴ θαμνώδη δάσωση ποὺ θεωρεῖται ἀποτελεσματικὸς συνεκτικὸς παράγοντας (βλ. πρόχειρα *L. Hempel, Jungquartäre Forschungsprozesse in Südgriechenland und auf Kreta*, Opladen 1982, σ. 23).

26. Ἡ πληροφορία αὐτὴ μοῦ ἀνάσχε ἀπὸ τίς παιδικὲς μου μνῆμες τὸ σβύσιμο μιᾶς πυρκαγιᾶς στὴν περιοχή γύρω στίς ἀρχὲς τοῦ 1950. Ἡ ἀναγγελία τῆς φωτιᾶς μὲ καμπανοκρουσία στὸ χωριὸ ὁδήγησε και μένα τότε σὲ ἡλικία 12/13 χρονῶν στὸν τόπο τῆς κατὰστροφῆς. Ἡ φωτιά, ποὺ εἶχε ἀρχίσει κάπου στὸ ὕψος τοῦ αὐτοκινητοδρόμου στὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ, κόντευε νὰ φθάσει τὸν αὐτοκινητόδρομο στὸ ὕψος τῆς χαράδρας «Ταρνάρα» (βλ. σημ. 23)· καὶ μάλιστα δυτικὰ τοῦ ἀπότομου βράχου της ποὺ ἀκούει στ' ὄνομα «Μαλιάτσ(ι)». Κάπου ἐκεῖ στὴν πλαγιὰ βρέθηκα κι ἐγὼ χτυπώντας τοὺς φλεγόμενους πολὺ χαμηλοὺς τότε θάμνους μὲ πυκνόφυλλους πρασινόκλαδους κουμαριάς ποὺ ἀφθονοῦν λίγο νοτιοδυτικότερα σ' αὐτὴ τὴν περιοχή. Ἐκεῖ λοιπὸν στὴν πλαγιὰ θυμᾶμαι ἀμυδρὰ πὺς εἶδα θραύσματα κε-

γιά τὸ χτίσιμο τοῦ σπιτικοῦ τους φούρνου τὸν καιρὸ ποὺ ἐγὼ ἤμουν μικρὸ παιδί.

Οἱ πληροφορίες αὐτὲς παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον· ὁ ἴδιος ἔχω σκοπὸ νὰ περπατήσω τὴν πλαγιά αὐτὴ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἐπίσκεψή μου στὸ χωριὸ προκειμένου νὰ διαπιστώσω ἐπὶ τόπου τὸ ἀληθὲς τῶν προφορικῶν μαρτυριῶν καὶ τῶν ἀμυδρῶν παιδικῶν μου ἀναμνήσεων.

Γεγονὸς εἶναι πάντως γιὰ ὅποιον γνωρίζει καλὰ τὴν περιοχὴ πὼς τὸ κομμάτι αὐτὸ τῆς πλαγιᾶς μεταξὺ τῆς χαράδρας τοῦ Ἀσωποῦ στὰ δυτικὰ καὶ τῆς χαράδρας τῆς «Ταρνάρας» (βλ. σημ. 23) στ' ἀνατολικά παρέχει γιὰ πεζοὺς τὴ δυνατότητα ἀνόδου καὶ πρὸς Νότον πορείας. Ὁ κατσίκοδρομος «Μύλος Μανώλ(η) - Κοτρών(η) - Δοξαῖς» χρησιμοποιεῖται ἀκόμα σήμερα ἀπὸ τοὺς λίγους τσοπάνηδες τῆς περιοχῆς· στὴν κάθοδό του μπορεῖ κανεὶς νὰ σέρνει καὶ ξεφόρτωτα γαῖδουρομούλαρα, ὅχι ὅμως καὶ στὴν ἀνοδό του· στὰ παιδικὰ μου χρόνια τὸν ἀνεβοκατέβηκα ὁ ἴδιος πολλὰς φορὲς κυρίως ποδαροδρομώντας γιὰ τὴ Λαμία ἢ ἀπὸ τὴ Λαμία γιὰ τὸ χωριό.

Στρατηγικὰ δὲν μποροῦσε νὰ μείνει ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἀφύλακτη. Ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ πιδ ἄπειρο στρατιωτικὸ μάτι θᾶταν ἀπίθανο νὰ μὴ διαπιστώσει σὲ ἐπιτόπια «ἀναγνώριση ἐδάφους» τὴν ἀνάγκη αὐτή. Ἄν διαπιστωθοῦν οἱ πληροφορίες, τότε ἴσως μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι τεῖχος —ἔστω καὶ τμηματικὰ— ἔφραζε τὰ διαβατὰ σημεῖα τῆς πλαγιᾶς ἀπὸ τὴ χαράδρα τοῦ Ἀσωποῦ στὰ δυτικὰ μέχρι τὴ χαράδρα τῆς «Ταρνάρας» στ' ἀνατολικά· μετὰ τὴν «Ταρνάρα» καὶ μὲ λοξὴ νοτιοανατολικὴ κατεύθυνση μέχρι τὸ τεῖχος τῆς «Φυλακῆς» ὑπάρχει γεωφυσικὸς φραγμός, δηλ. ἀπρόσβατη ἐδαφικὴ διαμόρφωση. Ὁ λιθόστρωτος δρόμος τῆς «Σκάλας/Ἀσκάλας» (βλ. σημ. 17) φαίνεται πὼς εἶναι κατασκευάσμα τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας.

Αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ σημαίνει πὼς στὴν περιοχὴ τῆς «Φυλακῆς» ὑπῆρχε ἂν μὴ ἡ πόλη «Μυροπώλης» τοῦ Προκοπίου, ὅπως ὑποθέτει ὁ J. Koder στὴν TIB²⁷, ὅμως κάποια ἄλλη ἐγκρατάσταση, ἔστω κτίσματα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς πιθανῶς μόνιμης²⁸ ἢ καὶ περιστασιακῆς ἀκόμη φρουρᾶς τοῦ τεύχους. Ἐδῶ,

ραμιδιῶν. Τὸ ἱστορικὸ ἀνυποψίαστο τότε παιδικό μου μάτι καὶ ἡ ὑπερένταση ποὺ προκαλοῦσε τὸ καταστροφικὸ γεγονός τῆς πυρκαγιᾶς μ' ἔκανε νὰ μὴ δώσω σημασία καὶ νὰ ξεχάσω παντελῶς αὐτὴ μου τὴν παρατήρηση.

27. Σελίδες 223 καὶ 274. Ἄλλοι τοποθετοῦν τὸν «Μυροπώλη» κοντὰ στὰ «Κάτω Δυὸ Βουνά» (βλ. σημ. 9).

28. Γιὰ τὸ τεῖχος στίς Θερμοπύλες ἔχουμε τὴν πληροφορίαν τοῦ Προκοπίου ποὺ μᾶς λέει πὼς στὴν ἐποχὴ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ μόνιμη φρουρὰ δύναμης δύο χιλιάδων στρατιωτῶν· νὰ τὸ σχετικὸ κομμάτι ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Προκοπίου: «Τοῦ ἐν Θερμοπύλαις φυλακτῆριου οἱ τὰ ἐκείνη γεωργοῦντες χωρία ἐκ παλαιοῦ ἐπεμελοῦντο, ἐκ περιτροπῆς τε τὸ ἐνταῦθα τεῖχος ἐφύλασσον, ἥνλικα δὲ ἐφοδος βαρβάρων τινῶν ὡς ἐπισκῆψει ἐς τὴν Πελοπόννησον ἐπίδοξος ἦν. ἀλλ' ἐνταῦθα γενόμενος τότε Ἀλέξανδρος οὗτος προνοεῖν Πελοποννησίων σκηπτόμενος οὐκ ἔφθ γεωργοῖς τὸ ταῦτη φυλακτῆριον ἐπιτρέψειν.

καὶ συγκεκριμένα στὸν «Ἀη-Γιάννη» καὶ «Ἀη-Νικόλα», θὰ μπορούσαν οἱ Ἀρχαιολόγοι νὰ σκάσουν χωρὶς δυσκολίες λόγῳ τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἐδάφους καὶ νὰ ἐντοπίσουν ἴσως καὶ ἀπομεινάρια θεμελιώσεων ἰσόδομων κατασκευῶν. Ἀπὸ τὴν κορυφογραμμὴ τῆς «Φυλακῆς» καὶ τὸ «φρύδι» τοῦ «Ἀη-Γιάννη» ἔχει κανεὶς ἀπρόσκοπτη ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ κτίσμα τοῦ «Ἀη-Λιά» (βλ. Εἰκ. 1) ποὺ βρίσκεται σὲ λόφο/ὑψώμα στὸ ἀριστερὸ χεῖλος τῆς βαθειᾶς χαράδρας τῆς «Βοτανιάς»²⁹, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ἀνατολικότερη στροφή τοῦ παλαιοῦ αὐτοκινητοδρόμου Λαμίας-Ἀθηνῶν. Στὴν κορυφὴ αὐτοῦ τοῦ λόφου, ποὺ δεσπόζει τῆς περιοχῆς, ἀνακαλύφθηκε κατὰ τίς ὁχυρωματικὲς ἐργασίες γιὰ τὸν Ἑλληνο-Τουρκικὸ Πόλεμο τοῦ 1897 ἰσόδομο κτίσμα Φυλακίου/Παρατηρητηρίου Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς³⁰. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ κάνει πιθανὴν τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ Παρατηρητήριον προφυλακῆς κοντὰ στὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ· ἡ ὑπαρξὴ κύριας ὁχυρωματικῆς γραμμῆς ἀναχαίτισης στὸ ὕψος «Φυλακῆ» - «Ἀη-Γιάννη» - «Κρυόβρυση» εἶναι ὅχι ἀπλῶς πιθανή, ἀλλὰ λογικὴ προέκταση ἀμυντικῆς σκέψης.

Στὸ Β' Παγκόσμιον Πόλεμον ἡ «ἀμυντικὴ γραμμὴ Θερμοπυλῶν» ποὺ συνέστησαν οἱ Βρεττανοὶ καὶ Νεοζηλανδοὶ πρὸς ἀναχαίτιση τῶν Γερμανῶν ἐκτεινόταν ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Λουτρῶν μέχρι τὴ δυτικότερη πρὸς τὴ χαράδρα τοῦ Ἀσωποῦ στροφή³¹ τοῦ αὐτοκινητοδρόμου στὴ βόρεια πλαγὰ τοῦ Καλλιδρόμου. Αὐτὸ ὑποχρέωσε τοὺς Γερμανοὺς σὲ ὑπερκεραστικὴ-κυκλωτικὴ ἐνέργεια³² ὀρειβατικὴ Μονάδα Αὐστριακῶν (Edelweiss) ἀκολου-

στρατιώτας οὖν ἐνταῦθα εἰς δισχιλίους καταστησάμενος οὐκ ἐκ τοῦ δημοσίου χορηγεῖσθαι σφίσι τὰς συντάξεις διώρισην, ἀλλὰ τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι πασῶν πόλεων τὰ τε πολιτικὰ καὶ θεωρητικὰ ξύμπαντα χρήματα ἐς τὸ δημόσιον ἐπὶ τῷ προσχήματι τούτῳ μετῆνεγκεν, ἐφ' ᾧ ἐνθένδε οἱ στρατιῶται οὗτοι σιτίζοντο, καὶ ἀπ' αὐτοῦ, ἐν τε τῇ ἄλλῃ πάσῃ Ἑλλάδι καὶ οὐχ ἥμισα ἐν Ἀθήναις αὐταῖς οὔτε τις ἐν δημοσίῳ οἰκοδομίᾳ ἀνενεώθη οὔτε ἄλλο ἀγαθὸν οἶόν τε ἦν γίνεσθαι. Ἰουστινιανὸς μέντοι τὰ τῆδε διωκημένα τῷ Ψαλιδίῳ οὐδεμιᾷ μελλήσει ἐπέρρωσε» [Προκοπίου, Ἀνέκδοτα XXVI, 31-34, ed. J. Haury-Add. et corr. G. Wirth, τόμος 4, σσ. 163-164· σχετικὴ βιβλιογραφία γύρω ἀπ' τὸ περιγραφόμενον ἐδῶ γεγονὸς βλ. πρόχειρα στὸ Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, hrsg. von J. Ferluga u.a., Serie B, II, 5 (1983) 136-137 s.v. Ἀλέξανδρος {3}].

29. Βλ. σημ. 6.

30. Βλ. Bulletin de Correspondance Hellénique/Δελτίον Ἑλληνικῆς Ἀλληλογραφίας 21 (1897) 151-152.

31. Στους ντόπιους γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα «Φουρνέλο».

32. Μιὰ δευτέρη κυκλωτικὴ προσπάθεια τῶν Γερμανῶν ἔγινε ἀκριβῶς στὶς Θερμοπύλες (25.4.1941), μιὰ καὶ ἡ μεταπικὴ ἐπίθεση στὸ Στενὸ τῶν Λουτρῶν εἶχε καθηλωθεῖ ἀπὸ τὴ μεγάλη δύναμη πυρὸς τῆς μὲ βαρεῖα πυροβόλα ἐφοδιασμένης ἀμυντικῆς τῶν Ἀγγλων γραμμῆς· τὸ δρομολόγιον τῆς ὑπερκεραστικῆς αὐτῆς ἐνέργειας περιγράφεται ὡς ἐξῆς: Κουτσέκι-Μονὴ Παναγίας-Παλιοδρακοσπηλιὰ-Σουβάλα-Μενδενίτσα-Κόμιννα-Κόκος-Τρίκορφο. Ἡ Βερολινέζικη Εἰκονογραφημένη Ἐφημερίδα/Berliner Illustrierte Zeitung τῆς 26.6.1941 (Ἀριθ. 26, σ. 693) δημοσίευσε λεπτομερὲς σχεδιάγραμμα τοῦ ἐλιγμοῦ αὐτοῦ μὲ σύντομο ἀλλὰ πύρινο —σίγουρα ὅχι στὸ πεδίο τῆς μάχης ἀλλὰ σὲ κάποιο Γρα-

θηκε τὸ δρομολόγιο «Γοργοπόταμος-Δυὸ Βουνά-Παύλιανη-Γαρδικάκι/Οἶτη-Πουρναράκι» μὲ στόχο τὴν ἀποκοπὴ τοῦ δρομολογίου ὀπισθοχώρησης/σύμπτυξης τῶν Βρεττανικῶν Δυνάμεων. Αὐτὸ πάλι ἐξανάγκασε τοὺς Βρεττανοὺς σὲ ἐγκατάλειψη τῆς ἀμυντικῆς γραμμῆς Θερμοπυλῶν καὶ ἐσπευσμένη ὀπισθοχώρησή τους στὴν περιοχὴ Θηβῶν.

φεῖο τοῦ Βερολίνου γραμμένο— κείμενο στρατιωτικῆς ἀνταπόκρισης ὑπὸ τὸν τίτλο «Die Thermopylenschlacht» (Ἡ Μάχη τῶν Θερμοπυλῶν). Γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου στὴν περιοχὴ βλ. *A. Philippson-E. Kirsten*, Die griechischen Landschaften, Frankfurt am Main, I, 1 (1950) 254, I, 2 (1951) 338, ὑπόσημ. 2 καὶ σ. 710, ὑπόσημ. 3· *A. Buchner*, Der deutsche Griechenland-Feldzug. Operationen der 12. Armee 1941 (Die Wehrmacht im Kampf, 14), Heidelberg 1957, σσ. 183-186 καὶ Σχεδιάγραμμα 14· *E. A. Ζαμάνον*, Θερμοπύλαι ὑπὸ τὸ φῶς ἱστορικῆς ἐρεῦνης, Ἀθήναι 1976, σ. 107, ὑπόσημ. 1.

«PHYLAKĒ»
ZUR BYZANTINISCHEN SPERRMAUER BEI ELEUTHEROCHORI
(LAMIA) UND IHRER UMGEBUNG

ATHANASIOS ALEX. FOURLAS/Münster (Westf.)

Dieser Aufsatz beschreibt detailliert die topographische Umgebung des Sperrmauerabschnitts in der Flur «Phylakē» bei Eleutherochori (Lamia). Dabei macht der Autor —ein gebürtiger Eleutherochorites— reichlich Gebrauch von der in seinem Geburts- bzw. Heimatort verwendeten topographischen Nomenklatur der verschiedenen Lokalitäten und nimmt Bezug auf die strategische Wichtigkeit des Passes auch in der jüngeren und jüngsten Geschichte (II. Weltkrieg und Bürgerkrieg in Griechenland). Am besten lässt sich diese Beschreibung mit Hilfe der topographischen Karte von MacKay (s. Anm. 1 und 7) verfolgen, in der er vier Abschnitte der Sperrmauerkette zwischen den Thermopylen im Osten und der Asoposschlucht im Westen verzeichnet hat. Auf Grund von mündlichen Erzählungen und eigenen Kindheitserinnerungen spricht der Autor von der möglichen Existenz eines fünften Abschnitts dieser Sperrmauerkette nahe der Asoposschlucht; nach seinen Kenntnissen ist dies bisher von keinem anderen beschrieben oder erwähnt worden.

Für die genauere Datierung der Mauerreste sind die Archäologen gefordert; es ist vielleicht nicht auszuschliessen, dass abschnittsweise Mauerreste älteren und jüngeren Datums existieren.

**Ο ΟΡΟΣ «ΜΕΤΑCΗΕΙΣΙ» ΣΤΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΜΙΣΘΩΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗΣ ΚΡΗΤΗΣ**

ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ/Κρήτη

Σε έγγραφα τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας στὴν Κρήτη μαρτυρεῖται ὁ ὅρος *metacherisi*, *metacherissi*, *metagherissi*, *metachrisses*. Παραθέτω συνοπτικὰ τὸ περιεχόμενο τεσσάρων ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκδοθεῖ ἢ ἐπισημανθεῖ ἀπὸ γνωστούς μελετητὲς τῆς ἱστορίας τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης¹:

α) Ἡ Μαρκεζίνα, σύζυγος καὶ πληρεξούσιος τοῦ Ἰωάννη Baronci, σύμφωνα μὲ ἀστική ἀπόφαση (*sentenza civile*) καταχωρισμένη στὸ ἀρχεῖο τοῦ δούκα τῆς Κρήτης τῆς 22 Σεπτεμβρίου 1373, ὀφείλει νὰ δώσει στὸν Ντονᾶτο Κομητᾶ, πληρεξούσιο τοῦ Ἰωάννη Σκλάβου, τὸ ποσὸ τῶν 165 ὑπερπύρων. Τὸ ποσὸ αὐτὸ τῆς τὸ εἶχε παραχωρήσει ὁ Σκλάβος *pro metacherisi* τῶν καλλιεργητῶν ποὺ δούλευαν στὰ κτήματα τοῦ Baronci, τὰ ὁποῖα τοῦ εἶχε ἐκμισθώσει μὲ νοταριακὴ πράξη τῆς 21 Φεβρουαρίου 1367 (βεν. ἔτος) ἡ Felice Ghisi². Μὲ τὴν ἐπιστροφή τῶν χρημάτων, ὁ Ντονᾶτος θὰ ἐγκαταλείψει τὰ κτήματα, τὰ ὁποῖα θὰ περιέλθουν στὴ δικαιοδοσία τῆς Μαρκεζίνας. Ἄν, ὅμως, τὸ ποσὸ δὲν καταβληθεῖ ὡς τὸν προσεχὴ Μάρτιο, ὁ Σκλάβος θὰ κρατήσει τὰ χωράφια καὶ ἡ Μαρκεζίνα, μετὰ τὴ συγκομιδὴ τῶν καρπῶν, δὲν θὰ ἔχει δι-

1. Σημειῶνω ὅσα ἔγγραφα μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω. Ἀσφαλῶς δὲν πρέπει νὰ εἶναι τὰ μόνα, στὰ ὁποῖα μνημονεύεται ὁ ὅρος.

2. Σύμφωνα μὲ νοταριακὴ πράξη τῆς 21 Φεβρουαρίου 1367 (βεν. ἔτος), ἡ Felice Ghisi καὶ ὁ Ἰωάννης Σκλάβος εἶχαν δανειστεῖ ἀπὸ τὸν Ἑβραῖο Jostef Angura 1220 ὑπέρ-
πυρα, γιὰ νὰ ἐξοφλήσουν τὰ χρέη τοῦ Ἰωάννη Baronci (*Elisabeth Santschi*, *Régestes des Arrêts Civils et des Mémoires* (1363-1399) des archives du duc de Crète, Βενετία 1976, σελ. 69, ἀρ. 272). Ἡ ἐκμίσθωση τῶν κτημάτων τοῦ Baronci ἀπὸ τὴ Felice ἔγινε ἐναντὶ αὐτῆς τῆς ὀφειλῆς. Πρόκειται γιὰ παροχὴ ἀκινήτου ἐνεχύρου ποὺ δίνεται κατ' ἀντίληψιν. Οἱ καρποὶ δηλ. τοῦ ἀκινήτου ποὺ παρέχεται σὲ ἐνέχυρο παραμένουν στὸν δανειστὴ ἀντὶ τόκου (πρβλ. Νεαρά Μανουὴλ Κομνηνοῦ, *Jus Graecoromanum*, τόμ. 1, σελ. 393-394. - Κ. Ἀρμενοπούλου, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἑξάβιβλος*, ἐπιμ. Κ. Γ. Πιτσάκη, Ἀθήνα 1971, σελ. 112. - ἹΚῶδιξ πολιτικὸς τοῦ πριγκιπάτου τῆς Μολδαβίας, *Jus Graecoromanum*, τόμ. 8, σελ. 387). Συμβάσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους μᾶς εἶναι γνωστὲς μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Ἀρετίου τοῦ 17 αἰ. (Στ. Ξανθουδίδου, *Κρητικὰ συμβόλαια ἐκ τῆς Ἑνετοκρατίας*, «Χριστιανικὴ Κρήτη» 1 (1912), 313). Μνημονεύονται ὡς ἰσχυρομέντα ἀγάλτερ, ἐγάλτερ ἢ εἰς μόδον ἀγάλτερ, ἀπὸ τὸ βεν. ρῆμα *galder* ποὺ σημαίνει νέμομαι, καρποῦμαι (βλ. Δ. Μανίν, *Περὶ τῆς ἀστικῆς, ἐμπορικῆς καὶ ποινικῆς τῶν Ἑνετῶν νομοθεσίας*, μετάφρ. Μ. Στ. Ἰδρωμένου, Κέρκυρα 1889, σελ. 60). Ὁ Σκλάβος εἶχε τὴ νομὴ καὶ ἐπικαρπία τῆς γῆς ποὺ ἀνῆκε στὸν Baronci καὶ εἶχε καταβάλει τὸ ποσὸ γιὰ τὴ *metacherisi* ἐν ὀνόματι τῆς Μαρκεζίνας, συζύγου τοῦ Baronci.

καίωμα νὰ τὰ πάρει, παρὰ μόνον ὅταν ἐξοφλήσει τὰ χρήματα³.

β) Σὲ ἀπόφαση διαιτητῶν τῆς 16 Σεπτεμβρίου 1390, σχετική μὲ τὴν ἐπίλυση κληρονομικῶν διαφορῶν, ὁρίζεται ὅτι οἱ *debitores de metacherissi, terciariis, mutuo et aliter qualiter semper dare debentes...* θὰ διευθετοῦν τὶς ὑποθέσεις τους μὲ τὴ Μαρούλα, κόρη τοῦ ποτὲ Marculinus Mudacio⁴.

γ) Ὁ Νικόλαος Truno, σύμφωνα μὲ καταχώριση (*memoriale*) τοῦ ἀρχείου τοῦ δούκα τῆς Κρήτης τῆς 23 Ἰουλίου 1394, ὀφείλει νὰ ἐπιστρέψει στὴ Μαρία Κυριακοπούλινα ἢ στὸν γιό της τὰ 2/3 ἀπὸ τὴ σοδεῖα (σιτάρι καὶ κριθάρι) τῆς μισῆς βουδέας ποὺ τῆς εἶχε παραχωρήσει, γιατί ἡ τελευταία δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ δουλεύει σ' αὐτὸ τὸ κτῆμα. Ἡ Κυριακοπούλινα μὲ τὴ σειρά της θὰ τοῦ ἐπιστρέψει τὰ 5 ὑπέρπυρα ποὺ εἶχε λάβει *pro metacherissi* τῆς μισῆς βουδέας (*medie buyne*)⁵.

δ) Σὲ δικαστική ἀπόφαση τῆς 14 Μαρτίου 1402 ποὺ ἀναφέρεται σὲ διαφορὰ μεταξὺ τῆς Φιλίππας, χήρας τοῦ Νικολάου Dandolo, καὶ τοῦ Ἰωάννη Mudacio, οἱ ὁποῖοι διεκδικοῦν τὴν κατοχὴ ἐνὸς φεούδου, σημειώνεται ὅτι ἡ Φιλίππα κατεῖχε συνεχῶς τὸ φέουδο, ὅπως ὑποδηλώνει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἔδινε *metachrisses* καὶ συνέλεγε τοὺς καρπούς⁶.

Δύο ἐρωτήματα γεννᾷ ὁ ἄγνωστος αὐτὸς ὅρος ποὺ σώζεται μὲ τὴν ἑλληνική του μορφή σὲ βενετικά ἔγγραφα τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰ.: α) Ποιὰ εἶναι ἡ ἑλληνική λέξη ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸν τύπο *metacherissi, metachrisses*, καὶ β) ποιὰ εἶναι ἡ σημασία τοῦ ὅρου.

Ἀμεση ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν δίνουν οἱ πηγές ποὺ σχολιάστηκαν πρὶν πάνω. Μὲ σημασία ποὺ νὰ συνδέεται πρὸς αὐτὰ τὰ ἔγγραφα ὁ ὅρος δὲν ὑπάρχει σὲ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ λεξικά τῆς μεσαιωνικῆς γλώσσας (Du Cange, Niermeyer, Σοφοκλῆς, Κριαρᾶς), τῆς βενετικῆς διαλέκτου (Boerio) ἢ τοῦ κρητικοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος (Πάγκαλος)⁷. δὲν μνημονεύε-

3. A.D.C., *Sentenze Civili*, quaderno 5, registro 2 (1373, 22 Σεπτεμβρίου): *Santschi*, *Régestes*, σελ. 74, ἀρ. 291 (*Maria relicta Johannis Baronci*: νὰ διορθωθεῖ *Maria uxor Johannis Baronci*).

4. A. F. Van Gemert, 'Ὁ Στέφανος Σαχλίκης καὶ ἡ ἐποχή του, «Θησαυρίσματα» 17 (1980) 110.

5. A.D.C., *Memoriali*, busta 29 bis 23 (1394, 23 Ἰουλίου): *Santschi*, *Régestes*, σελ. 343, ἀρ. 1594 (*Marie et eius filio*: νὰ διορθωθεῖ *Marie seu eius filio*).

6. M. I. Μανούσκα, Νέα ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα περὶ τοῦ Κρητὸς ποιητοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα (σειρὰ δευτέρα: 1386-1420), «Κρητικά Χρονικά» 12 (1958) 420.

7. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis...*, φωτοτυπική ἐπανάκδ. Graz 1958. - Τοῦ ἰδίου, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, φωτοτυπική ἐπανάκδ. Graz 1954. - J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leyden 1976. - E. A. *Sophocles*, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods from B.C. 146 to A.D. 1100*, τόμ. 1-2, Νέα Ὑόρκη 1887. - G. Boerio, *Dizionario del dialetto*

ται, έξάλλου, ούτε στο έπίσης γνωστό έργο του Cortelazzo, όπου έχουν συγκεντρωθεΐ όροι και λέξεις που δανείστηκε από την έλληνική γλώσσα ή βενετική⁸. ‘Η ίδια ή λέξη, όπως έμφανίζεται γραμμένη από το χέρι κάποιων Βενετών νοταρίων ή γραφών, οι όποιοι τη μετέφεραν στα έγγραφα, αποδίδοντάς την άπλως με φωνητική γραφή, παρουσιάζει δυσχέρειες και περιπλέκει άντί να διευκολύνει τὰ πράγματα. Είηαι «μεταχείρισις» ή «μετάχρησις»⁹;

Μιά σειρά άγροτικών μισθώσεων, καταχωρισμένων στις πράξεις του Βενετού νοταρίου τής Κρήτης Marco de Ugolinis, τών έτών 1419-1426¹⁰, επιτρέπουν όρισμένες διασαφήσεις και οδηγούν με τις ειδήσεις που περιέχουν σε άσφαλή συμπεράσματα ως προς την κατανόηση τής σημασίας του όρου.

Τὰ συμβαλλόμενα μέρη στις άγροτικές αυτές μισθώσεις είναι από τη μιὰ μεριά οι γαιοκτήμονες, έκμισθωτές τής γής, και από την άλλη οι χωρικοί, καλλιεργητές. ‘Η γή, μισή, μία ή μιάμιση βουδέα (*bovina*, ζευγαρά)¹¹, παραχωρεΐται στον καλλιεργητή για χρονικό διάστημα 4 ή 5 έτών, σύμφωνα με τον θεσμό τής έπίμορτης καλλιέργειας, δηλ. ως τριτάρική¹². Στην πραγματικότητα, όμως, ο όρος *terzaria* (έντριτεια) που αναφέρεται στα έγγραφα δέν σήμαινε το τρίτο τής παραγωγής, αλλά το ένοίκιο που ζητούσε ο φεουδάρχης από τον χωρικό¹³. Το ένοίκιο για τη μισή βουδέα ήταν συνήθως 10 μουζούρια σιτάρι και 2½ μουζούρια κριθάρι. Τις περισσότερες φορές ο χωρικός αναλάμβανε την ύποχρέωση να μεταφέρει με δικά του έξοδα τη συγκομιδή στο σπίτι του γαιοκτήμονα· όρίζόταν μάλιστα χρηματική ποινή στην περίπτωση που δέν θα την παρέδιδε έγκαιρώς¹⁴. Συχνά, στους όρους τής συμφωνίας περιλαμβάνεται ή ύποχρέωση του μισθωτή να διαμένει με την οίκογένειά του στον τόπο,

veneziano, β’ έκδ., Βενετία 1856. - Γ. Ε. Παγκάλου, Περί του γλωσσικού ιδιώματος τής Κρήτης, τόμ. 1-6, ‘Αθήνα 1955-1971. ‘Ο κ. Έμμ. Κριαράς, τον όποιο εύχαριστώ θερμά και από εδώ, είχε την καλωσύνη να με πληροφορήσει ότι ο όρος (πάντοτε με σημασία σχετική προς τὰ έγγραφα που μάς ενδιαφέρουν) δέν έχει καταχωριστεί στους υπό έκδοση τόμους του Λεξικού τής μεσαιωνικής έλληνικής δημώδους γραμματείας.

8. M. Cortelazzo, L’influsso linguistico greco a Venezia, Bologna 1970.

9. ‘Αφού διαπιστώνει ότι ο όρος είναι άγνωστος, ο κ. Μανούσκακς (δ.π., σελ. 422) θέτει πρώτος το έρώτημα, αν ή λέξη είναι *μεταχείρισις* ή *μετάχρησις*.

10. A.S.V., *Notai di Candia*, busta 279 (Marco de Ugolinis).

11. Για τη σημασία του όρου βουδέα ή ζευγαρά βλ. Ξανθουδίδου, Κρητικά συμβόλαια, σελ. 320, 327. - Τοῦ ίδιου, ‘Η Ένετοκρατία έν Κρήτη και οι κατά τών Ένετών άγώνες τών Κρητών, ‘Αθήνα 1939, σελ. 164.

12. ‘Ο τύπος τής έγγραφης συμφωνίας είναι ο ακόλουθος: ... *promito tibi ... et tuis heredibus tenere et laborare a te bovinam ... de loco tui casalis ... Et pro eius tarzaria debeo tibi dare annuatim ... mensuras ...*

13. Βλ. Ι. Γ. Γιαννοπούλου, ‘Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571), ‘Αθήνα 1978, σελ. 51-52.

14. Βλ. πιδ κάτω, την άγροτική μίσθωση, άρ. 3, καθώς και την άγροτική μίσθωση τής 12 Σεπτεμβρίου 1419 (νοτάριος Marco de Ugolinis), σύμφωνα με την όποια ο Γεώργιος

όπου βρίσκεται ή βουδέα¹⁵, κι ακόμη ή ύποχρέωση νά προσφέρει κάθε χρόνο στόν γαιοκτήμονα κανίσκια και άγγαρείες, σύμφωνα με τίς τοπικές συνήθειες¹⁶. Σέ πολλές, επίσης, συμβάσεις έμφανίζεται ό καλλιεργητής νά παίρνει από τόν γαιοκτήμονα δάνειο (*mutuo*), τó όποιο όφειλε νά έξοφλήσει σέ χρόνο πού καθοριζόταν στό συμβόλαιο. Στίς περιπτώσεις πού τó δάνειο δέν έπιστρεφόταν έμπρόθεσμα, οί ποινικές ρήτρες ήταν ιδιαίτερα βαρείες¹⁷.

Κι έρχόμαστε τώρα στόν όρο πού μās άπασχολεί. *Et pro metagheriss i s s i*, δηλώνει ό καλλιεργητής στην έγγραφη συμφωνία με τόν γαιοκτήμονα, *habui a te yperpera ... qua teneor tibi solvere, quando tibi refutare debebo bovinam suprascriptam, quam tibi refutare non possim, nisi primo tibi solvam dicta yperpera...*¹⁸. Παρέχει δηλ. ό φεουδάρχης στόν καλλιεργητή για *metagherissi* ένα χρηματικό ποσό, τó όποιο ό καλλιεργητής ήταν ύποχρεωμένος νά τού τó έπιστρέψει, στην περίπτωση πού θά έγκατέλειπε τή γή πρίν από τή λήξη τού συμβολαίου.

Αν λάβουμε ύπόψη ότι οί άγροτικές μισθώσεις, στίς όποιες περιλαμβάνεται ό όρος αυτός, συνάπτονται άδιακρίτως σέ διάφορους μήνες τού χρόνου (λ.χ. τόν Άπρίλιο, τόν Ίανουάριο, τόν Φεβρουάριο, τόν Δεκέμβριο, τόν Αύγουστο), αλλά ό χρόνος μίσθωσης ύπολογίζεται ότι αρχίζει από τήν καλλιεργητική περίοδο, με ύποχρέωση από τήν πλευρά τού καλλιεργητή νά καταβάλλει τήν πρώτη δόση από τά παραγόμενα προϊόντα κατά τήν περίοδο τού άλωνισμού τού έπόμενου χρόνου¹⁹, καταλήγουμε στό συμπέρασμα ότι τó χρη-

Μαρκιανός άναλαμβάνει νά μεταφέρει με δικά του έξοδα τή συγκομιδή στό σπίτι τού γαιοκτήμονα Κάρλου Trivisano, με τήν ύποχρέωση νά καταβάλλει ως ποινική ρήτρα 2 grossi για κάθε μουζούρι πού δέν θά παραδιδόταν έγκαίρως (...*teneor conducere domum tuam sitam in casale suprascripto meis expensis sub pena grossorum II pro qualibet mensura non soluta nec conducta ad suum tempus et in quolibet anno*).

15. Βλ. πιδ κάτω, τίς άγροτικές μισθώσεις, άρ. 2 και 5· πρβλ. επίσης τή συμβολαιογραφική πράξη τού νοταρίου Marco de Ugolinis τής 12 Σεπτεμβρίου 1419, σύμφωνα με τήν όποία ό Κάρλος Trivisano παραχωρεί στόν Γεώργιο Μαρκιανό έκταση γής (μήκους 4 passum και πλάτους 2¹/₂) στό χωριό Καλαμίτσι, για νά κτίσει με δικά του έξοδα σπίτι. Ό Μαρκιανός θά έχει τήν επικαρπία τού σπιτιού για χρονικό διάστημα όκτώ έτών, μετά τήν παρέλευση τού όποίου τó σπίτι θά άποδοθεί στόν Trivisano. Τήν ίδια άκριβώς ήμέρα, ό Trivisano, με άλλο συμφωνητικό (βλ. πιδ πάνω, σημ. 14), εκμιοθώνει στόν Γεώργιο Μαρκιανό μισή βουδέα στό χωριό Καλαμίτσι για χρονικό διάστημα τριών έτών.

16. Βλ. πιδ κάτω, άγροτικές μισθώσεις, άρ. 5, 6. Για παρόμοιες ύποχρεώσεις κατά τή βυζαντινή περίοδο βλ. Ν. Οικονομίδη, Οί βυζαντινοί δουλοπάροικοι, «Σύμμεικτα» 5 (1983) 300 και Ι. Καραγιαννοπούλου, Συμβολή στην άγροτική ιστορία τού μεταγενέστερου Βυζαντινού Κράτους, «Έπιστημονική Έπετηρίδα τής Φιλοσοφικής Σχολής τού Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» 21 (1983) 183-184, 188.

17. Βλ. πιδ κάτω, άγροτικές μισθώσεις, άρ. 1, 3, 4.

18. Η φρασολογία είναι στερεότυπη σέ όλες τίς άγροτικές μισθώσεις.

19. Βλ. πιδ κάτω, άγροτικές μισθώσεις.

ματικό ποσὸ πού παρείχε ὁ ἰδιοκτήτης στὸν καλλιεργητὴ προοριζόταν γιὰ τὶς γεωργικὲς ἐργασίες, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦσαν τὴν περιποίηση τοῦ ἐδάφους, τὴν προπαρασκευὴ τοῦ γιὰ νὰ δεχθεῖ τὸν σπόρο, τὴ διατήρηση καὶ βελτίωση τῶν εὐνοϊκῶν φυσικῶν τοῦ ἰδιοτήτων (καθαρισμός, ἀραίωση, σβάρνισμα, καταστροφή ζιζανίων, ξεχορτάρισμα κ.ἄ.). Δὲν ἀποκλείεται ὁ καλλιεργητὴς νὰ ἀγόραζε μὲ τὰ χρήματα αὐτὰ καὶ διάφορα γεωργικὰ ἐργαλεῖα. Τὸ ποσὸ καθορίζεται, ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκταση τῆς γῆς πού παραχωρεῖται: 5 ὑπέρπυρα γιὰ τὴ μισὴ βουδέα, 10 ὑπέρπυρα γιὰ τὴ μία βουδέα. Στίς περιπτώσεις πού ἡ γῆ εἶναι χέρσα (*terra vacua*), τὸ ποσὸ πού χορηγεῖται ὡς *metacherissi* εἶναι μεγαλύτερο: 7 ὑπέρπυρα γιὰ τὴ μισὴ βουδέα, 20 ὑπέρπυρα γιὰ τὴ μιὰμισση βουδέα²⁰. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ ἰδιοκτήτης τῆς βουδέας παραχωρεῖ στὸν καλλιεργητὴ τὴ γῆ, τοῦ πληρώνει προκαταβολικὰ γιὰ ὅλο τὸ χρονικὸ διάστημα πού ἴσχυε ἡ μίσθωση τὴν ἐργασία, τὴν ὁποία ὀφείλει νὰ προσφέρει, προκειμένου νὰ καρπίσει τὴ γῆ, καὶ μετὰ μοιράζεται μαζί του κάθε χρόνο τοὺς καρπούς ($\frac{2}{3}$ στὸν γαιοκτήμονα, $\frac{1}{3}$ στὸν καλλιεργητὴ)²¹. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ καλλιεργητὴς πληρωνόταν, γιὰ νὰ προετοιμάσει καλὰ τὴ γῆ πού θὰ τοῦ ἔδινε τὸν καρπὸ, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ ἰδιοκτήτης ἐξασφάλιζε τὴν πρόσδεση τοῦ καλλιεργητῆ στὰ χωράφια του, ἀποβλέποντας στὴν ἀδιάκοπη ἐκμετάλλευσή τους. Ἡ *metacherissi* χρησίμευε στὸν γαιοκτήμονα ὡς ἀσφάλεια. Γιατί, στὴν περίπτωση πού ὁ γεωργὸς ἐγκατέλειπε τὴ γῆ πρὶν ἀπὸ τὴ λήξη τοῦ συμφωνητικοῦ, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἐπιστρέψει στὸν ἐκμισθωτὴ τὸ ποσὸ πού εἶχε λάβει²². Ἐρμηνεύοντας, ἔτσι, τὸν ὅρο, κατανοοῦμε ἐπακριβῶς τὸ περιεχόμενο τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ ἔγγραφα πού ἀριθμῆσαμε στὴν ἀρχή, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴ *metacherisi certis cultoribus, qui debebant laborare et seminare in locis...*²³.

Ποιά, ὅμως, εἶναι ἡ ἐλληνικὴ λέξη πού ἀποδίδεται στὰ βενετικὰ ἔγγραφα ὡς *metacherissi* ἢ ὡς *metachrisses* (στὸν πληθυντικὸ); Στὸν Θησαυρὸ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου ἡ λέξη *μεταχειρίσις* ἀναφέρεται ὡς συνώνυμη τῆς λέξης *ἐργασία*²⁴. Ἐπομένως *μεταχειρίσις* ἦταν τὰ ἐργατικά

20. Βλ. πιδό κάτω, ἀγροτικές μισθώσεις, ἀρ. 5, 6.

21. Βλ. πιδό πάνω, σελ. 1138, ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ ἐγγράφου, ὁ Truno ὀφείλει νὰ ἐπιστρέψει στὴν Κυριακοπούλινά τὰ $\frac{2}{3}$ ἀπὸ τὴ σοδειὰ τῆς μισῆς βουδέας πού τῆς εἶχε ἐκμισθώσει.

22. Γιὰ τὰ προβλήματα πού συνδέονται μὲ τὴν πρόσδεση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὴ γῆ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ βλ. I. Καραγιαννοπούλου, Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς προσδέσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὴ γῆ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν» 21 (1982) = Ἀφιέρωμα στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Ἀντ. Ν. Δαμασκηνίδη, σελ. 963-970.

23. A.D.G., *Sentenze Civili*, quaderno 5, registro 2 (1373, 22 Σεπτεμβρίου): *Santschi*, *Régestes* (δ.π., σημ. 3).

24. Θησαυρὸς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, *Thesaurus graecae linguae ab H. Stephano*, φωτοτυπικὴ ἐπανάκδ. Graz 1954, λ.

πού κατέβαλλε ὁ ιδιοκτήτης τῆς γῆς, γιὰ τὴν ἐργασία πού ἀναλάμβαναν νὰ κάνουν οἱ γεωργοὶ μὲ σκοπὸ τὴ χρῆση τοῦ μέσου παραγωγῆς, δηλ. τῶν χωραφιῶν, στὰ ὁποῖα δούλευαν, ἐκμισθώνοντάς τα ἀπὸ τοὺς γαιοκτῆμονες. Ὁ ὅρος, ὡστόσο, μαρτυρεῖται, ὅπως εἶδαμε πιὸ πάνω, καὶ ὡς *metachrisses* (μὲ τὴ συνηθισμένη στὸ κρητικὸ ἰδίωμα κατάληξη -ες τοῦ πληθυντικοῦ). Ἡ λέξη «μετάχρησις» (ἡ ὁποία, ἄλλωστε, δὲν μνημονεύεται στὰ λεξικά) ἀποκλείεται, ἀφοῦ ἡ λ. *μεταχείρισις*, ὅπως ἀποδείχθηκε, ὅχι μόνο πρέπει νὰ εἶναι ἡ ὀρθή, ἀλλὰ καὶ σημασιολογικὰ ἀνταποκρίνεται ἄμεσα πρὸς τὰ ἔγγραφα πού μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἀρα δυὸ ὑποθέσεις μπορούμε νὰ κάνουμε ὡς πρὸς τὸν τύπο *metachrisses*: εἴτε πρόκειται γιὰ λανθασμένη ἀπόδοση, περίπτωση συνηθέστατη στὰ βενετικὰ νοταριακὰ ἔγγραφα, εἴτε πάλι, πρόκειται γιὰ τὴ λέξη *μεταχείρισις*, ἡ ὁποία πιθανότατα στὴν κρητικὴ διάλεκτο νὰ ἐμφανίζεται ὡς *μετάχ(ει)ρισις* (πληθ. *μετάχ(ει)ρισες*).

Ὁ ὅρος *μεταχείρισις* ἐπιβιώνει στὴν Κρήτη προφανῶς ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχή. Ὅμως, τὸ ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἔχει, ὅπως εἶναι γνωστὸ, δυστυχῶς, χαθεῖ καὶ κάθε ἐρευνητικὴ προσπάθεια γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ὅρου σὲ παλαιότερα κρητικὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα εἶναι ἀδύνατη. Γεγονός, πάντως, εἶναι, ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ, ὅτι τὸν ἑλληνικὸ αὐτὸν ὅρο τὸν παρέλαβαν οἱ Βενετοὶ ἀπὸ τοὺς ντόπιους καὶ ἀναγκάστηκαν, γιὰ νὰ γίνονται κατανοητοὶ ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ, νὰ τὸν χρησιμοποιοῦν τόσο στὰ δικαιοπρακτικὰ ὅσο καὶ στὰ ἄλλα ἔγγραφα πού συνέτασσαν οἱ τοπικὲς ἀρχεῖς τῆς μεγαλονήσου, μεταγράφοντάς τον ἀπλῶς φωνητικὰ στὴ γλώσσα τους.

ΟΙ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΜΙΣΘΩΣΕΙΣ

(Marco de Ugolinis, *Notai di Candia*, busta 279)

1. 1419, 28 Ἀπριλίου

Φεοῦδάρχης: Ἰωάννης Κορνάρους Βλάχος

Μισθωτῆς καλλιεργητῆς: Μανόλης Χαρακιώτης (*Gharachioti*),
κάτοικος Γληγοριᾶς (ἐπ. Πυργιώτισσας)

Ἐκταση γῆς: μία βουδέα

Τόπος: Μαγαρικάρει (ἐπ. Πυργιώτισσας)

Προηγούμενος μισθωτῆς: Ἐμμανουὴλ Σκόβος (*Scovo*)

Διάρκεια μίσθωσης: πέντε χρόνια, πέντε σοδεῖς

Ἐνοίκιο (ἐν τριτείᾳ): 10 μουζούρια σιτάρει καὶ 2½ μουζούρια κριθάρει πού θὰ καταβληθοῦν τὸ 1420 κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ἀλωνισμοῦ
(*tempore arearum super areis dicti loci*)²⁵, τὰ ὁποῖα ἀναλογοῦν στὴ μισή

25. Πρβλ. ἀνάλογο τύπο σὲ βυζαντινὰ συμβόλαια: κατὰ τὸν καιρὸ τοῦ ἀλωτοῦ

βουδέα πού ἤδη ἔχει ὁ μισθωτής (*ad presens habeo*): 20 μουζούρια σιτάρι καὶ 5 μουζούρια κριθάρι κάθε χρόνο, ἀπὸ τὴν ἐπόμενη περίοδο τοῦ ἀλωνισμού, πού ἀναλογοῦν σ' ὁλόκληρη τὴ βουδέα

Μεταχείριση: 10 ὑπέρπυρα

Ἄλλοι ὅροι: ὁ μισθωτής παίρνει δάνειο 12 ὑπερπύρων, τὸ ὁποῖο ὀφείλει νὰ ἐξοφλήσει κατὰ τὸν μῆνα Ἰούνιο στὸν Χάνδακα· ἐγγυητὲς ὀρίζει γιὰ ἓνα μῆνα τοὺς γιούς του, Γιάννη καὶ Γεώργιο

2. 1419, 28 Ἀπριλίου

Φεοδάρχη: Ἰωάννης Κορνάρος Βλάχος

Μισθωτὴς καλλιεργητής: Γεώργιος Χαρακιώτης, γιὸς τοῦ Μανόλη, κάτοικος Γληγοριάς

Ἐκταση γῆς: μισθὴ βουδέα

Τόπος: Μαγαρικάρι

Διάρκεια μίσθωσης: πέντε χρόνια, ἀπὸ τὴν ἀμέσως προσεχὴ καλλιεργητικὴ περίοδο (*a jaro²⁶ proximo venturo in antea usque ad annos quinque*), πέντε σοδειῆς

Ἐνοίκιο (ἐντριτεία): 10 μουζούρια σιτάρι καὶ 2½ μουζούρια κριθάρι κάθε χρόνο

Μεταχείριση: 5 ὑπέρπυρα

Ἄλλοι ὅροι: α) ὁ μισθωτής παίρνει δάνειο 8½ ὑπερπύρων, τὸ ὁποῖο ὀφείλει νὰ ἐξοφλήσει στὸν Χάνδακα· β) ὁ μισθωτής ὑποχρεοῦται νὰ ἔλθει νὰ κατοικήσει μὲ τὴν οἰκογένειά του στὸ χωριό· γ) ὁ φεοδάρχης ἀναλαμβάνει νὰ κτίσει γιὰ λογαριασμὸ τοῦ μισθωτῆ δύο σπίτια, κατάλληλα γιὰ

(Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, τόμ. 6, Παρίσι 1877 (φωτοτυπικὴ ἐπανάχδ. Ἀθήνα 1972), σελ. 622). - Ἡ λατινικὴ λέξη *area* σημαίνει ἄλωνι (P. G. W. Glare, Oxford Latin Dictionary, Ὁξφόρδη 1982, λ.).

26. Ἡ ἰταλικὴ λέξη *iaro* (ἐλλ. ἄρον, λατ. *iarum*, βεν. *aro*) σημαίνει βοτάνη, φιδόχορτο (βλ. C. Battisti-G. Alessio, Dizionario etimologico-italiano, Φλωρεντία 1966, λ. - Boerio, δ.π., λ.). Στὴν κατανόηση τῆς σημασίας τῆς, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ στοιχεῖα πού μνημονεύονται στίς ἀγροτικὲς μισθώσεις, μᾶς βοηθᾷ τὸ ἤδη γνωστὸ νοταριακὸ ἔγγραφο τῆς 12 Σεπτεμβρίου 1419 (βλ. σημ. 15). Σύμφωνα μὲ αὐτὸ ὁ Γεώργιος Μαρκανδὸς ὀφείλει νὰ προσφέρει στὸν ἰδιοκτῆτῃ τῆς γῆς, τὴν ὁποία εἶχε ἐνοικιάσει γιὰ νὰ κτίσει σπίτι, ἀντὶ ἐνοικίου ἀγγρατεία: *Et pro eius affectu teneris quolibet anno tempore j a r i vel d i v o l i laborar in meis territoriis de Calamici cum tuis bobiis uno die ad omnem meam requisitionem ...* Ἡ λέξη *divoli* συνδέεται μὲ τὸ ρῆμα *divellere* πού σημαίνει ἀποσπᾶ, ξεριζώνω (Glare, δ.π., λ.). Ἡ φράση, ἐπομένως, *tempore jari vel divoli* θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ: κατὰ τὴν περίοδο τοῦ βοτανίσματος, δηλ. κατὰ τὴν καλλιεργητικὴ περίοδο (βλ. γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ βοτανίσματος Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. 5, Ἀθήνα 1952, σελ. 270).

κατοικία (*duas domos convenientes pro habitacione mea*), ἐκεῖ ὅπου βρίσκονται καὶ τὰ ἄλλα σπίτια τοῦ χωριοῦ

3. 1420 (βεν. ἔτος 1419), 22 Ἰανουαρίου

Φεοῦδαρχης: Μιχαήλ Gradenigo, γιὸς τοῦ Πέτρου, κάτοικος Χάνδακα
Μισθωτὲς καλλιεργητὲς: Δομήνικος Caneto καὶ Ἑμμανουήλ
Cavalario, ἀπὸ τὸ χωριὸ Κάτω Μελέσες (ἐπ. Πεδιάδας)

Ἔκταση γῆς: μισὴ βουδέα

Τόπος: Ἰππόδρομος²⁷

Διάρκεια μίσθωσης: πέντε χρόνια, ἀπὸ τὴν ἀμέσως προσεχὴ καλλιεργητικὴ περίοδο, πέντε σοδειές

Ἐνοίκιο (ἐντριτεία): 15 μουζούρια σιτάρι καὶ 5 μουζούρια κριθάρι κάθε χρόνο· ὡς χρόνος καταβολῆς τῆς πρώτης σοδειᾶς ὀρίζεται ἡ περίοδος τοῦ ἀλωνισμοῦ τοῦ 1421, μὲ τὴν ὑποχρέωση ἀπὸ τὴ μεριά τοῦ μισθωτῆ νὰ καταβάλλει διπλὴ ποσότητα, στὴν περίπτωση ποὺ δὲν θὰ παρέδιδε ἐγκαίρως τὴ δόση (*sub pena dupli pro qualibet paga non soluta ad suum tempus*)

Μεταχείριση: 5 ὑέρπυρα

Ἄλλοι ὅροι: Ὁ μισθωτὴς παίρνει δάνειο 3 χρητικῶν ὑπερπύρων, τὸ ὁποῖο ὀφείλει νὰ ἐξοφλήσει κατὰ τὸν μῆνα Σεπτέμβριο στὸν Χάνδακα, μὲ τὴν ὑποχρέωση, στὴν περίπτωση ποὺ δὲν θὰ τὸ ἐπέστρεφε ἐμπρόθεσμα νὰ καταβάλλει κάθε χρόνο ποσοστὸ 20% ἐπὶ τοῦ ἐνοικίου (*sub pena xx^{ti} pro cento in anno in toto et parte de terzariis*)

4. 1420 (βεν. ἔτος 1419), 12 Φεβρουαρίου

Φεοῦδαρχης: Μιχαήλ Gradenigo, γιὸς τοῦ Πέτρου, κάτοικος Χάνδακα
Μισθωτῆς καλλιεργητῆς: Νικόλαος Caravela, ἀπὸ τὸ χωριὸ Μελέσες

Ἔκταση γῆς: μισὴ βουδέα

Τόπος: Ἰππόδρομος

Διάρκεια μίσθωσης: πέντε χρόνια, ἀπὸ τὴν ἀμέσως προσεχὴ καλλιεργητικὴ περίοδο, πέντε σοδειές

Ἐνοίκιο (ἐντριτεία): 15 μουζούρια σιτάρι καὶ 5 μουζούρια κριθάρι

27. *Υποδρόμο*: δὲν μπόρεσα νὰ ταυτίσω τὸ τοπωνύμιο· στὴν ἐπαρχία Πεδιάδας ὑπάρχει χωριὸ Ἰποδώρα (βλ. Στ. Σπανάνη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, τόμ. 5, Ἠράκλειο 1969, σελ. 124).

κάθε χρόνο· ὡς χρόνος καταβολῆς τῆς πρώτης σοδειᾶς ὀρίζεται ἡ περίοδος τοῦ ἄλωνισμοῦ τοῦ 1421

Μεταχείριση: 5 κρητικά ὑπέρπυρα

Ἄλλοι ὅροι: Ὁ μισθωτὴς παίρνει δάνειο 2 ὑπερπύρων, ἐναντι τοῦ ὁποίου ὀφείλει νὰ παραδώσει κατὰ τὴν προσεχῆ περίοδο τοῦ ἄλωνισμοῦ τόση ποσότητα βρόμης (*vena*)²⁸ ὅση ἀντιστοιχεῖ στὰ 2 ὑπέρπυρα, ὑπολογίζοντας τὴν τιμὴ πού θὰ πουλιέται τότε ἡ βρόμη

5. 1420, 6 Δεκεμβρίου

Φεουδάρχης: Ἰωάννης Mudacio τοῦ ποτὲ Bernardi, κάτοικος Χάνδακα

Μισθωτὴς καλλιεργητής: Ἰωάννης Κανέτος (Caneto), κάτοικος Κουραδοχωρίου (ἐπ. Μπελβεντέρε)

Ἐκταση γῆς: μιάμιση βουδέα χέρσα (*terra vacua*)

Τόπος: Κουραδοχώρι

Διάρκεια μίσθωσης: πέντε χρόνια, πέντε σοδεῖες

Ἐνοίκιο (ἐντριτεία): 37½ μουζούρια σιτάρι καὶ 7½ μουζούρια κριθάρι κάθε χρόνο· ὡς χρόνος καταβολῆς τῆς πρώτης σοδειᾶς ὀρίζεται ἡ περίοδος τοῦ ἄλωνισμοῦ τοῦ 1421

Μεταχείριση: 20 ὑπέρπυρα

Ἄλλοι ὅροι: ὁ μισθωτὴς ὑποχρεοῦται νὰ κατοικεῖ μὲ τὴν οἰκογένειά του στὸ χωριό, στὰ σπίτια, ὅπου καὶ τώρα κατοικεῖ καὶ νὰ προσφέρει κάθε χρόνο στὸν γαιοκτήμονα ἀγγαρεῖες καὶ κανίσκια, σύμφωνα μὲ τὶς τοπικὲς συνήθειες (*engarocanisca secundum usum*)

6. 1420, 6 Δεκεμβρίου

Φεουδάρχης: Ἰωάννης Mudacio τοῦ ποτὲ Bernardi, κάτοικος Χάνδακα

Μισθωτὴς καλλιεργητής: Ἐμμανουὴλ Σκλάβος ἀπὸ τὸ χωριὸ Παστέλλα²⁹

Ἐκταση γῆς: μισθὴ βουδέα (*terra vacua*)

Τόπος: Κουραδοχώρι

Διάρκεια μίσθωσης: πέντε χρόνια, πέντε σοδεῖες

Ἐνοίκιο (ἐντριτεία): 12½ μουζούρια σιτάρι, 2½ μουζούρια κριθάρι κάθε χρόνο· ὡς χρόνος καταβολῆς τῆς πρώτης σοδειᾶς ὀρίζεται ἡ περίοδος τοῦ ἄλωνισμοῦ τοῦ 1421

28. *vena* ἢ *avena*: βρόμη (*Boerio*, δ.π., λ.).

29. *Pastella*: δὲν μπόρεσα νὰ ταυτίσω τὸ τοπωνύμιο.

Μεταχείριση: 7 υπέρπυρα

Ἄλλοι ὄροι: ὁ μισθωτὴς ὀφείλει νὰ προσφέρει κάθε χρόνο στὸν γαιοκτῆμονα ἀγγαρεῖες καὶ κανίσκια, σύμφωνα μὲ τὶς τοπικὲς συνήθειες (*engarocanisca secundum usum*)

7. 1426, 29 Αὐγούστου

Φεουδάρχης: Βαρθολομαῖος Geno, κάτοικος βούργου Χάνδακα

Μισθωτὴς καλλιεργητὴς: Γεώργιος Τουρκόπουλος, ἀπὸ τὸ χωριὸ Κῶμες (ἐπ. Πεδιάδας)

Ἔκταση γῆς: μισὴ βουδέα

Τόπος: Βαρβάροι (ἐπ. Πεδιάδας)

Διάρκεια μίσθωσης: τέσσερα χρόνια, ἀπὸ τὴν ἀμέσως προσεχὴ καλλιεργητικὴ περίοδο, τέσσερις σοδεῖες

Ἑνοίκιο (ἐντριτεία): 15 μουζούρια σιτάρι, 5 μουζούρια κριθάρι κάθε χρόνο· ὡς χρόνος καταβολῆς τῆς πρώτης σοδειᾶς ὀρίζεται ἡ περίοδος τοῦ ἀλωνισμοῦ τοῦ 1427

Μεταχείριση: 5 υπέρπυρα

Προσθήκη

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶχε ἤδη τυπωθεῖ, ὅταν ὁ μαθητὴς μου κ. Χ. Γάσπαρης, ὁ ὁποῖος ἐτοιμάζει διδακτορικὴ διατριβὴ στὴ Βενετία μὲ θέμα «Ἡ γῆ καὶ οἱ ἀγρότες στὴ μεσαιωνικὴ Κρήτη», μὲ πληροφόρησε ὅτι σὲ ἔγγραφο τοῦ 14ου αἰ. ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ὡς «metachirissi» ἢ «auxilium» καὶ ὅτι ὁ καλλιεργητὴς ἔπαιρνε ὡς βοήθεια εἴτε χρήματα εἴτε ζῶα.

**Η ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΚΟΡΩΝΗΣ**

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ /Θεσσαλονίκη

Στὴν κωμόπολη τῆς Κορώνης¹, ποὺ βρίσκεται στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τοῦ μεσσηνιακοῦ κόλπου καὶ στὰ ἀνατολικά τῆς ἐπαρχίας Πυλίας, μέσα στὸ φημισμένο κάστρο τῆς² ὑπάρχει ἡ νεκροταφειακὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Χαραλάμπους, κτισμένη στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κοιμητηρίου. Ὁ μεσαιωνικὸς αὐτὸς ναὸς θεμελιώθηκε πάνω στὰ εἱλεῖπια τοῦ ναοῦ τοῦ Δρύοπα, γενάρχη τῶν Δωριέων. Στὰ χρόνια τῆς λατινοκρατίας εἶχε μετατραπεῖ σὲ βενετσιάνικη ἐκκλησία ἀφιερωμένη στὸν ἅγιο Ρόκκο καὶ εἶχε κτιστεῖ στὰ εἱλεῖπια φράγκικης νυκτερινῆς σκοπιᾶς. Τὸ ἔτος 1500 μετατράπηκε ἀπὸ τὸν Βαγιαζήτ σὲ τζαμί καὶ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1828 ἐγκαινιάστηκε ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ ἐπίσκοπο Ἀνδρούσας ὡς πρώτη μετεπαναστατικὴ ἐκκλησία τῆς Κορώνης³. Ὁ ναὸς ἦταν μιὰ ἀπλὴ καὶ μεγάλη ἐπιπεδόστεγη αἶθουσα μὲ διαστάσεις μῆκους 21,55 μ. καὶ πλάτους 11,50 μ., ὅπως ἀκριβῶς τὸν εἶδε καὶ τὸν ἐμέτρησε ὁ Γ. Λαμπάκης⁴.

Στὸ γυναικωνίτη τοῦ παραπάνω ναοῦ εἶναι ἐντοιχισμένη μαρμάρινη λατινικὴ ἐξάστιχη ἐπιγραφή τὴν ὁποία πρῶτος εἶδε καὶ ἐδημοσίευσε ὁ Γ. Λα-

1. Ἡ Κορώνη, ὅπως καὶ ἡ Μεθώνη, μὲ τὸ κάστρο τῆς καὶ τὸ ναυτικὸ σταθμὸ τῆς εἶχε καταστεῖ σπουδαῖο διεθνὲς ἐμπορικὸ κέντρο στὰ χρόνια τῆς Ἑνετοκρατίας, ὅπου ζοῦσαν Ἕλληνες, Ἑβραῖοι, Ἀλβανοὶ καὶ Ἑνετοὶ καὶ προσέγγιζαν πλοῖα ἀπὸ διάφορα μεσογειακὰ καὶ βαλκανικὰ λιμάνια. Γενικὰ βλ. στὸ βιβλίο τοῦ Ἀ. Γ. Μομφερράτου, Μεθώνη καὶ Κορώνη ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, Ἀθήναι 1914. Ἐξ αἰτίας τῆς στρατηγικῆς θέσης τῆς ἦταν γνωστὴ ἀπὸ ξένους ταξιδιωτὲς, βλ. Κ. Σιμοπούλου, Ξένοι ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα 333 μ.Χ. - 1700, τόμ. Α', Ἀθήνα 1970. Γενικότερα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια μέχρι σήμερα, βλ. Φ. Αἰτσα, Κορώνη, ἡ προσωπογραφία μιᾶς πολιτείας, Ἀθήνα 1983. Ἐπίσης βλ. G. Fedalto, La chiesa latina in Oriente, II, Hierarchia Orientis, Verona 1976, σ. 99.

2. Γιὰ τὸ κάστρο βλ. τίς μελέτες τῶν Κ. Andrews, Castles of the Morea, Princeton, N. Jersey 1953, σ. 11-23 καὶ Ι. Θ. Σφηκοπούλου, Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα τοῦ Μορηᾶ, Ἀθήναι 1968, σ. 350-352. Τὸ κάστρο, τοῦ ὁποίου οἱ ἀρχεὶς ἀνάγονται στοὺς πρῶτους βυζαντινοὺς χρόνους, καταλήφθηκε ἀπὸ τοὺς Φράγκους μετὰ τὸ 1204. Ὑστερα ἀπὸ λίγα χρόνια περιήλθε στὴν βενετσιάνικη κυριαρχία καὶ στὴ συνέχεια μέσα ἀπὸ σκληροὺς πολέμους μὲ τοὺς Τούρκους ἄλλοτε ἦταν στὴν κατοχὴ τῶν Ἑνετῶν καὶ ἄλλοτε τῶν Τούρκων. Οἱ Ἑνετοὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ΙΓ'-ΙΕ' αἰ. ἔκαμαν διάφορες ὀχυρωματικὰς ἐπισκευὰς καὶ προσθήκες στὸ κάστρο καὶ τετραπλασίασαν τὴν ἑκτασὴ του, ἐνῶ οἱ Τούρκοι κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰ. πρόσθεσαν ἓνα βαρὺ πυροβολικὸ ὀχύρωμα.

3. Βλ. Φ. Αἰτσα, ὁπ.π., σ. 251-252.

4. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ 1898, Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Γ' (1903), σ. 100.

μπάκης, διευθυντής τότε τοῦ Χριστιανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ὅταν ἔκαμε τὶς περιηγήσεις στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα⁵. Ἡ ἐξεταζόμενη ἐπιγραφή (πίν. Ι) μεταγράφεται ὡς ἐξῆς:

MDCLXXXIX
DIVO ROCHO
OB VRBEM A PESTE LIBERATAM
MILITIAE VOTVM
MDCLXXXVIII
ADEMPTVM

Ἡ χρονολογικὴ ἔνδειξη τοῦ ἔτους 1689, ποὺ βρίσκεται στὸν πρῶτο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς, σημαίνει τὸ χρόνο τῆς διάδοσης τῆς τρομερῆς ἀρρώστιας τῆς πανούκλας στὴν Κορώνη, γνωστῆς ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὶς περιγραφές καὶ ἀναφορές ἱστορικῶν καὶ περιηγητῶν. Ὁ λοιμὸς αὐτὸς ἐβασάνιζε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ πολλές ἄλλες ἐλληνικὲς καὶ τουρκικὲς περιοχές⁶. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή στὸν ἅγιο Ρόκκο τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα μνημονεύεται στὸ δεύτερο στίχο. Κατὰ λέξη μεταφράζεται στὸ θεῖο Ρόκκο. Στὴ λατινικὴ γλῶσσα ἀποδίδεται μὲ τὴ λέξη *divus*⁷ καὶ σημαίνει ἓνα θεϊκὸ πρόσωπο, ἀπ' ὅπου καὶ προέρχονται οἱ σχετικὲς δυ-

5. Μελέται, ὅπ.π., σ. 100.

6. Στὴν περίοδο τῶν ἐτῶν 1687-1714 «μὲ τὴν πανώλη, τοὺς πολέμους καὶ τὴ σταθερὴ παιδικὴ θνησιμότητα ὁ πληθυσμὸς τῆς Μεσσηνίας εἶχε ἐλαττωθῇ πάρα πολὺ», ὅπως γράφει ὁ Θ. Μ. Τσερπές, Ἱστορία τῆς Μεσσηνίας ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν σταυροφορῶν μέχρι τοῦ 1830, Ἀθῆναι 1952, σ. 65. Τὰ ἴδια τονίζονται ἀπὸ τὸν Ἑκτακτο Πρόνοητὴ Taddeo Gradenigo σὲ ἔκθεσή του, ποὺ στάλθηκε στὴ Γερουσία, βλ. Θ. Δ. Κριμπᾶ, Ἡ ἐνετοκρατομένη Πελοπόννησος 1685-1715, Πελοποννησιακά, Α' (1956) 315-316. Τὸν ΙΣΤ' αἰ., ἓνα αἰὼνα πρὶν νὰ ἐμφανιστεῖ ἡ μεγάλη πανούκλα τῆς ἐπιγραφῆς μας, οἱ Κορωνάιοι καὶ ἡ φρουρὰ τῆς πόλης εἶχαν ὀλοκληρωτικὰ προσβληθεῖ ἀπ' αὐτὴν καὶ ἔχασαν τὴ ζωὴ τους σχεδὸν ὅλοι, ἐνῶ οἱ περισσότεροι ἀπέθαναν στὰ πλοῖα. Ὁ λοιμὸς αὐτὸς εἶχε ἐξαπλωθεῖ σὲ πολλές πόλεις καὶ χωριὰ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Κ. Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς, Ἀθῆναι 1869, σ. 368, ὕποσ. 1. Τὸ 1689, ποὺ ἐξαπλώθηκε ἡ πανούκλα στὴν Κορώνη σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ μας, ἐμφανίστηκε ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ἔτος καὶ στὴ Θεσσαλονίκῃ ὁ λοιμὸς αὐτός. Ἀλλωστε ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰ. ὑπάρχει ἡ πρώτη μνεῖα γιὰ τὴν ἀρρώστια αὕτῃ στὴ βορειοελλαδικὴ πρωτεύουσα. Τὸν ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰ. γίνεται πιά συνηθισμένο ἐπιδημικὸ φαινόμενο. Βλ. Κ. Σιμοπούλου, Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα, 1700-1800, τόμ. Β', Ἀθῆνα 1973, σ. 492, ὕποσ. 2 καὶ ἐκτενέστερα Β. Δημητριάδου, Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας 1430-1912, Θεσσαλονίκῃ 1983, σ. 455-458, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἐπιδημίες στὴ Θεσσαλονίκῃ.

7. Γιὰ τὶς ἐννοίες τῆς λέξης αὐτῆς βλ. Α. Forcellini, Lexicon Totius Latinitatis, II, σ. 183, Thesaurus Linguae Latinae, V, σ. 1649-1659 καὶ A Latin Dictionary, ὕποσ. C. T. Lewis - C. Short, Oxford 1879, σ. 603-604.

τικοευρωπαϊκὲς λέξεις *divine, divin, divino*. Ἡ ὑπαρξὴ ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ρόκου στὴν Κορώνη Μεσσηνίας δικαιολογεῖται ἐξ αἰτίας τῶν μεγάλων λοιμῶν ποὺ ἐπλητταν τὴν ἐποχὴ τῆς ἐνετοκρατίας τὴν εὐρύτερη περιοχὴ, τὴν Πελοπόννησο ὅλη, ὅπως καὶ ἄλλα γεωγραφικὰ διαμερίσματα τῆς Ἑλλάδας. Στὸν ἅγιο αὐτὸ ἀποδίδονταν εἰδικὲς τιμὲς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὴν προστασίαν τους, ὅταν προσβάλλονταν ἀπὸ τὴν πανοῦκλα. Ὁ ἅγιος Ρόκος⁸ γεννήθηκε στὸ Montpellier τῆς Γαλλίας τὸν ΙΔ' αἰ. Ὅταν ἔμεινε ὀρφανὸς ἐπούλησε ὅλα τὰ ἀγαθὰ του γιὰ φιλανθρωπικοὺς σκοποὺς καὶ πῆγε γιὰ προσκύνημα στὴ Ρώμη. Στὴν ἀρχὴ ἐγκαταστάθηκε στὴν Acquapendente ὑπηρετώντας τοὺς ἀρρώστους ποὺ ἔπασχαν ἀπὸ πανοῦκλα, κάνοντας καὶ θαυματουργικὲς θεραπιῆς. Κατόπι ἀφοῦ πέρασε ἀπὸ τὴν Cesena καὶ τὴ Ρώμη καὶ μετὰ ἀπὸ παρέλευση τριῶν χρόνων ἐπέστρεψε στὸ Rimini, τὴ Novara καὶ τὴν Piacenza. Στὴν τελευταία πόλη προσβλήθηκε ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν πανοῦκλα καὶ ἀποσύρθηκε στὴν κοντινὴ ὑπαιθρο γιὰ νὰ γίνει δεκτὸς καὶ νὰ θεραπευθεῖ ἀπὸ κάποιον πατρίκιον μὲ τὸ ὄνομα Gottardo Pallastrelli. Τὸ τέλος τῆς ζωῆς του εἶναι σκοτεινὸ σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες περιόδους τοῦ βίου του καὶ ἀναφέρεται στὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴν Piacenza καὶ τὴν κατεύθυνσή του πρὸς τὸ βορρᾶ. Τὸν συνέλαβαν στρατιῶτες ὅμως στὴν Angera, κοντὰ στὸ Lago Maggiore, γιὰτὶ θεωρήθηκε κατάσκοπος καὶ φυλακίστηκε, πεθαίνοντας μετὰ ἀπὸ πέντε χρόνια. Ὁ ΙΕ' αἰ. ἐσημείωσε τὴν ἑναρξὴ τῆς τιμητικῆς προσκύνησης γιὰ τὸ πρόσωπό του. Αὐτὴ διαδόθηκε στὴ δυτικὴ Εὐρώπη μὲ ἀφετηρίαν τὴ Βενετία, ἡ ὁποία διατηροῦσε ἐμπορικὲς καὶ οἰκονομικὲς σχέσεις μὲ ἄλλες χώρες. Στὴν πόλη αὐτή, ὅταν τὸ ἔτος 1485 μεταφέρθηκαν τὰ ὑποτιθέμενα λείψανα τοῦ ἁγίου, κατασκευάστηκαν γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἕνας ναὸς καὶ ἕνα οἰκοδόμημα. Εἶναι ἡ λεγόμενη Scuola di S. Rocco, ὅπως λέγεται, ἔδρα τῆς ὁμώνυμης ἀδελφότητος, ἰδρυμένης πρὶν, κατὰ τὸ 1477, γιὰ νὰ τιμήσει τὸν ἅγιο, ὅταν ἐνέσκηψε ἐπιδημία πανοῦκλας στὴ Βενετία. Ἡ σχολὴ αὐτὴ ἐξελίχθηκε σὲ πολὺ δραστήριο καλλιτεχνικὸ κέντρο. Ἀλλὰ τέτοια ἀδελφότητα συστήθηκε καὶ στὴ Ρώμη τὸ ἔτος 1499. Μὲ πρωτοβουλία τῶν μελῶν της χτίστηκε μιὰ ἐκκλησία ὁμώνυμη καὶ ἕνα νοσοκομεῖο γιὰ τὴν θεραπεία τῶν θυμάτων τῶν μεγάλων ἐπιδημιῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰ. Ἀλλὰ καὶ σ' ὅλη τὴν ἰταλικὴ χερσόνησο μὲ τοὺς εἰκοσι ὀκτὼ δήμους, τοὺς τριάντα ἔξι συνοικισμοὺς

8. Τὸ ὄνομά του (Rochus) προέρχεται ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξη *rubeus* (= ἐρυθρὸς) καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ *roc* (= βράχος). Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ παράδοση κατὰ τὴν ὁποία ὅταν γεννήθηκε, ἔφερε ἕνα μικρὸ κόκκινον σταυρὸ στὸ στήθος. Γιὰ τὸ βίο του, τὴν τιμὴ ποὺ ἀπολαμβάνει στὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία καὶ τὴν εἰκονογραφία του βλ. τὰ λήμματα: *S. Rocco*, *Enciclopedia Cattolica*, X, σ. 1056-1059. *Bibliotheca Sanctorum*, XI, σ. 264-274. *S. Roch de Montpellier*, *Iconographie de l'art chrétien* ὑπὸ *L. Réau*, III, *Iconographie des saints*, σ. 1155-1161. *Rochus hl.*, *Lexicon für Theologie und Kirche*, VIII, σ. 1347-1348 καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ *A. Fliche*, *Le problème de Saint Roch*, *Analecta Bollandiana*, 68 (1950), σ. 343-361.

και τις τρεις χιλιάδες εκκλησίες, παρεκκλήσια και προσευχητήρια, που φέρουν όλα τα παραπάνω το όνομα του μεγάλου προστάτη αγίου Ρόκκου και τις παραδόσεις για θαύματά του στη νότια Ιταλία και στις άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες διαδόθηκε με μεγάλη επιτυχία ή τιμή για τη μνήμη του. Βέβαια η πρώτη εντόπιση τιμής από τους πιστούς γίνεται στη γενέτειρά του το Montpellier. Η φήμη του για θαυματουργικές επεμβάσεις γνωστοποιείται παντού. Έξ άλλου ο άγιος αυτός θεωρείται και προστάτης κατά της χολέρας, των μεταδοτικών ασθενειών γενικά και ειδικότερα κατά των τραυμάτων των μηρών, των πληγών και των ελκών. Ακόμη πιστεύεται, ότι είναι και προστάτης κατά της φυλλοξήρας (λοιμός των αμπελιών). Επίσης προστατεύει και τη συγκομιδή σταφυλιών. Έτσι και στην ενετοκρατούμενη Ελλάδα —στην Κορώνη ιδιαίτερα για την οποία μιλούμε— έφθασε νωρίς ή τιμή του αγίου.

Στον τρίτο, τέταρτο και έκτο στίχο της επιγραφής γίνεται λόγος για εκπλήρωση εύχης από τον ενετικό στρατό της Κορώνης. Με αυτό το τάμα οι ενετοί στρατιώτες ζητούσαν τη μεσιτεία του αγίου για να απαλλάξει την πόλη και να τη σώσει από την καταστροφή της αρρώστιας. Στον πέμπτο στίχο μνημονεύεται το έτος 1698 πραγματοποίησης της εύχης, δηλαδή μετά από παρέλευση εννιά χρόνων από τότε που εμφανίστηκε η πανούκλα στην Κορώνη. Φαίνεται, ότι η καθιέρωση ναών από τους Ένετους σε διάφορα ελληνικά μέρη στη μνήμη του αγίου Ρόκκου και μάλιστα σε πόλεις με λιμάνια, όπως θα δούμε παρακάτω, που μεταδιδόταν εύκολα ή πανούκλα με την κίνηση των πλοίων, ήταν συνηθισμένο φαινόμενο και επιβεβλημένη πράξη θρησκευτικής πίστης, λαϊκής ευσέβειας, ανθρωπίνης ανάγκης και επίκλησης βοήθειας από τον άγιο, μετά μάλιστα από τέτοιες ολέθριες επιδημίες. Έτσι γνωρίζουμε την οκταγωνική εκκλησία με τρούλλο του Αγίου Ρόκκου στο Χάνδακα Κρήτης, ιδρυμένη το 1595, μετά την επιδημία της πανούκλας (1592-1595), την οποία είδε ο φλαμανδός προσκυνητής Johannes Coto-vicus, το έτος 1598⁹. Οι ρωμαιοκαθολικοί της Χίου κατά το έτος 1709 χρησιμοποιούσαν το κοιμητήριο του Αγίου Ρόκκου και υπήρχαν ακόμη οι τοίχοι της εκκλησίας¹⁰. Αφιερωμένη και αυτή από τον πιστό λαό στον προστάτη άγιο έφερε τρούλλο και είχε ικανό μήκος 14 βημάτων, πλάτος 7 και αρκετή ωραιότητα σύμφωνα με την περιγραφή που έκαμε κατά την αποστολική του

9. Βλ. Κ. Σιμπούλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ. - 1700, τόμ. Α', Αθήνα 1970, σ. 435 και Ι. Ε. Δημακοπούλου, Η εκκλησία του Αγίου Ρόκκου στα Χανιά, στην έκδοση του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Αλωση, Αθήνα 1979, σ. 258 και 265, ύποσ. 11, όπου αναφέρονται από τον συγγραφέα και μερικές γραπτές μαρτυρίες για το μνημείο αυτό και τη μοναδικότητά του στον ελληνικό χώρο.

10. Βλ. P. Argenti, The religious Minorities of Chios, Jews and Roman Catholics, Cambridge 1970, σ. 228-229.

ἐπίσκεψη στὴ Χίο τὸ 1623 ὁ δομηνικανὸς Pietro Demarchis, ἐπίσκοπος Σαντορίνης¹¹. Ἐπίσης στὰ Χανιά Κρήτης ὑπάρχει μιὰ μονόκλιτη θολωτὴ βασιλική, τελειωμένη τὸ 1630 καὶ ἀφιερωμένη στὸν ἅγιο Ρόκκο, χωρὶς νὰ συμβεῖ καμμιά σχετικὴ ἐπιδημία. Τὸ ἔτος αὐτὸ ὅμως ὑπέφερε ἡ Βενετία ἀπὸ πανοῦκλα καὶ ὄχι τὰ Χανιά. Ἐπειδὴ λοιπὸν στὴν πρώτη πόλη ὑπῆρχε μιὰ ἄλλη γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1489 ἐκκλησία μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου αὐτοῦ καὶ ἀνῆκε στὴ θρησκευτικὴ ἀδελφότητα τῶν Battuti ἢ Flagellanti¹² προτιμήθηκε ἡ λύση ἀνέγερσης μιᾶς ὁμώνυμης στὴ δευτέρη πόλη τοῦ «βασιλείου» ἀντὶ τὴν πρωτεύουσα μὲ τὴ φροντίδα ἀνωτέρων πολιτικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς ἐποχῆς¹³. Τὰ ἴδια ἰσχύουν λοιπὸν καὶ γιὰ τὴν ἐκκλησία τοῦ κάστρου τῆς Κορώνης μὲ τὴν ἐπιγραφὴ της, ἐνῶ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀποτελοῦσε τὴ ρωμαιο-καθολικὴ μητρόπολη τοῦ Ἀγίου Ρόκκου. Ὅταν ὅμως ἡ λατινικὴ αὐτὴ ἐκκλησία καθαρῶς ἐπέστρεψε πάλι σὲ ὀρθόδοξη μετὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐθνεγερσία κατὰ τῶν Τούρκων, διότι τὴν εἶχαν χρησιμοποιοῦσι οἱ τελευταῖοι γιὰ θρησκευτικὸν σκοπὸν, τῆς ἀποδόθηκε ἡ ὀνομασία τοῦ ἁγίου Χαραλάμπους. Ὁ ἅγιος αὐτὸς εἶναι ὁ ἀντίστοιχος τοῦ ἁγίου Ρόκκου, προστάτης κατὰ τῆς πανοῦκλας στὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Ἀπὸ αἰῶνες λοιπὸν συνεχίζεται ἡ παράδοση ἀφιέρωσης καὶ τιμῆς τόσο ἀπὸ τοὺς λατίνους ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους τοῦ ἴδιου ναοῦ στὸν καθένα ξεχωριστὸ ἅγιο-προστάτη τους κατὰ τῆς καταστροφικῆς ἐπιδημίας τῆς πανοῦκλας. Στὸν κοινὸ αὐτὸ ἐπιδημικὸ ἐχθρὸ οἱ πιστοὶ καὶ τῶν δύο δογμάτων σὺν θύματα τῆς ἀρρώστιας αὐτῆς ἔκαμαν πολ-λὰ εὐχὰς καὶ δεήσεις καὶ ἔβρισκαν ἀσφαλῶς στὴν ἐποχὴ ποὺ ζοῦσαν τὴ βοήθεια καὶ τὴ χάρη τῶν ἁγίων-προστατῶν τους. Ὁ ἅγιος Χαραλάμης¹⁴ τὸ σω-

11. Βλ. G. Hofmann, *Vescovadi cattolici della Grecia, I. Chios, Orientalia Christiana*, 34¹, Roma 1934, σ. 51. Καὶ σ' ἄλλες σελίδες 65, 66, 77, 86 τοῦ βιβλίου ἀναφέρεται τὸ παραπάνω μνημεῖο σὲ περιγραφὰς ἄλλων λατίνων κληρικῶν καὶ μοναχῶν.

12. Ἡ πρώτη λέξις σημαίνει τοὺς κτυπημένους καὶ ἡ δευτέρη τοὺς μαστιγωμένους. Τὰ μέλη τῶν ἀδελφοτήτων αὐτῶν ὑπέβαλλαν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς σὲ ἐκούσια κτυπήματα καὶ μαστιγώσεις μέχρι τὸ στάδιο τῆς αἱμάτωσης σ' ἓνα εἶδος αὐτοποινῆς, μὲ σκοπὸ τὴν ἐκπλήρωση τῆς *penitenza* (μετάνοια). Μετὰ ἀπὸ αὐτὰς τίς ἀδελφότητες ἐμφανίστηκαν καὶ ἄλλες ποὺ σὲ μετὰ εἶχαν ἐπεκταθεῖ σ' ὅλη τὴν Ἰταλίαν καὶ σ' ἄλλες εὐρωπαϊκὰς χώρας, ὅπως οἱ *Disciplinati* (= πειθαρχημένοι) καὶ οἱ *Frustati* (= μαστιγωμένοι). Τὰ μέλη τους ἦσαν κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος λαϊκὰ στοιχεῖα. Ὁ σκοπὸς τους ἦταν θρησκευτικὸς καὶ κοινωνικὸς, γιὰ τὴν θεραπεία τῶν ἀναγκῶν τῶν πτωχῶν, τῶν ἀρρώστων καὶ τῶν φυλακισμένων. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ποὺ ἔχει μοναστικὴ ἀρχὴ (ὁ Κανὼνας τοῦ ἁγ. Βενεδίκτου Νουρσίας τοῦ Ε'-ΣΤ' αἰ. ἀναφέρει τὴν ποινὴ μαστίγωσης γιὰ τοὺς ἀπειθεῖς καὶ ἐνόχους μοναχοὺς) ἐξε-λίχτηκε σ' ἓνα μεγάλο θρησκευτικὸ μεσαιωνικὸ κίνημα, φθάνοντας μερικὰς φορὰς καὶ σὲ φανατισμὸ καὶ αἰρετικὰς ἀκρότητες γιὰ νὰ καταδικασθεῖ ἀπὸ τὸν πάπα Κλήμεντα ΣΤ'. Περισσότερα βλ. *Enciclopedia Cattolica*, V, σ. 1439-1441.

13. Βλ. σχετικὰ Ἱ. Ε. Δημακοπούλου, ὁπ.π., σ. 260-263.

14. *Bibliotheca Sanctorum*, III, σ. 778-779 καὶ Ἱω. Σπ. Ράμφου, Ὁ Ἅγιος Χαραλάμπος, Ἐκκλησία, ΚΗ' (1951) 54-56.

στότερο ἢ Χαράλαμπος, ὅπως συνηθίζουμε νὰ λέμε, ἀλλὰ καὶ Χαράλαμπος ποὺ σ' ἄλλες ἀγιολογικὲς πηγὲς ἀπαντᾷ ὡς ἱερέας καὶ σ' ἄλλες ὡς ἐπίσκοπος, ἐμαρτύρησε στὴ Μαγνησίᾳ τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ διωγμοῦ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου. Ἀποκεφαλίστηκε μαζὺ μὲ τοὺς πρῶνις δημίους τοῦ ἀφοῦ ἐπίστευσαν στὸ μεταξὺ, δηλαδὴ τὸν Πορφύριο καὶ Βάπτο καὶ τρεῖς γυναῖκες οἱ ὁποῖες παραστάθηκαν στὸ μαρτύριο. Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση, τὸν ἅγιο αὐτὸ ἐπικαλοῦνται οἱ πιστοὶ γιὰ τὴ σωτηρίᾳ τους στὴ συγκεκριμένη ἐπιδημικὴ ἀρρώστια. Οἱ σχετικὲς ἀγιολογικὲς πηγὲς μαρτυροῦν γιὰ τὰ παραπάνω. Σύμφωνα μὲ τὰ κείμενα αὐτά¹⁵ ὁ ἅγιος Χαράλαμπος πρὶν νὰ ἀποκεφαλιστεῖ, προσευχόμενος στὸ Θεὸ τὸν παρεκάλεσε γιὰ τὴ μὴ διάδοση τῆς πανούκλας στὸν τόπο ποὺ θὰ τοῦ ἀπέδιδαν τιμὲς.

Ἀπ' αὐτὴ τὴ διήγηση τῶν πράξεων τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Χαράλαμπος ἐπικράτησε στὴ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ ἡ φήμῃ τοῦ ἱερομάρτυρα αὐτοῦ γιὰ προστατὴ τῶν ἀνθρώπων, ὅταν προσβάλλονται ἀπ' τὴν πανούκλα. Μάλιστα ἡ κἀρα του, ἡ ὁποία σώζεται σήμερα στὴ μονὴ Ἀγ. Σεφάνου Μετεώρων «ἐξαίρετως διαφυλάττει ἀμολόντους καὶ ἀνεπηρεάστους ἀπὸ τὴν λοιμικὴν νόσον, ἥγουν ἀπὸ τὴν πανούκλαν»¹⁶ αὐτοὺς ποὺ τὴν μεταφέρουν στίς πόλεις καὶ τίς κατοικίες τους. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Κορώνης, ὅπως ἔπραξαν καὶ οἱ ἐνετοὶ στρατιῶτες γιὰ τὸ δικό τους ἅγιο Ρόκκο, ἐτίμησαν ὅπως ἔπρεπε τὸν ἅγιο Χαράλαμπο, σὲ μιὰ γεωγραφικὴ περιοχὴ συχνότατης ἐμφάνισης τῆς παραπάνω ἐπιδημίας σκορπίζοντας τὸ θανατικὸ στοὺς πολῖτες της.

15. Acta Sanctorum, Februarii II, Antverpiae 1658, σ. 386, κεφ. V, § 31: «non fit in eo loco fames aut pestis» καὶ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὑπὸ μοναχοῦ Βλῆτωρος Ματθαίου, Β' (Φεβρουάριος), 1955, σ. 191: «εἰς ὁποῖον τόπον εὐρεθῇ κομμάτι ἀπὸ τὸ λείψανόν μου καὶ εἰς ὅποιαν χώραν μὲ θέλουν ἐορτάζει νὰ μὴ γίνῃ ποτὲ πεῖνα, οὔτε πανοῦκλα νὰ θανατώσῃ τοὺς ἀνθρώπους ἕωρα».

16. Μέγας Συναξαριστὴς, ὁπ.π., σ. 192.

MDCLXXXII.
DIVO ROSSO
URBEM A PES. E LIBERTAT
MILITAE VO
MDCLXXXVIII.
ADEMPIT

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ
ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΡΩΣΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

ΓΙΑΝΝΑ ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ /Θεσσαλονίκη

Δὲν εἶναι τυχαῖο ἴσως τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πρῶτες σοβαρὲς προσπάθειες νὰ μελετηθεῖ ἡ μεσαιωνικὴ σλαβικὴ γραμματεία συμπίπτουν χρονολογικὰ μὲ τὴν ἐποχὴ πού διαπιστώθηκε ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ἀρχαιότερου ρωσικοῦ χρονικοῦ, τοῦ λεγόμενου *χρονικοῦ τοῦ Νέστορος*, χρησιμοποίησε ὡς πηγές του καὶ ἔργα βυζαντινῶν *χρονογράφων*. Τὸ 1799 ἓνας ἀπὸ τοὺς λιγότερο γνωστοὺς σήμερα πρωτοπόρους τῆς παλαιοσλαβικῆς φιλολογίας, ὁ Ἰησουίτης μοναχὸς καὶ κατόπιν ἑφορος τῆς αὐτοκρατορικῆς βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης F. K. Alter διατύπωνε τὴν ἄποψη, περιγράφοντας ἓνα σλαβικὸ χειρόγραφο τοῦ 13^{ου} αἰ., ὅτι τὰ περιεχόμενά του ἀποτελοῦσαν σὲ πολλὰ σημεῖα μετάφραση βυζαντινῶν πρωτοτύπων¹. Λίγα χρόνια ἀργότερα κυκλοφοροῦσε στὴ Γοττίνγη ἡ τρίτομη *editio princeps* τοῦ χρονικοῦ τοῦ Νέστορος, ἓνα ἔργο πού γιὰ περισσότερο ἀπὸ μισὸ αἰῶνα ἔμελλε ν' ἀποτελέσει τὸ βασικότερο βοήθημα γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς πρώιμης περιόδου τῆς ρωσικῆς ἱστορίας. Ὁ A. L. Schlözer, ὁ ἐκδότης τοῦ χρονικοῦ καὶ ὁ κατεξοχὴν ἰδρυτὴς τῆς σλαβικῆς φιλολογίας στὶς γερμανόφωνες χώρες, δὲν παρέλειψε νὰ ἐπισημάνει στὸ σχολιασμὸ τοῦ ἔργου του καὶ τὰ σημεῖα ἐκεῖνα τοῦ χρονικοῦ πού ἀποτελοῦσαν μετάφραση βυζαντινῶν πρωτοτύπων².

Τις πρῶτες αὐτὲς διαπιστώσεις δὲν ἄργησαν νὰ ἀκολουθήσουν ἀμεσότερες μαρτυρίες: τὸ 1828 δύο ρῶσοι φιλόλογοι, ὁ βαρῶνος G. Rosenkampf καὶ ὁ P. M. Stroeν, παρουσίαζαν στὴν ἐπετηρίδα τοῦ πανεπιστημίου τῆς Μόσχας τὰ πρῶτα χειρόγραφα σλαβικῶν μεταφράσεων τοῦ *χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ*³, ὁριοθετώντας ἔτσι τὶς ἀπαρχές τῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ μιὰν ἐκφανση τῶν πνευματικῶν σχέσεων τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν σλαβικὸ κόσμον, τῆς μεταλαμπάδευσης δηλ. τοῦ γρηπτοῦ ἱστορικοῦ λόγου. Ἡ ἔρευνα, πού ὡς σήμερα, 150 χρόνια ἀργότερα, ἔχει βέβαια νὰ ἐπιδειξτε

1. Πβ. F. K. Alter, *Philologisch-kritische Miscellaneen*, Wien 1799, σ. 99.

2. Πβ. A. L. Schlözer, *Nestor: Russische Annalen in ihrer slawonischen Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt*, 3 τόμοι, Γοττίνγη 1802-1809. Βιογραφικὰ γιὰ τὸν Schlözer πβ. I. Jagić, *Istorija slavjanskoj filologiji*, Peterburg 1910, σ. 81-84.

3. Πβ. G. Rosenkampf, *Objasnenie nekotorych mest v Nestorovo letopisi v razsuzhdenii voprosa o proischozhenii drevnich Russov*. Έν: *Trudy letopisy obščestva istorii i drevnostej rossijskich, učreždennogo pri Moskovskom universitete* IV, 1 (1828) 139-166. P. M. Stroeν, *O vizantijskom istočnike Nestora*, αὐτόθι, σ. 167-183.

έναν ικανό αριθμό δημοσιευμάτων, δεν έχει όμως δώσει απάντηση σε όλα τα ερωτήματα.

‘Η σλαβική μετάφραση του χρονικού του Γεωργίου Μοναχού δεν έπαψε κατά την επόμενη περίοδο, ολόκληρο δηλ. τον 19ο αί., ν’ απασχολεί πολλούς φιλόλογους, όπως τον Šafařík⁴, τον Vostokov⁵, τον Obolenskij⁶, τον Undol’skij⁷, τον Sreznevskij⁸, τον Jagič⁹, τον Sobolevskij¹⁰, τον Šachmatov¹¹ κ.ά. Το ενδιαφέρον των μελετητών αυτών, των κυριότερων εκπροσώπων της σλαβικής φιλολογίας κατά τον 19^ο αί., επικεντρώθηκε κυρίως στα εξής επίμέρους προβλήματα: α) μέχρι ποιο βαθμό ενσωμάτωσε ο συντάκτης του χρονικού του Νέστορος υλικό από το χρονικό του Γεωργίου Μοναχού· β) στη γλώσσα και το λεξιλόγιο της σλαβικής μετάφρασης· γ) στον τρόπο της γλωσσικής απόδοσης από το ελληνικό πρωτότυπο στα σλαβικά· δ) στο αν υπήρξαν δύο, ανεξάρτητες ή μία από την άλλη, μεταφράσεις απ’ το ελληνικό πρωτότυπο στα σλαβικά· ε) στο ποῦ και πότε έγιναν οι μεταφράσεις αυτές· στ) στην επίδραση του Γεωργίου Μοναχού στην εξέλιξη της μεσαιωνικής ρωσικής ιστοριογραφίας.

Τα αποτελέσματα των έρευνών αυτών θα μπορούσαμε, επιγραμματικά, να τα συνοψίσουμε ως εξής: η μετάφραση του «Χρονικού σύντομου» του Γεωργίου Μοναχού στα σλαβικά έγινε δύο φορές. ‘Η πρώτη, η οποία φέρει τον τίτλο Vremennik (σλαβ. vreme = «χρόνος»), έγινε τον 1^ο-12^ο αί. ‘Η δεύτερη,

4. Πβ. την ιδιόχειρη σημείωση του P. J. Šafařík με ημερομηνία 12.10.1847 στο πρώτο φύλλο του κώδ. IX D 32 της συλλογής του τσεχικού μουσείου της Πράγας.

5. Πβ. A. Vostokov, Opisanie rukopisej Rumjancovskago muzeuma, Moskva 1842, σ. 57.

6. Πβ. M. A. Obolenskij, O grečeskom kodekse Georgija Amartola, chranjaščemsja v Moskovskoj Sinodal'noj biblioteke i Serbskom i bolgarskom perevode ego chroniki. ‘Ev: Čtenija v Imperatorskom obščestve istorii i drevnostej Rossijskich pri Moskovskom universitete, 1846, kn. 2, ot. IV, σ. 93.

7. Πβ. την άδημοσιευτη πραγματεία του V. M. Undol’skij, τα αποτελέσματα της οποίας συνοψίζονται στη βιβλιοκρισία του A. A. Kunik, Dvadcat’p’jatoe prisuždenie učreždennych P. N. Demidovym nagrad. 1856, σ. 10-15, 73-84.

8. Πβ. I. I. Sreznevskij, Russkaja redakcija chroniky Georgija Amartola. Svedenja i zametki o maloizvestnych pamjatnikach 1 (1865) Nr. 6.

9. Πβ. I. V. Jagič, Ein Beitrag zur serbischen Annalistik. ‘Ev: Archiv für slavische Philologie 2 (1877), 3, σ. 4-9.

10. Πβ. A. I. Sobolevskij, Osobennosti russkich perevodov domongol'skogo perioda. ‘Ev: Materialy i issledovanija v oblasti slavjanskoj filologii i archeologii, Peterburg 1910, κεφ. 8.

11. Πβ. A. A. Šachmatov, Razyskanija, o drevnejšich russkich letopisnych svodach, Peterburg 1908 (ἀνατύπωση den Haag 1967)· του ίδιου, K voprosu o proischoždenii Chronografa, Peterburg 1899.

ποὺ σώζεται μόνο σὲ χειρόγραφα σερβικῆς προέλευσης καὶ ποὺ ἔγινε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πρώτη, τὸν ιδ' αἰ. Ἡ δεύτερη αὐτὴ μετάφραση εἶναι γνωστὴ μὲ τὸν τίτλο *Letovnik* (σλαβ. *lěto* = «ἔτος, χρόνος»). Οἱ δύο αὐτὲς μεταφράσεις εἶχαν ὡς πρότυπά τους δύο διαφορετικὲς παραλλαγές τοῦ χρονικοῦ (τοῦ κυρίως δηλαδὴ χρονικοῦ καὶ τῆς Συνέχειάς του) ποὺ προέρχονταν ἀπὸ διαφορετικὲς οἰκογένειες κωδίκων. Ὁ συντάκτης τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Νέστορος ἐνσωμάτωσε ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ *Vremennik* στὸ ἔργο του. Ὁ τόπος, τέλος, τῆς συγγραφῆς τοῦ *Vremennik* δὲν ἔχει καθοριστεῖ ἐπακριβῶς: ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο ἀντίθετες ἐκδοχές, ὅτι δηλ. ἡ ἀρχικὴ μετάφραση ἔγινε εἴτε στὴ Βουλγαρία εἴτε στὴ Ρωσία, ἔχει ἐκφραστεῖ καὶ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ μετάφραση ἔγινε μὲν ἀρχικὰ στὴ Βουλγαρία, ἀλλὰ διορθώθηκε καὶ προσαρμόστηκε κατόπιν γλωσσικὰ στὴ Ρωσία.

Ἄν καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ποὺ μνημονεύτηκαν στὴν ἀρχὴ εἶχαν τὴν πρόθεση νὰ ἐκδώσουν τὴ σλαβικὴ μετάφραση τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, δὲν κυκλοφόρησε τελικὰ ὡς τὸ τέλος τοῦ ιθ' αἰ. παρὰ μιὰ φωτομηχανικὴ ἀναστατικὴ ἐκδοση ἐνὸς κώδικα τοῦ *Vremennik*¹². Μόλις τὸ 1920 ὁ ρώσος φιλόλογος V. M. Istrin ἐξέδωσε τὸν πρῶτο τόμο τῆς κριτικῆς ἐκδοσης τοῦ *Vremennik*. Ἀκολούθησε ἡ ἐκδοση καὶ δύο ἐπόμενων τόμων, τὸ 1922 καὶ 1930 ἀντίστοιχα¹³. Ἡ μνημειώδης αὐτὴ ἐκδοση ἐξακολουθεῖ μέχρι σήμερα νὰ διατηρεῖ τὴν ἀξία της καὶ νὰ ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ ἐργαλεῖο ἐρευνας γιὰ κάθε μελετητὴ στὸν τομέα αὐτό.

Ὁ Istrin στήριξε τὴν ἐκδόσή του κυρίως στὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο, τὸν κώδικα τῆς συλλογῆς *Troickij* τοῦ ιγ'/ιδ' αἰ. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ κείμενο τοῦ κυρίως χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ (ποὺ σταματᾷ, ὅπως εἶναι γνωστό, στὸ ἔτος 842) ὁ Istrin, ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἐξαντλητικὴ παραβολὴ μὲ τὸ κείμενο τοῦ κυρίως χρονικοῦ ποὺ εἶχε ἐκδώσει ὁ De Boor (*Cod. Coisl.* 310, τοῦ ι' αἰ.)¹⁴, μπόρεσε νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ σλαβικὴ μετάφραση ἀπέδιδε ἓνα ἐλληνικὸ πρωτότυπο ποὺ ἀνῆκε στὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ τὸ κείμενο τῆς ἐκδοσης τοῦ De Boor¹⁵. Παράλληλα, μιὰ καὶ τὸ *Vremennik* περιέχει καὶ τὸ κείμενο τοῦ Συνεχιστῆ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ (ποὺ ἀφηγεῖται, ὅπως εἶναι γνωστό, γεγονότα τῆς περιόδου 842-948), ἐνσωμάτωσε ὁ Istrin στὸ ἔργο του καὶ τὴν ἐκδοση τῆς ἐλληνικῆς παραλλαγῆς τῆς Συνέχειας τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ

12. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα ἀριθμ. 148 τῆς Συνοδικῆς βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας, χρονολογημένο στὰ 1386 ποὺ ἐκδόθηκε στὸ περιοδικὸ τοῦ *Obščestvo ljubitelej drevnej pis' mennosti*, vol. XXII, LVI, LXIX, 1878-1881.

13. Πβ. V. M. Istrin, *Chronika Georgija Amartola v drevnem slavjanorusskom perevode. Tekst, issledovanie i slovar*, Vol. I-III, Peterburg-Leningrad 1920-30. Ἐκδοσις ἀναστατικὴ ἐπανεκδοση μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ F. Scholz, München 1972.

14. Πβ. Georgii Monachi Chronicon, ed. C. de Boor, I-II, Leipzig 1904.

15. Istrin, ἑ.ἀ., τ. β', σ. 127-151.

μέ βάση τὸν Βατικανὸ κώδικα 153¹⁶.

Ἡ ἔκδοση τοῦ Vremennik εἶναι σημαντικὴ καὶ γιὰ ἓναν ἐπιπρόσθετο λόγο: ὁ Istrin πρῶτος συστηματοποίησε τὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς σλαβικῆς μετάφρασης τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, τοποθετώντας ἔτσι τὰ θεμέλια γιὰ τὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς ἐπίδρασης τοῦ χρονικοῦ αὐτοῦ στὴν ὑπόλοιπη μεσαιωνικὴ ρωσικὴ χρονικογραφία. Ὁ Istrin ξεχώρισε ἔτσι, ἐκτὸς ἀπ' τὸ ἀρχέτυπο, τὸ Vremennik, ποὺ παραδίδεται αὐτοτελῶς, καὶ δύο ἄλλες διαφορετικὲς διασκευές του ποὺ μαρτυροῦν τὸν τρόπο προσαρμογῆς τῆς ἀρχικῆς μετάφρασης στὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς μεσαιωνικῆς Ρωσίας: ἡ πρώτη διασκευή δὲν σώζεται αὐτοτελῶς, ἀλλὰ ἄρχισε σταδιακὰ νὰ ἐνσωματώνεται, ὑπὸ μορφή ἐνθετων ἀποσπασμάτων, σὲ διάφορα ρωσικὰ χρονογραφικὰ συμπιλήματα (βλ. πιδ. κάτω), ἐνῶ ἡ δευτέρη ἀντικατοπτρίζει τὶς προσπάθειες ποὺ καταβλήθηκαν νὰ προσαρμοστεῖ τὸ κείμενο τῆς ἀρχικῆς μετάφρασης στὴ γλωσσικὴ πραγματικότητα τῆς μεσαιωνικῆς Ρωσίας. Στὴ δευτέρη αὐτὴ διασκευή — ποὺ ἄρχισε σταδιακὰ νὰ ἀντικαθιστᾷ λέξεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς παλαιοσλαβονικῆς (τῆς γλώσσας δηλ. στὴν ὁποία παραδίδονται τὰ παλαιοσλαβικά κείμενα τοῦ ι'-ιβ' αἰ.) καὶ ποὺ δὲν ἦταν πιὰ κατανοητὲς γιὰ τὸν ρῶσο ἀναγνώστη, με τὶς ἀντίστοιχες παλαιορωσικὲς — ἀνήκουν καὶ 7 κώδικες τοῦ ιε'-ιζ' αἰ. ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Istrin στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσής του.

Τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης τοῦ Vremennik ἦταν ἐκεῖνο με τὸ ὁποῖο ἀσχολήθηκε διεξοδικότερα ὁ Istrin. Τὰ συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα κατέληξε ἐξετάζοντας κυρίως τὴν λεξιλογικὴ ὕφή τοῦ κειμένου, ἦταν ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Vremennik ἀπ' τὸ βυζαντινὸ πρωτότυπο ἔγινε γύρω στὰ μέσα τοῦ ια' αἰ. στὸ Κίεβο ἀπὸ ρῶσο ποὺ ἀνῆκε στὴ μεταφραστικὴ σχολὴ τὴν ὁποία εἶχε ιδρύσει ὁ ἡγεμόνας Jaroslav ὁ Σοφὸς (1019-1054).

Τὸ πρόβλημα ὥστόσο τῆς προέλευσης τῆς ἀρχικῆς μετάφρασης τοῦ Vremennik εἶναι καθοριστικὸ γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ ἄλλων ἔργων τῆς μεσαιωνικῆς ρωσικῆς γραμματείας. Ἦταν ἐπομένως φυσικὸ στὶς βιβλιοκρισίες ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἔκδοση — ἡ θέση ποὺ εἶχε διατυπώσει ὁ Istrin — νὰ προκαλέσει καὶ τὶς περισσότερες ἀντιδράσεις. Δυὸ κυρίως σημεῖα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του ἔγιναν ἀντικείμενο κριτικῆς: α) Ἡ ἀρχικὴ προέλευση τῆς μετάφρασης: ἦταν πράγματι οἱ νεοφώτιστοι Ρῶσοι τοῦ Κιέβου σὲ θέση, σὲ τόσο σύντομο χρονικὸ διάστημα μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τους νὰ κατανοήσουν ὅλες τὶς θεολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἔννοιες τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου καί,

16. Cod. Vatic. 153 (ιγ' αἰ.), *Istrin*, ἔ.ἀ., σ. 3-65. Ἡ παραλλαγὴ αὐτὴ εἶναι γνωστὴ ὡς παραλλαγὴ Β τῆς Συνέχειας τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ. Τὸ Letovnik ἀντίθετα ἀποδίδει ἓνα διαφορετικὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο τῆς Συνέχειας, τὴν λεγόμενὴ παραλλαγὴ Α. Σχετικὰ μετὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς Συνέχειας πβ. *Gy. Moravesik, Byzantinoturcica*, vol. 1, Berlin 1958, σ. 269-271.

τὸ κυριότερο νὰ ἀποδώσουν τὶς ἑκατοντάδες τῶν ἀντίστοιχων ὄρων μὲ τοὺς νεολογισμοὺς ποὺ ἀπαντοῦμε στὸ σλαβικὸ κείμενο; β) Ἡ γλωσσικὴ μορφή τοῦ κειμένου: στὸ παραδομένο σλαβικὸ κείμενο δὲν συναντᾶ κανεὶς μόνο γλωσσικούς ἰδιωματισμοὺς τῆς παλαιορωσικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς παλαιοβουλγαρικῆς καθὼς καὶ τῆς μοραβικῆς (παλαιοτσεχικῆς). Οἱ κριτικοὶ τοῦ Istrin μπόρεσαν τέλος νὰ καταδείξουν ὅτι πολλοὶ ἰδιωματισμοί, τοὺς ὁποίους ἐκεῖνος εἶχε χαρακτηρίσει ὡς ρωσισμούς, ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα μεσαιωνικὰ σλαβικὰ κείμενα ποὺ ἀποδεδειγμένα δὲν ἔχουν ρωσικὴ προέλευση.

Μὲ ἀφορμὴ τῇ βιβλιοκρισίᾳ τῆς ἐκδοσης τοῦ Vremennik διατυπώθηκαν πολλὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν προέλευσίν του: ὑποστηρίχθηκε ὅτι ναὶ μὲν μεταφράστηκε ἀρχικὰ τὸ χρονικὸ στὴ Ρωσία, ἀλλὰ ὅτι ὁ μεταφραστὴς ἦταν Βούλγαρος¹⁷ ἢ τουλάχιστον στὴ μετάφραση ἔλαβαν μέρος καὶ Νοτιοσλάβοι¹⁸. Διατυπώθηκε ἐπίσης ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἀρχικὴ μετάφραση θὰ πρέπει νὰ εἶχε γίνεи σὲ κάποια νοτιοσλαβικὴ χώρα ἀπὸ ομάδα στὴν ὁποία συμμετεῖχαν καὶ μεταφραστές δυτικοσλαβικῆς (μοραβικῆς) καταγωγῆς, ἀλλὰ ὅτι ἡ μετάφραση αὕτῃ προσαρμόστηκε ἐν μέρει κατόπιν γλωσσικὰ στὴ Ρωσία¹⁹.

Σχεδὸν ταυτόχρονα, μέσα στὴ δευτέρῃ δεκαετίᾳ τοῦ αἰῶνα μας, κυκλοφόρησε καὶ τὸ δῖτομο ἔργο τοῦ M. Weingart γιὰ τὶς σλαβικὲς μεταφράσεις τῶν βυζαντινῶν χρονικῶν²⁰. Στὸ ἔργο αὐτό, ποὺ μέχρι σήμερα παραμένει ἀξεπέραστο, ὁ Weingart ἀφιέρωσε τὸν β' τόμο ἀποκλειστικὰ στὴν κωδικολογικὴ ἔρευνα τῶν χειρογράφων τῆς σλαβικῆς μετάφρασης τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ ποὺ σώζονται σήμερα. Ἡ μεγάλη προσφορὰ τοῦ τσέχου φιλόλογου ἔγκειται κυρίως στὸ γεγονός ὅτι πρῶτος αὐτὸς ἀσχολήθηκε διεξοδικότερα μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς β' παραλλαγῆς τῆς μετάφρασης (ποὺ εἶναι γνωστὴ ὡς Letovnik) τὴν ὁποία δὲν εἶχε καθόλου λάβει ὑπόψη τοῦ ὁ Istrin. Ἡ δευτέρῃ αὕτῃ παραλλαγὴ εἶναι γνωστὴ καὶ ὡς «σερβικὴ παραλλαγὴ», ἐπεὶδὴ παραδίδεται κυρίως ἀπὸ κώδικες σερβικῆς προέλευσης. Οἱ ἀρχαιότεροι κώδικες εἶναι χρονολογημένοι (1386, 1387 καὶ 1389) καὶ φαίνεται ὅτι προέρχονται ὅλοι ἀπὸ ἓνα βουλγαρικὸ πρωτότυπο· τὸ πρωτότυπο σήμερα λανθάνει καὶ θὰ πρέπει νὰ γράφτηκε στὴν Α. Βουλγαρία κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ τσάρου Ivan Šišman (1365-1393). Ἡ β' παραλλαγὴ ἔχει καὶ κάποια σημάσια

17. Πβ. τὴ βιβλιοκρισίᾳ τοῦ M. Weingart ποὺ περιέχεται στίς σ. 61-142 καὶ 500-521 τοῦ ἔργου του (πβ. ὑποσημ. 20 πῦδ κάτω).

18. Πβ. N. N. Durnovo, K voprosu o nacional'nosti slavjanskogo perevodčika Chroniky Georgija Amartola. Ἐν: Slavica IV (1925) 446-460· τοῦ ἰδίου, ἐν Slavica 9 (1930) 801-815.

19. P. A. Lavrov, Georgij Amartol v izdanii V. M. Istrina. Ἐν: Slavica IV (1925) 461-484, V (1926) 657-683. V. Rozov, ἐν: Slavica IV (1925) 364-370, V (1926) 364-365.

20. Πβ. M. Weingart, Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské. Vol. I, II, Bratislava 1922, 1923.

γιά τή χειρόγραφη παράδοση καί τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου, μιὰ καί ὁ βούλγαρος μεταφραστής τοῦ ιδ' αἰ. εἶχε μπροστά του κάποιο κείμενο πού ἀπέδιδε τήν παλαιότερη παραλλαγή τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ πού σήμερα δὲ σώζεται παρὰ ἐν μέρει στὸν κώδ. Coislianus 305. Ἡ Συνέχεια τοῦ χρονικοῦ στὸ Letovnik φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ τὸν κώδ. Mosq. Synod. 264 τοῦ Συμεὼν Λογοθέτη πού ἐξέδωσε ὁ Muralt.

Ἡ ἀντιπαραβολὴ τοῦ Vremennik μὲ τὸ Letovnik, πού ἔκαμε ὁ Weingart, ἐπιβεβαίωσε τὴν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ δυὸ διαφορετικὲς μεταφράσεις τοῦ «Σύντομου Χρονικοῦ» καί τῆς Συνεχείας του καί ὅτι ὁ δημιουργὸς τοῦ Letovnik ἐργάστηκε αὐτόνομα, χωρὶς νὰ γνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ τῆς παλαιότερης μετάφρασης.

Ὑστερα ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ κεφαλαιώδη ἔργα θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι δὲ θὰ ἀργοῦσαν νὰ δοῦν τὸ φῶς καί παραπέρα ἐργασίες πού θὰ ἔλυναν ἐπιμέρους προβλήματα. Ἡ σχετικὴ ὅμως βιβλιογραφία γιὰ τὶς ἐπόμενες τέσσερις δεκαετίες εἶναι κυριολεκτικὰ ἀνύπαρκτη. Μόλις κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '60 ἀρχίζουν πάλι οἱ ἐρευνητὲς τῆς μεσαιωνικῆς σλαβικῆς γραμματείας νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημά μας²¹. Οἱ νεότερες ὅμως αὐτὲς προσπάθειες ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικόν: ἀποφεύγουν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ προβλήματα παράδοσης τῶν δύο κειμένων, τοῦ Vremennik καί τοῦ Letovnik, ἀλλὰ ἀρκοῦνται στὴν ἐπανάληψη —χωρὶς νὰ προσκομίζουν ἀξιόλογα νέα ἐπιχειρήματα— τῆς ἀρχικῆς θεωρίας γιὰ τὴν προέλευση τοῦ Vremennik. Ἔτσι συναντᾷ κανεὶς στὴν τρέχουσα βιβλιογραφία καί πάλι τὶς τρεῖς ἀρχικὲς ἀπόψεις: α) τὴν ἄποψη τοῦ Istrin, ὅτι δηλ. τὸ Vremennik δημιουργήθηκε στὸ Κίεβο στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ια' αἰ.²² τήν, ἀκόμα παλαιότερη, ἄποψη ὅτι ἡ μετάφραση ἔγινε ἓναν αἰῶνα

21. Πβ. ἰδιαιτέρα D. S. Lichačev, Razvitie russkoj literatury 10-17. vekov, Leningrad 1973. N. A. Meščerskij, K voprosu o vizantijsko-slavjanskich literaturnykh svjazach. Ἐν: Viz. Vrem. 17 (1960) 57-69· τοῦ ἰδίου, Istočniki i sostav drevnej slavjano-russkoj perevodnoj pis' mennosti 9-15. vekov, Leningrad 1978· τοῦ ἰδίου, Iskustvo perevoda Kievskoj Rusi. Ἐν: Trudy otdela drevnerusskoj literatury (TODRL) 15 (1958) 54-72. - Istoki russkoj beletristiki, Leningrad 1970 -. Γιὰ τὴ χρῆση τῶν συνωνύμων στὴ μετάφραση τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ βλ. N. G. Michajlovskaja, Sinonimija kak vyraženie leksiko-semantičeskoj variantnosti. Ἐν: Drevneslavjanskij jazyk. Leksikologija i slovoobrazovanie (Moskva 1975), σ. 2-24. Οἱ μεταφράσεις τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ καί τοῦ Ἰωάννη Μαλάλα ἀποτέλεσαν τὴν κυρίως πηγὴ γιὰ τὴν ἐξάπλωση μοτίβων ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία στὴ μεσαιωνικὴ ρωσικὴ γραμματεία, βλ. σχετικά: O. V. Tvorogov, Antičnye mify v drevnerusskoj literature 11.-16. vv. Ἐν: TODRL 33 (1979) 3-31. Γιὰ ὁρολογικὲς ἐπιδράσεις τῶν βυζαντινῶν χρονικῶν στὰ ρωσικά: N. A. Meščerskij, Problemi izučenija slavjanorusskoj perevodnoj pis' mennosti 9-15. vekov, Leningrad 1978.

22. Βλ. G. I. Vzdornov, Illjustracii k chronike Georgija Amartola. Ἐν: Viz. Vrem. 30 (1969) 205· O. V. Tvorogov, Antičnye mify, σ. 5.

νωρίτερα στὴ Βουλγαρία²³. γ) μιὰ παραλλαγή τῆς ἀποψῆς τῶν βιβλιοκριτῶν τοῦ Istrin, ὅτι δηλ. ἡ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ μιὰν ὁμάδα σλάβων μεταφραστῶν διαφορετικῆς γλωσσικῆς προέλευσης ὅχι στὸ Κίεβο, ἀλλὰ μᾶλλον στὴν βυζαντινὴ ἐπικράτεια²⁴.

Ἡ περίπτωση τοῦ Vremennik δὲν εἶναι μοναδικὴ ἀλλὰ, καὶ τοῦτο πρέπει νὰ τονιστεῖ, ἀποτελεῖ ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ σλαβικὴ γραμματεία, γιὰ πολλὰ μνημεῖα τῆς ὁποίας δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τὰ κατατάξει κανεὶς σὲ κάποιο ὁρισμένο γλωσσικὸ ὡρὸ καὶ σὲ μιὰν ὁρισμένη ἐποχὴ. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ κείμενο τῆς «κλασικῆς» σλαβικῆς γραμματείας, γραμμένο ἀρχικὰ στὴν ἐκκλησιαστικὴ παλαιοσλαβονικὴ (τὴ γλῶσσα τῶν πρώτων σλαβικῶν μεταφράσεων) τὸ ὁποῖο ἀργότερα ἐνσωματώθηκε σὲ μιὰν ὁρισμένη γραμματεία (στὴν προκειμένη περίπτωση: στὴν μεσαιωνικὴ ρωσικὴ) καί, σταδιακά, προσαρμόστηκε καὶ γλωσσικὰ στὴ ρωσικὴ γλῶσσα ἢ, τὸ ἀντίθετο, μεταφράστηκε ἐξαρχῆς στὴ ρωσικὴ καὶ ἀπέκτησε, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, τὸ «λόγιον» ἐπίχρισμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς παλαιοσλαβονικῆς; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντήσῃ κανεὶς μιὰ καί, μέχρι σήμερα, δὲν ὑπάρχουν παραδεκτὰ ἀπὸ ὅλους κριτήρια: Οὔτε ἡ γλωσσικὴ ἀνάλυση, ἡ ἐξέταση δηλ. τῶν φωνολογικῶν, τῶν μορφολογικῶν, τῶν συντακτικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς γλώσσας τοῦ κειμένου, οὔτε ἡ ἀνάλυση τοῦ λεξιλογίου ἀποδείχθηκαν μέχρι σήμερα ἱκανὲς νὰ προσδιορίσουν πειστικὰ τὴ γλωσσικὴ κοιτίδα πολλῶν παλαιοσλαβικῶν μεταφράσεων.

Δὲν λείπουν ὥστόσο τὸν τελευταῖο καιρὸ στὴν ἐρευνα καὶ οἱ προσπάθειες μιᾶς προσέγγισης τοῦ προβλήματος ἀπὸ διαφορετικὴ σκοπιά. Οἱ προσπάθειες αὐτὲς πού, κατὰ τὴ γνώμη μου, θὰ συντελέσουν νὰ ξεπεραστεῖ τὸ συγκεκριμένο μεθοδολογικὸ ἀδιέξοδο τείνουν πρὸς δύο κατευθύνσεις:

α. Κατὰ τὸν τσέχο σλαβολόγο A. Dostál²⁵ θὰ πρέπει νὰ ἐπαναπροσδιοριθεῖ τὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου «μεταφρασμένη γραμματεία» (Übersetzungsliteratur). Εἶναι μεθοδολογικὰ ἐσφαλμένος ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζονται ὅλα τὰ παλαιοσλαβικά γραπτὰ μνημεῖα πού ἀποδίδουν στὴν ἐκκλησιαστικὴ παλαιοσλαβονικὴ τὸ κείμενο ἐνὸς ἐλληνικοῦ πρω-

23. Βλ. N. A. Meščerskij, Istočniki i sostav, σ. 78· M. Kajmakamova, Starobalgarskoto istoriko-letopisno tvorčestvo ot sredata na 9. vek do načaloto na 11. vek. 'Ev: Godišnik na Sofijskija universitet, Istoričeski fakultet 72 (1978) (Sofia 1982) 89.

24. Βλ. D. Tschžiewskij, Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen, I, Berlin 1968, σ. 56 κ.ε.

25. Βλ. A. Dostál, K slovanským verzím byzantských kronik. 'Ev: Slavica Pragensia IV (1962), σ. 663-670· τοῦ ἰδίου, Slovanský překlad byzantské kroniky Georgija Hamartola. 'Ev: Slavia 32 (1963) 375-384.

τοτύπου ως «μεταφράσεις» με την σύγχρονη έννοια. Με τον τρόπο αυτό αποδίδονται οι αποκλίσεις που παρουσιάζουν τα σλαβικά κείμενα από το ελληνικό πρωτότυπο σε υποκειμενικούς παράγοντες, όπως στην έλλιπη γνώση της ελληνικής από τον σλάβο μεταφραστή ή στην αδυναμία του να δημιουργήσει επαρκείς σημασιολογικά νεολογισμούς από τα σλαβικά, για ν' αποδώσει επακριβώς όρισμένους όρους του ελληνικού κειμένου, στην άτελη γνώση του μεταφραστή των κλασικών γραμμάτων ή ακόμα και στην υπόθεση ότι χρησιμοποίησε ο σλάβος μεταφραστής για πρωτότυπο έναν κώδικα που δεν απέδιδε σωστά το κείμενο. Σε πολλές όμως περιπτώσεις, κατά τον τσέχο φιλόλογο, οι αποκλίσεις αυτές δεν αντικατοπτρίζουν παρά τη συνειδητή προσπάθεια του μεσαιωνικού σλάβου μεταφραστή να προσαρμόσει το κείμενό του στα ενδιαφέροντα του δικού του άγνωστου κοινού. Στην περίπτωση δηλ. των παλαιοσλαβικών κειμένων δε θάπρεπε να χρησιμοποιεῖται ο όρος «μετάφραση», αλλά «προσαρμογή» στο γλωσσικό και πνευματικό περιβάλλον του μεσαιωνικού σλαβικού κόσμου.

Τις μεθοδολογικές αυτές προτάσεις του τις έκαμε πειστικότερες ο Dostál εξετάζοντας απ' τη σκοπιά αυτή τη μετάφραση του Γεωργίου Μοναχού, το Vremennik. "Όπως είναι γνωστό, ή υπόθεση του Istrin για τη ρωσική προέλευση του Vremennik στηρίχτηκε κυρίως στη γλωσσική και λεξικολογική ανάλυση του σλαβικού κειμένου. 'Ο Dostál αντίθετα συνέκρινε το λεξιλόγιο του χειρογράφου της συλλογής Troickij, του Vremennik, με το ύλικό του «Λεξικού παλαιοσλαβικής γλώσσας»²⁶ της 'Ακαδημίας 'Επιστημών της Πράγας, που περιέχει λήμματα απ' όλα τα παλαιοσλαβικά γραπτά μνημεία, και μπόρεσε ν' αποδείξει ότι το 80% του λεξιλογίου του Vremennik πηγάζει από την έκκλησιαστική παλαιοσλαβονική· μόνον ένα 20% έχει ρωσική προέλευση. Τα παραδείγματα εξάλλου από την μορφολογία και την φωνολογία που παρουσίασε ο Istrin αποδεικνύουν απλώς ότι το κείμενο που σώθηκε προσαρμόστηκε, κατά τη διάρκεια της παράδοσης, στη ρωσική, δεν πείθουν όμως ότι και ή αρχική του προέλευση ήταν ρωσική.

'Αντιπαραβάλλοντας στη συνέχεια ο Dostál τα αδιαμφισβήτητα παλαιοσλαβικά γλωσσικά στοιχεία του κειμένου με τα καθαυτού ρωσικά απέδειξε ότι στο κείμενο του Vremennik απαντούν σε σχέση 4 παλαιοσλαβικών προς 1 παλαιορωσικό, γεγονός που επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι το αρχικό κείμενο του Vremennik μεταφράστηκε στην έκκλησιαστική παλαιοσλαβονική, δηλαδή στη μεσαιωνική Βουλγαρία.

β. Μια δεύτερη μεθοδολογική προσέγγιση είναι ή υπόθεση που διατύπωσε ή βουλγάρα φιλόλογος D. Ivanova-Mirčeva²⁷. Συγκρίνοντας παλαιο-

26. Slovník jazyka staroslověnského, Praha 1958 κ.έ.

27. Πβ. D. Ivanova-Mirčeva, K voprosu o charakteristike bolgarskich perevod-

σλαβικὰ κείμενα τὰ ὅποια σώζονται σὲ δυὸ ἢ καὶ περισσότερες μεταφράσεις ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο ἀνεξάρτητα ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἢ D. Ivanova-Mirčeva κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴ μεσαιωνικὴ Βουλγαρία, στὴ χώρα ὅπου δημιουργήθηκαν τὰ «κλασικὰ» παλαιοσλαβικὰ κείμενα, ὑπῆρχαν περισσότερες ἀπὸ μιὰ μεταφραστικὲς «σχολές». Ἡ καθεμιὰ ἀκολουθοῦσε δικούς της κανόνες καὶ τεχνικὴ γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου. Ἡ ὑπόθεση αὐτή, ποὺ ὁπωσδήποτε χρειάζεται πληρέστερη τεκμηρίωση, θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσει ὅχι μόνο τὸ γεγονὸς τῆς ὑπαρξῆς τῶν δύο διαφορετικῶν μεταφράσεων τοῦ χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ συμβάλλει ἀποφασιστικὰ στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν μεταφράσεων αὐτῶν.

Μόλο ποὺ δὲν ἔχει μέχρι σήμερα δοθεῖ μιὰ κοινὰ ἀποδεκτὴ λύση ἀναφορικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου τῆς ἐμφάνισης τοῦ Vremennik, μπορούμε ὥστόσο, χάρι στὴ μέχρι σήμερα ἔρευνα, νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία τοῦ χρονικοῦ στὴ μεσαιωνικὴ γραμματεία τοῦ ὀρθόδοξου σλαβικοῦ κόσμου καὶ ἰδιαίτερα τῆς μεσαιωνικῆς Ρωσίας.

Τὸ χρονικὸ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ ἦταν ἤδη γνωστὸ στὴ σλαβικὴ του μετάφραση στὴ Ρωσία ἀπὸ τὸν ια' αἰ. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὕτη καὶ μέχρι τὰ τέλη τοῦ ιε' αἰ. ἔπαιξε, μαζί μὲ τὴ μετάφραση τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννη Μαλάλα, τὸν σημαντικότερο ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς παλαιορωσικῆς χρονικογραφίας.

Τὰ δύο βυζαντινὰ χρονικὰ ἀποτελέσαν γιὰ τοὺς νεοφώτιστους Ρώσους τὶς κατεξοχὴν πηγὲς ἱστορικῆς γνώσης γιὰ τοὺς μεγάλους πολιτισμοὺς τῆς ἀρχαιότητος καὶ τὸν συνδετικὸ κρίκο μὲ τὸ πνεῦμα τῆς προχριστιανικῆς ἐποχῆς. Τοὺς μετέδωσαν γνώσεις γιὰ τὸν κλασικὸ ἑλληνικὸ κόσμο καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας καὶ ἔδωσαν τὴν ἀποφασιστικὴ ὠθηση γιὰ τὴν αὐτοδύναμη ἀνάπτυξη τῆς ρωσικῆς χρονικογραφίας.

Τὸ πρῶτο ρωσικὸ χρονογραφικὸ συμπῆλημα, ποὺ πραγματεῖται κατὰ τὸ πρότυπο τῶν βυζαντινῶν χρονογραφιῶν τὴν ἱστορία ἀπὸ κτίσης κόσμου, ἐμφανίζεται ἀρκετὰ νωρίς, γύρω στὰ μέσα τοῦ ια' αἰ. Εἶναι ὁ «Χρονικογράφος τῆς ἐκτενοῦς ἀφηγήσεως»²⁸ (Chronograf po velikomu izloženiju), ἓνα ἔργο ποὺ ἀπαρτίζεται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ καὶ μερικῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὴ Χρονογραφία τοῦ Ἰωάννου Μαλάλα. Τὸ χρονικὸ αὐτὸ δὲ σώζεται σήμερα αὐτοτελῶς, ἀλλὰ παραδίδεται σὲ νεότερα ἔργα.

Γύρω στὰ μέσα τοῦ ιγ' αἰ. ἐμφάνισθηκε στὴ Ρωσία ἓνα μεγαλύτερο χρο-
 deskich škol od 9.-10. do 14. veka. Ἐν: Palaeobulgarica 1 (1977) 37-48.

28. Στὴ ρωσικὴ βιβλιογραφία ἔχει καθιερωθεῖ ὁ ὅρος Chronograf ποὺ σημαίνει τὰ ἀνώνυμα ρωσικὰ χρονογραφικὰ συμπιλήματα ποὺ ἀφηγοῦνται τὴν παγκόσμιο ἱστορία ἀπὸ κτίσης κόσμου.

νικό, ὁ «Χρονικογράφος τοῦ ιγ' αἰ.», πού ἐξιστορεῖ γεγονότα ἀπὸ κτίσης κόσμου μέχρι τὸν α' αἰ. μ.Χ. καὶ πού περιέχει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ²⁹.

Περίπου στὴν ἴδια περίοδο χρονολογεῖται καὶ ἡ σύνθεση τῆς πρώτης παραλλαγῆς τοῦ «Ἑλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ χρονικογράφου»³⁰, ἐνὸς συμπιλήματος πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Μαλάλα καὶ ἀπὸ ἄλλα ἔργα. Σὲ κάπως περιορισμένη ἀντίθετα ἔκταση περιέχεται τὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ στὸν «Χρονικογράφος τοῦ Τροϊεκιῆ», ἓνα ἔργο τοῦ ιγ'-ιδ' αἰ.³¹.

Τὸ σπουδαιότερο ὅμως χρονογραφικὸ συμπλήμα τῆς μεσαιωνικῆς ρωσικῆς γραμματείας ἀποτελεῖ ἡ δεύτερη παραλλαγή τοῦ «Ἑλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ Χρονογράφου»³². Στὴ χρονογραφία αὕτη, πού ἐγινε τὸν ιε' αἰ., καὶ πού ἀποτελεῖ μιὰ περίπλοκη σύνθεση ἀποσπασμάτων ἀπὸ κείμενα τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, τοῦ Ἰωάννη Μαλάλα καὶ ἄλλων ἔργων, παρατηρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ φαινόμενο τοῦ ἐξοβελισμοῦ πολλῶν χωρίων τοῦ χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ πού ἔχουν θεολογικὸ καὶ φιλοσοφικὸ περιεχόμενο.

Κατὰ τοὺς ἐπόμενους δύο αἰῶνες παρατηρεῖται στὴ Ρωσία μία ἔξαρση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ χρονογραφία, ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ ἀνήκει (κατὰ τὸν ιστ' καὶ ιζ' αἰ.) στὸ πιὸ διαδεδομένο λογοτεχνικὸ εἶδος. Οἱ χρονογραφίες ὅμως αὐτὲς δὲν εἶναι πιά τὰ χρονογραφικὰ συμπιλήματα πού ἀφηγοῦνται τὴν παγκόσμια ἱστορία ἀπὸ κτίσης κόσμου, ἀλλὰ ἀρχίζουν (ἀπὸ τὸν ιστ' αἰ. καὶ ἐξῆς) νὰ ἐμπλουτίζονται μὲ δύο νέα στοιχεῖα πού ἀνταποκρίνονται στὰ νέα ἐνδιαφέροντα τοῦ ἀναγνωστικοῦ τους κοινοῦ. Οἱ χρονογραφίες αὐτὲς στρέφουν ὅλο καὶ περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τους στὴν ἱστορία τῶν ὁμόδοξων Σλάβων τῆς Βαλκανικῆς, πού τώρα βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγό, τονίζοντας τὴν κοινὴ γλωσσικὴ καὶ ἐθνικὴ προέλευση καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ παρελθὸν τῆς Ρωσίας· ἔτσι συμβάλλουν στὴ διάδοση τῆς κρατικῆς ἰδεολογίας τοῦ κράτους τῆς Μόσχας πού θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του τὴν «τρίτη Ρώμη», διάδοχο τῆς Βασιλεύουσας τοῦ Βοσπόρου.

Στὸν «Ρωσικὸ χρονικογράφο»³³, ἓνα συμπλήμα τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχαϊό-

29. Βλ. V. M. Istrin, *Aleksandrija russkich chronografon*. Moskva 1893, σ. 351 κ.ε.: N. A. Meščerskij, *K voprosu o sostave i istočnikach Akademičeskogo chronografa*. 'Ev: Letopisi i chroniki, Moskva 1974, σ. 212-219.

30. Ellinski letopisec = «ἑλληνικὸς χρονικογράφος», δηλ. τὸ Χρονικὸ τοῦ Μαλάλα· rimski letopisec = «ρωμαϊκὸς χρονικογράφος», δηλ. τὸ Χρονικὸ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ.

31. Βλ. A. A. Sachmatov, *Drevnebolgarskaja enciklopedija 10. veka*. 'Ev: Viz. Vrem. 7 (1900) 11 κ.ε.: O. V. Tvorogov, *Drevnerusskie chronografy*, Leningrad 1975, σ. 74-97, 111-140.

32. Βλ. B. M. Kloss, *K voprosu o proischoždenii Ellinskogo letopisca vtorogo vida*. 'Ev: TODRL 27 (1972) 376 κ.ε.

33. Βλ. B. M. Kloss, *O vremeni sozdanija russkogo chronografa*. 'Ev: TODRL

τερη παραλλαγή χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1512, τὰ δύο αὐτὰ νέα στοιχεῖα εἶναι ἔκδηλα: γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ρωσικὴ χρονογραφία περιέχονται, ἐκτὸς ἀπὸ διηγήσεις ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ τὴ βυζαντινὴ ἱστορία, ὁλόκληρα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τῆς Ρωσίας καὶ ἄλλων σλαβικῶν χωρῶν. Τὸ ἔργο αὐτό, μὲ τὸ πλῆθος τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου ποὺ περιέχει, διατήρησε ἐπὶ διόμισυ αἰῶνες (τὸν ιστ', ιζ' καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ ιη' αἰ.) τὴν ἀξία μιᾶς ἐγκυκλοπαιδείας ἱστορικῶν γνώσεων καὶ ἀνῆκε στὰ πιὸ προσφιλῆ ἀναγνώσματα τοῦ ρωσικοῦ κοινοῦ. Ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν λείπουν βέβαια καὶ τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Γεώργιο Μοναχό, ὥστόσο, ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη παραλλαγή του, εἶναι ἐμφανῆς ἡ τάση τοῦ συντάκτη νὰ ἀντικαθιστᾷ τὰ χωρία ἐκεῖνα τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἱστορικὰ γεγονότα μὲ τὰ ἀντίστοιχά τους ἀπὸ ἄλλες πηγές. Οἱ μακροσκελεῖς φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς παρεκβάσεις ποὺ διακόπτουν τὴ διήγηση τῶν γεγονότων (ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ) δὲν ἀνταποκρίνονται πιά στὶς προτιμήσεις τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τῆς Ρωσίας. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου κατέφευγαν οἱ συντάκτες τῶν κατοπινῶν παραλλαγῶν, τοῦ χρονικοῦ ὅλο καὶ περισσότερο στὰ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ Ἰωάννη Μαλάλα στὴν ἀρχὴ καὶ στὴν μετάφραση τῆς «Ἱστορικῆς Σύνοψης» τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ κατόπιν, ἓνα ἔργο ποὺ γνώρισε ἐπίσης μεγάλη ἐξάπλωση στὸ σλαβικὸ κόσμο.

Τὴν ἐπίδραση τοῦ χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ στὴ μεσαιωνικὴ γραμματεία τῆς Ρωσίας καθιστοῦν πιὸ ἐμφανῆ καὶ δύο ἄλλα φαινόμενα: ὁλόκληρα χωρία ἀπὸ τὸ *Vremennik*, ὅπως ἀναφέραμε καὶ στὴν ἀρχή, ἐνσωματώθηκαν στὸ ἀρχαιότερο ρωσικὸ ἱστορικὸ ἔργο, στὸ «Χρονικὸ τοῦ Νέστορος»³⁴. πολλὲς συλλογές ἐπίσης μὲ λογοτεχνικὸ περιεχόμενο καθὼς καὶ γιγαντιαία χρονογραφικὰ συμπιλήματα (π.χ. *Nikonovskaja letopis*, *Licevoj Svod*)³⁵ περιέχουν χωρία ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ αὐτὸ χρονικόν.

Τὸ *Vremennik* ἀπετέλεσε λοιπὸν γιὰ μιὰ σειρὰ αἰώνων στὴ Ρωσία τὴν πρώτη ὕλη ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήσαν ἀφθονο ὕλικὸ οἱ διάφοροι συντάκτες τῶν χρονογραφικῶν ἔργων. Στὶς περισσότερες ὁμῶς περιπτώσεις τὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ ποὺ εἰσχωροῦσε στὸ καινούργιο ἔργο δὲν ἔμενε ἀναλλοίω-

26 (1971) σ. 246 κ.έ.· *M. D. Priselkov*, *Istorija russkogo letopisanija* 11.-15. vv. Leningrad 1940, σ. 148 κ.έ.

34. Παραπέμπω ἐδῶ στὶς πιὸ πρόσφατες μελέτες σχετικὰ μὲ τὸ μεγάλο αὐτὸ θέμα: *A. G. Kuš'min*, *Načal'nye etapy drevnerusskogo letopisanija*, Moskva 1977· *O. V. Tvorogov*, *Povest' vremennych let i chronograf po velikomu izloženiju*. Ἐν: *TODRL* 28 (1974) 99-113· *M. Ch. Aleškovskij*, *Povest' vremennych let. Sud'ba literaturnogo prizvedenija v drevnej Rusi*, Moskva 1971. Γιὰ πληρέστερη βιβλιογραφία πβ.: *Letopisi i Chroniki* 1974, 1976, 1981 καὶ *TODRL* 36 (1981).

35. Πβ. *B. M. Kloss*, *Nikonovskij svod i russkie letopisi 16-17. vekov*, Moskva 1980· *O. V. Tvorogov*, *O sostave i istočnikach chronografičeskich statej Licevogo svoda*. Ἐν: *TODRL* 38 (1974) 353-364.

το, αλλά είτε συντομευόταν είτε εμπλουτιζόταν με διάφορα σχόλια και προσαρ-
μοζόταν γλωσσικά.

Στή μεσαιωνική Ρωσία όμως κυκλοφορούσαν παράλληλα χειρόγραφα με δλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ χρονικοῦ καὶ ἐξακολούθησαν νὰ ἀντιγράφονται μέχρι τὸν 15^ο αἰ., χωρὶς σημαντικὲς ἀλλαγές καὶ ἀλλοιώσεις τοῦ ἀρχικοῦ κει-
μένου. Σήμερα σώζονται 13 κώδικες μετὸ πλήρες κείμενο τοῦ Vremennik, ἡ παλαιότερη ἀπὸ τίς ὁποῖες χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13^ο - ἀρχές τοῦ 14^ο αἰ.

Μετὲ τὴ μελέτη τῆς ἐπίδρασης τοῦ χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ στὴ μεσαιωνικὴ ρωσικὴ γραμματεία ἀσχολήθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Istrin³⁶, καὶ μιὰ σειρά ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ρώσους ἱστορικοὺς καὶ φιλολόγους, ὅπως ὁ A. N. Popov³⁷, ὁ A. A. Šachmatov³⁸, ὁ D. S. Lichačev³⁹, καθὼς καὶ οἱ νεότεροι N. A. Meščerskij⁴⁰, O. V. Tvorogov⁴¹ κ.ἄ. Ἀξίζει, κλείνοντας τὴν ἐπισκόπηση αὐτὴ, νὰ ἀναφερθοῦμε συνοπτικὰ στὰ πορίσματα τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἐρευνητῆ, μιὰ καὶ ἀποτελοῦν τὰ πιὸ πρόσφατα συμπεράσματα γύρω ἀπὸ τὴν τύχη τοῦ χρονικοῦ στὴ Ρωσία. Ὁ Tvorogov, σὲ μιὰ μονογραφία του ποὺ κυκλοφόρησε πρὶν 9 χρόνια⁴², ἀναφερόμενος στὸ χρονικὸ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ καταλήγει στὸ συμπέρασμα —μετὰ ἀπὸ ἐξέταση τῶν κωδίκων τοὺς ὁποῖους δὲ γνώριζε ὁ Istrin— ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ μετάφραση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, τὸ πρωτόγραφο δηλ. τοῦ Vremennik, πηγάζει καὶ μιὰ δευτέρη πα-
ραλλαγή: μιὰ ἐπιτομὴ τοῦ χρονικοῦ ἀπ' τὴν ὁποία ἀντλοῦν τὰ διάφορα ὡς σή-
μερα γνωστὰ ρωσικὰ χρονογραφικὰ συμπιλήματα καὶ ἡ ὁποία κυκλοφοροῦσε στὴ Ρωσία παράλληλα μετὸ κυρίως ἔργο, τὸ Vremennik.

36. V. M. Istrin, Chronika Georgija Amartola, vol. II, σ. 347-408· τοῦ ἰδίου, Chronograf Akademii nauk 45.13.4, Odessa 1905· τοῦ ἰδίου, Redakcii Tolkovoj palei, Peterburg 1907· τοῦ ἰδίου, Iz oblasti drevnerusskoj literatury, Peterburg 1906.

37. Πβ. A. N. Popov, Obzor chronografov russkoj redakcii. Vyp. 1, 2 Moskva 1866, 1869.

38. Πβ. A. A. Šachmatov, Povest' vremennyx let i ee istočniki. 'Ev: TODRL 4 (1940) 41-61.

39. D. S. Lichačev, Russkie letopisy i ich kul'turno-istoričeskoe značenie, Moskva-Leningrad 1947· τοῦ ἰδίου, Ellinski letopisec vtorogo vida i pravitel' stvennye krugi Moskvyy konca 15. veka. 'Ev: TODRL 6 (1948) 100-110.

40. Πβ. N. A. Meščerskij, K voprosu o sostave i istočnikach Akademičeskogo chronografa. 'Ev: Letopisi i Chroniki, Moskva 1974, σ. 212-219.

41. Πβ. O. V. Tvorogov, O chronografe redakcii 1617 g. 'Ev: TODRL 25 (1970) 162-177· τοῦ ἰδίου, K istorii žanra chronografa. 'Ev: TODRL 27 (1972) 203-226· τοῦ ἰδίου, K izučeniju drevnerusskich chronografičeskich svodov. 'Ev: TODRL 27 (1972) 380-404.

42. Πβ. O. V. Tvorogov, Drevnerusskie chronografy, Leningrad 1975.

Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΙΤΑΛΟ-ΑΛΒΑΝΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ
ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΚΟΠΕΝΧΑΓΗΣ

ΤΙΤΟΣ Π. ΓΙΟΧΑΛΑΣ/Αθήνα

Τὸ θέρος τοῦ 1983 εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν Κοπενχάγη, μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἑλληνο-δανικῶν μορφωτικῶν ἀνταλλαγῶν. Κατὰ τὴν ἐκεῖ παραμονή μου ἐργάστηκα γιὰ δύο ἐβδομάδες στὸ τμῆμα χειρογράφων τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης τῆς δανικῆς πρωτεύουσας, ὅπου ὑπάρχει μία ἀπὸ τίς πλουσιότερες καὶ σημαντικότερες συλλογές ἀλβανολογικῶν χειρογράφων.

Ἡ συλλογὴ αὐτή, ἄγνωστη σχεδὸν στοὺς εἰδικούς ἀλλ' ἀκόμα καὶ στοὺς ὑπαλλήλους τῆς Βιβλιοθήκης (ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἐλάχιστα χρησιμοποιήθηκε), ἀποτελεῖ σπουδαιότατη πηγὴ γιὰ τὴν μελέτη τῆς ἱστορίας, τῆς γλώσσας καὶ τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας τῶν ἑλληνο-ἀλβανικῶν κοινοτήτων τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας. Ἄν μάλιστα λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ ὅτι πολλὰ εἶδη τῆς ἀλβανικῆς λογοτεχνίας πρωτοεμφανίστηκαν στὶς ἀλβανόφωνες κοινότητες τῆς Ἰταλίας (καὶ ὄχι στὴν Ἀλβανία), γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὴ ἡ σημασία, ποὺ ἀποκτοῦν τὰ διακόσια καὶ πλέον χειρόγραφα τῆς συλλογῆς αὐτῆς.

Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν χειρογράφων, ἡ ἀγορὰ τους γιὰ λογαριασμὸ τῆς δανικῆς Βιβλιοθήκης καὶ ἡ συγκρότηση τῆς συλλογῆς ὀφείλονται στὸν Ἰταλὸ Giuseppe Gangale¹, συνεργάτη τοῦ Ἰνστιτούτου Γλωσσολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῆς Κοπενχάγης. Ὁ Gangale ποὺ ἐνδιαφερόταν καὶ προσωπικὰ γιὰ τὴν γλώσσα καὶ λογοτεχνία τῶν ἀλβανόφωνων τῆς Ἰταλίας², ἀγό-

1. Ὁ G. Gangale γεννήθηκε τὸ 1898 στὸ Ciriò τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ πέθανε στὸ Muralto τῆς Ἑλβετίας τὸ 1978. Τὶς γυμνασιακές του σπουδὲς πραγματοποίησε στὸ Ἰταλο-Ἀλβανικὸ Κολλέγιο τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὸ S. Demetrio Corone τῆς Καλαβρίας. Στὴ συνέχεια σπούδασε φιλοσοφία στὴν Φλωρεντία (1921), ἱστορία τῶν θρησκειῶν καὶ ἄρχισε νὰ διευθύνει περιοδικὰ θρησκευτικο-πολιτικὸ περιεχομένου.

Τὸ 1933 ξεκινάει μίαν ἀσταμάτητη περιπλάνησή του σὲ πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας, Ὁλλανδίας, Ἑλβετίας καὶ Δανίας, ὅπου κυρίως τὸν ἀπασχόλησαν γλωσσικὰ προβλήματα τοῦ *retoromancio*, τοῦ *ladino dolomitico* καὶ προβλήματα φιννο-οὐγγρικῶν μειονοτήτων τῆς Εὐρώπης.

Ἀπὸ τὸ 1950 ἐργάζεται στὸ Ἰνστιτούτο Γλωσσολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κοπενχάγης ὡς εἰδικὸς τῆς Ἀλβανικῆς καὶ μὲ χρηματικὴ ἐνίσχυση τῆς Rask Dersted Fond καὶ τῆς Karlsberg Fond πραγματοποίησε ἑνδεκα ταξίδια στὴν Ἰταλία (1952-1962) γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἀγορὰ ἀλβανολογικῶν χειρογράφων.

Τέλος ἱδρύσε στὸν Κρότωνα τῆς Κάτω Ἰταλίας Κέντρο Ἀλβανολογικῶν Μελετῶν, ποὺ σήμερα φέρει τὸ ὄνομά του καὶ στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν κατατεθειμένα ἀλβανολογικὰ χειρόγραφα ξένων καὶ ἰδικά του. (Βλ. σχετικὰ *E. Ferraro*, στὸ περιοδ. *Katundi l'në*, Civita 1978, τεύχ. 2, σ. 20-21).

2. Ἀναφέρουμε ἐδῶ ἐνδεικτικὰ τὴν σειρά τοῦ Arberisca I-IV, Kopenhagen 1970-1979.

ρασε για λογαριασμό της Δανίας (που έχει να επιδείξει τον διαπρεπή γλωσσολόγο-άλβανολόγο Holger Pedersen, 1865-1953), τα χειρόγραφα αυτά από 'Ιταλούς ιδιώτες στα άλλοτε-άλληλα ταξίδια, που πραγματοποίησε για τον σκοπό αυτό στην 'Ιταλία.

"Όταν τα χειρόγραφα ξεπέρασαν σε αριθμό τα διακόσια, δημοσιεύτηκε με την φροντίδα του Gangale κατάλογός τους σε τόμο με πρακτικά άλβανολογικού συμποσίου³, χωρίς να παρέχονται πληροφορίες για την προέλευση των χειρογράφων και τους κτήτορές τους. Φαίνεται ότι πολλά από αυτά βρισκόταν παλιά στο λεγόμενο 'Ελληνο-'Αλβανικό Σεμινάριο του Παλέρμου, από όπου, προφανώς, ιδιώτες τα είχαν κατά καιρούς αφαιρέσει.

'Ο κατάλογος του Gangale είναι έλλιπής όχι μόνο γιατί το έβδομο τεύχος της Συλλογής (Theca Septima), στο οποίο είναι κατατεθειμένα και δικά του γραπτά, παραμένει ακόμα κιβώτιο με άταξινόμητα χειρόγραφα, αλλά κυρίως γιατί, ενώ κάτω από έναν αριθμό δίνεται στον κατάλογο ο τίτλος ενός μόνον χειρογράφου, τυχαίνει συχνά κάτω από τον ίδιο αριθμό να υπάρχουν στην Συλλογή της Βιβλιοθήκης δύο και περισσότερα επί πλέον χειρόγραφα, των οποίων ο Gangale δεν δίνει τους τίτλους στον πίνακά του. 'Αλλ' εκτός αυτού ο κατάλογος δεν έχει συγκροτηθεί ούτε κατά συγγραφείς ούτε κατά αντικείμενο, ούτε, έστω, με βάση τις δύο γεωγραφικές ενότητες, στις οποίες αναφέρονται τα έργα άμεσα λόγω ύλικού ή έμμεσα λόγω καταγωγής των συγγραφέων, δηλ. της Σικελίας και της Κάτω 'Ιταλίας. Φαίνεται ότι ο πίνακας έγινε με βάση την χρονολογική σειρά αγοράς των χειρογράφων, χωρίς να επιχρησθεί στο τέλος μία ανακατάταξη του ύλικού και συγκρότησή του σε σώμα με βάση μερικά διαρθρωτικά κριτήρια. 'Ο Gangale, στον όποιον πολλά θα όφείλει ή άλβανολογική έρευνα γι' αυτή την συλλογή χειρογράφων, προφανώς δεν είχε τον απαιτούμενο χρόνο, για να μελετήσει όλα τα χειρόγραφα, από τα όποια πολλά είναι και δυσανάγνωστα. "Ετσι ο κατάλογός του όχι μόνο έχει μικρή πρακτική χρησιμότητα αλλά μερικές φορές είναι και παραπλανητικός. Το έργο π.χ. 12 της Theca Secunda, το όποιο ο Gangale αποδίδει στον Chetta, είναι έργο του δασκάλου του P. M. Parrino. 'Ο Chetta έχει άπλως έδω αντιγράψει το χειρόγραφο έργο του Parrino. Το χφ. 24 της Theca Secunda, που φέρεται στον κατάλογο ως Fragmentum Lexicale Ignoti, είναι άσφαλώς γραμμένο από τον G. Camarda.

"Όμως δεν θα ήταν σωστό να έπεκταθοΰμε έδω όσο ένδεχομένως θα χρειαζόταν. Περιοριζόμαστε λοιπόν στην εξέταση μερικων μόνο χειρογράφων δίνοντας στο τέλος πίνακα κατά συγγραφείς και ένότητα γεωγραφική, έλπίζοντας να ολοκληρώσουμε κάποτε την εικόνα όχι μόνο με την προσθήκη είδοιο-

3. Akten des Internationalen Albanologischen Kolloquiums Innsbruck 1972 zum Gedächtnis an Norbert Jokl, Innsbruck 1977, σ. 601-617.

γικοῦ καταλόγου ἀλλὰ καὶ τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴ καὶ ἀξιολόγησι τῶν σημαντικωτέρων χειρογράφων τῆς Συλλογῆς.

Nicolò Chetta

Ὁ Chetta εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία μία ἀπὸ τὶς περισσότερο ἐνδιαφέρουσες φυσιογνωμίες τῶν ἐλληνο-ἀλβανικῶν κοινοτήτων τῆς Σικελίας. Γεννήθηκε τὸ 1742 στὸ χωριὸ Contessa Entellina. Σπούδασε στὸ Ἑλληνο-Ἀλβανικὸ Σεμινάριο τοῦ Παλέρμου. Τὸ 1766 γίνεται ὑποδιάκονος καὶ τὸν ἴδιο χρόνον διάκονος καὶ ἱερέας στὸ Παλέρμο, ὅπου καὶ ἀπέθανε τὸ 1803⁴.

Ὁ Chetta ὑπῆρξε μαθητὴς ἐνὸς σπουδαίου, λογίου κληρικοῦ τοῦ P. M. Parrino (1710-1765) ἀπὸ τὸ Palazzo Adriano, τὸν ὁποῖο καὶ διαδέχτηκε στὴν διεύθυνση τοῦ Ἑλληνο-Ἀλβανικοῦ Σεμιναρίου, σχολείου ἐλληνικῆς παιδείας ἀλλὰ καὶ ἀλβανισμοῦ ὅλων τῶν ἐλληνο-ἀλβανικῶν κοινοτήτων τῆς Σικελίας. Ὁ Chetta ἔγραψε ἔργα στὴν Ἱταλική, τὴν Ἀλβανικὴ ἀλλὰ καὶ στὴν Ἑλληνική, ὅπως θὰ δείξουμε παρακάτω. Τὰ σπουδαιότερα ἔργα τοῦ Chetta εἶναι τὰ ἐξῆς:

1. Tesoro di notizie intorno all'origine, progressi e colonie de' Macedono-Epiroto-Albani dalli prodiluviani fin a'nostri secoli, Palermo 1777.

Ὁ Καθ. G. Schirò θεωρεῖ ὅτι τὸ χειρόγραφο ἔχει ἀπολεσθεῖ⁵. Τὸ ἔργο ὅμως τοῦ Chetta βρίσκεται στὴν Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοπενχάγης (Theca Quinta 60). Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ χειρογράφου εἶναι γραμμένη ἡ φράσις κυκλικά: "Οπου ἐστὶν ὁ θησαυρὸς ἡμῶν, καὶ δεξιὰ ἐπίσης κυκλικά: ἐκεῖ ἔστω καὶ ἡ καρδία ἡμῶν.

Τὸ ἔργο πρέπει νὰ ἀπηχεῖ τὶς ιδέες τοῦ P. M. Parrino, δασκάλου τοῦ Chetta⁶. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα μερικὰ κεφάλαια νὰ ἀποτελοῦν ἐπιτομὴ ἀντιστοιχῶν κεφαλαίων ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ἔργο τοῦ Parrino: In septem perpetuae consensionis libros Albanensis Ecclesiae cum Romana omnium Mater et Magistra⁷. Ἰδιαιτέρα ἐπηρεασμένος φαίνεται ὁ Chetta ἀπὸ τὸ IX κεφάλαιον τοῦ ἔργου τοῦ Parrino ποὺ φέρει τίτλον Macedonico-Albanos longe alios a Graecis esse ostenditur, ἀπρόσιτου σήμερον στοὺς ἐρευνητές.

4. G. Petrotta, Svolgimento storico della cultura e della letteratura albanese, Palermo 1950, σ. 157.

5. G. Schirò, «Nicolò Chetta e il poemetto inedito sulla creazione del mondo», στὸν τόμον Studia Albanica Monacensia, München 1969, σ. 77, σημ. 3.

6. M. Sciambra, «Paolo Maria Parrino, scrittore siculo-albanese», περιοδ. Shëjzat (Roma) 11 (1967), τευχ. 9-12, σ. 325.

7. Βλ. πίνακα τῶν ἔργων τοῦ Parrino στὴν μελέτη τοῦ M. Sciambra, «Paolo Maria Parrino», ξ.π.π., 11 (1967), τευχ. 5-8, σ. 282-290.

Τις περίεργες αὐτὲς ἐθνολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Chetta γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Ἀλβανῶν καὶ τὴν σχέσιν τους μὲ τοὺς Ἀρχαίους Μακεδόνες, ἀνυπόστατες βέβαια σήμερα, ἔχει ἐκθέσει ὁ Ν. Spata⁸.

2. Ποίημα 76 στροφῶν σὲ ἄλβανικὴ γλῶσσα μὲ ἰταλικὴ μετάφραση καὶ τίτλο *La creazione del mondo*. Σύντομη μελέτη δημοσίευσε ὁ Καθ. G. Schirò, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε μόνο τὴν 1η, 19η καὶ 31η στροφή. Γιὰ τὴν μελέτη του αὐτὴ ὁ Schirò βασίστηκε σὲ χειρόγραφο, πού, ὅπως λέγει, τοῦ παρεχώρησε ἡ οἰκογένεια τοῦ ποιητῆ G. Schirò⁹.

Παρατηροῦμε ὅμως ὅτι στὴν Βιβλιοθήκῃ τῆς Κοπενχάγης ὑπάρχει καὶ ἄλλο χειρόγραφο μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Chetta (*Theca Quinta* 16) καὶ πρέπει νὰ ἐξετάσει κανεὶς ἂν πρόκειται γιὰ ἓνα πρῶτο στάδιο συνθέσεως τοῦ ἔργου.

3. Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Ἀλβανικῆς¹⁰. Σήμερα δὲν γνωρίζουμε, ποῦ ἀκριβῶς βρίσκεται τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἔργο τοῦ Chetta.

4. Ποιητικὴ σύνθεση θρησκευτικοῦ περιεχομένου μὲ τίτλο *ουρτσία ε κηρστέ*¹¹.

5. Λεξικὸ Ἰταλο-Ἀλβανικό.

Πρέπει ἐδῶ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἐπικρατεῖ σχετικὰ σύγχυση στοὺς ἄλβανολόγους. Σήμεραμποροῦμε πλέον νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ Chetta ἔγραψε δύο τέτοια λεξικογραφικὰ ἔργα. Τὸ πρῶτο ἰταλο-ἄλβανικὸ λεξικό του ἔγραψε τὸ 1763 καὶ τὸ δώρησε σὲ κάποιον μὲ τὸ ἐπώνυμο Suli στὸ Palazzo Adriano¹². Τὸ χειρόγραφο ἴσως ἔχει ὁ Καθ. G. Schirò. Ὅμως ὁ Chetta ἔγραψε καὶ δεύτερο ἰταλο-ἄλβανικὸ λεξικό, τοῦ ὁποῖου χειρόγραφο βρίσκεται στὴν Βασιλικὴ Βιβλιοθήκῃ τῆς Κοπενχάγης (*Theca Tertia* 28).

Τὸ ἔργο ἔχει τίτλο *Lessico Italian e Macedone*. Στὴν τελευταία σελίδα του ὁ Chetta ἔχει σημειώσει *Sosa tech mui e Scën Ddreut 1779* [= Περράτωση (τὸ ἔργο) τὸν μῆνα Δεκέμβρη 1779]. Τὸ Λεξικὸ εἶναι γραμμένον σὲ 17 τετράδια διαστάσεων 21 × 15 ἐκ. Κάθε τετράδιο περιέχει 40 πυκνογραμμένες καὶ καθαρογραμμένες σελίδες. Κάθε σελίδα περιέχει 35 περίπου ἰταλικά λήμματα καὶ διπλάσιο, τουλάχιστον, ἀριθμὸ ἄλβανικῶν ἐρμηνευμάτων. Ὅταν ἡ ἀπόδοση στὴν Ἀλβανικὴ γίνεται μὲ λέξη, πού ἔχει καταφανὴ ἑλληνικὴ προέλευση, ὁ Chetta σημειώνει καὶ τὴν ἑλληνικὴ λέξη. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτῃ θὰμποροῦσε νὰ θεωρήσει κανεὶς ὅτι τὸ λεξικὸ εἶναι ἐν μέρει καὶ ἐτυμολογικόν, γιὰτὸ ὁ Chetta ἔχει τὴν τάσιν νὰ ἀνακαλύπτει στὶς ἄλβανικὲς λέ-

8. Studi etnologici di Nicolò Chetta esposti dall' Avv. Giuseppe Spata - Pubblicato nella Rivista Sicula - Palermo 1870, αὐτοτελῶς, σελίδες 79.

9. G. Schirò, «Nicolò Chetta», δ.π.π., σ. 76-86.

10. G. Schirò, *Canti tradizionali*, Napoli 1923, σ. XVIII. G. Petrorra, *Popolo lingua e letteratura albanese*, Palermo 1932, σ. 79, 426.

11. G. Schirò, «Nicolò Chetta», δ.π.π., σ. 86.

12. G. Schirò, *Canti tradizionali*, δ.π.π., σ. XIX, G. Schirò, «Nicolò Chetta», δ.π.π., σ. 80.

Ξεῖς συχνὰ τὶς πιὸ ἀπίθανες ἐλληνικὲς προελεύσεις τους, ποὺ βέβαια σήμερα φαίνονται ἀστεῖες. Παρατηροῦμε ὅμως ὅτι ὁ Chetta συχνὰ γράφει τὴν ἐλληνικὴ λέξη καὶ ὡς συνώνυμο τοῦ ἀλβανικοῦ ἐρμηνεύματος. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ τὸ ἔργο τοῦ Chetta θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ τρίγλωσσο.

Δημοσιεύουμε ἐδῶ μερικὰ λήμματα τοῦ Λεξικοῦ.

colazione, sellë· e sillmë· *far colazione* sellogn· σύλλημα, συλλήβω
colica, dolor fisso nel fianco, lupie, λύπη
collera, menì· μένος, mërì, kerrati, *aver collera* kerratis χαίρω αἰτία
collona, stil· stille - στήλη
compassare, metris, μετρέω
comparire, xintós· συνδικεῖν, *comparimento*, xintosi, ζυντυχία
congiura, llogh-u· λόχος, ὁ (...) suvallë· συμβολή suvallem, συμβάλλομαι
congratularsi, ghëzonem (...) vign me siharik συν. χαίρω, χαρὰ
considerare, cuitogn (...) pandeh, πάντως ἔχω
contadino, horiat, χωρίτης, horitar
contado, horë, χώρα, catune ἑκατόν - prone, πρῶν· ὠτὸς
cornio, bëri-u· βρύω - βρίθω - βρίζω *cornuto*, brinuam
deprecare, parcalles· παρακαλῶ
gambero, animal accquatico, gaforë
giardino copësct perivoll· κήπος, περίβολος, *giardiniere*, copsetâr, perivollâr
guancia, fellkigne, *guanciaie*, ntënëerie kefala skéfala
cachzoze κακὸν ζῶον
lana, llez-rë· λάχνος, λάσιος
manata, xirovolle χερόβολον
mensa, triesë - τρεῖς ἔξαι, τριέξη
lingua ghëgliuhë· γλῶσσα
partire, *diridere* nddagn· εν δαίω· δαῖζω

6. Ἑλληνικὰ σονέττα στὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ μὲ ἰταλικὴ ἢ λατινικὴ μετάφραση.

Ἀποκαλύπτουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Chetta δὲν ἔγραψε μόνο στὴν Ἀλβανικὴ ἢ τὴν Ἱταλικὴ ποιητικὲς συνθέσεις ἀλλὰ καὶ στὴν Λατινικὴ καὶ τὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ, στὴν ὁποία συνέθεσε πέντε «σονέττα», ὅπως τὰ ἀποκαλεῖ ὁ ἴδιος. Οἱ μέχρι σήμερα ἄγνωστες αὐτὲς ποιητικὲς συνθέσεις τοῦ Chetta βρίσκονται στὴν Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοπενχάγης (Theca Quinta 64). Τὸ δεύτερο «σονέττο» φέρει χρονολογία 8 Gennaio 1762 καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Chetta. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι ἴσως οἱ πρῶτες δημιουργίες του. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὅταν ἔγραψε τὰ ποιήματα αὐτά, ἀκόμη δὲν εἶχε γίνει κληρικός¹³.

13. G. Schirò, «Nicolò Chetta», δ.π.π., σ. 77, σημ. 4.

Τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι σημαντικά ὄχι βέβαια γιὰ τὴν ποιητικὴ τους ἀξία, ἀφοῦ ὁ Chetta δὲν τὰ κατάφερε ποτὲ καλὰ στὴν ποίησιν¹⁴, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴν χρῆση τῆς Ἑλληνικῆς μὲ τίς ὅποιες, ἔστω, ἐμφανεῖς ἀδυναμίες της. Τὰ ποιητικὰ αὐτὰ ἔργα, εἶναι γραμμένα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν σπουδῶν του στὸ Ἑλληνο-Ἀλβανικὸ Σεμινάριο τοῦ Παλέρμου, τοῦ ὁποῦ το καταστατικὸ ρητὰ προέβλεπε τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς (οὔτε τῆς Ἀλβανικῆς οὔτε τῆς Ἰταλικῆς)¹⁵. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα τὰ ποιητικὰ ἔργα τοῦ Chetta νὰ προέρχονται ἀπὸ κύκλο ἀσχίσεων καὶ γυμνασμάτων στὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ καὶ Λατινικὴ στὸ Σεμινάριο, ἀφοῦ χρησιμοποιοεῖ ἀκόμα καὶ ἀρχαῖα μέτρα. Εἶναι συνεπῶς σπουδαῖα τὰ ἑλληνικὰ αὐτὰ «σονέττα» γιατί πιστοποιοῦν ὄχι μόνον τὴν καλλιέργειαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ παιδείας στὸ Σεμινάριο, ἀπαραίτητης ἄλλωστε γιὰ τοὺς ἑλληνορρυθμοὺς κληρικοὺς ποὺ διακονοῦσαν τίς ἑλληνο-ἀλβανικὲς αὐτὲς κοινότητες, ἀλλὰ καὶ γιατί ἀποκαλύπτουν ὅτι ὑπῆρχε ἀκόμη ἀρκετὸς «ἑλληνισμὸς» καὶ «φιλελληνισμὸς» στίς ψυχὰς αὐτῶν τῶν μακρινῶν ἐποίκων, ποὺ ἴσως οἱ περισσότεροὶ προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι εἰδικὰ γιὰ τὴν Contessa Entellina, τὴν πατρίδα τοῦ Chetta, γνωρίζουμε ὅτι ἐγκαταστάθηκαν Ἑλληνο-Ἀρβανίτες ἀπὸ τὴν Ἀνδρο ἤδη ἀπὸ τὸ 1521¹⁶.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι τὰ μοναδικὰ ἑλληνικὰ γραπτὰ τοῦ Chetta τὰ δημοσιευόμενα ἐδῶ «σονέττα» του. Στὴν Βασιλικὴ Βιβλιοθήκῃ τῆς Κοπενχάγης ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἑλληνικὰ κείμενά του, ποὺ φανερώουν ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ Chetta ἀκόμα ἴσως μιλοῦσαν ἑλληνικὰ ἑλληνορθόδοξοι κάτοικοι τοῦ Παλέρμου προερχόμενοι «ἀπὸ τῆς ἐώας», ὅπως διαβάζουμε σὲ ἄλλο χειρόγραφο τῆς Συλλογῆς (Theca Quinta 31, ἔτος 1796).

Δημοσιεύουμε ἐδῶ τὰ πέντε сонέττα τοῦ Chetta, ὡς ἔχουν, παραλείποντας τὴν ἰταλικὴ ἢ λατινικὴ μετάφρασή τους.

I

*Τὴν Ἀδριαν διόδευε, Πάνορμος φάσκε ὀρήτω
 Πρεσβευτῆς σὺ ἐμοῦ ἡμασι ἐν θόρυβον·
 Ἡμετέρῳ κλέϊ τῷ πάνν Ἑλλάδι εὔχον Ἀθηναῖ,
 Κ' εὔχον ἐνδόξῳ Ἡμαθίας μὲν Ἀρει.
 Εἰδὴ πράγμασι Ἀρβανοὺς μὲ θελοῦσι φιλήσειν,
 Οὓς μὲν ὀμήρους μοι εὐγένεας ἐδίδουν.*

14. Βλ. τὸ αὐτοβιογραφικὸ сонέττο στὸν G. Schirò, *Canti tradizionali*, δ.π.π., σ. 328-330. G. Schirò, *Storia della letteratura albanese*, Milano 1959, σ. 329-330. Τοῦ ἰδίου, «Nicolò Chetta», δ.π.π., σ. 77-78.

15. M. Schiambra, «P. M. Parrino», δ.π.π., Shëjzat 11 (1967), τευχ. 5-8, σ. 298.

16. G. Schirò, *Canti tradizionali*, δ.π.π., σ. XIII.

Ἑλλάδα εἰς μεγάλην ἀναστρεφέτων δὲ κρίνεσθαι,
 Αὔτ' ἀποπέμπομαι εἰς παρθενοπὴν ἄλογον.
 Ἡ ὕβρις τέκνου αὕτη ἐταράξετο σφόδρα
 θειότιτος ταύτης δὴ ἀενάοντα ὕπνον.
 Ἡ δ' ἐντεῦθεν ἔφη ἰλαρὴ πρὸς ὕπνον γε ἄνειμι·
 Μεῦ καύχημα ἄρα ὄντος Ἄρουν ἐφόρου
 Νῦν ὁ γερωὺν Τίνακρος δάφνη μου κόσμιος ὦδε
 Χείμονι εἶν αὐτῷ Νυμφόκοσμος θαλεεῖς.

II

Δάκρυα τῶν ἀγίων ἡδῇ ἀργεῖτε ἅπαντα
 Τῶν γε προφήτων, κ' ἄρτι πάνεσθε πόθοι,
 Κ' ἐστὲ ὅσαι ὑμεῖς πατριαρχῶν γλύκεες εὐχαί.
 Οὐρανοῖ, Μήνη, Ἡλιε, Γῇ, τὲ κτίσις,
 Καὶ ποτὲ ἄνθρωποι πάντες ἀργεῖτε, πάνεσθε.
 Γίγνεται ἰδοὺ ἡμῖν, χαῖρετε ἀρτεμία,
 Ἡμῖν λητρωτὴν ἐτόκησε Μαρία Ἰησοῦν.
 Πρὸς τί μὲν οὖν εὐχαὶ πλὴν, δάκρυ' ἡδὲ πόθοι.
 Καὶ τί πρὸς ἡμᾶς κόσμος νῦν, Γῆστε καθέδραι,
 Καὶ αὐτῶν δόξαι, χρήματα, καὶ τὸ κλέος;
 Ἡμῖν Λητρωτὴς γὰρ ἀπέχθεται ἤργασεν ὄρκον,
 Καὶ θήραν κλειστήν, εὖγε, πρόφαινε πόλον,

Chetta a 8 Gennaio 1762

III

Δεινοῖς Χριστὸν ἀπηνείασι ἁμαρτία θνήσκει.
 Πῶς οὖν θνητὲ λέγεις, οὐδὲν ἁμαρτί' ἔει;
 Ἐκ σφύροις αἵρων ἄνθρωπε Λεόντι ἀκάνθαν,
 Ζωῇ αὐτός, καὶ σὺ ἐλάτρευσε πότμω.
 Ἐξ ὄρκου ἄνθρωπον ἔσωσας Χριστὲ θανάτῳ
 Οὐ δ' ἤρωσ' αὐτός, πόλλ' ἐδίωξε σ' ἄταρ.
 Φεῦ. Σὺ μὲν, ὁ Λέον πρόττει τέκμαρ, νήτέ προσήκ(ει)
 Πῶς ἐπιεικῶν οὖν βροτὲ θηρὸς εἶη
 Θαῦμα βλέπω; ἥσονγε νεωστὶ Ἀπόστολ' ἅπαντες
 Δειλοὶ καὶ ἀργοῖ, ἡδὲ κ' ὅλως ἁμαθεῖς.
 Νῦν, δὲ τοσοῦτο ἀτάρβητοι, λογοίτε ἔασιν,
 ὥς νικεῖν κόσμον, μὴ δεδίας' ἀνοπλοι,

Πῶς δὲ βροτοὶ δυνάτουν ἀνοπλοὶ δρόν θαῦμα τοσοῦτο
Εἶκον πνεῦ' ἅγιον; κ' ὄρα βροτοὶ δυνάτουν.

IV

Μόσχος ἔπ' ἀν' τεύκρουσ' ὀπλοῖσ' ἀπεκῆξε Ἀχαιῶς
Ἦν πρὸς Πέτρου κλεῖς ἠθέλε' οὐκ ὑπάγειν.
Ἀλλ' αὐτὸς ὡς πολέμοις ἀρπάζειν ἐπεκράσσε Ρώμῃ,
Θεσμούς μὴ κλεῖν οὐς γὰρ δῶν ἐν Ἀδῇ.
Πέτρος ἔμειν τῶν δεῖνων τὴν τότε αἰτῶν εἰδὼν
Πολλὰ σχολαστικὰ μὲν ρημάτων τῆς κακίας,
Οὐρανόθεν Θωμᾶν ἀνύει· ὁ δὲ ρημάτων παύροις,
Φεῦ σόφῳν! Τοῦτοῖς πάντων ἔδωκε κακῶ.
Πέτρος μὲν Γραικῶν, Ρωμᾶν τ' ἠδράσσε θεσμούς.
Παῦλος ἔκρωε δὲ μὴ βαρβαρόν, ἣ ἐθνικόν.
Εἰ δὲ ἐθνὸς Χρηστὸν, πιστὸς τε ἐν ὧσιν ἔχουσιν,
Βλαπτέα οὐκ Ἀγάπῃ, ἧς διχὰ οὐδὲν ἔχεις.
Οὐ διὰ τοὺς θεσμούς, πιστῶν δι' ἔθαν' ὁ Χριστὸς,
Καὶ πιστοὺς σώζει ἀφθόνηρ Ἀγάπῃ.

V

Νῦν Ἀγρίγεντον, Ἀχαῖα πόλις μὲν χαῖρε γενναία.
Τοῦ αὐτοῦ Γραικοὶ χαῖρετε Ἀρχιερεῖς.
Ἡμέδαπαι Γραικοὶ = Ἀρβανῶν χαῖρετε χώραι.
Καὶ ὅσα τῶν Γραικῶν χαῖρετε πάντα, ἐρῶ.
Δέρκετε νῦν πολέμους Ἑλλήνων, τοὺς ἀπὸ Μόσχων
Εἰς Τεύκρους φαύλους τῶν καλὰ ὀπλοφόρων;
Τοῦτο Λατινοῦ = Γραικὸν ἐγὼ Μυστήριον εἶπω,
Καὶ γε ἀκούετε ὡς πράγματα πάντα ἔχει.
Ἦν Ἑλένη θείαν Σταυροῦ τὴν εὔρισκε Λόγχην,
Νῦν ταύτην ἡμῖν ἔσταλε οὐρανόθεν,
Ὡς νόσση Ἀγριγεντίνους, Γραικοὺς, τε Λατίνους
Τῇ Σταυροῦ ἀγαπῇ, κ' Ἑλλάδα, οὐς εσάγη
Καὶ διὰ τῶν αὐτῇ Πέτρῳ Λόγχῃ δὲ ἐνοῦσα,
Πιστοὺς τοὺς Γραικοὺς τῇγε σιτάλῃ Ἑλένῃ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΩΝ ΑΛΒΑΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ
ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΚΟΠΕΝΧΑΓΗΣ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

(Στὸν κατάλογο δὲν περιέχονται τὰ χειρόγραφα τῆς Theca sexta καὶ septima)

I. Κάτω Ἱταλία

Ἀνωτόμως

Canticum de passione Christi in pago Sancti Demetrii scriptum,
Theca quinta 41.

Argondizza Antonio

Carmina, Theca secunda 1.

Argondizza Francesco

Carmina, Theca secunda 1a.

Carmina popularia, Theca tertia 3.

Baffa

Collectio canticorum arberiscorum a quodam Baffa rescripta, Theca
quinta 30.

Bellucci Costantino

Lamentatio de morte alicuius mulieris pagi sancti Demetrii, Theca
quinta 10.

Bilotta Bernardo

Paginae disiectae, Theca tertia 18.

«Minos», poema satyricum adversus cives Fraxineti, Theca quinta
61.

Camodeca Pietro

Dictionarium arberiscum, Theca prima 2.

Proverbria arberisca, Theca prima 3.

Doctrinae christianae fragmenta duo, Theca quinta 8.

Transcriptio alicuius carminis Varibobae, Theca quinta 15.

Capparelli Giovanni Carlo

De traditionibus moribusque Arberorum Calabriae altae, Theca
quinta 51.

Cerigonio Cosma

Carmina, Theca quinta 25.

Chinigo Alfonso

Manuscripta, Theca tertia 12.

Rescripta textus Varibobae, Theca tertia 13.

Dictionarium Varibobianum, Theca tertia 13a.

Vita Mariae Virginis Varibobae ab A. Chinigo anno 1884 Crotoni transcripta, Theca quarta 4.

Transcriptio carminum arberorum mediae Calabriae, Theca quinta 14.

De Rada Girolamo

Epistulae, Theca secunda 14.

Fragmenta XXX Radiana minora, Theca secunda 36.

Manuscripta domi Radhae reperta, Theca tertia 1.

Epistulae ad illum missae, Theca tertia 8, 21.

Manuscripta, Theca tertia 9.

Permissio proficiscendi (Carta di passaggio) Radae datus, Theca quarta 25.

Carmina praemilosaica, Theca quinta 17.

Fragmentum alicuius poematis Radae, Theca quinta 44.

De Rada Giuseppe

Epistulae, Glossarium, Theca tertia 26.

Dorsa Vincenzo

Rhapsodiae a V. Dorsa collectae et a D. Camarda rescriptae, Theca secunda 28.

Dramis Angelo

Carmina pagi Sancti Georgii, Theca quinta 20.

Lorecchio Luigi

Canticum primum Comoediae Dantis Allagherii in linguam arberis-
cam versum, Theca quinta 52.

Martini L.

Folia disiecta, Theca tertia 20.

Santori Antonio

Carmina, Theca tertia 5.

Paginae disiectae, Theca tertia 17.

Melodrama arberiscum, Theca quinta 58.

Saremba Cosmo

Phrassologia Sirembi, Theca Prima 1.

Carmina arberisca, Theca prima 7, Theca tertia 24.

Saremba Giuseppe

Carmina, Theca quarta 5.

Scura Antonio

Scripta varia, Theca tertia 4.

Manuscripta, Theca tertia 6.

Variboba Giulio

Rescripta textus Varibobae, Theca tertia 13.

Dictionarium Varibobianum, Theca tertia 13a.

Textus Varibobae, Theca tertia 13.

Glossae obscuriores, Theca tertia 25.

Varibobae opus quod «Ghiella» appellatur, 1762 typice impressum,
Theca quinta 2. (Σπανιώτατο ἀντίτυπο).

Fragmenta ex carminibus Varibobae, Theca quinta 27.

II. Σικελία

Ἀνωνύμως

Collectio fabularum arberiscorum ex Sicilia, Theca secunda 29.

Catalogus monumentorum archivii Palatii Hadriani ab anno 1424,
Theca quinta 55.

Rescriptum decreti Johannis regis Siciliarum de Arberiscis, Theca
quinta 56.

Notulae diversae minoris pretii ex Palatio Hadriani, Theca quinta
57.

Toponyma pagi Palatii Hadriani de pagis Arberorum, Theca quinta
48.

Opusculum italice scriptum de lite rituum in pago Arberisco Comi-
tissa, Theca quinta 65.

Camarda Demetrio

Excerpta et adnotationes, Theca secunda 2.

Manuscripta minora, Theca secunda 3.

Grammatica minor linguae arberiscae, Theca secunda 4.

Rhapsodiae a Vincentio Dorsa collectae et a Demetrio Camarda rescriptae, Theca secunda 28.

Carmen sine titulo, fortasse a D. Camarda scriptum, Theca secunda 29a.

Disiecta folia, Theca secunda 32, Theca tertia 22.

Recensio critica rhapsodiarum Radhae 1866, Theca secunda 32a.

Fragmenta lexicalia, Theca secunda 34.

Excerpta D. Camarda ex rhapsodiis, Theca secunda 37.

Episodium polyphemi Cyclopis a Camarda ex ore vulgi relatum, Theca quarta 14.

Epistulae arberiscae, Theca quarta 20.

Camarda Giuseppe

Carmina profana et sacra Lucii Clychinii aliorumque a Josepho Camarda rescripta, Theca secunda 6.

Antiquiora carmina sacra Arberorum Siciliae a Josepho Camarda rescripta, Theca secunda 7.

Fragmentum lexicale, Theca secunda 24. (Στὸν κατάλογο φέρεται ὡς ἔργο ἀγνώστου: ignoti).

Hymnus ad Mariam Virginem, Theca secunda 26.

Carmen ad Doram Istriae, Theca secunda 27.

Evangelium Matthaei a G. Camarda translatum, Theca quarta 6.

Carmina sacra et profana, Theca quarta 11.

Epistula ad Demetrium fratrem missa 1875, Theca quarta 12.

Fabula, Theca quinta 80.

Chetta Nicolo

Fragmenta dictionarii arberisco-italici ubi alphabetum graecum ad arberiscam linguam aptatur, Theca secunda 18.

Dictionarium italo-albanum, Theca tertia 28.

«Lessico Italiano-Albanese del sac. D. D. Nicolo Chetta» tantum A-Buc, ab ignota manu ex manuscripto Chettae transcriptum, Theca tertia 29.

Chettae Fragmentum libri tertii operis «Tesoro di notizie macedono-epirote-albane», Theca quinta 1.

Fragmentum lyricae sacrae, Theca quinta 1.

Appendix prima de consensione ecclesiarum orientis et occidentis, 1766, Theca quinta 12. (Πρόκειται γὰρ ἔργο τοῦ P. M. Parrino, ποὺ ἔχει ἀντιγράψει ὁ Chetta).

Fragmentum ad historiam Collegi Arberisci Panormi pertinens, Theca quinta 13.

De creatione mundi (ἀλβανιστί), Theca quinta 16.

Confessio fidei arberiscae Chettae latine scripta. Theca quinta 29. «Τοῦτο τὸ "Ἁγιον Βῆμα ἐστηλώσατο». Textus graecus, Theca quinta 31. (Τὸ κείμενο μᾶλλον δὲν εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν Chetta).

Fragmentum sine nexu ex historia Arberorum, Theca quinta 36.

Disiectae paginae verba arberisca continentes, Theca quinta 37.

Temptamino chiromantica Nicolai Chettae, Theca quinta 39.

Carmen arberiscum, italice «sonetto» appellatur, Theca quinta 42.

Catalogus de illustribus familiis Arberorum, Theca quinta 46.

Fragmentum cui titulus «Altre macedono-sicole Colonie», Theca quinta 47.

Fragmentum de pagis Arberorum, Theca quinta 48.

Thesaurus notitiarum ex historia Arberorum, Theca quinta 60.

Interpretatio oraculorum Sibyllae, Theca quinta 63.

Carmina septem lingua graeca scripta strophis structa quae italice «sonetti» appellantur, Theca quinta 64.

Quaerimonia Nicolai Chettae italice scripta ad episcopum Agrimentii ritus Graeci causa, Theca quinta 66.

Epistula Nicolai Chettae ad Constantinem principem moscovitem, Theca quinta 67.

Epistula altera ad Constantinum principem, Theca quinta 68.

Epistula ad Buliarium episcopum greco-arberiscum, Theca quinta 69, 78.

Epistula ad quedam sodalem, Theca quinta 70.

Epistula ad dominum Nicolaum Mansi Messinae, Theca quinta 71.

Fragmentum interpretationis Chettianae apocalypseos Johannis, Theca quinta 73, 74.

Tractatus de ontologia italice scriptus, Theca quinta 75.

Manuscriptum magnum de definitione et divisione, Theca quinta 77.

Epistula Chettae ad Episcopum Ullani, Theca quinta 78.

Epistulae duae ad ignotum Borussicum, Theca quinta 79.

Fragmentum grammaticae arberiscae, Theca quinta 84, 94a.

Fragmentum de templo Salomonis, italice, Theca quinta 86.

Chiara Salvatore

Carmina, Theca secunda 12.

Chiarchiaro

Carmina, Theca quinta 21.

Crispi Glaviano Francesco

Dictionarium parvum, Theca secunda 21.

Parva collectio proverbiorum toponymorum et sententiarum, Theca secunda 22.

Carmina, Theca secunda 16.

Folia disiecta, Theca tertia 23.

«Mons rosarum», poema arberiscum, Theca quarta 9.

Dara Andrea

Rudimenta lexicalia (ante redactionem ejus dictionarii), Theca secunda 10.

Parerga Darae ad grammaticam arberiscam circiter anno 1830 perarata, Theca secunda 15.

Rhapsodiae, carmina, epistulae, Theca secunda 17.

Scripta ad dictionarium, Theca secunda 20.

Dictionarium primum. Paginae disiectae, Theca tertia 15.

Evangelium S. Matthaei, Theca tertia 30.

Dictionarii compendium parvum, Theca quarta 7.

Dictionarium Italo-Arberiscum, Theca quarta 8.

Paginae disiectae ex dictionario italo-arberisco, Theca quarta 19.

Lexicon Arberisco-Italicum, Theca quarta 22.

Redactio prima lexici Italo-Arberisci a littera a usque ad syllabam co, Theca quarta 23.

Litaniae Mariae Virginis, Theca quinta 4.

Carmen Sancti Lazari ut in pago Palatii Hadriani canebatur, Theca quinta 5.

Costumi nostri di Palazzo Adriano 1859, Theca quinta 53.

Dara Gabriele (senior)

Calimera Sancti Lazari a G. Dara seniori scripta, Theca quarta 16.

Dara Gabriele

Poema cui titulus «Bala» manuscriptum, Theca tertia 10.

«Carmen postremum Balae», Theca quinta 59.

Elenchus verborum arberorum Gabrielis Darae (junioris), Theca quarta 21.

Glikini L. (?)

Carmina profana e sacra a Josepho Camarda rescripta, Theca secunda 6.

Mandalà Cristina-Gentile

Fabulae populares, Theca secunda 14.

Musacchia Giovanni

Monographia de pago arberisco «Piana dei Greci», Theca quinta 9.

Schirò Giuseppe

Relazione della missione di Cimarra, Theca quinta 76.

Schirò Paolo

Manuscripta arberisca, Theca secunda 9.

Fragmenta lexicalia, Theca secunda 33.

Doctrina Christiana, Theca secunda 38.

Fragmenta octo doctrinae Cristianae a P. Schirò exaratae, Theca quarta 2.

Litaniae Mariae Virginis a P. Schirò redactae, Theca quarta 3.

III. Ἀνωνύμως - Διάφορα

Manuscriptum de graecis melodiis in liturgia byzantina, Theca secunda 8.

Carmina arberisca, Theca secunda 19.

Alphabetum linguae arberiscae, Theca secunda 20a.

(Ἰσως γράφτηκε ἀπὸ τὸν Andrea Dara).

Carmen sine titulo, fortasse a Demetrio Camarda scriptum, Theca secunda 29a.

Fragmenta diversa auctorum minorum praesertim calabro arberorum, Theca secunda 35.

Callimera Lazari lingua arberisca Graeciae graecoque alphabeto scripta, Theca secunda 39.

Fragmentum Homiliae Johannis Chrysostomi de die Pascali, Theca quinta 3.

Homilia Sancti Johannis denuo a quodam ignoto transcripta, Theca quinta 6.

Fragmentum extractum de «Notizie diverse degli Albanesi dal 1519 al 1534», Theca quinta 22.

Carmina rustica a manu indocta scripta, ex Sancto Demetrio aut Sancta Sophia, Theca quinta 23.

Carmen nuptiale, Theca quinta 33.

Epistula ignoti ad ignotum italice et graece scripta, Theca quinta 38.

Carmina popularia et sacra partim ex ore vulgi partim originalia auctoris, Theca quinta 84b.

Κουλουριώτη Ἀναστασίον

Translatio arvanita praecis christianae «Pater noster», Theca quinta 28. (Συνοδεύεται καὶ ἀπὸ ἀλβανικῆ ἐπιστολῆ τοῦ Κουλουριώτη).

Μήτκου Εἰθυμίου

Manuscripta arberisca, Theca secunda 13.

Miscellanea, Theca tertia 2, 19.

**«ΘΕΣΠΙΖΟΜΕΝ ΤΟΙΝΥΝ, ΤΑΞΙΝ ΝΟΜΩΝ ΕΠΕΧΕΙΝ ΤΟΥΣ ΑΓΙΟΥΣ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥΣ ΚΑΝΟΝΑΣ...»**

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ/᾿Αθήνα

«Θεσπίζομεν τοῖνον, τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἁγίους
»ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας τοὺς ὑπὸ τῶν ἁγίων τεσσάρων
»συνόδων ἐκτεθέντας ἢ βεβαιωθέντας, (...). Τῶν γὰρ προει-
»ρημένων ἁγίων δ' συνόδων καὶ τὰ δόγματα καθάπερ τὰς
»θείας γραφὰς δεχόμεθα καὶ τοὺς κανόνας ὡς νόμους φιλάτ-
»τομεν».

Ἡ διάταξη αὕτη ἀποτελεῖ τὸ κεφάλαιο α' τῆς Ιουστινιάνειας νεαρᾶς 131
ποῦ δημοσιεύτηκε στὰ μέσα Μαρτίου τοῦ ἔτους 545. Ἐπικρατεῖ γενικὰ στὴ
θεωρία ἡ ἄποψη, ὅτι μὲ τὴν παραπάνω διάταξη διευρύνθηκε τὸ πεδίο ἐφαρμο-
γῆς τῶν ἱερῶν κανόνων μὲ τὴν πρόσδοση μεγαλύτερης δεσμευτικῆς δύναμης,
ἀφοῦ ἐξισώθηκαν ἀπὸ ἄποψη νομοθετικοῦ κύρους μὲ τοὺς πολιτειακοὺς νό-
μους¹. Μὲ ἄλλα λόγια, ὅτι καὶ τὸ μέτρο αὐτὸ ἐντάσσεται στὸ γενικότερο πλαίσιο
τῆς προνομιακῆς μεταχειρίσεως ποῦ ἡ Πολιτεία ἐπιφύλαξε στὴν Ἐκκλη-
σία². Χωρὶς βέβαια νὰ ἀμφισβητῶ στὸ ἐλάχιστο τὴν ἔκταση καὶ τὴ σημασία
αὐτῆς τῆς εἰδικῆς ἀντιμετωπίσεως, διατηρῶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι πολ-
λὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ ἂν τὸ πραγματικὸ κίνητρο ποῦ ὀδήγησε στὴ θέσπισιν
τῆς παραπάνω διατάξεως ἦταν ἡ ἐνίσχυσι τοῦ κύρους τῶν ἱερῶν κανόνων.

* * *

Ὅσον καιρὸ ἡ στάσις τῆς Πολιτείας ἀπέναντι στὴν Ἐκκλησία ἦταν ἐχθρι-
κὴ, θέμα σχέσης διατάξεων πολιτειακῆς προελεύσεως καὶ διατάξεων ἐκκλη-
σιαστικῆς προελεύσεως δὲν ἦταν, φυσικὰ, δυνατό νὰ ὑπάρξει. Καθένας ἀπὸ
τοὺς δύο ὀργανισμοὺς —γιατὶ βεβαίως καὶ ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι μόνον ἓνας

1. Βλ. ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία τῶν τελευταίων δεκαετιῶν Ἄν. Χριστοφιλοπούλου, ἼΙ
σχέσις τῶν κανόνων πρὸς τοὺς νόμους καὶ ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών, Ε.Ε.Β.Σ. 21 (1951) 69
(= τοῦ ἴδιου, Δίκαιον καὶ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1973, σ. 201). - H. G. Beck, Kirche und
theologische Literatur im byzantinischen Reich [Hb. d. AW. XII.2.1.] München
1959, σ. 142. - K. Δ. Μουρατίδου, Σχέσις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, τ. Α', Ἀθῆναι 1965,
σ. 110. - H. G. Beck, Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich
[Die Kirche in ihrer Geschichte, Bd. 1 Lfg. D 1.] Göttingen 1980, σ. 39. - τοῦ ἴδιου,
Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz [Österreich. Akad. d. Wiss., Phil.-hist.
Kl. Sb. 384.] Wien 1981.

2. Μάλιστα ὁ Beck, Nomos κλπ. (β.π. σημ. 1) σ. 14 σημ. 21 κάνει χρῆσιν τοῦ ὅρου
«παραχώρησις» (Octroi).

υπερκόσμιος οργανισμός, αλλά και ένα επίγειο καθίδρυμα από την όρατή της πλευρά— αποτελούσε μία κλειστή έννομη τάξη. Η αυτοτέλεια αυτή δεν έπαψε να υπάρχει και μετά την αρχικά διστακτική και κατόπιν ραγδαία μεταβολή της κρατικής πολιτικής απέναντι στην Έκκλησία. Καθένας από τους δύο οργανισμούς συνέχισε, χρησιμοποιώντας τους δικούς του μηχανισμούς, να θεσπίζει κανόνες συμπεριφοράς, δεσμευτικούς για τόν αντίστοιχο σε κάθε περίπτωση κύκλο προσώπων: τὸ Κράτος για τούς πολίτες του, ἡ Έκκλησία για τὰ μέλη της.

Τὰ δύο αὐτὰ μεγέθη ἦταν ἀσφαλῶς διαφορετικά. Στόχος ὅμως τῆς κρατικής πολιτικῆς ἦταν ἡ ταύτισή τους, δηλαδή ἡ προσπάθεια νὰ ἀσπασθοῦν τὸ Χριστιανισμὸ ὅλοι οἱ ὑπῆκοοι τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ αἰτία πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στοὺς λόγους ποὺ προκάλεσαν τὴν ἀλλαγὴ στὴ στάση τῆς Πολιτείας απέναντι στὴν Έκκλησία κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 4ου αἰώνα, ἀπὸ ἐχθρική σὲ εὐνοϊκή. Ἡ μεταστροφή αὐτὴ καὶ κυρίως ἡ σταθεροποίησή της δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα μόνο τῶν προσωπικῶν πεποιθήσεων καὶ τῆς ποιοτικῆς συστάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τῶν αὐτοκρατόρων, δηλαδή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων του, ἀλλὰ καὶ τῆς διαπιστώσεως ὅτι ἡ χριστιανικὴ πίστη μπορεῖ νὰ ἐξελιχθεῖ, παράλληλα μὲ τὴν κρατικὴ δομὴ, σὲ ἓνα σημαντικὸ παράγοντα συνοχῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ ἡ ἐθνικὴ ἀνομοιογένειά του ἀποτελοῦσε μόνιμο κίνδυνος³. Μὲ αὐτὸ τὸν ἔμμεσο τρόπο ὅμως καταλέχθηκε ἡ νέα πίστη ἀνάμεσα στὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἔννοιας τοῦ Κράτους, ὥστε τελικὰ κατέληξε Πολιτεία καὶ Έκκλησία στὸ Βυζάντιο νὰ εἶναι δύο μορφές ἐμφανίσεως τῆς μιᾶς καὶ ἀδιαίρετης ἔννοιας τῆς χριστιανοσύνης —μορφές ποὺ στὴν πολιτικὴ καὶ στὴ θεολογικὴ σκέψη τῶν Βυζαντινῶν δὲν ἦταν νοητὲς χωριστά⁴.

Ἀλλὰ ἡ θρησκευτικὴ πίστη μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ὡς παράγοντας συνοχῆς, μόνον ἂν ὑπάρχει δογματικὴ ἐνότητα, ἀλλιῶς πολλαπλασιάζει τὴν ἐνταση καὶ τῶν ἀφανῶν ἀκόμα διασπαστικῶν τάσεων. Ἐτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ ζήτηρὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν αὐτοκρατόρων γιὰ τὰ δογματικὰ ζητήματα, ποὺ δὲν εἶχε ὡς κύρια ἀφετηρία —μὲ σπάνιες ἴσως ἐξαιρέσεις— τὶς προσωπικὲς θεολογικὲς ἀπόψεις τοῦ καθενὸς ἡγεμόνα, ἀλλὰ τὴ φροντίδα (σὲ μερικὲς περιπτώσεις θὰ ἐδικαιολογεῖτο νὰ πεῖ κανεὶς καὶ «τὴν ἀγωνία») γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς κρατικῆς ἐνότητος. Οἱ αὐτοκρατορικὲς καὶ γενικότερα οἱ κρατικὲς ἐπεμβάσεις δὲν περιορίστηκαν στὸ χῶρο τῆς ἄμεσης ἢ ἔμμεσης —κατὰ τὶς περιστάσεις— προσπάθειας ἐπηρεασμοῦ τῆς δογματικῆς διδασκα-

3. Σπ. Τρωιάνου, Πολιτεία καὶ Έκκλησία, «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τ. Ζ' (1978) σ. 274.

4. Beck, Kirche κλπ. (ὁ.π. σημ. 1) σ. 36. Πρβλ. καὶ Ἱ. Καραγιαννοπούλου, Ἱστορία βυζαντινοῦ κράτους, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1980, σ. 62 ἐπ. καὶ τοῦ ἴδιου, Τὸ βυζαντινὸ κράτος, Ἀθήνα 1983, σ. 38 ἐπ.

λίας· ἀντίθετα πολὺ πιὸ συχνές ὑπῆρξαν στὸ πεδίο τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας, πράγμα πού στὸ κάτω-κάτω ἦταν φυσικὸ ἐπακόλουθο τῆς κατὰ κάποιον τρόπο ἐννοιολογικῆς ταυτίσεως Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας. Ἡδη ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἓνα συνεχῶς αὐξανόμενο μέρος τῆς νομοθετικῆς δραστηριότητος ἀφιερώθηκε σὲ θέματα ἐκκλησιαστικά.

Ἡ ἐξέλιξη αὕτη εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, ὅτι τὰ ἴδια ἀντικείμενα ρυθμίζονταν μὲ διατάξεις πού παράγονταν μέσα ἀπὸ δύο διαφορετικὲς διαδικασίες: ἀφενὸς μὲν μὲ νομοθετικοῦ περιεχομένου ἀποφάσεις τῶν διοικητικῶν μὲ εὐρεία ἐννοια ὀργάνων τῆς Ἐκκλησίας (δηλαδὴ μὲ ἱεροὺς κανόνες) καὶ ἀφετέρου μὲ πράξεις —ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τυπικὴ τους μορφή— τοῦ φορέα τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας τῆς Πολιτείας (δηλαδὴ μὲ «νόμους»). Πρὶν φθάσουμε στὸ θέμα, ποιά εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες διατάξεων, θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε λίγο στὸ λογικὸ πρότερο ἐρώτημα, ποιά εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς διαδικασίες γιὰ τὴ θέσπιση κανόνων δικαίου.

Ἐγινε στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς μελέτης λόγος γιὰ δυὸ χωριστὲς ἔννομες τάξεις, τῆς Πολιτείας δηλαδὴ καὶ τῆς Ἐκκλησίας, συγχρόνως ὅμως καὶ γιὰ τὸ ἀδιαίρετό τους, σὲ τρόπο πού νὰ πρόκειται σὲ τελικὴ ἀνάλυση γιὰ δυὸ ὅψεις τοῦ ἴδιου θεσμοῦ. Ἀλλὰ ἀμέσως γεννιέται τὸ ἐρώτημα, πῶς αὐτὰ τὰ δύο πράγματα συμβιβάζονται. Ὅταν ἡ χριστιανικὴ θρησκεία γιὰ τοὺς λόγους πού ἐκτέθηκαν πιὸ πάνω διαμορφώθηκε σταδιακὰ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού συνέθεταν τὴν ταυτότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἀποτέλεσε καὶ ἡ Ἐκκλησία ἓνα «σχηματισμὸ» πού συνιστοῦσε μέρος τοῦ Κράτους, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἡ ὑπαρξὴ, ἡ ὑπόσταση καὶ ἡ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ «σχηματισμοῦ» εἶχαν ἀναχθεῖ ἀπὸ τὴν Πολιτεία σὲ δημόσιο σκοπὸ. Ἐτσι ἡ Ἐκκλησία ἐξελίχθηκε σὲ ἓναν ὀργανισμὸ πολιτειακὸ πού ἦταν, ἀκριβῶς λόγω αὐτῆς τῆς ιδιότητος, φορέας δημόσιας ἐξουσίας. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ Ἐκκλησία ἀπόλαυε αὐτοδιοικήσεως, Πολιτεία καὶ Ἐκκλησία ἦταν δύο ἀπὸ διοικητικὴ ἀποψη ξεχωριστοὶ ὀργανισμοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεύτερος, ἡ Ἐκκλησία, ἦταν ὑποδεέστερος τοῦ πρώτου, τῆς Πολιτείας.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα καὶ ἐνόψει τῆς αὐτοδιοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας πρέπει κανεὶς νὰ δεχθεῖ τὴν ὑπαρξὴ δύο μὲν ἐννόμων τάξεων, ἀλλὰ μᾶς μόνον («ἐξουσίας»), γιὰτὶ ἡ ἐξουσία πού ἡ Ἐκκλησία ἀσχοῦσε μὲ τὴν πιὸ πάνω ιδιότητα στὰ μέλη της ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ ἐνὸς ἐνιαίου ἐξουσιαστικοῦ χώρου πού ἡ Πολιτεία τῆς εἶχε παραχωρήσει. Διευκρινίζεται βέβαια πὼς ἐδῶ περιορίζεται ἡ ἀνάπτυξη στὴ θεώρηση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κοσμικοῦ δικαίου, χωρὶς νὰ ἐπιχειρεῖται ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος ἀπὸ τὴ θεολογικὴ του, καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν ἐκκλησιολογικὴ του πλευρά.

Αὐτὸ τὸ πλουραλιστικὸ σχῆμα στὴ διαδικασία παραγωγῆς τῶν κανόνων δικαίου, μὲ τοὺς ὁποίους ρυθμιζόταν ἡ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας, ἡ διοίκηση

τῆς περιουσίας της καὶ πολλὰ ἄλλα ἐσωτερικὰ θέματά της δὲν ἄργησε ἀσφαλῶς νὰ δημιουργήσῃ στὴν πρακτικὴ τὸ πρόβλημα, τί γίνεται, ὅταν οἱ ρυθμίσεις αὐτὲς δὲ συμπορεύονται, καὶ εἰδικότερα μάλιστα ὅταν ἡ διάσταση ἐμφανίζεται ἀνάμεσα σὲ ρυθμίσεις διαφορετικῆς προελεύσεως, δηλαδὴ ἀνάμεσα σὲ νόμους καὶ σὲ ἱεροὺς κανόνες.

Πρόχειρα θὰ μπορούσε ἴσως νὰ διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη, ὅτι τὸ προβάδισμα μεταξὺ τῶν διατάξεων τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης κατηγορίας θὰ κρινόταν σὲ καθεμία περίπτωση ἀνάλογα μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ὀργάνου, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου εἶχε ἀνακύψει ἡ σύγκρουση. Ἄν δηλαδὴ ἐπρόκειτο γιὰ ὄργανο πολιτειακό, τότε θὰ κατίσχυε ἡ ρύθμιση τοῦ «νόμου», κι ἂν γιὰ ὄργανο ἐκκλησιαστικό, τότε ὁ «κανόνας» θὰ ἐπικρατοῦσε τοῦ «νόμου». Ἡ ἐφαρμογὴ ὅμως μιᾶς τέτοιας ἀρχῆς δὲ θὰ πρέπει νὰ ἦταν καθόλου εὐκολὴ στὴν πράξη, γιατί καὶ οἱ κρατικοὶ ὑπάλληλοι — ἂν ὅχι στὸ σύνολό τους, πάντως στὸ μεγαλύτερό τους μέρος, ἰδίως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰώνα καὶ ὕστερα — ἦταν μέλη τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπομένως δεσμεύονταν ἀπὸ τὶς ἐπιταγές της, ὑποκείμενοι σὲ ἐκκλησιαστικὲς ποινές, ἂν ἐνεργοῦσαν ἀντίθετα πρὸς αὐτές, ἀλλὰ καὶ τὰ ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας — πέρα ἀπὸ τὴ γενικὴ ὑποχρέωσή τους ὡς ὑπῆκοοι τοῦ Κράτους νὰ συμμορφώνονται στὴ νομοθεσία του — λογιζόνταν, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, φορεῖς ἐξουσίας μὲ πολιτειακὴ τὴν προέλευση⁵.

Ἡ τόσο ὀλοφάνερη ἀδυναμία αὐτοῦ τοῦ κριτηρίου δείχνει, ὅτι ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος ἔπρεπε νὰ στηριχθεῖ σὲ ἐνιαία βάση. Ἐτσι μὲ τὴ διάταξη ποὺ παρατέθηκε στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς μελέτης πραγματοποιήθηκε ἡ ἰσοπέδωση τῶν δύο κατηγοριῶν. Αὐτὸ ἀποτέλεσε τὴν τελικὴ ρύθμιση τοῦ θέματος: στίς πηγές ὅμως σώζονται καὶ μαρτυρίες γιὰ ἄλλα, ἐνδιάμεσα στάδια. Μία ἀπὸ αὐτὲς εἶναι τὸ χωρίο 1.3.44.1 τῆς β' ἐκδόσεως τοῦ Ἰουστινιανείου Κώδικα, στὸ ὁποῖο ἔχει περιληφθεῖ μία *constitutio* τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 530, ποὺ περιέχει καὶ τὴν ἀκόλουθη φράση: «...τοὺς δὲ θεῖους κανόνας οὐκ ἔλαττον τῶν νόμων ἰσχύειν καὶ οἱ ἡμέτεροι βούλονται νόμοι,...». Ἀπὸ τὴ διατύπωση αὐτὴ προκύπτει ἡ ὑπαρξὴ καὶ προγενέστερων διατάξεων μὲ ἀνάλογο περιεχόμενο. Ὁ ἐντοπισμός τους δὲν εἶναι καθόλου εὐχερῆς, γιατί, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Κώδικας δὲν ἀποτελεῖ *corpus* ὅλων τῶν αὐτοκρατορικῶν νόμων ποὺ ἐκδόθηκαν μέχρι τὸν Ἰουστινιανό. Τόσο ἡ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς, ὅσο καὶ ἡ ἀναθεωρητικὴ τῆς β' ἐκδόσεως εἶχαν τὴν ἐξουσία νὰ μὴν παραθέτουν μηχανικὰ τὸ ὑλικό, ἀλλὰ νὰ προβαίνουν σὲ ἐπιλογή καὶ νὰ ἐπεμβαίνουν ἀκόμη καὶ στὸ κείμενο τῶν προοριζόμενων γιὰ τὴν κωδικοποίηση διατάξεων⁶. Ἐπομένως μπορεῖ νὰ προϋπῆρξαν περισσότερες ἀπὸ

5. Πρβλ. E. Jerg, *Vir venerabilis. Untersuchungen zur Titulatur der Bischöfe in den ausserkirchlichen Texten der Spätantike als Beitrag zur Deutung ihrer öffentlichen Stellung* [Wiener Beiträge zur Theologie, 26.] Wien 1970.

6. Βλ. P. Pieler, *Byzantinische Rechtsliteratur*, στοῦ H. Hunger, *Die hoch-*

μία τέτοιες διατάξεις. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ αὐτό, μία σώζεται στὸ κεφάλαιο 1.2.12 τοῦ Κώδικα. Πρόκειται γιὰ μία *constitutio* τῆς 12.11.451 τῶν αὐτοκρατόρων Οὐαλεντινιανοῦ καὶ Μαρκιανοῦ, μὲ τὴν ὁποία ὀρίστηκε ὅτι ὅσοι «πραγματικοὶ τύποι» ἐκδόθηκαν κατὰ παράβαση τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων ἀπὸ εὐνοια καὶ μεροληψία εἶναι ἀνίσχυροι⁷.

Πρὶν προχωρήσουμε στὴ σύγκριση τοῦ περιεχομένου τῶν παραπάνω αὐτοκρατορικῶν νόμων πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἦταν ἀναγκαῖο νὰ περιληφθεῖ ἡ *constitutio* τοῦ 451 στὸν Κώδικα, γιατί ἡ *c. Summa rei publicae* ποὺ τὸν κύρωσε κατάργησε κάθε ἄλλη διάταξη μὴ περιεχόμενη στὸν Κώδικα, ἐκτὸς ἀπὸ πραγματικούς τύπους (*pragmaticae sanctiones*⁸) ποὺ παρείχαν προνόμια⁹. Ἐπομένως ἡ παράλειψη τοῦ νόμου τῶν Οὐαλεντινιανοῦ καὶ Μαρκιανοῦ θὰ εἶχε ὡς συνέπεια νὰ παραμείνουν ἰσχυροὶ οἱ προνομιακοὶ πραγματικοὶ τύποι ποὺ ὁ νόμος ἐκεῖνος καταργοῦσε.

Συγκρίνοντας τώρα τὰ μέτρα ποὺ εἰσάγονται μὲ καθεμία ἀπὸ τὶς παραπάνω διατάξεις, διαπιστώνουμε μία φθίνουσα πρόοδο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς δραστητικότητάς τους. Ἡ πρώτη χρονικά, δηλαδὴ τοῦ 451, ὡς κύρωση γιὰ τὴν ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἱεροὺς κανόνες προέβλεπε τὸ ἀνίσχυρο τῆς σχετικῆς διατάξεως. Ἡ ἐξήγηση τῆς πραγματικὰ μοναδικῆς σὲ σαφήνεια ἀλλὰ καὶ σὲ δραστητικότητα ρυθμίσεως βρίσκεται στὸ ὅτι ἡ εἰσαγωγή τῆς πραγματοποιήθηκε τὶς μέρες ἀκριβῶς ποὺ τελείωνε ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος (ὁ νόμος ἐκδόθηκε στίς 12 Νοεμβρίου 451 καὶ ἡ 6η, ἡ καὶ κρίσιμη, συνεδρία τῆς Συνόδου εἶχε γίνεи στίς 25 Ὀκτωβρίου) καὶ αὐτὸ καθιστᾷ ἐξαιρετικὰ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση, ὅτι εἶχε ἀσκηθεῖ πίεση στὸν αὐτοκράτορα Μαρκιανὸ (στὸ ἐσχατόκολλο τοῦ νόμου ἀναφέρεται ὡς τόπος ἐκδόσεώς του ἡ Κωνσταντινούπολη) ἀπὸ τὶς μετέχουσες στὴ Σύνοδο ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες, νὰ ἀποκλείσει μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ἐκδοση «ἀντικανονικῶν» νόμων, ἀλλὰ συνάμα καὶ νὰ ἔρει ἀνάλογες συγκρούσεις ἀναδρομικά.

Μὲ τὴν *constitutio* τοῦ 530 ὁ Ἰουστινιανός, ἐπικαλούμενος τὴν προγενέστερη νομοθεσία, «διεκλήρυξε» ἀπλῶς, ὅτι δὲν θέλει νὰ ἔχουν οἱ ἱεροὶ κανόνες σὲ σύγκριση μὲ τοὺς πολιτειακοὺς νόμους μειωμένη ἰσχύ. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἀπο-

sprachliche profane Literatur der Byzantiner, τ. II [Hb. d. AW. XII.5.2.] München 1978, σ. 411.

7. «*Omnes sane pragmaticas sanctiones, quae contra canones ecclesiasticos interuentu gratiae et ambitionis elicitaе sunt, robore suo et firmitate vacuatas cessare praecipimus*».

8. Βλ. γι' αὐτὴ τὴ μορφή διατάξεων Pieler, ὁ.π. (σημ. 6) σ. 374.

9. Κεφ. 4: «*Si quae vero pragmaticae sanctiones, quae minime in eodem nostro codice receptae sunt, civitatibus forte vel corporibus vel scholis vel scriniis vel officiis vel alicui personae impertitae sunt, eas, si quidem aliquod privilegium speciali beneficio indulgent, omni modo ratas manere, sin vero pro certis capitulis factae sunt, tunc tenere, cum nulli nostri codicis adversantur constitutioni, praecipimus*».

τελοῦσε κάτι τὸ νέο, γιατί μὲ τὴν *constitutio* τοῦ Μαρκιανοῦ, ὅχι μόνο δὲν εἶχαν οἱ κανόνες μειωμένη ἰσχὺ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπὸ ἀποψη οὐσίας ἀντίθεση πρὸς αὐτοὺς συνεπαγόταν τὸ ἀνίσχυρο τοῦ σχετικοῦ πολιτειακοῦ νόμου¹⁰.

Τέλος, ἐρχόμαστε στὴ νεαρά τοῦ 545. Μὲ αὐτὴν ὁ Ἰουστινιανὸς χωρὶς καμία ἀναφορὰ σὲ προγενέστερες συναφεῖς ρυθμίσεις, κάνοντας χρῆση τῆς λέξης «Θεσπίζομεν», πού ὑποδηλώνει τὴν καθιέρωση νέου κανόνα δικαίου, ὀρίζει ὅτι ἐφεξῆς οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες «ἐπέχουν τάξιν νόμων». Μὲ τὴν ἐκδοση λοιπὸν τῆς νεαρᾶς 131 τὸ σύνολο τῶν νομοθετικοῦ περιεχομένου ἀποφάσεων τῶν συνόδων ἐντάχθηκε τυπικὰ στὴν ἐννομη τάξη τῆς Πολιτείας καὶ πραγματοποιήθηκε ἡ ἰσοπέδωση νόμων καὶ κανόνων, γιὰ τὴν ὁποία ἐγινε λόγος πρὶ πάντων. Ἀπὸ τὸ χρονικὸ αὐτὸ σημεῖο καταργήθηκε στὴν οὐσία ἡ διάταξη τοῦ 451, γιατί, ἀφοῦ νόμοι καὶ κανόνες βρίσκονται πιά στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἀπὸ ἀποψη τυπικῆς δύναμης, ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τὸν (ὁποιοδῆποτε) ἐφαρμοστὴ τοῦ δικαίου κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ οἱ μεταξὺ τους τυχὸν ἀντιθέσεις θὰ πρέπει νὰ ἀρθοῦν μὲ προσφυγὴ στὶς κοινὲς ἐρμηνευτικὲς μεθόδους καὶ κυρίως μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς, ὅτι ὁ μεταγενέστερος νόμος καταργεῖ τὸν προγενέστερο¹¹. Ἔτσι, ἐνῶ κατὰ τίποτε δὲν αὐξήθηκε ἡ δεσμευτικότητα τῶν ἱερῶν κανόνων, ἀντίθετα ἀνοίχθηκε ὁ δρόμος γιὰ τὴν τροποποίηση τοῦ περιεχομένου τους μὲ αὐτοκρατορικὰ διατάξεις¹². Σὲ κάτι τέτοιο, ἄλλωστε, ἀπέβλεπε ὁ Ἰουστινιανὸς μὲ τὴν ἐκδοση τῆς νεαρᾶς 131. Στὸ κεφ. 3 καθιερώνει τὸ αὐτοκέφαλο τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς¹³, μιὰ ἐνέργεια

10. Μολονότι στὸ νόμο τοῦ Μαρκιανοῦ γίνεται λόγος μόνο γιὰ «πραγματικούς τύπους», δικαιολογεῖται αὕτῃ ἡ γενίκευση ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ παραπάνω μορφή αὐτοκρατορικῶν διατάξεων προοριζόταν γιὰ τὴ θέσπιση ἐπιταγῶν γενικοῦ περιεχομένου καὶ βρισκόταν ἐννοιολογικὰ πολὺ κοντὰ στὴν *lex generalis* —γι' αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ ὁ ὅρος *lex pragmatica*. Βλ. Fr. Dölger - J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre* [Hb. d. AW. XII.3.1.1.] München 1968, σ. 78 καὶ Ἰ. Καραγιαννοπούλου, *Βυζαντινὴ διπλωματικὴ* [Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται, 4.] Θεσσαλονίκη 1972, σ. 176.

11. Βλ. D. 1.4.4: «*Modestinus libro secundo excusationum. Αἱ μεταγενέστεραι διατάξεις ἰσχυρότεραι τῶν πρὸ αὐτῶν εἰσὶν*». Πρβλ. καὶ D. 1.3.26 καὶ 28.

12. Τὸ κατὰ πόσον αὐτὸ ὀδήγησε στὴν ἐπικράτηση τῆς ἀρχῆς, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ εἶναι «*canonibus solutus*» δὲν μπορεῖ νὰ κριθεῖ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο μὲ βάση τὸ κείμενο τῆς ν. 131 καὶ τὴν ἐπανάληψή του σὲ μεταγενέστερα κωδικοποιητικὰ ἔργα (B. 5.3.2), γιατί ὑπεισέρχονται καὶ πολλοὶ ἄλλοι παράγοντες —μὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὶς κατὰ καιροὺς σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας— πού δὲν ἄφησαν ἀνεπηρέαστους οὔτε κἂν καὶ αὐτοὺς τοὺς θεωρητικούς τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῶν ὕστερων βυζαντινῶν χρόνων. Βλ. σχετικὰ Χριστοφιλόπουλο, Ἡ σχέσις κλπ. (β.π. σημ. 1) καὶ Beck, *Nomos* κλπ. (β.π. σημ. 1).

13. «*Τὸν δὲ κατὰ καιρὸν μακαριώτατον ἀρχιεπίσκοπον τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς τῆς ἡμετέρας πατρίδος ἔχειν αἰ ἐπὶ τὴν οἰκείαν δικαιοδοσίαν τοὺς ἐπισκόπους τῶν ἐπαρχιῶν (...), καὶ παρ' αὐτοῦ τούτους χειροτονεῖσθαι, αὐτὸν δὲ ἐπὶ τῆς οἰκείας συνόδου χειροτονεῖσθαι, καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ὑποκειμέναις αὐτῷ ἐπαρχίαις τὸν τόπον ἐπέχειν αὐτὸν τοῦ ἀποστολικοῦ Ῥώμης θρόνου κατὰ τὰ ὁρισθέντα ἐπὶ τοῦ ἀγίου πάπα Βιγιλίου*».

πού γιὰ τὴν «κανονικότητά» τῆς θὰ μπορούσαν νὰ διατυπωθοῦν πολλὲς ἐπιφυλάξεις¹⁴. Μιὰ πρώτη προσπάθεια τὸ 535 μὲ τὴ νεαρά 11 ἔμεινε, ὅπως φαίνεται, χωρὶς ἀποτέλεσμα, γι' αὐτὸ ἔκρινε ὁ αὐτοκράτωρ ἀναγκαῖο νὰ ἐπαναλάβει τὴ διάταξη δέκα χρόνια ἀργότερα, προτάσσοντας ὅμως τὴ ρύθμιση γιὰ τὴν ἐξομοίωση νόμων καὶ ἱερῶν κανόνων.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴ σκοπιμότητα τῆς ὑπαγωγῆς τῆς νομοθετικῆς παραγωγῆς Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας στοὺς ἴδιους κανόνες ἐφαρμογῆς καὶ ἐρμηνείας, ἡ περιβολὴ τῶν ἱερῶν κανόνων μὲ τὸν τυπικὸ μανδύα τοῦ νόμου ἐξυπηρετοῦσε καὶ ἄλλη μία: τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ιδιότητος τοῦ αὐτοκράτορα ὡς «παγκόσμιου νομοθέτη», ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια συστατικὰ στοιχεῖα τῆς αὐτοκρατορικῆς ιδέας στὸ Βυζάντιο, πού ἡ ἰδιαίτερη σημασία του προκύπτει ἀπὸ τὴ συχνότητα τῆς προβολῆς του μέσα στὰ προοίμια τῶν νόμων¹⁵. Μὲ τὴ μέθοδο αὕτη ἐμφανίζεται ὁ αὐτοκράτωρ νὰ «ἐπικυρώνει» κατὰ κάποιον τρόπο τὸ κείμενο τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ νὰ τοὺς προσδίδει γενικὴ νομοθετικὴ ἰσχὺ, κάτι πού βρῆκε ἀνταπόκριση στὴ μεταγενέστερη θεωρία τοῦ κανονικοῦ δικαίου¹⁶.

* * *

Ἡ πλούσια βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς νόμους καὶ στοὺς ἱεροὺς κανόνες κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο καθὼς καὶ ἡ ἐπιφυλακτικότητα, μὲ τὴν ὁποία διατυπώνονται τὰ σχετικὰ συμπεράσματα, δείχνουν ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἔχει ἀκόμα κλείσει —καὶ μᾶλλον δὲ θὰ κλείσει ποτέ. Αὐτὸ μαρτυρεῖ πὼς ὁ σκοπὸς πού ἐπιδίωκε ὁ Ἰουστινιανὸς μὲ τὴ θέσπιση τῆς διατάξεως τῆς νεαρᾶς 131.1, δηλαδὴ νὰ λύσει τὰ χέρια τοῦ φορέα τῆς (πολιτικῆς) νομοθετικῆς ἐξουσίας σὲ θέματα πού εἶχε προηγηθεῖ κανονικὴ ρύθμιση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἐκκλησίας δὲν πραγματοποιήθηκε—ἡ τουλάχιστον ὄχι στὸ βαθμὸ πού θὰ ἤθελε ὁ ἐμπνευστὴς αὐτῆς τῆς μεθοδεύσεως. Παρ' ὅλα αὐτὰ

14. Βλ. *Sp. Troianos*, Einige Bemerkungen zu den materiellen und formellen Voraussetzungen der Autokephalie in der Orthodoxen Kirche, Kanon 5 (1981) 160 καὶ 161.

15. Βλ. σχετικὰ *H. Hunger*, Prooimion. Elemente der Kaiseridee in den Arengen der Urkunden [Wiener byzantinistische Studien, 1.] Wien 1964, σ. 103 ἐπ. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὰ προοίμια πού ἐπικαλεῖται ὁ *Hunger* προέρχεται ἀπὸ τὸ νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Ἰουστινιανοῦ (ἀναπόφευκτη συνέπεια τοῦ ὅτι δὲν σώζονται αὐτοῦσι οἱ νόμοι τῆς προῖουστινιανῆς περιόδου· πρβλ. *Pieler*, δ.π. σ. 355), ἀποτελεῖ ἴσως τὸ στήριγμα γιὰ τὴν κρίση τοῦ *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates [Hb. d. AW. XII.1.2.] ³München 1963, σ. 65, ὅτι κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἰουστινιανῆς νομοθεσίας εἶναι ἡ ἐντονη προβολὴ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀπολυταρχισμοῦ.

16. Βλ. τὸ σχόλιο στὸ Νομοκάνονα ΙΔ' Τίτλων κεφ. 1.2. (*Γ. Πάλλη - Μ. Ποτλῆ*, Σύσταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων, τ. Α', Ἀθήνησιν 1852, σ. 38): «...οἱ μὲν γάρ, ἡγοῦν οἱ κανόνες, παρὰ βασιλέων καὶ ἁγίων πατέρων ἐκτεθέντες καὶ στηριχθέντες ὡς αἱ θεῖαι γραφαὶ δέχονται' (...)».

ή προσπάθεια τοῦ τελευταίου ρωμαίου imperator τοῦ Βυζαντίου δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τελείως ἀποτυχημένη, γιατί ἡ ἐξομοίωση νόμων καὶ κανόνων δὲν ἐξασφάλισε μὲν στοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες μιὰ ἀδιαμφισβήτητη θέση «ὑπεράνω τῶν κανόνων», εἶχε ὅμως ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐπεκτείνει τὴν προβληματική τοῦ «princeps legibus solutus»¹⁷ καὶ στὸ χῶρο τοῦ κανονικοῦ δικαίου¹⁸, πράγμα ποὺ εἶχε σοβαρὲς ἐπιπτώσεις στὴν πρακτική, γιατί διευκόλυνε τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ποικίλων καταστάσεων μὲ μεγαλύτερη ἐλευθερία κινήσεως, ἀφοῦ εἶχε περιοριστεῖ αἰσθητὰ ἡ σημασία τοῦ παράγοντα «νομιμότητα».

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

17. Ἡ πιδὸ πρόσφατη σχετικὴ μελέτη εἶναι τοῦ D. Simon, Princeps legibus solutus, Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz, «Gedächtnisschrift für W. Kunkel», Frankfurt am Main 1984, σ. 449-492.

18. Πρβλ. Beck, Nomos κλπ. (ᾠ.π. σημ. 1) σ. 14.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΘΕΤΟΥ «ΠΙΣΤΟΣ»
ΣΤΙΣ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

• ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΙΜΑΡΗ/Ἀθήνα

Μελετώντας τὸ ἐπιγραφικὸ ὕλικὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι σὲ πολλὰς περιοχὰς τῆς ρωμαϊκῆς καὶ ἀργότερα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἔχουν βρεθῆ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές οἱ ὁποῖες πλὴν τῶν ἄλλων στοιχείων τῶν θανόντων φέρουν καὶ τὴν ἐνδειξὶ πιστὸς ἢ πιστή. "Ὅπως δὴποτε ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου αὐτοῦ δὲν ἔχει τὴν ἴδια σημασίαν μὲ τὴν ὁποία τὴν συναντᾶμε στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα¹, ἀλλ' ἐδῶ ὑπονοεῖται ὅτι ὁ θανὼν ἦταν χριστιανός.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐνδειξὶ πιστὸς θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρω ὅτι σὲ ἄλλες ἐπιγραφὰς συναντᾶ κανεὶς καὶ τὴν ἐνδειξὶ χριστιανός, χριστιανοὶ² καὶ μάλιστα

Συντομογραφίες

BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique.
ΒΕΠΕΣ	Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων.
CIG	Corpus Inscriptionum Graecarum.
DACL	Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie.
DOP	Dumbarton Oaks Papers.
ΕΦΣΚ	Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει.
H. Grégoire	Recueil = H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure, Amsterdam 1968.
IG	Inscriptiones Graecae.
IG Bul.	G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae, τόμοι 1-4, Serdicae 1956-1971.
MAMA	Monumenta Asiae Minoris Antiqua.
ΠΕ	Παλαιοχριστιανικὴ Ἐποχή.
PG	Patrologia Graeca.
RICM	D. Feissel, Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du III ^e au VI ^e siècle, Paris 1983.
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum.

1. Γιά τὴν ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου πιστός στὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς ἐπιγραφὰς βλ. τίς ἀναφορὰς τῶν Marcus N. Tod, Laudatory Epithets in Greek Epitaphs, ἐν The Annual of the British School at Archaeology, τόμ. 46, 1951, σελ. 189 καὶ L. Robert, ἐν Hel-lenica, τόμ. 13, 1965, σελ. 36.

2. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ἀπὸ ὠρισμένες περιοχὰς:

- α) Ἀθήναι. ΠΕ. IG 3, 2 Berolini 1882, σελ. 251, ἀρ. 3525: Σαμβάτις ἐν/θάδε κεῖται καὶ Δημάρχη Χριστιανοὶ †††
- β) Θεσσαλονίκη. Γ' (;) μ.Χ. αἰ. D. Feissel, RICM σελ. 114, ἀρ. 117: Ἰούλ(ιον) Ἰουλιανὸν τὸν α[- - -]τατον χρ(ιστιανόν) οἱ ἀδελφοί.

διατυπωμένη με έναν πολύ ωραίο τρόπο, ώστε οι θανόντες να επαινοῦνται³ ἢ να ὑπερηφανεύονται οἱ ἴδιοι γι' αὐτὴ τους τὴν ιδιότητα, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ἡ περιφρημα ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Πέρινθο τῆς Θράκης (τοῦ τέλους τοῦ Γ' μὲ ἀρχές τοῦ Δ' μ.Χ. αἰ.) ποὺ ἀνήκει σὲ οἰκογένεια χριστιανῶν⁴.

Τὸ 1977 ὁ καθηγητὴς Jean-Paul Rey-Coquais ἐδημοσίευσε τὶς ἐπιγραφές τῆς νεκροπόλεως τῆς Τύρου⁵ μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσι τῶν ἀνασκαφῶν στὴν πόλι αὐτή⁶. Οἱ ἐλληνικὲς ἐπιγραφές χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Γ' π.Χ. ἕως καὶ τὶς ἀρχές τοῦ Ζ' μ.Χ. αἰ., ὅταν οἱ Ἀραβες κυριάρχησαν στὴν περιοχὴ⁷, καὶ προσφέρουν ἀξιόλογο ὕλικὸ ποὺ παρέχει στοιχεῖα γιὰ τὴν δημογραφικὴ σύνθεσι τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὴν ἐμπορικὴ ζωὴ τῶν κατοίκων⁸. Ἡ νεκρόπολι τῆς Τύρου

γ) *Θυάτειρα Λυδίας (Selendi)*. Γ' μ.Χ. αἰ. *H. Grégoire*, Recueil, σελ. 117-118, ἀρ. 333 στίχ. 1-5: ...*Αὐ[ρῆ](λιος) Γαῖος Ἀπ[ρι]ανοῦ Χρ[ε]ιστιανὸς κατεσκεύα[σεν] τὸ μνημεῖον αὐτῷ κ[αί] Αὐρ[ῆ](λία) Στρατονεικιανῇ | τῇ γυνεὶ αὐτοῦ οὖσα κ[αί] αὐτῇ [Χρ]ε[ισ]τιανῇ, μηδενὸς ἐτέρου...*

δ) *Φρυγία*. Τὶς ἐπιγραφές τῶν χριστιανῶν τῆς Φρυγίας τοῦ Γ' μ.Χ. αἰ. καθὼς καὶ τὴν χαρκτηριστικὴ φράσι «Χριστιανοὶ Χριστιανοῖς» ποὺ ἀπαντᾷ στὶς ἐπιγραφές τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἐξετάζει στὴν μελέτη της ἡ *Elsa Gibson*, «The Christians for Christians» *Inscriptions of Phrygia* (Greek Texts, Translation and Commentary) *Harvard Theological Studies* 32) Missoula, Montana 1978. Ὡρισμένες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐπιγραφές ἀναδημοσιεύονται στὸ SEG, τόμ. 28 (1978) 1982, ἀρ. 1082-1084, 1096-1100, 1104, 1107, 1108, 1202.

ε) *Ρώμη*. ΠΕ. CIG IV, 2 ἀρ. 9792: *Ἐνθάδε κεῖται Ἀλέ[ξ]αν[δρος] ἱατρὸς Χρ[ε]ιστιανὸς | καὶ πνευματικὸς.*

3. *R. Leper*, Μερικὲς ἐλληνικὲς καὶ ρωμαϊκὲς ἐπιγραφές (ρωσικὰ) ἐν *Bulletin de l'Institut archéologique russe à Constantinople*, τόμ. 9, 1904, σελ. 243-44, ἀρ. 7: [*Θεοδώρω*] | *Ματρῶνα* | *συμβί(φ) ἔτη II* | *ἐγήρασεν ἅλ(οι)δότητος χρ(ι)στιανός. Τέκν[α] | [ἐ]ποίησα καὶ ἐγα[μο]στόλησα· μ[ή]τις π(ει)ράσεται(αι) | τοῦτον, μὴ ἔσχω/ι ἐν Θε(ῳ) κρῖσιν.*

4. *Margherita Guarducci*, *Epigrafia Greca* τόμ. IV, *Epigraphi sacre pagane e cristiane*, Roma 1978, σελ. 363-64, ἀρ. 5: *ἔξ ἐνθάδε κεῖνται παῖδες· | πρωτοτόκος Λού-κισ, δισσῶ | κλήρω Θεόδοτος, παρθένος | ἡ Δόμνα κλήρον τρίτον ἐξετέλεσεν, τετράδι Λουκία/νῇ πέμπτη Ζώη συνοδεύει, ἕκτη Θεοδούλη μετέπι/τα θεθεῖται πένθ' ἐτέων οὖσα καὶ | δέκα πρὸς τοῖς παρθένος—ἐβδομάτῃ δὲ τεκοῦσα σπεύσεν ἰδεῖν | παῖδας οὗς αὐτὴ προέπεμψεν | οἷς πᾶσινποίησεν λατόμιν ἐνθάδε Λούκισ, τέκνοις ἰδίοισι καὶ αὐτῷ σὺν Ἀσκληπιόδότη ἀλόχῳ. | Χρ[ε]ιστιανοὶ δὲ πάντες ἐνε[σμεν].*

5. *Inscriptions de la nécropole de Tyr*, ἐν *Bulletin du Musée de Beyrouth*, τόμ. 29, 1977 (ὅλος ὁ τόμος ἀφιερωμένος στὴν δημοσίευσιν τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Τύρου).

6. Ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Maurice Chéhab ἔχουν ἀνασκαφῇ ἡ πόλι τῆς Τύρου, ὁ ἱππόδρομος καὶ ἡ νεκρόπολι.

7. Ἐνθ' ἄνωτ. Εἰσαγωγὴ, σελ. V.

8. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ ἔχει παρουσιάσει ὁ *J. P. Rey-Coquais* στὴν μελέτη του, *Fortune et rang social des gens de métiers de Tyr au Bas Empire*, ἐν *Ktema*, τόμ. 4, 1979, σελ. 281-292.

χρησιμοποιήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν χριστιανικὸ πλῆθος ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Β' μ.Χ. αἰ. ἕως τὶς ἀρχές τοῦ Ζ' μ.Χ. αἰ. δηλαδὴ κατὰ τὴν διάρκεια πέντε αἰώνων⁹. Ἐτσι βλέπει κανεὶς ὅτι ἀπὸ τὶς 226 ἐπιγραφές πολλὲς ἀνήκουν σὲ ἐθνικοὺς, ἀλλὰ καὶ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ σὲ Χριστιανοὺς. Ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς 34 ἀναφέρονται σὲ πιστοὺς¹⁰, 3 σὲ κατηχουμένους (καθηκουμένων)¹¹, 8 σὲ ὑποδιακόνους¹², 3 σὲ διακόνους¹³, 1 σὲ πρεσβύτερο¹⁴, 3 σὲ ὑποβολεῖς¹⁵ καὶ 1 σὲ ὑποψάλτη¹⁶. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ ἀρκετὲς ἐπιγραφές μὲ σταυρὸ χωρὶς τὴν ἐνδειξὴ πιστός.

Ἐνα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τὸν J. P. Rey-Coquais καὶ ποὺ τὸ συζητεῖ στὰ δημοσιεύματά του εἶναι καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου πιστός (πιστοῦ ἢ πιστῶν, ὅπως ἐκφέρεται σὲ γενικὴ πτῶσι στίς ἐπιγραφές). Τὸ ἐπίθετο αὐτὸ χαρακτηρίζει ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς θανόντες στὴν Τύρο καὶ προηγεῖται συνήθως μαζί μὲ τὴν λ. τόπος, ἢ σορός ἢ σόριν πιστῶν τοῦ ὀνόματος, τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τῶν λοιπῶν στοιχείων τῶν νεκρῶν. Π.χ. ἐπιγραφή ἀρ. 37: *Τόπος Πιστῶν* / *σόριν τῆς εὐγε/νεστά(της) Θεοδοσίας*· ἐπιγραφή ἀρ. 134: + *Τόπος Πιστῶν*· *Μηνᾶ τραπεζίτη* + κ.ἄ.

Ὁ Rey-Coquais ἀφίνει νὰ ὑπονοηθῇ ὅτι ἡ ἐκφρασι πιστῶν δηλώνει κοινότητα πιστῶν ἢ «σύνδεσμο πιστῶν» μὲ τὴν ἔννοια κάποιας χριστιανικῆς ἀδελφότητος ἢ αἰρέσεως¹⁷ ποὺ ὑπῆρχε στὴν Τύρο καὶ ποὺ ἀγόραζε καὶ διέθετε δικούς της τάφους μέσα στὴν νεκρόπολι, προκειμένου νὰ θάπτονται σ' αὐτοὺς μόνον τὰ μέλη της¹⁸.

Ἀλλὰ ποιοὶ ἦσαν αὐτοὶ οἱ πιστοί; Ὑπῆρχαν μόνο στὴν Τύρο; Ποιοὶ ἐκαλοῦντο πιστοὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ συναντᾶμε τὰ ταφικὰ αὐτὰ μνημεῖα;

Ὅπως δὴποτε πιστοὶ μαρτυροῦνται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Μέσα στὰ λειτουργικὰ κείμενα τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ στὴν Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων καὶ στὴν λειτουργία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου πιστοὶ καλοῦνται οἱ βαπτισμένοι Χριστιανοὶ καὶ διακρίνονται ἀπὸ τοὺς κατηχουμένους ὅσον

9. Inscriptions de la nécropole de Tyr, σελ. 168.

10. Εἶναι οἱ ἐπιγραφές ποὺ ἐδημοσίευσε ὁ Rey-Coquais ἀρ. 15, 26, 31-32, 33C, 37, 39 B-C, 40, 43-46, 53, 56-47, 63-64, 66, 90, 91B, 93-94, 96, 99, 102, 107C, 134, 141, 161B, 174, 188-189, 192, 221.

11. Ἀρ. 28, 65B, 78.

12. Ἀρ. 36, 38, 50-51, 52A, 133, 148, 203.

13. Ἀρ. 102B, 143, 201.

14. Ἀρ. 200.

15. Ἀρ. 147, 171, 187.

16. Ἀρ. 222B.

17. Inscriptions de la nécropole de Tyr, σελ. 139-140.

18. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 140 καὶ τοῦ ἰδίου, Fortune et rang social κ.λ.π. σελ. 283-284.

διατυπωμένη με έναν πολύ ωραίο τρόπο, ώστε οι θανόντες να έπαινούνται³ ή να υπερηφανεύονται οι ίδιοι γι' αυτή τους την ιδιότητα, όπως μαρτυρεί και η περιφέρημη επιγραφή από την Πέρινθο της Θράκης (του τέλους του Γ' με άρχες του Δ' μ.Χ. αί.) που ανήκει σε οικογένεια χριστιανών⁴.

Το 1977 ο καθηγητής Jean-Paul Rey-Coquais έδημοσίευσε τις επιγραφές της νεκροπόλεως της Τύρου⁵ μετά την ολοκλήρωσι των ανασκαφών στην πόλι αυτή⁶. Οι ελληνικές επιγραφές χρονολογούνται από τον Γ' π.Χ. έως και τις άρχες του Ζ' μ.Χ. αί., όταν οι Άραβες κυριάρχησαν στην περιοχή⁷, και προσφέρουν αξιόλογο υλικό που παρέχει στοιχειά για την δημογραφική σύνθεσι του πληθυσμού και την έμπορικη ζωή των κατοίκων⁸. Η νεκρόπολι της Τύρου

γ) *Θνάτεια Ανδίας (Selendi)*. Γ' μ.Χ. αί. *H. Grégoire*, Recueil, σελ. 117-118, άρ. 333 στίχ. 1-5: ...Αὐ[ρή(λιος)] Γαῖος Ἀπ/φιανοῦ Χρῑστῑανός κατεσκεύα/[σε τὸ μνημεῖον αὐτῷ κ(αί) Αὐρ]η(λία) Στρατονεικιανῇ / τῇ γυνεαὶ αὐτοῦ οὐση κ(αί) αὐτῇ [Χρῑστῑανῇ, μηδεν]ς ἐτέρου...

δ) *Φρυγία*. Τις επιγραφές των χριστιανών της Φρυγίας του Γ' μ.Χ. αί. καθώς και την χαρακτηριστική φράσι «Χριστιανοί Χριστιανοίς» που άπαντά στις επιγραφές της περιοχής αυτής εξετάζει στην μελέτη της ή *Elsa Gibson*, «The Christians for Christians» *Inscriptions of Phrygia* (Greek Texts, Translation and Commentary) *Harvard Theological Studies* 32) Missoula, Montana 1978. Ώρισμένες από αυτές τις επιγραφές άναδημοσιεύονται στο SEG, τόμ. 28 (1978) 1982, άρ. 1082-1084, 1096-1100, 1104, 1107, 1108, 1202.

ε) *Ρώμη*. ΠΕ. CIG IV, 2 άρ. 9792: Ἐνθάδε κεῖται Ἀλέ[ξ]αν/δρος ἱατρὸς Χρῑστῑανός / καὶ πνευματικός.

3. *R. Leyer*, Μερικὲς ελληνικὲς καὶ ρωμαϊκὲς επιγραφές (ρωσικὰ) ἐν Bulletin de l'Institut archéologique russe à Constantinople, τόμ. 9, 1904, σελ. 243-44, άρ. 7: [Θεοδόρω]; / Ματρῶνα / συμβί(ω) ἔτη II / ἐγήρασεν ἄλ(οι)/δόρητος χρ(ι)/στῑανός. Τέκν[α] / [ἐ]ποίησα καὶ ἐγα/μοστόλησα· μ[ή]τις π(ει)ράσεται(αι) / τοῦτον, μὴ ἔσχο/ι ἐν Θε(ῳ) κρῑνῖν.

4. *Margherita Guarducci*, Epigrafia Greca τόμ. IV, Epigraphi sacre pagane e cristiane, Roma 1978, σελ. 363-64, άρ. 5: ἐξ ἐνθάδε κεῖνται παῖδες· / πρωτοτόκος Λού-κῑς, δισσῷ / κλήρω Θεόδοτος, παρθένος / ἡ Δόμνα κλήρον τρίτον ἐξε/τέλεσεν, τετράδι Λουκῑα/νῇ πέμπτῃ Ζῳῇ συνοδεύει, ἕκτῃ Θεοδούλῃ μετέπι/τα τεθεῖται πένθ' ἐτέων οὐσα καὶ / δέκα πρὸς τοῖς παρθένος—ἐβδο/μάτῃ δὲ τεκοῦσα σπεῦσεν ἰδεῖν / παῖδας οὗς αὐτῇ προέπεμψεν / οἷς πᾶσινποίησεν λατόμῳ ἐνθά/δε Λούκῑς, τέκνοις ἰδίοις καὶ αὐ/τῷ σὺν Ἀσκληπιοδότῃ ἀλόχῳ. / Χρῑστῑανοὶ δὲ πάντες ἐνε/σμεν.

5. *Inscriptions de la nécropole de Tyr*, ἐν Bulletin du Musée de Beyrouth, τόμ. 29, 1977 (ἄλλος ὁ τόμος ἀφιερωμένος στην δημοσίευσι των επιγραφών της Τύρου).

6. Ὑπὸ τὴν διεύθυνσι τοῦ Maurice Chéhab ἔχουν ἀνασκαφῇ ἡ πόλι τῆς Τύρου, ὁ ἱππόδρομος καὶ ἡ νεκρόπολι.

7. "Ενθ' άνωτ. Εἰσαγωγή, σελ. V.

8. Τὸ υλικὸ αὐτὸ ἔχει παρουσιάσει ὁ *J. P. Rey-Coquais* στην μελέτη του, *Fortune et rang social des gens de métiers de Tyr au Bas Empire*, ἐν *Ktema*, τόμ. 4, 1979, σελ. 281-292.

χρησιμοποιήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Β' μ.Χ. αἰ. ἕως τὶς ἀρχές τοῦ Ζ' μ.Χ. αἰ. δηλαδή κατὰ τὴν διάρκεια πέντε αἰώνων⁹. Ἔτσι βλέπει κανεὶς ὅτι ἀπὸ τὶς 226 ἐπιγραφές πολλὲς ἀνήκουν σὲ ἐθνικούς, ἀλλὰ καὶ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ σὲ Χριστιανούς. Ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς 34 ἀναφέρονται σὲ πιστούς¹⁰, 3 σὲ κατηχουμένους (καθηκουμένων)¹¹, 8 σὲ ὑποδιακόνους¹², 3 σὲ διακόνους¹³, 1 σὲ πρεσβύτερο¹⁴, 3 σὲ ὑποβολεῖς¹⁵ καὶ 1 σὲ ὑποψάλτη¹⁶. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ ἀρκετὲς ἐπιγραφές μὲ σταυρὸ χωρὶς τὴν ἔνδειξι πιστός.

Ἐνα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τὸν J. P. Rey-Coquais καὶ ποὺ τὸ συζητεῖ στὰ δημοσιεύματά του εἶναι καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου πιστός (πιστοῦ ἢ πιστῶν, ὅπως ἐκφέρεται σὲ γενικὴ πτῶσι στίς ἐπιγραφές). Τὸ ἐπίθετο αὐτὸ χαρακτηρίζει ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς θανόντες στὴν Τύρο καὶ προηγεῖται συνήθως μαζὶ μὲ τὴν λ. τόπος, ἢ σορός ἢ σόριν πιστῶν τοῦ ὀνόματος, τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τῶν λοιπῶν στοιχείων τῶν νεκρῶν. Π.χ. ἐπιγραφή ἀρ. 37: Τόπος Πιστῶν / σόριν τῆς εὐγε/νεστά(της) Θεοδοσίας· ἐπιγραφή ἀρ. 134: + Τόπος Πιστῶν· Μηρᾶ τραπεζίτη + κ.ἄ.

Ὁ Rey-Coquais ἀφήνει νὰ ὑπονοηθῇ ὅτι ἡ ἔκφρασι πιστῶν δηλώνει κοινότητα πιστῶν ἢ «σύνδεσμο πιστῶν» μὲ τὴν ἔννοια κάποιας χριστιανικῆς ἀδελφότητος ἢ αἰρέσεως¹⁷ ποὺ ὑπῆρχε στὴν Τύρο καὶ ποὺ ἀγόραζε καὶ διέθετε δικούς της τάφους μέσα στὴν νεκρόπολι, προκειμένου νὰ θάπτονται σ' αὐτοὺς μόνον τὰ μέλη της¹⁸.

Ἀλλὰ ποιοὶ ἦσαν αὐτοὶ οἱ πιστοί; Ὑπῆρχαν μόνο στὴν Τύρο; Ποιοὶ ἐκαλοῦντο πιστοὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ συναντᾶμε τὰ ταφικὰ αὐτὰ μνημεῖα;

Ὅπως δὴποτε πιστοὶ μαρτυροῦνται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Μέσα στὰ λειτουργικά κείμενα τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδή στὴν Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων καὶ στὴν λειτουργία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου πιστοὶ καλοῦνται οἱ βαπτισμένοι Χριστιανοὶ καὶ διακρίνονται ἀπὸ τοὺς κατηχουμένους ὅσον

9. Inscriptions de la nécropole de Tyr, σελ. 168.

10. Εἶναι οἱ ἐπιγραφές ποὺ ἐδημοσίευσε ὁ Rey-Coquais ἀρ. 15, 26, 31-32, 33C, 37, 39 B-C, 40, 43-46, 53, 56-47, 63-64, 66, 90, 91B, 93-94, 96, 99, 102, 107C, 134, 141, 161B, 174, 188-189, 192, 221.

11. Ἀρ. 28, 65B, 78.

12. Ἀρ. 36, 38, 50-51, 52A, 133, 148, 203.

13. Ἀρ. 102B, 143, 201.

14. Ἀρ. 200.

15. Ἀρ. 147, 171, 187.

16. Ἀρ. 222B.

17. Inscriptions de la nécropole de Tyr, σελ. 139-140.

18. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 140 καὶ τοῦ ἰδίου, Fortune et rang social κ.λ.π. σελ. 283-284.

ἀφορᾷ στήν συμμετοχή τους στήν θεία Εὐχαριστία¹⁹.

Στίς κατηχήσεις του περί βαπτίσματος ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος γράφει γιά τὸ διπλὸ ἀξίωμα τοῦ χριστιανοῦ καὶ πιστοῦ ποὺ λαβαίνει κανεὶς μὲ τὸ βάπτισμα²⁰. Ἐνῶ ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων (348-387 μ.Χ.)²¹ στίς μυσταγωγικὲς κατηχήσεις του σαφῶς ἐξηγεῖ τί ἦσαν οἱ πιστοί, τοὺς ὁποίους μάλιστα κατατάσσει σὲ ἰδιαίτερη τάξι ἀπὸ ἐκείνη τῶν κατηχουμένων²².

Ἐξ ἄλλου ἀπὸ ἄλλη πηγή, τὸν βίο Πορφυρίου ἐπισκόπου Γάζης (†420) στὸν ὅποιον ἐκτίθεται ἡ πάλη μεταξὺ εἰδωλολατρείας καὶ χριστιανισμοῦ στήν Γάζα στὸ τέλος τοῦ Δ' καὶ τὶς ἀρχές τοῦ Ε' μ.Χ. αἰῶνος, διαπιστώνουμε ὅτι οἱ Χριστιανοὶ τῆς πόλεως καλοῦνται πιστοί²³.

Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, τὶς ὁποῖες ἐνδεικτικὰ παραθέτω καὶ ποὺ προέρχονται ἀπὸ περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπου ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε διαδοθῇ.

Τὶς ἐπιγραφές τῆς Τύρου δὲν τὶς παραθέτω, γιὰτὶ βρίσκονται ὅλες συγκεντρωμένες, ὅπως τὶς ἐδημοσίευσε ὁ Rey-Coquais στὸν τόμο τοῦ περιοδικοῦ Bulletin du Musée de Beyrouth ποὺ ἀνέφερα πρὶν πάνω. Ὅταν παραθέτω ὠρισμένα παραδείγματα ἀπὸ αὐτές, ἀκολουθῶ τὴν ἀρίθμησι μὲ τὴν ὁποία δημοσιεύονται στὸ περιοδικό.

19. Βλ. *F. E. Brightman*, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford 1896, σελ. 347-348 καὶ 374-375.

20. *Antoine Wenger*, *Jean Chrysostome, Huit Catéchèses baptismales inédites*, (Sources chrétiennes, ἀρ. 50) Paris 1957, Κατήχσεις πρώτη πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, σελ. 131 § 44: «Τὸ γὰρ ἀξίωμά σου τοιοῦτόν ἐστιν, ὡς καὶ τῷ παρόντι αἰῶνι συναρκετείνεσθαι (sic) καὶ εἰς τὴν μέλλουσάν σοι συναποδημεῖν ζωὴν. Τί δὲ τοῦτό ἐστι; Χριστιανὸς ἀκούεις λοιπὸν διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίαν καὶ πιστός. Ἰδοὺ οὐχ ἓν ἀξίωμα ἀλλὰ δύο· τὸν Χριστὸν μέλεις μετ' οὐ πολὺ ἐνδύεσθαι καὶ προσήκει σε ὡς ἐκείνου σοι πανταχοῦ συμπαρόντος οὕτω καὶ πράττειν ἅπαντα καὶ βουλεύεσθαι».

21. *Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κατήχσεις Α' Φωτιζομένων*, ἐν Ἱεροσολύμοις σχεδιασθεῖσα, Εἰσαγωγικὴ τοῖς τῷ βαπτίσματι προσελθοῦσι, ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 39, Ἀθῆναι 1969, σελ. 49-50 (Δ'): «Ὅπλον λαμβάνεις οὐ φθαρτόν, ἀλλὰ πνευματικόν. Καταφυτεῦν λοιπὸν εἰς τὸν νοητὸν παράδεισον. Λαμβάνεις ὄνομα καινόν, ὃ πρότερον οὐκ εἶχες. Πρὸ τούτου κατηχούμενος ἦς, νῦν δὲ κληθήσῃ πιστός. Μεταφυτεῦν λοιπὸν εἰς τὰς ἐλαίας τὰς νοητάς, ἐξ ἀγριελαίου εἰς καλλιέλαιον ἐγκεντριζόμενος· ἐξ ἁμαρτιῶν εἰς δικαιοσύνην, ἐκ μολυσμῶν εἰς καθαρότητα. Γίνῃ κοινωνὸς τῆς ἀγίας ἀμπέλου».

22. *Κατήχσεις Ε' Φωτιζομένων*, ἐν Ἱεροσολύμοις σχεδιασθεῖσα, περί πίστεως, ἐνθ' ἁνωτ. σελ. 80: «Ἦλκον ὑμῖν ἀξίωμα δίδωσιν ὁ Κύριος, ἀπὸ [τοῦ] κατηχουμένων τάγμα-τος εἰς τὸ τῶν Πιστῶν μετατιθεμένους».

23. *H. Grégoire - M. A. Kugener*, *Marc le Diacre, Vie de Porphyre évêque de Gaza*, Paris 1930, κεφ. 29, 1-2 (τροφὸς ἐπιστή ... δεήσεις ἐποιεῖτο ἐν τοῖς εὐκτηρίοις οἰ-κοῖς), 65, 16-17 (οὐδεὶς οὖν τῶν πολιτῶν τῶν πιστῶν), 70, 12 (οἱ τε πιστοὶ στρατιῶται), 78, 2-3 (ἀρχιτέκτονα ἐκ τῆς Ἀντίχου, πιστὸν ἄνδρα καὶ ἐπιστήμονα), 87, 1-2 (γνούς παρά τινων πιστῶν ὃ ἐν ἀγίοις Πορφύριος), 93, 2 (ἐνεκαλεῖτο παρά τινων πιστῶν), 93, 11-12 (διελέγετο ὁ μακάριος τοῖς πιστοῖς).

ΑΤΤΙΚΗ

1. Ἀθῆναι. ΠΕ

Βικτωρίνου τοῦ [λαμ(προτάτου) (;) υἱός] / Μαῦρος τὸ ὄνομα, γέ-
νε[ι Ἀθηναῖος (;)] / Χριστιανὸς πιστός, εἰς [τοῦτον] / τὸν τόπον
ἀν[απ]α[ύεται] / ἔτους κ[α']²⁴

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

2. Φίλιπποι. Ε' (;) μ.Χ. αἰ.

+ Ἐνθάδε κῆται Ἀνδρέας / οὗ τὸ ἐπὶ κλην Κομιτᾷ ὁ / πιστός, τριβοῦ-
νος νο/ταρίων, συνετός ὢν, ἡλικία κάλλος καὶ εὐγένεια / <α> πολλή
ἦν παρ' αὐτῷ· / οὗτος δ' ἐτελεύτα ἐτῶν / δέκα ὀκτὼ παρὰ μῆ(να) α'
ἡμ(έρας) ς'²⁵.

ΘΡΑΚΗ

3. Βυζάντιον. Μέσα ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ Ἐβδόμου (Τεκνὺρ-σεράϊ). ΠΕ

+ Ἐνθάδε / κατάκνιτε / Καλημέρα ἡ / πιστὴ ἡ δο/ύλη τοῦ θε/οῦ²⁶.

4. Βυζάντιον. Μονὴ ἀγίου Νικολάου στὴν Πρίγκηπο. 574 μ.Χ.

+ [ἐνθάδε κα]τάκνιτε Θε/όφιλος πισ/τός υἱὸς Εὐ/φρασίου Τρ/οαδέου
μ(η)ν(ι) Ὀκτωβρ(ίου) ιγ' σβ' ἰνδ(ικτιῶν)ς ἡ'²⁷.

5. Βυζάντιον. Σ' μ.Χ. αἰ. στ. 1-13:

Χέρ(ε)τε παροδῖτε / καὶ καλὸς ἦλθ/ατε κὲ καλὸς [ύ]/πάετε, εὐχεσ[θε
ύ]/ πὲρ ἐμοῦ τοῦ [προ;] / αναπαυσαμένου / Ἐνθάδε κατάνητε Γε/ώρ-
γιος πιστός υἱὸς Θ/εοδούλου τοῦ τῆς μακαρ/ίας μνήμης ὠρομένο/ς
ἀπὸ χωρίου ἐπιλεγωμ/ένου Πίβρου τίς μικρᾶς Ἀ[σ]/ίας...²⁸

6. Βυζάντιον. Περίπου Σ' αἰ.

+ Ἐνθάδε / κατάνι/τε Ἀνασ/τασία / [π]ιστῖ²⁹

24. IG. 3, 2. Berolini 1882, σελ. 240, ἀρ. 3435.

25. Στ. Πελεκανίδη, Μελέτες παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας. Θεσ-
σαλονίκη 1977, σελ. 383-84, ἀρ. 5 = D. Feissel, RICH, Paris 1983, σελ. 207-208, ἀρ.
247.

26. Μ. Γεδεών, Ἐγγράφοι λίθοι καὶ κεράμια, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1892, σελ. 92 =
ΕΦΣΚ, Παράρτημα τοῦ ΙΗ' τόμου 1888, σελ. 618, II.

27. Μ. Γεδεών, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 93 = ΕΦΣΚ, Παράρτημα τοῦ ΙΗ' τόμου, σελ. 615,
Ἐδῶ δημοσιεύεται χωρὶς τὴν χρονολογικὴ ἔνδειξι τοῦ ἔτους.

28. Μ. Γεδεών, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 95, ἀρ. 2 = SEG, τόμ. 26 (1976-77) 1979, σελ. 193,
ἀρ. 791.

29. C. Mango - J. Ševčenko, Some recently acquired byzantine inscriptions at
the Istanbul Archaeological Museum, ἐν DOP, τόμ. 32, 1978, σελ. 8, ἀρ. 10 = SEG,
τόμ. 28 (1978) 1982, σελ. 171-72, ἀρ. 568.

7. Βυζάντιον. Περίπου 5' αλ.
+ 'Ενθάδε κα/τάκιτε Θε/οφόβιος / πιστός Πλε/υρηνός³⁰
8. Βυζάντιον. ΠΕ
'Εν+θ(ά)/δε κατά(κειται) / Πολυχρό(νης) / πιστός Χ(ρ)ι(στια-
νός) / Κα πάτε(ρ)...³¹
9. Βυζάντιον. ΠΕ
+ 'Ενθά/δε κ/ατά/κιτε πι/στός / Στάχ/ρας³²
10. Βυζάντιον. ΠΕ
+ 'Ενθάδε / κατάκι/τε Σωλο/μόν, πισ/τός· τε/λεν/τ[α̃ δὲ μηνί...³³
11. Βυζάντιον. ΠΕ
+ 'Ενθά/δε κατάκι/τ[αι] πιστός 'Ι/ωάννης· ἐ/τελεύτᾱ / δεκενβρ/ίω
/ μηνί [ε'] [ἰν]δικτιῶνος α' ἡ(μέρα) [ς]³⁴
12. Κωνσταντινούπολις (Top-hané). Στήλη σὲ σχῆμα σταυροῦ. στ. 13-18:
Σὺ δὲ Κ(ύρι)ε ἐλέησόν με. 'Ενθάδ(ε) / κεῖτ(αι) "Αμαχίς ἀποθηκά-
ριος πιστός υἱός / 'Αλεξάνδρου κ(αί) 'Αμμιανῆς τῶν μακαριω/τάτων,
χωρ(ίον) 'Ανδάειτον ὄρ(ος) Κοτιάεον. / Τελευτᾱ ἐτῶν ν' μην(νί) Σε-
πτεμβρ(ίω) λα' ἡ(μέρα) ς' / ἰνδ(ικτιῶνος) δ' +³⁵
13. Κωνσταντινούπολις. Μουσεῖο ρωσικοῦ ἀρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου. ΠΕ
+ 'Ενθάδε κ/ατάκ(ει)τ(α)ι ὁ τ/(ῆ)ς μακαρία/ς μνήμης Βε/λίσάρις
πισ/τός υ(ί)ός Θ/εοδ(ώ)ρου ἔτε/[... 'Ιανουαρί/[ου]...³⁶
14. Κωνσταντινούπολις. Μουσεῖο ρωσικοῦ ἀρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου. ΠΕ
+ 'Ενθάδε κα/τάκ(ε)ιται Συν/κλήτιος πισ/τός ἐν Χ(ριστ)ῶ / [κ]τή-
ματος / Καμείας +³⁷
15. Κωνσταντινούπολις. Μουσεῖο ρωσικοῦ ἀρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου. 'Απὸ
τὸν Ζ' αἰ. καὶ μετὰ.
+ 'Ενθάδε κ/ατάκ(ε)ιτ(αι) Κ/ω(ν)σταντί/να, πιστ/ή θυγάτ/ηρ Γε-
ωργίου Πατελ/[λ]ᾱ χωρίου Μουλάκων / [ἐ]παρχίας Πισιδίας³⁸.

30. C. Mango - J. Ševčenko, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 5, ἀρ. 5 = SEG, τόμ. 28 (1978) 1982, σελ. 172, ἀρ. 571.

31. ΕΦΣΚ, Παράρτημα τοῦ ΙΘ' τόμου, 1981, σελ. 38.

32. ΕΦΣΚ, Παράρτημα τοῦ ΙΣ' τόμου 1885, σελ. 19, ἀρ. 87. 'Απὸ τις ἐπιγραφὲς τοῦ τόμου αὐτοῦ τοῦ ΕΦΣΚ ἔχω παραλείψει ἐκεῖνες ποὺ ἀναφέρονται σὲ «πιστοὺς δεσποτικοὺς φοιδέρατους» μὲ τὴν σκέψις ὅτι πιθανὸν ἢ φράσι αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὸν ὄρκο πί-
στεως καὶ ὑποταγῆς τοὺς στὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα.

33. 'Ενθ' ἄνωτ. σελ. 21, ἀρ. 92.

34. 'Ενθ' ἄνωτ. σελ. 22, ἀρ. 96.

35. Th. Macridy - J. Ebersolt, Monuments funéraires de Constantinople, ἐν BCH, τόμ. 46, 1922, σελ. 358.

36. R. Leper, Μερικὲς ἐλληνικὲς καὶ ρωμαϊκὲς ἐπιγραφὲς (ρωσικά), ἐν Bulletin de l'Institut archéologique russe à Constantinople, τόμ. 9, 1904, σελ. 245, ἀρ. 10.

37. R. Leper, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 245-46, ἀρ. 11.

38. R. Leper, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 246, ἀρ. 12.

16. Ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ε'-Σ' μ.Χ. αἰ.
.....|α πισ[τὴ] | ἐν Χ[(ριστ)ῶ] | ἀπεγέ|/νητο μη(νὶ) Μ|αρτί(ου)
ζί' | ἡμέρᾱ ζ' | ἰνδ(ικτιῶνος) ια' +³⁹
17. Ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Περίπου Σ' μ.Χ. αἰ.
b): [ῚΕ]νθάδε [κα/τ]άκι[τ]ε ΣΤΕ?.. | .ΗΣΕ.. ινα π/[ι]στή δούλι
| [το]ῦ Θεοῦ, θυγά/[τ]ερ γεναμέν[η] | Σανβατίου +⁴⁰
18. Ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Περίπου Σ' μ.Χ. αἰ.
+ Ἐνθάδ[ε κα]/τάκιτε Αἰ/ξωνία πισ/τῇ⁴¹
19. Ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο Κωνσταντινουπόλεως.
Ἐνθάδε | κατá/κιτε | ἡ τῖς (= τῆς) μακα/ρίας μνήμης | Θεοδώ-
ρα[ς] | πιστὴ χωρί/ου Ὑνιασις +⁴²
20. Πέρινθος. ΠΕ
+ Ἐνθάδε | κῖτε ὁ μνίμης | ἄξιος Σοφρό/νις πιστὸς⁴³
21. Φιλιππούπολις (περιοχὴ Boljarcı) Γ'-Δ' μ.Χ. αἰ. στ. 5-6:
Αὔρ(ηλία) Κυρήλα χρηστ(ιανή) | πιστὴ ἀείμνητος⁴⁴
22. Ὀδησσὸς (σημ. Βάρνα). 557 μ.Χ.
+ Χαῖρε πιστὲ παρο/δίτα Δανιήλ ὁ | τῆς μακαρίας μνή/μης, υἱὸς
Ἡλιοδώρου | ἀπὸ κόμης Ταροντί/ας Ἐμπόρων τῆς Ἀπαμέ/ων ἐνο-
ρίας ζήσας ἐν σ/ωφροσύνῃ ἔτη ξγ' ἐν Χ(ριστ)ῶ | ἐτελιώθη μ(η)ν(ὸς)
Ὀκτωβρίου | κ', ἰνδ(ικτιῶνος) ζ' ἢ ζ' βασιλεύοντ/ος Ἰουστινιανοῦ
τοῦ λα' ἔτο/υς +++⁴⁵
23. Ὀδησσὸς (σημ. Βάρνα). Σ' μ.Χ. αἰ.
+ Ἐνθα κ(εῖται) Εὐφῇ/μης Εὐγενίου | κῆ Ματρώνης | οἰεὶὸς Βαλ-
γατι/ανὸς πιστὸς ζή/σας ἔτη δεκαῆξ' | ἐκνυμήθη μ(η)ν(ὸς) Ὁ/κτωβρίου
(ῆ') ἡνδ(ικτιῶνος) (δ')⁴⁶

39. C. Mango - I. Ševčenko, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 23, ἀρ. 30 = SEG, τόμ. 28 (1978) 1982, σελ. 424-25, ἀρ. 1578.

40. C. Mango - I. Ševčenko, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 11-12, ἀρ. 148 = SEG, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 425, ἀρ. 1579b.

41. C. Mango - I. Ševčenko, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 23-24, ἀρ. 31 = SEG, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 425, ἀρ. 1580.

42. C. Mango - I. Ševčenko, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 24, ἀρ. 33 = SEG ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 426, ἀρ. 1584.

43. G. Seure, Antiquités thraces de la Propontide, ἐν BCH, τόμ. 36, 1912, σελ. 637.

44. M. Ἀποστολίδου, Συλλογὴ ἀρχαίων ἐπιγραφῶν ἀνευρεθεισῶν ἐν Φιλιππουπόλει, ἐν Θρακικά, τόμ. 6, 1935, σελ. 170, ἀρ. 92 = IG Bul., τόμ. 3, 1, σελ. 220, ἀρ. 1448.

45. V. Beševliev, Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964, σελ. 68, ἀρ. 97.

46. V. Beševliev, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 79, ἀρ. 111.

ΣΚΥΘΙΑ

24. Ulmetum (περιοχή Κωσταντζας). Ε' μ.Χ. αἰ. 'Επάνω σὲ στήλη. στ. 1-11:
 "Ενθα κατάκιτε / δ[ύ]ο ἄγαμοι πισ/τοι 'Αλέξανδρος / υἱό[ς] 'Απ-
 πάδος / καὶ Δόμνης ζή/σαντα ἔτη [...] / ... καὶ 'Αλεξανδρία / ἐγ-
 γόνῃ αὐτοῦ, ζή/σας[α] ἔτη ιζ' θυγά/τηρ 'Ασκληπιάδου / καὶ 'Αμ-
 μιάδος ...⁴⁷

Μ. ΑΣΙΑ

ΧΑΛΚΗΔΩΝ

25. Φαναράκι (ἀπὸ τὸ κοιμητήριον τῆς χερσονήσου). ΠΕ
 + ἐνθάδ/ε κατά/κιτε Οὐ/ράνις / πιστὸς⁴⁸
26. Φαναράκι. Ζ'-Θ' μ.Χ. αἰ.
 +++ / ἐνθάδε κα/τάκιτε Συν/ετὸς πισ/τὸς⁴⁹
27. Φαναράκι.
 [ἐνθ]άδε κατά/κιτε 'Ιωάννες / πιστὸς υεὸς Στε/φάνου ὑποκίμε/νος
 τοῦ θίου παλα/τίου τῶν διητα/ρίων +⁵⁰
28. Χαλκηδών. (βρέθηκε στὸ Haydarpasa)
 [ἐνθ]άδε κατάκιτε Πρ[ο]κο/πία εἰ κ(αὶ) Χρυσομίλλα / πιστή, θυγάτηρ
 Νικο/μίδου, γαμετὶ γεναμέ/νι Μαρκέλλου, χωρ(ίου) Γιγι/γισόρων
 τῶν Πεφλα/[γό]νον ἐπαρχ(ίας)· ἐτελεύ/[τησεν] ...⁵¹
29. Παντείχιον.
 + ἐνθάδε κατά/κιτε 'Αρετὴ πιστὴ θυ/γάτηρ γεναμένη / Γεοργίου
 διακό/νου καὶ Παναρέ/της +⁵²
30. Παντείχιον.
 [+ ἐνθ]άδε κα/τάκιτε Κυρί/λλα πιστὴ / πόλεως Δο/κιμίου ἐτῶν /
 τριῶν +⁵³
31. Παντείχιον.
 ἐνθ[ά]δε κατά/κιτε Στέφανο/ς πιστὸς υἱὸς / 'Ρίκιμερ ἐτελι/όθη μ(ηνὶ)
 'Απ/ριλίου ι' / (ἰνδ.) ζ'⁵⁴

47. E. Popescu, Inscriptii Grecești și latine din sec IV - XIII descoperite în România, București 1976, σελ. 221-22, ἀρ. 210.

48. Fr. Karl Dörner - Sencer Şahin, Die Inschriften von Kalchedon, (Kommission für die Archäologische Erforschungen Kleasiens bei der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Institut für Altertumskunde der Universität Köln) Bonn 1980 σελ. 71-72, ἀρ. 87.

49. "Ενθ' ἄνωτ. σελ. 72, ἀρ. 88.

50. "Ενθ' ἄνωτ. σελ. 76, ἀρ. 98.

51. "Ενθ' ἄνωτ. σελ. 77, ἀρ. 99.

52. Fr. Karl Dörner - Sencer Şahin, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 85, ἀρ. 111.

53. "Ενθ' ἄνωτ. σελ. 86, ἀρ. 116.

54. "Ενθ' ἄνωτ. σελ. 87, ἀρ. 118.

ΕΛΛΗΣΠΟΝΤΟΣ

32. Κύζικος (Yéni-Keui). Τέλος Γ' μ.Χ. αἰ.
Αὐρήλιος / Αὐξάνων / Τρουδου/νηνός Χρησί/μου πιστός / τίς ἂν
ποσκόψις (= προσκόψη) / ἔστη αὐτῷ πρὸς / τὸν θεόν⁵⁵
33. Ἀνατολικὰ τοῦ Yénidje. Μονὴ ἀγίας Ἀννης. Πιθανῶς Ζ' μ.Χ. αἰ.
 (θραῦσμα) στ. 5:
ἐνθα κ[ατά]κτε Ἀλε] / ξανδρία πι[στή] γυνή Ἰω]άννου ἐπι(σκόπου)⁵⁶
34. Ἀλεξάνδρεια Τρωάδος (Ἐρέν-κιοῖ). ΠΕ
Ἐνθάδε κατάκτε / ἡ τοῦ θεοῦ δούλη / πιστὶ Θεοδοσία / μὴνι
Ἰουλίου δ' ἰνδ. ε'⁵⁷.

ΒΙΘΥΝΙΑ

35. Ἀνατολικὰ τῆς Χαλκηδόνος (Kutchuk-Bakalkeui). ΠΕ
Ἐνθάδε κα[τά]κ[ε]ντ[αι] Ν[ι]κό[μα]ς καὶ Ἀ[ν]τ[ων]ῖνος ἀδ[ελ]φοί
γνήσιοι [..] πιστοί⁵⁸.
36. Νίκαια (Yéni-Chéhir).
Οἶκος Θε[ο]κλας πισ[τή]ς γυναικὸς / Φωτίνου⁵⁹

ΦΡΥΓΙΑ

37. Λαοδίκεια Κεκαυμένη (Zivarik). ΠΕ
Θιηρος Δ[ι]ομήδου / πιστὸς ἐν[τά]δε // κῆτε⁶⁰.

ΟΡΙΑ ΦΡΥΓΙΑΣ - ΛΥΚΑΟΝΙΑΣ

- Ἰκόνιον (Egribayat, ἀπὸ τὴν νεκρόπολι). ΠΕ
38. *Ματρ[ώ]να πιστή (Χριστόγραμμα)⁶¹*
39. *Κοίν[τος] / πιστὸς (Χριστόγραμμα)⁶²*
40. *Βασίλισ[σα] πιστή ἐνθάδ[ε] κ[ε]κήδ[ευτε]⁶³*

55. H. Grégoire, Recueil, σελ. 7, ἀρ. 8.

56. H. Grégoire, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 11, ἀρ. 26.

57. ΕΦΣΚ, τόμ. 30, 1908, σελ. 216.

58. J. Pargoire, Epitaphes chrétiennes de Bithynie, ἐν Échos d'Orient, τόμ. 9, 1906, σελ. 217.

59. J. Pargoire, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 217.

60. MAMA, τόμ. 7 Manchester, 1956, σελ. 20, ἀρ. 104β.

61. MAMA, τόμ. 8 Manchester, 1962, σελ. 57, ἀρ. 325.

62. Αὐτόθι, ἀρ. 326.

63. Αὐτόθι, ἀρ. 326α.

41. Ἰσανρος / Ἰρηνα(ῖ)ος / πιστ+ / ὀς⁶⁴
 42. Νικόμα/κος πισ/τὸ[ς]⁶⁵
 43. + Κόνων / διάκων / πιστὸς+⁶⁶
 44. [Ἀντω]/νῖν[ος]; / Μα[...]/ πιστὸ[ς]⁶⁷

ΛΥΔΙΑ

Fata. ΠΕ

45. Τοῦτο τὸ μνημεῖο/ν ἐποίησεν Ἀμ/μ]ιανὸς Ἀντιφῶν/το]ς ἑαυτῷ καὶ
 Ἀ/π]ολλωνία πα[ρ]θε/νι/κῇ γυνηκὶ ἰδία / κα]ὶ Ἀμμία τῇ ἑαυ/τ]οῦ
 [μ]ητρὶ καὶ [ἰ]δί[ο]ις] τέκνοις καὶ / ἐγ]γόνοις καὶ ἐγγό/νο]ις αὐτ[ῶ]ν
 πιστοῖς / κα]ὶ ὃ ἂν βουληθῇ αὐ/τό]ς, ἐτέρω δὲ οὐδ[ε]ν]ι ἐξέστα
 τεθῆ[ναι]⁶⁸.

ΚΥΠΡΟΣ

46. Ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο Λευκωσίας (θραῦσμα). ΠΕ
 [- - -] φιλατη [-/- - -] Λ πιστὸς⁶⁹

ΙΤΑΛΙΑ⁷⁰

47. Ρώμη (ἐπιγραφὴ ἀπὸ κατακόμβη, Μουσεῖο Βατικανοῦ).
 Πιστὸς ἐκ πισ/τῶν Ζώσιμος / ἐνθάδε κεῖμε / ζήσας ἔτεσιν / β'
 μη(νὶ) α', ἡμέ(ραις) κε'⁷¹
 48. Σικελία. ΠΕ
 Πριγομένα (= Πριμογένια) Χρησ/[τ]ὰ (sic) κὲ ἄμεμπτο(ς) κὲ
 [π]ιστὴ κ[ε] ἁμίμη/[μ]η]τος ἔζησε ἔτη ...⁷²

64. MAMA, τόμ. 8, σελ. 57, ἀρ. 326b.

65. MAMA, τόμ. 8, σελ. 58, ἀρ. 326c.

66. Αὐτόθι, ἀρ. 326d.

67. Αὐτόθι, ἀρ. 326e.

68. J. Keil - A. v. Premenstein, Bericht über eine dritte Reise in Lydien (Denkschriften der Akad. der Wiss. in Wien 57, Bd. 1 Abhandl.) Wien 1914, σελ. 81, ἀρ. 114.

69. SEG, τόμ. 28 (1978) 1982, σελ. 373, ἀρ. 1313.

70. Στις λατινικὲς ἐπιγραφὰς τῆς Δύσεως ὁ ὄρος πιστὸς ἀποδίδεται μὲ τὸ ἐπίθετο fidelis ποὺ ἔχει ἀκριβῶς τὴν ἰδίαν ἔννοια μὲ τὴν ἐλληνικὴν λέξι. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ H. Leclercq, «Fidelis», ἐν DACL, τόμ. 5, 2 Paris 1923, στήλ. 1586-1593 καὶ γιὰ τὴν Ἀφρικὴ (Σ' μ.Χ. α.) βλ. Erwan Marec, Epitaphe chrétienne d'époque byzantine trouvée aux environs d'Hippone, ἐν Libyca, τόμ. 3, 1955, σελ. 163-166 καὶ E. Ferguson, Inscriptions and the Origin of Infant Baptism, ἐν The Journal of Theological Studies, τόμ. 30, 1979, σελ. 37-46.

71. L. Perret, Catacombes de Rome, Paris 1851, τόμ. V, ἀρ. 34, πίν. XXI καὶ τόμ. VI, σελ. 154, ἀρ. 34 = CIG IV, 2 ἀρ. 9817 = DACL, τόμ. 5, 2 Paris 1923, στήλ. 1587.

72. SEG, τόμ. 4, 1929, σελ. 5, ἀρ. 33.

ΔΑΛΜΑΤΙΑ

49. Ἐπίγραμμα τοῦ Γ'-Δ' μ.Χ. αἰ.
*Εὐσεβίης καθαρῆς ὁράας σορόν, ἦν ἔτι κούρην
 ἐντελέως πιστὴν δεύτερον εἶχεν ἔτος·
 ἐν τριτάτῳ δὲ λέλοιπε βίον, κακότητος ἄγευστος
 ψυχαῖς ταῖς ἀγίαις σύνθρονος ἐσομένη⁷³.*

ΑΦΡΙΚΗ

50. Καρθαγένη. ΠΕ
[Ἐνθάδε κατ]άκιτε Μαρία πιστὴ | [ἐν εἰρήνῃ καθ]ολικῇ μηνὶ Θωά[θ]⁷⁴
51. Καρθαγένη. ΠΕ
Ἰωάννης πιστ[ός] | ἄκακ[ος], | Βονιφατία πι[στὴ]⁷⁵
- Ἀπὸ τίς ἐπιγραφές πού παρέθεσα οἱ ἀρ. 1, 8, 14, 16, 21 φέρουν τὴν διευκρίνησι χριστιανὸς πιστός, χριστιανὴ πιστή, πιστὴ ἐν Χριστῷ πού σημαίνει ὅτι ἦσαν ἐνεργὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ βαπτισμένοι. Παρόμοια διευκρίνησι ἀπαντᾶται καὶ σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Μακεδονία πού ἀναφέρεται σὲ χριστιανὸ νεοφώτιστο, δηλαδὴ ἄρτι βαπτισθέντα:
52. Θεσσαλονίκη. Δ' (;) μ.Χ. αἰ.
Κοιμητήριον Εὐτυ/χίου διδασκάλου Χρηστῖανου <Χρηστειανου> νεοφωτίστου, ὅπου | μὴ τις ἔταιρος τολμήσῃ | ἀνύξας ἄλλο σκῆνω/μα...⁷⁶
- Ἐπιγραφές νεοφωτίστων συναντᾶμε καὶ σὲ ἄλλες περιοχές.
53. Κόρινθος. Σ' μ.Χ. αἰ.
+ Κοιμητήριον διαφέρων | Ἀνδρέα σαλγαμαρίου τοῦ κ(αὶ) Κυρτᾶ | ἀγορασθὲν παρὰ Σιρίωνος | χρυσίνου ἐνὸς ἡμισυ δ' ἐνεκε/νίασεν νεοφώτιστον μη(νὶ) Ἀπριλίῳ κ' +⁷⁷
54. Ρώμη. ΠΕ
Ἀνεπαύσατο | πεδὶν νεοφώτι/στον ὄνομα Τιτία...⁷⁸

73. Werner Peek, Griechische Vers - Inschriften, Bd. 1, Berlin 1955, σελ. 40, ἀρ. 136.

74. M. P. Monceaux, ἐν Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1908, σελ. 262-264.

75. SEG, τόμ. 9, 1944, σελ. 105, ἀρ. 823.

76. IG 10, 1 Berolini 1972, σελ. 137-138, ἀρ. 397, στ. 1-7 = D. Feissel, RICM, σελ. 119-120, ἀρ. 123.

77. N. Bέη, Die griechisch - christlichen Inschriften des Peloponnes, Athen 1941, σελ. 64-68, ἀρ. 32 = J. H. Kent, Corinth, Vol. VIII, Part III, The Inscriptions 1926-1950, Princeton, New Jersey 1966, σελ. 179, ἀρ. 551.

78. CIG IV, 2 ἀρ. 9824.

55. Σικελία. ΠΕ

Πλάκειτος / νεοφώτισ/τος⁷⁹

56. Κωνσταντινούπολις. Μέχρι Ε' μ.Χ. αί. (Μουσείο ρωσσικού αρχαιολ. Ίνστιτούτου).

+ 'Ενθάδε κα/τάκ(ει)τ(αι) Νιγί/λα νεοφώ/τιστος+⁸⁰

57. Κωνσταντινούπολις. Δ'-Σ' μ.Χ. αί. (αυτόθι).

'Ενθάδε κεκ[οί] /μηται Πλώ[τε] /ινος νεό[φυτος] /γεγονώ[ς μην] /ών δέ[κα' παρο] /δ[εί]τα [χαῖρε]⁸¹.

“Όπως γνωρίζουμε, μέχρι νά βαπτισθῇ κανεῖς καί νά γίνη πιστός ἀνῆκε στήν τάξι τῶν κατηχομένων καί ἔπρεπε «ἐπὶ τριετίαν» νά παρακολουθῇ σειρά εἰσαγωγικῶν μαθημάτων στὸν χριστιανισμό⁸². Οἱ «φωτιζόμενοι» ἢ «οἱ πρὸς τὸ φῶτισμα», ὅπως ἀποκαλοῦνται στήν λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων, ἀποτελοῦσαν πάλι εἰδική ομάδα, ποῦ ἀφοῦ συμπλήρωναν τριετία ὡς κατηχούμενοι, στήν ἀρχὴ τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς προετοιμαζόντουσαν νά λάβουν τὸ βάπτισμα τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα καί νά εἰσέλθουν ἐπίσημα στήν Ἐκκλησία⁸³. Τότε στὸν νεοφώτιστο ἀποδιδόταν ἡ προσηγορία τοῦ πιστοῦ ἢ Χριστιανοῦ⁸⁴. Πιθανῶς αὐτὸ νά ἔσχυε μόνο στήν Ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων, γιατί στὸν βίο Πορφυρίου Γάζης οἱ κατηχούμενοι προσέρχονται στὸ φῶτισμα σὲ συντομώτερο χρονικὸ διάστημα⁸⁵.

79. SEG, τόμ. 4, 1929, σελ. 3, ἀρ. 20.

80. R. Leper, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 244, ἀρ. 8.

81. R. Leper, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 259 ἀρ. 8 (ἀναφέρεται σὲ ἄλλη σειρά ἐπιγραφῶν). Οἱ νεοφώτιστοι ἐκαλοῦντο καὶ νεόφυτοι· βλ. G. W. H. Lampe, A. Patristic Lexicon, Oxford 1968, ἐν λ. Ν. καὶ Βέη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 68.

82. Ἡλία Βουλγαράκη, Αἱ κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Ἱεραποστολικὴ θεώρησης, Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 92-93.

83. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 93-95.

84. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 189. Γιὰ τὸ ὄνομα «χριστιανός» βλ. σχετικὰς μελέτες C. Cecchelli, Il nome e la «setta» dei cristiani, ἐν Rivista di Archeologia Cristiana, τόμ. 31, 1955, σελ. 55-73. J. B. Mattingly, The origin of the name Christiani, ἐν Journal of Theological Studies, τόμ. 9, 1958, σελ. 36-37. G. Spicq, Ce que signifie le titre de chrétien, ἐν Studia Theologica cura ordinum theologorum Scandinavicornum, edita, τόμ. 15, 1961, σελ. 68-78. B. Lifschitz, L'origine du nom des chrétiens, ἐν Vigiliae Christianae, τόμ. 16, 1962, σελ. 65-70.

85. Βλ. H. Grégoire - M. A. Kugener, ἐνθ' ἄνωτ. κεφ. 91, 8-11: «...καὶ κατηχήσας αὐτοὺς δεόντως ἐπὶ πλείστας ἡμέρας προσήγαγεν τῇ ἀγίᾳ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ. Προφάσει, δὲ ἐκείνων καὶ ἄλλοι τῶν ἁλλοεθνῶν μετανοήσαντες ἐφωτίσθησαν»· κεφ. 100, 17-24: «παραγγεῖλας αὐταῖς σχολάζειν ταῖς εὐχαῖς καὶ τῇ κατηχήσει τῶν κατηχομένων. Ἐπεμψεν δὲ καὶ εἰς τὸν αὐτῆς οἶκον τὸν θεοσεβῆ Τιμόθεον τὸν πρεσβύτερον καὶ κατηχητὴν, ...Καὶ κατηχηθεῖσαι αἱ τρεῖς ὀλίγον χρόνον, ἡξιώθησαν τοῦ τιμίου βαπτίσματος». Φαίνεται ὅτι αὐτὸ γινόταν «κατ' οἰκονομίαν» γιὰ νά προλάβουν νά βαπτισθοῦν ὅλοι οἱ κατηχούμενοι. Σὲ ἐπιγραφῇ ἀπὸ τὴν Ρώμῃ μαρτυρεῖται κατηχούμενος, ὁ ὁποῖος πέθανε προτοῦ λάβῃ τὸ βάπτι-

Ὁ νηπιοβαπτισμὸς δὲν εἶχε ἀκόμῃ ἐπικρατήσῃ, ὅπως μαρτυροῦν οἱ Τερτυλλιανὸς καὶ Χρυσόστομος⁸⁶, ὥστόσο οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τὸν συνιστοῦσαν σὲ μερικὲς περιοχές, ὅπως στὴν Παλαιστίνη ποὺ εἶχε ἐπικρατήσῃ σὰν ἐκκλησιαστικὸ ἔθος, ὅχι ὅμως ἐπιβεβλημένο⁸⁷.

Οἱ ἐπιγραφές ἀρ. 30 ἀπὸ τὸ Παντεῖχιο τῆς Χαλκηδόνος (πιστὴ ... ἐτῶν τριῶν), ἀρ. 47 ἀπὸ τὴν Ρώμῃ (Πιστὸς ἐκ πιστῶν ... ζήσας ἔτεσιν β' ...), ἀρ. 49 ἀπὸ τὴν Δαλματία (πιστὴν δεύτερον εἶχεν ἔτος ἐν τριτάτῳ δὲ λέλοιπε βίον), ἀρ. 54 ἀπὸ τὴν Ρώμῃ (πεδὶν νεοφώτιστον), ἀρ. 57 ἀπὸ Κωνσταντινίου πολὶ (νεόφυτος γεροντὸς μηνῶν δέκα) μᾶς ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ νηπιοβαπτισμὸς εἶχε ἤδη ἐπικρατήσῃ σὲ περιοχές Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ φανερῶνουν καλῶτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο τεκμήριον ὅτι πιστὸς ἐκαλεῖτο μόνον ἐκεῖνος ποὺ εἶχε λάβῃ τὸ βάπτισμα. Ἰδιαιτέρα ἡ ἐπιγραφή ἀρ. 47 δηλώνει ὅτι τὸ βαπτισμένο αὐτὸ παιδί τῶν δύο ἐτῶν προερχόταν ἀπὸ γονεῖς ἐπίσης βαπτισμένους καὶ ἡ ἐπιγραφή ἀρ. 49 μαρτυρεῖ ὅτι τὸ τριετὲς κοριτσάκι πρόλαβε νὰ βαπτισθῇ ἕνα χρόνον πρὶν πεθάνῃ.

Ἀπὸ τίς ἄλλες ἐπιγραφές οἱ ἀρ. 24 ἀπὸ τὴν Σκυθία, ἀρ. 35 ἀπὸ τὴν Βιθυνία καὶ ἀρ. 45 ἀπὸ τὴν Λυδία ἀναφέρονται σὲ πιστοὺς ποὺ διέθεταν δικoὺς τοὺς οἰκογενειακοὺς τάφους.

Στὸ Ἰκόνιο (Egribayat) συναντᾶμε συγκεντρωμένους, σὲ ὠρισμένη περιοχὴ νεκροταφείου, τάφους πιστῶν (ἐπιγραφές ἀρ. 38-44), μάλιστα ἡ ἐπιγραφή ἀρ. 43 ἀναφέρεται σὲ διάκονο πιστό. Ἀπὸ τὸν Ἑλλήσποντο ἡ ἐπιγραφή ἀρ. 33 μαρτυρεῖ πιστὴ ποὺ ἦταν σύζυγος Ἰωάννου ἐπισκόπου. Ἐπίσης καὶ ἡ ἐπιγραφή ἀρ. 29 ἀπὸ τὸ Παντεῖχιο μαρτυρεῖ πιστὴ θυγατέρα Γεωργίου διακόνου. Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι καὶ κληρικοὶ καὶ μέλη οἰκογενειῶν κληρικῶν συνηθιζόταν νὰ φέρουν τὴν ἔνδειξι πιστός.

Σχετικὰ μὲ τίς χριστιανικὲς ἐπιγραφές τῆς Τύρου, πρὶν προχωρήσω σὲ ὠρισμένες παρατηρήσεις, θὰ ἤθελα νὰ ἀνατρέξω στὴν ἱστορία τῆς διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν Φοινίκη καὶ νὰ διαπιστώσω ἐὰν ἐκεῖ ὑπῆρχε χριστιανικὴ παράδοσι. Πράγματι στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας ἀναφέρονται οἱ πέντε μάρτυρες τῆς Τύρου κατὰ τὸν διωγμὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ, τῶν ὁποίων τὰ σώματα οἱ δῆμιοι τὰ ρίχνουν στὴν θάλασσα ἀντὶ νὰ τὰ ἐνταφιάσουν⁸⁸. Ἐπίσης πληροφορία γιὰ κτίσιμο βασιλικῆς στὴν Τύρο μεταξὺ

σμα: CIG IV, 2 ἀρ. 9825: Ἀνεπαύσατο ἀνὴρ ἀγαθὸς Γρῆκος κατηχοῦ/μενος. [Τ]ε-
[λ]ε[υ]τ[ῆ] πρὸ ε κα(λανδῶν) Ἰουλίαν.

86. Ἡλία Βουλγαράκη, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 117.

87. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 373.

88. Εὐσεβίου Καισαρείας, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἐκδ. Ed. Schwartz, Leipzig 1932, VIII, 7, σελ. 321-322.

τῶν ἐτῶν 313-314 μ.Χ. καὶ γιὰ τὸν ἐπίσκοπο τῆς πόλεως Παυλίνο ἔχουμε ἀπὸ πανηγυρικὸ λόγo τοῦ Εὐσεβίου⁸⁹. Ὅταν ὁ χριστιανισμὸς διαδόθηκε σὲ ὅλη τὴν ἐπαρχία, ἡ Τύρος, πλουσιώτερη πόλι τῆς ἐπαρχίας, ἔγινε ἡ μητρόπολι. Στὴν Α' Οἰκουμενικὴ σύνοδο τὸ 325 μ.Χ. παρέστησαν ἐπίσκοποι ἀπὸ τὶς πόλεις Τύρο, Πτολεμαῖδα, Σιδῶνα, Τρίπολι⁹⁰.

Ἐχοντας λοιπὸν κανεῖς παρακολοθηθεῖς τὸ ἐπίθετο πιστός, πιστοὶ στίς παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφὰς πού παρέθεσα, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ παρατηρήσῃ ὁμοιότητες μὲ τὶς ἐπιγραφὰς τῆς Τύρου.

Καὶ πρῶτα, τὰ χρονολογικὰ πλαίσια ὧν τῶν ἐπιγραφῶν κυμαίνονται μεταξὺ Γ'-Ζ' μ.Χ. αἰ. (μόνον ἡ ἐπιγραφὴ ἀρ. 26 ἀπὸ τὴν Χαλκηδόνα τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τῆς μεταξὺ Ζ'-Θ' αἰ.). Οἱ ἐπιγραφὰς ἀρ. 38 καὶ 39 ἀπὸ τὸ Ἰκόνιο φέρουν χριστόγραμμα, τὸ ἴδιο καὶ οἱ ἐπιγραφὰς τῆς Τύρου ἀρ. 43, 44 πού φέρουν χριστόγραμμα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Δ' μ.Χ. αἰ. καὶ ἐξῆς. Ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐπιγραφὰς τῆς Τύρου ἡ ἀρ. 200 (ὁ ἄββας Λεόντιος ὁ πρεσβύτερος) χρονολογεῖται τὸ 609 μ.Χ. πού εἶναι καὶ ἡ τελευταία χρονολογικὴ ἐνδειξὶ πού ἔχουμε μέσα στὸν Ζ' αἰῶνα.

Ὅπως στὴν Τύρο ἔτσι καὶ στίς ἄλλες περιοχές, ὅπου ἔχουμε χριστιανικὰ κοιμητήρια ἢ νεκροπόλεις, ἡ μορφή καὶ ἡ διατύπωσι στίς χριστιανικὲς ἐπιγραφὰς ποικίλλει, γι' αὐτὸ ἄλλες φέρουν σταυρὸ, σταυρούς, χριστόγραμμα, ἄλλες φέρουν τὴν ἐνδειξὶ πιστός μὲ σταυρὸ ἢ χωρὶς σταυρὸ, ἄλλες εἶναι διατυπωμένες σὲ λαϊκὴ γλῶσσα, ἄλλες σὲ λογιώτερη, ὅπως στὰ ἐπιγράμματα (βλ. παράδειγμα ἐπιγραφῆς ἀρ. 49 ἀπὸ τὴν Δαλματία καὶ τὴν ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Πέρινθο).

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ ἐπίθετο πιστός, ἐκφέρεται ἀνάλογα μὲ τὸ ταφικὸ μνημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται· δηλαδὴ ὅταν ἡ ἐπιγραφὴ βρῖσκεται ἐπάνω σὲ στήλη ἢ μαρμάρινη πλάκα ὑπέργειοι ἢ ὑπόγειοι τάφου πού ἀναφέρει τὰ στοιχεῖα τοῦ νεκροῦ, καὶ ἀκολουθεῖ συνήθως μετὰ ἀπὸ τὴν φράσι ἐνθάδε κεῖται ἢ κατὰκειται τίθεται σὲ πτῶσι ὀνομαστικῇ, ἀκολουθώντας ἔτσι τὴν πτῶσι τοῦ κυρίου ὀνόματος. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐκφέρονται καὶ τὰ περισσότερα παραδείγματα πού παρέθεσα. Ὅταν ὅμως στὴν ἐπιγραφὴ δηλώνεται ἰδιοκτησία τάφου (βλ. ἐπιγραφὴ ἀρ. 36 ἀπὸ τὴν Νίκαια, οἶκος Θεόκλας πιστῆς γυναικὸς Φωτίνου), τότε ἐκφέρεται σὲ πτῶσι γενικῇ. Ὑπάρχει περίπτωσι νὰ ἐκφέρεται καὶ σὲ κλητικῇ πτῶσι, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ θανὼν ἀπευθύνεται σὲ παροδῆτη, (ὠραία ἐκφρασι πού ἀπαντᾷ σὲ πολλὰς ἀρχαῖες καὶ χριστιανικὲς ἐπιγραφὰς καὶ μά-

89. Εὐσεβίου *Καίσαρειας*, Πανηγυρικὸς ἐπὶ τῇ τῶν Ἐκκλησιῶν οἰκοδομῇ Παυλίνῳ Τυρίων ἐπισκόπῳ προσπεφωνημένος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἐκδ. G. Bardy (*Sources chrétiennes*, ἀρ. 55), Παρίσι 1958, X, 3 κεφ. 4, σελ. 81-104.

90. Χρυσοστόμου *Παπαδοπούλου*, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1951, σελ. 92.

λιστα στὴν περιοχὴ τῆς Θράκης). Βλ. ἐπιγραφή ἀρ. 21 ἀπὸ τὴν Ὁδησσό: + Χαῖρε πιστὲ παροδίτα ... Ἐδῶ ὁ θανὼν δὲν ἀναγράφεται πιστός, ἀπευθύνεται ὅμως σὲ πιστὸ παροδίτη!

Στὴν νεκρόπολι τῆς Τύρου παρατηροῦμε ὅτι πλὴν τῶν ἐπιγραφῶν μὲ τὴν ἔνδειξι πιστοῦ ἢ πιστῶν ὑπάρχουν καὶ πολλὲς χωρὶς αὐτὴ τὴν ἔνδειξι, ἀλλὰ μὲ σταυρὸ στὴν ἀρχὴ ἢ στὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς. Ἐπίσης μαρτυροῦνται, ὅπως ἦδη ἀνέφερα, στίς ἐπιγραφές 3 κατηχούμενοι, 12 κληρικοί, 3 ὑποβολεῖς⁹¹ καὶ 1 ὑποψάλλτης. Καμμία ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές αὐτές δὲν φέρει τὴν ἔνδειξι πιστοῦ ἢ πιστῶν καὶ αὐτὸ συμβαίνει, ὅπως νομίζω, γιὰτὶ ἐνδεικτικὸ τῆς χριστιανικῆς τοῦς ιδιότητος εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς ἱερωσύνης ἢ τὸ ἐκκλησιαστικὸ λειτουργημά τοῦς καὶ ἐπομένως δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ δηλωθῇ ἂν ἦσαν πιστοί. Ἐπίσης πρέπει νὰ ἀναφέρω ὅτι στίς ἐπιγραφές τῆς Τύρου οἱ ἀρ. 147, 203 ἀναφέρονται ἀντίστοιχα ὑποβολέος ἁγίας Μαρίας καὶ ὑποδιακό(νου) ἁγίας Μαρίας, καὶ στὴν ἐπιγραφή ἀρ. 187 ὑποβολήος τῆς ἀρχαίας ἁγίας Μαρίας. Ἐπομένως ἐδῶ μαρτυροῦνται καὶ ἐκκλησίες πού ἦσαν ἐνορίες ἢ ἐνορία τῆς πόλεως Τύρου.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀπομονώσῃ κανεὶς τὶς 34 ἐπιγραφές τῶν πιστῶν τῆς Τύρου καὶ νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ὑπῆρχε «σύνδεσμος πιστῶν» (association des fideles)⁹² ἀποκομμένος ἀπὸ τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία. Κατ' ἐμὲ ὅλες οἱ χριστιανικὲς ἐπιγραφές ἀντιπροσωπεύουν τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Τύρου, ἄσχετα ἂν σ' αὐτές δηλώνεται ἡ ιδιότης τοῦ χριστιανοῦ ἢ ὄχι.

Ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὸ ἐπιγραφικὸ ὕλικό, ἡ συνήθεια τῆς δηλώσεως τῆς χριστιανικῆς ιδιότητος φαίνεται πῶς ξεκινᾷ γύρω στὸν Γ' μὲ Δ' μ.Χ. αἰῶνα. Ἦδη καὶ οἱ ἐπιγραφές τῶν χριστιανῶν πού παρέθεσα σὲ ὑποσημείωσι ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, Θεσσαλονίκη, Λυδία, Φρυγία, Ρώμη (σημ. 2), καθὼς

91. Συμπληρωματικὰ στὰ ὅσα ἔχουν ὑποστηρικθῇ γιὰ τὸ λειτουργημὰ τοῦ ὑποβολέως μέσα στὴν Ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς *Rey-Coquais* (*Inscriptions de la nécropole de Tyr*, σελ. 81-82) καὶ *D. Feissel* (Ἵποβολουὲς à Tyr et à Nicomédie, ἐν BCH, τόμ. 102, 1978, σελ. 553-555) θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω, ὅτι δὲν ἀποκλείεται ὁ ρόλος τοῦ ὑποβολέως νὰ ἦταν ἀνάλογος μὲ ἐκεῖνον τοῦ ὑποβολέως τοῦ ἀρχαίου θεάτρου. Δηλαδὴ νὰ ὑπαγόρευε στὸ χορὸ τῶν ψαλτῶν ἐκεῖνα πού ἔπρεπε νὰ ψαλοῦν, δεδομένου ὅτι στὴν ἐποχὴ πρὶν ἐξετάζουμε δὲν ὑπῆρχαν ἀρκετὰ χειρόγραφα, καὶ μάλιστα μουσικὰ, μὲ τὰ ψαλλόμενα, ὥστε κάθε ψάλλτης νὰ κρατῇ καὶ ἕνα δικό του. Θὰ ἔπρεπε λοιπὸν κάποιο ἄλλο πρόσωπο νὰ ἀπαγγέλλῃ χαμηλόφωνα καὶ ἐκεῖνοι ἀκούγοντάς τον νὰ τὰ ψάλλουν δυνατὰ. Ἐπομένως ὁ ρόλος τοῦ ὑποβολέως θὰ ἦταν διαφορετικὸς ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν ψαλτῶν μέσα στὴν ἐκκλησία. Ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ταύτισι τοῦ ὑποβολέως μὲ τὸν ἀναγνώστη. Βλ. τὸν διαχωρισμὸ πού ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δύο στὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ Σωκράτη, ἐν PG 67, στήλ. 636-637: «Ἐν τῇ αὐτῇ δὲ Ἀλεξανδρείᾳ ἀναγνώσται καὶ ὑποβολεῖς ἀδιάφορον, εἴτε κατηχούμενοι, εἴτε πιστοί», καθὼς καὶ τὰ σχόλια στήλ. 635-636.

92. *J. P. Rey-Coquais*, *Inscriptions de la nécropole de Tyr*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 139-140.

καὶ ἐκεῖνη ἀπὸ τὴν Πέρινθο (σημ. 4), χρονολογοῦνται στὰ αὐτὰ χρονικὰ πλαίσια. Ἡ φράσι μάλιστα τῆς τελευταίας ἐπιγραφῆς: *Χριστιανοὶ δὲ πάντες ἐνεσμεν εἶναι ἐνδεικτική*. Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ πληροφορία ἀπὸ τὸ μαρτύριο τῶν δεκαπέντε μαρτύρων στὴν Τιβερίουπόλι (σημ. Βουλγαρία) τὸν Δ' μ.Χ. αἰ. ἐπὶ Ἰουλιανοῦ, ὅπου σὲ κάθε λάρνακα μάρτυρος ἀναγραφόταν τὸ ὄνομα, ὁ τρόπος ποῦ ἔζησε (δηλ. ἡ πολιτεία του) καὶ τὸ χριστιανικὸ ἀξίωμα ποῦ εἶχε (δηλ. ἂν ἦταν πιστὸς ἢ κληρικός)⁹³.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν τάφων κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἔχουμε πληροφορίες ὅτι οἱ τάφοι τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν ἦσαν οἰκογενειακοὶ ἢ ἰδιωτικοί⁹⁴. Ἀπὸ τὸν Β' μ.Χ. αἰῶνα οἱ χριστιανικὲς κοινοτήτες ἢ οἱ εὐπορότεροι χριστιανοὶ φρόντιζαν γιὰ τὶς ταφές τῶν φτωχῶν χριστιανῶν⁹⁵. συγκεκριμένα στὴ Ρώμῃ ὑπῆρχαν κοινὰ κοιμητήρια γιὰ τοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς δούλους⁹⁶. Οἱ ρωμαῖκοὶ ἐξ ἄλλου νόμοι προστάτευαν, ὅπως καὶ στὴν ἀρχαιότητα, τοὺς ἰδιωτικὸς καὶ κοινοτικὸς τάφους σὰν τόπους ἱεροῦς⁹⁷. Στὴν πρώϊμη βυζαντινὴ ἐποχὴ ἡ αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία κατοχυρώνει ἐπίσημα τὴν μέριμνα γιὰ τὶς δωρεὰν ταφές τῶν χριστιανῶν⁹⁸, ἔργο τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπιφορτισθῇ κυρίως ἡ Ἐκκλησία μὲ προσωπικὸ ποῦ ἀνελάμβανε αὐτοῦ τοῦ εἵδους τὴν διακονία. Ἡ ἐπισκοπικὴ ἐγκύκλιος τοῦ μητροπολίτου Ἐφέσου Ὑπατίου ποῦ σώζεται σὲ ἐπιγραφὴ καὶ χρονολογεῖται μετὰξὺ 531-537 μ.Χ. ἀναφέρεται ἀκριβῶς σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο⁹⁹.

Γιὰ τὸ ἂν ἐθάπτοντο οἱ Χριστιανοὶ μόνο σὲ χριστιανικὰ ἢ κοινοτικὰ κατὰ τόπους κοιμητήρια δὲν μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ ποῦμε¹⁰⁰. Φαίνεται

93. Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἐνδόξων ἱερομαρτύρων ΙΒ' τῶν ἐν Τιβερίουπόλει τῇ βουλγαρικῶς ἐπονομαζομένη Στρουμίτζῃ μαρτυρησάντων, ἐν PG 126 στήλ. 188 D.: «ἀδείας δὲ βραχείας οἱ χριστιανοὶ ἐπιλαβόμενοι, συναχθέντες καὶ τὰ τίμια τῶν μαρτύρων σώματα ἐντίμως, ὥσπερ καὶ τὴν εἰκός, ἀνελόμενοι, καὶ καθαραῖς σινδόσαιν αὐτὰ ἀνειλήσαντες, καὶ ὅσα ὁ νόμος Χριστιανοῖς διδωσιν, ἀφοσιωσάμενοι μετὰ λαμπάδων καὶ θυμιαμάτων ..., Τιβερίουπόλει ἐναποτίθενται, ἕκαστον ἐν ἰδίᾳ λάρνακι· αἷς τὸ τε ὄνομα ἐκάστου ἐπεγέγραπτο, καὶ τίνα βίον ἔσχε, καὶ ποῖον κατὰ Χριστοῦ ἀξίωμα».

94. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, ἐν Ἀθήναις 1962, σελ. 36.

95. Ἀνδρέα Φυτράκη, Λεῖψανα καὶ τάφοι μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, ἐν Ἀθήναις 1955, σελ. 33-34.

96. Γ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 36 σημ. 1.

97. Γ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 36-37.

98. Βλ. ἔργασίᾱ μου, Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρώτου βυζαντινῆς περιόδου (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, ἀρ. 31), ἐν Ἀθήναις 1975, σελ. 151-152.

99. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 154-155.

100. Ἀ. Φυτράκη, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 43-47. Στὴν Κόρινθο τὸν Δ' μ.Χ. αἰῶνα χριστιανοὶ καὶ ἐθνικοὶ χρησιμοποιοῦσαν κοινὸ κοιμητήριον, ὥπως προκύπτει ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν ταφικῶν μνημείων τῆς πόλεως, βλ. D. J. Pallas, Investigations sur les monuments

ὅτι ὅπου δὲν ὑπῆρχε δυνατότητα ἐθάπτοντο καὶ σὲ ἐθνικά κοιμητήρια, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν Τύρο. Ἐδῶ οἱ Χριστιανοὶ προέρχονται ἀπὸ ὅλα τὰ κοινωνικά στρώματα (ὅπως δείχνουν τὰ στοιχεῖα τους). Εἶναι πλούσιοι, φτωχοί, δοῦλοι, ἀπελευθεροὶ καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὴν θέσι τους μέσα στὴν Ἐκκλησία, κατὰχούμενοι, πιστοί, κληρικοί, ψάλτες καὶ λοιποὶ χριστιανοί, τῶν ὁποίων ἰδιαίτερα στοιχεῖα δὲν ἀναφέρονται ἐπάνω στίς ἐπιγραφές παρὰ μόνον ὁ σταυρός. Ἀνάλογοι εἶναι καὶ οἱ τάφοι ποὺ δηλώνονται μὲ τίς λέξεις *μνήμα* (τοῦ τάδε πιστοῦ ἢ πιστῶν κ.λ.π.), *μνήμα μαρμάρωνον*, *σόρην*, *σορός*, *τόπος*, *οἶκον* καὶ ὅπως διαπιστώνουμε πρόκειται γιὰ ποικίλα ταφικά μνημεῖα, ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀπλοὺς τάφους μέχρι καὶ σαρκοφάγους. Δὲν φαίνεται λοιπὸν ἡ Ἐκκλησία ἢ ἡ κοινότητα νὰ εἶχαν ἀγοράσει ὅλα αὐτὰ τὰ διαφορετικῆς κατασκευῆς μνηματὰ¹⁰¹. πιθανώτερο εἶναι νὰ εἶχαν ἀγορασθῇ ἢ ἐκχωρηθῇ οἱ τάφοι ἐκεῖνοι ποὺ θὰ δεχόντουσαν ἀπελευθερούς ἢ δούλους (βλ. ἐπιγραφές ἀρ. 44-46 καὶ 47, 132), ἀλλὰ ὅχι ὅλοι οἱ τάφοι ποὺ φέρουν τὴν ἔνδειξι *πιστῶν* καὶ ποὺ φαίνεται ὅτι ἦσαν ἰδιωτικοί. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐπιγραφή ἀρ. 121 ποὺ ἀναφέρεται σὲ δωρεὰ σαρκοφάγου ποὺ ἔκανε μία εὐπορὴ κυρία τῆς Τύρου πρὸς τὸν δοῦλο της: + *Σορός διαφέρων* / *Χρυσαφίον ὀστιαρίου* / *τῶν Βελεφοροῦν* / *ἐδορήσατο ἡ Κυρία* / *Εἰρήνη* +¹⁰²

Συμπερασματικά τὸ ἐπίθετο *πιστός*, ὅπως ἀπαντᾶται στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ποὺ ἐξετάσαμε μέχρι τώρα, τίθεται συνήθως α) γιὰ νὰ δηλωθῇ ἡ ιδιότητα τοῦ βαπτισμένου χριστιανοῦ, β) γιὰ νὰ τονισθῇ ὁ ζῆλος τῶν χριστιανῶν γιὰ τὸ ἀξίωμα ποὺ κατεῖχαν, γ) γιὰ νὰ ξεχωρίζουν οἱ χριστιανικοὶ τάφοι μέσα στὰ κοιμητήρια ἢ στίς νεκροπόλεις ἀπὸ τοὺς τάφους τῶν ἐθνικῶν. Τὸ ἐπίθετο αὐτὸ τὸ συναντᾶμε κυρίως κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, ὅπου οἱ διωγμοί, ἰδιαίτερα στὴν Ἀνατολή, εἶναι πρόσφατοι (μέχρι καὶ τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ Δ' μ.Χ. αἰ.) καὶ τὸ ἐνθουσιαστικὸ στοιχεῖο μέσα στὴν Ἐκκλησία ὅπωςδήποτε ἔντονο. Σὲ μερικές μάλιστα περιπτώσεις, ὅπως δείχνουν καὶ οἱ χρονολογημένες ἐπιγραφές ἀρ. 15, 26, 33, γίνεται χρῆσι τοῦ ἐπιθέτου καὶ σὲ ὅλη τὴν διάρκειά τοῦ Ζ' μ.Χ. αἰῶνος.

chrétiens de Grèce avant Constantin, ἐν *Cahiers Archéologiques*, τόμ. 24, 1975, σελ. 9.

101. Ἀγορὲς τάφων ἀπὸ φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα γιὰ τὴν ταφὴ φτωχῶν τροφίμων τους μαρτυροῦνται ἀπὸ τὸ ἐπιγραφικὸ ὕλικὸ στὴν πρῶτη αὐτὴ ἐποχὴ. Βλ. *μελέτη μου*, Ἐπαρχιακὰ εὐαγγ. ἰδρύματα μέχρι τοῦ τέλους τῆς Εἰκονομαχίας, ἐν *Βυζαντινά*, τόμ. 11, 1982, σελ. 263 σημ. 1 καὶ 286 σημ. 1 καὶ 4.

102. Δύο ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Νικομήδεια ποὺ ἀναφέρονται ἐπίσης σὲ δωρεὰ σαρκοφάγων σὲ φτωχοὺς χριστιανούς σχολιάζει ὁ *D. Feissel*, ἐν *BCH*, τόμ. 102, 1978, σελ. 554-555.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΚΑΙ ΨΕΥΔΟΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ
ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΤΟΥΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥΣ ΣΛΑΒΟΥΣ
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥΣ

ΙΗΘR ŠEVČENKO/Harvard University

I.

Οι μεταφράσεις μὴ λογοτεχνικῶν κειμένων ἀπὸ τὰ ἑλληνικά, ὅσες ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα ἀπὸ ἢ γιὰ τοὺς Ὁρθόδοξους Σλάβους, ἴσως νὰ θεωρήθηκαν ἀπὸ τοὺς Σλάβους αὐτοὺς σὰν μέρος ἑνὸς μοναδικοῦ ἐγχειρήματος. Ἀπὸ τὴν μεριὰ ὅμως τοῦ Βυζαντίου, πού ἦταν τὸ ταμεῖο ἢ ἡ πηγὴ τῶν πρωτοτύπων, οἱ μεταφράσεις στὰ σλαβικά ἦταν ἀπλῶς παράλληλες μὲ τὶς μεταφράσεις στὰ ἄρμενικά, συριακά, ἄραβικά ἢ λατινικά. Μερικὲς διαφορὲς ὅμως πρέπει νὰ τονισθοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχή: Πρῶτα-πρῶτα, ὁρισμένα ὀρθόδοξα σλαβικά ἔθνη, ὅπως οἱ Βούλγαροι (γιὰ νὰ ξεχωρίσουμε αὐτοὺς πού ἔκαναν τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς πρώιμες μεταφράσεις), γιὰ ἓνα μακρὺ χρονικὸ διάστημα, βρίσκονταν σὲ ἄμεση πολιτιστικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν αὐτοκρατορία. Δεύτερο, οἱ ὀρθόδοξοι Σλάβοι στὸ σύνολό τους ἐπηρεάσθηκαν στὸν πολιτισμὸ καὶ στὴν λογοτεχνία τους ἀπὸ τὸ Βυζάντιο σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' ὅ,τι τὸ Ἰσλάμ ἢ ὁ Δυτικὸς Χριστιανικὸς Κόσμος καὶ ἴσως ἀκόμη καὶ οἱ Χριστιανοὶ τῆς Συρίας. Τρίτο, στοὺς Σλάβους αὐτοὺς, τὰ μεταφρασμένα κείμενα ξεπερνοῦσαν κατὰ πολὺ σὲ ὄγκο, σὲ κύρος καὶ σὲ διάδοση τὰ πρωτότυπα σλαβικά ἔργα¹. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ὀρθόδοξοι Σλάβοι μετέφρασαν λιγότερα ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικά καὶ φιλοσοφικά ἔργα πού ἦταν διαθέσιμα στὸ Βυζάντιο ἀπ' ὅτι οἱ Σύριοι, οἱ Ἀράβες ἢ οἱ Λατῖνοι².

* Εἰσαγωγικὴ παρατήρηση: Στὴν ἐργασία τούτῃ ὁ ὅρος *Μεσαίωνας* καλύπτει μιὰ περίοδο πού τελειώνει μὲ τὸν δέκατο ἑβδομο αἰῶνα. Αὐτὸ συνδέεται μὲ τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τῆς πολιτιστικῆς ἐξέλιξης τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ τῶν Βαλκανίων. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα ὁ ὅρος *Ἀνατολικὴ Εὐρώπη* σημαίνει *Ὁρθόδοξη Ἀνατολικὴ Εὐρώπη*. Τέλος, οἱ μαρτυρίες πού βρίσκονται στὴ διάθεσή μας ἀπαιτοῦν τὴ χρῆση τοῦ ὅρου «ἐπιστημονικὸς» σὲ εὐρὺ πλαίσιο.—Τὸ μελέτημα τοῦτο ἔχει δημοσιευθεῖ στὰ ἀγγλικά, στὸ περιοδ. *The Slavonic and East European Review* 59/3 (1981) 321-345.

1. Τὸ 1903, ὁ ἀκαδημαϊκὸς *A. I. Sobolevsky* ἀρχίζει τὸ βασικὸ ἔργο του γιὰ τὶς μεταφράσεις στὸ μοσχοβιτικὸ ἰδίωμα τῆς ρωσικῆς μὲ τὶς δύο ἀκόλουθες προτάσεις, τὶς ὁποῖες τοποθέτησε σὲ χωριστὲς παραγράφους γιὰ ἐμφαση... «Στὰ Πρωτορωσικά, ἡ μεταφρασμένη φιλολογία ἦταν κατὰ πολὺ σπουδαιότερη ἀπὸ τὴν πρωτότυπη. Ἦταν ἀσύγκριτα πλουσιώτερη ἀπὸ τὰ πρωτότυπα κείμενα». *Perevodnaya literatura Moskovskoy Rusi XIV-XVII vekov* (Sbornik Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoy Akademii nauk, 74, I, Πετροῦπολη, 1903, σ. v (στὶς ὑπόλοιπες σημειώσεις ἀναφέρεται σὰν SORYaS)).

2. Γιὰ πληροφορίες ἀναφερόμενες σὲ ἐκδόσεις σχετικῶν σλαβικῶν μεταφράσεων καὶ

Μιά τέτοια κατάσταση δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἀνάγουμε στὴν ἔλλειψη τῶν κατ'ἀλληλων προτύπων. Πράγματι, στὸν ἕνατο καὶ δέκατο αἰῶνα (τότε ἀκριβῶς πὺ ἐγιναν οἱ πρῶτες σλαβικὲς μεταφράσεις ἀπὸ τὰ ἑλληνικά), ἡ βυζαντι-

σὲ κριτικὲς μελέτες γιὰ αὐτὲς βλ. *I. U. Budovnits, Slovar' russkoy, ukrainskoy, belorusskoy pi'smennosti i literatury bio-bliohrafichnyy slovnyk*, τ. I, Κίεβο, 1960. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔργα πὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπῃ ἢ ἔχουν διασωθῇ σὲ Ἀνατολικά σλαβικά χειρόγραφα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, πρόσφατες γενικὲς μελέτες μὲ θέμα τὴν πρώιμη ἱστορία τῆς ἐπιστῆμης στὴν Ῥωσία (ὁ ὅρος περιλαμβάνει καὶ τὴν Λευκορωσία καὶ τὴν Οὐκρανία) θεωροῦνται σχετικὲς μὲ τὸ θέμα μας. Γενικά πάντως ὅσο πιὸ παλιὰ ἢ χρονολογία τοῦ δημοσιεύματος, τόσο πιὸ χρήσιμο εἶναι γιὰ τὸν σκοπὸ μας. Τὸ πρωτοποριακὸ ἔργο τοῦ *T. I. Raykov*, *Nauka v Rossii XI-XVII vekov*, Μόσχα, 1940, θεωρεῖται ἀκόμα τὸ καλύτερο, ἀφοῦ βασίζεται σὲ ἄμεσες πηγές, εἶναι ἀντικειμενικὸ καὶ περιέχει πλούσιες παραφράσεις τῆς ὑπὸ μελέτῃ μεταφρασμένης φιλολογίας. Σοβαρὸ ἔργο εἶναι καὶ τοῦ *B. E. Raykov*, *Ocherki po istorii geliotsentricheskogo mirovozzreniya v Rossii*, β' ἐκδ., Moscow-Leningrad, 1947 (βλ. σσ. 11-45 καὶ 66-104.) 'Ο *N. A. Bogoyavlensky*, *Drevnerusskoye vrachevaniye v XI-XVII vv.*, Μόσχα, 1960, παρ' ὅλο πὺ παρέχει ἀξιόλογη βιβλιογραφία, εἶναι πειστικότερος ὡς γιὰ τὸν παρὰ ὡς ἱστορικὸς τῆς φιλολογίας, ἀφοῦ ἀνακαλύπτει ἔχνη 'ἐθνικῆς ἐμπειρίας' σὲ μεταφρασμένα κείμενα, προγενέστερα τοῦ 17ου αἰ., τὰ ὅποια τείνει νὰ τὰ χρονολογήσει πρῶιμότερα. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ *V. K. Kuzakov*, *Ocherki razvitiya yestestvennonauchnykh i tekhnicheskikh predstavleniy na Rusi v X-XVII vv.*, Μόσχα, 1976, τονίζει πρωτότυπες συμβολὲς καὶ προτιμᾷ τὴν πρώιμη μοντέρνα περίοδο. Τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν βρίσκεται πάντα σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὶς πηγές καὶ περιέχει ἀνακρίβειες καὶ ἀποσιωπήσεις (π.χ. βλ. σ. 37, σημ. 19, σσ. 44, 50). Τὸ ἔργο τοῦ *N. A. Meshchersky*, *Istochniki i sostav drevney slavyano-russkoy pi'smennosti IX-XV vekov*, Μόσχα, 1978, δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν δική μας κατηγορία κειμένων. Τὰ δοκίμια πὺ εἶναι συγκεντρωμένα στὸ *Yestestvennonauchnyye predstavleniya drevney Rusi. Sbornik statey*, Μόσχα, 1978, εἶναι χρήσιμα καὶ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα μας. Μεταξὺ τῶν μελετῶν πὺ εἶναι γραμμένες σὲ Δυτικὲς γλώσσες, ἡ πιὸ ἐνημερωμένη εἶναι αὐτὴ τοῦ *M. D. Grmek*, *Les Sciences dans les manuscrits slaves orientaux du Moyen-Âge* (Les Conférences du Palais de la Découverte, Série D., N. 66), Paris, 1959. Ἡ ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβὴ ('Οξφόρδῃ) τοῦ *W. F. Ryan*, *Astronomical and Astrological Terminology in Old Russian Literature* (1969: Press-mark Bodley, M. S. D. Phil. d. 4861) βασίζεται σὲ μεγάλο ἀριθμὸ χειρογράφων, εἶναι πολὺ καλὴ καὶ προσφέρει πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα δηλώνει ὁ τίτλος τῆς. Ἐπίσης βλ. ἄρθρα τοῦ Ryan γιὰ εἰδικώτερα προβλήματα στὶς σημειώσεις 6 καὶ 38. 'Ο *A. Vucinich*, *Science in Russian Culture, I: A History to 1860*, Stanford, 1963, Λονδίνο, 1965, 463 σσ., ἀφιερώνει μόνο ἐπτά σελίδες στὴν περίοδο πρὶν τὸν 12' αἰ. Βλ. τὸ βιβλιοκριτικὸ ἄρθρο τοῦ *W. F. Ryan*, 'Science in Medieval Russia: Some Reflections on a Recent Book' (History of Science, 5, Cambridge, 1966, σσ. 52-61 (σ. 53: σύντομος κατάλογος τῶν μεταφρασμένων ἔργων, σσ. 58-61: περιληπτικὴ ἀλλὰ περιεκτικὴ βιβλιογραφία πάνω στὸ θέμα)). 'Ο *F. J. Thomson*, 'The Nature of the Reception of Christian Byzantine Culture in Russia in the Tenth to Thirteenth Centuries and Its Implications for Russian Culture' (Slavica Gandensia, 5, Ghent, 1978, σσ. 107-139), δίνει τὸ διάγραμμα ἐνὸς corpus μεταφρασμένων βυζαντινῶν κειμένων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ἐνδιαφέρουν κι ἐμᾶς (βλ. ἰδιαιτέρως σσ. 113-5, 118-19, 124, σημ. 23, 134, σημ. 122). Ὡστόσο οἱ ἀξιοπρόσεκτες, παρατηρήσεις τοῦ Thomson πᾶσχουν ἀπὸ κάποια ἀντιορθόδοξη προκατάληψη.

νὴ παιδεία καὶ ἐπιστήμη βρίσκονταν σὲ περίοδο ἐντυπωσιακῆς ἀναγέννησης. Αὐτὴ ἡ ἀναγέννηση, ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ φαινομένου πού, ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια, ὀνομάσθηκε πρῶτος Βυζαντινὸς Οὐμανισμός³, μαρτυρεῖται διττὰ: καὶ ἀπὸ τὴν παραγωγή τῶν καθιερωμένων ἐπιστημονικῶν κειμένων (θυμίζω τὰ χρονολογημένα χειρόγραφα τοῦ Πτολεμαίου, 813-820 καὶ τοῦ Εὐκλείδη, 888), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν δραστηριότητα διαφόρων ἀτόμων, ὅπως τοῦ Λέοντα τοῦ Μαθηματικοῦ, τοῦ πιθανοῦ δασκάλου τοῦ Κυρίλλου, τοῦ Ἀποστόλου τῶν Σλάβων.

Τὸ γεγονός ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι Σλάβοι, πού μετέφρασαν τόσα πολλὰ ἀπὸ τὰ ἑλληνικά, διάλεξαν γιὰ μετάφραση ἐλάχιστα κείμενα ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικά, τεχνικά καὶ φιλοσοφικά ἔργα πού ἦταν διαθέσιμα στὸ Βυζάντιο, πρέπει νὰ συνδυασθῇ μὲ ἓνα ἄλλο δεδομένο: τὸ ὅτι δηλαδὴ οἱ μεταφραστές στὰ συριακά, στὰ λατινικά, καὶ ἀκόμη στὰ ἀραβικά, βασιζόνταν σὲ μιὰ παλιότερη τοπικὴ πολιτιστικὴ παράδοση, πού περιλάμβανε καὶ μεταφραστικὲς ἐπιδόσεις, ἐνῶ οἱ Νότιοι, καὶ βέβαια καὶ οἱ Ἀνατολικοὶ Σλάβοι, δὲν εἶχαν δική τους γραπτὴ φιλολογικὴ παράδοση πρὶν ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἑνναίου αἰώνα. Ὅμως, ἀκόμη καὶ αὕτὴ ἡ παρατήρηση δὲν ἐξηγεῖ γιατί σχετικὰ λίγα ἐπιστημονικά κείμενα μεταφράστηκαν στὴ διάρκεια τῶν ἐπόμενων αἰώνων τῆς Σλαβο-βυζαντινῆς πολιτιστικῆς συμβίωσης καὶ γιατί, μὲ ἐλάχιστες ἐξαίρεσεις, οἱ σλαβικὲς μεταφράσεις εἶναι μεταγενέστερες κατὰ δύο ὥς ἑπτὰ αἰῶνες ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ τους πρωτότυπα⁴.

3. Ὁ ὅρος ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν *P. Lemerle* στὸ ἔργο του *Le Premier Humanisme byzantin*, Paris, 1971. Βλ. τὴν βιβλιοκρισίαν μου στὸ *American Historical Review*, 79, N. Ὑόρκη, 1974, σσ. 1531-1535.

4. Ὁ *I. P. Yeregin*, *Ὁ vizantiyskom vliyanii v bolgarskoy i drevnerusskoy literaturakh IX-XVII vv.*, Slavyanskiye literatury. Doklady sovetsskoy delegatsii. V mezhdunarodnyy s' 'yezd slavistov (Sofiya, sentabr' 1963), Μόσχα, σσ. 5-13 (Γερμανικὴ περίληψη σσ. 12-13), ἐπανεκδ. στὸ *Literatura drevney Rusi*, Μόσχα-Λένινγκραντ, 1966, σσ. 9-17, ἐξηγεῖ τὴν καθυστέρηση τῆς πρόσληψης τῶν βυζαντινῶν κειμένων ἱσχυριζόμενος ὅτι οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Πρωτορώσοι λόγοι ἤθελαν κυρίως νὰ ἀφομοιώσουν τὴν πρώϊμη Χριστιανικὴ Φιλολογία μαζί μὲ τίς κλασσικὲς τῆς καταβολῆς παρὰ νὰ γνωρίσουν τὰ σύγχρονά τους Βυζαντινὰ ἔργα. Γιὰ νὰ λεχθεῖ ὅμως αὐτὸ προϋποτίθεται (ὅσον ἀφορᾷ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Ι' αἰ. μέχρι τὸν ΙΒ' αἰ.) μιὰ θετικὴ στάση ἀπέναντι στὰ κλασσικά ἔργα καὶ μιὰ ἱκανότητα διάκρισης μεταξὺ τῶν 'πρώϊμων Χριστιανικῶν' ἔργων καὶ τῶν 'Βυζαντινῶν', τὴν ὅποια κανένας Σλάβος litterateur (καὶ ἐλάχιστοι Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς) τῆς ἐποχῆς διέθετε. Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ περιπτώσεις σχετικὰ ἀμεσης ἀποδοχῆς Βυζαντινῶν ἔργων ἀπὸ τοὺς Σλάβους. Οἱ περισσότερες χρονολογοῦνται στὴν Ὑστερὴ Βυζαντινὴ περίοδο. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν (α) Ἡ Ὁμολογία Πίστεως τοῦ Μιχαὴλ Συγκέλλου (†846) καὶ ἕνα Βραχὺ Χρονικὸ (καλύπτει τὴν περίοδο μέχρι τὸ 920) παραδίδονται στὸ Σύμμεικο τοῦ 1073 (βλ. παρακάτω § VII). Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ πρέπει νὰ εἶχε μεταφρασθεῖ στὰ σλαβικά πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Ι' αἰ., ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶχε μεταφρασθεῖ ὡσαύτοτε πρὶν ἀπὸ τὸ 1073. (β) Ὁ Διάλογος Παναγιώτου καὶ Ἀζυμίτου (βλ. παρακάτω § VIII) καὶ

II.

Μπορεῖ, ἀναζητώντας μιὰ ἐξήγηση, νὰ μᾶς ἐξυπηρετήσῃ ἴσως ἡ θεωρία τῆς «προσαρμογῆς κατ' ἐπιλογὴν», ἂν τὴν ἐφαρμόσουμε στοὺς ὀρθόδοξους Σλάβους γενικὰ καὶ στὸ θέμα μας εἰδικά. Ἡ θεωρία αὕτη προτάθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ Σοβιετικούς ἐπιστήμονες, γιὰ νὰ ἐκτιμηθῇ ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο οἱ Ρῶσοι τοῦ Κιέβου εἶχαν ἀφομοιώσει τὸν βυζαντινὸ πολιτισμό. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρίαν αὕτη, ἡ ἐπιλογὴ τῶν πολιτιστικῶν στοιχείων πού υἱοθετοῦνται ἀπὸ μιὰ κοινωνία καθορίζεται πάντοτε ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας αὐτῆς. "Ὅσο εἴμαστε διατεθειμένοι νὰ ἀντικαταστήσουμε τὸν ὅρο «ἀνάγκες» μὲ τὸν ὅρο «δυνατότητες», ἡ θεωρία φαίνεται χρήσιμη, γιὰτὶ μᾶς λέει ἐμμέσως ὅτι στὴν ἐξέταση τῆς σχέσης μεταξὺ ἐνὸς πολιτισμοῦ πού δίνει καὶ ἐνὸς πού ἀποδέχεται, εἶναι τόσο σπουδαῖο νὰ γνωρίζῃ κανεὶς τί ἀφομοιώθηκε, ὅσο καὶ τὸ τί δὲν ἀφομοιώθηκε⁵.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα, κανένα σημαντικὸ ἔργο ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἢ ἐπιστήμης (πού οἱ Βυζαντινοὶ θεωροῦσαν σὰν μέρος τῆς δικῆς τους παράδοσης) δὲν μεταφράστηκε ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους Σλάβους στὸ σύνολό του. Ἄς δώσω δύο παραδείγματα: ἡ ἀρχαιότερη μετάφραση ἐνὸς ψευδεπίγραφου κειμένου (πού δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὸ Βυζάντιο καὶ πού εἶναι ἐλάχιστα σχετικὸ μὲ τὴν Ἑλλάδα) καὶ πού λέγεται ὅτι περιεῖχε τὰ διδάγματα τοῦ Ἀριστοτέλη πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο, ἔφθασε στὴν Μοσκοβία μόλις τὸν δέκατο ἕκτο αἰῶνα⁶. Ἡ παλιότερη, ἂν καὶ ἀτελής, μετάφραση τοῦ αὐ-

ἄλλα ἀντιρρητικά, ἀγιολογικὰ ἔργα καὶ ὁμιλίες, πού ἔχουν σχέση μὲ τὶς κύριες προσωπικότητες τοῦ Ἑσυχαστικοῦ κινήματος (ΙΔ' αἰ.). Μεταφράσεις ὅλων αὐτῶν τῶν κειμένων ὑπάρχουν σὲ Σερβικὰ καὶ Ἀνατολικά Σλαβικὰ χειρόγραφα τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰ. (γ) Τὸ Σύνταγμα (μία ἀλφαριθμητικὰ καταταγμένη νομοκανονικὴ συλλογὴ) καὶ ἡ Ἀπόκρισις τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, γραμμὴν τὸ 1335 καὶ μεταφρασμένη στὴν Σερβία γύρω στὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰ. βλ. *V. N. Beneshevich, SORyAS*, 6, 4, 1901, σσ. 150-74, 181-227, ὅπου περὶ ἐνὸς Βουλγαρικοῦ χειρογράφου τοῦ ΙΔ' αἰ. αὐτῆς τῆς μετάφρασης. Γιὰ λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὰ ἔργα τῶν Ἑσυχαστῶν (Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου, Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, Φιλοθέου Κοκκίνου, Γρηγορίου Παλαμᾶ, Νεΐλου Καβάσιλα, Δαβὶδ Ἀνθυπάτου, Πατριάρχου Καλλίστου) βλ. *Sobolevsky, 'Perevodnaya literatura'*, σσ. 15, 17-21. βλ. ἐπίσης *Starine*, 9, Zagreb, 1877, σσ. 13-14 (ἔργο τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου σ' ἓνα σερβικὸ χειρόγραφο τοῦ ΙΕ' αἰ.). Ἄλλα παραδείγματα ὑστέρων βυζαντινῶν ἔργων μεταφρασμένων μέχρι καὶ τὸν ΙΔ' αἰ. βλ. *Thomson, 'The Nature of the Reception'*, (βλ. σημ. 2 ἄνωτ.), σσ. 118-19.

5. *Raynov*, ἐθ' ἄνωτ. (σημ. 2), σσ. 20 καὶ 100 ἀναφερόταν ὄχι μόνο στὶς ἀνάγκες ἢ στὰ ἐνδιαφέροντα ἀλλὰ καὶ στὶς δυνατότητες τῆς Πρωτορωσικῆς σκέψης νὰ ἐπιλέγῃ καὶ νὰ ἀφομοιώνῃ τὰ μεταφρασμένα κείμενα. Ἐλάχιστοι μελετητὲς στὴν σύγχρονη Σοβιετικὴ βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος συμφωνοῦν μὲ τὸν Raynov.

6. Τὸ ἔργο εἶναι τὰ *Secreta secretorum* (στὰ σλαβωνικὰ *Taynaya taynykh*, ἐσφαλμένα ἀποκαλούμενο *Aristotelevy vrata*). Περιέχει συμβουλὲς τοῦ Ἀριστοτέλη πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο (χρήσιμες γιὰ βασιλεῖς καὶ γιὰ ἀνώτερους κρατικούς λειτουργούς) συνδυα-

θεντικοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ στὰ ρωσικὰ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δέκατου ὕγδου αἰώνα⁷. Τὰ τεχνικὰ καὶ τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα δὲν ἀποτελοῦσαν εἰδικὴ περίπτωση, γιατί, ἂν ἐξαίρεσουμε τὸ «Ἐξήμερο» τοῦ Γεωργίου Πισίδη, κανένα ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κείμενο ἢ λόγιό βυζαντινὸ ἱστορικὸ ἢ λογοτεχνικὸ ἔργο δὲν ἦταν προσιτὸ (μέχρι τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους) στὸν ὀρθόδοξο Σλάβο ἀναγνώστη πού δὲν γνῶριζε ἑλληνικὰ ἢ μὴ-σλαβικὲς γλῶσσες.

Ὡστε, ἐὰν κανεὶς δὲν ὑποθέσει τὸ ἀπίθανο, δηλαδὴ μιὰ τεράστια καὶ ἐπιλογικὴ ἐξαφάνιση κειμένων, φαίνεται ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι Σλάβοι, πού ἀπὸ νωρὶς κατόρθωσαν νὰ παράγουν ἔργα ἐφαρμοσμένης τεχνολογίας, ὅπως ἡ ἐντυπωσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τους, καὶ ἀργότερα νὰ συναγωνιστοῦν ἰδεολογικὰ μὲ τοὺς βυζαντινοὺς τους μέντορες, δὲν ἀφομοίωσαν πολλὰ ἀπὸ τὰ διαθέσιμα βυζαντινὰ ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ κείμενα.

σμένες μὲ ἀποσπάσματα περὶ ὑγιεινῆς, ἀστρολογίας καὶ διαιτητικῆς. Μεταφράστηκε (στὸ τέλος τοῦ ΙΕ' ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰ.) ἀπὸ τὰ Ἑβραϊκά, σίγουρα ὄχι στὴν Μοσκοβία, ἀλλὰ κάπου στὸ Μεγάλο Δουκάτο τῆς Λιθουανίας. Τὰ *Taynaya taynykh* ἀντιγραφόταν στὴν Ρωσία μέχρι τὸν ΙΗ' αἰ. (σῶζονται συνολικὰ 20 χειρόγραφα). Ἐκδοσὴ καὶ ἀνάλυσή του βλ. στὸν *M. N. Speransky, Iz istorii otrechennykh knig, IV: Aristotelevy vrata ili Taynaya taynykh* (Pamyatniki drevney pis' mennosti i iskusstva, CLXXI), Πετροῦπολη, 1908, ἰδιὰτ. σσ. 100, 128-30. Βλ. ἐπίσης *Sobolevsky, 'Perevodnaya literatura'* (βλ. σημ. 1), σσ. 419-29, *M. N. Speransky, '«Aristotelevy vrata» i «Taynaya taynykh»* (SORYaS, 101, 3, 1928, σσ. 15-18): τὰ δύο κείμενα δὲν εἶναι τὰ ἴδια), *W. F. Ryan, 'A Russian Version of the Secreta secretorum in the Bodleian Library'* (Oxford Slavonic Papers, 12, Ὁξφόρδη, 1965, σσ. 40-48), τοῦ αὐτοῦ, 'Aristotle in Old Russian Literature' (The Modern Language Review, 63, 3, London, 1968, σσ. 650-58), τοῦ αὐτοῦ, 'Drevnerusskiy perevod zhizneopisaniya Aristotelya Diogena Laertskog' (Slavia, 37, Πράγα 1968, σσ. 349-55 (ἡ μετάφραση αὐτῆς τῆς προσθήκης τῶν *Taynaya taynykh* ἔγινε μᾶλλον ἀπὸ τὰ λατινικά), τοῦ αὐτοῦ, 'The Onomastic Table in the Old Russian Secreta secretorum' (Slavonic and East European Review, 49, Λονδίνο 1971, σσ. 603-6).

7. Πρόκειται γιὰ τὸ δεύτερο βιβλίον τῶν «Πολιτικῶν» τοῦ Ἀριστοτέλη. Μεταφραστὴς ὁ *H. Poletyka* (πού ἦταν κατὰ σύμπτωση Οὐκρανός) τυπώθηκε τὸ 1757. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1757 εἶχαν γίνῃ δύο ἀκόμη Σλαβικὲς μεταφράσεις ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (ἀπὸ τὰ «Οἰκονομικά» καὶ τὸ πρῶτο βιβλίον τῶν «Φυσικῶν»), συγκεκριμένα τὸ 1676 καὶ στὸ τέλος τοῦ ΙΖ' αἰ. ἀντίστοιχα. Σημειωτέον πάντως ὅτι ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτὲς εἶχε γίνῃ στὴν Μόσχα ἀπὸ τὰ λατινικά καὶ τὰ πολωνικά, καὶ ἡ δεύτερη (ἴσως στὸ Κίεβο) ἀπὸ τὰ λατινικά. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς μεταφράσεις ἔμειναν σὲ χειρόγραφη μορφή. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὸ Παράρτημα 'K istorii aristotelevskoy traditsii na Rusi', τοῦ *V. P. Zubov*, στὸ ἔργο του *Aristotel', Μόσχα 1963*. Στὴν σελ. 7, ὁ *Zubov* ἐκφράζει τὴ λύπη του πού δὲν μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει λεπτομερῶς τὴν τύχη τῆς Ἀριστοτελικῆς παράδοσης στοὺς Ἀνατολικούς καὶ Νότιους Σλάβους, ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψεως προκαταρκτικῶν συνθετικῶν ἔργων γιὰ τὸ θέμα αὐτό.

III.

Ἡ παλιότερη Σλαβική λογοτεχνία εἶναι κατὰ κύριο λόγο μιὰ λογοτεχνία μετὰ φραστικὴ καὶ ἡ γλῶσσα της, ἡ παλιὰ σλαβική τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι γεμάτη ἀπὸ αὐτὰ πού οἱ Γάλλοι ὀνομάζουν *calques* ἀπὸ τὰ ἑλληνικά. "Ὅσον ἀφορᾷ τὰ πρῶτα παλιὰ πρωτότυπα ἔργα τῶν ὀρθόδοξων Σλάβων, πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ἑνταυτοῦ καὶ τὶς ἀρχές τοῦ δέκατου αἰῶνα, δηλαδή τοὺς «Βίους» τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Μεθοδίου, τὴν πραγματεία «Περὶ Στοιχείων» τοῦ μοναχοῦ Χράμπρ καὶ τὰ ἀρχαιότερα δωδεκασύλλαβα ποιήματα, βασίζονται καὶ αὐτὰ ἐπίσης ἐν μέρει σὲ ἑλληνικά πρότυπα ἢ περιέχουν κομμάτια μεταφρασμένα ἀπὸ τὰ ἑλληνικά. Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ δοθῇ ἡ ἀκριβὴς ἔκταση τῆς πρώϊμης μεταφραστικῆς δραστηριότητος καὶ νὰ ἐντοπισθῇ γεωγραφικὰ ἡ δραστηριότητα αὐτή. Ἔχει ὑποστηριχθῇ ὅτι κάποιες μεταφράσεις λειτουργικῶν κειμένων εἶχαν γίνεи πρὶν ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τῶν Ἀποστόλων τῶν Σλάβων, γιὰ Σλάβους ἐγκαταστημένους στὴν Βυζαντινὴ ἐπικράτεια. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ ἁπόψη δὲν ἔχει ἀποδειχθῇ ἀκόμα, οὔτε μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῇ εὐκόλα. Εἴμαστε πρὸ σίγουροι γιὰ τὴν μεταγενέστερη περίοδο, ἀφοῦ ὑπάρχουν σαφεῖς εἰδήσεις γιὰ κάποιες προετοιμασίες πού ἔγιναν γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στὴ Μοραβία (863). "Ὅσον ἀφορᾷ τὸν γεωγραφικὸ ἐντοπισμό, ἕνα παλαιὸ πρωτότυπο κείμενο, ὁ Βίος τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, φαίνεται ὅτι εἶναι γραμμένος ἀπὸ κάποιον ἐξοικειωμένο μὲ τὸ περιβάλλον τῆς Ρώμης παρὰ μὲ τὴν σλαβική Μοραβία. Ἴσως νὰ γράφτηκε καὶ στὴν ἴδια τὴν Ρώμη, σὲ ἕνα περιβάλλον βυζαντινῶν ἢ σλάβων μετ' ἀναστῶν.

IV.

Ἡ περίοδος ἀκμῆς τῶν μεταφράσεων ἦταν ὁ δέκατος αἰώνας· στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνάγεται σχεδὸν ὅλο τὸ ἀπόθεμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλοῦσαν οἱ Σλάβοι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα τους. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἐπίσης ἀνάγονται καὶ τὰ κείμενα πού ἐνδιαφέρουν τὴν μελέτη μας. Ἡ Βουλγαρία τῶν Τσάρων Συμεὼν (π. 927) καὶ Πέτρου (π. 969) ἦταν ὁ τόπος ὅπου ἔλαβε χώρα αὐτὴ ἡ τεράστια μεταφραστικὴ δραστηριότητα. Ὡς δεύτερο χρονικὰ μεταφραστικὸ κέντρο καὶ ὡς ἐπόμενη μεταφραστικὴ περίοδο μερικοὶ ἐπιστήμονες προτείνουν τὸ Κίεβο καὶ τὸν ἐνδέκατο ὡς δέκατο τρίτο αἰῶνα. Κάποτε πιστευόταν ὅτι στὴν ἐπικράτεια τοῦ Κιέβου εἶχαν μεταφρασθῇ γύρω στὰ τριάντα ἔργα. Ὅσο ὅμως περνάει ὁ καιρὸς, αὐτὲς οἱ ἀπόψεις χάνουν τὴν ἀξιοπιστία τους καὶ φοβᾶμαι ὅτι λίγα μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν μὲ σιγουριά γιὰ τὶς μεταφράσεις πού ἔγιναν στὸ Κίεβο τοῦ Γιάροσλάβ τοῦ Σοφοῦ (π. 1054)⁸.

8. Γιὰ μία πρὸ αἰσιόδοξη ἁπόψη βλ. *A. I. Sobolevsky, 'Osobennosti russkikh pere-*

Μιὰ μεγαλύτερη ἐπίδοση τῆς μεταφραστικῆς δραστηριότητος ἔλαβε χώρα στὰ Βαλκάνια τὸν δέκατο τέταρτο αἰώνα. Στὴν Βουλγαρία, ἡ δραστηριότητα αὐτὴ συνέπεσε τόσο μὲ τὴν πολιτιστικὴ ἀνθήση ποὺ παρατηρεῖται ἐπὶ Τσάρου Ἰωάννη Ἀλεξάνδρου, ὅσο καὶ μὲ τὴν πνευματικὴ καὶ διανοητικὴ ζύμωση, βυζαντινῆς προέλευσης, στὴν ἐκκλησία. Ἡγετικὴ μορφή αὐτῆς τῆς κινήσεως ἦταν ὁ πατριάρχης Τυρνόβου Εὐθύμιος, ὁ πρωτοπόρος τῆς λεγόμενης σχολῆς τοῦ Τυρνόβου⁹. Ἡ Σερβία τοῦ δέκατου τέταρτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ δέκατου πέμπτου αἰώνα παρήγαγε ἐπίσης μεταφράσεις, πρᾶγμα ποὺ ὀφείλετο στὸ πρόσφορο πολιτιστικὸ κλῆμα ποὺ ὑπῆρχε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Στεφάνου Δουσάν, τοῦ Λαζάρου καὶ τοῦ Στεφάνου Λαζάρεβιτς.

Μερικοὶ λόγιοι ἀνῆκαν καὶ στὰ δύο αὐτὰ ἐθνικὰ περιβάλλοντα. Στὶς ἀρχές τοῦ δέκατου πέμπτου αἰώνα, ἓνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Κωνσταντῖνος Κοστενέτσκι, ἦταν Βούλγαρος ποὺ δροῦσε στὴν αὐλὴ τῆς Σερβίας μετὰ τὴν πτώση τῆς Βουλγαρίας στοὺς Τούρκους. Ὅχι μόνο ἦταν ὁ ἴδιος μεταφραστὴς, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀπασχολοῦσαν γενικότερα μεταφραστικὰ προβλήματα.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ πάντως στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπῃ οἱ συμβολές στὴ μεταφραστικὴ φιλολογία (εἴτε ἀπὸ τὰ ἑλληνικά, εἴτε ἀπὸ ἄλλες γλῶσσες) ἦταν ἐλάχιστες. Πρέπει νὰ φθάσουμε στὸ δέκατο ἕκτο, καὶ κυρίως στὸν δέκατο ἑβδομο αἰώνα, γιὰ νὰ συναντήσουμε στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπῃ νέες μεταφράσεις ἀπὸ τὶς Γραφές, τὰ πατερικά, τὰ Βυζαντινὰ καὶ τὰ πρῶτα Νεοελληνικά κείμενα, ἢ ἐπεξεργασίες παλαιότερων κειμένων. Αὐτὸ συνέβη στὸ Κίεβο καὶ στὴν Μοσκοβία, ὅπου τὸν δέκατο ἑβδομο αἰώνα ἐργάζονταν πολλοὶ ἑλληνομαθεῖς λόγιοι ἀπὸ τὴν Λευκορωσία καὶ τὴν Οὐκρανία¹⁰.

Παρ' ὅλο ποὺ σὲ ὅλες τὶς περιόδους στὶς ὁποῖες ἀναφερθήκαμε ὁ κύριος ὄγκος τῶν μεταφρασμένων κειμένων ἦταν θρησκευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικά, κάθε περίοδος ἔδωσε διαφορετικὴ ἔμφαση στὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο εἶδος. Λειτουργικὰ κείμενα καὶ περικοπὲς ἀπὸ τὴν Ἀγία Γραφὴ ἀντιπροσώπευαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἑνάτου αἰώνα ὅλες σχεδὸν τὶς φιλολογικὲς προσπάθειες. Ὡστόσο κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐπίσης ἓνα βιβλίον μὲ Ἀποφθέγματα τῶν Πατέρων, ὁ χαρα-

vodon do mongol' skogo perioda' (SORJaS, 88, 3, 1910, σσ. 162-77), πρβλ. ὅμως τὶς προσεκτικὲς καὶ ὀρθὲς παρατηρήσεις τοῦ Meshchersky, 'O nekotorykh istochnikakh' (βλ. σημ. 25 κατωτ.), σσ. 35-36.

9. Γιὰ τὴν σχολὴ αὐτὴ βλ. Tärnovska knizhovna shkola, 1371-1971, Sofia, 1974 (Πρακτικὰ συμποσίου).

10. Γιὰ λεπτομέρειες βλ. Sobolevsky, 'Perevodnaya literatura' (βλ. ἀνωτ., σημ. 1), σσ. 283-382. Οἱ λαμπροὶ μεταφραστὲς καὶ κριτικοὶ τοῦ κειμένου εἶναι ὁ Μάξιμος ὁ Γραικὸς καὶ ὁ Ἐπιφάνιος Slavynets'ky, ὁ ἓνας λεξικογράφος καὶ ὁ ἄλλος 'ὁ πατέρας τῆς Σλαβωνικῆς-Ρωσικῆς βιβλιογραφίας', τοῦ ΙΣΤ' καὶ τοῦ ΙΖ' αἰ. ἀντίστοιχα.

κτήρας τοῦ ὁποίου εἶναι ἀκόμα ἀμφισβητούμενος, καὶ μιὰ Νομοκανονικὴ Συλλογὴ, λέγεται ὅτι μεταφράσθηκαν ἀπὸ τὸν Μεθόδιο, τὸν πρεσβύτερο ἀπὸ τοὺς δύο Ἀποστόλους τῶν Σλάβων¹¹.

Κατὰ τὸν δέκατο αἰῶνα, τῇ χρυσῇ ἐποχῇ τῆς μεταφραστικῆς φιλολογίας, στὴν Βουλγαρία μεταφράσθηκαν ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἄλλα θεολογικὰ ἔργα, Βίοι ἁγίων, δύο ἐκτενῆ χρονικά —τὸ σύνολο τῶν βυζαντινῶν χρονικῶν ποὺ μεταφράσθηκαν στὰ σλαβονικά τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἕξι— ἀνθολόγια, καθὼς ἐπίσης καὶ ἓνας ἀριθμὸς ἔργων ποὺ ἀναφέρονται στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι σχετικὰ μὲ τὸ κύριο θέμα μας. Οἱ ἀνάγκες τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας ἀπαιτοῦσαν νομικὰ κείμενα, καὶ ἔτσι ἦταν καὶ αὐτὰ μέσα στὶς πρώτες μεταφράσεις μὴ λογοτεχνικῶν κειμένων. Στὸν τομέα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, ἡ πρώτη σχετικὴ μετάφραση ἦταν ὁ Νομοκανόνας τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ, ποὺ ἀνάγεται στὸ τέλος τοῦ ἑνατου αἰῶνα καί, ὅπως εἶδαμε, ἀποδίδεται στὴν πέννα τοῦ Μεθοδίου, ἐνῶ ἡ δεύτερη μετάφραση, ἡ «Συλλογὴ τῶν Δεκατεσσάρων Τίτλων», χρονολογεῖται γύρω στὸ 900¹². Μιὰ πρώιμη συλλογὴ ἀπὸ πολιτικούς νόμους, βασισμένη σὲ βυζαντινὰ κείμενα, χρονολογεῖται ἐπίσης ἀπὸ μερικὸς στὴν πρώτη περίοδο τῶν μεταφράσεων¹³. Ἀλλες μεταφράσεις νομικῶν κειμένων, ὅπως τὸ Σύνταγμα τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, ἐγίναν στὰ μέσα τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ ποὺ στὴν Σερβία τοῦ Στεφάνου Δουσάν ὑπῆρχε μεγάλη νομικὴ δραστηριότητα.

Σὲ θέματα πολιτικῆς ιδεολογίας τὸ Βυζάντιο παρέμενε τὸ ὑπόδειγμα γιὰ τοὺς Σλάβους. Ἀλλοτε ἓνα ὑπόδειγμα γιὰ μίμηση καὶ ἄλλοτε πηγὴ ἀντιζηλίας ἢ δυσἀρέσκειας. Τὸ γνωστὸ κείμενο τοῦ ἔκτου αἰῶνα, γραμμένο ἀπὸ τὸν Ἀγαπητό, διάκονο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, καὶ προορισμένο γιὰ τὸν Ἰουστινιανό, ἦταν τὸ πρῶτο μὴ θρησκευτικὸ ἐλληνικὸ φιλολογικὸ κείμενο

11. Vita Methodii, κεφ. 15. Μιὰ τελευταία εὐφυὲς—ἀν καὶ ὄχι πειστικὴ—προσπάθεια ταυτίσεως τῆς otchbtskyje knnigy τῆς Vita εἶναι αὐτὴ τοῦ F. W. Mareš, 'Welches griechische Paterikon wurde im IX Jahrhundert ins Slavische übersezt?' (Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 109, Βιέννη 1972, σσ. 205-21). Ἡ λύση ποὺ προτείνει εἶναι οἱ «Διάλογοι» τοῦ Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου. Ὑποψιάζομαι ὅτι κάποιον πρὸ συνηθισμένο «πατερικὸν βιβλίον» (αὐτὸς ὁ ὅρος ἐπαυελιημένα μαρτυρεῖται στὰ βυζαντινὰ κείμενα) ὑπονοεῖται στὸ χωρίο αὐτὸ τῆς Vita Methodii.

12. Βλ. π.χ. J. Vašica, 'Metodějův překlad nomokánonu (Slavia, 24, Πράγα, 1955, σσ. 9-41). Γιὰ τὸν Σλαβονικὸ Νομοκάνονα τοῦ 900 περίπου (τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο εἶναι ἡ λεγόμενη Yefremovskaya Kormchaya τοῦ IB' αἰ.) βλ. Ya. N. Shchapov, Vizantiyskoye i yuzhnoslavyyanskoye pravovoye nasledie na Rusi v XI-XIII vv., Μόσχα 1978, σσ. 49-100.

13. J. Vašica, 'Origine Cyrillo-Méthodienne du plus ancien code slave dit «Zakon sudnyj ljudem»' (Byzantinoslavica, 12, Πράγα 1951, σσ. 153-74).

πού μεταφράσθηκε στὰ σλαβικά (ἐπίσης, πολὺ πιθανὸ στὴ Βουλγαρία τοῦ δέκατου αἰώνα). Αὐτὸ τὸ κείμενο, μαζί μ' ἓνα ἄλλο παρόμοιο, τὶς «Παραινέσεις» τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α' πρὸς τὸν γιὸ τοῦ Λέοντα Στ' τὸ Σοφὸ, πῆρε θέση μέσα στὰ «ἀνθολόγια» καὶ ἐπηρέασε τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς Μοσκοβίας, καθὼς καὶ τῶν ἡγεμονιῶν τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας¹⁴.

V.

Ὅμως, ὅταν ἐξετάζουμε, ἐν γένει τὴν μετάδοση γνώσης μέσα ἀπὸ τὰ μεταφρασμένα κείμενα, χρειάζεται νὰ γνωρίζουμε πόσο καλὰ καταλάβαιναν οἱ μεταφραστές, καὶ ἐπομένως καὶ οἱ ἀναγνώστες, τὰ πρότυπά τους, καὶ ὅχι ἀπλῶς τί λογῆς πρότυπα διάλεγαν. Οἱ εἰδικοί συμφωνοῦν ὅτι οἱ πρῶτες μεταφράσεις πού συνδέονται μὲ τοὺς Ἀποστόλους τῶν Σλάβων καὶ τοὺς ἄμεσους μαθητές τους δὲν εἶχαν τὶς ἀδυναμίες τῶν λέξη πρὸς λέξη μεταφράσεων καὶ εἶναι ἄξιες τοῦ ἐπαίνου μας. Αὐτὲς ὅμως οἱ ἐπιτυχημένες μεταφράσεις δὲν ἀφοροῦν τὸ θέμα μας, ἀφοῦ εἶναι κυρίως θρησκευτικοῦ καὶ λειτουργικοῦ περιεχομένου. Μεταγενέστερες μεταφράσεις, ἀρχίζοντας μ' αὐτὲς τοῦ δέκατου αἰώνα, δὲν ἔφθασαν ποτὲ τὸ ποιοτικὸ ἐπίπεδο αὐτῶν πού παρήχθησαν στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς σλαβικῆς φιλολογικῆς ἐργασίας. Ὡστόσο τὰ κείμενα πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ φιλοπονήθηκαν κατὰ τὴ μεταγενέστερη αὐτὴ ἐποχὴ¹⁵.

Ἐκεῖνοι πού μετέφραζαν στὰ σλαβονικά εἶχαν συνειδητοποιήσει τὰ προβλήματα τοῦ μεταφραστικοῦ ἔργου. Σὲ δύο τουλάχιστον περιπτώσεις, οἱ κύριοι ἐκπρόσωποί τους ἄφησαν σχετικὲς παρατηρήσεις πού θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς μιὰ ὑποτυπώδης θεωρία μετάφρασης. Ἀλλ' αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις ἦταν στοιχειώδεις. Στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου αἰώνα ὁ Ἰωάννης ὁ Ἐξάρχος Βουλγαρίας, πού πιθανῶς βασιζόταν σὲ θεωρητικὲς ἀπόψεις τοῦ ἴδιου τοῦ Κυρίλλου-Κωνσταντίνου, χρησιμοποιοῦσε μερικοὺς τεχνικοὺς ὅρους τῆς ἐλληνικῆς ρητορικῆς καὶ ἀναφερόταν σὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν ψευδο-Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη, καὶ ὑποδύλωναν ὅτι οἱ μεταφράσεις δὲν πρέπει νὰ εἶναι λέξη πρὸς λέξη, ἀλλὰ μᾶλλον σύμφωνα μὲ τὴν ἔννοια. Δυστυχῶς, ἡ μετάφραση τοῦ

14. I. Ševčenko, 'Agapetus East and West: The Fate of a Byzantine «Mirror of Princes»' (Revue des études sud-est européennes, 16, Βουκουρέστι 1978, σσ. 3-44, ἰδιαίτ. σσ. 28-30).

15. Γιὰ τὴν ὑψηλὴ ποιότητα τῶν πρώτων μεταφράσεων βλ. τὸ ἄρθρο μου, 'Three Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission' (Slavic Review, 23, 2, Σικάγο 1964, ἰδιαίτ. σσ. 231-32, 234-35). Γιὰ σφάλματα στὶς μεταφράσεις τῆς «δεύτερης γενιᾶς», τοῦ I' αἰ., βλ. A. Leskien, 'Zum Šestodnev des Exarchen Johannes' (Archiv für slavische Philologie, 26, Βερολίνο, 1904, σσ. 1-70) καὶ K. H. Meyer, 'Altkirchenslavische Studien, I: Fehlübersetzungen im Codex Supraliensis' (Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, 15, 16, Königsberg, 1939, σσ. 64-95). Ἡ κριτικὴ τοῦ Meyer εἶναι ἡπιώτερη αὐτῆς τοῦ Leskien.

σχετικοῦ ψευδο-Διονυσιακοῦ ἀποσπάσματος εἶναι δύσκολο νὰ κατανοηθῇ, χωρὶς ἀναφορὰ στὸ πρωτότυπο. Ἔτσι στὴν πράξη ὁ Ἰωάννης ἔμεινε πιστός, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος στὴν ἀρχὴ τῆς κατὰ λέξη ἀντιστοιχίας μεταξὺ πρωτοτύπου καὶ μετάφρασης. Αὐτὸ πού τὸν προβλημάτιζε ἰδιαίτερα ἦταν τὸ ὅτι τὰ ἑλληνικὰ οὐσιαστικά ἐνὸς γένους δὲν μπορούσαν πάντοτε νὰ μεταφρασθοῦν μὲ σλαβικά οὐσιαστικά τοῦ ἰδίου γένους¹⁶.

Τὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα ὁ Κωνσταντῖνος Κοστανέτσκυ, — γιὰ νὰ δανειστοῦμε τὰ λόγια τοῦ περίφημου σλαβολόγου Jagić, ἦταν ὡς πρὸς τὴν παιδεία του καὶ τὸν τρόπο σκέψης καὶ ἔκφρασης περισσότερο Ἑλληνας παρὰ Βούλγαρος ἢ Σέρβος. Ἐπομένως, πρέπει νὰ καταλάβαινε τὰ ἑλληνικὰ πρωτότυπά του καλὰ, ἀλλὰ στὴ θεωρία του γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ γίνεται ἡ μετάφραση (τὴν βάση τῆς ὁποίας δανείστηκε ἀπὸ τὴν σχολὴ τοῦ Τυρνόβου) ὁ Κωνσταντῖ-

16. Βλ. τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Ἰωάννου Ἐξάρχου στὸν *V. Jagić*, *Codex Slovenicus rerum grammaticarum*, Πετροῦπολη-Βερολίνο, 1896, ἐπανεκδ. Μόναχο, 1968, σσ. 32-36 (εἰσαγωγὴ στὴν μετάφραση τῆς *De orthodoxa fide* τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ). Βλ. τὸ ἴδιο κείμενο στὸν *A. Vaillant*, *Textes vieux-slaves* (*Textes publiés par l'Institut d'études slaves*, VIII, 1-2), Παρίσι 1968, I, σσ. 72-76 (κείμενο), II, σσ. 59-62 (σχόλια). Ὁ *Vaillant* (βλ. π.χ. *Textes vieux-slaves*, I, σσ. 63-64, II, σσ. 52-54, μὲ παλιότερη βιβλιογραφία) ἐπανεξέδωσε μιῇμα ἐνὸς προλόγου στὸ Εὐαγγελιστάριο (τὸ λεγόμενο *Hilferding Fragment*), ἀσχέτῃ διατηρημένο σ' ἓνα χειρόγραφο τοῦ *IA'-IB'* αἰ., καὶ ὑποστήριξε ὅτι τὸ ἀπόσπασμα ἦταν ἡ σλαβωνικὴ μετάφραση μιᾶς πρωτότυπης εἰσαγωγῆς γραμμένης στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κωνσταντῖνο-Κύριλλο. Καὶ ἀφοῦ ὑπάρχουν κατὰ λέξη ὁμοιότητες μεταξὺ τοῦ *Hilferding Fragment* καὶ τῆς *Preface* τοῦ Ἰωάννου Ἐξάρχου, ὁ *Vaillant* συμπέρανε ὅτι ὁ Ἰωάννης ἀντέγραψε ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο τῶν Σλάβων. Ἀπὸ τὸ 1964 ἔχω ἀρχίσει νὰ ἀμφιβάλλω γιὰ τὴν ὁρθότητα τῆς ἀπόψεως τοῦ *Vaillant* (ἄλλοτε ἤμουν πιὸ σίγουρος γιὰ τὸ ὅτι ὁ Κύριλλος ἦταν ὁ συγγραφέας τοῦ *Fragment*, βλ. *Slavic Review*, 23, 1964, σ. 230). Ὁ συγγραφέας τοῦ *Hilferding Fragment* εἶναι πολὺ ἀπλοῦκος γιὰ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος. Ὁ συγγραφέας παραδέχεται ὅτι ἀκολούθησε, ὅσο ἦταν δυνατόν, τὴν ἀρχὴ τῆς κατὰ λέξη μετάφρασης. Τὸν προβληματίζουν ἐπίσης πολὺ οἱ μηδαμινὲς διαφορὲς γένους μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν καὶ σλαβικῶν οὐσιαστικῶν πού ἔχουν τὴν ἴδια σημασία καὶ μεταφράζει ἐσφαλμένα ἓνα χωρίο ἀπὸ τὴν *A'* Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀπ. Παύλου πρὸς Κορινθίους, 14, 19 (ἐκτὸς ἐὰν εὐθύνεται γιὰ τὸ λάθος ὁ ἀδέξιος μεταφραστὴς τοῦ Κωνσταντίνου). Οἱ ἑλληνικοὶ ρητορικοὶ ὅροι 'φοβερός' καὶ 'σεμνός' φαίνεται ὅτι εἶναι ἀντίστοιχα οἱ λέξεις *strašnъ* καὶ *čstnъ* στὸ μεταφρασμένο κείμενο τοῦ Ἰωάννου Ἐξάρχου. Ἀρκετὰ ἔργα τοῦ *E. M. Vereschagin* ἀναφέρονται στὴ μεταφραστικὴ τεχνικὴ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου, ὅπως αὕτῃ συνάγεται ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα σλαβωνικὰ Εὐαγγέλια μᾶλλον παρὰ ἀπὸ τίς ἀρχαίες μεταφραστικὲς ἀρχές. Βλ. π.χ. τὸ ἔργο τοῦ *Iz istorii vozniknoveniya pervogo literaturnogo yazyka slavyan*, I: *Perevodcheskaya tekhnika Kirilla i Mefodiya*, Μόσχα, 1971, καὶ II: *Var' irovaniye sredstv vyrazheniya v perevodcheskoy tekhnike Kirilla i Mefodiya*, Μόσχα, 1972. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, 'Kyrylls und Methods Übersetzungstechnik: drei Typen der Entsprechung zwischen griechischen und slavischen Wörtern' (*Zeitschrift für slavische Philologie*, 36, Χαϊδελβέργη, 1972, σσ. 373-85). Ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ μοντέρνα ὀρολογία, μεγάλο μέρος τοῦ ὅλκτου τῶν ὅμως βασίζεται στὸ περίφημο ἄρθρο τοῦ *Berneker* τοῦ 1912/13, τὸ ὁποῖο ἐξάγει τὴ μεταφραστικὴ τέχνη τοῦ Κωνσταντίνου.

νος συνηγοροῦσε ὑπὲρ μιᾶς σχεδὸν δουλικῆς προσκόλλησης στὸ πρωτότυπο καί, ἐπειδὴ ἦταν σχολαστικός, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας του ὀδήγησε σὲ ἀποτελέσματα ὅχι πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Ἐξάρχου¹⁷.

Ὅπως δὴποτε ὑπῆρχαν καὶ μερικὲς ἐξαιρέσεις. Τὸν δέκατο τέταρτο αἰώνα ὁ Δημήτρης Ζογκράφ, ὁ μεταφραστὴς τῆς Ἑξαήμερου τοῦ Γεωργίου Πισίδη, μετέφραζε σύμφωνα μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κειμένου (φυσικά, ἔτσι ὅπως τὴν καταλάβαινε ἐκεῖνος), ὅταν ἀντιμετώπιζε τὶς δύσκολες λέξεις τῶν ἱάμβων τοῦ Πισίδη. Ἐπίσης ἐπινόησε ὀρισμένες ἐπιτυχημένες περιφράσεις καὶ προσπάθησε, σὲ μιὰ-δυὸ περιπτώσεις τουλάχιστον, νὰ ἀποδώσει ἓνα ἑλληνικὸ λογοπαίγνιο μὲ ἓνα σλαβικό¹⁸. Ἄλλη μιὰ περίπτωση ἀπὸ τὸν ἴδιο αἰώνα εἶναι ὁ μεταφραστὴς τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Ζωναρᾶ (προφανῶς ἓνας καλλιεργημένος Βούλγαρος) ποὺ πέτυχε νὰ δώσει ἀπλοποιημένες, ἀλλὰ σχετικὰ ἐλεύθερες μεταφράσεις καὶ ποὺ σλαβοποίησε τὰ κύρια ὀνόματα¹⁹.

Ὅμως, ἂν κανεὶς κρίνει ἀπὸ ἄλλες μεταφράσεις καὶ ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο σλαβικὸ κείμενο ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Διήγησι τοῦ Βίου τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου», ἡ γενικὴ ἐντύπωση εἶναι ἀποθαρρυντικὴ: σὲ ἓνα χωρίο ἡ «Διήγησι», ἀναφερόμενη στὸν ἀναγνώστη τῆς σλαβικῆς παραλλαγῆς τοῦ ψευδο-Διονυσίου, τὸν κάνει νὰ ἀναφωνήσῃ μὲ ἀπορία καὶ ἀπελπισία: «Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβῃ τί εἶναι γραμμένο στὸν Ἅγιο Διονύσιον»²⁰.

17. Τὸ κείμενο τοῦ Constantine Kostenečki Skazanie o pismenekh βρίσκεται στὸν *Jagić*, *Codex Slovenicus* (βλ. σημ. 16), σσ. 95-129 (σὲ ἓνα χειρόγραφο). Ρωσικὴ περίληψη, αὐτόθι, σσ. 200-29. Κρίσεις τοῦ Jagić γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο, αὐτόθι, σσ. 81. Βλ. γιὰ τὴν συνοπτικὴ ἀλλὰ πὺδ διαδεδομένη μορφή αὐτοῦ τοῦ κειμένου στὸν *B. St. Angelov*, *Iz starata Bŭlgarska, ruska i srŭbska literatura*, vol. II, Σόφια, 1967, σσ. 200-30, ἰδιαίτ. 211-22.

18. Γιὰ τὸ σλαβωνικὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου Πισίδη καὶ σχετικὲς μελέτες βλ. παρακάτω, σημ. 36. Παραδείγματα μεταφράσεων *ad sensum* ποὺ παρέχουν ὀρθὲς καὶ συχνὰ χαριτωμένες λύσεις καὶ παρακάμπτουν τὶς δυσκολίες εἶναι τὰ ἐξῆς: στὸν στίχ. 371 (ἐκδ. Migne) τὸ «τῶν ἀστέρων τοὺς συνεκτικωτάτους», ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ τὸ «οἱ περιφανέστεροι ἀστέρες» στὸν στίχ. 963, τὸ «Αἰτναῖον φλόγαν» μὲ τὸ «ἄσβεστον φλόγα» στὸν στίχ. 1117, τὸ «Ὀμήρου πλασμάτων» ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ τὸ «Ὀμήρου μῦθον» στὸν στίχ. 1125 τὸ «τῆς μακρογύρου κορώνου» μὲ τὸ «μακρογήρορος κορώνη». Τὸ λογοπαίγνιο στὸν στίχ. 1441: «Μάνεντα τὸν μεμνήντα» ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ τὸ *Manentu omanenomu* (Μάνης ὁ ἐξηπατημένος), γιὰ παρόμοιο λογοπαίγνιο βλ. τὸν στίχ. 1394. Ἡ λέξις «χλόη» στὸν στίχο 672 ἔχει παραφρασθεῖ μὲ πολλὴ τέχνη στὸ «ἄνθη τοῦ ἄγρου». Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ μεταφραστὴς παραλείπει ὀρισμένα περίπλοκα χωρία, ὅπως π.χ. τὴν πολεμικὴ κατὰ τοῦ Νεοπλατωνικοῦ Πρόκλου, τὸ χωρίο γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴν τελικὴ προσευχὴ στὸν Θεὸ γιὰ νὰ χαρίσῃ νίκης καὶ κατακτήσεις στὸν αὐτοκράτορα («Ἡράκλειο»).

19. Βλ. *M. Weingart*, *Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské*, τ. I, Πράγα 1922, σσ. 84-127. Μιὰ λιγώτερο θετικὴ ἐκτίμησις βλ. *A. Jacobs*, *Zonaras-Zonara*. Die byzantinische Geschichte bei Johannes Zonaras in slavischer Übersetzung, Μόναχο 1970, ἰδιαίτ. σσ. 89-90.

20. Ἡ φράσις αὐτὴ βρέθηκε σ' ἓνα χειρόγραφο τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ ΙΣΤ' αἰ.

VI.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνά τους, οἱ ὀρθόδοξοι Σλάβοι λόγιοι συνάντησαν μερικά ὀνόματα ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ διάφορα ἀποφθέγματά τους, ἐν μέρει γνήσια, ἐν μέρει ψευδεπίγραφα. Τὰ σχόλια τῶν λογίων αὐτῶν ἦταν συχνὰ ἀποδοκιμαστικά γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τῶν φιλοσόφων αὐτῶν. Τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ρητὰ ἦταν τοῦ Θαλῆ, τοῦ Παρμενίδη, τοῦ Δημόκριτου, τοῦ Πυθαγόρα, τοῦ Σωκράτη, τοῦ Πλάτωνα ἢ τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὰ σχόλια τῶν λογίων ἀναφέρονταν στὶς ἰδέες τοῦ Πλάτωνα²¹: δηλ. τὸ δόγμα του γιὰ τὴν ὁμοίωση πρὸς τὸν Θεό, τόσο γνῶριμο στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, τὴν διαίρεση τῆς ψυχῆς σὲ τρία μέρη ἢ τὴν ἀνθρώπινη ἀνατομία. Νεο-πλατωνικὲς ἀντιλήψεις ἦταν ἐπίσης προσιτές. Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις αὐτὲς ἔγιναν γνωστὲς ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ (τὸ παλιότερο χειρόγραφο εἶναι τοῦ ἐνδέκατου αἰώνα), ἀπὸ τὴν μετάφραση τῶν ἔργων τοῦ ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου (ποὺ ἔγινε στὰ Βαλκάνια μὲ τὴ φροντίδα Σέρβων τὸ 1371 καὶ ποὺ εἰσήχθη στὴ Μόσχα ἀμέσως μετὰ)²², ἀπὸ μεταφράσεις (δέκατου-ἐνδέκατου αἰώνα) ἀφελῶν βυζαντινῶν χρονογράφων, ὅπως ὁ Μαλάλας ἢ ὁ Γεώργιος Μοναχός, ἢ ἀκόμη καὶ μέσα ἀπὸ τὶς μυθιστορίες τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ μιὰ σύντομη βυζαντινὴ διασκευὴ (ἐνατου αἰώνα;) τοῦ Ἀριστοτέλη²³.

(ἀρ. χειρ. 184 τῆς συλλογῆς Yegorov, Lenin Library, Moscow) ἀπὸ τὸν *A. I. Klivanov*, 'K probleme antichnogo naslediya v pamyatnikakh drevnerusskoy pis'mennosti' (Trudy Otdela drevnerusskoy literatury (ἀναφερόμενο παρακάτω ὡς TODRL), 13, Λένινγκραντ 1957, σσ. 178-79). Βλ. ἐπίσης *Prokhorov*, «Korpus» (βλ. σημ. 22), σσ. 353-54, 360.

21. Γιὰ τὸ ὅτι ὁ Πλάτων ἦταν ἐλάχιστα γνωστὸς στὰ Πρωτορωσικά, βλ. *D. Čiževsky*, *Aus zwei Welten*, Χάγη, 1956, σσ. 45-65, τοῦ αὐτοῦ, *Antychna literatura v stariy Ukrayini*, Μόναχο 1956, σσ. 9-10.

22. "Ἐνα πρῶτο ἀντίγραφο τῆς μεταφράσεως τοῦ Ψευδο-Διονυσιακοῦ Corpus (μὲ τὰ σχόλια τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ) ἀπὸ τὸν μοναχὸ Ἡσαΐα (σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη Λένιν τῆς Μόσχας (GBL, MDA, fund. (f. 173), nr. 144) γράφτηκε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Κιέβου καὶ Μόσχας Κυπριανὸ (Βούλγαρο, † 1406). "Ἐνα ἄλλο ἀντίγραφο, σερβικό, αὐτῆς τῆς μεταφράσεως (ποὺ βρίσκεται τώρα στὴ Βιβλιοθήκη Saltykov-Shchedrin τοῦ Λένινγκραντ), χρονολογεῖται κοντὰ στὸ 1371. Τουλάχιστον πενήντα χειρόγραφα τῆς μεταφράσεως τοῦ Ἡσαΐα ἔχουν διασωθεῖ σὲ ρωσικὲς βιβλιοθηκῆς (σημειωτέον ὅμως ὅτι τὰ μισὰ σχεδὸν ἀπὸ αὐτὰ ἀντιγράφηκαν ἀργότερα, τὸν 17' αἰ.). Βλ. *G. M. Prokhorov*, 'Korpus sochineniy s imenem Dionysiya Areopagita v drevnerusskoy literature' (TODRL, 31, 1976, σσ. 356-61, ἰδίως σσ. 351-52, 354).

23. Ἀναφέρομαι στὸ πρωτότυπο τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ χωρίου τοῦ Ἰωάννου Ἐξάρχου στὴν *Hexaemeron*, 226d7-235b28, ἔκδ. Aitzemuller (βλ. σημ. 34), τ. VI, 1971, σσ. 172 ἐπ. Αὐτὸ τὸ χωρίο ἀνάγεται κατὰ κάποιον τρόπο στὴν *Historia Animalium* τοῦ Ἀριστοτέλη. Βλ. *A. Leskien*, 'Der aristotelische Abschnitt im Hexaemeron des Exarchen Johannes', *Zbnornik u slavu Vatroslava Jagića*, Βερολίνο, 1908, σσ. 97-111 καὶ *Kristanov-Dujčev*, *Estestvoznanieto* (βλ. σημ. 34), σ. 571.

Ωστόσο, οι περισσότερες πληροφορίες τεχνικού και φιλοσοφικού χαρακτήρα έφθασαν στους όρθόδοξους Σλάβους μέσα από έργα που θα εξετάσουμε τώρα.

Φτάνοντας στο σημείο αυτό της διάλεξής μου θα ήθελα να σάς δώσω ένα κατάλογο των μεταφράσεων, που φοβάμαι ότι θα είναι λίγο βαρετός. Γι' αυτό το λόγο θα προσπαθήσω να τον έλευθερώσω από σχολαστικές λεπτομέρειες.

VII.

Δύο από τα τρία παλιότερα χρονολογημένα σλαβικά χειρόγραφα (γραμμένα το 1073 και το 1076 αντίστοιχως) είναι 'Ανθολόγια ή Σύμμεικτα (το τρίτο και το παλαιότερο χρονολογημένο χειρόγραφο είναι ένα Εὐαγγελιστάριο)²⁴. Και τα δύο αυτά χειρόγραφα συνδέονται με την αὐλή του Κιέβου και είναι περγαμηνά. Τὸ ένα ἀπὸ αὐτὰ (τοῦ 1073) μετὰ τὰ σύμμεικτα κείμενα, εἶναι ἕνας πολυτελὴς τόμος πού προοριζόταν γιὰ κάποιο φιλόμουσο ἡγεμόνα. Τὰ πρότυπα καὶ τῶν δύο (ἀσφαλῶς τοῦ πρώτου, πιθανῶς τοῦ νεώτερου) δημιουργήθηκαν στὴν Βουλγαρία τοῦ δέκατου αἰώνα²⁵. Περισσότερες ἀπὸ τὶς μισές

24. Οἱ τελευταῖες ἐργασίες γιὰ τὰ σλαβικά 'Ανθολόγια καὶ τὰ ἑλληνικά τους πρωτότυπα ἀναγράφονται στὴν ἐργασία τοῦ *W. R. Veder*, *Polata knigopisnaya*, 3, Nijmegen, 1980, σσ. 54-63 (περίληψη ἀνακοινώσεως στὸ Συμπόσιο Μεσαιωνικῆς 'Ελληνικῆς Φιλολογίας καὶ Σλαβικῶν Φιλολογιῶν, Θεσσαλονίκη, Μάιος 1979). Τὸ παρὸν ἄρθρο ἀναφέρεται μόνο σὲ μία ὀρισμένη κατηγορία 'Ανθολογιῶν. Γιὰ τὴν κατάταξη σὲ κατηγορίες τοῦ ὕλικου βλ. τὶς προτάσεις τοῦ *Veder*, ὁ.π., σ. 57.

25. (α) Τὸ Σύμμεικτο ἢ *Izbornik* τοῦ 1073 (σημαντικὸ γιὰ τὸ θέμα μας) σὲ πανομοιότυπη ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν *T. S. Morozov*, *Obshchestvo lyubiteley drevney pis'menosti*, τ. 55, Περτρούπολη, 1880. Μερικὴ ἐκδοσὴ (πού σταματᾷ στὸ f. 75) μετὰ τὸ παράλληλο ἑλληνικὸ κείμενο ἔχει γίνῃ ἀπὸ τὸν *E. V. Barsov* στὸ *Chteniya v Imperatorskom Obshchestve istorii i drevnosty rossiyskikh* (παρακάτω θὰ ἀναφέρεται ὡς *Chteniya OI DR*), Μόσχα, 1882, 4ο βιβλίο. 'Η καλύτερη περιγραφὴ εἶναι τῶν *A. V. Gorsky - K. I. Nevostruyev*, *Opisaniye slavyanskikh rukopisey Moskovskoy Sinodal'noy Biblioteki*, II, 2, Μόσχα, 1859, Νο 161, σσ. 365-405. Γιὰ τὴν τελευταία βιβλιογραφία βλ. παρακάτω σημ. 27. (β) Τὸ Σύμμεικτο ἢ *Izbornik* τοῦ 1076 (δὲν ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ τὸ θέμα μας) ὑπάρχει σὲ καλὴ διπλωματικὴ ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν *V. S. Golyschenko et al.*, *Izbornik 1076 goda*, Μόσχα, 1965. Πρόσφατη σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. στὸν *T. Rott-Zebrowski*, *Pismo i fonetyka Izbornika Swiatoslava z 1076 roku*, Lublin, 1974, σσ. 221-25, ὁ ὁποῖος ὁμῶς δὲν ἤξερε τὸ σημαντικὸ ἄρθρο τοῦ *Horace G. Lunt*, 'On the *Izbornik* of 1076', *Studies in Slavic Linguistics and Poetics in Honor of Boris O. Unbegaun*, Ν. 'Υόρκη, 1968, σσ. 69-77. Βλ. μετὰ τὴν μελετὴν πού δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸ 1974 τὶς ἀκόλουθες: *N. A. Meshchersky*, 'O nekotorykh istochnikakh *Izbornika* 1076 goda» v svyazi voprosom o proiskhozhdenii ikh perevodov', *Kul'turnoye nasledie drevney Rusi. Istoki, stanovleniye, traditsii* (Festchrift γιὰ τὸν *D. S. Likhachev*), Μόσχα, 1976, σσ. 34-38 (ὁ ὁποῖος ὀρθᾶ παρατηρεῖ ὅτι οἱ προϋπάρχουσες μεταφράσεις στὴν ἐκκλησιαστικὴ σλαβωνικὴ, στὸ *Izbornik* τοῦ 1076 ὑπέστησαν 'λαϊκοποίηση' καὶ 'Κιεβοποίηση'). *L. I. Szazonova*, 'Ritmiko-sintaksicheskiye elementy v *Izbornike* 1076 goda», αὐτόθι, σσ. 38-42. *N. N. Rozov*, 'Kak «sdelana» vstupitel' naya stat'ya ya *Izbornika* 1076

πηγές του Σύμμεικτου του 1076 έχουν ταυτισθῇ, πιστεύω δὲ ὅτι ἀργὰ ἢ γρήγορα ὅλες οἱ πηγές σὲ τελευταία ἀνάλυση θὰ ἀποδειχθοῦν ὅτι εἶναι βυζαντινές. Λέγω σὲ τελευταία ἀνάλυση, διότι, ὅπως φαίνεται, τὸ Σύμμεικτο τοῦ 1076 δὲν εἶναι ἄμεση μετάφραση ἀπὸ τὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ ἓνα συμπίλημα ποῦ στηρίζεται σὲ ἤδη γνωστὲς (καὶ κάποτε ἐπιτετυμημένες) μεταφράσεις²⁶. Γιὰ τὸ Σύμμεικτο τοῦ 1073 τέτοιες ἀμφιβολίες δὲν ὑπάρχουν. Ξέρουμε τουλάχιστον ἔννια

godan», αὐτόθι, σσ. 43-46 (ἐκτὸς τοῦ θέματος), τοῦ ἰδίου, 'Izbornik 1076 goda kak pamyatnik istorii russkoy knigi', Izvestiya Akademii nauk SSSR, seriya literatury i yazyka, 35, Μόσχα, 1977, σσ. 545-54 (περιέχει κριτικὴ τῶν ἀπλοικῶν ἐρμηνειῶν τοῦ Budovnits καὶ ἀναφέρεται στὴ σχέση μεταξύ περιεχομένου καὶ διαρθρώσεως τοῦ Izbornik). Τοῦ αὐτοῦ, Kniga drevney Rusi, Μόσχα, 1977, σσ. 23-34 (ὑποστηρίζει ὅτι ὁ συμπιλητὴς τοῦ Izbornik εἶχε πρωτοτυπία καὶ 'πλατεία μόρφωση', καὶ ὑποθέτει ὅτι ὁ ἀντιγραφὴς τοῦ Izbornik τοῦ 1073 ἦταν ὁ ἴδιος μὲ αὐτὸν τοῦ 1076). D. Freydank, 'Der Izbornik von 1076 und die Apophthegmata Patrum' (Zeitschrift für Slawistik, 21, Βερολίνο, 1976, σσ. 357-65). W. R. Veder, 'Welche Paterica lagen vor 1076 in slavischer Übersetzung vor' (Slovo, 28, Zagreb, 1978, σσ. 25-34) καὶ T. N. Kopreyeva, 'Novyye dannyye dlya izucheniya teksta Izbornika 1076 goda', Problemy istochnikovedcheskogo izucheniya rukopisnykh i staropechatnykh fondov. Sbornik nauchnykh trudov, Λένινγκραντ, 1979, σσ. 92-112 (αὐτὸ τὸ σημαντικὸ ἄρθρο ἀναφέρεται σ' ἓνα χειρόγραφο τοῦ ὁποῖου τὸ περιεχόμενο εἶναι παράλληλο μὲ αὐτὸ τοῦ Izbornik τοῦ 1076 καὶ βοηθεῖ στὴ συμπλήρωση μερικῶν χασμάτων τοῦ Izbornik).

26. Τῆς σχετικῆς μαρτυρίας παρέθεσα, ὅταν ἀνέλυσα τὰ ἀποσπάσματα τοῦ 'Αγαπητοῦ στοῦ Izbornik τοῦ 1076, ὅπου φέρονται ὑπὸ τὴ μορφή μιᾶς 'Παραίνεσεως πρὸς τοὺς πλουσίους' καὶ τὰ ὁποῖα ἀπηχοῦν μιᾶ παλαιότερη, ἀνεξάρτητα μαρτυρημένη μετάφραση ποῦ εἶχε γίνῃ μάλλον στὴ Βουλγαρία: βλ. I. Ševčenko, 'On Some Sources of Prince Svjatoslav's Izbornik of the Year 1076', Orbis Scriptus, Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag, Μόναχο, 1966, σσ. 723-38. 'Ο σλαβωνικὸς κώδικας 1037 ποῦ βρίσκεται στὴν 'Εθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Σόφιας περιέχει περαιτέρω ἐνδείξεις ὅτι τὰ ἀποσπάσματα τοῦ 'Αγαπητοῦ ποῦ περιλαμβάνονται στοῦ Izbornik τοῦ 1076 ἀναπαράγουν ἀνάλογα ἀποσπάσματα ἀπὸ μιᾶ παλαιότερη μετάφραση φιλοπονηθεῖσα στὴ Βουλγαρία ἢ τουλάχιστον στὰ Βαλκάνια, βλ. τὸ ἄρθρο μου 'Agapetus East and West' (βλ. σημ. 14), σ. 28, σημ. 86. Τελευταῖα ὁ W. R. Veder βρῆκε νέες μαρτυρίες σὲ σχέση μὲ τὴν χρῆση παλαιότερα μεταφρασμένων ἀποσπασμάτων (ἀπὸ τὰ Paterika) ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ Izbornik τοῦ 1076. Βλ. τὸ ἄρθρο του 'Welche Paterika' (βλ. σημ. 25), ἰδιαίτ. σ. 33. 'Ο D. Freydank ἐπισήμανε ὅτι ἓνα ἄλλο χωρίο τοῦ Izbornik τοῦ 1076 (τὸ ὁποῖο στοῦ χειρόγραφο ἀποδίδεται στοῦ Νεῖλο 'Αγκύρας) εἶναι μετάφραση ἑνὸς μέρους τοῦ Προλόγου στὴν 'Λαυσιακὴ Ἱστορία' τοῦ Παλλαδίου. Εἶναι λυπηρὸ ὅτι ὑπέθεσε ὡς μεταφραστὴ κάποιον 'Ρώσο' (ὁ ὁποῖος περιέργως χρησιμοποιοῦσε βουλγαρικοὺς τύπους), καὶ ὅτι ἐπέμεινε ὅτι ἡ μετάφραση εἶχε γίνῃ ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ Izbornik. Συνέδεσε ἐπίσης κάποιους ὑπαινιγμούς τῆς μεταφράσεως μὲ τὴν συγκεκριμένη κοινωνικὴ κατάσταση στοῦ Κίεβο τοῦ ΙΑ' αἰ. ὑπὸ τὴν ἐπὶ ἑρμεία τῆς θεωρίας τῆς 'κοινωνικῆς συμφιλώσεως' τοῦ I. U. Budovnits (ἡ ὁποία εὐτυχῶς ἔχει ἤδη ἐγκαταλειφθῇ ἀπὸ ἓνα τουλάχιστον σύγχρονο Σοβιετικὸ ἐπιστήμονα: βλ. Rozov, 'Izbornik' (βλ. σημ. 26), σσ. 547-48). Βλ. ἐπίσης D. Freydank, 'Interpretation einer griechisch-kirchen-slawischen Übersetzung im Izbornik von 1076' (Zeitschrift für Slawistik, 12, 1967, σσ. 38-48).

ἐλληνικὰ χειρόγραφα, δύο ἢ τρία ἀπὸ αὐτὰ τοῦ δέκατου αἰώνα (Coisl. 120, Vaticanus Graecus 423, Πατριαρχὸς 109), ποὺ εἶναι παρόμοια ἢ σχεδὸν ἴδια σὲ περιεχόμενο μὲ τὸ Σύμμεικτο τοῦ 1073. Ἔτσι, καὶ μόνο ἡ χειρόγραφη παράδοση ἀναιρεῖ τὶς πρόσφατες ἀπόψεις μερικῶν ἐρευνητῶν, κατὰ τὶς ὁποῖες, αὐτοτελῆ τμήματα αὐτῆς τῆς πρώτης μεταφρασμένης ἀνθολογίας ἦταν ἐπιλεγμένα καὶ καταταγμένα σύμφωνα μὲ τὶς πνευματικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ἀνάγκες τῆς βουλγαρικῆς élite τοῦ δέκατου αἰώνα. Οἱ ἴδιοι ἐρευνητὲς ὑποστηρίζουν τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἐπιλογή ἐγίνε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν τσάρο τῆς Βουλγαρίας Συμεών, ἴσως μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἰωάννη τοῦ Ἐξάρχου²⁷.

Τὰ περιεχόμενα τοῦ Σύμμεικτου τοῦ 1073 εἶναι κατὰ κύριο λόγο πατρι-
κά κείμενα καὶ περιλαμβάνουν τὰ ἐξῆς: ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Μέγα Βασι-
λειο, μέσα ἀπὸ τὴν γεμάτη παρεμβολὲς παραλλαγή τῶν Ἑρωταποκρίσεων
τοῦ ψευδο-Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου (ἡ παραλλαγή αὐτὴ ἔχει ὀδόντα ὀκτῶ
ἐρωτήσεις)²⁸, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, τὸν Μάξιμο

27. Γιὰ τὰ ἐννέα ἐλληνικὰ χειρόγραφα, ποὺ εἶναι ὅμοια ἢ σχεδὸν ὅμοια μὲ τὸ Izbornik τοῦ 1073 στὸ περιεχόμενο καὶ τὴ διάρθρωση βλ. *Veder, Polata knigopisnaya* (βλ. σημ. 24), σ. 59. Ἡ *E. E. Granstrem*, ἀκολουθώντας τὸν Nikol'sky, ἀναφέρεται σὲ δεκαεξὶ χειρόγραφα: βλ. τὸ ἄρθρο τῆς 'Vizantiyskoye rukopisnoye nasledie i drevnyaya slavyano-russkaya literatura', *Puti izucheniya drevnerusskoy literatury i pis 'mennosti*, Λέβινγκραντ, 1970, σ. 146, σημ. 17. Ἡ δὲ τὸ 1957 εἶχα παρατηρήσει (*Speculum*, 32, Cambridge, Mass., σ. 539) ὅτι ὁ Vatic. Gr. 423 ἦταν δυνατόν νὰ εἶναι τὸ πλησιέστερο πρότυπο γιὰ τὸ Izbornik τοῦ 1073 (ὅπως καὶ εἶναι). Φαίνεται ὅτι αὐτὸ ἀνακαλύφθηκε ξανὰ εἴκοσι χρόνια ἀργότερα καὶ ἀπὸ τὸν *B. Peychev*, 'Cod. Vat. Gr. 423—Ein Analogus dem Izbornik J. 1073' (*Paleobulgarica*, I, Σόφια, 1977, σ. 78). (Ἡ *Granstrem* γινώριζε τὸν Vatic. Gr. 423 ἀπὸ τὸ 1970: βλ. τὸ 'Vizantiyskoye rukopisnoye nasledie' στὴν παρούσα σημ., σ. 146, σημ. 18). Τὸ ἐλληνικὸ κείμενο τοῦ Vatic. Gr. 423 θὰ δημοσιευθῇ ἀπὸ τὸν *Mario Capaldo*. Οἱ ἀνακοινώσεις ἐνὸς συνεδρίου ποὺ ἐγίνε τὸ 1973, μὲ θέμα τὰ διάφορα προβλήματα τοῦ Izbornik τοῦ 1073, ἔχουν δημοσιευθῇ μὲ τὸν τίτλο *Izbornik Svyatoslava 1073 g. Sbornik starey, Mόσχα*, 1977. Γιὰ τὸ θέμα μας βλ. τὶς ἀξιόλογες εἰσηγήσεις τῶν *Simonov* (σσ. 170-84, γιὰ τὰ ἀριθμητικά), *Girshberg* (σσ. 185-203, γιὰ τὰ σημεῖα τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου), καὶ τῆς *Pyotrovskaya* (σσ. 317-31, γιὰ τὶς διαφορὲς μεταξὺ τοῦ Βραχέος Χρονικοῦ τοῦ Izbornik καὶ αὐτοῦ ποὺ ἀποδίδεται στὸν πατριάρχη Νικηφόρο). Ἐξ ἄλλου, οἱ εἰσηγήσεις τῶν *D. Angelov* καὶ *E. I. Georgiev* (σσ. 256-72) παραβλέπουν τὸ γεγονός ὅτι τὸ Izbornik μμεῖται ἓνα μόνο πρότυπο καὶ τείνουν νὰ συσχετίσουν τὰ ἐπὶ μέρους κείμενα καὶ τὴν διαδικασία τῆς συμπλήρωσής τοῦ κειμένου μὲ τὴν Βουλγαρία. Τὸ ἄρθρο τοῦ *V. Putsko*, 'Ob istochnikakh miniatury Izbornika Svyatoslava 1073 goda' (*Études balkaniques*, 16, I, Sofia, 1980, σσ. 101-19), ἐξετάζει τὰ Βυζαντινὰ εἰκονογραφικὰ πρότυπα, ἀλλὰ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὶς μινιατούρες ποὺ ἔχουν ἀστρονομικὸ χαρακτήρα: βλ. σ. 119, σημ. 53. Βλ. ἐπίσης στὸν *Rozov*, *Kniga drevney Rusi* (πρβλ. σημ. 25 ἄνωτ.), σσ. 20-23 (τονίζει τὶς ὑποτιθέμενες πρωτότυπες συμβολὲς τοῦ γραφῆ τοῦ Izbornik) καὶ πίνακες 2-3 μετὰ τὴν σ. 64 (πανομοιότυπα τῶν σελίδων μὲ τὰ ζωδιακὰ σύμβολα).

28. Εἴμαστε ὑπόχρεοι στὸν ἀείμνηστο *M. Richard*, ὁ ὁποῖος δισχάφισε αὐτὲς τὶς Ἑρωταποκρίσεις στὴ μελέτη του 'Florilèges spirituels, florilèges grecs', *Dictionnaire de spiritualité...*, 33-34, Παρίσι, 1962, σσ. 500-2, καὶ 'Les Véritables Questions et

τὸν 'Ομολογητή, ἓνα σύντομο Χρονικὸ (παρόμοιο μ' ἓνα τμήμα τοῦ Χρονικοῦ ποὺ ἀποδίδεται στὸν Πατριάρχη Νικηφόρο, ἀλλὰ ὄχι ταυτόσημο) καὶ τέλος τὴν 'Ομολογία Πίστεως τοῦ Μιχαὴλ Συγκέλλου τοῦ ἑνατου αἰώνα. Ἀλλὰ τὸ Σύμμεικτο τοῦ 1073 περιέχει ἐπίσης μερικὰ ἀποσπάσματα φιλοσοφικοῦ, ἐπιστημονικοῦ καὶ ἱατρικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅπως τὰ Περὶ Οὐσίας καὶ Φύσεως καὶ Περὶ Κατηγοριῶν τοῦ Θεοδώρου τῆς Ραϊθοῦ (δηλ. τοῦ Φαράν, γύρω στὰ 600;), τὸ Περὶ τρόπων τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ (γύρω στὰ 800) καὶ μιὰ πραγματεία, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, Περὶ Μηνῶν κατὰ τοὺς Μακεδόνες (καὶ κατὰ τοὺς Ρωμαίους, Ἑβραίους, Ἕλληνες καὶ Αἰγυπτίους), ὅπου δίνονται ἐπίσης σύντομες συνταγὲς διαίτας γιὰ κάθε μῆνα²⁹.

Κείμενα σὰν αὐτὸ τοῦ Θεοδώρου τῆς Ραϊθοῦ ἔδιναν στὸν Βούλγαρο ἀναγνώστη τοῦ δέκατου αἰώνα πρόσβαση στὸ εἰσαγωγικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴν Ἀριστοτέλεια φιλοσοφία καὶ καθιστοῦσαν ἀναγκαῖα τὴν δημιουργία μιᾶς τεχνικῆς ὁρολογίας, μέρη τῆς ὁποίας διατηροῦνται μέχρι σήμερα σὲ ἀρκετὲς σλαβικὲς γλῶσσες. Κείμενα ὅπως ἡ πραγματεία τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ εἰσήγαγαν ὀρισμένες στοιχειώδεις ἐννοίες τῆς ἀστρονομίας (δηλαδὴ ἥλιος, σελήνη καὶ ἄλλοι πέντε πλανῆτες μὲ τὰ ὀνόματά τους καὶ τὰ σύμβολά τους, πληροφορίες γιὰ τὴν διαδοχικὴ σειρὰ τους, τὰ σύμβολα τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου καὶ τὴν σχέση τους μὲ τοὺς μῆνες, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ ἥλιος περνᾷ ἀπὸ τὴν τροχιά τους). Παρανοήσεις δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποφευχθοῦν στὴν πρώτη αὐτὴ προσπάθεια—οἱ «πλανῆτες» μεταφράζονται «ἀποπλανητές», ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ρίζα («πλανῶ»), ἐνῶ οἱ «ἀπλανεῖς» μεταφράζονται «αὐτοὶ ποὺ δὲν ἀποπλα-

réponses» d'Anastase le Sinaïte', Institut de recherche et d'histoire des textes, Bulletin, 15, Παρίσι, 1967-68, σσ. 39-56.

29. Σύμμεικτο τοῦ 1073, φφ. 223r-263r, 250v-251v (μὲ εἰκόνες τῶν ζωδιακῶν σημείων). Γιὰ τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Χοιροβοσκὸ (τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται γύρω στὸ 750-825, βλ. *Bühler-Theodorides*, *Byzantinische Zeitschrift*, 69, 1976, σ. 399), βλ. *J. Besharov*, *Imagery of the Igor' Tale in the Light of Byzantino-Slavic Poetic Theory*, Leiden, 1956, καὶ τὴν ἀνάλυση τοῦ σχετικοῦ πρὸς τὸ Σύμμεικτο κειμένου στὴν βιβλιοκρισία μου γιὰ τὴν ἐργασία της, *Speculum*, 39, 1957, σσ. 538-543. Βλ. ἐπίσης *B. St. Angelo*, *Iz starata...II* (πρβλ. παραπάνω, σημ. 17), σσ. 89-105 (χρήσιμη ἀλλὰ ἄκριτη ἐργασία· περιέχει πάντως τὰ ἑλληνικὰ καὶ σλαβωνικὰ κείμενα· σημειώνει καὶ ἄλλα χειρόγραφα ποὺ περιέχουν τὸν Χοιροβοσκὸ) καὶ τὰ κεφάλαια γιὰ τὸν Χοιροβοσκὸ στὴν συλλογὴ *Izbornik Svyatoslava 1073 g.* (πρβλ. παραπάνω, σημ. 27), σσ. 99 ἐπ. καὶ 139 ἐπ. Συζήτηση γιὰ τὰ παρεμβαλλόμενα ἱατρικὰ καὶ διαιτητικὰ χωρία τοῦ *Izbornik* τοῦ 1073, βλ. στὸν *N. S. Tikhonravov*, 'Svyaz' pozdneyshikh lechebnikov s *Izbornikom Svyatoslava 1073 goda*, *Letopisi russkoy literatury i drevnosti*, I, Μόσχα, 1859, σ. 150 (γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κεφαλαίου Περὶ Μηνῶν σὲ μιὰ ἱατρικὴ συλλογὴ τοῦ 12' αἰ.). Βλ. ἐπίσης *Cheban*, 'K vorposu', σσ. 101-3 καὶ *Bogoyavlensky*, *Drevnerusskoye vrachevaniye* (βλ. παραπάνω σημ. 2), σσ. 137-48, ὁ ὁποῖος, φεῖ, πιστεύει ὅτι τὸ *Izbornik* τοῦ 1073 καὶ τὸ *Izbornik* τοῦ 1076 εἶναι δύο 'διαφορετικὲς μορφές' τοῦ ἴδιου κειμένου καὶ θεωρεῖ καὶ τὰ δύο σὰν μία πηγὴ γιὰ τὴν μελέτη «τῶν ἱατρικο-ὕγειονομικῶν παραδόσεων τοῦ Ρωσικοῦ ἔθνους»).

νοῦν»³⁰. Σ' ἓνα χωρίο τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα σημείων τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου τὰ θεώρησαν ὡς Μακεδονικὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα μηνῶν. Σὲ ἄλλα χωρία τοῦ Συμμείκτου κώδικα ὅμως ἡ συνήθης μετάφραση γιὰ τοὺς «πλανῆτες» ἦταν *planity*, μιὰ λέξη ποὺ διατηρήθηκε (στὴν μορφή *planida*) στὴν μεταγενέστερη δημοτικὴ ρωσικὴ³¹. Ἡ νεώτερη ρωσικὴ ἐπίσης κράτησε τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν ζωδιακῶν σημείων ποὺ συναντᾶ κανεὶς στὸ κείμενο τοῦ Συμμείκτου.

Ἀπὸ τὸν δέκατο αἰῶνα καὶ μετὰ, τέτοια ἀνθολόγια ἔγιναν τὸ κανάλι μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ Ὀρθόδοξοι Σλάβοι γνώρισαν κάποια στοιχεῖα τῆς λόγιαι φιλολογίας, τὸν ἀρχαῖο τρόπο σκέψης, ὀνόματα καὶ ἀποφθεγμάτων ἀρχαίων συγγραφέων. Ἡ πραγματικὴ διαδικασίᾳ τῆς μετάδοσης καὶ τῆς ἐξάπλωσης ἀκόμη παραμένει ἀσαφὴς στὶς λεπτομέρειές της. Ξέρουμε πάντως ὅτι ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ διάφορα εἶδη ἀπὸ ἀνεξάρτητα μεταφρασμένες συλλογές, ὅπως τὰ Γνωμικὰ Μονόστιχα τοῦ Μενάνδρου καὶ τὰ σοφολογικὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (ὅπως ἡ Σοφία Σιράχ κ.ἄ.) περιλήφθηκαν στὰ Ἀνθολόγια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅτι οἱ μεταφράσεις ἔγιναν στὴν Βουλγαρία, τὴ Σερβία, ἴσως στὸ κράτος τοῦ Κιέβου ἢ τοῦ Halyč (δωδέκατος ἢ δέκατος τρίτος αἰώνας) καὶ ἴσως ἀργότερα στὴν Μολδαβία. Ἐπιπλέον, οἱ ἴδιες ἢ παρόμοιες συλλογές μεταφρά-

30. Σ' ἓνα μῆμα τῆς Ἐρωτήσεως 19 τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου μὲ τίτλο «Ἀπὸ τὸν (Γρηγόριο) Θεολόγο, περὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τοὺς πτωχοὺς», τὸ *Izbornik* τοῦ 1073, φ. 116^v, ἔχει *lbstivnyikhъ nekyikh i nelbstnyikhъ s kupy raskhody*, τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ στὸ ἑλληνικὸ «πλανητῶν δέ τινων καὶ ἀπλανῶν συνόδους καὶ ὑποχωρήσεις», πρβλ. *Vaticanus Gr. 423*, φ. 203^r, (*Jacobus Gretser, Opera omnia...*, XIV, Regensburg, 1770, Β' μέρος, σ. 227). Ἡ μετάφραση τοῦ *Izbornik* δὲν εἶναι ἡ μοναδική, ἀφοῦ ὑπάρχει παράλληλο κείμενο στὴν Ἐπιστολὴ Ἰούδα 13, ὅπου ἡ ἔκφραση «ἀστέρες πλανῆται» ἀποδίδεται μὲ τὴν ἔκφραση *znězdy lbstnyye* καὶ *znězdy lbstivny* στοὺς *Šišatovac* καὶ Ἀποστόλους Χριστινουπόλεως ἀντίστοιχα. Βλ. *Ae. Kaluzniacki*, ἐκδ., *Actus Epistolaeque Apostolorum Palaeoslovenice ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti*, Βιέννη, 1896, σ. 106 καὶ *F. Miklosich*, ἐκδ., *Apostolus e codice monasterii Šišatovac*, Βιέννη, 1853, σ. 216. Ἡ μηχανικὴ μετάφραση τοῦ χωρίου τῆς Ἐπιστολῆς Ἰούδα 13, πρέπει νὰ μᾶς κάνει νὰ ἀμφιβάλλουμε ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῆς Σλαβωνικῆς παραλλαγῆς τῆς ἐπιστολῆς στὸν ἴδιο τὸν Μεθόδιο. Γιὰ τὴν ἔκφραση «ἀπλανεῖς ἀστέρες», μεταφρασμένη ὡς «αὐτοὶ ποὺ ἔξαπατοῦν», βλ. ἐκτός ἀπὸ τὸ *Izbornik* τοῦ 1073, φ. 116^v, *V. S. Tikhonravov, Pamyatniki otrechennoy literatury*, τ. II, Μόσχα, 1863 (Ἐπανέκδοση: Χάγη-Παρίσι, 1970, σ. 412) καὶ στὸν *Ryan, Astronomical and Astrological Terminology* (βλ. σημ. 2), σσ. 144-54, ὁ ὁποῖος παρέχει ἀκόμη τέσσερα παραδείγματα ποὺ αἰρνεῖ ἀπὸ Ρωσικὰ *sborniki* τοῦ ΙΕ'-ΙΖ' αἰ. Ἡ λέξη *lbstivny* πρέπει νὰ προστεθῇ στὸν κατάλογο τοῦ *Ryan*, ὁ ὁποῖος περιέχει δεκατρία συνώνυμα μὲ τὴν λέξη «πλανήτης» (σσ. 132-45).

31. Ἡ λέξη *planida* βρίσκεται ἐπίσης σὲ ἀρκετὰ ρωσικὰ χειρόγραφα τοῦ ΙΖ' αἰ., κομμογραφικοῦ καὶ ἀστρολογικοῦ περιεχομένου, βλ. *Ryan, Astronomical and Astrological Terminology* (βλ. σημ. 2), σ. 189 καὶ *Sobolevsky, 'Perevodnaya literatura'* (βλ. σημ. 1), σσ. 133-34. Ἡ καθιερωμένη δημοτικὴ ρωσικὴ λέξη *planeta* εἶναι δάνειο τοῦ ΙΖ' αἰ. ἀπὸ τὰ Λατινικά.

σθηκαν περισσότερο από μια φορά σὲ διαφορετικές περιοχές τοῦ ὀρθόδοξου σλαβικοῦ κόσμου (ὅπως ἡ Βουλγαρία καὶ τὸ Κίεβο), ἐνῶ ἡ διαδικασία τῆς ἀφομοίωσης κράτησε ἀπὸ τὸν δέκατο ὡς καὶ τὸν δέκατο ἑβδομο αἰώνα³².

Ὡπωσδήποτε, ξέρουμε ἀρκετὰ γιὰ νὰ μπορούμε νὰ ταυτίσουμε τὰ πρότυπα τοῦ κυρίου τύπου τῶν μεταγενέστερα μεταφρασμένων ἀνθολογιῶν: αὐτὰ ἦταν τὰ Ἱερὰ Παράλληλα, ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, καὶ ἡ «Μέλισσα» (Pčela) τοῦ Ψευδο-Ἀντωνίου³³. Ἡ ταξινόμηση τῆς ὕλης στὰ σλαβικά ἀνθολόγια ἦταν ὅμοια μὲ τὴν ταξινόμηση τῶν βασικῶν προτύπων τους, ἐν μέρει ἀλφαβητική καὶ ἐν μέρει κατὰ θέματα.

VIII.

Ἐνα δεύτερο, καὶ εὐρύτερο, κανάλι, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο μὴ θρησκευτικές γνώσεις, τεχνικῆς φύσης, διοχετεύθηκαν στὸν Σλάβο ἀναγνώστη, ἦταν οἱ μεταφράσεις σύμμεικτων ἔργων ποὺ ἀναφέρονταν στὴ φυσικὴ ἱστορία, τὴ γεωγραφία, τὴ μετεωρολογία καὶ ἀστρονομία. Τὰ ἔργα αὐτὰ πραγματεύονταν τὰ ἀντίστοιχα θέματα, μᾶλλον ἐπιφανειακά, ἀν καὶ μερικές φορές διεξοδικά. Ἀκολουθεῖ ἕνας κατάλογος τῶν πιὸ σπουδαίων ἔργων ἀπὸ αὐτὰ ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ θέμα μας³⁴:

1. Δύο ἔργα τοῦ Ἰωάννη Ἐξάρχου, συγχρόνου τοῦ τσάρου Συμεὼν τῆς Βουλγαρίας. Πρόκειται γιὰ μιὰ μερικὴ ἐξήγηση τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Δαμα-

32. Γιὰ μεταγενέστερα Ἀνθολόγια βλ. *M. N. Speransky*, 'Perevodnyye sborniki izrecheniv v slavyanorusskoy pis'mennosti. Issledovaniye i teksty' (Chteniya OI DR, 199, Μόσχα, 1901, no 4: 212, 1905, no 1: 213, 1905, no 2 (καὶ αὐτοτελῶς, Μόσχα, 1904: ἡ ἀνατύπωση τοῦ σερβικοῦ κειμένου ἐγινε τὸ 1979 στὸ Μόναχο), ἔργο ποὺ μέχρι σήμερα παραμένει μοναδικό. Γιὰ τὸ Κίεβο ἡ Halyč Rus' σὰν χῶρο τῆς πρώτης μετάφρασης τῆς 'Μέλισσας' (Pchela) βλ. τοῦ αὐτοῦ, *Iz istorii russko-slavyanskikh literatyrnykh svyazey*, Μόσχα, 1960, σσ. 42-44.

33. Βλ. *Speransky*, 'Perevodnyye sborniki' (βλ. σημ. 32), *M. Richard*, 'Les «Parallela» de Saint Jean Damascène', *Actes du XIIe Congrès international des études byzantines*, τ. II, Belgrade, 1964, σσ. 485-89, καὶ τοῦ αὐτοῦ, 'Florilèges spirituels', (βλ. σημ. 28), σσ. 492-94.

34. Λόγω ἐλλείψεως χώρου θὰ παραλείψω τίς βιβλιογραφικές παραπομπές γιὰ τὰ πιὸ γνωστά ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά: τοῦ Ἰωάννου Ἐξάρχου, τοῦ Ψευδο-Καίσαριου, τοῦ Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστου καὶ τὸν 'Φυσιολόγο'. Εὐρετήριο τῶν σχετικῶν χωρίων τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ παραπομπές στὶς ἀντίστοιχες ἐκδόσεις, βλ. στοῦ *Tsv. Kristanov - I. Dujcev*, *Estestvoznanieto v srednovekovna Bŭlgarija, sbornik ot istoricheski izvori*, Σόφια, 1954, καὶ τὰ βοηθήματα τῶν Budovnits καὶ Makhnovets (βλ. παραπάνω σημ. 2). Γιὰ τὸ κείμενο τῆς 'Ἐξαήμερου' τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἐξάρχου, βλ. *R. Aitzimüller*, *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes, I-VII*, Graz, 1958-75. Μία καλὴ, λεπτομερὴ περίληψη τῶν ἐπιστημονικῶν τμημάτων τῆς 'Ἐξαήμερου' τοῦ Ἰωάννου, πρβλ. *G. S. Barankova*, 'Ob astronomicheskikh i geograficheskikh znaniyakh', *Yestestvennonauchnyye predstavleniya drevney Rusi* (βλ. σημ. 2), σσ. 48-62.

σκηνοῦ «Περὶ τῆς ὀρθοδόξου Πίστεως» (ποὺ εἰσήγαγε ἀστρονομικοὺς καὶ ἀριστοτελικοὺς ὅρους στὰ σλαβονικά) καὶ τὴν Ἑξαήμερο, ἓνα συμπῆλημα βασισμένο κατὰ μέγα μέρος στὸν Μέγα Βασίλειο, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὸν Σεβηριανὸ τῶν Γαβάλων, στὸν Θεοδώρητο Κύρου καὶ σὲ μιὰ διασκευή τῆς «Περὶ ζῶων ἱστορίας» τοῦ Ἀριστοτέλη.

2. Ἡ Χριστιανικὴ Τοπογραφία τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστη (ἔκτου αἰώνα), μεταφρασμένη ἄγνωστο πότε (τὸ παλαιότερο χειρόγραφο εἶναι τοῦ τέλους τοῦ δέκατου πέμπτου αἰώνα). Ἡ μετάφραση ἔγινε μᾶλλον στὴν Βουλγαρία, ἀλλὰ ἦταν πολὺ δημοφιλὴς καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ὀρθόδοξου σλαβικοῦ κόσμου· ἔτσι τὰ περισσότερα χειρόγραφα τῆς μετάφρασης αὐτῆς εἶναι σὲ ἀνατολικὴ σλαβικὴ διάλεκτο, γεγονὸς ποὺ ἐπικαλοῦνται ὅσοι ὑποστηρίζουν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Κοσμᾶς μεταφράσθηκε στὴ ρωσικὴ διάλεκτο τοῦ Κιέβου.

3. Οἱ τέσσερις Διάλογοι τοῦ ψευδο-Καيسαρίου, ἓνα κείμενο τοῦ ἔκτου αἰώνα, πιθανῶς μεταφρασμένο στὴ Βουλγαρία ἐπὶ τσάρου Συμεών. Οἱ Διάλογοι, ποὺ δὲν φθάνουν τὸ ἐπίπεδο τῆς Ἑξαήμερου τοῦ Μ. Βασιλείου, πραγματεύονταν θέματα μετεωρολογικά, καταδίκιζαν τὴν ἀστρολογία, ἀλλὰ ἀπηγοῦν κάποιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀστρονομία, τὴν γεωγραφία καὶ τοὺς σεισμούς.

4. Ὁ Φυσιολόγος· ἡ παραλλαγή ποὺ εἶναι πλησιέστερη στὸ ἑλληνικὸ πρότυπο ἔγινε νωρὶς στὴν Βουλγαρία καὶ βασίζεται στὴ δεύτερη σύνταξη τοῦ πρωτοτύπου (πέμπτου-ἕκτου αἰώνα). Ὅπως ἡ Χριστιανικὴ Τοπογραφία, ἔτσι καὶ ὁ Φυσιολόγος βρίσκεται σὲ πολλὰ ἀνατολικά σλαβικά χειρόγραφα³⁵.

5. Μιὰ κάπως ἐπιτετμημένη μετάφραση τῆς Ἑξαήμερου ἢ Περὶ Κοσμογονίας τοῦ Γεωργίου Πισίδη (τοῦ 7ου αἰώνα), ποὺ εἶναι ἓνα ἱαμβικὸ ποίημα ἀποτελούμενο ἀπὸ 1.894 στίχους. Ἡ μετάφραση, ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν Δημήτρη Ζογκράφ τὸ 1385, παραδίδεται σὲ πολλὰ ἀνατολικά σλαβικά χειρόγραφα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν δέκατο πέμπτο ὡς τὸν δέκατο ὄγδοο αἰώνα. Μιὰ σημείωση, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται σὲ ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτά, λέει, ὅτι τὸ ποίημα μεταφράστηκε στὴν «ρωσικὴ γλῶσσα», ἀλλὰ ὀρθογραφικὲς ἰδιορρυθμίες μᾶς ὁδηγοῦν σὲ βουλγαρικὴ ἢ νότια σλαβικὴ καταγωγή τῆς παραλλαγῆς. Στὴ διασκευή παρεμβάλλονται καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Περὶ ζῶων ἱστορία τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Αἰλιανού³⁶.

35. Γιὰ μιὰ παραλλαγή τοῦ «Φυσιολόγου», ποὺ διασώζεται μόνο σὲ Νότια Σλαβικά χειρόγραφα, βλ. *Grmek*, *Les Sciences dans les manuscrits* (βλ. σημ. 2), σ. 30 καὶ σημ. 76.

36. Γιὰ τὸ Σλαβονικὸ κείμενο τοῦ ποιήματος τοῦ Γεωργίου Πισίδη, βλ. *I. A. Shlyapkin*, *Shestodnev Georgiya Pisida v slavyano-russkom perevode 1385 goda* (Pamyatniki drevney pis'mennosti i iskusstva, XXXVO, St. Petersburg, 1882). Βλ. ἐπίσης τὴν μελέτη τοῦ ἰδίου, «Georgiy Pisidiyskiy i yego poema o mirotvorenii v slavyano-russkom perevode 1385 goda» (*Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, 269, St. Petersburg, 1890, σσ. 264-94, ἰδιαιτ. σ. 270, σημ. 1 γιὰ τὰ χειρόγραφα, σσ. 287-89 γιὰ τὴν νοτιο-σλαβικὴ καταγωγή τῆς μετάφρασης, σσ. 274-5 γιὰ τοὺς στίχους τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ποὺ παραλείφθηκαν ἀπὸ τὸ Σλαβονικὸ κείμενο). Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ *P. Nikitin*,

6. Τὸ βιβλίον τοῦ Ἐνώχ: σήμερα ὑπάρχουν μόνο τρεῖς σλαβικές παραλλαγές σὲ δώδεκα χειρόγραφα, αὐτοῦ τοῦ χριστιανικοῦ ἀποκρυφου βιβλίου, ποὺ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ ὁμότιτλου ἑβραϊκοῦ. Τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο, ποὺ ὑπῆρχε ἀκόμη στὸ Βυζάντιο τὸν δέκατο τρίτο αἰώνα, τώρα ἔχει χαθεῖ. Ἡ συντομότερη ἀπὸ τὶς σλαβικές παραλλαγές εἶναι ἡ παλαιότερη καὶ ἡ πλησιέστερη στὸ πρότυπό της. Πρόκειται γιὰ μιὰ αὐθεντικὴ μετάφραση, καμωμένη (ἴσως στὴν Μακεδονία) τὸν δέκατο αἰώνα, ἐνῶ ἡ πρώτη σλαβικὴ ἐπεξεργασία τῆς μετάφρασης αὐτῆς ἐγίνε στὰ Βαλκάνια πρὸς τὸ τέλος τοῦ δέκατου πέμπτου αἰώνα καὶ ἔχει πάμπολλες παρεμβολές. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ σύντομη σλαβικὴ διασκευή πρέπει νὰ πάρει θέση στὸν κατάλογό μας βασίζεται στὸ ὅτι ὁ Ἐνώχ, ταξιδεύοντας πρὸς τὸν Κύριο, διέσχισε τοὺς ἑπτὰ οὐρανούς καὶ τοὺς περιέγραψε ἕνα πρὸς ἕνα. Ὁ τέταρτος οὐρανὸς εἶναι ὁ οὐρανὸς τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης. Ὁ Ἐνώχ ὑπολογίζει τὶς κινήσεις αὐτῶν τῶν φωτεινῶν σωμάτων ἔξω καὶ μέσα ἀπὸ τὶς «πύλες» τῆς ἐκλειπτικῆς τροχιάς καὶ καταλήγει στὸν ἀριθμὸ τῶν 364 ἡμερῶν τοῦ ἡλιακοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ σεληνιακοῦ ἔτους. Αὐτοὶ οἱ ἀρχαῖοι ὑπολογισμοὶ εἶναι ὅμοιοι μὲ αὐτοὺς τοῦ ἑβραϊκοῦ Ἐνώχ. Στὸν κατάλογό μας πρέπει νὰ περιληφθῇ ἐπίσης καὶ ἡ πρώτη σλαβικὴ ἐπεξεργασία τοῦ Ἐνώχ, γιὰτὶ περιέχει ἀστρονομικὲς καὶ ἡμερολογιακὲς διορθώσεις καὶ παρεμβολές. Ἡ διάρκεια τοῦ ἡλιακοῦ ἔτους προσδιορίζεται τώρα σὲ 365 μέρες καὶ ἕνα τέταρτο (τὸ σύστημα τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου) καὶ σὲ 354 μέρες τὸ σεληνιακόν. Ἐπίσης ὁ διασκευαστὴς τοῦ κειμένου εἰσήγαγε μιὰ παράμετρο ἀπαραίτητη γιὰ τὸν ὑπολογισμό τῆς ἡμερομηνίας τοῦ Πάσχα (δηλαδὴ τὸν «Μεγάλον Κύκλον» τῶν [19 ἐπὶ 28 ἡ] 532 ἐτῶν). Ὅπωςδὴποτε αὐτὲς οἱ παρεμβολές ἦταν βυζαντινῆς προέλευσης, ἀλλὰ συντέθηκαν ἀπὸ στοιχεῖα ἤδη γνωστὰ στὸν διασκευαστὴ μέσω προγενεστέρων σλαβικῶν μεταφράσεων³⁷.

‘Zamechaniya k tekstu ‘Shestodneva’ Georgiya Pisidiyskogo’ (Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, 255, January 1888, Section of Classical Philology, σσ. 1-29), ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὴν Σλαβωνικὴ μετάφραση γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο. Ἡ νεώτερη καὶ ἡ πληρέστερη ἐξέταση τῆς σχέσης μεταξὺ τῆς σλαβωνικῆς παραλλαγῆς τοῦ Γεωργίου Πισίδη, καὶ τοῦ πρωτοτύπου, εἶναι αὐτὴ τοῦ *Giuseppe Fermeglia*, ‘Studi sul testo delle due versioni (slava ed armena) dello Hexaemerōn di Giorgio Pisida’ (Memorie dell’Istituto Lombardo-Accademia di Scienze e Lettere, Classe di Lettere-Scienze morali e storiche, 28, fasc. 2, Μιλάνο, 1964, σσ. 227-332, ἰδιαίτ. σσ. 229-31 (γιὰ τὴν ἐθνικότητα τοῦ μεταφραστῆ: non liquet) καὶ σσ. 236-42 (γιὰ τὰ λάθη τοῦ Σλάβου μεταφραστῆ)). “Ελαβα τὴν μελέτη τοῦ *N. Radošević*, Šestodnev Georgija Piside i njegov slovenski prevod (Vizantološki institut Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Posebna izdajna, 16), Βελιγράδι, 1979, πολὺ ἀργὰ γιὰ νὰ μπορέσω νὰ τὴ χρησιμοποιήσω γόνιμα στὸ παρὸν ἄρθρο, παρ’ ὅλα αὐτὰ βλ. σσ. 99-124 (κεφάλαιο γιὰ τὴν σλαβωνικὴ μετάφραση) καὶ σσ. 131-33 (ἀγγλικὴ περίληψη τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ).

37. Γιὰ τὴν ἐκδosis τοῦ «Βιβλίου Ἐνώχ» καὶ μιὰ ἐξαιρετικὴ ἀνάλυση τοῦ κειμένου καὶ τῆς γλώσσας του, βλ. *A. Vaillant*, *Le Livre des secrets d’Henoch*, texte slave et traduction française, Β’ ἐκδ., Παρίσι, 1976, ἰδιαίτ. κεφάλ. ΣΤ’ τοῦ κειμένου, σσ. 11-17 καὶ

Εἶναι βέβαια ἀμφίβολο ἂν κάποιος Σλάβος χρησιμοποιοῦσε τὸ Βιβλίον τοῦ Ἐνώχ γιὰ ἀστρονομικοὺς ὑπολογισμοὺς καὶ πληροφορίες. Ἀποτελεῖ ὅμως μιὰ πηγή, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήθηκε ἡ μεταγενέστερη ὁρολογία, ἀλλὰ καὶ οἱ παρανοήσεις γιὰ τὰ ὄντομα τῶν ἀστρων³⁸.

7. Διάλογος Παναγιώτου καὶ τοῦ Ἀζυμίτου: εἶναι μιὰ μεταγενέστερη ἀντι-λατινικὴ πραγματεία, μεταφρασμένη στὰ Βαλκάνια σχετικὰ σύντομα μετὰ τὴν ἐμφάνισή της (τὸ παλιότερο χρονολογημένο χειρόγραφο εἶναι τοῦ 1384). Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου (τὸ ὁποῖο σὲ μερικὲς ἐλληνικὲς παραλλαγές παίρνει τὴ μορφή ἐρωταποκρίσεων) ὁ ὀρθόδοξος κατατροπώνει τὸν ἀντίπαλό του Ἀζυμίτη, δηλαδὴ αὐτὸν ποὺ πιστεῖει στὰ ἄζυμα (καὶ ποὺ εἶναι ἓνας Καρδινάλιος), μὲ τίς γνώσεις του γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν διαδοχικὴ σειρὰ τῶν οὐρανῶν, γιὰ τὴν σφαῖρα ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ σελήνη, γιὰ τὴν ἀνατολὴ καὶ τὴν δύση τοῦ ἡλίου, γιὰ τὴν ἀπόσταση μετὰξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς, γιὰ τὸ βάθος τῆς θάλασσας, γιὰ τὰ ἀντίστοιχα μεγέθη τοῦ οὐρανοῦ, τῆς ξηρᾶς καὶ τῶν θαλασσῶν, γιὰ τὸν ἐπίγειο παράδεισο καὶ γιὰ τὴν αἰτία τῶν κεραυνῶν καὶ τῶν ἀστραπῶν. Μιὰ ἀπὸ τίς πηγές γιὰ τίς παραδόξεις ἀντιλήψεις τοῦ ὀρθοδόξου εἶναι τὸ Βιβλίον τοῦ Ἐνώχ. Οἱ ἄλλες πηγές εἶναι ἀκόμη σκοτεινές, μολονότι ἀντανάκλουν ἰδέες ποὺ κυκλοφοροῦσαν μετὰξὺ τῶν ἡμιεγγραμμάτων βυζαντινῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης³⁹.

91-93. Γιὰ τοὺς ἀριθμητικοὺς ὑπολογισμοὺς ποὺ ἀπαντοῦν στὸ κείμενό μας, βλ. *J. K. Fotheringham*, 'The Easter Clendar and the Slavonic Enoch' (*Journal of Theological Studies*, 23, London, 1921, σσ. 49-56), ὁ ὁποῖος προβληματίστηκε, ὅταν βρῆκε ὅτι μιὰ τόσο μεταγενέστερη διαπίστωση, ὅπως ὁ κύκλος τῶν 532 ἐτῶν, ὑπῆρχε σ' ἓνα πρῶτιμο 'ἀπόκρυφο'. Ἀλλὰ ὅπως εἶδαμε, τὰ περὶ τοῦ κύκλου αὐτοῦ ἀποτελοῦν παρέμβλητο στοιχεῖο τοῦ ΙΕ' αἰ.

38. Βλ. *W. F. Ryan*, 'Curious Star Names in Slavonic Literature' (*Russian Linguistics*, I, Dordrecht, 1974, σσ. 139-50, ἰδιαιτ. σσ. 138-39, 144-46).

39. Τὸ σλαβωνικὸ κείμενο τοῦ Διαλόγου βλ. στοῦ *A. N. Popov*, *Istoriokoliteraturnyy obzor drevne-russkikh polemicheskikh sochineniy protiv latinyam* (XI-XV vv), Μόσχα, 1875 (ἐπανέκδ. Λονδίνο, 1972), σσ. 215-86. Βλ. ἐπίσης τὴν ἐργασία τοῦ πρίγκηπα *P. V. Vyazemsky* στὸ *Pamyatniki drevney pis'mennosti*, 4, Μόσχα, 1879, σσ. 37-65 (δὲν τὴν εἶδα). Τὰ χωρία γιὰ τίς ἀστράπες καὶ τοὺς κεραυνοὺς βρίσκονται ἐπίσης στὴν μελέτη τοῦ *Peretts*, 'Materialy' (*Zapiski*, (βλ. σημ. 43), σσ. 4-5). Ἑλληνικὰ κείμενα στοὺς: *A. Vassiliyev*, *Anecdota Graeco-Byzantina* I, Μόσχα, 1893, σσ. 179-88 (περιεχομένο κείμενο), *M. N. Speransky*, 'K istorii preniya Panagiota s Azymitom' (*Vizantiyskiy vremennik*, 2, Μόσχα, 1895, σσ. 521-30 (σσ. 527-30: περιέχει ἓνα ἀπόσπασμα παρὰπάνω ἀπὸ τὸ δημοσίευμα τοῦ *Vassiliyev*), *N. Th. Krasnosel'tsev*, '«Preniye Panagiota s Azymitom» po novym grecheskim spiksam' (*Letopis' Istoriko-filologicheskogo obshchestva pri Imp. Novorossiyskom Universitete*, 6, (*Vizantiyskoye otdeleniye*, 3), Ὁδησσός, 1869, σσ. 295-328 (περιέχει τὸ πληρέστερο κείμενο).

IX.

Γνωρίζω μόνο τέσσερα έργα ή κατηγορίες έργων, γνωστών σέ μετάφραση, πού ἀναφέρονται ἀποκλειστικά σέ ἐπιστημονικά ή παρα-ἐπιστημονικά θέματα. Αὐτά εἶναι τὰ ἐξῆς:

1. Τὰ λεγόμενα «'Αποσπάσματα τοῦ Νοβάκοβις» (46 τὸν ἀριθμό), πού ἀναφέρονται στὴν κοσμογραφία καὶ τὴ γεωγραφία. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Κοστενέτσκι ἦταν ὁ συμπιλητὴς τους. Αὐτὸ πού εἶναι σίγουρο εἶναι ὅτι τὰ χρησιμοποίησε στὴν γεωγραφικὴ του παρέκβαση στὸν «Βίος τοῦ Στεφάνου Λαζάρεβιτς» πού ἔγραψε ὁ ἴδιος. Ἀπὸ τὸ 1939 ξέρουμε ὅτι τὰ Ἀποσπάσματα εἶναι μετάφραση κομματιῶν ἀπὸ τὶς *Solutiones breves* πού ἀποδίδονται στὸν Μιχαήλ Ψελλό, μὲ πρόσθετα χωρία ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ψελλοῦ Παντοδαπὴ Διδασκαλία καὶ μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Ἑξαήμερο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου⁴⁰. Αὐτὰ τὰ Ἀποσπάσματα, πού καθαυτὰ ἔχουν μικρὴ ἀξία, ἔκαναν ξανά προσιτὴ στὸν Σλάβο ἀναγνώστη τὴν ἔννοια τῆς σφαιρικότητας τῆς γῆς (ὁ Ἰωάννης Ἑξαρχος εἶχε ἤδη προσφέρει τὴν ἔννοια αὐτὴ στὸν ἀναγνώστη ἀντλώντας ἀπὸ τὸν Μέγα Βασίλειο).

2. Ἕνα σύντομο μετρολογικὸ ἀπόσπασμα (γιὰ μέτρα μήκους, χωρητικότητας, χρόνου καὶ βάρους) πού περιέχεται σ' ἕνα σερβικὸ σύμμεικτο κώδικα τοῦ 1441-42. Στηρίζεται σ' ἕνα βυζαντινὸ πρότυπο, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο τὸ ἂν πρόκειται γιὰ ἄμεση μετάφραση ή γιὰ συμπίλημα βασισμένο σ' ἑλληνικὸ ὕλικό⁴¹.

3. Σύντομα ἀστρολογικὰ δοκίμια ή, ἀκριβέστερα, προγνωστικὰ ἔργα πού βασίζονται σέ φυσικὰ φαινόμενα⁴²:

40. Ἡ ἀνακάλυψη ἔγινε ἀπὸ τὸν *C. Giannelli*, «Di alcune versioni e rielaborazioni serve delle «*Solutiones breves quaestionum naturalium*» attribuite a Michele Psello (Studi bizantini e neoellenici, 5, I, Naples, 1939, σσ. 445-68, καὶ ἔχει περιληφθῇ στὸν τόμο: *Giannelli, Scripta Minora* (Studi bizantini e neoellenici, 10), 1963, σσ. 1-25. Πρόσφατη ἀνάλυση καὶ ἐκδοση τῶν Ἀποσπασμάτων (βάσει τριῶν χειρογράφων) ἔγινε ἀπὸ τὸν *S. St. Angelov*, *Iz starata...II* (βλ. σημ. 17), σσ. 164-90.

41. Πρβλ. *S. Ćirković*, «Metrološki odlomak Goričkog Zbornika» (*Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 16, Belgrade, 1975, σσ. 183-89).

42. Γιὰ τὴν διευκλυσιν τῶν μὴ Σλαβιστῶν, οἱ τίτλοι τῶν ἔργων αὐτῶν θὰ δοθοῦν ἐδῶ στὴν ἐλληνικὴ τους μορφή. Γιὰ μιὰ σύντομη, ἀλλὰ σαφεῖ ἐπισκόπηση τῶν βυζαντινῶν προτύπων τῶν ἔργων αὐτοῦ τοῦ εἶδους, βλ. *L. Delatte*, «Note sur les manuscrits astronomiques du Mont Athos» (*Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*, 11, Brussels, 1951 (Mélanges G. Grégoire, 3), σσ. 107-12 (βάσει 150 μεταγενεστέρων χειρογράφων, χρονολογουμένων ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' αἰ. καὶ ἐξῆς). Τὰ τμήματα τῶν ἄρθρων τῆς *M. A. Andreeva* γιὰ τὰ «Βροντολόγια» καὶ τὰ «Σεληνοδρόμια», παρ' ὅλο πού εἶναι ἐν μέρει ἀπαρχαιωμένα, εἶναι ἐνημερωτικά, παρουσιάζουν νέα σλαβωνικὰ κείμενα καὶ ἀνιχνεύουν τὶς πηγές τους. Βλ. τῆς ἰδίας, *Politicheskii i obshchestvennyy element vizantiyskoslavianskikh gadatel'nykh knig*» (*Byzantinoslavica*, 2, 1930, σσ. 47-73,

- α') *Σεληνοδρόμια* (lunniki): ποὺ προσδιορίζουν εὐνοϊκὲς ἢ δυσοίωνες ἡμέρες γιὰ μιὰ ὀρισμένη δραστηριότητα (σχετικὴ μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, μὲ κτίσματα, μὲ πόλεμο, μὲ ὑγεία ἢ μὲ δημόσια θεάματα) σύμφωνα μὲ τὴν ἡμέρα τοῦ σεληνιακοῦ κύκλου, μὲ τὴν θέση τῆς σελήνης στὸν ζωδιακὸ κύκλο ἢ μὲ τὴν ἔνταση τοῦ φωτὸς καὶ τὸ σχῆμα τῆς (ιδιαιτέρως τοῦ μισοφέγγαρου).
- β') *Βροντολογία* (Gromniki ἢ Gromovniki): ποὺ περιεῖχαν προβλέψεις, βασιζόμενες στὴν ὥρα τοῦ κεραυνοῦ ἢ τὸ τμήμα τοῦ οὐρανοῦ ὅπου ἔπεφτε ὁ κεραυνὸς ἢ ποὺ ἄστραφτε⁴³.
- γ') *Ζωδιολογία*: ποὺ καθόριζαν τὴν τύχη κοριτσιῶν καὶ ἀγοριῶν σύμφωνα μὲ τὸ δεδομένο τους ζῶδιο⁴⁴.
- δ') *Καλενδολογία* (Koljadniki): ποὺ προέβλεπαν τὴν καλὴ ἢ κακὴ χρονιά, σύμφωνα μὲ τὴν ἡμέρα τῆς ἐβδομάδας ποὺ ἔπεφταν τὰ Χριστοῦγεννα ἢ ἡ πρώτη Ἰανουαρίου⁴⁵.
- ε') *Δωδεκαετηρίδες* ἢ προγνώσεις γιὰ δώδεκα χρόνια, σύμφωνα μὲ τὸ ζωδιακὸ σύμβολο ποὺ ἴσχυε γιὰ ἓνα δεδομένο χρόνο.
- στ') Μιὰ σύνθετη πραγματεία ποὺ στὸ χειρόγραφο ἔχει τὸν τίτλο «Περὶ παραδρομῆς χρόνου καὶ τροπῶν ἀέρος» καὶ ποὺ ὁ νέος ἐκδότης τῆς

οἱ πηγὲς ἐξετάζονται στίς σελίδες 49 κ.έ.), αὐτόθι, 3, 1931, σσ. 430-61 (σσ. 453-54: Gromovnik ἀπὸ τὸ χειρόγραφο Hodoš, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν Andreeva στὸν ΙΕ' αἰ.), αὐτόθι, 4, 1932, σσ. 65-84 (σσ. 76-83, περιέχουν δύο Gromovniki τοῦ ΙΗ' αἰ.), τῆς αὐτῆς, 'K istorii vizantiysko-slavyanskikh gadatel'nykh knig' (Byzantinoslavica, 5, 1933-34, σσ. 120-61).

43. Δύο βασικὰ ἔργα πάνω στὰ Σλαβικὰ 'Βροντολογία' καὶ 'Σεληνοδρόμια' εἶναι αὐτὰ τοῦ V. N. Peretts, 'Materialy k istorii apokrifov i legend, I. K istorii Gromnika...' (Zapiski istoriko-filologicheskogo fakul'teta Imp. Sankt-Peterburgskogo universiteta, 54, I Πετροῦπολη, 1899, ἰδίως σσ. 1-80 (σσ. 54-80: κείμενα) καὶ τοῦ αὐτοῦ, 'Materialy k istorii apokrifov i legend. K istorii Lunnika' (Izvestiya ORYaS, 6, 3, Πετροῦπολη, 1901, σσ. 1-126, σσ. 60-72, περιέχουν τὸ κείμενο ἐνὸς πρώτου Lunnik). Παρόμοια Βυζαντινὰ κείμενα ὑπάρχουν στὴν 'Οξφόρδη, στὴν Βοδλεϊανὴ Βιβλιοθήκη, κώδ. Barocci 206, φ. 130r-130v, στὸν Catalogus codicum astrologorum graecorum (CGAG), τ. 3, Brussels, 1901, σσ. 32-30: καὶ αὐτόθι, τ. 11, 2, 1932, σσ. 157-62). Βλ. ἐπίσης Tikhonravov, Pamyatniki, τ. II (βλ. σημ. 30), σσ. 361-76 (κείμενα), V. Jagić, 'Opisi i izvodi iz nekoliko yuzhnoslovinskikh rukopisa, XVI' (Starine, 10, 1878, σσ. 119-24 (σλαβωνικά καὶ ἑλληνικά κείμενα).

44. Βλ. Jagić, Starine, 10, 1878, σσ. 12-26.

45. Γιὰ τὰ κείμενα αὐτὰ βλ. Tikhonravov, Pamyatniki, II (βλ. σημ. 30), σσ. 377-81, Jagić, Starine, 10, 1878, σσ. 115-18. Γιὰ τὰ ἀντίστοιχα τῶν Σλαβικῶν 'Καλενδολογιῶν' Βυζαντινὰ ἔργα, βλ. π.χ. στὴν Βοδλεϊανὴ βιβλιοθήκη τῆς 'Οξφόρδης, κώδ. Barocci 206, φ. 130r, Jagić, Starine, 10, 1878, σ. 115, R. Wünsch, 'Zu Lydus de ostentis' (Byzantinische Zeitschrift, 5, 1896, σσ. 419-20, CCAG, 7, 1908, σ. 126, αὐτόθι 10, 1924, σσ. 151-52. Ὅρισμένες φορές, καὶ στὰ ἑλληνικά καὶ στὰ σλαβωνικά, τὰ «Καλενδολογία» ἀποδίδονται στὸν Προφήτη Ἐσδρα.

τὴν ὀνομάζει *Ἀστρολογία*. Ἡ πραγματεία αὐτὴ συνδυάζει σωστὲς ἀστρονομικὲς ἀντιλήψεις μετ' ἀστρολογικὰ, ἡμερολογικὰ καὶ ἱατρικὰ γνωμικά⁴⁶.

Στὴν πραγματικότητα, ἀμιγεῖς σλαβικὲς μορφές αὐτῶν τῶν πραγματειῶν εἶναι τόσο σπάνιες, ὅσο καὶ στὰ βυζαντινὰ τους πρωτότυπα. Ἐτσι, *Βροντολογία* (*Gromonniki*) ἔχουν σύνθετα κείμενα, μέσα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται σὰν προγνωστικὰ στοιχεῖα, μαζὶ μετ' οὓς κεραυνοὺς καὶ τὶς ἀστραπές, φάσεις τῆς σελήνης, ἐκλείψεις, κομήτες, διάττοντες, βροχή, χαλάζι, οὐράνια τόξα καὶ σεισμοί.

Αὐτὰ τὰ σλαβικὰ κείμενα, ποὺ παρουσιάζουν διαφορετικὸν βαθμὸν παρεμβολές καὶ ἀνακατατάξεις τοῦ ἀστρολογικοῦ ὕλικου, δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἀντανακλοῦν τὴν ἀνάλογον μορφή τῶν βυζαντινῶν τους προτύπων (ποὺ μερικὲς φορὲς ἔχουν τὸν διπλὸ τίτλο *Βροντολόγιον* καὶ *Σεισμολόγιον* καὶ ποὺ μετ' τὴν σειράν τους βασίζονται σὲ ἀραβικὰ πρωτότυπα). Οἱ ταυτίσεις σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ κείμενα εἶναι συνήθως ἀβέβαιες⁴⁷.

Μεταφράσεις αὐτῶν τῶν βυζαντινῶν ἀστρολογικῶν κειμένων φαίνεται

46. Γιά τὴν σλαβωνικὴ *Ἐνδεκαετηρίδα*, βλ. *Peretts*, 'Materialy' (*IORYaS*, 6, 4, σσ. 109-10). Γιά τὰ ἀντίστοιχα βυζαντινὰ ἔργα, βλ. *CCAG*, 2, 1900, σσ. 144-52 καὶ αὐτόθι, 3, 1901, σσ. 30-31. Τὸ κείμενο τῆς *Ἀστρολογίας* στὸν *Tikhonravov*, *Pamyatniki*, II (βλ. παραπάνω, σημ. 30), σσ. 398-421. Ἡ ἐκδοσις βασίζεται σὲ τρία χειρόγραφα τοῦ *ΙΣΤ'* αἰ., ἀλλὰ ἡ ὁρολογία τοῦ κειμένου εἶναι παλαιότερη καὶ ἡ καταγωγή της σίγουρα βυζαντινὴ: βλ. π.χ. σ. 398, *drimit*, ἡ λέξη αὐτὴ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν «δριμύτης». Γιά ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν *Ἀστρολογία* (βάσει τοῦ κυρίου χειρογράφου, ποὺ χρησιμοποίησε ὁ *Tikhonravov*), βλ. *Zmeyer*, *Russkiye vrachebniki*, σσ. 240-42.

47. Ἐνα σύνθετο *Βροντολόγιον* βλ. στὸν *Peretts*, 'Materialy' (*Zapiski* (βλ. σημ. 43), σσ. 60-80 κείμενο ἀρ. 3, καὶ τὰ συγγενῆ κείμενα ποὺ δημοσίευσε ἡ *Andreeva*, «*Politicheskiiy...*» (*Byzantino-slavica*, 3, 1931, σσ. 455-60) καὶ «*K istorii*» (βλ. σημ. 42), σσ. 156-59. Γιά βυζαντινὰ ἔργα, ἀντίστοιχα μετ' τὰ σύνθετα *Σλαβωνικὰ Βροντολόγια* (*Gromonniki*) συγγενῆ τοῦ ὑπ' ἀρ. 3 κειμένου τοῦ *Peretts*, βλ. τὸν κώδ. *Bodleian. Auct T. 5. 8*, φφ. 18^r ἐπ., 55^v ἐπ., 95^r ἐπ., βλ. ἐπίσης *CCAG*, τ. 8, 3, 1912, σσ. 172-79 (γιά τὸν μῆνα Ὀκτώβριον), αὐτόθι, τ. 10, 1924, σσ. 154-55 (γιά τὸν Ὀκτώβριον-Δεκέμβριον). Βλ. ἐπίσης *Andreeva*, «*K istorii*» (βλ. σημ. 42), σσ. 143-53. Γιά ἄλλα παραδείγματα σύνθετων *Βροντολογίων*, βλ. *Peretts*, 'Materialy' (*Izvestiya* (βλ. σημ. 43), 6, 4, σσ. 123-24) ὑπολογισμὸς τοῦ χρόνου σύμφωνα μετ' τὴν αὐξοῦσα ἢ φθίνουσα σελήνη—τὸ βυζαντινὸ ἀντίστοιχο ἔργο στὸ *CCAG*, τ. 8, 3, 1912, σσ. 169-71) καὶ *Jagić*, *Starine*, 10, 1878, σσ. 121-23 (τὰ βυζαντινὰ ἀντίστοιχα ἔργα στὸν *Jagić*, αὐτόθι, σσ. 123-24, *CCAG*, τ. 8, 3, 1912, σσ. 166-67 καὶ αὐτόθι, 10, 1924, σσ. 58-59, 60-62). Γιά ἕνα σύνθετο *Σεληνοδρόμιον* (*Lunnik*) βλ. *Peretts*, 'Materialy' (*Zapiski* (βλ. σημ. 43), σσ. 54-66). Γιά τὰ βυζαντινὰ ἀνάλογα ἔργα τοῦ πρώτου μέρους αὐτοῦ τοῦ *Ἑλληνοδρόμιου* (πάνω στοὺς ἀντίστοιχους μῆνες), γιά τὴν θέσιν τῆς σελήνης, βλ. *CCAG*, 8, 3, 1912, σσ. 179-80. Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι συγγενὲς μετ' τὸ ἀπλὸν *Ἑλληνοδρόμιον*, δημοσιευμένο στὸν *Peretts*, 'Materialy' (*Izvestiya* (βλ. σημ. 43), 6, 4, σσ. 108) (προγνώσεις μετ' βάση τῆς θέσης τῆς σελήνης).

ὅτι ἔγιναν στὰ Βαλκάνια. Τὰ χειρόγραφα εἶναι νοτιοσλαβικά, μολδαβικά καὶ ἀνατολικά σλαβικά. Τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο Gromovnik χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ ΙΔ' αἰώνα· τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο Lunnik στὰ μέσα τοῦ ΙΕ'. Ἀπὸ τὸν δέκατο ἔκτο αἰώνα κι ἔπειτα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ καινούργια ἀστρολογικά κείμενα (ἰδιαίτερα αὐτὰ πού κυκλοφοροῦσαν στὶς ὀρθόδοξες χώρες τῆς πολωνικῆς κοινοπολιτείας καὶ στὴν Μοσχοβία) ἦταν μὴ βυζαντινῆς προέλευσης⁴⁸.

4. Σύντομες ἱατρικὲς καὶ φαρμακευτικὲς πραγματεῖες. Θὰ δώσω χαρακτηριστικὰ παραδείγματα μεταφράσεων ἢ διασκευῶν ἀπὸ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἢ βυζαντινὰ πρωτότυπα. Καθὼς φαίνεται, ὅλες ἔχουν γίνει ἀπὸ Σέρβους⁴⁹:

α') Μία «Διήγησις περὶ ἀνθρωπίνων σωμάτων καὶ στοιχείων» πραγματεύεται τοὺς τέσσερις χυμοὺς τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ τὴν ἐμβρυολογία καὶ βασίζεται σὲ μιὰ βυζαντινὴ ἐπεξεργασία τοῦ Ἱπποκράτειου «Περὶ φύσεως ἀνθρώπου» καὶ «Περὶ φύσεως παιδίου». Διασώζεται σ' ἓνα σερβικὸ χειρόγραφο ἀναγόμενο, κατὰ τὸν Jagić, στὸν δέκατο πέμπτο αἰώνα⁵⁰.

β') «Ἱατροσόφια γιὰ ὅλες τὶς περιστάσεις»: εἶναι μιὰ φαρμακευτικὴ πραγματεία πού βρέθηκε σ' ἓνα χειρόγραφο σερβικῆς προέλευσης, τοῦ δέκατου πέμπτου αἰώνα, στὴ μονὴ Χιλανδαρίου στὸ «Ἅγιο Ὅρος, τὸ 1951⁵¹.

γ') Ἀποσπάσματα πού ἐσφαλμένα ἀποδόθηκαν στὸν Γαληνόν, διατηρούμενα σὲ ρωσικὰ χειρόγραφα τοῦ δέκατου πέμπτου ὡς δέκατου ἑβδόμου αἰώνα. Βασίζονται σὲ σερβικὸ πρότυπο καὶ φαίνεται νὰ ἀντανάκλουν κάποια μαθήματα στοιχειώδους ἱατρικῆς⁵².

48. Βλ. Raykov, Ocherki (βλ. σημ. 2), σσ. 66-104.

49. Γιὰ ἓνα πληρέστερο κατάλογο μεταφρασμένων ἢ διασκευασμένων σερβικῶν ἱατρικῶν πραγματειῶν βλ. R. V. Katič, Medicina kod Srba u Srednjem veku (Srpska Akademija Nauka, Posebna izdanja, 310), Βελιγράδι, 1958, σ. 42. Βλ. ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ, Srpska medicina od IX do XIX veka (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Posebna izdanja, 415), Βελιγράδι, 1967, σσ. 104-14, περὶ τοῦ ἱατρικοῦ κώδ. Χιλανδαρίου 517 (ΙΣΤ' αἰ.), ὅπου χρησιμοποιοῦνται ἀρχαῖες ἑλληνικὲς, βυζαντινὲς καὶ Δυτικὲς πηγές.

50. Βλ. Jagić, 'Opiski i izvodi' (βλ. σημ. 43), σσ. 95-99. Τὸ κείμενο πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὰ μεταγενέστερο, διότι χρησιμοποιεῖ τὸν τουρκικὸ ὄρο γιὰ τὴν λέξη 'νεφρὸς'.

51. Δημοσιευμένο στὸν R. V. Katič, Medicina kod Srba (βλ. σημ. 49), σσ. 60-62. Βλ. ἐπίσης Grmek, Les Sciences (βλ. σημ. 2), σ. 37 καὶ σημ. 94. Πρβλ. σημ. 88.

52. Βλ. Tikhonravov, Pamyatniki, II (βλ. σημ. 30 ἄνωτ.), σσ. 405-10, καὶ Zmeyev, Russkiye vrachebniki, σσ. 242-45. Στὸ χειρόγραφο Trinity Sergius Lavra, No 177, τὰ ἱατρικὰ ἀποσπάσματα Galinovo na Ippokrata εἶναι μέρος τῆς Ἀστρολογίας' (γιὰ τὴν "Ἀστρολογία" βλ. παραπάνω σημ. 46). Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει διαφύγει σὲ μερικὸς σύγχρονους μελετητές. Μία ἐπιτετημένη παραλλαγή (μὲ νεώτερα ρωσικὰ γλωσσολογικά χαρακτηριστικά) τοῦ Galinovo na Ippokrata ἔχει διασωθεῖ σὲ μιὰ συλλογὴ ἱα-

X.

Πολλά στοιχεῖα, γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος εὐκαιρικὰ σὲ σύγχρονες πραγματεῖες γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς «ρωσικῆς» ἐπιστήμης, δὲν βρίσκονται στὸν κατάλογό μας. Ἐνα ἢ δύο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀγγίζουσιν τὸ περιθώριο τοῦ θεματός μας, τὰ ἄλλα ὅμως δὲν ἔχουν καμμιά σχέση, γιατί δὲν εἶναι οὔτε ἐπιστημονικὰ (ἀκόμη καὶ μὲ τὴν εὐρύτερη σημασία τοῦ ὅρου), ἀλλὰ οὔτε κατάγονται ἀπὸ ἑλληνικὰ πρωτότυπα.

Ἡ νοτιοσλαβική διασκευή ἔξι ὁμιλιῶν τοῦ Σεβηριανοῦ Γαβάλων ἀνήκει στὰ περιθώρια τοῦ θεματός μας. Ὁ Σεβηριανὸς χρησιμοποιεῖ καὶ τὴν Θεολογία καὶ τὴν Φυσιολογία στίς ὁμιλίες του γύρω ἀπὸ τὴν Γένεση⁵³.

Προγνωστικὰ ἔργα ποὺ βασίζονται σὲ «τυχαῖες ἀριθμητικὲς διαδικασίες» δὲν συμπεριλαμβάνονται στὸν ἀνωτέρω κατάλογο, παρ' ὅλο ποὺ κατὰ καιροὺς εἶχαν ἐλκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν τῆς ἐπιστήμης. Σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία ἀνήκει τὸ σλαβικὸ προγνωστικὸ Ψαλτήριο (τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο εἶναι γύρω στὸ 1100), πραγματεῖες γιὰ γεωμαντεία (rafli) καὶ οἱ ἀντανάκλασεις τους στὸ Χρονικὸ Ρατζιβίλλ⁵⁴. Παρ' ὅλο ποὺ οἱ προγνώσεις (gataniya)

τρικῶν συνταγῶν τοῦ IZ' αἰ. (Lechebnik), δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν M. Yu. Lakhtin, 'Starinnye pamyatniki meditsinskoy pis'mennosti' (Zapiski Moskovskogo arkheologicheskogo instituta, 17, 1912, σσ. 1-3). Γιὰ τὴν περίληψιν τοῦ Galinovo na Ipokrarta βλ. Bogoyavlensky, Drevnerusskoye vrachevaniye (βλ. παραπάνω, σημ. 2) σσ. 32-34. Γιὰ τὸ ὅτι τὸ πρωτότυπο ἦταν ἑλληνικὸ βλ. Tikhonravov, Pamyatniki, τ. II, σ. 408: 'spanost', ποὺ σημαίνει ἔλλειψιν γενίου, σίγουρα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ 'σπανός'. Ὁ σερβικὸς χαρακτήρας πολλῶν ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀναφέρθηκαν ἐδῶ μᾶς ἐπιτρέπει ἴσως νὰ τὰ συνδέσουμε μὲ τὸ γνωστὸ νοσοκομεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, τὸν 'Ξενώνα τοῦ Κράλη', ποὺ εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπὸ τὸν Milutin στίς ἀρχὲς τοῦ ΙΔ' αἰ. καὶ εἶχε ἐπανδρωθεῖ μὲ 'τοὺς δικούς του ἀνθρώπους'. Ὁ Ξενὼν συνέχισε νὰ ἀκμάζει καὶ τὸν ἐπόμενο αἰῶνα. Ἰσως μερικοὶ Σέρβοι μοναχοί, εἰδικὰ ἐκπαιδευμένοι, δούλευαν στὸν Ξενώνα μαζί μὲ Ἕλληνες καὶ ἔκαναν μερικὲς μεταφράσεις. Γιὰ τὸν Ξενώνα, βλ. M. Živojinović, 'Bonica Kralja Milutina u Carigradu' (zbornik radova Vizantološkog instituta, 16, Βελιγράδι, 1975, σσ. 105-17, ἰδίως σ. 109).

53. Γιὰ τὰ ἔξι χειρόγραφα (τέσσερα Ἀνατολικά σλαβωνικά καὶ δύο βουλγαρικά) τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Σεβηριανοῦ (στὰ σλαβωνικά 'Ἐξαήμερον' ἢ Shestodnev), βλ. Sobolevsky, 'Perevodnaya literatura' (βλ. σημ. 1), σσ. 21-22. Λεπτομερὲς περιγραφή ἐνδὸς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ὑπάρχει στὸν Gorsky καὶ Nevostroyev, Opisaniye (βλ. παραπάνω σημ. 25), No 203, σσ. 628-32. Πέντε ἀπὸ τίς ἔξι ὁμιλίες ἀντιστοιχοῦν στίς ὁμιλίες δύο μὲ ἔξι τοῦ Σεβηριανοῦ γιὰ τὴν Γένεση—ἡ πέμπτη ἀντιστοιχεῖ σὲ μίαν ὁμιλίαν ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο.

54. Γιὰ μίαν πανομοιότυπὴ ἔκδοση τοῦ ἀρχαιότερου Ψαλτηρίου (μὲ προγνώσεις), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο membra disiecta, τὰ ἀποσπάσματα Bychkov (τώρα στὸ Λένινγκραντ) καὶ τὸν Σιναΐτικὸ Σλαβωνικὸ κώδικα 6, βλ. M. Altbauer καὶ H. G. Lunt, An Early Slavonic Psalter from Rus', I: Photoreproduction, Cambridge, Mass., 1978, ἰδίως σσ. ix-x. Γιὰ τὴν Σλαβικὴν γεωμαντεία μὲ βυζαντινὲς ἀπαρχές, βλ. M. N. Speransky, Iz istorii otrechennykh knig, I: Cadaniya po psaltiri (Pamyatniki drevney pis'men-

τοῦ Ψαλτηρίου εἶναι καθαρὰ βυζαντινές, στὴν πραγματικότητα ἀποτελοῦν μιὰ ομάδα ἀπὸ 150) χρησιμοῦς ἀρκετὰ ἀρχαίας προέλευσης, ἀφοῦ μερικές ἀπὸ αὐτὲς ἐπαναλαμβάνουν φόρμουλες τῶν ἐλληνιστικῶν χρησμῶν μὲ τὶς ἑτοιμες ἀπαντήσεις⁵⁵.

Ἐνῶ ὅλες οἱ προγνώσεις (gataniya) τοῦ Ψαλτηρίου τούτου εἶναι λέξη πρὸς λέξη μεταφράσεις τῶν βυζαντινῶν ἐλληνικῶν, σὲ ἄλλα προγνωστικά ὁ βαθμὸς ἐξάρτησης ἀπὸ βυζαντινὰ πρότυπα εἶναι πολὺ μικρότερος, καὶ δὲν μποροῦν ἐπομένως νὰ συμπεριληφθοῦν στὸν κατάλογό μας. Ἀλλὰ σχετικὰ κείμενα δὲν εἶναι ἀπ' εὐθείας μεταφράσεις, ἀλλὰ τοπικὲς ἀπομιμήσεις ἢ συμπίληματα ποὺ ἀναδιαρθρώνουν βυζαντινὸ ὑλικὸ παλιότερα μεταφρασμένο⁵⁶. Τέτοιου εἴδους κείμενα πρέπει νὰ ἀποκλεισθοῦν τελείως ἀπὸ τὸν κατάλογό μας.

Καλύτερα νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοί, παρὰ νὰ παραθέτουμε χωρία ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο καὶ τὸ ἴδιο χειρόγραφο σὰν νὰ προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὲς πηγές. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς συναδέλφους μου βάζουν αὐτὰ τὰ χωρία νὰ παρελαμβάνουν μέσα στὶς σελίδες τους, ὅπως στὴν Ἀτὶνα οἱ ἴδιοι στρατιῶτες βαδίζουν ξανά καὶ ξανά ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη τῆς σκηνῆς στὴν ἄλλη.

Ἀκόμη καὶ ἔτσι περιορισμένος ὁ κατάλογός μας περιλαμβάνει μιὰ πλειάδα κειμένων ποὺ ἀναφέρονται στὴν φιλοσοφία, ἀστρονομία καὶ στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ ποὺ ἦταν διαθέσιμα στοὺς ὀρθόδοξους Σλάβους μέχρι τὸν δέκατο ἔκτο αἰῶνα⁵⁷. Οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες σχεδὸν λείπουν ἀπὸ τὰ παραδείγμα-

nosti i iskusstva, 129), St. Petersburg, 1899, σσ. 59-76 (ἀνάλυση ὄχι σαφῆς) καὶ Προσθήκη, σσ. 15-20 (ἓνα γεωμαντικὸ κείμενο σὲ μιὰ σλαβωνικὴ παραλλαγή τοῦ ὁποῖου μπόρεσα νὰ ταυτίσω τὸ ἐλληνικὸ του πρωτότυπο μὲ τὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύει ὁ *A. Delatte*, *Anecdota Atheniensia*, I, Liege-Paris, 1927, σσ. 557-61). Ὁ *M. N. Speransky*, 'Leos des Weisen Weissagungen nach dem Evangelium und Psalter' (*Archiv für slavische Philologie*, 25, Βερολίνο, 1903, σσ. 239-49, ἰδίως σ. 245-49), εἶχε ἤδη δημοσιεύσει ἓνα ἐλληνικὸ κείμενο συγγενὲς μὲ τὴν δική του γεωμαντικὴ πραγματεία, χωρὶς νὰ ἔχει κατανοήσει τὸν γεωμαντικὸ τους χαρακτήρα. Γιὰ τὰ γεωμαντικὰ σημεῖα στὸ φ. 228 τοῦ Χρονικοῦ Radzivil' βλ. π.χ. *R. A. Simonov*, *Matematicheskaya mys'* drevney Rusi, Μόσχα, 1977, σσ. 62-64, ὁ ὁποῖος νόμιζε ὅτι τὰ σημεῖα αὐτὰ ἦταν ἀπλοὶ ἀριθμητικοὶ ὑπολογισμοί. Ὁ *A. V. Chernetsov*, 'Ob odnom risunke radzivillovskoy letopisi' (*Sovetskaya arkheologiya*, Μόσχα, 1977, no 4, σσ. 301-6).

55. Τὰ ἐλληνικὰ πρότυπα τῶν σλαβωνικῶν gataniya (προγνώσεων) ἔχουν διασωθῇ σ' ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ βυζαντινῶν Ψαλτηρίων καὶ σ' ἓνα τουλάχιστον σύμμεικτό χειρόγραφο. Σκοπεῖω νὰ δημοσιεύω τὰ πρότυπα αὐτὰ ἄλλου καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ἀποποιήσω τὴν πολὺπλοκη ἀνάλυση τοῦ *M. N. Speransky*, *Iz istorii otrechennykh knig*, I (βλ. προηγούμενη σημ.), ὁ ὁποῖος δὲν βρῆκε τὶς ἐλληνικὲς πηγές αὐτῶν τῶν κειμένων.

56. Ἐξέλεσα τὸ *Izbornik* τοῦ 1076 (βλ. παραπάνω) ἀπὸ τὴν κατηγορία αὐτή, ἀφοῦ πιστεύω (ὅπως καὶ μερικοὶ ἄλλοι) ὅτι εἶναι μιὰ συλλογὴ προγενεστέρων μεταφράσεων, ἀποψῆ τὴν ὅποια δὲν συμπεριζόνται οἱ πολλοί.

57. Στὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ οἱ Καθολικοὶ Σλάβοι διέφεραν κατὰ πολὺ ἀπὸ τοὺς Ὀρθόδοξους ὡς πρὸς τὸ τί εἴδους ἐπιστημονικὰ κείμενα διάβαζαν, ὅπως διέφεραν

τά μας, διότι ὅ,τι μᾶς παραδόθηκε εἶχε σάν στόχο τὸν γενικὰ μορφωμένο ἀναγνώστη ἢ, στὴν περίπτωσιν τοῦ «Διαλόγου μεταξὺ Παναγιώτου καὶ Ἀζυμίτου», ἀντικατόπτριζε γνώσεις χρήσιμες γιὰ βυζαντινοὺς κληρικοὺς μέσου ἢ χαμηλοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου.

Ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν ἀρχικῶν μεταφράσεων, τῶν ὁποίων μποροῦμε νὰ καθορίσουμε τὴν καταγωγή, προέρχεται ἀπὸ τὰ Βαλκάνια. Οἱ Ἀνατολικοὶ Σλάβοι εἶχαν μεγάλη ἀντιγραφικὴ δραστηριότητα, χρησιμοποιοῦσαν, ἀνασυνέτασσαν καὶ ὠφελοῦνταν ἀπὸ τὶς μεταφράσεις, ἀλλὰ δὲν ἦταν οἱ κύριοι παραγωγοὶ τους. Τὰ πρότυπα τῶν περισσοτέρων κειμένων πού μᾶς ἀπασχόλησαν, εἴτε τὰ περιλάβαμε, εἴτε τὰ ἀποκλείσαμε ἀπὸ τὸν κατάλογο, ἦταν ἐλληνικά. Τὰ τέσσερα τυχαῖα ἐπιλεγμένα ἐπιστημονικά κείμενα πού μεταφράσθηκαν ἀπὸ τὰ ἑβραϊκὰ στὸ Μεγάλο Δουκάτο τῆς Λιθουανίας (σὲ μιὰ παραλλαγή τῆς σλαβικῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας πού ἦταν σὲ χρῆσιν στὸ κράτος αὐτὸ) καὶ τρεῖς ἢ τέσσερες μεταφράσεις ἀπὸ τὰ λατινικά, πού ἐγίναν στὸ Νόβγκοροντ καὶ στὴν Μόσχα, δὲν ἀλλάζουν τὴν εἰκόνα. Ὅμως καὶ μόνη ἡ ἐμφάνιση μεταφράσεων ἀπὸ ἄλλες γλώσσες, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐλληνικά, ἦταν ἓνα σημάδι ὅτι γύρω στὰ 1500 οἱ ὀρθόδοξοι Σλάβοι ἀπαντοῦσαν σὲ καινούργια ἐρεθίσματα, τουλάχιστον στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη⁵⁸.

Ὁ δέκατος ἑβδομος καὶ δέκατος ὀγδοὺς αἰῶνας ἔφεραν μιὰ πλημμύρα τέτοιων νέων ἐρεθισμάτων, πού ἐφθασαν στὴν Μοσχοβία πρῶτα μέσῳ πολωνικῆς καὶ οὐκρανικῆς μεσολάβησης καὶ ἔπειτα χάρις στὶς ἄμεσες ἐπαφές μὲ τὴ Δύση. Αὐτὸ σήμανε τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας σὲ τομεῖς μὴ ἐκκλησιαστικούς, ὅπως στὸν ἐπιστημονικό, παρ' ὅλο πού ἐπιστημονικά καὶ πα-

καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα θέματα. Ἡ μαρτυρία γιὰ τὰ Βαλκάνια προέρχεται ἀπὸ χειρόγραφα ἐπιστημονικοῦ περιεχομένου σωζόμενα στὴν Κροατία καὶ στὴν Σλοβενία: βλ. *M. D. Grmek, 'Rukovet starih medicinskih, matematicko-fizičkih, astronomskih, kemijskih i prirodoslovnih rukopisa sačuvanih u Hrvatskoj i Sloveniji' (Rasprave i gradja za povijest nauka, I, Zagreb, 1963, σσ. 259-343)*. Τὰ 280 κείμενα τοῦ Grmek εἶναι κατὰ κύριο λόγο λατινικά ἢ ἰταλικά, καὶ λιγότερα γερμανικά, γαλλικά, κροατικά, σλοβενικά καὶ ἀκόμη οὐγγρικά κείμενα. Ὁ κατάλογος περιέχει μερικὰ μόνο σλαβωνικά χειρόγραφα τοῦ ΙΕ' αἰ. σὲ γλαγιτικὴ γραφὴ (ἐξορκισμοί, λατρικὲς συνταγές, μαγικὲς φόρμουλες), ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ἡ βυζαντινὴ προέλευσις τοῦ περιεχομένου μένει νὰ ἀποδειχθῇ.

58. Ὅλες οἱ μεταφράσεις ἀπὸ τὰ ἑβραϊκὰ εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθοῦν πρὸς τὸ τέλος τοῦ ΙΕ' αἰ. Αὐτὸ ἀληθεύει τουλάχιστον γιὰ τὴν μία ἀπὸ τὶς δύο λογικὲς πραγματείες (τὴ Λογικὴ Ὁρολογία τοῦ Μαιμονίδη καὶ τὴ Λογικὴ τοῦ Al-Gazali), ἀφοῦ μιὰ 'αἰρετικὴ' 'Λογικὴ' ἦταν γνωστὴ στὸ Νόβγκοροντ γύρω στὸ 1489: βλ. *Brice Parain, 'La Logique dite des Judaisants' (Revue des études slaves, 19, Παρίσι 1939, σσ. 315-29, ἰδίως σ. 315)*. Μεταξὺ τῶν μεταφράσεων ἀπὸ τὰ λατινικά, αὐτὴ τοῦ ἀριθμολογικοῦ καὶ ἡμερολογιακοῦ Ὁγδόου Βιβλίου τοῦ *Rationale divinorum officiorum* τοῦ Guilielmus Durandus (τέλος τοῦ ΙΓ' αἰ.) ἔγινε στὸ Νόβγκοροντ τὸ 1495: βλ. *V. Beneshevich, 'Iz istorii perevodnogo literatury v Novgorode kontsa XV stoletija' (SORYaS, 101, 3, 1928, σσ. 378-80)*. Ὁ περίφημος Lucidarius μεταφράστηκε λίγο μετὰ τὸ 1500.

ρα-ἐπιστημονικά κείμενα βυζαντινῆς προέλευσης ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀντιγράφονται καὶ νὰ διαβάζονται σὲ σύμμεικτα χειρόγραφα μέχρι τὸ τέλος τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰώνα.

Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἀπασχολήσει σὲ εὐρύτερο πλαίσιο τοὺς ἱστορικοὺς εἶναι τὸ ἂν ἡ βυζαντινὴ κληρονομία ἦταν ἄσχετη μὲ τὴν μεταγενέστερη ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης στοὺς ὀρθόδοξους Σλάβους, καὶ ἰδιαιτέρα μὲ τὴν μεγάλη της ἀνθήση στὴν Ρωσία, ἢ ἂν —πρᾶγμα πιθανότερο, ἢ τουλάχιστον γιὰ ἓνα βυζαντινολόγο πιὸ ἐπιθυμητὸ— ἡ βυζαντινὴ κληρονομία συνέβαλε στὴν δημιουργία τῶν προϋποθέσεων καὶ στὴν διαμόρφωση τῆς νοοτροπίας ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο ὁδήγησε στὴν ἐξέλιξη αὐτῆς⁵⁹.

59. Εἶμαι ὑπόχρεος στὸν *Dr. W. F. Ryan*, Academic Librarian τοῦ Warburg Institute στὸ Λονδίνο, καὶ στὸν *J. S. G. Simmons*, Research Fellow καὶ βιβλιοθηκᾶριο στὸ Κολλέγιο All Souls τῆς Ὁξφόρδης γιὰ τὶς κρίσεις τους καὶ γιὰ τὴν βοήθειά τους σὲ βιβλιογραφικὰ ζητήματα.

Τὸ σημαντικὸ βιβλιοκριτικὸ ἄρθρο τοῦ *Heinz Miklas*, 'Ergebnisse und Perspektiven bei der Erforschung der kirchenslavisch-griechischen Übersetzungstheorie und Übersetzungspraxis' (*Paleobulgarica*, 4, 3, Σόφια, 1980, σσ. 98-111) καὶ τὸ *Polata k'nigopis' naya*, no 4, Nijmegen, 1981 (γιὰ τὰ πατερικά) τὰ ἔλαβα πολὺ ἄργά γιὰ νὰ μπορέσω νὰ τὰ χρησιμοποιήσω στὸ παρὸν ἄρθρο.

Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὴν μαθήτριά μου δεσποινίδα Σοφία Γεωργιοπούλου, ὑποψήφια διδάκτορα στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Harvard, ποὺ μετέφρασε τὸ ἄρθρο μου ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν καθηγητὴ κύριο Χρῆστο Πατρινέλη γιὰ τὶς συντακτικὲς βελτιώσεις ποὺ μὲ τόση φροντίδα ἐπέφερε στὸ κείμενο καὶ στίς σημειώσεις τοῦ ἔρθρου μου.

ΟΙ ΝΟΡΜΑΝΔΟΙ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ (1082-1083)

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ/Θεσσαλονίκη

Στις 20 Μαΐου 1081 ὁ Νορμανδὸς ἡγέτης Ροβέρτος Γυϊσκάρδος ἀπέπλευσε ἀπὸ τὸ Ὀτρόντο τῆς Νότιας Ἰταλίας μὲ κατεύθυνση τὴν Κέρκυρα, τὴν ὁποία κατέλαβε δυὸ ἡμέρες ἀργότερα, ἐνῶ ἓνα μέρος τοῦ στόλου του κατευθύνθηκε γιὰ τὸ λιμάνι τοῦ Ὠρικοῦ. Στὸ Βουθρωτὸ τῆς Ἠπείρου ἡ προφυλακὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου, ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν μισθοφόροι, ἠττήθηκε ἀπὸ τὸ στρατὸ τῶν Νορμανδῶν. Στις 18 Ὀκτωβρίου 1081 ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος, ποὺ ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων, γνώρισε τὴν πρώτη δεινὴ ἤττα κοντὰ στὸ Δυρράχιο. Ὑστερα ἀπὸ δυὸ ἡμερονύχτια, γεμάτα ταλαιπωρίες, ὁ νικημένος αὐτοκράτορας ἔφτασε στὴν Ἀχρίδα, ἀπὸ ἐκεῖ πῆγε στὴ Δεάβολη καὶ στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τέλος στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὑστερα ἀπὸ τίς πρῶτες σημαντικὲς ἐπιτυχίες τους οἱ Νορμανδοὶ προέλασαν μέχρι τὸ Δυρράχιο καὶ τὸ πολιορκήσαν. Στις 21 Φεβρουαρίου 1082 τὸ Δυρράχιο πέρασε στὰ χέρια τῶν Νορμανδῶν. Ἀπὸ τὸ Δυρράχιο ὁ Ροβέρτος Γυϊσκάρδος προχώρησε μὲ τὸ στρατὸ του, γιὰ νὰ ὑποτάξει ὅλη τὴν περιοχὴ. *Οἱ γε μὴν Ἀλαμάνοι καὶ Βάραγγοι, γένη δὲ οὗτοι δυτικά, κατὰ τῆς χώρας ἀφεθέντες καθαιροῦσι μὲν τὰ ἐν Πρέσπῃ τῶν Βουλγάρων ὑπολελειμμένα βασιλεία, σκυλεύουσι τὸν ἐκεῖσε ναόν, ὃς ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἀχιλλείου ἱδρύεται, μηδενὸς τῶν ἐν ἐκείνῳ φεισάμενοι ἱερῶν, ὧν τινα μὲν αὐθις ἀνεσώθησαν, τὰ δὲ λοιπὰ ὁ στρατὸς διανειμáμενοι εἰς χρῆσιν ἰδίαν μετεσκεύασαν*¹.

Στὴν προέλασή του αὐτὴ φαίνεται ὅτι ὁ Ροβέρτος δὲν συνάντησε δυσκολίες καὶ ἐμπόδια, ὅπως τουλάχιστο γίνεται κατανοητὸ ἀπὸ ὅ,τι ἀναφέρει ὁ Gaufredus Malaterra: *Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ δούκας ἔγινε κύριος τῆς πόλης ... προχώρησε μὲ τὸ στρατὸ πρὸ πέρα καὶ βαδίζει νὰ ὑποτάξει ὅλη τὴν ἐπαρχία μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔρχεται κοντὰ στὴν πόλη, ποὺ λέγεται Καστοριά, γιὰ νὰ ἀρριόταν νὰ ὑποταχθεῖ σ' αὐτόν, τὴν πολιορκεῖ καὶ τὴν κλείνει ἀπὸ παντοῦ μὲ τάφρο. Παραπολὺ τὴν ταλαιπώρησε, σὰν ἔγινε ἐχθρὸς γιὰ κάμποσο καιρὸ, φοβερίζοντάς τὴν μὲ ἀπειλὲς καὶ μερικὲς φορὲς καταπραΰνοντας μὲ κολακεῖες. Γιὰ τὴν τριακόσιον Βαράγγοι κατοικοῦσαν στὴν ἴδια πόλη, θεωρούμενοι ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα φρουροί· μὲ τὴ φρούρηση καὶ τὴν ἐνέργη-*

1. Εὐδόξου Θ. Τσολάκη, *Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη* (Ioannes Skylitzes continuatus), Θεσσαλονίκη 1968, σ. 166· Στιλιανὸς Μ. Πελεκανίδου, *Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 3. Πρβλ. καὶ σ. 5, ὅπου ἀναγράφεται ὅτι ἡ λεηλασία τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου ἔγινε τὸ 1084.

τικότητα αὐτῶν ὑπερασπιζόταν (ἡ πόλη) παραπολύ. Ὅταν ὁμως βλέπουν τοὺς δικούς μας νὰ ἐμμένουν στὴν πολιορκία, φοβούμενοι ὅτι θὰ ἐτοιμάσουν πολιορκητικὰς μηχανάς, μὲ τὶς ὁποῖες ἦταν δυνατὸ νὰ κυριευθεῖ εὐκολότερα, καὶ σκεπτόμενοι μήπως στὸ μέλλον κάμουν χειρότερη συνθήκη, κάμνουν συνθήκη καὶ παραδίδονται. Ἔτσι σὰν κυριεύτηκε ἡ πόλη ὅλες οἱ γύρω ἐπαρχίες μὲ τὰ γειτονικά φρούρια ὑποτάσσονται. Ὁ ἴδιος πράγματι ὅλους ἐκείνους ποὺ προσχωροῦσαν στὸν ἴδιο, δεχόταν μὲ τιμές, ἐνίσχυε μὲ δῶρα καὶ τὴ γνώμη αὐτῶν μεταχειριζόταν παραπολὺ σὲ ἐκείνα ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνουν. Καὶ αὐτὸ βέβαια ἔκαμνε μὲ ἐπιμέλεια, ὥστε οἱ ἄλλοι, ὅταν ἄκουαν αὐτά, νὰ προσχωροῦν σ' αὐτὸν εὐκολότερα. Ὅμως ὁ φόβος αὐτοῦ ἔκαμε νὰ συνταράσσεται ὅλη ἡ αὐτοκρατορία, μέχρι τὴν ἴδια τὴ βασιλικὴ πόλη.

Igitur dux, urbe potitus, pro velle suo ordinans, Fortimundo de Rosana procurandam delegavit; ipse, cum exercitu ultra progrediens, totam provinciam debellando sibi subjugatum vadit. Unde et apud urbem, quae Castoria dicitur, veniens, quia ditionem eius subire recusabat, obsidione composita, eam undique vallavit, minisque terrendo et interdum blandimentis mulcendo, aliquanto tempore infestus persistens, plurimum laccessivit. Trecenti enim Waringi in eadem urbe habitabant, custodes ab imperatore deputati, quorum praesidio et opere non minimum defensabatur. At cum nostros in oppugnando persistentes vident, machinamenta, quibus urbs facilius debellari poterat, apparare timentes, et, capta urbe, pejus foedus inire sibi in futurum praecavent, foedere confecto, deditionem faciunt. Sicque urbe subjugata, omnes circumquaque provinciae cum finitimis castris eius ditioni subjugantur. Ipse quippe omnes, qui ad se convertebantur, cum summa honorificentia recipiebat, muneribus augebat, eorum consilio in iis, quae facienda erant, plurimum utebatur: et hoc quidem ex industria, ut alii, cum ista audirent, facilius sibi applicarentur, agebat. Timor autem eius totum imperium, usque ad ipsam regiam urbem, tremere faciebat².

2. *Gaufrédus Malaterra*, De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae Comitis et Roberti Guiscardi Ducis fratris eius, III, 29 (Rerum Italicarum Scriptores V/1), σ. 75. Πρβλ. *Karl Schwartz*, Die Feldzüge Robert Guiscard's gegen das byzantinische Reich nach den Quellen dargestellt, Programm, mit welchen zur öffentlichen Prüfung und Schlussfeierlichkeit des Kurfürstlichen Gymnasiums zu Fulda auf den 3. 4. und 5. April 1854 ergebenst einladet der Director des Gymnasiums, Fulda 1854, σ. 28 καὶ *Ferdinand Chalandon*, Essai sur le règne d'Alexis 1er Comnène (1081-1118), Paris 1900, σ. 84. Ἡ κατάληψη τῆς Καστοριάς πρέπει νὰ ἔγινε τὸ Μάρτιο τοῦ 1082. Ὁ Ἀρχιμανδρίτης Γερμανὸς Χρηστίδης, Ἡ Μητρόπολις Καστορίας μέχρι τοῦ 1767, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 5 (1921) 345, Αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστορίας, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 6 (1922) 171 καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Α. Πηχιῶν, Τουριστικὸς ὁδηγὸς Καστορίας, Καστορία 1958, σ. 7, δέχονται τὸ ἔτος 1081. Ὁ Θ. Φ. Παπακωνσταντῖνου, Ἡ Καστορία. Γεωγρα-

Ἔτσι ὁ Malaterra περιγράφει τὴν κατάληψη τῆς Καστοριάς, ἐνῶ ἡ κόρη τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ἡ Ἄννα, ποὺ διηγεῖται τὴ ζωὴ τοῦ πατέρα της, δὲ μᾶς δίνει καμιὰ λεπτομέρεια. Μποροῦμε ὅμως νὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἀλέξιος βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1082 καὶ φυσικὰ ἐκεῖ ἔμαθε τὴν κατάληψη τοῦ Δυρραχίου καὶ τῆς Καστοριάς. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς πίεσαν ὅπωςδῆποτε τὸν Ἀλέξιο νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πρωτεύουσα καὶ νὰ κινήσει γιὰ δεύτερη φορὰ ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν. Ἡ νέα αὐτῇ ἐκστρατεία πρέπει νὰ ἄρχισε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1082. Ἐν ὅσῳ δὲ ταῦτα ὁ βασιλεὺς ὠκονόμει καὶ ἡτοιμάζετο, ὁ Βαϊμοῦνδος μέρος τι τοῦ ἰδίου στρατεύματος ἀποδιελόμενος Κελτοὺς καταφράκτους ὅλους ἀποστείλλας ἐξ ἐπιδρομῆς κατέσχε τὴν Πελαγονίαν, τὰ Τρίκαλα καὶ τὴν Καστορίαν³.

Ἀπὸ τὴ σύντομη καὶ συγκεχυμένη αὐτῇ πληροφορία τῆς Κομνηνῆς μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ κατάληψη τῆς Καστοριάς ἐγίνε ἀπὸ τὸ ἱππικὸ τῶν Κελτῶν. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ὁ Malaterra καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι σωστὰ πληροφορημένος, ἀφοῦ ἄλλωστε μᾶς δίνει περισσότερες πληροφορίες. Ἐξάλλου ἡ Ἄννα Κομνηνὴ εἶναι καλὰ πληροφορημένη μόνο στὰ γεγονότα ἐκεῖνα, ποὺ ἡ συμμετοχὴ τοῦ πατέρα της καὶ τῶν βυζαντινῶν δυνάμεων ἦταν αἰσθητή, πρᾶγμα ποὺ τῆς ἔδιδε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίζει τὰ γεγονότα ἀπὸ πρῶτο χέρι.

Μὲ τὴν κατάληψη τῆς Καστοριάς ἀνοίξε γιὰ τοὺς Νορμανδοὺς ἡ εἴσοδος στὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονα καὶ ὁ Ροβέρτος Γυῖσκάρδος τὸ μόνο ποὺ σκεπτόταν τώρα ἦταν νὰ ξεκινήσει ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ στὴ συνέχεια ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης⁴. Εὐτυχῶς γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ὁ Ροβέρτος δὲ

φία-Ἱστορία-Τέχνη. (Μετ' εἰκόνων, χαρτῶν καὶ σχεδίων), Ἀθῆναι 1930, σ. 24 καὶ 51 καὶ ὁ ἐκδοθεὶς ἀπὸ τὴ Νομαρχία Καστορίας, Τουριστικὸς Ὁδηγὸς Ν. Καστορίας, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 20 καὶ 57, ἀναγράφουν ἄλλοτε τὸ 1083 καὶ ἄλλοτε τὸ 1082. Τὸ 1083 ἀναγράφουν οἱ Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 4 (1938) 6· Ἰωάννης Π. Μπακάλης, Τουριστικὸς ὁδηγὸς Καστορίας, Καστορία 1951, σ. 16, Τουριστικὴ Καστορία (Ἱστορία-Εἰκόνες), Καστορία 1954, σ. 6 καὶ Ἀθανάσιος Πασχάλης, Καστορία. Ἱστορία-μνημεῖα. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὡς σήμερα, Ἀθῆναι 1979, σ. 17. Πρβλ. Παντελὴ Τσαμίση, Ἡ Καστορία καὶ τὰ μνημεῖα της, Ἀθῆναι 1949, σ. 22 καὶ Νικ. Κ. Μουτσπούλου, Καστορία. Ἱστορία-μνημεῖα-λαογραφία. Ἀπὸ τὴν ἱδρυσή της μέχρι τὸν 10ο μ.Χ. αἰῶνα. Προϊστορικὴ, ἱστορικὴ καὶ παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ. Ἀνάπτυπον ἐκ τοῦ ΣΤ' τόμου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 415-416, ὅπου φαίνεται ὅτι ἡ κατάληψη τῆς Καστοριάς ἐγίνε τὸ 1083.

3. Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, Ε', 5₂ (éd. Bernard Leib, tome II, Paris 1967, σ. 23)· πρβλ. Guillaume de Pouille, La geste de Robert Guiscard. Édition, traduction, commentaire et introduction par Marguerite Mathieu. Avec un préface de M. Henri Grégoire, 5 illustrations et 6 cartes, Palermo 1961, σ. 355.

4. Πρβλ. Bernhard Dentzer, Topographie der Feldzüge Robert Guiscards gegen das byzantinische Reich, Festschrift des Geographischen Seminars der Universität

μπόρεσε νὰ ἐφαρμόσει αὐτὸ τὸ σχέδιο, ἀφοῦ ἀναγκάστηκε, στὰ τέλη Ἀπριλίου τοῦ 1082, νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἱταλία, γιατί ἀπὸ γράμμα τοῦ πάπα Γρηγορίου Ζ' πληροφορήθηκε ὅτι ἐμφανίστηκε στὴ Ρώμη ὁ Ἑρρίκος Δ' τῆς Γερμανίας καὶ ξέσπασε στὸ κράτος τοῦ συνωμοσίας ἐναντίον του⁵. Ἀρχηγὸς τῶν Νορμανδῶν ἔμεινε τώρα ὁ πρωτότοκος γιὸς τοῦ Ροβέρτου Βοημοῦνδος.

Ὁ Βοημοῦνδος δὲν ἀκολούθησε τὸ σχέδιο τοῦ πατέρα του καὶ ἀπὸ τὴν Καστοριά κατέβηκε στὴν Ἡπειρο⁶. Ὁ Ἀλέξιος, ποὺ ἦλθε καὶ αὐτὸς στὴν Ἡπειρο, τὸ Μάιο τοῦ 1082, ἡττήθηκε δυὸ φορές ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς στὴν Ἄρτα καὶ τὰ Γιάννενα καὶ ἀναγκάστηκε νὰ γυρίσει στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ ἐτοιμάσει τὴν τρίτη ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν. Ὁ Βοημοῦνδος ἀνενόχλητος πιά, ἀφοῦ ἦταν κύριος τῆς Ἡπείρου, στράφηκε νὰ καταλάβει καὶ τὴ Μακεδονία. Δυὸ ἀπὸ τοὺς συνεργάτες του, ὁ Πέτρος τοῦ Ἀλίφα καὶ ὁ Πουντέσης, κατέλαβαν τοὺς δυὸ Πολόβους καὶ τὰ Σκόπια, ἐνῶ ὁ Βοημοῦνδος κατέλαβε τὴν Ἀχρίδα· ἀπέτυχε ὅμως νὰ καταλάβει τὸ φρούριό της καὶ τὸ Ὁστροβο (Ἄρνισσα;). Ὑστερα ὁ Βοημοῦνδος πέρασε ἀπὸ τὸ Σοσκό, τὰ Σέρβια, τὴ Βέροια, ἀποκρούστηκε ἀπὸ πολλὰς θέσεις, ἔφτασε μέσω τῆς Ἑδεσσας στὰ Μογλενὰ καὶ κατέλαβε τὸ φρούριό, τὸ ὁποῖο παρέδωσε γιὰ ὑπεράσπιση σὲ κάποιον Σαρακηνό. Ἀπὸ τὰ Μογλενὰ ἔφυγε γιὰ τὸ Βαρδάρη, πέρασε τρεῖς μῆνες στὶς Ἀσπρες Ἐκκλησίες, ἀντιμετώπισε μὲ ἐπιτυχία τὴ συνωμοσία τριῶν κομῆτων ἐναντίον του καὶ ξαναγύρισε στὴν Καστοριά στὶς ἀρχὲς τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1082: Ὁ δὲ Βαϊμοῦνδος ἀπάρας ἀπὸ τῶν Ἀσπρων Ἐκκλησιῶν ἀπῆλθεν εἰς Καστοριά⁷.

Ὁ Βοημοῦνδος στὸ τέλος τῆς ἐκστρατείας του βρέθηκε στὴν ἴδια θέση (Καστοριά) μὲ περιορισμένες ἐπιτυχίες⁸ καὶ μὲ στρατό, ποὺ τὸν διέκρινε ἡ

Breslau zur Begrüssung des XIII. Deutschen Geographentages. Mit einem Porträts in Heliogravure, zwei Karten in Farbendruck und drei Skizzen im Text, Breslau 1901, σ. 108 καὶ 109.

5. *Gaufrédus Malaterra*, De rebus gestis Rogerii, δ.π., III, 33, σ. 77 καὶ Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, Ε', 3, 3-7, δ.π., σ. 14-17.

6. Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, Ε', 4,1, δ.π., σ. 17.

7. Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, Ε', 5,1, δ.π., σ. 23. Πρβλ. *Karl Schwartz*, Die Feldzüge, δ.π., σ. 34· *Bernhard Dentzer*, Topographie der Feldzüge, δ.π., σ. 111-112· *Guillaume de Pouille*, La geste de Robert Guiscard, δ.π., σ. 355. Ὁ Γουλιέλμος τῆς Ἀπουλίας δὲν ἀναφέρει τίποτε στὴν ἐκθεσὴ του γιὰ ὅλες τὶς ἀποτυχιμένες ἐπιχειρήσεις τοῦ Βοημούντου πρὸς ἀνατολὰς τῆς Καστοριάς.

8. Πρβλ. Ἰωάννου τοῦ Ζωναρά, Χρονικόν, XXIII, 22, τόμ. 3, Bonnae 1897, σ. 735, «οἱ δὲ βάρβαροι τῇ νίκῃ πεφυσμημένοι ὁμόσε κατὰ πάντων ἐχώρουν καὶ εἶλον τῶν πολισμάτων τινὰ, ὧν ἦσαν ἡ Καστορία τε καὶ ἡ Λάρισσα» καὶ *Μιχαὴλ Γλυκᾶ*, Βίβλος χρονική, τμήμα τέταρτον, Bonnae 1836, σ. 619, «γαυριῶσιν ἐπὶ τούτοις οἱ βάρβαροι τινὰ τῶν πολισμάτων κατέχοντες». Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ πάρομε κατὰ γράμμα τὴ διήγηση τῆς Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, Ε', 5, 2, δ.π., σ. 23, ὅπως τὴν ἀκολουθεῖ πιστὰ ἡ *Marguerite Mathieu*, La geste de Robert Guiscard, δ.π., σ. 328 καὶ 355 (πρβλ. τὴν κριτικὴ τῆς *Εἰρας Α.*

γενναιότητα μᾶλλον παρὰ ἡ ἀριθμητικὴ τοῦ δύναμη⁹. Παραμονὴ στὴν Καστοριά γιὰ μεγαλύτερο διάστημα δὲν φαινόταν λογικὴ, ἀφοῦ ὁ χειμῶνας βρισκόταν κοντὰ καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Καστοριᾶς ἀπὸ τὴ φύση τῆς δὲν προσφερόταν εὐνοϊκὰ καὶ ἡ διαβίωση τοῦ στρατοῦ στηριζόταν σὲ δυσμενὴ κατάσταση. Ἐὰν ὁ Βοημοῦνδος δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ γυρίσει στὶς ἀκτὲς τῆς Ἀδριατικῆς καὶ ἔτσι νὰ αὐξηθοῦν οἱ πιθανότητες νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὴ συνέχιση τοῦ πολέμου, ἔπρεπε νὰ προσφέρει στὸ στρατό του νέο θέατρο ἐπιχειρήσεων σὲ μιὰ νέα περιοχὴ, ποὺ ἡ παραγωγικότητά της θὰ μπορούσε νὰ θρέψει τὰ στρατεύματά του, καὶ θὰ τὸν ἀποδέσμευε ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὴ ἐπιστροφή στὴ θάλασσα. Ἀπὸ ὅλες τὶς περιοχὲς ποὺ γνώρισαν οἱ Νορμανδοὶ καμιὰ δὲν πρόσφερε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἱκανοποιητικὲς προϋποθέσεις, ὅπως ἡ πλατιὰ καὶ εὐφορὴ θεσσαλικὴ πεδιάδα. Στὴ Θεσσαλία ἀποφάσισε ὁ Βοημοῦνδος νὰ μεταφέρει τὸ θέατρο τοῦ πολέμου¹⁰. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1082 ὁ Βοημοῦνδος ἐγκατέλειπε τὴν Καστοριά καὶ ἦλθε στὴ Λάρισα: Ὁ δὲ γε Βαϊμοῦνδος ἐξελθὼν τῆς Καστορίας ἔρχεται εἰς τὴν Λάρισσαν κεῖθι παραχειμάσαι βουλόμενος¹¹.

Στὶς 3 Νοεμβρίου 1082, ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ἄρχισε ἡ πολιορκία τῆς Λάρισας¹², ποὺ κράτησε ἑξὶ μῆνες. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1083 ὁ Ἀλέξιος κατὰφερε τελικὰ νὰ νικήσει τοὺς Νορμανδούς, ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ φύγουν στὴν ἀρχὴ γιὰ λίγο στὰ Τρίκαλα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Καστοριά¹³.

Ὁ Ἀλέξιος ἀπὸ τὴ Λάρισα ἦλθε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἀνέλαβε προσπάθειες νὰ διασπάσει τὸ στρατό τοῦ Βοημοῦνδου. Γι' αὐτὸ ἔστειλε ἀμέσως μὴνύματα στοὺς κόμητες, ποὺ ἦταν μὲ τὸν Βοημοῦνδο, καὶ προσπάθησε νὰ τοὺς πείσει μὲ πολλὰς ὑποσχέσεις νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸν ἀρχηγό τους τοὺς μισθοὺς, ὅπως τοὺς εἶχε ὑποσχεθεῖ. Ἄν δὲ ὁ Βοημοῦνδος δὲν εἶχε χρήματα, νὰ τὸν πείσουν νὰ περάσει στὴν Ἰταλία, στὸν πατέρα του, γιὰ νὰ λάβει τοὺς μισθοὺς τους. Ἐὰν οἱ κόμητες πετύχαιναν τὴ μετάβαση τοῦ Βοημοῦνδου στὴν Ἰταλία, ὁ Ἀλέξιος θὰ τοὺς τιμοῦσε ὅλους καὶ θὰ τοὺς ἔδινε εὐεργετήματα, ἐνῶ ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς ἤθελαν νὰ ὑπηρετήσουν ὡς μισθοφόροι στὸ στρατό του θὰ τοὺς προσλάμβανε μὲ μεγάλο μισθὸ σύμφωνα μὲ τὴ θέλησή του, τοὺς δὲ ἄλλους,

Βρανούση στὴν ἐργασία τῆς Mathieu, Ἀθηνᾶ, τόμ. 65, 1961, σ. 327-328), γιὰτὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση τὸ κέρδος αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης, ποὺ εἶχε ἀφετηρία καὶ τέρμα τὴν Καστοριά καὶ κάλυψε μεγάλο μέρος τῆς ἀνοιξῆς καὶ ὅπωςδήποτε ὅλο τὸ καλοκαίρι τοῦ 1082, δὲν ἦταν ἀνάλογο ἀφοῦ ὁ Βοημοῦνδος ἀπέτυχε νὰ καταλάβει τίς πόλεις τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας.

9. «Gaudens audace magis agmine quam numeroso» κατὰ τὴν ἐκφραση τοῦ Γουλιέλμου τῆς Ἀπουλίας, *Guillaume de Pouille, La geste de Robert Guiscard*, V, 24, δ.π., σ. 236.

10. *Bernhard Dentzer*, *Topographie der Feldzüge*, δ.π., σ. 112.

11. *Ἀννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε', 5,2, δ.π., σ. 23.

12. *Ἀννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε', 5,2, δ.π., σ. 23.

13. *Ἀννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε', 7,3, δ.π., σ. 31-32.

πού θά ἤθελαν νά μεταβοῦν στά σπίτια τους, θά τοὺς ἔστελνε χωρὶς κίνδυνο μέσω τῆς Οὐγγαρίας. Οἱ προτάσεις τοῦ Ἀλεξίου ἦταν ἐλκυστικές καὶ οἱ κόμητες ἄρχισαν, χωρὶς νά δείχνουν κατανόηση, νά ἀπαιτοῦν ἀσυναίσθητα τοὺς μισθοὺς γιὰ τὰ τέσσερα χρόνια πού πέρασαν. Ὁ Βοημοῦνδος ὅμως ὅλο καθυστεροῦσε, ἐπειδὴ δὲν εἶχε χρήματα καὶ τελικά, μὴ ἔχοντάς τί ἄλλο νά κάνει, ἄφησε τὸν Βρυέννιο νά φυλάγει τὴν Καστοριά καὶ τὸν Πέτρο τοῦ Ἀλίφα τοὺς Πολόβους, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἦρθε στὴν Αὐλῶνα¹⁴, ἀπὸ ὅπου ἔφυγε γιὰ τὴν Ἰταλία.

Ἀπὸ τὴν πιὸ πάνω διήγηση τῆς Ἄννας Κομνηνῆς φαίνεται ὅτι ὁ Βοημοῦνδος ἀπὸ τὰ Τρίκαλα ἦρθε στὴν Καστοριά, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ θέρους τοῦ 1083, καὶ ὅτι κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν κομήτων ἀναγκάστηκε νά διαιρέσει τὸ στρατεύμα του καὶ ὕστερα ἔφυγε γιὰ τὴν Ἰταλία.

Ὁ Γουλιέλμος τῆς Ἀπουλίας στὴν πολὺ σύντομη διήγησή του δὲν φαίνεται νά συμφωνεῖ μὲ τὴν Ἄννα καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Βοημοῦνδος ὕστερα ἀπὸ τὰ Τρίκαλα δὲν πῆγε ὁ ἴδιος στὴν Καστοριά ἀλλὰ χωρίζοντας τὸ στρατό του ἔφτασε στὴν Αὐλῶνα, γιὰ νά φροντίσει γιὰ τὴ διαβίωσή του, ἐνῶ ὁ Βρυέννιος ἔφτασε στὴν Καστοριά:

Milite diviso vitae Buamundus ad usus
Quaerit Ebellonae loca, Castoreaeque Brienus¹⁵.

Ἰκανοποιημένος ὁ Ἀλέξιος ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βοημοῦνδος ἔφυγε γιὰ τὴν Ἰταλία, ἄφησε στὴ Θεσσαλονίκη ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ στρατό του¹⁶ καὶ γύρισε νικητὴς στὴ βασιλίτσα τῶν πόλεων¹⁷, τὴν πόλιν πού ἔμεινε καὶ ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ ἱδρυτῆ τῆς Κωνσταντίνου¹⁸.

Στις ἀρχὲς τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1083 ὁ Ἀλέξιος ἔλαβε τὴν ἀπόφαση νά ἀνακαταλάβει τὴν Καστοριά. Ἡ θυγατέρα του Ἄννα Κομνηνὴ μᾶς πληροφορεῖ σχετικὰ: Ἐνῶ, ὅπως λέχτηκε πιὸ πάνω, ὁ Βρυέννιος κατεῖχε τὴν Καστοριά, ὁ αὐτοκράτορας φροντίζοντας νά τὸν διώξει ἀπὸ ἐκεῖ καὶ νά τὴν καταλάβει κάλεσε πάλι τοὺς ἄνδρες του σὰ ὅπλα καὶ ἀφοῦ ἐξόπλισε καλὰ ὅλους, γιὰ νά εἶναι ἱκανοὶ γιὰ ἐπιθέσεις κατὰ τῶν τειχῶν καὶ γιὰ πολεμικὲς συμπλοκὲς σὲ ἀνοιχτὸ πεδίο, πῆρε τὸ δρόμο πού ὀδηγοῦσε στὸ κάστρο (Καστοριά). Καὶ ἡ τοποθεσία εἶναι αὕτη. Ὑπάρχει μιὰ λίμνη, ἡ λίμνη τῆς Καστοριάς. Σ' αὕτη μπαίνει μιὰ ξηρὰ σὲ σχῆμα τραχήλου, πού στὸ ἄκρο τῆς ἀπλώνεται καὶ τελειώνει σὲ πετρώδη ὑψώματα. Γύρω στὸν τράχηλο εἶναι κτισμένοι πύργοι καὶ συνδετικὰ τεῖχη, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει σὰ κάστρα. Αὐτὸ λέγεται Καστοριά.

14. Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, Ε', 7, 4-5, ὁ.π., σ. 32.

15. Guillaume de Pouille, La geste de Robert Guiscard, V, 75-76, ὁ.π., σ. 240.

16. Guillaume de Pouille, La geste de Robert Guiscard, V, 77, ὁ.π., σ. 240.

17. Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, Ε', 7,5, ὁ.π., σ. 32.

18. Guillaume de Pouille, La geste de Robert Guiscard, V, 78-79, ὁ.π., σ. 240.

Ἐκεῖ σὰν πέτυχε ὁ βασιλιάς τὸν Βρυέννιο ἔκρινε σκόπιμο ὅτι ἔπρεπε νὰ προσβάλλει στὴν ἀρχὴ μὲ βλητικὲς μηχανὲς τοὺς πύργους καὶ τὰ τεῖχη πού τοὺς ἐνώνουν¹⁹. Ἐπειδὴ ἄλλιῶς δὲν ἦταν δυνατὸ στοὺς στρατιῶτες του νὰ πλησιάσουν τὰ τεῖχη παρὰ μόνον ἀπὸ κάποια θέση ἐξόρμησης, στὴν ἀρχὴ ἔκαμε ἓνα περιχαρᾶκωμένο στρατόπεδο καὶ ὕστερα ἔστησε πύργους ξύλινους, ἀφοῦ ἔδωσε τοὺς ἀρμούς τους μὲ σιδηρὲς ἐνώσεις καὶ ἔτσι, σὰν ἀπὸ κάποιο φρούριο, ἔδινε τὶς μάχες ἐναντίον τῶν Κελτῶν. Καὶ ἀφοῦ ἔστησε τὶς πολιορκητικὲς μηχανὲς καὶ τὰ πετροβόλα μηχανήματα ἀπέξω πολεμοῦσε ἀσταμάτητα νύχτα καὶ ἡμέρα καὶ κλόνισε γύρω γύρω τὸ τεῖχος. Μὰ οἱ μέσα στρατιῶτες ἀντιστέκονταν σθεναρότερα (δὲν ὑποχωροῦσαν μολονότι τὸ τεῖχος παρουσίαζε πολλὰς ρωγμὲς). Ἐπειδὴ ὁ βασιλιάς δὲν μποροῦσε ἀκόμα νὰ πετύχει τοὺς σκοποὺς του, παίρνει μιὰ τολμηρὴ μὰ συνετὴ ἀπόφαση, νὰ ἐπιτεθεῖ ἀπὸ δυὸ σημεῖα, ἀπὸ τὴν ξηρὰ καὶ τὴ λίμνη μὲ πλοῖα, ἀφοῦ ἐπανδρώσει αὐτὰ μὲ μερικοὺς γενναίους στρατιῶτες. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν εἶχε πλοῖα, φόρτωσε σὲ ἄμαξες μερικὰ πλοιάρια, πού τὰ ἔριξε στὴ λίμνη ἀπὸ ἓνα μικρὸ μῶλο.

Βλέποντας ὁ Ἀλέξιος ὅτι οἱ Λατίνοι πού ἀνέβαιναν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ἀνέβαιναν γρήγορα, ἐνῶ ὅσοι κατέβαιναν ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἔχαναν περισσότερο χρόνο, ἐπιβίβασε στὰ πλοιάρια τὸν Γεώργιο Παλαιολόγο μὲ ἄλκιμους πολεμιστὲς, διέταξε νὰ προσορμισθοῦν στοὺς πρόποδες τῶν ὑψωμάτων²⁰ καὶ ἔδωσε ἐντολή, ὅταν θὰ ἀντιλαμβανόταν τὸ σύνθημα πού τοῦ ἔδωσε, τότε νὰ καταλάβει ἀπὸ τὰ νῶτα τῶν Λατίνων τὸ λόφο καὶ νὰ μπεῖ ἀπὸ τὴν ἀκατοῦκτη καὶ πιδ εὐκολοπρόσβλητη πλευρά. Καὶ ὅταν θὰ ἔβλεπε τὸν αὐτοκράτορα νὰ ἔχει ἀρχίσει τὸν πόλεμο μὲ τοὺς Λατίνους ἀπὸ τὴν ξηρὰ, νὰ σπεύσει καὶ αὐτὸς τὸ συντομότερο, γιατί, ἐπειδὴ δὲν θὰμποροῦσαν νὰ πολεμήσουν καὶ πρὸς τὰ δύο μέτωπα, θὰ χαλάρωνε ἡ ἔνταση τῆς μάχης ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τότε ἀπὸ ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ μέρος θὰ αἰχμαλωτίζονταν. Ὁ μὲν Γεώργιος Παλαιολόγος, ὅταν πλησίασε στὶς ἀκτὲς τοῦ ὑψώματος, πού εἶπαμε παραπάνω, στεκόταν ὀπλισμένος, ἀφοῦ τοποθέτησε σκοπιὰ ψηλά, γιὰ νὰ περιμένει νὰ δεῖ τὸ σύνθημα πού τοῦ ἔδωσε ὁ βασιλιάς, καὶ παράγγειλε (τὴ σκοπιὰ), ὅταν θὰ ἔβλεπε αὐτὸ νὰ τὸν εἰδοποιήσει ἀμέσως. Καὶ τὴ χαραυγὴ πιά, βγάζοντας τὴν πολεμικὴ κραυγὴ, οἱ στρατιῶτες τοῦ αὐτοκράτορα ἄρχισαν μὲ γρηγοράδα ἀπὸ τὸ μέρος τῆς ξηρᾶς τὸν πόλεμο μὲ τοὺς Λατίνους. Καὶ ὁ φρουρὸς ἀφοῦ εἶδε τὸ γνωστὸ σύνθημα μὲ ἄλλο σύνθημα εἰδοποίησε τὸν Παλαιολόγο. Καὶ αὐτὸς ἀμέσως μὲ τοὺς δικούς του κατέλαβε γρήγορα τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου²¹

19. Λεῖψανα τῶν τειχῶν αὐτῶν σώζονται ἀκόμη. Μπροστὰ ἀπὸ τὰ τεῖχη αὐτά, ὅπου σήμερα εἶναι ὁ προσφυγικὸς συνοικισμὸς, παρατάχθηκε ὁ στρατὸς τοῦ Ἀλεξίου, *Ἰωάννου Π. Μπακάλη*, Τουριστικὸς ὁδηγὸς Καστορίας, δ.π., σ. 16.

20. Εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι τὰ πλοιάρια μὲ τοὺς ἄλκιμους ἄνδρες τοῦ Γεωργίου Παλαιολόγου προσορμίστηκαν στὸ μέρος ὅπου εὕρεται τὸ Μοναστήρι τῆς Μεσονησιώτισσας, ἡ σημερινὴ Μαυριώτισσα.

21. Ἡ κορυφὴ αὕτῃ τοῦ λόφου (ἡ ἀκρολοφία, ὅπως ἀναφέρει ἡ Ἄννα Κομνηνὴ) εἶναι

καὶ στεκόταν μὲ παρατεταγμένες τὶς δυνάμεις τοῦ σὲ συνασπισμὸ ἀσπίδων. Ὁ Βρυέννιος ὅμως βλέποντας τὴν πολιορκία καὶ τὸν Παλαιολόγο ἑτοιμοὺς νὰ ὀρμήσῃ ἐναντίον τοὺς καὶ πάλι δὲν ὑποχωροῦσε ἀλλὰ προέτρεπε τοὺς κόμητες πρὸς γενναῖα καὶ αὐτοὶ νὰ ἀντιστέκονται. Αὐτοὶ ὅμως συμπεριφερόμενοι θρασύτερα ἔλεγαν σ' αὐτόν. «Βλέπεις ὅτι τὸ ἓνα κακὸ ἔρχεται πάνω στὸ ἄλλο. Λοιπὸν ἐπιτρέπεται στὸν καθένα μας στὸ ἐξῆς νὰ διαπραγματευθεῖ τὴ σωτηρία τοῦ καὶ ἄλλοι μὲν νὰ πᾶν μὲ τὸν βασιλιά, ἄλλοι νὰ πάρουν τὸ δρόμο γιὰ τὴν πατρίδα τους». Καὶ ἀμέσως ἄρχισαν τὶς διαπραγματεύσεις καὶ ζήτησαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα νὰ στήσῃ μιὰ σημαία κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ μεγαλομάρτυρα Γεωργίου (γιατὶ κάποτε πρὸς τιμὴ αὐτοῦ τοῦ μάρτυρα κτίστηκε ἐκεῖ αὐτὸς ὁ ναός)²², ἄλλη δὲ σημαία πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Αὐλώνας, μὲ τὸ σκοπὸ «ὅσοι ἀπὸ μᾶς θέλουν νὰ ὑπηρετήσουν τὴ βασιλεία νὰ πᾶν στὴ σημαία ποὺ ὑψώθηκε στὸ ναὸ τοῦ μάρτυρα, ὅσοι δὲ (θέλουν) νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πατρίδα τους, νὰ προχωρήσουν πρὸς αὐτὴ ποὺ βλέπει πρὸς τὴν Αὐλὼνα».

Ἀφοῦ εἶπαν αὐτά, ἀμέσως πῆγαν στὸ βασιλιά. Ὁ δὲ Βρυέννιος, ποὺ ἦταν γενναῖος, δὲν ἤθελε πουθενὰ νὰ πάει, ὀρκιζόμενος δὲ ὅτι δὲν θὰ σηκώσει ποτὲ ἐναντίον τοῦ τὰ ὄπλα, ἀρκεῖ μόνο νὰ τοῦ δώσει ὅσους θὰ τοῦ ἐξασφάλιζαν τὴ σωτηρία τοῦ μέχρι τὰ σύνορα τοῦ ρωμαϊκοῦ βασιλείου, καὶ ἔτσι νὰ τὸν ἄφηναν νὰ πάει ἐλεύθερος στὴν πατρίδα τοῦ. Ὁ αὐτοκράτορας, ἀφοῦ ἀμέσως ἔκαμε δεκτὸ τὸ αἶτημά του, πῆρε τὸ δρόμο γιὰ τὸ Βυζάντιο νικητῆς ἐπιφανέστατος²³.

Στὰ τέλη Ὁκτωβρίου ἢ στὶς ἀρχὲς Νοεμβρίου τοῦ 1083 ἡ Καστοριά πέρασε στὰ χέρια τοῦ Ἀλεξίου²⁴. Τὴν 1 Δεκεμβρίου τοῦ 1083 ὁ αὐτοκράτο-

ἡ κορυφὴ ὅπου σώζονται ἀκόμη καὶ σήμερα τὰ εἱρεπία τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, Ἀρχιμανδρίτου Γερμανοῦ Χρηστίδου, Αἱ ἔκκλησίαι τῆς Καστοριάς, δ.π., σ. 391 καὶ Παντελῆ Τσαμίση, Ἡ Καστοριά, δ.π., σ. 23, 174. Πρβλ. Ἰωάννου Π. Μπακάλη, Τουριστικὴ Καστοριά, δ.π., σ. 6.

22. Ὁ Ναὸς αὐτὸς εὑρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς πόλης, ἔξω ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ τεῖχη, στὴ συνοικία Ἐλευσας, Ἀρχιμανδρίτου Γερμανοῦ Χρηστίδου, Αἱ ἔκκλησίαι τῆς Καστοριάς, δ.π., σ. 171. Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου, Ἡ Καστοριά, δ.π., σ. 51. Αναστασίου Κ. Ὁρλάνδου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς, δ.π., σ. 171-172. Παντελῆ Τσαμίση, Ἡ Καστοριά, δ.π., σ. 112-113, 180. Κωνσταντίνου Α. Πηχιῶν, Τουριστικὸς ὁδηγὸς Καστοριάς, δ.π., σ. 48. Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Καστοριά, Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, 7 (1965) 420-421. Ἀθανασίου Πασχάλη, Καστοριά, δ.π., σ. 52. Κάτιας Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Τὰ παλαιὰ ἐλληνικὰ βιβλία στὶς ἐκκλησίες τῆς Καστοριάς, Μακεδονικά, 20 (1980) 240, 249.

23. Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, ΣΤ', 1, 1-4, δ.π., σ. 41-43.

24. Πρβλ. Karl Schwartz, Die Feldzüge, δ.π., σ. 39. Ferdinand Chalandon, Essai, δ.π., σ. 91. Ἀρχιμανδρίτου Γερμανοῦ Χρηστίδου, Αἱ ἔκκλησίαι τῆς Καστοριάς, δ.π., σ. 26. Αναστασίου Κ. Ὁρλάνδου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς, δ.π., σ. 6. V. Grumel, L'affaire de Léon de Chalcédoine. Le décret ou «semeioma» D'Alexis 1er Comnène (1086), Échos d'Orient, 39 (1940-1942) 42. Pelopidas Stephanou, Le procès de Léon de Chalcédoine, Orientalia Christiana Periodica, 9 (1943) 42. Παντελῆ Τσαμίση, Ἡ Καστοριά, δ.π., σ. 22. Ἰωάννου Π. Μπακάλη, Τουριστικὸς ὁδηγὸς Καστοριάς, δ.π., σ. 16.

ρας ἐπανῆλθε στὴν Κωνσταντινούπολη²⁵.

Μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Καστοριᾶς καὶ τὴν ἐπανεκταξή της στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἢ καλύτερα μὲ τὴν ἀποβίβαση τῶν ἀλκίμων στρατιωτῶν τοῦ αὐτοκράτορα, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Γεώργιο Παλαιολόγο, στὸ μέρος ὅπου σήμερα εὑρίσκεται τὸ Μοναστήρι τῆς Μαυριώτισσας, συνδέθηκε ἡ ἱδρυση αὐτοῦ τοῦ Μοναστηριοῦ. Ὁ Μ. Λάσκαρις δέχεται ὅτι τὸ Μοναστήρι αὐτὸ κτίστηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο στὴ θέση ὅπου ἀποβιβάστηκε τὸ 1083, γιὰ νὰ ἀνακαταλάβει τὴν Καστοριά²⁶. Ὁ Λάσκαρις ἐπικαλεῖται, γιὰ τὴν πρὸ πάνω ἀποψή του, τὸν Henri Grégoire, χωρὶς ὅμως νὰ παραπέμπει σὲ κάποιον ἔργο του²⁷. Τὸν Λάσκαρι ἀκολουθεῖ ὁ Στυλιανὸς Πελεκανίδης²⁸ καὶ κάπως διαφοροποιημένα ὁ Νικόλαος Μουτσόπουλος πού ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: Εἶναι πιθανὸ ὅτι στὴν τοποθεσίᾳ πού ἀποβιβάστηκαν τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου μὲ τοὺς Νορμανδούς, ἢ στὴ θέση ἑνὸς παλαιότερου μοναστηριοῦ, ἀργότερα, ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος ὁ Α' ἔχτισε τὸ παλιὸ Καθολικὸ²⁹. Ἡ ἀποψη αὕτῃ τοῦ Μουτσοπούλου, ὅτι δηλ. στὴν τοποθεσίᾳ αὕτῃ ὑπῆρχε παλαιότερο Μοναστήρι, ἐνισχύεται ἀπὸ μιὰ ἐπιγραφή πού σώζεται σὲ

τοῦ ἴδιου, Καστοριά, δ.π., σ. 6· Γεωργίου Τ. Κόλια, Ἡ πρώτη κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἐπίθεσις τῆς λατινικῆς Δύσεως ἐναντίον τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς (1081-1085), Γενικὴ Στρατιωτικὴ Ἐπιθεώρησις, ἔτος Ζ', Ὀκτώβριος 1956, ἀριθμὸς 10, σ. 33· Κωνσταντίνου Α. Πηχιῶν, Τουριστικὸς ὁδηγὸς Καστορίας, δ.π., σ. 48· Νικ. Κ. Μουτσοπούλου, Καστοριά, Παναγία ἡ Μαυριώτισσα, Ἀθήνα 1967, σ. 44 (πρβλ. τοῦ ἴδιου, Καστοριά, δ.π., σ. 416)· Νομαρχίας Καστορίας, Τουριστικὸς ὁδηγός, δ.π., σ. 20, 58 καὶ P. Gautier, Le synode de Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique, Revue des Études Byzantines, 29 (1971) 280, ὕποσ. 1.

25. Ἀννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, ΣΤ', 8,1, δ.π., σ. 60.

26. M. Lascaris, Deux chartes de Jean Uroš, dernier Némánide (novembre 1372, indiction XI), Byzantion, 15-16-17 (1955-56-57) σ. 320· πρβλ. τοῦ ἴδιου, Le monastère de Mesonisiotissa à Kastoria et la famille serbe de Bagas, Actes du XII Congrès International des Études Byzantines, Ochride 1961 (résumés des communications), σ. 61.

27. Στις τρεῖς μελέτες Henri Grégoire, La chanson de Roland de l'an 1085 Baligant et Califerne au Pétymologie du mot «Californie», Académie royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques 5e série, 25 (1939) 211-273· Henri Grégoire et Raoul De Keyser, La Chanson de Roland et Byzance, ou de l'utilité du grec pour les romanistes, Byzantion, 14 (1939) 265-316· H. Grégoire, Encore la chanson de Roland et Byzance, Byzantion, 14 (1939) 689-691 (πρβλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Ι. Α. Φωκίτου, Νέα ἔρευνα περὶ τοῦ γαλλικοῦ ἐθνικοῦ ἔπους «La Chanson de Roland», Ἀθηνᾶ, τόμ. 50, 1940, σ. 145-174), πού σχετίζονται μὲ τίς ἐπιδρομὲς τῶν Νορμανδῶν στὴ Βαλκανικὴ, δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω αὐτὸ πού ὁ Λάσκαρις ἀποδίδει στὸν Grégoire.

28. Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, Χρονολογικὰ προβλήματα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας Μαυριώτισσας Καστοριᾶς, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1978, ἐν Ἀθῆναις 1980, σ. 159.

29. Νικ. Κ. Μουτσοπούλου, Καστοριά, Παναγία ἡ Μαυριώτισσα, δ.π., σ. 44.

τοιχογραφία (12ος αἰ.) τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παναγίας Μαυριώτισσας καὶ τῇ δημοσιεύει ὁ Θ. Παπαζῶτος. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Παπαζώτου τὸ Μοναστήρι αὐτὸ ιδρύθηκε τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ρωμανοῦ Δ' Διογένη (1068-1071), μὲ τὸν ὁποῖο σχετίζεται τὸ αὐτοδύναμο καὶ αὐτοδέσποτό του³⁰.

Ἡ ἀρχικὴ ἄποψη τοῦ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, ὅτι στὴν ἐξωτερικὴ τοιχογραφία στὸ νότιο τοῖχο τοῦ Νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μαυριώτισσας, ποὺ διασώζει τοιχογραφίες ἀναγόμενες στὸν 11ο καὶ 12ο αἰώνα³¹, παριστάνεται ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς (1081-1118) μὲ τὸ γιό του καὶ διάδοχό του αὐτοκράτορα Ἰωάννη Β' (1118-1143)³² ἐγκαταλείφθηκε νωρίς. Πρῶτα ὁ Νικόλαος Μουτσόπουλος διατύπωσε τὴ γνώμη, ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγο καὶ τὸν ἀδελφὸ του μέγα δομέστικο καὶ ἀργότερα σεβαστοκράτορα καὶ δεσπότη Ἰωάννη Παλαιολόγο³³, καὶ ὕστερα ὁ ἴδιος ὁ Στυλιανὸς Πελεκανίδης δέχτηκε ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς πρῶτους αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων³⁴.

Συμπερασματικὰ θὰ μπορούσε νὰ δεχθεῖ κανεὶς ὅτι στὸ χῶρο, ὅπου ἀποβιβάστηκαν οἱ ἄνδρες τοῦ Γεωργίου Παλαιολόγου, προϋπῆρχε λατρευτικὸς οἶκος μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἦταν δυνατό νὰ εἶχε κάποιο δεσμό ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Κομνηνός, ἂν γινόταν δεκτὴ ἡ ἐσφαλμένη ἄποψη ὅτι ἡ παράσταση μὲ τὰ δύο αὐτοκρατορικὰ πρόσωπα συνδέεται μὲ τὸν ἴδιο. Αὐτὸ ὅμως δὲν συμβαίνει. Ἐτσι ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ συνδέσουμε τὴν παρουσία τοῦ Ἀλεξίου στὴν Καστοριά καὶ τὴν νίκη του ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν μὲ κάποιο Ναό, αὐτὸς θὰ ἦταν ὁ Ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, στὸν ὁποῖο συγκεντρώθηκαν ὅσοι ἀπὸ τοὺς Νορμανδούς θέλησαν νὰ ὑπηρετήσουν στὸ βυζαντινὸ στρατό. Ἀλλωστε μὲ τὸ Ναὸ αὐτὸ συνδέεται ὅπωςδὴποτε ὁ Ἀλέξιος, τὸ Ναὸ αὐτὸ μνημονεύει ἡ θυγατέρα του Ἄννα Κομνηνὴ, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἴδια ἱστορικὸς οὔτε νύξη κάμει γιὰ τὴν Μαυριώτισσα³⁵. Ὁ Ἀλέξιος, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὴ διήγηση τῆς Ἄν-

30. Θ. Παπαζώτου, Χριστιανικὲς ἐπιγραφὲς Μακεδονίας, Μακεδονικά, 21 (1981) 402-403. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ ἰδὲς καὶ Νικ. Κ. Μουτσοπούλου, Καστοριά, Παναγία ἡ Μαυριώτισσα, ὅ.π., σ. 43.

31. Stylianos Pelekanidis, Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines, Ochride 10-16 Septembre 1961, τόμ. I, Beograd 1963, σ. 351-355.

32. Στυλιανοῦ Πελεκανίδου, Καστορία I. Βυζαντινὰ τοιχογραφία. Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 17 καὶ σ. 28 πίνακας 8. Πρβλ. καὶ Νομαρχίας Καστορίας, Τουριστικὸς ὁδηγός, ὅ.π., σ. 57, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὰ δύο αὐτοκρατορικὰ ὁλόσωμα πορτραῖτα συνδέονται ὅπωςδὴποτε μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια τῶν Κομνηνῶν.

33. Νικ. Κ. Μουτσοπούλου, Καστοριά, Παναγία ἡ Μαυριώτισσα, ὅ.π., σ. 25 (ἀριθμ. 49), σ. 34, σ. 62 (ἀριθμ. 37).

34. Στυλιανοῦ Πελεκανίδου, Χρονολογικὰ προβλήματα, ὅ.π., σ. 147.

35. Γιὰ τὴν Παναγία τῇ Μαυριώτισσα ἰδὲς ἀκόμη Παντελὴ Τσαμίση, Ἡ Καστορία, ὅ.π., σ. 148-152· Κωνσταντίνου Α. Πηχιῶν, Τουριστικὸς ὁδηγὸς Καστορίας, ὅ.π., σ. 45-

νας, δὲν φαίνεται νὰ πῆγε στὴ Μαυριώτισσα, γιατί ἂν πῆγαινε, ὕστερα ἀπὸ τὴ συνθηκολόγηση τῶν Νορμανδῶν, νομίζω ὅτι δὲν θὰ ἀπόφευγε νὰ τὸ τονίσει ἢ κόρη του.

Προσθήκη

Βρισκόταν στὸ τελευταῖο σχεδὸν στάδιο ἡ ἐκτύπωση τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ, ὅταν κυκλοφόρησε ἡ ἐργασία τῶν † Στυλιανοῦ Πελεκανίδη - Μανόλη Χατζηδάκη, Καστοριά, Ἀθήνα 1984, στὴν ὁποία γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὴ Μαυριώτισσα, σ. 66 ἐξ.

Στὴν ἐργασία αὐτὴ ὁ Στυλιανὸς Πελεκανίδης (σ. 72-73) ἀναφέρει ὅτι θεωρεῖ πρᾶγμα πολὺ πιθανὸ νὰ ταυτίζονται ὀρθὰ οἱ δυὸ μορφές τῶν βασιλέων τῆς τοιχογραφίας τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Νάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μαυριώτισσας μὲ τὸν Μιχαὴλ Η' τὸν Παλαιολόγο καὶ τὸν ἀδελφὸ του μέγα δομέστικο Ἰωάννη Παλαιολόγο, ὅποτε ἡ τοιχογραφία αὐτὴ, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες τοῦ ζωγράφου Γ, πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν μεταξὺ τοῦ 1259 καὶ 1264· πρβλ. καὶ Μανόλη Χατζηδάκη, σ. 81, καθὼς καὶ σ. 83. Ὁ Μανόλης Χατζηδάκης (σ. 81) ἀναφέρει ἀκόμη ὅτι ὁ Ναὸς κτίστηκε περὶ τὸ 1000 (μὲ ἐρωτηματικόν). Στὴν ἴδια ἐργασία ἀναγράφεται καὶ τὸ ἄρθρο τῆς Ann Wharton-Epstein, *Middle Byzantine Churches of Kastoria*, *The Art Bulletin*, τόμ. LXII, June 1980, σ. 190-197, στὸ ὁποῖο γίνεται ἰδιαιτέρος λόγος (σ. 202-207) γιὰ τὴ Μαυριώτισσα.

46· Νομαρχίας Καστορίας, Τουριστικὸς ὁδηγὸς Καστορίας, δ.π., σ. 125· *Tatiana Malmquist*, *Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria*. *Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitzi*, Uppsala 1979, σ. 127-128· *Γεωργίου Γούναρη*, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη Θεολόγου τῆς Μαυριώτισσας στὴν Καστοριά*, *Μακεδονικά*, 21 (1981) 1-75.

ΠΑΠ(Π)ΙΑΣ: ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ;

Δ. Ζ. ΝΙΚΗΤΑΣ/Θεσσαλονίκη

Ἡ ἀπασχόλησή μου μὲ τὸ λομβαρδὸ λεξικογράφο Παπία (11. αἰ. μ.Χ.) καὶ μὲ τὴ μνεία του ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ λόγιον Μανουήλ ἢ Μάξιμο Ὀλόβωλο (13. αἰ. μ.Χ.) μὲ ὁδήγησε σὲ ὀρισμένα χωρία ἄλλων βυζαντινῶν συγγραφέων, ὅπου μνημονεύεται ἐπίσης τὸ ὄνομα Παπίας (ἢ Παπτίας). Τὰ παραθέτω (οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου):

1. Ἀωνύμον, Παραστάσεις σύντομοι χρονικαί, 44 καὶ 44a (ἐκδ. *Th. Preger*, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, τ. I, Λειψία 1901, σ. 51):

«Παπία.

44. Ἐν τῷ λεγομένῳ Στατῆρι, ὅπερ λέγεται Μόλιον, ἄλωπὸν εἶναι ἐκ μαρμάρου Πηγανουσίου εἰς μῆκος ὀργυιάς ε', πλάτος δὲ ὀργυιάς δύο ἡμισυ, πρὸς νότον ἐν τοῖς ἀνακτορικαῖς οἰκοῖς, πρὸς δὲ βορρᾶν πρὸς τὸν παλαιὸν νεῶν· ὅπερ ἐν τῷ στήθει ἔγραφεν δι' ἐμπλαστῶν χρυσέων καὶ ἀργυρέων γραμμάτων Ἀφροδίτῃ Σελήνῃ· ἐδόθη Πέρσαις εἰς πάκτον ἐπὶ Ἀναστασίου βασιλέως ἀντὶ σταθμῶν χιλίων χρυσοῦ.

44a. Καὶ τοῦτο δὲ ὁ αὐτὸς Παπίας ἐδίδαξεν ἐκ τῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων, ὅτι αἱ γοργοειδεῖς [† δεματερίδε γυναικοειδεῖς] κεφαλαὶ ἐν τῇ Χαλκῇ πύλῃ, πρὸς μὲν τὸ πρόσθεν περιπατοῦντι εὐωνύμως πρὸς δὲ τὸ ὀπισθεν δεξιῶς, τῆς Ἀρτέμιδος θεᾶς ἐκ τοῦ ναοῦ Ἐφεσίων ἤκασιν <ὀκτώ>».

2. Ἰωάννου Ἀντιοχέως, Ἱστορία Χρονική, ἀπ. 2 § 1 (ἀπὸ τὸν codex Parisinus 1630, f. 234, βλ. *C. Müller*, FHG, τ. 4, σ. 540, fr. 2 § 1): «Ἀπὸ τῆς ἐκθέσεως Ἰωάννου Ἀντιοχέως τῆς περὶ χρόνων καὶ κτίσεως κόσμου ποιηθείσης, ὡς φησιν, ἀπὸ βίβλων Μωσέως, Ἀφρικανοῦ, Εὐσεβίου, Παπίου, Διδύμου καὶ ἐτέρων».

3. Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, 1.1 (PG 145, 605 C-D): «ἐκ τῶν Φίλωνός τε καὶ Ἰωσήπου, Κλήμεντός τε τοῦ Στρωματέως καὶ Ἠγησίππου, Ἱππολύτου τε καὶ Παπία καὶ τῶν καθεζῆς ἱερῶν διδασκάλων τὴν ἱστορίαν ἐρανισάμενος».

Τὸ ἔργο ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι παρμένο τὸ πρῶτο παράθεμα χρονολογεῖται

στὸν 8. ἢ 9. αἰ.¹. Ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχεὺς ἐζήσῃ τὸν 7. αἰ.², ἀλλὰ σύμφωνα μετὰ τὴν γνώμην ὀρισμένων ἐρευνητῶν, ποὺ θεωρεῖται πολὺ βásiμη³, τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ δεύτερο παράθεμα εἶναι ψευδεπίγραφο· παρὰ τὸ γεγονός ὅτι μνημονεύει ρητὰ τὸν Ἰωάννη Ἀντιοχέα, πρέπει στὴν πραγματικότητα νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Ἰωάννη Μαλάλα (6. αἰ.⁴). Ὁ Νικηφόρος Κάλλιτος Ξανθόπουλος ἐξάλλου, ἀπὸ τὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ ὁποῦ προέρχεται τὸ τρίτο παράθεμα, γράφει τὸ 14. αἰ.⁵. Οἱ *Παραστάσεις σύντομοι χρονικαὶ* εἶναι ἓνα ἔργο ἱστοριογραφικοῦ χαρακτήρα, ἐνῶ τὰ δύο ἄλλα ἔργα εἶναι καθαρά ἱστορικά.

Ὁ Lambecius⁶ ταυτίζει τὸν Παπία-πηγὴ τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ πρῶτο παράθεμα μετὰ τὸν Παπία ποὺ μνημονεύει ὡς πηγὴ τοῦ ὁ Ξανθόπουλος στὸ τρίτο παράθεμα: «Papiae historici meminit Nicephorus Callistus 1.1». Κατὰ τὸν C. Müller⁷ ὁ Παπίας ποὺ ἀναφέρεται στὸ δεύτερο παράθεμα ὡς πηγὴ τοῦ Ἰωάννη Ἀντιοχέα εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μετὰ τὸν Παπία-πηγὴ τοῦ ἔργου *Παραστάσεις σύντομοι χρονικαὶ*: «Idem haud dubie est Papias (vel Pappias) ex quo multa habent Anonymi Παρατάξεις (sic!) σύντομοι χρονικαὶ ad calcem Georgii Godini De antiqu. Const. p. 175 sqq. ed. Bonn. 1843».

Εἶναι σχεδὸν φανερὸ ὅτι ὁ Παπίας ποὺ ἀναφέρουν ὡς πηγὴ τοὺς ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχεὺς καὶ ὁ Νικηφόρος Κάλλιτος Ξανθόπουλος εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο, γιὰ καὶ στίς δύο περιπτώσεις ἐντάσσεται σὲ μιὰ σειρά «ιερῶν διδασκάλων», συγγραφέων ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν ἔργων. Πιὸ δύσκολο εἶναι νὰ ταυτιστεῖ ἡ κοινὴ αὐτὴ πηγὴ τοῦ Ἰωάννη Ἀντιοχέα καὶ τοῦ Νικηφόρου Καλλίτου Ξανοπούλου μετὰ τὸν Παπία ποὺ ἀναφέρουν οἱ *Παραστάσεις σύντομοι χρονικαὶ*⁸· οἱ πληροφορίες ποὺ ἀντλεῖ τὸ τελευταῖο ἔργο ἀπὸ τὸν Παπία εἶναι περισ-

1. Βλ. J. Karayannopoulos - G. Weiss, Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa, Bd. 14), Wiesbaden 1982, σ. 321 ἐξ.

2. Βλ. J. Karayannopoulos - G. Weiss, ὁ.π., σ. 306.

3. Βλ. J. A. Cramer, Anecdota Graeca, τ. II, Hildesheim 1967 (repr. Nachdr. d. Ausgabe Oxford 1839), σ. 379 ὑποσ. 75· G. Sotiriadis, «Zur Kritik des Johannes von Antiochia», Jahrbücher für Class. Philologie, Supplementbd. 16, Leipzig 1888, σ. 90· E. Patzig, Johannes Antiochenus und Johannes Malalas (Progr. Thomaschule), Leipzig 1892, σ. 3.

4. Βλ. J. Karayannopoulos - G. Weiss, ὁ.π., σ. 281.

5. Βλ. J. Karayannopoulos - G. Weiss, ὁ.π., σ. 69.

6. Στοῦ I. Bekker, G. Codini excerpta de antiquitatibus, Bonnae 1843, σ. 175.

7. Βλ. FHG, τ. 4, σ. 540, σημ. στὸ fr. 2 § 1.

8. Μολοντί ὁ ἐμφατικὸς τρόπος τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Παπία ὡς πηγῆς στὴν ἀρχὴ τοῦ παραθέματος ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ δημιουργεῖ μιὰν ἀσάφεια ὅσον ἀφορᾷ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο λήγει ἡ παράθεση πληροφοριῶν ἀπὸ τὴν πηγὴ αὐτὴ, εἶναι ὥστόσο βέβαιον ὅτι τοὺς ἀναφέρονται στίς παραγράφους 44 καὶ 44a προέρχονται ἀπὸ τὸν Παπία.

σότερο ἀρχαιολογικῆς παρὰ ἱστορικῆς φύσης: ἀναφέρονται σὲ δύο μνημεῖα, α. ἐνὸς «ἄλωπου ἐκ μαρμάρου Πηγανουσίου», ποῦ ἔφερε στὸ στῆθος τὴν ἐπιγραφή «Ἀφροδίτη Σελήνη» καὶ ποῦ «ἐδόθη Πέρσαις εἰς πάκτον ἐπὶ Ἀναστασίου βασιλέως» καὶ β. ὁκτῶ «γοργονοειδῶν κεφαλῶν», ποῦ προέρχονταν ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Ἐφέσου⁹. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ, μὲ βάση τὸν ἱστορικὸ συσχετισμὸ ποῦ παρέχει, σὲ χρόνῳ παλαιότερο ἀπὸ τὸ 506 μ.Χ. (συνθήκη Ἀναστασίου Α' μὲ τοὺς Πέρσες)¹⁰. Τὸ ἔτος 506 μ.Χ. ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ ἓναν «terminus post quem» γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ Παπία-πηγῆς αὐτοῦ τοῦ παραθέματος. Στὸ ἐρώτημα ἐξάλλου κατὰ πόσον ἓνας συγγραφέας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας θὰ μπορούσε νὰ περιέχει στὸ ἔργο του καὶ ἀπλὲς ἀναφορὲς ἢ ἀκόμη καὶ περιγραφὲς ἔργων τέχνης δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀπαντήσει κανεὶς ἀρνητικὰ¹¹. Ἔτσι εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ στὰ τρία παραθέματα πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο συγγραφέα.

Ἐπειδὴ τὰ ἔργα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται τὰ δύο πρῶτα χρόνια ἀνήκουν στοὺς 6. καὶ 8/9. αἰ., πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ πηγὴ τους ἀρχαιότερη. Τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ δύο εἶναι τὸ ἔργο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ δεύτερο παράθεμα: εἴτε πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Μαλάλα εἴτε γιὰ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ἀντιοχέα βρισκόμαστε στὸ τέλος τοῦ 6. ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ 7. αἰ.¹². Αὐτὰ τὰ χρόνια ἀποτελοῦν καὶ τὸν «terminus ante quem» τοῦ χρόνου συγγραφῆς τοῦ ἔργου τοῦ Παπία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐφόσον ὁ Παπίας ποῦ μνημονεῖ ὁ Ξανθόπουλος ταυτίζεται μὲ τὸν Παπία-πηγὴ τοῦ Ἀωνόμου καὶ τοῦ Ἰωάννη Ἀντιοχέα, τὸ ἔργο του σωζόταν μέχρι τὸ 14. αἰ., ὁπότε τὸ χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τοῦ ὁ Ξανθόπουλος.

Ὡστόσο δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλες πηγὲς βυζαντινὸς συγγραφέας ἱστορικὸ ἔργου μὲ τὸ ὄνομα Παπίας. Ὁ «παρὰ (ἡ: περὶ) λατίνοις ἱστορικοῦς»

9. Προφανῶς γι' αὐτὸ τὸ λόγο θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς J. Karayannopoulos - G. Weiss (δ.π., σ. 639, s.v. Papias) ὁ Παπίας-πηγὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου ὡς συγγραφέας ἐνὸς ἔργου σχετικοῦ μὲ οἰκοδομήματα.

10. Βλ. I. E. Καραγιαννοπούλου, Ἱστορία Βυζαντινοῦ κράτους, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1978, σ. 340. Γιὰ τὰ Γοργόνια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Ἐφεσο βλ. Θ. I. Καράγιωργα, Γοργεῖν κεφαλὴ (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀρ. 69), Ἀθήνα 1970, σ. 114 ἐξ. 119.

11. Ἔτσι στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου βρίσκει κανεὶς ἀναλυτικὲς περιγραφὲς ἔργων τέχνης (π.χ. VII, XIII 2.4: περιγραφὴ χάλκινου ἀγάλματος γυναικίως, IX, IX 10-11: περιγραφὴ τοῦ λαβάρου τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, X, IV 37-45 καὶ 63-66: περιγραφὲς κτηρίων) καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπλὲς ἀναφορὲς (π.χ. X, IV 16: ἀναφορὰ στὴ λῶν μὲ ἐπιγραφὲς «βασιλικοῖς χαρακτηρσι»).

12. Ὁ χρόνος συγγραφῆς τῆς Χρονογραφίας τοῦ Μαλάλα τοποθετεῖται γύρω στὸ 570 μ.Χ., ἐνῶ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Ἀντιοχέα ἀμέσως μετὰ τὸ 610 μ.Χ. (Βλ. H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, 1. Bd., München 1978, σ. 320 καὶ K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897², σ. 334).

Παπίας πού ἀναφέρει ὁ Ὀλόβωλος¹³ εἶναι ὁ λομβαρδὸς λεξικογράφος τοῦ 11. αἰ. μ.Χ. Ὁ Μάξιμος Πλανούδης ἀναφέρει¹⁴ τὸν ὄρο «π α π ί α ς» ὡς ἀξίωμα τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Γιὰ τὸν Παπία Ἱεραπόλεως δὲν γίνεται λόγος, πρῶτα-πρῶτα γιατί με τὸ ἔργο του *Λογίων Κυριακῶν ἐξηγήσεις*¹⁵ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπῆρξε πηγή τῶν παραπάνω συγγραφέων, οὔτε μαρτυρεῖται νὰ ἔγραψε ἔργο ἱστορικοῦ περιεχομένου, ἔπειτα γιατί δὲ συμφωνεῖ με τὸν «terminus post quem» (506 μ.Χ.) πού ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω.

Συνοψίζουμε:

1. Μὲ τὸ ὄνομα Παπ(π)ίας πού μνημονεύεται στὰ τρία παραπάνω ἀποσπάσματα ἐννοεῖται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ ἴδιος «ιερός διδάσκαλος», συγγραφέας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργο παρεῖχε ἐπίσης καὶ πληροφορίες σχετικὲς μὲ μνημεῖα. 2. Ὁ συγγραφέας αὐτὸς εἶναι ἄγνωστος ἀπὸ ἄλλες πηγές καὶ φυσικὰ ἀγνοοῦμε καὶ τὸν ἀκριβή τίτλο τοῦ ἔργου του. 3. Τὰ κείμενα πού τὸν μνημονεύουν παρέχουν καὶ τὸν «terminus post quem» καθὼς καὶ τὸν «terminus ante quem» τοῦ χρόνου συγγραφῆς τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του: εἶναι τὰ χρόνια 506 μ.Χ. - τέλος 6. αἰ./ἀρχὴ 7. αἰ. μ.Χ. 4. Τὸ ἔργο του πρέπει νὰ σωζόταν μέχρι τὰ χρόνια τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου (14. αἰ.).

13. Βλ. Δ. Νικήτα, «Παπίας-Ὀλόβωλος», Βυζαντιακά 1 (1981), σ. 62.

14. Βλ. Μ. Treu, *Maximi monachi Planudis epistulae*, Breslau 1890, σ. 40 (ἐπ. 24), 199-214.

15. Βλ. R. Altaner - A. Stuiber, *Patrologie*, Freiburg 1978*, σ. 52 ἐξ.

TEXTKRITISCHE BEMERKUNGEN ZU DREI
BYZANTINISCHEN GEDICHTEN

CHRISTOS THEODORIDIS / Θεσσαλονίκη

1. Zum Gedicht *Τίνας λόγους εἶπε Λέων ὁ βασιλεὺς τελευτῶν* V. 6

In der verdienstvollen Ausgabe der Gedichte auf den Tod der Kaiser Leon VI und Konstantin VII Porphyrogennetos aus dem Codex Matritensis des Skylitzes (Biblioteca Nacional, Vit. 26-2) hat Ihor Ševčenko die zweite Strophe des Gedichtes *Τίνας λόγους εἶπε Λέων ὁ βασιλεὺς τελευτῶν* folgendermaßen herausgegeben¹.

εἶ τι καὶ πταίσας ἔδοξα, μηδενὸς μνήμην λάβης·
οὐ γὰρ παντὶ τῷ λέγοντι εἰς μάτην συνηπείχθην.

Im Apparatus criticus zum V. 6 wird der handschriftliche Befund «*συνηπείχθην*] *συνηπήχθην* M: *an συνηπήχθην scribendum?*» verzeichnet, dem im Kommentar auf S. 200 eine Erläuterung gewidmet ist: «The words 'was I prompted' of my translation presuppose that the normalized spelling of the *συνηπήχθην* offered by the manuscript should be *συνηπείχθην*, the aorist of *συνεπείγομαι*, 'to be urged on'. Cf. the letter of Patriarch Athanasius I to Andronicus II, *Vaticanus Gr.* 2219, fol. 52^v: εἴ πως ... πρὸς ἀληθῆ μετάνοιαν ἐπειχθείμεν, 'so that we may hasten to true repentance'. It is possible, however, to normalise the verb into *συνυπήχθην*, the aorist of *συνυπάγομαι* 'to be brought under the power of'; if so, the lines might read:

For not by each malicious tongue's
words was I overpowered».

Da jedoch die Anspielungen auf Ausdrücke der Heiligen Schriften eine wichtige Rolle in diesen Gedichten spielen, ist es wahrscheinlich, daß dem Autor (nach Ševčenko S. 224 Symeon Metaphrastes) auch hier eine bekannte Ausdrucksweise aus diesem Bereich vorschwebte. Drei Stellen aus dem Neuen Testament legen es nahe, daß hier das vom Autor geschriebene Verb *συναπήχθην* (Aorist von *συναπάγομαι*) sein dürfte. Die Stellen sind Ep. Gal. 2, 13 ὥστε καὶ Βαρνάβας σ υ ν α π ῆ χ θ η

1. Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Skylitzes, DOP 23-24, 1969-70, 196. Vgl. auch die Tafel Nr. 3 des Matritensis fol. 116^v.

αὐτῶν τῇ ὑποκρίσει. 2. Ep. Petri 3,17 φυλάσσεσθε ἵνα μὴ τῇ τῶν ἀθέσμων πλάνῃ συναπαχθέντες ἐκπέσῃτε τοῦ ἰδίου στήριγμοῦ und Ep. Rom. 12,16 μὴ τὰ ὑψηλὰ φρονοῦντες, ἀλλὰ τοῖς ταπεινοῖς συναπαγόμενοι². Durch die neue Lesung οὐ γὰρ παντὶ τῷ λέγοντι εἰς μάτην συναπήχθην wird der Vers erst verständlich. Der Autor legt dem Kaiser in den Mund das Geständnis, daß er nicht von eitel (oder töricht) redenden Menschen zum Bösen verleitet oder mit hingerissen wurde.

2. Zur Messe des Bartlosen (Spanos) D 582 Eideneier

Zum Abschnitt des Gedichtes auf den Bartlosen D 581-582 εἰς δὲ τὰ ἑκατὸν κεντηνάρια τὰ τῶν γενεῶν μας ἀποκτενίδια ἀπορῶ καὶ ἐξίσταμαι καὶ τὸν νοῦν καταπλήττομαι bemerkt H. Eideneier in seinem Kommentar³: «Daß ein rhetorisch durchstilisiertes Original und nicht etwa eine volkstümliche und volkssprachliche Fassung das Original unseres Textes war, beweisen solche Phrasen wie D 582 ἀπορῶ καὶ ἐξίσταμαι καὶ τὸν νοῦν καταπλήττομαι, was sowohl in A 197f. als auch in B 24 im Wortlaut erhalten ist, obwohl große Teile des Kontexts verstümmelt sind».

Ob es ein in der Reinsprache geschriebenes Original der Messe des Bartlosen gegeben hat oder nicht, ist eine Frage, die von zuständigeren zu untersuchen und zu lösen wäre. Was jedoch die Wendung ἀπορῶ καὶ ἐξίσταμαι καὶ τὸν νοῦν καταπλήττομαι betrifft, so habe ich festgestellt, daß sie aus einem dem Patriarchen Sophronios⁴ zugeschriebenen

2. Die Stelle Ep. Rom. 12,16 wurde von Kosmas von Jerusalem im Kanon auf den Karmontag, Ode 9, dritte Strophe V. 4 nachgeahmt (PG 98, 473A = *Christ-Paranikas*, Anthologia Graeca carminum christianorum, Leipzig 1871, p. 188): Μὴ φροεῖτε ὑψηλὰ, ἀλλὰ συναπαχθέντες τοῖς ταπεινοῖς. - Aus einem anderen Kanon des Kosmas von Jerusalem wird die Verbesserung von Professor Ševčenko zum Gedicht des Symeon auf den Tod des Kaisers Konstantin VII Porphyrogennetos V. 37 μέμνησο τοῦ γεννητόρος τὸν πρὸς σὲ πόθον οἷδας (οἷδα die Hs.) bestätigt: Kanon auf das Epiphaniafest, Ode 9 V. 8 (PG 98, 469D = *Christ-Paranikas*, Anthologia Graeca carminum christianorum p. 172) ὁμῶς ἀγαθὴ ὑπάρχουσα τὴν πίστιν δέχου· καὶ γὰρ τὸν πόθον οἷδας τὸν ἔνθεον ἡμῶν κτλ. Zur Akzentuierung des Verses IV 37 des Symeon vgl. A. Kambylis, Zum Gedicht auf den Tod des Kaisers Konstantin VII. Porphyrogennetos im Skylitzes Matritensis, Byz. Zeitschrift 72, 1979, 305 mit Anm. 46. - Hier noch eine paläographische Einzelheit: Zum Gedicht III 23 ἦθος σεμνὸν ἐδίδασκες τῷ ταπεινῷ σου ἔθει bietet die Hs. (Tafel 4, linker Rand, Zeile 21) nicht ἔθει, sondern ἦθει (ganz eindeutig zu lesen).

3. Spanos. Eine byzantinische Satire in der Form einer Parodie. Einleitung, kritischer Text, Kommentar und Glossar besorgt von H. Eideneier. [Supplementa Byzantina. Texte und Untersuchungen, 5], Berlin-New York 1977, 194.

4. Über den Patriarchen von Jerusalem Sophronios s. K. Krumbacher, Geschich-

Gedicht auf die Geburt Christi wörtlich übernommen worden ist (PG 87³, 4005B = *Christ - Paranikas*, *Anthologia Graeca carminum christianorum* p. 97)⁵:

Τάδε λέγει Ἰωσήφ πρὸς τὴν παρθένον.
 Μαρία, τί τὸ δρᾶμα τοῦτο,
 ὃ ἐν σοὶ τεθέσται;
 ἀπορῶ καὶ ἐξίσταμαι
 καὶ τὸν νοῦν καταπλήττομαι.
 Λάθρα τοίνυν ἀπ' ἐμοῦ κτλ.

Durch diese Feststellung ist das Original der fraglichen Passage der Messe des Bartlosen ermittelt worden. Der erste Teil des Zitates ἀπορῶ καὶ ἐξίσταμαι kehrt auch in einem anderen Gedicht auf die Gottesmutter in der Parakletike wieder (editio M. Saliveros, Athen 1926, 107a = *Christ - Paranikas*, *Anthologia Graeca carminum christianorum* p. 56, V. 4-5):

ποῖόν σοι ἐγκώμιον προσαγάγω ἐπάξιον;
 τί δὲ ὀνομάσω σε; ἀπορῶ καὶ ἐξίσταμαι.

3. Zum Akathistos Hymnus, Strophe Y 3 (20,3)

K. Trypanis hat die zwanzigste Strophe des Akathistos Hymnus in seiner Ausgabe «Fourteen early Byzantine Cantica»⁶ folgendermaßen herausgegeben:

Ὕμνος ἅπας ἡτιᾶται συνεκτείνεσθαι σπεύδων
 τῷ πλήθει τῶν πολλῶν οἰκιτιμῶν σου
 3 ἱσαριθμούς ψαλμούς καὶ ᾠδὰς
 ἂν προσφέρωμέν σοι, βασιλεῦ ἅγιε,
 οὐδὲν τελοῦμεν ἄξιον, ὃν δέδωκας τοῖς σοὶ βοῶσιν
 | : «Ἀλληλούϊα»: |

Der V. 3 wird in den von Trypanis herangezogenen Handschriften, von einer ganz unwesentlichen Variante der Hs. G (= Sinaiticus 925,

te der byzantinischen Litteratur, München ²1897, 672. 673 und H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 434-435.

5. Anonym findet sich das Gedicht auch in den Menäen zum 24. Dezember (editio Veneta IV p. 183a = editio Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Athen 1962, p. 190b).

6. Fourteen early Byzantine Cantica. [Wiener byzantinische Studien, 5], Wien 1968, 38.

s. X) abgesehen, in der oben angegebenen Form überliefert. Die Fassung *ισαρίθμους ψαλμούς καὶ ᾠδὰς* wurde auch von J. Grosdidier de Matons in einer sachkundigen Besprechung der Ausgabe von Trypanis befürwortet⁷.

Trotz der einheitlichen Überlieferung kann diese Fassung schwerlich richtig sein. Dieser Vers wird in den liturgischen Büchern in der Form *ισαρίθμους γὰρ τῇ ψάμμῳ ᾠδὰς* überliefert⁸, die vor der von Trypanis aufgenommenen entschieden den Vorzug verdient. Das Adjektiv *ισάριθμος*, verbunden mit den Wörtern *ψάμμος* oder *ἄστρα*, eignet sich vorzüglich dazu, die unzählige Menge auszudrücken, was der noch unbekannte Dichter im Hinblick auf die vorhergehende Wendung *τῷ πλήθει τῶν πολλῶν οἰκτιρμῶν σου* beabsichtigt haben dürfte. Man vergleiche Plat. Tim. 41d *συστήσας δὲ τὸ πᾶν διεῖλεν ψυχὰς ἰσαρίθμους τοῖς ἄστροις* und Pind. Ol. 2,98 *ἐπεὶ ψάμμος ἀριθμὸν περιπέφευγεν*⁹. Durch die Lesung *ισαρίθμους γὰρ τῇ*¹⁰ *ψάμμῳ ᾠδὰς* wird die Übereinstimmung dieses Verses mit V. 2 *τῷ πλήθει τῶν πολλῶν οἰκτιρμῶν σου* wiederhergestellt. Die Entstehung des Fehlers *ψαλμούς* statt *ψάμμῳ* in den Handschriften wurde wohl durch den gleichen Anfang der beiden Wörter (*ὁμοιόαρκτον*) begünstigt.

7. Journ. Hell. Stud. 90, 1970, 223.

8. Τριψῶδιον κατανυκτικόν, Athen 1967, p. 327a = *Christ - Paranikas*, Anthologia Graeca carminum christianorum p. 146 = PG 92, 1345A.

9. Vgl. dazu die Scholien (V. 178a Drachmann): *ἐπεὶ ψάμμος· ἐπεὶ δὲ μετρεῖν ψάμμον ἀδύνατον καὶ τὰς εὐεργεσίας τοῦ Θήρωνος κτλ.* Siehe noch Plat. Euthyd. 294b *ἢ καὶ τὰ τοιαῦτα* (sc. ἐπίστασθε), *τοὺς ἀστέρας ὁπόσοι εἰσὶ καὶ τὴν ἄμμον;*

10. Christ-Paranikas haben den Artikel *τῇ* aus metrischen Gründen eingeklammert. Ohne den Artikel *τῇ* wurde der Vers auch von J. B. Pitra herausgegeben (Analecta sacra spicilegio Solesmensi parata, vol. I, Paris 1876, p. 260). Wenn hier eine Silbe getilgt werden sollte, dann wäre wohl eher die Konjunktion *γὰρ* zu tilgen.

Ο ΚΑΛΛΙΓΡΑΦΟΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΟΣ ΔΑΝΙΗΛ Ο ΙΑΤΡΟΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ (β' μισό 17ου αϊ.)

ΣΩΤ. Ν. ΚΑΔΑΣ/Θεσσαλονίκη

Ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα ποὺ περιέχουν Προσκυνητάρια τῶν ἁγίων Τόπων¹ καὶ σώζονται σήμερα σὲ ἑλληνικὲς καὶ ξένες βιβλιοθήκες τὰ τέσσερα εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου καλλιγράφου καὶ μικρογράφου, τοῦ ἱατροῦ Δανιήλ. Πρόκειται γιὰ τὰ χειρόγραφα: Δοχειαρίου 129, Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ρώμης cod. gr. 15, Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν 121 καὶ Γρηγορίου 159. Γι' αὐτὰ καθὼς καὶ γιὰ τὸ δημιουργό τους θὰ κάνουμε στὸ ἄρθρο μας αὐτὸ μερικὲς σύντομες παρατηρήσεις².

Καὶ πρῶτα πρῶτα παρατηροῦμε ὅτι, ὅπως εἶναι φυσικὸ, τόσο στὸ περιεχόμενο ὅσο καὶ στὴν εἰκονογράφηση, συμφωνοῦν σχεδὸν μεταξύ τους, ὥστε τὰ παρακάτω στοιχεῖα νὰ θεωροῦνται κοινὰ γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ χειρόγραφα. Οἱ τυχόν μικροδιαφορὲς στὴ γραφὴ καὶ στὴν τέχνη ποὺ παρουσιάζονται ἀνάμεσά τους ἐξηγοῦνται εὐκολὰ ἀπὸ τὴ χρονικὴ ἀπόστασις ποὺ χωρίζει τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ παράλληλα φανερώνουν τὴν ἐξέλιξη γιὰ δεκαπέντε περίπου χρόνια τῆς ἐργασίας τοῦ Δανιήλ, ποὺ ἐργάζεται μέσα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου αἰ.³

Εἶναι χάρτινα⁴ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα μικροῦ σχήματος (διαστ. 0,16 × 0,11) καὶ περιέχουν λίγα γραμμένα φύλλα⁵. Τὸ κείμενο, ποὺ ἀφήνει

1. Γιὰ τὸν ὅρο Προσκυνητάρια βλ. Σ. Καδᾶ, Εἰκονογραφημένο Προσκυνητᾶριο τῶν ἁγίων Τόπων (κώδ. 159 τῆς μονῆς Γρηγορίου), Κληρονομία 9 (1977), 370· Κ. Οἰκονόμου ἐξ Οἰκονόμων, Κτητορικὸν ἢ Προσκυνητᾶριον τῆς ἱερᾶς καὶ βασιλικῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηταίου, Ἀθῆναι 1940 (Ἀνατύπωση ἀπὸ Ἱερ. Πασχοπούλου, Ἀθῆναι 1977), σ. 19 σημ. α'. Ν. Τωμαδάκη, Ἡ ἐν Ἱταλίᾳ ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, ΕΕΒΣ 37 (1969-70), 30, 33· Δ. Βαγιακάκου, Μοναχικὸς βίος καὶ γλῶσσα, ΕΕΒΣ 41 (1974), 253· Ν. Ἀνδριώτη, Ἑτυμολογικὸν λέξικὸν τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, Θεσσαλονίκη 1983³, σ. 35, 229.

2. Τὰ ὑπόλοιπα, γνωστὰ σὲ μᾶς τουλάχιστο, εἰκονογραφημένα Προσκυνητάρια εἶναι: Βοδλητιανῆς βιβλιοθήκης Ὁξφόρδης cod. canon. gr. 127, Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Παρισίων cod. suppl. gr. 1151, Κρατικῆς Βιβλιοθήκης Μονάχου cod. gr. 346, Ἰβήρων 874, Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν 120, Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπεζίης τῆς Ἑλλάδος (Βιβλιοθήκη Πεζάρου) 53, Βιβλιοθήκης Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς ΕΣΣΔ στὸ Λένινγκραντ (συλ. Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως) 163 (σπαράγματα), Βουκουρεστίου (Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν) cod. gr. 396 (252), Σόφιας (Ἐκκλησιαστικὸν Μουσεῖον) cod. gr. 845 καὶ ἓνα τῆς προσωπικῆς μας συλλογῆς.

3. Τὸ χρονικὸν αὐτὸ διάστημα μᾶς τὸ δίνουν τὰ δύο χρονολογημένα Προσκυνητάρια τοῦ Δανιήλ: Δοχειαρίου 129 (ἔτ. 1666) καὶ Γρηγορίου 159 (ἔτ. 1680).

4. Τὸ χαρτὶ εἶναι ὑπόλευκο καὶ καλῆς σχετικὰ ποιότητος. Δὲν διακρίνονται σ' αὐτὸ ὕδατόσημα ἢ κάποιου εἶδους χάραξη.

5. Δοχειαρίου: φφ. 33, Ρώμης: φφ. 37, Βυζαντινοῦ Μουσείου: φφ. 32 καὶ Γρηγορίου: φφ. 27.

κανονικά περιθώρια στις τέσσερις πλευρές του, είναι μονόστηλο με 17 σειρές σε κάθε σελίδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχή, τὸ τέλος καὶ ὅπου παρεμβάλλονται μικρογραφίες· στις περιπτώσεις αὐτὲς ἀναγκαστικὰ περιορίζεται σὲ λιγότερες γραμμές. Ὡς πρὸς τὴ σύνθεση τῶν τευχῶν τους, ἂν καὶ δὲν σώζονται ὅλα ὁλόκληρα, αὐτὰ εἶναι παντοῦ τετράδια, πού φέρουν τὴ γνωστὴ ἀραβικὴ ἀρίθμηση στὴν πρώτη σελίδα κάτω ἀριστερὰ καὶ στὴν τελευταία κάτω δεξιά.

Ἡ στάχωση, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸ χειρόγραφο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπει ἐντελῶς⁶, στὰ ἄλλα τρία διατηρεῖται ἀκόμη ἡ ἀρχικὴ τους (πίν. 1). Ἐχει τίς ἴδιες διαστάσεις μὲ τὰ φύλλα καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ χαρτὶ καὶ μονοκόμματο, ἀπὸ τὸ ἓνα ὡς τὸ ἄλλο κάλυμμα, δέρμα σὲ βαθύ καστανὸ χρῶμα, πού κοσμεῖται ὁμοιόμορφα καὶ στις δύο ὀψεις του μὲ πολλὰ καὶ διάφορα ἔντυπα γεωμετρικὰ σχήματα καὶ φυτικὰ κοσμήματα. Ἡ ὑπόλοιπη κατάσταση τῶν χειρογράφων, γιὰ πολλοὺς λόγους καὶ κυρίως λόγω τῆς μεγάλης χρήσης τους ἀπὸ τοὺς ταξιδιωτὲς-προσκυνητές, δὲν χαρακτηρίζεται σήμερα καὶ πολὺ καλὴ⁷. Εἰδικὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Ρώμης παρουσιάζει μεγάλη φθορά σὲ ὅλα τὰ φύλλα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος του, ἐνῶ καὶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τρία λείπουν ἄλλου λίγα καὶ ἄλλου περισσότερα φύλλα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργοῦνται στὸ κείμενο ἀντίστοιχα χάσματα ἢ κενὰ (lacunae).

Γλῶσσα τῶν τεσσάρων Προσκυνηταρίων εἶναι ἡ δημοτικὴ πού μιλοῦσαν οἱ Ἕλληνες στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Περιέχει λίγους ἀρχαϊσμούς, ἀλλὰ δὲν γίνεται κάποια προσπάθεια γιὰ ἐπιστροφή στὴν καθαρεύουσα ἢ γιὰ μιὰ ἐπιτηδευμένη γλῶσσα. Μόνο τὰ χωρία ὅπου καμιά φορὰ παραπέμπουν, ἀγιογραφικὰ κυρίως, παραθέτονται συνήθως αὐτούσια καὶ σπάνια μεταφρασμένα. Ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ τῆς εἶναι ἡ χρησιμοποίηση α) πολλῶν παλιότερων ἐκφράσεων, ὅπως: ὡς τόξον ἢ δοξαρίου βολή, ὥσει λίθου βολή, ἰγνάρια, κτλ. καὶ β) τῆς ἑλληνικῆς καὶ σπάνια ἀραβικῆς ἀρίθμησης γιὰ τὴ δήλωση τῶν ἀποστάσεων ἀνάμεσα στὰ μνημεῖα, τῶν διαστάσεων τῶν κτηρίων καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀντικειμένων, π.χ. κολόνες ἡ', κίονια ζ', κανοῆλες κδ', κτλ.

Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένον μὲ μελάνη ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἐπικεφαλίδες τῶν ἐπιμέρους κεφαλαίων, τοὺς ἑλληνικοὺς ἢ ἀραβικοὺς ἀριθμούς, τὰ σύγχρονα μὲ τὰ χειρόγραφα βιβλιογραφικὰ σημειώ-

6. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἔχει ἄμεση ἀνάγκη ἀπὸ στάχωση. Ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα τρία χειρόγραφα χρειάζονται ὅπωςδήποτε κάποια ἀποκατάσταση.

7. Εἶναι φυσικὸ νὰ παρατηρεῖται αὐτὸ σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα πού ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία. Ἀλλωστε τὸ ἴδιο συμβαίνει σήμερα μὲ τὰ βιβλία - Ὅδηγους τῶν διαφόρων ἀρχαιολογικῶν τόπων, μνημείων καὶ μουσείων. Ἰδιαίτερα ὅμως τὰ χειρόγραφα τοῦ Δανιήλ, λόγω τοῦ καλλιγραφημένου κειμένου πού διαβαζόταν εὐκόλα καὶ τῆς πολὺ ἀξιόλογης εἰκονογράφησής τους, φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα παρόμοιά τους Προσκυνητάρια.

ματα καὶ τίς ἐπιγραφές τῶν μικρογραφιῶν, ὅπου χρησιμοποιεῖται ἡ κόκκινη μελάνη. Ἡ γραφή ἀνάγεται στὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὴ γλώσσα, ἀλλὰ παρουσιάζει γενικὰ μιὰ συντηρητικότητά μὲ ἄρκετὰ στοιχεῖα ποὺ ταιριάζουν περισσότερο στὴ γραφὴ τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, τοῦ 16ου⁸. Μιὰ γενικὴ παρατήρηση ποὺ μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶναι ὅτι παρουσιάζει ἐξαιρετικὴ καλλιγραφία καὶ μεγάλο σχετικὰ μέγεθος. Εἶναι εὐδιάκριτη καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα, ἰδιαιτέρα στὰ περιθώρια καὶ στὸ τέλος τῶν κεφαλαίων, σχεδιάζονται μὲ τὴν ἴδια καστανὴ μελάνη ἓνα ἢ πολλὰ μαζὶ τριγωνικὰ σχήματα μὲ μιὰ συνεχόμενη καὶ ἀναδιπλούμενη πολλὲς φορές γραμμὴ, ποὺ προσθέτουν στὸ κείμενο περισσότερη κομψότητα καὶ χάρι (πίν. 2, 5, 6).

Μερικὰ γράμματα, ὅπως τά: β, δ, ζ, θ, λ, ξ, υ, χ, ψ καὶ ω ἀποδίδονται πολὺ πλατιά καὶ ἀνοιχτά, ἄλλα, ὅπως τά: γ, η, κ, ν καὶ τ γράφονται πότε μεγαλογράμματα καὶ πότε μικρογράμματα καὶ ὁρισμένα διατηροῦν ἀκόμη τὴν παλιότερη μορφή τους. Τέτοια εἶναι π.χ. τὸ ν ποὺ μοιάζει περίπου μὲ τὸ σημερινὸ μ, τὸ σύμπλεγμα στ ποὺ ἀποδίδεται μὲ τὸ ς καὶ τὸ τελικὸ -ς, ὅπου δὲν παραλείπεται, ποὺ ἔχει τὸν τύπο τοῦ σ. Ἄλλα χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ περιορισμένα συμπλέγματα καὶ οἱ λίγες συνδέσεις στὰ γράμματα καὶ στὶς λέξεις, ἡ ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ ἄλλα τῶν γραμμάτων λ, ν, χ καὶ τῆς διφθόγου ου καὶ οἱ συντομογραφίες στὶς λέξεις: Θ(εό)ς, Ἰ(ησοῦ)ς, Χ(ριστό)ς, Κ(ύριο)ς, Θ(εοτό)κος, Δα(βί)δ, Ἰ(ερουσα)λήμ, σ(ωτ)ήρ, σ(ωτη)ρία, π(ατέ)ρες, μ(ήτ)ηρ, πν(εῦμ)α, στ(αυ)ρός, ἄν(θρωπ)ος, σθ(ρα)νός, π(ατ)ρίς, π(ατ)-ριάρχης, π(ατ)ριαρχεῖον, λίγες φορές στὴ λέξη Ἰω(άννης), στὶς καταλήξεις -αι, -ας, -ει, -ιν, -ον, -ος, -ων, -ως καὶ στὸ σύνδεσμο καί.

Ὅρισμένα ἀκόμη ἰδιαιτέρα γνωρίσματα τῆς γραφῆς τῶν τεσσάρων χειρογράφων εἶναι ἡ χρησιμοποίησις μικρῶν ἀντὶ κεφαλαίων γραμμάτων στὴν ἀρχὴ πολλῶν περιόδων καὶ κύριων ὀνομάτων, ἡ ἀπόδοσις τῆς ἴδιας λέξης μὲ δύο τύπους, ἡ τοποθέτησις τοῦ τόνου ἢ τοῦ πνεύματος στὸ πρῶτο γράμμα τῶν διφθόγων, π.χ. οἱ, εἰς, αὕτη, εἶναι, οὐχί, κλπ. καὶ ἡ ἐπανάληψις τῆς τελευταίας λέξης τοῦ verso κάθε φύλλου στὴν ἀρχὴ τοῦ recto τοῦ ἐπόμενου· στὴν περίπτωσις αὕτη μπορεῖ νὰ ἐπαναλαμβάνονται καὶ περισσότερες λέξεις ἢ καὶ μόνο ἓνα τμήμα ἀπὸ τὴν προηγούμενη λέξη. Τέλος, παρόλη τὴν καλλιγραφία καὶ τὴν ὑποτιθέμενη μόρφωσις τοῦ γραφέα, παρατηροῦνται πολλὰ λάθη στὴν ὀρθογραφία, στὸν τονισμό καὶ στὴ χρῆσις τῶν σημείων τῆς στίξης μέσα στὸ κείμενο, στὰ ὁποῖα γίνεται μεγάλη κατάχρησις τους καὶ ἰδιαιτέρα στὸ κόμμα.

Τὸ περιεχόμενον αὐτῶν τῶν Προσκυνηταρίων ταυτίζεται σὲ γενικὲς γραμ-

8. Α. Πολίτης, Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων, Ἀθῆναι 1961, σ. 44. Παρόμοια γραφὴ ταίριαζε καλύτερα σὲ ἄλλα περισσότερο ἐπίσημα χειρόγραφα καὶ κυρίως στὰ λειτουργικά.

μὲς μὲ τῶν ἄλλων σύγχρονων ἢ περίπου σύγχρονων ὁμοειδῶν τοὺς χειρογράφων. Εἰδικὰ αὐτὸ συμβαίνει μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια παράδοση στὸ κείμενο. "Ἀλλωστε φαίνεται ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ ἀντίγραφα καὶ ὄχι μὲ πρωτότυπα ἔργα, συμπέρασμα στὸ ὁποῖο μᾶς ὁδηγεῖ κυρίως ἡ σύγκριση μὲ ἄλλα σύγχρονα ἢ λίγο παλιότερά τους χειρόγραφα⁹. Σὲ ὅλα αὐτὰ ἀπαντοῦν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα, ὅπως εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν μνημείων ποὺ περιγράφουν καὶ ἡ σειρά στὴν ξενάγηση, καὶ συχνὰ φθάνουν μέχρι τὸ σημεῖο νὰ ἐπαναλαμβάνουν κατὰ λέξη ὁλόκληρες προτάσεις ἢ καὶ ἐνότητες ἀκόμη. "Ἐτσι δὲν διαπιστώνεται στὰ χειρόγραφα τοῦ Δανιὴλ μιὰ ἰδιαίτερη προσωπικότητα μὲ τὰ δικά της ξεχωριστὰ χαρακτηριστικά, ὅπως εἶναι προπαντὸς ἡ πρωτοτυπία στὸ ὕφος καὶ στὸ κείμενο.

Γενικὰ περιέχονται οἱ περιγραφὲς τῶν διαφόρων, χριστιανικῶν κυρίως, μνημείων ἢ, ὅπως ἐπικράτησε νὰ λέγονται αὐτά, ἱερῶν προσκυνημάτων τῆς Παλαιστίνης. Ἀπὸ ὅλο τὸ κείμενο τῇ μισῇ σχεδὸν ἑκτασὴ του καταλαμβάνει ἡ ξενάγηση μέσα στὴν πόλη τῆς Ἱερουσαλὴμ¹⁰ καὶ τὴν ὑπόλοιπη ἢ περιήγηση στὰ περὶχωρά της καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν Παλαιστίνη. Εἰδικότερα ἀρχίζουν μὲ μιὰ σύντομη εἰσαγωγή, ἓνα εἶδος προοιμίου γιὰ τοὺς ἁγίους Τόπους, ὅπου δικαιολογεῖται αὐτὴ ἡ ὀνομασία τους καὶ τονίζεται ἡ μεγάλη τους σπουδαιότητα: Ἀκούσατε πάντες οἱ εὐσεβεῖς χριστιανοί, ἄνδρες τε καὶ γυναικες, μικροὶ τε καὶ μεγάλοι, ταύτην τὴν διήγησιν, ἡ ὁποία διηγᾶται διὰ τοὺς ἁγίους Τόπους, ὅπου ἐπεριπάτησεν ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ ἡ πανάχραντος αὐτοῦ μήτηρ, ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος, καὶ πάντες οἱ ἅγιοι ἀπόστολοι καὶ οἱ θεηγόροι προφῆται. Καὶ τούτων τῶν ἁγίων Τόπων ἡ ρίζα καὶ τὸ κεφάλαιον εἶναι ἡ ἁγία πόλις Ἱερουσαλὴμ, τὴν ὁποίαν καὶ ὁ Κύριος ὀνομάζει «πόλις τοῦ μεγάλου βασιλέως» ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ. Οὐχὶ μόνον αὐτὴ ἡ ἁγία πόλις Ἱερουσαλὴμ λέγεται ἁγία ἀλλὰ καὶ τὰ περὶχωρα καὶ ὁ τόπος αὐτῆς. Λέγεται δὲ καὶ «γῆ τῆς Ἐπαγγελίας». Περὶ αὐτῆς λέγει ὁ Θεὸς «γῆ ῥέουσα μέλι καὶ γάλα».

Κατόπιν γίνεται λόγος γενικὰ γιὰ τὴν πόλη τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ περιγράφονται, ξεχωριστὰ τὸ καθένα, τὰ προσκυνήματα ποὺ βρίσκονται μέσα σ' αὐτή. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν περιγραφῶν ἐδῶ καταλαμβάνει τὸ συγκρότημα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως ἢ τοῦ Παναγίου Τάφου μὲ τὰ πολυάριθμα παρεκκλήσια τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν αἰρετικῶν. Ἐξάλλου στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ συγκεκριμένα μετὰ τὴν περιγραφή τοῦ κουβουκλίου τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ περιγράφονται ἡ τελετὴ καὶ τὸ θαῦμα τοῦ ἁγίου φωτός. Στὴ συνέχεια ἀκολου-

9. Π.χ. Κουτλουμουσίου 156 (ἔτ. 1558) καὶ 390 (ἔτ. 1630), Μεγίστης Λαύρας 874 (ἔτ. 1623), Μουσείου Μπενάκη (συλ. Μπενάκη) 54 (ἔτ. 1654) καὶ ἄλλα ἀχρονολόγητα ἀλλὰ περίπου σύγχρονα μὲ αὐτὰ Προσκυνητάρια τῶν ἁγίων Τόπων.

10. "Ἐτσι ἐξηγεῖται καὶ ὁ τίτλος αὐτῶν τῶν χειρογράφων ποὺ περιορίζεται μόνο στίς λέξεις: «Προσκυνητῶριον» σὺν Θεῷ ἁγίῳ τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλὴμ», ἐνῶ τὸ περιεχόμενόν τους ἀναφέρεται καὶ στὰ ὑπόλοιπα ἱερὰ προσκυνήματα τῆς Παλαιστίνης.

θοῦν τὰ μνημεῖα ποὺ σώζονται ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Ἱερουσαλὴμ διάσπαρτα σὲ διάφορες πόλεις καὶ χωριά σὲ ὀλόκληρη τὴν Παλαιστίνη, μὲ τελευταῖο τὴν πόλη καὶ τὸ λιμάνι τῆς Ἰόππης (Γιάφα), ὅπου ἀποβιβάζονταν οἱ προσκυνητὲς καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο πάλι ἀναχωροῦσαν γιὰ τὶς ἰδιαιτέρους τοὺς πατρίδες.

Τέλος μετὰ ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν περιγραφῶν ἀναγράφονται οἱ γνωστοὶ καὶ ἀπὸ ἄλλα Προσκυνητάρια δεκαοκτὼ 15σύλλαβοι στίχοι, μὲ τοὺς ὁποίους, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, προτρέπεται ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀγοράσει τὸ χειρόγραφο καὶ παράλληλα σημειώνεται ἡ εὐλογία ποὺ παίρνουν οἱ ταξιδιῶτες-προσκυνητὲς ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή τους στὴν Ἱερουσαλὴμ:

Ὡς ὧδε διηγῆθηκα περὶ τοὺς σεβασμίους
τόπους τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ πάγκαλους ἁγίους.
Καὶ ἐβουλόμην πάμπολλα ἕτερα δὲ νὰ γράψω,
ἀλλ' ὅμως ὧρα ἔφθασεν ὧδε νὰ καταπαύσω.
Καὶ διὰ νὰ γινώσκεσθε πόθεν ἐτελειώθη
ἐτοῦτο δὲ τὸ ποίημα κ' εἰς πάντας ἐπεδόθη,
εἰς λαύραν δὲ τὴν θαυμαστὴν καὶ τὴν ἀξιωμένην
τοῦ ἁγίου Σάββα τοῦ σεπτοῦ τὴν κεχαριτωμένην.
Ὅσοι τὸ κτᾶσθε, ἀδελφοί, καὶ ἀγοράσετέ το
μεγάλον πλοῦτον ἔχετε, πάντα φυλάγετέ το.
Ἔτι δὲ ἐν τῷ οἴκῳ σας ἐλάβετε εὐλογίαν
ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ τὴν πόλιν τὴν ἁγίαν.
Ὅσοι τὸ ἀναγινώσκετε μᾶλλον καὶ τό 'φηγᾶσθε
δέομαι δὲ τὸν Κύριον τῆς βασιλείας νὰ 'σθε.
Αἰτεῖτε καὶ περὶ ἐμοῦ λύσιν ἁμαρτημάτων,
ὅπως νὰ λάβω ἄφεσιν ἐκ τῶν ἐμῶν πταισμάτων,
Καὶ διατοῦτο τὸ λοιπόν, ἕνα πρὸ τοῦ αἰῶνος,
δοξάζω τρισυπόστατον αἰῶνα τοῦ αἰῶνος.

Στὰ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα χειρόγραφα, τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου καὶ τῆς μονῆς Γρηγορίου, στὸ τέλος τοῦ κειμένου παρατηρεῖται μιὰ μικρὴ διαφοροποίηση. Πρόκειται γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς μεγάλης μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ζεβεδαίου τὴν ὁποία προσθέτουν μετὰ ἀπὸ τὴν Ἰόππη. Ἡ μονὴ ὅμως αὐτῇ, ποὺ σώζεται καὶ σήμερα, βρίσκεται στὴν πόλη Ἱερουσαλὴμ καὶ συγκεκριμένα στὰ δεξιὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἁγία Σιών. Ἐπομένως κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφερθεῖ μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα μνημεῖα αὐτῆς τῆς πόλης καὶ ὄχι μετὰ τὴν Ἰόππη, ὅπου ὑποτίθεται ὅτι τελειώνει ἡ ξενάγηση στοὺς ἁγίους Τόπους¹¹.

11. Καδᾶς, Γρηγορίου 159, σ. 377, 413.

Πιὸ ἀναλυτικὰ τὸ περιεχόμενον στὰ Προσκυνητάρια τοῦ Δανιὴλ παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς:

Α. Μνημεῖα τῆς Ἱερουσαλήμ: τείχη, πύλες, παλάτια Δαβίδ, συγκρότημα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως (κουβούκλιο, τάφος Χριστοῦ, παρεκκλήσια αἵρετικῶν, λίθος, μεγάλη καμάρα, τράπεζα διανομῆς τοῦ ἁγίου φωτός, καθολικό, ὁμφαλὸς τῆς γῆς, πολυέλαιος, τέσσερις θρόνοι τῶν πατριαρχῶν: Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας, Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀντιοχείας, ἄμβωνας, τέμπλο, ἁγία τράπεζα, σύνθρονον, πρόθεση, πόρτες ναοῦ, ναὸς Παναγίας, τόπος ὅπου ἔκαναν τὰ καρφία, τμῆμα τῆς κολόνας τῆς φραγγέλωσης, παρεκκλήσια κλαπῶν, φυλακῆς Χριστοῦ, Διεμερίσαντο, Εὐρεσης τοῦ σταυροῦ καὶ πορφύρας, Γολγοθᾶς, ναὸς Προδρόμου, Ἀποκαθήλωση, ἁγία πόρτα, θρόνος ἁγίας Ἑλένης καὶ τρεῖς ναοί: Ἀναστάσεως ἡ Μυροφόρων, Σαράντα μαρτύρων καὶ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου), πατριαρχεῖο, ναὸς ἁγίου Κωνσταντίνου, μονὴ Παναγίας, Ἁγία Ἀγίων, Τετράπυλη πόρτα, Ἱερό, βόρβορος ὅπου ἔριξαν τὸν προφῆτη Ἱερεμία, οἶκος Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννης, Προβατικὴ κολυμβήθρα, αὐλὴ καὶ καμάρα Πιλάτου, σπίτια Ἄννα καὶ Καϊάφα καὶ οἱ ναοὶ-μονές: Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Ἀρχαγγέλου, ἁγίου Γεωργίου, ἁγίου Δημητρίου, ἁγίας Θέκλας, ἁγίας Ἄννας, ἁγίου Εὐθυμίου, ἁγίας Αἰκατερίνης, ἁγίου Νικολάου, ἁγίου Θεοδώρου, Προδρόμου, ἁγίου Βασιλείου καὶ ἄλλου ἁγίου Γεωργίου.

Β. Μνημεῖα σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς Παλαιστίνης: ἁγία Σιών, ἀγρὸς Κεραμέα, πηγάδι Ἰωάβ, τάφος προφῆτη Ἡσαΐα, κολυμβήθρα Σιλωάμ, ὄρος Ἐλαιῶν, Γεθσημανή, τάφος Παναγίας, ναὸς Ἀναλήψεως, σπήλαιο ἁγίας Πελαγίας, Μικρὴ Γαλιλαία, Βηθανία, τάφοι Λαζάρου καὶ τῶν ἀδελφῶν του Μάρθας καὶ Μαρίας, λίθος ὅπου προὔπαντησαν τὸ Χριστὸ οἱ ἀδελφεοὶ τοῦ Λαζάρου, Ἱεριχώ, ὄρος Σαραντάριο, νερὰ Ἐλισαίου, μονὴ Προδρόμου, Ἰορδάνης, σπήλαιο Ἰωάννη, ὄρος Ἑρμών, Καθολικό, τάφοι Μωυσῆ καὶ ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, Νεκρὰ θάλασσα, μονὴ ἀββᾶ Γερασίου, ἁγίασμα Σαββατίου, λίμνη Τιβεριάδος, Βηθσαιδᾶ, λίμνη Γεννησαρέτ, Ναζαρέτ, ὄρος Θαβώρ, Κανά, ὄρος Κάρμηλος, μονὴ προφῆτη Ἡλία, τάφος Ραχὴλ, χεῖμαρρος στὸν ὁποῖο θέλησε νὰ ρίξει τὴ Θεοτόκον ὁ Ἰωσήφ, Πετζαλάς (οἶκος τοῦ Εὐφραθᾶ), μονὴ ἁγίου Γεωργίου, Βηθλεέμ, ναὸς Γεννήσεως (ναὸς ἁγίου Γεωργίου, πύργος, σπήλαιο, φάτνη, μονὴ Φράγκων), σπήλαιο ὅπου κρύφτηκε ἡ Θεοτόκος μετὰ τὸ Χριστό, μονὴ ἁγίου Θεοδοσίου, λαύρα ἁγίου Σάββα, μονὴ ἁγίου Εὐθυμίου, μονὴ ἁγίου Χαρίτωνος, δρὺς Μαμβρῆ, τάφοι πατριαρχῶν, Ὁρεινή, ὕδωρ Ἐλέγξεως, πέτρα ὅπου κατέφυγε ἡ Ἐλισάβετ μετὰ τὸ μικρὸ Ἰωάννη, ὕδωρ στὸ ὁποῖο βάπτισε ὁ Φίλιππος τὸν Αἰθίοπα, ἀγρὸς Ἀγρίππα, μονὴ Σταυροῦ, Ἐμμανούελ, Γάζα, Λύδδα καὶ Ἰόππη.

Ἐχοντας κανεῖς ὑπόψην τοῦ ἀπὸ τῆ μιᾶς τὸ πλῆθος τῶν μνημείων ποὺ περιγράφονται σ' αὐτὰ τὰ χειρόγραφα καὶ ἀπὸ τὴν ἕλλη τὸ μικρὸ σχῆμα καὶ τὰ

λίγα φύλλα ὅπου εἶναι γραμμένα, εἶναι φυσικὸ νὰ σκεφτεῖ ὅτι οἱ περιγραφές τους εἶναι γενικὲς καὶ σύντομες. Πράγματι αὐτὰ διαθέτουν ἓνα πολὺ περιορισμένο κείμενο γιὰ κάθε μνημεῖο καὶ γιὰ μερικὰ μάλιστα ἀπὸ τὰ προσκυνήματα τῆς Ἱερουσαλὴμ δὲν γίνεται καθόλου περιγραφή, παρὰ ἀναφέρονται μόνο τὰ ὀνόματά τους. Παρ' ὅλα ὅμως αὐτά, οἱ περιγραφές τῶν χειρογράφων ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ εἶναι τόσο προσεκτικὲς καὶ κατατοπιστικὲς, ὥστε, μαζὶ μὲ τὴν καλλιγραφία τους, τὰ καθιστοῦσαν τέλειους Ὁδηγοὺς ἢ περιγητικὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα ἔχοντας μαζὶ τους οἱ προσκυνητὲς μπορούσαν νὰ πλησιάσουν καὶ νὰ γνωρίσουν καλύτερα τοὺς ἁγίους Τόπους.

Χαρακτηρίσαμε παραπάνω τὰ χειρόγραφα τοῦ Δανιὴλ ἀντίγραφα λέγοντας σχετικὰ ὅτι αὐτὸ ἀποδεικνύεται κυρίως ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ καλὴτερων ἢ καὶ σύγχρονων Προσκυνηταρίων μὲ τὸ ἴδιο περίπου περιεχόμενο. Ἀκόμη ἀπὸ τὸ ὅτι ἐπαναλαμβάνονται καὶ ἐδῶ ὀρισμένες ἱστορικὲς καὶ τοπογραφικὲς ἀνακρίβειες. Ὅπως δὲ ὅμως εἶναι φανερὴ ἡ παρουσία καὶ ἡ συμβολὴ σ' αὐτὰ τοῦ Δανιὴλ καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ περιεχόμενα στοιχεῖα τους θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ προσωπικὲς του παρατηρήσεις καὶ ἐκτιμήσεις. Ἔτσι στὰ τέσσερα χειρόγραφα συναντοῦμε ἓνα στρωτὸ καὶ καλογραμμένο κείμενο, ποὺ ὁ ἐπώνυμος γραφέας του τὸ ἔγραψε ἀργά, προσεκτικὰ καὶ μὲ κάποια ὑπευθυνότητα, γι' αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτῆ θεωροῦνται ἀπὸ τὰ καλύτερα στὸ εἶδος τους. Ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι, ἂν δὲν περιόδευσε ὁ ἴδιος στοὺς ἁγίους Τόπους εἰδικὰ γιὰ τὴ συγγραφὴ τῶν Προσκυνηταρίων του, τουλάχιστο θὰ γνώριζε πολλὰ ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποὺ περιγράφει.

Στὴ συνέχεια καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ σύντομη παλαιογραφικὴ ἀνάλυσή τους θὰ ἐξετάσουμε συνοπτικὰ τὴν εἰκονογράφηση τῶν τεσσάρων Προσκυνηταρίων, ποὺ παρουσιάζεται σὲ ὅλα ἀρκετὰ πλούσια. Αὐτὴ συνοδεύει τὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο στὴν περίπτωσή μας χρησιμεύει σὰν ἓνα εἶδος ὑπομνήματος γιὰ κάθε μικρογραφία καί, ὅπως θὰ περιμέναμε, συμπίπτει σχεδὸν ἀπόλυτα σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μικρογραφιῶν τους διαφέρει σήμερα ἀνάλογα μὲ τὶς ἐλλείψεις τοῦ καθενὸς σὲ φύλλα καὶ σὲ κείμενο: στὰ χειρόγραφα Δοχειαρίου καὶ Βυζαντινοῦ Μουσείου σώζονται 42 μικρογραφίες, στὸ χειρόγραφο τῆς Ρώμης 48 καὶ στῆς μονῆς Γρηγορίου 50.

Εἰκονογραφικὰ φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖται ἐδῶ κάποιο ἄγνωστο σὲ μᾶς πρότυπο ἢ καλύτερα μιὰ τοπικὴ παράδοση. Αὐτὸ διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν εἰκονογραφημένων χειρογράφων αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ὅπου συναντοῦμε τὴν ἴδια περίπου εἰκονογράφηση. Φυσικὰ δὲν λείπουν οἱ διαφορὲς ἀνάμεσά τους, ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μνημείων ποὺ εἰκονογραφοῦν καὶ μὲ τὸν τρόπο τῆς ἀπόδοσής τους. Εἰδικὰ στὰ Προσκυνητάρια τοῦ Δανιὴλ ἔχουμε μιὰ διαφορετικὴ σὲ ποιότητα καὶ ἐκτέλεση τέχνη καὶ σπάνια συναντοῦμε σ' αὐτὰ δυτικὰ ἢ ἄλλα ξένα στοιχεῖα. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ συνέβη τὸ ἀντίθετο, δηλαδὴ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ὑπῆρχαν ἀρχικὰ στὸ ἔργο τοῦ Δα-

νιήλ νά μεταφέρθηκαν ἀργότερα στή Δύση. Αὐτό σχετίζεται κυρίως μέ τὰ δυτικά τυπώματα καί ἰδιαίτερα τίς χαλκογραφίες πού κυκλοφοροῦσαν αὐτή τήν ἐποχή σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα καί εἰδικά στίς βενετοκρατούμενες περιοχές της.

Θέματα τῶν μικρογραφιῶν εἶναι καί ἐδῶ, ὅπως καί στα ὑπόλοιπα εἰκονογραφημένα Προσκυνητάρια¹², διάφορα ἀρχιτεκτονήματα, συγκροτήματα ναῶν καί μοναστηριῶν, μεμονωμένοι ναοί, ἄλλα ἐκκλησιαστικά καί κοσμικά κτήρια καί διάφοροι φυσικοὶ χῶροι, ὅπως βουνά, σπήλαια, λίμνες, πηγές, ποτάμια, κτλ. "Ὅλα αὐτά ἔχουν σχέση μέ τήν τοπογραφία καί τήν ἱερή γεωγραφία τῆς Παλαιστίνης καί συνδέονται μέ ὀρισμένα σημαντικά γεγονότα ἀπό τήν Παλαιά καί Καινή Διαθήκη, ἀπό τήν ἐπίγεια ζωή καί δράση τοῦ Χριστοῦ καί ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἱστορία καί παράδοση. Ἀπό τήν εἰκονογράφηση, ἀντίθετα, τῶν τεσσάρων χειρογράφων μας λείπουν ἐντελῶς οἱ ἀνθρώπινες μορφές, τὰ ζῶα καί οἱ ἀφηγηματικές σκηνές, θέματα πού ἀπαντοῦν, ἔστω σποραδικά, σέ ἄλλα παρόμοια χειρόγραφα.

Ἡ θέση τῶν μικρογραφιῶν μέσα στα χειρόγραφα δέν εἶναι πάντοτε σταθερή καί ὀρισμένη. Βρίσκονται σέ διάφορα σημεῖα τῆς σελίδας —ἐπάνω, κάτω καί ἀνάμεσα στίς σειρές τοῦ κειμένου— καί μερικῆς φτάνουν ὡς τὰ περιθώρια. Στό σύνολό τους τοποθετοῦνται ὅλες πλάι ἢ μᾶλλον στήν ἀρχή τοῦ κειμένου πού εἰκονογραφοῦν. Ἀκόμη διαφέρουν οἱ διαστάσεις τους, πού συνήθως εἶναι ἀνάλογες μέ τή σημασία τοῦ κάθε μνημείου πού παριστάνουν. Οἱ περισσότερες περιορίζονται σέ λίγα μόνο ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου, ἐνῶ ἐλάχιστες ξεχωρίζουν γιά τίς μεγαλύτερες διαστάσεις τους καταλαμβάνοντας τό μεγαλύτερο μέρος μιᾶς σελίδας ἢ καί ὁλόκληρη σελίδα.

Μεγάλο ὅμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί ἡ τεχνική καί ἡ τεχνοτροπία αὐτῶν τῶν μικρογραφιῶν. Ἐχουν ἐκτελεστεῖ ὅλες μέ ἕναν παρόμοιο τρόπο, μέ χοντρό πενάκι καί χάρακα, κάτι πού σέ γενικῆς γραμμῆς χαρακτηρίζει τήν ἐργασία τοῦ Δανιήλ. Γενικά αὐτός εἶναι ἕνας καλλιτέχνης πού παρουσιάζεται περισσότερο σχεδιαστής ἢ χαράκτης καί λιγότερο ζωγράφος, μιὰ καί στό πολὺ ἐπιμελημένο καί ἀξιόλογο κατὰ τὰ ἄλλα ἔργο του διακρίνονται λίγα μόνο ζωγραφικά καί διακοσμητικά στοιχεῖα. "Ὅλες οἱ μικρογραφίες του ἐκφράζουν μιὰ σταθερή αἰσθητική ἀντίληψη καί ἔχουν ὡς κύρια χαρακτηριστικά τους τή γραμμικότητα, τήν ἐντονη σχηματοποίηση καί τὸ ἀκαμπτο πολλές φορές καί γεωμετρικὸ σχέδιο, κυρίως ἐξαιτίας τῆς χρήσης τοῦ χάρακα.

Οἱ πολλῆς ἱκανότητες τοῦ Δανιήλ διαπιστώνονται σέ ὅλα τὰ χειρόγραφα του. Ὅσῳσο μιὰ προσεκτικὴ σύγκρισή τους δείχνει ὅτι τὰ δύο ἀπὸ αὐτά, Δοχειαρίου (πίν. 7-8) καί Ρώμης (πίν. 9-10) σέ σχέση πρὸς τὰ ἄλλα δύο, παρουσιάζουν λίγο διαφορετικὴ καί κάπως κατώτερη ποιοτικὰ τέχνη. Πρόκειται μᾶλλον γιά τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ Δανιήλ, πού τὰ ζωγράφησε στό ξεκίνημα

τῆς καλλιτεχνικῆς του δραστηριότητος, ἀντίθετα μὲ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (πίν. 5-6) καὶ τῆς μονῆς Γρηγορίου (πίν. 1-4) ποὺ ἔγιναν σὲ κάποιο προχωρημένο στάδιο τῆς ἐργασίας του. Αὐτὸ φαίνεται καὶ στὰ χρώματα, τὰ ὁποῖα στὰ δύο πρῶτα χειρόγραφα εἶναι πιὸ ἀπλὰ καὶ κατὰ κάποιο τρόπο πρόχειρα τοποθετημένα, ἐνῶ στὰ δεύτερα καὶ ἡ ἐπιλογή καὶ ἡ τοποθέτησή τους εἶναι καλύτερη.

Ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ καὶ τὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα διακόσμηση αὐτῶν τῶν χειρογράφων. Σ' αὐτὴ ἀνήκουν κυρίως τὰ ἐπίτιτλα καὶ τὰ πολλὰ ἀρχικά γράμματα. Τὰ ἐπίτιτλα, ποὺ σώζονται μόνο στὰ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα Προσκυνητάρια, τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (πίν. 5), διαμορφώνονται μὲ ὅμοια ἀνθικά κοσμήματα, ἐπτά στὸ πρῶτο καὶ πέντε στὸ δεύτερο, τοποθετημένα παρατακτικὰ καὶ χωρὶς νὰ ἐφάπτονται μεταξύ τους. Τὰ ἀρχικά γράμματα φέρουν ἔντονο περίγραμμα, συνήθως εὐθύγραμμο, καὶ εἶναι κυριολεκτικὰ πλημμυρισμένα ἀπὸ διάφορα φυτικά καὶ ἀνθικά κοσμήματα (πίν. 3, 5, 6, 7, 9). Τέλος στὰ χρώματα, τόσο τῆς εἰκονογράφησης ὅσο καὶ τῆς διακόσμησης τῶν χειρογράφων, ἐπικρατοῦν τὸ καστανὸ γιὰ τὰ περιγράμματα τῶν παραστάσεων καὶ τὸ κόκκινο καὶ γαλάζιο γιὰ τὸ γέμισμα τῶν ἐπιμέρους ἐπιφανειῶν τῶν κτηρίων καὶ γιὰ τὸν τονισμὸ ὁρισμένων ἰδιαίτερων τμημάτων στὶς συνθέσεις¹³. Ἀκολουθοῦν τὸ πράσινο, τὸ πορτοκαλί, τὸ κίτρινο καὶ τὸ χρυσὸ στὰ ἀρχικά κυρίως γράμματα.

Γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ γραφέα καὶ τὸ ἔτος τῆς γραφῆς τῶν πολύτιμων αὐτῶν χειρογράφων μᾶς πληροφοροῦν τὰ σύγχρονα βιβλιογραφικά τους σημειώματα ποὺ σώζονται στὰ τρία ἀπὸ αὐτά: Δοχειαρίου 129, φφ. 32β-33α: *Τέλος τῷ Θ(ε)ῳ δόξα· † Χεῖρ Δανιὴλ τοῦ ἱατροῦ ἀχξς' ἰουλίου ις'*. Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν 121, φ. 28α: *Τέλος τῷ Θ(ε)ῳ δόξα. Χεῖρ Δανι(ήλ τοῦ ἱατροῦ) οὔ*. Γρηγορίου 159, φ. 27α: *Τέλος τῷ Θ(ε)ῳ δόξα, 1680, χεῖρ Δανιήλ τοῦ ἱατροῦ*. Παρόμοιο ἐρυθρόγραφο σημείωμα ὑπῆρχε καὶ στὸ τέταρτο χειρόγραφο, τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρώμης cod. gr. 15, φ. 37α, ἀλλὰ σήμερα αὐτὸ ἔχει σβηστεῖ ἐντελῶς, ὅπως σβήστηκαν μὲ τὸν καιρὸ καὶ οἱ ἐπιγραφές ἀπὸ πολλὰς μικρογραφίες του ποὺ εἶχαν γραφεῖ ἐπίσης μὲ τὴν ἴδια κόκκινη μελάνη· μὲ μεγάλη δυσκολία καὶ λίγα μόνο ἀπὸ ὅλα τὰ γράμματα τοῦ σημειώματος μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς.

Μὲ βάση αὐτὰ τὰ σημειώματα εἴμαστε σίγουροι ὅτι γραφέας τῶν τεσσάρων Προσκυνηταρίων εἶναι ὁ ἱατρός Δανιήλ. Αὐτὸς μάλιστα θὰ πρέπει νὰ εἶναι

13. Μιὰ καλὴ ἰδέα γιὰ τὰ χρώματα παίρνει κανεὶς ἀπὸ ὁρισμένες μικρογραφίες τῶν δύο χειρογράφων: Γρηγορίου 159 καὶ Δοχειαρίου 129, ποὺ δημοσιεύονται ἐγχρωμες, ἀλλὰ κάπως μεγεθυμένες, στὸ corpus τῶν εἰκονογραφημένων χειρογράφων τοῦ Ἀγίου Ὁρους, Στ. Πελεκανίδου, Παν. Χρήστου, Χρυσ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σιωτ. Καδᾶ, Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους, Σειρὰ Α', Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, τόμ. Α', Ἀθήναι 1973, πίν. 470-498 καὶ τόμ. Γ', Ἀθήναι 1979, πίν. 274-277.

καὶ ὁ μικρογράφος τῶν χειρογράφων, θὰ πρέπει δηλαδή με τὸ γράψιμο τοῦ κειμένου νὰ ἔκανε καὶ τὴν εἰκονογράφηση καὶ τὰ κοσμήματα. Αὐτὸ συμπεραίνεται κυρίως ἀπὸ τὴν ξεχωριστὴ φύση αὐτῶν τῶν χειρογράφων καὶ ἀπὸ τὸ πολὺ προσεγμένον κείμενον μετὰ τὴν ἐξαιρετικὴν του καλλιγραφία καὶ τὰ διάφορα κοσμήματά του· μόνο ἓνας καλλιγράφος ποὺ ἦταν ταυτόχρονα καὶ ζωγράφος θὰ μπορούσε νὰ παρουσιάσει τὸ κείμενον μετὰ αὐτὸ τὸν τρόπο.

Δυστυχῶς τῇ στιγμῇ αὐτῇ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ ἱατροῦ, δὲν γνωρίζουμε περισσότερα γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Δανιήλ. Ὑποθέτουμε ἀπλῶς ὅτι θὰ ἦταν μοναχὸς στὴ λαύρα τοῦ ἁγίου Σάββα¹⁴. Στὴν ὑπόθεσίν μας αὐτὴ μᾶς ὁδηγοῦν οἱ παραπάνω δεκαοκτὼ στίχοι ποὺ βρίσκονται στὸ τέλος ὅλων τῶν χειρογράφων του καὶ ὅπου ἀνάμεσα σὲ ἄλλα διαβάζουμε:

«...Καὶ διὰ νὰ γινώσκεσθε πόθεν ἐτελειώθη
ἐτοῦτο δὲ τὸ ποίημα κ' εἰς πάντας ἐπεδόθη,
εἰς λαύραν δὲ τὴν θαυμαστὴν καὶ τὴν ἀξιωμένην
τοῦ ἁγίου Σάββα τοῦ σεπτοῦ τὴν κεχαριτωμένην...»

Ἄλλωστε μετὰ τὸ ὄνομα Δανιήλ ἀναφέρεται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ ἓνας ἡγούμενος τῆς λαύρας¹⁵, ποὺ εἶναι πιθανὸ νὰ ταυτίζεται μετὰ τὸ δικό μας γραφέα καὶ ζωγράφο. Ἀκόμη, δὲν κινδυνεύουμε νὰ πέσουμε πολὺ ἔξω ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Δανιήλ ἔγραψε καὶ διακόσμησε καὶ ἄλλα χειρόγραφα¹⁶ ἢ ἀσχολήθηκε καὶ μετὰ ἄλλα ἔργα τέχνης, τὰ ὁποῖα ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει, γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστο, ἀνακαλύψει καὶ ταυτίσει.

Παράλληλα ὅμως μετὰ τὸ γραφέα, στὰ σημειώματα τῶν δύο ἁγιορείτικων χειρογράφων, Δοχειαρίου 129 καὶ Γρηγορίου 159, ἀναγράφεται καὶ τὸ ἔτος τῆς γραφῆς τους. Ἔτσι, γιὰ τὸ πρῶτο ξέρουμε ὅτι ἔγινε τὸ ἔτος 1666 καὶ γιὰ τὸ δεύτερο τὸ 1680. Τὰ ὑπόλοιπα δύο χειρόγραφα τὰ χρονολογοῦμε μετὰ βάση κυρίως τὴ γραφὴ καὶ τὴν εἰκονογράφησίν τους κοντὰ σ' αὐτὰ καὶ μάλιστα τὸ χειρόγραφο τῆς Ρώμης cod. gr. 15 στὸ γ' τέταρτο καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου 121 στὶς ἀρχὲς τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ 17ου αἰ. Τὸ πρῶτο δηλαδή πλησιάζει περισσότερον ἐκεῖνο τῆς μονῆς Δοχειαρίου καὶ τὸ δεύτερο τῆς μονῆς Γρηγορίου. Σχετικὰ θυμίζουμε ἐδῶ καὶ τὴν περίπτωσιν τῆς μονῆς τοῦ ἁ-

14. Ἡ περιήγησις καὶ ἱστορικὴ αὐτῇ λαύρα βρίσκεται 20 περίπου χιλιόμετρα στὰ ΝΑ τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ σώζεται μάλιστα ἐπανδρωμένη μέχρι σήμερον.

15. Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἡ ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, Ἀθῆναι 1970², σ. 619.

16. Μετὰ βάση τὴ γραφὴ καὶ τὸ χρόνον κατασκευῆς τους μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε τῇ στιγμῇ αὐτῇ στὸ Δανιήλ δύο τουλάχιστο χειρόγραφα ποὺ γράφηκαν μέσα στὴ λαύρα τοῦ ἁγίου Σάββα καὶ ὑπογράφονται ἀπὸ κάποιον ὁμώνυμον μετὰ τὸν δικό μας βιβλιογράφο. Πρόκειται γιὰ τὰ χειρόγραφα: Τάφος 122 (Λειτουργικόν, ἔτ. 1660) καὶ 214 (Στιχηράριον, ἔτ. 1674), Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμίδης, Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη, τόμ. Α', Βρυξέλλες 1963², σ. 202-203, 291-292.

γίου Ἰακώβου τοῦ Ζεβεδαίου πού λείπει ἀπὸ τὰ δύο, πρόιμα κάπως, χειρόγραφα Δοχειαρίου καὶ Ρώμης, ἐνῶ ὑπάρχει στὰ ἄλλα δύο, λίγο μεταγενέστερα, χειρόγραφα Γρηγορίου καὶ Βυζαντινοῦ Μουσείου.

Γιὰ τὴν ἱστορία αὐτῶν τῶν χειρογράφων δὲν γνωρίζουμε πολλὰ πράγματα. Εἰδικὰ γιὰ τὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς Δοχειαρίου ξέρομε ὅτι προτοῦ πάρει τῇ σημερινῇ του θέσῃ ἀνάμεσα στὰ χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, βρισκόταν στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς λαύρας τοῦ ἁγίου Σάββα στὴν Παλαιστίνη¹⁷. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα τοῦ Δανιὴλ ἀντλοῦμε μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ νεώτερα σημειώματά τους. Πιὸ συγκεκριμένα, στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου Γρηγορίου 159 ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τοῦ Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου Παντολέοντα μὲ τὴ χρονολογία 1829 πλὰι στὸ δεύτερο· αὐτοὶ οἱ δύο φαίνεται ὅτι ἦταν κάποτε οἱ κάτοχοι τοῦ χειρογράφου¹⁸. Γιὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν 121 ἡ μόνη πληροφορία πού ἔχουμε εἶναι ὅτι προέρχεται ἀπὸ δωρεὰ τοῦ ἐπισκόπου Πενταπόλεως Νεκταρίου (6 Ἰουλίου 1904)¹⁹. Τέλος γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ χειρογράφου τῆς ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῃς τῆς Ρώμης cod. gr. 15 δὲν ἔχουμε γιὰ τὴν ὥρα στοιχεῖα.

Στὸ ἴδιο αὐτὸ Προσκυνητᾶριο δὲν διακρίνεται, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, τὸ σημείωμα, ἐνῶ καὶ στὸ ἄλλο, τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ὑπάρχει μιὰ φθορὰ στὸ σημεῖο ἀκριβῶς πού ἀναγράφεται τὸ ὄνομα καὶ ἡ ιδιότητα τοῦ Δανιήλ²⁰. Παρ' ὅλα ὅμως αὐτὰ δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ δύο προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο καλλιγράφο καὶ μικρογράφο. Αὐτὸ συμπεραίνεται πάλι ἀπὸ τὴ γραφὴ καὶ τὴν εἰκονογράφηση πού συμπίπτουν μὲ τῶν ἄλλων δύο χειρογράφων. Ἔτσι, τὴ στιγμὴ αὐτὴ στὰ τέσσερα χειρόγραφα εὐκολὰ συμπληρώνει τὸ ἓνα τὰ κενὰ τοῦ ἄλλου, ὥστε νὰ ξέρομε γιὰ τὸ καθένα χωριστὰ τὸ ἀρχικὸ κείμενο καὶ τὴν εἰκονογράφησή του. Μὲ βάση ἄλλωστε ὅλα αὐτὰ τὰ κοινὰ στοιχεῖα τους, σὲ συνδυασμὸ μάλιστα καὶ μὲ τὴν ἰδιομορφία στὴν τέχνη τῶν μικρογραφιῶν τους, κατατάξαμε τὰ τέσσερα Προσκυνητάρια σὲ μιὰ ἰδιαίτερη ὁμάδα μὲ τὴν ὀνομασία «Χειρόγραφα τοῦ ἱατροῦ Δανιήλ».

Ὅλων αὐτῶν τῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια παρέμεναν ἐντελῶς σχεδὸν ἄγνωστα, καταλαβαίνει κανεὶς εὐκολὰ τὴ μεγάλη τους ἀξία, πού ἐξηγεῖται ἀπὸ πολλοὺς καὶ διάφορους λόγους. Καὶ πρῶτα πρῶτα σὰν χειρόγραφα πού εἶναι θεωροῦνται μοναδικὰ καὶ ἔχουν τὴ σημασία τους. Κατόπιν, μὲ τὸ περιεχόμενό τους παρέχονται χρήσιμες πληροφορίες γιὰ πολ-

17. 8.π., τόμ. Γ', σ. 266.

18. Καδᾶς, Γρηγορίου 159, σ. 379, 380.

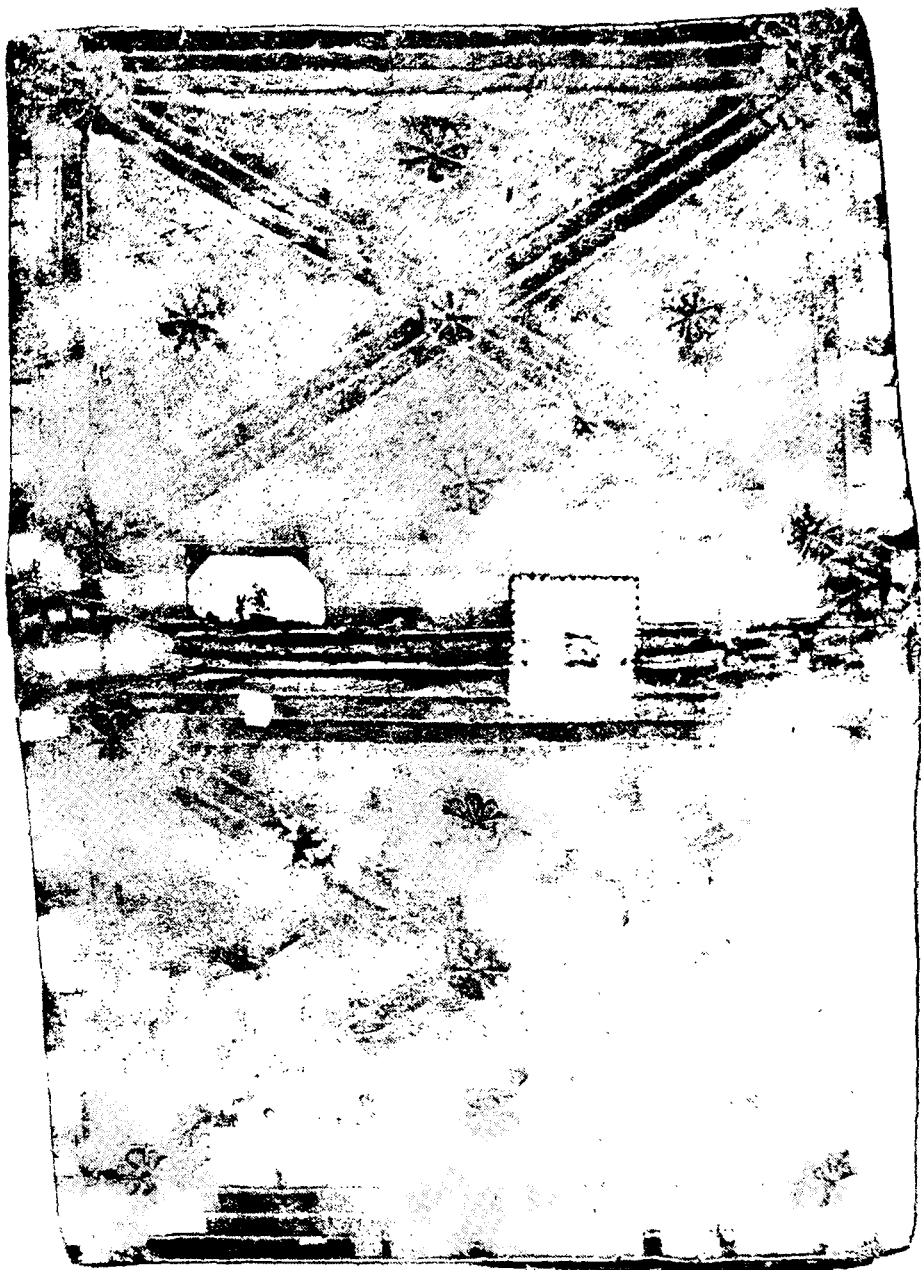
19. Δ. Πάλλα, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, Πρακτικά ΧΑΕ, περ. Γ' - τόμ. Β' (1933), Ἀθῆναι 1936, σ. μ'. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπόκτησή του καταγράφηκε στὸ Εὐρετήριο τῆς ΧΑΕ μὲ αὐξ. ἀριθ. 4291.

20. Συμπληρώσαμε τὸ κενὸ αὐτὸ μὲ βάση τὰ ἄλλα Προσκυνητάρια τοῦ Δανιήλ γράφοντας: Δανιὴλ τοῦ ἱατροῦ καὶ ὄχι Δανιήλ μοναχοῦ, 8.π., σ. λθ'.

λοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης καὶ ιδιαίτερα γιὰ τοὺς ἐρευνητὲς ποὺ θέλουν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν ἱστορία, τὴ γεωγραφία, τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὴν τοπογραφία τῆς Παλαιστίνης. Προπάντων ὅμως χαρακτηρίζονται πολὺ ἀξιόλογα καὶ πολύτιμα γιὰ τὴν εἰκονογράφησίν τους ποὺ νομίζουμε ὅτι καλύπτει ἓνα σημαντικὸ κενὸ στὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ, γιὰ τὴν ὁποία τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν αὐξάνεται ἡμέρα μὲ τὴν ἡμέρα καὶ προβάλλει ἀπὸ παντοῦ ἡ εὐχὴ γιὰ δημοσίευση ὅσο γίνεται περισσότερου ὕλικου τῆς, μιὰ καὶ αὐτὸ ποὺ ἔχουμε σήμερα στὴ διάθεσή μας θεωρεῖται ἀρκετὰ περιορισμένο.

Στὴ συνέχεια δημοσιεύουμε ἀντιπροσωπευτικὰ ὀρισμένες μόνο μικρογραφίες ἀπὸ κάθε χειρόγραφο παρέχοντας μιὰ, μικρὴ ἔστω, εἰκόνα γιὰ τὸ σύνολο τῆς εἰκονογράφησής τους. "Ἄλλωστε, τὰ τρία ἀπὸ τὰ τέσσερα Προσκυνητάρια ἔχουν ἤδη ἐκδοθεῖ σὲ ἄλλες ἐργασίες μας²¹. Ἐπομένως, μένει ἀκόμη ἀδημοσίευτο μόνο τὸ χειρόγραφο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρώμης, τοῦ ὁποίου ὅμως δυστυχῶς ὅλες σχεδὸν οἱ μικρογραφίες σώζονται τῇ στιγμῇ αὐτῇ ἀρκετὰ κατεστραμμένες.

21. Σ. Καδᾶ, Εἰκονογραφημένο Προσκυνητᾶριο τῶν ἁγίων Τόπων (κώδ. 159 τῆς μονῆς Γρηγορίου), Κληρονομία 9 (1977), σ. 369-432· τοῦ ἴδιου, Εἰκονογραφημένα Προσκυνητάρια τῶν ἁγίων Τόπων (τέσσερα ἐλληνικὰ χειρόγραφα 17ου-18ου αἰ.), Θεσσαλονίκη 1985, ὅπου δημοσιεύονται ὁλόκληρα τὰ δύο ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Δανιὴλ: Δοχειαρίου 129 καὶ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν 121.

Πιν. 1. Στάχωση (α' καὶ β' ὄψη) τοῦ χειρογράφου Γρηγορίου 159.

Καὶ τὰ μεσημβρίον, τῆς ἀνατολῆς
 Καὶ τὰ ἀρκτικῶν, τῆς δαμασκοῦ, καὶ
 ἀρχῆς, ἐλθόντων, ἀνατολῆς σιῶν, μετρί.
 πρὸς τοὺς ἐλθοῦσιν.

Εἰσαλθε
 πρὸς τοῦ

στὰς τῆς
 δόξης.

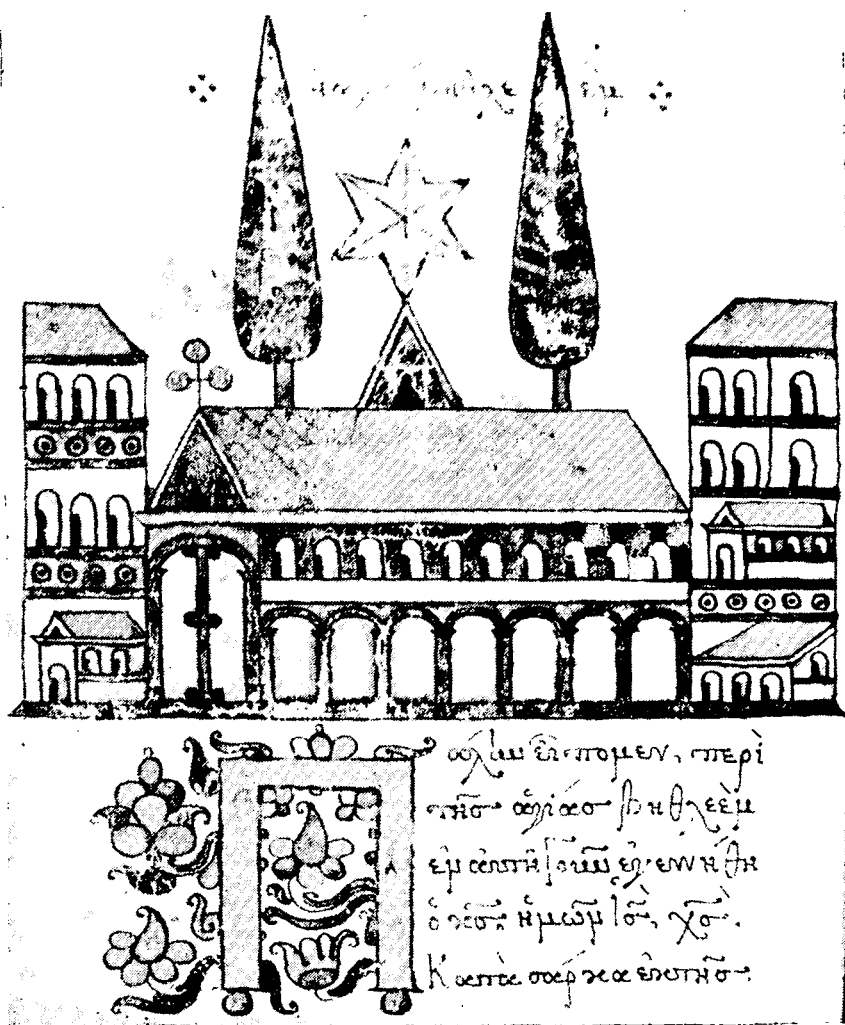
μετὰ πύργων, μετὰ ἀρχῶν, καὶ πολλῶν
 μαύτων, καὶ αὐτῶν καὶ οὐσιν πῶς ἐσμεν
 μωσεν, ὁ δὲ δὲ τὸ ψαλμὸν τῆς τῆς οὐρανῶν

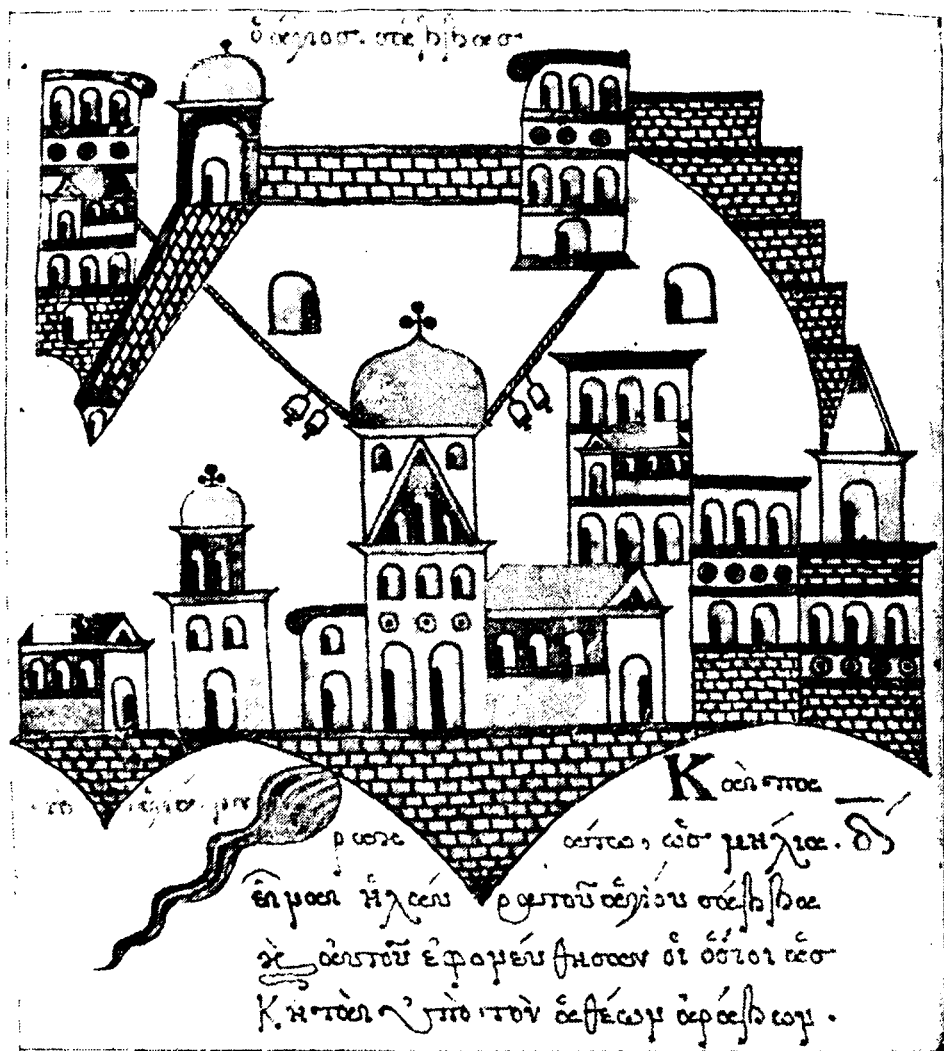

οἱ τοῦ καὶ

Πιν. 2. Τὰ παλάτια τοῦ Δαβὶδ (Γρηγ. 159, φ. 2α).

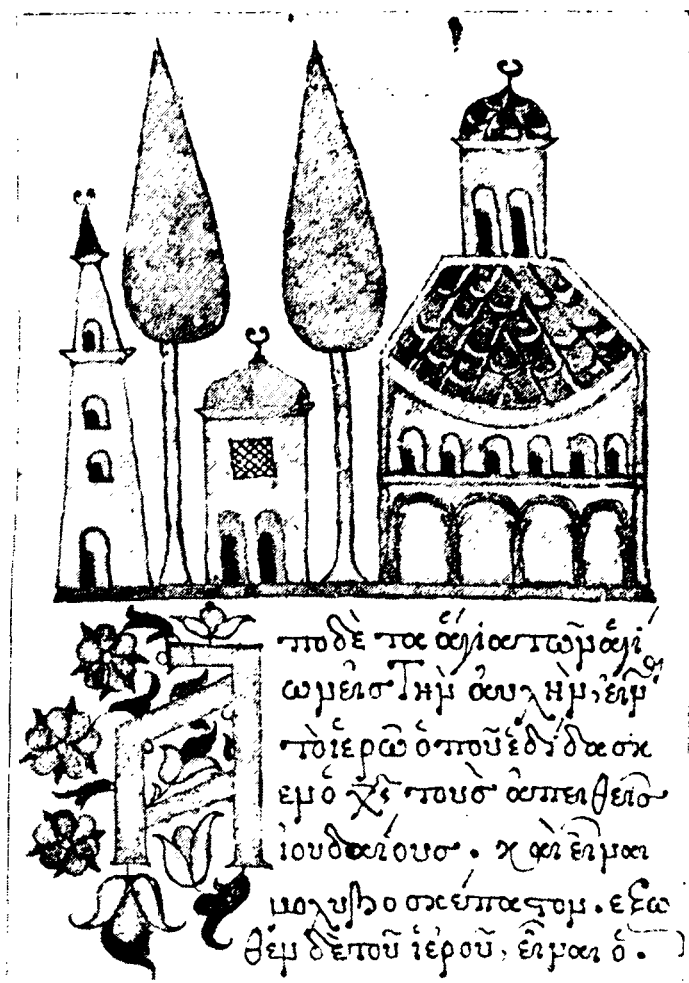

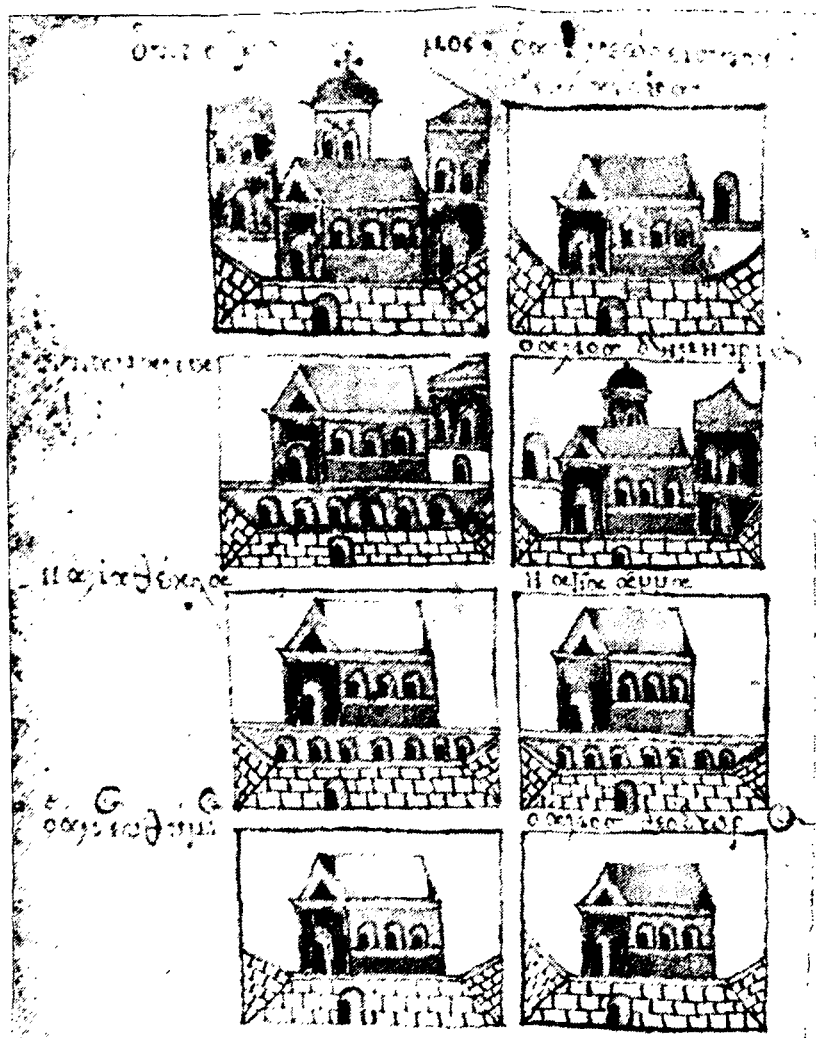
Πιν. 4. Ἡ λαύρα τοῦ ἁγίου Σάββα (Γεηγ. 159, φ. 21β).

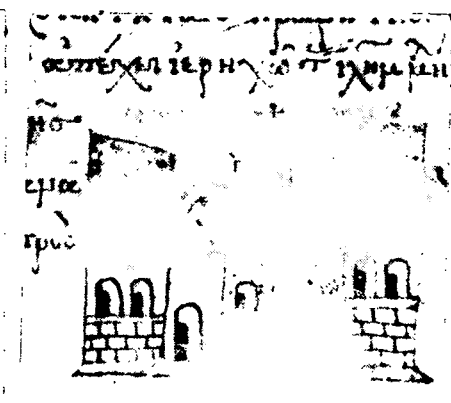
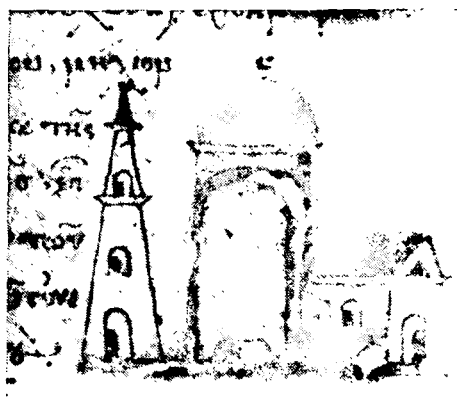
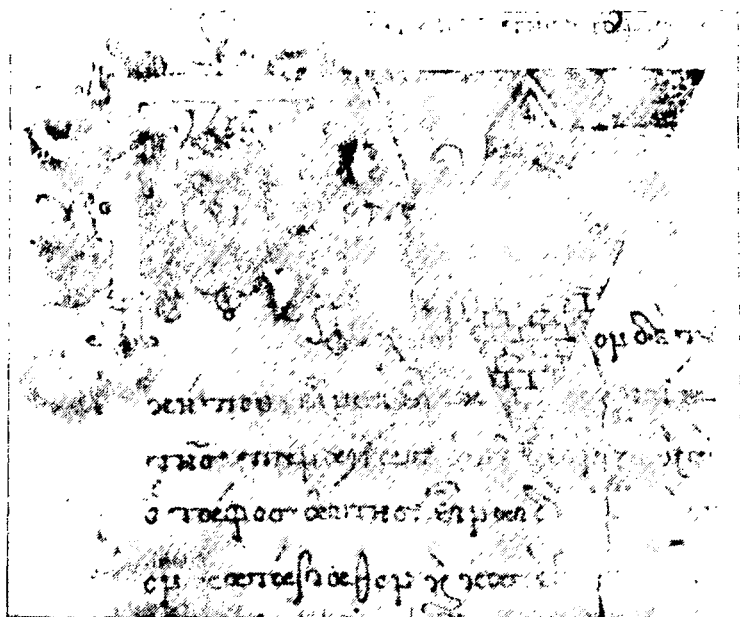
Πιν. 5. Ἐπίτιτλο· ἀρχικά γράμματα Π, Α (Βυζ. Μουσ. 121, φ. 18).

Πίν. 7. Τὸ Ἱερὸν ἀρχικὸ γράμμα Α (Δοχ. 129, φ. 12β).

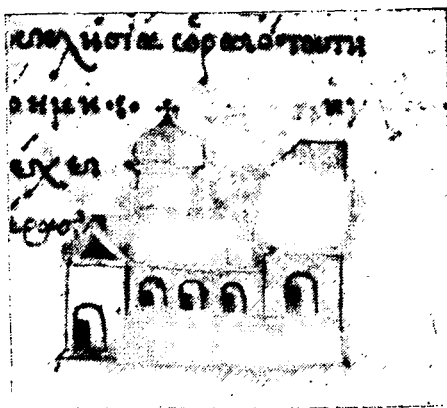
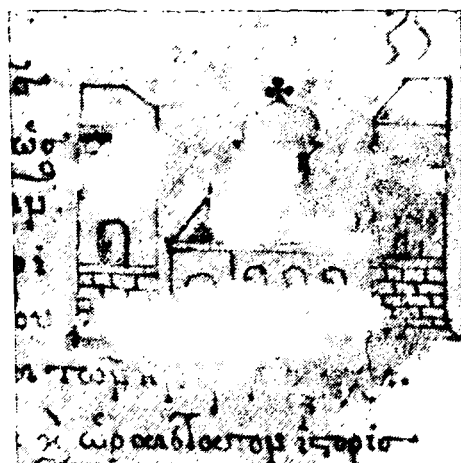
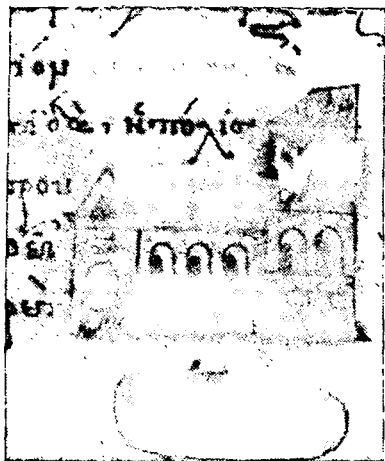
Πλν. 8. Ὁκτὼ ναοὶ-μονές τῆς Ἱερουσαλὴμ (Δοχ. 129, φ. 14β).

Πίν. 9. α. Ἀρχικὸ γράμμα Π· ὁ τάφος τῆς Παναγίας (Ἐθν. Βιβλ. Ρώμης cod. gr. 15, φ. 22β).

β. Ὁ ναὸς τῆς Ἀναλήψεως (Ἐθν. Βιβλ. Ρώμης cod. gr. 15, φ. 23α).

γ. Ἡ μονὴ τοῦ Προδρομοῦ (Ἐθν. Βιβλ. Ρώμης cod. gr. 15, φ. 25β).

- Πιν. 10. α. Ἡ Βηθσαιδᾶ ἡ λίμνη τῆς Γεννησαρέτ (Ἐθν. Βιβλ. Ρώμης cod. gr. 15, φ. 27β).
 β. Ἡ μονὴ τοῦ προφήτου Ἡλία (Ἐθν. Βιβλ. Ρώμης cod. gr. 15, φ. 28β).
 γ. Ἡ μονὴ τοῦ Σταυροῦ (Ἐθν. Βιβλ. Ρώμης cod. gr. 15, φ. 35α).
 δ. Ἡ Γάζα (Ἐθν. Βιβλ. Ρώμης cod. gr. 15, φ. 35β).

ΤΟ ΚΟΝΤΟΣΚΑΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΤΑΣΚΑΛΟ.
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΛΙΜΑΝΙΩΝ ΤΗΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ /Θεσσαλονίκη

Ἡ θέσις τῶν λιμανιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὴν ἀκτὴ τῆς Προποντίδας ἀπασχόλησε κατὰ καιροὺς πολλοὺς ἐρευνητές, ὅπως ὅμως ὁμολογεῖ ὁ Α. Μ. Schneider, ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῆς θέσεως τοὺς εἶναι πολὺ δύσκολος¹.

Ἡ ποικιλία τῶν ὀνομάτων, οἱ ἀσαφεῖς τοπογραφικὲς ἐνδείξεις τῶν πηγῶν καὶ ἡ ἔλλειψη ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων δημιουργοῦν σοβαρὲς δυσκολίες στὸ μελετητὴ. Ἐξάλλου τὰ λιμάνια τῆς Προποντίδας, καθὼς ἦταν ἐκτεθειμένα στοὺς νότιους ἀνέμους καὶ ἡ προσάμμωση σ' αὐτὰ ἦταν πολὺ συχνὴ καὶ ἐκτεταμένη, ἀπαιτοῦσαν διάφορες ἐργασίες ἐκβάθυνσης. Οἱ πηγὲς ἀναφέρουν κατὰ καιροὺς ἐργασίες ποὺ ἔγιναν στὰ διάφορα λιμάνια, δὲν εἶναι ὅμως πάντοτε σαφὲς ἂν πρόκειται γιὰ ἐργασίες ἐκβάθυνσης παλαιοῦ λιμανιοῦ ἢ γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐνὸς καινούργιου, πρᾶγμα ποὺ ἐπιτείνει ἀκόμη περισσότερο τὴ σύγχυση.

Τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζαν τὰ νότια λιμάνια τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκθέτει χαρακτηριστικὰ ἀνώνυμο ἐγκώμιο γιὰ τὸν Ἰωάννη Η' Παλαιολόγο ποὺ ἀναφέρεται μετὰξὺ ἄλλων καὶ στὶς ἐργασίες ποὺ ἀνέλαβε ὁ αὐτοκράτορας τὸ 1427 γιὰ τὴν ἐκβάθυνση τοῦ Κοντοσκαλίου: «Θρακικοῦ τοῖνον βορέου πνεόντος κατὰ χεῖμα, οὐδεμίαν ὕλην πεφυκὸς συνεισάγειν, ἐγειρομένου δὲ νότου, σφοδροῦ κατὰ τὸ στόμιον ἀντικρυς ἐχομένου, τοῦ ὑπαντιάζοντος οὐδὲν ἐστὶ τὴν ψάμαθον ἢ τοῦ κωλύοντος ἐπίπροσθεν ἐν ταῖς τοῦ πνεύματος εἰσβολαῖς πολλὴν ταύτην ἐν μέσῳ τῶν νεωρίων συνεισβάλλοντος. Τί οὖν ἐντεῦθεν γίνεται; Κατ' ἐναντὸν μικρὰ προσθήκη γεγενημένη, πολλὴν τὴν ὕλην ὁ χῶρος εἰσεδέξατο»².

Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους ἀρχικὰ καὶ τοὺς Τούρκους ἀργότερα ἡ ἔλλειψη ὁποιασδήποτε συντήρησης καὶ ἡ ἐγκατάλειψη τῶν λιμανιῶν τῆς Προποντίδας ὁδήγησαν στὴν ἐξαφάνισή τους. Μόνο μερικὲς

1. Α. Μ. Schneider, Byz. Zeitschr. 45 (1952) 87. - Γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει ἡ μελέτη τῶν λιμανιῶν τῆς Προποντίδας βλ. R. Janin, La Constantinople byzantine², Paris 1964, 225 καὶ R. Guiland, Les ports de Byzance sur la Propontide. Byzantion 23 (1953) 181-238, κυρίως σ. 205 = Τοῦ ἰδίου, Etudes de topographie de Constantinople byzantine II, Amsterdam 1969, 80-120, κυρίως σ. 92 (στὸ ἐξῆς: Ports καὶ Topographie ἀντίστοιχα).

2. Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον, ἔκδ. Στ. Π. Λάμπρου, Παλαιολογικά καὶ Πελοποννησιακά, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1926, 298.8-14.

ὀνομασίες ἐπέζησαν πού κι αὐτὲς ὅμως δὲν ἀποτελοῦν ἀσφαλὲς τεκμήριο γιὰ τὴν ἀκριβῆ θέση τῶν παλιῶν λιμανιῶν³.

Γενικά εἶναι ἀποδεκτό ὅτι ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά στὰ παράλια τῆς Προποντίδας πρῶτο ἦταν τὸ λιμάνι τοῦ Βουκολέοντος, πού ἦταν ἀποκλειστικά αὐτοκρατορικό λιμάνι, καθὼς ἐξυπηρετοῦσε τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸ ὁμώνυμο παλάτι⁴.

Χάρη στὴ Notitia Urbis Constantinopolitanae (5. αἰ.) γνωρίζουμε τὴ θέση τῶν δύο παλαιότερων καὶ κατεξοχὴν πολεμικῶν καὶ ἐμπορικῶν λιμανιῶν στὴν Προποντίδα.

α) Δυτικά τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Βουκολέοντος ὑπῆρχε ὁ λιμὴν Ἰουλιανοῦ, ὁ portus novus τῆς Notitia Urbis Constantinopolitanae, στὴν τρίτη ρεγέωνα⁵. Εἶχε κτιστεῖ ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ (361-363) κατὰ τὴ δεκάμηνη παραμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ξεκινήσει ἐναντίον τῶν Περσῶν⁶. Στὰ χρόνια τοῦ Ἀναστασίου Α' (491-518) κατασκευάστηκαν ἐκεῖ προβλήτες⁷, ἐνῶ στὰ χρόνια τοῦ Ἰουστίνου Β' (565-578) τὸ λιμάνι ἐκβαθύνθηκε καὶ διευρύνθηκε καὶ ὀνομάσθηκε λιμὴν (τῶν) τῆς Σοφίας ἢ τῶν Σοφιανῶν πρὸς τιμὴν τῆς αὐτοκράτειρας Σοφίας⁸. Τὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως μάλιστα ἀποδίδουν στὴν αὐγούστα τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ λιμανιοῦ, ὅταν ἀπὸ τὸ παλάτι εἶδε τὰ πλοῖα νὰ κλυδωνίζονται ἀπὸ τὴ θαλασσοταραχὴ⁹. Ἀπὸ τότε τὸ λιμάνι ἐπικράτησε νὰ λέγεται λιμὴν τῆς Σοφίας, ἐνῶ ἀπὸ τὸ Θεοφάνη ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὡς «ὁ Ἰουλιανοῦ, ὁ Σοφίας λεγόμενος λιμὴν» ἢ «ὁ Ἰουλιανήσιος λιμὴν τῶν Σοφίας»¹⁰. Τὸ λιμάνι αὐτὸ βρισκόταν σὲ λειτουργία μέχρι τέλους τοῦ κράτους¹¹.

3. Πρβλ. R. Guiland, Ports 205-206 = Topographie II. 92-93.

4. Γιὰ τὸ λιμάνι τοῦ Βουκολέοντος καὶ τὶς σχετικὲς πηγές καὶ τὴ βιβλιογραφία βλ. R. Guiland, Le port palatin du Boukoléon, Byzantinoslavica 11 (1950) 187-206 = Topographie I. 273-293. - W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. Tübingen 1977, 60 (στὸ ἐξῆς: Bildlexikon).

5. Notitia Urbis Constantinopolitanae, ἐκδ. O. Seeck, Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Latercula prouinciarum, 1876, ἀνατ. Frankfurt/Main 1962, 232.9.

6. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III ἐκδ. Th. Preger, Scriptores originum Constantinopolitanarum, Lipsiae 1901, ἀνατ. N. York 1975, σ. 232.6, Εὐάγγελος II.13 (σ. 65.7 ἐκδ. J. Bidez-L. Parmentier), Προκόπιος, Περὶ κτισμ. 1.5 κ.ἄ.

7. Λεξικὸ Σουῖδα στὴ λ. Ἀναστάσιος «καὶ τῷ Ἰουλιανῷ λιμένι προβόλους τίθησιν».

8. Πάτρια II σ. 184.11, Λέων Γραμμ. 135.4, Μιχαὴλ Γλυκάς 506.1 (ἐκδ. Βόννης).

9. Πάτρια III. 229-230.

10. Θεοφάνης 184.21-22 καὶ 368.23 ἀντίστοιχα (ἐκδ. C. de Boor).

11. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Δούκα πού ἀναφέρεται στὴν ὀργάνωσή τῆς

β) Τὸ δεύτερο λιμάνι βρισκόταν δυτικότερα, στὴ δωδέκατη ρεγέωνα. Ἦταν ὁ λιμὴν τῶν Ἐλευθερίου ποῦ ταυτίζεται μετὰ τὸν portum Theodosiacum τῆς Notitia Urbis Constantinopolitanae¹². Οἱ Πατριογράφοι ἀφηγοῦνται ὅτι τὸ λιμάνι αὐτὸ ἐπιχώσθηκε ἀπὸ τὰ χρώματα ποῦ ἔρριζαν ἐκεῖ, ὅταν ἔσκαβαν στὴν ἀγορὰ τοῦ Ταύρου γιὰ τὸ βάθρο ὅπου θὰ ἔστηναν τὸν κίονα τοῦ Θεοδοσίου Α' ¹³ στὰ 386¹⁴. Τὸ πιὸ πιθανὸ ὅμως εἶναι τὸ ἐνδότερο τμῆμα τοῦ λιμανιοῦ νὰ ἐπιχώσθηκε ἀπὸ τὸν ποταμὸ Λύκο ποῦ ἐκβάλλει στὸ σημεῖο ἐκεῖνο. Ἀργότερα τὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ τὴν κατέλαβαν κῆποι, οἱ γνωστοὶ ὡς κῆποι τοῦ Βλάχκα¹⁵.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ παραπάνω λιμάνια ἀναφέρονται στίς πηγές καὶ ἄλλα, τῶν ὁποίων ἡ θέσις ἢ ἡ ταύτιση μετὰ ἓνα ἀπὸ τὰ δυὸ προηγούμενα ἀπασχόλησαν τὴν ἔρευνα.

Τὸν 6ο καὶ 7ο αἰῶνα ἀναφέρεται στίς πηγές ὁ λιμὴν τῶν Καισαρίου. Γιὰ πρώτη φορὰ μνημονεύεται στὰ 553 ὅταν ἀπεσταλμένοι τοῦ Πάπα Βιγιλίου ἔφτασαν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ κατευθύνθηκαν στὸν οἶκο τοῦ Γερμανοῦ «prope portum Caesarii»¹⁶. Ὅταν τὸ 610 ὁ Φωκᾶς ὀργάνωσε τὴν ἄμυνα τῆς Πόλης ἐνάντια στὸν ἐπερχόμενο Ἡράκλειο, ἀνέθεσε τὴ φρούρηση τῆς συνοικίας τοῦ Ὁρμίσα στοὺς Βένετους, ἐνῶ στοὺς Πράσινους τὴ φρούρηση τῶν λιμένων τῆς Σοφίας καὶ τῶν Καισαρίου¹⁷. Ἡ μαρτυρία αὕτη εἶναι κατὰ τοῦτο σημαντικὴ, διότι ἀντιδιαστέλλει τὸ λιμένα τῆς Σοφίας ἀπὸ τὸ λιμένα τῶν Καισαρίου. Τέλος ὁ λιμὴν Καισαρίου μνημονεύεται τὸ 673, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Δ' διέταξε νὰ προσορμιστοῦν «ἐν τῷ Προκλιανισίῳ τῶν Καισαρίου λιμένι» διήρεις καὶ δρόμωνες ἐφοδιασμένοι μετὰ ὕγρον πῦρ γιὰ ν' ἀντιμετωπίσουν τοὺς Ἀραβες ποὺ εἶχαν ξεκινήσει ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης¹⁸.

Ἄμυνας τῆς Πόλης στίς 27 Μαΐου 1453 «Καταβάντες τὸ μέγα παλάτιον καὶ διαβάντες τὸν λιμένα περιεκύκλωσαν ἄχρι τοῦ Βλάχκα». - Βλ. ἐκτενὴ συζήτηση τῶν πηγῶν καὶ τῶν σχετικῶν ἀπόψεων R. Guiland, Ports 181-186 καὶ 195-204 = Topographie II. 80-83 καὶ 87-92. - R. Janin, Constantinople² 231-234.

12. Notitia Urbis Con. 239.13.

13. Πάτρια II. σ. 184-185.

14. Θεοφ. 70.10.

15. Βλ. A. van Millingen, Byzantine Constantinople. The Walls of the City. London 1899, 198 (στὸ ἐξῆς: Constantinople). - R. Janin, Constantinople² σ. 226. - R. Guiland, Ports 206-210 = Topographie II. 93-95, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς πηγές.

16. Mansi IX.200.A. Πρβλ. R. Janin, Constantinople² 227. - R. Guiland, Ports 210 = Topographie II.95.

17. Ἰωάννης Ἀντιοχεὺς ἐκδ. K. Müller, FHG V. 38. - Πασχ. Χρον. 700.

18. Θεοφ. 353.22 κέ. - Πρβλ. R. Janin, Constantinople² 227. - R. Guiland, Ports 210-225 = Topographie 95-103. Ὁ V. Tiftizoglou, Die Helenianai nebst einigen anderen Besitzungen im Vorfeld des frühen Konstantinopels: H.-G. Beck, Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels. München 1973, σ. 49-122, κυρίως 58-63, ὑποστήριξε ὅτι

Μιά ἄλλη ὀνομασία λιμανιοῦ ποὺ ἀπαντᾷ στίς πηγές ἀπὸ τὸ 13ο αἰώνα κ.έ. εἶναι τὸ *Κοντοσκάλιον* ἢ *Κοντοσκέλιον*. Τὸ λιμάνι αὐτὸ πιθανὸν βρισκόταν κοντὰ στὴν ὁμώνυμη πύλη τῶν νοτίων τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹⁹. Σύμφωνα μὲ τὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως ἡ πύλη πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸν τουρμάρχη Ἀγαλλιανὸ Κοντοσκέλη, ὁ ὁποῖος ἐπόπτευε τὶς ἐργασίες κατασκευῆς (ἢ ἐκβάθυνσης) τοῦ λιμανιοῦ: «Τὸ δὲ *Κοντοσκάλιον* ἢ *πόρτα* ἀπὸ Ἀγαλλιανοῦ τουρμάρχου, παρισταμένου ὅτε ἐκτίζετο ὁ λιμὴν, ἔλαβε τὸ ὄνομα· ἐκαλεῖτο δὲ ἐκείνος *Κοντοσκέλης*· καὶ διὰ τοῦτο ἐκλήθη οὕτως»²⁰. Οἱ ἐρευνητὲς πιστεύουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν τουρμάρχη Ἀγαλλιανὸ ποὺ μαζί μὲ τὸν Κοσμᾶ πρωτοστάτησαν κατὰ τὸ κίνημα τῶν Ἑλλαδικῶν ἐναντίον τοῦ Λέοντα Γ' τὸ 727 καὶ αὐτοκτόνησε κατὰ τὴ ναυμαχία κοντὰ στὴν Κωνσταντινούπολη²¹. Τὰ Πάτρια δὲν καθορίζουν γιὰ ποιοῦ ἀκριβῶς λιμάνι πρόκειται.

Μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγο τὸ 1261 ὁ αὐτοκράτορας ἔκρινε ἀπαραίτητη τὴν κατασκευὴ καὶ ὀργάνωση ἑνὸς λιμανιοῦ ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στίς πολεμικὲς καὶ ἀμυντικὲς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς, πιθανὸν ἐνόψει τῶν ἐπιχειρήσεων ἐναντίον τοῦ Καρόλου d'Anjou²². Ὁ Παχυμέρης παραθέτει τὸν προβληματισμὸ τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ λιμανιοῦ αὐτοῦ. Ἀπορρίφθηκαν τὰ λιμάνια τοῦ Κεράτιου κόλπου, δηλαδὴ ἓνα στίς Βλαχέρνες, ἓνα δεύτερο κοντὰ στὴ Μονὴ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Εὐεργέτου στὴ συνοικία τῶν Δεξιοκράτους ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς Λατίνους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς φράγκικης κατοχῆς, καὶ τὸ παλιὸ λιμάνι στὴν εἴσοδο τοῦ Κεράτιου, γιὰ λόγους ἀσφαλείας. Ἔτσι ὁ Μιχαὴλ Η' ἐπέλεξε «τὸ πρὸς τῷ *Βλάγκᾳ Κοντοσκέλιον*», παλιότερο προφανῶς λιμάνι στὴν Προποντίδα, ποὺ τὸ ἐκβάθυνε καὶ τὸ περιέβαλε κυκλοτερῶς μὲ ὀγκώδεις λίθους, κατασκεύασε στέγαστρα καὶ νεώρια γιὰ τὰ πλοῖα, ἐνῶ προστάτευσε τὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ μὲ σιδερένιο κιγκλίδωμα: «τὸ πρὸς τῷ *Βλάγκᾳ Κοντοσκέλιον* ἀνοικοδομεῖν ἤθελε», ὥστε γυρῶσαι μὲν μεγίσταις πέτραις τὸν κίκλῳ

ὁ λιμὴν Καίσαρίου βρισκόταν δυτικὰ τοῦ λιμένος Ἐλευθερίου κάτω ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ τείχους τοῦ Κωνσταντίου.

19. Γιὰ τὶς πύλες τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλ. *Th. Preger*, Studien zur Topographie Konstantinopels, IV. Ein anonymes Verzeichnis der Tore und Inschriften an den Mauern Konstantinopels im 16. Jahrhundert. BZ. 21 (1912) 461-471. - *W. Beneschewitsch*, Die türkischen Namen der Tore von Konstantinopel. BZ. 23 (1914/19) 408. - *P. Schreiner*, Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fetihye camii), und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels. DOP 25 (1971) 217-248, κυρίως σ. 241-246. Γιὰ τὴν πύλη Κοντοσκαλίου βλ. *R. Janin*, Constantinople² 299. - *R. Guillard*, Ports 232-235 = Topographie II. 107-109.

20. Πάτρια III σ. 257.

21. Θεοφ. 405.18-24. - *R. Guillard*, Ports 225 κέ. = Topographie II. 103 κέ. - Γιὰ τὴ στάση τῶν Ἑλλαδικῶν βλ. *Θ. Κορρές*, Τὸ κίνημα τῶν «Ἑλλαδικῶν», Βυζαντιακά 1 (1981) 39-47.

22. Βλ. σχετικὰ *R. Guillard*, Ports 229 = Topographie 105 καὶ σημ. 276.

τόπον, ἐμβαθύνει δὲ τὴν ἐντὸς θάλασσαν, ἄργυρον χυτὸν (= ὑδράργυρο) ἐμβαλόντα, ἐποικοδομησαί τε καὶ στέγη ταῖς ναυσὶν ἀποχωρῶντα, πύλας δ' ἐπιθεῖναι ἀραρυίας ἐκ σιδήρου τῇ ἐν ταῖς πέτραις εἰσιθμῇ ἔξωθεν, ὥσθ' ἅμα μὲν ἀσφαλῶς ἔχειν τὸν στόλον, ἅμα δὲ καὶ ταῖς τῶν ἐχθρῶν ἀναγομέναις—μὴ γὰρ εἶναι διὰ τὸ ροῦδες τῆς θαλάσσης ἵστασθαι—κατόπιν ἐμπίπτειν τὰς ἡμετέρας»²³.

Παρόμοιες ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ ἐκβάθυνσης ἀναφέρονται στὸν κώδικα Ε (cod. Colbertinus = Paris. 1788) τοῦ 15ου αἰ. τῶν Πατριογράφων ὅτι ἔγιναν στὸ λιμένα τῆς Σοφίας ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο (1282-1328). Ὁ ἴδιος κώδικας, ἐκεῖ ὅπου οἱ ἄλλοι κώδικες ἔχουν «τὸν δὲ λιμένα Σοφίας», γράφει: «Τὸν λιμένα τὸν εἰς τὸ Κοντοσκάλιον»²⁴, ἐνῶ σ' ἄλλο σημεῖο ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ παλάτια τῶν Σοφῶν προσθέτει: «ἅτινα ἦσαν σὺν τῷ λιμένι αὐτῷ ἐν τῷ Κοντασκελίῳ»²⁵.

Ἀργότερα, τὸ 1348, ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς προκειμένου ν' ἀντιμετωπίσει τοὺς Γενουάτες τοῦ Γαλατῆ διέταξε τὴ ναυπήγηση πλοίων στὸ νεώριο τὸ λεγόμενο Κοντοσκάλιο²⁶.

Ἐκτεταμένες καὶ συστηματικὲς μὲ τὰ μέσα τῆς ἐποχῆς ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ ἐκβάθυνσης τοῦ Κοντοσκαλίου περιγράφει ὅτι ἔγιναν τὸ 1427 ἀνώνυμο ἐγκώμιο γιὰ τὸν Ἰωάννη Η' Παλαιολόγο²⁷.

Ἐργασίες ὅμως καθαρισμοῦ καὶ ἐκβάθυνσης ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ὅτι ἔγιναν καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ 1351 στὸ Ἐπτάσκαλον²⁸. Ἐμφανίζεται ἔτσι μιὰ νέα ὀνομασία λιμανιοῦ, τὴν ὁποία χρησιμοποιοῖ μόνος ὁ Καντακουζηνὸς ἀπὸ τὶς σύγχρονες του πηγές. Ἡ θέση τοῦ Ἐπτάσκαλου καὶ ἡ ταύτισή του μ' ἓνα ἀπὸ τὰ λιμάνια τῆς Προποντίδας ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἀλλὰ καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς θέσης τοῦ λιμένος τῶν Καισαρίου, τοῦ Κοντοσκελίου τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, καὶ τοῦ Κοντοσκαλίου τῶν Ἀνδρόνικου Β', Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ Ἰωάννη Η' Παλαιολόγου ἀπασχόλησαν τοὺς ἐρευνητὲς καὶ τοὺς ὁδήγησαν στὴ διατύπωση διαφορῶν ἀπόψεων. Παραθέτω τὶς κυριότερες ἀπ' αὐτές:

Ὁ Γ. Α. Πασπάτης ποὺ γνώριζε καλὰ τὴν Πόλη ταύτισε τοὺς λιμένες Ἰουλιανοῦ, Σοφίας καὶ Κοντοσκαλίου καὶ τὸ τουρκικὸ Kadirga - limani. Πα-

23. Γεώργιος Παχυμέρης ἐκδ. Α. Failler, Georges Pachymères. Relations Historiques. Édition, introduction et notes par A. Failler, traduction française par V. Laurent. Paris 1984, II. 469.15-471.4 = I.365 στὴν ἐκδ. Βόννης. Πρβλ. R. Guillard, Ports 227 κέ. = Topographie II. 103 κέ. - R. Janin, Constantinople², 228-229.

24. Πάτρια III σ. 229.

25. Πάτρια III σ. 255.

26. Ἰω. Καντακ. III. 72 (ἐκδ. Βόννης).

27. Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια Πελοποννησιακὰ Γ' 298.

28. Ἰω. Καντακ. III.165.

ρασυρόμενος ὁμως προφανῶς ἀπὸ τῆ γραφῆ «ἐν Ἑπτασκάλῳ» ἀντὶ «ἐν Κοντοσκάλιῳ» τοῦ κώδικα Μ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ — γραφῇ πού σήμερα θεωρεῖται λανθασμένη²⁹ — δέχεται τὴν ταύτιση τοῦ Κοντοσκαλίου μὲ τὸ Ἑπτάσκαλον³⁰.

Ὁ Mordtmann θεώρησε ὅτι ὁ λιμὴν *Καيسαρίου* βρισκόταν στὴν ἔβδομη ρεγεῶνα, στὸ σημερινὸ Kum-kari, γιὰ τὴν ταύτιση τὰ ὑπολείμματα ἐνὸς μώλου πού βρέθηκαν ἐκεῖ μὲ τὸ μῶλο τοῦ λιμένα τῶν *Καيسαρίου* πού ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Ἀντιοχέας καὶ πού κατὰ τὴ γνώμη του ἦταν ὁ μῶλος τοῦ ἁγίου Θωμᾶ τῶν Ἀμαντίου. Στὴ θέση αὕτη βρισκόταν κατὰ τὴ γνώμη του τὸ *Κοντοσκάλιο* τοῦ Μιχαήλ Η' καὶ τὸ Ἑπτάσκαλον τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ³¹.

Ὁ van Millingen ὑποστήριξε ὅτι τὸ *Κοντοσκέλιο* τοῦ Ἀνδρόνικου Β' ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τοῦ Μιχαήλ Η' καὶ βρισκόταν στὴν ἔβδομη ρεγεῶνα, στὸ σημερινὸ Kum-kari, ἐνῶ τὸ Ἑπτάσκαλον πῆρε τὴ θέση τοῦ λιμένος τῶν *Καيسαρίου*, μεταξὺ τοῦ λιμένος τῶν Ἐλευθερίου καὶ τοῦ Kum-kari, στὴν ἑνατὴ ρεγεῶνα, ἐκεῖ ὅπου τὸ 1819 ὕστερα ἀπὸ πυρκαϊὰ ἀποκαλύφθηκαν «ὑπολείμματα λιμανιοῦ» σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ μετέπειτα Πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως Κωνστάντιου³². Ὁ Πατριάρχης ὁμως Κωνστάντιος θεώρησε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ *Κοντοσκαλίου* τοῦ Μιχαήλ Η' καὶ ὅτι τὰ εὐρήματα ἀνταποκρίνονταν στὴν περιγραφὴ τοῦ Παχυμέρη³³.

Ὁ R. Janin θεώρησε ὅτι τὸ *Κοντοσκάλιο* τοῦ Μιχαήλ Η' καὶ τὸ Ἑπτάσκαλον τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ βρισκόταν ἐκεῖ ὅπου ὁ λιμὴν Ἐλευθερίου καὶ Θεοδοσίου στὴ δωδέκατη ρεγεῶνα, ὁ λιμὴν *Καيسαρίου* καὶ τὸ *Κοντοσκάλιο* τοῦ Ἰωάννη Η' Παλαιολόγου στὴν ἔβδομη ρεγεῶνα, στὸ Kum-kari, ἐνῶ στὸ

29. Βλ. σχετικὰ μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ Ἰω. Καντακουζηνοῦ A. Schneider, BZ. 45 (1952) 87. - R. Janin, Constantinople² 229. - R. Guiland, Ports 227 = Topographie II. 104.

30. A. Γ. Πασπάτη, Βυζαντινὰ Μελέται, τοπογραφικαὶ καὶ ἱστορικαὶ. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1877, 124-125 καὶ σημ. 5. - Πρβλ. καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ I. K. Βογιατζίδου στὴν ἐκδοση τοῦ Γ' τόμου τῶν Παλαιολογειῶν καὶ Πελοποννησιακῶν σ. η'.

31. J. Mordtmann, Esquisse topographique de Constantinople. Lille 1892, §§ 102-103, 122 (στὸ ἐξῆς: Esquisse). Βλ. ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς ἀποψῆς τοῦ Mordtmann ἀπὸ τὸν R. Guiland, Ports 222-224 = Topographie II. 102.

32. A. van Millingen, Constantinople 305. Τὴν ἀποψὴ αὕτη δέχεται καὶ ὁ W. Müller-Wiener, Bildlexikon 61. Πρβλ. R. Guiland, Ports 222-225 = Topographie II. 101-103.

33. Κωνσταντινίᾳς παλαιὰ τε καὶ νεωτέρα ἔτι Περιγραφὴ Κωνσταντινουπόλεως ... συνταχθεῖσα παρὰ ἀνδρὸς φιλολόγου καὶ φιλαρχαιολόγου², ἐν Κωνσταντινουπόλει 1844, 30-31 καὶ Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Δημήτριον Σκαρλάτο τὸν Βυζάντιο: Κωνσταντίνου τοῦ Α' τοῦ ἀπὸ Συναίου ἀουδῆμου Πατριάρχου Κων/λεως τοῦ Βυζαντίου Βιογραφία καὶ συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες ἐκκλησιαστικαὶ καὶ φιλολογικαὶ καὶ τινες ἐπιστολαὶ ... ἐξεδόθησαν ὑπὸ Θ. Μ. Ἀριστοκλέους, ἐν Κων/πόλει 1866 σ. 443-4. Τὴν περιγραφὴν μπορεῖ νὰ τὴ δεῖ κανεὶς καὶ στὸν A. van Millingen, Constantinople σ. 314-315.

λιμένα τῶν Σοφίας τὸ Κοντοσκάλιο τοῦ 'Ανδρόνικου Β' καὶ τοῦ 'Ιωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ τὸ Kadirga-limani τῶν Τούρκων³⁴.

Τέλος ὁ R. Guiland, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε τὴν ὑπαρξὴ μόνου δύο μεγάλων μεσημβρινῶν λιμανιῶν³⁵, τοῦ λιμένα τῆς Σοφίας καὶ τῶν 'Ελευθερίου, θεώρησε ὅτι τῇ θέσῃ τοῦ λιμένα τῶν 'Ελευθερίου πῆρε ὁ λιμὴν Καισαρίου ποῦ ὀνομάστηκε Κοντοσκέλιον ἢ κοινῶς Κοντοσκάλιον ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. κέ., ἐκβαθύνθηκε ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Η' καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν 'Ιωάννη Καντακουζηνό, ὁ ὁποῖος γιὰ ν' ἀποφύγει τὴ σύγχυση μὲ τὸ Κοντοσκάλιο τοῦ λιμένα τῶν Σοφίας, τὸ ὀνόμασε 'Επτάσκαλον. Ὁ λιμὴν 'Ιουλιανοῦ ἢ Σοφιανῶν ἦταν τὸ Κοντοσκάλιο ποῦ ἐκβάθυνε ὁ 'Ανδρόνικος Β' καὶ τὸ νεώριο ὅπου ναυπήγησε πλοῖα ὁ 'Ιωάννης Καντακουζηνός. Ἦταν τὸ Kadirga-limani τῶν Τούρκων³⁶. Ὁ Guiland, ὅπως καὶ οἱ Πασπάτης, Mordtmann καὶ van Millingen ἀγνοοῦν τὸ ἐγκώμιο τοῦ 'Ιωάννη Η', ὅπου γίνεται λόγος γιὰ ἐκβάθυνση τοῦ Κοντοσκαλίου καὶ παρέχονται ὀρισμένες χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὴ θέσιν, τὴ χωρητικότητά καὶ τὸ σχῆμα τοῦ λιμανιοῦ.

"Υστερα ἀπ' ὅσα ἐξέθεσα παραπάνω, νομίζω πῶς δὲν εἶναι ἄσκοπη μιὰ νέα προσπάθεια ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὰ δύο λιμάνια ποῦ ἀναφέρονται στὶς πηγές τῆς ὕστερης περιόδου, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν 'Ιωάννη Καντακουζηνό, τὸ 'Επτάσκαλον καὶ τὸ Κοντοσκάλιον.

Προκειμένου νὰ καθορίσουμε τὴ θέσιν τοῦ 'Επτάσκαλου καὶ τοῦ Κοντοσκαλίου ποῦ ἀναφέρει ὁ 'Ιωάννης Καντακουζηνός, θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε ποιὲς ἀνάγκες ὑπαγόρευσαν τὴν ἐκβάθυνση τοῦ πρώτου καὶ τὴ χρῆση τοῦ δευτέρου, πῶς ἀποδίδουν ἄλλες σύγχρονες πηγές τὰ δύο αὐτὰ λιμάνια καὶ ποιά ἡ σχέση τοῦ Κοντοσκαλίου τοῦ 'Ιωάννη Καντακουζηνοῦ μὲ τὸ Κοντοσκάλιο ποῦ συνδέθηκε μὲ τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν ἄλλων αὐτοκρατόρων ποῦ ἀναφέραμε, τοῦ Μιχαὴλ Η', τοῦ 'Ανδρόνικου Β' καὶ τοῦ 'Ιωάννη Η'.

Γιὰ ν' ἀπαντήσουμε στὰ δύο πρώτα ἐρωτήματα θεωρῶ ἀπαραίτητο νὰ παρακολουθήσουμε τὴ διήγησιν τοῦ Καντακουζηνοῦ σχετικὰ μὲ ὀρισμένα γεγονότα ποῦ διαδραματίστηκαν στὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τὸ 1348 ὡς τὸ 1352 καὶ τὸ 1354 χρησιμοποιώντας ἐπικουρικὰ δύο ἄλλες σύγχρονες πηγές, τὸ Νικηφόρο Γρηγορᾶ καὶ ἓνα Λόγο τοῦ 'Αλέξiou Μακρεμβολίτη³⁷, καθὼς καὶ πληροφορίες ἀπὸ Βραχέα Χρονικά.

34. R. Janin, Constantinople³, 226-235.

35. R. Guiland, Ports 223 = Topographie II.102: «À toutes les époques de son histoire, Byzance du reste, ne semble avoir eu que deux grands ports méridionaux de commerce et de guerre».

36. R. Guiland, Ports 202-3, 238 = Topographie II. 91, 111.

37. Γιὰ τὸν 'Αλέξιο Μακρεμβολίτη βλ. K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur³, München 1897, 160. - G. Moravcsik, Byzantinoturcica I, 218. - I.

Ι. Στὸ βενετο-γενουατικὸ ἀνταγωνισμὸ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ μονοπωλίου τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν στὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ τὸν ἐλεγχὸ τῶν στενῶν τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τοῦ Βοσπόρου δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μείνει ἀμέτοχος ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός³⁸. Τὰ μέτρα ποὺ πῆρε ὁ ἴδιος γιὰ τὴν προστασία τῶν ἐμπόρων τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὴν ἀνόρθωση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ κράτους καθὼς καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ ναυπηγήσει στόλο ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ τὸν ὀδηγήσουν σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς Γενουάτες τοῦ Γαλατᾶ: «Καὶ ἔδεισαν μὴ θαλασσοκρατησάντων Ῥωμαίων ὑπορρεῖσα ἡ αὐτῶν δύναμις μετὰ τῆς τοῦ κέρδους εὐπορίας αὐξήσῃ τάχιστα Ῥωμαίους», ἀναφέρει ἐπιγραμματικὰ ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς³⁹.

Τὸ 1348 ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ὁ Καντακουζηνὸς ἀναγκάστηκε νὰ παραμείνει γιὰ λίγο στὸ Διδυμότειχο. Στὸ μεταξύ εἶχε ἀναθέσει στὸ γιό του δεσπότη Ματθαῖο νὰ ναυπηγήσει πλοῖα στὸ Κοσμίδιον, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κεράτιου Κόλπου. Οἱ Γενουάτες ἐπωφελοῦμενοι ἀπὸ τὴν ἀπουσία τοῦ αὐτοκράτορα ἄρχισαν νὰ ὀχυρώνουν τὸ Γαλατᾶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια ποὺ εἶχαν προσδιοριστεῖ τὸ 1267⁴⁰. Στις 15 Αὐγούστου⁴¹ μάλιστα πυρπόλησαν σπίτια τῶν Βυζαντινῶν στὸ Πέραν καὶ ἄλλα ποὺ ἦταν χτισμένα ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Πόλης κατὰ μῆκος τοῦ Κεράτιου μαζὶ καὶ δύο φορτηγὰ πλοῖα. Καίριο χτύπημα ὅμως κατάφεραν στοὺς Βυζαντινοὺς ὅταν ἔκαψαν τὶς τριῆρεις—ἐκτὸς ἀπὸ τρεῖς—ποὺ κατασκεύαζαν οἱ Βυζαντινοὶ στὸ Κοσμίδιον⁴².

Sevcenko, Alexios' Makrembolites and his «Dialogue between the rich and the poor», ZRVI 6 (1960) 187-228, κυρίως σ. 189 καὶ 191.

38. Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν ἐμπλοκὴ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ στὸ βενετο-γενουατικὸ πόλεμο *C. P. Kyrris, John Cantacuzenus, the Genoese, the Venetians and the Catalans (1348-1354)*. Βυζαντινὰ 4 (1972) 333-356, κυρίως σ. 335.

39. Νικηφ. Γρηγ. II. 842.2-22. - Γιὰ τὰ προνόμια τῶν Ἰταλῶν ἐμπόρων καὶ τὴν πολιτικὴ ποὺ ἄσκησε ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός βλ. *N. Oikonomidès, Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)*. Conference Albert-le-Grand 1977, Montréal-Paris 1979, 41-52 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (στὸ ἐξῆς: *Hommes d'affaires*).

40. Παχυμ. 225.27-227.10 (ἐκδ. *Failler-Laurent*) = I.168 (ἐκδ. Βόννης). - Νικηφ. Γρηγοράς I.97. - Ἀλεξίου Μακρεμβολίτου Λόγος ἱστορικὸς ἐκδ. *A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τ. I, ἐν Περτρούλει 1891 (ἀναστ. ἀνατ. Bruxelles 1963) 144-159, κυρίως 144.1 κέ. - *F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, 3. Teil, zweite... Auflage bearbeitet von P. Wirth, München 1977, ἀρ. 1941. - Βλ. *D. J. Geanakoplos, Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282. A study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, Mass. 1959, 168-171. - *M. Balard, La Romanie génoise (XIIe - début du XVe siècle)*, Genève-Rome 1978, I, 49-51. - Γιὰ τὸ προῦριο τοῦ Γαλατᾶ βλ. *W. Müller-Wiener, Bildlexikon* σ. 320-322 ὅπου χάρτης καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

41. Ἀλεξίου Μακρεμβολίτη Λόγος 156.2 4 κέ. καὶ 147.1 κέ.

42. Ἰω. Καντακ. III.70. - Νικηφ. Γρηγοράς II. 846-848. - *P. Schreiner, Die Byzantinischen Kleinchroniken I*, Wien 1975, Chronik 8.50 (σ. 85). Γιὰ τοὺς λόγους

Ἦ αὐτοκράτορας ὕστερα ἀπὸ τὴν τροπὴν ποὺ πῆραν τὰ πράγματα ἐπέστρεψε τὴν 1η Ὀκτωβρίου στὴν Κωνσταντινούπολη⁴³. Ἡ στρατιωτικὴ ἀναμέτρηση μὲ τοὺς Γενουάτες φαινόταν ἀναπόφευκτη. Σὲ σύσκεψη ποὺ ἔγινε στὸ παλάτι ἐκπρόσωποι τῶν πολιτῶν κυρίως ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν συντεχνιῶν —γιατὶ αὐτοὶ ἦταν ποὺ ὑπέστησαν τὶς μεγαλύτερες καταστροφές σὲ πλοῖα, οἰκίες καὶ ἄλλα περιουσιακὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν ἐμπρησμό τῶν παραλίων τοῦ Κεράτιου, ἀλλὰ καὶ βρισκόνταν σὲ ἐμπορικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἀνταγωνισμό μὲ τοὺς Γενουάτες τοῦ Γαλατᾶ— «προθυμοποιήθηκαν» νὰ συνεισφέρουν χρήματα γιὰ τὴ ναυπήγηση στόλου. Ὁ αὐτοκράτορας διέταξε νὰ ναυπηγηθοῦν τριήρεις μὲ εἰσφορές τῶν πολιτῶν ποὺ τὶς συγκέντρωνε ὁ Κωνσταντῖνος Ταρχανειώτης. Γύρω στὶς 50.000 χρυσὰ νομίσματα εἰσπράχθηκαν ἀπὸ τοὺς πολῖτες, ἐνῶ συνέβαλε καὶ τὸ δημόσιο ταμεῖο⁴⁴. Τὴν ξυλεία γιὰ τὴ ναυπήγηση τῶν πλοίων τὴν κουβαλοῦσαν μὲ βόδια καὶ ἡμιόνους ἀπὸ τὴν ξηρὰ —μὰ καὶ τὴ θάλασσα τὴν ἤλεγχαν οἱ Γενουάτες— ὡς κάτω στὰ παράλια τῆς Προποντίδας στὸ νεώριο Κοντοσκάλιο: «καὶ πρὸς τῷ λεγομένῳ Κοντοσκαλίῳ νεωρίῳ αἱ τριήρεις ἐναυπηγοῦντο»⁴⁵. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς περιγράφοντας τὰ γεγονότα σημειώνει: «καὶ ἡθροίζετο ναυπηγῶν καὶ τεκτόνων πλῆθος ἀπανεὶν τὸ περὶ τοῦ Βυζαντίου ἱππόδρομον νεώριον»⁴⁶, ἐνῶ ὁ Ἀλέξιος Μακρεμβολίτης στὸ Λόγο του ἀναφέρει ὅτι ναυπηγοῦνταν τριήρεις «ἐν τῷ νεωρίῳ τῶν Σοφριανῶν»⁴⁷.

Ὅταν ἐτοιμάστηκε ὁ βυζαντινὸς στόλος, ὁ αὐτοκράτορας ἀνέθεσε τὴν ἀρχηγία τῶν τριῶν τριήρεων ποὺ εἶχαν διασωθεῖ στὸ Κοσμίδιο καὶ τὶς εἶχαν καθελκύσει οἱ Βυζαντινοὶ στὶς ἐκβολές τοῦ Πισσαίου ποταμοῦ⁴⁸, στὸν πρωτοστράτορα Φακεωλάτο, ἐνῶ σ' ὅσες εἶχαν ναυπηγηθεῖ στὸ Κοντοσκάλιο στὸ μέγα δούκα Τζαμπλάκωνα. Οἱ τελευταῖες ὅμως ἦταν ὀγκώδεις μὲ ξύλινους πύργους καὶ πλῆθος ὀπλιτῶν, πρᾶγμα ποὺ τὶς καθιστοῦσε δυσκίνητες, «δ καὶ μάλιστα ἔβλαψε κατὰ τῆς μάχης τὸν καιρὸν» παρατηρεῖ ὁ Καντακουζηνός⁴⁹.

ποὺ ὀδήγησαν τοὺς Γενουάτες στὴν καταστροφὴ τοῦ βυζαντινοῦ στόλου βλ. Νικηφ. Γρηγορᾶ II. 841-842. Πρβλ. H. Ahrweiler, Byzance et la mer. Paris 1966, 385.

43. Ἀλέξiou Μακρεμβολίτη Λόγος 156.26. - P. Schreiner, Kleinchroniken I., Chronik 8.51a (σ. 85. Νικηφ. Γρηγορᾶς II. 854.4 «ἄρτι δὲ τοῦ φθινοπύρου μεσοῦντος ἀφικνεῖται καὶ βασιλεὺς ἐς Βυζάντιον».

44. Ἰω. Καντακ. III. 71.10-72.8. καὶ 80.4. - Νικηφ. Γρηγορᾶς II. 854. 12 - 856.11. - Παράλληλα ὁ Καντακουζηνὸς ἐπέβαλε φορολογία στὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ποὺ εἰσῆγαν σιτάρι, στοὺς παραγωγοὺς οἴνου καὶ στοὺς ἐμπορεύμενους γεωργικὰ προϊόντα: Ἰω. Καντακουζ. III.80. 19 κέ. - Τὰ μέτρα αὐτὰ ὁ F. Dölger, Regesten 2945 τὰ χρονολογεῖ στὴν ἀνοξίη τοῦ 1349, ἐνῶ ὁ N. Oikonomidès, Hommes d'affaires 47 σημ. 45 στὸ 1347/8.

45. Ἰω. Καντακ. III.72.12-14.

46. Νικηφ. Γρηγορᾶς II.854.8-10.

47. Λόγος 152.6.

48. Νικηφ. Γρηγορᾶς II.847.14. - Ἰω. Καντακ. III. 74.6.

49. Ἰω. Καντακ. III. 74.12.

Στις 4 Μαρτίου τοῦ 1349 ξεκίνησαν ἑννέα τριήρεις ἀπὸ τὸ νεώριο τοῦ Κοντοσκαλίου μὲ 300 ὀπλίτες ἢ καθεμιά, ἐνῶ τὶς ἀκολουθοῦσαν περίπου 100 μονήρεις, λέμβοι καὶ ἀκάτια γεμάτα μὲ ὀπλίτες⁵⁰. Τὴν ἐπόμενη τὸ πρῶν παρέκαμψαν τὸ ΒΑ ἀκρωτήριο τῆς Πόλης καὶ ἔφτασαν κοντὰ στὴν πύλη τοῦ Εὐγενίου. Στὸ μεταξύ εἶχαν ξεκινήσει καὶ οἱ τρεῖς τριήρεις τοῦ Φακεωλάτου ἀπὸ τὸ μυχὸ τοῦ Κεράτιου μὲ σκοπὸ νὰ συναντηθοῦν μὲ τὰ ἄλλα πλοῖα. Συγχρόνως στὴν παραλία τοῦ Κεράτιου εἶχε συγκεντρωθεῖ ἱππικὸ μ' ἐπικεφαλῆς τὸ γιὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ δεσπότη Μανουήλ. "Ὁλη αὐτὴ ἡ προετοιμασία εἶχε ἐμβάλει σὲ ἀνησυχία τοὺς Γενουᾶτες, οἱ ὁποῖοι ἔχοντας προσορμίζει τὶς τριήρεις τοὺς κοντὰ στὸ φρούριο τοῦ Γαλατᾶ, εἶχαν σκοπὸ νὰ τραβήξουν τὰ πλοῖα στὴ στεριά καὶ νὰ πολεμήσουν ἀπὸ τὰ τεῖχη. Ἐνα ἀπρόβλεπτο ὅμως γεγονὸς ἀνέτρεψε τὰ σχέδια τῶν ἀντιμαχομένων. "Ὅταν τὰ βυζαντινὰ πλοῖα ἔφτασαν κοντὰ στὴν πύλη Ὁραία ἢ Νεωραία⁵¹, φύσηξε ξαφνικὰ ἄνεμος καὶ ἀνέτρεψε τρεῖς τριήρεις τοῦ Τζαμπλάκωνα μὲ τοὺς ξύλινους πύργους, ἐνῶ ναῦτες καὶ ὀπλίτες βρέθηκαν στὴ θάλασσα, «μηδενὸς ἀντιπράττοντος, μήτε ξίφους γυμνωθέντος, μήτε βέλους ἐπ' αὐτοὺς ἀκροβολισθέντος»⁵². Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὰ πληρώματα τῶν πλοίων τοῦ Φακεωλάτου. Πολλοὶ βέβαια σώθηκαν γιατί ἡ στεριά ἦταν κοντά, πέθαναν ὅμως περίπου διακόσιοι, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ναυαρχίδας τοῦ Τζαμπλάκωνα, Μανουήλ ὁ Φιλανθρωπηνός»⁵³. «Καὶ γὰρ οὐδ' ὅσον πομφόλυξ ἐφ' ὕδατος ὁ τοσοῦτος καὶ τηλικούτος στόλος διήρκεσεν· ἄλλ' ὥς ἀστραπῆς τάχος, οὕτω καὶ οὗτος φανεῖς αὐτίκα ἐκρύβη», θρηνεῖ ὁ Ἀλέξιος Μακρεμβολίτης⁵⁴.

Οἱ Γενουᾶτες γύρτασαν τὰ ἐπινίκια καὶ μὲ στεφανωμένα τὰ πλοῖα τοὺς καὶ σέρνοντας τὶς αὐτοκρατορικὲς σημαῖες παρέπλεαν στὸν Κεράτιο μπροστὰ ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα τῶν Βλαχερνῶν. Ὁ ἄτυχος αὐτὸς πόλεμος ἐπισφραγίστηκε μὲ παροχὴ νέων προνομίων στοὺς Γενουᾶτες τοῦ Γαλατᾶ⁵⁵.

Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν παραπάνω ἔκθεση τῶν γεγονότων καὶ ὅπως μαρτυροῦν οἱ σύγχρονες μὲ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ πηγές, τὸ Κοντοσκά-

50. Ἀλέξιος Μακρεμβολίτης, Λόγος 156-157. - P. Schreiner, *Kleinchroniken I, Chronik 8.51B* (σ. 65).

51. Ἀλέξιος Μακρεμβολίτης, Λόγος 157.26: «τὴν Ὁραίαν πύλην» — Νεωραία κατὰ τὴν H. Ahrweiler, *Mer 453*. - P. Schreiner, *Kleinchroniken I, Chronik 8.51b* (σ. 86) «εἰς τὴν Ἑβραίαν».

52. Νικηφ. Γρηγοράς II. 862.2-4. - Ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς II. 860.9 - 861.21 ἀποδίδει τὴν καταστροφὴ τοῦ στόλου στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πλοῖα τοῦ Τζαμπλάκωνα δὲν εἶχαν τὸ ἀπαιτούμενο ἔρμα καθὼς καὶ στὸν κακὸ σχηματισμὸ τοῦ στόλου ὅταν παρέκαμψε τὸ ἀκρωτήριο τῆς ἀκροπόλεως.

53. Ἰω. Καντακ. III. 76-77, Νικηφ. Γρηγοράς II. 860-865. P. Schreiner, *Kleinchroniken Chronik 7.12* (σ. 65).

54. Λόγος 158. 1-3.

55. Βλ. C. Kyrris, *John Cantacuzenus 333*.

λιον ἦταν τὸ νεώριο κοντὰ στὸν ἱππόδρομο (Νικηφόρος Γρηγοῤῥας) ἢ τὸ λιμάνι τῶν Σοφριανῶν (Ἀλέξιος Μακρεμβολίτης).

II. Γιὰ πρώτη φορὰ τὸ Ἐπτάσκαλον ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Καντακουζηνὸ τὸ 1351 σὲ συνάρτηση μὲ τὶς πολεμικὲς προετοιμασίαις τοῦ αὐτοκράτορα ποὺ ἀπέβλεπαν στὴ θωράκιση τοῦ Βυζαντίου γιὰ μιὰ ἀναμέτρηση μὲ τοὺς Γενουᾶτες, ὕστερα ἀπὸ τὴν προσχώρησή του στὴ συμμαχία Βενετίας καὶ Πέτρου Δ', βασιλιά τῆς Ἀραγωνίας καὶ Καταλωνίας, στὸν πόλεμο ποὺ εἶχε κηρύξει ἡ Βενετία ἐναντίον τῆς Γένουας⁵⁶. Ἡ πρώτη ἐνέργεια τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν νὰ προχωρήσει στὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἐκβάθυνση τοῦ νεωρίου πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ Ἐπτάσκαλου, ποὺ τόσο εἶχε καταχωσθεῖ ἀπὸ τὴν ἰλύ, ὥστε οὔτε ἓνα φορτηγὸ πλοῖο δὲν μποροῦσε νὰ δεχθεῖ: «τό τε νεώριον τὸ πρὸς τῷ Ἐπτασκάλῳ ἐν ἐκείνῳ τῷ ἔτει ἐξεκάθηρεν, ὑπὸ πολλῶν ἐτῶν ἰλύος ἐπιγενομένης προσχωσθὲν καὶ μὴ δυνάμενον εὐπετῶς εἰσδέχεσθαι ὁλκάδα φορτίον ἄγουσαν»⁵⁷. Οἱ ἐργασίαι ἐκβάθυνσης ἀποκατέστησαν τὴ λειτουργικότητα τοῦ παλαιοῦ νεωρίου, ἔτσι ὥστε δικαιολογημένα νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Καντακουζηνὸ ὡς «νέον νεώριον»⁵⁸.

Παράλληλα ὁ αὐτοκράτορας ἔδωσε ἐντολὴ 1) νὰ ἐπισκευαστοῦν τὰ τεῖχη τοῦ Κεράτιου, ὅσα εἶχαν πέσει νὰ ξαναχτιστοῦν καὶ ὅσα ἦταν χαμηλὰ νὰ ὑπερψωθοῦν. 2) Βαθιά τάφος περιέτρεξε τὸ τμῆμα ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Εὐγενίου ὡς τὴν Ξυλίνην, ἐνῶ διέταξε ὅλα τὰ νοικοκυριά νὰ μεταφερθοῦν μέσα ἀπὸ τὰ τεῖχη. 3) Μετακάλεσε τὸ στρατὸ τῆς Θράκης «καὶ πάντα παρεσκευάζετο, ὡς ἦν ἐπίωσιν οἱ Λατίνοι, ἀμυνόμενοι»⁵⁹. Ὅταν πληροφορήθηκε ὅτι γενουατικὸς στόλος ἐρχόταν γιὰ βοήθεια τοῦ Γαλατᾶ, διέταξε ὅλα τὰ πλοῖα, πολεμικὰ καὶ φορτηγὰ, νὰ μποῦν στὸ νεώριο κοντὰ στὸ Ἐπτάσκαλον: «πρὸς τῷ ἐν Ἐπτασκάλῳ νεωρίῳ ἐκέλευεν εἰσάγειν», τὸ ὁποῖο ὅπως ἀναφέραμε ὁ ἴδιος εἶχε ἐκβαθύνει, «οὐ δὴ ἐνεκα Βυζαντίους βλάπτειν οὐδὲν ἠδύναντο Λατίνοι»⁶⁰.

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1351 ἔφτασαν στὸ Γαλατᾶ Γενουᾶτες μὲ 60 πλοῖα, ἀφοῦ προηγουμένως κατέλαβαν τὴν Ἡράκλεια καὶ ἔσυραν τοὺς κατοίκους της στὴν αἰχμαλωσία. Στὴ συνέχεια κατέστρεψαν καὶ τὴ Σωζόπολη στὸν Εὐξεινο⁶¹.

Στὸ μεταξὺ εἶχε ἀποπλεύσει ἀπὸ τὴ Βενετία βενετικὸς στόλος μὲ στρατηγὸ

56. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός, παρ' ὅλη τὴν ἐφεκτικὴ στάση ποὺ εἶχε κρατήσει ἀπέναντι στὴ Γαληνοτάτη, ἀναγκάστηκε τέλος ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ συμμαχήσει μὲ τοὺς Βενετούς: Νικηφ. Γρηγοῤῥας II.880.16 κέ. - Βλ. σχετικὰ C. P. Kyrris, John Cantacuzenus, κυρίως σ. 334 μὲ τὶς σχετικὲς πηγὲς καὶ βιβλιογραφία.

57. Ἰω. Καντακ. III.165.1 κέ.

58. Ἰω. Καντακ. III. 290.5.

59. Ἰω. Καντακ. III.212.22-213.7. Νικηφ. Γρηγοῤῥας III.83.23-84.4.

60. Ἰω. Καντακ. III.212. 16-22.

61. Ἰω. Καντακ. III.213, 215-218. Νικηφ. Γρηγοῤῥας III.78-84. P. Schreiner, Kleinchroniken I, Chronik 8.55 (σ. 86).

τὸ Νικόλαο Pisani καὶ ἐνώθηκε μὲ 26 καταλανικὰ πλοῖα⁶². Τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1352 ἔφτασε ὁ ἐνωμένος στόλος στὴν Πρίγκιπο, ὅπου παρέμεινε δύο ἡμέρες γιὰ νὰ ξεκουραστοῦν τὰ πληρώματα. Τὰ ξημερώματα τῆς τρίτης μέρας «ἐκ Πριγκίπου ὠπλισμένοι, ἐπὶ τὸ ἐν Ἑπτασκάλῳ νεώριον ἐχώρουν τῶν Βυζαντίων. Γνώμην δὲ εἶχον, ὥς ἐκεῖ καὶ ταῖς βασιλικαῖς τριήρεσι συμμίξαντες (ἐνδον γὰρ ἦσαν τοῦ νεωρίου ὠπλισμένοι) χωρήσουσιν ἐπὶ τοὺς πολεμίους»⁶³. Ὁ στρατηγὸς τῶν Γενοואτῶν Paganino Doria μὲ 70 πλοῖα εἶχε προσορμιστεῖ στὸ λιμάνι τῆς Χαλκηδόνος. Ἐπειδὴ φυσοῦσαν νότιοι ἄνεμοι τὰ βενετικὰ καὶ καταλανικὰ πλοῖα μὲ μεγάλη δυσκολία διήνυσαν τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Πρίγκιπο ὡς τὴν Πόλη ἀπὸ τὸ πρωὶ ὡς τὸ ἀπόγευμα. Καὶ ἐνῶ πλησίαζαν πρὸς τὸ νεώριο κινδύνεψαν νὰ πέσουν πάνω στὰ βράχια ποὺ ἦταν σκορπισμένα μπροστὰ στὰ τεῖχη γιὰ νὰ τὰ προστατεύουν ἀπὸ τὴ μανία τῶν κυμάτων. Ὁ στρατηγὸς τῶν βασιλικῶν τριήρων Κωνσταντῖνος Ταρχανειώτης βγῆκε ἀπὸ τὸ νεώριο μὲ ὀκτὼ τριήρεις γιὰ νὰ βοηθήσει τὰ συμμαχικὰ πλοῖα. Οἱ Γενοῦατες ἐπιτέθηκαν, καθὼς ὅμως πιέζονταν ἀπὸ τὸν ἄνεμο καὶ τὸν ἐχθρό, ἀπέφυγαν τὴ σύγκρουση καὶ κατευθύνθηκαν πρὸς τὸ στενὸ τοῦ Βοσπόρου, ὅπου ἀγκυροβόλησαν στὸ Βραχοφάγο, τοποθεσία μὲ πολλοὺς ὑφάλους κοντὰ στὸ Διπλοκιόνιον⁶⁴. Ἐναντίον τους ἔπλευσε ὁ ἐνωμένος στόλος τῶν Βυζαντινῶν, Βενετῶν καὶ Καταλανῶν. Οἱ Βυζαντινοὶ ὄντας ντόπιοι ἀπέφυγαν τοὺς ὑφάλους καὶ προξένησαν φθορὲς στοὺς ἀντιπάλους, οἱ Καταλανοὶ ὅμως συνέτριψαν τὶς τριήρεις τοὺς στὰ βράχια. Στὴ ναυμαχία αὕτη χάθηκαν 28 γενοואτικὰ πλοῖα αὐτανδρα καί, ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα πάνω ἀπὸ τὰ μισὰ ἔπαθαν φθορὲς, ἀπὸ τὰ βενετικὰ καὶ καταλανικὰ χάθηκαν 21 αὐτανδρα καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἔπαθαν ζημιές, ἐνῶ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ δὲ χάθηκε κανένα⁶⁵.

Ἡ ἀμφιλεγόμενη αὕτη νίκη τῶν συμμαχῶν δὲν ὀλοκληρώθηκε ἐξαιτίας τῆς ἀτολμίας καὶ τῆς ἀδράνειας τοῦ Βενετοῦ Νικολάου ποὺ ἀντὶ νὰ ἐπιτεθεῖ, ὅπως τὸν παρακινοῦσε ὁ αὐτοκράτορας, ἐναντίον τῶν ὑπολοίπων γενοואτικῶν πλοίων, προτίμησε νὰ προσορμιστεῖ στὸ λιμένα Θεραπέα (Θεραπιά) στὸ στενὸ τοῦ Βοσπόρου. Ἐκεῖ παρέμειναν ἀδρανεῖς οἱ Βενετοὶ σχεδὸν τριάντα ἡμέρες. Στὴ συνέχεια ὁ Νικόλαος ἔφτασε μὲ τὰ πλοῖα του στὸ Βυζάντιο, φάνηκε ὅμως πὼς δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ συμπλακεῖ μὲ τοὺς Γενοῦατες. Τελικὰ

62. Ἰω. Καντακ. III.219. Ὁ ἀριθμὸς τῶν πλοίων διαφέρει ἀπὸ συγγραφέα σὲ συγγραφέα: Νικηφ. Γρηγοράς III.84.17. - P. Schreiner, Kleinchroniken I, Chronik 8.55 (σ. 86).

63. Ἰω. Καντακ. III.220. 10 κέ. - Νικηφ. Γρηγοράς III.86: «τρίτατοι περὶ δελήην ὄψιν κατήσαν ἡρέμα καὶ μοχθηρῶς ἐς τὸν τῶν Βυζαντίων λιμένα».

64. Ἰω. Καντακ. III. 220.14-221.17. Νικηφ. Γρηγοράς III.87. - P. Schreiner, Kleinchroniken I, Chronik 8.56 (σ. 87).

65. Ἰω. Καντακ. III.221.16-223.10. - Νικηφ. Γρηγοράς III.87. - Γιὰ τὴ ναυμαχία βλ. M. Balard, À propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351-1352). Travaux et Mémoires 4 (1970) 431-469.

ἐγκατέλειψε τὸ ναύσταθμο τοῦ Κεράτιου κοντὰ στὴν πύλη τοῦ Εὐγενίου καὶ ἄφου περιέπλευσε τὴν ἀκρόπολη, ἔφτασε στὸ «ἀγκυμιάτατον σημεῖον τοῦ ῥεύματος» καὶ προσορμίστηκε κοντὰ στὴν πύλη τῆς ἀγίας Βαρβάρας. Τὸν ἀκολουθοῦσαν ἀναγκαστικὰ καὶ τὰ καταλανικὰ καὶ τὰ βυζαντινὰ πλοῖα. Ὁ αὐτοκράτορας συμβούλευσε ν' ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸ μέρος ἐκεῖνο, γιατί αὐτὸ δὲν προσφερόταν γιὰ ἐλλιμενισμό. Ὁ Ταρχανειώτης διανυκτέρευσε μὲ τὶς τριῆρεις τοῦ σὲ ἀσφαλὲς μέρος, ἐνῶ τὰ συμμαχικὰ πλοῖα παρέμειναν ἐκεῖ. Τῇ νύχτᾳ ἔπιασε τρικυμία καὶ ναυάγησαν τέσσερα βενετικὰ καὶ τρία καταλανικὰ πλοῖα⁶⁶.

III. Τὸ 'Επτάσκαλον ἀναφέρεται καὶ πάλι ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό, ὅταν ἀφηγεῖται τὰ σχετικὰ μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου στὴν Κωνσταντινούπολη, στίς 22 Νοεμβρίου τοῦ 1354, ἡ ὁποία σήμανε καὶ τὸ τέλος τῆς δικῆς του βασιλείας⁶⁷. Ὁ Ἰωάννης Ε' ἔχοντας ἐξασφαλίσει τὴ βοήθεια τοῦ Francesco Gattilusio ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Τένεδο καὶ μὲ μία τριῆρη καὶ μερικὲς μονῆρεις «ἐπέπλευσε Βυζαντίῳ καὶ ἐγένετο νυκτὸς ἔνδον τοῦ ἐν 'Επτασκάλῳ νεωρίου»⁶⁸. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς σημειώνει «διὰ τοῦ πρὸς ἔω λιμένος καὶ νεωρίου εἰσελάσαντα»⁶⁹. Ὁ Δούκας ἔναν αἰῶνα ἀργότερα ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἰωάννης Ε' εἰσῆλθε ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Ὁδηγητρίας (στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος), περιγράφει μάλιστα καὶ κάποιον τέχνασμα ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Γενουάτης καπετάνιος γιὰ νὰ ἐξαπατήσει τὴ φρουρά⁷⁰.

Ὅσοι ἐρευνητὲς ὑποστήριξαν ὅτι τὸ 'Επτάσκαλον βρισκόταν στὴν Προποντίδα δὲν ἔδωσαν ἰδιαίτερη βαρύτητα στὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ «τοῦ πρὸς ἔω λιμένος»⁷¹.

Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς ὅμως ἐπειδὴ ἀττικίζει⁷² ἀποφεύγει νὰ ἀναφέρει

66. Ἰω. Καντακ. III.233.

67. Γιὰ τὴν ἡμερομηνία εἰσόδου τοῦ Ἰωάννη Ε' βλ. P. Schreiner, Kleinchroniken II. σ. 285. - Ὁ Νικηφ. Γρηγορᾶς III.241: «Ἦδη δὲ τοῦ φθινοπώρου λήγοντος...».

68. Ἰω. Καντακ. III.284.

69. Νικηφ. Γρηγορᾶς III.241.

70. Δούκας 67.26 κέ. (ἐκδ. Grecu). - Στὸ σύντομο χρονικὸ P. Schreiner, I. 9.14 (σ. 93) τοῦ 16 αἰ. ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἰωάννης Ε' εἰσῆλθε τὴν 21η Ἰανουαρίου «ἐκ τοῦ Κοντοσκαλίου εἰς τὴν Μπόλιν». Πρόκειται ὅμως γιὰ σύγχυση τοῦ Κοντοσκαλίου μὲ τὸ 'Επτάσκαλον. Γιὰ τὶς ἀνακρίβειες τοῦ Δούκα βλ. A. van Millingen, Constantinople 222-224.

71. Βλ. π.χ. A. van Millingen, Constantinople 306. - Ὁ R. Guiland, Ports 237 = Topographie II. 110-111 παραδέχεται ὥστόσο ὅτι ὁ Ἰωάννης Ε' ἦταν δύσκολο νὰ μπεῖ κρυφὰ στὴν Πόλη ἀπὸ τὸ μεγάλο μεσημβρινὸ λιμάνι τοῦ Βυζαντίου καὶ πολὺ πιθανὸ ν' ἀποβιβάστηκε σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς σκάλες, ἴσως τῆς Ἀκρόπολης κοντὰ στὴν πύλη τῆς Ἀγ. Βαρβάρας.

72. Βλ. π.χ. λόγος τοῦ Λαμπρηνοῦ Ταρχανειώτου εἰς τὸν Γρηγορᾶν «καὶ σοῦ τὴν γλῶτταν ὥσπερ ἐξ Ἀττικῶν ἀμέσως κήπων προκύπτουσιν προσβάλλειν ἡμῖν γινώσκομεν» στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ I τόμ. τῆς ἐκδοσης Βόννης σ. LXV.

τὸ ὄνομα τοῦ νεωρίου ἢ τοῦ λιμανιοῦ, ἀλλὰ δίνει περιφραστικὰ μίαν τοπογραφικὴν ἔνδειξιν πού προσιδιάζει στὸ λιμάνι πού θέλει νὰ δηλώσει. "Ἐτσι γιὰ τὸ Κοντοσκάλιο γράφει «τὸ περὶ τοῦ *Βυζαντίου ἱππόδρομον νεώριον*», ἐνῶ τὸ νεώριο τοῦ Ἑπτασκάλου τὸ ἀποδίδει περιφραστικὰ ὡς τὸ νεώριο «τοῦ πρὸς ἑὼ λιμένος». Διέφυγε ἐξάλλου τὴν προσοχὴ τῶν ἄλλων ἐρευνητῶν ὅτι ἀκριβῶς τὴν ἴδια περίφραση χρησιμοποιοῖ ὁ Γρηγορᾶς καὶ γιὰ τὸ ναύσταθμο τοῦ Βυζαντίου στὸν Κεράτιο δυτικὰ τῆς πύλης τοῦ Εὐγενίου, ὅπου, ὅπως ἀναφέρει ὁ Καντακουζηνός, εἶχε ἀγκυροβολήσει ὁ στόλος τοῦ Βενετοῦ Νικολάου τριάντα ἡμέρες μετὰ τὴ ναυμαχία στὸ Διπλοκίονιον τὸ 1352. Παραθέτω τὰ σχετικὰ χωρία τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ:

Ἰω. Καντ. III.232.10-15 (ἔ. 1352)

«τὸν ναύσταθμον καταλιπὼν, (ὥρμιζετο γὰρ ἐπὶ τὰς Εὐγενίου πύλας) καὶ περιπλεύσας τὴν ἀκρόπολιν, ἐπὶ τὸ ἀκμαιότατον τοῦ ρεύματος ἐλθὼν, ἐφώρμει πρὸς τὴν τῆς μάρτυρος Βαρβάρας καλουμένην πύλην».

Νικηφ. Γρηγ. III.90

Διὸ λύσαντες τὰ πρυμνήσια ἐκεῖθεν (= Θεραπιά) παρὰ τὸν εἰσπλοὺν τοῦ τῶν *Βυζαντίων* λιμένος ἔστησαν καταθθέντες τοῦ πρὸς ἑὼ βλέποντος, τὰς πολεμίας ἐστῶσας εὐώνυμα ναῦς παραπλεύσαντες παρὰ τοὺς αἰγιαλοὺς τῆς χαλκηδονίας γῆς τῶν βαρβάρων».

Ἰω. Καντ. III.284 (ἔ. 1354)

Ἐν τούτῳ δὲ Παλαιολόγος ὁ βασιλεὺς τριήρη μίαν ἦνπερ εἶχεν ...ἐπέπλευσε Βυζαντίῳ καὶ ἐγένετο νυκτὸς ἐνδον τοῦ ἐν Ἑπτασκάλῳ νεωρίου».

Νικηφ. Γρηγ. III.241

"Ἦδη δὲ τοῦ φθινοπώρου λήγοντος, περίπου τὰ μέσα μιᾶς τῶν νυκτῶν ἀκοή τις αἰφνίδιος τὸ Βυζάντιον περιήχησεν ἅπαν, εἶναι τείχους ἐντὸς βασιλέα Παλαιολόγον τὸν νέον ...ἀφιγμένον τριταῖον ἐκ Τενέδου τῆς νήσου... διὰ τοῦ πρὸς ἑὼ λιμένος καὶ νεωρίου εἰσελάσαντα.

Τὸ νεώριον ἐπομένως τοῦ πρὸς ἑὼ λιμένος τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ ἦταν τὸ νεώριον ἐν τῷ Ἑπτασκάλῳ καὶ ὁ ναύσταθμος κοντὰ στὴν πύλη τοῦ Εὐγενίου πού ἀναφέρει ὁ Καντακουζηνός, βρισκόταν στὴν εἰσοδο τοῦ λιμένος «τοῦ πρὸς ἑὼ βλέποντος», δηλ. στὴν εἰσοδο τοῦ Κεράτιου. Ἐξάλλου ὁ Κεράτιος εἶναι

στραμμένος πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ σύμφωνα μετὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ Προκόπιου «λιμὴν δὲ ὁλος πανταγῇ ἐστίν»⁷³.

Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴ διήγησιν τῶν γεγονότων τοῦ 1348-1352 στὴν Προποντίδα τὸ Βυζάντιον διέθετε τὸ λιμάνι τῶν Σοφριανῶν ἢ Κοντοσκάλιον ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καντακουζηνοῦ σύμφωνα μετὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ρώσου προσκυνητῆ Στεφάνου τοῦ Novgorod (1350)μποροῦσε νὰ χωρέσει 300 πλοῖα⁷⁴. Ἐπομένως στὴν Προποντίδα δὲν εἶχε ἀνάγκη λιμανιοῦ ὁ Καντακουζηνός. Τὸ 1351 ὁμως ἐνόψει τοῦ πολέμου ἐναντίον τοῦ Γενουατῶν τοῦ Γαλατᾶ καὶ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοὺς τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ προσοχὴ τοῦ ἐπικεντρώνονται στὸν Κεράτιον κόλπον. Θέλοντας μάλιστα ν' ἀποφύγει τὴν τραγωδίαν τοῦ 1349, ἐξασφάλισε τὸν ἄνετον καὶ ἀσφαλῆ ἐλλιμενισμό τῶν πλοίων ἐκβαθύνοντας τὸ νεώριον πρὸς τὸ Ἑπτάσκαλον. Συγχρόνως ἐπισκεύασε καὶ τὰ παράλια τεῖχη καὶ ὀργάνωσε τὴν ἄμυνα τῆς Πόλης⁷⁵.

Ἐνα ἐπιχειρήμα ποὺ προσάγουν οἱ ἐρευνητὲς καὶ ποὺ κατὰ τὴ γνώμην τοὺς συνηγορεῖ γιὰ τὴ θέσιν τοῦ Ἑπτάσκαλου στὴν Προποντίδα εἶναι ὅτι τὰ βράχια καὶ οἱ ὀγκόλιθοι ποὺ προστάτευαν τὰ τεῖχη καὶ ποὺ ἀναφέρει ὁ Καντακουζηνός δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ βρισκόνταν στὸν Κεράτιον, γιὰτὶ δὲν ὑπῆρχε τέτοια ἀνάγκη μιὰ καὶ ἦταν ἀπὸ τὴ φύσιν ἀσφαλῆς, ἀλλὰ ἦταν ἐγκατεσπαρμένα μπροστὰ στὰ νότια τεῖχη γιὰ νὰ τὰ προστατεύουν ἀπὸ τοὺς νότιους ἀνέμους⁷⁶. Προβλήτες βέβαια ὑπῆρχαν γιὰ νὰ προστατεύουν τὰ νότια τεῖχη⁷⁷, ὅπως φάνηκε ὁμως ἀπὸ τὴ διήγησιν τοῦ Καντακουζηνοῦ ποὺ παρέθεσα παραπάνω, ὁ Καντακουζηνός κάνει λόγο γιὰ τὰ βράχια καὶ τὶς πέτρες ποὺ ὑπῆρχαν στὰ ἀνατολικά παράλια τῆς Πόλης. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ὅταν ἀναφέρει ὅτι ὁ Βενετὸς Νι-

73. Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων I.5. Πρβλ. Γ. Φραντζῆς 398.17 (ἐκδ. V. Grecu). Κριτόβουλος 40.10, 41.11 (ἐκδ. D. R. Reinsch).

74. B. de Khitrowo, Itinéraires Russes en Orient. Genève 1889, 121.

75. Καὶ οἱ Βενετοὶ ὅταν ἀπέκλεισαν τὸ Γαλατᾶ τὸ 1350, σύμφωνα μετὰ τὴ μαρτυρίαν τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ I.416,7, εἶχαν ἀγκυροβολήσει τριανταδύο πλοῖα στὴν εἰσοδὸ τοῦ Κεράτιου ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Γαλατᾶ, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα περμέναν στὸ Ἱερόν, στὸν αὐχένα τοῦ Πόντου: «Καὶ ἔλθοῦσαι αἱ μὲν δύο καὶ τριάκοντα εἰσέπλευσάν τε εἰς τὸ πρὸ Βυζαντίου Κέρας καὶ ἔστησαν ἑαυτὰς μετωπηδὸν εἰς ἐπαγγελίαν πολιορκίας τῶν ἐν τοῖς Γαλάτοις Γενουτικῶν».

76. R. Guillard, Ports 237 = Topographie II.110.

77. Νικητὰς Χωνιάτης 129.50 (ἐκδ. van Dielen) «Ἀνδρόνικος ... ἀκάτιον εἰσεῖσιν ἐκ συνθήματος περὶ τὰς ἀκτὰς σαλεύον καὶ τοὺς προβλήτας, οἱ τὸ παράλιον τεῖχος τῆς πόλεως διεῖλψαν, τὰς τῶν κυμάτων ἀποθραύοντες ἐμβολάζ». - Ἀνωνύμου πανηγυρικοῦ εἰς Μανουὴλ καὶ Ἰωάννην Ἡ' Παλαιολόγους, ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια Πελοποννησιακά Γ' 147.28-33 «Καὶ πρὸ τῶν τειχέων δὲ ἐστὶν οἷς τῶν θαλαττίων, καὶ μᾶλλον τῶν μεσημβρινωτέρων αὐτῆς μερῶν, ὑπερμεγέθεις λίθοι προβλήτες, ὡς καὶ κολωνοὺς τινὰς ὁρᾶν δοκεῖν παμπληθεῖς, ἀνὰ πόλιν εἰσὶν ἐρριμένοι τὸν αἰγιαλὸν ὡς ἂν, τῶν κυμάτων περικλυζόντων, ἢ τραχύτης ἐκείνων ὑπερκυκλωμένη καὶ προσρηγνυμένη τοῦτοις μὴ λεπτῇ τὸ τεῖχος μὴδὲ καταθρήνη». Βλ. καὶ C. du Fresne du Cange, Constantinopolis christiana..., Paris 1682, ἀνατ. Bruxelles 1964, 10-11, ὅπου ἀναφορὲς καὶ σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς.

κόλαος φεύγοντας παρέκαμψε τὴν ἀκρόπολη καὶ ἔφτασε στὴν πύλη τῆς ἀγίας Βαρβάρας: «Βασιλεὺς δὲ εἰδὼς ἀλίμενον τὸ χωρίον ὃν, ὡς τὰ πολλά, ἂν ἐκ πόντου ἢ τῆς ἑω πνεύματα προσπέσωσιν (ὄγκουμένη γὰρ ἡ θάλασσα τοῖς τείχεσι προσπίπτει, πέτραι τε πολλαὶ καὶ ὕφαλοι καὶ φαινόμεναι τῶν τειχῶν προβέβληνται πανταχοῦ πρὸς ἄμυναν τῶν κυμάτων, ὑπὸ τῶν πρώτως τειχισάντων τὸ Βυζάντιον ἐκ προνοίας ὤκοδομημέναι, συνεβούλευεν ἀφίστασθαι τοῦ τόπου»⁷⁸. Ἡ περιγραφή αὐτὴ συμφωνεῖ μ' ἐκείνη τῶν Πατριογράφων: «Κτίζων δὲ τὴν πόλιν ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος ὄντος τοῦ τόπου πετρῶδους καὶ μέλλοντος αὐτὸν ἐξισοῦν πρὸς τὸ κτίσαι τοὺς τε ἐμβόλους καὶ τὸ ἐξάερον κόπτοντες οἱ λιθοξόοι καὶ λατόμοι τὰς κορυφὰς τῶν πετρῶν κατεκύλιον τοὺς λίθους τοὺς κειμένους ἔξω τῶν τειχῶν, οὓς μὲν ἀπὸ τῆς Βαρβάρας μέχρι τοῦ παλατίου καὶ τῶν Σοφιῶν καὶ τῶν Ἐλευθερίου μέχρι τῆς Χρυσέας. Ἐσωθεν δὲ τῶν αὐτῶν λίθων ἔπηξε τὰ τείχη εἰς διαστηρίξειν τοῦ τείχους, ὅπως ἡ κυμαίνουμένη θάλασσα εἰς τὰς πέτρας κρούουσα γαληνιᾷ»⁷⁹.

Τὰ βράχια στὰ ὁποῖα κινδύνευαν νὰ συντριβοῦν τὰ βενετικὰ καὶ κατаланικὰ πλοῖα πού εἶχαν ξεκινήσει ἀπὸ τὴν Πρίγκιπο ἦταν ἀκριβῶς αὐτὰ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν, ἀπὸ τὸ παλάτι πρὸς τὴν πύλη τῆς ἀγίας Βαρβάρας⁸⁰. Ὅπως οἱ νότιες ἀκτὲς τὸ ἴδιο καὶ οἱ ἀνατολικὲς πάθαιναν καταστροφὲς ὅταν φυσοῦσαν νότιοι ἄνεμοι. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς περιγράφει μιὰ θεομηνία πού κατέστρεψε πολλὰ μέρη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ νότια τείχη τοῦ Βυζαντίου, ὅταν φύσηξαν σφοδροὶ νότιοι ἄνεμοι στὰ μέσα Φεβρουαρίου τοῦ 1332⁸¹. Τὸ 1352 ὁ κίνδυνος γιὰ τὰ συμμαχικὰ πλοῖα ἦταν μεγάλος, γιατί ἀκριβῶς τὸ τμῆμα αὐτὸ κοντὰ στὴν ἀκρόπολη τοῦ Βυζαντίου εἶναι τὸ πιδ ἐπικίνδυνον, γιατί ἐκεῖ συναντῶνται τὰ διάφορα ρεύματα⁸². Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἦταν ἀκόμη

78. Ἰω. Καντακ. III.232.13 κέ.

79. Πάτρια III, σ. 283. - Μιχ. Γλυκᾶς, Χρονογραφία 464.5-8 (ἐκδ. Βόννης). - Πρβλ. R. Guiland, Ports 223 = Topographie 102.

80. Ἰω. Καντακ., III.221: «ἐπεὶ δὲ ἐγγὺς τοῦ νεωρίου ἦσαν, ὑπὸ σφοδρότητος τοῦ πνεύματος ἐξωθούμενοι ἐκινδύνευσαν βράχεσι περιπεσεῖν, δὲ πρὸ τῶν τειχῶν πάντῃ ἐγκατέσπαρται, ὥστε τοῖς τείχεσιν ἀμύνειν πρὸς τὴν βίαν τῶν κυμάτων». - Πρβλ. καὶ Δούκας 67.27-69.1, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἰωάννη Ε' «διὰ νυκτὸς ἔφθασαν ἐν τῇ μικρῇ πύλῃ τῇ ἐπονομαζομένη τῆς Ὀδηγητρίας. Καὶ ἀνέμου σφοδροῦ πνεύοντος νότου ὁ Φραντζήσκος σοφίζεται πανουργίαν τινά».

81. Νικηφ. Γρηγορᾶς I.460.

82. Θυμίζω τὴν περιγραφή τοῦ Προκοπίου, Περὶ κτισμάτων I.5 «Πελάγη γὰρ δύο ἀμφ' αὐτὴν ὄντα, ὃ τε δὴ Αἰγαῖος καὶ ὁ Εὐξείνιος καλούμενος Πόντος, ξυνίσσιν ἀλλήλοις ἐς τὰ πρὸς ἑω τῆς πόλεως καὶ ξυγκρούμενα τῇ τοῦ ῥοθίου ἐπιμιξία, ταύτῃ τε τὴν ἡπειρον τῇ ἐσβολῇ βιάζόμενα καλλωπίζουσι τὴν πόλιν. Πορθμοὶ τοίνυν αὐτὴν περιβάλλουσι τρεῖς ἀλλήλοις μὲν ἀπερηρεισμένοι ... Καὶ ὁ μὲν αὐτῶν μέσος ἐκ Πόντου προῖων τοῦ Εὐξείνου εὐθὺ τῆς Πόλεως ὡς διακοσμήσων αὐτὴν ἵεται, ἐφ' ἑκάτερα δὲ ἄμφω τὰ ἡπείρω διακεκλήρωται. Ὡν δὴ ταῖς ὄχθαις πεπλίσσεται, ἐπιφρόντων τε καὶ γαυρουμένων εὐκίως, ὅτι δὴ ἐποχοῦμενος τῇ τε Ἀσίᾳ καὶ τῇ Εὐρώπῃ προσβαίνει τῇ πόλει. Δόξαις ἂν ποταμὸν τεθεάσθαι ἐπιπροσθεν προσηρεῖ τῷ ῥέειν ἰόντα».

πὶδ ἐπικίνδυνη μιὰ ναυμαχία στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, πρᾶγμα ποὺ ἀνάγκασε τοὺς Γενουᾶτες ν' ἀποφύγουν τὴ σύγκρουση καὶ νὰ προχωρήσουν στὸ στενὸ τοῦ Βοσπόρου.

Τὸ νεώριο ἐπομένως κοντὰ στὸ Ἐπτάσκαλο βρισκόταν στὸν Κεράτιο κόλπο, δυτικὰ τῆς πύλης τοῦ Εὐγενίου. Δὲν ἐπρόκειτο γιὰ τόσο μεγάλο λιμάνι σὰν τὸ Κοντοσκάλιο, ὅπως ὑπέθεσαν οἱ ἄλλοι ἐρευνητές. Ἐξάλλου ὁ στόλος ποὺ εἶχε ναυπηγήσει ὁ Καντακουζηνὸς ἦταν πολὺ μικρὸς, γύρω στὶς δέκα τριῆρεις⁸³. Ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ θέση του νεωρίου τοῦ Ἐπτάσκαλου θὰ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὰ λόγια τοῦ Παχυμέρη γιὰ τὶς δυνατότητες ἐλλιμενισμού ποὺ ὑπῆρχαν στὸν Κεράτιο. Ὑπῆρχαν 1) «τὸ ἐν Βλαχέρναις νεώριον», 2) τὸ νεώριο «ὃ χθὲς καὶ πρῶν»· Ἰατῖνοι ἐχρῶντο, τῷ πρὸς τῇ μονῇ τοῦ εὐεργέτου Χριστοῦ» καὶ 3) τὸ «παλαιὸν νεώριον τὸ πρὸς τῇ πύλῃ τοῦ νεωρίου ἐκεῖθεν ὀνομασμένη»⁸⁴. Ἐχοντας ὑπόψιν τὶς τοπογραφικὲς ἐνδείξεις τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤᾤ, νομίζω μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἐν Ἐπτασκάλῳ νεώριον βρισκόταν στὴ θέση τοῦ παλαιοῦ Νεωρίου.

Τὸ Νεώριον ἢ Νεωρήσιος λιμὴν ἦταν τὸ παλιότερο ἐμπορικὸ καὶ πολεμικὸ λιμάνι στὸν Κεράτιο ποὺ ἀναφέρεται κατὰ καιροὺς στὶς πηγές⁸⁵. Στὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἢ τοῦ Ἰουστίνου Β' οἱ θαλάσσιες ἐμπορικὲς συναλλαγές εἶχαν μεταφερθεῖ στὸ λιμένα τοῦ Ἰουλιανοῦ ἢ τῆς Σοφίας⁸⁶. Ἐκβάθυνση τοῦ «Νεωρησίου λιμένος» ἀναφέρεται μόνο μία φορὰ στὶς πηγές, τὸ 697 ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Λεόντιο⁸⁷.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι σὲ κάθε πύλη τοῦ θαλάσσιου τεύχους ἀντιστοιχοῦσε καὶ μιὰ ὁμώνυμη συνήθως σκάλα. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἄλλες σκάλες στὸν Κεράτιο, ὅπως ἡ σκάλα Τιμασίου κοντὰ στὴν πύλη τοῦ Εὐγενίου, ἡ σκάλα τῆς Χαλκηδόνας, ὅπου πλεύριζαν τὰ πλοῖα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴ Χαλκηδόνα. Οἱ σκάλες αὐτὲς πρέπει νὰ αὐξήθηκαν ὅταν ἀπὸ τὸ 12ο αἰ. στὴν παραλία τοῦ Κεράτιου ἐγκαταστάθηκαν οἱ διάφορες ἐμπορικὲς παροικίες τῶν ἰταλικῶν πόλεων (Γενουατῶν κοντὰ στὸ Νεώριον, Ἀμαλφιτανῶν μεταξὺ Βίγλας καὶ πύλης Ἐβρξίας, Πιζαίων, Βενετῶν κ.ἄ.) ποὺ μαζὶ μὲ τὰ ἐργαστήρια εἶχαν καὶ τὶς δικές τους σκάλες⁸⁸. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ Ἐπτάσκαλον ἦταν τὸ

83. Νικηφ. Γρηγοῤᾤ III.86.16. - P. Schreiner, Chronik 8.56 (I. σ. 87).

84. Παχυμ. II.469.15-471.4 (ἐκδ. Failler-Laurent) = I.365 (ἐκδ. Βόννης).

85. Πάτρια II σ. 196.14 κέ. - Παραστάσεις σύντομοι χρονικά ἐκδ. Th. Preger, σ. 67.9. - Πάτρια III σ. 271.8. - Θεοφ. 112.19 κέ. - Λέων Γραμμ. 114.8. - Βλ. R. Guillard, Ports 182 = Topographie II.81.

86. Πάτρια II σ. 188.3.

87. Θεοφ. 370.26. - Λέων Γραμμ. 116.13 κέ. - Πρβλ. R. Janin, Constantinople³ 235-236. W. Müller-Wiener, Bildlexikon 56-59.

88. Βλ. π.χ. χρυσόβουλλο λόγο τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ τοῦ 1082: G. L. Fr. Tafel-G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, I. Wien 1856, ἀνατ. Amsterdam 1964, I. 52: aet maritimas III scalas que

τμήμα τῆς παραλίας στὸν Κεράτιο, πού ὅπως δείχνει τὸ ὄνομά του ἀλλὰ καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ γιὰ τὸ νεώριο «καὶ μὴ δυνάμενον εὐπετῶς εἰσδέχεσθαι ὀλκάδα φορτίον ἄγουσαν» ἦταν ἡ κατεξοχὴν ἐμπορικὴ συνοικία τῆς Πόλης. Πιστεύω ὅτι ὁ Καντακουζηνὸς μᾶς δίνει τὴν τρέχουσα ὀνομασία πού εἶχε ἡ περιοχὴ τοῦ παλαιοῦ Νεωρίου στὴν ἐποχὴ του καὶ πού ἀποτελεῖ ἀναβίωση μιᾶς παλιότερης ὀνομασίας πού ἀφοροῦσε τὴν περιοχὴ δυτικὰ τοῦ παλαιοῦ Νεωρίου.

Ἡ ὀνομασία Ἑπτάσκαλον ἀναφέρεται καὶ παλιότερα σὲ πηγές τοῦ 10ου κυρίως αἰ. συνήθως σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἀκακίου⁸⁹, δὲ φαίνεται ὅμως ἀπ' αὐτὲς ἂν ἀφοροῦσε κάποιον λιμάνι. Οἱ Prinzing καὶ Speck θεώρησαν ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀκακίου ὁ ἐν Ἑπτασκάλῳ βρισκόταν στὴν περιοχὴ τοῦ Ζευγματος, στὸν Κεράτιο, καὶ ὄχι στὴν 7η, τὴν 9η ἢ τὴ 12η ρεγεῶνα, ὅπου τοποθετοῦσαν τὸ Ἑπτάσκαλον οἱ Mordtmann, Janin κ.ἄ.⁹⁰. Ἀντιδιαστέλλουν ὅμως τὸ Ἑπτάσκαλον τοῦ ἁγ. Ἀκακίου ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ διατυπώνουν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ τελευταῖο βρισκόταν στὴν Προποντίδα⁹¹.

Σὲ τελευταία ἐργασία μου σχετικὴ μὲ τὴ Μονὴ Μωσηλὲ δέχομαι τὴν ἄποψη τῶν παραπάνω ἐρευνητῶν ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Ἀκακίου ὁ ἐν Ἑπτασκάλῳ βρισκόταν πρὸς τὸν Κεράτιο καὶ ἦταν ἐκεῖνος πού εἶχε ἰδρύσει ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, τὸν ξανάκτισε ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ τὸν ἀνακαίνισε ὁ Βασίλειος Α'. Μὲ βάση ὅμως τὶς σχετικὲς πηγές θεωρῶ ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος μ' ἐκεῖνον πού ἀναφέρεται στὸ Τυπικὸ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἑλπίδος, πού ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Τυπικὸ ὅτι βρισκόταν βορείως τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ Μεσομφάλου⁹², στὴ 10η ρεγεῶνα πρὸς τὸν Κεράτιο κόλπο. Στὴν

in predicto spatio terminantur» καὶ Ἄννα Κομνηνὴ V. 8 (II. σ. 54 ἐκδ. B. Leib): «τῇ μέντοι ἐπ' ὀνόματι τοῦ εὐαγγελιστοῦ ἀποστόλου Μάρκου ἐκκλησίᾳ ὑποφόρους ἅπαντας τοὺς ἐκ Μέλφης ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐργαστήρια κατέχοντας πεποίηκε, καὶ τὸ ἀπὸ τῆς παλαιᾶς ἑβραϊκῆς σκάλας μέχρι τῆς καλουμένης Βίγλας διήκοντα ἐργαστήρια καὶ τὰς ἐντὸς τοῦ διαστήματος τούτου ἐμπεριεχομένας σκάλας ἐδωρήσατο». Βλ. R. Janin, Constantinople³ 291 κέ. - Chryssa Μaltέζου, Il quartiere veneziano di Constantinopoli (Scali maritimi). Θησαυρίσματα 15 (1978) 30-61.

89. Συν. Θεοφ. 324.20-325.2. - Πάτρια III, σ. 219.6. - Τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἐκδ. J. Matéos, I. σ. 282, 284, 304, 346, 386. Βλὸς ἁγ. Ἀνδρέα τοῦ Σαλοῦ (10 αἰ.): PG. 111, 841C, 843B. Ἐγκώμιο Νεοφύτου εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον, ἐκδ. G. Anrich, Hagios Nikolaos, τ. I, Leipzig 1913, 406-407. - Βλὸς ὁσ. Θεοδοσίας: M. Γεδεών, Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 131.

90. Βλ. παραπάνω σ. 1310 καὶ R. Janin, La Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. 1ère partie. t. III. Les églises et les monastères². Paris 1969.

91. G. Prinzing-P. Speck, Fünf Lokalitäten in Konstantinopel (das Bad Κωνσταντινιανᾶ; die Paläste Κωνσταντινιανᾶ und τὰ Κώνστα; das Ζεῦγμα; das Ἑπτάσκαλον): Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels, herausg. von H.-G. Beck (Miscellanea Monacensia, 14). München 1973, 188 κέ. καὶ 196-197.

92. Κατὰ τοὺς Prinzing καὶ Speck, Fünf Lokalitäten σ. 219 σημ. 116 τὸ Μεσόμ-

ἴδια ρεγεῶνα βρίσκονταν ἡ Μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἑλπίδος καὶ ἡ Μονὴ Μωσῆλ καὶ ἔλα τὰ ἄλλα μνημεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὸ Τυπικό, ὅπως οἱ μονές τῆς Γοργοεπηκόου, τῆς Γλάβαινας καὶ τῆς Κυριώτισσας καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ὁνουφρίου μὲ τὴν ἴδια διάταξη ποὺ ἀναφέρονται στὸν «περιορισμὸ» τοῦ Τυπικοῦ⁹³.

Ἀς γυρίσουμε ὅμως καὶ πάλι στὸ Κοντοσκάλιο. Ὅπως ἀναφέρει τὸ ἐγκώμιο πρὸς τὸν Ἰωάννη Η΄ Παλαιολόγο, Κοντοσκάλιον ἦταν ἡ κοινὴ ὀνομασία τῆς συνοικίας τοῦ λιμανιοῦ: «Ἔστι νεώριον ἐν τόπῳ λεγομένῳ κοινῇ διαλέκτῳ Κοντοσκαλίῳ»⁹⁴. Ἐπειδὴ τὸ ἐγκώμιο αὐτὸ τοῦ 1427 παρέχει λεπτομερὴ περιγραφὴ τοῦ λιμανιοῦ καὶ ἀναφέρει ὀρισμένα ἰδιάζοντα χαρακτηριστικά του, θεωρῶ σκόπιμο ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὸ νὰ ἐξετάσουμε ἂν ἔχει ὁμοιότητες καὶ ποιῆς μὲ τὸ Κοντοσκάλιο τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, τοῦ Ἀνδρόνικου Β΄ καὶ τοῦ Μιχαήλ Η΄ καθὼς καὶ μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ ξένους προσκυνητὲς καὶ περιηγητὲς.

Τὸ Κοντοσκάλιο τοῦ Ἰωάννη Η΄ 1) βρισκόταν στὰ νότια τοῦ παράλιου τείχους (298.3-4 «διακαίμενον κατὰ μεσημβρίαν τοῦ τείχους περιορίζοντος τοῦ ἄστεως»). 2) Εἶχε σχῆμα κυκλικό. Ἡ εἰσοδὸς του, στραμμένη πρὸς τὸ νοτιὰ, σχηματιζόταν καθὼς διακόπτονταν τὰ τείχη ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη μεριά· τὸ πλάτος τῆς ἦταν τόσο ὅσο μπορούσε νὰ περάσει μία τριήρης (298.4-7, 9-10 «ἔχον δῆλα δὴ τὴν περιγραφὴν τοῦ σχήματος κυκλικήν, τοσαύτην τὴν εἴσοδον σχόντος ἑκατέρωθεν τῶν τειχῶν διηρημένων, ὥστε μίαν τριήρη τὴν ἐμβολὴν ἀπαρεμποδίστως πεποιηκυῖαν ...ἐγειρομένου δὲ νότου σφοδροῦ κατὰ τὸ στόμιον ἀντικρυς ἐχομένου...»). 3) Μποροῦσε νὰ δεχτεῖ 300 περίπου τριήρεις (298.7 «τὸ γε μὴν ἐμβαδὸν χωροῦν οὐκ ἔλαττον τῶν τριακοσίων»). 4) Ἦταν ἐκτεθειμένο στοὺς νότιους ἀνέμους, πρᾶγμα ποὺ εὐνοοῦσε τὴν προσάμμωση καὶ γι' αὐτὸ χρειάζοταν ἐκβάθυνση (298.8-14). 5) Ὁ ναύσταθμος δὲν μπορούσε νὰ γίνει σὲ κανένα ἄλλο μέρος τῆς Πόλης τόσο ἀσφαλὲς (298.15-18 «Ἐπειδὴ δ' ἄλλοθί που τῆς πόλεως μέρει τὸν ναύσταθμον γεγενῆσθαι

φαλον ἦταν ἡ «κοιλὰδα» ἀνάμεσα στὸν τρίτο καὶ τέταρτο λόφο καὶ ὄχι ἐκεῖ ὅπου τὸ τοποθετεῖ ὁ Janin (βλ. R. Janin, Constantinople χάρτη I).

93. Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ Μονὴ Μωσῆλ καὶ ἡ Μονὴ τῶν Ἀνθεμίου. Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά. Βυζαντινὰ 12 (1983) 67-92, κυρίως 80-90. - Κατὰ προφορικὴ ἀνακοίνωση τοῦ κ. A. Berger/Βερολίνου, ἡ θέσις τῆς μονῆς τῆς Κυριώτισσας στὴ 10η πιά ρεγεῶνα καὶ μάλιστα στὰ ΝΑ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Βεβαίας Ἑλπίδος καθὼς ἡ ὑπαρξὴ τῶν δύο τοιχογραφιῶν μὲ τὴν Παναγία Κυριώτισσα στὸ Kalenderhane Camii, μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν στὴν ταύτιση τῆς Μονῆς τῆς Κυριώτισσας μὲ τὸ παραπάνω μνημεῖο. Γιά τὶς τοιχογραφίες μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Θεοτόκος Κυριώτισσα στὸ Kalenderhane Camii, βλ. C. L. Striker-V. Dogan Kuban, Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Second Preliminary Report. DOP 22 (1968) 185-191, κυρίως 192-193 καὶ εἰκ. 32, 33 καὶ 34.

94. Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια Πελοποννησιακά Γ΄ 298.2-3.

οὐκ ἦν, οὐδὲ τοσαύτην τὴν ἀσφάλειαν ἔχειν, ἔδοξε τῷ κρατοῦντι ἐκφορηθῆναι ταύτην ἐκ μέσου καὶ τὸν τόπον ὡς ἦν πρότερον καθαρῶς τῇ πολυχειρίᾳ»). 6) Ἡ τοποθεσία Κοντοσκάλιον εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Βλάγκα, τὴν ὁποία κατονομάζει ὁ ἀνώνυμος ἐγκωμιαστής, ὅταν κάνει λόγο γιὰ τὴν ἐπισκευὴ δύο πύργων τῆς περιοχῆς μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης ἐπισκευῆς τῶν τειχῶν ποὺ εἶχε ἀναλάβει ὁ Ἰωάννης Η΄: «Ἀλλὰ μὴν καὶ ἐτέρους δύο ἐν χώρῳ λεγομένῳ τοῦ Βλάγκα ἐκ βάθρων ἀνῆγειρε, μεγέθει μεγίστους καὶ κάλλει διαπρεπεῖς καὶ μηδαμῶς ὄντας δευτέρους τῶν μάλιστα διαφερόντων»⁹⁵.

Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, τὸ Κοντοσκάλιο ὅπου ναυπήγησε πλοῖα τὸ 1348/9 ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἦταν τὸ λιμάνι κοντὰ στὸν ἱππόδρομο ποὺ ἀναφέρει ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς ἢ ὁ λιμὴν τῆς Σοφίας ἢ τῶν Σοφιανῶν, ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ ἐπίσης σύγχρονος Ἀλέξιος Μακρεμβολίτης. Μιὰ τέταρτη σύγχρονη μαρτυρία γιὰ τὸ ἴδιο λιμάνι παρέχει ὁ προσκυνητὴς Στέφανος τοῦ Novgorod ποὺ ἐπισκέφτηκε τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1350: «Ἀπὸ τὸν ἱππόδρομο περνᾷ κανεῖς μπροστὰ ἀπὸ τὸ Cantoscopie· ἐκεῖ ὑπάρχει ἡ ἐπιβλητικὴ καὶ πολὺ μεγάλη πύλη τῆς πόλης μὲ τὸ σιδερένιο κιγκλίδωμα· ἀπ' αὐτὴ τὴν πύλη εἰσέρχεται ἡ θάλασσα μέσα στὴν Πόλη. Ὅταν ἡ θάλασσα εἶναι ἀγριεμένη, βρίσκουν ἐκεῖ καταφύγιο μέχρι 300 γαλέρες· ἀπ' αὐτὲς τίς γαλέρες ἄλλες ἔχουν 200 καὶ ἄλλες 300 κουπιὰ. Τὰ πλοῖα αὐτὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴ μεταφορὰ στρατευμάτων. Ὅταν ὁ ἄνεμος εἶναι ἀντίθετος, δὲν μποροῦν νὰ προχωρήσουν καὶ πρέπει νὰ περιμένουν τὴν καλοκαιρίαν»⁹⁶.

Πολλοὶ ἐρευνητὲς θεώρησαν τὴν ὀνομασία Cantoscopie ὡς Contoscopie καὶ τὴν ἐρμήνευσαν ὡς παραφθορὰ τοῦ Contoscalie. Πιθανὸν ὅμως νὰ ὀνομάζει ἔτσι ὁ προσκυνητὴς τὸ Βούκινον⁹⁷ ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ Πάτρια ἦταν ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ πύργους τῶν νοτίων τειχῶν ποὺ βρίσκονταν ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη μεριὰ τοῦ λιμανιοῦ. Ὀνομαζόταν ἔτσι γιὰτὶ πάνω στὸν πύργο ὑπῆρχαν σάλπιγγες, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ καθὼς ὁ πύργος ἦταν κούφιος ἀπὸ κάτω (ακοῦφον καὶ κινστερνοειδές) ἔδινε ἕναν παράξενο ἦχο «σὰν τραγοῦδι ἀπὸ Σειρῆνες» καθὼς χτυποῦσαν πάνω του τὰ κύματα. «Ὅταν δὲ ἤθελεν κινῆσαι ὁ Ρωμαϊκὸς στόλος, ἐκεῖσε ἠθροίζετο καὶ κατὰ τὸν ἦχον τῶν πύργων ἐσάλπιζον αἱ νῆες καὶ ἀπεκίνουν» συνεχίζουν τὰ Πάτρια⁹⁸. Ἀπὸ τὸν χαρακτηριστικὸ αὐτὸ πύργο ὀνομάσθηκε καὶ ἡ γύρω συνοικία Βούκινον, ὅπως φαίνεται ἀπὸ χρυσόβουλλο λόγο γιὰ τὸν πρωτοασηκρῆτις Ἐπιφάνιο, συντάκτης τοῦ ὁποίου ἦταν ὁ Μιχαὴλ Ψελλός: «Τοῦτο δὴ τὸ κτῆμα τῷ γαμέτῃ προσήνεγκε καὶ οἶκον

95. Παλαιολόγεα Πελοποννησιακὰ Γ' 297.24 κέ.

96. B. de Khitrowo, Itinéraires Russes 120-121.

97. Πβλ. J. Mordtmann, Esquisse § 98. - Ὁ Guillard, Ports 200 = Topographie 90 γράφει Contoscopie.

98. Πάτρια III σ. 231. - Πβλ. R. Janin, Constantinople² 326-327.

οὐ πάνυ λαμπρὸν κατὰ τὸ Βύκινον ἰδρυμένον· τόπος δὲ οὗτος ἀγχοῦ πον τοῦ μεγάλου θεάτρου (= τοῦ ἵπποδρόμου) τοῖς πᾶσι κατάδηλος»⁹⁹. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης περιγράφοντας τὴν πυρκαϊὰ πού ἐπλήξε τὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Αὐγούστο τοῦ 1203 ἀναφέρει ὅτι αὐτὴ προξένησε ζημιὰς μεταξύ ἄλλων καὶ στὸν ἵπποδρομο καὶ ἔφτασε ὡς τὸ Βύκανον (= Βούκινον): «οὐδ' αὐτὸ τὸ ἱππικὸν ἀδιαλώβητον ὑπολέλειπτο ἀλλὰ καὶ τούτου τὸ πρὸς τοὺς δῆμους ἅπαν μέρος ἐξεπυρῶθη, καὶ ὅσα κάτεισιν ἐς Σοφίας καὶ κατ' αὐτὸ τὸ Βύκανον παρεκτείνεται...»¹⁰⁰.

Ἡ καινούργια μετάφραση καὶ ὁ σχολιασμὸς τῶν Ρώσων προσκυνητῶν πού παρασκευάζεται ἀπὸ τὸν G. Majeska¹⁰¹ ἴσως μᾶς δώσει τὴν ἀκριβῆ ὀνομασίαν, Cantoscopie ἢ Contoscopie ἢ Contoscalie. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὸ Cantoscopie εἶναι σαφές ὅτι ὁ Στέφανος τοῦ Novgorod κάνει λόγο γιὰ τὸ λιμάνι κοντὰ στὸν ἵπποδρομο, δηλ. τὸ λιμάνι τῆς Σοφίας, πού, ὅπως γράφει, εἶχε χωρητικότητα τριακοσίων τριήρων καὶ διήρων, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ Κοντοσκάλιο τοῦ Ἰωάννη Η' Παλαιολόγου. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ στοιχεῖο καθὼς καὶ ἡ θέση τοῦ λιμανιοῦ μᾶς ἐπιτρέπουν νομίζω νὰ ταυτίσουμε τὸ Κοντοσκάλιο τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ μὲ τὸ Κοντοσκάλιο τοῦ Ἰωάννη Η' Παλαιολόγου. Ἐξάλλου ἡ ἀσφάλεια πού παρείχε τὸ λιμάνι αὐτὸ εἶναι καὶ ὁ λόγος πού προτίμησε ὁ Καντακουζηνὸς νὰ ναυπηγήσει τὰ πλοῖα ἐκεῖ, γιατί ἦταν πρόσφατη ἡ πυρπόληση τῶν πλοίων πού κατασκευάζονταν στὸ Κοσμίδιον: «Ὅπῃ γὰρ ἔγνωσαν κακῶς βουλευσάμενοι Βυζάντιοι περὶ τὴν ἔξω τειχῶν συσκευὴν τῶν νεῶν· καὶ ἡ τοῦ φθάσαντος πάθους ἀπειλὴ συνεωτέρους ἐπεπονήκει πρὸς τὴν τῶν δρωμένων ἐξῆς ἐπανόρθωσιν» παρατηρεῖ ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς¹⁰².

Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ὁ κώδ. Ε τῶν Πατριογράφων (15 αἰ.) ἐκεῖ ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ λιμένα τῶν Σοφιῶν διασώζει μία προσθήκη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ λιμάνι ἐκβαθύνθηκε καὶ διερύνθηκε ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Κομνηνὸ Παλαιολόγο —τὸν Β' κατὰ τοὺς ἐρευνητές, γιατί στὰ τεῖχη κοντὰ στὸ λιμάνι βρέθηκε ὁ θυρεὸς τοῦ Ἀνδρόνικου Β' (1282-1328): «Ὁ Σοφιανῶν καλούμενος λιμὴν· ὃν δὴ καὶ ἀναχωσθέντα τῷ χρόνῳ ἀνῶρυξε καὶ ἀηγιένεσε τοῦτον νῦν ὁ ἐν τοῖς βασιλεῦσι διαφανέστατος, ὁ τῆς ὀρθοδοξίας ὄντως λιμὴν, ὁ αὐτοκράτωρ ἡμῶν κύριος Ἀνδρόνικος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος· ἀνακαθήρας γὰρ τὸν τοιοῦτον λιμένα καὶ εὐρύνας καὶ βαθύτατον ποιήσας καὶ θριγγεῖον τοῦτο ἀξιεπαινετώτατον ἤγειρε καὶ τὸν λιμένα διὰ πυλῶν σιδηρέων κατησφαλίσατο, τὰς βασιλικὰς τροῖζεις ἀνεπιβούλους ἐν τούτῳ

99. P. Gautier, Un chrysobulle de la confirmation rédigé par Michel Psellos. REB 34 (1976) 85.44 xé. = MM V. 214.

100. Νικήτας Χωνιάτης 555.53 (ἐκδ. van Diēten).

101. Πβλ. N. Oikonomidēs, Hommes d'affaires σ. 97 σημ. 174.

102. Νικηφ. Γρηγοράς II. 854.9-12.

μείναι θεσπίσας <καὶ μὴ> σαλεύεσθαι· ὅπερ ὁρᾶται τῇ πόλει μέγιστον ἔργον καὶ ἀξιοκρατώτατον»¹⁰³.

Ἡ προσθήκη αὐτῇ δημιουργεῖ ὁρισμένες δυσκολίες ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο ποὺ ἐνήργησε τὴν ἐκβάθυνση τοῦ λιμανιοῦ. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν Παχυμέρη ἀλλὰ καὶ τὸ Νικηφόρο Γρηγορᾶ ὅτι μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Καρόλου d'Anjou ὁ Ἀνδρόνικος Β' διέπραξε τὸ δλέθριο σφάλμα νὰ διαλύσει τὸ βυζαντινὸ στόλο (1284)¹⁰⁴. Τὸ Μάιο τοῦ 1305, μπρὸς στὴν ἀπειλὴ τῶν Καταλανῶν καὶ τῶν Τούρκων, ξέσπασαν ταραχές στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὁ λαὸς ἀπαίτησε νὰ ναυπηγηθοῦν καὶ πάλι πολεμικὰ πλοῖα¹⁰⁵. Οὐτε ὅμως ὁ Παχυμέρης († 1308) οὐτε ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς ἀναφέρουν τίποτε σχετικὸ μὲ τὴ δημιουργία νέου στόλου, πρᾶγμα ποὺ θ' ἀνάγκαζε ἴσως τὸν αὐτοκράτορα νὰ προβεῖ στὴν ἐκβάθυνση τοῦ λιμένος τῆς Σοφίας, γιὰ νὰ τὸν χρησιμοποίησει ὡς ναύσταθμο.

Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ ἴδιος κώδικας Ε ἔχει καὶ τὴν προσθήκη δίπλα στὸ λιμάνι τῆς Σοφίας: τὸν λιμένα τὸν εἰς τὸ Κοντοσκάλιον». Ἀναρωτιέμαι λοιπὸν μήπως ὁ ἄγνωστος συγγραφέας τῆς προσθήκης ἀπέδωσε στὸν Ἀνδρόνικο Β' τίς ἐργασίες ποὺ πραγματοποιοῦσε στὸ Κοντοσκέλιον ὁ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος (1259-1282) καὶ ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ λιμένα τῆς Σοφίας. Ἐξάλλου ἡ περιγραφή τῶν ἔργων ποὺ μᾶς δίνει ἡ προσθήκη συμφωνεῖ μ' ἐκείνη τοῦ Παχυμέρη ποὺ παραθέσαμε παραπάνω. Ἐπρόκειτο γιὰ πολεμικὸ ναύσταθμο μὲ σχῆμα κυκλικό, ὅπως καὶ τὸ Κοντοσκάλιο τοῦ Ἰωάννη Η' Παλαιολόγου. Τὰ πράγματα ὅμως περιπλέκονται ἀπὸ τὴν παρατήρηση τοῦ Παχυμέρη «τὸ πρὸς τὸν Βλάχα Κοντοσκέλιον ἀνοικοδομεῖν ἤθελεν». Ὁ van Millingen τὸν περασμένο αἰῶνα ὑπολόγισε τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Κοντοσκάλι ὡς τὸν Βλάχα γύρω στὶς 910 ὑάρδες δηλ. 650 μ.¹⁰⁶, ὁπότε δὲ μοῦ φαίνεται ὑπερβολικὸ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Παχυμέρης δὲν ἦταν τόσο ἀκριβὴς στὴν τοπογραφικὴ ἔνδειξη. Ὅσο γιὰ τὰ εὐρήματα ποὺ περιέγραψε ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κωνστάντιος καὶ ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ὕστερα ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1819 κάτω ἀπὸ ἓνα ἀποτεφρωμένο τζαμί, ἀνατολικά τῆς πύλης Γενί-καπουσοῦ τοῦ Βλάχα καὶ δυτικὰ τῆς πύλης Κούμ-καπουσοῦ τοῦ Κοντοσκαλίου, καὶ ποὺ ὁ ἴδιος θεώρησε ὅτι ἀνῆκαν στὸ Κοντοσκέλιο τοῦ Μιχαὴλ Η', δὲν μποροῦμε νὰ εἰμαστε σίγουροι ὅτι πραγματικὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἀρχιτεκτονικὰ λεί-

103. Πάτρια III σ. 230.11-20.

104. Παχυμ. II.70. - Νικηφ. Γρηγορᾶς I. 174-175, 226. Πβλ. H. Ahrweiler, *Mer* 374-375. - A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronikos II. 1282-1328*, Cambridge/Mass. 1972, 164, 165.

105. Παχυμ. II.530-532, 546. Πβλ. H. Ahrweiler, *Mer* 380. - Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ συνωμοσία τοῦ Ἰωάννη Δριμέος ἐναντίον τοῦ Ἀνδρόνικου Β' (1305/6). Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολοφ. Σχολ. Ἀριστοτ. Παν/μίου Θεσ/νίκης 21 (1983) 461-463.

106. A. van Millingen, *Constantinople* 307.

ψανα λιμανιοῦ καὶ εἰδικὰ αὐτοῦ ποῦ περιγράφει ὁ Παχυμέρης. Θὰ ἦταν πάντως ἡ μοναδικὴ φορὰ ποῦ τὸ Κοντοσκάλιο δὲ θ' ἀντιστοιχοῦσε στὸ λιμένα τῆς Σοφίας.

Πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες ἐκβάθυνσης τοῦ Κοντοσκαλίου τοῦ 1427, ὁ Φλωρεντινὸς Buondelmonti ποῦ ἐπισκέφτηκε τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1422 στὴν περιγραφὴ τῆς Πόλης σημειώνει ὅτι κοντὰ στὸ κάποτε λιμάνι τοῦ Βλάχκα ὑπῆρχε τὸ Κοντοσκάλι ἢ ὁ Ἀρσανάς: «In quibus moenibus est campus ab extra et olim portus Vlanga... et propinqua huic Contoscali, vel Arsena restat»¹⁰⁷. Στὸ χάρτη βέβαια ποῦ φέρει τὸ ὄνομά του, ποῦ σήμερα ὅμως θεωρεῖται νεώτερος, σημειώνονται ἕνας μῶλος τοῦ Vlanga καὶ σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση τὸ Κοντοσκάλι, στὴ θέση περίπου ὅπου τὸ λιμάνι τῆς Σοφίας¹⁰⁸.

Τὸ Κοντοσκάλιο ἀναφέρεται μέχρι τέλους τοῦ κράτους. Κατὰ τὴν ὁργάνωση τῆς ἄμυνας τῆς Κωνσταντινούπολης στὴ μεγάλη πολιορκία τοῦ 1453, ὁ Φραντζῆς ἀναφέρει ὅτι εἶχε ἀνατεθεῖ στὸ «βαΐουλο» τῆς Βενετίας Ἱερώνυμο ἢ φύλαξη τῆς περιοχῆς τῶν ἀνακτόρων, ἐνῶ στὸν «ἀστάνδη» τῶν Καταλανῶν «ἵνα φυλάττη ἐν ταῖς μέρεσι τοῦ Βουκολέοντος ἄχρὶς ἐγγὺς τοῦ Κοντοσκαλίου»¹⁰⁹.

Τὸ 1578 ὁ Leunclavius κάνοντας λόγο γιὰ τὶς πύλες τῆς Κωνσταντινούπολης ἀναφέρει ὡς εἰκοστὴ τὴν πύλη Κοντοσκαλίου ποῦ βρισκόταν μέσα σ' ἕναν κόλπο· κοντὰ σ' αὐτὴν ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὑπῆρχε ἕνα λιμάνι γιὰ τριήρεις ποῦ περιβαλλόταν ἀπὸ τεῖχος: «Vicesima graecis Contoscali porta dicitur...etenim ipsa porta velut intra sinum quemdam abscedit versus urbem, et ab altera parte proximum sibi portum habet pro triremibus, in mare se porrigentem, et muro circumdatum». Στὴ συνέχεια ἀποδίδει τὴν ὀνομασία τῆς πύλης στὸν τουρμάρχη Κοντοσκέλη ποῦ ἐπέβλεπε τὶς ἐργασίες τοῦ λιμανιοῦ, ὅπως καὶ τὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως¹¹⁰.

107. Descriptio Urbis Constantinopoleos de Buondelmonti Florentini quod de insulis archipelagi inscripsit... anno 1422, στὸν τόμο τῆς ἔκδ. Βόννης μετὰ τὸν Κίναμο σ. 179.

108. Βλ. τὸ χάρτη τοῦ Buondelmonti καθὼς καὶ τοῦ Giovanni Vavassore (γύρω στὰ 1520) ὅπου εἶναι σχεδιασμένο δίπλα στὸ λιμάνι καὶ τὸ arsenal: Ph. Sherrard, Constantinople. Iconography of a Sacred City, London - N. York-Toronto 1965, σ. 19 καὶ 13 ἀντίστοιχα καὶ W. Müller-Wiener, Bildlexikon σ. 33. - Ἡ ἀναφορὰ τοῦ λιμανιοῦ ἀπὸ τὸν Pero Tafur, Travels and Adventures, 1435-1439. Translated ... by M. Letts. London 1926, σ. 146: «on one side of the city is the dockyard. It is close to the sea, and must have been very magnificent; even now it is sufficient to house the ships», εἶναι πολὺ ἀσαφὲς καὶ δὲν εἶναι σίγουρο ἂν ἀναφέρεται στὸ λιμάνι τοῦ Κοντοσκαλίου, γιὰτὶ ἀμέσως ὁ συγγραφέας κάνει λόγο γιὰ τὸ Πέραν. Ὁ Janin, Constantinople³ 233 θεωρεῖ ὅτι ὁ Tafur ἐννοεῖ τὸ λιμάνι τῶν Σοφίων.

109. Φραντζῆς ἔκδ. Grecu 396.20.

110. Joannis Leunclavii Pandectes historiae turcicae, PG 159, 876 C-D.

Φαίνεται λοιπόν πώς ἡ πύλη Κοντοσκαλίου πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸν τουρμάρχη Ἀγαλλιανὸ Κοντοσκέλη, ὅχι ὅμως καὶ τὸ λιμάνι, πού εἶχε τὸ δικό του ὄνομα, ἦταν γνωστὸ ὡς ὁ *λιμὴν τῆς Σοφίας*. Ἀπὸ τὴν πύλην τοῦ Κοντοσκαλίου ὀνομάστηκε ἀργότερα Κοντοσκάλιο καὶ ἡ γύρω συνοικία καὶ τὸ λιμάνι πού βρισκόταν ἐκεῖ κοντά¹¹¹. Ἔτσι ἀπὸ τὸ 13ο αἰ. ἐμφανίζεται στὶς πηγές ἡ ὀνομασία *Κοντοσκάλιον* ἢ *Κοντοσκέλιον* νὰ ὑποκαθιστᾷ τὴν παλιὰ ὀνομασία *λιμὴν τῆς Σοφίας*. Ὅταν τὸ 1427 ὁ ἐγκωμιαστής τοῦ Ἰωάννη Η' γράφει «ἔστι νεώριον ἐν τόπῳ λεγομένῳ κοινῇ διαλέκτῳ *Κοντοσκαλίῳ διακειμένον*» δὲν ἐννοεῖ ἀπλῶς ὅτι κοινῶς λεγόταν *Κοντοσκάλιον* ἀντὶ *Κοντοσκέλιον* ἀλλὰ *Κοντοσκάλιον* ἀντὶ τοῦ παλιοῦ καὶ ἐπίσημου ὀνόματος τοῦ λιμένος τῆς Σοφίας. Ὁ Καντακουζηνὸς λοιπόν, ὅπως καὶ στὸ Ἐπτάσκαλον, ἔτσι καὶ στὸ Κοντοσκάλιον δίνει τὴν κοινὴ ὀνομασίαν τῶν συνοικιῶν καὶ τῶν λιμανιῶν, ἐνῶ ὁ σύγχρονός του Ἀλέξιος Μακρεμβολίτης, συγγραφέας πού θέλει νὰ δείξει κάποια ἀρχαιογνωσία, στὸ Λόγο τοῦ χρησιμοποιεῖ τὴν παλιὰ ὀνομασία, *νεώριον τῆς Σοφίας*.

Συνοψίζοντας λοιπόν συνάγεται ὅτι 1) τὸ νεώριον τοῦ Ἐπτασκάλου πού ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς βρισκόταν στὴν ἀκτὴ τοῦ Κεράτιου πιθανότατα κοντὰ στὴ Νεωραία πύλη, στὸ παλαιὸ Νεώριον, πού χρησιμοποιοῦνταν σὰν ἐμπορικὸ κυρίως λιμάνι ἀλλὰ καὶ σὰν ναύσταθμος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Καντακουζηνό. 2) Τὸ *Κοντοσκάλιον*, ὀνομασία πού ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ 13ο αἰ. κ.έ. σὲ σχέση μὲ κάποιο λιμάνι, ἦταν ἡ τρέχουσα ὀνομασία τῆς συνοικίας καὶ τοῦ λιμανιοῦ τῆς Σοφίας, καὶ ἦταν ὁ κατεξοχὴν πολεμικὸς ναύσταθμος τῶν Βυζαντινῶν στὴν Προποντίδα. Τὸ ἴδιο λιμάνι χρησιμοποίησαν καὶ οἱ Τούρκοι μὲ τὸ ὄνομα *Kadirga-limani*¹¹².

111. Βλ. π.χ. συνοδικὴ πράξις τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1400, MM II.438: «ἦλθεν ἡ μήτηρ τοῦ Περχιδάκη ... καὶ ὠμολόγησεν, ὡς οὐδεμίαν μετοχὴν ἔχει εἰς τὸ δσπήτιον αὐτῇ τὸ εὐρισκόμενον εἰς τὸ μέρος τοῦ *Κοντοσκέλη*...». Κατὰ τὸν R. Janin, Constantinople² 232 τὸ Κοντοσκάλιο ἀπέχει περίπου 150 μ. ἀπὸ τὸ γῶρο ὅπου βρισκόταν τὸ λιμάνι τῆς Σοφίας.

112. Γιά τὸ Kadirga-Limani βλ. W. Müller-Wiener, Bildlexikon σ. 63.

THE NAVAL ENGAGEMENT OF DHĀT AṢ-ṢAWĀRI A.H. 34 /A.D.
655-656 A CLASSICAL EXAMPLE OF NAVAL WARFARE
INCOMPETENCE

VASSILIOS CHRISTIDES / *University of Athens*

In 655-656 A.D. an astonishing naval victory of the Arabs over the Byzantines took place at Phoenix in Lycia. The elusive causes of this Byzantine defeat have puzzled historians, and various views have been postulated about the causes and the results of this naval engagement. A.N. Stratos tells us in his introduction to a recent article that "many contemporary historians ... confined themselves to generalizations ... To find the answers to the various questions, the battle should be examined within the framework of conditions existing at the time of the engagement". Unfortunately the author's efforts faded in myriads of unimportant details, undeniably useful for their philological value, but which actually dragged backwards the research in this important topic. His main handicap was his heavy reliance on the evidence of literary sources with no consideration of the technological aspects of naval warfare¹.

The question that naturally rises is: what was the reason for this naval engagement, which assumed unprecedented dimensions? What was the purpose of the sailing adventure of the formidable Arab armada? Was it simply, as argued by Stratos, a raiding expedition with the sole purpose of cutting wood from the rich forests of Asia Minor²? Stratos repeats M. Lombard's theory that already at this time there was a depletion of the famous Lebanese forests and that Arabs desperately needed to undertake such raids³, and in previous works I have shown that the

1. A. N. Stratos in his article, "The Naval Engagement at Phoenix", in *Charanis Studies*, New Brunswick 1980, 229-247, attempted to evaluate all relevant sources. He failed, nevertheless, to examine properly the Arabic sources. Moreover, he overlooked the studies of Y. A. Hāshimī, "Dhātu ṣ-Ṣawāri," a Naval Engagement between the Arabs and the Byzantines", *Islamic Culture* 6 (1961), 55-64, and C. E. Bosworth, "Dhāt al-Ṣawāri", *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed. (thereafter EI²). See also E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland*, Berlin 1966, 18-21, and H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, 18.

2. Stratos, op. cit., 232, "The major problems confronting the Arabs were the supply of suitable timber" (!).

3. M. Lombard, "Arsenaux et bois de marine dans la Méditerranée musulmane VIe-XIe siècles", in *Espaces et réseaux du haut moyen âge*, Paris-the Hague 1972, 107-151.

theory of the depletion of the Lebanese forests cannot be sustained⁴.

In general, concerning the particular case of the naval engagement of Dhāt aṣ-Ṣawāri near Phoenix, it would be really absurd to suppose that a huge Moslem fleet, under the command of the famous admiral and governor of Egypt 'Abd Allāh bn. Sa'd bn. Abī Sarḥ, headed towards Phoenix for the sole purpose of cutting wood, and that the Byzantine Emperor Constans II⁵ took charge of the Byzantine navy just to stop such an attempt.

In order to understand the problems involved with the naval battle at Phoenix, we must take a panoramic view of the situation which existed at that time on the one hand in the southern part of the Aegean and Cyprus and on the other on the Syrian coast.

The naval engagement of Dhāt aṣ-Ṣawāri took place in a period of double activities, i.e., Byzantine raids on the Syrian coast and Arab raids on the Byzantine islands. Of course, such activities between the two rivals did continue after the naval battle of Dhāt aṣ-Ṣawāri for centuries with short periods of lulls and various degrees of intensity. Better known are the raids of the Arabs which were more frequent and devastating, and which are usually labelled by modern historians as "piratic"⁶. Of similar nature were the raids of the Byzantines. The description in the hagiographical works of the horror of the Arabs' raids among the people of the Byzantine islands⁷ matches that of the Arabic sources when they refer to the Byzantines' attacks on the Syrian and Egyptian coastal towns⁸. It was a pitiless war of attrition with heavy consequences on the coastal populations on both sides. During the

4. *Christides*, "Two Parallel Naval Guides of the Tenth Century: Qudāma's Document and Leo VI's Naumachica. A Study on Byzantine and Moslem Naval Preparedness", *Graeco Arabica* 1 (1982), 57; *idem*, *The Conquest of Crete by the Arabs* (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam, Athens 1984, 49.

5. *Stratos* points out (*op. cit.*, note 2) that the actual name of the Byzantine emperor was not Constans II but Constantine. It should be noted that the Arabic sources sometimes call him Constans and sometimes Constantine. For reasons of convenience the name Constans II will be used in this article since this appellation is usually attributed to this emperor.

6. For the arbitrary use of the term "piratic Arab raids" see *Christides*, "Byzantinoislamica: Piracy and Conquest in the Aegean (A.D. 800-961)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 24 (1980) 225.

7. *Christides*, *ibid.*, 225 ff.

8. For the Byzantine raids against Egypt see *Christides*, *The Conquest of Crete*, 163 ff.

Umayyad period the losses in human casualties were greater because there were only infrequent and unofficial exchanges of prisoners, which were only regularized during the 'Abbāsid period after the middle of the 8th century⁹.

The Arabs already in the year 649 raided Cyprus¹⁰. A number of other raids followed on the islands of the southern Aegean, including Crete in ca. 657¹¹, and they even attacked Rhodes (654)¹², where they established a naval observation station (*manzara*)¹³. The Byzantine and Syriac sources and Agapius' *Kitāb al-Unwān* speak about a grandiose Arab plan of sacking Constantinople¹⁴, but such an ambitious plan could not have been undertaken at such an early time, especially since the governor of Syria, Mu'āwiyah, had many problems in his own Syrian coastal towns. It is the upheaval, which prevailed in the Syrian towns at that time, that we should consider as the principal factor that motivated the naval engagement of Dhāt aṣ-Ṣawārī.

The conquest of Syro-Palestinian coastal towns such as Acre (Ar. 'Akkā), Tyre (Ar. Ṣūr), Tripoli (Ar. Ṭarābulus) had enriched the Moslems with shipyards, skilled caulkers and sailors. But an unknown number of the local Christian population resented the Moslem conquerors and collaborated with the Byzantines whenever they raided the Syro-Palestinian coast. Reacting decisively to this situation, the governor of Syria, Mu'āwiyah, obtained permission from Caliph 'Uthmān to remove a great number of the local population from the coastal towns¹⁵ and replace

9. *Rashad Khouri Odetallah*, "Αραβες καὶ Βυζαντινοί. Τὸ πρόβλημα τῶν αἰχμαλώτων, Thessaloniki 1983, 67.

10. For these raids see *A. Papageorgiou*, "Les premières incursions arabes à Chypre et leurs conséquences", 'Αφιέρωμα εἰς Κωνσταντῖνον Σπυριδάκιν, Nicosia 1964, 94-114; *C. P. Kyrris*, "The Nature of the Arab Byzantine Relations in Cyprus, Middle of the 7th to-Middle of the 10th Century A.D.", *Graeco Arabica* 3 (1984), 148, ff., and *Christides*, "The Raids of the Arabs on Cyprus according to Ibn al-Manqali", 'Επετηρίς Κέντρου 'Επιστημονικῶν 'Ερευνῶν, in press.

11. *Christides*, The Conquest of Crete, 88 ff.

12. *Theophanes*, I, ed. *C. de Boor*, 345, 8-11; for other references and the relevant bibliography see *De administrando imperio*, II, ed. *R. J. H. Jenkins et al.*, London 1962, 77, 21/56-65.

13. *Agapius of Mabbug*, *Kitāb al-'Unwān*, ed. *A. A. Vasiliev*, in *Patrologia Orientalis*, VIII (1912), 482.

14. *Michael the Syrian*, ed. and trans. *J. B. Chabot*, Paris 1901, 445; *Agapius*, op. cit., 483; *George Monachos*, *Chronicon*, II. 716.10, ed. *C. de Boor*, rev. ed. *P. Wirth*, Stuttgart 1978; *Stratos*, op. cit. 233, and *Ilāshmi*, op. cit., 61, also reject the possibility of Mu'āwiyah's plan to attack Constantinople at this early date.

15. *Balādhuri*, *Kitāb Futūḥ al-Buldān*, trans. *Ph. Hitti* and *F. C. Murgotten*, The Origins of the Islamic State, New York 1916, 196, 221-222.

them with Moslems, to whom he distributed fiefs¹⁶.

The most conspicuous example of Mu'āwiyah's policy is shown in Aradus (Ar. Arwād). Mu'āwiyah attacked this important port first in 649, then occupied it in 650 and removed all the local inhabitants sending them to Byzantium¹⁶. Arabic sources inform us that later Mu'āwiyah resettled most of the Syrian coastal towns with a large number of Persians from Baalbeck, where they had previously been sent from their own country¹⁷. Thus, while the security of this sensitive area was protected, the valuable skilful labour of the experienced Phoenicians was lost. Of course not all the local inhabitants were removed, and Ya'qūbī speaks about mixed populations¹⁸.

Thus the upheaval that prevailed in the Syrian coastal towns at the time of the naval battle of Dhāt aṣ-Ṣawārī was of particular importance, since the attacks by the Byzantines in this area at that time were not simple raids, but they aimed— with the collaboration of part of the local Christian population— at the detachment of these ports from the Arabs.

Just before the naval battle of Dhāt aṣ-Ṣawārī two Christian brothers in the Syrian port of Tripoli, after heavily sabotaging the Moslem fleet, escaped and joined the Byzantines¹⁹. The situation now looked favourable for a serious Byzantine interference—Aradus could again be detached²⁰. Although Mu'āwiyah had destroyed Arabus' walls and burnt all its port facilities, other coastal Syrian towns could also have been allured to revolt and join the Byzantines. This time the Byzantines (like they did previously in 645 in their attack and reconquest of Alexandria)²¹ aimed at a reconquest and not a simple raid.

Concerning specific details of the naval engagement of Dhāt aṣ-

16. *Theophanes*, 344; *Agapius*, 480-1; *Dionysios of Tell Mahre*, ed. and French trans., J. B. Chabot, Paris 1895, 7; *Michael the Syrian*, II, 442.

17. *Ya'qūbī*, Kitāb al-Buldān, ed. *De Goeje*, Bibliotheca Geographorum Arabicorum VII, Leiden 1892, 327; French translation by G. Wiet, Les Pays, Cairo 1937, 177-178. For these Persian settlers see H. Lammens, "Les Perses du Liban", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, XIV, Beirut 1929, 24 ff. E. Ashtor, «Un mouvement migratoire au haut moyen âge. Migrations de l'Irak vers les pays Méditerranéennes», *Annales E.S.C.* 27 (1972), 185-214.

18. *Ya'qūbī*, Les Pays, 180.

19. *Theophanes*, 345.

20. J. Karayannopoulos, Ἱστορία βυζαντινοῦ κράτους, Thessaloniki 1976, 80, correctly understood that Constans II's concentration of the Byzantine fleet aimed at an attack on the Syrian coastal towns.

21. For the Byzantine reconquest of Alexandria in 645 see my article "Miṣr" in EI², in press.

Şawārī, Arabic historians state that never before had such a great number of Byzantine ships been seen as was then gathered at Phoenix. They also clearly present the Moslem fleet heading towards Phoenix, obviously after their intelligence informed them about the Byzantines' preparations²².

The two fleets met in the high seas on a windy day. The number of ships on both sides cannot be defined since both Byzantine and Arab sources are notoriously unreliable on matters of numbers. There is no doubt that the Byzantine fleet was larger, but we cannot accept the analogy of four to one or even more, which appears in some sources, because the ship maneuvering in this naval battle did not permit such a disparity in the number of ships of the two rival fleets²³.

Concerning the type of ships, the Arabic sources speak vaguely about *safīna* or *markab*²⁴, both general terms which could be applied to any kind of ship²⁵. We can assume, based on the possible naval forces that could have been assembled at that time, that the Moslem fleet must have had about 200 warships and at least 100 smaller ships. Since most of the Arab marines carried their wives with them, a usual practice at that period²⁶, the number of accompanying Arab ships should have been considerable. As for the Byzantine warships, their number could have been about 250-300²⁷.

22. The most important Arab historians who report in some length the naval battle of Dhāt aş-Şawārī are: *Ibn 'Abd al-Hakam*, Kitāb Futūh Miṣr, ed. C. C. Torrey, Leiden 1920, 189-190; *Ṭabarī*, Ta'rikh, I, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1879, 2865; *Ibn al-Athīr*, Kitāb al-Kāmil, III, ed. Beirut, 1967, 58-59; *Maqrizī*, Khīṭat, ed. G. Wiet, Mémoires publiés par les membres de l'Institut Français d'Archéologie Oriental du Caire, II¹², Cairo 1922, 163-165; *Kindī*, Kitāb al-Umarā' Miṣr, ed. R. Guest, Leiden-London 1912, 12-13.

23. The conventional numbers of one thousand ships for the Byzantine fleet and two hundred for the Arab are given by *Kindī*, op. cit., 13, *Ibn 'Abd al-Hakam*, op. cit., 190, and *Maqrizī*, op. cit., 163. *Ibn Taghri-Birdī*, Al-Nujūm, I, ed. Cairo, 1929, 80, also repeats the number of about 1000 Byzantine ships. More realistic is *Ibn al Athīr*, op. cit., 58, who reports that the Arabs had numerous ships and the Byzantines about 500.

24. *Ibn al-Hakam*, op. cit., 190, reports also the type of ship *qārib*, but the use of this term for ships at this period is difficult to define.

25. *Christides*, "Two Parallel Naval Guides", 61-62.

26. *Maqrizī*, op. cit., p. 164 and note 8; *P. Lammens* in his article "Le culte des bētyles", Bulletin de l'Institut Français du Caire, 17 (1920), 47-51, 56-58 points out that the Moslem habit of carrying the soldiers' wives in the battle field is rooted in old pre-Islamic practices; but practical reasons must be added as well, since many raids of the early period ended in permanent conquests.

27. *Stratos*, op. cit., 243, estimates the number of Byzantine ships to 200-250; *Hāshimī*, op. cit., 59, expresses the opinion that the Arabs had 200 warships and many

The chief admiral of the Moslem fleet, which was composed of Egyptian and Syrian contingents, was the governor of Egypt 'Abd Allāh bn. Sa'd²⁸, who had under his command Busr bn. Abī Arlāh²⁹, Mu'āwiyah's representative. Both had already some experience in sea warfare since they had participated in previous raids, but their decision to meet and challenge the enemy within his own territorial waters manifested an imprudent action. Just a few years earlier, while Mu'āwiyah was sacking Cyprus, he had hastily retreated as soon as he learnt that the Byzantine admiral Kakorizos was heading towards the island³⁰. In contrast in the battle of Dhāt aş-Şawāri the Arabs were ready to fight the Byzantine fleet in the high seas. The Byzantines accepted the challenge and decided to confront the Arabs. Undertaking this naval battle both Arabs and Byzantines violated an important principle of naval warfare that was to be faithfully followed by both during the medieval period, i.e., the avoidance of any unnecessary engagement in the high seas³¹.

In contrast to modern naval warfare practices in which "seek and destroy the enemy" is a basic principle, both Arabs and Byzantines strongly recommend in their tenth century manuals of warfare to avoid direct confrontation unless they possess obvious supremacy in number and weaponry; instead surprise attacks are recommended³². No naval engagement on a great scale is suggested for the sake of warfare without direct relationship to land warfare. Actually during the whole medieval period there is not a second case of a naval engagement between Byzantines and Arabs in the high seas. The lack of experience of the Arabs explains the flagrant violation of this principle and their decision to measure their strength in an open sea fight with the Byzantines. On the other hand, a certain arrogance based on their previous invincibility

smaller ships while the Byzantine fleet was composed of about 500-600 warships.

28. *Ibn al Athīr*, op. cit., 81.

29. *Michael the Syrian*, op. cit., II, 445, refers to the Syrian Abu'l A'war al-Sulami as the leader of this expedition and similarly Theophanes, 345, who calls him «'Αβουλαθάρ». In an anonymous Byzantine source Mu'āwiyah appears as the leader of the combined Syro-Egyptian naval forces; see *Catalogus codicum astrologorum graecorum* reproduced by *H. Ahrweiler*, in *Byzance et la mer*, Paris 1966, appendix IV: «τῷ Μουαβίᾳ ἀντιπαράτάξεσθαι».

30. *Theophanes*, 344: «ἀκούσας δὲ καὶ Κακὸρίζον κουβικουλάριον κατ' αὐτοῦ μετὰ πλείστης δυνάμεως Ῥωμαϊκῆς ἐρχόμενον ἀνέπλευσε...», and *Paul the Deacon*, *Historia Miscella*, *Patrologia Latina*, 95, 1049.

31. *Christides*, *The Conquest of Crete*, 60.

32. For the most successful surprise attacks of the Arabs and the Byzantines, see *Christides*, *The Conquest of Crete*, 61.

can explain the Byzantines' acceptance of the challenge.

The two rival fleets—according to the accounts of the Arabic sources—met at an unknown spot on the high seas near Phoenix during a windy day³³ (A.H. 34 /A.D. 655-656). When night fell they faced each other awkwardly because a heavy lull of the wind had fallen immobilizing them. No effort was made by any of the two sides to outmanoeuvre the other using the oars. During the night vivid religious demonstrations took place on both sides. The Arabs recited verses of the Qur'ān and the Byzantines rang movable bells³⁴. This is not surprising since deep religious feelings prevailed in the Moslem and Byzantine navies. According to the tenth century manual of naval warfare, preserved by Qudāma bn. Ja'far, the admiral of the Moslem navy was considered to be Amir (secular ruler) and Imām (religious ruler) and in Leo VI's *Naumachica* the Byzantine admiral is also vested with religious prestige³⁵.

Just before the break of dawn the naval battle started. The Byzantines did not even bother to place their ships in any combat form. This is explicitly and emphatically mentioned by Theophanes, «τοῦ δὲ βασιλέως μηδὲν ποιησαμένου πρὸς παράταξιν ναυμαχίας»³⁶. Heavy sophisticated war machines, mounted on ships, were not yet used on a large scale. Light machinery did exist, but only a sparse use of burling stones is mentioned along with a light exchange of arrows³⁷.

It should be noticed that there is no reference in the Arabic sources, which describe the use of other weapons, of the ram. The ram was the weapon par excellence of ships in ancient times but its use was gradually

33. For the location of Phoenix and the date of this naval engagement see *Hāshmī*, op. cit., 63, and 64 note 6. See also *Stratos*, op. cit., 246 note 22. The appellation "dhāt aş-Şawārī" means "that of the masts". Kindi's explanation (*Kitāb al-Umarā'*, ed. R. Guest, Leiden-London 1912, 13), found also in other Arab authors, that the naval engagement at Phoenix was labelled with this name because of the multitude of the masts of the numerous ships, is reasonable but it could also be attributed to the great number of the destroyed masts of the lost ships. *Stratos* (op. cit., p. 239), following *Gaetani* (*Chronographia Islamica*, I, Paris 1912, 360, 371), expresses the view that the encounter between Byzantines and Arabs at Phoenix took place in two naval engagements; but this confusion is actually caused by the transmission of two different traditions in the Arabic sources describing a single event; see *Maqrizī*, *Khiṭaṭ*, 165, and note 3 of the same page.

34. *Stratos*, op. cit., 237, doubts the existence of bells in the Byzantine ships but the word *nawāqīs*, used by the Arab authors (see for example *Ibn al-Athīr*, op. cit., 85) means "movable bells".

35. *Christides*, "Two Parallel Naval Guides", 90.

36. *Theophanes*, 346.

37. See above note 22.

decreased, almost abandoned by the end of the seventh century and reappeared much later. It is still apparent in an illumination of a fifth-century Latin manuscript (Fig. 1); but it does not appear either in the literary Arabic and Byzantine artistic sources or in their depiction of the struggle in the sea in the ninth and tenth centuries. Even as late as the thirteenth century the ram is not depicted in the artistic representations (see for example Fig. 2), while after the 15th century in spite of the use of gunpowder it reappears as an offensive weapon of limited use (Fig. 3). The naval engagement of Dhāt aṣ-Ṣawārī can be considered as the landmark of the abandonment of the ram³⁸. When the Byzantine ships approached, the Arabs managed to close range, patiently sustaining the Byzantine barrage of stones and arrows. This maneuver was facilitated by the negligence of the Byzantines to use their customary formidable crescent shape formation³⁹. Leo VI, writing in the 10th century, warns the Byzantines of such Arab practices⁴⁰, although he is somewhat unaware of the more complex naval tactics the Arabs were already using by his time⁴¹.

The Byzantines made no efforts to drive off their enemies, but even allowed the Arabs to tie the Byzantine and Arab ships together with ropes and chains. Since the naval battle was taking place in the high seas and not in any confined space, there was no excuse for this grave Byzantine error. After the tying of the ships of the two rival fleets, a fierce struggle with swords and daggers followed, and according to Ibn al-Athīr, the sea battle was transformed into a land battle⁴².

Nevertheless, we must not underestimate the Arab use of seamanship in this naval engagement. To approach and tie up enemy ships betrays skilful maneuvering and proper laying of anchors. No doubt the Egyptian Christian sailors, who served in the Egyptian part of the Syro-

38. For examples of rams in later periods, in addition to figure 3 of this paper, see my book *The Conquest of Crete*, figs. 5 and 6. Prof. Van Doorninck was kind enough to inform me that he believes that the use of water-line ram went out of use as a result of major changes in the strategic and tactical aims of naval warfare during the latter part of the 7th century.

39. Leo VI, *Naumachica*, ed. A. Dain, Paris 1943, I. 50, 1-7.

40. Leo VI, *Naumachica*, I. 16, 1-4; see also T. G. Kolias, "The Taktika of Leo VI the Wise and the Arabs", *Graeco Arabica*, 3 (1984), 129-135.

41. For the theoretical, advanced Arab technology and the Arabs' use of Leo VI's *Naumachica*, see Christides, "Naval Warfare in the Eastern Mediterranean (6th-14th Centuries). An Arabic Translation of Leo VI's *Naumachica*", *Graeco Arabica* 3 (1984), 137-148.

42. *Ibn al Athīr*, III, 58.

Egyptian Moslem fleet, were well trained. They were recruited according to a special way of conscription which enhanced the selection of the best⁴³. Christian Egyptians were also the caulkers who built most of the ships that participated in the naval battle of Dhāt aṣ-Ṣawārī⁴⁴. We know very little about the recruitment of the Christian Syrian sailors at that time and even less about the shipping activities in the Syrian coastal towns. The Arabic sources inform us that from the towns Tyre and especially Acre and Tripoli a number of raids against Cyprus and other Byzantine islands were initiated and repairs were made in these ports, but it does not seem that in this early period big warships were constructed there. This is surprising since the Phoenician tradition of shipbuilding had survived there for centuries. From the 7th century B.C., the Phoenicians had been able to construct two banked warships and transports and had already developed at that time a long single ram, clearly distinguished from the two —or three— pronged Greek ram⁴⁵. By the early Byzantine period their cargo ships strongly resembled the typical Roman type of merchantman, as is shown in the depiction of a ship incised on the wall of a tomb found near Haifa⁴⁶.

Had the inhabitants of the Syro-Palestinian coast constructed their own ships and participated vigorously in the Syrian fleet of Dhāt aṣ-Ṣawārī, the naval tactics would have been different and the passive immobility of the Moslem fleet would have been avoided. The explanation for the restricted use of Syrian shipbuilding and seamanship must be attributed to Mu'āwiyah's above-mentioned policy of removing the

43. For the method of recruitment of sailors in Egypt see *Christides*, The Conquest of Crete 50 ff. Occasionally the Moslems used harsher methods of recruitment of Christian sailors in Egypt but this was an exception of the rule; see *W. B. Kubiak*, "The Byzantine Attack on Damietta in 853 and the Egyptian Navy in the 9th Century" *Byzantion* 40 (1970), 56-57. It was after the Ayyūbid and especially the Mamlūk periods that sailors were mainly recruited among the social outcasts; see *Y. Lev*, "The Fāṭimid Navy. Byzantium and the Mediterranean Sea 909-1036 C.E. / 297-427 A.H.", *Byzantion* 54 (1984), 250.

44. In addition to conscriptions the Arabs in Egypt, like the Byzantines previously, confiscated ships temporarily in case of war and forced labour (ἀγγαρεία) of the crews. For the Byzantine maritime ἀγγαρεία, in general, see *A. Stavridou-Zafraga*, «Ἡ ἀγγαρεία στὸ Βυζάντιον», *Βυζαντινὰ* 11 (1982), 38 ff. For the maritime ἀγγαρεία in Moslem Egypt, see my article "Miṣr", *EI*³ (in press).

45. For the Phoenician ram see *L. Casson*, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton 1971, 95.

46. *R. Le Baron Bowen*, "A Roman Merchantman from Israel", *The Mariner's Mirror* 48¹ (1962), 68-70. A similar ship appears in a bas-relief of a stone sarcophagus found at Sidon; see *Ph. Hitti*, *History of Syria*, London 1957, 346.

local, experienced population of the Syrian-Palestinian coast and resettling with Moslem newcomers⁴⁷.

The naval battle of Dhāt aṣ-Ṣawārī wreaked havoc on both parties; the sea turned red from blood and was covered with the masts of the destroyed ships⁴⁸. The Arabs were the winners and the Byzantine Emperor Constans II hardly escaped in humiliating disguise. But this was a Pyrrhic victory since the Arabs were not able to use it in any way and the destruction of ships was by far more costly to their newly built fleet than to the Byzantines. Before we proceed into the discussion of the results of the naval battle of Dhāt aṣ-Ṣawārī a few words must be said about Stratos' astonishing theory that the defeat of the Byzantines was due to an attempt of assassination on the emperor Constans II, which created disarray in the Byzantine ranks and tipped the balance in favour of the Arabs⁴⁹. Plot or no plot, the awkwardness of the Byzantines' seafighting in this naval engagement and their disregard of the basic rules of naval warfare sealed their fate from the very beginning of this encounter. As has been shown, because of their inexperience, the Arabs proceeded to meet the enemy with blatant openness, without the precautions or skirmishes so often used in later times, when the basic principle of naval warfare was to take the enemy by surprise. Constans II's fleet, most probably out of arrogance since until then it had been unbeaten, showed grotesque indifference in their preparations and accepted close rank fighting, which favoured their more decisive rivals.

While the naval victory of the Arabs was a moral boost, the practical consequences were catastrophic. As a result of their heavy losses, they lost their naval base in Rhodes and it took them fifteen extra years to attempt to sack Constantinople (670)⁵⁰. Therefore the comparison of the naval victory of Dhāt aṣ-Ṣawārī with that of Yarmūk in Jordan (637), which Hitti and other scholars have made, is erroneous⁵¹. On

47. See above notes 15 and 17. See also *Christides*, «The Coastal Towns of Bilād al-Shām at the Time of the Rashidūn (632-661)», Fourth International Congress on Bilād al-Sham (Mārch 1985) 4 ff.

48. Both Byzantine and Arabic sources describe how the water of the sea turned red because of the bloodshed; *Theophanes*, 346. 8-9; «Συγκρινῶνται ἡ θάλασσα τῷ αἵματι τῶν Ρωμαίων»; *Agapius*, Kitāb, 482: "hatā ṣārā al-baḥr daman...".

49. *Stratos*, op. cit., 244.

50. For some rather mythical accounts of early Arab raids against Constantinople see *M. Canard*, "Les expéditions des Arabes contre Constantinople", *Journal Asiatique* 208 (1926), 67 ff.

51. The comparison with Yarmūk goes back to *Theophanes*, repeated uncritically by *Hitti*, op. cit., 427. Worse are the remarks of *Hāshimī*, op. cit., 60: "[This

the contrary, these two battles form two diametrically opposite points.

The Arab victory in Yarmūk was the culmination of various multifaceted factors, the enumeration of which is out of the scope of the present study. From the military point of view we can say in general that the Arabs were ill-equipped in arms but possessed mobility, endurance and familiarity with the terrain of deserts and oases. They could easily take advantage of their victory and without any long range plans, acting as the occasion arose, moved forward. A number of them who had served under the Byzantines or the Sasanids had already acquired excellent military training, and the existence of nomads and sedentary people among their ranks—the former expert in hit and run attacks and the latter more skillful and patient in the siege of towns—offered the Arabs great advantage⁵².

In contrast, the naval victory of Dhāt aṣ-Ṣawārī was a casual event caused by the grave negligence of the Byzantines, which was rivaled only by the Arab inexperience in naval tactics and could not open the way to any further Arab naval successes.

The hasty construction of Arab ships, stuffed with soldiers and launched in the Byzantine waters for raids was easy for the Arabs, but the construction of well organized fully equipped war fleets, capable of challenging the Byzantine fleet, was more difficult⁵³. It took more than a century and a half after the naval battle of Dhāt aṣ-Ṣawārī for the Arabs to seriously challenge the Byzantine sea supremacy.

The Arabs toiled hard before they reached the summit of perfection in their naval activities around the turn of the ninth century. Of course the triple naval tradition—Byzantine in Egypt, Phoenician in Syria and their own in the Red Sea—contributed to this achievement⁵⁴.

naval engagement] sealed the fate of Byzantine naval supremacy (1) ... From this period onwards the successive Muslim dynasties were always on the offensive". Similarly in the book *Ta'rikh al-Bahriyah al-Miṣriyah*, ed. University of Alexandria, Alexandria 1973, 288, it is said that "after this naval battle the Byzantines lost the naval supremacy".

52. D. R. Hill, "The Role of the Camel and the Horse in the Early Arab Conquests", in *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry and M. E. Yapp, London 1975, 39.

53. For the Arab fleets in general see my article «Milaha» in *El*², in press; *idem*, «Islamic Navies in the Middle Ages», *Dictionary of the Middle Ages*, in press.

54. For the influence of the art of shipbuilding of the Red Sea on Moslem construction of cargo ships see *Christides*, *The Conquest of Crete*, 46. It must be noted here that certain Phoenician traditions survived till our time; see L. Basch, "De la survivance de traditions navales phéniciennes dans la Méditerranée de nos jours", *Mariner's Mirror* 61 (1975), 229-253.

Seen in this light, it is evident that the battle of Dhāt aṣ-Ṣawāri served only as one step in a long, painstaking effort by the Arabs to develop an efficient fleet and to eventually challenge the Byzantine sea supremacy⁵⁵.

55. *J. B. Bury* in his article, "The Naval Policy of the Roman Empire in Relation to the Western Provinces from the VIIth to XIth Centuries", in *Centenario della nascita di Michele Amari*, Vol. II, Palermo 1910, 24, praised the efforts which Constans II made for the Byzantine navy and ignored the fact that they all ended in complete failure. The theory that Constans II created the maritime reorganization known as that of "Karavisianoi" is no longer accepted; see *M. Gregoriou-Ioannidou*, «Τὸ ναυτικὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν. Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς ἰδρύσεώς του», *Βυζαντινά* 11 (1982), 204-205. Continuing Theophanes' comparison of the battle of Yarmūk with that of Dhāt aṣ-Ṣawāri, Anastasius Sinaiticus (late 7th century) blames in one of his sermons Constans II for his failure which he attributes not to his incompetence but to his lack of true religious spirit (Sermon III, PG 89, cols. 1156-1157); cf. *W. E. Kaegi*, "Initial Byzantine Reactions to the Arab Conquest", *Church History* 38^a (1969), 4-5.

Fig. 1. Well-defined ram. Manuscript of the Aeneid, 5th century A.D. Vatican Library, cod. lat. vat. 3867, fol. 77. The Codex Romanus.

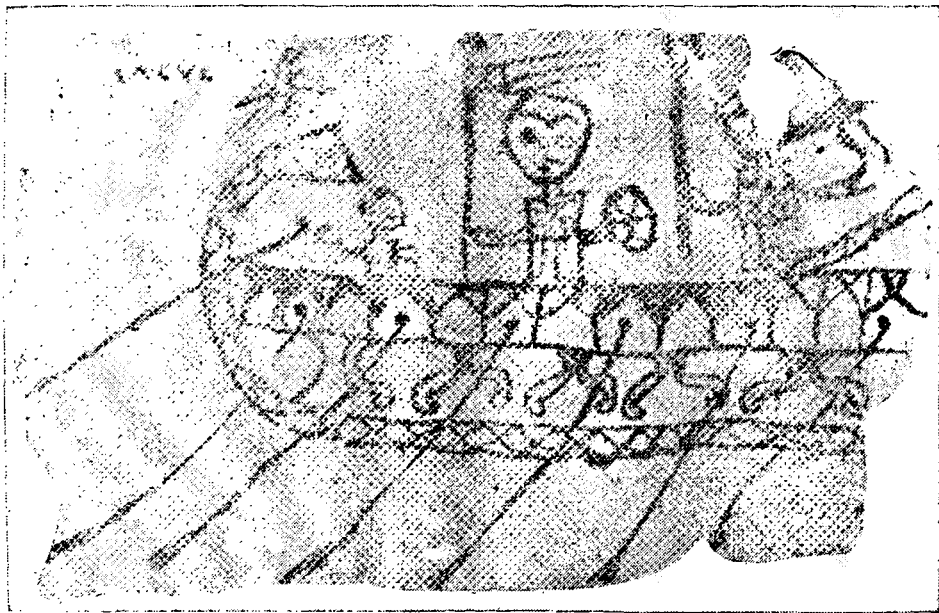

Fig. 2. Drawing of a warship on a papyrus. No ram appears. 13th century. S. Maher Al-Bahrīyah fī Miṣr al-Islāmīyah, Cairo 1967, fig. 43.

Fig. 3. Moslem manuscript illumination. 16th century. Reappearance of the ram. S. Maher, *Al-Baḥrīyah fī Miṣr al-Islāmiyah*, Cairo 1967, fig. 57.

**ИЗ КОММЕНТАРИЯ К 49-ОЙ ГЛАВЕ ТРУДА
КОНСТАНТИНА БАГРЯНОРОДНОГО
«ОБ УПРАВЛЕНИИ ИМПЕРИЕЙ»**

G. G. LITAVRIN/Leningrad

Трудности понимания текста 49-ой главы хорошо известны византистам. Не останавливаясь на существующих в историографии спорах, позволю себе коротко изложить свое мнение о некоторых свидетельствах царственного автора в этом разделе его труда.

Заглавие и характерные особенности текста главы говорят о том, что она была написана и включена в дидактический труд по инициативе самого Константина и при его активном участии. Положение митрополии Патр как крупного землевладельца и обладателя многочисленными париками находилось в остром противоречии с правительственным курсом самого Константина, направленным на ограничение владений светской и духовной знати и сохранение крестьянского налогообязанного землевладения. Глава должна была дать в руки наследника престола (Романа II) убедительные аргументы против обвинения политики императора в непоследовательности, предоставить неопровержимые свидетельства того, что права митрополит Патр законны, что они надлежащим образом в силу исключительных обстоятельств утверждены почти полтора столетия назад и в известной мере имеют даже сакральный характер (дарованы не столько самой митрополии, сколько самому апостолу св. Андрею).

Независимо от решения вопроса, стал ли Пелопоннес особой фемой вскоре после похода Ставракия (783 г.) или непосредственно перед восстанием славян на полуострове в 805/807 г., или же после подавления восстания, ко времени осады Патр славянами он уже являлся административным округом империи с резиденцией правителя именно в этом городе. Скорее всего к 805 г. Пелопоннес уже был фемой, и управлял ею тот самый стратиг (Склир?), о котором идет речь в 49-ой главе и который временно во время восстания славян находился со своим отрядом в Коринфе. Во всяком случае власть империи на полуострове к началу IX в. была упрочена, усилен был и гарнизон Патр. Стратиг не подозревал опасности, оставляя на 2-3 месяца свою резиденцию. Церкви в поселениях «греков» (в том числе храм св. Андрея в окрестностях Патр) функционировали беспрепятственно. Патры как административный центр провинции часто посещали чиновные лица всех рангов со всего полуострова. Кроме того, город служил местом переправы через Ко-

ринфский залив и лежал на кратчайшем пути из Пелопоннеса в Фессалию (по долине р. Морнос) и далее к Константинополю. В силу неустойчивости обстановки в VIII начале IX в. на далматинском побережье «Виа Эгнация» в это время не использовалась для международных связей, и Патры, по всей вероятности, служили местом, куда прибывали для дальнейшего следования в Константинополь посланцы-заложники не только от славянских вождей Пелопоннеса, но и от правителей лангобардских княжеств Италии. Именно поэтому в Патрах имелась постоянно действующая ксенодохия, содержание которой в качестве казенной ангарии представлялось весьма обременительным митрополичьему клиру. Поскольку содержание ксенодохии предполагало существенные ежедневные затраты продуктов, естественно полагать, что митрополия еще до восстания славян располагала и земельными владениями и работавшими на них зависимыми крестьянами (об имениях церкви с париками как раз для этого времени сообщает Феофан).

Славяне Пелопоннеса ко времени восстания рассматривались уже как подданные империи со всеми вытекающими из этого последствиями: признавали власть империи, облагались налогами, привлекались к воинской службе, должны были принять крещение. Однако процесс эллинизации находился еще в самой начальной стадии. И хотя славянские поселения располагались в непосредственном соседстве с греческими, славяне жили еще в пределах собственных, обособленных от автохтонов общин и объединений; традиции родо-племенного быта (и язычества) были в их среде еще очень прочны, племенная славянская знать еще пользовалась высоким авторитетом. Именно поэтому в подготовке и ходе восстания славян прослеживаются отчетливые следы организации и целенаправленности.

Подготовка к восстанию была осуществлена втайне от греков. Восстание явилось неожиданностью для византийских властей: местное не-славянское население было захвачено врасплох, в Патрах не были сделаны запасы продовольствия и воды на случай осады, стратег с основными воинскими силами находился в дальнем походе (видимо, ради оказания помощи стратегу соседней фемы - Эллады). Восстание быстро охватило значительную территорию, далеко выходящую за пределы Ахайи. Трудно сказать, имели ли все восставшие единое руководство. Патры были осаждены, несомненно, не всеми восставшими, а лишь теми, которые проживали в расположенных поблизости районах. Эта часть восставших имела, вне всякого сомнения, своих вождей и военачальников. Их целью было овладение этой важнейшей крепостью для превращения ее в свой политический центр. Ради этого был заранее

заключен договор о совместных действиях с африканскими арабами (их флот был нужен для блокады города с моря). С этими вождями восставших должностные лица и влиятельные люди города («архонты») решили завязать переговоры о сдаче и подчинении славянам Патр (на единственном условии — обеспечения безопасности), если помощь страгига не подоспеет во-время.

Поводом к восстанию славян послужило общее увеличение налогового гнета в империи, которым были ознаменованы уже первые годы правления Никифора I (802-811 гг.). Возможно, только в это время славяне, еще недавно не платившие никаких налогов в казну императора и даже взимавшие дань с автохтонного населения, подверглись налогообложению наравне с прочими подданными империи. Не исключено, что взамен воинской службы (в силу недостаточной надежности укомплектованных из них отрядов) они должны были вносить компенсацию в размере 18,5 номисм («какосис» Никифора I).

Восстание началось скорее всего ранней осенью — накануне уплаты налогов, когда урожай был уже убран, но натуральные подати еще не поступили в государственные склады в Патрах: в противном случае осажденные не страдали бы от недостатка продовольствия после не столь продолжительной осады: осажденные сохранили достаточно сил и даже сумели, выйдя из города, внезапной атакой разгромить осаждавших.

Разгромленные славяне рассматривались как мятежники против законной власти. Санкции против них коснулись прежде всего тех, кто участвовал в осаде Патр, в особенности — был взят в плен с оружием в руках (в храме св. Андрея). Как и в последующем, в X-XI вв., в случае отвоевания временно потерянных империей земель или подавления мятежа свободных крестьян, после разгрома восставших славян их земельные участки и угодья были также объявлены собственностью императора. Мы считаем, что часть плененных славян была пожалована митрополии Патр императором Никифором I (в качестве исключения, за какие-то ее подлинные заслуги в организации обороны города) вместе с обрабатываемой ими землей, целыми стасями-хозяйствами, составившими целые деревни общины. Поэтому в главе и говорится о целых семьях побежденных славянских воинов и упоминается о сохранении у них общинного распорядка. Особое значение мы придаем упоминанию в 49-ой главе о том, что славяне были переданы митрополии вместе с «их имуществом» (τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν), под которым вряд ли следует понимать только домашний скarb, орудия труда и скот. Славяне не были обращены в рабов. (Они сохранили правоспособность, вплоть до права

жаловаться на своего господина — митрополита самому императору). Не являлись они и подлинно «энапографами» в старом техническом значении этого термина. Не считаем мы возможным усматривать здесь указание либо на солемний (передачу митрополии права сбора государственных налогов с определенных деревень или в определенном размере), либо на раннюю форму арифмоса (права поселить на своей земле на статусе париков установленное число неимущих крестьян). Процесс формирования категории частновладельческих париков, принявший уже к началу X в. беспокоившие правительство масштабы, имел длительную предысторию. На первых порах он совершался наиболее интенсивно как раз в императорских и церковных владениях. 49-ая глава представляет одно из первых драгоценных свидетельств о начальных этапах этого процесса — о передаче получившей статус императорской собственности земли вместе с крестьянами, оказавшимися на статусе париков (в наказание за мятеж), в качестве пожалования. в пользу церкви. «Энапографуемой» 49-ой главы могут быть сопоставлены с теми «анагеграммами», о которых упоминает Иоанн Латрский (X в.) и которые были переданы императорами церкви «для возделывания мест церковных». Иначе говоря, мы полагаем, что переданные митрополии Патр славяне (одна или несколько деревень) должны были платить церкви и арендную плату за держание церковной земли, и часть налогов, ранее установленных в пользу фиска. Что же касается ксенодохии. то ее содержание (хотя, видимо, и весьма обременительное) было лишь дополнительной повинностью (ангарией) для славян, лежавшей прежде на митрополии. Именно как господин своих париков митрополит сохранил право контроля над выполнением славянами этой повинности, как господин он имел возможность в дальнейшем и увеличить эти повинности, вопреки закону, в свою пользу. Общие порядки. опираясь на которые, славяне митрополии производили раскладку между собой натуральных взносов для ксенодохии и работ по ее обслуживанию, не были, конечно, нововведением имперских властей — общинный быт был естественно сложившейся и устойчивой формой сельской жизни славян.

Притеснения славян-париков со стороны митрополита, тем более понятные, что подвластные ему люди слыли мятежниками против императора и были обращены в зависимых в качестве наказания за восстание, обусловили их жалобу в Константинополь. Доказательства незаконности действий митрополита были, видимо, достаточно вескими. Лев VI мог принять во внимание и возможность нового восстания славян на Пелопоннесе, особенно опасное в условиях войн с болгарским царем Симеоном (в первые годы X в. Симеон пытался расширить пределы под-

властной ему территории в направлении к Северной Греции). Сигиллий императора, четко определяя обязанности славян в отношении митрополии, запрещал церковному главе Патр взыскивать с них что-либо сверх установленного. Император решительно запрещал ἀπαρῶνρίζεσθαι славян. По нашему мнению, этот глагол ни в коей мере нельзя понимать в смысле продажи славян за деньги. Речь шла скорее всего о попытках митрополита перевести натуральные взносы и отработки славян в пользу ксенодохии на деньги, чтобы изъять дело ее обслуживания из ведения славянской общины, обратить эту ангарию в постоянную денежную подать с крестьян и взять в свои руки полный контроль над ксенодохией, ее расходами и доходами. Не исключено, однако, что упомянутый глагол следует толковать просто в смысле — «обирать», «брать лишнее», «лишать последних (серебряных) денег».

**ΗΓΕΜΟΝΙΚΗ ΙΔΕΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ
ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ ΩΣ ΤΟΝ ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ (681-864)**

(Ἡ μαρτυρία τῶν πρωτοβουλγαρικῶν ἐπιγραφῶν)

ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ / *Ἰωάννα*

Οἱ πρωτοβουλγαρικές ἐπιγραφές εἶναι οἱ μοναδικές πηγές ποῦ διασώθηκαν στὴ Βουλγαρία ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Βουλγάρων στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου (681) ὡς τὸν ἐκχριστιανισμό τους (864)¹. Οἱ ἐπιγραφές αὐτές, περίπου 90², βρέθηκαν—ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις—στὴν περιοχὴ τῆς Πλίσκας, καὶ σχεδὸν οἱ μισές ἀπὸ αὐτές στὴν ἴδια τὴν πόλιν³, ποῦ ἦταν τότε ἡ πρωτεύουσα τοῦ Βουλγαρικοῦ κράτους. Τὸ γεγονὸς εἶναι εὐεξήγητο, γιατί τὰ κείμενα αὐτά—ἄλλα βραχύτερα καὶ ἄλλα ἐκτενέστερα, ἀληθινὰ «πέτρινα χρονικά»—χαράχτηκαν μὲ ἐντολὴ τῶν βουλγάρων ἡγεμόνων, γιὰ νὰ κάνουν εὐρύτερα γνωστὰ ἢ νὰ διαιωνίσουν σπουδαῖα γεγονότα τῆς ἡγεμονίας τους: πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, νίκες καὶ συνθήκες εἰρήνης μὲ τὸ Βυζάντιο, ἀνοικοδόμηση κτηρίων, γεφυριῶν καὶ ἄλλων ἔργων, θανάτους ἐπιφανῶν Βουλγάρων κ.ἄ. Εἶναι ἐπομένως κείμενα ἐπίσημα καὶ ἐκφράζουν, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Δ. 'Α. Ζακυθηνός, «ἓνα βαθὺ αἰσθημα βουλγαρικοῦ ἐθνικισμοῦ»⁴.

Οἱ ἐπιγραφές αὐτές εἶναι ὅλες γραμμένες σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα,

1. Οἱ πρωτοβουλγαρικές ἐπιγραφές ἔχουν συχνὰ ἀπασχολήσει τὴν ἐρευνα καὶ ἔχουν ἐκδοθῇ καὶ σχολιαστῇ μεμονωμένα ἢ στὸ σύνολό τους. Κύριος μελετητὴς καὶ ἐκδότης τοῦ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι ὁ βούλγαρος ἱστορικὸς *Veselin Beševliev*: βλ. α' ἐκδοση (βουλγαρικὴ), *Pärvobälgarski nadpisi*, Σόφια 1934, β' ἐκδοση (γερμανικὴ), *Die protobulgarische Inschriften*, Βερολίνο 1963 καὶ πρόσφατα γ' ἐκδοση (βουλγαρικὴ) *Pärvobälgarski nadpisi*, Σόφια 1979, ἐκδοση ὑποδειγματικὴ μὲ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή, πλήρη βιβλιογραφία, πλούσιο ἱστορικὸ καὶ φιλολογικὸ ὑπομνηματισμὸ καὶ λεπτομερεῖς πίνακες ὅλων τῶν ἐπιγραφῶν. Στις σελίδες 18-30 ἐκτενὴς παρουσίαση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.—Στὴν παρούσα μελέτῃ οἱ παραπομπές γίνονται στὴν τελευταία αὐτὴ τρίτῃ ἐκδοση (στὸ ἔξῃς *Beševliev*, PN³), ἀλλὰ προκειμένου γιὰ τὶς ἐπιγραφές παρέχεται σὲ παρένθεση καὶ ὁ ἀντίστοιχος ἀριθμὸς τῆς γερμανικῆς ἐκδοσης, ὅταν ἡ ἀρίθμηση σ' αὐτὴν εἶναι διαφορετικὴ.

2. Οἱ πρωτοβουλγαρικές ἐπιγραφές στὴν τελευταία ἐκδοση τοῦ *V. Beševliev* ἀνέρχονται σὲ 94. 'Απὸ αὐτές οἱ ὑπ' ἀρ. 10-11, 72-79 (70-77), 91-94 (—) διασώζουν ὀρισμένα μόνο γράμματα, ποῦ δὲν ἐπιτρέπουν πρὸς τὸ παρὸν καμιά ἀποκατάσταση. Γιὰ τὶς ἐπιφυλάξεις μου, ἂν ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἐκδιδόμενες ἐπιγραφές μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν πρωτοβουλγαρικές, βλ. τὴ βιβλιοκρισίᾳ μου γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ *V. Beševliev*, PN³, σὲ προσεχῆ τόμο τῶν «Βυζαντινῶν».

3. Βλ. χαρακτηριστικὰ τὸ χάρτη στὸ τέλος τῆς ἐκδοσης *Beševliev*, PN³.

4. Δ. 'Α. Ζακυθηνού, *Byzance et les peuples de l'Europe du Sud-Est. La synthèse byzantine*, Actes du Premier Congrès International des Etudes balkaniques et Sud-Est Européennes (Sofia 1966), τόμος III, Σόφια 1969, σελ. 20. Πρβλ. καὶ *V. Beševliev*, PN³, σελ. 86. *P. Dinekov*, *Les premières manifestations de la pensée historique chez les Bulgares*, *Studia in honorem Veselini Beševliev*, Σόφια 1978, κυρίως σελ. 91-92.

ἐκτὸς ἀπὸ δύο, ποὺ συντάχτηκαν στὴ γλῶσσα τῶν Πρωτοβουλγάρων, μὲ ἑλληνικὴ ὁμῶς γραφὴ⁵. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸν πρωταρχικὸ ρόλο τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας στὸ νεοσύστατο Βουλγαρικὸ κράτος. Γιατὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Βούλγαροι τοῦ Καυκάσου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατὰγονται οἱ Βούλγαροι τοῦ Αἰμου, γνώριζαν μιὰ ρουνικὴ γραφὴ, τῆς ὁποίας μεμονωμένα δείγματα βρέθηκαν στὴ Βουλγαρία, ἀλλὰ ἡ χρῆση της ἦταν, φαίνεται, ἐκεῖ μυστικιστικὴ καὶ μαγικὴ⁶ καὶ ποτὲ δὲν κάλυψε οὐσιαστικὲς ἀνάγκες τοῦ κράτους καὶ τῆς παιδείας: στὴ Βουλγαρία, ὡς τὴν εἰσαγωγὴ καὶ διάδοση τοῦ σλαβικοῦ ἁλφαβήτου (885) χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ γραφὴ. "Ὅπως σωστὰ ἐπισημαίνει ὁ V. Beševliev, «ἡ χρῆση τῆς ἑλληνικῆς στὶς πρωτοβουλγαρικὲς ἐπιγραφὰς ὀφείλεται σὲ πολλὲς αἰτίες. "Ὅταν οἱ Πρωτοβούλγαροι εἰσέδυσαν στὴ Μοισία, ἡ ἑλληνικὴ ἦταν ἡ ἐπίσημη γλῶσσα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τῆς ὁποίας τμήμα ἀποτελοῦσε ἡ Μοισία καὶ οἱ παρακείμενες περιοχὲς. Ἐξάλλου ἡ ἑλληνικὴ ἦταν ἡ κοινὴ γλῶσσα καὶ ἡ γλῶσσα τῆς «παιδείας» γιὰ τὴν πλειονότητα τῶν κατοίκων, παρόλο ποὺ ὁ πληθυσμὸς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν ποικίλος ἐθνικά... Ἡ ἑλληνικὴ ἦταν ἐπίσης ἡ διεθνὴς γλῶσσα καὶ ἡ διπλωματικὴ γλῶσσα τῆς Ἀνατολῆς: γι' αὐτὸ πολλοὶ Βούλγαροι καταλάβαιναν ἀρκετὰ καλὰ τὰ ἑλληνικά. Ἐπιπλέον, ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, πνευματικὸς καὶ ὑλικός, εἶχε ἐπηρεάσει ἀναμφισβήτητα τοὺς Βουλγάρους, ποὺ ἤλθαν ἀπὸ τὸ βορρᾶ καὶ ποὺ ἤδη προηγουμένως, στὴν παλαιὰ τους κοιτίδα, εἶχαν συχνὰ ἔλθει σὲ ἐπαφὴ μαζὶ του»⁷. Τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ αἷτια ἐξηγοῦν τὴν ἐπίσημη χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας ἀπὸ τὸ νεοσύστατο Βουλγαρικὸ κράτος. Ἡ χρῆση της ὁμῶς δὲν περιοριζόταν μόνο στὶς κρατικὲς ὑπηρεσίες: ἡ χάραξη τῶν πρωτοβουλγαρικῶν ἐπιγραφῶν σὲ ἀνοικτοὺς χώρους, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν περίφημων ἐπιγραφῶν τῆς Μαδάρας ποὺ εἶναι χαραγμένες στὸ βράχο⁸ ἢ τῶν θριαμβικῶν κιονίσκων⁹, μαρτυρεῖ ὅτι αὐτὲς ἀπευθύνονταν σὲ ἕνα εὐρύτερο κοινὸ ποὺ γνώριζε, λιγότερο ἢ περισσότερο καλὰ, τὰ ἑλληνικά.

Οἱ πρωτοβουλγαρικὲς ἐπιγραφὰς ἐκφράζουν ἱστορικὰ καὶ πολιτιστικὰ μιὰ ἐποχὴ: τὴν «πρωτοβουλγαρικὴ» περίοδο τοῦ Βουλγατικοῦ κράτους, ποὺ λήγει μὲ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν Βουλγάρων (864) καὶ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ διάδοση τοῦ σλαβικοῦ ἁλφαβήτου (885). Μὲ τὸν ἐκχριστιανισμὸ ὁλοκληρώθηκε

5. Beševliev, PN³, ἀρ. 53 (52), 54 (53).

6. Στὸ ἴδιο, σελ. 82. Γιὰ τὴ μεμονωμένη χρῆση τῆς ρουνικῆς γραφῆς, βλ. ἐνδεικτικὰ St. Vuklinov, Ein Denkmal runischen Schriftums Pliskas, Studia in honorem Veselini Beševliev, 8π. παρ., σελ. 245-254.

7. V. Beševliev, Les inscriptions protobulgares, Byzantion 25/27 (1955-57), σελ. 873. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, PN³, σελ. 80 κέ., γενικὰ γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὴ σημασία τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο.

8. Beševliev, PN³, 1/I, 1/II, 1/III.

9. Στὸ ἴδιο, ἀρ. 16-40.

ή διαδικασία αφομοίωσης των δύο κύριων έθνικών στοιχείων που συμβιούσαν στη χώρα, των Πρωτοβουλγάρων και των Σλάβων, και έτσι συντελέστηκε η έθνογένεση του Βουλγαρικού λαού¹⁰. Με τη διάδοση του σλαβικού αλφαβήτου επιτεύχθηκε ο έκσλαβισμός των Βουλγάρων¹¹ και η σλαβική έγινε η επίσημη γλώσσα του Βουλγαρικού κράτους. Το γλωσσικό όργανο επομένως άλλαξε και οι πρωτοβουλγαρικές επιγραφές, που συντάσσονταν στα ελληνικά, έπαψαν από τότε να χαράσσονται.

Όσotόσο για τους δύο πρώτους αιώνες της ιστορίας του Βουλγαρικού κράτους, εποχή κρίσιμη για την έθνολογική σύνθεση και την πολιτική του οργάνωση, οι πρωτοβουλγαρικές επιγραφές αποτελούν σπουδαία και συχνά μοναδική πηγή. Ίδιαίτερα, για τη διαμόρφωση και εξέλιξη της ήγεμονικής ιδέας και για τις επιδράσεις που δέχτηκαν οι Βούλγαροι στον τομέα αυτό από το Βυζάντιο, τα στοιχεία που παρέχουν οι επιγραφές έχουν ξεχωριστή βαρύτητα. Γιατί, όπως είπαμε, τα κείμενα αυτά χαράχτηκαν με έντολη των βουλγάρων ήγεμόνων και επομένως εκφράζουν τις επίσημες θέσεις τους και κατά κάποιον τρόπο ασκούν μια προπαγάνδα που αποβλέπει στην ένιςχυση του κύρους της κεντρικής εξουσίας μέσα στη χώρα.

Με τη διαμόρφωση της κρατικής θεωρίας και της ήγεμονικής ιδέας στο Βουλγαρικό κράτος έχουν ήδη ασχοληθί και άλλοι μελετητές και κυρίως ο εκδότης του Corpus των επιγραφών V. Beševliev, ο οποίος αφιέρωσε σειρά σημαντικών μελετών και επέλυσε πολλά σχετικά προβλήματα, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς στην πορεία αυτής της μελέτης¹². Όσotόσο θα έπιχειρήσω εδώ να διατυπώσω όρισμένες απόψεις και παρατηρήσεις, που συμβάλουν, νομίζω, στην έρμηνευτική προσέγγιση του ζητήματος.

Η μελέτη του τίτλου του ήγεμόνα των Βουλγάρων, όπως παραδίδεται στις πρωτοβουλγαρικές επιγραφές, είναι για το θέμα που μελετούμε και αίρια και ιδιαίτερα διαφωτιστική.

Οί παλαιότερες επιγραφές, από την εποχή του Τέρβελι ως το θάνατο του Κρούμου (705-814), αποκαλούν πάντοτε τον βούλγαρο ήγεμόνα *αρχοντα*¹³.

10. Για τη διαδικασία της έθνογένεσης του Βουλγαρικού λαού, βλ. *Vasilka Tărkova-Zaimova*, *Genèse des peuples balkaniques et formation de leurs états. L'expérience bulgare, στο Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, άρ. XX, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

11. Διον. Α. Ζακυθνοῦ, *Οί Βούλγαροι από του εξέλληνισμού εις τον έκσλαβισμόν*, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 56 (1981), σελ. 229-240, γενική θεώρηση του προβλήματος.

12. Βλ. χαρακτηριστικά τη σχετική βιβλιογραφία στο *Studia in honorem Veselini Beševliev*, όπ. παρ., σελ. 19 κέ. Βλ. επίσης *Vasilka Tărkova-Zaimova*, *L'idée impériale à Byzance et la tradition étatique bulgare*, στο Variorum Reprints, όπ. παρ., άρ. XIX.

13. Βλ. *Beševliev*, PN³, άρ. 1/Ιc στ. 14 (ό Τέρβελις ό αρχον), 1/II στ. 9-10 και 12

Ὁ V. Beševliev μάλιστα διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ τίτλος αὐτὸς εἶχε ἐπίσημα ἀναγνωριστῇ ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸ κράτος¹⁴. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ γενικὸς ὅρος *ἄρχων*, εἶχε στὸ Βυζάντιο πολλὰς χρήσεις: δῆλωνε, μετὰξὺ ἄλλων, τοὺς ἐπικεφαλῆς μιᾶς δημοτικῆς, —ἢ καὶ ἡμιαυτόνομης— διοικήσεως στὴν περιφέρεια τῆς αὐτοκρατορίας, ἢ μιᾶς διοικήσεως κυρίως ναυτικῆς, ἢ τὸν διοικητὴ ξένων φύλων ἐγκαταστημένων μέσα στὴν αὐτοκρατορία¹⁵. Ἀκόμῃ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἢ βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ γραμματεία ἀπέδιδε αὐτὸ τὸν τίτλο σὲ ξένους ἄρχηγους (Ρώσους, Κροάτες, Σέρβους κλπ.)¹⁶. Συνεπῶς ἡ ὑπόθεση τοῦ V. Beševliev εἶναι θεωρητικὰ δυνατὴ. Ἀλλὰ οἱ βυζαντινὲς πηγὲς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δὲν παρέχουν ἐπαρκῆ στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία εἶχε ἀναγνωρίσει τὸν τίτλο τοῦ *ἄρχοντα* στὸν βούλγαρο ἡγεμόνα. Ἀντίθετα ὁ Θεοφάνης—σύγχρονος τοῦ Κρούμου συγγραφέας—ὀνομάζει, συστηματικὰ καὶ χωρὶς καμιά ἐξάιρεση, τοὺς πρὶν ἀπὸ τὸν Κρούμο ἡγεμόνες *κυρίους τῆς Βουλγαρίας* καὶ τὸν ἴδιο τὸν Κρούμο *ἄρχηγὸ τῶν Βουλγάρων*¹⁷—ποτὲ *ἄρχοντα*. Ἐξάλλου, ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, παράλληλα μὲ τὸν τίτλο *κύριος*, χρησιμοποιοεῖ γιὰ τοὺς βούλγαρους ἡγεμόνες καὶ τοὺς τίτλους *ἄρχων*, *ἄρχηγός* ἢ *ἡγεμών*¹⁸. Ἀλλὰ, ὅπως ἀπέ-

(τὸν Κρούμειν τὸν *ἄρχοντα*), ἀρ. 2 στ. 34-35 (ὁ *ἄρχων* ὁ Κρούμος), Ἡ περίπτωση τῶν δύο σφραγίδων τοῦ Τέρβελι καὶ τοῦ Τελέρυγου, ὅπου οἱ δύο ἡγεμόνες φέρουν ἀντίστοιχα τοὺς τίτλους τοῦ καίσαρος καὶ τοῦ πατρικίου (PN³, ἀρ. 81-82, βλ. G. Zacos-A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. 1/3, Βασιλεῖα 1972, ἀρ. 2672 καὶ 3188ab ἀντίστοιχα) δὲν μποροῦν νὰ ἀντρέψουν αὐτὴ τὴ γενικὴ χωρὶς ἐξάιρεση διαπίστωση: γιὰτί, οἱ σφραγίδες αὐτὲς κατασκευάστηκαν στὸ Βυζάντιο καὶ συνδέονται ἢ πρώτη μὲ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ καίσαρα στὸν Τέρβελι ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ Β' (705), ὡς ἀνταμοιβή γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ ἐκεῖνος τοῦ προσέφερε γιὰ νὰ ἀνακτήσῃ τὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου, καὶ ἡ δευτέρη τοῦ τίτλου τοῦ πατρικίου στὸν Τελέρυγο, ὅταν ὁ βούλγαρος ἡγεμόνας παραιτήθηκε τὸ 777 ἀπὸ τὴν ἡγεμονία καὶ κατέφυγε στὸ Βυζάντιο, ὅπου καὶ ἀσπάστηκε τὸν χριστιανισμό (βλ. Beševliev, PN³, σχόλια, σελ. 231-232). Πρόκειται ἐπομένως γιὰ τίτλους προσωποπαγεῖς, ποὺ δόθηκαν ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα στοὺς συγκεκριμένους αὐτοὺς ἡγεμόνες, ὅταν κάτω ἀπὸ ἰδιάζουσες συνθῆκες ἐπισκέφθηκαν τὸ Βυζάντιο: οἱ τίτλοι αὐτοὶ δὲν εἶχαν συνέχεια, δὲν δημιουργήσαν καθεστῶς καὶ δὲν μαρτυροῦνται στίς ἐπιγραφές.

14. Beševliev, PN³, σελ. 70. Πρβλ. ὡστόσο τοῦ ἰδίου, *Κύριος Βουλγαρίας bei Theophanes*, Byz. Zeit 41 (1941), σελ. 298, ὅπου σωστὰ ἐξέφραξε ἀμφιβολίες.

15. Βλ. N. Οἰκονομίδη, *Les Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, κυρίως σελ. 342-343.

16. Πρβλ. Beševliev, PN³, σελ. 70.

17. Βλ. Θεοφάνη, ἔκδ. De Boor, σελ. 357₁₂₋₁₃, 374₂, 432₂₈, 433_{16,22}, 436₉, 447_{12,16}, 448₄₋₅, 467_{9,29}, 470₁₀, 497₂₀ (κύριος ἢ κύριος Βουλγαρίας), ἐνῶ σελ. 485₅, 497₁₈, 500₂₉, (ἄρχηγός τῶν Βουλγάρων προκειμένου γιὰ τὸν Κρούμο).— Ἀρχοντες ἀποκαλεῖ ὁ Θεοφάνης τοὺς «βουλᾶδες», τὴν ἡγετικὴ τάξη τῶν Βουλγάρων: βλ. π.χ. σελ. 433₁₆₋₁₈ (ἀλλὰ καὶ σελ. 436₁₆: τὸν Σκέρβων *ἄρχοντα* Σκλαβούνον): πρβλ. Beševliev, *Κύριος Βουλγαρίας*, σελ. 292.

18. Βλ. Νικηφόρος, ἔκδ. De Boor, σελ. 33₁₈, 41₂₈, 70_{2,14} (κύριος), 42₂₀, 47₃, 71₄ (ἄρχων), 69₂₅ (ἡγεμών), 70₂₈ (ἄρχηγός). Ὡστόσο, βλ. σελ. 70 στ. 1-4: «Οἱ δὲ Βούλγαροι...

δειξε ὁ V. Beševliev¹⁹, ὁ Νικηφόρος, ποὺ ἀντλεῖ γιὰ τὰ πρὸ αὐτοῦ γεγονότα τῆς βουλγαρικῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν ἴδια μὲ τὸν Θεοφάνη πηγὴ, πρόσθεσε, κάπως αὐθαίρετα, τοὺς ὄρους ἄρχων, ἀρχηγός ἢ ἡγεμών—ποὺ ἦταν γενικὰ σὲ χρῆση στὴν ἐποχὴ του—στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ποὺ ὁ Θεοφάνης (ἄρα καὶ ἡ κοινὴ πηγὴ τους, τὴν ὁποία ὁ χρονογράφος πιστὰ ἀκολουθεῖ) δὲν παραδίδει κανένα τίτλο· ἐπομένως ἡ μαρτυρία τοῦ Νικηφόρου δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀποδίδει γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ τὴν πραγματικότητα, δηλ. τὸν τίτλο ποὺ ἦταν σὲ χρῆση τὸν 8ο αἰώνα στὸ Βυζάντιο. Ἄλλες πηγές τοῦ 9ου αἰ. ἀποκαλοῦν τὸν Κροῦμο *πρωτο*²⁰. Κατὰ τὴ γνώμη μου, οἱ πηγές αὐτές δὲν καταγράφουν τὸν ἐπίσημα ἀναγνωρισμένο τίτλο, ἀλλὰ στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀποφύγουν ὄρους καθιερωμένους, ποὺ μποροῦσαν νὰ ὑποδηλώνουν ἀνεξάρτητη ἐξουσία, χρησιμοποιοῦν διάφορους τύπους δηλωτικὸς κάποιος ἀρχηγικῆς ιδιότητος²¹. Δὲν θεωρῶ σκόπιμο νὰ ἀνατρέξω γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴ μαρτυρία ἐπίσημων πηγῶν τοῦ 10ου αἰ., ὅπως εἶναι οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ καὶ τοῦ Ρωμανοῦ Λακαπηνοῦ πρὸς τὸν Συμεὼν Βουλγαρίας, ἢ στὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (ὅταν ἀναφέρεται σὲ γεγονότα τοῦ 10ου αἰ.)²², γιατί, τὸ 10ο αἰ., μὲ τίς διεκδικήσεις τοῦ Συμεὼν καὶ τὴν ἀναγνώριση ἀπὸ τὸ Βυζάντιο τοῦ τίτλου τοῦ βασιλέως στὸν διάδοχό του Πέτρο, εἶχαν διαμορφωθῇ τελεῖως διαφορετικὲς ἱστορικὲς συνθῆκες ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ θέση καὶ τὸν τίτλο τοῦ βούλγαρου ἡγεμόνα· ἔτσι ἡ στάση τότε τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας στὸ ἐπίμαχο αὐτὸ θέμα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἐνδειχὴ γιὰ μιὰ ἄλλη προγενέστερη ἐποχὴ, ὅπου ἄλλες συνθῆκες ἐπικρατοῦσαν. Ἐπομένως γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Θεοφάνη παραμένει ἡ πιὸ ἀξιόπιστη—πράγμα ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸν 8ο αἰ. τὸ Βυζαντινὸ κράτος ἀποκαλοῦσε ἐπίσημα τὸν βούλγαρο ἡγεμόνα *κύριον Βουλγαρίας*, χρη-

στασιάζαντες...*κύριον* αὐτῶν καθιστῶσιν ἓνα τῶν ἐν αὐτοῖς ἀρχόντων τυγχάνοντα ὃ Σαβίνος ὑπῆρχεν ὄνομα», ὅπου ὁ Νικηφόρος, ἀκολουθώντας τὴν κοινὴ μὲ τὸν Θεοφάνη πηγὴ, ἀποκαλεῖ ἄρχοντες τοὺς βουλᾶδες καὶ κύριο τὸν ἡγεμόνα.

19. V. Beševliev, Κύριος Βουλγαρίας, σελ. 289-91 καὶ 293-4 (στὸ ἄρθρο αὐτὸ ὁ συγγραφέας μελετᾷ διεξοδικὰ τὸ θέμα μὲ βάση τίς σχετικὲς πηγές).

20. Βλ. π.χ. Ἀνώνυμο Χρονικὸ τοῦ 811, ἔκδ. I. Dujsé, La Chronique byzantine de l'an 811, Travaux et Mémoires 1 (Παρίσι 1965), σελ. 210, στ. 11. Πρβλ. καὶ Scriptor Incertus de Leone Armenio, ἔκδ. Βόννης, σελ. 348: ὁ *Πρωτοβουλγαρίας* ὁ Κροῦμος.

21. Πρβλ. τοὺς τύπους ἄρχων, κατάρχων, ἑξαρχος ἢ ἡγεμών σὲ πηγές τοῦ 10ου αἰ. γιὰ τὸν Κροῦμο καὶ τοὺς διαδόχους του βλ. π.χ. Hip. Delehaie, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (Propylaeum ad AASS Novembris), Βρυξέλλες 1902, σελ. 414: κατάρχων, ἑξαρχος ὀνομάζεται ὁ Κροῦμος, ἐνῶ στὸ ἴδιο χωρίο οἱ διάδοχοί του καλοῦνται πάντα ἄρχοντες (πρόκειται γιὰ κείμενα τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰ.). Βλ. καὶ Συνεχιστὴ Θεοφάνους, ἔκδ. Βόννης, σελ. 12¹⁷⁻¹⁸, 24⁹⁻¹⁰, 216¹²⁻¹³ (γιὰ τὸν Κροῦμο) καὶ σελ. 66³, 162³, 162¹⁶⁻¹⁷, 163²⁰, 217¹¹ (γιὰ τὸν Ὀμουρτάγ καὶ τὸν Βόρι).

22. Βλ. π.χ. V. Beševliev, Die Kaiseridee bei dem Protobulgaren, Βυζαντινὰ 3 (1971), σελ. 90 κέ. Τοῦ ἴδιου, Κύριος Βουλγαρίας, σελ. 297.

σιμοποιούσε δηλ. έναν κοινό τίτλο χωρίς ιδιαίτερη πολιτική σημασία²³.

Ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση τῶν πρωτοβουλγαρικῶν ἐπιγραφῶν μὲ τὶς σύγχρονες τοὺς βυζαντινὲς πηγὲς διαπιστώνουμε σαφῆ διάσταση ἀνάμεσα στὸν τίτλο ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ὡς τὸ 814 οἱ ἴδιοι οἱ βούλγαροι ἡγεμόνες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κράτους τοὺς καὶ σὲ κεῖνον ποὺ χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ Βυζαντινοί. Ἐπομένως δὲν μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε, μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα τῶν πηγῶν, ὅτι τὸν τίτλο *ἄρχων*, ποὺ παραδίδουν οἱ ἐπιγραφές, τὸν εἶχε ἀναγνωρίσει τὸ Βυζαντινὸ κράτος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, διαπιστώνουμε στὶς ἴδιες τὶς βυζαντινὲς πηγὲς μιὰ ἐξέλιξη ὡς πρὸς τὸν τίτλο τοῦ βούλγαρου ἡγεμόνα, ἐξέλιξη ποὺ τοποθετεῖται ὅπωςδὴποτε στὴν ἐποχὴ τοῦ Κρούμου: ἐνῶ δηλ. οἱ πρὶν ἀπὸ τὸν Κρούμο ἡγεμόνες καλοῦνται *κύριοι τῆς Βουλγαρίας*, ὁ ἴδιος ὁ Κρούμος ὀνομάζεται *ἄρχηγός τῶν Βουλγάρων*. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Θεοφάνη, ὅπου οἱ δύο τίτλοι συνυπάρχουν γιὰ νὰ δηλώσουν δύο διαφορετικὲς ἐποχές: «Κρούμος, ὁ τῶν Βουλγάρων *ἄρχηγός*...πρὸς Μιχαὴλ τὸν βασιλέα ἐπρεσβεύσατο, ζητῶν τὰς ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Ἀδραμυτινοῦ στοιχηθείσας...σπονδὰς πρὸς Κορμέσιον, τὸν κατ' ἐκεῖνο καιροῦ *κύριον Βουλγαρίας*»²⁴. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ, ποὺ φαίνεται νὰ ἔγινε συνειδητὰ ἀπὸ τὸν χρονογράφου, ἀνταποκρίνεται προφανῶς στὰ πράγματα καὶ σημαίνει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι ὑπῆρξε ἐπὶ Κρούμου μιὰ ἀλλαγὴ στὴν ἐπίσημη στάση τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπέναντι στὸν βούλγαρο ἡγεμόνα, τὸν ὁποῖο τὴν ὥρα ἀναγνώριζαν ὡς *ἄρχηγὸ τῶν Βουλγάρων*, δηλ. ἀναγνώριζαν τὴν ὑπόστασιν τοῦ Βουλγαρικοῦ κράτους²⁵. Ἡ ἐδραίωση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἡ δυναμικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Κρούμου μὲ τὶς νίκες ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν, ἀνάγκασαν προφανῶς τὴν αὐτοκρατορία νὰ ἀναθεωρήσῃ τὴν στάση τῆς.

Ὁ τίτλος *ἄρχων*—ποὺ οἱ βούλγαροι ἡγεμόνες ὡς τὸ 814 χρησιμοποιοῦσαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κράτους τοὺς—θὰ ὑποστῇ μιὰ οὐσιαστικὴ ἐξέλιξη στὰ χρόνια τῶν διαδόχων τοῦ Κρούμου: σὲ μιὰ σειρὰ ἐπιγραφῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁμουρτάγ (815-831)²⁶ ὁ βούλγαρος ἡγεμόνας ὀνομάζεται *ἐκ θεοῦ ἄρχων*²⁷

23. Πρβλ. καὶ Beševliev, Κύριος Βουλγαρίας, σελ. 298.

24. Θεοφάνης, σελ. 497 στ. 16-20.

25. Γιὰ τὴ χρῆσιν τοῦ ὅρου *ἄρχηγός* στὸν Θεοφάνη, βλ. προκειμένου γιὰ τοὺς Ἀραβες, Βασιλικὴ Παπούλια, Die Wiedergabe der Bezeichnungen Halifa, Sulţan und Wazir im Griechischen, Südost-Forschungen 26 (1967), κυρίως σελ. 390 καὶ ὑποσ. 10, ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ χωρία.

26. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῆς ἡγεμονίας τοῦ Ὁμουρτάγ καὶ τῶν διαδόχων του καὶ γιὰ τὴν ταύτιση ἢ ἔχιν τοῦ Μαλαμίρ μὲ τὸν Πρεσιάμ ἔχουν διατυπωθῇ διάφορες ἀπόψεις. Βλ. τελευταία T. Waselevski, Les successeurs du khan Omourtag: Malamir et Presian-Zvinitsa, Studia in honorem Veselini Beševliev, σελ. 504-509, ποὺ ἀποκαθιστᾷ ὡς ἐξῆς τὴ χρονολογία καὶ τὴ διαδοχὴ: Ὁμουρτάγ (815-826), Μαλαμίρ (826-835 περίπου), Πρεσιάμ-Ζβνίτσα (835 περίπου-852), Βόρις (852-889).

27. Beševliev, PN³, ἀρ. 1/III, 6, 57(56).

και ο τίτλος αυτός μαρτυρείται συστηματικά και σε επιγραφές των διαδόχων του²⁸. “Όπως είναι αυτόνομο, δεν πρόκειται εδώ για τον Θεό των χριστιανών, αφού ο τίτλος άπαντᾷ πολύ πριν από τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων, σε εποχή που οι ίδιοι οι ήγεμόνες ήταν ειδωλολάτρες. Χαρακτηριστική είναι η επιγραφή που μνημονεύει ότι ο ‘Όμουρτάγ ο εκ θεού άρχων...έποίησε θυσίαν εις τον θεόν Ταγγράν”²⁹. ‘Ο τίτλος επομένως δεν έχει θρησκευτική αλλά καθαρά πολιτική σημασία³⁰, και αναφέρεται στη θεία προέλευση της εξουσίας του βούλγαρου ήγεμόνα: «εις την γῆν όπου ἐγεννήθη εκ θεού άρχων ἐστίν», υπογραμμίζει χαρακτηριστικά μία επιγραφή του ‘Όμουρτάγ³¹, για να διατρανώσει τα δικαιώματα του ήγεμόνα στη χώρα όπου γεννήθηκε—δικαιώματα που του δόθηκαν από τον Θεό.

‘Ο τίτλος εκ θεού άρχων υποδηλώνει όπωσδήποτε επίδραση βυζαντινή· δεν είναι μετάφραση παλαιοτουρκικού τίτλου, όπως παλαιότερα είχε υποστηριχθῆ³², αλλά μίμηση του τύπου εκ θεού βασιλεύς, που την ίδια εποχή ήταν σε χρήση στο Βυζάντιο³³. Πρόκειται δηλ. για μεταφορά της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδέας για τη θεία προέλευση της εξουσίας, που η βουλγαρική ήγεσία υιοθέτησε μιμούμενη βυζαντινά πρότυπα³⁴. ‘Ο V. Beševliev υποστήριξε μάλιστα πολύ πειστικά ότι ο τίτλος εκ θεού άρχων άποτελεί έκφραση της ανεξαρτησίας των βουλγάρων ήγεμόνων άπέναντι στο Βυζάντιο και άποσκοπεί να δηλώσει ότι η εξουσία του ήγεμόνα πηγάζει από τη χάρη του Θεού και δεν εξαρτάται από τη θέληση του βυζαντινού αυτοκράτορα: ότι δηλ. ο βούλγαρος ήγεμόνας είναι εκ θεού άρχων, όπως ο βυζαντινός αυτοκράτορας είναι εκ θεού βασι-

28. Στο ίδιο, άρ. 14 (Πρεσιάμ), 13 και 58 (57) (Μαλαμίρ), 15 (Βόρις).

29. Στο ίδιο, άρ. 6.

30. Πρβλ. V. Beševliev, Die Kaiseridee bei dem Protobulgaren, Βυζαντινά 3 (1971), σελ. 89.

31. Beševliev, PN³, άρ. 57 (56) στ. 2-4.

32. Βλ. σχετικά Beševliev, PN³, σελ. 71, Τοῦ ἰδίου, Die Kaiseridee, σελ. 89 (και άλλου), που άντικρούει πειστικά την άποψη του J. Marquart, Die Chronologie der altturkischen Inschriften, Λιψία 1893, σελ. 40, όπου υποστηρίχεται ότι ο τίτλος εκ θεού άρχων είναι μετάφραση του παλαιοτουρκικού *tängriđä bolmyš quan* ή *tängi jaratmyš quan*.

33. ‘Ο τίτλος του βυζαντινού αυτοκράτορα εκ θεού βασιλεύς έπαυσε να χρησιμοποιείται επί Βασιλείου Α’ και άντικαταστάθηκε από τὸ ἐν Χριστῷ (ή ἐν Θεῷ) πιστὸς βασιλεὺς. ‘Ο V. Beševliev (Souveränitätsansprüche eines bulgarischen Herrschers im 9. Jahrhundert, Byz. Zeit. 55, 1962, σελ. 14-15· Τοῦ ἰδίου, Κύριος Βουλγαρίας, σελ. 296, και άλλου) συνδέει την άντικατάσταση αὐτὴ με τὴ χρήση τοῦ τύπου εκ θεού άρχων από τοὺς βούλγαρους ήγεμόνες. Πρβλ. παρόμοια έρμηνεία του W. Ensslin (The Emperor and the Imperial Administration, στο Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization, ed. by N. H. Baynes and H. St. L. B. Moss, ‘Οξφόρδη 1948, σελ. 272 κέ.), για τὴν προσθήκη του αυτοκράτορος στον τίτλο του βυζαντινού ήγεμόνα.

34. Βλ. Beševliev, Souveränitätsansprüche, άπ. παρ., σελ. 12 κέ. Τοῦ ἰδίου, Die Kaiseridee, σελ. 89 κ.ά.

λεύς³⁵. Πρέπει να υπογραμμιστῇ ὅτι, σύμφωνα με τὴν κρατοῦσα τότε ἀντίληψη, ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας ἦταν ὁ μόνος ἐκλεγμένος ἀπὸ τὸν Θεὸ ἡγεμόνας καὶ ἡ βασιλεία του ἡ μόνη ποὺ ἐγκαθιδρύθηκε στὴ γῆ ἀπὸ τὸν βασιλέα τοῦ σύμπαντος, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ Νικόλαος Μυστικὸς³⁶. Θεωρητικὰ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἀρχηγοὶ κρατῶν ἦταν ὑποταγμένοι σ' αὐτὸν καὶ ἀντλοῦσαν ἀπὸ αὐτὸν τὴν ἐξουσία³⁷. Ἡ χρῆση ἐπομένως τοῦ τύπου ἐκ θεοῦ ἄρχων ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους ἀντιβαίνει σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη καὶ ἀνατρέπει τὴν καθιερωμένη τάξη καὶ ἱεραρχία. Ὁ V. Beševliev ἐκφράζει, με ἐπιφύλαξη, τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸν τίτλο αὐτὸν ἀναγνώρισε ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας στὸν βούλγαρο ἡγεμόνα, πιθανῶς κατὰ τὴν ὑπογραφή τῆς τριακονταετοῦς συνθήκης εἰρήνης (815)· τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ διάδοχοι τοῦ Ὁμουρτάγ συνέχισαν νὰ καλοῦνται ἐκ θεοῦ ἄρχοντες ἐνισχύει τὴν ἂποψη, κατὰ τὸν V. Beševliev, ὅτι ὑπῆρξε σχετική συμφωνία³⁸. Ἡ ἀναγνώριση αὐτῆ, ἂν πράγματι εἶχε γίνει, θὰ εἶχε ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία, ἐφόσον δὲν πρόκειται γιὰ χριστιανὸ ἡγεμόνα καὶ γιὰ κράτος χριστιανικόν³⁹. Γιὰ νὰ γνωρίσουμε ὅμως τὴν τότε ἐπίσημη στάση τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ὡς πρὸς τὸν τίτλο τοῦ βούλγαρου ἡγεμόνα, πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ἀνατρέξουμε στὶς σύγχρονες βυζαντινὲς πηγές. Γιατὶ ἡ ἐμπειρία τῆς ἀμέσως προηγούμενης ἐποχῆς—ἀπὸ τὸν Τέρβελι ὡς τὸν Κροῦμο—δείχνει ὅτι ὁ τίτλος ποὺ μαρτυρεῖται στὶς πρωτοβουλγαρικὲς ἐπιγραφές δὲν ταυτίζεται με ἐκεῖνον ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Βυζαντινοὶ τὴν ἴδια ἐποχὴ γιὰ τοὺς ἰδίους ἡγεμόνες. Ὡστόσο καμιὰ σύγχρονη βυζαντινὴ πηγὴ δὲν ἀναφέρει τὸν τίτλο ἐκ θεοῦ ἄρχων γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ⁴⁰: οἱ λίγες βυζαντινὲς πηγές

35. Beševliev, Souveränitätsansprüche, σελ. 14. Τοῦ ἰδίου, Die Kaiseridee, σελ. 89. Πρβλ. καὶ Vasilka Tăpkova-Zaimova, L'idée byzantine de l'unité du monde et l'état bulgare, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, ἀρ. XVIII, σελ. 293.

36. R. J. H. Jenkins et L. G. Westerink, Nicholas I, Patriarch of Constantinople. Letters, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. VI, Dumbarton Oaks 1973, Ἔπ. 8, στ. 47-48, σελ. 49 (=Migne, PG. τ. 111 στ. 64): «βασιλείαν τὴν ἐπάνω πάσης ἐπιγείου ἀρχῆς, ἣν μόνον ἐν γῇ ὁ τοῦ παντὸς ἐπηξε βασιλεὺς».

37. V. Beševliev, Kulturno-istoričeskoto značenie na pārvobālgarskite nadpisi, Spis. Bālgars. Akad. Nauk. 14/3-4 (1969), σελ. 96. Τοῦ ἰδίου, Souveränitätsansprüche, σελ. 13. Γενικὰ γιὰ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ καὶ γιὰ τὴ θέση τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ἀπέναντι ὅλων τῶν ἄλλων ἡγεμόνων, βλ. Fr. Dölger, Die «Familie der Könige» im Mittelalter, στὸ Byzanz und die Europäische Staatenwelt, Βερολίνο 1953, σελ. 37-69. Τοῦ ἰδίου, Die mittelalterliche «Familie der Fürsten und Völker» und der Bulgarenherrscher, στὸ ἴδιο, σελ. 159-182. Πρβλ. ἐπίσης V. Tăpkova-Zaimova, L'idée byzantine de l'unité du monde et l'état bulgare, ἔπ. παρ., σελ. 291 κέ.

38. Beševliev, Souveränitätsansprüche, σελ. 14. Τοῦ ἰδίου, Κύριος Βουλγάριας, σελ. 297.

39. Γενικὰ γιὰ τὸ θέμα βλ. Fr. Dölger, Die Mittelalterliche «Familie der Fürsten und Völker» und die Bulgarenherrscher, ἔπ. παρ. σελ. 159-182, καὶ κυρίως σελ. 170 γιὰ τὴ στάση τοῦ Βυζαντίου πρὶν καὶ μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν Βουλγάρων.

40. Ὁ τίτλος ἐκ θεοῦ ἄρχων μαρτυρεῖται βέβαια τὸ 10ο αἰ., γιὰ τοὺς σύγχρονους ὅμως

ποῦ ἀναφέρονται στὸ θέμα αὐτὸ ὀνομάζουν τὸν βούλγαρο ἡγεμόνα ἄρχοντα ἢ ἄρχηγό⁴¹. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι βυζαντινὸ ἀγιολογικὸ κείμενο τοῦ 10ου αἰ. ὀνομάζει τὸν Βόρι (πρῶτον αὐτῶν (=τῶν Βουλγάρων) ἐκ θεοῦ ἄρχοντα)⁴², προφανῶς γιὰ νὰ ὑπογραμμίσαι ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος χριστιανὸς ἡγεμόνας μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν Βουλγάρων. Ἐπομένως δὲν μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι στοὺς χρόνους τοῦ Ὁμουρτάγ καὶ τῶν διαδόχων του ὁ τύπος ἐκ θεοῦ ἄρχων, ποῦ ἦταν σὲ χρῆση μέσα στὸ Βουλγαρικὸ κράτος, εἶχε ἀναγνωριστῇ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο.

Πάντως γεγονὸς ἀναμφισβήτητο παραμένει ὅτι ὁ τίτλος αὐτὸς μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Βουλγαρία στοὺς χρόνους τοῦ Ὁμουρτάγ, καὶ συγκεκριμένα σὲ ἐπιγραφὴ τοῦ ἔτους 822. Γι' αὐτὸ δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἰδέα τῆς θείας καταγωγῆς τῆς ἐξουσίας τοῦ ἡγεμόνα διαδόθηκε στὴ Βουλγαρία μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸ⁴³. Ὁ χριστιανισμὸς ἔδωσε ἀναμφίβολα μιὰ εὐρύτερη ἰδεολογικὴ βάση καὶ συνέβαλε στὴν ἐνίσχυση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ θεία προέλευση τῆς ἐξουσίας μαρτυρεῖται, ὅπως εἶδαμε, πρὶν ἀπὸ τὸ βάπτισμα τῶν Βουλγάρων. Οὔτε ὅμως στὴν ἐποχὴ τοῦ Κρούμου μπορεῖ νὰ ἀναχθῇ, παρόλο ποῦ ὁ ἡγεμόνας αὐτός, ὅπως προσφυῶς εἰπώθηκε, «πρῶτος ἐπιχείρησε νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴ μακραίωνα μαγεία ποῦ ἀσκοῦσε ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία τῆς Κωνσταντινουπόλεως στοὺς γύρω λαούς»⁴⁴.

Μὲ τὴν ἰδέα τῆς θείας προέλευσης τῆς ἐξουσίας συνάπτεται ἄμεσα τὸ περίφημο χρυσὸ μετάλλιο τοῦ Ὁμουρτάγ, ποῦ ἀνήκει σὲ ἄλλο χῶρο, στὸν χῶρο τῆς τέχνης. Στὸ μετάλλιο αὐτὸ ὁ Ὁμουρτάγ ἀπεικονίζεται κατὰ τὰ βυζαντινὰ πρότυπα ντυμένος σὰν βυζαντινὸς αὐτοκράτορας μὲ τὰ σύμβολα τῆς ἐξουσίας: αὐτὸς ὁ εἰδωλολάτρης ἡγεμόνας φορεῖ στὸ κεφάλι του μικρὸ κάλυμμα μὲ σταυρὸ καὶ κρατεῖ στὸ δεξιὸ χέρι ἕνσταυρο σκῆπτρο⁴⁵. Τὸ μετάλλιο τοῦ Ὁμουρτάγ ἐκφράζει στὴ γλώσσα τῆς τέχνης τὴν ἴδια πολιτικὴ ἰδέα ποῦ ἐκφράζει καὶ ὁ

βούλγαρους ἡγεμόνες: Βλ. π.χ. τὴ χρῆση τοῦ «ἐκ θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας», στὸν *Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο*, Περὶ βασιλείου τάξεως, II, 47, σελ. 681 κέ., ποῦ ἀντικατοπτρίζει τὴν ἐπίσημη στάση τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καὶ ἀνάγεται στοὺς χρόνους τοῦ Συμεὼν καὶ τοῦ Πέτρου· βλ. ἀναλυτικὰ *Fr. Dölger*, *Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers*, στὸ *Byzanz und die Europäische Staatenwelt*, ὅπ. παρ., σελ. 183-186.

41. Βλ. *Συνεχιστὴ Θεοφάνους*, σελ. 66₈, 162₃, 162₁₆₋₁₇, 163₂₀, 217₁₁. Πρβλ. καὶ *Γενέσιος*, ἐκδ. *H.-G. Beck-A. Kambylis-R. Keydell* (CFHB), Βερολίνο 1978, σελ. 29₉₇: Μορτάγων ὁ κύριος Βουλγαρίας. Βλ. καὶ παραπάνω ὑποσ. 21.

42. Βλ. ἁγίου Βλασίου ἐξ Ἀμορίου, ἐκ. *Hip. Delehaye*, *De S. Blasio Amorensi monacho Constantinopoli*, AASS Nov. IV, Βρυξέλλες 1925, σελ. 662 B.

43. Βλ. *D. Anguelov*, *Affermissement et fondements idéologiques du pouvoir royal en Bulgarie Médiévale*, *Βυζαντινά* 3 (1971), σελ. 18 καὶ 19.

44. *V. Tăpkora-Zaimova*, *L'idée byzantine de l'unité du monde et l'état bulgare*, ὅπ. παρ., σελ. 293.

45. Βλ. *Beševliev*, PN³, ἀρ. 86 (—) καὶ πίν. 184-186.

τίτλος *ἐκ θεοῦ ἄρχων* στὶς πρωτοβουλγαρικές ἐπιγραφές. Καὶ ἐδῶ ἡ ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἀκόμη πιὸ ἄμεση καὶ πιὸ ἐντυπωσιακὴ.

Τὸ μετάλλιο φέρει γύρω-γύρω τὴν ἐπιγραφή: «κάνε συβήγι 'Ωμουρτάγ». Ὁ τίτλος *κάνα συβήγη*, ποὺ μαρτυρεῖται σὲ πολλὲς πρωτοβουλγαρικές ἐπιγραφές⁴⁶, εἶναι τίτλος τουρανικός, ἐπομένως τίτλος τῶν Πρωτοβουλγάρων, καὶ σημαίνει κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἐρμηνεία «ἄρχων ἀρχιστράτηγος»⁴⁷. Ὑπογραμμίζω τὸ γεγονός ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ τίτλος μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ ἐπὶ Ὁμουρτάγ καὶ ἀπὸ τότε συνοδεύει σχεδὸν πάντα τὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ ἡγεμόνα καὶ τοῦ διαδόχου του Μαλαμίρ. Μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Βουλγάρων δὲν μνημονεύεται στὶς πηγές. Θὰ περίμενε βέβαια κανεὶς ὁ τουρανικός αὐτὸς τίτλος νὰ εἶχε καὶ παλαιότερα χρησιμοποιηθῇ ἀπὸ τοὺς πρώτους βούλγαρους ἡγεμόνες, ὅταν τὸ βουλγαρικό στοιχεῖο δὲν εἶχε ἀκόμη ὑποστῇ ἐπιδράσεις, γλωσσικές, θεσμικές ἢ πολιτιστικές, ἀπὸ τοὺς ἄλλοις γηγενεῖς πληθυσμούς καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Ὡστόσο καὶ ὁ βουλγαρικός τίτλος *κάνα συβήγη*⁴⁸ μαρτυρεῖται ταυτόχρονα μὲ τὸν τίτλο *ἐκ θεοῦ ἄρχων* ποὺ ἐκφράζει μιὰ βυζαντινὴ ἀντίληψη. Μολονότι οἱ δύο τίτλοι ἔχουν διαφορετικὴ προέλευση, συμπληρώνουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο καὶ ὑπηρετοῦν τὸν ἴδιο σκοπὸ: τὴν ἐνίσχυση τοῦ κύρους τοῦ ἡγεμόνα. Ἄν τὸ *ἐκ θεοῦ ἄρχων* ἐκφράζει μὲ τὴ θεία προέλευση τῆς ἐξουσίας μιὰ ἰδεολογία, τὸ *κάνα συβήγη* ἀναφέρεται στὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἐξουσίας. Ἐξάλλου, δὲν εἶναι, νομίζω, τυχαῖο ὅτι ὁ βουλγαρικός τίτλος ἀναφέρεται σὲ πραγματικὴ ἐξουσία τοῦ βούλγαρου ἡγεμόνα ἀπέναντι στοὺς ὑπηκόους του⁴⁹, ἐνῶ ὁ ἐλληνικός-βυζαντινὸς τίτλος τονίζει τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ ἡγεμόνα αὐτοῦ ἀπέναντι στὸ Βυζαντινὸ κράτος.

Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ἡγεμόνα οἱ πρωτοβουλγαρικές ἐπιγραφές παρέχουν καὶ ἄλλα νέα στοιχεῖα ποὺ μαρτυροῦν ἐπίδραση βυζαντινὴ καὶ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ στοὺς χρόνους τοῦ Ὁμουρτάγ.

Ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ εἶναι ἡ ἐκφραση «ὁ θεὸς ἀξιώσει ζῆσειν τὸν ἐκ θεοῦ ἄρχοντα ἔτη ἐκατόν»⁵⁰, ποὺ μαρτυρεῖται στοὺς χρόνους τοῦ Ὁμουρτάγ καὶ τῶν διαδόχων του. Ὁ βούλγαρος ἡγεμόνας μιμεῖται καὶ ἐδῶ πρότυπα τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς: Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ εὐχὴ καὶ ἐπευφημία καθαρὰ βυ-

46. Στὸ ἴδιο, ἀρ. 6, 56 (55), 57 (56), 59-62 (58-61), 64-66 (63-64), 68 (66) τοῦ Ὁμουρτάγ ἀρ. 13, 58 (57), 69 (67) τοῦ Μαλαμίρ. Δὲν παραπέμπω ἐδῶ στὶς ἐπιγραφές, στὶς ὁποῖες ὁ τίτλος προέρχεται ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ συμπλήρωση. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. 2 (α) στ. 1-3 (σελ. 110) εἶναι ὑποθετικὴ καὶ προβληματικὴ.

47. Στὸ ἴδιο, σελ. 65-67 (*κάνα* = *qan* + *συβίγι* = *sü-beg-i* = ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ).

48. Ἀκόμη καὶ ὁ ἀπλὸς τίτλος *κάν* δὲν παραδίδεται στὶς πρωτοβουλγαρικές ἐπιγραφές πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ: βλ. *Beševliev*, PN³, στὸ λήμμα.

49. Ὁ *V. Beševliev*, PN³, σελ. 66-67, χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐμφάνιση αὐτοῦ τοῦ τίτλου «ὀφείλεται σὲ ἄγνωστες ἐσωτερικὲς αἰτίες, οἱ ὁποῖες ἐπέβαλαν στὸν βούλγαρο ἡγεμόνα νὰ ἀνακηρυχθῇ ἀρχηγὸς ὀλοκληρου τοῦ στρατεύματος».

50. Στὸ ἴδιο, ἀρ. 56 (55), 57 (56) τοῦ Ὁμουρτάγ καὶ ἀρ. 58 (57) τοῦ Μαλαμίρ.

ζαντινὴ, τὸ λεγόμενον *Πολυχρόνιον*, ποὺ δὲν ἦταν ἀπλῶς μιὰ εὐχὴ γιὰ μακροημέρευση, ἀλλὰ εἶχε βαθύτερη πολιτικὴ σημασία⁵¹ καὶ συνάπτεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ θεία προέλευση τῆς ἐξουσίας.

Ἐπίσης μιὰ σειρὰ ἐπιγραφῶν φέρουν στὴν ἀρχὴ τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ⁵². Καθὼς οἱ ἐπιγραφές αὐτὲς χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Βουλγάρων, εἶναι φανερό ὅτι ὁ σταυρὸς δὲν ἔχει ἐδῶ θρησκευτικὴ σημασία: μιμεῖται ἀπλῶς τὴν *invocatio symbolica* τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, ὅπως παρατήρησε ὁ V. Beševliev⁵³.

Οἱ παλαιότερες πρωτοβουλγαρικὲς ἐπιγραφές ὡς τὸ θάνατο τοῦ Κρούμου δὲν ἔφεραν καμιὰ χρονολογικὴ ἔνδειξη: χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἡγεμόνα ἢ ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους. Ὡστόσο ὀρισμένες ἐπιγραφές τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁμουρτάγ φέρουν—παράλληλα μὲ τὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ βουλγαρικοὶ λαοί—καὶ χρονολογία σύμφωνα μὲ τὸ βυζαντινὸ χρονολογικὸ σύστημα, δηλ. ἰνδικτιῶνα ἢ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου⁵⁴.

Σὲ μιὰ σειρὰ ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁμουρτάγ καὶ τῶν διαδόχων του ἀναγράφεται ἐπίσης ἡ ἔκφραση *θρεπτός ἀνθρωπός μου ἢ θρεπτός ἀνθρωπος τοῦ ἀρχοντος*⁵⁵, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ βυζαντινὸ ὄρο *ἀνθρωπος τοῦ βασιλέως ἢ βασιλικὸς ἀνθρωπος* καὶ δηλώνει μιὰ εἰδικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν ἡγεμόνα καὶ ὀρισμένα πρόσωπα τοῦ περιβάλλοντός του⁵⁶. Σὲ μιὰ περίπτωσι μάλιστα ὁ *θρεπτός ἀνθρωπος* τοῦ Ὁμουρτάγ ἦταν *κανδιδάτος*⁵⁷. Ὁ καθαρὰ βυζαντινὸς αὐτὸς τίτλος, τὸν ὁποῖον ἔφεραν πρόσωπα τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς⁵⁸, ἀπαντᾷ μόνο μία φορὰ στὶς πρωτοβουλγαρικὲς ἐπιγραφές, ἀλλὰ

51. Τὸ θέμα πραγματεύεται διεξοδικὰ ὁ V. Beševliev, *Souveränitätsansprüche*, σελ. 15-16 καὶ 18. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Die Kaiseridee*, σελ. 86 κέ.

52. Beševliev, PN³, ἀρ. 50, 56 (55), 59 (58), 60 (59), 62 (61).—Ἐπάρχει ὥστόσο μιὰ σειρὰ θριαμβικῶν ἐπιγραφῶν, χαραγμένων πάνω σὲ κιονίσκους (PN³, ἀρ. 16-38), ποὺ ἀναγέρθηκαν γιὰ νὰ τιμῆσουν μιὰ νίκη ἢ μιὰ κατάκτηση τῶν Βουλγάρων καὶ φέρουν σχεδὸν ὅλες στὴν ἀρχὴ ἓνα σταυρό: βλ. π.χ. ἀρ. 16 *† Πόλεμος τῆς Σέρας*, ἀρ. 20 *† Κάστρον Βουρδίζου*, ἀρ. 26 *† Κάστρον Ἀρκαδιουπόλεως* κλπ. Οἱ ἐπιγραφές αὐτὲς ἀνάγονται, κατὰ τὸν ἐκδότῃ τοῦ Corpus, στὴν ἐποχὴ τοῦ Κρούμου (PN³, σελ. 31 κέ.). Ἀλλὰ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ σταυρὸς δὲν ἔχει στοὺς θριαμβικοὺς κιονίσκους τὴ σημασία τῆς *invocatio symbolica*, κατὰ μίμηση βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, ὅπως τοῦτο συμβαίνει μὲ τὶς ἐπιγραφές ἀρ. 50, 56, 59, 60, 62.

53. Στὸ ἴδιο, σελ. 76.

54. Στὸ ἴδιο, ἀρ. 43 τοῦ ἔτους 820: φέρει παράλληλα μὲ τὴ χρονολογία ἀπὸ Χριστοῦ γενήσεως (τὸ *ωβ'* τοῦ στ. 12 διορθωτέον σὲ *ωκ'*) καὶ τὴ χρονολογία ἀπὸ κτίσεως κόσμου (*,στην'*). Στὸ ἴδιο, ἀρ. 57 (56) τοῦ ἔτους 822: παρέχεται ἡ βουλγαρικὴ χρονολογία *σιγ'ορ* ἐλέμ, ποὺ βασίζεται σὲ κύκλο δώδεκα ἐτῶν (σύστημα χρονολογικὸ τῶν τουρκικῶν λαῶν ποὺ χρησιμοποιοῦσαν καὶ οἱ Βούλγαροι) καὶ παράλληλα ἡ βυζαντινὴ ἰνδικτιῶνα. Βλ. καὶ τὴν ἐπιγραφὴ ἀρ. 15 τοῦ Βόριδος-Μιχαήλ τοῦ ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου *,στοδ'*.

55. Beševliev, PN³, ἀρ. 59-67 (58-65) καὶ 69 (67).

56. Στὸ ἴδιο, σελ. 68 κέ.

57. Στὸ ἴδιο, ἀρ. 66 (—).

58. N. Οικονομίδης, *Les Listes de préséance byzantines*, σελ. 298. Βλ. ἐπίσης R.

προφανώς ή περίπτωση δέν θά ήταν μοναδική, πράγμα πού σημαίνει άκόμη μιá φορά ότι ή βουλγαρική ήγεμονική αύλή προσπαθοΰσε νά μιμηθῇ τó βυζαντινό τυπικό.

Πολλά άπό τά στοιχεΐα πού άναφέραμε είχαν λίγο-πολύ έπισημανθῇ και σχολιαστῇ άπό φιλολογική και ιστορική άποψη, ιδιαίτερα άπό τόν εκδότῃ τών έπιγραφών V. Beševliev⁵⁹. Ό συσχετισμός τους όμως και ή ένταξή τους συνολικά σέ ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο δέν είχε ως τώρα γίνει, άπό όσο τουλάχιστον γνωρίζω, και αυτό, κατά τή γνώμη μου, μπορεί νά οδηγῇ σέ όρισμένα ιστορικά συμπεράσματα.

Γιατί όλα αυτά τά στοιχεΐα, πού παραδίδονται άπό τίς πρωτοβουλγαρικές έπιγραφές, μαρτυροΰνται, όπως ήδη άναφέρθηκε, για πρώτη φορά έπί Όμουρτάγ. Η ταυτόχρονη εμφάνιση τών νέων αυτών στοιχείων σέ μιá συγκεκριμένη ιστορική στιγμή δέν μπορεί νά είναι τυχαία. Και τοΰτο μάς έπιτρέπει νά υποστηρίξουμε ότι στους χρόνους τοΰ Όμουρτάγ διαμορφώνεται στη Βουλγαρία μιá πολιτική αντίληψη γύρω άπό τó πρόσωπο τοΰ ήγεμόνα, πού εκφράζει και τήν προσπάθεια άνεξαρτησίας άπέναντι στόν βυζαντινό άυτοκράτορα ως φορέα τῆς κοσμικής έξουσίας· ταυτόχρονα τότε συντελείται και ó μεγαλύτερος «έκβυζαντινισμός»⁶⁰. Οί δύο διαπιστώσεις δέν είναι άσυμβίβαστες· τó αντίθετο μάλιστα. Γιατί «έκβυζαντινισμός» δέν σημαίνει έξάρτηση τοΰ βουλγαρικού στοιχείου άπό τó Βυζάντιο, αλλά εύρύτατη μίμηση βυζαντινών προτύπων πού συμβαδίζει με τήν έδραίωση τῆς βουλγαρικής κεντρικής έξουσίας. Οί κρατοΰσες πολιτικές συνθήκες και οί ιστορικές εξελίξεις στο έσω-τερικό και στο έξωτερικό τοΰ Βουλγαρικού κράτους έπιτρέπουν νά εξηγήσουμε, γιατί ή επίδραση τοΰ Βυζαντίου εμφανίζεται έπί Όμουρτάγ τόσο ισχυρή.

Υστερα άπό τή μεγάλη κρίση τοΰ 8ου αϊ. μέσα στους κόλπους τῆς ήγετικής βουλγαρικής τάξης και γενικότερα άνάμεσα στο βουλγαρικό και τó σλαβικό στοιχείο, ή κεντρική έξουσία έδραιώθηκε τόν 9ο αϊ. χάρη στη συνεπή και συνεχῇ πολιτική ισχυρών ήγεμόνων—άπό τόν Κροΰμο ως τόν Βόρι—πού κατόρθωσαν νά επιβάλουν τήν πολιτική και διοικητική ένότητα στο κράτος τους⁶¹.

Guiland, Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin: Le titre de candidat, candidatus, ó κανδιδάτος, Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, Χαϊδελβέργη 1966, σελ. 210-225.

59. Βλ. τόν έκτενή σχολιασμό στην έκδοση τών έπιγραφών, και μεταξύ άλλων τó άρθρο Souveränitätsansprüche, σελ. 11-20, όπου παρέχεται ύποδειγματικός ιστορικός σχολιασμός τῆς έπιγραφῆς PN³, άρ. 57 (56).

60. Χρησιμοποιώ τόν όρο έκβυζαντινισμός και όχι εξέλληνισμός, γιατί δέν άναφέρομαι στη γλώσσα και τήν παιδεία, αλλά στους θεσμούς και τήν πολιτική θεωρία τοΰ Βουλγαρικού κράτους. Πρβλ. παρόμοια χρήση τοΰ όρου άπό τόν D. Obolensky για τήν έποχή όμως τοΰ Συμεών, Cambridge Medieval History, 2η έκδ., τ. 4/1 (1966), σελ. 509.

61. Για τήν κρίση τοΰ 8ου αϊ. και για τήν έδραίωση τῆς κεντρικής έξουσίας τήν έποχή τοΰ Κροΰμου και τών διαδόχων του, βλ. Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Οί Βαλκανικοί

Γνωρίζουμε εξάλλου ότι μετά τις μεγάλες έκστρατείες του Κρούμου έναντίον του Βυζαντίου, ο Όμουρτάγ έκλεισε ειρήνη με την αυτοκρατορία (815), γεγονός που ευνόησε την ανάπτυξη στενών σχέσεων με το Βυζάντιο. Παράλληλα ο Όμουρτάγ, έπωφελούμενος από αυτή την περίοδο της σχετικής ήρεμίας, έθεσε τις βάσεις της διοικητικής οργάνωσης του κράτους του. Από την πολιτική αυτή ή κεντρική έξουσία βγήκε πραγματικά ενισχυμένη. "Όμως ή έξουσία αυτή έπρεπε να περιβληθῇ μιὰ ανάλογη ιδεολογία και να ακολουθήσει ένα περισσότερο έντυπωσιακό αὐλικό τυπικό. Ήταν έπομένως φυσικό για τη διαμόρφωση αυτής της ιδεολογίας ο βούλγαρος ήγεμόνας να δανειστή στοιχεῖα από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία και για τὸ τυπικό να ἀνατρέξει σὲ πρότυπα βυζαντινά. Καί τοῦτο γιατί οἱ βυζαντινές ἀντιλήψεις δὲν ἦταν ξένες στοὺς πληθυσμοὺς ποὺ κατοικοῦσαν στὴ Βουλγαρία, και κυρίως γιατί ή Βυζαντινή αυτοκρατορία ἦταν τὸ περισσότερο ἀνεπτυγμένο και καλλίτερα ὀργανωμένο κράτος τῆς ἐποχῆς και βρισκόταν στὴν κορυφή τῆς ἱεραρχίας τῶν τότε πολιτισμένων κρατῶν.

Συνοφίζοντας παρατηροῦμε τὰ ἀκόλουθα σχετικά με τὸν τίτλο τοῦ βούλγαρου ήγεμόνα και τὴ διαμόρφωση τῆς ήγεμονικῆς ιδέας στοὺς Βουλγάρους:

α) Στις πρωτοβουλγαρικές ἐπιγραφές ο ήγεμόνας τῶν Βουλγάρων, ἀπὸ τὸν Τέρβελι ὡς τὸν Κροῦμο (705-814), φέρει χω ρ ῖ ς ἐ ξ α ῖ ρ ε σ η τὸν τίτλο *ἄρχων*, ἐνῶ ο Όμουρτάγ και οἱ διάδοχοί του (815 κέ.) τὸν τίτλο ἐκ θεοῦ *ἄρχων*. Ἡ ἀλλαγὴ εἶναι σημαντική και ταυτόχρονα ἐνδεικτικὴ τῆς πολιτικῆς τῶν ήγεμόνων και τῆς αὐξανόμενης δύνάμεις τοῦ Βουλγαρικοῦ κράτους. Γιατί ο νέος τίτλος, ποὺ ἐμφανίζεται για πρώτη φορά ἐπὶ Όμουρτάγ, διακηρύσσει τὴν πίστη στὴ θεία προέλευση τῆς ἐξουσίας τῶν βουλγάρων ήγεμόνων και ἀποτελεῖ ἔκφραση ἀνεξαρτησίας ἀπέναντι στὸ Βυζαντινὸ κράτος, ἀφοῦ ἀντιβαίνει στὴν κρατοῦσα τότε ἀντίληψη ποὺ θεωροῦσε τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα πηγὴ κάθε κοσμικῆς ἐξουσίας.

β) Στις βυζαντινές πηγές ή παράδοση σχετικά με τὸν τίτλο τοῦ βούλγαρου ήγεμόνα δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἐνιαία, και τοῦτο εἶναι φυσικό γιατί δὲν πρόκειται για κείμενα ἐπίσημα, ὅπως ἦταν οἱ πρωτοβουλγαρικές ἐπιγραφές. Ὡστόσο, φαίνεται ὅτι στὸ Βυζάντιο επικρατοῦσε ο κοινότατος και χωρὶς ἰδιαίτερη πολιτικὴ σημασία τίτλος κύριος *Βουλγαρίας* για τοὺς πρὶν ἀπὸ τὸν Κροῦμο ήγεμόνες, *ἀρχηγὸς τῶν Βουλγάρων* για τὸν ἴδιο τὸν Κροῦμο και *ἄρχων* για τοὺς διαδόχους του. Ὁ τύπος ἐκ θεοῦ *ἄρχων* δὲν μαρτυρεῖται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Ἡ ἀλλαγὴ στὸν τίτλο, ποὺ χρονολογεῖται τὴν ἐποχὴ τοῦ Κρούμου, ἀντικατοπτρίζει προφανῶς μιὰ ἀλλαγὴ στὴ στάση τοῦ Βυζαντίου ἀπέναντι στοὺς

βούλγαρους ήγεμόνες και υποδηλώνει, νομίζω, μια αναγνώριση της κρατικής υπόστασης του Βουλγαρικού κράτους. Η στάση αυτή επιβλήθηκε από τα πράγματα, από την εδραίωση της βουλγαρικής κυριαρχίας στην περιοχή και τις νίκες και κατακτήσεις του Κρούμου.

γ) Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, δεν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στις πρωτοβουλγαρικές επιγραφές και στις βυζαντινές πηγές ως προς τον τίτλο των βουλγάρων ήγεμόνων. Έπομένως τίποτα δεν επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι ο τίτλος που παραδίδουν κάθε φορά οι πρωτοβουλγαρικές επιγραφές και που ήταν σε χρήση στο έσωτερικό της Βουλγαρίας, είχε αναγνωριστή από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία.

δ) Ωστόσο, αν συνδυάσουμε τις δύο ανεξάρτητες μεταξύ τους πηγές πληροφόρησης—τις πρωτοβουλγαρικές επιγραφές και τις βυζαντινές πηγές—μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι από την ίδρυση του Βουλγαρικού κράτους ως τον εκχριστιανισμό υπάρχει μια αναμφισβήτητη εξέλιξη στον τίτλο των βουλγάρων ήγεμόνων, εξέλιξη που αντικατοπτρίζει την αύξανόμενη δύναμη του Βουλγαρικού κράτους και στο έσωτερικό και στο εξωτερικό. Η εξέλιξη αυτή θα συνεχιστή και μετά τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων και θα φτάσει σε κρίσιμο σημείο με τις διεκδικήσεις του Συμεών (άλλα ή εποχή αυτή εκφεύγει από τα χρονικά όρια της μελέτης μας).

ε) Από τα στοιχεία που παρέχουν οι πρωτοβουλγαρικές επιγραφές συνάγεται ότι στους χρόνους του Όμουρτάγ διαμορφώθηκε μια πολιτική αντίληψη γύρω από το πρόσωπο του ήγεμόνα, βασισμένη στη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα. Στους χρόνους του Όμουρτάγ παρατηρείται γενικότερα ή μεγαλύτερη μίμηση βυζαντινών προτύπων στους θεσμούς, στο τυπικό της αὐλῆς, στον τίτλο του ήγεμόνα και στη διαμόρφωση της ήγεμονικής ιδέας.

ΚΑΝΟΝΕΣ ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ

ΦΩΚΑΣ ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ/Springfield, N. Jersey

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

1. Θέμα και σκοπός

Ο "Άγιος Μεγαλομάρτυς Δημήτριος άπετέλεσε προσφιλές θέμα πολυαρίθμων πανηγυρικῶν λόγων και έγκωμίων¹, συγχρόνως δέ ένέπνευσε τούς κρατίστους τῶν ύμνογράφων τῆς 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας². Μέγας άριθμός τῶν ύμνων τῶν άφιερωμένων εἰς αὐτόν ἔχει ἤδη δημοσιευθῆ, κυρίως εἰς τὰ λειτουργικά βιβλία, ἀλλά και εἰς εἰδικάς ύμνολογικάς συλλογὰς και περιοδικά. Πολυάριθμοι εὐρίσκονται ἀκόμη εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας γνωστοὶ μόνον κατ' ὄνομα ἢ και έντελῶς άγνωστοι.

Έκ τῶν άνεκδότων ύμνων εἰς τόν "Άγιον Δημήτριον σημαντικὸν άριθμὸν έπεσήμανεν ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, τούς ὁποίους και ένεφάνισεν εἰς εἰδικήν μελέτην, συμπεριλαβὼν και τινες προηγουμένως δημοσιευθέντας³. Ἡ μελέτη ὅμως αὐτὴ δέν εἶναι πλήρης. Εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι, βάσει τῶν σημερινῶν δεδομένων, συγκέντρωσις ὁλοκλήρου τῆς χειρογράφου παραδόσεως οἰουδήποτε ύμνολογικοῦ θέματος άποτελεῖ, ὡς ἔχει παρατηρηθῆ, σχεδὸν οὐτοπίαν⁴. Ἀλλ' ἡ έν λόγω μελέτη περιωρίσθη εἰς χειρόγραφα ὁκτῶ μόνον βιβλιοθηκῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τέσσαρες Μονῶν τοῦ "Αγίου "Ορους.

Θὰ υπάρχουν χωρὶς άμφιβολίαν και ἄλλοι ἀκόμη ύμνοι, άφιερωμένοι εἰς τόν "Άγιον Δημήτριον, και έν Ἑλλάδι και ἔξω αὐτῆς, άγνωστοι εἰσέτι και άδιερεύνητοι. Εἰς πίστῳσιν τούτου ἔρχεται κανὼν Νικολάου τινὸς ύμνογράφου

1. Περὶ τῶν εἰς τόν "Άγιον Δημήτριον άναφερομένων Μαρτυρίων, Συναξαρίων, Θαιμάτων και Ἑγκωμίων, βλ. *François Halkin*, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, 3rd. ed., I (Société des Bollandistes, Bruxelles 1957), 152-165. Τοῦ αὐτοῦ, *Auctarium Bibliothecae Graecae* (Société des Bollandistes, Bruxelles 1969), 58-59. *Βασιλείου Λαοῦρδα*, Ἰσιδώρου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Ὁμιλίαι εἰς τὰς εορτάς τοῦ "Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 7.

2. Ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, Ἀγιολογικά: Ὁ "Άγιος Δημήτριος έν τῇ Ὑμνογραφίᾳ», Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ΙΑ' (1935), σ. 121, καθονομάζει εἰκοσι ύμνογράφους ἔξυμνήσαντας τόν Μεγαλομάρτυρα Δημήτριον. Εἰς τόν κατάλογον αὐτόν εἶναι δυνατόν νά προστεθοῦν και ἄλλα ὀνόματα.

3. Αὐτόθι, σ. 129-132.

4. Πρβλ. *Christian Hannick*, «Studien zu den griechischen und slavischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek», *Byzantina Vindobouensia*, B. VI, Wien 1972, s. 13.

φου⁵, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἀκροστιχίδος τῶν Θεοτοκίων του, δημοσιευθεῖς ὑπὸ τῆς Ada Gonzato⁶. Ἡ ἰδία ἐδημοσίευσε καὶ ἕτερον κανόνα τοῦ ὕμνογράφου Θεοφάνους⁷. Προσέτι, ἔρευνα τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἐξ ἄλλης ἀφορμῆς, μᾶς ἔφερε πρὸ ἄλλων ἀγνώστων κανόνων εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, περὶ τῶν ὁποίων ὁ λόγος ἐνταῦθα.

Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 637 κῶδιξ τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης εἶναι τὸ λειτουργικὸν βιβλίον τὸ γνωστὸν ὡς Ὀκτώηχος ἡ Μεγάλη ἡ Παρακλητικὴ⁸. Ἐντὸς αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν προσήκουσαν θέσιν εὐρίσκονται ἑπτὰ κανόνες εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, εἰς δι' ἕκαστον ἦχον ἀπὸ τοῦ δευτέρου μέχρι τοῦ πλ. δ'. Ἐκ τῶν ἑπτὰ τούτων κανόνων ὁ Σ. Εὐστρατιάδης μνημονεύει τὸν τοῦ β', γ', καὶ μέρος τοῦ δ' ἦχου ἐκ τοῦ κώδικος Γ-21 τῆς Μεγίστης Λαύρας, τὸν τοῦ πλ. β' ἐκ τοῦ κώδικος Ἱεροσολύμων 362 καὶ τὸν τοῦ πλ. δ' ἐκ τῶν κωδίκων Βατοπεδίου 1009 καὶ Κρυπτοφέρρης Δ.α.¹¹⁹. Παραπέμπει καὶ εἰς τὸν κώδικα Ε-118 τῆς Μεγίστης Λαύρας ὡς περιέχοντα τὸν κανόνα τοῦ γ' ἡχου¹⁰, ἀλλ' ἐπισταμένη κατ' ἐπανάληψιν προσωπικῇ διερεύνησις τούτου ἀπέδειξεν, ὅτι ἡ παραπομπὴ εἶναι ἀνακριβής¹¹.

Ἡ παρούσα μελέτη σκοπὸν ἔχει νὰ φέρῃ εἰς φῶς τοὺς ἑπτὰ τούτους κανόνες εἰς κριτικὴν ἔκδοσιν, κατὰ τοὺς μέχρι τοῦδε γνωστοὺς κώδικας ὑπὸ τῶν ὁποίων παραδίδονται. Ὁ κανὼν τοῦ πλ. δ' ἡχου ἔχει ἤδη δημοσιευθῇ ὑπὸ τῆς Ada Gonzato¹², θὰ συμπεριληφθῇ ὁμως ἐνταῦθα, διότι ἡ ἔκδοσις ἐκείνη ἐστηρίχθη ἐπὶ ἐνὸς μόνου κώδικος¹³, παρὰ δὲ τὴν ἐπιμελῆ ἐπεξεργασίαν τοῦ κειμένου, παρέμειναν σημεῖά τινα χρήζοντα περαιτέρω ἔρευναν.

5. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, πρόκειται περὶ τοῦ Νικολάου Στουδίτου (793-868), μαθητοῦ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου, χρηματίσαντος ἡγουμένου τῶν Στουδίου μετὰ τὸν διδάσκαλόν του. Κατὰ τὸν ἀνώνυμον βιογράφον του, ἦτο κατ' ἐξοχὴν φιλόπονος καὶ παραγωγικὸς συγγραφεὺς «καὶ μαρτυροῦσιν αἱ τε βίβλοι καὶ τὰ ἐκείνου πονήματα» (PG. 105, 876).

6. Ada Debiasi Gonzato, «Canones Octobris», *Analecta Hymnica Graeca*, Roma 1979, σ. 294-304.

7. Αὐτόθι, σ. 305-312.

8. Ἰωάννου Σακκελίωνος καὶ Ἀλκιβιάδου Ἱ. Σακκελίωνος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 118-119.

9. Εὐστρατιάδου, μν. ἔργ., σ. 131, ἀρ. 9-13.

10. Αὐτόθι, σ. 131, ἀρ. 10.

11. Τὸ σφάλμα τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐτυχίου Ἱ. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ δ' Ὑμνογράφος: Βίος καὶ ἔργον, Ἐν Ἀθήναις Τυπογραφεῖον Ἀδελφῶν Μυρτίδη 1971, σ. 120, ἀρ. 64.

12. Ada Gonzato, «Tre Canonî inediti di Giuseppe Innografo tramandati da Codici Criptensi dell'XI e XII secolo», *Atti dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, CXVIII, (Venezia 1960), 288-296.

13. Κρυπτοφέρρης Δ. α. II. Βλ. Gonzato, *Tre Canonî*, σ. 288.

2. Χειρόγραφος παράδοσις

Οὔτε πάντα τὰ διασφωζόμενα Ἑλληνικὰ χειρόγραφα ἀνὰ τὰς βιβλιοθήκας Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἔχουν καταλογογραφηθῇ εἰσέτι, οὔτε ὅλοι οἱ ὑπάρχοντες κατάλογοι τῶν γνωστῶν χειρογράφων δίδουν πλήρη καὶ σαφῆ εἰκόνα καὶ ἀξιολόγησιν αὐτῶν. Ἐνεκα τούτου ἡ δημοσίευσις τῶν κανόνων τούτων, τὴν ὁποίαν ἐπιχειροῦμεν, οὐδεμίαν ἀξίωσιν διεκδικεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς τελεία. Ὑπάρχουν, ἐνδεχομένως, καὶ ἄλλοι κώδικες—ἄγνωστοι ἐπὶ τοῦ παρόντος—μετὰ καὶ τοῦ ἐλλείποντος, ἀπὸ τοὺς ἤδη γνωστούς, κανόνος τοῦ α' ἤχου. Ἐχομεν μάλιστα κατὰ νοῦν τὴν γνώμην τοῦ J. B. Pitra, ὅτι ὑπάρχουν πλήθη κεκρυμμένων ὕμνων, οἱ ὁποῖοι ἀναμένουν μήπως τοὺς ἀνεκλύσῃ τὸ φῶς ἀπὸ τὴν αἰωνίαν λήθην¹⁴. Ἐν τούτοις, καὶ ἐλλιπὴς ὡς εἶναι, ἡ παροῦσα ἐργασία ἐλπίζομεν, ὅτι θὰ συμβάλῃ ἐν τινι μέτρῳ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ὁρθοδόξου Ὑμνολογίας καὶ τῆς λατρείας τοῦ Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου.

Ὁ κώδιξ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης 637¹⁵, κατὰ τὸν κατάλογον¹⁶, περγαμηνός, διαστάσεων 35×24 ἑκατοστομέτρων εἶναι ἀκέφαλος καὶ κολοβός. Ἐγράφη τὸν 14ον αἰῶνα καὶ εἶναι παλίμψηστος. Ἀρχικῶς περιεῖχε τμήματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἰς Ἀρμενικὴν μεγαλογράμματον γραφὴν. Πρόκειται περὶ Παρακλητικῆς, τῆς ὁποίας σώζονται 122 φύλλα. Ὡς ἔχει σήμερον, ἄρχεται ἀπὸ τὸ προτελευταῖον τροπάριον τῆς ζ' ᾠδῆς τοῦ κανόνος τοῦ β' ἤχου καὶ λήγει εἰς τὸ μέσον τοῦ Θεοτοκίου τοῦ συναπτομένου, κατὰ τὴν τάξιν, πρὸς τὸ ἕκτον ἀναστάσιμον ἐξαποστειλάριον.

Εἰς τὴν περιγραφὴν αὐτὴν τοῦ καταλόγου προσθέτομεν, ὅτι ὁ κώδιξ εἶναι ἐσταχωμένος διὰ πινακίδων, κεκαλυμμένων ὑπὸ καστανόχρου δέρματος, κοσμουμένου δι' ἀνθεμίων καὶ σταυροσχήμων ἐγχράκτων παραστάσεων. Ἐλλείπουν, ἐκτὸς τῶν ἐκ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους, τὰ ἐνδιάμεσα φύλλα 7 καὶ 8. Δὲν εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου παλίμψηστος, ὡς διαλαμβάνει ὁ κατάλογος¹⁷, ἀλλὰ μόνον τμήματα αὐτοῦ. Τὸ κείμενον εἶναι δίστηλον, μικρογράμματον. Μόνον τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν τροπαρίων εἶναι κεφαλαῖα καὶ εὐρίσκονται ἔξω τοῦ κειμένου, ὅπως καὶ αἱ βραχυγραφίαι τῶν ὄρων Θεοτοκίον καὶ Μαρτυρικόν. Ἡ γραφὴ εἶναι μελανόχρους. Προφανῶς ὁ καλλιγράφος ἔγραφε καθ' ὑπαγόρευσιν. Διὰ τοῦτο, ἐκτὸς τῶν καθαρῶς ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων, ὑπάρχουν καὶ μερικὰ ἄλλα ὀφειλόμενα εἰς παρακούσματα¹⁸. Οἱ κανόνες εὐρίσκονται εἰς τὸν

14. J. B. Pitra, Hymnographie de l'Eglise Grecque, Rome: Imprimerie de la Civiltà Cattolica 1867, σ. 33.

15. Τοῦ λοιποῦ δηλοῦται διὰ τοῦ γράμματος Α.

16. Σακκελίωνος, μν. ἔργ., σ. 118-119.

17. Αὐτόθι, σ. 119.

18. Ἐπὶ παραδείγματι, «ὕπῃρξεν ἡ σφαγὴ σου», ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «ἡ σφραγίς σου», (στ. 704), «Τόμων προκινδυνεύων», ἀντὶ «Νόμων προκινδυνεύων» (στ. 1081), «τῆς καρ-

ὄρθρον τῆς Τετάρτης, εὐθὺς μετὰ τὸν Σταυρώσιμον κανόνα τοῦ ἤχου τῆς σειρᾶς¹⁹.

Ὁ κώδιξ Λάυρας Γ-21²⁰, κατὰ τὴν συντομωτάτην περιγραφὴν τοῦ ὑπὸ τοῦ Σ. Εὐστρατιάδου, εἶναι «χάρτ., 19×15, αἰῶνος 16ου, φ. 103, ἀκέφ. κολ. Παρακλητικὴ περιέχουσα τὴν ἀνήκουσαν αὐτῇ ἀκολουθίαν. Διαφέρει μικρὸν τῆς ἐντύπου»²¹.

Εἰς ταῦτα προσθέτομεν ἐξ αὐτοψίας, ὅτι εἶναι περγαμηνός, περιέχει δὲ μόνον τὰς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου. Ἡ διάταξις τῶν φύλλων εἶναι τεταραγμένη, ἡ δὲ ἀρίθμησης αὐτῶν ἔγινε μεταγενεστέρως χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ὀρθὴ διαδοχὴ. Τὸ κείμενον εἶναι μικρογράμματον μελανόχρουν. Μόνον τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων εἶναι κεφαλαῖα. Ἐκάστη σελὶς περιλαμβάνει 19 ἕως 20 σειράς, τὸ δὲ κείμενον καταλαμβάνει 14×11 ἑκατοστόμετρα τῆς ἐπιφανείας τῆς. Ὑπερθεν τῆς ἀρχῆς ἐκάστου ὄρθρου ὑπάρχει μικρὸν, ἀπλουστάτον κόσμημα. Στερεῖται σημείων στιξέως, πλὴν τῆς τελείας στιγμῆς, διὰ τῆς ὁποίας δηλοῦται ἡ τομὴ εἰς στίχους. Φέρει πολλὰς ἀνορθογραφίας, μέχρι αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος Δημήτριος, τὸ ὁποῖον γράφεται κατὰ ποικίλους τρόπους. Μερικὰ τῶν σφαλμάτων εἶναι φαινόμενα παρακούσματος²², μαρτυροῦντος, ὅτι ὁ κώδιξ ἐγράφη καθ' ὑπαγόρευσιν. Οἱ κανόνες εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον εὐρίσκονται καὶ εἰς τὸν κώδικα αὐτὸν εἰς τὸν ὄρθρον ἐκάστης Τετάρτης, μετὰ τὸν Σταυρώσιμον κανόνα τοῦ ἐνδιατάκτου ἤχου²³. Αἱ ἀκροστιχίδες μαρτυροῦν τὴν ἀπουσίαν ἀπὸ μὲν τοῦ κανόνος τοῦ β' ἤχου ἑννέα τροπαρίων²⁴, ἀπὸ δὲ τοῦ γ' ἤχου ἑνδεκα²⁵.

Ὁ κώδιξ Βατοπεδίου 1009²⁶ εἶναι, κατὰ τὴν ὀλιγόλογον περιγραφὴν τοῦ Σ. Εὐστρατιάδου, «Θεοτοκάριον χάρτ. 17×12, αἰῶν. ιγ', φ. 259»²⁷. Εἰς ταῦτα προσθέτει τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικος ὑπὸ δέκα τίτλους. Ὑπὸ τὸν ἑβδομον

δίας τοὺς πῖλους ἀπόπλυνον», ἀντὶ τοῦ ὁρθοῦ «τοὺς σπῖλους ἀπόπλυνον» (στ. 1392).

19. Κώδιξ Α, ff. 1r-1v, 17r-19r, 35v-37v, 54v-56v, 74r-76v, 93r-95r, 111v-113v.

20. Τοῦ λοιποῦ δηλοῦται διὰ τοῦ γράμματος Β.

21. *Sophronios Eustratiades*, «Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos», Harvard Theological Studies, Cambridge: Harvard University Press, 1925, σ. 33, ἀρ. 261.

22. «Δυσωπεῖσαι Παρθένος», ἀντὶ «Δυσωπεῖ σε Παρθένος» (175), «παρακαλῶσαι», ἀντὶ «παρακαλῶ σε» (297), «τὰς λαμπράς ἀνυμνεῖν ἱστορίας σου», ἀντὶ «ἀριστείας σου» (430), «ταῖς θεαῖς σου πάντοτε δεήσεσιν», ἀντὶ «λαμπρότησιν» (480-81).

23. Οἱ εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον κανόνες τοῦ κώδικος τούτου εὐρίσκονται εἰς τὰ ff. 25v-26v, 43r-47r, 73v-79v, 42r-42v.

24. Τὸ 3ον τροπάριον ἐκάστης ὥδῃς καθὼς καὶ τὸ 4ον τῆς ἐνάτης.

25. Τὸ 3ον τροπάριον τῆς α', β', στ' καὶ ζ' ὥδῃς, τὸ 1ον καὶ 4ον τῆς γ', τὸ 3ον καὶ 4ον τῆς η' καὶ τῆς θ'.

26. Εἰς τὸ ἐξῆς θὰ ἀναφέρεται ὡς Γ.

27. *Sophronios Eustratiades*, «Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mount Athos», Harvard Theological Studies XI, Cambridge: Harvard University Press 1924, σ. 182.

εὑρίσκεται ὁ εἰς τὸν "Ἅγιον Δημήτριον κανὼν τοῦ πλ. δ' ἤχου²⁸.

Ἐκ τῆς ἐρεῦνης τοῦ κώδικος εὑρομεν, ὅτι εἶναι διαστάσεων 26×18 ἑκατοστομέτρων, κολοβός, καταλήγων εἰς τὸν εἰρμὸν τῆς ζ' ὥδης τοῦ μικροῦ Παρακλητικοῦ κανόνος εἰς τὴν Θεοτόκον. Τὸ πρῶτον φύλλον εἶναι ἐφθαρμένον, ὅπως καὶ τὰ τρία τελευταῖα. Τὸ κείμενον, μελανοῦ χρώματος, εἶναι μικρογράμματον καὶ μᾶλλον καλλιγραφικόν, καταλαμβάνον 20×14 ἑκατοστόμετρα τῆς ἐπιφανείας ἐκάστης σελίδος καὶ ἐκτεινόμενον εἰς 22 γραμμάς. Τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν τροπαρίων εὑρίσκονται ἔξω τοῦ κειμένου καὶ εἶναι κεφαλαῖα. Παρὰ τὸ μέγα πλῆθος τῶν συντμήσεων, βραχυγραφιῶν καὶ συμπλεγμάτων εἶναι εὐανάγνωστον. Σημεῖα στίξεως ἀπουσιάζουν. Διὰ τελείας στιγμῆς δηλοῦται ἡ τομὴ εἰς στίχους, διὰ δὲ τελείας καὶ παύλης τὸ τέλος ἐκάστου τροπαρίου. Τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα εἶναι ὀλίγα. Ὁ δοθεὶς εἰς τὸν κώδικα τίτλος «Θεοτοκάριον» δὲν εἶναι ὁ κατάλληλος, διότι ἐκ τῶν δέκα κανόνων, τοὺς ὁποίους περιλαμβάνει, τρεῖς μόνον ἐξυμνοῦν τὴν Θεοτόκον, οἱ δὲ λοιποὶ ἀναφέρονται εἰς ἄλλα πρόσωπα καὶ θέματα²⁹.

Τὸν κώδικα Ἱεροσολύμων 362³⁰ περιγράφει ἐπαρκῶς ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς³¹. Συμπληρωματικῶς σημειοῦμεν, ὅτι πρόκειται περὶ ὀγκώδους τόμου ἐκ 208 φύλλων. Ἐγράφη περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιγ' αἰῶνος, ἀλλὰ φέρει προσθήκας 18 φύλλων εἰς τὴν ἀρχήν, 9 εἰς τὸ τέλος καὶ 3 ἐνδιαμέσως, γεγραμμένων δι' ἄλλης χειρὸς τὸ ἔτος 1269. Ἡ γραφὴ εἶναι μελανόχρους μικρογράμματος, ἐξαιρουμένων τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τῶν τροπαρίων, τὰ ὁποῖα εἶναι κεφαλαῖα. Ἡ τομὴ γίνεται διὰ τελείας στιγμῆς, προκειμένου περὶ τῶν στίχων, διὰ διπλῆς δὲ τελείας καὶ παύλης, προκειμένου περὶ τῶν τροπαρίων. Τὸ κείμενον εἶναι συνεχές καὶ εὐανάγνωστον, παρὰ τὰς πολλὰς βραχυγραφίας, τὰς συντμήσεις καὶ τοὺς παραδόξους συνδυασμοὺς τῶν γραμμάτων. Σημεῖα στίξεως ἀπουσιάζουν. Τὸ περιεχόμενον εἶναι χαρακτηρὸς λειτουργικοῦ καὶ ἀριθμεῖ 41 τίτλους. Ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν 28 φέρεται κανὼν πλ. δ' ἤχου εἰς τὸν "Ἅγιον Δημήτριον³². Ὁ κανὼν οὗτος δίδει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι εἶναι πιστότερος πρὸς τὸ ἄγνωστον ἀρχέτυπον ἢ οἱ λοιποὶ εἰς τὸν "Ἅγιον Δημήτριον κανόνες τῶν ἄλλων κωδίκων.

Ὁ κῶδιξ Κρυπτοφέρρης Δ.α.11³³ εἶναι περγαμηνός, γραφεὶς τὸ ἔτος 1112.

28. Ὁ κανὼν οὗτος εὑρίσκεται εἰς ff. 242r-246v.

29. Πρόκειται περὶ τῶν ἐξῆς κανόνων: ἀριθμ. 3, εἰς τὴν Θεόσωμον ταφὴν τοῦ Κυρίου, 4. εἰς τοὺς Ἀρχαγγέλους, 5. Εἰς τὸν "Ἅγιον Νικόλαον, 6. Εἰς τὸν Θεολόγον Ἰωάννην, 7. Εἰς τὸν Μεγαλομάρτυρα Δημήτριον, 8. Κανὼν ἐπὶ ἐξόδῳ ψυχῆς, 9. Κανὼν νεκρώσιμος.

30. Εἰς τὸ ἐξῆς σημειοῦται ὡς Δ.

31. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Πετροῦπολις: ἐκ τοῦ τυπογραφείου Β. Κιρσπάουμ, 1894, σ. 473-479.

32. Αὐτόθι, σ. 477. Ὁ κανὼν εὑρίσκεται εἰς f. 131r-131v.

33. Εἰς τὸ ἐξῆς δηλοῦται διὰ τοῦ γράμματος Ε.

Ὁ κατάλογος τῆς οἰκείας μονῆς περιγράφει τὸν κώδικα αὐτὸν καὶ ἀναγράφει τὸ περιεχόμενόν του³⁴. Πρόκειται περὶ Μηναίου τοῦ Ὁκτωβρίου. Διὰ τὴν 26ην τοῦ μηνὸς αὐτοῦ προσδιορίζονται δύο κανόνες εἰς τὸν Ἀγιον Δημήτριον³⁵, ὁ δεῦτερος τούτων, δημοσιευθεὶς πρότερον³⁶, ὡς ἤδη ἐμνημονεύσαμεν ἄνωτέρω, θὰ ἀναδημοσιευθῇ ἐνταῦθα ἐπὶ τῇ βάσει καὶ ἄλλων δύο χειρογράφων.

3. Κανόνες καὶ Παρακλητικὴ

Οἱ κανόνες ἀποτελοῦν ἀπαραίτητον συστατικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐνεκα τούτου, περιλαμβάνονται εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ λειτουργικὰ βιβλία της. Ὁ κώδιξ Α, ὅπως καὶ ὁ Β, εἶναι τὸ λειτουργικὸν βιβλίον, τὸ γνωστὸν ὡς Ὁκτώηχος ἡ Μεγάλῃ ἢ Παρακλητικῇ. Περιλαμβάνει τὴν ὑμνολογίαν τοῦ ἐσπερινοῦ, μεσονυκτικοῦ καὶ ὄρθρου ἐκάστης ἡμέρας ὁκτὼ διαδοχικῶν ἐβδομάδων. Οἱ ὕμνοι ἐκάστης ἐβδομάδος εἶναι τονισμένοι εἰς ἓνα τῶν ὁκτὼ ἡχῶν τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἡ Παρακλητικὴ χρησιμοποιεῖται καθ' ὅλον τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἔτος, πλὴν τῆς περιόδου τῶν κινήτων ἑορτῶν τῶν καθοριζομένων βάσει τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα. Κατὰ τὰς πρὸ τοῦ Πάσχα ἑπτὰ ἐβδομάδας, ἀντὶ τῆς Παρακλητικῆς, εἶναι ἐν χρῆσει τὸ Τριψόδιον, κατὰ δὲ τὰς ἑπτὰ μετὰ τὸ Πάσχα τὸ λεγόμενον Πεντηκοστάριον³⁷.

Περὶ τῆς ἀρχικῆς προελεύσεως τῆς Παρακλητικῆς ὑπάρχει μεγάλη ἀσυμφωνία γνωμῶν. Κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν ἐξ αὐτῶν, τὴν ἀρχικὴν ἰδέαν τῆς Παρακλητικῆς συνέλαβεν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, συνθέσας τὴν ὑμνολογίαν τῶν Κυριακῶν τῶν ὁκτὼ ἡχῶν καὶ θέσας οὕτω τὰς βάσεις τῆς περαιτέρω διαμορφώσεως αὐτῆς³⁸. Εἰς τὸν ἐμπλουτισμὸν τῆς ὑμνολογίας τῶν ἄλλων ἡμερῶν

34. *Antonii Rocchi*, *Codices Cryptenses*, Typis Abbatiae Cryptae Ferratae 1883, σ. 291-292.

35. Αὐτόθι, σ. 292, D. XXVI.

36. *Gonzato*, *Tre Canonì*, σ. 288-296.

37. Ἡ ἔρευνα δὲν κατέληξεν εἰσέτι εἰς ὀριστικὸν καὶ κοινῶς ἀποδεκτὸν πόρισμα ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς συνθέσεως τοῦ Τριψοδίου καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου. Βλ. *Hans-Georg Beck*, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 250-251, ἔνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

38. Διὰ τὰς διαφόρους ἀπόψεις περὶ τῆς ἱστορικῆς προελεύσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς Παρακλητικῆς, βλ. *J. Jeannin-J. Puyade*, «L'Octoechos Syrien», *Oriens Christianus*, N. Serie, 3. Band, Leipzig 1913, σ. 82-104, (τὸ αὐτὸ ἐν περιλήψει: *H. Leclercq*, «Octoechos Syrien», *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, t. 12, Paris 1936, σ. 1888-1900). *J. B. Pitra*, μν. ἔργ. σ. 54. *Fr. Nau*, «Notice sur un nouveau ms. de l'Octoechos de Sévère d'Andioche», *Journal Asiatique*, 12 (1896) σ. 346-357. *Konrad Weber*, «Octoechosforschungen», I. Teil, Veröffentlichungen des slavischen Instituts 18. Leipzig 1937, σ. 16-19. *Παναγιώτου Τρεμπέλα*, Ἐκλογὴ Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ὑμνολογίας, Ἀθῆναι 1949, σ. πβ' καὶ 163. *Egon Wellesz*, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, 2nd. ed., Oxford 1962, σ. 139-140. *A. Baumstark*,

συνέβαλον, κατὰ τὸ δοθὲν ὑπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ πρότυπον, μεταγενέστεροι ὕμνο-
γράφοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ Στουδίται ἀδελφοί, Θεόδωρος καὶ Ἰωσήφ, περισ-
σότερον δὲ παντὸς ἄλλου ὁ Ἰωσήφ Ὑμνογράφος³⁹. Ὅριστικὴν μορφήν ἔλαβε
μόλις μετὰ τὴν ἐφεύρεσιν τῆς τυπογραφίας⁴⁰.

Κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 8ου μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος περίοδον, κατὰ τὴν ὁποίαν
ἡ Παρακλητικὴ εὐρίσκετο ὑπὸ ρευστὴν, οὕτως εἰπεῖν, μορφήν, ὑπέστη πολλὰς
προσθαφαιρέσεις καὶ μεταμορφώσεις, ὥς πιστοῦται ἐκ τῆς χειρογράφου παρα-
δόσεως⁴¹. Ἐκτὸς τῶν ἀναστασίμων, κατανυκτικῶν, θεομητορικῶν καὶ τινων
ἄλλων κανόνων, οἱ ὁποῖοι ἐθεωρήθησαν ἐξ ἀρχῆς βασικοὶ καὶ ἀναντικατάστατοι,
ἐπεκράτει μεγάλη ποικιλία ὥς πρὸς τὴν ἐκλογὴν καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν λοιπῶν
κανόνων τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὁρθρου. Ἡ τυπικὴ διάταξις τοῦ ὁρθρου δὲν εἶχε
παγιοποιηθῆ καὶ διὰ τοῦτο δὲν ὑπῆρχεν αὐστηρὰ ὁμοιομορφία καθ' ὅλην τὴν
Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Τὰ μεγάλα κέντρα εἶχον τὸν ἰδικόν των τρόπον καθο-
ρισμοῦ τῶν τῆς θείας λατρείας, τοπικοῦ χαρακτῆρος⁴². Ὁ ὁρθρος, ἀπὸ δύο
ἀρχικῶς κανόνας, συνέβη νὰ συμπεριλάβῃ ἀκόμη καὶ ὀκτώ⁴³. Μεταξὺ αὐτῶν
εὐρίσκετο εἰς τουλάχιστον ἀφιερωμένος εἰς τινὰ λαοφιλῇ Ἅγιον, ἢ εἰς τὸν
πολιοῦχον μιᾷς δεδομένης πόλεως, ἢ εἰς Ἅγιον ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὁποίου ἐτιμᾶτο
ὁ ναός, κυρίως δὲ μία μόνῃ⁴⁴. Εἰδικὴ πρόνοια ἐλαμβάνετο περὶ τούτου, ὅταν

«Hymns», *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, v. VII, New York 1951, σ. 8-10. Ἀνδρέας Ἱ. Φυτράκης, Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος καὶ Ἰωσήφ ὁ Στουδίτης καὶ τὸ ἔργον αὐτῶν, Ἀθῆναι 1970, σ. 13-15. Παναγιώτης Κ. Χρήστου, «Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός», Ὁρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία, τ. ΣΤ', Ἀθῆναι 1965, στ. 1226. Γεώργιος Γ. Μπεκατώρος, «Παρακλητικὴ», Ὁρησκ. καὶ Ἠθ. Ἑγκυκλ., τ. 10, Ἀθῆναι 1966, στ. 28-38. Ε. Ι. Τωμαδάκη, μν. ἔργ., σ. 87-90.

39. Βλ. Τρεμπέλας, μν. ἔργ., σ. 163. Α. Ι. Φυτράκης, «Τὸ ἔργον Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνο-
γράφου, Κρίσεις καὶ παρατηρήσεις», ἀνάτυπον ἐκ τοῦ *La Chiesa Greca in Italia dall'*
VIII al XVI secolo, Italia Sacra 20-22, Padova 1973, σ. 533-536. W. Christ-M. Para-
nikas, *Anthologia Carminum Christianorum*, Lipsiae 1871, σ. 47-48. Ν. Β. Τωμαδά-
κης, Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις, Ἀθῆναι 1965, σ. 215-216.

40. Weber, μν. ἔργ. σ. 16.

41. Αὐτόθι, σ. 18-19. Pitra, μν. ἔργ. σ. 21.

42. Hannick, μν. ἔργ. σ. 15. Anton Baumstark, *Comparative Liturgy*, The New-
man Press: Westminster, Maryland 1958, σ. 18. Σωφρ. Εὐστρατιάδης, «Θεοτοκάριον»,
Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 7-8, *Chennevières-sur-Marne* 1931, σ. ε'.

43. Pitra, μν. ἔργ. σ. 21. Ὁ Weber (μν. ἔργ. σ. 19) παρατηρεῖ, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖ-
στον οἱ κανόνες τοῦ ὁρθρου προσδιορίζονται αὐθαίρετως.

44. Εἰς τὸν κώδικα Ἑθνικ. Βιβλιοθήκης 640, σ. 277^v, ἀναγράφονται τὰ ἐξῆς: «Εἰς
τὸν ὁρθρον ψάλλομεν πρῶτον κανόνα τοῦ Μηναίου, εἶτα τοῦ κατὰ τὴν Μοῆν Ἀγίου». Εἰς
τὸν ὑπ' ἀριθμ. 641 τῆς αὐτῆς βιβλιοθήκης, σ. 124^v: «Κανόνες τῆς ἑορτῆς ἡγουν τῆς Μοῆς
καὶ τοῦ Μηναίου». Τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνονται καὶ εἰς τοὺς κώδικας 644, 646 καὶ 647. Ὅλοι
αὐτοὶ οἱ κώδικες εἶναι ἡκρωτηριασμένοι Παρακλητικαί (Βλ. Σακκελίωνος, μν. ἔργ. σ.
119-120).

ἐδίδετο εἰς καλλιγράφους παραγγελία Παρακλητικῆς ἀπὸ ἑνα ναὸν ἢ μίαν μονήν. Ὁ εἰδικὸς αὐτὸς κανὼν ὠρίζετο πάντοτε ὡς δεύτερος κατὰ σειράν εἰς τὸν ὄρθρον τακτῆς ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος⁴⁵. Εἷς τινὰς περιπτώσεις εἶχον συντεθῆ ὀκτὼ κανόνες πρὸς τιμὴν ἑνὸς Ἀγίου, ἀνὰ εἷς δι' ἐκάστην ἐβδομάδα τῆς Παρακλητικῆς. Οἱ κανόνες τῆς μορφῆς αὐτῆς ὠνομάζοντο ὀκτώηχοι κανόνες, καὶ ἕκαστος αὐτῶν εἶχε προβλεπτικῶς συντεθῆ διὰ νὰ ἑναρμονίζεται εἰς ἕνα τῶν ὀκτὼ ἡχῶν⁴⁶.

Κανόνες ὀκτώηχοι διατηροῦνται εἰσέτι ἐν τῇ σήμερον ἐν χρήσει Παρακλητικῇ⁴⁷. Ἄλλοι ὅμως, ἐν χρήσει κατὰ τὸ παρελθόν, ἐξέπεσον κατὰ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, καθὼς ἡτόνει τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα καὶ μετεβάλλοντο τοπικαὶ ἀντιλήψεις καὶ περιστάσεις⁴⁸. Εἰς τοὺς τελευταίους τούτους ἐμπίπτουν καὶ οἱ ὀκτώηχοι κανόνες εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον τῶν κωδίκων Α καὶ Β, ἐξ αὐτῶν δὲ προέρχονται καὶ οἱ Γ, Δ καὶ Ε μεμονωμένως παραδιδόμενοι.

45. Εἰς ὅλους τοὺς ἐν τῇ ὑποσ. 44 κώδικας, ὁ κανὼν τῆς Μονῆς ὀρίζεται εἰς τὸν ὄρθρον τοῦ Σαββάτου.

46. Οἱ εἰς τοὺς κώδικας τοὺς ἐν ὑποσ. 44 εἶναι ὀκτώηχοι κανόνες εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Σωτῆρος.

47. Ἀναστάσιμοι, Κατανυκτικοί, Σταυρώσιμοι, τῆς Θεοτόκου, τοῦ Προδρόμου, τῶν Ἀσωμάτων, τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Βλ. Παρακλητικὴν, ἔκδοσις Οἴκου Σαλιβέρου, Ἀθῆναι (ἔνευ ἔτους ἐκδ.).

48. Πλεῖστοι ὅσοι ὀκτώηχοι κανόνες διασώζονται ἐντυποὶ καὶ ἐν χειρογράφοις. Παραδειγματικῶς ἀναφέρομεν, ἀνωνύμου κανόνας εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν, εἰς τοὺς ἐν ὑποσ. 44 κώδικας τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, καὶ τοῦ Ἰωσήφ ὅσους ἀποδίδει εἰς αὐτὸν ὁ Νικόδημος Ἀγιομεύτης (Συναξαριστής, τ. 2ος, ἐν Ζακύνθῳ ΑΩΞΗ', σ. 247, ὑποσ. 1).

B. ΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ

1. Γενικαὶ παρατηρήσεις

Ὡς βάσιν τῆς ἐκδόσεως τῶν εἰς τὸν "Ἁγιον Δημήτριον ὁκτωήχων κανόνων θέτομεν τὸν κώδικα Α. Ἡ προτίμησις τούτου ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ἐφάνη ὀρθή, διότι περιέχει τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν κανόνων τούτων, πλὴν τοῦ κανόνος τοῦ α' ἤχου. Δὲν εἶναι ὁ ἀρχαιότερος, ἀντιπροσωπεύει ὅμως, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, παράδοσιν παλαιότεραν τῆς τῶν λοιπῶν. Ἐπειδὴ οἱ ἐν αὐτῷ κανόνες διατηροῦνται σχεδὸν ἀκέραιοι, δυνατὸν ὁ κώδιξ νὰ προέρχεται ἀπὸ πρότυπον τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ κανόνες ἐξηκολούθουν νὰ χρησιμοποιοῦνται, ὡς συνετέθησαν ὑπὸ τῶν ὕμνογράφων. Βραδύτερον, ἀπὸ τὸν 12ον αἰῶνα⁴⁹ ὕπεισ-ῆλθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τάσις πρὸς σύντμησιν τῆς διαρκείας τῆς θείας λατρείας διὰ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τῶν κανόνων καὶ τῆς ὕμνολογίας ἐν γένει⁵⁰. Τῆς τάσεως ταύτης θύματα εἶναι οἱ ἐν τῷ κώδικι Β κανόνες, τῶν ὁποίων ὁ ἀκρωτηριασμὸς εἶναι ἐμφανὴς ἐκ τῆς ἀνεπαρκείας τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τῶν σωζομένων τροπαρίων νὰ ἀπαρτίσουν τὰς ἀκροστιχίδας των. Ὁ κώδιξ αὐτὸς χρησιμεύει ἐνταῦθα πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἐλλείποντος ἀπὸ τὸν κώδικα Α τμήματος τοῦ β' ἤχου, καὶ διὰ τὸν ἐν γένει κριτικὸν ὑπομνηματισμὸν, ὅπως καὶ οἱ κώδικες Γ, Δ καὶ Ε.

49. Κατὰ τὸν *Pitra* (μν. ἔργ. σ. 62), τὸ φαινόμενον τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τῆς ὕμνολογίας «ὀφείλει νὰ τοποθετηθῇ χρονικῶς ἐπὶ Αὐτοκράτορος Μανουὴλ Κομνηνοῦ, ὁ ὅποιος καθώριζε ἀπολύτως ἐλευθέρως τὴν τάξιν τῶν ἱερῶν πραγμάτων ἔχων συνένοχον τὸν Πατριάρχην Νικόλαον τὸν Γ'». Τὴν γνώμην αὐτὴν υἱοθετεῖ καὶ ὁ *Π. Τρεμτέλας* (μν. ἔργ. σ. 30).

50. Ἐκτοτε οἱ ἀντιγραφεῖς ἤρχισαν νὰ παραλείπουν ἀκροστιχίδας, διότι δὲν ἀνταπεκρίνοντο πλέον πρὸς τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων τῶν κανόνων.

2. Κείμενον τῶν Κανόνων

Κανὼν τοῦ Β' ἤχου

B. 25^v Τῇ Τετάρτῃ εἰς τὸν ὄρθρον, κανὼν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου⁵¹.

ᾠδὴ α'

Εἰρμὸς «Δεῦτε λαοί, ἄσωμεν»

Τῷ βασιλεῖ

τῶν οὐρανίων δυνάμεων

στεφηνφόρος παρίστασαι

5 ἀγωνισάμενος

τὸν ἀγῶνα τὸν θεῖον,

Δημήτριε. Διό σε

πόθῳ γεραίρομεν.

Ἑλιακῶν

10 μαρμαρυγῶν ὑπερήστραψας

τοῖς θαυμασίοις, πάνσοφε.

Ἀλλὰ δυσώπησον

ἐν ἡμῖν τὸν Σωτῆρα

αἰτῶν νῦν θαυμαστώσαι,

15 μάρτυς, τὸ ἔλεος.

Θεοτοκίον

Δαιμονικῶν

παρενοχλήσεων λύτρωσαι

ἁμαρτιῶν καὶ θλίψεων

2-3 α' Τιμ. 1,17 6 β' Τιμ. 4,7-8 9-10 Ματ. 13,43 14-15 Ψ. 16(17)7

10 μαρμαρυγῶν-B 12 δυσώπεισον-B 18 Θλήψεων-B

51. Ὁ κανὼν ἔφερεν ἀρχικῶς ἀκροστιχίδα «Τὴν δευτέραν δέξιν, ὦ μάκαρ, δέχου. Ἰωσήφ». Τὰ εἰς τὸν κώδ. B τροπάρια δίδουν τὴν ἑλλειπῇ πλέον ἀκροστιχίδα «ΤΗ-ΔΕΥ-ΕΡΑ-ΔΕΗ-ΙΝΩ-ΑΚΑ-ΔΕΧ-ΥΙΩΣ-Φ». Εἰς τὸν κώδ. A ὁ κανὼν διετηρεῖτο πληρέστερος, ὥς πιστοῦται ἐκ τῶν τροπαρίων τοῦ διασωζομένου τελευταίου του τμήματος, τὰ ὅποια ἀκροστιχίζουν ἄνευ κενῶν «Ρ ΔΕΧΟΥ ΙΩΣΗΦ». Ὁ παρὼν κανὼν καὶ οἱ ἐξ ἐπόμενοι συνετέθησαν ἀπ' ἀρχῆς ἄνευ δευτέρας φθῆς, ὥς μαρτυροῦν αἱ ἀκροστιχίδες των. Οἱ στίχοι 1-96 δημοσιεύονται ἐνταῦθα κατὰ τὸν κώδικα B, οἱ δὲ λοιποὶ κατὰ τὸν A καὶ B.

- καὶ περιστάσεων
 20 καὶ πυρὸς αἰωνίου,
 Παρθένε Θεοτόκε,
 τῇ μεσιτείᾳ σου.

ᾠδὴ γ'

Εἰρμός «Στερέωσον ἡμᾶς»

- 26^r Εὐκλείαις κοσμικαῖς ἐμπρέψας ἔνδοξε
 ἀθλήσας περιδοξὸς ὦφθης, Μάρτυς.
 25 Ἄλλ' ἰκέτευε τυχεῖν ἡμᾶς
 αἰωνίου καὶ δόξης καὶ λαμπρότητος.

- Ὑπέμεινας πυρὰν βασάνων, πάνσοφε.
 Διό σε, Δημήτριε, δυσωποῦμεν
 τῶν ἐκεῖ δεινῶν κολάσεων
 30 καὶ βασάνων εὐχαῖς σου ἡμᾶς λύτρωσαι.

Θεοτοκίον

Ἐμὲ τὸν βλαβεροῖς, ἀγνή, πάθουσιν
 καὶ σῶμα σπιλώσαντα καὶ καρδίαν
 μεσιτείαις σου καθάρισον
 καὶ μελλούσης κολάσεως ἐξάρπασον.

B. 26^v

ᾠδὴ δ'

Εἰρμός «Ὑμῶ σε ἀκοῇ»

- 35 Ῥημάτων
 δυσμενοῦς ἡλόγησας
 καὶ ταῖς λόγχαις ἐσφαγιάσθης
 δεσποτικὸν πάθος, Δημήτριε, ἐξεικονίζων.
 Διὸ κατ' ἐχθρῶν δίστομος μάχαιρα
 40 περιφανῶς ὦφθης, ἀξιάγαστε.

B. 43^r

Ἀλείπτῃς
 πρὸς ἀγῶνας γέγονας
 τοῖς καλῶς ἀγωνισαμένοις,

20 Ματ. 25,41 26 β' Τιμ. 2,10 27 Ἰακ. 1,12 30 Λουκ. 16,28
 32 Ἰακ. 3,6 37-38 Ἰωάν. 19,34 39 Ἐβρ. 4,12 43 β' Τιμ. 4,7

32 Σπηλώσαντα-B 36 ἡλόγησας-B 38 ἐξεικονίζων-B 42 γέγωνας-B

- Δημήτριε. Ὅθεν σου δεόμεθα ἡμᾶς πρὸς δρόμους
 45 σεπτῶν ἐντολῶν Θεοῦ ἐπάλειψον
 τοῦ δυσμενοῦς ἐξαίρων τὰ προσκόμματα.

Θεοτοκίον

- Δαιμόνων
 κακουργίας ῥῦσαί με
 καὶ τῶν ἔργων τῆς ἀτιμίας,
 50 Πανάμωμε Δέσποινα, φωτίζουσά μου τὴν καρδίαν
 φωτὶ τοῦ ἐκ σοῦ ἀνατείλαντος
 καὶ τῶν πιστῶν τὰ πλήθη καταυγάζοντος.

B. 43^v

Ὁδὴ ε΄

Εἰρμός «Ὁ τοῦ φωτὸς χορηγός»

- Ἐλυσας δέσιν πικρὰν
 πολυθείας δεσμευθείς, πάνσοφε
 55 διὰ Χριστόν, ὃν νῦν ἐκδυσώπει
 κακῶν μου τὰ δεσμὰ πάντα διαῤῥῆξαι
 καὶ δῶρον⁵² οἰκτεῖραί με.

- Ἦνθησας ὡς πρωῒνόν
 ῥόδον λειμῶνι μυστικῷ, ἐνδοξε,
 60 θείαις ὁσμαῖς πάντας κατοσφραίνων.
 Διό σε δυσωπῶ
 πᾶσαν δυσωδίαν παθῶν με ἀπάλλαξον.

Θεοτοκίον

- Ἰκετηρίαν Θεῷ
 τῷ πανοικτίρμονι, ἀγνή, ποίησον
 65 ὑπὲρ ἡμῶν τῶν ἀπεγνωσμένων
 τῷ πλήθει τῶν δεινῶν,
 ὅπως τῆς ἐκεῖθεν ῥυσθῶμεν κολάσεως.

51 Ἦσ. 42,7

54-55 Φιλήμ. 1,1

58 Ἦνθησας-B

59 Λειμῶνι-B

66 πλήθει-B

52. Τὸ οὐσιαστικὸν «δῶρον» λαμβάνεται ἐνταῦθα ἐπιρρηματικῶς, ἀντὶ «δω

B. 44^r

᾽Ωδὴ στ'

Εἰρμὸς «᾽Αβυσσος ἀμαρτημάτων»

Νεύσεσι ταῖς θειοτάταις

σκορπίον τὸν ἀλαζόνα

70 ἔρποντα πρὸς γῆν φανταστικῶς,

μάκαρ, ἐνέκρωσας

καὶ εἴληφας τοὺς τῆς νίκης στεφάνους.

᾽Ωλεσας ἐθνῶν ἐφόδους

σοῦ χειμαζούσας τὴν πόλιν.

75 ᾽Οθεν σοι, Δημήτριε, βοῶ

ἐχθρῶν πολεμούντων με

διόλεσον τὰς πολλὰς μυριάδας.

Θεοτοκίον

᾽Αχραντε εὐλογημένη,

εὐλόγησον ἡμᾶς πάντας

80 ἢ τὴν εὐλογίαν καὶ ζωὴν

ἀβρόβητως κυήσασα

καὶ λύσασα τὸν φραγμὸν τῆς κατάρας.

B. 45^r

᾽Ωδὴ ζ'

Εἰρμὸς «᾽Ρήτορες ἀνεδείχθητε»

Κοίμισον τὰς ἀτάκτους κινήσεις

τῆς διανοίας μου, σοφέ.

85 Παῦσον τὸν ἄμετρον σάλον.

Τῶν πειρασμῶν τὰ κύματα πρᾶυνον

καὶ εἰρήνευσον

τὴν ἀθλίαν μου ψυχὴν

δεινῶς ταραττομένην.

90 ᾽Ανθρακι θαυμασίῳν ἀγώνων

ὕλην συμφλέξας πονηράν,

φλέξον ἀμαρτιῶν μου τὴν ὕλην

ἐκδυσωπῶ σε, Μάρτυς Δημήτριε,

69-71 πρβλ. Λουκ. 10,19

72 Ἰακ. 1,12

82 Ἐφ. 2,14

72 ἡληφας-B
κηήσασα-B

75 σου-B

76 πολεμίων με-B

77 διώλεσον-B

81

καὶ τὸν λύχνον μου
 95 ἐσβεσμένον τῆς ψυχῆς
 ἐπάναψον εὐχαῖς σου.

A. 1^r ῥάθυμε, ἕως πότε, ψυχὴ μου⁵³,
 προσεπιμένεις τοῖς κακοῖς;
 Θέλησον οὖν ἐπιστρέψαι
 100 καὶ μετανοίας τρόπους ἐνδείξασθαι,
 τὸν πανάγαθον
 ἀθλοφόρον τοῦ Χριστοῦ
 μεσίτην κεκτημένη.

Θεοτοκίον

Δέσποινα, δεσποτείας ἀτόπου
 105 τῶν ἀκαθάρτων λογισμῶν
 B. 45^v καὶ ἐπηρείας ἀνθρώπων
 καὶ πανωδύνου ῥῦσαι κολάσεως
 καὶ ἀξίωσον
 ἐν ἡμέρᾳ με φρικτῇ
 110 ἄμεμπτον εὐρεθῆναι.

ᾠδὴ η'

Εἰρμός «Τὸν ἐν καμίνῳ τοῦ πυρός»

B. 46^r Ἐπιστασίαις φοβεραῖς
 συμφορῶν παντοδαπῶν ἐρρύσω πόλιν,
 ἐπὶ σὲ τὰς ἐλπίδας
 ἀναθεμένην, σοφέ.
 115 Ὡσαύτως καὶ ἡμᾶς διάσωσον
 τῶν ἐπερχομένων
 τοῦ βίου συμπτωμάτων.

94-95 πρβλ. Ματθ. 25,8

110 Φιλ. 2,15

98 προσεπιμένεις-A 100 τρόποις-A 102 ἀθλοφόροι-A 105 λογισμῶν-B,
 ἐπειρείαις-A 109 φρικτῇ-B 112 Καί-A, ἐρύσω-B

53. Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου ἀρχεται ὁ κῶδιξ Α, ὅστις καὶ τίθεται πλέον ὡς βάσις τῆς ἐκδόσεως. Τὸ τροπάριον τοῦτο ἐλλείπει ἀπὸ τὸν κώδικα Β καθὼς καὶ ὅσα ἄλλα φέρουν ἄστε-
 ρίσκον εἰς τὸ τέλος τοῦ πρώτου στίχου των.

- Χοροβατῶν⁵⁴ χαρμονικῶς
τὰ οὐράνια ἡμῶν φάνηθι μέσον
120 ἐτοιμότατος ῥύστης
χειραγωγῶν πρὸς ζωήν,
παμμάκαρ, ἅπαντας, Δημήτριε,
τούς πεπλουτηκότας
σὲ μέγιστον προστάτην.
- 125 Ὁ ταπεινώσας σεαυτὸν*
εἰς ἀνύψωσιν βροτῶν, ἀναρχε Λόγε,
τούς τεταπεινωμένους
ἐν ἁμαρτίαις ἡμᾶς
ὡς μόνος οἰκτείρησον εὖσπλαγχνος,
130 ταῖς τοῦ πανενδόξου
πρεσβείαις Δημητρίου.

Θεοτοκίον

- Ἵπὲρ ἡμῶν τὸν ἐκ τῶν σῶν
σαρκωθέντα καθαρῶν αἱμάτων, κόρη,
ἐκδυσώπει ἀπαύστως
135 λοιμοῦ, σεισμοῦ καὶ φθορᾶς
ἀπάσης ὅπως ῥύσῃται
καὶ τῆς ἐν γεέννῃ
ἀπαύστου τιμωρίας.

B. 46^v

ᾠδὴ θ'

Εἰρμός «Τὸν ἐκ Θεοῦ Θεὸν Λόγον»

- Ἰδοὺ ὁ οἰκός σου, μάκαρ⁵⁵,
140 ὡς παράδεισος θεῖος
ὁρᾶται ἐν τῷ μέσῳ τὸ σεπτὸν
καὶ ἱερώτατον σῶμά σου,
ὡς ζωῆς ἔχων ξύλον,

125 Φιλ. 2,8

137-8 Μαρκ. 9,43-44 καὶ 47-48

140-43 Γεν. 2,9

118 χαρμονικῶς-B 119 φάνηθι-B, μέσων-A 120 ἐτοιμώτατος-B 121
χειραγῶν-B 125 καὶ-A, πεπλουτικότητας-B, ἑαυτὸν-A 132 τῶν ἐκ τῶν
σῶν-B 135 λυμοῦ, συσμοῦ-B 139 ἰδοῦ-B

54. Ὁ Β ἔχει «χωροβατῶν», ἀλλὰ καὶ ὁ τύπος οὗτος εἶναι ὀρθός, ὡς ἔχων ἔννοιαν συναφῇ πρὸς τὴν γραφὴν τοῦ Α «χοροβατῶν».

55. Τὸ τροπάριον τοῦτο ἐλλείπει ἀπὸ τὸν κώδικα Α.

ἡμῶν εὐωδιάζον τὰς ψυχὰς
 145 ἀναδόσεσι θεαῖαις
 τῶν ἱερῶν θαυμάτων σου.

A. 1^v Ὡραιωθείς ὑπὲρ πᾶσαν
 ὥραιότητα βίου,
 ἀγγέλοις ὁμοιώθης καὶ πρὸς φῶς
 150 μετεβιβάσθης ἀνέσπερον.
 Ἄλλὰ φώτισον πάντων
 ψυχὰς τῶν ἀνυμνούντων σε πιστῶς,
 ἀμαρτίας τὸ σκότος
 διώκων, ἀξιόγαστε.

155 Σωματικῶν ἀλγηδόνων*
 καὶ παθῶν ψυχοφθόρων
 ἔθνων ἐπιδρομῆς βαρβαρικῶν
 θεομηνίας, Δημήτριε,
 καὶ σκανδάλων τοῦ βίου
 160 καὶ πάσης ἐναντίας προσβολῆς
 τοὺς πιστῶς σε τιμῶντας
 ταῖς σαῖς πρεσβείαις λύτρωσαι.
 Ἡ φοβερὰ ἐπὶ θύραις*
 παρουσία ἐγγίζει.
 165 Ψυχὴ μου, μετανόησον λοιπὸν
 καὶ τῶν κακῶν ἀπαλλάγηθι,
 τὰ καλὰ ἐκζητοῦσα,
 καὶ βόησον Κυρίῳ τῷ Θεῷ
 Δημητρίου πρεσβείαις
 170 οἰκτείρησόν με, Δέσποτα.

Θεοτοκίον

Φεῖσαί μου, Κύριε, φεῖσαι,
 ὅταν μέλλης με κρῖναι
 καὶ μὴ καταδικάσης με εἰς πῦρ.

155 Ὑμν. 3,18

171 Ἰωήλ 2,17

172 Ἰωάν. 12,48

173 Μάρ. 9,45-6

- Μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξης με.
 175 Δυσωπεῖ σε Παρθένος
 ἢ σὲ κυφορήσασα, Χριστέ,
 τῶν ἀγγέλων τὰ πλήθη
 καὶ ὁ κλεινὸς Δημήτριος.

Κανὼν τοῦ Γ' ἤχου

- A. 17^τ Τῇ Τετάρτῃ πρωτῇ, κανὼν ἕτερος εἰς τὸν Ἅγιον Μεγαλο-
 μάρτυρα Δημήτριον⁵⁶.

- B. 74^τ Ὡδὴ α'
 Εἰρμός «Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι»

- Τῷ φωτὶ τῷ μεγάλῳ
 180 πεφωτισμένος,
 Δημήτριε, παρεστώς, ἀθλοφόρε,
 φωτισμὸν αἴτησαι
 ἡμῖν καὶ ἔλεος
 λύων τῶν παθῶν ἡμῶν
 185 τὸ πονηρότατον σκότος
 ὅπως σε γεραίρωμεν
 ἀεὶ σωζόμενοι.

- Ῥωμαλέως ἀντέστης
 τῷ παλαμναίῳ,
 190 Δημήτριε, ἐν καιρῷ τῶν ἀγώνων
 καὶ θανὼν εἴληφας
 ζωὴν ἀθάνατον,

174 Ψ. 6,2 191-2 πρβλ. Ἰακ. 1,12

174 ἐλέγξης-B	175 Δυσωπεῖσαι-B	176 καὶ-A, εἰς σὲ-B	177 τὰ πλήθει-A
178 κλοινός-A,B	181 Δημήτριε-B	185 Πονηρώτατον-B	187 σωζόμενοι-B
188 ρομαλαῖος-A	190 Δημήτριε-B		

56. Ὁ κανὼν ἔφερεν ἀκροστιχίδα «Τρίτην δέησιν μαρτύρων κλέος δέχου. Ἰωσήφ», ἡ ὁποία ὁμῶς δὲν σημειοῦται ἐνταῦθα. Ἰσως τοῦτο συμβαίνει, διότι ἐλλείπουν δύο τροπάρια, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ ἀρχικά Τ (Τρί-ην) καὶ Ο (δέχ-υ). Εἰς τὸν κώδικα Β ὁ κανὼν ἔχει ἀπολέσει ἐνδεκα τροπάρια, οὕτως ὥστε ἡ ἀκροστιχὶς τοῦ ἔλαβε τὴν ἐξῆς κατακρεουργημένην μορφήν «ΤΡ—ΗΝΔ—ΗΣΙ—ΜΑΡ—ΥΡΩ—ΚΛΕ—ΣΔΕ—ΥΙΩ—Φ».

- ἥς ἡμᾶς ἀξίωσον
 ἐπιτυχεῖν ἀθλοφόρε
 195 σοῦ ταῖς παρακλήσεσιν
 τοὺς εὐφημοῦντάς σε.

 Ἰατρὲ τῶν νοσοῦντων*
 μάρτυς Κυρίου
 ἰάτρευσον τῆς ψυχῆς μου τὰ πάθη
 200 πειρασμῶν, θλίψεων
 καὶ περιστάσεων
 πάσης τε κακώσεως
 καὶ συμφορῶν με τοῦ βίου
 θείαις μεσιτείαις σου
 205 ἀπολυτρούμενος.

Θεοτοκίον

- Ἡ σωτήριος πύλη
 τοῦ βασιλέως
 διάνοιξον μετανοίας μοι πύλας
 τῷ πολλοῖς πταίσμασιν
 210 ψυχὴν ῥυπώσαντι
 καὶ ἐκδαπανήσαντι
 πάντα τὸν βίον ῥαθύμως,
 ὅπως μακαρίζω σε,
 Θεομακάριστε.

B. 74^v

ᾠδὴ γ'

Εἰρμὸς «Ὁ ἐκ μὴ ὄντων τὰ πά

- 215 Νομοθεσίαις
 πειθόμενος ἱεραῖς
 ἀνόμους κατήσχυνας
 καὶ νομίμως ἐνήθλησας,
 ἀθλητὰ Δημήτριε,
 220 διό σε πίστει
 καὶ πόθῳ εὐφημοῦμεν.

Δίδου μοι χεῖρα
 κειμένῳ διηνεκῶς
 ἐν κλίνῃ, Δημήτριε,
 225 ψυχικῶν παραπτώσεων
 ἱατρὸς ὡς ἄριστος
 καὶ πρὸς ὑγείαν
 ἐμβίβασον τελείαν.

Ἐξ οὐρανῶν σε*
 230 καλοῦμεν μέσον ἡμῶν
 γενοῦ, εὐλογῶν ἡμᾶς
 ἀθλοφόρε Δημήτριε,
 καὶ προσάγων, ἅγιε,
 τὰς παρακλήσεις
 235 ἡμῶν πρὸς τὸν Δεσπότην.

Θεοτοκίον

B. 75^ρ Ἑγιασμένον
 παλάτιον τοῦ Θεοῦ
 τὸν νοῦν μου ἀγίασον
 μολυνθέντα τοῖς πάθεσιν
 240 καὶ ταῖς ἀμαυρότησιν
 ἐσκοτισμένον,
 ἀγνή, τῆς ἀμαρτίας.

A. 17^ν Ὡδὴ δ'
 Εἰρμὸς «Ἐθου πρὸς ἡμᾶς»

B. 75^ν Στυλὸς ἀκλινῆς
 καὶ στερρόδς τῆς πίστεως θέμεθλος
 245 πύργος εὐσεβείας ἀρραγῆς
 καὶ πρεσβευτῆς καὶ ρύστης θερμότατος,
 Δημήτριε, πέφυκας
 τῶν σὲ τιμώντων
 θείοις μελωδήμασιν.

222 πρβλ. Πρ. 9,41 244 β' Τιμ. 2,19

224 κλήνη-B 227 ὑγίαν-A,B 230 μέσων-A 240 ἀμαυρώτησιν-A 243
 ἀκλινεῖς-A 244 στερεός-B 245 ἀραγεῖς-A 246 θερμώτατος-B 248 τι-
 μόντων-A 249 μελλωδήμασιν-A

- 250 Ἰασαι ἡμῶν
 τῶν ψυχῶν τὰς νόσους, Δημήτριε,
 τὰς ἐπαναστάσεις τῶν ἐθνῶν
 τῇ καθαρᾷ⁵⁷ πρεσβείᾳ σου ὅλεσον
 εἰρήνην, ὁμόνοιαν
- 255 ἡμῖν βραβεύων
 τοῖς ὑμνολογοῦσί σε.

- Νεύσεσι ταῖς σαῖς*
 καθυπείκων Νέστωρ ὁ ἐνδοξος
 ἔλυσε Λυαίου μηχανάς.
- 260 Ὅθεν πιστῶς βοῶμέν σοι, Ἀγιε,
 ἀπάντων διάλυσον
 τὰς ἀμαρτίας
 θείαις μεσιτείαις σου.

Θεοτοκίον

- Μόνος τοῦ Θεοῦ
- 265 τοὺς ἀγίους νόμους ἡθέτησα,
 μόνος καταγώγιον παθῶν
 καὶ λογισμῶν ἀκάρπων γεγένημαι,
 μόνη πανάμωμε,
 εὐλογημένη,
- 270 οἵ κτειρον καὶ σῶσόν με.

ᾠδὴ ε΄

Εἰρμὸς «Ὡς εἶδεν Ἡσαίας»

- B. 76^r Ἀρδείαις σου τῶν λόγων
 τὰς τῶν πιστῶν καρδίας κατεδρόσισας
 καὶ ταῖς τῶν αἱμάτων
 ῥοαῖς ἀπέπλυνας.
- 275 τὸν ῥύπον τῆς ἀθεΐας.
 Τῶν θαυμάτων ἐπομβρίαις δὲ παθῶν
 τὴν φλόγα σβεννύεις,

253 ὅλεσον-A,B 254 εἰρήνης-B 258 καθυπήκων-A 267 γεγέννημαι-A
 270 οἵ κτειρον-B 272 κατεδρόσησας-B

57. Ἀμφότεροι οἱ κώδικες A καὶ B ἔχουν ἐνταῦθα «τῇ καθαρᾷ πρεσβείᾳ σου». Ἴσως θὰ ἦτο ἀρχικῶς τὸ πρὸςφύεστερον ἐπίθετον «κραταιᾷ».

πανεύφημε Δημήτριε.

- ῥαθύμως τὴν ζωὴν μου
 280 ἐκδαπανήσας μέλλω κατακρίνεσθαι
 ὁ πεπωρωμένος
 καὶ ἀσυνείδητος.
 Προστάτης γενοῦ μοι, μάρτυς
 τῆς ἀσβέστου με λυτρούμενος φλογός
 285 καὶ κολαστηρίων
 τῶν ἐκεῖσε μενόντων με.

- Τοῖς πόνοις σου ἐκτήσω*
 λῆξιν τὴν θείαν, ἔνδοξε, καὶ ἄπονον.
 Ὅθεν σοι κραυγάζω,
 290 μάρτυς Δημήτριε,
 τοὺς πόνους καὶ τὰς ὁδύνas
 τῆς καρδίας μου ἰάτρευσον, σοφέ,
 καὶ τὰς ἀλγηδόνas
 τοῦ ταπεινοῦ μου σώματος.

Θεοτοκίον

- A. 18^r 295 Ὑμῶ σε, Παναγία,
 εὐλογημένη, μόνη παναμώμητε
 καὶ παρακαλῶ σε
 παρακαλέσαι με,
 ἡνίκα πειρατηρίοις
 300 περιπίπτω ἐν τῷ βίῳ βλαβεροῖς
 καὶ τῇ ἀπογνώσει
 τὸν νοῦν καταβαπτίζομαι.

ᾠδὴ στ'

Εἱρμὸς «Ἀβυσσος ἐσχάτη»

- B. 76^v ῥήματα
 προέμενος ζωηρὰ
 305 πολλοὺς ἐβρύσω ἐκ θανάτου, Δημήτριε,

284 Μάρ. 9,45

287-8 Σ.Σολ. 3,15

296 Λουκ. 1,28

305 β' Κορ. 1,10

281 πεπωρωμένος-B 282 ἀσυνήδητος-A 283 μάκαρ-B 287 ἐκτίσω-A
 288 λίξιν-A 296 ἀπηρόγαμε-B 297 παρακαλῶσαι-B 305 πολλάκις-A, ἐρύσω-B

καὶ θανῶν ἀνέδραμες
 πρὸς ζῶην ἀτελεύτητον,
 ἧς ἀξίωσον
 μετασχεῖν τοὺς ὑμνοῦντάς σε.

- 310 Ὡλεσας
 βαρβάρων πάλαι πληθύν,
 ἐπερχομένων τοῦ ὀλέσαι τὴν πόλιν σου,
 ἣν ταῖς σαῖς ἀπόρθητον
 ἕως τέλους συντήρησον
- 315 παρὰ κλήσεσιν,
 ἀθλοφόρε Δημήτριε.

Νεύοντας^{58*}

- ἀπαύστως πρὸς τὰ δεινὰ
 εὐχαῖς σου, μάρτυς ἀθλοφόρε Δημήτριε,
- 320 καὶ τὰ θεῖα πράττοντας
 ἐμμελῶς ἐνδυναμῶσον,
 ὅπως τύχωμεν
 σωτηρίας ὑμνοῦντές σε.

Θεοτοκίον

Κοίμισον

- 325 τὰ πάθη μου τῆς σαρκὸς
 τῇ ἀκοιμήτῳ, Θεοτόκε, πρεσβεία σου
 καὶ τὸν νοῦν μου φώτισον
 καὶ τὴν καρδίαν λάμπρυνον

310 ὀλεσας-B 311 πληθύν-A 312 ὀλέσαι-A,B 321 ἐμμελῶς-A
 322 τύχημεν-A 326 πρεσβείας σου-A 327-328 τὸν νοῦν μου λάμπρυνον,
 καὶ τὴν καρδίαν φώτισον-B

58. Πιθανὸν ἡ χρῆσις τῆς μετοχῆς «νεύοντας» νὰ ὀφείλεται μᾶλλον εἰς σφάλμα τοῦ ἀντιγραφέως ἢ εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ ὑμνογράφου. Τὸ ῥῆμα «νεύω» ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ κλίνω πρὸς τι, συγκατατίθεμαι εἰς τι, στέργω τι. Εἶναι ἀκατανόητον λοιπόν, ὅτι ὁ ὑμνογράφος θὰ παρεκάλει τὸν Ἅγιον νὰ ἐνδυναμώσῃ τοὺς πιστοὺς στέργοντας ἀπαύστως τὰ δεινὰ. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ συγκατατίθεσθαι ἢ στέργειν ἀπαντᾷ τὸ ῥῆμα «νεύειν» καὶ εἰς τὸ Θεοτοκίον τῆς α' ᾠδῆς τοῦ βαρέως ἥχου (βλ. στ. 1095). Κατὰ συνέπειαν, εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, ἀντὶ τοῦ «νεύοντας», εἶναι προσφευεστέρα ἡ γραφὴ «νήφοντας», ἥτοι ἐπαγρυπνοῦντας, ὄντας προσεκτικούς. Ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης συνηγορεῖ ἡ ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπαγρυπνεῖν χρῆσις τοῦ ῥήματος νήφειν ἐξάκις ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ.

καὶ πρὸς ἔνθεον
330 ἀναπτέρωσον ἔρωτα.

ᾠδὴ ζ'

Εἰρμός «Τὸ πρὶν εἰκόνι»

B. 77^v Λουτρῷ φρουρούμενος, σοφέ,
ἐλούσω τοῖς αἵμασι
τοῖς οἰκείοις, Δημήτριε,
καὶ ἀνῆλθες ταῖς νίκαις ἐστεμμένος
335 πρὸς νυμφῶνα μυστικὸν
ἐν εὐφροσύνῃ.

Ἐπίσκεψαί μου τὴν ψυχὴν
νοσοῦσαν, Δημήτριε,
ὥς ποτὲ τὸν πιστότατον
340 ἐπεσκέψω ὑπάρχῃν καὶ ἰάσω,
προσφυγόντα σου θερμῶς⁵⁹
ὑπὸ τὴν σκέπην.

Ὁ σὸς πανάγιος ναὸς*
ἱατρεῖον ἄμισθον
345 πᾶσιν πρόκειται, Ἁγίε,
ἐν ᾧ πίστει τοὺς σὲ τιμῶντας δεῖξον
τῆς ἀγίας καὶ σεπτῆς
ναοὺς Τριάδος.

Θεοτοκίον

Σὲ τῶν μαρτύρων τὴν χαράν,
350 πιστῶν τὸ κραταίωμα,

334 β' Τιμ. 2,5 335 πρβλ. Μάρ. 2,19 347-8 πρβλ. β' Κορ. 6,16

336 εὐφρωσύνη-B 337 ἐπίσκεψε-B 340 ἔπαρχον-B 346 Τιμόντας-A

59. Οἱ στ. 341-342 ἔχουν ὡς ἐξῆς, εἰς μὲν τὸν κώδικα Α «προσφυγόντα σοι θερμῶς, ὑπὸ τὴν σκέπην», εἰς δὲ τὸν Β «προσφυγόντα σου θερμῶς, ὑπὸ τὴν σκέπην σου». Ἡ γραφὴ τοῦ κώδ. Α εἶναι ἐσφαλμένη ὡς μὴ προσδιορίζουσα ὑπὸ ποίαν σκέπην. Ἐπίσης ἐσφαλμένη εἶναι καὶ ἡ τοῦ Β, διότι συντάσσει τὸ ῥῆμα προσφεύγειν μετὰ γενικῆς, «προσφυγόντα σοι», καὶ διὰ τῆς παραθέσεως εἰς τὸ τέλος τῆς ἀντωνυμίας 'σου', ἐκ δευτέρου, προσθέτει μίαν συλλαβὴν εἰς τὸν στίχον 315 καὶ διαταράσσει τὸ μέτρον. Τοῦτου ἕνεκα, εἰσῆχθη ἡ γραφὴ «προσφυγόντα σου θερμῶς, ὑπὸ τὴν σκέπην», ὡς ὀρθῇ συντακτικῶς καὶ διατηροῦσα τὸ μέτρον.

κλονουμένων τὸ στήριγμα,
 ἵκετεύω, ἅγια Θεοτόκε,
 στήριξόν μου τὴν ψυχὴν
 σαλευομένην.

A. 18^v

ᾠδὴ η΄

Εἰρμός «Ἀστέκτω πυρὶ ἐνωθέντες»

B. 78^v 355 Δεσμὰ καὶ φρουράς ὑπομείνας
 ὑπὲρ τοῦ Δεσπότη τῶν ἀπάντων, διαλύεις
 πάντα σύνδεσμον ἀδικίας.
 Διό μου διάρρηξον τὸ φορτίον,
 μάρτυς σοφέ, τὸ βαρύτατον
 360 τὸν ἀγαθοδότην
 Χριστὸν καθικετεύων.

Ἐπλήγην δεινῶς ὀξυτάτῳ
 βέλει τῆς κακίας καὶ ὀδύνης ἐπληρώθην
 ὁ ταῖς λόγχαις τρωθεὶς καὶ τρώσας
 365 ἐχθρὸν πολυμήχανον ἱεραὶ με
 μάρτυς μέγιστε, Δημήτριε,
 σοῦ τῷ δραστηρίῳ
 φαρμάκῳ τῆς πρεσβείας.
 Χορεύων χαρὰν μετ' ἀγγέλων*
 370 τοὺς ἐν τῷ ναῷ σου χαρμοσύνως τῷ ἁγίῳ
 τὸν τῶν ὅλων Θεὸν ὕμνουῦντας
 καὶ σὲ μακαρίζοντας θυμηδίας
 θείας, Δημήτριε, πλήρωσον,
 λύπης ψυχοφθόρου
 375 τὸ βάρος ἀπελαύνων.

Θεοτοκίον

Ὑπὲρ τῶν εἰς σὲ πεποιθότων,
 Δέσποινα, πρεσβεῖαν, Θεοτόκε, ἀεννάως,
 εὐλογημένη, πρὸς τὸν κτίστην

357 Ἠσ. 58,6

363 πρβλ. Ἐφ. 6,16

353 με-Α 357 σύνδεσμον τῆς κακίας-Α 359 βαρύτατον
 πρεσβείας φαρμάκῳ-Α, ταῖς πρεσβείαις-Β 372 θυμηδίας-Α
 των-Β

- ποίησον, παράγουσαν πᾶσαν θλίψιν,
 380 πᾶσαν τοῦ βίου δυσχέρειαν,
 ἵνα σὲ ὑμνώμεν
 εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

B. 79^r

ᾠδὴ θ'

Εἰρμὸς «Καινὸν τὸ θαῦμα»

- Ἰδὼν τὸ πέρας σου τὸ ἐφετὸν
 καὶ κατὰλληλον τῶν σῶν ἀγώνων τῶν ἱερῶν,
 385 ἀπολαύεις πάντοτε,
 φωτὸς ἀνеспέρου,
 B. 79^v φῶς χρηματίζων, μάρτυς,
 A. 19^v καὶ φωτίζεις ἡμᾶς
 θαυμάτων ἀπείρων δαδουχίαις
 390 ἀποδιώκων
 σκότος βαθύτατον τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

- ᾠς εὐπρεπῆς σου οὗτος ὁ ναός,
 ἐν ᾧ κείμενος καθωραϊζεις πάντων ψυχὰς
 θείαις ὠραιότησιν θαυμάτων ἀπείρων,
 395 χειμαζομένοις πέλων
 λιμὴν ἄκλυστος
 καὶ πάντων νοσοῦντων ἱατρῆτον,
 μάρτυς Κυρίου,
 φωστήρ ἀκοίμητε τῶν τιμώντων σε.
 400 Συνεῖναι εἴλω γνῶμη συμπαθεῖ*
 τοῖς τιμῶσί σε, εὐπορουμένοις πάλαι ἐχθρῶν,
 ἀθλιγὰ Δημήτριε, δεινῇ περιστάσει
 καὶ οὐ παρεῖδες πόλιν
 κινδυνεύουσιν.
 405 ᾠσαύτως βοήθησόν μοι, μάκαρ,
 πειρατηρίοις
 τοῦ βίου περιπίπτοντι.

380 δυσχερίαν-B 385 ἀπολάβεις-B 388 φωτίζων ἡμῶν-B 391 σκότος βαρύ-
 τατον-B 392 εὐπρεπεῖς-A 393 καθωραϊζεις-A 395 πέλω-A 396 ἄκλι-
 στος-A 399 ἀκήμητε, τιμόντων-A 406 πειρατηρίων-A 407 περιπίπτοντα-A

- Ἡ κρίσις ἤδη ἤγγικε, ψυχή*,
 εὐπρεπίσθητι ἀπολογίαν δοῦναι Θεῷ
 410 ὦν ἐν βίῳ ἡμαρτες ἀπείρων σκανδάλων,
 ἐν μετανόῃα κράζουσα καὶ λέγουσα,
 πρεσβείαις, οἰκτεῖρμον, Δημητρίου,
 τοῦ ἐκλεκτοῦ σου,
 σῶσόν με, εὐσπλαγχνε, τῷ ἐλέει σου.

Θεοτοκίον

- 415 Φλογὸς γεέννης, σκότους ἀφεγγοῦς,
 πάσης θλίψεως καὶ πειρασμῶν τοῦ βίου δεινῶν
 καὶ παρενοχλήσεων, ἀγνή, τῶν δαιμόνων
 καὶ πονηρῶν ἀνθρώπων
 ἡμᾶς λύτρωσαι
 420 τοὺς πίστει σε καὶ πόθῳ ὑμνοῦντας,
 Θεογεννήτρια,
 τὸ ἱλαστήριον τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Κανὼν τοῦ Δ' ἤχου

- A. 35^v Τῇ Τετάρτῃ πρωί, Κανὼν Σταυρώσιμος. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ
 B. 42^r κανὼν ἕτερος εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον⁶⁰.

Ὡδὴ α'

Εἰρμὸς «Τριστάτας κραταιοῦς»

- Τῷ θρόνῳ παρεστῶς
 τῆς Ἀγίας Τριάδος
 425 καὶ ἀδύτου φωτισμοῦ
 πληρούμενος ἀεί,
 ἀθλοφόρε Δημήτριε,

408 πρβλ. α' Πέτ. 4,7
 423 Ἀποκ. 20,12

415 πρβλ. Μάρ. 9,47

422 πρβλ. Ρωμ. 3,25

408 ἡγγισε-Α

420 πίστει καὶ πόθῳ-Α

421 θεογεννητορ-Β

60. Ἀκροστιχίς δὲν ἀναφέρεται, ἀλλὰ, κατὰ τὰ ἀρχικά γράμματα τῶν τροπαρίων, ἔχει οὕτως: «Τέταρτος οὗτος αἶνος εἰς Δημήτριον. Ἰωσήφ». Ἐλλείπουν δύο τροπάρια, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ γράμματα Τ(ΟΥ-ΟΣ) καὶ Ο (ΔΗΜΗΤΡΙ-Ν).

λάμπρυνόν μου τὴν καρδίαν
καὶ τὸν νοῦν φωταγώγησον
430 τὰς λαμπράς ἀνυμνεῖν ἀριστείας σου.

Ἐνθέω πτερωθεῖς,
παναοίδιμε, ζήλω,
ὑπείσῃλθες τοὺς σεπτοὺς
ἀγῶνας ἀνδρικῶς
435 καὶ τὸν δόλιον ἔκτεινας.
Τούτου με τῆς κακουργίας
καὶ παθῶν ἀμαυρώσεως
ταῖς πρεσβείαις σου ῥῦσαι, Δημήτριε.

Τὸν ὑπαρχον ποτὲ*
440 ἐπεσκέψω νοσοῦντα.
Ὡς ἐκείνου τὰς ἡμῶν
ἰάτρευσον ψυχὰς
καὶ τὰ σώματα, Ἄγιε,
θείαν δύναμιν ἐξ ὕψους
445 εἰληφῶς τῶν ἰάσεων
ὡς Χριστοῦ ἀθλοφόρος, Δημήτριε.

Θεοτοκίον

Ἀπάτορα υἱὸν
ἀπορρήτως τεκοῦσα
τὸν κατέχοντα χειρὶ
450 τὰ πέρατα, Ἀγνή,
καύσωνος τῆς ἀμαρτίας
δροσισμῷ σου ἀπάλλαξον,
ἀφορμὰς μετανοίας παρέχουσα.

Ῥδὴ γ'

Εἰρμὸς («Ὅτι στεῖρα ἔτεκεν»)

B. 42^v

Ῥωμαλέως, ἔνδοξε,

431 Ἡσ. 40,31
94(95)⁴

433-4 α' Τιμ. 6,12

444 Λουκ. 24,49

449-50 Ψ.

430 ἱστο-ρίας σου-B
454 ρωμαλαίως-A

432 παναοίδιμε-B

446 ἀθλοφόρε-Α

450 πέρρατα-Α

- 455 τῷ παλαμναίῳ ἀντέστης
καὶ λογχευθεῖς, ἄγιων
παθῶν ἐδείχθης μιμητής,
τοῦ διὰ σὲ κενώσαντος,
Δημήτριε,
460 αἶμα τὸ σωτήριον.
Τοῦ λοιμοῦ ὡς ἔσωσας
τοὺς προσφυγόντας σοι, μάκαρ,
οὕτως παντοίων σῶζε
ἡμᾶς τοῦ βίου συμφορῶν
465 καὶ πειρασμῶν καὶ θλίψεων,
Δημήτριε,
τοὺς προσκαλουμένους σε.

- A. 36^r Οὐδαμῶς ἐνέμεινα*
νομοθεσίαις ταῖς θείαις
470 καὶ δειλιῶ τὴν κρίσιν
καὶ τρέμω βῆμα τὸ φρικτόν.
(Σοῖς οἰκτιρμοῖς προσφεύγοντα)⁶¹
συντήρησον,
μάκαρ, ταῖς πρεσβείαις σου.

Θεοτοκίον

- 475 Σωτηρίαν αἴτησαι
καὶ ἱλασμόν τῶν πταισμάτων
ἡμῶν τοῖς σοῖς ἰκέταις,
καταλαμπρύνουσα ἡμῶν
τοὺς λογισμούς, Πανάμωμε,

457-58 Ἰωάν. 19,34 458-59 α' Πετ. 1,18 470 Ἰακ. 2,13 471 β'
Κορ. 5,10 476 α' Ἰωάν. 2,2

455 παλαμνέω-B 458 τοὺς διὰ σὲ-B, καινώσαντος-B 462 προσφυγῶντας-B
470 δηλειῶ-A 476 ἱλασμῶν-B 477 ἰκέταις-B

61. Τὸ τροπάριον ἐχῶλαιεν ἐν τῷ κειμένῳ περὶ τὸ τέλος τοῦ ἐκ τῆς ἐλλείψεως τοῦ πέμπτου στίχου καὶ οὕτως εὐρίσκετο ἐν ἀσυμφωνίᾳ, κατὰ τὴν προσωδίαν καὶ τὸ μέτρον, πρὸς τὸν εἰρμόν καὶ τὰ λοιπὰ τροπάρια τῆς ᾠδῆς. Πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς συμφωνίας προσεθέσαμεν τὰς ἐν παρενθέσει λέξεις, κριθέας ὡς προσφυστέρας πρὸς τὰ συμφραζόμενα καὶ πρὸς τὴν ὑμνολογικὴν ὑρολογίαν.

480 ταῖς θεíaις σου
πάντοτε δεήσεσιν⁶².

ᾠδὴ δ'

Εἰρμός «Ὁ καθήμενος ἐν δόξῃ»

Ὁ σωτήριός σε ἔρω
ἀναφλέξας, ποτήριον
θείου μαρτυρίου,
485 ἐνδοξε, πιεῖν κατηρέθισεν,
οὔπερ τυχὼν ἔσθης μάρτυς
τῆς ἐφέσεως
καὶ πηγὴ ἰαμάτων ἡμῖν ἐχρημάτισας.
Ὑψωθείς τῇ ἀπονοίᾳ
490 καταράσσομαι πάντοτε
πρὸς τὴν ἁμαρτίαν,
σκότει συνηθείας ἐλκόμενος.
Ἄλλ' ἀφορμὰς μετανοίας
μάρτυς, δίδου μοι
495 δυσωπῶν ἐκτενῶς Ἰησοῦν τὸν φιλόανθρωπον.

Οὐρανόθεν καρποφόρους
ὑετοὺς ἡμῖν αἶτησαι,
σταθῆράν εἰρήνην
βίου τε παντοίαν διόρθωσιν,
500 ἁμαρτημάτων τε λύσιν
καὶ κολάσεως
ἄλλοτρίωσιν, μάρτυς Χριστοῦ ἀξιάγαστε.

Θεοτοκίον

Συμπαθείας με, Παρθένε
Θεοτόκε, ἀξίωσον
505 τὸν κατεγνωσμένον
καὶ ἐν ἁμαρτίᾳ βιώσαντα

483-5 Μάρ. 10,35
506 Σ.Σολ. 12,23

489-90 Πρβλ. Ψ. 101(102)11

493 πρβλ. Παρ. 9,9

481 λαμπρότησιν-B 485 ποιεῖν κατηρέθησεν-A

62. Ἐνταῦθα τερματίζεται ὁ κανὼν ἐν τῷ κώδ. B.

καὶ ἐν ἡμέρᾳ με δίκης
ἐλευθέρωσον
καταδίκης τε καὶ πανωδύνου κολάσεως.

A. 36^v

Ῥδῆ ε'

Εἰρμός «Ἀσεβεῖς οὐκ ὀψονται»

- 510 Ἀσεβεῖς διήλεγξας
κηρύσσων εὐθαρσῶς
τὸν τῶν ὅλων Δημιουργόν,
καὶ ῥοαῖς τοῦ αἵματος,
μάρτυς Δημήτριε,
515 δυσμενεῖς ἀπέπνιξας
ἀοράτως θαυμαζόμενος.

- Ἰατρὸς πανάριστος
ὑπάρχων, ἀθλητά,
τὴν ἐμὴν τάλαινα ψυχὴν⁶³
520 φαρμαχθεῖσαν ἴασαι
ἰῶ τοῦ ὄφους
καὶ ταῖς παραβάσεσιν
παντελῶς ἐξασθενήσασαν.

- Ναυαγοῦσαν ἔσωσας
525 τὴν πόλιν σου, Σοφέ.
Καὶ ἡμᾶς ῥῦσαι συμφορῶν
κοσμικῶν καὶ κλύδωνος
ἐπισυμβαίνοντος
τοὺς προστάτην μέγιστον
530 σὲ πλουτήσαντας, Δημήτριε.

Θεοτοκίον

Ὁ Θεὸς οἰκήσας σου

512 Πρ. 17,24

509 πανοδίνου-A

515 ἀπέπνηξας-A

527 κλύδωνος-A

63. Ἐν τῷ κώδικι ὑπάρχει ἡ γραφὴ «τὴν ἐμὴν ἴασαι ψυχὴν, φαρμαχθεῖσαν ἴασαι». Ἀλλ' εἶναι ἀπαράδεκτον, ὅτι ὁ ὑμνογράφος θὰ ἐχρησιμοποιοῖ δις τὸ αὐτὸ ῥήμα ἐν μιᾷ προτάσει. Τούτου ἕνεκα ἀντικατεστήσαμεν τὸ πρῶτον «ἴασαι» διὰ τοῦ «τάλαινα», ἐπιθέτου οὐκ εἰρηστικῶς ἐν τῇ ὑμνογραφίᾳ.

- τὴν ἄφθορον νηδὺν
 ἀφθαρσίας περιβολήν
 τοὺς βροτοὺς ἐνέδυσσε,
 535 Θεοχαρίτωτε,
 ὃν δυσώπει σῶσαί με
 ψυχοφθόρων περιστάσεων.

Ῥδὴ στ'

Εἰρμὸς «Ἦλθον εἰς τὰ βάθη»

- Σὺ τὰς λαμπηδόνας τῶν θαυμάτων⁶⁴
 φέρεις εἰς πάντα κόσμον,
 540 ὥσπερ ἥλιος, ἀρρώστημάτων
 τὸν σκοτασμόν,
 ἐκδιώκων χάριτι
 τοῦ ἐν σοὶ οἰκοῦντος Πνεύματος.

- Ἐτήρησας πάλαι σου τὴν πόλιν
 545 ἐν εὐταξίᾳ, ὅτε
 πᾶσα πόλις ἦν ἐν ἀταξίᾳ,
 μάρτυς Χριστοῦ.
 Διὰ τοῦτο δέομαι
 ἀταξίας πάσης ῥῦσαί με.

- 550 Ἴδου ὁ τερπνότατός σου οἶκος
 μέσον σε ἔχων θάλλει
 ὡς παράδεισος, μάρτυς Κυρίου,
 ἐν ᾧ πιστῶς
 εἰσιόντες πάντοτε
 555 τὰς ψυχὰς ὠραῖζόμεθα.

Θεοτοκίον

Σὲ ἐπικαλοῦμαι, Θεοτόκε,

533 α' Κορ. 15,53

543 α' Κορ. 3,16

550-52 πρβλ. Γεν. 2,9

535 θεοχαρίτωτε-A

536 σῶσε-A

538 ταῖς λαμπιδῶσι-A

556 ἐπικαλοῦμεν-A

64. Ὁ κῶδιξ ἔχει ἐνταῦθα «ταῖς λαμπιδῶσι». Ἐκτὸς τοῦ διπλοῦ ὀρθογραφικοῦ σφάλματος, ἡ χρῆσις τῆς δοτικῆς πτώσεως εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἀποτελεῖ σολοικισμόν, καθιστῶντα τὸ ὅλον τροπάριον ἀσυνάρτητον. Ἱερὸς ἐπανόρθωσιν, εἰσηγάγομεν τὴν αἰτιατικὴν πτῶσιν «τὰς λαμπηδόνας».

ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ,
 μὴ παρίδης με προσομιλοῦντα
 φθοροποιοῖς
 560 καθ' ἐκάστην πάθειςιν
 καὶ ποικίλαις περιστάσεσιν.

A. 37^r

ᾠδὴ ζ'

Εἰρμὸς «Νέοι τρεῖς ἐν Βαβυλῶνι»

Δοῦλε γνήσιε Κυρίου,
 δουλείας ψυχοβλαβῶν
 παθῶν ἡμᾶς λύτρωσαι,
 565 ἴασαι ἡμῶν τὰς ὀδύνας
 καὶ ἐλευθέρους δεῖξον ἁμαρτιῶν
 καὶ παντοίων κακῶν.

Ἦνθησας καθάπερ ῥόδον,
 Δημήτριε, καὶ πιστῶν
 570 ψυχὰς εὐωδίασας.
 Διὸ δυσωποῦμέν σε, μάρτυς,
 τῆς δυσωδίας τῶν ἀτόπων παθῶν
 ῥῦσαι πάντας ἡμᾶς.

Μέμνησο τῶν μεμνημένων,
 575 Μάρτυς, σοῦ διηνεκῶς,
 ἐξαίρων τὰ σκάνδαλα,
 παύων πειρασμῶν τὰς νιφάδας
 κατακοιμίζων κλύδωνα
 καθ' ἡμῶν ἐγειρόμενον.

Θεοτοκίον

580 Ἦγειρας ἡμᾶς πεσόντας,
 Πάναγνε, εἰς χαλεπὰ
 κακίας συμπτώματα.
 Ὅθεν ὥς αἰτίαν σε πάντες
 τῆς σωτηρίας, Δέσποινα,
 585 οἱ πιστοὶ μακαρίζομεν.

585 Λουκ. 1,48

᾽Ωδὴ η΄

Εἵρμὸς «Λυτρωτὰ τοῦ παντὸς»

Τὸν εὐκλείαις ἐνθέοις ἐμπρέψαντα,
 τὸν προστάτην ἡμῶν τὸν παμμέγιστον,
 τὸν ποταμὸν τὸν βρύοντα
 ἱαμάτων πελάγη
 590 τὸν ἀθλοφόρον
 εὐφημήσωμεν πάντες Δημήτριον.

Ῥιπιζόμενοι λαίλαπι θλίψεων
 καὶ δειναῖς τρικυμίαις ποντούμενοι
 τῇ σῇ γαλήνῃ πάντοτε
 595 καταφεύγομεν, Μάρτυς,
 μὴ ἀποπέμψης
 τοὺς σοὺς δούλους κενοὺς δυσωποῦμέν σε.

Ἰατρὲ τῶν νοσούντων πανάριστε,
 τῶν ψυχῶν ἡμῶν πάθῃ θεράπευσον
 600 καὶ τὰς δδύνας κούφισον
 τῶν σωμάτων, ὑγείαν
 ἡμῖν παρέχων
 καὶ κακῶν παντελῇ ἀπολύτρωσιν.

Θεοτοκίον

Νοητὸν τοῦ Δεσπότου παλάτιον
 605 θεῖον οἶκόν με δεῖξον τοῦ Πνεύματος
 τὰ ἐν ἐμοὶ οἰκήσαντα
 ἐξοικίσασα πάθῃ,
 ὅπως ὑμῶ σε,
 διὰ σοῦ, Παναγία, σωζόμενος.

Λ. 37^v

᾽Ωδὴ θ΄

Εἵρμὸς «Εὖα μὲν τῷ τῆς παρακοῆς»

610 Ἰσχυὶ ῥωννύμενος Θεοῦ
 τὸν δρᾶκοντα τὸν κακίχ ἐγκαυχώμενον,

603 πρβλ. Κολ. 1,14 605 Ρωμ. 8,9

606 ἐξοικήσασα-Α 611 ἐγκαυχόμενον-Α

Μάρτυς, ὑπέταξας ὠραίοις
 ποσί σου καὶ μεγάλως ἠρίστευσας.
 Τῆς τούτου πάντας βλάβης ἐξάρπασον
 615 τοὺς σὲ προστάτην εὐμοιρήσαντας.

Ὡραῖος τῷ ὄντι καὶ φαιδρὸς
 ἐν κάλλεσι μαρτυρίου ἐχρημάτισας,
 Μάρτυς Δημήτριε, παμμάκαρ.
 Διό σε ἱκετεύομεν, λάμπρυνον
 620 καὶ φώτισον ἡμῶν τὰ νοήματα
 καὶ τὰς καρδίας μεσιτείαις σου.

Στολαῖς μαρτυρίου λαμπρυνθεὶς
 παρίστασαι τῷ Σωτῆρι ἀγαλλόμενος.
 Τοῦτον, Δημήτριε, δυσώπει,
 625 γυμνὸν με ἀρετῶν χρηματίζοντα,
 ἐνδῦσαι ἀφθαρσίας ἱμάτιον
 καὶ σωτηρίου περιβόλαιον.

Ἡ κρίσις ἡντρέπιστα, ἰδοὺ
 ὁ Κύριος μετὰ δόξης παραγίνεται.
 630 Τί οὖν καθεύδεις ῥαθυμοῦσα,
 ψυχὴ μου; Διεγέρθητι, βόησον
 οἰκτείρησόν με, σῶσον, φιλεύσπλαγχνε,
 ταῖς Δημητρίου παρακλήσεσιν.

Θεοτοκίον

Φιλάγαθε Δέσποινα, ἀγνή,
 635 ἀγάθυνον κακωθεῖσαν τὴν καρδίαν μου
 ταῖς ἐπηρείαις τῶν δαιμόνων
 καὶ ταῖς βιωτικάῃς περιστάσεσιν
 καὶ πάσαις τῶν δεινῶν ἐπιθέσεσιν,
 ὅπως ἐν πίστει μακαρίζω σε.

626 α' Κορ. 15,54

629-30 Ματθ. 25,31

635 Ρωθ 3,7

613 ἠρίστευσας-A
 626 ἀπαθείας-A

615 εὐμυρήσαντας-A
 636 ἐπειρίαις-A

616 φαιδρῶς-A

617 κάλεσι-A

Κανὼν τοῦ πλ. α' ἤχου

A. 54^v Τῇ Τετάρτῃ πρωΐ, μετὰ τὸν σταυρώσιμον κανόνα,
ἕτερος Κανὼν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου.⁶⁵

ᾠδὴ α'

Εἰρμὸς «Ἰππον καὶ ἀναβάτην»

640 Πάσαις ὠραῖσμένος
ιδέαις, ἔνδοξε,
τῶν ἐνθέων ἀγώνων,
τῷ βασιλεῖ παρίστασαι
τῶν ἄνω δυνάμεων
645 ταῖς ἐκεῖθεν λάμπεσιν
ἀνεσπέροις καταυγαζόμενος.

Ἔχων Χριστόν, παμμάκαρ,
καθυπακούοντα
τῶν ἁγίων εὐχῶν σου,
650 αὐτὸν δυσώπει πάντοτε
εὐρεῖν ἡμᾶς ἔλεος
καὶ πταισμάτων ἄφεσιν
ἐν ἡμέρᾳ ἀνταποδόσεως.

Μέγιστόν σε προστάτην
655 καὶ ἀντιλήπτορα
καὶ μεσίτην καὶ πρέσβυν
πρὸς τὸν Θεὸν προβάλλομαι.
Πρόσθηθι, βοήθει μοι
καὶ παντοίων ῥῦσαί με
660 περιστάσεων, παναοίδιμε.

Πόνους σου ἐκκληρώσω
ζωὴν τὴν ἄπονον.

650 Ἐβρ. 4,16

641 ιδέες-A

658 πρόσιθη, βοήθη-A

661 ἐκκληρώσω-A

65. Καίτοι οὐδὲν μνημονεύεται ἐνταῦθα, τὰ ἀρχικὰ τῶν τροπαρίων μαρτυροῦν, ὅτι ὁ κανὼν ἔφερεν ἀκροστιχίδα: «Πέμπτος πέφυκεν εἰς Δημήτριον κρότος. Ἰωσήφ». Ἄλλ' ἐλλείπουν ἤδη δύο τροπάρια, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ γράμματα τῆς ἀκροστιχίδος Ε (ΠΕΦΥΚ-N) καὶ Ο (ΚΡΟΤ-Σ). Προσέτι, τὸ Θεοτοκίον τῆς ζ' ᾠδῆς, ὡς παραδίδεται ἐν τῷ κώδικι τούτῳ, φαίνεται ἡκρωτηριασμένον καὶ πλημμελές (βλ. ὑποσ. 69).

Διὰ τοῦτο βοῶ σοι,
 πανάγιε Δημήτριε,
 665 πάντα πόνον κούφισον
 τῆς ψυχῆς μου, δέομαι,
 ἐν ὑγείᾳ διαφυλάττων με.

Θεοτοκίον

Τέτοκας σαρκοφόρον
 τὸν πρώην ἄσαρκον
 670 καὶ μαζοῖς τὸν τροφέα,
 πανάμωμε, ἐξέθρεψας.
 Αὐτὸν οὖν ἰκέτευε
 διαθρέψαι ἄρτῳ με
 ἐναρέτων, Παρθένε, πράξεων.

ᾠδὴ γ'

A. 55[†]

Εἰρμός «Ὁ πῆξας ἐπ' οὐδενός»

675 Ὁ δείξας πλησιφαῖ ἄστέρα τὸν μάρτυρα
 δαδουχίαις θείαις καταλαμπρύνοντα
 πάντων τῶν ἀνθρώπων τὰς ψυχάς,
 αὐτοῦ ταῖς ἰκεσίαις
 τὴν ταπεινὴν ψυχὴν μου φώτισον
 680 ὅλην σκοτισθεῖσαν τοῖς πάθεσιν.

Σταλάζων τὸν γλυκασμὸν τὸν θεῖον, Δημήτριε,
 τὰ πικρὰ καθαίρεις βροτῶν νοσήματα.
 Ὅθεν σοι βοῶ, τὴν ἐν ἐμοὶ
 οἰκοῦσαν ἁμαρτίαν,
 685 τῇ μεσιτείᾳ σου, κατὰβαλε,
 ὅπως σε γεραίρω σωζόμενος.

Πορείας⁶⁶ τὰς πρὸς Θεὸν φερούσας με, πάνσοφε,

668 Γαλ. 4,4
 683-4 Ρωμ. 7,17

673 Ματθ. 4,4

675 α' Κορ. 15,41

681 Ἀμ. 9,13

665 κούφισον-A
 681 σταλάζον-A

667 ὑγίᾳ-A
 685 κατὰβαλλε-A

670 τροφία-A

675 ἔδειξας πλησιφανῆ-A

66. Κατὰ τὸν κώδικα, τὸ τροπάριον τοῦτο ἄρχεται οὕτω: «Πικρίας τὰς πρὸς Θεὸν φερούσας». Ἀλλ' εἶναι πρόδηλον ἐκ τῶν συμφραζομένων, ὅτι ἡ λέξις πικρίας δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς παράφραση τοῦ νοητικολογίου. Ὑπερ ἐπανωρθώθη δι' ἀντικαταστάσεως τῆς λέξεως

- ἀστενοχωρήτως ὁδεύειν ποιήσον,
 ὅπως εἰσελθὼν εἰς τὰς ἐκεῖ
 690 ἀγίας καταπαύσεις
 ὕμνολογῶ σου τὰ τεράστια,
 μέγιστε μαρτύρων Δημήτριε.

Θεοτοκίον

- Ἐκτός σου μετὰ Θεὸν προστάτην οὐ κέκτημαι
 ἐκ τῶν ἀναγκῶν με αἰεὶ ἐξαίρουσαν.
 695 Δέσποινα πανύμνητε ἄγνή
 Παρθένε Θεοτόκε,
 μή με παρίδῃς ἀπολλύμενον
 καὶ ταῖς πλημμελείαις σκοτούμενον.

ᾠδὴ δ'

Εἰρμός «Τὴν θεῖαν ἐννόησας σου κένωσιν»

- Φανότατος ἀστὴρ ἐχρημάτισας
 700 ἀνατολαῖς τῶν ἀρετῶν
 φωτίζων πάντα τὰ πέρατα,
 ὁ τῶν δαιμόνων τὸ σκότος
 διώκων, ἄθλοφόρε Δημήτριε.

- Ἵπῃρξεν ἡ σφραγὶς σου τῷ Νέστορι
 705 ὄπλον, μεθ' οὗ τὸν δυσμενῆ
 καταβαλὼν ἀνεπλέξατο
 ἀμαραντίνους στεφάνους,
 παμμάκαρ ἄθλοφόρε Δημήτριε.

- Κατάβαλε βαρβάρων φρυάγματα,
 710 θραῦσον δαιμόνων μηχανάς
 καὶ πειρασμῶν τὸ κλυδώνιον,
 τῇ κραταιᾷ σου πρεσβείᾳ,
 πάντα γινε, Δημήτριε, πάνσοφε.

A. 55^v

Θεοτοκίον

Νοσοῦσα τὴν ψυχὴν μου θεράπευσον

690 Ἐβρ. 4,11

699-701 Ματθ. 13,43

707 α' Κορ. 9,25

693 προστάτην οὐ κέκτημε-A
 φανώτατος-A

704 ἡ σφραγίσου-A

697 ἀπολλύμενον-A
 711 κλυδόνιον-A698 πλημμελίας-A
 712 τῇ καθαρᾷ-A

699

- 715 ἡ τῶν ψυχῶν τὸν ἱατρὸν
 ἀβρόχῳ λόγῳ κυήσασα,
 ὅπως σωζόμενος πίσται
 ὑμῶ τὰ μεγαλεῖα σου, ἄχραντε.

Ῥδῆ ε'

Εἰρμός «Ὁ ἀναβαλλόμενος φῶς ὡς ἱμάτιον»

- Ἔστησας τὰ ρεύματα τῆς ματαιότητος
 720 τοῖς θεοῖς ὄμβροις τῶν σῶν αἱμάτων
 καὶ τὴν γῆν ἐπλήρωσας
 μεγίστων θαυμάτων,
 πανένδοξε Δημήτριε.
 Ἰασαι τὰ πάθη μου, μάρτυς, τὰ χρόνια,
 725 τὸν λογισμὸν μου ταῖς μεθοδείαις
 πάσαις σκοτιζόμενον
 τοῦ δεινοῦ Βελίαρ,
 Δημήτριε, καταύγασον.

- Σὲ καὶ κοιταζόμενος καὶ ἀνιστάμενος
 730 χαρακτηρίζω⁶⁷ καὶ ἱκετεύω,
 ἐν παντί με φρούρησον
 καιρῷ, πάσης βλάβης
 λυτρούμενός με, Ἀγιε.

Θεοτοκίον

- Δὸς ἡμῖν βοήθειαν ταῖς ἱκεσίαις σου
 735 μὴ ἀπολέσθαι ἐν ἁμαρτίαις,
 Παρθένε θεόφυγε,

729 Δευτ. 6,7 731 Φιλ. 4,7

715 τῶν ἱατρῶν-Α

67. Τὸ ῥῆμα χαρακτηρίζω, ἐκ πρώτης ὄψεως, ξενίζει ὡς ἀπροσάρμοστον ἐνταῦθα. Ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τοῦ φέρω κατὰ νοῦν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλους ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς. Π.χ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς εἰς τὸ ἔργον του «Βίος Βαρλαάμ καὶ Ἰωάσαφ» γράφει «κατὰ τὸ ἐνὸν τῆς ἀσθενοῦς καὶ ταλαιπώρου ἡμῶν δυνάμεως, τὸν βίον αὐτῶν χαρακτηρίζομεν καὶ τὸ σχῆμα περιβαλλόμεθα, καὶ τῶν ἔργων ἁμαρτάνωμεν» (PG. 96, 972B). Ὁμοίως πάλιν ὁ αὐτὸς ἀρχίζει ὕμνον του εἰς τὸν Ἅγιον Συμεῶνα τὸν Θαυμαστορεῖτην οὕτως: «Χα χαρακτηρίζω σου, πάτερ, ὡς ἀληθῶς τὸν ἀμώμητον βίον...» (Νέα Σιών 27 (1932) σ. 219).

καὶ μὴ ὑπερίδῃς
λαὸν κλυδωνιζόμενον.

᾿Ωδὴ στ΄

Εἰρμὸς «Μαινομένην κλύδωνι»

Ἡ σορὸς σου βρούσα
740 ἱαμάτων ῥεῖθρα δαψιλῶς
τῶν ἀνθρώπων παύει τὰ νοσήματα
καὶ πονηρὰ
ἀποσοβεῖ, μάρτυς, πνεύματα.

Μεγαλύνας Κύριον

745 τῆς σαρκὸς σου πάθῃσι, σοφέ,
ἐκ μεγάλων ῥῦσαι πάντας θλίψεων
τοὺς πλουτοῦντας
μέγιστον, μάρτυς, προστάτην σε.

Ἦλγησας νυττόμενος,

750 ἀθλοφόρε, λόγχαις τὴν πλευράν.
Διὰ τοῦτο πίστει ἱκετεύω σε
τῆς ψυχῆς μου,
Μάρτυς, τὸ ἄλγος θεράπευσον⁶⁸.

Θεοτοκίον

Τὸ τοῦ βίου πέλαγος

755 διαπλέων, Πάναγνε, πολλοῖς
περιπίπτω κύμασι δονοῦσί με,
ἀλλὰ τῇ σῇ
θείᾳ ῥοπῇ με κυβέρνησον.

741-2 Πράξ. 19,12 744-45 Φιλ. 1,20

738 κλυδωνιζόμενον-Α 744 Κύριε-Α 756 κείμεσι-Α

68. Οἱ στίχοι 752-3 συνθέτουν πρότασιν ἀσυνάρτητον, ὡς φέρονται ἐν τῷ κώδικι: «τῆς ψυχῆς μου, μάρτυς, τὸ ἄλγος, Δημήτριε», ὡς στερουμένην ῥήματος. Πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ὁμαλότητος, ἀντικατεστήσαμεν τὸ ὄνομα *Δημήτριε* διὰ τοῦ ἰσοσυλλάβου ῥήματος *θεράπευσον*. Ἡ εἰσαγωγή τοῦ ὀνόματος *Δημήτριε* ὀφείλεται πιθανῶς εἰς πρωτοβουλίαν τοῦ κωδικογράφου νὰ δηλώσῃ πρὸς ποῖον ἀπευθύνεται ἡ ἐπίκλησις. Ἀλλὰ συμπεριλαμβάνεται ἡ λέξις *Μάρτυς* ἐπέχουσα αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν θέσιν, ἐπαρκὴς δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, ὡς πιστοῦται καὶ ἐκ τῶν προηγουμένων δύο τροπαρίων. Ἀλλωστε, ἡ λέξις *Δημήτριε* περιέργως εἶχεν ἀφεθῇ ἡμιτελὴς ἐν τῷ κώδικι, συμπληρωθεῖσα βραδύτερον παρ' ἄλλης κωδικογράφου χειρός.

ᾠδὴ ζ'

Εἰρμὸς «Ὁ ὑπερυψούμενος»

Α. 56^τ

760 Ῥήματα προέμενος
ζωῆς, Μάρτυς ἔνδοξε,
θανάτου ἐξήρπασας
λαοὺς καὶ προσήγαγες
Κυρίῳ μελωδοῦντας
ὁ Θεὸς εὐλογητὸς εἶ.

765 Ἰασαι νοσοῦσάν μου
τὴν ψυχὴν, Δημήτριε.
Τὰ πάθη τοῦ σώματος
τελείως θεράπευσον,
ἐξαίρων με παντοίων
770 περιστάσεων τοῦ βίου.

Οἶκος θείου Πνεύματος,
Δημήτριε, γέγονας
καὶ τοῦτον τὸν οἶκόν σου
λιμένα σωτήριον
775 τῶν καταπονουμένων
ἀπετέλεσας, Παμμάρκαρ.

Θεοτοκίον

Κόρη κυριώνυμε⁶⁹,

771-72 α' Κορ. 3,16 798 Ρωμ. 7,24

763 μελοδοῦντας-Α 777 Κυρίονυμε-Α

69. Ἐν τῷ κώδικι, τὸ τροπάριον τοῦτο φέρεται ὡς ἀκολουθῶς
Ἡ Θεὸν κηύσασα
κόρη κυριώνυμε,
ἐν τάχει με λύτρωσαι
κατακυριευθέντα
ὑπὸ πάσης ἁμαρτίας.

*Αλλ' ἐν πρώτοις, τὸ ἀρχικὸν γράμμα Η δὲν συνᾶδει πρὸς τὴν ἀκροστιχίδα ἀπαιτοῦσαν τὸ γράμμα Κ. Τοῦτο ἐπανορθοῦται δι' ἐναλλαγῆς τῆς τάξεως τῶν δύο πρώτων στίχων, ἐπαναφερομένων οὕτως εἰς ἡν θέσιν εἶχον τεθῆ ἀσφαλῶς ὑπὸ τοῦ ὑμνογράφου καὶ ἣν ἀπαιτεῖ προσέτι τὸ προσφωδιακὸν σύστημα τοῦ εἰρμοῦ. Ἐκτὺς δὲ τούτου, ἀπλῇ ἀντιπαράθεσις τοῦ τροπαρίου τούτου πρὸς τὰ λοιπὰ τροπάρια τῆς ᾠδῆς ἀποκαλύπτει, ὅτι ἐξέπεσεν ὁ τρίτος αὐτοῦ

ἢ Θεὸν κυήσασα
[καὶ παρθένος μέινασα],
780 ἐν τάχει με λύτρωσαι
κατακυριευθέντα
ὑπὸ πάσης ἁμαρτίας.

᾿Ωδὴ ἡ'

Εἰρμός «Σοὶ τῷ παντουργῷ»

Ῥῆξας τοῦ ἐχθροῦ
τοὺς πολυπλόκους βρόχους
785 ταῖς ἀναμογλεύσεσι
τῶν θείων ἄθλων σου,
λύσον ἐν τάχει
τὴν δέσιν τῶν κακῶν μου
σοῦ ταῖς μεσιτείαις,
790 Δημήτριε παμμάκαρ
Ὅμβρησον ἡμῖν
ἁμαρτημάτων λύσιν
ταῖς σαῖς παρακλήσεσι,
μάρτυς Δημήτριε.
795 Παῦσον ὀδύνας
καὶ κούφισον τοὺς πόνους
τοὺς προσγινομένους
ἡμῖν τοῖς ταλαιπώροις.

Τίμιον Χριστοῦ,
800 Μάρτυς, ὑπάρχων σκεῦος
ἀτίμων με πράξεων
εὐχαῖς σου λύτρωσαι,
ὅπως ἐν πίστει
σωζόμενος τιμῶ σε

799-800 β' Τιμ. 2,21

798 ταλαιπώροις-A

στήχος, τὸν ὅποιον συνεπληρώσαμεν διὰ τοῦ ἐν ἀγκύλαις καταχωριζομένου δανείου ἐξ ὁμοίου Θεοτοκίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (βλ. Παρακλητικὸν σὺν Θεῷ Ἀγίῳ τῷ Ἱεραρχίᾳ Θεοτόκου, ποίημα τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Romae, curante Phil. Vitali, 1738, σ. ρστ').

- 805 καὶ τὴν προστασίαν
τὴν σὴν ἀνακηρύττω.

Θεοτοκίον

- Σῶσόν με, ἀγνή,
ἢ τὸν Σωτῆρα Λόγον
ἀρρήτως κύησασα
810 καὶ παρθενεύουσα,
ὅπως ἐν πίστει
δοξάζω σε ἀπαύστως
τὴν δεδοξασμένην
εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

A. 56^v

ᾠδὴ ᾠθ'

Εἰρμὸς «Ἡσαΐα χόρευε»

- 815 Ἰερεῖον ἄμωμον
προσηνέχθης τῷ παμβασιλεῖ,
σφαγιασθεὶς δι' αὐτὸν
λόγχαις, Ἀθλητά.
Διό σε κατέστεψε
820 ζωαρχικῇ, μάκαρ, δεξιᾷ
καὶ τοῖς βραβείοις σε
τῶν θαυμάτων ἐμεγάλυνεν.

- ᾠς προστάτην μέγιστον
κεκτημένοι πάντες σε, σοφέ,
825 βοῶμεν σοι ἑκτενῶς
λύτρωσαι ἡμᾶς
παθῶν ἀμαυρώσεως
καὶ παντοίας ἄλλης συμφορᾶς
καὶ τῆς ἀλώσεως
830 τῶν βαρβάρων ἱεσίσαις σου.

Συμπαθὴς γενόμενος
ἐν μιμήσει, μάκαρ, τοῦ Χριστοῦ
οὐκ ἔλιπες ἐν καιρῷ

815 Ἐβρ. 9,14

817 δι' αὐτῶν-A

821 βραβείοις-A

826 λύτρε

περιστατικῶ
 835 τὴν πόλιν σου, "Ἄγιε,
 κυκλομένην πλήθει τῶν δεινῶν,
 ἣν διαφύλαττε
 ἕως τέλους ἀπαράτρωτον.

Ἦ τοῦ κτίστου ἔλευσις
 840 ἐπὶ θύραις, πρόσεχε, ψυχῇ,
 μὴ ἄκαρπος εὗρεθῇς
 καὶ κατακριθῇς.
 Γρηγόρησον, βόησον
 τῷ Κυρίῳ, Δέσποτα Χριστέ,
 845 σῶσόν με, οἴκτειρον
 Δημητρίου παρακλήσεσιν.

Θεοτοκίον

Φωτοφόρον ὄχημα
 ἀνεδείχθης τοῦ Ἑμμανουήλ,
 φωτίζουσα τοὺς πιστούς,
 850 ἄχραντε ἀγνή.
 Διό με καταύγασον
 ῥαθυμίας σκότει τὴν ψυχὴν
 νῦν καλυπτόμενον,
 Παναγία μητροπάρενε.

Κανὼν πλ. β' ἤχου

Α. 74^τ Τῇ Τετάρτῃ πρωτὶ Κανὼν ἕτερος τοῦ Ἁγίου
 Δημητρίου φέρων ἀκροστιχίδα «Ἐκτὴν
 δέχοιο τήνδε τὴν ᾠδὴν, μάκαρ. Ἰωσήφ»⁷⁰.

839-40 Ματθ. 25,31

841 Ματθ. 21,19

848-9 πρβλ. Ἑσ. 7,14

837 διαφύλατε-Α 840 ἐπὶ θύρες-Α 842 κατακριθεῖς-Α 852 ραθυμίας
 σκέποι-Α 853 καλυπτόμενος-Α

70. Τὸ ὄνομα Ἰωσήφ δὲν παρατίθεται ἐνταῦθα, ἀλλὰ μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς ἀκροστιχί-
 δος τῆς θ' ᾠδῆς.

Δ. 131^τ

᾽Ωδὴ α΄

Εἰρμός «Ὡς ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας»

- 855 Ἐν εὐφροσύνῃ, παμμάκαρ, τῷ θεϊκῷ
 θρόνῳ παριστάμενος
 καὶ πληρούμενος φωτός,
 φωτισμόν μοι αἶτησαι τὰς σὰς
 φωτοφόρους ἀρετὰς
 860 μέλπειν, Δημήτριε.

- Κόσμος ἐδείχθης μαρτύρων περικαλλῆς
 καὶ πιστῶν κραταίωμα
 καὶ μεσίτης πρὸς Θεόν,
 ὃν ἀπαύστως αἶτησαι τυχεῖν
 865 αἰωνίων ἀγαθῶν
 τοὺς σοὶ προστρέχοντας.

- Τὰ πολυώδυνα πάθη, τὴν συντριβὴν
 τὴν κακίστην ἵασαι
 τῆς καρδίας μου, σοφέ,
 870 καὶ τὸν νοῦν μου λάμπρυνον πολλαῖς
 μεθοδεῖαις τοῦ ἐχθροῦ
 νῦν σκοτιζόμενον.

Θεοτοκίον

- Ἡ κραταῖα τῶν ἀνθρώπων καταφυγὴ
 τὴν ἐμὴν κραταίωσον
 875 ἀδιόρθωτον ψυχὴν
 τρεπομένην πάντοτε, ἀγνή,
 πρὸς τὰ πάθη τῆς σαρκὸς
 καὶ κινδυνεύουσιν.

᾽Ωδὴ γ΄

Εἰρμός «Οὐκ ἔστιν ἅγιος ὡς σὺ»

- A. 74^ν Νοὸς στερῶρότητι εἰσδύς
 880 πρὸς μεγίστους ἀγῶνας

- ἀριστεύεις μεγάλως
 καὶ τὸν δόλιον ἐχθρόν
 ταῖς λόγχαις τῆς σῆς σφαγῆς
 σφαγιάζεις, μέγιστε Δημήτριε.
 885 Δαιμόνων ῥῦσαί με δεινῆς
 ἐνοχλήσεως, μάκαρ,
 καὶ ἀνθρώπων ἀδίκων
 καὶ παντοίων πειρασμῶν
 καὶ νόσων φθοροποιῶν,
 890 ταῖς εὐχαῖς σου
 ἔνδοξε, Δημήτριε.

- Ἐρρύσω πάλαι συμφορῶν
 σοῦ τὴν πόλιν μεγίστων
 καὶ τὰ νῦν δυσωποῦμεν
 895 σκέπε, φρούρησον ἡμᾶς
 κακίσταις μεταβολαῖς
 κυκλουμένους
 πάνσοφε, Δημήτριε.

Θεοτοκίον

- Χειρὶ κατέχουσα Χριστὸν
 900 τὸν κατέχοντα πάντα
 ἐκ χειρὸς ἡμᾶς ῥῦσαι
 διαβόλου πονηρᾶς,
 Θεογεννητορ ἀγνή,
 καὶ παντοίας
 905 βλάβης δυσωποῦμέν σε.

ι. 75^τ

᾿Ωδὴ δ΄

Εἰρμός «Χριστός μου δύναμις»

᾿Οδὸν στελλόμενος
 σεπτῆς ἀθλήσεως
 κατεπάτησας κέντρα τοῦ δυσμενοῦς,
 μέγιστε Δημήτριε,

887 Ψ. 139 (140) 5

882 δειλαιον-Α

889 φθοροποιόν-Α

893 πόλιν-Α

910 καὶ στεφηφόρος πρὸς τὸν σὸν
ἀθλοθέτην ἀναβέβηκας.

Ἴσχύος ἔπλησας
τὸν θεῖον Νέστορα,
διαλύσας Λυαίου τὰς μηχανάς,
915 κράτιστε Δημήτριε.
Ταύτης μετάδος καὶ ἡμῖν⁷¹
τῇ κακίᾳ ἐξασθενήσασιν.

Ὁ θεῖος οἶκός σου
ἐν μέσῳ ἔχων σου
920 τὸ πολύαθλον σῶμα ὡς θησαυρὸν
ἄσυλον, Δημήτριε,
καταπλουτίζει τοὺς πιστοὺς
ἱαμάτων ἐπιδόσειςιν.

Θεοτοκίον

Τὴν μόνην ἁμωμον
925 τὴν μόνην ἄφθορον
ἱκετεύω σε, Κόρη, καταφθορᾶς
πάσης με διάσωσον
καὶ καλλοναῖς τῶν ἀρετῶν
τὴν ψυχὴν μου κατακάλλυνον.

ᾠδὴ ε΄

Εἰρμός (Τῷ θεῷ φέγγει σου)

930 Ἥλιω ἔοικας, ἀθλητά,
πᾶσαν γὰρ τὴν γῆν φωταγωγεῖς
ταῖς ἀνеспέροις σου λάμπεις.
Ὅθεν δυσωπῶ σε τὴν σκοτισθεῖσάν μου
καρδίαν, τῇ κακίᾳ,

915 Λουκ. 1,3

910 τὸ σὸν-Α	913 Νέστωρα-Γ	915 μέγιστε-Α	923 ἐπιδώσειςιν-Α
926 καταφθοράν-Α	929 κατακάλλυνον-Α	933 δυσωπῶσαι τὴν σκοτισθῆσαν-Α	

71. Οἱ στίχοι 916-7 παρελήφθησαν ἐκ τοῦ κώδ. Γ, διότι ὁ κώδ. Α ἐπαναλαμβάνει ἐνταῦθα τοὺς στίχους 910-1 τοῦ προηγούμενου τροπαρίου, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς τοῦ κωδικογράφου.

935 Μάκαρ, καταύγασον.

Νοσοῦντα πάθῃσι βλαβεροῖς
ἴασαι ἡμῶν τὸν λογισμὸν
καὶ πλανωμένους ἐπίστρεψον
πρὸς ὁδὸν εὐθεΐαν τῶν προσταγμάτων Χριστοῦ

940 σεπταῖς σου μεσιτείαις,
μάρτυς Δημήτριε.

Δεσμοῖς σου δῆσας τὸν πονηρὸν
λύσον ἡμᾶς πάσης συμφορᾶς
ἐπερχομένης, Δημήτριε,

945 καὶ τῆς αἰωνίου τυχεῖν ἀξιώσον
ζωῆς καὶ ἀφθαρσίας
τῇ μεσιτείᾳ σου.

Θεοτοκίον

Εὐλογημένη ἐν γυναιξίν
ἅπαντας εὐλόγησον ἡμᾶς

950 καὶ πεπτωκότας ἀνάστησον
καὶ πεπλανημένους, ἀγνή, ἐπίστρεψον
καὶ διὰ μετανοίας
Θεῷ οἰκείωσον.

ᾠδὴ στ'

Εἰρμὸς «Τοῦ βίου τὴν θάλασσαν»

A. 75^v Τὴν σὴν οὐκ ἐκάλυψε
955 τῇ τοῦ σώματος ταφῇ
χάριν ἢ γῇ, Δημήτριε.
'Ανατολαῖς γάρ, μάκαρ, τῶν θαυμαστῶν
ἐκεῖθεν ἰάσεων
περιβόητος κόσμῳ ἐχρημάτισας.

960 Ἡμέραν ἐτάσεως
καὶ ἀδέκαστον κριτὴν

938 Ἰακ. 5,19-20

942 Ἰούδα 6

948 Λουκ. 1,28

951 Ἰακ. 5,20

938 πλανωμένους-A
αἰτάσεως-A

950 πεπτωκότας-A

959 ἐχρημάτισας-A

960

καὶ αἰωνίαν κόλασιν⁷²
κατανοῶν ὀδύρομαι καὶ βοῶ
προστάτης μοι φάνηθι
965 προσφυγόντι σοι, Μάρτυς ἀξιόγαστε.

Ναοὺς κατηδάφισας
τῶν εἰδώλων καὶ ναὸς
Κυρίῳ ὥφθης ἅγιος.
Τοὺς ἐν ναῷ σου θείῳ, μάρτυς σοφέ,
970 θερμῶς σε δοξάζοντας
τῆς ἁγίας Τριάδος οἴκους ποιήσον.

Θεοτοκίον

Ὡς ὄρθρος τὸν ἥλιον⁷³
ἐξανέτειλας ἡμῖν,
Θεογεννητορ, φέρουσα.
975 Τοῦτον δυσώπει πάντοτε τὴν ἐμὴν
φωτίσαι διάνοιαν
καὶ διῶξαι σκότος τὸ βαθύτατον.

Ὁδὴ ζ'

Εἰρμός «Δροσοβόλον μὲν τὴν κάμινον»

Δεδιότα σε τὰ ἔθνη τὰ πολέμια
ὥς στρατιώτην ἄριστον
980 δραπετεύουσιν
ἐκ προσώπου σου, μάρτυς σοφέ,
δαιμόνων τε φάλαγξ πονηρά,
ὣν τῆς κακίας ἐξελοῦ
τοὺς σοὺς θερμοὺς ὑμνητάς.

962 Ματθ. 25,46

968 Κολ. 1,22

972-3 Ἀσμα 6,10

977 Πράξ.

26,18

979 β' Τιμ. 2,3

965 μάκαρ-Γ

966 κατηδάφισας-Γ

967 βομούς-Α

970 θερμῶς τε-Γ

72. Ὁ κῶδιξ Α ἔχει τὴν γραφὴν «αἰωνίαν λύτρωσιν», ἀλλ' ἡ λέξις λύτρωσις δὲν εὐρίσκεται εἰς λογικὴν συνάρτησιν πρὸς τὰ λοιπά. Ἀντ' αὐτῆς προεκρίθη ἡ γραφή τοῦ κῶδ. Γ «αἰωνίαν κόλασιν».

73. Ὁ κῶδιξ Α ἔχει τὴν γραφὴν «ὥς ὄρθρος ὥς ἥλιος», ἡ ὁποία δὲν εὐσταθεῖ συντακτικῶς ἐν τῷ τροπαρίῳ. Προεκρίθη ὅθεν ἡ γραφή τοῦ κῶδ. Γ «ὥς ὄρθρος τὸν ἥλιον», ὥς συντακτικῶς ὀρθή.

- 985 Ἡ περὶδοξος ἐν πόλεσι σεμνύνεται
τῇ κλήσει σου, Δημήτριε,
Θεσσαλονίκη,
πολιοῦχον σχοῦσά σε φαιδρόν,
ἦν λύτρωσαι⁷⁴ πάσης συμφορᾶς
990 ἐπερχομένης ὁρατῶν
καὶ ἀοράτων ἐχθρῶν.

- Δ. 131^v Νυσταγμῷ τῆς ῥαθυμίας συνεχόμενος
πρὸς ὕπνον συνελαύνομαι
τῆς ἀμαρτίας,
995 ἐξ ἧς λύτρωσαί με δυσωπῶ,
ὑπάρχων προστάτης μου θερμός,
ταῖς σαῖς ἀγρύπνοις προσευχαῖς,
μεγαλομάρτυς Χριστοῦ.

Θεοτοκίον

- Μὴ παρίδῃς με τοῦ βίου ταῖς συγχύσεσιν,
1000 ἀγνή, κλυδωνιζόμενον,
μὴ ἐάσης με
ἀπροστάτευτον περιτροπαῖς
ἀεὶ ὁμιλοῦντα χαλεπαῖς,
ἀλλ' ἐπιμόνοις πρὸς Θεὸν
1005 πρεσβεῖαις σῶσόν με.

Α. 76^r

ᾠδὴ η'

Εἰρμός «Ἐκ φλογὸς τοῖς ὁσίοις»

- Ἀναιρούμενος μάρτυς
λόγχαις, Δημήτριε,
ἀναιρεῖς τῶν εἰδώλων τὴν ματαιότητα
καὶ ζωοποιεῖς
1010 ἀπιστία τοὺς θνήξαντας,

985 ὁ περὶδοξος, σεμνύνεται-Α 988 πολιοῦχον-Α 990 ἐπερχομένην-Α 995
ἐξ οὗ-Α 996 θερμῶς-Α 1000 κλυδωνιζόμενον-Α 1001 ἰάσεις-Α 1003
χαλασιαπαῖς-Α 1008 ἀνερεῖς τῶν εἰδώλων-Α 1010 ἀπιστεῖα-Α

74. Ὁ κῶδιξ Α ἔχει τὸν τύπον λύτρωσε, τῆς τελευταίας συλλαβῆς προσθεθείσης βρα-
δύτερον, προφανῶς ὑπὸ ἄλλης χειρός.

ταῖς σημειουργίαις
ταῖς ὄντως παραδόξοις.

Κραταιωθείς πανοπλία
τοῦ Παντοκράτορος,
1015 πονηρότατον κράτος δαιμόνων ὤλεσας,
ὦν τῆς χαλεπῆς
κακουργίας ἐξάρπασον,
μάρτυς ἀθλοφόρε,
τοὺς σὲ ὑμνολογοῦντας.

1020 Ἀπελάνονται πάθη⁷⁵
ἐπισκιάσει σου.
Διὰ τοῦτο βοῶ σοι, μάρτυς Δημήτριε,
πάθη τὰ κρυπτὰ
τῆς ψυχῆς μου θεράπευσον
1025 καὶ τὰς ὀρωμένας
τοῦ σώματος ὀδύνας.

Θεοτοκίον

Ῥυπωθεῖσαν καρδίαν
καὶ χεῖλη, Πάναγνε,
πρὸς τὴν σὴν ἰκεσίαν κινῶ καὶ δέομαι,
1030 κάθαρων, ἀγνῆ,
μετανοίᾳ καὶ σῶσόν με,
τὸν κατεγνωσμένον
καὶ τεταπεινωμένον.

A. 76^v

Ῥδὴ θ'

Εἰρμός «Θεὸν ἀνθρώποις ἰδεῖν ἀδύνατον»

Ἰσχὺν καὶ κράτος σε περιέζωσε
1035 ὁ δυνατὸς
καὶ μείζοσι σημείοις ἐδόξασε

1013 Ῥφ. 6,13 1034 Ῥφ. 6,14

1012 ταῖς ὄντοισ-Α 1013 κρατεωθείς-Α 1015 πονηρώτατον-Γ

75. Ὁ στίχος οὗτος ἐλήφθη ἐκ τοῦ κώδ. Γ, διότι ὁ κώδιξ Α ἔχει τὴν γραφὴν «ἀπολα τὰ πάθη», ἡ ὁποία καὶ γραμματικῶς εἶναι ἐσφαλμένη καὶ συντακτικῶς δὲν εὐσταθεῖ.

καὶ περίβλεπτον κόσμῳ ἐποίησε.
 Τοῦτον οὖν ἐκδυσώπει, μάρτυς, κρατῦναί με
 κατὰ τῶν παθῶν τῶν βλαβερῶν
 1040 ἀγωνιζόμενον.

Ὡς φῶς ἀόρατον κατακρύπτει σε
 ὁ ὑπὸ γῆν
 ὁρώμενος, Δημήτριε, τάφος σου,
 ἐξ οὗ πέμπεις ἀκτῖνας ἰάσεων
 1045 ὑπὲρ αὐγὰς ἡλίου, πάθη ἀνίατα
 πάντων ἐλαυνούσας τῶν πιστῶν
 τῇ θεῇ χάριτι.

Συνῶν τοῖς ἄνω, Μάρτυς, στρατεύμασι
 ῥῦσαι ἡμᾶς
 1050 σκανδάλων πολυτρόπων τοῦ ὄφους
 καὶ παθῶν χαλεπῆς ἀμαυρώσεως
 καὶ τῆς αἰωνιζούσης τότε κολάσεως
 τὸν ἀγαθοδότην καὶ Θεὸν
 ἐπικαλούμενος.

Ἡ νῦν κατέχουσά με ἀμέλεια
 καὶ τῶν καλῶν
 ἀργία παντελῆς τὴν ἐκεῖθεν μοι
 προξενεῖ τιμωρίαν καὶ δέδοικα.
 Εὐροιμί σε προστάτην τότε, Δημήτριε,
 1060 τῶν ἀποκειμένων μοι δεινῶν
 ἀπολυτρούμενος.

Θεοτοκίον

Φθορὰν μὴ γυνῶσα ἀφθόρως τέτοκας
 τὸν ἐκ φθορᾶς
 τὸν κόσμον, Θεοτόκε, ῥυσάμενον.
 1065 Αὐτὸν οὖν ἰκέτευε καταφθαρέντα με
 καὶ κατηχρειωμένον ταῖς παραβάσεσιν

1050 Ψ. 140(141)9 1052 Ματθ. 25,46 1063-64 Ρωμ. 8,21

1037 κόσμον-Α 1044 ἐκ σοῦ πέμπεις-Α 1048 συνῶν-Α 1057 ἀργία-Α
 059 εὐροιμη-Α 1062 γυνῶσαν-Α 1066 κατηχρειωμένον-Γ, καταχρεωμένον-Α

ὅλον καινουργῆσαι πρὸς ζώην,
Θεοχαρίτωτε.

Κανὼν βαρέος ἤχου

A. 93^r Τῇ Τετάρτῃ πρωτὶ Κανὼν σταυρώσιμος. Τῇ αὐτῇ
ἡμέρᾳ Κανὼν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου⁷⁶.

ᾠδὴ α'

Εἰρμὸς «Νεύσει σου πρὸς γεώδη»

1070 Τίμιος ὥσπερ λίθος
τῆς ἐκκλησίας ἐπήχθης
ἐν στέμματι, Ἄγιε,
καὶ τάυτην κατεκόσμησας.
Ὅθεν ὕμνων καταχρέως
στέφομέν σε νῦν, [ἀθλητά], διαδήμασιν⁷⁷.

1075 Ἥλιος ἀνεδείχθης
φωταγωγῶν πᾶσαν κτίσιν
θαυμάτων λαμπρότησιν,
δόξωτε Δημήτριε,
ὅθεν νῦν σε δυσωποῦμεν
1080 φώτισον ἡμῶν τὰς ψυχὰς τῶν ὑμνούντων σε.

Νόμων προκινδυνεύων
τῶν τοῦ Σωτῆρος νομίμως,
Δημήτριε, ἤθλησας

1067 Ρωμ. 6,4 1069 Ψ. 20 (21)4 1075-6 Ματθ. 13,43 1081-3 β'
Τιμ. 2,5

1067 πρὸς Θεὸν-Α 1068 θεοχαρίτοτε-Α 1076 κτῆσιν-Α 1081 Τό-
μων προκινδυνεύων-Α

76. Δὲν δηλοῦται ἐνταῦθα ἀκροστιχίς, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τῶν τροπαρίων προκύπτει ἡ ἀκόλουθος: «Τὴν ἐβδόμην σοι προσφέρω λιτὴν, μάκαρ. Ἰωσήφ». Ἐλλείπουν μόνον τὰ γράμματα Π (-ΡΟΣΦΕΡΩ) καὶ Α (ΜΑΚ-Ρ), ἐξ οὗ γίνεται δῆλον, ὅτι ἐξέπεσον δύο τροπάρια τοῦ κανόνος. Ἡ δημοσίευσίς αὕτη τοῦ κανόνος τοῦ βαρέος ἤχου γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κώδικος Α, μόνου γνωστοῦ κώδικος περιέχοντος τοῦτον.

77. Ὁ στίχος 1074 δὲν πληροῖ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ εἰρμοῦ τῆς ψδῆς. Εἶναι κατὰ τρεῖς συλλαβὰς βραχύτερος τοῦ πρέποντος. Ἦν συνεπληρώσαμεν διὰ τῆς ἐντὸς ἀγκυλῶν τρισυλ-
λάβου λέξεως «ἀθλητά».

καὶ ἀνομοῦντας ἥσυχνας,
 1085 ὅθεν πίστει δυσωπῶ σε
 πάσας τὰς ἐμὰς ἀνομίας ἐξάλειψον.

Εὖροιμί σε προστάτην
 ἐν τῇ μελλούσῃ ἡμέρᾳ
 τῆς δίκης, Δημήτριε,
 1090 καταδίκης με λύοντα,
 ὅπως πίστει τε καὶ πόθῳ
 ἐν ἀγαλλιάσει ψυχῆς μακαρίζω σε.

Θεοτοκίον

Βίον ἡχρειωμένον
 τῇ μοχθηρᾷ ἀμαρτίᾳ
 1095 καὶ νοῦν κάτω νεύοντα
 πρὸς παραβάσεις πάντοτε
 ἔχων, Πάναγνε, βοῶ σοι
 δίδου μοι ταῖς σαῖς ἱκεσίαις διόρθωσιν.

λ. 93^v

᾿Ωδὴ γ'

Εἵρμὸς «Ὁ κατ' ἀρχὰς τοὺς οὐρανούς»

Δοῦλος γενόμενος Χριστοῦ
 1100 τοὺς δουλωθέντας τῷ πλάνῳ
 σοῦ ταῖς θείαις, Μάκαρ, διδαχαῖς
 ἀπελευθεροῖς καὶ τέκνα γνήσια,
 υἱοθεσίᾳ μυστικῇ,
 ἀποτελεῖς οὐρανόθεν,
 1105 ἐνδοξε, Πατὴρ θείῳ ἐν πνεύματι.

Ὁ ποταμὸς τῶν δωρεῶν
 τοῦ θείου Πνεύματος, Μάκαρ,
 ἐπικλύσας σου ἐν τῇ ψυχῇ
 πηγὴν σε πολλῶν θαυμάτων δείκνυσιν.
 1110 Ἀλλὰ ἀπόπλυνον ἡμῶν
 τῶν καρδιῶν τὰς κηλῖδας
 καὶ τὰς τῶν παθῶν ἐκβλύσεις ξήρανον.

1088-89 Πράξ. 17,31

1095 Κολ 3,2

1101 Γαλ. 1,10

1106-7 Πράξ. 2,38

1084 Ἰσχυνας-A

1111 κοιλίδας-A

- Μεγαλομάρτυς τοῦ Χριστοῦ,
 μεγάλης ῥῦσαι ἀνάγκης
 1115 τοὺς σὲ μέγαν πρέσβυν πρὸς Θεὸν
 πλουτοῦντας αἰεὶ, ὅπως σε πάντοτε
 χαριστηρίοις ἐν φωναῖς
 ὕμνολογοῦμεν ἀπαύστως
 οἱ τῇ προστασίᾳ σου σωζόμενοι.

Θεοτοκίον

- 1120 Ἡ καλλονὴ τοῦ Ἰακώβ,
 τῶν σωζομένων ἢ θύρα
 τῶν ἀνθρώπων ἢ καταφυγή,
 Παρθένε ἀγνή, μὴ παύσῃ πάντοτε
 ἐκδυσωποῦσα τὸν ἐκ σοῦ
 1125 σεσαρκωμένον φωτίσαι
 τὴν ἐσκοτισμένην μου διάνοιαν.

Ῥδὴ δ'

Εἰρμός «Ὁ πατρικὸς κόλπους μὴ λιπῶν»

- Νεανικῶς, Μάρτυς, τὸν ἐχθρὸν
 σφαγιασθεὶς ὑπὲρ Χριστοῦ κατέβαλες
 1130 καὶ θαυμάτων χάριν εἴληφας.
 Διό μου θεράπευσον
 τὴν ψυχὴν νοσοῦσαν, Δημήτριε.

- Σοῦ νευρωθεὶς Νέστωρ ταῖς εὐχαῖς
 τὸν ἐν κακίᾳ δυνατὸν διέλυσεν.
 1135 Ὡς ἐκεῖνον παρεθάβρυνας
 καὶ ἡμᾶς ἐνίσχυσον
 Α. 94^τ καθελεῖν τὸν ὄφιν, Δημήτριε.

- Ὁ τοῦ λοιμοῦ στήσας τὴν φθοράν,
 τὴν καθ' ἡμῶν στήσον ὀργήν, Δημήτριε,
 1140 ἱκετεύων τὸν φιλόανθρωπον,

1120 Ψ. 46(47)5 1121 πρβλ. Ἰωάν. 10,9 1124-5 Ρωμ. 1,3 1126
 Ἐφ. 4,18 1137 Ἀποκ. 20,2

ὅπως μὴ καυχῆσθαι
καθ' ἡμῶν ἐχθρὸς ὁ παμπόνηρος.

Θεοτοκίον

Ἰκετηρίαν ὑπὲρ ἡμῶν
τῷ ποιητῇ καὶ λυτρωτῇ προσάγαγε,
1145 ὅπως σῶσῃ τὰς ψυχὰς ἡμῶν
πολλοῖς ἀμαρτήμασι
κατεσπιλωμένας, Θεόνυμφε.

ᾠδὴ ε'

Εἰρμὸς «Κύριε ὁ Θεός μου»

Ῥεῖθροις τῶν σῶν αἱμάτων
ἀποπαύσας θάλασσαν ἀθεΐας,
1150 θαύματα ὡς νάματα
πηγάζεις, Δημήτριε,
καὶ φλογμὸν παύεις νοσημάτων
τῶν εἰλικρινῶς προστρεχόντων σοι.

Ὁλβιος ὁ ναός σου
1155 δωρεαῖς τοὺς πάντας καταπλουτίζων,
ἐν ᾧ τοὺς προστρέχοντας
φώτισον, ἀγίασον
καὶ [μανίας] ἀπάσης ῥῦσαι⁷⁸
τῶν παρενοχλήσεων, Ἄγιε.

1160 Σύ με πρὸς σωτηρίας
ὀδηγήσας τρίβους πεπλανημένον
πάσαις παραβάσεσιν,
ἄγιε Δημήτριε,

1161 Ψ. 26(27)11

1141 ὅπως μὴ καυχῆσθαι-A 1147 κατεσπιλωμένας-A 1148 ῥύθροις-A 1158
καὶ πενίας-A

78. Ὁ κῶδιξ ἔχει ἐνταῦθα τὴν γραφὴν «πενίας ἀπάσης ῥῦσαι τῶν παρενοχλήσεων, ἄγιε». Εἶναι ὁμως ἀπίθανον, ὅτι ὁ ὑμνογράφος θὰ παρεκάλει νὰ ῥυθθῇ ἀπάσης πενίας τῶν παρενοχλήσεων, ὡς ἐὰν ἐπεθύμει νὰ ἔχῃ πλοῦτον παρενοχλήσεων. Διὰ τοῦτο, ἀντὶ πενίας, εἰσηγάγομεν τὴν λέξιν «μανίας», ἡ ὁποία προσιδιάζει πρὸς τὰ συμφραζόμενα.

- μενουσῶν με ῥῦσαι [βασάνων]⁷⁹
 1165 καὶ αἰωνιζούσης κολάσεως.

Θεοτοκίον

- Φύλαξόν με, Παρθένε,
 ἀπὸ πάσης βλάβης τοῦ ἄλλοτρίου
 καὶ μὴ καταισχύνῃς με,
 ὅταν μέλλω κρίνεσθαι.
 1170 Πεποιθὼς εἰς σέ, τῆς αἰσχύνῃς
 πάσης λυτρωθείην, Πανάχραντε.

Ῥδὴ στ'

Εἵρμὸς «Ναυτιῶντα σάλῳ»

- Ἐκ πελάγους πόνων
 καὶ τρικυμιζόντων βασάνων
 λιμένι προσώρμησας, Ἀθλοφόρε,
 1175 τῆς οὐρανῶν βασιλείας, Δημήτριε,
 καὶ χειμαζομένοις ἀμαρτίαις
 ὄρμος ἱαμάτων γαληνὸς γεγέννησαι.

Ῥαθυμίᾳ ὄλον

- τὸν τῆς παροικίας μου βίον
 1180 ἀνύω καὶ δέδοικα τὴν ἐξαίφνης
 ἐπερχομένην τοῦ σκήνους διάζευξιν.

A. 94v

Θεῖαν μοι κατάνυξιν εὐχαῖς σου
 πλύνουσάν μου, μάκαρ, λογισμὸν χορήγησον.

Ῥραιότης πάντων

- 1185 τῶν ὠραιोटάτων μαρτύρων,
 οὐράνιε ἄνθρωπε, τοὺς ἐπὶ γῆς

1165 Ματθ. 25,46
 Κορ. 5,1

1168-9 β' Τιμ. 4,1

1179 α' Πέτ. 1,17

1181 β'

1164 ῥῦσαι κινδύνων-Α
 πλύνουσάν με-Α

1174 προσώρμισας-Α

1182 κατάνοιξιν-Α

1183

79. Ἐν τῷ κώδικι ὁ στίχος 1164 ἔχει οὕτως «μενουσῶν με ῥῦσαι κινδύνων». Ἡ πρότασις αὕτη εἶναι συντακτικῶς ἐσφαλμένη, διότι ἡ μετοχὴ «μενουσῶν» δὲν συμφωνεῖ κατὰ γένος πρὸς τὸ οὐσιαστικὸν «κινδύνων», τὸ ὁποῖον προσδιορίζει. Πρὸς ἐξομάλυνσιν τῆς συντάξεως, ἀντικατεστήσαμεν τὸ ἀρσενικὸν οὐσιαστικὸν διὰ τοῦ θηλυκοῦ «βασάνων». Ὁ ὕμνογράφος χρησιμοποιεῖ τὴν γραφὴν «τῶν ἐκεῖ μενουσῶν με βασάνων» εἰς τὸν στίχον 1399.

σὲ παρακαλοῦντας κακῶν ἀμαυρώσεως
καὶ ἁμαρτημάτων ψυχοφθόρων
καὶ διαιωνίζοντος πυρὸς ἐξάρπασον.

Θεοτοκίον

- 1190 Λυτρωθέντες πάντες
τῆς προὑπαρξάσης κατάρας
τῷ τόκῳ σου, μόνη εὐλογημένη,
χαριστηρίοις φωναῖς σε δοξάζομεν.
Πάντας ἐπευλόγησον, Παρθένε,
1195 καὶ τῶν οὐρανίων ἀγαθῶν ἀξίωσον.

Ὡδὴ ζ'

Εἰρμὸς «Κάμινον παῖδες»

- "Ἰσαις [ὀδύναις]⁸⁰
παθῶν ἐδοξάσθης
τοῦ λυτρωτοῦ σου, Δημήτριε.
Τοὺς οὖν πιστῶς σε δοξάζοντας, πάνσοφε,
1200 μετόχους ἀνάδειξον
αἰωνίου δόξης πρεσβείαις σου.

- Τὸ τῶν βαρβάρων
διόλεσον θράσος
τὸν ὑπεράγαθον Κύριον
1205 ἐκδυσωπῶν ἀενάως, Δημήτριε,
ὅπως μὴ καυχῶνται
καθ' ἡμῶν ἀθέως κινούμενοι.

- "Ἦνθησας μέσον
μαρτύρων ὡς ῥόδον
1210 θαυματουργίαις, Δημήτριε,

1189 Ματθ. 18,8 1190-92 Γαλ. 3,13 1200 Ἑβρ. 3,1

1196 Ἰσαις ἡδέαις-A 1202 τὰ τῶν-A 1206 καυχῶνται-A

80. Ἐνταῦθα ὑπάρχει ἡ γραφὴ «ἰσαις ἡδέαις», ἡ ὁποία εἶναι ἀκατανόητος καὶ στερεῖ τοὺς στίχους 1196-8 παντὸς λογικοῦ νοήματος. Ἀντικαθισταμένης τῆς γραφῆς ταύτης διὰ τῆς «ἰσαις ὀδύναις», ἡ ὁποία ἐνδεχομένως εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ ὑμνογράφου ἀρχικὴ γραφή, οἱ στίχοι οὗτοι ἐπανακτοῦν τὸ νόημά των.

εὐωδιάζων τοῦ κόσμου τὰ πέρατα.
 Διό σου δεόμεθα
 δυσωδίας παθῶν ἡμᾶς ἀπάλλαξον.

Θεοτοκίον

Νενοσηκότας

- 1215 ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα
 ταῖς βλαβεραῖς παραβάσεσιν,
 ἐπισκοπῇ σου, Παρθένε, ἐπίσκεψαι
 καὶ ἴασαι, Δέσποινα,
 προστασία πάντων ὑπάρχουσα.

Ῥδὴ ἡ'

Εἰρμός «᾿Αφλεκτος πυρὶ ἐν Σινᾷ»

- 1220 Μαρτυρικῶς τὸν πονηρὸν κατετροπώσω
 μαρτυρικῶς ἡγώνισαι
 μετὰ μαρτύρων ἐστεφάνωσαι.

Διό σε χαρμονικῶς,
 Μάρτυς Δημήτρίε,

- 1225 τιμῶντες ψάλλομεν,
 πάντα τὰ ἔργα...

Ἀπὸ λιμοῦ τε καὶ λοιμοῦ, πυρός, μαχαίρας,
 σεισμοῦ καὶ καταπτώσεων,
 βαρβαρικῆς, Μάρτυς, ἀλώσεως,

- 1230 παντοίων ἄλλων κακῶν
 ἡμᾶς περισώζε ταῖς σαῖς
 εὐχαῖς κραυγάζοντας,
 πάντα τὰ ἔργα ...

Κραταιωθείς ὑπὸ Χριστοῦ κράτος καθεῖλες

- 1235 τοῦ πονηροῦ, Δημήτρίε.
 Διὸ τὸν νοῦν ἡμῶν κραταίωσον
 κατὰ παθῶν βλαβερῶν
 κατὰ ἀσάρκων δυσμενῶν
 καὶ σῶσον ψάλλοντας,

- 1240 πάντα τὰ ἔργα...

1234-5 Ἐφ. 6,16

1221 ἡγώνισαι-Α

1234 καθεῖλες-Α

1238 διςμενῶν-Α

Θεοτοκίον

- ῥεύσαντας ἄνωθεν ἡμᾶς τῇ παραβάσει
 ἀνεκαλέσω, Πάναγνε,
 Θεὸν ἀβρύστως σωματώσασα.
 Αὐτὸν δυσώπει αἶ
 1245 φθοροποιῶν ἡμᾶς παθῶν
 ῥύσασθαι ψάλλοντας,
 πάντα τὰ ἔργα...

A. 95^r

ᾠδὴ θ'

Εἰρμός «Μὴ τῆς φθορᾶς»

- Ἵνα τὰ ἄνω οἰκήσης, Μάρτυς, βασίλεια,
 τῶν ἐπὶ γῆς φθειρομένων
 1250 πάντων ἡλόγησας,
 καὶ ταῖς προσχύσεσι
 τῶν θείων σου αἱμάτων
 κατέσβεσας τὴν πλάνην
 καὶ βρύσις ἱαμάτων
 1255 ἐγνωρίσθης κόσμῳ, Δημήτριε.
 Ὡς θαυμαστός σου ὁ οἶκος, πηγάζων θαύματα,
 τῇ ἐνοικήσει σου, Μάρτυς,
 ὠραϊζόμενος,
 καὶ τὰς λαμπρότητας
 1260 ἐκπέμπων τῶν θαυμάτων
 καὶ πάντας καταυγάζων
 τοὺς σκότει νοσημάτων
 συσχεθέντας, μάκαρ Δημήτριε.
 Στρατολογίαις ταῖς ἄνω συναριθμούμενος,
 1265 στρατὸν καὶ ἄνακτα σῶζε,
 παραταττόμενον,
 Μάρτυς, κατέναντι
 ἀθέων πολεμίων,

1241-3 Ἑβρ. 2,2

1248-50 Ματθ. 19,27

1245 φθοροποιὸν-Α
 τει-Α 1263 συσχεθὲν-Α

1250 ἡλόγησας-Α

1254 βρύσεις-Α

1262 τοῦ σκό

- καὶ δίδου τούτοις νίκας,
 1270 Χριστόν, ἐν παρῤῥησίᾳ,
 λιτανεύων, τὸν πανοικτίρμονα.

- Ἡ φοβερά ἐπὶ θύραις ἡμέρα, πρόσεχε
 μὴ ἐπιφθάσῃ σε ἔργων
 καλῶν ἀμέτοχον.
 1275 Δάκρυσον, πένθησον,
 ψυχὴ μου, καὶ τῷ πάντων
 ἐκβόησον Δεσπότη,
 πρεσβείαις Δημητρίου,
 εὐεργέτα, οἴκτειρον, σῶσόν με.

Θεοτοκίον

- 1280 Φῶς ἡ τεκοῦσα τὸ θεῖον, τὴν σκοτισθεῖσάν μου
 τῇ παραβάσει καρδίαν,
 ἐκκινδυνεύουσάν⁸¹,
 οἴκτειρον, σῶσόν με
 καὶ ἔρωτα πρὸς θεῖον
 1285 συγκλίνησον, Παρθένε,
 ὅπως χαριστηρίοις,
 Παναγία, φωναῖς δοξάζω σε.

Κανὼν τοῦ πλ. δ' ἤχου

- A. 111^v Τῇ Τετάρτῃ εἰς τὸν ὄρθρον Κανὼν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου,
 Γ. 244^r φέρων ἀκροστιχίδα «Τὴν ὀγδόην δέησιν, ὦ Μάρτυς,
 E. 103^v δέχου. Ἰωσήφ»⁸².

1272 Πράξ. 17,31 1280-1 Ρωμ. 1,21

1272 θύρας-A 1279 οἴκτηρον-A

81. Ἀντὶ «ἐκκινδυνεύουσάν», ἴσως ἀρχικῶς ἦτο «καὶ κινδυνεύουσάν». Ἀμφότεραι αἱ γραφαὶ ἔχουν ἀκριβῶς σχεδὸν τὴν αὐτὴν σημασίαν.

82. Τὸ ὄνομα «Ἰωσήφ», μὴ μνημονεύμενον εἰς τὸν κώδικα A, μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς ἀκροστιχίδος τῆς θ' ᾠδῆς. Οἱ κώδικες Δ καὶ E ἔχουν πλήρη τὴν ἀκροστιχίδα μετὰ τοῦ ὀνόματος Ἰωσήφ. Εἰς τὸν κώδικα E ὁ κανὼν εἰσάγεται οὕτως: «Ἄλλος κανὼν παρακλητικὸς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ψαλλόμενος τῇ ἐσπέρᾳ, φέρων ἀκροστιχίδα τὴν ὀγδόην δέησιν...». Καὶ εἰς τοὺς τρεῖς τούτους κώδικας ὁ κανὼν ἔχει ἐν ἐπὶ πλέον τροπάριον εἰς τὴν η' ᾠδὴν. Ὡς Θεοτοκία τῶν ὑκτῶ ᾠδῶν τοῦ κανόνος τούτου εὕρισκονται εἰς Λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ludovici Marracci ἐν τῇ P.G. 195, 1123-1124.

᾿Ωδὴ α΄

Εἰρμὸς «᾿Υγρὰν διοδεύσας»

Τῷ ἔρωτι, μάκαρ, τῷ θεϊκῷ
ἀναπτερωθεῖσα

- 1290 ἡ θεόπνευστός σου ψυχὴ
θείαις ἀγλαταῖς ἐλαμπρύνθη,
καὶ τῶν μαρτύρων τὴν δόξαν ἐλάμπρυνεν⁸³.

Ἡ γῆ σου τὸ αἶμα διὰ Χριστόν,
Μάρτυς, κεχυμένον

- 1295 ὑπεδέξατο καὶ πηγὰς
ἔβλυσε θαυμάτων καὶ ἐκπλύνει
τῶν νοσημάτων τὸν ῥύπον ἐκάστοτε.

Νοὸς ἡμῶν, Μάρτυς, τὰς ἐκτροπὰς
καὶ πάθη καρδίας

- 1300 καὶ τὰς νόσους τὰς ψυχικὰς
ιάτρευσον πάσης ἐπηρείας,
ταῖς προσευχαῖς σου, ἡμᾶς ἐκλυτρούμενος.

Θεοτοκίον

᾿Ολόθερμον δέησιν πρὸς Θεὸν
προσάγαγε, κόρη,

- 1305 οἵκτειρῆσαί με τὸν πολλαῖς
ἀπάταις τοῦ βίου συσχεθέντα
καὶ ἀμαρτίας νυκτὶ καλυπτόμενον.

1289 Ψ. 102(103)5

1298 Ρωμ. 7,23

1306 β΄ Πέτ. 2,13

1292 ἐπλούτησεν-Δ,Ε

1294 μάρτυς ὑπεδέξατο-Δ

1300 ψυχικὰς-Ε

1301 ἱάτρεψον-Α, ἐπήρειας-Β

83. ᾿Αντὶ τοῦ ἐλάμπρυνεν τοῦ κώδ. Α, οἱ κώδικες Δ καὶ Ε ἔχουν ἐπλούτησεν καὶ τὸ δημοσίευμα τῆς Gonzato ἐπλούτισεν. Τὸ ρῆμα ἐλάμπρυνεν εἶναι ἐνεργητικὸν μεταβατικόν, ἀντιτιθέμενον πρὸς τὸ παθητικὸν ἐλαμπρύνθη τοῦ προηγουμένου στίχου, πρόκειται δὲ περὶ ποιητικοῦ σχήματος, ὅχι ἀσυνήθους εἰς τὴν ὕμνογραφίαν. ᾿Επίσης, ὁ ὑπὸ τῆς Gonzato εἰσ-
χθεὶς τύπος ἐπλούτισεν εἶναι ἐνεργητικὸς μεταβατικὸς καὶ θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐχρησιμο-
ποιεῖτο ὑπὸ τοῦ ὕμνογράφου, ὡς σημαίνων, ὅτι ὁ Ἅγιος προσέθεσε τὴν λαμπρότητά του
εἰς τὴν δόξαν τῶν Μαρτύρων. ᾿Αντιθέτως, ὁ ἐνεργητικὸς ἀμετάβατος τύπος ἐπλούτησεν
σημαίνει, ὅτι ὁ Ἅγιος ἀπέκτησε τὸν πλοῦτον τῆς δόξης τῶν Μαρτύρων, ἔννοιν ἀντίθετον
ἐκείνης, τὴν ὅποιαν ἐσκόπει ὁ ὕμνογράφος νὰ προσδώσῃ εἰς τὸν στίχον τοῦτον.

A. 112^r

᾽Ωδὴ γ'

Εἰρμός «Σὺ εἶ τὸ στερέωμα»

Γνώριμον τῷ κόσμῳ σε
 Θεὸς εἰργάσατο, ἔνδοξε,
 1310 τοῖς φοβεροῖς
 θάύμασι δοξάσας,
 ἀθλοφόρε Δημήτριε.

Δίδου κινδυνεύουσιν
 ἡμῖν βοήθειαν, Ἄγιε,
 1315 καὶ πειρασμῶν
 πᾶσαν τρικυμίαν
 ταῖς εὐχαῖς σου παράγαγε.

Γ. 244^v

Ὅλον ἀνατείνω σοι
 τὸν λογισμόν, τῷ σῷ ἔρωτι
 1320 κατασχεθεῖς.

E. 104^r

Λύτρωσαί με πάσης
 δυσχερείας, Δημήτριε.

Θεοτοκίον

Ἡλιον κυήσασα,
 θεοχαρίτωτε Δέσποινα,
 1325 τὰ σκοτεινὰ
 νέφη τῆς ψυχῆς μου
 παντελῶς ἀποδιώξον.

᾽Ωδὴ δ'

Εἰρμός «Εἰσακήκοα, Κύριε»

Νοερῶς εἰκονίζω σε
 ὅλος τετρωμένος τῷ θείῳ πόθῳ σου.
 1330 Μὴ παρίδης με, Δημήτριε,
 ἀλλὰ ἱασαί μου τὰ συντρίμματα.

1315-17 α' Κορ. 10,13

1317 πανάγριε-Α	1318 σει-Α	1319 τὸ σῷ-Δ, ἔρωτι-Α	1320 κατασχε
θῶς-Α	1322 δυσχερείας-Δ	1324 θεοχαρίτωτε-Α	1326 πάθη τῆς-Α
εἰκονίζω-Δ	1329 ὅλος-Α		132

Δεδεμένον ἀφύκτοις με
τῶν ἁμαρτημάτων δεσμοῖς, Δημήτριε,
λύσον, θεΐαις μεσιτείαις σου,
1335 ὁ τῆς πλάνης λύσας πάντα σύνδεσμον.

Ἐν ὀδύνῃ καρδίας μου
κράζω σοι, παμμάκαρ, σπεῦσον, βοήθει μοι
καὶ μελλούσης με ἐξάρπασον
καταδίκης θεΐαις μεσιτείαις σου.

A. 122^v

Θεοτοκίον

1340 Ἡ Θεὸν σωματώσασα
τῶν σωματικῶν με παθῶν ἀπάλλαξον,
τῆς ψυχῆς μου τὰ συντρίμματα
ἰωμένη πάντα, Μητροπάρθενε.

᾿Ωδὴ ε΄

Εἱρμὸς «Ἵνα τί με ἀπώσω»

Στεῖροτάτη καρδίᾳ
1345 τότε τῷ δικάζοντι παραταξάμενος
ἐν λουτρῷ φρουρεῖσθαι
παρεδόθης, θεόφρον Δημήτριε,
ἐν ᾧ, λογχευθείσης
σοῦ τῆς πλευρᾶς, λουτρὸν ἐλούσω
1350 μὴ δευτέροις ρυπούμενον πάθουσιν.

Δ. 245^r

Ἰατρὲ τῶν νοσούντων
πάσας μου ἰάτρευσον τὰς νόσους δέομαι.
᾿Οδηγὲ ἀπάντων
πλανωμένων, ὁδοῖς με πλανώμενον
1355 ἀπωλείας πάσαις

1336-37 Ψ. 12 (13) 3-4

1348-49 Ἰωάν. 19,34

1354-57 Ἰακ. 5,20

1332 ἀφύκτοις-Α 1334 λόγον θεΐαις-Α 1337 κράζουσα-Α, βοήθη-Α, Δ
1344 στερωτάτη-Α, Δ 1345 μάρτυς, τῷ δικάζοντι-Ε 1347 παρεδόθης-Ε,
Gonzato 1348 λογχευθῆς-Δ 1352 δέομε-Α 1354 πλανωμένων, πλανό-
μενον-Α, Δ 1355 ἀπολείας-Α, Δ, Ε, πάσης-Α

Ε. 104^v καὶ σκοτιζόμενον ἀπάταις⁸⁴
ὥς καλὸς μου προστάτης ἐπίστρεψον.

Νόμους θείους τηροῦντα,
μὴ παρατρεπόμενον στάσεως κρείττονος,
1360 ἄλλ' εὐθυποροῦντα
καὶ Θεῷ τὰ εὐάρεστα πράττοντα
ἐνδυνάμωσόν με
τὸν δυνατὸν καθικετεύων,
ἀγαθὲ μου προστάτα, Δημήτριε.

Θεοτοκίον

1365 Ὁραιοῦθης, Παρθένε,
ὥς τὸν ὠραιότατον Λόγον κυήσασα,
ὃν αἰεὶ δυσώπει
οἰκτειρῆσαι λαὸν ἁμαρτάνοντα,
διασῶσαι κόσμον
1370 δαιμονικῆς ἀπάσης βλάβης
τὸν εἰς σέ, Θεοτόκε, ἐλπίζοντα.

Ὁδὴ στ'

Εἰρμὸς «Τὴν δέησιν ἐκχεῶ πρὸς Κύριον»

Μεγάλης τοὺς σοὺς πολίτας ἔσωσας
περιστάσεως, Δημήτριε, Μάρτυς,
ὥς συμπαθής,
1375 καὶ μεγάλας ἐκ τούτων

1358 Ἰωάν. 14,15

1361 Ἑβρ. 13,21

1356 σκοτειζόμενον-Δ	1358 νόμους θείοις-Α, τηροῦντι-Δ	1360 εὐθυπο- ροῦντι-Δ
1361 ἐν Θεῷ-Α	1366 ὠραιότατον-Δ	1368 οἰκτειρῆσαι-Α
1370 δαιμονικῆς ἀπάσης πλάνης-Ε	1371 Θεοτόκον-Δ	1374 συμπαθεῖς-Δ

84. Ἡ *Gonzato*, *Tre Canonici*, σ. 291, μετέτρεψε τὴν κατανομήν τῶν λέξεων τῶν ἀνωτέρω στίχων 1355-6, προσέθεσε δὲ καὶ τὴν λέξιν *μάρτυς*. Τοιοῦτοτρόπως, ἔδωκεν εἰς αὐτοὺς τὴν μορφήν:

ἀπωλείαις πάσαις καὶ σκοτιζόμενον
ἀπάταις, «μάρτυς».

Ἄλλ' ἡ τοιαύτη διαίρεσις εἶναι πλημμελής καὶ ἀυθαίρετος, ὥς μὴ σύμφωνος πρὸς τὴν ἐν τῷ κώδικι στιχοδομήν τοῦ ὕμνου, οὔτε πρὸς τὴν τονικὴν καὶ μετρικὴν ἀπαίτησιν τοῦ εἰρμού τῆς ᾠδῆς. Ἐντεῦθεν εὐρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ προσθέσῃ τὴν λέξιν *μάρτυς*.

τὰς εὐφημίας λαμβάνεις ἐκάστοτε.
Μεγίστης οὖν ῥῦσαι κάμῃ
ἐν ἡμέρᾳ τῆς δίκης κολάσεως.

1380 Ἀκάνθαις βιωτικαῖς συμπνιγεῖσαν
τὴν καρδίαν μου καθάρισον, Μάρτυς,
καὶ ἐκ βυθοῦ
τῆς δεινῆς ῥαθυμίας
τὸν λογισμὸν μου ἀνάγαγε δέομαι,
καὶ ἴθυνόν με πρὸς ζωὴν
Γ. 245^v 1385 ἐκουσίως ἀεὶ βυθιζόμενον.

A. 113^r ῥανίσι τῶν σῶν ἁγίων αἱμάτων
ἀπεπνίγη τῶν δαιμόνων τὸ στίφος
καὶ ὀχετοῖς
τῶν ἀπείρων θαυμάτων
1390 ὁ τῶν παθῶν ἀποπλύνεται βόρβορος,
Δημήτριε. Διὸ κάμου
τῆς καρδίας τοὺς σπίλους ἀπόπλυνον.

Θεοτοκίον

Τὴν δέησιν τῆς ἀθλίας ψυχῆς μου
μὴ παρίδης, Θεοτόκε Παρθένε.
1395 Ἀλλά, τῇ σῇ
ἀγαθῇ μεσιτείᾳ,
E. 105^r τῷ τῶν ἀπάντων Θεῷ με οἰκείωσον,
καὶ λύτρωσαί με τῶν ἐκεῖ
μενουσῶν με βασάνων, πανάμωμε⁸⁵.

1377-78β' Πέτ. 2,9 1379 Λουκ. 8,7 1384-85 α' Τιμ. 6,9 1397 Ἐφ.
2,19

1376 λαμβάνης-Δ, ἐκάτω τε-Α, ἐκάστοτε-Ε 1378 κολάσεως-Δ 1379 ἀ-
κάνθες συμπνιγῆσαν-Α,Δ 1380 καθάρησον-Δ 1382 δινῆς-Α 1384 ἴθηνόν
με-Α 1387 ἀπεπνίγει, στείφος-Α, ἀποπνίγη-Δ 1390 ἀποπλύνετε-Α 1392
τοὺς πέλους-Α,Ε, τοὺς σπῆλους-Δ, τοὺς πηλοὺς-Gonzato 1394 παρρίδης-Δ

85. Μετὰ τὸ τέλος τῆς στ' ὥδης, ὁ κώδιξ Ε παραθέτει κοντάκιον καὶ οἶκον εἰς τὸν
"Ἅγιον Δημήτριον, ἄνευ δηλώσεως ποιητοῦ. Ἀμφότερα ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τῆς Gonzato
(Tre Canonici, σ. 292-3).

ᾠδὴ ζ'

Εἰρμός «Παῖδες Ἑβραίων ἐν καμίνῳ»

- 1400 Ἵμνον ἀνέμελτες Κυρίῳ
 φοινισσόμενος τοῖς ρείθροις τῶν αἱμάτων
 καὶ εἰς χεῖρας αὐτοῦ
 παρέθου σου τὸ πνεῦμα
 καὶ τὰ τῆς πλάνης πνεύματα
 1405 καθυπέταξας, Παμμάκαρ.

Σύντρομος γίνομαι τὴν ὥραν
 ἐνθυμούμενος τῆς κρίσεως καὶ φρίττω,
 πονηρὸν συνειδὸς
 ὁ τάλας κεκτημένος.

- 1410 Μεγαλομάρτυς, ῥύσαι με
 αἰωνίου τιμωρίας.

- Ε. 105^v Δὸς ἡμῖν χεῖρα βοηθείας
 περιπίπτουσιν εἰς πάθῃ ἀτιμίας,
 κατανύσσων ἡμῶν
 1415 τὸν νοῦν ἐν μετανοίᾳ,
 ταῖς ἱεσίσαις, Κύριε,
 τοῦ σεπτοῦ σου ἀθλοφόρου.

Θεοτοκίον

- Ἔχοντες, ἄχραντε Παρθένε,
 προστασίαν σε καὶ τεῖχος καὶ λιμένα,
 1420 πειρασμῶν βλαβερῶν
 καὶ θλίψεων ποικίλων
 ταῖς σαῖς εὐχαῖς ῥύομεθα
 καταχρέως σε ὕμνοῦντες.

ᾠδὴ η'

Εἰρμός «Νικηταὶ τυράννου»

- Γ. 246^r Χορηγὲ τῶν θεῶν

1402-3 Λουκ. 23,46 1404 α' Ἰωάν. 4,6 1406-7 Ἀποκαλ. 14,7 1408
 Ἑβρ. 10,22 1413 Ρωμ. 1,26

1401 φοινισσόμενος-Α, φοινησόμενος-Δ 1405 ἀπεδίωξας τρισμάκαρ-Ε 1409
 κεκτημένος-Δ, καὶ κτημένος-Ε 1413 περιπίπτουσα-Α

- 1425 δωρεῶν τοῦ Πνεύματος, ἐπίσκεψαί με
τὸν ἐν ἀσθενείᾳ
ψυχικῇ ὑπάρχοντα
καὶ ἱασαί μου
τὰς προσγινομένας
1430 νόσους ἐν τῷ σώματι,
ὅπως σου γεραίρω
τὴν θεῖαν προστασίαν.

ἽΟ τὰς μυριάδας,
Μάρτυς, τροπωσάμενος τῶν ἐναντίων,
1435 τῆς αὐτῶν κακίας
πάντας ἡμᾶς λύτρωσαι
καὶ πρὸς εὐθείας
ἀκλινῶς βαδίζειν
τρίβους ἐνδυνάμωσον,
1440 ὅπως σε τιμῶμεν,
Δημήτριε παμμάρκαρ.

- A. 113^v Ὑπὸ σοῦ ὁ Νέστωρ
κρατυνθεὶς διέλυσε Λυαίου θράσος.
Ὡς ἐκεῖνον τότε
1445 καὶ ἡμᾶς δυνάμωσον
τὰς παρατάξεις
πάσας τῶν δαιμόνων
διολέσαι, Ἄγιε,
ὅπως αἰωνίου
1450 ζωῆς ἀξιωθῶμεν.

Θεοτοκίον

Ὑπὲρ τῶν εἰδότων
σὲ Παρθενομήτορα, εὐλογημένη,
ποίησον πρεσβεῖαν,
ὅπως λυτρωθείημεν

1425-26 Πράξ. 10,45
1449-50 Ματθ. 25-46

1425-28 Ματθ. 25,36

1433-34 Δευτερ. 32,30

1425 ἐπίσκεψαί μου-A 1427 ψυχικῆς-A, ψυχικῇ-E
zato 1434 τροπωσάμενος-Δ 1437 καὶ προσπαθείας-Δ
1448 διωλέσαι-Δ 1451 ἰδῶτων-A, οἰδῶτων-Δ

1431 ὅπως σε-Gon-
1443 Λυαίου-E

1455 πειρατηρίων
 τῶν ἐπερχομένων
 καὶ βελῶν τοῦ ὄψεως
 καὶ τῆς αἰωνίου,
 Παρθένε, τιμωρίας.

Ε. 106^τ

᾿Ωδὴ θ'

Εἰρμός «᾿Εξέστη ἐπὶ τούτῳ ὁ οὐρανός»

1460 ᾿Ιάσεων πηγάζεις τοὺς ποταμούς
 νοσημάτων ξηραίνεις τὰ ῥεύματα
 καὶ τὴν πυρὰν
 παύεις τῶν δαιμόνων τὴν πονηρὰν
 καὶ καταρδεύεις χάριτι

1465 ἅπασαν καρδίαν τῶν εὐσεβῶν
 πρὸς θεῖαν εὐκαρπίαν,

Γ. 246^ν

Δημήτριε, προστάτα
 τῶν σὲ τιμώντων ἀκαταίσχυντε.

᾿Ωραῖόν σου τὸ κάλλος ὠραῖσθὲν
 1470 καλλοναῖς μαρτυρίου, Δημήτριε,
 καὶ λαμπρυνθέν,
 ταῖς θεοειδέσιν μαρμαρυγαῖς,
 καὶ τῶν πιστῶν τὰ πρόσωπα
 πάντοτε λαμπρῦνον περιφανῶς,
 1475 ἄλλοις φρυκτωρίαις
 τοῦ Πνεύματος τοῦ θείου,
 ὅθεν σε πίστει μεγαλύνομεν.

Συνόμιλε Ἀγγέλων καὶ Προφητῶν,
 καὶ ἁγίων Μαρτύρων, συμμετοχε

1480 τῶν ἁγαθῶν
 τῶν ἐπουρανίων, σαῖς προσευχαῖς,
 μετόχους ἡμᾶς ποίησον

1457 Ἐφεσ. 6,16

1469 Ψ. 44(45)3-4

1478-79 Ἐφεσ. 2,19

1458 τρισαιωνίου-Δ 1460 ἰάσεων-Α 1461 ξηραίνων-Δ,Ε 1462 πει-
 ράν-Α 1463 παύων-Δ, πᾶσαν-Ε 1465 καταρδεύων-Δ,Ε 1468 τιμώντων-Δ
 1472 θεοειδέσιν-Α 1475 φρυκτωρίαις-Α, φρυκτωρίαις-Δ 1477 μεγαλύνωμεν-Α,
 μακαρίζομεν-Ε, ὅθεν σε πάντες μακαρίζομεν-Δ 1479 Ἀποστόλων, Μαρτύρων-Ε

λύσιν εὐρηκότας ἁμαρτιῶν
καὶ θεία κατανύξει
1485 τελείως καθαρθέντας,
θεομακάριστε Δημήτριε.

Ἐγίασεν ἀθλήσαντα καρτερῶς
ὁ Θεός σε, παμμάκαρ, ὁ ἅγιος,
δὴν ἐκτενῶς
1490 αἵτησαι ἐκπέμψαι ἁγιασμόν
καὶ φωτισμόν καὶ λύτρωσιν
τῶν ἁμαρτημάτων πᾶσιν ἡμῖν,
Δημήτριε, τοῖς μέγαν
προστάτην σε πλουτοῦσιν
1495 καὶ ἀντιλήπτορα θερμότατον.

Θεοτοκίον

Φιλάγαθε Παρθένε, ἡ τὸν Θεὸν
τὸν πανάγαθον Λόγον κυήσασα,
ἁμαρτιῶν
βάρει κακωθεῖσάν μου τὴν ψυχὴν,
1500 ταῖς σαῖς εὐχαῖς ἀγάθυνον
E. 106^v πράττειν τὰ συντείνοντα πρὸς ζωὴν
καὶ φεύγειν τὰς φερούσας
πρὸς θάνατον κακίας,
ὅπως ἐν πίστει μακαρίζω σε.

1485 β' Κορ. 7,1

1501-2 Ψ. 33 (34)15

1503 α' Ἰωάν. 5,16.

1488 ὁ Χριστὸς-Α
E, Gonzato1497 πανάγιον-Δ
1504 μακαρίζωσι-Α.

1501 συντήγοντα-Δ, συντίνοντα εἰς

Γ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Συγγραφεὺς

Ἡ ἐξακριβωσις τῆς ταυτότητος τοῦ συγγραφέως τῶν κανόνων τούτων ἐπαναφέρει ἐπὶ σκηνῆς πρόβλημα, εἰς τὸ ὁποῖον προσέκρουσαν οἱ ἐρευνῆται ὁσάκις μέχρι τοῦδε εὐρέθησαν πρὸ κανόνων, παραδιδομένων ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωσήφ⁸⁶. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα ἀνακύπτει καὶ ἐνταῦθα.

Αἱ ἀκροστιχίδες τῶν κανόνων μας φέρουν ὡς συγγραφέα τὸν Ἰωσήφ, χωρὶς νὰ ἐπεξηγοῦν περὶ τίνος Ἰωσήφ πρόκειται. Ἴσως νὰ εἶναι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ἰωσήφ, ἀδελφὸς τοῦ περιωνύμου Θεοδώρου Στουδίτου, ἴσως πάλιν νὰ εἶναι Ἰωσήφ ὁ Σικελός, γνωστὸς ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν ὕμνογράφος τῆς Ἐκκλησίας. Ἀμφότεροι συνέθεσαν κανόνας, ἀλλ' ὁ δεῦτερος πιστεύεται, ὅτι ἔγραψε πολὺ περισσοτέρους, ἴσως δὲ καὶ καλυτέρους τῶν τοῦ πρώτου⁸⁷.

Πλὴν τῶν ἀκροστιχίδων, οὐδεμία ἄλλη συγχεκριμένη μαρτυρία περὶ τοῦ

86. Παρὰ *Christ-Paranikas* (μν. ἔργ. σ. XLVIII), ὁ διαχωρισμὸς τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωσήφ φερομένων ἔργων κρίνεται δύσκολος. Ὁ *Daniel Stiernon* («Joseph l'Hymnograph», *Dictionnaire de Spiritualité* tom. VIII, Beauchesne: Paris, 1974, σ. 1351-52) εὐρίσκει ἐπίπονον τὴν ἀπόδοσιν εἰς ἕκαστον τῶν δύο τούτων ὕμνογράφων τῶν ἀνηκόντων εἰς αὐτὸν κανόνων ἐκ τοῦ πλήθους τῶν φερομένων ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωσήφ. Ὁ *E. Τωμαδάκης* (μν. ἔργ. σ. 83) ὑπογραμμίζει τὸ μέγα πρόβλημα τοῦτο. Ὁ *C. Emereau* («Hymnographi Byzantini», *Échos d'Orient*, XXIII, 1924, σ. 273-283) καὶ ἡ *Enrica Follieri* (*Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, vol. V, Citta dell Vaticano 1966, σ. 279-285) ἀπαριθμοῦν ἐννέα ὕμνογράφους, φέροντας τὸ ὄνομα τοῦτο.

87. Ἡ *Gonzato* (*Tre canonici*, σ. 280) εὐρίσκει τὰ ἔργα Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου ὑπερέχοντα κατὰ τὴν τυπικὴν κομψότητα καὶ τὴν εὐγένειαν τῆς ἐκφράσεως ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τοῦ Ἰωσήφ Στουδίτου. Ὁ *Wellesz* (μν. ἔργ. σ. 236) πιστεύει, ὅτι ὁ Ἰωσήφ Στουδίτης δὲν φημίζεται πολὺ ὡς ποιητής. Ὁ *Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης* («Ἰωσήφ ὁ Στουδίτης Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, τ. Β, 1941-1952, *Θεσσαλονίκη* 1953, σ. 26-27) ἀδίκως καὶ παραλόγως κατακεραυνοβολεῖ τὸν Ἰωσήφ Στουδίτην κρίνων αὐτὸν ὡς στεροῦμενον ποιητικῆς φύσεως, «στιχουργὸν ἀσκητὴν» ἄνευ ἐξάρσεως, ἐξαντλήσαντα τὰς δυνάμεις του «εἰς ἀοράτους πολέμους κατὰ τῶν δαιμόνων καὶ τῶν σκιρτημάτων τῆς σαρκός». Ἡ σάρξ ἦτο ὁ στόχος του, νὰ τὴν ἐξευτελίῃ, διότι διεξεδίκει τὰ δικαιώματά της, τὰ ὁποῖα ἐχορήγησεν φιλανθρωπικῶς ἢ πανσοφία τοῦ Θεοῦ. Ἐξακολουθῶν τὴν μεροληπτικὴν πολεμικὴν του, καταλήγει διερωτώμενος πότε θὰ φροντίσῃ ἡ Ἐκκλησία νὰ ἀφαιρέσῃ τοιαῦτα ἔργα ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ βιβλία! Καὶ ὁ *A. I. Φυτράκης* (Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος καὶ Ἰωσήφ ὁ Στουδίτης, σ. 19) χαρακτηρίζει τὴνποίησιν τοῦ Ἰωσήφ Στουδίτου «πενιχρὰν καὶ ξηρὰν...ἐξαίρουσαν ὑπὲρ τὸ δέον τὴν ροπὴν τῆς σαρκὸς πρὸς τὴν ἀμαρτίαν». Ἐν τούτοις ἡ *Gonzato* (*Tre Canonici*, σ. 283) εὐλόγως παρατηρεῖ, ὅτι ἡ ἐπὶ κλησις πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν πιστῶν ἀπὸ τὰ δίκτυα τοῦ πονηροῦ ἀποτελεῖ κοινὸν χαρακτηριστικὸν ὅλων τῶν κανόνων.

συγγραφέως τῶν κανόνων τούτων εἶναι γνωστή. Ἐσωτερικὰ τεκμήρια περὶ αὐτοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀνύπαρκτα. Δὲν ἦτο σύνηθες εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ὕμνογράφους νὰ προβάλλουν τὸν ἑαυτὸν τους. Διεπόμενοι ὑπὸ ἄκρας ταπεινοφροσύνης, ἀπέφευγον πᾶν ἕχνος προσωπικῆς προβολῆς εἰς τὰ ἔργα των, παραμένοντες ὑπὸ τὴν σκιὰν τῶν ἐξυμνουμένων Ἁγίων.

Γλωσσικά, μορφολογικὰ καὶ ἐννοιολογικὰ στοιχεῖα ἀποκλείονται, κατὰ κανόνα, ὡς τεκμήρια ταυτότητος ἐν τῇ ὕμνολογίᾳ. Τοῦτο, διότι ὅλοι οἱ δόκιμοι ὕμνογράφοι, ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Εἰκονομαχίας καὶ ἐντεῦθεν, ὁρμῶνται ἀπὸ κοινὰ ἐλατήρια, ἀσχολοῦνται μὲ παρεμφερῆ θέματα, χρησιμοποιοῦν ὁμοίαν λατρευτικὴν ὁρολογίαν καὶ μορφοποιοῦν τὰ ἔργα των, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς παραδεδεγμένης τεχνικῆς τῆς Βυζαντινῆς ὕμνολογίας⁸⁸. Ἐξ ἄλλου, ὡς παρατηρήθη, ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν ὕμνογράφων δυνατὸν νὰ ὀφείλωνται εἰς τὴν ἔλλειψιν χαρίσματος πρωτοτυπίας ἢ καὶ εἰς τὴν ἀθέλητον ἐπανάληψιν ὅρων καὶ ἐκφράσεων ἐκ τῆς λατρευτικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας⁸⁹.

Ἀνεξαρτήτως τῶν αἰτίων των, αἱ ὁμοιότητες τῶν ὕμνογραφικῶν προϊόντων, πολλαὶ καὶ οὐσιώδεις, ἀναγκάζουν τοὺς ἐρευνητὰς νὰ συμπεράνουν, ὅτι «οἱ μεταγενέστεροι ὕμνογράφοι ἐμιμοῦντο τοὺς πρὸ αὐτῶν εἰς μέγαν βαθμόν»⁹⁰. Ὅρθως δὲ παρατηρήθη, ὅτι δὲν θὰ ἦσαν ἀνεκταὶ σήμερον τοιαῦται ὁμοιότητες, αἱ ὅποια καταντοῦν τοὺς κανόνας ἀνὰ φαίνονται ὡς αἱ εἰκόνες ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἁγίου, αἱ ὅποια μικρὰν μόνον διαφορὰν ἔχουν μεταξύ των»⁹¹.

Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν δύο ὁμωνύμων Ἰωσήφ, τυχὸν ὁμοιότητες εἶναι δυνατὸν νὰ ὀφείλωνται καὶ εἰς εἰδικούς παράγοντας. Πρωτίστως, ὑπῆρξαν περίπου σύγχρονοι· ὁ μὲν Ἰωσήφ Ὑμνογράφος ἐγεννήθη τὸ ἔτος 816⁹², ὁ δὲ Ἰωσήφ Θεσσαλονίκης ἀπέθανε τὸ 832⁹³. Ἐζήσαν ἀμφότεροι ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ περιβάλλοντος, ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ Βυζαντίῳ, κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν τῆς Εἰκονομαχίας. Ἀνῆκον καὶ οἱ δύο εἰς τὴν παράταξιν τῶν ἀδιαλλάκτων εἰκονοφίλων. Ὑπέστησαν ὁμοίους περιορισμούς, δαρμούς, ἐξορίας καὶ ταλαιπωρίας ἀπὸ μέρους τῶν εἰκονομάχων ἕνεκα τῶν αὐστηρῶν φρονημάτων καὶ τῆς ἀκαμψίας των. Εἶναι συνεπῶς αὐτονόητον, ὅτι ὅλαι αὗται αἱ κοιναὶ ἐμπειρίαι θὰ εἶχον ἀπαραιτήτως κοινὰς τινὰς ἀπηχήσεις ἐπὶ τῶν ἔργων των⁹⁴.

88. Πρβλ. Φυτράκη, ἐνθ' ἄν., σ. 12.

89. Hannick, μν. ἔργ., σ. 130.

90. Ε. Τωμαδάκης, μν. ἔργ., σ. 79, ἐνθα καὶ παραπομπαὶ εἰς ἄλλους συγγραφεῖς συμμεριζομένους αὐτὴν τὴν γνώμην.

91. Wellesz, μν. ἔργ., σ. 230.

92. Carolus Van de Vorst, «Note sur S. Joseph l'Hymnographe», *Analecta Bollandiana*, t. XXXVIII, Bruxelles 1920, σ. 150.

93. Τοῦ αὐτοῦ, «La Translation de S. Théodore Studite et de S. Joseph de Thessalonique», *Analecta Bollandiana*, t. XXXII, Bruxelles 1913, σ. 46.

94. Δὲν νομίζω, ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Ν. Τωμαδάκη, «Ἡ γλῶσσα Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνο-

Διὰ πάντα ταῦτα, οἱ ἐρευνῆται ἐξακολουθοῦν νὰ εὐρίσκωνται πρὸ τοῦ αὐτοῦ διλήμματος ἐν τῇ προσπάθειά των νὰ διαχωρίσουν τὰ ἔργα τῶν δύο τούτων ὑμνογράφων βάσει στερεῶν καὶ ἀναμφισβητήτων ἐρεισμάτων⁹⁵. Εἶναι πολὺ διαφωτιστικὴ ἡ ἱστορικὴ ἀνασκόπησις τῶν ἐρευνῶν τοῦ ἐν λόγῳ θέματος, μετὰ καὶ κριτικῆς τῶν συμπερασμάτων της, τὴν ὁποίαν ἐπραγματοποίησεν ὁ Ε. Τωμαδάκης⁹⁶. Ἐξ αὐτῆς καθίσταται προφανές, ὅτι συνεχίζεται ἡ ἀβεβαιότης ἀβεβαιότης, ἡ ὁποία ὤθησε τὴν Enrica Follieri⁹⁷ νὰ γράψῃ, ὅτι πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ θεωρηθῇ ἀποδεδειγμένον τί ἔχει γράψῃ ὁ Ὑμνογράφος καὶ τί ὁ Στουδίτης. Τὴν γνώμην της συμμερίζεται καὶ ὁ Daniel Stiernon⁹⁸, ἀγνωρίζων, ὅτι ἀκόμη δὲν ἐλέγχθη ἡ τελευταία λέξις ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου.

Παραδείγματα τῆς ἀμηχανίας τῶν ἐρευνητῶν ὑπάρχουν πολλὰ. Ἡ Ε. Follieri, δημοσιεύσασα ἀνέκδοτον ἀκολουθίαν διὰ τοὺς ἐν Βουλγαρίᾳ διὰ Χριστὸν μαρτυρήσαντας⁹⁹, ἡ ὁποία εἰς τὴν ἡ' ὥδην τοῦ κανόνος φέρει τὴν ἀκροστιχίδα Ἰωσήφ, δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ πρόκειται περὶ ἔργου τοῦ Ἰωσήφ Θεσσαλονίκης¹⁰⁰. Ἀντιθέτως, ὁ J. Dujčev, γράφων τὸ ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τοῦ αὐτοῦ δημοσιεύματος ἱστορικὸν ὑπόμνημα περὶ τῶν Μαρτύρων τούτων, κλίνει μᾶλλον ὑπὲρ τοῦ Ἰωσήφ Ὑμνογράφου¹⁰¹. Ἐπίσης, κανόνα εἰς τὸν Ἅγιον Νέστορα, τὸν ὁποῖον ὁ Ε. Τωμαδάκης¹⁰² συγκαταλέγει εἰς τὰ, κατὰ τὴν κρίσιν του, ἔργα τοῦ Ἰωσήφ Ὑμνογράφου, δημοσιεύσασα αὐτὸν μετὰ δέκα

γράφου», Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1972-1973, Ἀθῆναι 1973, συμβάλλει εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἔργων τῶν δύο Ἰωσήφ, εἰς δὲ σκοπὸν ἀπέβλεπε ὁ Τωμαδάκης. Τὴν δὲ διατυπωμένην ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ Ἰωσήφ Ὑμνογράφος εὐρίσκετο ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θύραθεν καὶ τῆς Πατερικῆς γραμματείας ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου καὶ τῶν Τραγικῶν, τῶν ἐνδόξων φιλοσόφων, ἱστορικῶν καὶ ἄλλων συγγραφέων, μέχρις αὐτοῦ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου» (αὐτόθι, σ. 21), θεωρῶ ὑπερβολὴν, τοσοῦτο μᾶλλον, ὅσον ὁ συγγραφεὺς πιστεύει, ὅτι ὁ Ἰωσήφ ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν αὐτὴν «κατὰ τὸν χρόνον τῶν σπουδῶν του ἐν Σικελίᾳ» (αὐτόθι, σ. 21-22), γνωστοῦ ὄντος, ὅτι ἔφυγεν ἐκεῖθεν δεκατετραέτης ὢν.

95. Ἐπὶ παραδείγματι, Φιτράκης, ἐνθ' ἀν., σ. 9-20 καὶ Ε. Τωμαδάκης, μν. ἔργ., σ. 89-92.

96. Ε. Τωμαδάκης, μν. ἔργ., σ. 83-88.

97. Enrica Follieri, «Un' Acolutia inedita per i Martiri di Bulgaria dell'anno 813», Byzantion, 33 (1963), Bruxelles 1963, σ. 74.

98. Daniel Stiernon, «La Vie et l'Oeuvre de S. Joseph l'Hymnograph, à propos d'une publication récente», Revue des Études Byzantines XXXI (1973), σ. 264.

99. Βλ. ὑποσημ. 97.

100. Follieri, «Un' Acolutia...», σ. 74. Ὅλιγα τινὰ περὶ τῶν Μαρτύρων τούτων βλ. ἐν Σ. Εὐστρατιάδου, Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, σ. 309 (ἔνευ ἔτους ἐκδ.).

101. Follieri, «Un' Acolutia», σ. 101 καὶ 106.

102. Ε. Τωμαδάκης, μν. ἔργ., σ. 120.

ἐτη ἡ Ada Gonzato¹⁰³ ἀποδίδει μᾶλλον εἰς τὸν Ἰωσήφ Στουδίτην.

Περὶ σφόδρα ἐμφανὲς καθίσταται ἡ ἀστάθεια τῶν ὑπὲρ τῆς πατρότητος προτεινομένων ἐπιχειρημάτων ἐκ τῆς ἀποδόσεως ὑπὸ τοῦ Ε. Τωμαδάκη εἰς τὸν Ἰωσήφ Ὑμνογράφον 34 Τριωδίων καὶ Τετραωδίων τοῦ Τριωδίου καὶ ἐτέρων 24 τοῦ Πεντηκοσταρίου¹⁰⁴, τὰ ὅποια ὁ Σ. Εὐστρατιάδης¹⁰⁵ ἀνεπιφυλάκτως προέβαλε ὡς γνήσια ἔργα τοῦ Ἰωσήφ Θεσσαλονίκης.

Παραδόξως, ὁ Σ. Εὐστρατιάδης, ἐπισημάνας εἰς καταλόγους κωδίκων πέντε ἐκ τῶν ἀνὰ χεῖρας ἐπτὰ κανόνων, φερομένους ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωσήφ, δὲν ἐρριποκινδύνευσε νὰ προσθήσῃ, ἂν αὐτὸς εἶναι ὁ Στουδίτης ἢ ὁ Ὑμνογράφος. Πρώτη ἡ Α. Gonzato, δημοσιεύσασα τὸν ἕνα ἐξ αὐτῶν, τὸν τοῦ πλ. δ' ἡχου, ἀπέδωκεν αὐτὸν εἰς Ἰωσήφ τὸν Ὑμνογράφον, στηριχθεῖσα εἰς μορφολογικὰ κριτήρια, πρὸ πάντων δὲ εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Θεοφάνους περὶ τοῦ καταπληκτικοῦ πλήθους τῶν ὕμνων, τοὺς ὁποίους συνέθεσεν ὁ διδάσκαλός του Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος «τοῖς Θεοῦ φίλοις»¹⁰⁶.

Δικαιολογοῦνται ὅμως σοβαρὰ ἀντιρρήσεις διὰ τὴν ἀξιοπιστίαν τόσον τοῦ Θεοφάνους, ὅσον καὶ τοῦ βραδύτερον συμπληρώσαντος αὐτὸν Ἰωάννου Διακόνου¹⁰⁷. Ἀμφότεροι, ὅχι μόνον ἐκθειάζουν τὸν ἥρωά των ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον, ἀλλὰ καὶ συγχέουν εἰς τὴν διήγησίν των τὴν ἱστορίαν μετὰ τῆς φαντασίας.

Ὁ Ε. Τωμαδάκης κατέταξε τοὺς πέντε ὑπὸ τοῦ Σ. Εὐστρατιάδου μνημονευομένους κανόνας μετὰ τῶν ἐκείνων, τῶν ὁποίων ἀποδίδει τὴν πατρότητα εἰς τὸν Ἰωσήφ Ὑμνογράφον¹⁰⁸. Ἐπὶ ποίων συγκεκριμένων στοιχείων ἐστήριξε τὴν κατάταξιν αὐτὴν οὐδὲνα λόγον κάμνει. Οὕτως ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνῃ τις, ὅτι ὑπήγαγε καὶ τοὺς τοὺς κανόνας ὑπὸ τὴν γενικὴν παρατήρησίν του, κατὰ τὴν ὁποίαν «οὐδεὶς κανὼν φέρων ἀκροστιχίδα ἐν ἱαμβικὸν τρίμετρον...καὶ εἰς ἐπέκτασιν τοῦτου τὸ ὄνομα Ἰωσήφ δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς Ἰωσήφ τὸν Στουδίτην, ἀλλὰ μόνον εἰς Ἰωσήφ τὸν Ὑμνογράφον»¹⁰⁹.

103. Gonzato, «Canones Octobris», σ. 445.

104. Ε. Τωμαδάκης, μν. ἔργ., σ. 208-217.

105. Εὐστρατιάδης, «Ὁ Ἰωσήφ Στουδίτης...», σ. 28-63. Ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης, ὁ ἀκαταπόνητος αὐτὸς ἐρευνητὴς τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ ἐνήμερος ὅσον ὀλίγοι τῶν ὑμνολογικῶν θησαυρῶν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀναγνωρίζει ὡς ἔργα τοῦ Ἰωσήφ Θεσσαλονίκης πάντα τὰ ἐν τῷ Τριωδίῳ φερόμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωσήφ (μν. ἔργ. τ. 3ος, σ. 175, ὑποσ. 1).

106. Βλ. Tre Canoni, σ. 279-280. Διὰ τὸν βίον τοῦ Ἰωσήφ ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους, βλ. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου...συγγραφεὶς παρὰ Θεοφάνους μοναχοῦ πρεσβυτέρου καὶ ἡγουμένου τῆς αὐτοῦ Μονῆς. Εὐρίσκεται εἰς τὸ ἔργον Α. Παπαδοπούλου-Κεραμῆως, Κείμενα Ἑλληνικὰ καὶ Λατινικὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Πατριάρχου Φωτίου (Ρωσσιιστί), Πετρούπολις 1901, τ. II, σ. 1-14.

107. Ἰωάννου Διακόνου, Εἰς τὸν βίον τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, PG. 105, 940-976.

108. Ε. Τωμαδάκης, μν. ἔργ., σ. 119-120.

109. Αὐτόθι, σ. 89.

Καθ' ὃν χρόνον τὰ μέχρι σήμερον χρησιμοποιηθέντα κριτήρια δὲν κατώρθωσαν νὰ διαλύσουν τὴν σύγχυσιν τῶν ἔργων τῶν δύο Ἰωσήφ, ἴσως μικραῖ τινες ἱστορικαὶ νύξεις, ἀγνοηθεῖσαι δυνατὸν νὰ ρίψουν ὀλίγον φῶς ἐπὶ τοῦ προβλήματος καὶ νὰ κατευθύνουν τὴν ἔρευναν πρὸς ἀσφαλέστερα πορίσματα.

Εὐλόγως θὰ ἀνέμενέ τις, ὅτι ὁ Ἰωσήφ Στουδίτης θὰ εἶχεν ὁπωσδήποτε συνθέσει ἓνα τοῦλάχιστον κανόνα εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον. Ἀφθονοῦν οἱ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς λόγοι. Ὑμνογράφοι προγενέστεροι τοῦ Ἰωσήφ Στουδίτου εἶχον ἀφιερῶσαι εἰς τὸν Μεγαλομάρτυρα Δημήτριον ὕμνους, ἐκ τῶν ὁποίων τινὲς παραδίδονται τύποις καὶ ἐν χειρογράφοις¹¹⁰. Ὡς φαίνεται ὁμως, οὐδεὶς ἕως τότε εἶχε συνθέσει κανόνα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἁγίου, ἐφ' ὅσον παλαιότερος τῶν γνωστῶν τοιούτων κανόνων εἶναι ὁ τοῦ Θεοφάνους Γραπτοῦ, μεταγενεστέρου κατὰ τι τοῦ Ἰωσήφ. Συνεπῶς δὲν θὰ ἦτο παράλογον νὰ ἰσχυρισθῇ τις, ὅτι ὁ Ἰωσήφ Στουδίτης εἶχεν ἴσως τὴν πρωτοβουλίαν νὰ καινοτομήσῃ, συνθέσας τοὺς μετὰ χειρὸς κανόνας.

Εἶχε τὴν πρὸς τοῦτο ἀπαιτουμένην ποιητικὴν πνοήν. Ἀπὸ τὴν περίοπτον θέσιν, τὴν ὁποίαν κατέλαβεν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν, φαίνεται, ὅτι ἦτο ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων στελεχῶν τῆς Μονῆς Στουδίου, τὴν ὁποίαν ὁ ἀδελφός του Θεόδωρος κατέστησεν ἐργαστήριον ὕμνογραφικόν, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξῆλθον πλεῖστοι ὅσοι γνωστοὶ ὕμνογράφοι¹¹¹. Δὲν εἶναι νοητόν, ὅτι ἑστερεῖτο καὶ ὁ Ἰωσήφ τοῦ ταλάντου τούτου. Θεωρεῖται ἄλλωστε ἀναμφισβήτητος ἡ συμβολή του εἰς τὸν ὕμνογραφικὸν ἐμπλουτισμὸν τοῦ Τριωδίου καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου¹¹².

Πρὸς τούτοις, κατὰ τὸν θυελλώδη βίον του εἶχε συνδεθῇ στενῶς μετὰ τοῦ Μεγαλομάρτυρος. Εἶχε καταφύγει ὑπὸ τὴν προστασίαν του, ὅταν κατὰ τὸ ἔτος 797 εὑρέθη μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Θεοδώρου καὶ ἄλλων Στουδιτῶν μοναχῶν ἐξόριστος εἰς Θεσσαλονίκην, λόγῳ τῆς σθεναρᾶς ἀντιθέσεώς του πρὸς τὸν μοιχικὸν γάμον τοῦ Αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ'. Ἀλλά, τὸ σπουδαιότερον, ἐ χρημάτισεν εἰς δύο διαφόρους περιόδους (807-809 καὶ 812-815) Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Πῶς λοιπόν, δὲν θὰ ἐτίμα καὶ διὰ τῶν ἰδικῶν του ὕμνων τὸν πολιοῦχον αὐτῆς; Τὸ γεγονός, ὅτι οὐδεὶς, ἐξ ὧν εἶναι γνωστοί, τοιοῦτος κανὼν τοῦ Ἰωσήφ διεσώθη, δὲν ἐξυπακούει κατ' ἀνάγκην καὶ ὅτι δὲν ἐγράφη.

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς Εἰκονομαχικῆς ἔριδος δὲν κατεστρέφοντο μόνον εἰκόνες καὶ ἱερὰ σύμβολα, ἀλλὰ καὶ τὰ συγγράμματα εἰκονοφίλων συγγραφέων.

110. Τρεμπέλα, μν. ἔργ., σ. 302-306. *Εὐστρατιάδου*, Ἀγιολογικά, σ. 120-150.

111. R. Janin, *La Géographie Ecclésiastique, de l'Empire Byzantin*, Paris 1953, t. III, σ. 445. Τοῦ αὐτοῦ, «Στουδίου Μονή», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἱθική Ἑγκυκλοπαιδεία*, τ. II, σ. 492-3.

112. Βλ. *Φωτράκη*, Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος καὶ Ἰωσήφ ὁ Στουδίτης, σ. 17-20.

Ἵπάρχουν περὶ τούτου ρηταὶ μαρτυρίαι τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου. Ἐπιστέλλων πρὸς τὴν Λαύραν τοῦ Ἁγίου Σάββα, καταγγέλλει ὅτι οἱ εἰκονομάχοι ἀναχωνεύουν τὰ σκεύη καὶ ἄλλα παραδίδουν εἰς τὸ πῦρ «σὺν τοῖς ἐν πίναξι χαρὰ κτῆρσι καὶ βίβλοις ἐν οἷς τι λεκτὸν περὶ εἰκόνων»¹¹³. Ὁμοίως ἐν ἄλλῃ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν ἡγούμενον Χαρίτωνα μνημονεύεται «ἐμπρησις ἱερῶν ἀναθημάτων, ἐν οἷς εἰκόνων, καὶ βίβλων ἐν αἷς περὶ αὐτῆς τι λεκτὸν»¹¹⁴. Γράφων πάλιν «τοῖς ἀπανταχοῦ ἀδελφοῖς» διηγεῖται, ὅτι ὑπέστη τὰ πάνδεινα, διότι περιέπεσεν εἰς χεῖρας τῶν κρατούντων Κατήχησις, τὴν ὁποίαν εἶχε συγγράψει¹¹⁵. Καὶ εἰς ἄλλην ἐπιστολὴν ἐκφράζει τὴν λύπην του, διότι ἐχάθησαν «Ἰαμβοὶ κατὰ τῶν Εἰκονομάχων», τοὺς ὁποίους ὁ ἀδελφός του Ἰωσήφ εἶχε συνθέσει¹¹⁶. προφανῶς περιέπεσαν εἰς χεῖρας τῶν διωκτῶν των.

Ἐνεκα τοῦ σοβοῦντος κινδύνου, ἡναγκάζοντο νὰ λαμβάνουν διάφορα προστατευτικὰ μέτρα. Εἰς ἐπιστολὴν «Ναυκρατίῳ τέκνῳ» γράφει «ἀπέσταλκά σοι βιβλιδάκιον καὶ τετράδια δεκατέσσαρα, ἐφ' οἷς εἰσι λόγοι καὶ βίοι τῶν ἀδελφῶν ἐμμέτροις στίχοις, ἅπερ ἀναγνοὺς αὐτὸς τε καὶ τινες τῶν πιστῶν ἀδελφῶν, ἀσφαλῶς κατὰκρυψον»¹¹⁷. Καὶ εἰς ἐπιστολὴν «Δημητρίῳ Ὑπάτῳ» παραγγέλλει «ταῦτα ἐχέτω ὧδε, αὐτὸς δέ, Δέσποτα, κάτεχε ἀσφαλῶς τὸ σύγγραμμα, μὴ ἔκφορον αὐτὸ ποιῶν, ἐπειδὴ κίνδυνος, καθὰ ἀναγγελεῖ ὁ γραμματεφόρος»¹¹⁸. Παρόμοιον ἐπαναλαμβάνει καὶ τῷ «Λητοῖῳ τέκνῳ», παραγγέλλων «δέξαι τοῖνυν τὰ τετράδια καὶ ἀνάγνωθι· καὶ εὐθὺς μετὰγράφον, ἀποδιδούς πάλιν ταῦτα· ἀσφαλῶς δὲ κάτεχε μὴ ἐκφερομυθῶν αὐτὰ εἰς τοὺς ἀσεβεῖς· θανάτου γὰρ παράτιον»¹¹⁹.

Προχωρῶν ἔτι περαιτέρω εἰς τὴν λῆψιν μέτρων πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ κινδύνου, συνέλαβεν ὁ Θεόδωρος τὴν ἰδέαν τῆς χρήσεως κρυπτογραφικῆς τινος μεθόδου διὰ τὴν μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν Στουδιτῶν ἀλληλογραφίαν. Εἰς ἐπιστολὴν του «Σιλουανῷ καὶ Εὐπρεπιανῷ τέκνοις» ἐπεξηγεῖ τὴν μέθοδον: «Ἐπειδὴ ζητῶ μανθάνειν περὶ τῶν ἀδελφῶν, τέκνα, ἢ καὶ αὐτοὶ πολλάκις θέλετε δηλοῦν περὶ αὐτῶν, ἐσκόπησα καλὸν εἶναι, ὁμοῦ τε διὰ τὸ συντομώτερον καὶ ἐπικρυπτότερον, ἀπὸ τῶν στοιχείων, ἥτουν τῶν εἰκοσιτεσσάρων γραμμῶν τούτους ἐπιδηλοῦσθαι. Καὶ δὴ λέγω, τὸ α τοῦ Πατρὸς ἡμῶν, τὸ β τοῦ Ἀρχιεπισκόπου...τὸ ω τὸ ἐμόν». Εἰς ταῦτα προσθέτει τὰ τρία ἕτερα στοιχεῖα, τὸ στίγμα

113. Ἐπιστολὴ 16, PG. 99, Bibl. II, 1168A.

114. Ἐπιστολὴ 17, αὐτόθι, 1172A.

115. Ἐπιστολὴ 38, αὐτόθι, 1232A.

116. Ἐπιστολὴ 31, αὐτόθι, 1201C. Βλ. καὶ L. Petit, «Les Evêques de Thessalonique», L'Échos d'Orient 4 (1901), 216.

117. Ἐπιστολὴ 61, 1277B.

118. Ἐπιστολὴ 218, αὐτόθι, 1660B.

119. A. Mai, Nova Patrum Bibliotheca, t. VIII, Romae 1871, σ. 208, ἐπιστολὴ 256.

(5), τὸ κόππα (4) καὶ τὸ σαμπῖ (3), τὰ ὅποια δηλοῦν ἀντιστοίχως τοὺς ἀποσικιρτήσαντας ἀδελφούς, τὸν Πατριάρχην καὶ τὸν Κρατοῦντα¹²⁰.

Κυριώτερον προστατευτικὸν μέτρον τῆς ὕμνογραφίας τῶν Στουδιτῶν ἦτο εἰδὸς τι ἐσωτερικῆς ἀκροστιχίδος. Ἐχομεν καὶ πάλιν σχετικὴν πληροφορίαν ἀπὸ αὐτὸν τὸν Θεόδωρον. Εἰς ἐπιστολὴν του «Λητοῖω τέκνω» γράφει «ἐδεξάμην πάλιν τοὺς ἱάμβους καὶ ἐγένετό μοι εἰς κόπον· πλὴν καλῶς ἐποίησας, τέκνον, δῆλους αὐτοὺς γνωρίσας· ἡ οὖν διὰ μέσου ἀκροστιχίς οὐ διασώζεται· οὐ γὰρ ἐπὶ πάντων τῶν στίχων, ἐκ τῆς ἐβδόμης συλλαβῆς ἀρχεται, ἀλλὰ ἐξ ἄλλης καὶ ἄλλης· διατέμνει δὲ καὶ τὴν ὀπίσω συλλαβὴν, καὶ τοῦτο οὐκ ἔστιν ἀκροστιχίς· πλὴν ἴδε πῶς ἐποίησα, καὶ γνώσῃ τὸ σαφές»¹²¹.

Ὁ Ἰωσήφ Στουδίτης εὕρισκετο εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς δράσεώς του κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδος, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐμάχετο εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν. Δυστυχῶς δὲν ἠξιώθη νὰ γνωρίσῃ τὸν θρίαμβον τῶν ὑπὲρ τῶν ἀγίων εἰκόνων ἀγώνων του. Ἡ ἡγετική του θέσις μετὰ τῶν εἰκονοφίλων καὶ τὸ ὑψηλὸν ἀξίωμα του ὡς Ἀρχιεπισκόπου τῆς περιβλέπτου Θεσσαλονίκης, τῆς δευτέρας μετὰ τὴν Βασιλίδαν πόλεως, ἐξῆπτον ἔτι μᾶλλον τὴν κατ' αὐτοῦ μῆνιν τῶν εἰκονομάχων, οἱ ὅποιοι τὸν κατεδίωξαν ἀμειλίκτως. Εἶναι ἐπομένως εὐλογος ἡ ὑπόθεσις, ὅτι, ὅπως οἱ ἱάμβοί του, οὕτω καὶ πολλὰ τῶν ἔργων του κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων, πολὺ δὲ περισσότερον τυχὸν ὕμνοι φέροντες εἰς τὴν ἀκροστιχίδα τὸ ὄνομά του, πρὸ τῆς καθιερώσεως τῆς ἐσωτερικῆς. Διὰ τὸν ἐπιπρόσθετον σοβαρὸν αὐτὸν λόγον οἱ μετὰ χεῖρας κανόνες, παραδιδόμενοι ὑπὸ ἀκροστιχίδας, οὕτως εἰπεῖν, ἐπιδεικτικὰς ἀποκλείεται νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Ἰωσήφ Στουδίτου, ἀλλ' εἶναι ἔργα Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου.

Δυνατὸν ὅμως νὰ προσαχθοῦν καὶ τινὰ θετικὰ ἐπιχειρήματα, συνηγοροῦντα ὑπὲρ τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου ὡς συνθέτου τῶν περὶ ὧν πρόκειται κανόνων εἰς τὸν Ἀγιὸν Δημήτριον. Καὶ πρῶτον αἱ ἀκροστιχίδες των. Πράγματι, εἶναι πανομοιότυποι πρὸς ἐκεῖνας τῶν κανόνων τῶν ἀποδιδομένων ὁμοφώνως εἰς τὸν Ὑμνογράφον. Τοιοῦτοι εἶναι πολλοὶ κανόνες τῆς Παρακλητικῆς, καὶ μάλιστα οἱ ἐξυμνοῦντες τὸν Ἀγιὸν Νικόλαον¹²². Τόσον αὐτοὶ ὅσον καὶ οἱ εἰς τὸν Ἀγιὸν Δημήτριον φέρουν ἀκροστιχίδας, ἀποτελουμένας, ἀπὸ ἐν δι' ἑκάστον

120. Ἐπιστολὴ 41, PG. 99, Bibl. I, 1057-1061A.

121. A. Mai, ἐνθ' ἀν., σ. 208.

122. Τὴν αὐθεντίαν τῶν κανόνων τούτων ὑπεστήριξε λίαν πειστικῶς ὁ A. I. Φυτράκης, Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος καὶ Ἰωσήφ ὁ Στουδίτης, σ. 14-15. Βλ. καὶ E. Τωμαδάκη, μν. ἔργ., σ. 53, 90 καὶ ἰδίᾳ 229. Οἱ κανόνες Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου εἰς τὸν Ἀγ. Νικόλαον εὐρίσκονται εἰς τὴν ἐν χρήσει Παρακλητικὴν ἐκδοδομένην ὑπὸ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας, ὅπως καὶ εἰς τὴν τοῦ ἐκδοτικοῦ Οἴκου Σαλιβέρου (ἀμφότεραι ἄνευ ἔτους ἐκδόσεως). Ὁ ἐν αὐταῖς κανὼν εἰς τὸν Ἀγ. Νικόλαον τοῦ β' ἡλίου δὲν εἶναι ἔργον Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου (βλ. E. Τωμαδάκη, μν. ἔργ., σ. 229).

κανόνα λαμβικὸν τρίμετρον, εἰς τὸ τέλος τοῦ ὁποίου ἐπισυνάπτεται, ἐκτὸς μέτρου, τὸ ὄνομα Ἰωσήφ. Ἐκάστη ἀκροστιχὶς ὑποδηλοῖ ἀριθμητικῶς κατὰ ποῖον τῶν ὀκτώ ἤχων εἶναι συντεθημένος ἕκαστος κανὼν, ὡς «πρῶτον εἰσάγω μέλος», «τρίτην δέησιν προσφέρω» καὶ τὰ τοιαῦτα. Αἱ ἀκροστιχίδες τῶν κανόνων ἀμφοτέρων τῶν Ἀγίων διὰ τοὺς ἤχους τέταρτον, πλάγιον δεύτερον καὶ πλάγιον τέταρτον εἶναι ἰσοσύλλαβοι καὶ ἰσογράμματοι, αἱ δὲ τῶν λοιπῶν ἤχων παρουσιάζουν ἀσήμαντον διαφορὰν μετὰξὺ των. Ἐπιπροσθέτως, ἂν, ὡς ἔχει ὑποστηριχθῇ, διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὕμνογράφου αἱ ἀκροστιχίδες θέτουν εἰς τοὺς ὕμνους τὴν σφραγιῖδα τῆς γνησιότητος καὶ ἀποτρέπουν τὴν νοθείαν καὶ τὴν διεῖσδυσιν ὀθνεῶν στοιχείων εἰς τὴν θείαν λατρείαν¹²³, δὲν θὰ ἐχρησιμοποίει ποτὲ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος ἐτέρου ποιητοῦ ἀκροστιχίδα φέρουσιν τὸ αὐτὸ ὄνομα, μάλιστα τοῦ Ἰωσήφ Στουδίτου καὶ ὁμόφρονος καὶ οἰκείου του.

Μεταβαίνοντες ἤδη εἰς αὐτοὺς τούτους τοὺς κανόνας, παρατηροῦμεν, ὅτι οἱ μετὰ χειρὸς κανόνες εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον ὁμοιάζουν μορφολογικῶς κατὰ πολὺ πρὸς τοὺς εἰρημένους κανόνας εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον. Εἶναι ὀκτώηχοι, συνετέθησαν ἀπ' ἀρχῆς ἀνευ τῆς δευτέρας ᾠδῆς, περιλαμβάνουν δὲ εἰς τὸ τέλος ἐκάστης ᾠδῆς Θεοτοκίον. Ἐξ ἄλλου λαμβάνουν ὡς πρότυπα τοὺς εἰρμούς τοῦ Κοσμᾶ καὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ συμπίπτουν ἀπολύτως κατὰ τοῦτο εἰς ὅλας τὰς ᾠδὰς τοῦ τετάρτου καὶ τοῦ πλαγίου πρώτου ἤχου, ἐν μέρει δὲ καὶ τῶν λοιπῶν.

Ἀλλὰ καὶ ἡ παραβολὴ τῶν κανόνων τούτων πρὸς ἐγνωσμένους γνησίους κανόνους τοῦ Ὑμνογράφου εἶναι πολὺ ἀποκαλυπτικὴ. Ἐκ πολυαρίθμων παραδειγμάτων, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν, παραθέτομεν κατωτέρω μερικὰ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου. Περιοριζόμεθα, κατὰ πρῶτον, εἰς ἀρχικοὺς στίχους τροπαρίων, ἀντιπαραθέτοντες παραλλήλως, εἰς μὲν τὴν ἀριστερὰν στήλην στίχους ἐκ τῶν εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον κανόνων, εἰς δὲ τὴν δεξιὰν ἀντιστοιχοῦσιν ἐκ κανόνων τοῦ Ὑμνογράφου.

στ. 118 Χοροβατῶν χαρμονικῶς τὰ
οὐράνια

Χωροβατῶν χαρμονικῶς τὰ οὐρά-
νια
(22 Νοεμ. Ἀποστόλου Φιλήμο-
νος, ᾠδὴ α')¹²⁴.

στ. 279 Ῥαθύμως τὴν ζωὴν μου
ἐκδαπανήσας

Ῥαθύμως τὴν ψυχὴν μου ἐκδαπα-
νήσας
(6 Ἰουνίου, Ἀγίου Βησσαρίωνος,
ᾠδὴ γ')¹²⁵.

123. *Karl Krumbacher*, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, 2. Auflage, (Burt Franklin: New York), Vol. II, σ. 697-98.

124. *Μηναῖα* τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ. Ἐν Ρώμῃ 1888-1901, τ. II, σ. 240.

125. *Pierre Joannou*, «Un Opuscule inédit du cardinal Bessarion. Le panégyrique

- στ. 503 Συμπαθείας με, Παρθένε,
Θεοτόκε ἀξιώσον
Συμπαθείας με, Παρθένε, τῆς ἐν
σῇ καταξίωσον
(1 Νοεμ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ,
ὥδῃ δ')¹²⁶.
- στ. 568 Ἦνθησας καθάπερ ῥόδον
Ἦνθησας καθάπερ ῥόδον
(16 Ἰουν. Τύχωνος Ἀμαθοῦντος,
ὥδῃ ζ')¹²⁷.
- στ. 675 Ὁ δειξας πλησιφαῖ ἀστέρα
τὸν Μάρτυρα
Ὁ δειξας ἀειφανεῖς ἀστέρας τοὺς
Μάρτυρας
(Τετάρτη, Κανὼν Σταυρώσιμος, ἡ-
χος πλ. α', ὥδῃ γ')¹²⁸.
- στ. 771 Οἶκος θείου Πνεύματος
Οἶκος θείου Πνεύματος
(26 Ἰουν. Δαβίδ τοῦ ἐν Θεσσαλο-
νίκῃ, ὥδῃ γ')¹²⁹.
- στ. 807 Σῶσόν με, Ἀγνή, ἡ τὸν
Σωτῆρα Λόγον κυήσασα
Σῶσόν με, Ἀγνή, ἡ τὸν Σωτῆρα
ἀποκυήσασα Χριστὸν
(31 Ὀκτ. Ἐπιμάχου Μάρτυρος,
ὥδῃ η')¹³⁰.
- στ. 1272 Ἡ φοβερά ἐπὶ θύραις ἡμέ-
ρα πρόσεχε
Ἡ φοβερά ἐπὶ θύραις ἡμέρα ἡγγικε
(Τρίτη, Κανὼν τοῦ Προδρόμου,
ἡχος βαρύς, ὥδῃ θ')¹³¹.

Μόνος ὁ κανὼν εἰς τὴν Ἀγίαν Βαρβάραν τοῦ Ἰωσήφ Ὑμνογράφου, ὁ
δημοσιευθεὶς ὑπὸ τῆς Ada Gonzato¹³², φέρει τοὺς ἀκολουθούς ὁμοίους στίχους
πρὸς τοὺς τῶν εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον κανόνων.

de S. Bessarion, anachorète égyptien. Appentice: Canon acrostiche de l'Hymno-
graphe Joseph en l'honneur de S. Bessarion. Analecta Bollandiana LXV, Bruxelles
1947, σ. 135.

126. Μηναῖον Νοεμβρίου, Ἀθῆναι, ἔκδοσις «τὸ Φῶς», 1960, σ. 7.

127. Μηναῖον Ἰουνίου, Ἀθῆναι, ἔκδοσις «τὸ Φῶς», 1960, σ. 109.

128. Αὐτόθι, σ. 177. Μηναῖον Μαρτίου, ἔκδ. «τὸ Φῶς», Ἀθῆναι 1961, σ. 25.

129. Παρακλητική, ἔκδ. Οἶκος Σαλιβέρου, Ἀθῆναι (ἄνευ ἔτ. ἔκδ.), σ. 281.

130. Μηναῖον Ὀκτωβρίου, ἔκδ. «τὸ Φῶς», Ἀθῆναι 1961, σ. 322.

131. Παρακλητική, ἔκδ. Οἶκος Σαλιβέρου, Ἀθῆναι (ἄνευ ἔτ. ἔκδ.), σ. 400.

132. «Tre Canonici...», σ. 297-304.

στ. 1-3	Τῷ βασιλεῖ τῶν οὐρανίων δυνάμεων στεφηφόρος παρίστασαι	1-3	Ἐν οὐρανοῖς στεφηφοροῦσα Χριστῷ παρισταμένη ἔνδοξε
στ. 8-9	Ἑλικάων μαρμαρυγῶν ὑπερήστραψας	15-16	Ἑλικάας μαρμαρυγὰς ἀπαστράπτουσα
στ. 360-61	Τὸν ἀγαθοδότην Χριστὸν καθικετεύων	165-6	Τὸν ἀγαθοδότην Χριστὸν ἐκδυσωποῦσα
στ. 610	Ἰσχύϊ ῥωννύμενος Θεοῦ	53-54	Ἰσχύϊ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ῥωννυμένη
στ. 612-3	Ἑπέταξας ὠραίοις ποσὶ σου	32	Ἑπέταξας τοῖς ποσὶ σου
στ. 942	Δεσμοῖς σου δήσας τὸν πονηρὸν	29-30	Δεσμοῖς ἱεροῖς ἐχθρὸν ἐδέσμευσας
στ. 1164	μενουσῶν με ῥῦσαι βασάνων	68-9	Βασάνων μενουσῶν με ἐλευθέρωσον
στ. 1272	Ἡ φοβερά ἐπὶ θύραις ἡμέρα	205-6	Ἡ φοβερά ἐπὶ θύραις νῦν ἐπέστη ἡμέρα
στ. 1280	Φῶς ἡ τεκοῦσα τὸ θεῖον	213	Φῶς ἡ τεκοῦσα τὸ θεῖον

Ἡ ταυτότης τοῦ ποιητοῦ τῶν εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον κανόνων πρὸς Ἰωσήφ τὸν Ὑμνογράφον τεκμαίρεται θετικώτερον ἐκ τῆς στενωπότητος συγγενείας ὀλοκλήρων τροπαρίων τῶν πρὸς τροπάρια κανόνων τοῦ ὕμνογράφου τούτου. Ἡ συγγένεια πολλάκις ἐγγίζει τὰ ὅρια ἐπαναλήψεως τοῦ αὐτοῦ ἢ σχεδὸν τοῦ αὐτοῦ τροπαρίου πανομοιότηπως. Καταχωρίζομεν ἐνταῦθα τέσσερα μόνον τροπάρια δι' οἰκονομίαν χώρου, ἀντιπαραθέτοντες τὰ ἐκ τῶν κανόνων τούτων πρὸς τὰ ἐκ κανόνων τοῦ Ἰωσήφ Ὑμνογράφου, κατὰ τὸν αὐτὸν ὡς καὶ ἀνωτέρω τρόπον.

στ. 1-7

Τῷ βασιλεῖ
τῶν οὐρανίων δυνάμεων
στεφηφόρος παρίστασαι
ἀγωνισάμενος
τὸν ἀγῶνα τὸν θεῖον,
Δημήτριε,
διό σε πόθῳ μακαρίζομεν.

στ. 1-7

Τῷ βασιλεῖ
τῶν οὐρανίων δυνάμεων
στεφηφορῶν παρίστασαι
πᾶσιν αἰτούμενος,
Βασιλεῦ Θεοφόρε,
τοῖς πόθῳ σε
τιμῶσι χάριν καὶ ἔλεος.
(26 Ἀπρ. Βασιλέως Ἐπισχ. Ἀμχ-
σείας, ὥδῃ α')

στ. 171-178

Φεῖσαί μου, Κύριε, φεῖσαι,
ὅταν μέλλης με κρῖναι,
καὶ μὴ καταδικάσης με εἰς πῦρ·
μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξης με.
Δυσωπεῖ σε Παρθένος,
ἢ σὲ κυοφορήσασα, Χριστέ,
τῶν Ἀγγέλων τὰ πλήθη
καὶ ὁ κλεινὸς Δημήτριος.

Φεῖσαί μου, Κύριε, φεῖσαι,
καὶ μὴ καταδικάσης με εἰς πῦρ·
μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξης με.
Δυσωπεῖ σε Παρθένος,
ἢ σὲ κυοφορήσασα, Χριστέ,
τῶν Ἀγγέλων τὰ πλήθη
καὶ τῶν Μαρτύρων σύλλογος.
(Δευτέρα, Κανὼν κατανουκτικός,
ἥχος β', ὥδῃ θ')¹³⁴.

στ. 423-430

Τῷ θρόνῳ παρεστῶς
τῆς Ἀγίας Τριάδος
καὶ ἀδύτου φωτισμοῦ
πληρούμενος αἰεί,
ἀθλοφόρε Δημήτριε,
λάμπρυνόν μου τὴν καρδίαν
καὶ τὸν νοῦν φωταγώγησον
τάς λαμπράς ἀνυμνεῖν ἀριστείας σου.

Τῷ θρόνῳ τοῦ Θεοῦ
παρεστῶς στεφηφόρος
ὡς βιώσας ἐπὶ γῆς ὁσίως,
καὶ φωτὶ ἀνεσπέρῳ λαμπόμενος,
φώτισόν μου τὴν καρδίαν
καὶ τὸν νοῦν ἀνυμνήσαί σου
τὸν ἰσάγγελον βίον, Μακάριε.
(16 Ἰουνίου, Τύχωνος Ἀμαθοῦντος,
ὥδῃ α')¹³⁵.

στ. 1358-1364

Νόμους θείους τηροῦντα,
μὴ παρατρεπόμενον στάσεως κρείτ-
τονος,
ἄλλ' εὐθυποροῦντα
καὶ Θεῷ τὰ εὐάρεστα πράττοντα
ἐνδυνάμωσόν με,
τὸν δυνατὸν καθικετεύων,
ἀγαθέ μου προστάτα, Δημήτριε.

Διαμένειν με σῶον,
μὴ παρατρεπόμενον στάσεως κρείτ-
τονος,
ἄλλ' εὐθυποροῦντα
καὶ Θεῷ τὰ εὐάρεστα πράττοντα,
ἐνδυνάμωσόν με,
τὸν ἀγαθὸν τεκοῦσα Λόγον,
τὸν ἡμᾶς ἀλογίας ῥυσάμενον.
(Τετάρτη, Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον,
ἥχος πλ. δ', ὥδῃ ε')¹³⁶.

134. Παρακλητική (βλ. ἄνωτ.), 85.

135. Acta Sanctorum, Junii III, σ. 94.

136. Παρακλητική (βλ. ἄνωτ.), σ. 468.

Δι' ὅλων τῶν ἀνωτέρω ἀναπτυχθέντων κατεδείχθη βασίμως, ὡς πιστεύομεν, ὅτι οἱ μετὰ χειρας κανόνες εἰς τὸν "Ἁγίον Δημήτριον εἶναι ποιήματα γνήσια τοῦ Ἰωσήφ Ὑμνογράφου. Ἦδη μένει νὰ διαπιστωθῇ ὁ χρόνος καὶ αἱ συνθῆκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐγράφησαν.

2. Χρόνος καὶ περιστάσεις

Ὁ Γρηγόριος Δεκαπολίτης, τῇ ὑποδείξει καὶ παρακλήσει εἰκονοφίλων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει κύκλου του, συγκατετέθη εἰς τὴν ἐκεῖθεν ἀποστολὴν εἰς Ρώμην τοῦ μαθητοῦ του Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου διὰ νὰ καταστήσῃ γνωστὰ εἰς τὴν Ἀγίαν Ἐδραν τὰ δεινοπαθήματά των ὑπὸ τῶν ὀργάνων τοῦ εἰκονομάχου Αὐτοκράτορος Θεοφίλου¹³⁷. Πότε συνέβη τοῦτο δὲν παραδίδεται ὑπὸ τῶν πηγῶν. Δύναται ὅμως νὰ προσδιορισθῇ, ἔστω κατὰ προσέγγισιν, ἐξ ἄλλων συγχρόνων γεγονότων.

Ὁ Γρηγόριος ἐπεσκέφθη τοῦλάχιστον τρεῖς τὴν Θεσσαλονίκην, μετὰ τῶν μοναχικῶν κύκλων τῆς ὁποίας εἶχε συνάψει στενὰς σχέσεις. Κατὰ τὴν τελευταίαν μνημονευομένην ἐπιστροφὴν του ἐκεῖθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀπέθανεν, ἀκριβῶς μετὰ δώδεκα ἡμέρας, τὴν 20ὴν Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 842¹³⁸. Ὁ Θεόφιλος εἶχεν ἤδη ἀποθάνει, τὴν 20ὴν Ἰανουαρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους¹³⁹. Ἀναμφιβόλως, ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἰωσήφ θὰ εἶχε γίνῃ ἐνωρίτερον, κατὰ προηγουμένην ἐπάνοδον τοῦ Γρηγορίου ἐκ Θεσσαλονίκης, κατὰ τὴν ὁποίαν φαίνεται, ὅτι δὲν παρέμεινεν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ μακρόν. Κάτι ἀπρόοπτον συνέβη, ἐπιβάλλον τὴν ἐπιστροφὴν του εἰς Θεσσαλονίκην. Τοῦτο ἀφήνει ὁ βιογράφος τοῦ Ἰγνάτιος Μοναχὸς νὰ νοηθῇ, καίτοι ὅχι πολὺ σαφῶς, ὅταν προσθέτῃ: «Μηνῶν δὲ τριῶν παρωχηκότων ἐκ Θεσσαλονίκης ἀπῆρεν ὁ ὅσιος. Καὶ πρὸς τὸ Βυζάντιον κατέπλει, ἐν ᾧ ξενίζεται παρ' ἐμοῦ καὶ πρὸς τὰς τοῦ Ὀλύμπου προπέμπεται ἐξοχάς. Ὅς μικρόν τοῖς ἐκείσε προσδιατρίψας ἔγνω

137. Θεοφάνης, μν. ἔργ., σ. 6, στ. 3-9. Ἰωάννης Διάκονος, μν. ἔργ. PG. 105, 953-956.

138. Ὁ βιογράφος τοῦ Γρηγορίου Δεκαπολίτου Ἰγνάτιος δίδει μόνον τὴν ἡμέραν καὶ τὸν μῆνα τοῦ θανάτου του (βλ. Βλὸς καὶ Θαύματα τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Δεκαπολίτου συγγραφεῖς ὑπὸ Ἰγνατίου Διακόνου καὶ σκευοφύλακος τῆς Μεγάλης τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, παρὰ F. Dvornik, La Vie de Saint Grégoire de Décapolite et les Slaves Macédoniens au IXe Siècle, Paris 1926, σ. 72 (τοῦ λοιποῦ θὰ ἀναφέρεται ὡς Βλὸς Γ. Δεκαπολίτου). Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἔτους τοῦ θανάτου τοῦ Γρηγορίου ὀφείλεται εἰς τὸν F. Dvornik, αὐτόθι, σ. 27, ὑποσ. 6. Πρβλ. C. Van de Vorst, Note sur J. Hymnographe, σ. 151.

139. George Ostrogorsky, History of the Byzantine State, by J. Hussey (trans.), Rutgers University Press, New Brunswick, N.J. 1957, σ. 186.

τῷ πνεύματί τινα τῶν αὐτοῦ μαθητῶν ἐκ Θεσσαλονίκης ἤκειν· ἐκχωρήσας οὖν Ὀλυμπίῃθεν καὶ πρὸς τῇ πόλει γενόμενος, συνήντα τῷ μαθητῇ, ὃς καὶ πρὸς αὐτὸν ἔφη· «Πάτερ τίμιε, διὰ σέ καὶ τὸν σὸν πόθον ἐλήλυθα»· ὁ δέ, «καγὼ διὰ σέ», φησίν, «ἐκ τῶν Ὀλυμπίων ἀκρωτηρίων κατέσπευσα, ἵνα μὴ ζητῶν κάμης»¹⁴⁰. Τί ἄρα ἐννοοῦν αὐτά;

Ἐξ ἄλλης πηγῆς εἶναι γνωστόν, ὅτι τὸ πλοῖον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπέβαινεν ὁ Ἰωσήφ κατευθυνόμενος πρὸς τὴν Ρώμην¹⁴¹, συνελήφθη ὑπὸ πειρατῶν. Ὁ Ἰωσήφ καὶ ἄλλοι ἐπιβάται μετεφέρθησαν ὑπ' αὐτῶν εἰς Κρήτην καὶ ἐκλείσθησαν εἰς ἐκεῖ φυλακὴν¹⁴². Ἡ εἰδησις, ὡς ἦτο φυσικόν, διεδόθη μεταξὺ τῶν πληρωμάτων ἄλλων πλοίων καί, ἀπὸ στόματος εἰς στόμα, ἔφθασεν ἐν καιρῷ εἰς Θεσσαλονίκην. Οἱ ἐκεῖ πολυπληθεῖς φίλοι τοῦ Ἰωσήφ θὰ ἔσπευσαν νὰ πληροφορήσουν περὶ τοῦ συμβάντος τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει εὐρισκόμενον Γρηγόριον διὰ τῆς ἀποστολῆς ἐνὸς τῶν μαθητῶν του. Τοῦτο εἶναι τὸ πιθανὸν νόημα τοῦ ἀνωτέρω χωρίου τοῦ Ἰγνατίου, ἀρκετὰ κρυπτογραφικοῦ, ἵσως ἐπειδὴ, δι' ἄγνωστον αἰτίαν, ἀποφεύγει οὗτος δι' ὅλου τοῦ ἔργου του νὰ ἀναφέρῃ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωσήφ¹⁴³.

Ὁ Γρηγόριος εὐθὺς ὡς ἔλαβε τὸ ἄγγελμα, κινηθεὶς ἀπὸ στοργὴν πρὸς τὸν πεφιλημένον μαθητὴν του, ἔλαβε τὴν ἄγουσαν πρὸς Θεσσαλονίκην, σκοπῶν νὰ συλλέξῃ μεταξὺ τῶν ἐν τῇ πόλει ἐκείνῃ μαθητῶν καὶ θαυμαστῶν του τὰ ἀπαιτούμενα διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ αἰχμαλώτου Ἰωσήφ λύτρα. Ἐκεῖ εὐρισκόμενος προσεβλήθη ὑπὸ βαρυτάτης ἀσθενείας¹⁴⁴, «προσπαλαίων δὲ ὅλον ἐνιαυτὸν τῷ νοσήματι»¹⁴⁵, παρακλήσει τοῦ γέροντός του Συμεῶν, ἐπέστρεψεν εἰς κακὴν κατάστασιν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου καὶ ἀπεβίωσε μετ' ὀλίγας ἡμέρας.

Ὡς ἐλέχθη, ὁ θάνατος τοῦ Γρηγορίου ἐπῆλθε τὴν 20ὴν Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 842. Ὑπέφερεν ἐπὶ ἐν ἔτος ἀπὸ τὴν ἀσθένειαν, ἣ ὁποία τὸν προσέβαλεν εὐρισκόμενον ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ὡστε εἶχε φθάσει ἐκεῖ περὶ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου ἢ ἀρχὰς Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 841. Διὰ νὰ λάβῃ τὴν εἰδησιν τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ μαθητοῦ του καὶ νὰ μεταβῇ εἰς Θεσσαλονίκην, θὰ εἶχε παρέλθῃ, κατὰ τοὺς πλεόν συντηρητικωτέρους ὑπολογισμούς, διάστημα πλεόν τοῦ μηνὸς ἀπὸ τῆς

140. Βίος Γ. Δεκαπόλτου, σ. 63, στ. 15-21.

141. Ἐσφαλμένως ἡ *Germaine Da Costa-Louillet* εἰς ἄρθρον «Saints de Constantinople», Byzantion, t. 25-27 (1955-57), Bruxelles 1957, σ. 820, γράφει, ὅτι ὁ Ἰωσήφ συνελήφθη ἐπανερχόμενος ἐκ τῆς εἰς Ρώμην ἀποστολῆς του. Ἀμφότεροι οἱ βιογράφοι του παραδίδουν, ὅτι τοῦτο συνέβη κατὰ τὸν πρὸς τὴν Ρώμην πλοῦν (βλ. Θεοφάνης, μν. ἔργ., σ. 6 καὶ Ἰωάννης Διάκονος, μν. ἔργ., 956A-Δ).

142. Θεοφάνης, μν. ἔργ., σ. 6, στ. 12-14. Ἰωάννης Διάκονος, PG. 105, 956B.

143. Περὶ τῆς ἀπουσίας οἰασθῆποτε μνείας τοῦ Ἰωσήφ εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Γ. Δεκαπόλτου, βλ. *F. Dvornik*, La Vie..., σ. 18-19 καὶ *D. Stiernon*, La Vie et l'Oeuvre de S. Joseph..., σ. 254.

144. Βίος Γ. Δεκαπόλτου, σ. 70, στ. 9-σ. 71, στ. 12.

145. Αὐτόθι, σ. 72, στ. 2.

ἀναχωρήσεως τοῦ Ἰωσήφ διὰ Ρώμην. Συμπεραίνομεν λοιπόν, ὅτι ἡ ἀναχώρησις ἐγένετο περὶ τὰς ἀρχὰς Ὀκτωβρίου τοῦ ἔτους 841.

Περὶ τῆς χρονικῆς διαρκείας τῆς παραμονῆς τοῦ Ἰωσήφ ἐν τῇ φυλακῇ αἱ πηγαὶ σιγοῦν. Παραδίδουν ὅμως, ὅτι εἰργάζετο ἱεραποστολικῶς μεταξὺ τῶν συνδεσμιῶν του διὰ τῆς προσευχῆς, τῆς ὑμνωδίας, τῶν νουθεσιῶν καὶ τοῦ παραδείγματός του¹⁴⁶. Ἀναφέρονται καὶ συγκεκριμένα παραδείγματα τῆς εὐεργετικῆς ἐπιδράσεώς του ἐπ' αὐτῶν. Ἀκόμη καὶ ἓνα συναιχμάλωτόν του εἰκονομάχον ἐπίσκοπον ἐπέτυχεν νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν. Ὅλα αὐτὰ προϋποθέτουν μακροχρόνιον προσπάθειαν καὶ τοῦτο ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ παραμονή του ἐν τῇ φυλακῇ θὰ διήρκεσεν τοῦλάχιστον ἐν ἔτος¹⁴⁷. Τὴν ἀποψιν αὐτὴν ἐνίσχυει καὶ ἡ μνηστὴρ δράματος, τὸ ὁποῖον, κατὰ τοὺς βιογράφους του, εἶδε τὴν νύκτα τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων¹⁴⁸. Εἶδε τὸν Ἅγιον Νικόλαον, ὁ ὁποῖος προεμήνυσεν τὴν ἐπικειμένην ἀπελευθέρωσίν του. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον καταβληθῇ καὶ τὰ ἀπαιτούμενα λύτρα, ὥς καὶ πάλιν οἱ βιογράφοι παραδίδουν¹⁴⁹. Κατὰ συνέπειαν, ἡ ἀποφυλάκισις θὰ ἐπετεύχθη μετὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Χριστουγέννων τοῦ ἔτους 842, ὅχι δὲ τοῦ ἔτους 841, διότι μόλις πρὸ ὀλίγου εἶχε τότε συλληφθῇ αἰχμάλωτος.

Οὐδεὶς πλὴν λόγος ὑπῆρχεν νὰ συνεχίσῃ τὸν πλοῦν πρὸς τὴν Ρώμην, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του. Ὁ διώκτης Θεόφιλος εἶχεν ἀποθάνῃ πρὸ πολλοῦ. Διὰ τοῦτο ἔλαβε τὴν ἄγουσαν πρὸς τὴν Πόλιν. Μετὰ τὴν πείραν τῆς θαλασσίας περιπετείας του, ἦτο φρόνιμον νὰ ἐπιστρέψῃ διὰ ξηρᾶς¹⁵⁰. Θὰ τοῦ ἐδίδετο εὐκαιρία νὰ συναντήσῃ καὶ τοὺς γονεῖς του, διασχίζων τὴν Πελοπόννησον.

Ἀφίχθεις εἰς Θεσσαλονίκην, ἔλαβε τὸ θλιβερόν μῆνυμα, ὅτι «ᾤχετο ὁ Μέγας Γρηγόριος πρὸς τὸν πλάσαντα»¹⁵¹. Ἐπὶ πόσον παρετάθη ἡ ἐκεῖ παρμονή του δὲν εἶναι γνωστόν, ὅπως δὲν εἶναι γνωστός καὶ ὁ χρόνος τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὸ Βυζάντιον. Μερικοὶ ἐρευνῶνται¹⁵² ἐθεώρησαν, ὅτι ὁ βιογράφος του

146. Θεοφάνης, σ. 6, στ. 14-32. Ἰωάν. Διάκονος, PG. 105, 957A-B.

147. E. Τωμαδάκης, μν. ἐργ., σ. 52.

148. Θεοφάνης, σ. 7, στ. 2-9. Ἰωάν. Διάκονος, PG. 105, 960A-D.

149. Θεοφάνης, σ. 6, στ. 32-σ. 7, στ. 1. Κατὰ τὸν Θεοφάνην, τὰ λύτρα κατεβλήθησαν ὑπὸ χριστιανῶν ἄνευ δηλώσεως ποίων. Κατὰ τὸν E. Τωμαδάκη (μν. ἐργ., σ. 52) πιθανῶς ἐστάλησαν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου καὶ τῶν μαθητῶν του. Ὁ F. Dvornik (La Vie..., σ. 26) μετὰ τοῦ Van De Vorst (Note sur S. Joseph..., σ. 151) δέχεται, ὅτι ὁ Ἰωσήφ ἐξηγοράσθη ὑπὸ τῶν φίλων του.

150. Ὁ E. Τωμαδάκης (μν. ἐργ., σ. 54) προτείνει ὅτι ἐπέστρεψε διὰ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, διελθὼν διὰ Θεσσαλονίκης. Κατὰ τὸν D. Stiernon (La Vie et L'Oeuvre de S. Joseph..., σ. 255) κατηυθύνθη πρὸς Θεσσαλονίκην ἐλπίζων νὰ συναντήσῃ ἐκεῖ τὸν διδάσκαλόν του.

151. Θεοφάνης, σ. 7, στ. 21.

152. Van de Vorst (σ. 151) καὶ ὁ E. Τωμαδάκης (μν. ἐργ., 52 καὶ 55). Ὁ F. Dvornik (La Vie..., σ. 26) συνεμερίζετο ἄλλοτε αὐτὴν τὴν γνώμην. Ὁ D. Stiernon (Joseph l'Hymnograph, VIII, 1350) κρίνει τὴν γνώμην αὐτὴν ὡς πιθανήν.

Θεοφάνης τὸν φέρει παρόντα ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ὁρθοδοξίας, 11ην Μαρτίου τοῦ ἔτους 843, ὅτε ἐπανηγυρίσθη ἡ ἀναστήλωσις τῶν Ἀγίων Εἰκόνων. Ἡ γνώμη ὁμῶς αὕτη δὲν εὐσταθεῖ. Ὁφείλεται εἰς παρερμηνείαν ἐνὸς χωρίου τοῦ βιογράφου Θεοφάνους. Τὸ χωρίον τοῦτο διαλαμβάνει τὰ ἐξῆς: «Ἐν τούτοις τοῦ τῆς αἰρέσεως προμάχου, Θεοφίλου λέγω τοῦ ἀνακτος, καὶ τῆς βασιλείου τιμῆς καὶ τῆς αὐτῆς ζωῆς ἐνδίκως ἐκπεπτωκότος, ἡ νύμφη Χριστοῦ Ἐκκλησία τῶν τιμίων καὶ ἱερῶν καὶ σεπτῶν εἰκονισμάτων ἀπέληφε τὴν εὐπρέπειαν, πάντων τῶν ὀρθοδοξούντων ἀποθεμένων τὴν σκυθρωπότητα καὶ τὸ εὐχαρι καὶ φαιδρὸν τῇ ἄνωθεν ἀντιδεξαμένων ἐπικουρίᾳ· οὕτω γὰρ οἶδεν αἰεὶ νικᾶν ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ τῆς ἀληθείας ἰσχυρὸς καταπαλαίειν τοὺς ἐναντίους· τότε δὴ καὶ ὁ πανόλβιος Ἰωσήφ τῆς αἰχμαλωσίας παρών, τῇ μὲν ἐκκλησίᾳ καὶ τοῖς πλήθεσι συγχορεύων ἐφήδετο...»¹⁵³.

Οἱ ὑποστηρίζοντες τὴν ἀνωτέρω γνώμην παρεξήγησαν προφανῶς τὸν χρονικὸν σύνδεσμον «τότε δὴ», ἐκλαβόντες αὐτὸν ὡς ἀποκλειστικῶς ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἀλλ' ἐκ τῶν συμφραζομένων προκύπτει σαφῶς, ὅτι προσδιορίζει γενικώτερον τὴν ἐγκαινιασθεῖσαν ὑπὸ τῆς Συνόδου τοῦ ἔτους 843 περίοδον τοῦ θριάμβου τῆς ὀρθοδοξίας, ἂν μὴ καὶ τὴν ἀρξαμένην ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Θεοφίλου, ἐφ' ὅσον ἐν τῷ κειμένῳ δηλοῦται, ὅτι ἀπὸ τότε ἤδη ἀπέβαλον οἱ ὀρθόδοξοι τὴν σκυθρωπότητα καὶ ἐδέχθησαν ἄνωθεν τὸ εὐχαρι καὶ φαιδρὸν.

Ἡ ἀβεβαιότης τῆς ἐπὶ τῆς παρεξήγησεως τοῦ χωρίου τούτου στηριχθείσης ὑποθέσεως εἶχεν ὡς συνέπειαν νὰ μὴ γίνῃ γενικῶς ἀποδεκτή, ἀλλὰ νὰ διατυπωθῶν καὶ ἄλλαι εἰκασίαι. Ἄλλοι χρονολογοῦν τὴν ἐπιστροφὴν πρὸς τῆς 11ης Μαρτίου τοῦ ἔτους 843 καὶ ἄλλοι μετ' αὐτὴν¹⁵⁴. Ὁ Francis Dvornik, παρὰ προγενεστέραν διάφορον γνώμην του, προσδιορίζει τὴν ἐπιστροφὴν κατὰ τὴν πρώτην πατριαρχίαν τοῦ Ἰγνατίου, ἥτοι μετὰ τὸ ἔτος 846¹⁵⁵. Ἡ γνώμη ὁμῶς αὕτη ἔρχεται εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς μαρτυρίας τῶν πηγῶν. Κατ' αὐτὰς προσελήφθη μὲν ὁ Ἰωσήφ ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου ὡς σκευοφύλαξ, ἀλλὰ κατὰ τὴν δευτέραν αὐτοῦ πατριαρχίαν, ἥτοι μετὰ τὸ ἔτος 867, διότι, ὡς αἱ αὐταὶ πηγαὶ προσθέτουν, ἐξηκολούθησε ἀσκήων τὰ καθήκοντα αὐτὰ καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰγνατίου, ἐπὶ Φωτίου¹⁵⁶.

Εἶναι πολλὰ τὰ στοιχεῖα τὰ συνηγοροῦντα, ὅτι ὁ Ἰωσήφ, κατὰ τὴν ἐκ Κρήτης ἐπιστροφὴν του, παρέτεινε τὴν παραμονὴν του ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐπὶ

153. Θεοφάνης, σ. 7, στ. 1-9.

154. Βλ. τὰς περὶ τούτου διαφόρους γνώμας παρὰ D. Stiernon (La Vie et l'Oeuvre de S. Joseph..., σ. 252, ὑποσ. 35 καὶ σ. 255), ὅστις ἐπιδοκιμάζει τὴν γνώμην τοῦ F. Dvornik (La Vie de S. Gregoire, σ. 26).

155. The Photian Schism: History and Legend, Cambridge, at the University Press 1948, σ. 238.

156. Ἰωάννης Διάκονος, PG. 105, 968 C-D. Θεοφάνης, σ. 10, στ. 19-31.

τι διάστημα¹⁵⁷. Εὐρέθη ἐν τῷ μέσῳ πολυαριθμῶν ἀδελφῶν ἐν Κυρίῳ, μοναχῶν καὶ κληρικῶν, μετὰ τῶν ὁποίων εἶχε διέλθει μέγα μέρος τῆς ζωῆς του¹⁵⁸. Συνεδέετο μετ' αὐτῶν διὰ κοινῶν ἰδανικῶν καὶ κοινῶν ἀγώνων. Τὸν ἐθαύμαζον καὶ τὸν ἐτίμων καὶ πρότερον διὰ τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου, τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν σοφίαν του¹⁵⁹, πολὺ μᾶλλον τῶρα, ὅτε ἔφερε τὸν φωτοστέφανον τοῦ ὁμολογητοῦ. Θὰ συνεμερίζοντο τὰ αἰσθημάτά του διὰ τὴν στέρησιν τοῦ διδασκάλου του, ὅπως καὶ τὴν ἀγαλλίασιν διὰ τὸν θρίαμβον τῆς Ὁρθοδοξίας, ὑπὲρ τῆς ὁποίας τόσα ὁ ἴδιος εἶχε πράξει καὶ ὑποστῇ. Ἡ φιλοξενία των, ἡ πλησμονὴ τῆς πρὸς αὐτὸν ἀγάπης των καὶ αἱ προσευχαί των θὰ ἀνεκούφιζον καὶ τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμά του, πληγέντα ἐκ τῶν δεσμῶν τῆς φυλακῆς καὶ τῶν περιπετειῶν τοῦ ταξιδίου του.

Κατὰ τὰς πηγάς, ὁ Ἰωσήφ ἀπέκτησε τὸ ποιητικὸν τάλαντον διὰ θαύματος τοῦ Ἀποστόλου Βαρθολομαίου, μετὰ τὴν ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἐγκατάστασίν του εἰς τὸ Βυζάντιον¹⁶⁰. Ἀλλ' ἐπειδὴ αἱ σκηνικαὶ καὶ χρονικαὶ λεπτομέρειαι εἰς τὰς παραδόσεις δὲν χαρακτηρίζονται πάντοτε διὰ τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὴν ἀντικειμενικότητά των, ἡ ἔρευνα περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἐνάρξεως τῆς ποιητικῆς

157. Εἶναι πιθανόν, ὅτι κατ' αὐτὴν τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ παραμονὴν του ἀπέκτησε τὸ λείψανον τοῦ Ἀποστόλου Βαρθολομαίου, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλοῦν ὁ Θεοφάνης (σ. 8, στ. 8-11) καὶ ὁ Ἰωάννης Διάκονος, PG. 105, 961 D-964 A). Κατὰ τὸν *Ε. Τωμαδάκη* (μν. ἔργ., σ. 54 καὶ 56), ὁ Ἰωσήφ ἔλαβε παρὰ τινος ὡς δῶρον τὸ λείψανον τοῦτο καθ' ὁδὸν πρὸς Κωνσταντινούπολιν διὰ Θεσσαλίας.

158. Κατὰ τὰ ἔτη 831-840, ὡς δέχεται ὁ *Van de Vorst*, Note sur S. Joseph, σ. 151.

159. Περὶ τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ θαυμασμοῦ τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ πρὸς τὸν Ἰωσήφ, βλ. Ἰωάν. Διάκονον (PG. 105, 948 B-952 A) καὶ Θεοφάνην (σ. 4, στ. 6-13). Τῆς ἀρετῆς τοῦ Ἰωσήφ καὶ τῶν αἰσθημάτων τῶν περὶ αὐτὸν χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα περὶ τούτων διηγεῖται ὁ Ἰωάννης Διάκονος, ὡς ἐπὶ παραδείγματι «Οὐδὲν ἔστιν ἐπαινούμενον τῇ Γραφῇ ὁ μὴ τοῦτο κατωρθοῦτο...σύβροιά τις ἦν ἀρετῶν ὁ ἐκείνου βίος... Ὅθεν καὶ τῷ προεστῶτι τῆς μονῆς τῆς πολλῆς σκληραγωγίας ἐπετιμᾶτο... Πάντα τρόπον ὑπέκρινε μεμαθηκώς...τῶν προσκειμένων ἐφήπτετο, πάντα εἰς δόξαν Θεοῦ καὶ συλλογιζόμενος καὶ ποιῶν. Ὁ καὶ αὐτὸς ὁ προεστὼς ἐγνωκώς, καὶ πάσης ἀνθρωπίνης ἐννοίας ἄνω τὸν μέγαν καταλαβὼν, ἐπέτεινε μᾶλλον πρὸς τὴν ὁρμὴν τοῦ καλοῦ καὶ τῆς καλλίστης ὁρέξεως· ὡς καὶ ποτε συνηγμένους τοῖς ἀδελφοῖς ἐν ταῦτῳ, τούτου δὴ μόνου τοῦ μεγάλου ἀπόντος, προφητικώτατα ἐξειπεῖν, ὡς οὗτος ὁ μείραξ Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἔστιν ἀληθὴς μαθητὴς, καὶ τῶν αὐτοῦ θελημάτων ἐκπληρωτὴς καὶ ἐν αὐτῷ καταμένει Πνεῦμα Ἅγιον, ὃ καὶ λαλήσει διὰ τοῦ στόματος μελωδήματα, πάντα περιχοῦντα τὰ πέρατα» (Ἰωάν. Διάκονος, PG. 105, 949 A-C). Προκειμένου περὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἱερωσύνης, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐδόθη, λέγονται πάλιν περὶ τοῦ Ἰωσήφ: «οὐκ ἐπιπηδᾷ τῷ βαθμῷ τῆς ἱερωσύνης, οὐ μεταδίδωκει τὴν ἄξιαν τοῦ Πνεύματος, οὐχ ὑποκλέπτει τῷ χρόνῳ τὴν Θεῷ πλησιάζουσαν· ἀλλὰ διώκεται μὲν ὑπὸ τοῦ βαθμοῦ βίᾳ καὶ ἄκων, καὶ ὑπὸ πάσης παρακληθεὶς ἀδελφότητος, ἔτι δὲ τὴν δέησιν προσηγάμενος, ἣν ὁ τῆς πόλεως ἐποιεῖτο ἐπίσκοπος, χειροτονεῖται πρεσβύτερος» (αὐτόθι, 952 A). Ταῦτα λέγονται διὰ τὴν ὑπογραμμισθῆ, ὅτι ἐξιάσθη νὰ δεχθῇ τὴν ἱερωσύνην ὑπὸ τῆς ἀδελφότητος καὶ τοῦ ἐπισκόπου, καίτοι δὲν εἶχε τὴν ὑπὸ τῶν κανόνων προβλεπομένην ἡλικίαν.

160. Θεοφάνης, σ. 8, στ. 10-25. Ἰωάν. Διάκονος, PG. 105, 964 B-C.

δραστηριότητος τοῦ Ἰωσήφ δὲν μένει ἐντελῶς ἱκανοποιημένη ἐκ τῶν παραδόσεων τῶν βιογράφων του¹⁶¹. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν ἡ ὑπόθεσις, ὅτι οἱ μετὰ χεῖρας κανόνες εἰς τὸν Ἀγιὸν Δημήτριον ἐγράφησαν καθ' ὃν χρόνον παρέμεινεν ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐπανερχόμενος ἐκ Κρήτης. Ἐνεπνεύσθη, εὔρεθεις ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐντόνων αἰσθημάτων συγκινήσεως καὶ κατανύξεως, ὑπὸ τῶν ὁποίων διακατείχετο, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ θάμβος τοῦ περικαλλοῦς ναοῦ τοῦ Ἀγίου, τὸν ὁποῖον ἤξιώθη νὰ ἐπανίδῃ, καὶ ἀπὸ τὴν μυστικοπαθῇ αἵγλην τῆς λατρείας τοῦ Μεγαλομάρτυρος, τὴν ὁποῖαν εἶχε ἀπολαύσει εἰς τὸ παρελθόν. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ συνετέλεσαν εἰς τοῦτο καὶ παροτρύνσεις φίλων του, ἴσως ἀκόμη καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τῆς μεγαλουπόλεως ἐκείνης¹⁶².

Οἱ κανόνες γέμουν ἐκδηλώσεων εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Ἀγιὸν διὰ τὴν ἀπροσμάχητον προστασίαν του¹⁶³, φόβου καὶ ὀδύνης διὰ τὴν ἁμαρτίαν¹⁶⁴ καὶ πόθου φλογεροῦ πρὸς ἀπολύτρωσιν ἀπὸ τὰς πλεκτάνας τοῦ πονηροῦ καὶ ἀπὸ τὴν αἰώνιον κόλασιν διὰ τῶν πρεσβειῶν του¹⁶⁵. Ἡ συχνὴ μνεῖα συμφορῶν, περιστάσεων καὶ κλυδάνων¹⁶⁶, διὰ τῶν ὁποίων διῆλθον οἱ πιστοί, ἡ πόλις τοῦ Ἀγίου καὶ ὁ ἴδιος ὁ ὑμνωδός, σκοπὸν ἔχει νὰ ἀποδώσῃ τὴν ὀφειλομένην τιμὴν διὰ τὴν αἰσίαν ὑπερνίκησίν των εἰς τὴν ἀκαταμάχητον κηδεμονίαν καὶ συμπαράστασιν τῆς χάριτός του. Ἀναπολῶν πάλιν καὶ πάλιν μὲ φρίκην τὰς δοκιμασίας, τὰς ὁποίας προσφάτως ὑπέστη ἡ Ἐκκλησία, ἐπικαλεῖται τὴν μεσιτείαν τοῦ Μεγαλομάρτυρος πρὸς τὸν Κύριον, ὅπως εὐδοκῇ νὰ καταπαύσῃ ὀριστικῶς ὁ σάλος καὶ νὰ πρυτανεύσῃ ἡ εἰρήνη¹⁶⁷.

Δὲν σπανίζουν καὶ στίχοι, οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ κριθοῦν ὡς ἀπηχοῦντες ἐπιφυλάξεις τοῦ ὑμνογράφου ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως, ὡς διεμορφώθησαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοφίλου καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Γραμματικοῦ· τὰς διενέξεις τῶν κηδεμόνων τοῦ ἀνηλίκου Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ μεταξὺ των¹⁶⁸ καὶ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ Πατριάρχου Μεθοδίου νὰ ἀντιμετωπίζῃ ριζικῶς τὰ σοβοῦντα προβλήματα εἰς τὸν χῶρον τῆς δικαιοδοσίας του¹⁶⁹. Διότι συνετέλεσε μὲν ὁ Μεθόδιος εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τῶν ἁγίων εἰκόνων, ἐδέχετο ὁμῶς τοὺς τέως εἰκονομάχους εἰς

161. *E. Τωμαδάκης*, μν. ἔργ., σ. 58. *D. Stiernon*, *Joseph l'Hymnographe*, VIII, 1351).

162. Τοῦτο ἦτο πολὺ πιθανόν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ἐδειξε μεγάλον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν χειροτονίαν του εἰς πρεσβύτερον, περὶ τῆς ὁποίας βλ. τὰ ἐν ὑποσ. 159 ἀναφερόμενα.

163. Στίχ. 823-24· 1660-62· 1357-8· 1964.

164. Στίχ. 291-3· 489-492· 665-666.

165. Στίχ. 67· 270· 370-79· 1410-11.

166. Στίχ. 592-93· 795-96· 895-97· 1313-16.

167. Στίχ. 254-56· 498.

168. Στίχ. 526-28· 574-79· 746.

169. Βλ. *Ostrogorsky*, μν. ἔργ., σ. 194 κ.ε.

τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας μετ' ἄκρας ἐπιεικείας, ἡ ὁποία ἐσκανδάλιζε τοὺς σκληροὺς εἰκονοφίλους¹⁷⁰, εἰς τοὺς κύκλους τῶν ὁποίων ἀνῆκεν ὁ Ἰωσήφ, καὶ ἐδικαιολογεῖ τοὺς φόβους τῶν μήπως δοκιμάσουν καὶ νέαν φάσιν τῆς εἰκονομαχίας.

Ὑπάρχουν καὶ ὑπαινιγμοὶ διὰ τὸν ὑπολανθάνοντα πάντοτε φόβον ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν καὶ τὸν ἐπικρεμάμενον κίνδυνον ἀπὸ ἐπιθέσεις τῶν βαρβάρων, οἱ ὁποῖοι περιέβαλλον τὸ Κράτος. Ὁ φόβος αὐτὸς ἔρχεται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν εἰς πολυαριθμούς ἱερείας πρὸς τὸν Ἅγιον: «λῦσον ἡμᾶς πάσης συμφορᾶς ἐπερχομένης» (943-44), «ῥῦσαι ἡμᾶς σκανδάλων πολυτρόπων τοῦ ὄφους» (1049-50), «δίδου κινδυνεύουσιν ἡμῖν βοήθειαν» (1313-14). Ὁ κίνδυνος ἀπὸ μέρους Ἀράβων, Σλάβων, Βουλγάρων ἦτο πάντοτε παρών. Διὰ τοῦτο γίνονται ἐπανειλημμέναι ἐκκλησίαι πρὸς τὸν Ἅγιον: «Ἐθνῶν ἐπιδρομῆς βαρβαρικῶν... ταῖς σαῖς πρεσβείαις λύτρωσαι» (157-162), «Κατάβαλε βαρβάρων φρυάγματα» (709), «λύτρωσαι ἡμᾶς... τῆς ἀλώσεως τῶν βαρβάρων ἱερείας σου» (826-830), «Τὸ τῶν βαρβάρων διόλεσον θράσος» (1202-3).

Ἄλλ' ὅ,τι προδίδει πρὸ παντὸς ἄλλου τὸ μέτρον τῆς φιλοπατρίας τοῦ ὑμνογράφου καὶ ταυτοχρόνως κάμνει νύξιν περὶ ὀρθοδόξου βασιλείας, καθ' ὃν χρόνον συνέθετε τοὺς κανόνας του, εἶναι ἡ ἀκόλουθος προσευχὴ πρὸς τὸν Ἅγιον: «Στρατολογίαις ταῖς ἄνω συναριθμούμενος / στρατὸν καὶ ἄνακτα σῶζε / παραπεπαισμένον / Μάρτυς, κατέναντι / ἀθέων πολεμίων, / καὶ δίδου τούτοις νίκας / Χριστὸν ἐν παρῥησίᾳ / λιτανεύων τὸν πανοικτίρμονα» (1264-1271).

3. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος κατὰ τοὺς Κανόνας¹⁷¹

Οἱ κανόνες οὗτοι δὲν εἶναι πανηγυρικοί· δὲν ἐγράφησαν διὰ τὴν ἐορτὴν τοῦ Ἁγίου, ὡς ἐγράφοντο συνήθως οἱ κανόνες. Ἐχουν χαρακτηριστικὸν ἐγκωμιαστικὸν καὶ παρακλητικόν. Ὁ ὑμνογράφος χρησιμοποιεῖ τὰς γνωστὰς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του πηγὰς τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἡρώος του, θεωρῶν ταύτας ἐν τῷ πνεύματι τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ὀρθοδόξου Παραδόσεως. Ἀντλεῖ πάντως καὶ ἀπὸ τὴν προσωπικὴν του ἐμπειρίαν ἐκ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ διαβιώσεώς του καὶ τῆς μετὰ τοῦ Μεγαλομάρτυρος μυστικῆς καὶ λατρευτικῆς ἐπικοινωνίας του.

170. Αὐτόθι, σ. 195-6. *Henri Gregoire*, «The Byzantine Church», (*N. H. Baynes-H. St. L. B. Moss*, editors), *Byzantium*, Oxford at the Clarendon Press, 1953, σ. 109. *Βασίλειος Στεφανίδης*, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1948, σ. 318, ὑποσ. 1.

171. Τὰ παρατιθέμενα ἐκ τῶν κανόνων λήμματα συνοδεύονται πάντοτε ὑπὸ ἀριθμοῦ ἢ ἀριθμῶν ἐντὸς παρενθέσεων, δηλωτικῶν τοῦ στίχου ἢ στίχων τῶν κανόνων ὁποῦθεν λαμβάνονται.

Ἡ ἔκφρασις εἶναι ἱεροπρεπῆς καὶ ἀνεπιτήδευτος, ἀπηλλαγμένη ἐξεζητημένων θεατρινισμῶν καὶ ῥητορικοῦ στόμφου· ἀποπνέει ἄκραν ταπεινῶσιν, βαθεῖαν κατάνυξιν καὶ θεῖον ἔρωτα. Ἐνεκα τούτου προκαλεῖ ἀδιάπτωτον τὴν προσοχὴν τοῦ πιστοῦ, ἐξαγνίζει τὴν συνείδησιν, προσανατολίζει τὴν σκέψιν πρὸς τὰ ὑπερκόσμια, προφυλάσσει ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἁμαρτίας καὶ διαθερμαίνει τὸν πόθον πρὸς μετάνοιαν καὶ ἐπιστροφήν.

Ἐκ τῆς τοιαύτης φύσεώς των ὅλοι ἐν γένει οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι, μὴ ἐξαιρουμένων τῶν παρόντων, καίτοι δὲ παραβλέπουν τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, δεόν νὰ μὴ ἐκλαμβάνωνται ὡς ἱστορικαὶ πηγαὶ διὰ τὸν ἐξυμνούμενον Ἅγιον ἢ καὶ δι' αὐτὸν τὸν ὕμνογράφον. Ἐν τούτοις, οἱ μετὰ χειρὸς κανόνες προσφέρουν πλεῖστα ὅσα στοιχεῖα διαφωτίζουν τὸν βίον καὶ τὴν λατρείαν τοῦ Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου. Καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν πρόκειται περὶ νέων, ἀγνώστων εἰδήσεων, τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι σημαντικά, διότι ἐπιβεβαιοῦν γνωστὰς ἁλλοθεν μαρτυρίας καὶ συμβάλλουν εἰς τὴν ἐδραίωσιν τῆς ἀξιοπιστίας των. Ἡ μελέτη των πείθει, ὅτι ὁ ὕμνωδὸς ἦτο ἐνήμερος τῶν περισσοτέρων λεπτομερειῶν τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅπως παραδίδονται εἰς τὰ διασωζόμενα τέσσαρα Μαρτύρια αὐτοῦ¹⁷², τὸ ἀρχαιότερον τῶν ὁποίων προέρχεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔκτου αἰῶνος¹⁷³. Ἐπίσης γνωρίζει περὶ τῶν θαυμάτων του γενικῶς καὶ εἰδικώτερον περὶ τῶν θαυμαστῶν ἐκδηλώσεών του πρὸς προστασίαν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν κατοίκων της εἰς διαφόρους περιστάσεις, ὡς παραδίδονται εἰς τὰ βιβλία πρῶτον καὶ δεύτερον τῶν θαυμάτων¹⁷⁴, τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος.

Οἱ κανόνες ἐπιμαρτυροῦν, ὅτι ὁ Ἅγιος διέπρεπεν «εὐκλείαις κοσμι-

172. Ὑπάρχουν τέσσαρα μαρτύρια τοῦ Ἁγίου Δημητρίου: 1. - *Φωτίου*, Μυριόβιβλος ΣΝΕ', Μαρτύριον τοῦ Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, PG. 104, 104B-105A (τοῦ λοιποῦ σημειοῦται οὕτω: Μυριόβιβλος). 2. - *Ἀναστασίου Βιβλιοθηκαρίου*, Passio Prima, PG. 116, 1169A-1172C (τοῦ λοιποῦ: Passio I). 3. - *Hippolyte Delehaye* (ed.), Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, Legendes Greques des saints Militaires (Arno Press, New York 1975), p. 259-263 (τοῦ λοιποῦ: *Hippolyte*). 4. - *Ἀωνόμου*, Passio Altera, PG. 116, 1173A-1184C (τοῦ λοιποῦ Passio II).

173. Περὶ αὐθεντίας, ἀλληλεξαρτήσεως καὶ χρονικῆς προελεύσεως τῶν κειμένων τούτων, βλ. *Hippolyte*, μν. ἔργ., σ. 103-105. *Dimitri Obolensky*, The Cult of St. Demetrius of Thessaloniki in the History of Byzantine-Slav Relations, Balkan Studies, v. 15 (1974), p. 5-9. *A. M. Παπαδοπούλου*, Ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ Βουλγαρικὴν Παράδοσιν, (ἐκδόσεις Π. Πουρνάρα: Θεσσαλονίκη) 1971.

174. *Ἰωάννου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης*, Θαυμάτων Ἁγίου Δημητρίου Βιβλίον Πρῶτον, PG. 116, 1204A-1324C (τοῦ λοιποῦ: Θαύματα I). *Ἀωνόμου*, Θαυμάτων Ἁγίου Δημητρίου Βιβλίον Δεύτερον, PG. 116, 1325A-1384B (τοῦ λοιποῦ: Θαύματα II). Περὶ συγγραφῶν καὶ χρόνου συγγραφῆς τῶν βιβλίων τῶν θαυμάτων, βλ. *P. Lemerle*, La Composition et la Chronologie des deux premiers livres des Miracula S. Demetrii, Byzantinische Zeitschrift XLVI (1953), pp. 349-361. - *A. M. Παπαδόπουλος*, μν. ἔργ., σ. 11-12.

καῖς» (23)¹⁷⁵, χωρὶς νὰ δηλοῦται, ἂν εἰς τοῦτο συνετέλεσαν τυχὸν εὐγενῆς καταγωγῇ, ἢ ἡ διὰ τῶν προσωπικῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἄνοδος εἰς τὴν πολιτικὴν ἢ στρατιωτικὴν ἱεραρχίαν. Ὁρολογία στρατιωτικὴ χρησιμοποιοιμένη πολλὰ τοῦ τῶν κανόνων καὶ ἀναφερομένη εἰς τὰ βραβεῖα, τῶν ὁποίων ἡξιώθη διὰ τὸν μέχρι τοῦ μαρτυρίου θρίαμβον τῆς πίστεώς του, δυνατὸν νὰ ὑπαινίσσεται τὴν ἀντικατάστασιν τῶν κοσμικῶν στρατιωτικῶν ἀξιομάτων τοῦ διὰ τῶν ἐν οὐρανοῖς. Ἐγκωμιάζεται ὡς καταλύσας τὸ κράτος τῶν δαιμόνων «κραταιοθεὶς πανοπλία τοῦ Παντοκράτορος» (1013-4), συναναστρέφεται «τοῖς ἄνω στρατεύμασι» (1048), συναριθμεῖται «ταῖς ἄνω στρατολογίαις» (1264), ἐγνώσθη μετὰ τὸ μαρτύριον ὡς «στρατιώτης ἄριστος» πρὸ τοῦ ὁποίου «δεδιότα τὰ ἔθνη τὰ πολέμια δραπετεύουσιν» (978-980).

Παραλλήλως πρὸς τὴν διαπρεπῆ κοινωνικὴν θέσιν του, ὁ Δημήτριος συνεδύαξε πίστιν θερμὴν καὶ βίον ἐνάρετον, πλήρη χαρισμάτων¹⁷⁶. Τὸν κατέκλυσεν «ὁ ποταμὸς τῶν δωρεῶν τοῦ θεοῦ πνεύματος» (1106-8), ὥστε «ὥραιωθεὶς ὑπὲρ πᾶσαν ὥραιότητα βίου, Ἀγγέλοις ὁμοιώθη» (47-49) καὶ οὕτως ἐχηρμάτισε «φανότατος ἀστήρ, ἀνατολαῖς τῶν ἀρετῶν» (699-700). Στρέψας τὰ νῶτα πρὸς τὰ τοῦ κόσμου ἐφήμερα¹⁷⁷, προσέβλεψε πρὸς τὰ ἐν οὐρανοῖς. Ὁ ὕμνογράφος ἀπευθύνει πρὸς τὸν "Ἅγιον τὰ ἐξῆς: «Ἴνα τὰ ἄνω οἰκῆσης, Μάρτυς, βασιλεία, τῶν ἐπὶ γῆς φθειρομένων πάντων ἡλόγησας» (1248-50). Ἐκτοτε, διὰ τῶν λόγων τοῦ «κατεδρόσισε τὰς καρδίας τῶν πιστῶν» (271-3), διὰ τῆς διδασχῆς του¹⁷⁸ διέλυσε τὴν πλάνην (1335) καὶ μετέβαλε τοὺς πλανηθέντας εἰς τέκνα γνήσια τοῦ οὐρανοῦ Πατρὸς (1100-1105). "Ἄλλους ἔσωσεν ἀπὸ τὸν πνευματικὸν θάνατον (303-305) καὶ τοὺς ὠδήγησε πρὸς τὸν Κύριον (757-763).

Δὲν ἠρκέσθη ὅμως εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασχὴν καὶ τὴν πειθῶ. Ἀνέλαβε καὶ ἔργον ἀπολογητοῦ τῆς πίστεως καὶ ἐλεγκτοῦ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Χριστοῦ. Ἐξυμνεῖται ὡς «κηρύσσων εὐθαρσῶς τὸν τῶν ὅλων Δημιουργόν» (510-12)¹⁷⁹, καὶ «καταισχύνων τοὺς ἀνόμους» (217), «νομοθεσίαις πειθόμενος ἱεραῖς» (215). Ὁ πεπαρρησιασμένος ἐλεγχος τῶν ἀνομούντων τὸν ἔφερεν ἀντιμέτωπον πρὸς τοὺς εἰδωλολάτρας ἄρχοντας τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ δὲν ἐκλονίζετο, «νόμων προκινδυνεύων τῶν τοῦ Σωτῆρος» (1056).

Οὕτω πολιτευόμενος συνελήφθη ὑπὸ τῶν ὀργάνων τοῦ εἰδωλολάτρου

175. Πρβλ. Passio II, PG. 116, 1173C. Συμμετὰ Μεταφραστοῦ, Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, PG. 116, 1185C (τοῦ λοιποῦ: Μεταφραστῆς).

176. Πρβλ. Μυριόβιβλος, PG. 104, 104B. Μεταφραστῆς, PG. 116, 1185A-C. Passio II, PG. 116, 1173A. Delehaye, σ. 259, στ. 9-10.

177. Πρβλ. Μεταφραστῆς, PG. 116, 1188A.

178. Πρβλ. Μυριόβιβλος, PG. 104, 104B. Passio I, PG. 116, 1169B. Passio II, PG. 116, 1173A.

179. Πρβλ. Passio I, αὐτόθι. Passio II, αὐτόθι. Μεταφραστῆς, PG. 116, 1188B-D.

αὐτοκράτορος¹⁸⁰. Τότε, «στερρότατῃ καρδίᾳ παραταξάμενος τῷ δικάζοντι, ἐν λουτρῷ φρουρεῖσθαι παρεδόθη» (1346-7)¹⁸¹, ἀλλὰ καὶ πάλιν «ὑπέμεινε δεσμὰ καὶ φρουρὰς ὑπὲρ τοῦ Δεσπότη τοῦ τῶν ἀπάντων» (355-6). Ἐκεῖ παρὰ τὰ δημόσια λουτρὰ δέσμιος εὐρισκόμενος, πρὸ τῆς «σεπτῆς ἀθλήσεως, κατεπάτησε κέντρα τοῦ δυσμενοῦς» (906-8) καὶ «νεύσει ταῖς θειοτάταις σκορπίον¹⁸² τὸν ἀλαζόνα ἔρποντα πρὸς γῆν φανταστικῶς ἐνέκρωσε» (69-70), εὐθὺς δὲ ἔλαβε «τοὺς τῆς νίκης στεφάνους» (71-2)¹⁸³. Ἀκολούθως ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον διὰ τὸν Κύριον «σφαγιασθεὶς δι' αὐτὸν λόγχαις» (817-8)¹⁸⁴ καὶ οὕτως «ἴσαις ὁδύναϊς παθῶν τοῦ Λυτρωτοῦ ἐδοξάσθη» (1196-8). Ὡς δὲ λέγει ὁ ὕμνογράφος ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Ἅγιον «ὕμνον ἀνέμελτες Κυρίῳ, φοινισσόμενος τοῖς ρείθροις τῶν αἱμάτων» (1400-1401)¹⁸⁵.

Αἱ περὶ Νέστορος μαρτυρίαι, αἱ γνωσταὶ ἐκ τῶν πηγῶν, ἐδῶ εἶναι σποραδικαί. Ἀναφέρονται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν νίκην του, κατὰ τὴν πρὸς τὸν Λυαῖον μονομαχίαν του¹⁸⁶. Ἐνίκησε τὸν Λυαῖον «νευρωθεὶς ταῖς εὐχαῖς» (1133-34) τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Τοῦτο ἀναγνωρίζων ὁ ὕμνογράφος ἐπάγεται πρὸς αὐτὸν «ὕπῃρξεν ἡ σφραγὶς σου τῷ Νέστορι ὄπλον, μεθ' οὗ τὸν δυσμενῆ κατέβαλε» (704-6) καὶ «ὕπὸ σοῦ ὁ Νέστωρ κρατυνθεὶς, διέλυσε Λυαίου θράσος» (1442-3).

Ὁ ὕμνογράφος ἐπικαλεῖται τὴν βοήθειαν τοῦ Ἁγίου διὰ τὴν σωματικὴν καὶ ψυχικὴν θεραπείαν τῶν πιστῶν κατὰ τὸ προηγούμενον τῆς θεραπείας τοῦ Ὑπάρχου, ὡς ἀποκαλεῖ τὸν Ἐπαρχον. Καὶ δὲν ἀναφέρεται εἰς αὐτὸν ὀνομαστί. Γνωρίζει καὶ ὁ Ἅγιος καὶ οἱ ἐκκλησιαζόμενοι, ὅτι ἐννοεῖ τὸν Λεόντιον¹⁸⁷. Ὑπενθυμίζει ἀπλῶς εἰς τὴν ἱκεσίαν του διὰ τὸ κοινὸν τὸ περιστάτικόν τῆς θερα-

180. Πρβλ. *Passio* I, PG. 116, 1169B-1171A. *Passio* II, PG. 116, 1176B. *Delehaye*, μν. ἔργ., σ. 258, στ. 7-12. Μυριόβιβλος, PG. 104, 104C.

181. Πρβλ. Μυριόβιβλος, αὐτόθι. *Μεταφραστής*, PG. 116, 1189C-D. *Passio* I, PG. 116, 1169B-1171A. *Passio* II, PG. 116, 1177A-B. *Delehaye*, μν. ἔργ., σ. 261, στ. 3-4.

182. Πρβλ. *Μεταφραστής*, PG. 116, 1192B. *Passio* II, PG. 116, 1177A-B.

183. Πρβλ. *Μεταφραστής*, PG. 116, 1192B. *Passio* II, PG. 116, 1177A-B.

184. Πρβλ. *Passio* I, PG. 116, 1172A. *Passio* II, PG. 116, 1181A. *Delehaye*, μν. ἔργ., σ. 262, στ. 10-11. Μυριόβιβλος, PG. 104, 105A. *Μεταφραστής*, PG. 116, 1197B.

185. Εἰς οὐδεμίαν τῶν πηγῶν ἀναφέρεται, ὅτι ὁ Δημήτριος ἀνέμελπεν ὕμνον καθ' ὃν χρόνον «ἐφοινίσσεται» εἰς τὸ αἷμά του. Μόνον ὁ *Μεταφραστής*, μνημονεύει, ὅτι δταν ἐφθασεν εἰς τὸν τόπον ὅπου ἐκρατήθη δέσμιος ἀνέμελπε ψαλμικοὺς στίχους (PG. 116, 1192A).

186. Πρβλ. *Μεταφραστής*, PG. 116, 1198B-D. *Passio* II, PG. 116, 1177B-C. Εἰς οὐδεμίαν ἄλλην τῶν πηγῶν ἀναφέρεται συνάντησις τοῦ Νέστορος μετὰ τοῦ δεσμίου Δημητρίου, πλὴν τοῦ *Passio* II (PG. 116, 1177C) καὶ τοῦ *Μεταφράστου* (PG. 116, 1193A-D).

187. Πρόκειται περὶ τοῦ Ἐπάρχου Λεοντίου, ὁ ὁποῖος ἐπισκεφθεὶς τὸν τάφον τοῦ Ἁγίου ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐθεραπεύθη ἀπὸ ἀνίατον νόσημα. Τὴν θεραπείαν αὐτὴν μνημονεύουν τὸ *Passio* II (PG. 116, 1181C-D) καὶ ὁ *Μεταφραστής* (PG. 116, 1200A-D). Εἰς τὸ *Passio* II (PG. 116, 1184A) καὶ παρὰ *Delehaye* (μν. ἔργ., σ. 262-263, στ. 20 κ.έ.) ἀναφέρεται ἀπλῶς ὅτι ὁ Λεόντιος ἱδρυσεν ναὺν εἰς τὸν Ἅγιον ἐν Θεσσαλονίκῃ.

πείας του: «Τὸν Ὑπαρχον ποτὲ ἐπεσκέψω νοσοῦντα, ὡς ἐκεῖνον τὰς ἡμῶν θερὰ-
 πευσον ψυχὰς καὶ τὰ σώματα, Ὑγιε» (439-443). Ἐπαναλαμβάνει τὸ ἴδιον
 ἱκετεύων καὶ διὰ τὸν ἑαυτὸν του: «Ἐπίσκεψάι μου τὴν ψυχὴν νοσοῦσαν, Δημή-
 τριε, ὡς ποτὲ τὸν πιστότατον ἐπεσκέψω Ὑπάρχην καὶ ἰάσω, προσφυγόντα
 σου θερμῶς ὑπὸ τὴν σκέπην» (337-342).

Παραδόξως, ὁ ὑμνογράφος, ἐξαιρουμένης τῆς ὑπὸ τοῦ Ἁγίου θεραπείας
 τοῦ Ἐπάρχου, δὲν ὁμιλεῖ συγκεκριμένως περὶ ἄλλων θαυματουργικῶν ἰάσεων,
 ἀλλὰ μόνον ὑπὸ ὅρου γενικοῦς.

Ἀντιθέτως, ἐπιμένει ἐντελῶς ἰδιαιτέρως ἐπὶ τῶν θαυματουργιῶν τοῦ
 Ἁγίου ὑπὲρ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν κατοίκων της. Ἀνεδείχθη σωτὴρ αὐτῶν
 κατὰ τὰς βαρβαρικὰς ἐπιδρομάς¹⁸⁸. Τοῦτο κινεῖ εἰς ἀλλεπάλληλα ἐγκώμια πρὸς
 τὸν Ἅγιον: «Ὡλεσας βαρβάρων πάλαι πληθὺν ἐπερχομένων τοῦ ὀλέσαι τὴν
 πόλιν σου» (310-12), «συνεῖναι εἴλω τοῖς τιμῶσί σε εὐπορουμένοις πάλαι
 ἐχθρῶν καὶ οὐ παρεῖδες πόλιν κινδυνεύουσαν» (400-403), «ναυαγοῦσαν ἔσω-
 σας τὴν πόλιν σου» (524-5), «ἐτήρησας πάλαι τὴν πόλιν σου ἐν εὐταξίᾳ, ὅτε
 πᾶσα πόλις ἦν ἐν ἀταξίᾳ» (544-6)¹⁸⁹. Ἰδιαιτέρως ἐξαίρεται ἡ συμπαράστασις
 τοῦ Ἁγίου πρὸς τὴν πόλιν του: «Συμπαθὴς γενόμενος ἐν μιμήσει, Μάκαρ,
 τοῦ Χριστοῦ, οὐκ ἔλιπες ἐν καιρῷ περιστατικῷ τὴν πόλιν σου, Ὑγιε, κυκλου-
 μένην πληθῆι τῶν δεινῶν» (831-6)¹⁹⁰. Δὲν προσθέτει περὶ ποίων ἐχθρικῶν
 λαῶν πρόκειται οὔτε πότε συνέβησαν αὐτά. Ἀλλὰ καὶ δὲν εἶναι λογικὸν νὰ
 ἀναζητῇ τις τοιαύτας πληροφορίας ἀπὸ ἑνα ὑμνογράφου.

Ἐπίσης ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἅγιον ἡ σωτηρία τῆς πόλεως ἀπὸ παντοίας
 ἄλλας συμφορὰς καὶ εἰς διαφόρους περιστάσεις: «Συμφορῶν παντοδαπῶν ἐρῥύσω
 πόλιν ἐπὶ σὲ τὰς ἐλπίδας ἀναθεμένην» (112-14), «ἐρῥύσω πάλαι συμφορῶν
 σοῦ τὴν πόλιν μεγίστων» (892-3). Μνημονεύεται δις σωτηρία τῆς πόλεως ἀπὸ
 λοιμῶν τῇ μεσιτείᾳ τοῦ Ἁγίου: «Τοῦ λοιμοῦ ἔσωσας τοὺς προσφυγόντας σοι»
 (461-2). Ὁ Ἅγιος εἶναι «ὁ τοῦ λοιμοῦ στήσας τὴν φθοράν» (1138). Εἶναι
 ἀμφίβολον, ἂν καὶ εἰς τὰς δύο αὐτάς περιπτώσεις πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ἢ
 περὶ δύο διαφόρων λοιμῶν. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης ὁ κωδικογράφος εἶτε ἐξ
 ἀβλεψίας, εἶτε διότι ἔγραφε καθ' ὑπαγόρευσιν, νὰ ἐπανέλαβε τὴν λέξιν λοιμὸς
 δὶς, ἐνῶ ἔπρεπε εἰς μίαν τῶν δύο περιπτώσεων νὰ γράψῃ λιμός. Πάντως εἰς

188. Τοιαῦται βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαί, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐσώθη ἡ Θεσσαλονίκη καὶ οἱ
 κάτοικοι της διὰ τῆς θαυματουργικῆς προστασίας τοῦ Μεγαλομάρτυρος, ἀναφέρονται πολ-
 λάκις εἰς τὰς πηγὰς (βλ. Θάύματα I, PG. 116, 1273-1324B. Θάύματα II, PG. 116, 1360C-
 1376D).

189. Ἰσως πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἐπὶ τοῦ Αὐτοκράτορος Φωκᾶ,
 ἀρχομένου τοῦ 7ου αἰῶνος, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται ἐκτενὴς λόγος εἰς τὰς πηγὰς (βλ.
 ἄνωμα I, PG. 116, 1261B-1269A).

190. Πρβλ. Θάύματα I, PG. 116, 1316C-1324C.

τὰ βιβλία τῶν θαυμάτων τοῦ Ἀγίου γίνεται λόγος περὶ λοιμῶν καὶ λιμῶν¹⁹¹, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐσώθησαν οἱ Θεσσαλονικεῖς διὰ τῆς προστασίας του. Οἱ στίχοι 1227-1230 περιλαμβάνουν ἱεσίας πρὸς τὸν Ἅγιον πρὸς σωτηρίαν «ἀπὸ λοιμοῦ τε καὶ λιμοῦ, πυρός, μαχαίρας, σεισμοῦ¹⁹² καὶ καταπτώσεων, βαρβαρικῆς ἀλώσεως, παντοίων ἄλλων κακῶν». Ἐνδέχεται νὰ ἀπηχοῦν τὴν πεῖραν τῶν Θεσσαλονικέων ἀπὸ παρομοίας συμφορᾶς κατὰ τὸ παρελθόν.

Ἡ προστασία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν κατοίκων της ἀποδίδεται ἀνεπιφυλάκτως εἰς τὸν πολιοῦχον αὐτῆς Μεγαλομάρτυρα, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ ὕμνογράφος λέγει: «Ἡ περιδοξος ἐν πόλεσι σεμνύνεται τῇ κλήσει σου Θεσσαλονίκη, πολιοῦχον σχοῦσά σε φαιδρόν» (985-88). Εἰς πέντε διαφοροετικὰ περιπτώσεις ἀναφέρει εἰς τὸν Ἅγιον τὴν Θεσσαλονίκην ὡς «ἡ πόλις σου» (74, 312, 544, 835, 893). Οἱ Θεσσαλονικεῖς τὸν θεωροῦν συμπολίτην των (1372), τὸν τιμοῦν δὲ ὡς «πρέσβυν» των (1115) πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν ἀναγνωρίζουν «μέγιστον προστάτην» των εἰς ὅλας τὰς περιστάσεις (124, 529, 587, 615, 823, 1493).

Περὶ μύρου, διὰ τὸ ὁποῖον ἔγινε γνωστὸς ὁ Ἅγιος ὡς Μυροβλήτης, οὐδεμία μνεῖα ὑπάρχει¹⁹³. Ἰσως ὑποδηλοῖ τοῦτο ὁ ὕμνογράφος, ὅταν, εἴτε ἐγκωμιάζων εἴτε ἱκετεύων τὸν Ἅγιον, ἀπευθύνεται πρὸς αὐτὸν διὰ στίχων, ὡς «Ἡνθησας ὡς πρωῒνὸν ῥόδον λειμῶνι μυστικῷ, ἔνδοξε, θείαις ὁσμαῖς πάντας κατοσφραίνων» (58-60), «Τὸ ἱερώτατον σῶμά σου εὐωδιάζει τὰς ψυχὰς ἀναδόσσει θείαις τῶν ἱερῶν θαυμάτων σου» (142-6), «Ἡνθησας καθάπερ ῥόδον, Δημήτριε, καὶ πιστῶν ψυχὰς εὐωδίασας» (568-70), «Σταλάζων τὸν γλυκασμὸν τὸν θεῖον, Δημήτριε, τὰ πικρὰ καθαίρεις βροτῶν νοσήματα» (681-82).

Οὐδαμοῦ τῶν κανόνων μνημονεύεται οἰαδήποτε σχέσις τοῦ Ἀγίου πρὸς τὸ Σίρμιον, περὶ τῆς ὁποίας μερικοὶ ἐδημιούργησαν θόρυβον κατὰ τὸ παρελθόν¹⁹⁴. Οὐδεμία ἐπίσης μνεῖα γίνεται περὶ τοῦ Λούπου, τὸν ὁποῖον συσχετίζει

191. Βλ. Θάματα I, PG. 116, 1225 κ.έ., 1252 κ.έ., 1256 κ.έ. Θάματα II, PG. 116, 1349 κ.έ. Βλ. ἐπίσης Ἀ. Μ. Παπαδοπούλου, μν. ἔργ., σ. 43.

192. Εἰς Θάματα II, PG. 116, 1341C-D καὶ 1348A-B ἀναφέρονται σεισμοί, καθὼς καὶ ὁ ἐπακολουθήσας ἓνα τούτων ἐμπρησμὸς τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου, τὸν ὁποῖον ἰσως εἶχε κατὰ νοῦν ὁ ὕμνογράφος ἐνταῦθα. Περὶ τῶν καταστρεπτικῶν σεισμῶν τῆς Θεσσαλονίκης, βλ. Α. Μ. Παπαδοπούλου, μν. ἔργ., σ. 46-47.

193. Ἡ παλαιότερα γνωστὴ μνεῖα ἀποδόσεως τοῦ ἐπιθέτου Μυροβλήτης εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον εὐρίσκεται παρὰ τῷ Ἰωάννῃ Καμενιάτῃ (Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, *Corpus scriptorum Historiae Byzantinae*, Theophanes Continuatus. Bonnæ 1838), σ. 499, ἐνθα λέγει «αὐτὸν γὰρ αὐχεῖ Θεσσαλονίκη τὸν Παῦλον... μετ' ἐκεῖνον δὲ τὸν Μέγαν ἐν Μάρτυσι καὶ ἀξιοθαύμαστον ἐν ἀθλοφόροις Δημήτριον τὸν Μυροβλήτην».

194. Ὁ *Delehaye* (μν. ἔργ., σ. 107-108) εἰσηγγήθη τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ Ἅγιος Δημήτριος δὲν ἦτο Θεσσαλονικεὺς καὶ ὅτι ἡ λατρεία του εἰσῆλθῃ εἰς Θεσσαλονίκην ἐκ τοῦ Σιρμίου. Τὴν ἀβάσιμον αὐτὴν ὑπόθεσιν ἐπανέλαβε βραδύτερον καὶ ὁ *M. Vickers* (*Sirmium or Thessaloniki? A critical examination of the St. Demetrius Legend*, *Byzantinische Zeitschrift* LXVI (1974), 337-350).

μία τῶν πηγῶν¹⁹⁵ πρὸς τὸν "Ἅγιον Δημήτριον.

Ὁ Ὑμνογράφος ἀποδίδει εἰς τὸν Μεγαλομάρτυρα τὰ ἐκλεκτότερα τῶν ἐπιθέτων τοῦ ἑλληνικοῦ λεξιλογίου καί, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τὸν ὑπερθετικὸν βαθμόν. Θὰ ἦτο ἄσκοπος ἡ παράθεσις ὁλοκλήρου τοῦ πλήθους των. Παραθέτομεν μερικὰ μόνον, ἐνδεικτικὰ τῶν αἰσθημάτων τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς τιμῆς τοῦ ὕμνογράφου καὶ τῶν πιστῶν. Ἀποκαλεῖται «περίδοξος» (24), «ἀθλοφόρος» (101), «παναοίδιμος» (407), «ἀξιάγαστος» (477), «παμμάκαρ» (593), «πανάγιος» (639), «πάνσοφος» (662), «πανένδοξος» (698), «ὀλόφωτος» (1053), «θεόφρων» (1322), «μεγαλομάρτυς» (973), «φανότατος ἀστήρ» (674), «κόσμος Μαρτύρων περικαλλῆς» (836), «ἱατρὸς πανάριστος» (492), «ἄρβραγῆς πύργος εὐσεβείας» (220), «οὐράνιος ἄνθρωπος» (1161), «ἀκαταίσχυντος προστάτης» (1142), «συνόμιλος Ἀγγέλων».

Ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου ἀναφέρεται περιπτωσιακῶς, χωρὶς νὰ μνημονεύεται πότε¹⁹⁶ ἢ ὑπὸ τίνος ἐτάφη. Ἀλλὰ δὲν συνθέτει χρονολογία ὁ ὕμνογράφος. Πλέκει ἐγκώμια. Λέγει πρὸς τὸν "Ἅγιον: «Τὴν σὴν οὐκ ἐκάλυψε τῇ τοῦ σώματος ταφῇ χάριν ἢ γῇ, Δημήτριε» (954-56). Διὰ τοῦτο «ἐκείθεν ἀναπηγάζουσι θεῖα δωρεαί», «Ἡ σορὸς σου, βρύουσα ἱαμάτων ῥεῖθρα δαψιλῶς, τῶν ἀνθρώπων παύει τὰ νοσήματα καὶ πονηρὰ ἀποσοβεῖ, Μάρτυς, πνεύματα» (739-43).

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου¹⁹⁷ εἶναι «εὐπρεπής» (392), «τερπνότατος» (550), «πανάγιος» (343), «θεῖος» (918), «θαυμαστός» (1256), «δλβιος» (1154). Ἐχει καταστῆ ποθητὸς ὡς «τοῖς χειμαζομένοις λιμὴν ἄκλυστος καὶ πάντων νοσοῦντων ἰατροῖον» (395-97). Τὰ ἐπιτελούμενα ὑπὸ τοῦ Ἁγίου θαύματα εἶναι ἀπειράριθμα καὶ καταπληκτικά: «Ἰάσεων πηγάζεις τοὺς ποταμούς, νοσημάτων ξηραίνεις τὰ ῥεύματα καὶ τὴν πυρὰν παύεις τῶν δαιμόνων τὴν πονηράν, καὶ καταρδεύεις χάριτι ἅπασαν καρδίαν τῶν εὐσεβῶν πρὸς θεῖαν εὐκαρπίαν» (1460-66). Ἐνεκα τούτου αὐθόρμητον ἀναπέμπεται πρὸς τὸν "Ἅγιον τὸ ἐγκώμιον: «περιβόητος κόσμῳ¹⁹⁸ ἐχρημάτισας» (959), τὸ ὁποῖον συγχρόνως μαρτυρεῖ

195. Βλ. Passio II, PG. 116, 1181A, ἐνθα ἀναγρέφεται «Καὶ οὕτως ἀναιρεθεὶς ὁ πανένδοξος μάρτυς τῆς καλῆς ὁμολογίας τὴν μαρτυρίαν ἐπλήρωσεν. Λοῦπος δέ, ὁ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου οἰκέτης, παρεστὼς αὐτῷ, λαβὼν τὸ ὄράριον τοῦ Ἁγίου, ἐν αὐτῷ ἀνελέξατο τὸ αἷμα αὐτοῦ». Εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν παράδοσιν αὐτὴν ἔρχονται οἱ στίχοι τοῦ ὕμνογράφου πρὸς τὸν "Ἅγιον «Ἡ γῇ σοῦ τὸ αἷμα διὰ Χριστόν, Μάρτυς, κεχυμένον ὑπεδέξατο» (1293-94).

196. Περὶ τῆς ταφῆς τοῦ Ἁγίου, βλ. Μυριόβιβλον (PG. 104, 105A). Delehaye (μν. ἔργ., σ. 262, στ. 12-17) καὶ Passio I (PG. 116, 1172A).

197. Τὸ Passio I (PG. 116, 1172B) παραδίδει, ὅτι ὁ Λεόντιος ἀντικατέστησε τὸν εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου ὑπάρχοντα πρόχειρον εὐκτήριον οἶκον διὰ μεγαλοπρεποῦς νηοῦ. Τὴν πληροφορίαν αὐτὴν ἐπαναλαμβάνουν τὸ Passio II (PG. 116, 1181C), ἡ Μυριόβιβλος (PG. 104, 105A) καὶ ὁ Μεταφραστὴς (PG. 116, 1200D-1201A).

198. Ἡ φήμη τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου εἶχε διαδοθῇ ἐνωρὶς εὐρύτατα. Πρβλ. Μεταφραστὴς, PG. 116, 1200A. Passio II, PG. 116, 1181B-F. Passio I, PG. 116, 1172B. Delehaye, μν. ἔργ., σ. 262 στ. 30-32.

πόσον εὐρέως ὑπῆρχε διαδεδομένη ἀνά τὸν κόσμον ἡ γνωριμία του καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν τιμή.

Ὅλαι αὐταὶ αἱ ἐνθουσιώδεις ἀναφοραὶ εἰς τὸν ναὸν προσιδιάζουσι εἰς οἶον-δήποτε ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐγκώμια καὶ ἄλλα ἀκόμη δύνανται νὰ ἀναπέμπωνται πρὸς τὸν Ἅγιον ἐντὸς οἰουδήποτε ναοῦ του. Προσεκτικωτέρα ὅμως ἀνασκόπησις τῶν κανόνων καθιστᾷ κατάδηλον, ὅτι συνετέθησαν ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν θεῖαν λατρείαν ἐντὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ πανσέπτου ναοῦ του καὶ ὅτι, κατὰ τὸν χρόνον τῆς συνθέσεώς των, διεσώζοντο ἐντὸς τοῦ ναοῦ ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου καὶ τὸ πάντιμον σκῆνός του.

Ὁ ὕμνογράφος ἴσταται ἀκριβῶς ἐντὸς τούτου τοῦ ἱεροῦ ναοῦ, ἐκθαμβος δὲ ἐξ ὧσων θαυμασίων γίνεται θεωρός, ἀναπέμπει πρὸς τὸν Ἅγιον πληθὺν ἐγκωμίων, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν δι' ἡμᾶς σημαντικὰς ἱστορικὰς μαρτυρίας: «Ἰδοὺ ὁ οἶκός σου, Μάκαρ, ὡς παράδεισος ὁράται, ἐν μέσῳ τὸ σεπτὸν καὶ ἱερὸν-τατον σῶμά σου ὡς ζωῆς ἔχων ξύλον» (1139-43), «Ἰδοὺ ὁ τερπνότατός σου οἶκος μέσον σε ἔχων θάλλει ὡς παράδεισος» (550-52), «Ὡς εὐπρεπής σου οὗτος ὁ ναός, ἐν ᾧ κείμενος καθωραΐζεις πάντων ψυχὰς» (392-93), «Ὡς θαυμαστός σου ὁ οἶκος πηγάζων θαύματα τῇ ἐνοικήσει σου, Μάρτυς, ὠραϊζόμενος» (1256-57), καὶ ἄλλα ὅμοια. Ἀσφαλῶς ἐντὸς οὐδενὸς ἄλλου ναοῦ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναπέμπωνται οἱ ὕμνοι οὗτοι, ἀλλὰ μόνον ἐντὸς τοῦ περικαλλοῦς Ναοῦ τοῦ Μεγαλομάρτυρος ἐν Θεσσαλονίκῃ, διότι μόνος ἐκεῖνος ὁ περίφημος Ναὸς εἶχε τὸ θεῖον προνόμιον νὰ ἀποθησαυρίζῃ, κατὰ τὸν ὕμνογράφον, τὸ πάντιμον μνῆμά του καὶ τὸ πανίερρον σκῆνός του.

Εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι ὁ ἐκδήλως ἀποκλειστικὸς χαρακτήρ τῶν κανόνων τούτων, ὅπως καὶ ὁ ἄγαν ἐξαιρόμενος ἐν αὐτοῖς δεσμὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μετὰ τῆς πόλεως καὶ τῶν πολιτῶν τῆς Θεσσαλονίκης συνετέλεσαν, ὥστε νὰ μὴ γενικευθῇ ἡ χρῆσις αὐτῶν ἐν τῇ λατρείᾳ εὐρέως. Ἐκ τούτου δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ἡ σπάνις τῶν χειρογράφων, ὑπὸ τῶν ὁποίων παραδίδονται.

Ἀρχικὰ τῶν Τροπαρίων

AKANΘAΙΣ ΒΙΩΤΙΚΑΙΣ ΣΥΜΠΙΝΙΓΕΙΣΑΝ, 1379

Ἀλείπτης πρὸς ἀγῶνας γέγονας, 41

Ἀναιρούμενος, Μάρτυς, λόγχαις, Δημήτριε, 106

Ἀνθρακι θαυμασίων ἀγῶνων, 90

Ἀπάτορα υἷδν ἀποβῆῆτως τεκοῦσα, 447

Ἀπελύνονται πάθη ἐπισκιάσει σου, 1020

Ἀπὸ λιμοῦ τε καὶ λοιμοῦ, πυρός, 1227

Ἀρδεῖαίς σου τῶν λόγων τὰς τῶν πιστῶν, 271

Ἀσεβεῖς διήλεξας κηρύττων εὐθαρσῶς, 510

- Ἄχραντε εὐλογημένη, εὐλόγησον πάντας ἡμᾶς, 78
 ΒΙΟΝ ΗΧΡΕΙΩΜΕΝΟΝ ΤΗ ΜΟΧΘΗΡΑ ΑΜΑΡΤΙΑ, 1093
 ΓΝΩΡΙΜΟΝ ΤΩ ΚΟΣΜΩ ΣΕ ΘΕΟΣ ΕΙΡΓΑΣΑΤΟ, 1308
 ΔΑΙΜΟΝΙΚΩΝ ΠΑΡΕΝΟΧΛΗΣΕΩΝ ΛΥΤΡΩΣΑΙ, 16
 Δαιμόνων κακουργίας ῥῦσαι με, 47
 Δαιμόνων ῥῦσαι με δεινῆς ἐνοχλήσεως, 885
 Δεδεμένον ἀφύκτοις με τῶν ἀμαρτημάτων, 1332
 Δεδιώτα σε τὰ ἔθνη τὰ πολέμια, 978
 Δεσμὰ καὶ φρουράς ὑπομείνας ὑπὲρ τοῦ Δεσπότη, 355
 Δεσμοῖς σου δῆσας τὸν πονηρόν, 942
 Δέσποινα, δεσποτείας ἀτόπου, 104
 Δίδου κινδυνεύουσιν ἡμῖν βοήθειαν, 1313
 Δίδου μοι χεῖρα κειμένην διηνεκῶς, 222
 Δὸς ἡμῖν βοήθειαν ταῖς ἱκεσίαις σου, 734
 Δὸς ἡμῖν χεῖρα βοηθείας περιπίπτουσιν, 1412
 Δοῦλε γνήσιε Κυρίου, δουλείας ψυχοβλαβῶν, 562
 Δοῦλος γενόμενος Χριστοῦ, τοὺς δουλωθέντας, 1099
 ΕΚ ΠΕΛΑΓΟΥΣ ΠΟΝΩΝ ΚΑΙ ΤΡΙΚΥΜΙΖΟΝΤΩΝ ΒΑΣΑΝΩΝ, 1172
 Ἐκτός σου μετὰ Θεὸν προστάτην οὐ κέκτημαι, 693
 Ἐλυσας δέσιν πικράν πολυθείας, 53
 Ἐμὲ τὸν βλαβεροῖς, Ἀγνή, πάθεις, 31
 Ἐν εὐφροσύνῃ, Παμμάρκαρ, τῷ θεϊκῷ θρόνῳ, 855
 Ἐνθέῳ πληρωθείς, παναοίδιμε, ζήλω, 431
 Ἐν ὁδύνῃ καρδίας μου κράζω σοι, 1336
 Ἐξ οὐρανοῦ σε καλοῦμεν μέσον ἡμῶν, 229
 Ἐπίσκεψαί μου τὴν ψυχὴν νοσοῦσαν, 337
 Ἐπιστασίαις φοβεραῖς συμφορῶν παντοδαπῶν, 111
 Ἐπλήγην δεινῶς ὀξυτάτῳ βέλει, 362
 Ἐρῶρσω πάλαι συμφορῶν σοῦ τὴν πόλιν, 892
 Ἐστῆσας τὰ ρεύματα τῆς ματαιότητος, 719
 Ἐτήρησας πάλαι σοῦ τὴν πόλιν ἐν εὐταξίᾳ, 544
 Εὐκλείαις κοσμικαῖς ἐμπρέψας, ἐνδοξε, 23
 Εὐλογημένη ἐν γυναιξὶν ἅπαντας εὐλόγησον, 948
 Εὐροιμί σε προστάτην ἐν τῇ μελλούσῃ ἡμέρᾳ, 1087
 Ἐχοντες, Ἄχραντε Παρθένε, προστάτιν σε, 1418
 Ἐχων Χριστόν, Παμμάρκαρ, καθυπακούοντα, 648
 ΗΓΕΙΡΑΣ ΗΜΑΣ ΠΕΣΟΝΤΑΣ, ΠΑΝΑΓΝΕ, 580
 Ἡ γῆ σοῦ τὸ σῶμα διὰ Χριστόν, Μάρτυς, 1293
 Ἡ γίλασεν ἀθλήσαντα καρτερῶς ὁ Θεός σε, 1487
 Ἡγιασμένον παλάτιον τοῦ Θεοῦ, 236
 Ἡ Θεὸν σωματώσασα ἐκ σωματικῶν με παθῶν, 1340
 Ἡ καλλονὴ τοῦ Ἰακώβ, τῶν σωζομένων ἢ θύρα, 1120
 Ἡ κραταῖα τῶν ἀνθρώπων καταφυγή, 873
 Ἡ κρίσις ἤδη ἤγγικε, ψυχὴ εὐπρεπίσθητι, 408
 Ἡ κρίσις ἡντρεπίσται, ἰδοὺ ὁ Κύριος, 628
 Ἡλγῆσας νυττόμενος, Ἀθλοφόρε, λόγχαις, 749
 Ἡλιακῶν μαρμαρυγῶν ὑπερήστραψας, 8
 Ἡλιον κυήσασα, Θεοχαρίτωτε Δέσποινα, 1323

- 'Ἡλιος ἀνεδείχθης φωταγωγῶν πᾶσαν κτίσιν, 1075
 'Ἡλιῷ ἔοικας, 'Αθλητά, πᾶσαν γάρ τὴν γῆν, 930
 'Ἡμέραν ἐτάσσεως καὶ ἀδέκαστον Κριτὴν, 960
 'Ἡνθησας καθάπερ ῥόδον, Δημήτριε, 568
 'Ἡνθησας μέσον Μαρτύρων ὡς ῥόδον, 1208
 'Ἡνθησας ὡς πρωϊνὸν ῥόδον λειμῶνι μυστικῶ, 58
 'Ἡ νῦν κατέχουσά με ἀμέλεια, 1055
 'Ἡ περίδοξος ἐν πόλεσι σεμνύνεται, Θεσσαλονίκη, 985
 'Ἡ σορός σου βρύουσα λαμάτων ρεῖθρα, 739
 'Ἡ σωτήριος πύλη τοῦ βασιλέως, 206
 'Ἡ τοῦ κτίστου ἔλευσις ἐπὶ θύραις, πρόσεχε, 839
 'Ἡ φοβερὰ ἐπὶ θύραις ἡμέρα, πρόσεχε, 1272
 'Ἡ φοβερὰ ἐπὶ θύραις παρουσία ἐγγίζει, 163
 ΙΑΣΑΙ ΗΜΩΝ ΤΩΝ ΨΥΧΩΝ ΤΑΣ ΝΟΣΟΥΣ, ΔΗΜΗΤΡΙΕ, 25
 'Ιασαι νοσοῦσάν μου τὴν ψυχὴν, Δημήτριε, 765
 'Ιασαι τὰ πάθη μου, Μάρτυς, τὰ χρόνια, 124
 'Ιάσεων πηγάζεις τοὺς ποταμούς, νοσημάτων, 1460
 'Ιατρὲ τῶν νοσούντων, Μάρτυς Κυρίου, ἰάτρευσον, 197
 'Ιατρὲ τῶν νοσούντων πανάριστε, 598
 'Ιατρὲ τῶν νοσούντων πάσας μου ἰάτρευσον, 1351
 'Ιατρὸς πανάριστος ὑπάρχων, 'Αθλητά, 517
 'Ιδοὺ ὁ οἶκός σου, Μάκαρ, ὡς παράδεισος, 139
 'Ιδοὺ ὁ τερπνότατός σου οἶκος, 530
 'Ιδὼν τὸ πέρας σου τὸ ἔφετόν καὶ κατάλληλον, 383
 'Ιερεῖον ἄμωμον προσηνέχθης τῷ Παμβασίλει, 815
 'Ικετηρίαν Θεῷ τῷ πανοικτίρμονι, 'Αγνή, 63
 'Ικετηρίαν ὑπὲρ ἡμῶν τῷ ποιητῇ, 1143
 'Ἰνα τὰ ἄνω οἰκήσης, Μάρτυς, βασιλεία, 1243
 'Ἰσαις ὁδύναις παθῶν ἐδοξάσθης τοῦ Λυτρωτοῦ, 1196
 'Ἰσχὺι ῥωννύμενος Θεοῦ, τὸν δράκοντα, 610
 'Ἰσχὺν καὶ κράτος σὲ περιέζωσε, 1034
 'Ἰσχύος ἐπλησας τὸν θεῖον Νέστορα, 912
 ΚΑΤΑΒΑΛΕ ΒΑΡΒΑΡΩΝ ΦΡΥΓΑΓΜΑΤΑ, 709
 Κοίμισον τὰ πάθη μου τῆς σαρκός, 324
 Κοίμισον τὰς ἀτάκτους κινήσεις τῆς διανοίας μου, 83
 Κύρη κυριώνυμε, ἡ Θεὸν κυήσασα, 777
 Κόσμος ἐδείχθης Μαρτύρων περικαλλής, 861
 Κραταιωθείς πανοπλίᾳ τοῦ Παντοκράτορος, 1013
 Κραταιωθείς ὑπὸ Χριστοῦ κράτος καθεῖλες, 1234
 ΛΟΥΤΡΩ ΦΡΟΥΡΟΥΜΕΝΟΣ, ΣΟΦΕ, ΕΛΟΥΣΩ, 331
 Λυτρωθέντες πάντες τῆς προὑπαρξάσης κατάρας, 1190
 ΜΑΡΤΥΡΙΚΩΣ ΤΟΝ ΠΟΝΗΡΟΝ ΚΑΤΕΤΡΟΠΩΣΩ, 1220
 Μεγάλῃς τοὺς σοὺς πολίτας ἔσωσας περιστάσεως, 1372
 Μεγαλομάρτυς τοῦ Χριστοῦ μεγάλῃς ῥύσαι, 1113
 Μεγαλύνας Κύριον τῆς σαρκός σου πάθει, 744
 Μέγιστόν σε πρυστάτην καὶ ἀντιλήπτορα, 654
 Μέμνησο τῶν μεμνημένων, Μάρτυς, 574
 Μὴ παρίδῃς με τοῦ βίου ταῖς συγχύσεσιν, 999

Μόνος τοῦ Θεοῦ τοὺς ἁγίους νόμους ἠθέτησα, 264
 ΝΑΟΥΣ ΚΑΤΗΔΑΦΙΣΑΣ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΩΝ ΚΑΙ ΝΑΟΣ, 966
 Ναυαγοῦσαν ἔσωσας τὴν πόλιν σου, 524
 Νεανικῶς, Μάρτυς τὸν ἐχθρόν σφαγιασθείς, 1128
 Νενοσηκότας ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα, 1214
 Νεύοντας ἀπαύστως πρὸς τὰ δεινά, 317
 Νεύεσι ταῖς θειοτάταις σκορπίον, 68
 Νεύεσι ταῖς σαῖς καθυπείκων Νέστωρ, 257
 Νοερῶς εἰκονίζω σε ὅλος τετρωμένος, 1328
 Νοητὸν τοῦ Δεσπότης παλάτιον, 604
 Νομοθεσίαις πειθόμενος ἱεραῖς, 215
 Νόμους θείους τηροῦντα, μὴ παρατρεπόμενον, 1358
 Νόμων προκινδυνεύων τῶν τοῦ Σωτῆρος, 1081
 Νοὸς ἡμῶν, Μάρτυς, τὰς ἐκτροπὰς, 1298
 Νοὸς στερόβροτον εἰσδύς πρὸς μεγίστους ἀγῶνας, 879
 Νοσοῦντα πάθειν βλαβεραῖς, ἰασαί, 936
 Νοσοῦσαν τὴν ψυχὴν μου θεράπευσον, 714
 Νυσταγμῷ τῆς ῥαθυμίας συνεχόμενος, 992
 Ο ΔΕΙΞΑΣ ΠΛΗΣΙΦΑΗ ΑΣΤΕΡΑ ΤΟΝ ΜΑΡΤΥΡΑ, 675
 Ὅδον στελλόμενος σεπτῆς ἀθλήσεως, 906
 Ὅ θεῖος οἰκός σου ἐν μέσῳ ἔχων, 918
 Ὅ Θεὸς οἰκήσας σου τὴν ἄφθορον νηδύν, 531
 Οἶκος θείου πνεύματος, Δημήτριε, γέγονας, 771
 Ὅλβιος ὁ ναός σου δωρεαῖς τοὺς πάντας, 1154
 Ὅλδοθερμον δέησιν πρὸς Θεὸν προσάγαγε, 1303
 Ὅλον ἀνατείνω σοι τὸν λογισμόν, 1318
 Ὅμβρισον ἡμῖν ἁμαρτημάτων λύσιν, 791
 Ὅ ποταμὸς τῶν δωρεῶν τοῦ Θεοῦ Πνεύματος, 1106
 Ὅ σὸς πανάγιος ναὸς ἱατρεῖον ἄμισθον, 343
 Ὅ σωτήριός σου ἔρωσ ἀναφλέξας, 482
 Ὅ ταπεινώσας σεαυτὸν εἰς ἀνύψωσιν βροτῶν, 125
 Ὅ τὰς μυριάδας, Μάρτυς, τροπώσάμενος, 1433
 Ὅ τοῦ λοιμοῦ στήσας τὴν φθοράν, 1138
 Οὐδαμῶς ἐνέμεινα νομοθεσίαις ταῖς θεαῖς, 460
 Οὐρανόθεν καρποφόρους ὑετοὺς ἡμῖν αἵτησαι, 496
 ΠΑΣΑΙΣ ΩΡΑΙΣΜΕΝΟΣ ΙΔΕΑΙΣ ΕΝΔΟΞΕ, 640
 Πόνους σου ἐκληρώσω ζωὴν τὴν ἄπονον, 661
 Πορείας τὰς πρὸς Θεὸν φερούσας με, 687
 ΡΑΘΥΜΕ, ΕΩΣ ΠΟΤΕ, ΨΥΧΗ ΜΟΥ, ΠΡΟΣΕΠΙΜΕΝΕΙΣ, 97
 Ραθυμίᾳ ὅλον τὸ τῆς παροικίας μου βίον, 1178
 Ραθύμως τὴν ζωὴν μου ἐκδαπανήσας, 279
 Ρανίσι τῶν σῶν ἀγίων αἱμάτων, 1386
 Ρεῖθροις τῶν σῶν αἱμάτων ἀποπαύσας, 1148
 Ρεύσαντας ἡμᾶς ἄνωθεν τῇ παραβάσει, 1241
 Ρήματα προέμενος ζωηρά, 303
 Ρήματα προέμενος ζωῆς, Μάρτυς, 759
 Ρημάτων δυσμενοῦς ἡλόγησας, 35
 Ρήξας τοῦ ἐχθροῦ τοὺς πολυπλόκους βρόχους, 783

- Ριπιζόμενοι λαίλαπι θλίψεων, 592
 Ρυπωθεῖσαν καρδίαν καὶ χεῖλη, Πάναγνε, 1027
 Ρωμαλέως ἀντέστης τῷ παλαμναίῳ, 188
 Ρωμαλέως, ἔνδοξε, τῷ παλαμναίῳ ἀντέστης, 454
 ΣΕ ΕΠΙΚΑΛΟΥΜΑΙ ΘΕΟΤΟΚΕ, ΕΝ ΠΑΝΤΙ, 556
 Σὲ καὶ κοιταζόμενος καὶ ἀνιστάμενος, 729
 Σὲ τῶν Μαρτύρων τὴν χαράν, 349
 Σοῦ νευρωθεὶς Νέστωρ ταῖς εὐχαῖς, 1133
 Σταλάζων τὸν γλυκασμὸν τὸν θεῖον, 681
 Στεβρότάτη καρδίᾳ τότε τῷ δικάζοντι, 1341
 Στολαῖς μαρτυρίου λαμπруνθείς, 622
 Στρατολογίαις ταῖς ἄνω συναριθμούμενος, 1264
 Στύλος ἀκλινῆς καὶ στεβρὸς τῆς πίστεως, 243
 Σὺ με πρὸς σωτηρίας ὁδηγήσας τρίβους, 1160
 Συμπαθείας με, Παρθένε Θεοτόκε, ἀξίωσον, 503
 Συμπαθὲς γενόμενος ἐν μιμήσει, Μάκαρ, 831
 Συνεῖναι εἴλω γνώμη συμπαθεῖ, 400
 Συνόμιλε Ἀγγέλων καὶ Προφητῶν, 1478
 Σύντρομος γίνομαι τὴν ὥραν ἐνθυμούμενος, 1406
 Συνὼν τοῖς ἄνω, Μάρτυς, στρατεύμασιν, 1048
 Σὺ τὰς λαμπηδόνας τῶν θαυμάτων, 538
 Σωματικῶν ἀλγηδόνων καὶ παθῶν ψυχοφθόρων, 155
 Σῶσόν με, Ἀγνή, ἡ τὸν Σωτῆρα Λόγον, 807
 Σωτηρίαν αἰτησαι καὶ ἰλασμόν, 475
 ΤΑ ΠΟΛΥΩΔΥΝΑ ΠΑΘΗ, ΤΗΝ ΣΥΝΤΡΙΒΗΝ ΤΗΝ ΚΑΚΙΣΤΗΝ,
 Τέτοκας σαρκοφόρον τὸν πρώην ἄσαρκον, 668
 Τὴν δέησιν τῆς ἀθλίας ψυχῆς μου, 1393
 Τὴν μόνην ἄμωμον, τὴν μόνην ἄφθορον, 924
 Τὴν σὴν οὐκ ἐκάλυψε τῇ τοῦ σώματος, 954
 Τίμιον Χριστοῦ, Μάρτυς, ὑπάρχων σκεῦος, 799
 Τίμιος ὥσπερ λίθος τῆς Ἐκκλησίας, 1069
 Τοῖς πόνους σου ἐκτήσω λῆξιν τὴν θείαν, 287
 Τὸν εὐκλείαις ἐνθέοις ἐμπρέψαντα, 586
 Τὸν Ὑπαρχον ποτὲ ἐπεσκέψω νοσοῦντα, 439
 Τὸ τοῦ βίου πέλαιος διαπλέων, Πάναγνε, 754
 Τὸ τῶν βαρβάρων διόλεσον θράσος, 1202
 Τοῦ λοιμοῦ ὡς ἔσωσας τοὺς προσφυγόντας σοι, 461
 Τῷ βασιλεῖ τῶν οὐρανίων δυνάμεων, 1
 Τῷ ἔρωτι, Μάκαρ, τῷ θεϊκῷ, ἀναπτερωθεῖσα, 1288
 Τῷ θρόνῳ παρεστῶς τῆς Ἀγίας Τριάδος, 423
 Τῷ φωτὶ τῷ μεγάλῳ πεφωτισμένος, Δημήτριε, 179
 ΥΜΝΟΝ ΑΝΕΜΕΛΙΠΕΣ ΚΥΡΙΩ ΦΟΙΝΙΣΣΟΜΕΝΟΣ, 1400
 Ὑμνῶ σε, Παναγία, εὐλογημένη, 295
 Ὑπέμεινας πυρὰν βασάνων, Πάνσοφε, 27
 Ὑπὲρ ἡμῶν τὸν ἐκ τῶν σῶν σαρκωθέντα, 132
 Ὑπὲρ τῶν εἰδῶτων σε Παρθενομήτορα, 1451
 Ὑπὲρ τῶν εἰς σέ πεποιθότων, Δέσποινα, 376
 Ὑπῆρξεν ἡ σφραγὶς σου τῷ Νέστορι, 704

- Ὑπὸ σοῦ ὁ Νέστωρ κρατυνθεῖς, 1442
 Ὑψωθείς τῇ ἀπονοίᾳ καταράσσομαι πάντοτε, 489
 ΦΑΝΟΤΑΤΟΣ ΑΣΤΗΡ ΕΧΡΗΜΑΤΙΣΑΣ, 699
 Φεῖσαί μου, Κύριε, φεῖσαι, ὅταν μέλλῃς, 171
 Φθοράν μὴ γνοῦσα ἀφθόρως τέτοκας, 1062
 Φιλάγαθε Δέσποινα ἀγνή, ἀγάθυνον, 634
 Φιλάγαθε Παρθένε, ἡ τὸν Θεόν, 1496
 Φλογὸς γενένης, σκότους ἀφεγγοῦς, 415
 Φύλαξόν με, Παρθένε, ἀπὸ πάσης βλάβης, 1164
 Φῶς ἡ τεκοῦσα τὸ θεῖον τὴν σκοτισθεῖσαν, 1280
 Φωτοφόρον ὄχημα ἀνεδείχθης, 847
 ΧΕΙΡΙ ΚΑΤΕΧΟΥΣΑ ΧΡΙΣΤΟΝ ΤΟΝ ΚΑΤΕΧΟΝΤΑ, 899
 Χορεύων χαρὰν μετ' Ἀγγέλων, 369
 Χορηγὲ τῶν θείων δωρεῶν τοῦ Πνεύματος, 1424
 Χοροβατῶν χαρμονικῶς τὰ οὐράνια, 118
 ΩΛΕΣΑΣ ΒΑΡΒΑΡΩΝ ΠΑΛΛΙ ΠΛΗΘΥΝ, 310
 Ὡλεσας ἐθνῶν ἐφόδους σοῦ χειμαζούσας, 73
 Ὡραῖόν σου τὸ κάλλος ὠραισθέν, 1469
 Ὡραῖος τῷ ὄντι καὶ παιδρὸς ἐν κάλλεσι, 616
 Ὡραιότης πάντων τῶν ὠραιοτάτων Μαρτύρων, 1184
 Ὡραιωθείς ὑπὲρ πᾶσαν ὠραιότητα βίου, 147
 Ὡραιώθης, Παρθένε, ὡς τὸν ὠραιότατον, 1365
 Ὡς εὐπρεπῆς σου οὗτος ὁ Ναός, 392
 Ὡς θαυμαστός σου ὁ οἶκος πηγάζων θαύματα, 1256
 Ὡς ὄρθρος τὸν ἥλιον ἐξανέτειλας ἡμῖν, 972
 Ὡς προστάτην μέγιστον κεκτημένοι, 823
 Ὡς φῶς ἀόρατον κατακρύπτει σε, ὁ ὑπὸ γῆν, 1041

ζομένην ἀσάταις· ὥς λαοὶ σέθεν προσαύτησ' ἐπέστην·—

Μόμοις θείοις τηροῦνται· μέντοι πατρὶς νόμον· αἰσέως
 κρείττονες· ἀμύνθην ποροῦνται· καὶ θεῶν δ' ἀρέσας
 πρᾶττονται· ἐν δὲ δικαιοσύνῃ τὸν δίκαιον, καθ' ἑλ-
 τείων· ἀγαθόμου προσαύται δὲ μὲν τριεῖς·—

Θρασύθεος παρ' ἐμὸν· ὥς τὸν ὠραϊότατον ἤχομαι
 ὡσα· ὃν ἀφ' ἑσέως· οἱ λητῆρ' ἤσασιν ἀμαρτανόμηνται.
 διασώσας ἑσέως· δαίμονι ἑλίο· παρ' ἑσέως ἀσάσινται,
 τὸν ἑσέως θεὸν ἐν τῷ ζῶντι·—

ὥς τὴν δέησιν ἐκ χειρὸς προσκῆν·

Μεγάλο τοῖς σοῖς πολίταις ἔσας· παρ' αἰσέως
 δὲ μὲν τριεὶς παρ' ἐμὸν· ὥς σὺν πατρί· ζεφάσας ἐκ
 τούτων· τὰς ἀφ' ἑσέως λαμβάνεις ἐλπίσιν· μέ-
 γιστος οὖν ἔστιν ἑσέως· ἐν τῷ δὲ ἑλίο λαμβάνεις·—

Αιάνθαις μεσσησὶ καὶ σὺν πατρί· τὴν καρδίαν
 μου καθάρισον παρ' ἐμὸν· καὶ ἐκ κινήσιν· τὴν δὲ ἑλίο
 ραθυμίας· τὸν ἤχομαι ἐμὸν ἀφ' ἑσέως· καὶ ἵ-
 θυοῦμαι προσζῶντι· ἐλπίσιν ἀφ' ἑσέως·—

Ραψίσι τῶν σὺν ἑσέως λαμβάνεις· ἀφ' ἑσέως γὰρ τῶν
 δαίμονων τὸ ἐκ ἑσέως· καὶ ὁ χεῖρ· τῶν ἀφ' ἑσέως
 λαμβάνεις· ὁ τῶν πατέρων ἀφ' ἑσέως γὰρ ἑλπίσιν
 ἑσέως· δὲ μὲν τριεὶς ἐλπίσιν· τὴν καρδίαν τοῦ π-
 λω ἀφ' ἑσέως·—

Τὴν δὲ σὺν τῇ σάφει τυχόντι· μέντοι παρ' ἑσέως
 θεὸν παρ' ἐμὸν· ἀλλὰ τὴν σάφει· ἀφ' ἑσέως γὰρ τῶν

**WHO WAS THE CONSTANTINE IN THE INSCRIPTION NO 8788 CIG
IV? A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE DEMES IN THE
PERIOD OF THE HERAKLEIDS**

DIONYSSIA MISSIOU/Thessaloniki

Because of the silence in the narrative sources of the 7th century, information offered by sources of a different kind is of great importance to the historian. Thus, the researcher of the byzantine demes has to turn his attention to an inscription from a stone in a private house in Constantinople, which is known as no 8788 in the *Corpus Inscriptionum Graecarum*¹; its text is relevant to the demes, in particular to the Venetoi.

Although the inscription has since been lost, its text has been transmitted to us and has as follows: «Νικᾶ ἡ τύχη Κωνσταντίνου μεγάλου βασιλέως τοῦ συστατικοῦ νικητοῦ καὶ Βενέτων τῶν εὐνοούντων». The publishers of the inscription, Ernestus Curtius and Adolphus Kirchhof, admitted a difficulty in identifying the Constantine of the inscription with one of the emperors of this period². This difficulty was also underscored by A. Cameron in his book on the demes³. Indeed, the repetition of the name Constantine among the members of the dynasty of Heraklius has caused many problems to the historians⁴.

In 1938, in an attempt to identify the emperor, H. Grégoire maintained that the Constantine of the inscription is the emperor Constantine IV (III), who is known to us as Constans II⁵. Grégoire dated the inscrip-

1. Information on other publications of the inscription is given by *Ai. Christophilopoulou*, *Οἱ ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινοὶ δῆμοι, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, vol. II, Athens 1966, p. 356 (hereinafter cited as *Christophilopoulou*, *Δῆμοι*).

2. *E. Curtius - A. Kirchhoff*, ed., *Corpus Inscriptionum Graecarum* [Subsidia Epigraphica. Quellen und Abhandlungen zur griechischen Epigraphik], Hildesheim-New York 1977, vol. IV, p. 362.

3. *A. Cameron*, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976, p. 301 writes: «there is nothing to show that the Constantine of the inscription is Constantine III (641) rather than Constans (Constantine) II (641-68) or Constantine IV (668-85); on the same page n. 4 Cameron adds: «All three are possible-nor can we rule out Constantine V (741-75). (Cameron's study will be cited as *Cameron*, *Circus Factions*).

4. On the repetition of the name Constantine in the dynasty of Heraklius see *Dionyssia Missiou*, «Ἡ πολιτικὴ σημασία τῆς ὀνοματοδοσίας τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων», *Βυζαντιακά* 3 (1983) 139-142 (hereinafter cited as *D. Missiou*, «Ὀνοματοδοσία»).

5. *H. Grégoire*, *Notules épigraphiques I. Une inscription du nom de Constantin*

tion in the reign of Constans and concluded that the revolution of 641 which deprived Heraklonas and Martina from power and brought Constans to the throne was a revolution of the Venetoi⁶.

Grégoire's conclusion, though, was called in question by J.V.A. Fine's study, «Two Contributions on the Demes and Factions in Byzantium»; Fine maintained that Martina enjoyed the support and not the animosity of the Venetoi⁷. By consequence, the question has to be reexamined⁸.

Grégoire's suggestion that Martina was a Green is based on two passages from John Bishop of Nikiou, which refer to a Domentianus: the first of these informs us that Domentianus was the leader of the Venetoi⁹, while the second relates how Domentianus collaborated with Valentinus in winning power for Constans¹⁰. Seen together the two passages suggest, for Grégoire, that the opposition to Heraklonas was

III où la liquidation des partis à Byzance, *Byzantion* 13 (1938) 172. On the change of name of Constantine IV (III) into Constans and the enumeration of the emperors see *D. Missiou*, *Ὀνοματοδοσία*, pp. 139-142.

6. *H. Grégoire*, *Notules épigraphiques*, pp. 172 and 175.

7. *J. V. A. Fine*, *Two Contributions on the Demes and Factions in Byzantium in the Sixth and Seventh Century*, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 10 (1967) 33-36.—*Cameron's* objection, *Circus Factions*, p. 340 is not sustainable because whereas the *ἐπὶ ταύτῃ* requires a reference to the wording of the text, the verbs *συνήγουν* and *συνέπραττον* may take an object referring to something outside the text.

8. Objections to Grégoire's date of the inscription have already been raised by *F. Dölger* *BZ* 38 (1938) 582-3 and *S. Mazzarino*, *Epigraphica* II (1940) 302-3. *F. Dvornik*, *The Circus Parties in Byzantium, Their Evolution and their Suppression*, *Βυζαντινά - Μεταβυζαντινά* 1 (1946) 129 had some reservations concerning Grégoire's opinion; yet he accepted that Martina was a Green: «Martina and her family probably shared Heraklius secret sympathies for the Greens».—*Christophilopoulou*, *Δῆμοι*, pp. 356-57 believes that «the identification proposed by H. Grégoire has no good grounds».—H. Grégoire's opinion has been accepted by *L. Bréhier*, *Le monde byzantin. Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949, p. 200; *G. J. Bratianu*, *La fin du régime des partis à Byzance et la crise antisémite au VIIe siècle*, *Revue historique du Sud-Est européen* 18, pp. 49-52 (this study was not available to me); *K. Amantos*, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, vol. I 395-867, Athens 1963, p. 309 n. 2 and *A. N. Stratos*, *Τὸ Βυζάντιον στὸν 7ο αἰῶνα*, vol. III 634-641, Athens 1969, p. 218.

9. *John Bishop of Nikiou* ch. CXIX p. 570; the text was available to me in its French translation by *H. Zotenberg*, *Chronique de Jean Evêque de Nikiou. Notices et extraits des Mss. de la Bibliothèque Nationale* XXIV 1 (1883 repr. 1935).

10. *John Bishop of Nikiou* ch. CXX (p. 579).

led by the Venetoi and that accordingly, Martina and Heraklonas must have been Greens¹¹.

Information that Domentianus was one of the Venetoi has been given in yet another passage by John Bishop of Nikiou¹²; this is not however mentioned by Grégoire who does not refer two other passages in John of Nikiou either, passages that are relevant to Domentianus as well as to the question we are concerned with here.

According to these passages, Domentianus was favoured by Martina, a fact that obviously associates Martina to the deme of Venetoi¹³. Domentianus was sub-perfect at Fayum. When the Arabs were nearing the town, Domentianus left his headquarters and sought refuge at the city of Nikiou during the night and from there at Alexandria where he is reported to have become a general¹⁴. His career ended when news about the opposition to Heraklonas and Martina reached Egypt; then, the general-in-chief of Egypt, Theodoros, dismissed Domentianus who was one of the Venetoi and appointed Menas, one of the Greens, in his place¹⁵; the two men, Domentianus and Menas, were old rivals «par ambition du commandement», as John Bishop of Nikiou wrote¹⁶. The fact that Domentianus was dismissed only when Martina was overthrown, indicates that this Domentianus had Augusta's favour during her whole reign; this is evidently further proof of the relation between Martina and the Venetoi.

To conclude the identification of Domentianus, general of Alexandria, with that Domentianus who collaborated with Valentinus at the coronation of Constans, is not plausible. There is an additional ele-

11. *H. Grégoire*, *Notules épigraphiques*, p. 173 n. 1.

12. *John Bishop of Nikiou*, ch. CXIX (p. 571).

13. *John Bishop of Nikiou*, ch. CXX (p. 573): «Cyrus, le patriarche chalcédonien, n'était pas seul à désirer la paix: les habitants, les gouverneurs et Domentianus, qui était en faveur auprès de l'impératrice Martine, se réunirent et délibérèrent avec le patriarche Cyrus, pour conclure la paix avec les musulmanes». Grégoire who does not make use of the passage refers to *Ju. Kulakovskij*, *Istorija Vizantii* vol. III (602-717), *Variorum Reprints*, London 1973, p. 180 n. 2 who seems to have noticed the information; he maintains that in spite of Martina's favour Domentianus was one of her enemies.

14. *John Bishop of Nikiou* ch. CXII (p. 559) and ch. CXVI (p. 566).—On Domentianus' activity see ch. CXIII (pp. 560 f.). See also *V. Bolotov*, *K istorii imperatora Iraklija, Vizantiskijskij Vremennik* 14 (1969) 122-123.

15. *John Bishop of Nikiou*, ch. CXX (p. 574). On Menas being a Green see *John of Nikiou* ch. CXVIII (p. 568): «Menas, chef des Verts»; cf. *Christophilopoulou*, *Δῆμοι*, p. 333.

16. *John Bishop of Nikiou* ch. CXIX (p. 570).

ment: the location of the activities of these two persons is different: one was active in Egypt, the other in Constantinople¹⁷.

Heraklius Ist, the founder of the dynasty, had become emperor with the approval of both demes, but in particular with the support of the Greens and the senate¹⁸. Furthermore, his son Heraklius-New Constantine, the father of Constans, was a Green: this is shown by the text of the following inscription: «Ἡρακλείου καὶ Ἡρακλείου τῶν θεοφυλάκτων ἡμῶν δεσποτῶν καὶ τῶν Πρασίνων πολλὰ τὰ ἔτη». According to Grégoire the inscription dates from 613: the two emperors are Heraklius Ist and Heraklius-New Constantine who, after being crowned co-regent on the 22nd January 613, began to have his name commemorated next to his emperor father's¹⁹.

In addition Heraklius-New Constantine is connected with the Greens on account of another fact: his mother Fabia, whom Fokas kept hostage in the covent of the Nea Metanoia, was set free by the Greens²⁰.

On the other hand, our sources mention the opposition of the Greens to Heraklius' second marriage with Martina, a marriage which the Venetoi supported because it was their opportunity to have a say in the coregency²¹.

Hence, after Heraklius' death, in the succession struggle, the Greens supported the descendants from his first marriage, Heraklius-New Constantine and Constans II, whereas the Venetoi supported Heraklonas, Heraklius' son from the second marriage with Martina²².

In my opinion, because of all this, it appears that the Constantine

17. The coronation of Constans took place at Constantinople: see *Nikephoros*, History, ed. C. de Boor, Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica, Lipsiae 1880, p. 30.

18. *Yvonne Janssens*, Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Héraclius, Byzantion 11 (1936) 532 f.; cf. *F. Winkelmann*, Zur politischen Rolle der Bevölkerung Konstantinopels von der nachjustinianischen Zeit bis zum Beginn des Bilderstreits, in *Helga Köpstein* and *Friedhelm Winkelmann* eds, Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus, Berlin 1976, p. 116.—On the relation between the Senate and the Greens, who were the majority among the members, see *Dionyssia Missiou*, Demes and Democracy in Byzantium, an article which will appear in the Studies in honour of N. Svoronos (in Greek).

19. *Yvonne Janssens*, article cited above, p. 535 and *Christophilopoulou*, Δῆμοι, pp. 352-53.

20. *A. N. Stratos*, Τὸ Βυζάντιον στὸν 7ο αἰῶνα, vol. I (602-626), Athens 1965, pp. 218-20.

21. *J. V. A. Fine*, Two Contributions, pp. 33-36; see also above n. 7.

22. Cf. *F. Winkelmann*, article cited above n. 18, p. 105; cf. *Dionyssia Missiou*, Ἡ διαθήκη τοῦ Ἡρακλείου Α' καὶ ἡ κρίση τοῦ 641. Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς διαδοχῆς στὸ Βυζάντιο, Thessaloniki 1985, pp. 217 ff.

in our inscription cannot have been Constans; hence a different reading is necessary.

Let us first look at the information given by the inscription: the emperor is qualified with «συστατικός», «νικητής» and «μέγας βασιλεύς».

Grégoire whose commentary on the inscription is based on his own conclusion, that the king mentioned here is Constans, interprets the adjective συστατικός as «secourable, sauveur» and believes that this alongside the attribute was ascribed to Constans after the dethronement of the «odieuse Martine et sa famille». With regard to the attribute «μέγας βασιλεύς» Grégoire believes that it was ascribed to Constans only when he had become the sole emperor, that is one after the dethronement of Heraklonas and Martina²³.

However such commentary seems rather arbitrary; the information of the inscription was evidently used in an attempt to make it fit the hypothesis, rather than in an attempt to verify it.

Σύστασις is «ἡ ἐκ μερῶν εἰς ὅλον τις ἀποτελείσις» (see dictionary Demetrakou), «a setting together, so as to form a whole» according Lampe dictionary; the same dictionary define συστατικός as that «which goes to make up the whole».

The Orthodox Church characterises the nature and activities of Christ as συστατικαί as inseparable part of the result, that is of Christ himself: «οὐδὲ γὰρ ἐνδέχεται τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι τι εἰ μὴ αἱ συστατικαὶ αὐτοῦ μένουσιν»²⁴.

Συστατικός is also he who accepts the natures of Christ as united and indivisible²⁵; in other words, συστατικός denotes the orthodox

23. H. Grégoire, *Notules épigraphiques*, p. 172.

24. *Eustathius the Monk* PG 86, 937 B: «Εἰ δέ τις εἶποι ὅτι καὶ δύο εἰσὶ καὶ μία ὡς μὲν μέρη ὅλου, καὶ ὡς συστατικαὶ ἀποτελέσματος δύο εἰσὶν· οὐδὲ γὰρ ἐνδέχεται τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι τι, εἰ μὴ αἱ συστατικαὶ αὐτοῦ μένουσιν»; cf. *Maximus the Confessor*, *Opuscula* PG 91.36 C: «Εἰ δὲ καθ' ἑκάτερον ὧν ὑπῆρχεν ὑπόστασις φυσικῶς ἐνήργει μὴ διαιρούμενος, δῆλον ὅτι μετὰ τῶν φύσεων, ὧν ὑπόστασις ἦν, καὶ τὰς οὐσιώδεις αὐτῶν καὶ συστατικὰς ἐνεργείας εἶχεν, ὧν αὐτὸς ἑνωσις ἦν».

25. *Maximus the Confessor*, *Opuscula* PG 91.224 A: «τοὺς εἰς αὐτὸν (Χριστὸν) ὀρθοδόξως πιστεύοντας, ὅτι ἐξ ὧν ἐστὶν ὁ Χριστός, ἐν αὐτοῖς ἐστὶν ὁ Χριστός. Ἐστὶν οὖν Θεὸς καὶ ἄνθρωπος ἐν ταύτῳ ὁ Χριστός· ἐστὶ δὲ καὶ ἐν θεότητι καὶ ἀνθρωπότητι· ἦνωτο δὲ καὶ ἐκ θεότητος καὶ ἐξ ἀνθρωπότητος». In a wider sense the adjective is used in the phrase συστατικαὶ ἐπιστολαί: they are the letters which affirm someone's orthodox beliefs or which recommend someone as orthodox; see *Eur. Lappa-Zizicis*, ed., *Un épitomé inédit de la Vie de S. Jean l'aumônier par Jean et Sophronios*, *Analecta Bollandiana* 88 (1970) 277 para. 12: «Τινῶν κληρικῶν τὰς ἰδίας πόλεις καταλιπόντων διὰ τὴν τῶν βαρβάρων ἐπανάστασιν καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ εἰσελθόντων καὶ μὴ ἐλπίζόντων

distinctly contrasted with the heretic, the διαίρετης²⁶. Συστατικὸς is also he who takes great interest in the unity and concord of the church, that is, of the σύστασις of the church²⁷.

Hence the adjective συστατικὸς leads us to Constantine V (IV): The Oecumenical Council of 680/1 pronounced the indivisibility of the natures, proclaimed the dogma of the double will and activity of Christ²⁸ and achieved the unity of the churches²⁹; for Constantine revoked the third schism between the Western and Eastern Church which was provoked by the excommunication of the patriarch Paul in 649 during the Council of Lateranum³⁰. The records of the sixth Council characterize Constantine as «θεομίμητος»³¹. This characterization fits the attribute συστατικὸς of the inscription; for the Council referred to the imitators of Christ in the following way: «(ὁ Χριστὸς) καὶ μιμητὰς ἡμᾶς, ὡς ἐφικτὸν τῆς ἱεραρχικῆς αὐτοῦ νομοθεσίας ἀγαθοπρεπῶς γενέσθαι παρακελεύεται,

ἔτι τὰς ἰδίας καταλήψεσθαι πόλεις, εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐδέξατο καὶ κατέταξεν. Οὐστinas μὴ ἔχοντας ποιμένας, οὐκ ἀπῆτει συστατικὰς. Μετὰ δὲ χρόνον τὴν τῶν κανόνων αὐτοὺς τηρεῖν ἐποιεῖτο ἀκριβείαν καὶ λιβέλλους παρ' αὐτῶν τῆς ὁρθῆς ἐδέχετο πίστewος».—On the συστατικαὶ ἐπιστολαὶ see also G. W. H. Lampe, *A patristic greek Lexikon*, Oxford 1968 (repr. 1972), s.v. συστατικὸς, where more passages are used.

26. *Mansi* XI 657: «Ὁ ἀντιλέγων τῷ ὄρω αἰρετικὸς ἐστίν· ὁ ἀντιλέγων τῷ ὄρω διαίρετης ἐστίν». See also *Mansi* XI 656: «ὅλους τοὺς αἰρετικοὺς σὺ ἐδίωξας. Τὸν καθελόντα τοὺς αἰρετικοὺς Κύριε φύλαξον. Τοὺς διαιροῦντας καὶ συγχέοντας σὺ ἐδίωξας».

27. Cf. *Fr. Miklosich-Ios. Müller*, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, vol. I, Vindobonae 1860 (photo. repr. Athens).

28. *Mansi* XI 657, 662 and 685-6.

29. *Mansi* XI 656: «διὰ Σοῦ οἰκουμενικῆ ἐκκλησία εἰρήνευσεν»; 662: «δι' ὑμῶν τε καὶ μεθ' ἡμῶν τὸ διεργαγὸς ἐξανύφανα, καὶ τῇ ὁλοκληρίᾳ συνήρμοσας»; 663: «τῷ εὐδοκῆσαι Χριστῷ τῷ φιλανθρώπῳ ἀναστῆσαι βασιλέα φιλόχριστον, τὴν ἔνωσιν ταῖς ἐκκλησίαις βραβεύσαντα» and 700: «(ἡ ἁγία σύνοδος) τὰς ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας ... εἰς ἔνωσιν ἐθεμάτισε».—See also *Theophanes* (ed. C. de Boor, Lipsiae 1883, repr. Hildesheim, New York 1980) 359.27-360.7: «σπουδῇ ἐχων ἐξαίρετον ἐνώσαι τὰς ἀπανταχῇ διηρημένas ἁγίας τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας ἀπὸ τῶν χρόνων Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως καὶ προπάππου αὐτοῦ, καὶ Σεργίου τοῦ κακόφρονος καὶ Πύρρου, τῶν ἀναξίως ἡγησαμένων τοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως, μίαν τε θέλησιν καὶ μίαν ἐνέργειαν ἐπὶ τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ δογματευσάντων, ὧν τὰς κακοδοξίας ἀνατρέψαι σπουδάζων ὁ αὐτὸς χριστιανικώτατος βασιλεὺς σύνοδον οἰκουμενικὴν συναθροίσας ἐπισκόπων σπθ' ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὰ τε προκεκυρωμένα ἐν ταῖς προλαβούσαις ἁγίαις καὶ οἰκουμενικαῖς πέντε συνόδοις ἐπέβεβαίωσε δόγματα, καὶ τὸ τῶν δύο θελημάτων καὶ ἐνεργειῶν εὐσεβὲς θεοπισθῆναι δόγμα συνεψηφίσατο κατὰ τὴν αὐτὴν ἁγίαν καὶ ἀκριβεστάτην ἔκτην οἰκουμενικὴν σύνοδον, ἥς καὶ ἐξῆρχον ὁ αὐτὸς τε πανευσεβὴς βασιλεὺς Κωνσταντῖνος καὶ οἱ εὐσεβεῖς ιεράρχαι».

30. See J. L. van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I bis Johannes VI (610-715)*, Amsterdam 1972, p. 98.

31. *Mansi* XI 686.

καὶ τύπον ἐπέχοντας τῆς αὐτοῦ ποιμαντικῆς τε καὶ συστατικῆς κυβερνήσεως»³².

The other attribute νικητῆς (victor) leads us also to Constantine V(IV): for it was this emperor who contributed to the victory of the Church over the heretics³³ and was also victorious against the Arabs in 678³⁴. It is worth noticing that Constantine V(IV) is often referred to as victor in the records of the sixth Council³⁵.

With regard to the title μέγας βασιλεὺς we know that it indicates the senior Emperor who was entitled to absolute power so that he could be distinguished from his co-regents³⁶. The title suits Constantine V

32. *Mansi* XI 685 with a lunt at the unification of the church achieved by Constantine.

33. We should always keep in mind the other attribute συστατικός; see *Mansi* XI 656: «τάς τελειότητας τῶν δύο φύσεων Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν σὺ ἐτράνωσας. "Ολους τοὺς αἰρετικούς σὺ ἐδίωξας. Τὸν καθελόντα τοὺς αἰρετικούς κύριε φύλαξον τοὺς ἐξαίρουντας καὶ συγχέοντας σὺ ἐδίωξας» and 657: «τὴν ὀρθοδοξίαν σὺ ἐστήριξας».—The council proclaims Constantine as «guardian of the Orthodoxy»: *Mansi* XI 345: «τοῦ φύλακος τῆς Ὀρθοδοξίας πολλὰ τὰ ἔτη».

34. On the significance of the victory in 678 see *G. Ostrogorsky*, *Geschichte des byzantinischen Staates* [Handbuch des Altertums, 2], München 1963, pp. 104-5.

35. *Mansi* XI 233 and 285: «Τοῖς εὐσεβεστάτοις δεσπόταις, καὶ Γαληνοτάτοις νικηταῖς καὶ τροπαιοῦχοις,...Κωνσταντίνῳ μεγάλῳ βασιλεῖ, Ἡρακλείῳ καὶ Τιβερίῳ Αὐγούστοις», 452: «Τῇ ἀγίᾳ καὶ οἰκουμένηῃ συνόδῳ τῇ κατὰ κέλευσιν τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ θεοφιλοῦς ἡμῶν δεσπότης καὶ μεγάλου νικητοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου συνελευθούσῃ...».

The attribute νικητῆς (victor) suits Constantine for another reason: a byzantine belief God's alliance with the pious King as a reward for the King's devotion: *Mansi* XI 668: «ὁ θεὸς σου ἔν σοι δυνατὸς περιζωνύων σε δύναμιν σώσει σε· ἐπάξει ἐπὶ τε εὐφροσύνην καὶ ἀγαλλίασιν, καὶ αὐξηθήσεται ἡ βασιλεία σου, καὶ ὑψωθήσεται ὁ βραχίον σου, καὶ κατισχυσάτω πάσης δυσμενοῦς ἀθετας καὶ ἀντιστάσεως καὶ κόψεται μὲν τὸ πολέμιον, χαρήσεται δὲ τὸ ὑπήκοον· διότι ἐγὼ δυνατὸς εἰμί, λέγει κύριος παντοκράτωρ». Cf. *Eusebius*, *Vita Constantini* 19.2, ed. F. Winkelmann [GCS, 1], Berlin 1975, p. 56.4-6: «Ὁ δ' ἀρετῇ θεοσεβείας πάσῃ ἐμπρέπων νικητῆς βασιλεὺς (ταύτην γὰρ αὐτὸς αὐτῷ τὴν ἐπώνυμον κυριωτάτην ἐπηγορίαν εὗρατο τῆς ἐκ θεοῦ δεδομένης αὐτῷ κατὰ πάντων ἐχθρῶν τε καὶ πολεμίων νίκης ἕνεκα); cf. *Constantini Porphyrogeniti*, *De cerimoniis aulae byzantinae*, ed. I. Reiske, CB., Bonn 1829, I 91 (411.11): «τὸν Χριστὸν σεβόμενος δεῖ νικᾶν».

36. *F. Dölger*, *Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden*, BZ 36 (1936) 131 = *Byzantinische Diplomatie*. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner, Ettal 1956, p. 112 = *H. Hunger*, ed., *Das byzantinische Herrscherbild*, Darmstadt 1975, p. 26: «Μέγας βασιλεὺς bedeutet im schlichten byzantinischen Sprachgebrauch den rangälteren Kaiser (collega maior) gegenüber den μικροὶ βασιλεῖς». See also *P. Schreiner*, *Zur Bezeichnung «Megás» und «Megás Basileus» in der byzantinischen Kaisertitulatur*, *Βυζαντινά* 3 (1971) 179 ff., where the relevant bibliography is given, and *Dionyssia Missiou*, *Ἡ διαθήκη τοῦ Ἡρακλείου Α' καὶ ἡ κρίσις τοῦ 641*. Συμβολή

(IV) very well for the following reason: until the end of 681 he had coregents his brothers Heraklius and Tiberius³⁷. In the records of the sixth Council Constantine is always mentioned as μέγας βασιλεύς, whereas his brothers are called Augusti and are referred to as Constantine's «brothers protected by God» (θεοφύλακτοι αὐτοῦ ἀδελφοί)³⁸.

Additionally the inscription refers to a relation between the emperor and the Venetoi; but such a relation also leads us to Constantine V (IV). For an accord between the latter's religious policy and the relative policy of the Venetoi is established for the following reasons: first, Constantine deserted the monothelite policy adopted by the other Herakleids and adhered to a strictly orthodox policy³⁹, second the name he chose for his son was the name of Justinian, who was an emperor of the Venetoi⁴⁰.

στο πρόβλημα τῆς διαδοχῆς στο Βυζάντιο, Thessaloniki 1985, pp. 78 ff. and specially pp. 93 ff.

37. Cf. *E. W. Brooks*, The brothers of the Emperor Constantine IV, *English History Review* 30 (1915) 42 ff.

38. All the acts of the Concil start with the phrase: «Ἐν ὀνόματι τοῦ κυρίου καὶ δεσπότου Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν βασιλείας τῶν θεοστέπτων καὶ γαληνοτάτων ἡμῶν δεσποτῶν Φλαβίων, Κωνσταντίνου μὲν τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ θεοφιέστου μεγάλου βασιλέως αἰωνίου αὐγούστου... Ἡρακλείου δὲ καὶ Τιβερίου τῶν θεοφυλάκτων αὐτοῦ ἀδελφῶν. Προτειθεμένου τοῦ σεβασμιωτάτου σέστου καὶ εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου μεγάλου βασιλέως Κωνσταντίνου».—Constantine is referred to as μέγας βασιλεύς in many passages in the records of the Concil: *Mansi* XI 233, 452, 512, 513, 524, 608. See also *Ai. Christophilopoulou*, Ἐκλογή, ἀναγόμεναι καὶ στέφεις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Athens 1956, pp. 125 ff., *id.*, Δῆμοι, p. 356, and *P. Schreiner*, art. cit. above n. 36, p. 181 n. 33. Cf. *C. Mango and I. Sevčenko*, Three Inscriptions of the Reigns of Anastasius I and Constantine V, *BZ* 65 (1972) 388.—See also the iussio of 666: «Constantino maiore imperatore... atque novo Constantino, Heraclio et Tiberio», *K. Brandi*, ed., Der byzantinische Kaiserbrief aus S. Denis, *Archiv für Urkundenforschung* 1 (1908) 43 = *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453, vol. I., München-Berlin 1924, no 233.

39. While the Council was in session the emperor Constantine had been acclaimed as New Marcianus and Justinian (*Mansi* XI 345 and 656), who were both Venetoi emperors. Cf. *F. Dvornik*, The Circus Parties, art. cited above n. 8, p. 130: «Constantine IV (668-685) son of Constans II, profited by the lesson of his father's violent death, and the VIth Oecumenical Council assured the triumph of Orthodoxy over the Monothelite heresy; but however much this looked like a victory of the Blues' policy, no mention of the parties' stand for or against Orthodoxy can be found». Our inscription though provides the information needed by Dvornik.

40. *Missiou*, Ὀνοματοδοσίαι, pp. 144-5.

ΑΤΑΥΤΙΣΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ
ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ

Α. ΛΩΛΟΣ/Θεσσαλονίκη

Στὸ φύλλο 178r τοῦ κώδ. 4285¹ τοῦ Ἀγ. Ὁρους (Μ. Ἰβήρων, 165) ὑπάρχει ἓνα ἀπόσπασμα σχετικὸ μὲ τὸ Μέγα Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Ἀντίοχο τὸν Ἐπιφανή.

Ὡς τὴν ὥρᾳ οἱ φιλόλογοι² πίστευαν ὅτι τὸ φύλλο περιεῖχε ἀπόσπασμα ἀπὸ τοῦ μυθιστόρημα τοῦ Ψευδοκαλλισθένη³ γιὰ τὸ Μέγα Ἀλέξανδρο. Ἡ ἀπόδοσις αὐτῇ ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κατάλογος τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου⁴ δὲν διευκρινίζει—μὲ τὸν τίτλο ποὺ δίνει—τὸ περιεχόμενον τοῦ κειμένου ποὺ περιέχεται στὸ φύλλο. Διαβάζει δηλαδὴ κανεὶς στὸν Σπ. Λάμπρο: Ἀδῆλου Περὶ Πτολεμαίων καὶ Ἀντιόχου. Ἀρχ. (ἀκέφ.)...ἔφην, καθεῖλε τὴν βασιλείαν Περσῶν διαρκέσασαν ἔτη σμ' ἐφ' οὗ Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης οἱ φιλόσοφοι ἤκμαζον καὶ Σπέσιπος καὶ Ξενοκράτης καὶ Φιλιστίων καὶ Εὐσέβιος. Τελ. ἤρξε χωρῶν καὶ ἐθνῶν καὶ τυράννων καὶ ἐγένοντο αὐτῷ εἰς φόρον καὶ μετὰ ταῦτα πεσὼν ἐπὶ τὴν κλίνην αὐτοῦ καὶ γνοῦς ὅτι ἀποθνήσκει, προ... Σφίζεται μία μόνον σελὶς (φ. 178α), γεγραμμένη κατὰ δύο σελίδας».

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ Σπ. Λάμπρου θὰ περίμενε κανεὶς ἓνα ἀπόσπασμα κειμένου ἀπὸ ἔργο σχετικὸ μὲ τοὺς Πτολεμαίους καὶ τὸν Ἀντίοχο. Στὴν πραγματικότητα ὅμως πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ

Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγ. Ν. Κονομῆ καὶ τοὺς συναδέλφους Ἀλεξάνδρα Σωτηροῦδη, Δημ. Χρηστίδη καὶ Βασ. Κατσαρὸ ποὺ διάβασαν τὸ χειρόγραφο καὶ μοῦ ἔκαναν χρήσιμες παρατηρήσεις καὶ βελτιωτικὰς προτάσεις. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι τὰ λάθη καὶ οἱ παραλείψεις βαραινουν ἀποκλειστικὰ ἐμένα.

1. Βλ. τὸν κατάλογο τοῦ Sp. Lambros, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, τ. II, Καίμπριτζ 1900, σ. 43-44. Γιὰ τὸ φύλλο μας στὸν ἀρ. 12.

2. Πρβλ. R. Merkelbach, Die Quellen des griechischen Alexanderromans, Zetemata 9, Μόναχο 1954 καὶ 9α, Μόναχο 1977, σ. 205 (9α) στὸν ἀριθμὸ 11. L. Bergson, Der griechische Alexanderroman, Rezension β, Acta Univers. Stockholmiensis (Studia Graeca Stockholmiensia III) Οὐψάλα 1965, σ. VIII.

3. Γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τίς διασκευὰς καὶ τίς ἐκδόσεις τῶν κειμένων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ψευδοκαλλισθένη βλ. R. Merkelbach, Die Quellen, ὁ.π. Ἀκόμα F. Pfister, Studien zum Alexanderroman, Würzburger Jahrbücher für Altertumswissenschaft 1, 1946, 29 κ.έ., τοῦ ἴδιου, Kleine Schriften zum Alexanderroman, hrsg. von R. Merkelbach, Beiträge zur klassischen Philologie, τ. 61, Μαΐζενχάιμ 1976. A. Lolos, Ps.-Kallisthenes: Zwei mittellgriechische Prosa-Fassungen des Alexanderromans, μέρος I, Beiträge τῶν klassischen Philologie, τ. 141, Καίνιχστάιν/Τάουνους 1983, σ. 11-83.

4. Βλ. Sp. Lambros, Catalogue, ὁ.π., σ. 44, ἀρ. 12.

Χρονικό τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ⁵ καί πιδ συγκεκριμένα ἀπό τὸ ΣΤ' βιβλίο, κεφάλαιο ια' Περὶ 'Αλεξάνδρου, καί τὸ Ζ' βιβλίο, κεφάλαιο α' Περὶ 'Αντιόχου τοῦ 'Επιφανοῦς. Σ' αὐτὴ τὴν πληροφορία τοῦ Σπ. Λάμπρου φαίνεται ὅτι στηρίχτηκαν οἱ διάφοροι ἐρευνητὲς (βλ. σημ. 3), οἱ ὅποιοι δὲν εἶχαν ἐξετάσει τὸ περιεχόμενο τοῦ φύλλου, καί ἦταν ἐπόμενο νὰ ἀποδίδουν τὸ κείμενό του στὸν Ψευδοκαλλισθένη⁶.

Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο σὲ δύο στήλες. Κάθε στήλη ἀπαρτίζεται ἀπὸ 32 στίχους. Ἄν τὸ φύλλο (178r) τοῦ χφ. πού παραδίδει τὸ κείμενο εἶναι φύλλο τοῦ ἴδιου τοῦ χφ. (4285, M. 'Ιβήρων 165) ἢ εἶναι φύλλο ἀπὸ (χαμένο;) χφ. τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ τὸ ὁποῖο μπῆκε κατὰ λάθος στὸ χφ. 4285 καί ἐνσωματώθηκε σ' αὐτὸ ἢ εἶναι φύλλο ἄλλου χφ. πού θὰ περιεῖχε περικοπὲς ἀπὸ σπουδαῖα ἱστορικὰ γεγονότα ἢ πρόσωπα γενικὰ ἀπὸ διάφορους ἱστορικοὺς ἢ χρονογράφους ἢ εἰδικὰ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ καθοριστεῖ. Τὸ 178^v εἶναι λευκό. Ἐπισημαίνουμε ὅτι τὸ κείμενο τοῦ φύλλου παρουσιάζει ἀρκετὲς (γιὰ τὴν ἔκτασή του) ἀποκλίσεις⁷ ἀπὸ τὸ γνωστὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ (ἐκδ. de Boor, βλ. σημ. 5), ἀλλὰ καί ἀπὸ τὰ χφφ. πού παραδίδουν τὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ (σύμφωνα μὲ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκδοσης). Ἀκόμα τὰ κεφάλαια καί οἱ τίτλοι δὲν παραδίδονται πιστὰ (π.χ. Α' στήλη, Περὶ 'Αντιόχου κτλ. Βλ. τὸ κριτ. ὑπόμν. τῆς ἐκδοσης), ἐνῶ σὲ ἕνα σημεῖο προσθέτει καί μιὰ πρόταση ἢ ὁποία δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο τῆς ἐκδοσης τοῦ Γεωργ. Μοναχοῦ (Α' στήλη ἐφ' 2-Εὐσέβιος 6. Βλ. τὸ κριτ. ὑπόμν. τῆς ἐκδοσης).

Τὸ χφ. παραδίδει ποικίλα κείμενα κυρίως θεολογικοῦ περιεχομένου (Π. Διαθήκη). Φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ 6ο τμῆμα (Διονύς. Ἀλικαρνασσεᾶς⁸, φύλλα 51r-109^v) καί τὸ 11ο τμῆμα (Ψευδοκαλλισθένης⁹, μυ-

5. Βλ. *Georgii Monachi, Chronicon*, ed. *Car. de Boor*, curavit P. Wirth, τ. I, Στουττγάρδη 1978, σ. 285,7-286,23.

6. Στὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία καί χρονογραφία οἱ περικοπὲς μὲ θέμα τὸ Μέγα Ἀλέξανδρο (ἀπὸ ἱστορικὲς ἢ καί μυθιστορηματικὲς πηγές) ἦταν ἀρκετὰ προσφιλεῖς, γι' αὐτὸ καί σχεδὸν σ' ὅλους τοὺς ἐκπροσώπους δὲν λείπουν κάποιες σύντομες ἢ ἐκτενεῖς ἀναφορές. Τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει μελετήσῃ ὁ *H. Gleisner*, στὴν ἐργασία του: *Das Alexanderbild der Byzantiner*, (διδ. διατρ.), Μόναχο 1961. Τὸ ἴδιο θέμα ἐπανεξετάζεται τώρα ἀπὸ τὴν *W. Gawlowska* (Πανεπιστήμιο Lodz τῆς Πολωνίας) μὲ βάση ὅλα τὰ μέχρι τώρα ἐρευνητικὰ ἀποτελέσματα καί δεδομένα σὲ σχέση μὲ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καί τὴ σλαβικὴ παράδοση.

7. Λόγω ἀκριβῶς αὐτῶν τῶν ἀποκλίσεων ἀπὸ τὴν ἄμεση παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ ἀποφασίστηκε νὰ ἐκδοθεῖ ἐδῶ καί τὸ κείμενο τοῦ φύλλου χωρὶς νὰ περαιοποιηθῇ μόνο στὶς *variae lectiones*.

8. Περιέχει ἕνα τμῆμα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιολογίας (ἐκλογὲς ἀπὸ τοὺς λόγους Α', Γ', Δ' καί Ε'· πρβλ. *Sp. Lambros, Catalogue*, ἔ.π., σ. 44 στὸν ἀρ. 7) τοῦ Διον. Ἀλικαρνασσεᾶ· τὸ χφ. δὲν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς τώρα ἀπὸ κανέναν ἐκδότη.

9. Τὸ κείμενο ἀνήκει στὴ διασκευή λ' ὅπως ἔχει ἐπισημάνει καί ὁ *L. Bergson*, *Der*

θιστόρημα γιά τὸ Μέγα Ἀλέξανδρο, φύλλα 153r-177v).

Τὸ φύλλο 178r περιέχει —ὅπως προαναφέρθηκε— τὴν περικοπὴ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ. Στὴν περικοπὴ περιλαμβάνονται καὶ δύο χωρία ὅπου ὁ Γεώργιος Μοναχὸς ἀντλεῖ ἀπὸ κείμενα ἄλλων συγγραφέων: α) Α' στήλη 23-27 ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Μαλάλα (ἢ τὸν Ψευδοϊωάννη Ἀντιοχέα, *Excerpta Salmasiana*), τὸ ὁποῖο δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἀπὸ ἄλλο συγγραφέα καὶ πιὸ συγκεκριμένα νὰ μαρτυρεῖ τὴν κοινὴ πηγὴ τοῦ Ἰωάννη Μαλάλα καὶ τοῦ Ψευδοϊωάννη Ἀντιοχέα, ἃν ὁ τελευταῖος δὲν ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν πρῶτο¹⁰, καὶ β) Β' στήλη, 8-14 ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, Δαν. (μετάφρ. Θεοδοτίωνα) 12,11-12.

Ἐκδίδεται παρακάτω τὸ κείμενο ποὺ παραδίδει τὸ φύλλο πλαισιωμένο μὲ σχολιασμό μερικῶν χωρίων. Στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τοῦ κειμένου παρατίθενται δύο τμήματα τοῦ κειμένου τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ: αὐτὸ ποὺ προηγεῖται καὶ αὐτὸ ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ ἀπόσπασμά μας.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, ΧΡΟΝΙΚΟΝ (*C. de Boor*, p. 284, 16 sq.)

[ια'. Περὶ Ἀλεξάνδρου]

Μετὰ δὲ Ἀρταξέρξην ἐβασίλευσεν Ἀρταξέρξης ἄλλος καὶ οἱ
καθεξῆς ἕως Δαρείου Ἀρσάμου, ὃν Ἀλέξανδρος ἀνελὼν καὶ τὴν Περ-
5 σῶν βασιλείαν καταλύσας καὶ πάσης τῆς γῆς κρατήσας, ἐν Βαβυλῶνι
τελευτήσας, διαιροῦνται τὴν βασιλείαν οἱ παῖδες αὐτοῦ, ὡς καὶ πρόσθεν
εἴρηται....*», ὃν (scil. Δαρεῖον) Ἀλέξανδρος ἀνελὼν, ὡς

Α' στήλη

ἔφην, καθεῖλε τὴν βασιλείαν Περ-
σῶν διαρκέσασαν ἔτη σμ'· ἔφ' οὗ

de Boor, p. 285,7

codicum sigla

A: cod. Athous 4285; BNPR: codices Monachi (vide de Boor, l.l.: conspectus siglorum) in quibus lectiones variae occurrunt

2 ἔτη Α, BNR: ἔτεσι F, 2-6 ἔφ'—Εὐσέβιος add. Α de Boor

griechische Alexanderroman, Rezension β, ὁ.π., σ. VIII. Βλ. καὶ *R. Merkelbach*, *Die Quellen*, ὁ.π. (9α), σ. 205. Τὸ χφ. χρησιμοποιοῦντο ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ τῆς διασκευῆς λ.

10. Βλ. σχετικὰ στὸ σχολιασμό τῶν στίχων 23-28 τῆς Α' στήλης.

* Ἀκολουθεῖ κατάλογος μὲ τὰ ὀνόματα τῶν Περσῶν βασιλέων καὶ μὲ τὰ ἔτη ποὺ ὁ καθένας βασιλεψε (ἀπὸ τὸ 521 ὡς τὸ 330 π.Χ.) ἀπὸ τὸ Δαρεῖο τὸν Ἀστυάγῃ ὡς τὸ Δαρεῖο τὸν Γ' (Κοδομανό), ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ὁποῖου ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος κατέλυσε τὸ περσικὸ κράτος (330 π.Χ.).

- Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης οἱ φιλό-
σοφοι ἠκμαζον καὶ Σπε(ύ)σιππος καὶ Ξε-
15 νοκράτης καὶ Φιλιστίων καὶ Εὐσέ-
βιος. καὶ ταῦτα μὲν ἐπὶ τοσοῦτον·
τῆς δὲ προτέρας ἀκολουθίας, ὡς ὑπε-
σχόμεθα, πάλιν ἀψώμεθα. οἱ οὖν παῖ-
δες καὶ οἱ μεγιστᾶνες Ἀλεξάνδρου τὴν
10 βασιλείαν αὐτοῦ διελόμενοι, τῆς μὲν
Αἰγύπτου Πτολεμαῖος ἐβασίλευσεν ὁ Λά-
γου ὁ πρεσβύτερος, καὶ οἱ καθεξῆς Πτο-
λεμαῖοι ἕως Κλεοπάτρας θυγατρὸς
Διονυσίου, τῆς δὲ Ἀσίας πάσης Ἀντί-
15 γονος ἐκράτησε, τῆς δὲ Συρίας καὶ
Βαβυλωνίας καὶ Παλαιστίνης Σέλευ-
κος ἐβασίλευσεν ὁ Νικάτωρ, ὃς
καὶ πόλεις τρεῖς κτίσας εἰς τὰ μέρη Κι-
λικίας καὶ ἄλλην ἐν Συρίᾳ, τὴν μὲν
20 Σελεύκειαν ἐκάλεσεν, τὴν δὲ Ἀντιό-
χειαν, τὴν δὲ Λαοδικεῖαν εἰς τὸ ἑαυ-
τοῦ ὄνομα καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τῆς θυγα-
τρὸς αὐτοῦ Λαοδικείας· ἐφ' οὗ Ῥόδιοι
θαλασσοκρατήσαντες ἀνέστησαν ἐν
25 τῇ νήσῳ χαλκοῦν ἀνδριάντα τοῦ
Ἥλιου, ὃν διὰ τὸ μέγεθος ἐκάλεσαν
Κολοσσόν, ἀφ' οὗ καὶ αὐτοὶ Κολοσ-
σαεῖς ὠνομάσθησαν.

Βιβλίον Ζ'

- 30 α. Περὶ Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς
Μετὰ δὲ Σέλευκον ἐβασίλευσεν
Ἀντίοχος υἱὸς αὐτοῦ καὶ ἄλλοι πέντε·
εἴτα ἐβασίλευσεν Ἀντίοχος ὁ Ἐ-
πιφανής, υἱὸς Σελεύκου τοῦ Φιλο-

de Boor, p. 285,10

p. 285,15

p. 285,20

de Boor, p. 286,1

p. 286,5

4 Σπε(ύ)σιππος scripsi 6 μὲν ἐπὶ om. A 8 ἀψώμεθα A: ἐφαψώμεθα de Boor
9 οἱ add. A 11.12 Λάγου A: Λαγοῦ de Boor 12 ὁ πρεσβύτερος add. A 13 ἕως
om. A 17 Νικάτωρ correcti: Νικάνωρ A, de Boor 27 Κολοσσόν ἐφ' de Boor: κο-
λασσόν, ἀφ' A 29 Βιβλίον Ζ' de Boor: Β' A 30 α et τοῦ Ἐπιφανοῦς om. A

Β' στήλη

- πάτορος, ὅφ' οὐ γέγονεν ἡ δευτέρα
 ἄλως τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τὰ κατὰ τῶν
 Μακκαβαίων ἐπράχθη, καὶ τὸ ἱερὸν
 ἐμολύνθη κατὰ τὴν τοῦ Δανιήλ πρόφ-
 5 ρησιν· φησὶ γὰρ ὁ προσδιαλεγόμενος
 αὐτῷ ἀρχάγγελος περὶ τῶν τριῶν καὶ ἡ-
 μισυ ἐνιαυτῶν τῆς αἰχμαλωσίας
 ταύτης· «καὶ ἀπὸ καιροῦ παραλλά-
 ξεως τοῦ ἐνδελεχισμοῦ καὶ τοῦ δο-
 10 θῆναι τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρηνώσεως
 ἡμέραι ,ασή'» εἶτα τὴν λύσιν τῶν
 κακῶν εὐαγγελιζόμενος ἐπάγει λέ-
 γων· «μακάριος ὁ ὑπομείνας καὶ
 φθάσας εἰς ἡμέρας χιλίας τλε'»·
 15 περὶ ἧς ἀλώσεως οὕτω πως γέγρα-
 πται.

p. 286,10
 Dan. (Theod.) 12,11

Dan. (Theod.) 12,12

- Καὶ ἐγένετο μετὰ τὸ πατάξαι
 Ἀλέξανδρον τὸν Φιλίππου τοῦ Μα-
 κεδόνος Δαρεῖον τὸν βασιλέα Περσῶν
 20 καὶ Μήδων καὶ βασιλεῦσαι ἀντ' αὐ-
 τοῦ καὶ πολλοὺς ποιῆσαι πολέ-
 μους καὶ κρατῆσαι ὀχυρωμάτων με-
 γάλων καὶ σφάξαι βασιλεῖς
 πολλοὺς, τοπάρχας τε καὶ στρατη-
 25 γοὺς καὶ σατράπας καὶ τυράννους·
 καὶ φθάσαι ἕως ἄκρων τῆς γῆς,
 καὶ πλοῦτον ἄπειρον συλλέξαι
 μηδενὸς ἀνθεστηκότος, ὑψώθη ἡ
 καρδία αὐτοῦ σφόδρα καὶ ἤρξε χω-
 30 ρῶν καὶ ἐθνῶν καὶ τυράννων·

de Boor, p. 286,15

p. 286,20

1 δευτέρα om. A 2 τὰ om. A/τῶν add. A 5 προσδιαλεγόμενος de Boor: προφήτης δια-
 λεγόμενος A 6-7 καὶ ἡμῖς de Boor: ἡμῖς A 10 τὸ et τῆς add. A; τὸ habet A,
 codex Danielis 11 ἡμέραι Dan. (Theod.) 12,11: ἡμέρας de Boor: ἡμέραις A et codex
 A Danielis/ ,ασή' de Boor, Dan.: σή' A 12 ἐπάγει de Boor: ἐπείγει A
 13 ὑπομείνας A, de Boor, codex A Danielis: ὑπομένων Dan. 14 τλε' de Boor, Dan.
 (Theod.): τλ' A 15 πως A: πάλιν de Boor 17 ἐγένετο de Boor: ἐγένοντο A/τὸ] τὸν
 A 18.19 τοῦ Μακεδόνος add A 22 ὀχυρωμάτων de Boor: ὀχύρωμα τῶν A 28 ὑψώθη
 de Boor: ὑψωθῇ A 30 καὶ ¹ add. A

καὶ ἐγένοντο αὐτῷ εἰς φόρον. καὶ
μετὰ ταῦτα πεσὼν ἐπὶ τὴν κλίνην
αὐτοῦ καὶ γνοὺς ὅτι ἀποθνήσκει, προσ-
(ad de Boor, p. 286,23 sq.)

de Boor, p. 286,23

εκαλέσατο τοὺς ἐνδόξους καὶ συνεκτρόφους αὐτοῦ, καὶ διελὼν αὐτοῖς
τὴν βασιλείαν ἀπέθανε βασιλεύσας ἔτη δώδεκα...

Ἀκολουθεῖ περιγραφὴ¹¹ γιὰ τὸν Ἀντίοχο τὸν Ἐπιφανή μὲ ξεχωριστὴ
ἀναφορὰ στὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ Πτολεμαίου τῆς Αἰγύπτου μὲ τὰ γνωστὰ
ἀποτελέσματα.

ΣΧΟΛΙΑ

Τὸ ἀπόσπασμα προέρχεται ἔμμεσα ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τοῦ Εὐσέβιου¹²,
ἀπὸ τὸν ὁποῖο πιθανὸ νὰ πέρασε στὸ Μαλάλα ἢ τὸν Ψευδοϊωάννη Ἀντιοχέα
(βλ. σ. 3). Τὸ κείμενο τοῦ φύλλου ἀνήκει σὲ ἐκεῖνο τὸ τμῆμα τοῦ Χρονικοῦ
τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ στὸ ὁποῖο περιγράφονται γεγονότα ποὺ ἔχουν σχέση
μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Δὲν εἶναι βέβαια ἐδῶ ἡ καταλλη-
λότερη θέση γιὰ νὰ ἐξετασθεῖ τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Γεωργίου Μονα-
χοῦ οὔτε καὶ τῆς σχέσης του μὲ παρεμφερῆ κείμενα βιογραφιῶν (ἱστορικῶν
καὶ μυθιστορηματικῶν) τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, γι' αὐτὸ καὶ δὲν θὰ μᾶς
ἀπασχολήσει τὸ θέμα. Θὰ ἀρκεστοῦμε ὥστος στὶς παρατηρήσεις τοῦ H.
Gleixner¹³, ὁ ὁποῖος σημειώνει (σ. 38):

«In dieser Tradition der Chroniken geht G. Monachos am aus-
führlichsten auf die Alexandergeschichte ein. Das ist umso bedeutender,
als gerade er für die Byzantiner als der bedeutendste Chronist galt (Anm.

11. Βλ. C. de Boor, Georg. Monachus, δ.π., σ. 287, 3 κ.έ.: «...ρίζα ἀμαρτωλός, Ἀν-
τίοχος ὁ Ἐπιφανής, υἱὸς Σελεύκου τοῦ Φιλοπάτορος, ὃς ὑπάρχων δεινὸς ἀνὴρ καὶ πλεονέ-
κτης καὶ πολλὰς ἀρπαγὰς καὶ λεηλασίας ποιήσας συνήγαγεν ἀργύριον καὶ χρυσίον, πλῆθος
ἀμύθητον, καὶ πρὸς τούτοις ἐκ πολλῆς ἀκολασίας καὶ οἰστρολασίας εἰς τοὺς μίμους ἑαυτὸν
καθεῖς ἐν ὧσιν πάντων ἀναιδῶς ταῖς γυναῖξιν ἐπεμαίνετο». Ἰδία περιγραφὴ ὑπάρχει γιὰ τὸν
Ἀντίοχο τὸν Ἐπιφανή καὶ στὸν Πολύβιο XXVI 1α-1. XXVIII 18.19.20. XXIX 27. XXX
26 (ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο 10. σ. 439 b-d). ἀκόμα καὶ στὸ Διόδωρο 31, 16, 2. Βλ. καὶ W. Otto,
Zur Gesch. der Zeit des 6. Ptolem., Abh. Bayer. Akad. N.F. 11, 1934, 23 κ.έ.. J.
W. Swain, Antiochus Epiphanes and Egypt, Cl Phil. 1944, 73 κ.έ.

12. Γιὰ τὸν Εὐσέβιο βλ. B. Altaner-A. Staiber, Patrologie, 8η ἔκδ., Φράιμπουργκ-
Βασιλεία-Βιέννη 1978, σ. 217-219. Γιὰ τὸ Χρονικὸ καὶ τὴν ἐπίδρασή του στοὺς μεταγενέ-
στεροὺς τοὺς ἱστορικοὺς καὶ χρονογράφους: Al. A. Mosshammer, The Chronicle of Euse-
bius and Greek Chronographic Tradition, Λέβισμπουργκ 1979, (Associated University
Press), σ. 31-83.

13. H. Gleixner, Das Alexanderbild, δ.π., σ. 38· βλ. καὶ σημ. 6.

23: Vgl. Krumbacher ²GBL S. 320. I 25, 14-38, 28 de Boor). Obwohl G. Monachos die Geschichte von Adam bis Alexanders Tod nur ἐν συντόμῳ behandelt (p. 4, 3 f.), nimmt die Geschichte Alexanders bei ihm sehr viel Platz ein: p. 5-24, 20 behandelt die Geschichte von Adam bis zum Regierungsantritt Alexanders, die Alexandergeschichte umfasst p. 24,21-39,20. p. 39, 21-43,10 ist praktisch schon als Einleitung zu Buch II zu betrachten, sodass sein Alexanderkapitel ungefähr 3/7 dieses ersten Abschnittes ausmacht». Καὶ λίγο πιδ κάτω προσθέτει: «Die übrigen Nachrichten über Alexander (p. 24,21-26,4; 22,6-34, 3) stellen einen kurzen Auszug aus den betreffenden Abschnitten des Malalas dar».

3-7. Γιὰ τοὺς Πέρσες βασιλεῖς (Ἀχαιμενίδας) ἰδιαίτερη ἀξία ἔχουν οἱ σκόρπιες πληροφορίες τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Θουκυδίδη καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη (Ἀθηναίων Πολιτεία). Βλ. τὰ γενικὰ ἔργα τῶν: Ed. Meyer¹⁴, J. W. Prášek¹⁵, H. H. Schaeder¹⁶. Ἀκόμα στὸν H. Bengtson¹⁷ βρίσκει κανεὶς σχηματικὴ παρουσίαση καὶ σύγκριση τῶν πηγῶν.

Α' στήλη

1. καθεῖλε τὴν βασιλείαν Περσῶν: Γίνεται ἀναφορὰ στὸ ἔτος 331 π.Χ., ὅταν στὴ γνωστὴ μάχη τῶν Γαυγαμήλων ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἀφοῦ κατανίκησε τὸ Δαρεῖο τὸν Γ' (τὸν Κοδομανὸ) ὑπέταξε τὸ περσικὸ κράτος¹⁸.

2-6. ἐφ' - τοσοῦτον: Ἡ πρόταση αὕτῃ δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ. Ἴσως πρόκειται γιὰ προσθήκη τοῦ γραφέα ποῦ ἀπέβλεπε στὸν ἀκριβέστερο χρονολογικὰ προσδιορισμὸ τοῦ παραπάνω χωρίου. Ἡ ἀναφορὰ στὸν Πλάτωνα, στὸν Ξενοκράτη, στὸν Φιλιστίωνα καὶ στὸν Εὐσέβιο εἶναι ἀνακριβῆς —γιὰ αὐτονόητους ἱστορικοὺς λόγους— καὶ ἐπομένως περιττή.

7-8. ὡς-ἀψώμεθα: Πρβ. Γεώργιο Μοναχό, σ. 24-31 (de Boor).

8-10. οἱ-διελόμενοι: Δύο διοικητικὲς διαιρέσεις τοῦ ἀχανοῦς κράτους, ποῦ δημιούργησε ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, μετὰ τὸ θάνατό του μᾶς εἶναι γνω-

14. Ed. Meyer, G d A, τ. III, Στουτγάρδη, 1901, σ. 3 κ.έ.

15. J. W. Prášek, Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Eroberung I καὶ II, Γκότθα 1906-1910.

16. H. H. Schaeder, Das persische Weltreich, Μπρέσλαου 1941.

17. H. Bengtson, Gr. Geschichte, 2η ἐκδ., Μόναχο 1960 (στὸ Handbuch für Altertumswissenschaft, τ. III 4), συμπλήρωμα σ. 551.

18. Στὴν πραγματικότητά ἡ συντριβὴ ἐπῆλθε τὸ ἔτος 331 π.Χ. στὰ Γαυγάμηλα, ἀλλὰ ἡ «ἐπίσημη» ὑποταγὴ συντελέστηκε τὸν ἐπόμενο χρόνο (330 π.Χ.) μὲ τὸ θάνατο τοῦ Δαρείου στὴ Βαβυλωνία, ὅποτε καὶ ἐπισφραγίζεται ἡ κατάλυση τοῦ περσικοῦ κράτους. Πρβλ. καὶ τὴ σχετικὴ ἀποτίμηση τοῦ Δ. Τσιμπουκίδη, στὸ βιβλίο του: Ἱστορία τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, ἐκδ. Δ. Ν. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1984, σ. 114.

στές¹⁹: Τοῦ 323 π.Χ. στή Βαβυλώνα καὶ τοῦ 321 π.Χ. στήν Τριπαράδεισο. Ἀπὸ τὶς μυθιστορηματικὲς πηγές²⁰ (Ψευδοκαλλιस्थένης) πληροφοροῦμαστε διαφορετικὴ διαίρεση. Οἱ βυζαντινοὶ (ἱστορικοὶ καὶ χρονολογικοὶ) στηρίζονται περισσότερο στὶς μυθιστορηματικὲς πηγές ποὺ ἔχουν ὡς ἀφετηρία τὸν Εὐσέβιο, ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ στή συνέχεια ὁ Μαλάλας. Τὸν τελευταῖο χρησιμοποίησε ὁ Γεώργιος Μοναχός²¹. Ὡς πρὸς τὸ θέμα «οἱ παῖδες κτλ.» πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἶχε νόμιμα ἕναν γιό, τὸν Ἀλέξανδρο, ἀπὸ τὸ γάμο του μὲ τὴ Ρωξάνη, καὶ ὅτι ὁ ἄλλος γιὸς του, Ἡρακλῆς, ἀπὸ (τὸ γάμο του μὲ) τὴ Βαρσίνη θεωροῦνταν παράνομος καὶ γι' αὐτὸ δὲν λογαριάζονταν ὡς κληρονόμος.

11-14. Πτολεμαῖος-Διονυσίου: Ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο Α' τὸν Σωτήρα (323-281) μέχρι τὸν Πτολεμαῖο ΙΒ' (80-51) τὸν Νέο (αὐλητὴ) βασίλεψαν 13 Πτολεμαῖοι.

14-15. Ἀντίγονος: (= Ἀντίγονος Μονόφθαλμος) βασίλεψε στήν Μεγ. Φρυγία (γενν. 384, βασ. 306-301). Οἱ Ἀντιγονίδες ὅμως, 17 βασιλεῖς συνολικά, βασίλεψαν στή Μακεδονία (321-168).

15-17. Σέλευκος Νικάτωρ (321-280): Οἱ Σελευκίδες, 27 συνολικά βασιλεῖς (312-64), βασίλεψαν στή Συρία. Ὁ Σέλευκος Ν. ἦταν σατράπης στὸ Βυζάντιο. Ἡ γραφὴ Νικάτωρ πρέπει νὰ προτιμηθεῖ ἀπὸ τὴ γραφὴ Νικάνωρ τοῦ χφ. (καὶ τοῦ de Boor), Νικάτωρ εἶναι τίτλος. Βλ. Ἀππ. Συρ. 57: γενομένῳ δὲ αὐτῷ τὰ ἐς πολέμους ἐπιτυχεστάτῳ Νικάτῳ ἐπώνυμον γίγνεται. Ammian. XIV 8,5: Nicator Seleucus, ...efficaciae impetrabilis rex, ut indicat cognomentum καὶ XXIII 6,3: Nicatore Seleuco, cui victoriarum crebritas hoc indiderat cognomentum. Dittenberger Or. 233,2. 245, 11. 35. 263,4. 413. CIG IV 6856. Πολύβ. X 27 11. Στράβ. XI 524. XII 578. XIII 623. XVI 738.749 κ.έ. Διόδ. XXXIII 4α. Ἰουστ. XXXVIII 7,1. XLI 4,3.

18. πόλεις τρεῖς κτίσας: Ἀμέσως μετὰ τὴ μάχη τῆς Ἰψοῦ (301 π.Χ.) ὁ Σέλευκος ἵδρυσε ἀρκετὲς πόλεις. Σελεύκειαν, πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν Πιερίαν Σελεύκειαν, λιμάνι στήν Ἀντιόχεια ποὺ κτίστηκε τὸ 300 π.Χ.

20-21. Ἀντιόχειαν: Γιὰ νὰ ἐξυμνήσει τὴ νίκη του στήν Ἰψὸ ὁ Σέλευκος ἱ-

19. Πρβ. Ἀρρ. ἀπόσπ. 156 F 1,5-7. Δέξιππος 100 F 8,2-7. Διόδ. 18,3. Ἰουστίν. 13, 4-9. Curtius 10,10,1. Σύγγελλος 6.503,11 (ἐκδ. Bonn.). K. J. Beloch, Griechische Geschichte, 2η ἐκδ., τ. IV. 2, σ. 309-310.

20. Πέρα ἀπὸ τὶς πληροφορίες πρὸς προσφέρουν οἱ διάφορες διασκευὲς τοῦ Ψευδοκαλλιस्थένη ὑπάρχει καὶ εἰδικὸ κείμενο-διαθήκη, τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸν J. Trumpf, Alexanders Karpadokisches Testament, στὸ BZ 52, 1959, 253.

21. Βλ. H. Gleisner, Das Alexanderbild, 5.π., σ. 38.

δρυσε τὸ 300 π.Χ. τὴν Ἀντιόχεια στὸν Ὀρόντη, στὴν ὁποία ἔδωσε τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του. Κατὰ τὸ κείμενο τοῦ φύλλου (στ. 22) τῆς ἔδωσε τὸ ὄνομα ὄχι γιὰ χάρη τοῦ πατέρα του, ἀλλὰ γιὰ χάρη τοῦ γιοῦ του, ἁποψή ἡ ὁποία δὲν εἶναι βέβαια ἀκριβής. Πρβ. Στέφ. Βυζάντιος στὴ λ. Ἀντιόχεια, ἀρ. 1, καὶ Στράβων 16,719.

21. Λαοδίκειαν: Λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἱδρυση τῆς Σελεύκειας καὶ τῆς Ἀντιόχειας ὁ Σέλευκος γιὰ νὰ τιμήσῃ τὴ μητέρα του Λαοδίκη ἱδρυσεν κοντὰ στὴ θάλασσα τὴν ὁμώνυμη πόλιν Λ. Ἀντίθετα κατὰ τὸ κείμενο τοῦ φύλλου (στ. 22-23) γιὰ νὰ τιμήσῃ τὴν κόρη του. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ Σέλευκος εἶχε δύο θυγατέρες, ὅπως ἀναφέρει καὶ τὸ κείμενό μας, τὴν Ἀπάμη καὶ τὴ Λαοδίκη, στηρίζεται στὸν Ἰωάννη Μαλάλα (VIII 198 καὶ 202 κέ.). Πρβ. Στέφαν. Βυζάντιο στὴ λ. Ἀντιόχεια, ἀρ. 1. Ἡ πηγὴ ὥστόσο δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀξιόπιστη. Ὁ Γεώργιος Μοναχὸς χρησιμοποίησε αὐτὴ τὴν πηγὴ. Ὁ Σέλευκος κατὰ τὸν Ἀρριανὸν (Ἀνάβ. VII 4,6) ἀπὸ τὸν πρῶτο τοῦ γάμο (στὰ Σοῦσα τὸ 324) μὲ τὴν Ἀπάμη, τὴ θυγατέρα τοῦ Σπιταμένη, ἀπέκτησε μόνον γιούς, μεγαλύτερος τῶν ὁποίων ἦταν ὁ Ἀντίοχος (πρβ. Ἀππ. Συρ. 61, Ἰουστίν. XV 4,9, Dittenberger, Or. 213: Ἀντίοχος ὁ πρεσβύτερος τοῦ βασιλέως Σελεύκου). Ἀπὸ τὸ δεύτερο γάμο μὲ τὴ Στρατονίκη, τὴ θυγατέρα τοῦ Δημήτριου (πρβ. Πλούτ., Δημήτρ. 31,32), ἀπέκτησε μόνον μιὰ κόρη, τὴ Φίλα (πρβ. Ἀππ. Συρ. 59, Πλούτ. Δημήτρ. 38. Dittenberger, Or. 216: βασιλίσσαν Φίλαν, βασιλέως Σελεύκου θυγατέρα, βασιλέως δὲ Ἀντιγόνου γυναῖκα). Γιὰ τὴ θεμελίωσις πόλεων ἀπὸ τὸν Σέλευκο βλ. Ἀππ. Συρ. 57., Πausan. Δαμασκ. ἀπόσπ. 4 (στὸ Μαλάλα σ. 203, ἔκδ. Βόννης), Εὐσέβ. Χρον. II 116 κ.έ., Σύγκελ. σ. 520, ἔκδ. Βόννης, Κεδρην. I, σ. 292 ἔκδ. Βόννης.

- 23-28. ἐφ' -Κολοσσόν: Πρβ. Et. Gud. στὴ λ. κολοσσός καὶ Et. M. στὴ λ. K. (σ. 525, 16-20). Ἐδῶ τὸ παράθεμα αὐτὸ προέρχεται ἢ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Μαλάλα ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὸ πῆρε καὶ ὁ Ψευδοῖωάννης Ἀντιοχέας ἢ ἀπὸ κάποια πηγὴ κοινὴ καὶ γιὰ τοὺς δύο. Τὰ χωρία εἶναι:

α. Ἰωάννης Μαλάλας, σ. 149,18 (ἔκδ. Niebuhr): ἐν τοῖς ἔτεσι δὲ τούτοις οἱ Ῥόδιοι, ὡς μηδενὶ ὑποταγέντες ἐν πολέμοις, ἀλλ' αὐτονομοῦντες καὶ θαλασσοκρατοῦντες, εὐχαρίστως φερόμενοι, ἀνέστησαν ἐν τῇ αὐτῇ νήσῳ στήλην χαλκῇν τῷ Ἠλίῳ μεγάλῃν πάνυ ἦντινα ἐκάλεσαν κολοσσόν, ὡς φοβερόν θέαμα, καὶ ἐχρημάτισαν ἑαυτοὺς ἔκτοτε Κολοσσαεῖς.

β. Ψευδοῖωάννης Ἀντιοχέας, ἀπόσπ. 30 (FHG, IV, σ. 552 καὶ An. Gr., II, σ. 391,25, ἔκδ. Cram.): Οἱ Ῥόδιοι θαλασσοκρατήσαντες στήλην ἔστησαν, ἣν διὰ τὸ μέγεθος Κολοσσόν ἔλεγον καὶ διὰ τοῦτο ὠνομάσθησαν Κολοσσαεῖς.

- 29-32. Για τούς Σελευκίδας πρβ. τὸν κατάλογο τοῦ Εὐσέβιου (ἀρμενική με-
τάφραση, ἔκδ. Karst) I, 247 καὶ K. Beloch, Gr. Geschichte, δ.π.,
τ. IV. 2, σ. 190-197 καὶ H. Bengtson, Gr. Geschichte, δ.π., σ. 557
(συμπλήρωμα).
30. Ἀντίοχος υἱὸς αὐτοῦ: Εἶναι ὁ Ἀντίοχος Σωτὴρ (280/79-262/61).
31. Ἀντίοχος Ἐπιφανής: Εἶναι ὁ 7ος βασιλιάς (174/73-164/63) τῆς
δυναστείας τῶν Ἀντιόχων.

Β' στήλη

- 1-2. ὑφ' Ἱερουσαλήμ: Ἀναφέρεται στὰ ἔτη 169 καὶ 167 π.Χ.
- 3-31. καὶ-φόρου: Τὸ τμήμα αὐτὸ ἔχει ἀποκαλυπτικὸ χαρακτῆρα καὶ τὰ πε-
ριστατικὰ ποὺ ἀναφέρει εἶναι ex eventu.
3. I. Μακκαβ. 1,1 κ.έ.
- 3-4. ἱερὸν ἐμολύβη: Δαν. (μετάφρ. Θεοδοτίωνα) 12,11.
- 6-8. περὶ-ταύτης: Ἐδῶ εἶναι ἀρκετὰ ἔντονος ὁ χρωματισμὸς τῶν ἀποκα-
λυπτικῶν κειμένων. Πρβ. A. Lolos, Die Apokalypse des Ps.-Metho-
dios, στὴ σειρά: Beiträge zur klassischen Philologie, τ. 83, Μαῖζεν-
χάϊμ 1976, σ. 96-110.
- 8-14. ἀπὸ-τλκε': Δαν. (μετάφρ. Θεοδοτίωνα) 12,11. Τὸ χωρίο εἶναι ἀπὸ
τῆ μετάφραση τοῦ Θεοδοτίωνα. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ γραφές τοῦ φύλ-
λου μας εἶναι οἱ ἴδιες μὲ τὶς γραφές τοῦ χφ. Α τῆς μετάφρασης τοῦ
Θεοδοτίωνα.
11. ἡμέραι: Ἡ λ. ἡμέραι τοῦ χφ. ἴσως φωνητικὰ νὰ ἀποδίδει τὴ νεοελλη-
νικὴ κατάληξη τῆς αἰτιατικῆς -ες (ἀντὶ τῆς κανονικῆς -ας) ὡς αἰτια-
τικὴ τοῦ χρόνου. Ὡς ὀνομαστικὴ, ἡμέραι, πρέπει νὰ κρατηθεῖ σύμ-
φωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ παραθέματος. Ὡς δοτικὴ (ἡμέραις) ὅμως
δὲν ἔχει κανένα νόημα.
14. ὑπομείνας: Τὸ χφ. μας ἔχει ὑπομείνας (ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ de Boor).
Ὁ Δανιὴλ ἔχει ὑπομένων. Ὡστόσο τὸ χφ. Α τοῦ Δανιὴλ (μετάφρ.
Θεοδοτίωνα) ἔχει ὑπομείνας. Ἡ μετοχὴ ὑπομείνας πρέπει νὰ συμ-
φωνήσῃ μὲ τὴ μετοχὴ φθάσας (παρατακτικὴ σύνδεση), γι' αὐτὸ καὶ
προτιμήθηκε.
- 22-31. κρατῆσαι-φόρον: Πρβ. στίχ. 6-8.
- 28-29. ὑψώθη-αὐτοῦ: Πρβ. Ἱερ. 31,29. Δαν. 11,12 (μετάφρ. Θεοδοτίωνα) 5,20.
- 31 κ.έ. καὶ-δώδεκα: Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ μὲ τὶς τελευταῖες στιγμὲς τοῦ
Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἡ ὁποία εἶναι παρόμοια στὸ μεγαλύτερο μέρος
μὲ τὴν ἀντίστοιχη μυθιστορηματικὴ πηγὴ (III 30-33)²².

22. Σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς διασκευὲς (ξενόγλωσσες καὶ ἑλληνικὲς, πρώιμες καὶ μεταγενέ-
στερες, ποιητικὲς καὶ πεζεῖς) ἡ περιγραφὴ εἶναι παρόμοια. Πρβ. R. Merkelbach, Quellen,
δ.π. (9α), σ. 108-111 καὶ 121-152, ὅπου τὸ εἰδικὸ κείμενο, Die Schrift «Alexanders
letzte Tage».

**ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΣΤΕΡΕΑ (12ος-13ος ΑΙ.):
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΔΕΔΟΜΕΝΑ**

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ/Θεσσαλονίκη

Ἡ μελέτη τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς εἶναι γεγονός ὅτι ἀναπτύχθηκε σημαντικὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Τὴν πρώτη συστηματικὴ ὠθηση ἔδωσε στὴν ἔρευνα ὁ Θ' τόμος τοῦ Ἀρχείου Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου¹. Ἀργότερα κυκλοφόρησαν δύο βιβλία στὰ ὁποῖα γίνεται παρουσίαση ἢ συστηματικὴ μελέτη βυζαντινῶν μνημείων τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς. Τὰ δύο βιβλία², τὸ καθένα μὲ τοὺς στόχους του, καλύπτουν ἀρκετὰ κενὰ στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς. Δὲν πρέπει ὡστόσο νὰ παραβλέπει κανεὶς καὶ τὸ γεγονός ὅτι καὶ ἄλλες μικρὲς ἢ μεγαλύτερες συμβολές —ἀπὸ τὴν πληροφοριακὴ δημοσίευση ὡς τὴν ἀρτιότερη καὶ ἐπιστημονικὴ προσφορά— προσπάθησαν νὰ συνεισφέρουν στὴ γνώση τοῦ χώρου, ὅπως αὐτὸς ἐμφανίζεται ὀργανωμένος μέσα στὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς βυζαντινῆς περιόδου³.

Τὸ κείμενο τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἀνακοινώθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1981 στὸ Πανελλήνιο Συνέδριο ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν (Συνάντηση Προυσοῦ, 26-28 Ἰουνίου 1981). Στις ὑποσημειώσεις ἔλαβα ὑπόψη μου καὶ τὴ μετέπειτα βιβλιογραφία.

1. Βλ. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, ABME, Θ', 1961, σ. 3-112. Βλ. ἀκόμη τοῦ ἴδιου, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922· Ὁ Ἀγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας, ABME, Α', 1935, σ. 105-120· Ἡ Παναξιῳτίσσα τῆς Γαυρολίμνης, ABME, Α', 1935, σ. 121-124.

2. α) Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ζ' μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ι' αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975 [βιβλιοκρισίες τοῦ ἔργου βλ. Χ. Μ[πούρα], Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα 10 (1976) 30· Ch. Delvoye, Byzantion 46 (1976) 526-527· Urs. Peschlow, BZ 70 (1977) 388-390· A. H. S. Megan, Journal of Hel. Studies 97 (1977) 237-238· Nancy Patterson-Ševčenko, Speculum 59 (1978) 200-201]. β) Ἀθ. Δ. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων, Ἰωάννινα 1981 (δακτυλογραφημένο). Πλὴν στὴ διατριβὴ τοῦ P. Soustal, Die griechischen Quellen zur mittelalterlichen historischen Geographie von Epirus, Wien 1975, βρασιὸν εἶναι τὸ ἔργο τοῦ ἴδιου, Nikopolis und Kephallēnia [Tabula Imperii Bizantini, 3] Wien 1981, ποὺ καλύπτει ἀπὸ ἀποψη ἱστορικῆς γεωγραφίας καὶ τίς περιοχὲς τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς.

3. Τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βρίσκει κανεὶς τώρα καταχωρημένη, κάτω ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες περιγραφὰς τῶν μνημείων, στὸ βιβλίον τοῦ Θ. Δ. Παλιούρα. Ἀπὸ τίς ἐργασίες ποὺ κυκλοφόρησαν μετὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1981 ἢ δὲν μνημονεύονται στὸ βιβλίον τοῦ Παλιούρα σημειῶνω τίς ἀκόλουθες: Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ὁ ναὸς τοῦ Παντοκράτορος στὸ μοναστηράκι Βονίτσας ΔΧΑΕ, Ι', (1980-81) 357-377· Δημ. Κωνσταντίου, Νεώτερα στοιχεῖα σὲ βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 23 (1981) 266-283.

Ἡ μελέτη αὐτὴ βασίζεται στὴν προσφορὰ τῆς ὥς τώρα ἔρευνας ἀλλὰ καὶ ἐπιχειρεῖ, ἀφοῦ θέσει ὀρισμένα προβλήματα, νὰ προσεγγίσει τὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ ἀξιοποιήσουν ὀρισμένες μαρτυρίες —ὅπωςδὴποτε λιγοστές— τῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῆς ἱστορικῆς καὶ γεωγραφικῆς ταυτότητας ἂν ὄχι τῶν ἰδίων τῶν μνημείων, τουλάχιστον τῶν θέσεών τους στὸ συγκεκριμένο χῶρο καὶ χρόνο ποὺ ἀναφέρονται. Οἱ βυζαντινὲς πηγές, ὅσο κι ἂν τὰ δεδομένα τους φαίνονται αἰνιγματικά, μποροῦν νὰ ἀπαντήσουν στὰ ἐρωτήματα ποὺ τοὺς θέτουμε καὶ νὰ προσφέρουν κάποια θετικὴ συμβολὴ στὴ λύση μερικῶν προβλημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ θέμα τῶν ταυτίσεων βυζαντινῶν μοναστηριῶν καὶ ναῶν στὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ τῶν σημερινῶν νομῶν Αἰτωλοακαρνανίας καὶ Φωκίδος. Ἡ διαλεκτικὴ σχέση τῶν πηγῶν μὲ τὰ ἀρχαιολογικά καὶ τοπογραφικά δεδομένα προσφέρει ὀρισμένα στοιχεῖα ποὺ συνηγοροῦν στὶς προτεινόμενες λύσεις.

I. ΜΟΝΕΣ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΑΧΕΛΩΟΥ

I.1. Ἡ μονὴ Μυροδοτούσης

Σὲ ἐγκύκλιο γράμμα τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Ἀετοῦ, Ἀχελώου, Βοθρωτοῦ καὶ Ἀδραγαμέστου διαβάζουμε:

«...συνελθόντες οὖν ὑμεῖς ἐν ᾧ δοκιμάσετε τόπω, εἴτε δηλαδὴ ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ ἐπισκοπῇ Ἀχελώου εἴτε ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἀνατολικὸν σεβασμῖα μονῇ τῆς ὑπερενδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Μυροδοτούσης, ποιήσατε τὰς χειροτονίας καὶ τοῦ Βονδίτζης καὶ τοῦ Βελᾶς»⁴.

Ὁ Ν. Βέης χρονολογοῦσε παλιότερα τὶς χειροτονίες τῶν δύο ἐπισκό-

Βασίλη Κατσαρού, Μὴ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ, *Κληρονομία* 12 (1980) 367-388· τοῦ ἰδίου, Παρατηρήσεις σὲ ὀρισμένες παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς μὲ φάσεις βυζαντινῆς περιόδου στὴ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, *Κληρονομία* 13 (1981) 431-465· *Κατερίνας Καλαμαρτζή-Κατσαρού*, Ἀγνωστος βυζαντινὸς ναὸς ἀπὸ τὴν Αἰτωλία, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη [*Μακεδονικά*, Παράρτημα 5], Θεσσαλονίκη 1983, σ. 68-88· Βασίλη Κατσαρού, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγ. Θεοδώρων τῆς Αἰτωλικῆς Σταμνῆς καὶ ὁ «ἀνεικονικός» του διάκονος, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, σ. 109-166· Σ. Κ. Κίσσα, *Σχόλια* σ' ἓνα σιγίλλιο τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, σ. 167-196.

4. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos, des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien), *BNJ* 21 (1976) Παράρτημα, σ. 77, ἀριθ. 17, στ. 11-15.

πων «βραχὺ πρὸ τοῦ Ἀπριλίου 1229»⁵. Ἡ Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ προσδιόρισε ἀκριβέστερα τὸ χρόνο «βραχὺ μετὰ τὴν κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1227 ἀποστολὴν» τοῦ γράμματος (Νοέμβριος α' Ἰνδικτιῶνος ἔτους ,ςϛλς' = 1227)⁶.

Ἡ πληροφορία τῆς πηγῆς περιορίζει, ἀπὸ ἀποψη τοπική, τὸ χῶρο στὸν ὁποῖο ὑπῆρχε ἡ ἄγνωστη καὶ ἀταύτιστη μονὴ τῆς Μυροδοτοῦσης. Ἡ θέση τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου εἶναι τώρα γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἔρευνα⁷. Τόπος ἀναφορᾶς στὸ συγκεκριμένο χωρίο εἶναι τὸ Ἀνατολικόν⁸ (= σημ. Αἰτωλικό). Ἡ μνημονευόμενη μονὴ θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ ἀναζητηθεῖ πολὺ κοντὰ στὴ θέση τοῦ Αἰτωλικοῦ. Ἡ πρόθεση κατὰ + αἰτ. τοπωνυμίου προσδιορίζει, ὅπως παρατηρεῖται συχνὰ στὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου⁹, τὴν προσέγγιση στὸν τόπο στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται. Ἡ πρόθεση κατὰ + αἰτ. τοπικῶς τίθεται «πρὸς δῆλωσιν τῆς διευθύνσεως πράξεως τινὸς πρὸς ἀντικείμενον χθαμαλώτερον κείμενον ἢ πρὸς τὰ ὑπεράνω ἀντικείμενου τινὸς κατωτέρου κειμένου»¹⁰. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ γνωστὴ θέση τῆς «ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Ἀχελώου» —πὺ ἐπέχει θέση «ὑπεράνω» τοῦ Ἀνατολικοῦ— ἡ ἀντίστοιχη θέση τῆς μονῆς Μυροδοτοῦσης ὡς «τόπος χθαμαλώτερον κείμενος» πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Αἰτωλικοῦ.

Μονὴ ἀφιερωμένη στὴ Θεοτόκο μέσα στὸ νησί, πὺ εἶναι χτισμένο καὶ σήμερα τὸ Αἰτωλικό, δὲν ὑπάρχει. Στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ «καθεδρικοῦ» ναοῦ ὑπῆρχε παλαιότερα ναὸς τῆς Παναγίας πὺ δὲν παραδίδεται ὡς καθολικὸ μοναστηριῶν¹¹. Διὰ τὰς ὁμοῦς μοναστηριοῦ φαίνεται ὅτι εἶχε καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ 1825 ἓνα ἀπαράτρητο μνημεῖο τῆς περιοχῆς κατὰ τὸ ἀνατολικὸ πα-

5. Ν. Α. Βέης, Λέων-Μανουὴλ Μακρός, ἐπίσκοπος Βελλᾶς. Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσης. Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου, ΕΕΒΣ, Β', 1925, σ. 123-124.

6. Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, ΒΝΙ 21 (1976) 178, ἀριθ. 17. Στὸ γράμμα ἀναφέρεται καὶ ὁ Τ. Φ. Χριστόπουλος, Ἀετοῦ Ἐπισκοπὴ, Αἰτωλικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, τόμ. 1, σ. 250.

7. Βλ. σχετικὰ Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 10 σημ. 1· Βασίλη Κατσαοῦ, Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν ἐνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος, Βυζαντινὰ 10 (1980) 28, σημ. 47· Σ. Κίσσα, Σχόλια σ' ἓνα σινίλλιο, σ. 174-175.

8. Τὸ Αἰτωλικὸ μνημονεύεται γὰρ πρώτη φορὰ στὸ Ὁδοιπορικὸ τοῦ ραββίνου «Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλας», βλ. Ρ. Soustal, Nikopolis und Kephallènia, σ. 105-106, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

9. Βλ. π.χ. στὴν ἐκδοσὴ Ν. Α. Βέης, Unedierte..., σ. 58.13, 24· 59.23, 24· 60.21· 63.18· 65.8.5· 68.9.56, 60· 68.10.11· 71.11.58, 60· 72.13.10· 73.13.22, 23· 75.13.109· 84.25.1· 86.27.27· 87.27.54-55· 90.31.6· 101.43.36· 103.46.33· 107.51.28· 109.52.22-23· 110.53.38· 115.58.23-24· 128.29.72· 129.69.76· 133.73.4· 134.74.6-7· 142.84.24· 142.87.1· 149.99.4· 153.103.5· 158.109.2.

10. Ραφαὴλ Κυννέρου, Μεγάλῃ Γραμματικῇ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τόμ. Α', Μέρος Β', μτφρ. Εὐσταθ. Γ. Σταθάκη, Ἀθήνα χ.χ., σ. 495.

11. Βλ. Κ. Σ. Κώνστα, Αἰτωλικόν, Αἰτωλικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, τόμ. 1, σ. 298-299.

ράλιο άκρο τής λίμνης τοῦ Ἀνατολικοῦ¹². Ὁ Ἀθ. Παλιούρας θεωρεῖ τὸ ναὸ (δηλ. τὸ καθολικὸ) ὡς ἔργο τοῦ 1804¹³. Ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις ὅτι στὴ θέση τοῦ μεταβυζαντινοῦ καθολικοῦ προϋπῆρχε παλιότερη οἰκοδομικὴ φάση. Ὅρισμένα ἐπίσης μαρμάρινα θραύσματα ἀπὸ κίονες καθὼς καὶ ὑπολείμματα τοιχοποιίας στὰ ΝΔ τοῦ περιβόλου τής μονῆς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὸ χῶρο αὐτὸ λειτούργησε κάποιο μοναστήρι μὲ παλιὰ παράδοση, σὲ κοντινὴ ἀπόσταση ἀπὸ ἕνα παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο τής περιοχῆς ποὺ ἀνακαλύφθηκε κι αὐτὸ τὰ τελευταῖα χρόνια¹⁴.

Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ μοναστηριοῦ τής Παναγίας Μυροδοτοῦσης μὲ τὴ θέση στὴν ὁποία βρίσκεται τῶρα ὁ ναὸς τής Παναγίας συνηγοροῦν: α) ἡ ἐνδειξη ὅτι ὁ χῶρος λειτούργησε ἐδῶ ὡς μοναστήρι, β) ἡ ἐνδειξη ὅτι ὑπῆρχε, καὶ πρὶν ξαναχτιστεῖ ὁ ναὸς στὶς ἀρχές τοῦ 1804, παλιότερο συγκρότημα μοναστικὸ μὲ βυζαντινὴ, πιθανότατα, παράδοση, γ) ἡ θέση του στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τής λίμνης καὶ πολὺ κοντὰ στὸ σημεῖο ἀναφορᾶς του καὶ δ) ἡ προσωνομία ποὺ παραδόθηκε ἀπὸ τοὺς περιοίκους γιὰ τὴν ἐκκλησία: ἡ Παναγία ἡ Μυρο(υ)διά¹⁵. Σύμφωνα μὲ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μπορεῖ νὰ προταθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ θέση τής βυζαντινῆς μονῆς Μυροδοτοῦσης δὲν εἶναι παρὰ ἡ θέση ποὺ κατέλαβε, πιθανότατα, τὸ μεταβυζαντινὸ μοναστήρι¹⁶.

12. Στὸ βιβλίο τῶν Γ. Γιακουμῆ - Π. Γιακουμῆ - Ν. Κατσίκη, *Μεσολόγγι*, ἐκδ. Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τής Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1976, σ. 16, δημοσιεύεται νοτιανατολικὴ ἄποψη τοῦ μνημείου μὲ λεζάντα «Παναγία τής Φοινικιάς ὅπου ἔκανε περιπάτους ὁ Βύρωνας». Σὲ χάρτη (τῆς σ. 91 τοῦ βιβλίου), καμωμένο ἀπὸ τὸν Pierre Lapie ἐπὶ τόπου στὰ 1825, σημειώνεται ἡ ἐνδειξη «monastère Kadron».

13. Ἀθ. Δ. Παλιούρα, *Αἰτωλοακαρνανία*, σ. 243.

14. Πρόκειται γιὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ποὺ βρέθηκε στὸ κτῆμα Ἀλ. Κατσούλη (βλ. Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Ἀθῆναι 1977, σ. 527-530). Σημαντικὸ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ τὸ εὑρημα (βυζαντινὸ νόμισμα) ποὺ φανερώνει ὅτι στὸ χῶρο ἐμφανίζεται ζωὴ στὸν 11ο αἰῶνα (δ.π., σ. 530).

15. Ἡ προσωνομία Μυροδοτοῦσα δὲν εἶναι συνηθισμένη ὡς ἐπίθετο τής Παναγίας (βλ. Σωφρ. *Εὐστρατιάδου*, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ [Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 6], Παρίσι 1930, σ. 46· Κ. Καλοκέρη, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν Εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 41-47). Μυροδότης ἀκαλεῖται ὁ ἐκκλησιαστικὸς ὑπὴρτης, ὅστις ἔχει καθῆκον νὰ διαφυλάττῃ τὸ ἅγιον μύρον, νὰ παρέχῃ δ' ἐξ αὐτοῦ εἰς τοὺς αἰτοῦντας μόνον τῇ ἀδείᾳ τοῦ ἐπισκόπου», βλ. Κ. Μ. Πάλλη, *ΜΕΕ*, τόμ. ΙΒ', σ. 881, λ. μυροδότης. Ἀναμφίβολα ὁ τύπος Μυροδοτοῦσα συνδέεται μὲ τὴ λ. μύρον καὶ λειτουργεῖ ὡς παρονομαστικὸ σχῆμα γιὰ τὴ Θεοτόκο· μύρον ἀκένωτον, ἀρωματοσύνθετον, εὐωδέστατον, πολύτιμον κτλ. (βλ. Σωφρ. *Εὐστρατιάδου*, Ἡ Θεοτόκος, σ. 46). Ὁ τύπος Μυροδοτοῦσα (αὕτῃ ποὺ παρέχει τὸ μύρον ἢ ποὺ ἀναδίδει μύρον) ἀνήκει στὴν ἴδια σφαῖρα μὲ τοὺς τύπους Μυροδότρα, Μυροβολουῖσα κτλ. Ἡ προσωνομία Μυρο(υ)διά, ποὺ κατέγραψα ἀπὸ προφορικὴ παράδοση τοῦ κ. Εὐαγγ. Ἀποστολοπούλου, ἐνδὲς ἀπὸ τοὺς παλιότερους κατόικους τῆς περιοχῆς ἐν ζωῇ, ἀνήκει ἐπίσης στὴν ἴδια σημασιολογικὴ σφαῖρα.

16. Ὁ P. Soustal (Nikopolis und Kephallénia, σ. 270) συνδέει τὴ μαρτυρίαν γιὰ τὴ μονὴ Μυροδοτοῦσης μὲ τὴ μονὴ τής Ἑλεούσης στὴν Κλεισούρα. Ἡ ἀπόσταση ὅμως

I.2. Οἱ μονές τῶν Ἀσωμάτων

Μονὴ τῶν Ἀσωμάτων ἀναφέρεται σὲ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου «πρὸς τὸν πανευκλεέστατον πρωτοβεστιάριον τοῦ κραταίου κομνηνοῦ»¹⁷. Παράθετουμε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

«...ἤκουσται μοι καὶ γάρ, ὡς μοναχὸς τις Λακεδαιμόνιος, νέος τὴν ἡλικίαν καὶ μὴ δασεῖαν ἔχων ὑπήνην, μελανωτέραν δὲ καὶ ἰσχνήν, τοιοῦτον γάρ μοι τὸν ἄνδρα τοῦτον ἢ ἐφ' ἅπαξ θέα τῷ μνήμονι ἐζωγράφησεν, ἡτήσατό σε μονὴν περὶ τὸ δυτικὸν τέρμα κειμένην τῆς λίμνης τοῦ Ἀνατολικοῦ, εἰς ὄνομα δὲ τιμωμένην τῶν Ἀσωμάτων καὶ κατερχομένην ἕως καὶ δεῦρο παρὰ τῆς πενθεραῖς τοῦ Ἀρχοντί-τζη, ἀπὸ γραφῆς ἡμετέρας»¹⁸.

Ἡ ἐπιστολὴ χρονολογεῖται στὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1218-1224¹⁹ καὶ ἀποτελεῖ *terminus ante quem* γιὰ τὴν ὕπαρξιν τῆς μονῆς τῶν Ἀσωμάτων.

Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς παρουσιάζει γενικότερο ἐνδιαφέρον· θίγει τὸ πρόβλημα τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα²⁰, ἓνα θέμα ποὺ ἀπασχόλησε ἀρκετὰ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀντιθέσεων τοῦ μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα²¹.

τῆς μονῆς ἀπὸ τὸ Αἰτωλικὸ δὲν φαίνεται νὰ εἰνοεῖ τὴν παραπάνω ὑπόθεση. Γνωρίζουμε π.χ. ὅτι ἡ θέσις τῆς μονῆς τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ, πιδ κοντινὴ στὸ Ἀνατολικό, δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ τίς σύγχρονες πηγές (τὸν ἴδιο τὸν Ἀποκαύκο) μὲ τὴ φράση «κατὰ τὸ Ἀνατολικόν» — ποὺ σημαίνει ἐγγύτητα στὴν ἀναφερόμενη περιοχὴ—, ἀλλὰ μὲ τὴ φράση «κατὰ τὴν ἐπίσκοψιν Ἀγελών» (βλ. *N. A. Bees, Unedierte*, σ. 63.6, στ. 18). Ἡ περιοχὴ ἐπομένως τῆς σημερινῆς Κλεισούρας προσδιορίζεται μὲ διαφορετικὸ τρόπο στὰ ἴδια τὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου. Ἡ μονὴ Μυροδοτούσης ἀνῆκε ἀναμφίβολα στὴν «ἐπίσκοψιν Ἀνατολικοῦ» τὴν ὁποία μνημονεύει ἡ *Partitio Romaniae* (βλ. *Α. Ζακυνθοῦ, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ 21 (1951) 195· Miltiades Efthimiou, Greeks and Latins on thirteenth-century Cyprus: Study of churchmen and Crusaders, Miami University, Diss. 1974, σ. 280 σημ. 57).*

17. Βλ. *N. A. Bees, Unedierte*, σ. 92-94, ἀριθ. 34.

18. δ.π., σ. 93,38—94,44.

19. Βλ. *Ε. Βέη-Σεφερλή, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις*, σ. 193, ἀριθ. 38.

20. Γιὰ τὰ ἐπισκοπικὰ δικαιώματα στὰ μοναστήρια, βλ. *Soloviev-Mošin, Grečke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, σ. 467-468· E. Herman, Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika Ktitorika, caristicari e monasteri «liberi», Or. chr. per. 6 (1940) 339 ἐ· Ἰ. Μουτζούρη, Τὰ χαριστικά καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια, Θεολογία 35 (1964) 271-272.*

21. Γιὰ τὴν ξριδα τοῦ Ἰωάννου Ναυπάκτου μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα, βλ. *Παρθ. Κ. Πολάκη, Ἰωάννης Ἀποκαύκος μητροπολίτης Ναυπάκτου. Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Νέας Σιδών»)*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1923, σ. 85-100· *D. M. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, σ. 54-57· Ε. Βέη-Σεφερλή, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις*, σ. 168.

Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς μονῆς τῶν Ἀσωμάτων ὁ τοπικὸς προσδιορισμὸς «πρὸς τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς λίμνης τοῦ Ἀνατολικοῦ» περιορίζει τὸ τοπογραφικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς θέσης τῆς μικρῆς μονῆς. Στὴν τοποθεσία Ἀμυγδαλιές²² τῆς περιοχῆς τοῦ χωριοῦ Ἅγιος Ἡλίας ὑπῆρχε παλιότερα μονόχωρος ναῖσκος ἀφιερωμένος στὴ μνήμη τοῦ Θαύματος τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ.

Στὸ Ἱερὸ τοῦ μνημείου ὑπῆρχε ἐπίσης «ἐντοιχισμένη πλάκα, μὲ ἐπιγραφὴν δυσανάγνωστον»²³. Γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ ὑπῆρχαν ἐγκαταστάσεις μοναστηριοῦ (ἐλαιοτριβεῖο, ἀποθῆκες, κελιά). Τὸ συγκρότημα ὑπέστη καταστροφικὴ ἐπίδραση ἀπὸ ἰσχυρὸ σεισμὸ στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα²⁴ καὶ ὀλοκληρωτικὴ ἐξαφάνιση κατὰ τὶς ἐργασίες ἐγγειοβελτιωτικῶν ἔργων στὴν περιοχή. Τῇ θέσῃ τοῦ παλιοῦ μοναστηριοῦ ἐπισημαίνει τώρα νεόδμητος μικρὸς ναὸς²⁵. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς βυζαντινῆς μονῆς μὲ τὴ μονὴ τῶν Ἀγ. Ἀσωμάτων τῆς Ἀμυγδαλιᾶς συνηγοροῦν ὅλα τὰ στοιχεῖα. Δημιουργεῖται μόνο τὸ ἐρώτημα: γιατί στὴν ἐπιστολὴ προσδιορίζεται μὲ τόση ἀκρίβεια ἡ μονή; Μήπως ὑπῆρχαν εἰδικότεροι λόγοι ποὺμποροῦσαν νὰ ἐπιφέρουν σύγχυση μεταξὺ ὁμώνυμων μοναστηριῶν; Εἶναι γεγονὸς ὅτι στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς λίμνης τοῦ Αἰτωλικοῦ ἀκμάζουν στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας δύο μεταβυζαντινὰ μοναστήρια ἀφιερωμένα στοὺς Ταξιάρχες²⁶. Στὴ θέση τους δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχαν παλιότερες μοναστηριακὲς ἐστίες. Ὁ προσδιορισμὸς ὅμως «περὶ τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς λίμνης τοῦ Ἀνατολικοῦ» νομίζω ὅτι ἐξυπηρετεῖ τὴ διάκριση τῆς μονῆς τῶν Ἀσωμάτων ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη βυζαντινὴ μονὴ τὴν κειμένη «περὶ τὸ ἀνατολικὸν τέρμα», θὰ λέγαμε, τῆς λίμνης, χρησιμοποιοῦντας ἀνάλογο προσδιορισμὸ. Ὁ ναὸς αὐτῆς τῆς μονῆς, ποὺ παρέμεινε ἄγνωστη στὴν ἔρευνα, σημειώνεται στοὺς παλιούς αὐστριακοὺς χάρτες²⁷. Ἐρείπια τοῦ βυζαντινοῦ μνημείου

22. Γιὰ τὴ θέση ὅπου βρισκόταν ἡ μονὴ βλ. Κ. Σ. Κώνστα, Ἀγιοὶ Ἀσώματοι, Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, τόμ. 1, σ. 76-77. Ε. Μαστροκώστα, Ἀνασκαφὴ Ἀγίου Ἡλία Μεσολογγίου Ἱθωρίας, ΠΑΕ 1963, σ. 212. Τοῦ ἴδιου, ΑΔ 19 (1964), Β², σ. 300 καὶ ΑΔ 21 (1966), Β², σ. 299, ὅπου (σημ. 3) καὶ βιβλιογραφία περιηγητῶν ἀρχαιολόγων ποὺ ἐπισκέφτηκαν τὴν περιοχή. Βλ. ἀκόμη Κ. Δ. Στεργιοπούλου, Ἡ ἀρχαία Αἰτωλία, Ἀθῆναι 1939, σ. 42.

23. Βλ. Σ. Κ. Κώνστα, ὁ.π., σ. 77.

24. ὁ.π.

25. Κτίστηκε στὴν ἴδια περίπου θέσῃ τοῦ παλιοῦ μοναστηριοῦ μὲ δαπάνη τῆς Δ.Ε.Η.

26. Πρὸκειται γιὰ τοὺς Ταξιάρχες τῆς περιοχῆς Νεοχωρίου (βλ. Γ. Δ. Κόκκα, Ἀγιοὶ Ταξιάρχαι, Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, τόμ. 1, σ. 83-86. Π. Α. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 245 καὶ Ἀθ. Δ. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 232-234) καὶ Γουριᾶς (βλ. Κ. Σ. Κώνστα, Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, τόμ. 1, σ. 77-83, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Πρβλ. Ἀθ. Δ. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 228-231).

27. Βλ. χάρτη τοῦ Κ. Κ. Militär. geographisches Institut, Bl. III (κλίμ. 1:300.000).

ἀνακάλυψα σὲ ἀπόσταση 30 μόλις μέτρων ἀπὸ τὴν ἀκτὴ, στὸ σημεῖο ἀκριβῶς ποὺ σημειώνεται στὸν παλιὸ αὐστριακὸ χάρτη²⁸. Τὰ δεδομένα ὅμως εἶναι ἐλάχιστα γιὰ νὰ μπορέσουμε, χωρὶς ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, νὰ σχηματίσουμε κάποια γνώμη γιὰ τὴν ἔκταση καὶ τὴν ὀργάνωση καὶ αὐτῆς τῆς μονῆς.

1.3. Ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου Ἑλεούσης

Ἔνα «Σιγίλλιον πρὸς τινὰ εὐνοῦχον ἐπὶ μονῇ τῆς ἁγίας Ἑλεούσης»²⁹ τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, ἀναθέτει τὴν ἐφορεία καὶ συντήρηση

«...τῆς ὑπὸ τὴν καθ' ἡμᾶς ἁγιωτάτην ἐκκλησίαν σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ δεσποίνης ἡμῶν τῆς Ἑλεούσης καὶ ἐν τῷ δροῦγγῳ Τρεβενίων διακειμένης...»³⁰.

Τὸ «σιγίλλιον» εἶναι ἀχρονολόγητο. Ἄν λάβουμε ὑπόψη τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τοπικοὶ ἐπίσκοποι ἦταν οἱ ἀρμόδιοι νὰ φροντίζουν γιὰ ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ θέματα τῆς περιοχῆς τους καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μονὴ τῆς Ἀγ. Ἑλεούσης ἀνήκει σὲ κάποιον ἐπίσκοπο ποὺ ὑπάγεται στὴ μητρόπολη Ναυπάκτου φαίνεται ὅτι ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου ἐνεργεῖ ὡς ἐκπρόσωπος μιᾶς ἐπισκοπῆς χωρὶς ἐπίσκοπο. Γνωρίζουμε ὅτι ἐν χρεΐᾳ διατελοῦσε ἡ ἐπισκοπὴ Ἀχελώου ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Παρασκευῇ τοῦ 1229³¹. Τὸ «σιγίλλιον» θυμίζει ἀνάλογο «σιγίλλιον» τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ³², ποὺ χρονολογεῖται ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἐπισκόπου Ἀχελώου Εὐσταθίου³³.

28. Τὰ εἱρεπία τοῦ ναοῦ βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὴ λιμνοθάλασσα τοῦ Αἰτωλικοῦ, μέσα σὲ κτῆμα τῶν ἀδελφῶν Βασιλείου καὶ Παναγ. Πολέμη. Τὸ ἁγιωνύμιο (Ἀι-Ταξιάρχης) εἶναι γνωστὸ στοὺς περιοίκους, ἀλλὰ τὸ κτῆριο εἶναι σήμερα ἐντελῶς ἐρειπωμένο. Λίθοι, ἀσβεστοκονίαμα καὶ πλίνθοι εἶναι συσσωρευμένοι στὸ χῶρο ποὺ παραδίδεται ὡς «κτῆμα τῆς ἐκκλησίας».

29. Βλ. S. Péridès, Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits, *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole*, τόμ. XIV, 2-3, Sofia 1909, σ. 6-7.

30. ὁ.π. σ. 7.

31. ὁ.π. σ. 4, 8-9. Βλ. καὶ N. A. Βέη, Λέων-Μανουὴλ Μακρὸς, σ. 140.

32. Βλ. N. A. Bees, Unedierte, σ. 62-64, ἀριθ. 6· Ἐ. Βέη-Σεφερλή, Προσθήκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 172· Σ. Κ. Κίσσα, Σχόλια σὲ ἓνα σιγίλλιο τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, σ. 178.

33. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ σιγίλλιου (βλ. Βασίλη Κατσαροῦ, Μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ, σ. 372) στηρίχτηκα παλιότερα στὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου γιὰ τὸν «δοῦκα» Νικόλαο Γοριανίτη καὶ στὸ χρονολογικὸ στοιχεῖο «μεσοῦντος τοῦ Δεκεμβρίου» ποὺ θεώρησα ὡς «ἔσωτερικὰ τεκμήρια» τοῦ κειμένου σὲ συνδυασμὸ μὲ τίς κινήσεις τοῦ Νικολάου Γοριανίτου στὴ Δυτικὴ Στερεά. Ὁ Günter Prinzig, Studien zur provinz-und zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas, Teil II, Ἡπειρωτικά Χρονικά 25 (1983) 52 σημ.

Ἄν ἡ παραπάνω σύνδεση εἶναι ὀρθή, τότε τὸ «σιγίλλιον πρὸς τινὰ εὐνοῦχον» ἀνήκει στὴν περίοδο Ἀπριλίου-Μαΐου 1229 ἕως 9 Μαρτίου 1230, ὅταν μετὰ τὴν ἡττα τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ Δούκα καταρρέει ἡ αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης³⁴.

Ὁ τοπικός προσδιορισμὸς «καὶ ἐν τῷ δροῦγγῳ Τρεβενίων διακειμένης» δὲν φωτίζει τὸ ἄγνωστο διὰ τοῦ γνωστοῦ. Ὁ ὅρος *δροῦγγος*³⁵ ἔχει μιὰ παλαιότερη καὶ μιὰ νεότερη σημασία. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ σημασία του σχετίζεται μὲ τὴ διάταξη τοῦ *θεματικοῦ στρατοῦ*³⁶, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τρεῖς *τοῦρμες*, καθεμία ἀπὸ τὶς ὁποῖες χωριζόταν σὲ τρεῖς *δροῦγγους* μὲ ὑποδιαίρεση καὶ αὐτοῦ σὲ ἀκαθόριστο ἀριθμὸ τῶν *βάνδων*. Στὴ δεύτερη περίπτωση ἡ σημασία τοῦ ὅρου *δροῦγγος* φαίνεται ὅτι προσλαμβάνει *χαρακτήρα γεωγραφικό*³⁷. Ἡ γεωγραφική του σημασία γίνεται ἰδιαίτερα εὐδιάκριτη στὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως (δρόγγος Μελιγῶν, δρόγγος Σκορτῶν, δρόγγος τῆς Cloquina τῆς περιοχῆς Καλαβρύτων) ἢ σὲ ἄλλες μαρτυρίες (π.χ. δρόγγος τοῦ Τζεμερνίκ(ου))³⁸. Στὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου συναντοῦμε δύο *δροῦγγους*: τὸν *δροῦγγο Ἀχελώου* (β' μισὸ 12ου αἰ.) καὶ τὸν *δροῦγγο Τρεβενίων*. Ἐπειδὴ στὸν 13ο αἰ. ἡ ἔννοια τοῦ *δροῦγγου* ταυτίζεται μὲ τὴ γεωγραφικὴ ἔννοια τῆς λ. *ζυγὸς* καὶ ἐκφράζει κάποιον ὀρεινὸ δυσκολοδιάβατο πέρασμα, οἱ στίχοι τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως

ὅτι ὁ ζυγὸς τῶν Μελιγῶν ἐνὶ γὰρ δρόγγος μέγας
καὶ ἔχει κλεισοῦρες δυνατὲς καὶ χῶρες γὰρ μεγάλες³⁹

58, δὲν φαίνεται νὰ κατανοεῖ τὸ συλλογισμὸ πὺλ ὀδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τοῦ σιγίλλου στὰ 1229/1230. Παραπέμπω τώρα γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ στὸ ἄρθρο τοῦ Σ. Κ. Κίσσα, Σχόλια σὲ ἓνα σιγίλλιο, σ. 178, ὅπου οἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα ταυτίζονται μὲ τὶς δικές μου.

34. Ὡς ὅριο δηλ. *post quem* τίθεται ὁ χρόνος θανάτου τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου Εὐσταθίου καὶ ὡς ὅριο *ante quem* ἡ μάχη τῆς Κλοκόντισα. Ὁ Ε. Herman, *Ricerche*, σ. 338 καὶ ἡ Μαρία Γ. Νυσταζοπούλου, Ὁ ἐπὶ τοῦ Κανικλείου καὶ ἡ ἐφορεία τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς, Σύμμεικτα 1 (1966) 92-93 δὲν ἀναφέρονται στὴ χρονολόγηση τοῦ σιγίλλου.

35. Γιὰ τὴ λ. *δροῦγγος* βλ. G. Stadtmüller, Michael Choniates Metropolit von Athen (ca. 1138-ca. 1222), Roma 1934, σ. 301-305, ὅπου καὶ ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Ἑμμ. Κριαρᾶ, Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημῶδους Γραμματείας (1100-1669), τόμ. Ε', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 222. Βλ. ἀκόμη A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the thirteenth centuries in the Libraries of Great Britain*, Dumbarton Oaks-Washington 1980, σ. 9 σημ. 15.

36. Βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 239 σημ. 2-5, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

37. Βλ. Σ. Κουρέα, Περὶ τῶν Μελιγῶν τοῦ Ταυγέτου, ΠΑΑ, XV, 3, 1950, σ. 6. A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe* (1205-1430), Paris 1969, 499, σημ. 1-2.

38. Βλ. Ε. Χρυσῶ, Ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἠπειρο σὲ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 22 (1980) 60 σημ. 3, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς μνῆες μὲ τὴ βιβλιογραφία τους.

39. Βλ. A. Bon, *La Morée franque*, σ. 499 σημ. 2.

συνεκδοχικά ἀλληλοσυμπληρώνονται νοηματικά· ὁ μέγας δρόγγος ἔχει δυνατὲς κλεισοῦρες· ἐπομένως ὀρεινὴ δύσβατη περιοχὴ προσπελάσιμη ἀπὸ δυνατὲς κλεισοῦρες. Μήπως σ' αὐτὸν τὸ συνδυασμὸ τῶν ἔννοιῶν θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ καὶ ὁ ὄρος; Νὰ προέρχεται δηλ. ὁ ὄρος δροῦγγος ἀπὸ ἓνα δάνειο προσηγορικὸ δρόγγος (ἐφόσον συναντιέται καὶ σὰν τοπωνύμιο) μὲ σλαβικὴ, ὅπως ὑποστήριξε ὁ G. Meyer, προέλευση⁴⁰; Νὰ σημαίνει δηλ. τὸ μέρος ἐκεῖνο τὸ δύσβατο, τοῦ ὁποῖου τὶς κλεισοῦρες φύλαγαν οἱ δροῦγγοι;

Ἡ γενικὴ Τρεβενίων ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν εὐκολύνει καθόλου τὴ λύση τοῦ προβλήματος. Ἄν συνεξετάσουμε τὰ παραδείγματα στὰ ὁποῖα συναντοῦμε τὴ λ. δροῦγγος μὲ γενικὴ, παρατηροῦμε ὅτι αὐτὴ ἢ γενικὴ εἶναι προσδιοριστικὴ τοῦ χώρου, μὲ γεωγραφικὴ δηλ. πάλι ἔννοια⁴¹. Εἶναι ἀρκετὰ πρῶμιμῃ ἢ ἐμφάνιση τῆς ἔννοιας τῶν δερβενίων⁴² (τούρκικη λ.), γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε ἔτσι τὴ σχέση δρόγγου (= κλεισούρας) Τρεβενίων = δερβενίων. Κι ὅμως ἡ σχέση δρόγγος↔κλεισούρα↔Τρεβενίων εἶναι ἐννοιολογικὰ αἰτιολογημένη. Ἡ τοπωνυμία Τρεβενίων ἔχει ἀναμφίβολα σλαβικὸ ἔτυμο· πηγάζει ἀπὸ τὸ ρ. trěbiti ποὺ σημαίνει κόβω τὰ δένδρα, ἀποδασώνω, ξεκαθαρίζω ἓναν τόπο καὶ τὸν ἐλευθερώνω, μεταφ. ἀνοίγω διάβαση, ξεχερσώνω⁴³. Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι τόσο ἡ λ. δροῦγγος ὅσο καὶ ἡ λ. Τρε-

40. G. Meyer, *Essays und Studien*, Berlin 1885, σ. 135.

41. π.χ. δρόγγος Μελιγγῶν, Σκορτῶν, Ἀχελώου, Τρεβενίων, Τζερμενίκου, drogo de la Cloquina. Θὰ συμφωνοῦσε κανεὶς ἔτσι μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Paul Lemerle, *Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes*, Cahiers de civilisation médiévale 2 (1959) 281, σμ. 78 ὅτι οἱ δροῦγγοι συνδέονται μὲ τὴ γῆ, ἀλλὰ μὲ κάποια διαφοροποίηση. Δὲν πρέπει ἐπομένως νὰ θεωρήσουμε τὸν δροῦγγος, ὅπως πιστεύει ὁ A. P. Kazdan (*Novoe svidetel'stvo ob attičeskich drugach*; *Studia in honorem Veselini Beševliev*, Sofia 1978, σ. 516), διοικητικὲς ὑπομονάδες, ἀλλὰ ὡς γεωγραφικὰ ὄρια χαρακτηριστικὰ μεταξὺ διαφορετικῶν διοικητικῶν ὑπομονάδων.

42. Βλ. N. Π. Ἀνδριώτη, Ἑτυμολογικὸ λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 77.

43. Τρεβενίων· οὐδ. γεν. πληθ. ὄνομ. *Τρεβένι (τὸ) < σλαβ. treben (ἀρσ. ἀλλαγὴ γένους: σλαβ. ἀρσ.) ἑλλην. οὐδ.). Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ *trěbīnū μὲ ἀλλαγὴ ē > e στὰ σλαβικά (πρβλ. τὸ τοπων. Στραβίνα < *Trěbīna, V. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941 (φωτ. ἀν.τ. Leipzig 1970), σ. 60, ποὺ εἶναι παλιότερο μᾶλλον καὶ ὁ φθόγγος ī ἀποδίδεται στὰ ἑλληνικά μὲ i). Τὸ τοπωνύμιο σχηματίστηκε ἀπὸ ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ (ἐπίθ. -īnū) ἀπὸ τὸ ρῆμα trěbiti = ἀποφιλῶ, κόβω τὰ δένδρα ἀπὸ τὸ δάσος, γιὰ νὰ κερδίσω καλλιεργήσιμη γῆ, γερμ. roden. Γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοπωνυμίου ἀπὸ τὴ ρίζα trěb- < πρωτοσλαβ. *terb- πρβλ. λεπτομερέστερα: A. M. Seliščev, *Slavjanskoe naselenie v Albanii* (φωτ. ἀν.τ. Köln-Wien 1978), σ. 243-244, ὅπου καὶ παραδείγματα ἀπὸ τὴ νοτιο-σλαβικὴ τοπωνυμία. Πρβλ. ἐπίσης R. Trautmann, *Die Elb- und Ostseeslavischen Ortsnamen*, τόμ. 2, Berlin 1949, σ. 91, ὅπου καὶ παραδείγματα ἀπὸ τὴν τοπωνυμίαν τῶν δυτικῶν Σλάβων. Τὸ τοπωνύμιο αὐτὸ ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ σημασιολογικὴ σφαῖρα «ἀνθρώπινης ἐνέργειας ποὺ συνδέεται μὲ τὸν ἐποικισμὸ, τὴ μόνιμῃ ἐγκατάσταση» ἀπαντᾷ σὲ ὅλες τὶς σλαβικὲς γλώσσες. Ἡ μεταφορικὴ χρῆσις τοῦ ρήματος trěbiti (= ἀνοίγω διάβαση, ξεχερ-

βενίων, ὡς γεωγραφικοὶ ὅροι μᾶς ὀδηγοῦν σὲ δύσβατους χώρους, μὲ στενὰ δύσκολα, περάσματα ἀπὸ τῆ φύσιν τους ἐντυπωσιακά.

Στὴν περιοχή τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα ποὺ ἔχουμε σήμερα γνωστὰ γιὰ βυζαντινὰ μοναστήρια τῆς Ἑλεούσης εἶναι πενιχρά· μόνο τρία μνημεῖα: α) ἡ μονὴ Ἀγ. Ἑλεούσης στὴν Κλεισούρα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀρακύνθου⁴⁴, β) τὸ παρεκκλήσι τῆς Ἀγ. Ἑλεούσας στὸ νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ Μυρτιά⁴⁵ (κοντὰ στὴ βυζαντινὴ μονὴ τῆς Μυρτιάς) καὶ γ) ἡ ἐκκλησία τῆς Ἑλεούσας στὴν περιοχή τοῦ Μύτικα τῆς Ἀκαρνανίας⁴⁶.

Γιὰ τὸ μικρὸ παρεκκλήσι τῆς Μυρτιάς δὲν ἔχουμε ἄλλη ἐνδειξὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀνομασία του γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ μονὴ Ἀγ. Ἑλεούσης ἐν τῷ δροῦγγῳ *Τρεβενίων*. Ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἄλλα μνημεῖα ποὺ εἶναι τοποθετημένα πράγματι σὲ δυσπρόσιτες τοποθεσίες αὐτὸ ποὺ προσελκύει μὲ τὸ μέρος του τίς περισσότερες ἐνδείξεις εἶναι τὸ πρῶτο: ἡ μονὴ τῆς Ἀγ. Ἑλεούσας στὴν Κλεισούρα τοῦ Μεσολογγίου. Ἡ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ τοπίου μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ Κλεισούρα, ποὺ δένεται μὲ τὴ γεωγραφικὴ σημασία τῶν συνοδευτικῶν ἐννοιῶν τῆς βυζαντινῆς πηγῆς, ὀδηγεῖ στὸ πιθανότερο συμπέρασμα ὅτι ἡ βυζαντινὴ μονή, τῆς ὁποίας ἡ ἐφορεία ἀνατίθεται μὲ τὸ «σιγίλλιον» τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου στὸν εὐνοῦχο Γεώργιο Τζιμισκῇ, δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν Ἀγ. Ἑλεούσα τῆς Κλεισούρας, ποὺ τὴν ἐκφράζουν οἱ χαρακτηριστικοὶ ὅροι δροῦγγος *Τρεβενίων* καὶ ἡ σημερινή της ὀνομασία (Κλεισούρα), ὅροι ποὺ ἀνήκουν οὐσιαστικά στὴν ἴδια σημασιολογικὴ σφαίρα. Στὴν ἴδια ἐξἄλλου περιοχή, στὸ ἄλλο στόμιο τῆς Κλεισούρας ἓνα ἀκόμη τοπωνύμιο ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἴδια εὐρύτερη σημασιολογικὴ σφαίρα συναντιέται: ὁ *Μπρέσιακος*⁴⁷. παρουσιάζει σημασιολογικὴ ὁμοιότητα μὲ τὴ γεωγραφικὴ

σὼν) καὶ συνεπῶς ἡ τοπωνυμία *Τρεβενίων* θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνεύσει τὸ ἐντυπωσιακὸ φυσικὸ φεράγγι τῆς Κλεισούρας, μὲ τοὺς ἀπὸτομα κομμένους βράχους ποὺ εὐκολύνουν τὸ φυσικὸ πέρασμα. Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὕτῃ τὸν καθηγ. κ. Φ. Μαλιγκούδη γιὰ τὴ συνδρομὴ του στὴ σύνταξη τῆς ἐτυμολόγησιν τῆς λ. *Τρεβενίων*. Οἱ προφορικὲς ἐπίσης συζητήσεις ποὺ εἴχαμε μαζὶ πάνω στὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζουν οἱ σλαβικὲς τοπωνυμίες στὸ θέμα τῆς ἐργασίας αὐτῆς ὑπῆρξαν ἐποικοδομητικῆς.

44. Γιὰ τὴ μονὴ βλ. *Σωφρ. Παπακυριακοῦ*, Χριστιανικά μνημεῖα ἐν Ἀκαρνανίᾳ, Θεολογία 3 (1925) 52-53. *Κ. Σ. Κώνστα*, Ἀγία Ἑλεούσα, Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία, τόμ. 1, σ. 43-46, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

45. Βλ. Ἀθ. Δ. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 189-193.

46. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Μεσαιωνικά μνημεῖα τοῦ Μύτικα Ἀκαρνανίας, Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν, I, 1968, σ. 152-154.

47. Βλ. V. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, σ. 73. Ἡ σημασιολογικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ τοπωνύμιο *Τρεβενίων* εἶναι φανερὴ. Ὁ Μπρέσιακος (= τὸ Σχιστὸ) ἐκφράζει τὴν ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου ποὺ κόβει ἢ συμβολικὴ ἐνέργεια φυσικῆς μίμησης, δηλ. τοῦ μέρους ποὺ εἶναι ἀπὸ τὴ φύσιν του κομμένο (ἐτυμολ. Μπρέσιακος < *prē* (λατίν. *per*) *sēčiti* = κόβω). Ἡ λ. *Τρεβενίων* μὲ τὴν τοπογραφικὴ ἔννοια τῆς «κλεισούρας» εἶναι πιθανὸ νὰ σχετίζεται καὶ μὲ τὸν στρατιωτικὸ ὄρο *Τραπεζίτης*, «*homme des darbends ou clisures*»,

τοπωνυμία Τρεβένια κι όλοι οί όροι φαίνεται ότι έχουν σλαβική προέλευση. Ένα στοιχείο περισσότερο ένδεικτικό για την ταύτιση αυτή είναι τó σημείο στο όποιο τó κείμενο τού σιγίλλιου αναφέρεται, πρὸς τó τέλος του, στο Έπισκοπικό δικαίωμα ἐπὶ τῶν μοναστηριῶν:

«...αἱ μέντοι ἐκεῖθεν ἐτήσιοι καὶ καθ' ἑορτὰς προσαγόμεναι φιλοφρονήσεις τῷ ἐπισκόπῳ τῆς πόλεως ἔσονται καὶ πάλιν ἀκολόβωτοι προσφερόμεναι...»⁴⁸.

Ποιᾶς πόλεως ἐπίσκοπος ὑπονοεῖται στο κείμενο; Ἀπὸ τίς ἔδρες τῶν τεσσάρων ἐπισκοπῶν τῆς περιοχῆς, τῆς Βόνιτσας⁴⁹, τοῦ Ἀετοῦ⁵⁰, τοῦ Ἀδραγαμέστου⁵¹ καὶ τοῦ Ἀχελῶου⁵², πρέπει νά ἀποκλειστοῦν ἐκεῖνες πού δὲν θά μπορούσαν ἴσως ν' ἀνταποκριθοῦν στήν ἔννοια τῆς πόλης κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους. Μόνο ὁ Ἀχελῶος, γνωστότατο φρούριο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνα, φαίνεται νά συγκεντρώνει τὰ στοιχεῖα μιᾶς βυζαντινῆς πόλης⁵³. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ὀδηγοῦν καὶ οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀνάμιξη τοῦ μητροπολίτου στὰ «καθήμενα τοῦ ὑπεύθυνου ἐπισκόπου» Ἀχελῶου, ὁ ὁποῖος εἶναι αὐτὴ τὴ χρονικὴ στιγμή τοῦ σιγίλλιου μακαρίτης⁵⁴. Ἡ ταύτιση τῆς μονῆς Ἀγ. Ἐλεούσης «ἐν τῷ δροῦγγῳ Τρεβενίων» μὲ τὴ σημερινὴ μονὴ τῆς Ἀγ. Ἐλεούσας στήν Κλεισούρα τοῦ δυτικοῦ Ἀρακύνθου, μιὰ ταύτιση γιὰ τὴν ὁποία συνηγοροῦν ὅλες οἱ ἐνδείξεις πού ἐξετάσαμε, λύνει ὀριστικὰ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς τῆς βυζαντινῆς πόλης Ἀχελῶος γιὰ τὸ ὅποιο ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει καταλήξει ὡς τώρα σὲ ὀριστικὰ συμπεράσματα.

1.4. Ἡ μονὴ Παντοκράτορος τοῦ χωρίου Σέλτζιανο

Ὁ Laurent εἶχε δημοσιεύσει παλιότερα δύο κείμενα-ἀναγραφές τοῦ συμμιγοῦς Ἀθηναίου κώδικα 1377⁵⁵, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα μᾶς πληρο-

βλ. H. Grégoire, *Aux confins militaires de l'orient byzantin* Hussards, Trabans, Tasnaks, Byzantion 13 (1938) 32-33.

48. S. Pétridès, Jean Apokaukos, σ. 75 (7), V, στ. 24-25.

49. Βλ. P. Soustal, *Epíros und Kephallénia*, σ. 128-129.

50. δ.π., σ. 102-103.

51. δ.π., σ. 144.

52. δ.π., σ. 101-102.

53. Ὁ Βενιαμὶν ἀπὸ τὴν Tudela (βλ. L. Grünhut - M. N. Adler, *Die Reisebeschreibungen des Rabbi Benjamin von Tudela*, Jerusalem 1903, σ. 12) ἐπισκέφτηκε (γύρω στὸ 1159) τὸν Ἀχελῶο.

54. Πρόκειται γιὰ τὸν Εὐστάθιο, πού πέθανε τὴ Μεγάλῃ Παρασκευῇ τοῦ 1229, βλ. πὺδ πάνω, σημ. 33.

55. Βλ. V. Laurent, *Charisticariat et Commende à Byzance, deux fondations patriarcales en Épire aux XIIe et XIIIe siècles*, REB 12 (1954) 100-113.

φορεῖ γιὰ κάποιο σταυροπηγιακὸ μοναστήρι στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀχελώου. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Σταυροπήγιον ἁγιασθὲν ἐπὶ τιμῇ τῆς ὑπερθέου καὶ μακαρίας Ἀγίας Τριάδος, κατασκευασθὲν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Παντοκράτορος, καὶ ἐπιδοθὲν Νικηφόρῳ τῷ Χοιροσφάκτῃ ἐν τῷ χωρίῳ Σελτζιάνῳ δροῦγγου Ἀχελώου ἐπὶ τῆς βασιλείας Μανουὴλ Μεγάλου Βασιλέως Πορφυρογεννήτου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ Νικήτα τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου»⁵⁶.

Ὁ Laurent, ἐρμηνεύοντας διαφορετικὰ τὸ κείμενο, ἀναζήτησε τὸ ὄνομα τῆς μονῆς στὴν ἐπίκληση τῆς Ἀγ. Τριάδος⁵⁷ καὶ ὁ Ἀθ. Παλιούρας πρόσφατα γράφει «ὅτι δὲν θὰ ἦταν παράτολμο νὰ ὑποστηριχτεῖ πὼς τὸ σημεῖωμα ἴσως ἀναφέρεται στὴν Ἀγ. Τριάδα τοῦ Μαύρικα»⁵⁸.

Ἀπὸ τὸ σημεῖωμα ὅμως δὲν φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται τὸ σταυροπήγιο ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Ἀγ. Τριάδα, ἀλλὰ σὲ ναὸ τοῦ Παντοκράτορα. Ἡ φράση «ἁγιασθὲν ἐπὶ τιμῇ τῆς ἁγίας Τριάδος» σημαίνει ὅτι τὸ σταυροπήγιο ἁγιάστηκε, ἀφοῦ ἔγινε ἐπίκληση στὸ ὄνομα τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ἡ φράση «ἐπὶ τιμῇ τῆς Ἀγ. Τριάδος»⁵⁹ εἶναι ἐνδεικτικὴ τῶν ἐπικλήσεων στὸ ὄνομα τῆς Ἀγ. Τριάδος κατὰ τὴν τελετὴ τοῦ Ἀγιασμοῦ⁶⁰. Ὁ σταυρὸς ἐπομένως τὸν ὁποῖο χορήγησε ὁ ἀναφερόμενος ἀρχιερεὺς τῆς Ναυπάκτου στὸν Νικηφόρο Χοιροσφάκτῃ⁶¹, γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ στὰ θεμέλια τοῦ μοναστηριοῦ, ἔφερε ἐπιγραφὴ πού ἀφιέρωνε τὸ μοναστήρι στὸ ὄνομα τοῦ Σωτήρα Παντοκράτορα Χριστοῦ⁶².

Ποῦ βρισκόταν τὸ χωρίο Σέλτζιανο⁶³; Ἡ προσδιοριστικὴ φράση δροῦγγου Ἀχελώου μᾶς ὁδηγεῖ στὴν περιοχὴ τῆς Δυτ. Στερεᾶς, τὴν ὁποία διατρέχει ὁ ἀναφερόμενος ποταμός. Ἡ ἀποψη ἐπομένως τοῦ Vasmer πού συνδέει τὴν ὀνομασίαν τοῦ χωριοῦ Σέλτζιανο μὲ τὴν τοπωνυμία Σελίτσανη⁶⁴

56. δ.π., σ. 101.

57. δ.π.: «Le couvent de la Sainte-Trinité et Léon Choïrosphaktès».

58. Βλ. Ἀθ. Δ. Παλιούρας, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 121.

59. Ἡ ὀνομασία τοῦ ναοῦ γιὰ τὸν ὁποῖο προορίζοταν τὸ σταυροπήγιο εἶναι ὁλοφάνερη ἀπὸ τὸ κείμενο: «κατασκευασθὲν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Παντοκράτορος».

60. Βλ. πρόχειρα ΘΗΕ, τόμ. 1 (1962) στ. 219 κ.έ.

61. Γιὰ τὸ ἐπὶθετο Χοιροσφάκτης βλ. G. T. Kolias, Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice, Athen 1939, σ. 16-19.

62. Γιὰ τὸ Σταυροπήγιον βλ. πρόχειρα ΘΗΕ, τόμ. 11 (1967) στ. 441.

63. Ἡ ἑλλην. μετάφραση τοῦ σλαβικοῦ τοπωνυμίου (Ἀσπροχώρι) συνδέει τὴν τοπωνυμία μὲ τὸν Ἀσπροπόταμο, τὴ δημόδη ὀνομασίαν τοῦ Ἀχελώου στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ὁποῖου (ἢ κοντὰ του) βρισκόταν τὸ Σέλτζιανο.

64. V. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, σ. 102.

μόνο τή γλωσσική πλευρά καὶ ὄχι τὸ γεωγραφικὸ συσχετισμὸ μπορεῖ νὰ στηρίξει. Ὁ Ν. Βέης, σχολιάζοντας τὸ ἐπίθετο τοῦ Ἀντωνίου Σελητζιάνη, ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφο τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Βησσαρίωνα⁶⁵, ἀναφέρεται στὴν τοπωνυμία Σέλτζιανο, χωρὶς ὅμως νὰ προσθέτει κάτι γιὰ τὸν τοπικὸ προσδιορισμὸ τοῦ τοπωνυμίου. Ἐχοντας ὥστόσο ὑπόψη μας τὰ ὅσα εἰπώθηκαν γιὰ τὴν ἔννοια δροῦγγος στὴν ἐνότητα τοῦ κειμένου μας γιὰ τὴ μονὴ τῆς Ἐλεούσης, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε ἓνα χωριὸ τοῦ Ἀχελώου, ὀχυρὸ ἀπὸ τὴ φύση του καὶ ἀπρόσιτο, σὲ κάποιον ἀπὸ τὰ περάσματα τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς. Μιὰ τέτοια τοποθεσία, ποὺ φαίνεται νὰ συγκεντρώνει τις περισσότερες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ταύτιση μὲ τὸ χωριὸ Σέλτζιανο εἶναι ἡ θέση τοῦ Ἀγγελοκάστρου⁶⁶, τὸ ὁποῖο ἀργότερα ἔμελλε νὰ ἐξελιχτεῖ σὲ ὀνομαστὸ φρούριον⁶⁷. Ἡ φυσικὴ κατάσταση τοῦ λόφου, ποὺ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸν Ἀχελῶο, μὲ τὴ βόρεια πλευρά του «ἦτις νεύει πρὸς τὸν Ἀχελῶον — οὗσης βραχῶδους καὶ φυσικῶς ἀποτόμου, ὥστε νὰ μὴν ἔχη ἀνάγκη τεχνητῆς ὀχυρώσεως»⁶⁸ ἀνταποκρίνεται στὴ γεωγραφικὴ ἔννοια τοῦ δροῦγγου. Μονὴ Παντοκράτορος ὑπάρχει στὸ Ἀγγελόκαστρο⁶⁹. Εἶναι μεταβυζαντινὴ. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως ἂν προϋπῆρξε στὴ θέση τῆς παλαιότερη βυζαντινὴ ἐγκατάσταση μοναστηριοῦ, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὴν περιοχὴ τῆς Δυτ. Στερεᾶς. Μιὰ τέτοια διαπίστωση θὰ ἦταν ἐπιπλέον μιὰ ἐνδειξὴ ὅτι τὸ Δρουγγάριον τοῦ Ἀχελώου περιλάμβανε τοὺς δροῦγγους τοῦ Σελτζιάνου καὶ τῶν Τρεβενίων, τὰ δύο φυσικὰ δηλ. περάσματα ποὺ ὁδηγοῦσαν στὸ «κάστρο τοῦ Ἀχελώου».

1.5. Ἡ μονὴ τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ

Ἐνα «σιγίλλιον ἡγουμενείας» ποὺ ἐπιδόθηκε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀπόκαυκο στὸν Τιμόθεο Πολύλογο τὸν ἱερομόναχο μὲ σκοπὸ νὰ διοικήσει τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ, ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς περιέγραφε στὴν Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη τὸν κῶδ. 276 τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων⁷⁰,

65. N. A. Bees, Prosopographische, hagiographische und Kunstgeschichtliche über des hl. Bessarion, BNJ 4 (1934) 381 σημ. 2.

66. Ἡ θέση στὴν ὁποία βρίσκεται τὸ Ἀγγελόκαστρο εἶναι τὸ δεύτερο φυσικὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ σημερινὸ Ἀγρίνιο πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς βυζαντινῆς «ἐπισκέψεως Ἀχελώου» (βλ. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, Τὸ φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου, ABME, Θ', 1961, σ. 67).

67. Βλ. Β. Κατσαροῦ, Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν καὶ μνημειακὴν τοπογραφίαν τοῦ χωριοῦ Κατοχὴ Ἀκαρνανίας. Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τῶν Τόκων, Ἑλληνικά 30 (1977/78) 318, σημ. 3.

68. Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου, Τὸ φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου, σ. 67.

69. Γιὰ τὴ μονὴ Παντοκράτορος διαθέτουμε τίς πρώτες εἰδήσεις ἀπὸ τὸν Σωφρ. Παπακρυφακοῦ, Χριστιανικὰ μνημεῖα ἐν Ἀκαρνανίᾳ, Α', Θεολογία 2 (1924) 371-373.

70. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμεῶς, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Α', St. Petersburg 1891, ἀνατ. Bruxelles 1963, σ. 340, ἀριθ. 43.

χφ πού περιλάμβανε στὰ φφ. 71-72^v τὸ κείμενο τοῦ σιγίλλιου. Στὴ συνέχεια ὁ Παρθένιος Πολάκης ἀναφέρθηκε ἐπίσης στὴν πληροφορία τοῦ κώδ. 'Ιεροσολύμων 276 «περιλαμβάνοντος Σιγίλλιον ἡγουμενίας εἰς Τιμόθεον Πολύλογον τὸν ἱερομόναχον, ἵνα διοικῇ τὸ μοναστήριον τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ, ὅπερ ὁ μεγαλυπέροχος δούξ τῆς 'Επισκέψεως 'Αχελώου κύρ Νικόλαος ὁ Γοριανίτης ἐξησφάλισε θανόντος Θεοδοσίου τοῦ Ζικχίου»⁷¹.

Οἱ παραπάνω πληροφορίες διέλαθαν τῆς προσοχῆς τῶν Θ.Ε. Μπερσίμη⁷² καὶ Κ. Σ. Κώνστα⁷³ οἱ ὁποῖοι δημοσίευσαν σύντομα καὶ ἐκλαίκευμένα ἄρθρα γιὰ τὴ μονὴ τοῦ 'Αγ. Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ. Ὁ Π. Α. Βοκοτόπουλος ἐπισκέφτηκε τὴ μονὴ καὶ περιέγραψε ὁρισμένες τοιχογραφίες τοῦ μεγάλου σπηλαίου τῆς⁷⁴. Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα δημοσίεψα ἀργότερα γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ, στοιχεῖα ὅπως ἡ ἀνακάλυψη μιᾶς ἐπιγραφῆς, πιθανότατα τοῦ ζωγράφου τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μεγάλου σπηλαίου, καὶ ἐνὸς μικρότερου τοιχογραφημένου σπηλαίου μὲ ἀρχαιότερες τοιχογραφίες στὸ χῶρο τῆς ἴδιας μονῆς⁷⁵. Στὸ μεταξὺ εἶχε δημοσιευτεῖ ἡ ἀναμενόμενη ἐκδοση «ἐκ τῶν καταλοίπων» τοῦ Ν. Βέη πού περιεῖχε κείμενα τοῦ 'Ιωάννου 'Αποκαύκου ἀπὸ τὸν περίφημο κώδ. Πετρούπολεως 250⁷⁶, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθε ὁ κώδ. 'Ιεροσολύμων 276. Στὸ σχολιασμὸ τοῦ σιγίλλιου δὲν προστίθεται τίποτα γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ⁷⁷. Σύνοψη ὅλων τῶν δεδομένων γιὰ τὸ μνημεῖο δημοσιεύτηκε στὸ βιβλίο τοῦ 'Αθ. Παλιούρα⁷⁸. Τὰ δεδομένα γιὰ τὴ μονὴ τοῦ 'Αγ. Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ πού φαίνεται ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἐκθεση τῶν ἐρευνητικῶν προσπαθειῶν ὅτι εἶναι γνωστὰ στὴν ὥς σήμερα ἔρευνα εἶναι: α) ἡ ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομα τοῦ μοναχοῦ (κατὰ τὴ γνώμη μου ζωγράφου) στὸ μεγάλο τοιχογραφημένο σπήλαιο τῆς μονῆς, β) τὸ σιγίλλιο τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου 'Ιωάννου 'Αποκαύκου πρὸς τὸν Τιμόθεο Πολύλογο, γ) μιὰ ἐπιγραφή-ἐπίκληση στὸν ἀρχάγγελο Μιχαὴλ καὶ δ) τὰ στοιχεῖα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τῶν δύο σπηλαίων τῆς μονῆς.

Ἡ μακρόχρονη, σχετικὰ, ἐρευνά μου γύρω ἀπὸ τὰ προβλήματα καὶ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς ἔφτασε πρόσφατα στὴ διαπίστωση ὅτι ἔχει παραβλεφεῖ

71. Π. Πολάκη, 'Ιωάννης 'Αποκαυκος, σ. 43 σημ. 2 (1).

72. Θ. Ε. Μπερσίμη, 'Αρχεῖα 'Εταιρείας Αἰτωλοακαρνανικῶν Σπουδῶν, τόμ. Α', 'Αθήναι 1958, σ. 243.

73. Κ. Σ. Κώνστα, Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ 'Εγκυκλοπαιδεῖα, τόμ. 1, σ. 136-137.

74. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Μεσαιωνικὰ Αἰτωλίας καὶ 'Ακαρνανίας, ΑΔ 22 (1967), 'Αθήναι 1969, Χρονικά, σ. 327-328.

75. Βλ. Βασίλη Κατσαροῦ, Ζητήματα ἱστορίας ἐνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλαιο Δωρίδος, Βυζαντινὰ 10 (1980) 29, σημ. 52.

76. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte, σ. 62-64.

77. Βλ. 'Ε. Βέη-Σφερελῆ, Προσῳδήκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 172, ἀριθ. 6.

78. 'Αθ. Α. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 142-147.

μιὰ μαρτυρία —πηγή σημαντική για την ιστορία της μονής πριν από τις ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., πριν δηλ. ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὺ διαθέταμε ὡς τώρα τίς γραπτές πληροφορίες μας γιὰ τὴ μονὴ ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου. Στὸν κώδ. τῆς συλλογῆς Wake 33 τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ στὴν Ὁξφόρδῃ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ γραφέα Νίκωνος ἱερομονάχου, γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὸν παλιὸ περιγραφικὸ κατάλογο τοῦ G. W. Kitchin⁷⁹, τὸ βιβλίον τῶν M. Vogel - V. Gardthausen⁸⁰, τὴ συλλογὴ πανομοιοτύπων τῶν K. καὶ S. Lake⁸¹ καὶ τὴ διατριβὴ τῆς Φλωρεντίας Εὐαγγελάτου-Νοταῤ⁸², δὲν φαίνεται νὰ ἀξιοποιήθηκε ἀπὸ κανένα μελετητῆ⁸³. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ἀναφέρεται ἀναμφίβολα στὴ μονὴ τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ τῆς Αἰτωλίας καὶ ἀποτελεῖ σημαντικώτατη, κατὰ τὴ γνώμη μου, πηγὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς γύρω στὰ μέσα καὶ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 12ου αἰ. Ὁ βιβλιογράφος μοναχὸς Νίκων ζεῖ καὶ ἐργάζεται στὸ μοναστήρι ἀπὸ τὸ 1145, ἐνῶ μνημονεύει καὶ ἕνα ἡγούμενο τῆς μονῆς Ἀθανάσιον. Ἡ μαρτυρία τοῦ σημειώματος τοῦ χφ. ἀρ. 33 τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ στὴν Ὁξφόρδῃ ὑποδηλώνει ὅτι οἱ πνευματικὲς δραστηριότητες μιᾶς ἐποχῆς ἀκμῆς τῆς μονῆς τοῦ Κρεμαστοῦ δὲν ἐξαντλοῦνται μόνο στίς προσπάθειες γιὰ τὴ διακόσμησιν τῆς μονῆς μὲ τοιχογραφίες, ἀλλὰ ἀπλώνονται καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς, ὅπως ἡ ἀντιγραφὴ τῶν χειρογράφων, ἕνα φαινόμενο πὺ ἐξετάζω ἀλλοῦ ἰδιαίτερα⁸⁴.

79. G. W. Kitchin, *Katalogus codicum mss qui in Bibliotheca Aediae Christi apud Oxonienses adseratur. Codices mss Graeci Aedis Christi*, Oxford 1876, σ. 17.

80. M. Vogel - V. Gardthausen, *Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 (φωτ. ἀντ. Hildesheim 1966) σ. 366.

81. K. and S. Lake, *Monumenta paleographica vetera. First series, Dated greek minuscule manuscripts to the year 1200. V. Manuscripts in Paris, part II*, Oxford, Berlin, Vienna and Jerusalem, Boston Mass. 1936, σ. 15, ἀριθ. 198 καὶ πίν. 340.

82. Φλ. Εὐαγγελάτου-Νοταῤ, «Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204 (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, δακτυλογραφημένη), Ἀθῆναι 1978, σ. 281, ἀριθ. 434.

83. Βλ. ἀκόμη Ern. Gamillscheg-D. Harlfinger, *Handschriften aus Bibliotheken Gross-Britanniens*, Wien 1981, σ. 140 καὶ 172.

84. Βλ. Βασίλῃ Κατσαροῦ, Μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ, σ. 367-388. Ὁ Σ. Κ. Κίσσας, ξαναδημοσιεύοντας τὸ Σιγίλλιον τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου (Σχόλια σὲ ἕνα σιγίλλιον, σ. 167-194), σχολίασε τὸ κείμενον, τεκμηριώνοντάς το μὲ ὅλες τίς ὡς τότε γνωστὲς πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖον καὶ τὴ θέση του στὴν ἐπίσκεψιν Ἀρχελώου. Στὴν Προσθήκῃ τοῦ κειμένου τῆς ἐργασίας του, στὴν ὁποία γίνεται μνεῖα δύο σχετικῶν δημοσιευμάτων μου, ἃς μοῦ ἐπιτραπεί νὰ διορθώσω κάποιον λάθος μου, πὺ φαίνεται ὅτι παραπλάνησε τὸν κ. Κίσσα καὶ πὺ εἶναι δυνατό νὰ προκαλέσει σύγχυση ὡς πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐρμηνείας «τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν πὺ ἐμφανίζονται στὴν ἐπαρχία» (δ.π., σ. 194) καὶ τείνουν νὰ συνδέσουν τὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ μονὴ Κωνσταντίνος τὴν ὁποία μὲ ἐπιφύλαξιν δέχτηκα ὡς τὴν παλαιὰ Κωνσταντινουπόλιν-τικὴ μονὴ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀγιορειτικὴ μονὴ Κασταμονίτου (Κωνσταμονίτου ἢ Κώνσταν-

II. ΜΟΝΕΣ ΚΑΙ ΝΑΟΙ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΒΟΝΔΙΤΣΗΣ

II.1. Ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου στὴ Βόνιτσα

Μνεῖα γιὰ κάποιο ναὸ τῆς Θεοτόκου στὴ Βόνιτσα γίνεται στὰ ἀκόλουθα κείμενα τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου:

α) Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν κρατοῦντα⁸⁵, ὅπου διαβάζουμε:

«...ὡς κατὰ τὴν Βόνδιτζαν ἐκκλησίᾳ σου ἐν ἣ τοῦ Θεοῦ τιμᾶται ἡ μήτηρ, εἰς οἰκοδομὴν ἔλκεται ὡς εἰς τῶν ἀγελαίων καὶ τῶν ἀγροίκων· καὶ ταῦτα, γῆν τὴν ἰδίαν ἐργαζομένη καὶ μὴ τὴν σὴν· καὶ μὴ καινίσσης, δέσποτά μου, τὸ μήπω πραχθέν, μηδὲ δώσης τῇ βασιλείᾳ κατάρρησιν ἐκ τοῦ καινίσαι μὴ κεκαίνισται...»⁸⁶

καὶ β) σὲ ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοῦ τῷ πανιερωτάτῳ Βονδίτζης⁸⁷:

«...ὡς ἁγία σου εὐχὴ μεθ' ἡμῶν· νὰ ἦλθον δὲ καὶ ἐγὼ εἰς προσκύνησιν τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ παιδοπούλου, εἰ μὴ κατάβροχος ἐγενόμην ἐν τῇ θαλάσῃ καὶ κατάκοπος ἐκ τοῦ ὧδε κάκεισε τὸ μονόξυλον μεταρρίπτεσθαι»⁸⁸.

Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ, σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῆς Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ, χρονολογεῖται πιθανότατα μετὰ τὸ Δεκαπενταύγουστο τοῦ 1227 καὶ ἡ ἐπόμενη μετὰ τὸν Μαρτίου καὶ 11ης Μαΐου τοῦ 1222⁸⁹.

Ἀπὸ τίς γνωστὲς ἡ σωζόμενες παλιές ἐκκλησίαι στὴ Βόνιτσα ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ὑποδείξει ὡς τῶρα παρὰ ἓνα μόνο μνημεῖο ὡς βυζαντινὸ· τὴ μεσοβυζαντινὴ Ἀγ. Σοφία τοῦ Κάστρου⁹⁰. Ναὸς ἀφιερωμένος στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου στὴ Βόνιτσα βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πόλης, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ κάστρο, γνωστὴ μὲ τὴν ἐπωνομασίᾳ «ἡ Παναγία τῆς Χώρας». Γιὰ τὸ μνημεῖο δημοσιεύτηκαν λίγες πληροφορίες ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παλιούρα⁹¹. Ἐρευνα στὸ χῶρο τοῦ μνημείου εἶχα κάνει παλιότερα ἀπὸ τὴ δημοσίευσή τοῦ Παλιούρα καὶ εἶχα παρατηρήσει (κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν γίνεται λόγος στὸ παραπάνω δημοσίευμα) ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας εἶναι χτισμένος πάνω σὲ παλιότερο, βυζαντινὸ, κτήριο⁹². Ἡ διάταξι τοῦ χώρου καὶ ἡ ἐπωνυμία (Χώρα)

τος). Ἐπομένως ἀνάλογες ἐρμηνεῖες εἶναι παρακινδυνευμένες. Ἀπὸ τὴν ἄλλή μεριὰ, ἀγορευτικὰ μετόχια ἀναφέρονταν στὴ Δυτικὴ Στερεὰ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο (βλ. Σ. Κ. Κίτσα, Σχόλια σὲ ἓνα σιγίλλιο, σ. 176).

85. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte, σ. 127-129, ἀριθ. 69.

86. Ὡ.π., σ. 129, 76-80.

87. Ὡ.π., σ. 152-153, ἀριθ. 102.

88. Ὡ.π., σ. 153, 8-11.

89. Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 214 καὶ 234-235.

90. Βλ. II. Α. Βοκοποπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 106 σημ. 7.

91. Βλ. Ἀθ. Α. Παλιούρα, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 326.

92. Βλ. Βασίλη Κατσαροῦ, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Αἰτωλικῆς Σταμνᾶς,

υποδηλώνει πώς άλλοτε ή έρημη περιοχή ίσως ήταν επίκεντρο ζωής της μικρής πόλης.

Η Έ. Βέη-Σεφερλή διετύπωσε την άποψη ότι ο μνημονεύμενος στις πηγές ναός της Θεοτόκου ήταν ο επισκοπικός ναός της Βόνιτσας⁹³, μιá άποψη άρκετά πιθανή. Έπειδή είναι γνωστό ότι το επισκοπείο της Βόνιτσας δυο αιώνες άργότερα από τη χρονολόγηση των πηγών μας σημειώνεται στο άνατολικό μέρος της Βόνιτσας⁹⁴, στην περιοχή δηλ. περίπου όπου βρίσκεται ο σημερινός καθεδρικός ναός της πόλης, ή θέση του επισκοπικού ναού της Θεοτόκου θα πρέπει να βρισκόταν στο Άνατολικό μέρος της πόλης. Από τις περιγραφές όμως για το επισκοπείο της Βόνιτσας στην έποχή που μάς ενδιαφέρει καμιά δέν αναφέρει ρητά ότι ο επισκοπικός ναός ήταν αφιερωμένος στη Θεοτόκο⁹⁵. Η μεσολάβηση του Άποκαύκου προς τον Θεόδωρο Δούκα για τη φροντίδα (έπισκευή ή ανακαίνιση) του ναού της Θεοτόκου στη Βόνιτσα δέν πρέπει να έκλαμβάνεται άποκλειστικά ως ενδιαφέρον για τον επισκοπικό ναό. Γνωρίζουμε και άλλη έμμεση μαρτυρία για τέτοιου είδους παρακλήσεις, τόσο για επισκοπικούς ναούς⁹⁶, όσο και για μικρότερα μνημεία⁹⁷. Δέν άποκλείεται όμως ή Παναγία της Χώρας, με τη διάταξη μικρού μοναστηριού ή εύκτηρίου να συγκέντρωνε γύρω κτήρια σ' ένα συγκρότημα με είδικό προορισμό. Είναι πιθανό π.χ. να λειτούργησε στα βυζαντινά χρόνια, μέσα στη ζωή της μικρής πόλης, ως μοναστηριακό κοινωφελές ίδρυμα. Αν συνδεοϋν οι πηγές με αυτό το μνημείο, γεγονός πολύ πιθανό, τότε έρμηνεύεται και ή δραστηριότητα του επισκόπου της Βόνιτσας, ο όποιος φρόντιζε ιδιαίτερα για τη λειτουργία σχολείου - όρφανοτροφείου, έναν τρόφιμο του όποιου γνωρίζουμε από την έπιστολογραφία του Ιωάννου Άποκαύκου και του Βονδίτζης Νικολάου⁹⁸.

σ. 119 σημ. 1. Ο Π. Α. Βοκοτόπουλος στη Συνάντηση Προυσού ανακοίνωσε το θέμα «Τρείς σταυρόσχημοι ναοί της περιοχής Βονίτσης», στους όποιους περιλαμβάνεται και ή Παναγία της Χώρας. Στην ανακοίνωσή του ο Βοκοτόπουλος ανέφερε στην παλιότερη φάση του μνημείου.

93. Έ. Βέη-Σεφερλή, Προσθήκαι και Παρατηρήσεις, σ. 235, άριθ. 102.

94. Την πληροφορία όφειλω στον συνάδελφο κ. Ν. Μοσχονά, ο όποιος μελετά θέματα τοπογραφίας της περιοχής Βόνιτσης.

95. Βλ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συνοδικά γράμματα Ιωάννου του Άποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου, Βυζαντίς, τόμ. Α', 1909, σ. 26, 5-6. V. Vasilievskij, Epirotica saeculi XIII, Vir Vrem. 3 (1896) 268, 26. N. A. Bees, Unedierte, σ. 61, άρ. 5, 10-13.

96. Βλ. S. Pétrides, Jean Apokaukos, σ. 72 (4) II. 6-9.

97. Βλ. Μιχαήλ Άκομινάτου του Χωνιάτου. Τά σωζόμενα, έκδ. Σπ. Λάμπρου, τόμ. Β', Αθήναι 1880 (άνατ. Groningen 1968), σ. 331-332.

98. Βλ. Έ. Βέη-Σεφερλή, Προσθήκαι και Παρατηρήσεις, σ. 235 άριθ. 102 και σ. 234, άριθ. 100, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και Βασίλη Κατσαρού, Μια άκόμη μαρτυρία για τη βυζαντινή μονή του Κρεμαστού, σ. 378 σημ. 42.

II.2. Ἡ μονή τοῦ Σωτῆρος τῶν Σφετῶν

Μιά ἐπιστολή τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Βονδίτσης⁹⁹ παρουσιάζει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον, γιατί ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὰ πράγματα ἐνὸς μοναστηριοῦ κοντὰ στὴ Βόνιτσα· τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἑξῆς:

[Πρὸς τὸν Βονδίτζης]

Πανιερώτατε Βονδίτζης καὶ ἐν Κυρίῳ ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργγέ· ἡ μονή τοῦ Σωτῆρος τῶν Σφετῶν ἔστιν, ὡς γινώσκεις, ὑπὸ τὴν καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτην μητρόπολιν, καὶ περὶ τοῦτου ἀμφιβολία μὴ ἔστω σοι. ἔγωγε οὖν μὴ ἐπιχωριάζων ἐν Βονδίτζῃ, μηδὲ διὰ
 5 τὴν τοπικὴν ἀπόστασιν ἐπισκέπτεσθαι τὰ κατ' αὐτὴν δυνάμενος, γράφω ἀδελφικῶς τῇ ἀγιωσύνῃ σου κοπιᾶσαι εἰς τὴν μονὴν συνελθεῖν σοι ὀφείλοντος καὶ τοῦ ἐν ἀνθρώποις καλλίστου καὶ μεγαλοδοξοτάτου καστροφύλακος Βονδίτζης τοῦ Ὁψαρᾶ, καὶ κατασκέπασθαι μὲν τὴν κατάστασιν τῆς μονῆς καὶ τὴν τοῦ ναοῦ ἐπιμέλειαν καὶ
 10 φωταγωγίαν, εἴτα καὶ περὶ τῶν προσόδων τοῦ μοναστηρίου θέσθαι φροντίδα, ἐὰν ὧσιν ἀρκοῦσαι τρισὶ καὶ τέσσαρσι μοναχοῖς (ὁ δὲ σήμερον ἐκεῖσε καλόγηρος οὐκ ἔχει μὲν μοναχοὺς, μόνος δὲ καθήμενος ἰδιοῦται τὰ ὀθενδήποτε εἰσοδήματα τῆς μονῆς), καὶ ἐὰν ἀπηγορευμένα πρόσωπα τοῖς κανόσιν ἐν τῷ μοναστηρίῳ διάγωσιν· εἰ γοῦν
 15 ταῦτα τὰ δύο εὐρήσετε, τὴν ἰδίωσιν δηλαδὴ τῶν τῆς μονῆς εἰσόδων ὅποιανοῦν εἰς ἑαυτὸν μόνον ποιοῦντα τὸν μοναχόν, καὶ τὰ τοῖς κανόσιν ἀπά<δο>ντα πρόσωπα ἐν τῇ μονῇ, ὡς ἀκούω, ἀναστρεφόμενα, τὸν μὲν μοναχὸν ἐκεῖθεν μετακινήσατε καὶ πρὸς ἡμᾶς ἀποστείλατε, τὴν δὲ μονὴν καὶ τὰ ὑπ' αὐτὴν παράδοτε ἀπεντεῦθεν πρὸς τὸν τιμιώ-
 20 τатον ἐν μοναχοῖς καὶ ἡμέτερον δεσπότην καὶ ἀδελφὸν κύρ Διονύσιον τὸν Εἰρηνικόν, ποιήσαντες καὶ τὴν παράδοσιν ἔγγραφον, καὶ τὴν δῆλωσιν τῶν ὑπὸ τὴν μονὴν ἀπάντων. ἡ ἀγία σου εὐχὴ χαρισθεῖη μοι¹⁰⁰.

Ἡ προηγούμενη ἐπιστολή βρίσκεται στὸ τέλος μιᾶς ὁμάδας ἐπιστολῶν τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου πρὸς τὸν Βονδίτζης Νικόλαον καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1218/9 ὡς τὰ 1222¹⁰¹.

Στὴν περιουχὴ τῆς Βόνιτσας πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναζητήσουμε ἓνα μονα-

99. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte, σ. 154-155, ἀριθ. 105.

100. Τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ Ν. Α. Bees, δ.π.

101. Βλ. Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 236, ἀριθ. 105.

στήρι του Παντοκράτορος. Ἀπὸ τὰ δύο μεταβυζαντινὰ μοναστήρια τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς (τῇ Σωτήρᾳ Στάνου¹⁰² καὶ τὸν Παντοκράτορα = Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος Μοναστηρακίου)¹⁰³ τὸ ἓνα εἶχε προσελκύσει τὴν προσοχή μου, ἐπεὶδὴ βρίσκεται πλησιέστερα στὴν ἐπαρχία Βονίτσης καὶ Ξηρομέρου. Πρόσφατα δημοσιεύτηκε περιγραφή τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς¹⁰⁴. Ὁ μελετητὴς τοῦ μνημείου διακρίνει τρεῖς φάσεις στὸ οἰκοδομικὸ χρονικὸ τοῦ μοναστηριοῦ. Μιὰ φάση τοῦ καθολικοῦ ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τοῦ «δεσποτάτου» τῆς Ἡπείρου¹⁰⁵: ὑπάρχουν ὥστόσο ἐνδείξεις ὅτι στὴν ἴδια θέση ὑπῆρξε παλαιότερο κτίσμα, γεγονός πού πιστοποιεῖ ὅτι ἡ θέση εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴ μακρόχρονη ἱστορία τῆς μονῆς τοῦ Σωτήρα Παντοκράτορα. Ἡ ἐγγύτητα τοῦ μνημείου στὴ Βόνιτσα, ἡ παραδομένη ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στὸ Σωτήρα καὶ ἡ λειτουργία του ὡς καθολικοῦ μονῆς, πού προσέδωσε καὶ τὴν ἐπωνυμία τοῦ τόπου (Μοναστηράκι), συνηγοροῦν γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ χώρου μὲ τὴ θέση τοῦ βυζαντινοῦ μοναστηριοῦ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, μιὰ ταύτιση πού νομίζω ἀρκετὰ πιθανή¹⁰⁶.

102. Βλ. *Π. Ι. Βασιλείου*, Τὸ μοναστήρι τῆς Τατάρνας Εὐρυτανίας, Ἀθήναι 1978-σ. 44.

103. *δ.π.*, σ. 44, σημ. 10.

104. Ἀθ. Α. Παλιούρα, *Αἰτωλοακαρνανία*, σ. 257-260.

105. *δ.π.*, σ. 257-258.

106. Τὴν πρόταση γιὰ τὴν ταύτιση τῆς μονῆς εἶχα διατυπώσει στὴ Συνάντηση Πρου, σοῦ. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1981, ὅταν κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο τοῦ P. Soustal, εἶδα μὲ χαρὰ νὰ διατυπώνεται ἡ ἴδια πρόταση ἀπὸ τὸν φίλο συγγραφέα τοῦ βιβλίου, στὴν ὁποία παραπέμπει ὁ Π. Α. Βοκοτόπουλος (Ὁ Παντοκράτορας στὸ Μοναστηράκι, σ. 377). Ἡ ἀποψη τοῦ Βοκοτόπουλου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἡ πηγὴ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο μνημεῖο, τὸ ὁποῖο μελέτησε συστηματικὰ, μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ἡ χρονολόγησή πού προτείνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο γιὰ τὸ μνημεῖο εἶναι τὸ βασικὸ στοιχεῖο πάνω στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ ἡ ἀποσύνδεση πηγῆς καὶ μνημείου, δὲν μὲ βρίσκει σύμφωνα. Ἄν πράγματι ἡ χρονολόγησή τοῦ καθολικοῦ τοποθετεῖται σὲ μιὰ περίοδο μεταγενέστερη ἀπὸ τὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς ἐπιστολῆς —κι αὐτὸ ἴσως συμβαίνει ἀντικειμενικά—, ὑπάρχουν ὥστόσο τὰ στοιχεῖα (πολλὰ ἀπὸ τὰ γλυπτά) πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε σχεδὸν βέβαιη τὴν προ-ὑπάρξῃ ἑνὸς ἄλλου μνημείου στὸ ἴδιο χώρο, γεγονός τὸ ὁποῖο δὲν ἀπορρίπτει ἐντελῶς καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βοκοτόπουλος (*δ.π.*, σ. 377). Τὸ νὰ ἀπορρίψουμε ὅμως τὴν ταύτιση τοῦ χώρου τῆς μονῆς μὲ τὴ μνημονεύμενη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ πηγὴ μονὴ τοῦ Σωτῆρος τῶν Σφετῶν «διότι ὁ Ἀπόκαυκος ἀναφέρεται σὲ ἀσήμαντο μονόδριο, ὅπου ζοῦσε ἕνας μόνο καλόγηρος, καὶ ρωτᾷ τὸν Βονδίτσης ἂν τὰ εἰσοδήματά του θὰ ἐπαρκοῦσαν γιὰ τρεῖς ἢ τέσσερις μοναχοὺς» (*δ.π.*, σ. 377), νομίζω ὅτι δὲν εὐσταθεῖ. Τὸ κείμενο ὑπαινίσσεται τὴν κακὴ διαχείριση τῶν ἐσόδων τῆς μονῆς καὶ τὴν ὄχι ἀνεπιλήπτη συμπεριφορὰ τοῦ «ἐνός» μοναχοῦ· αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴ φράση «μόνος δὲ καθήμενος ἰδιοῦται τὰ ὀθενήποτε εἰσοδήματα τῆς μονῆς» καὶ «ἐὰν ἀπηγορευμένα πρόσωπα τοῖς κανόνιν ἐν τῷ μοναστηρίῳ διάγωσιν». Οἱ πληροφορίες πού ἔφταναν στ' αὐτιά τοῦ Ἀποκαύκου ἔμοιαζαν νὰ ἐπιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο. Ποιά, ὅμως, καὶ πόσα ἦταν τὰ ἀπαγορευμένα, σύμφωνα μὲ τοὺς μοναχικοὺς κανόνες, πρόσωπα πού ζοῦσαν πιθανῶς καὶ λυμαίνονταν τὴ μονὴ δὲν τὸ γνωρίζουμε. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ στηρίζουμε τὴν ἀποψὲ γιὰ τὴ δύναμη καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνθιστὴ τῆς μονῆς στὴν ἀριθμητικὴ

III. ΝΑΟΙ ΚΑΙ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΥΠΑΓΟΜΕΝΑ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΟΔΟΣΙΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

III.1. Ὁ ναός τῆς Θεοτόκου στὴ Ναύπακτο

Γιὰ τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς Ναυπάκτου γνωρίζουμε ἀρκετὲς πληροφορίες ἀπὸ τὶς πηγές¹⁰⁷. Ὁ ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος στὴ Θεοτόκο. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτη Ἰωάννου Ἀποκαύκου «πρὸς τὸν Κομνηνόν, ὅτε κατέσχε τὰ ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν αὐτοῦ» διαβάζουμε: «Ἄλλ' ὃ ἔλεγον, ἴσθω ἢ σὴ ἐξουσία, ὡς παροργίζεις Θεὸν καὶ τὴν τεκοῦσαν αὐτὸν παροξύνεις, καταλύων ἐν ἀκαρεῖ, ὃ χρόνος μακρὸς καὶ βασιλέων εὐσέβεια συνεστήσατο»¹⁰⁸. Ἡ φράση «καὶ τὴν τεκοῦσαν» ὑπαινίσσεται τὴν προστάτιδα τῆς μητρόπολης Θεοτόκο, σύμφωνα μὲ οἰκεῖο λεκτικὸ τρόπο τοῦ Ἀποκαύκου. Ἔτσι π.χ. ἐκφράζεται ὁ Ἰωάννης ὅταν ἀναφέρεται στὸν ἐπισκοπικὸ ναὸ τοῦ Ἀχελώου («...δὸς τῷ Θεῷ καὶ τῷ βαπτιστῇ τοῦ Χριστοῦ τὴν ὑπὸ τὴν αὐτοῦ ἐκκλησίαν καὶ φυλακὴν καὶ συντήρησιν»¹⁰⁹, πού εἶναι ἀφιερωμένος στὸν Ἀγ. Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο (Γενέσιο τοῦ Προδρόμου). Χαρακτηριστικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς Ναυπάκτου γίνεται καὶ σὲ «Χρυσόβουλλον» τοῦ Θεοδώρου Ἀγγέλου Κομνηνοῦ Δούκα: «συνεισφέρει δὲ τῇ μητροπόλει ταύτῃ καὶ δι' αὐτῆς τῇ τιμωμένῃ ἐν ταύτῃ παννυμνῇτῳ τοῦ Κυρίου μητρὶ, δι' ἣν ἔχει πάντως πρὸς τὸ θεῖον εὐσέβειαν...»¹¹⁰. Μιὰ ἐπιστολὴ ἐπίσης τοῦ Ἀποκαύκου «πρὸς τὸν κϋρ Δοκειανόν»¹¹¹ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὶς προσπάθειες τοῦ λόγιου μητροπολίτη Ναυπάκτου, μὲ σκοπὸ νὰ συντηρηθεῖ καὶ νὰ ἐξωραϊστεῖ ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου:

«...ἐγὼ δὲ τοὺς ἐμοὺς πόνους ὀφθαλμοῖς οὐκ ἐπέρχομαι, οἷς ἐπὶ πολλ' ἔπαθον καὶ πόλλ' ἐμόγησα, χρυσῶ τὴν ἐκκλησίαν καταστιλπνῶσας
40 καὶ ὠραῖσας ἐν εἰκονίσμασιν, ὧν πολλὰ μὲν ἡχρεῖωσεν ὕμβρος, τῆς ὀροφῆς ἀμεληθείσης ἐφ' ἱκανόν, πολλὰ δὲ δάκρυα λείβω καὶ ἀποδύρομαι τὴν ἀχρεῖωσιν, ὧ μοι θεῖε ναέ, ὅτι γέγονας ὡς τὸ ἀπαρχῆς,

δύναμη τῶν μοναχῶν, ὅταν λάβουμε ὑπόψῃ μας ὅτι καὶ οἱ μεγάλες μονὲς σὲ καιροὺς κατὰπτωσης καὶ μείωσης τοῦ προσωπικοῦ δὲν διακόπτουν τὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν ἱστορία τους, ἔστω κι ἂν ἀδυνατοῦν νὰ θρέψουν ἕναν ἢ καὶ κανέναν καλόγερο. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ἀπεναντίας μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴ μεταγενέστερη ἀνοικοδόμησις τῆς μονῆς ὕστερα μάλιστα ἀπὸ μιὰ περίοδο κατὰπτωσης, μιὰ χρονικὴ στιγμή τῆς ὁποίας ἐπισημαίνει τὸ κείμενο τοῦ Ἀποκαύκου.

107. Βλ. S. Pétridès, Jean Apokaukos, σ. 80 (12). IX. στίχ. 9. N. A. Bees, Unedierter, σ. 115, ἀριθ. 58, 9, 20 · σ. 153, ἀριθ. 103, 7-8 · σ. 154, ἀριθ. 104, 7-10 κ.ά.

108. Βλ. S. Pétridès, ὁ.π.

109. Βλ. S. Pétridès, ὁ.π., σ. 72 (4). II. στίχ. 8-9.

110. Βλ. V. Vasilievskij, Épirotica, σ. 297, 23-25.

111. Βλ. N. A. Bees, Unedierter, σ. 85-88, ἀριθ. 27.

ὅτε οὐδεὶς χειρίσοφος ἐπέβαλε χεῖρά σοι, ἀλλ' ἦσθα κατὰ τὰς χή-
ρας, αἱ φοροῦσι κρήδεμνα καπνηρὰ καὶ χιτῶνας ἐπιβρύπους ἐπεν-
45 διδύσκονται.»¹¹².

Στις ἴδιες προσπάθειες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο τρία περίπου χρόνια νωρίτερα ἀναφέρονται καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ περιέχονται σὲ γράμμα τοῦ Ἀποκαύκου «πρὸς τὸν Τορνίκην κῦρ Εὐθύμιον»¹¹³. Ἕνα χωρίο, στὸ ὁποῖο ἀναφέρθηκαν ἤδη ὁ Ν. Βέης¹¹⁴, ὁ J. Darrouzès¹¹⁵ καὶ ἡ Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ¹¹⁶, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ναὸς τῆς Πανυμνήτου «ἐκ χρόνου καὶ σεισμῶν»¹¹⁷ ἐ-
ρειπωνόταν καὶ ἦταν ἀνάγκη νὰ ἐπισκευαστεῖ. Ἦταν «ἐτι ἀτελής», ἐπειδὴ ὁ
χορηγὸς «ἤρξατο ποιῆσαι καὶ οὐκ ἐτέλεσεν»¹¹⁸. Ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου
παρακαλεῖ τὸν Τορνίκην νὰ τοῦ στείλει ζωγράφο καὶ τεχνίτες γιὰ τὶς ἀπαραί-
τητες ἐργασίες ἀποπερατώσεως τῶν ἐπισκευῶν καὶ τῇ διακόσμηση τοῦ μνη-
μείου:

«...καὶ πείσατε τὸν αὐτόθι ζωγράφον κῦρ Νικόλαον ἰδεῖν καὶ τοὺς ἐ-
ρμημοπολίτας ἡμᾶς καὶ δουλεῦσαι τῇ Πανυμνήτῳ ἐμμίσθως, θεραπευ-
τῶς, αὐτοφιλοτίμως· ὁ γὰρ κατὰ Θήβας πρότερος Ἐπιφάνιος γυ-
ναικοκρατεῖται, ὡς πείθομαι καὶ οὐκ ἀπαντᾷ πρὸς ἡμᾶς, καὶ πρὸς
τὴν τῶν ἡμετέρων προστάτιδα καλὴν κιβωτὸν οὐκ ἀναστρέφει τὸ
25 βρῶμα τοῦτο σιτούμενος. εἰς μὲν δὴ παρακλητικὸς οὗτος λόγος·
δεύτερος δὲ ὁ περὶ ἐρμογλύφου· χρῆζουσι γὰρ οἱ πρόναοι τοῦ ναοῦ
καὶ ὅσα ἐκ καινῆς ποιηθήσονται λίθων ξεστῶν εἰς παραστάδας, εἰς
ἔδαφος. καὶ συγκόμισαί μοι, αἰδέσιμος κεφαλὴ, μετὰ σοῦ καὶ τοὺς
ἄνδρας»¹¹⁹.

Ἡ χρονολόγησις τῶν δύο πρώτων εἰδήσεων συνδέεται μὲ τὰ γεγονότα ποὺ
ἐπακολούθησαν μετὰ τὴν ἀπόφασις τοῦ Θεοδώρου Δούκα γιὰ τὴν ἐπιβολὴ βα-

112. δ.π., σ. 86, 37-43.

113. δ.π., σ. 115, ἀριθ. 58, 20-27.

114. Ν. Α. Βέη, Ἡ μονὴ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοι-
νότης τῆς Παναγίας τῆς Ναυπακτιωτίσσης, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Κυριακὸς ὁ ἐξ
Ἀγκῶνος, BNJ, XI (1935) 185.

115. J. Darrouzès, Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges
Tornikès, REB 23 (1965) 153-154.

116. Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ, Νικόλαος ἕνας ἀνύπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τοῦ
13^{ου} αἰῶνα (1227-1234), BNJ XXI (1971-1974), 1976, σ. 284. Πρβλ. τῆς ἰδίας, Προσθήκες
καὶ Παρατηρήσεις, σ. 235, ἀριθ. 103. Βλ. καὶ Βασίλη Κατσαροῦ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ
τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος, Προβλήματα ἀναθεωρήσεων,
Actes du XVe Congrès International d'études byzantines, II, Athènes 1981, σ. 252
σημ. 53. Σ. Κ. Κίσσα, Σχόλια σὲ ἕνα σιγίλλιο, σ. 191 σημ. 4.

117. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte, σ. 154, 9.

118. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte, σ. 115, 9, 16.

119. δ.π., στίχ. 20-28.

ρύτατης φορολογίας στην ἐκκλησία τῆς Ναυπάκτου καὶ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ μητροπολίτη Ἰωάννου Ἀποκαύκου. Ὁ στόχος αὐτῶν τῶν μέτρων ἦταν νὰ συγκεντρωθοῦν χρήματα ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐξόδων ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους τῆς Ἡ-πεύρου¹²⁰. Ἡ πρώτη μαρτυρία χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἔντασης τῶν διενέξεων τοῦ Ἀποκαύκου μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα, ἀδελφὸ τοῦ Θεοδώρου, καὶ περιέχεται στὴν ἐπιστολὴ-καταγγελία τοῦ Ἰωάννου πρὸς τὸν Θεόδωρο γιὰ τὰ δεινὰ τῆς δοκιμαζομένης Ἐκκλησίας τῆς Ναυπάκτου ἀπὸ τὴ βαριὰ φορολογία (1220)¹²¹. Ἡ δευτέρα μαρτυρία περιλαμβάνεται στὸ χρονολο- γημένο Χρυσόβουλλο τοῦ Θεοδώρου Δούκα πρὸς τὴ μητρόπολη Ναυπάκτου (Μάιος 1228), μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικυρώθηκαν τὰ προνόμια τῆς ἐκκλησίας καὶ δικαιώθηκαν οἱ ἀγῶνες τοῦ Ἀποκαύκου¹²². Ἡ τρίτη μαρτυρία, ποὺ μᾶς πα- ραδίδεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν μητροπολίτην Δυρραχίου Δοκειανό¹²³, εἶναι ἐπίσης πλησιέστερη στὰ γεγονότα τῆς ἔριδας τοῦ Ἀποκαύκου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα, ἔριδα ποὺ βρίσκεται σὲ ἑξάρση κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1219-1222¹²⁴. Ἡ τελευταία μαρτυρία χρονολογεῖται γύρω στὸ 1221, ἴσως στὰ τέλη τοῦ ἔτους¹²⁵. Ἐπομένως ὅλες σχεδὸν οἱ μαρτυρίες εἶναι περίπου σύγχρονες. Γνωρίζουμε ἀκόμη καὶ τὸ καταστατικὸ τῆς θρησκευτικῆς ὁργά- νωσης κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ποὺ ἦταν καθιερωμένο στὴ λατρεία τῆς εἰκόνας τῆς «ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ναυπακτιωτίσσης» καὶ συνεστήθη στὰ 1048/ 49· σώθηκε στὰ ἀρχεῖα τῆς Regia Capella Palatina τοῦ Palermo σὲ μεμ- βράνινα φύλλα, κοσμημένα στὴν ἀρχὴ μὲ μικρογραφία δεόμενης Θεοτόκου ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴ **Η ΠΑΡΑΚΛΗΣΙΣ**¹²⁶.

Ὁ Γ. Ἀθανασιάδης-Νόβας ἔγραφε παλιότερα: *κατάγομαι ἀπὸ τὴν Ναύ- πακτο καὶ μπορῶ νὰ σᾶς διαβεβαιώσω ὅτι ἐκεῖ οὐδὲν ἵχνος τοῦ ναοῦ τῆς Πανα- γίας σώζεται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους της, οὐδεμία εἰς τὴν ζῶσαν παράδοσιν τοῦ τό- που διατηρεῖται μνεῖα τοῦ παλαιοῦ της περιφήμου προσκυνήματος. Ἴσως ὁμως ὑπὸ τὸ ἔδαφός της διατηροῦνται σημαντικὰ ἵχνη*¹²⁷.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἀποκάλυψε μιὰ μεγάλη βασιλικὴ πού, σύμ- φωνα μὲ τὰ πρόσφατα συμπεράσματα τῆς ἔρευνας, ἦταν «πεντάκλιτη...με-

120. Βλ. *Ε. Βέη-Σεφερλή*, Προσθήκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 206-207, ἀριθ. 58. Πρβλ. σ. 168, ἀρ. 2, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

121. Βλ. *S. Pétrides*, Jean Apokaukos, σ. 78 (10)-83 (13), X.

122. Βλ. *Ε. Βέη-Σεφερλή*, Προσθήκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 168.

123. δ.π., σ. 184-185, ἀριθ. 27 καὶ 88.

124. Βλ. *Σ. Κίσσα*, Σχόλια σὲ ἓνα σιγίλλιο, σ. 175.

125. *Ε. Βέη-Σεφερλή*, δ.π., σ. 185.

126. Βλ. *J. Nesbitt-J. Wiita*, A confraternity of the Comnenian Era, BZ 68 (1975) 362-363, σημ. 9-12. Ἡ ἑκδόση τοῦ κειμένου ἀκολουθεῖ (σ. 364-384) σχολιασμένη.

127. *G. Athanasiadis-Novas*, Περὶ «Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης», Atti VIII Congr. Intern. di St. Biz. SBN 8, σ. 77.

γάλων διαστάσεων και πιθανώς με ἐγκάρσιο κλίτος»¹²⁸. Στις ἐκβολές τοῦ ποταμοῦ Σκᾶ ἐπισήμανα παλιότερα ἀρχιτεκτονικὸ ὑλικὸ ἀπὸ μεγάλο χριστιανικὸ κτήριο (κομμάτια τοξοστοιχιῶν καὶ μαρμάρινων κίωνων καὶ κιονίσκων), ποὺ ἀσφαλῶς μεταφέρθηκαν ἐκεῖ ἀπὸ ἐρειπωμένο μνημεῖο τῆς πόλης.

Καθὼς οἱ περιγραφές τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ μνημείου ἀνταποκρίνονται στὰ ὅσα μᾶς παραδίδονται στις ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ βασιλικὴ «μεγάλων διαστάσεων καὶ πολυτελοῦς κατασκευῆς»¹²⁹, ταιριάζει μὲ τὴν ἀνάλογη παρουσία ἐνὸς μητροπολιτικοῦ μεγάλου ναοῦ, θὰ μπορούσαμε νὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς ὁδοῦ Καπορδέλη 4 (οἰκόπεδο Π. Βέργου)¹³⁰ στὴ Ναύπακτο δὲν εἶναι παρὰ ὁ μεγάλος ναὸς τῆς «Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης». Σύμφωνα μὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα τὸ παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο ἦταν αὐτὸ ποὺ ἐπισκεύασε ὁ Ἀπόκαυκος γύρω στὸ 1218¹³¹, ἕνα μνημεῖο ποὺ ἀπὸ τὶς περιγραφές τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου φαίνεται παλιὸ καὶ εὐπαθές. Μιὰ ἀκόμη μαρτυρία ἐνισχύει τὸ συμπέρασμά μας. Σὲ ἐπιστολὴ «πρὸς τὸν Νικόλαον Βονδίτζη»¹³² ὁ Ἰωάννης θὰ γράψει (γύρω στὸ 1218):

- «...τέως καὶ οὕτως ἐχόντων ἡμῶν, ἡ θεόθεν ἢ οἰκοθεν ἐπέπεσέ μοι μέγα μερίμνημα· ἡ τῆς ἐκκλησίας δηλονότι καὶ τῶν ὑπ' αὐτὴν ἀναποιήσις· καὶ πονοῦμεθα περὶ ταῦτα, καὶ καινοτομούμεθα περὶ ταῦτα, καὶ δεόμεθα τῶν εὐχῶν σου εἰς τὸ πληρῶσαι πάντα, καὶ οὕτω
- 10 τῶν ἐν μέσῳ ἀπαλλαγῆναι. δ καὶ νῦν ἐποίησα ἄν, εἰ μὴ ὄνειδος ἐμελλον ἀφῆναι τοῖς μεθ' ἡμᾶς, ὡς πολυωρῆσας ἐπισκοπικῶς ἐν Ναυπάκτῳ καὶ μὴ τῶν ἔσω ὡς καὶ τῶν ἐκτὸς ἐπιμελησάμενος. ὅθεν, τοῖς μετ' ἐμὲ ἐρχομένοις μὴ φθονῶν, πᾶσι χεῖρα ἐπιμελείας ἐπέβαλον· θεοῦ δέ ἐστι καὶ τῆς ὑπεράγνου τούτου μητρὸς τελειῶσαι τὰ
- 15 πάντα· εἰ γὰρ παντὶ προαιρουμένῳ τὸ ἀγαθὸν συνεργεῖ ὁ θεός, θαρβῶ, ὡς καὶ ἡμῖν ἀρωγὸς ἔσται ἀσχολουμένοις περὶ τὴν τοῦ ναοῦ αὐτοῦ περιποίησιν. εἰ δὲ καὶ τὸν ἐξ Εὐρύπου ἱστοριογράφον Νικόλαον ἴσχυσα ἐνταῦθα καταγαγεῖν, αὐτίκα ἔθυσσα τῷ θεῷ θυσίαν αἰνέσεως· δέονται γὰρ ἱστορίας τὰ πτερύγια τοῦ ναοῦ καὶ οἱ νάρθη-
- 20 κες.»¹³³.

128. Βλ. Ν. Ζία, Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Αἰτωλοακαρνανίας, ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, Ἀθήνα 1980, σ. 545.

129. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, Ἀθήνα 1978, σ. 394-395. Βλ. ἐπίσης Π. Λαζαρίδη, δ.π., σ. 395-397.

130. Βλ. Ν. Ζία, δ.π., σ. 543.

131. Βλ. Ἐ. Βέη-Σεφερλή, Προσθήκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 185.

132. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte, σ. 153, ἀρθ. 103.

133. δ.π., στίχ. 6-18.

Μήπως στην τελευταία φράση μπορούμε να στηρίξουμε το συμπέρασμα ότι στα πτερύγια θα πρέπει να αναγνωρίσουμε το ἐγκάρσιο κλίτος τῆς παλαιο-χριστιανικῆς βασιλικῆς; Ὁ προσδιορισμός τοῦ χρόνου καταστροφῆς τοῦ μνημείου ἀπὸ σεισμό μὲ *terminus post quem* τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Ἀποκαύκου θὰ ἦταν μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ τῆς ἐρευνας πρὸς τὴν παραπάνω κατεύθυνση.

III.2. Ἡ ἀγωνυμία «τοῦ ἁγίου Γεωργίου»

Σ' ἓνα «σημείωμα γεγονὸς ἐπὶ τῇ φθορᾷ τῶν γεννημάτων τῆς ἐπισκέψεως Βαρεσόβης καὶ τῶν λοιπῶν χωρίων»¹³⁴ ὁ Ἰωάννης Ἀποκαύκος ἀναφέρεται στὴ θεομηνία πού ἐπληξε τίς καλλιέργειες τῶν περιοχῶν πού ὑπάγονταν στὴ μητρόπολη τῆς Ναυπάκτου:

«...ἀστάχας μὲν τῶν ἡμετέρων λητῶν, ὅσα ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ὑπὸ τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν προαστείου, τοῦ ἀπὸ τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου ὀνομασμένου, ἑαυτοῖς κατεσπείραμεν, ὅσα περὶ τὸ πλάτος τῆς ἐπισκέψεως Βαρεσόβης οἱ ταύτης ἔποικοι, ὅσα τὸ ὑπ' αὐ-
35 τὴν χωρίον τὸ Τρόχωμα, ὅσα ὑπὸ τὴν Ἀμμοδηράν, κατὰ κλῆρον ἀρχαῖον μεμερισμένην ἔχοντες ἑαυτοῖς, καὶ πολλὰ τῶν ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ Ἀετοῦ, ὥσει ἀκρίδας ἅπαντα ἐξετίναξε, βιάναν ἐπιπνεύσας τούτοις πνοὴν καὶ κατασείσας ἔνθα καὶ ἔνθα...»¹³⁵.

Στὸ χωρίο μνημονεύεται ναὸς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου πού ὀνομάτισε ὀλόκληρο «προάστειο»¹³⁶ τῆς περιοχῆς Ναυπάκτου.

Ἀγωνυμία τοῦ Ἀγ. Γεωργίου παραδίδεται καὶ ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν Θεόδωρο Δούκα. Στὸ κείμενο ὁ Ἰωάννης, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν «κρατοῦντα»¹³⁷, γράφει:

«...ἐπεὶ δὲ καλῶς ποιῶν ὁ καιρὸς ἡγαγέν σε πρὸς τὴν ἐγγὺς ἡμῶν θάλασσαν, ὥς μετὰ τῶν χερσαίων θηρῶν ἀνθρωποειδῶν καὶ τοὺς
10 παρὰ ταύτῃ κατατροπῶση ἐμφωλεύοντας δράκοντας, ἐξείρπυσα καὶ αὐτοὺς τοῦ ἐμοῦ φωλεοῦ, χελώνης δρόμον πρὸς τὴν σὴν ἐρχόμενος κραταιότητα· καὶ ἦλθον μέχρι τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ἀλλ' ὁ πολὺς χειμὼν τόσῃ μοι ἐνεποίησε τὴν τοῦ κατάρρου βαρύτητα, ὥς ἐγκλεῖσαι οἰκίσκῳ καὶ μὴδὲ τὴν τούτου θύραν ἔαν παρελθεῖν»¹³⁸.

134. Βλ. *N. A. Bees*, Unedierte, σ. 70-71, ἀριθ. 11.

135. δ.π., σ. 71, 31-38.

136. Βλ. γιὰ τὸν ὅρο *Fr. Dölger*, Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig-Berlin 1927, σ. 39 κ.έ. καὶ 127 κ.έ.

137. Βλ. *A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*, Noctes petropolitanae, St. Petersburg 1913 (φωτ. ἀνατ. Leipzig 1976), σ. 264-265, ἀριθ. 9. (= *N. A. Bees*, Unedierte, σ. 101-102, ἀριθ. 44).

138. Βλ. *N. A. Bees*, Unedierte, σ. 102, 8-14.

Παραδίδεται και από αυτό το χωρίο ή άγιωνυμία του 'Αγ. Γεωργίου, όπως συμβαίνει επίσης και στο ακόλουθο χωρίο από έπιστολή του 'Ιωάννου 'Αποκαύκου προς τον Νικόλαον Γοριανίτην: «'Ανδρες γάρ τεσσαράκοντα όλοι την από του 'Αγίου Γεωργίου δεξιόσιν κατήγαγον εις το πληῶδες Βατρακοχώριον και οὐδὲ γρὺ πρὸ τῆς ἐξουσίας ἡμῖν οὐδὲ τὸ λεωφορούμενον εις πολλὰ ἔτη. 'Η Ναύπακτος δὲ και αὐτὴ βοῦς ἡμετέρας, και πρόβατα και ἄρτους εἰ δὲ και οἶνους τῇ ἐξουσίᾳ προσαγομένους και πάλιν ἡ αὐτὴ σιωπὴ και ἦν τὸ διδόναι αὐτίκα ἴσον τῷ μὴ διδόναι»¹³⁹.

Ἡ χρονολόγηση τῆς πρώτης μαρτυρίας γύρω στὸ 1218/19¹⁴⁰, τῆς δεύτερης γύρω στὸ 1219¹⁴¹ και τῆς τρίτης επίσης στὸ 1219¹⁴² μᾶς παρέχει τρεῖς περίπου σύγχρονες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀναζήτηση και τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ταύτιση τῶν σχετικῶν άγιωνυμιῶν.

Στὸ πρῶτο χωρίο ποὺ παραθέσαμε τὰ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ταύτιση τοῦ 'Αγ. Γεωργίου¹⁴³ περιορίζονται ἀπὸ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ τόπου ὡς προαστείου τῆς Ναυπάκτου. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς Ναυπάκτου ὑπάρχει, πάνω σὲ ὑπερυψωμένο βραχώδη λόφο, ναὸς τοῦ 'Αγ. Γεωργίου, ὥστε ἡ πιθανότητα νὰ ἀναφέρεται τὸ κείμενο τοῦ 'Αποκαύκου στὴν πλησιέστερη πρὸς τὴ Ναύπακτο περιοχὴ αὐτὴ εἶναι μεγάλη. "Αλλωστε και ἡ σειρὰ μὲ τὴν ὁποία παρατίθενται οἱ τοπωνυμίες τῶν χώρων ὅπου ἔγινε ἡ καταστροφή ἔχει τὴ διεύθυνση ἀπὸ Ναύπακτο > Βαράσοβα > πεδιάδα τοῦ 'Αετοῦ¹⁴⁴.

Πρόβλημα γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ 'Αγ. Γεωργίου ἀνακύπτει στὶς ἐπόμενες δυὸ μαρτυρίες. Στὴν πρώτη ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου ἀπευθύνεται πρὸς τὸ Θεόδωρο Δούκα, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ βρίσκεται «πρὸς τὴν ἐγγύς... θάλασσαν»¹⁴⁵ — συνεπῶς ἔχι στὴ Ναύπακτο, ἀλλὰ κάπου ἐκεῖ κοντά. 'Ο σκοπὸς τῆς ἀφίξης τοῦ ναυτικοῦ τοῦ Θεοδώρου δηλώνεται στὸ ἴδιο χωρίο: μετὰ τοὺς θριάμβους τοῦ Δυρραχίου (μετὰ τῶν χειρσαίων θηρῶν ἀνθρωποειδῶν) ὁ Θεόδωρος Δούκας ἔρχεται νὰ κατατροπώσῃ τοὺς ἐμφωλεύοντας δράκοντας τοὺς παρὰ ταύτῃ < τῇ θαλάσῃ>¹⁴⁶. Εἶναι φανερό

139. Βλ. *S. Pétrides*, *Jean Apokaukos*, σ. 82 (14). Χ. στίχ. 20-25.

140. Βλ. 'Ε. Βέη-Σεφεργλῆ, *Προσθήκαι και Παρατηρήσεις*, σ. 174, ἀριθ. 11.

141. δ.π., σ. 197, ἀριθ. 44.

142. 'Η έπιστολή μπορεί νὰ τοποθετηθεῖ στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ Μάρτιο τοῦ 1219, ὅταν ὁ 'Απόκαυκος ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴν "Αρτα στὴ Ναύπακτο και στὸ 1220, ὅταν ὁ 'Απόκαυκος ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν Θεόδωρο Δούκα και τὸν Νικόλαο Γοριανίτη και κάνει ὑπανιγμούς στὰ γεγονότα τῶν κατηγοριῶν τοῦ ἴδιου και τοῦ Γοριανίτου ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα (βλ. σχετ. *Σ. Κ. Κίσσα*, *Σχόλια σὲ ἓνα σιγίλλιο*, σ. 176-177).

143. Βλ. *P. Soustal*, *Nikopolis und Kephallēnia*, σ. 156, ὅπου συσχετίζεται μὲ τὴν τοποθεσία και τὸ χωρίο τῆς έπιστολῆς 44 (ἐκδ. *N. A. Bees*).

144. Γιὰ τίς θέσεις βλ. *P. Soustal*, δ.π., σ. 210-211 (λ. Ναύπακτος), σ. 121 (λ. Βαρέσοβα) και σ. 102-103 (λ. 'Αετός).

145. Βλ. *N. A. Bees*, *Unedierte*, σ. 102, 9.

146. δ.π., στίχ. 10.

ὅτι ὁ Θεόδωρος Δούκας βρίσκεται στήν περιοχή τῆς Βαράσοβας, φυσικό ἄντρο τῶν Φράγκων πειρατῶν αὐτῇ τῇ χρονική περίοδο πού λυμαίνονταν τὰ παράλια τῆς περιοχῆς ὡς τῇ Ναύπακτο¹⁴⁷. Ἡ ἄφιξη τοῦ Θεοδώρου θά ἔγινε ἀπό νωρίτερα γνωστή. Ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου, καθὼς ὁ ἴδιος δικαιολογεῖται στήν ἐπιστολή, πῆγε νά προῦπαντήσῃ τὸν Κομνηνοδόκα στὸν Ἅγιο Γεώργιο, ἀλλὰ τὸν ἐμπόδισε ἡ κακοκαιρία κι ἓνα κρυολόγημα καὶ δὲν τόλμησε νά ξεμυτίσει, ὥστε νά παραβρεθεῖ στήν ὑποδοχή. Σὲ ποῖο σημεῖο ἀποβιβάστηκε ὁ Θεόδωρος; Τὸ ἐπόμενο χωρίο, νομίζω, εἶναι σημαντικό μὲ τὰ συμβολικά στοιχεῖα πού μᾶς παρέχει γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος. Ἄς παρακολουθήσουμε τὰ δεδομένα του. Ἡ εἶδηση γιὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Θεοδώρου ἀνάγκασε τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου νά ἐγκαταλείψῃ τὴν πόλη καὶ νά κατευθυνθεῖ πρὸς τὸ μέρος ὅπου θά ἐμφανιζόταν ὁ Θεόδωρος Δούκας. Ὁ μητροπολίτης ἔφτασε στὸ χωριὸ Ἅγιος Γεώργιος, μικρὸ χωριό, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τοὺς 40 ἄλλους καὶ ἄλλους ἄνδρες τοῦ πού κατὰ τὴν ὥρα τῆς ἄφιξης τοῦ μητροπολίτη ἔλειπαν ἄλλοι: «καὶ πρὸς τὴ δική μας (= μου) ἐξουσία οὔτε λέξη ὑποδοχῆς ἀκούστηκε», παραπονιέται ὁ Ἀπόκαυκος, «οὔτε καὶ αὐτὸ πού λέει ὁ λαὸς «εἰς πολλὰ τὰ ἔτη» <δέσποτα>»¹⁴⁸. Ὁλος ὁ πληθυσμὸς «κατέβασε τὴ δεξίωση» στὸ πληῶδες Βατρακοχώριον¹⁴⁹. ἄλλοι, ἀντίθετα, πῆγαν γιὰ τὴν ὑποδοχή τοῦ Δούκα καὶ σ' αὐτὸν οὔτε φωνὴ οὔτε ἀκρόαση. Τὸ ἴδιο συνέβη ἀργότερα καὶ κατὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Θεοδώρου στὴ Ναύπακτο. Αὐτοὶ οἱ ὑπαινιγμοὶ τοῦ κειμένου μᾶς δημιουργοῦν ἐπιγενόμενα προβλήματα. Ἄν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψή μου, ἀναγνωρίσουμε στήν τοπωνυμία τὸ «πληῶδες Βατρακοχώριον» κάποια δημωδέστερη παρωνομασία τοῦ τοπωνυμίου (Βατρακοχώρι = Μπακακοχώρι > Μπ(ακακ)οχώρι > Μποχώρι¹⁵⁰, σημερινὸ Εὐηνοχώρι), τότε τὰ τοπογραφικὰ δεδομένα τῆς περιοχῆς ἐπιτρέπουν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: Ἡ θέση τῆς ἀποβίβασης τοῦ Θεοδώρου καὶ ἡ παραμονὴ τῶν πλοίων τοῦ στήν «ἐγγὺς τῆς Ναυπάκτου» θάλασσα δὲν ἦταν παρὰ τὸ φυσικὸ λιμάνι τῆς Βαράσοβας στὴ ΝΔ πλευρά της καὶ οἱ κάτοικοι πού πῆγαν γιὰ νά προῦπαντήσουν τὸ Δούκα ἦταν κάτοικοι τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Εὐηνοχωρίου. Ὁ οἰκισμὸς ὤφειλε τὴν ὀνομασία του στήν ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, μιὰ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ πού διατηρήθηκε ὡς τίς μέρες μας¹⁵¹. Ἐπὶ πλέον ἡ θέση τοῦ μνημείου, πού βρίσκεται χαμηλότερα ἀπὸ

147. Βλ. D. M. Nicol, *The Despotate of Epirus*, σ. 32-38, 57. Πρβλ. καὶ Μ. Σ. Κορδῶση, Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα κατὰ τίς πολεμικὲς συγκρούσεις τῆς πρώτης περιόδου τῆς Φραγκοκρατίας στὴ Νότια Ἑλλάδα (1204-1262), Ἰωάννινα 1984, σ. 158-162.

148. Ἡ ἀπόδοση εἶναι δική μου.

149. Τὸ «Βατρακοχώριον» μνημονεύεται καὶ στὸ ὑπ' ἀριθ. 8 κείμενο τῆς ἐκδόσης N. A. Bees, *Unedierte*, σ. 65, 5.

150. Βλ. MEE, τόμ. 12', λ. Μποχώρης, Μποχώρι [Γεωγρ.].

151. Βλ. Βασίλη Κατσαροῦ, Παρατηρήσεις σὲ ὀρισμένους παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς μὲ φάσεις βυζαντινῆς περιόδου στὴ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, *Κληρονομία* 13 (1980)

τὸ σημερινὸ ὁμώνυμο συνοικισμό, ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἐκκλησία δὲν ἀποκλείεται νὰ λειτουργοῦσε ὡς πυρῆνας τοῦ ὁμώνυμου οἰκισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀναφέρονται οἱ μαρτυρίες, ἐνὸς οἰκισμοῦ δηλαδὴ πολὺ κοντινοῦ στὶς δυτικὲς ὑπώρειες τῆς Βαράσοβας καὶ τοῦ παρακείμενου φυσικοῦ λιμανιοῦ της, ποὺ φαίνεται ὅτι διεδραμάτιζε καὶ στὰ βυζαντινὰ χρόνια κάποιο σημαντικὸ ρόλο στὴν οἰκονομία τοῦ χώρου¹⁵².

III.3. Ἡ Αἰτωλικὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου

Μία ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη ἀπευθύνεται «τῷ πανοσιωτάτῳ καθηγουμένῳ τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου κύρ Μαρτινιανῷ»¹⁵³. Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του πρὸς τὸν ἡγούμενο γιὰ τὸ ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον του πρὸς τὸ πρόσωπό του καὶ γράφει: «Οὐ γὰρ ἂν καὶ ἡμῶν ἐμέμνησο καὶ τῶν παριόντων διεπυνθάνου καὶ γράμμα διέπεμπες διὰ τοσοῦδε διαστήματος ὅποσον ἐκ τοῦ Καλυδωνίου κόλπου εἰς τὰς κατ' Αἰγαῖον Κυκλάδας ἀπομηκύνεται, εἰ μὴ τῷ πυρὶ τῆς ἀγάπης πυρπολούμενος ἐξεκένανσο»¹⁵⁴. Ὁ Σπ. Λάμπρος, σχολιάζοντας τὸ σχετικὸ χωρίο, κατέληγε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀναφερόμενη μονὴ βρισκόταν μᾶλλον στὴν Αἰτωλία «καὶ ὑπέκειτο πιθανότατα εἰς τὴν διοίκησιν τῆς μητροπόλεως Ναυπάκτου»¹⁵⁵. Ἡ φράση «ἐκ τοῦ Καλυδωνείου κόλπου» μᾶς ὁδηγεῖ στὴν περιορισμένη γεωγραφικὰ περιοχὴ τῆς Αἰτωλίας ποὺ συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας αἰτωλικῆς πόλεως Καλυδῶνος¹⁵⁶. Ἄν τὸ χωρίο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη ἐκληφθεῖ ὅτι ἀναφέρεται στὴ στενότερη γεωγραφικὴ σημασία τοῦ ὄρου Καλυδώνιος κόλπος (= ὁ κόλπος ποὺ σχηματίζεται μπροστὰ ἀπὸ τὴν Καλυδῶνα), τότε ἡ ἀναζήτησις τῆς αἰτωλικῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου πρέπει κατ' ἀνάγκη νὰ περιοριστεῖ στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ. Μέσα στὰ ὅρια τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς, θέσις βυζαντινῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ. Ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, ἓνα παλαιολόγειο κτίσμα στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Γαλατᾶς¹⁵⁷, δὲν φαίνεται νὰ συγκεντρώνει ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ ταυτίσουμε τὴ θέσις του μὲ τὴ θέσις τῆς αἰτωλικῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ, γράφοντας

436-443, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης P. Soustal, Nikopolis und Kephallēnia, σ. 155-156, λ. "Ἁγιος Γεώργιος.

152. Βλ. P. Soustal, δ.π., σ. 207, λ. Milissi.

153. Βλ. Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα, ἔκδ. Σπυρ. Λάμπρου, τόμ. Β', σ. 333, ἐπιστολὴ ρξή'.

154. δ.π., σ. 333, 12-16.

155. δ.π., σ. 648-649, σημ. Β' 333, ρξή'.

156. Βλ. RE.X,2, στ. 1763-1766 (λ. Kalydon, Καλυδώνιος κόλπος).

157. Βλ. P. Soustal, Nikopolis und Kephallēnia, σ.1 65, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ὁ P. Soustal ταυτίζει τὸ ναῦδριο μὲ τὴν ἀναφερόμενη ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Χωνιάτη βυζαντινὴ μονή.

τῇ φράση «ἐκ τοῦ Καλυδωνίου κόλπου» νὰ τῇ συνέδεε μὲ τὴν ἀνάμνηση τῆς ἀρχαίας γνωστῆς αἰτωλικῆς πόλης καὶ τὴν τωρινὴ παρουσία σ' αὐτὴν —στὸν πιὸ περιορισμένο δηλ. χῶρο τῆς— τοῦ ἡγούμενου Μαρτινιανοῦ. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀναφερόμενης μονῆς τοῦ Προδρόμου δὲν πρέπει ν' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη θέση τῆς ἀρχαίας Καλυδῶνος, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα δὲν λησμονήθηκε ἀπὸ τὸ λόγιο ἱεράρχη. Στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ποὺ ἀνασκάφηκε ἀπὸ τοὺς Ρωμαῖο, Dyggve καὶ Poulsen¹⁵⁸, πάνω στὸ συγκρότημα ναοῦ τοῦ Διονύσου, ὑπῆρχε παλιότερα μεταβυζαντινὴ ἐκκλησία ἀφιερωμένη στὸ Γενέσιο τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου¹⁵⁹. Στὴ φωτογραφία ποὺ παραθέτουν οἱ κλασσικοὶ ἀρχαιολόγοι ἀνασκαφεῖς τῆς Καλυδῶνας διακρίνεται καθαρὰ τὸ μέγεθος, ἀλλὰ καὶ ἡ κατασκευαστικὴ ἀπλότητα τοῦ μεταγενέστερου ναοῦ¹⁶⁰. Ἡ ἐπιτόπια ὅμως ἔρευνα στὸ συγκεκριμένο χῶρο τῆς θέσης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου ἀποδεικνύει ὅτι ὑπῆρχεν ἀναμφίβολα στὸν ἴδιον χῶρο βυζαντινὴ ἐκκλησία· τὸ μαρτυροῦν τόσο τὰ ὑπολείμματα τοιχοποιίας στὸ ἡμικύκλιο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὸ πλῆθος τῆς βυζαντινῆς κεραμεικῆς ποὺ ὑπάρχει στὸ γύρω χῶρο, ὅσο καὶ τὰ κομμάτια βυζαντινῶν μαρμάρινων κιόνων ποὺ βρίσκονται γύρω ἀπὸ τὸ σημερινὸ κτήριο. Οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ συγκεκριμένη θέση τῆς Καλυδῶνας συγκεντρώνει τίς μεγαλύτερες πιθανότητες γιὰ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν αἰτωλικὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Χωνιάτου.

III.4. Ἡ μονὴ τῆς Τριμντοῦς

Ἀπὸ τὸ συμμιγῆ κώδικα Ἀθηνῶν 1377, στὸν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε προηγουμένως¹⁶¹, γνωρίζουμε ὀρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὴ μονὴ τῶν Ἑρημιτῶν μὲ ἀφορμὴ ἀγιασμοῦ ἐνὸς μετοχλίου τῆς μονῆς (τὸ 1238)¹⁶², ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ. Παραθέτουμε τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Laurent:

«Σταυροπήγιον τοῦ καινιζομένου ἐκ βάρων εὐκτηρίου οἴκου ἐπ' ὀνόματι Μιχαήλ τοῦ ἀρχιστρατήγου τῶν Ἄνω Δυνάμεων ἐν τῷ ὑπὸ τῷ θέματι τῶν Νικοπολιτῶν διακειμένῳ χωρίῳ τῆς Πτέρης ἀναγεγραμμένον παρὰ τοῦ εὐλαβεστάτου ἱερομονάχου καὶ καθηγου-

158. F. Poulsen - K. Rhomaios, Erster Vorläufiger Bericht über die dänisch-griechischen Ausgrabungen von Kalydon, København 1927. E. Dyggve, Fr. Poulsen und K. Rhomaios, Das Heroon von Kalydon, København 1934.

159. Βλ. Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, τόμ. 3, σ. 889.

160. Βλ. P. Poulsen - K. Rhomaios, Erster, σ. 303, εἰκ. 11, 304, εἰκ. 12 καὶ πίν. LI καὶ LII.

161. Βλ. πρὸ πάνω, σ. 1501.

162. Βλ. V. Laurent, Charisticariat, σ. 108-109. Τοῦ ἴδιου, Les Régestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, I, τευχ. IV, Paris 1971, σ. 95 ἀριθ. 1288.

μένου τῆς σεβασμίας μονῆς τῶν Ἐρημιτῶν Βαρθολομαίου τοῦ ἐπονομαζομένου Σανιάνου. — Ἀγιασθὲν παρὰ Γερμανοῦ τοῦ ἀγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων βασιλέων ἡμῶν Ἰωάννου καὶ Εἰρήνης, ἔτει ,ςψμς', μηνὶ φεβρουαρίῳ ἰνδικτιῶνος α')¹⁶³.

Ὁ Laurent παρατήρησε ὅτι καμιὰ πηγὴ δὲν μνημονεύει τῇ μονῇ τῶν Ἐρημιτῶν ποὺ ἴσως δὲν βρισκόταν στὴν Ἡπειρο¹⁶⁴. Ἀπὸ τῇ διαπίστωση αὐτῇ ὁ Π. Α. Βοκοτόπουλος ὑπέθεσε ὅτι «θὰ ἡδύνατο νὰ ταυτιστεῖ πρὸς τὴν μονὴν τῶν Ἐρημιτῶν»¹⁶⁵ ἡ γνωστὴ μονὴ τῆς Παναγίας «Τρημιτοῦς» (ἐτυμολ. ἀπὸ τοῦ Ἐρημίτου)¹⁶⁶. Τὴν ἄποψη τοῦ Βοκοτόπουλου ἀκολούθησε καὶ ὁ Ἀθ. Παλιούρας¹⁶⁷.

Ὁ Βοκοτόπουλος, ξεκινώντας ἀπὸ τῇ διαπίστωση ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ταξιάρχου τῆς Πτέρης καὶ ἡ Παναγία τοῦ Μπρυώνη «εἶναι σταυροπήγια ἀγιασθέντα ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ»¹⁶⁸, ὑπέθεσε ὅτι ἴσως πρόκειται «περὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ» καὶ κατέληγε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Παναγία τοῦ Μπρυώνη πιθανῶς «ἐτιμᾶτο ἀρχικῶς ἐπ' ὀνόματι Μιχαὴλ τοῦ ἀρχιστρατήγου τῶν Ἀνω δυνάμεων»¹⁶⁹. Τὴν ἄποψη τοῦ Βοκοτόπουλου φαίνεται ὅτι παρακολουθεῖ ὡς ἓνα σημεῖο ὁ P. Soustal¹⁷⁰, ὁ ὁποῖος ἀναζητᾷ τὴν θέσιν τῆς μονῆς τῶν Ἐρημιτῶν στὴν Ἡπειρο καὶ δέχεται ὅτι τὸ μετόχι ποὺ ἦταν ἀφιερωμένο στὸν «Μιχαὴλ ἀρχιστράτηγο τῶν Ἀνω δυνάμεων» βρισκόταν στὴ θέσιν τοῦ τοπωνυμίου Ἀι-Ταξιάρχης, «25 περίπου χλμ. πρὸς Β τῆς Ἀρτης»¹⁷¹, σύμφωνα μὲ τίς πληροφορίες ποὺ τοῦ προσέφερε ὁ Βοκοτόπουλος¹⁷².

Ἀπὸ τοὺς μελετητὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν στὸ ζήτημα δὲν φαίνεται νὰ δόθηκε ιδιαίτερη προσοχὴ ὅτι σὲ χρυσόβουλλο μὲ τίτλο «Συμεὼν ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων καὶ Σέρβων ὁ Παλαιολόγος», ποὺ δημοσιεύτηκε ἀρκετὲς φορὲς ὡς τώρα¹⁷³, μνημονεύεται «ἐν τῷ

163. Βλ. V. Laurent, Charisticariat, σ. 108.

164. δ.π., πρβλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονική, σ. 29 σημ. 3.

165. δ.π., σ. 29.

166. αὐτόθι.

167. Ἀθ. Α. Παλιούρας, Αἰτωλοακαρνανία, σ. 123.

168. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Παναγίας τοῦ Μπρυώνη. ΑΔ 28 (1973), Α', σ. 167, σημ. 21.

169. δ.π.

170. P. Soustal, Die griechischen Quellen, σ. 181 σημ. 2.

171. δ.π.

172. αὐτόθι.

173. Βλ. Α. Μουστοξύδου, Ἑλληνομνημῶν ἡ Σύμμικτα Ἑλληνικά, φυλλ. 1-12 (1843-1853), φωτ. ἀνατ., Ἀθήνα 1965, σ. 506-509. F. Miklosich-J. Müller, Acta et diplomata, τόμ. IV, σ. 126-129. Α. Soloviev-V. Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, σ. 230-

θέματι Βαγενετίας, χωρίον τὴν Σελιανήν, τοὺς Κορτούς, τὸ Δοχωῶν, τοὺς Βαριάδας, σὺν τῇ τοῦ Βοδέση τὸν Στύλον τοῦ Ἐρημίτου, μετὰ τοῦ Μαυροποταμοῦ, τὸν Πρινέα, σὺν τὸν Κακὸν Πηλόν, καὶ τῆς Ἑγουμενίτζας»¹⁷⁴.

Ἡ τοπωνυμία «Στύλος τοῦ Ἐρημίτου» μᾶς ὀδηγεῖ, νομίζω, σ' ἓνα διαφορετικὸ χῶρο τῆς Ἡπείρου, ὅπου πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ μονὴ τῶν Ἐρημιτῶν καὶ τὸ ἀναφερόμενο μετόχι της. Τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Συμεὼν γιὰ τὸν Ἰωάννη Τζάφα Ὁρσίνι ἔχει ὑπόψη του καὶ ὁ P. Soustal¹⁷⁵. Νομίζω ὅμως ὅτι τὸ συγκεκριμένο χωρίο παρουσιάζει καὶ μιὰν ἄλλη προβληματική. Ὁ J. Müller¹⁷⁶, ἐφαρμόζοντας διαφορετικὴ στίξη στὸ κείμενο, συνδέει τὸ τοπωνύμιον τοῦ Ἐρημίτου μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ Μαυροποταμοῦ καὶ ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ τοπωνυμία ἀναφέρεται σὲ περιοχὴ ἴσως μοναστηριακὴ. Μαυροπόταμος ἢ Μαῦρος, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὀνομάζεται ὁ ποταμὸς τῆς Ἡπείρου Ἀχέρων¹⁷⁷. Εἶναι συνεπῶς πολὺ πιθανὸ λοιπὸν ἐδῶ νὰ ἀναζητηθεῖ τόσο ἡ θέσις τῆς μονῆς τῶν Ἐρημιτῶν ὅσο καὶ ἡ ἀντίστοιχη τοῦ μετοχίου της μὲ τὸ νὰ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Μήπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ σκεφτεῖ τὴ θέσις τῆς μονῆς τῶν Ἐρημιτῶν σὲ τοποθεσίαι κοντὰ στὸν Ἀχέροντα καὶ τὸ μετόχι της στὸν Ταξιάρχῃ τοῦ Ζαλόγγου¹⁷⁸;

239 (XXXII). Α. Ι. Βρανούση, Χρονικὰ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἡπείρου, Ι. Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα, Ἰωάννινα 1962, σ. 69-85.

174. Βλ. Α. Μουστοξύδου, Ἑλληνομνήμων, σ. 507.

175. Βλ. P. Soustal, Die griechischen Quellen, σ. 152· ἐδῶ, γιὰ τεχνικοὺς πιθανότατα λόγους, παραλείπεται ἡ φράσις «τὸν στύλον τοῦ Ἐρημίτου», παρατίθεται ὅμως ἀπὸ τὸν Soustal καὶ συζητιέται τὸ πρόβλημα τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς θέσεως στὰ λ. Bagenetia καὶ Stylos tu Erémitou (Nikopolis und Kephallénia, σ. 119 καὶ 266). Βλ. καὶ Milt. Efthimiou, Greeks and Latins, σ. 308.

176. Βλ. Joseph Müller, Byzantinische Analekten, Sitzungsberichte der Wiener Akademie 9, 1852, σ. 417. Ἡ στίξη ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ J. Müller ἐρμηνεύει καλύτερα τὰ πρᾶγματα. Ἡ φράσις «σὺν τῇ τοῦ Βοδέση τὸν Στύλον τοῦ Ἐρημίτου, μετὰ τοῦ Μαυροποταμοῦ» δὲν μπορεῖ νὰ ἐνοηθεῖ παρὰ ὡς ἐξῆς: σὺν τῇ (περιοχῇ) τοῦ Βοδέση τὸν στύλον, (σὺν τῇ περιοχῇ τῆς μονῆς ἢ τοῦ στύλου) τοῦ Ἐρημίτου μετὰ τοῦ Μαυροποταμοῦ κτλ. Ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων γίνεται μὲ ἐπίκεντρο τὸ θέμα καὶ σημεῖα ἀναφορᾶς στὴν περιφέρεια. Ἡ ἀρχὴ γίνεται ἀπὸ τὴν Σελιανή (P. Soustal, Nikopolis und Kephallénia, σ. 257) πρὸς τοὺς Βαριάδες (β.π., σ. 122) στὴ Λάκκα τοῦ Μπότσαρη, κοντὰ στὸ Λοῦρο—δόλοφανερη ἢ κατεύθυνση τοῦ κυκλικοῦ περιορισμοῦ πρὸς Ν—τὸν Μαυροπόταμο, χαμηλὰ (περιοχὴ Γλυκῆς), καὶ τέλος τὸ κλείσιμο τοῦ κύκλου μὲ τὴν Ἑγουμενίτσα καὶ τοὺς Δολιανούς, πολὺ κοντὰ στὴ Σελιανή, ἀπ' ὅπου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ περιορισμοῦ τῆς περιοχῆς τοῦ θέματος Βαγενετίας, ἐνὸς θέματος μὲ πυρῆνα τὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς Θεσπρωτίας καὶ νότια ὅρια «εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἀχέροντος ποταμοῦ (Γλυκῆ)» (βλ. Α. Ι. Βρανούση, ΜΕΕ Συμπλήρωμα, τόμ. Α', σ. 888, λ. Βαγενετία ἢ Βαγενιτία). Γιὰ τὴ Βαγενετία βλ. καὶ P. Soustal, Nikopolis und Kephallénia, σ. 119-120, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴ σημασία τῆς λ. στύλος ὡς τοπωνυμικοῦ προσδιοριστικοῦ, βλ. Ι. Κ. Βογιατζίδου, Τὸ Χρονικὸ τῶν Μετεώρων, ἱστορικὴ ἀνάλυσις καὶ ἐρμηνεία, ΕΕΒΣ 5 (1925) 175-178.

177. Βλ. P. Soustal, β.π., σ. 158. λ. Glycys.

178. β.π., σ. 140. Βλ. καὶ Α. Δ. Τριανταφυλλόπουλον, Ἡ ἐπισκοπὴ καὶ ἡ μονὴ Κο-

Ἡ ἀποψη πάντως τοῦ Βοκοτόπουλου¹⁷⁹ πού συνδέει τὴ μονὴ τῶν Ἐρημιτῶν μὲ τὴν Παναγία Τριμυτοῦ θὰ πρέπει, ὅστερα ἀπ' ὅσα προηγήθηκαν, νὰ τεθεῖ ὑπὸ ἀμφισβήτηση. Δὲν μπορεῖ, νομίζω, νὰ συνδεθεῖ μιὰ αἰτωλικὴ μονὴ μὲ τὴ μονὴ τῶν Ἐρημιτῶν πού συνδέεται ἀναμφίβολα μὲ τὴν Ἡπειρο. Γιὰ τὴν ἀποσύνδεση τῆς Παναγίας Τριμυτοῦς ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ μονὴ τῶν Ἐρημιτῶν μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε ἐπίσης καὶ στὴν πραγματικὴ ἐτυμολόγηση τοῦ συνοδευτικοῦ ὀνόματος τῆς Παναγίας στὴν αἰτωλικὴ μονή. Ὁ Βοκοτόπουλος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐπωνυμία «Τρημιτοῦ» προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τοῦ Ἐρημίτου > τ' ρημίτου > τρημιτοῦ¹⁸⁰. Ἡ ἀποψη ὅμως δὲν φαίνεται πειστικὴ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ μονὴ τῆς Παναγίας βρίσκεται σὲ μιὰ τοποθεσία μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ παλαιότερη ὀνομασία τῆς περιοχῆς πού λεγόταν (καὶ λέγεται ἀκόμη ἀπὸ τοὺς κατοίκους) Τρίκορφος¹⁸¹. Ἡ ἐπωνυμία ἐπομένως τῆς μονῆς τῆς Παναγίας προέρχεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀπὸ τὴν πραγματικὴ τῆς ὀνομασία Παναγία ἢ «Τριμυτοῦ»¹⁸², ἡ Παναγία δηλ. τοῦ Τρικόρφου, μὲ σκοπὸ νὰ σηματοδοτεῖται ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἡ συγκεκριμένη Παναγία. Συνεπῶς ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου, πού ἐπονομάστηκε μεταγενέστερα Τριμυτοῦ, ἀνῆκε πιθανῶς στὴ διοίκηση τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου καὶ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴ μονὴ τῶν Ἐρημιτῶν τῆς Ἡπείρου.

III.5. Ἡ Μονὴ Ἀγ. Τριάδος

Σὲ πράξη «περὶ τῆς ὑπὸ τὸν Ναυπάκτου μονῆς τῆς ἁγίας Τριάδος ἧς ἡ ἐφορεία ἀνατίθεται Ἰωάννη ἀρχιεπισκόπῳ Γαρδικίου»¹⁸³ διαβάζουμε:

«Ἦν ποτε μοναστήριον καὶ προσεστώτα εἶχε καὶ μοναχοὺς καὶ ὑπαρξιν καὶ βοσκήματα, ἡ ὑπὸ τὴν καθ' ἡμᾶς ἁγιωτάτην ἐκκλησίαν μονὴ τῆς Ἀγίας Τριάδος· ἀλλὰ καὶ ταύτην ἡ τοῦ καιροῦ φορὰ οὐ μόνον παρεῖλε τὰ ὑπάρχοντα, ἢ ἡλάττωσεν εἰς τεταρτημόριον ἢ 5 τριτημόριον, ἢ τὸ πλέον ἡμίσευσεν, ἀλλ' ἀπαξαπλῶς ἅπαντα κατελυμῆνατο καὶ ἠφάνισεν, ὥς ὑποχωριάσαι μὲν ἐκεῖθεν τοὺς μοναχοὺς, τὴν δὲ μονὴν ἐγκαταλειφθῆναι, ἢ ὥς σκηνὴν ἐν ἀμπελῶνι, ἢ ὥς ὁπωροφυλάκιον ἐν σικυηλάτῳ. καὶ νῦν ἔστηκεν ἡ πάλαι μονή, μο-

ζύλης, Actes XVe Congr. Inter. d'Et. Byz., II B, σ. 860.

179. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονική, σ. 29.

180. δ.π.

181. Βλ. ΜΕΕ, τόμ. ΚΓ', σ. 320, λ. Τρίκορφος.

182. Ἡ κατάληξη συνηθίζεται στὴ Δυτικὴ Στερεά (π.χ. Πολυπορτοῦ, γιὰ τὴ βασιλικὴ τῆς Τολοφῶνας, βλ. J. Koder-F. Hild, Hellas und Thessalia, [TIB, 1], Wien 1975, σ. 136, λ. Bitrinitsa ἢ Κατερινού, βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, Ἀθῆναι 1970, σ. 245 κ.ά.).

183. Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 1, σ. 342. Ν. Α. Bees, Unedierter, σ. 72, ἀριθ. 12.

ναστήριον ὄνομα μόνον, πραγματικῶς ἔρημον ἔχουσα, μὴ ὄντος
10 τοῦ διαδόντος χεῖρα αὐτῇ, μηδὲ τὴν ταύτης πτώσιν ὑπανεγείραν-
τος»¹⁸⁴.

Ἡ ἀποψη τοῦ Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλου, ὅτι ὁ ἀναφερόμενος ἐπίσκοπος Ἰω-
άννης «ἦταν πιθανῶς ἐπίσκοπος τοῦ Γαρδικίου πού βρίσκεται σήμερα στὸ Ν.
Φθιώτιδος»¹⁸⁵, πολὺ κοντὰ στὰ ὅρια τῶν νομῶν Αἰτωλοακαρνανίας καὶ Φω-
κίδος εἶναι, νομίζω, ἀπόλυτα δικαιολογημένη. Ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου ὑπα-
γόταν στὴ μητρόπολη Ν. Πατρῶν (Ἵπάτης), τῆς ὁποίας ὁ μητροπολίτης εἶχε
διωχθεῖ ἀπὸ τοὺς Φράγκους¹⁸⁶. Ἡ μονὴ Ἀγ. Τριάδος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ
παραπάνω κείμενο, ὑπαγόταν στὴ μητρόπολη Ναυπάκτου καὶ ἦταν ἓνα πλού-
σιο μοναστήρι. Κάτω ἀπὸ τὴ φράση ἢ τοῦ καιροῦ φορὰ¹⁸⁷ θὰ μπορούσε κανεὶς
νὰ ὑποστηρίξει ὅτι κρύβεται ἓνας ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν ἐπέκταση τῶν Λατίνων·
οἱ ἀρπαγὲς καὶ οἱ καταστροφὲς ἀφάνισαν τὴν περιουσίαν τῆς μονῆς καὶ ἀνάγκα-
σαν τοὺς μοναχοὺς νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν. Γιὰ τὴν ἐπέκταση τῶν κατακτητῶν
στὶς κτήσεις τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου μᾶς πληροφορεῖ σαφέστατα καὶ
ἄλλο κείμενο τοῦ Ἀποκαύκου¹⁸⁸. Ἐπομένως ἡ θέση τῆς μονῆς τῆς Ἀγ. Τριά-
δος θὰ πρέπει νομίζω νὰ ὑπολογιστεῖ μέσα σὲ μιὰ περιοχὴ πλησιέστερα πρὸς
τὴ Ναύπακτο, στὸ χῶρο πού συναντιοῦνται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οἱ δυνάμεις τοῦ
δεσποτάτου καὶ τῶν Φράγκων καὶ αὐτὸ συμβαίνει στὴ στενότερα περιορισμένη
περιοχὴ Νότια ἀπὸ τὸ Γαρδίκι ὡς τὸ Βελούχοβο καὶ τὸ Λιδωρίκι, σημεῖα στὰ
ὁποῖα ἐμφανίζονται μὲ στρατιωτικὲς θέσεις τόσο ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας
ὅσο καὶ ὁ Ἰταλὸς Θωμᾶς τῶν Σαλώνων¹⁸⁹, σὲ μιὰ ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν κατάλη-
ψιν τῆς Ἵπάτης ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Δούκα¹⁹⁰. Ἡ ἀκριβὲς ὁμῶς θέση τῆς μο-
νῆς, πού δὲν ἔχει ὡς σήμερα προσδιοριστεῖ, εἶναι δύσκολο νὰ ἐπισημανθεῖ.
Μεγάλῃ κατεστραμμένη παλαιὰ μονὴ τῆς Ἀγ. Τριάδος, γνωστὴ στοὺς κατοί-
κους τοῦ χωριοῦ Κλῆμα¹⁹¹, βρισκόταν ΒΔ τοῦ Λιδωρικίου, στὸ φυσικὸ δρόμο
πού ἔνωσε τὴ Ναύπακτο μὲ τὸ Γαρδίκι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Τὸ
ὕλικο πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στὴν κατασκευὴ (κομμάτια μαρμάρινων με-
λῶν καὶ χρῆση λίθων καὶ πλίνθων) παρέχει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ μοναστηριακὴ
ἐγκατάσταση τῆς περιοχῆς «Μοναστήρι» στὸ χωριὸ Κλῆμα ἦταν πράγματι

184. 'Ε. Βέη-Σεφερλή, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 174-175.

185. Βλ. ΘΗΕ, τόμ. 4, 1964, στ. 233.

186. 'Ε. Βέη-Σεφερλή, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 175.

187. ὁ.π., σ. 175,1.

188. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierte, σ. 85-88, ἀριθ. 27.

189. ὁ.π., σ. 88, 103-115.

190. Βλ. 'Ε. Βέη-Σεφερλή, Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, σ. 175 καὶ 185, σημ. β') καὶ γ').

191. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν κ. Γεώργιο Σίδερη, ἀγροφύλακα τῆς πε-
ριοχῆς, στὸν ὁποῖο χρωστῶ τὴν ἐπισήμανση τοῦ χώρου καὶ τὶς σχετικὲς πληροφορίες γιὰ
τὴ μονή.

βυζαντινὸ μοναστήρι. Οἱ κατολισθήσεις τοῦ ἐδάφους ἔχουν σκεπάσει σήμερα τὸ χῶρο τοῦ μοναστηριοῦ. Ἔτσι στὶς δυσκολίες ποὺ ἐγείρονται γιὰ τὴν πι-
θανὴ ταύτιση τῆς μονῆς μὲ τὴν ἀναφερόμενη μονὴ Ἀγ. Τριάδος, προστίθεν-
ται τώρα καὶ ἀνάλογες δυσκολίες ἐλέγχου τῶν πραγματιστικῶν δεδομένων
τοῦ χώρου.

IV. ΕΠΙΜΕΤΡΟ

IV.1. Ἡ μονὴ τῶν Καρουτῶν

Ἀπὸ μιὰ πράξη συνοδικοῦ δικαστηρίου, ποὺ ἔγινε στὴν Ἄρτα τὸ Φε-
βρουάριο τοῦ 1222¹⁹² καὶ μᾶς σώθηκε μεταξὺ τῶν συνοδικῶν γραμμάτων τοῦ
μητροπολίτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, πληροφορούμαστε ὅτι ἀποφασίστηκε
νὰ διωχθεῖ ὁ μοναχὸς Θεοδόσιος Σπίγγης ἀπὸ τὴν «κατὰ τὴν Ἑλλάδα σε-
βασμία μονὴ τοῦ Προδρόμου»¹⁹³, ἐπειδὴ φαίνεται δημιουργοῦσε ὀρισμένα
προβλήματα στὴν κοινότητα τῶν μοναχῶν μὲ τὶς ὑπερβολικὲς του φιλοδοξίες
γιὰ τὴ διακυβέρνηση αὐτῆς τῆς μονῆς¹⁹⁴. Τὸ δικαστήριον, ἀφοῦ ἔλαβε ὑπόψη
τοῦ ὅλα τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκδίκαση τῆς ὑποθέσεως, ἔκρινε ὅτι ὁ Θεοδόσιος
ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ μονή: «μεταξὺ δὲ τῶν λαλουμένων ἑτερόν τι πα-
ρεμπεσόν τοῦτο μᾶλλον ἀπραγμόνως τῆς τοῦ Προδρόμου μονῆς ἐκβάλλει τὸν
Σπίγγην, τὸ μὴ παρὰ ταύτῃ δηλαδὴ ἀποθέσθαι τρίχα τὴν κοσμικὴν, ἀλλ' ἐν
τῷ μοναστηρίῳ τῶν Καρουτῶν, ὡς αὐτὸς ἐπὶ κοινοῦ ἀναφθέγγετο»¹⁹⁵. Ἀπὸ
τὸ κείμενο φαίνεται ὅτι ὁ Σπίγγης ἐγκατέλειψε τὸ μοναστήρι στὸ ὁπεῖο ἐ-
κάρη μοναχός, κατὰ παράβαση τῶν ἐπιταγῶν τῶν ἱερῶν κανόνων. Ἡ ἀπόφα-
ση γιὰ τὴν ἀποβολὴ τῶν ξένων πρὸς τὴ μονὴ μοναχῶν ἦταν γενικὴ: «ἀλλὰ καὶ
ἄλλους ἔχει ἐξ ἑτέρων μονῶν, εἴπερ αἱ κατ' αὐτοὺς μοναὶ ἐν τῷ καθεστῶτι ἐ-
στίν, ὥσπερ δὴ καὶ ἡ τῶν Καρουτῶν, καὶ μὴ ὑπὸ τῶν ἐγγυὲς ἔθνων ἢ τῷ χρόνῳ
τυχὸν διεφθάρησαν, πρὸς τὰς ἑαυτῶν ἀποπέμψασθαι»¹⁹⁶. Ἡ μονὴ τῶν Κα-
ρουτῶν λοιπόν, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα δὲν μνημονεύεται, ὑφίσταται αὐτὴ τὴν
ἐποχὴ μέσα στὰ ὅρια τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου, χωρὶς νὰ ἔχει ὑποστεί τις
καταστροφὲς ποὺ ἐπέφεραν τὰ «ἐγγυὲς ἔθνη»¹⁹⁷, δηλ. οἱ φράγκοι δυνάστες ποὺ

192. Βλ. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύ-
κου, σ. 8-13.

193. δ.π., σ. 13, στίχ. 9-11. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς βυζαντινῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου,
βλ. Βασίλη Κατσαροῦ, Ἡ κατὰ τὴν Ἑλλάδα βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου, τελευταῖος
σταθμὸς τῆς ζωῆς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη, Βυζαντιακά 1 (1981) 101-127.

194. δ.π., σ. 126.

195. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου,
σ. 13, στίχ. 8-12.

196. δ.π., στίχ. 19-22.

197. δ.π., στίχ. 21.

ἐξουσίαζαν ὀρισμένους τόπους τῆς Φωκίδας ἢ τῆς Φθιώτιδας μετὰ τὴ λατινικὴ κατάκτηση.

Οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχονται ἀπὸ τὸ συνοδικὸ γράμμα τοῦ Ἀποκαύκου εἶναι μοναδικές γιὰ τὴ μονὴ τῶν Καρουτῶν. Ἡ τοπωνυμία τῶν Καρουτῶν μᾶς ὁδηγεῖ στὴν περιοχὴ Λιδορικίου, ὅπου τὰ χωριά Σκαλούλα καὶ Καροῦτες δεσπόζουν πάνω ἀπὸ «τὸν Καρουτιανόν», ὅπως λένε, κάμπο¹⁹⁸. Ἀλλὰ καὶ ἡ θέση τῶν Καρουτῶν πολὺ κοντὰ στὴν περιοχὴ τῶν Σαλῶνων αἰτιολογεῖ τοὺς ὑπαινιγμοὺς γιὰ τὰ «ἐγγυὲς ἔθνη». Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν μητροπολίτη Δυρραχίου Δοκειανόν¹⁹⁹ ὁ Ἰωάννης παραπονεῖται γιὰ τὶς αὐθαιρεσίες τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα στὰ πράγματα τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου μετὰ τὴν ἐκδίωξη τοῦ Ἀποκαύκου. Ὁ Δούκας γιὰ τὸν Ἀπόκαυκο κάνει πράγματα «τοῦ γέλωτος ὑφ' ἧς καὶ ὑφ' ὧν οὐδὲ κορώνην εἶδομεν κρατηθεῖσαν»²⁰⁰ καὶ στὴ συνέχεια ὁ μητροπολίτης τὸν κατηγορεῖ γιὰ τὸ βαθμὸ ἀναισθησίας ποὺ ἔφτασε: «εἰ δὲ καὶ ὑποχείριον Βελεχατοῦϊαν ἔχει καὶ τὸν Ἰταλὸν Θωμᾶν γειτνιάζοντα ἐν τῷ Σόλωνι, ἀλλ' ἐν τούτῳ τέως τὰ μέγιστα καταπράττεται· χειμῶνος γὰρ ἐπέρχεται μνωξίαν ὥς τὰ τῶν ζώων κατάδειλα, θέρους δέ, ἐπὶ ποταμὸν καθέζεται τὸν Βελούχορον· ἡδὺς δὲ οὗτος ἰδεῖν καὶ πιεῖν ψυχρόν καὶ μεταβαλεῖν πρὸς τὴν ὁμοίαν ψυχρότητα καὶ ὁπώρας καὶ ὅσα πόματα σκευαστά, ἐξ ὧν ἐσθίων καὶ πίνων, ἐκ τούτων λεόντειον τὴν ἐρυγὴν ἀναπέμπεται· ὁ δὲ γε Θωμᾶς αὐτοῦ καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν γέλωτα πλατὺν καταχέων πελάτης ὁσημέραι τῶν περὶ τὴν Βελᾶν καὶ τὴν Καρούταν γίνεταί βοσκημάτων, καὶ οὐδεὶς τῷ ἀφαιρέτῃ τούτῳ ἀντικαθίσταται...»²⁰¹.

Ἡ διείσδυση τοῦ Θωμᾶ στὶς περιοχὲς ποὺ ἀνῆκαν στὰ ὅρια τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου καταγράφεται ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου μὲ τὸν πόνο τοῦ ἱεράρχη ποὺ βλέπει, ἴσως, νὰ καταπατοῦνται τὰ δίκαια τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν μονῶν τῆς γειτονικῆς ἐπισκοπῆς Λιδορικίου²⁰², καὶ νὰ καταστρέφονται οἱ περιουσίες τους κάτω ἀπὸ τὸ ἀδιάφορο βλέμμα τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα. Ἡ μονὴ τῶν Καρουτῶν, μέσα στὸ πεδίο τῶν βλέψεων τοῦ ἄρχοντα τῶν Σαλῶνων («πελάτης ὁσημέραι τῶν περὶ τὴν Βελᾶν καὶ τὴν Καρούταν γίνεταί βοσκημάτων») ²⁰³ φαίνεται ὅτι πλήττεται ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς καὶ δὲν ἀποκλείεται ὁ Ἀπόκαυκος νὰ βλέπει μὲ τὰ μάτια του αὐτὲς τὶς καταστροφές²⁰⁴. Δὲν ξέρουμε ὅμως ποῦ ἀκριβῶς βρισκόταν ἡ θέση τῆς μονῆς τῶν Καρουτῶν

198. Βλ. Δ. Λουκοπούλου, Ποιμενικὰ τῆς Ρούμελης, Ἀθῆναι 1930, σ. 117. Πρβλ. Γ. Ε. Καψάλη, Φωκίδα, λησμονημένες σελίδες, Ἀθήνα 1972, σ. 69, 75.

199. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierle, σ. 85-88, ἀριθ. 27.

200. Ὡ.π., σ. 88, στίχ. 102-103.

201. αὐτόθι, στίχ. 103-112.

202. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ βλ. J. Koder-F. Hild, Hellas und Thessalia, σ. 205 λ. Λοιδορική.

203. Βλ. Ν. Α. Bees, Unedierle, σ. 88, 110-111.

204. Ἡ ἀπόσταση τῆς περιοχῆς Λιδορικίου ἀπὸ τὴ Ναύπακτο δὲν εἶναι μεγάλη.

και ἡ σχετικὴ ἔρευνα στὸ χῶρο ἀπέβη ἀκαρπῆ. Εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸν νὰ ἐντοπιστεῖ στὸ μέλλον ἀπὸ τὴν ἔρευνα ἡ συγκεκριμένη θέσις τῆς μονῆς²⁰⁵.

IV.2. Ἡ «Μονὴ Ἀγίας»

Οἱ J. Koder καὶ F. Hild, στὸ βιβλίο τους *Hellas und Thessalia* στὸ λ. Hagia Monḗ (Ἀγ. Μονή)²⁰⁶ σημειώνουν ὅτι ἴσως ἓνα χωρίο τοῦ Ἀποκαύκου ἀναφέρεται στὴν ἐρειπωμένη ἐκκλησία τῆς περιοχῆς Λιδωρικίου ποὺ ἦταν γνωστὴ ὡς «Ἀγία μονή»²⁰⁷. Τὸ κείμενο ποὺ περιέχει τὴ μαρτυρία εἶναι μιὰ σύντομη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου «πρὸς τὸν Γοριανίτην κυρὸν Νικόλαον»²⁰⁸. Ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου μεσιτεύει στὸν Νικόλαο Γοριανίτη νὰ φροντίσει τὸν γαμβρὸ τοῦ Χοιροσφάκτου²⁰⁹. Ὁ Χοιροσφάκτης ἦταν συγγενὴς κάποιου ἐπισκόπου Ἀγίας: «ὁ χθὲς Ἀγίας, νῦν δὲ μοναχὸς ἁγιορίτης, δυσωπεῖ δι' ἡμῶν, τὸν αὐτοῦ συγγενῆ δε τῇ τοῦ χοιροσφάκτου ἐπεγάμβρευσεν θυγατρί, ἔχειν τὴν ἀπὸ σοῦ πρόνοιαν»²¹⁰. Ὁ ἀνώνυμος Ἀγίας θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς J. Koder - F. Hild ὡς ἡγούμενος τῆς Μονῆς Ἀγίας²¹¹. Ἡ διατύπωση ταιριάζει ν' ἀποδοθεῖ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου στὸν ἀνώνυμο συγγενῆ τοῦ Χοιροσφάκτου. Ὁ S. Pétridès ὑπέθεσε, μὲ ἐρωτηματικὸ, ὅτι ὁ Ἀγίας ἦταν τιτουλάριος ἐπίσκοπος Μύρων²¹². Θὰ πρέπει ὥστόσο, καὶ ἂν ἀκόμη ἀπορριφθεῖ ἡ ἀποψη τοῦ S. Pétridès, ν' ἀποκλειστεῖ μᾶλλον ἡ περίπτωσις ὅτι ὁ ἀνώνυμος ἦταν μοναχὸς τῆς Ἀγίας πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὸ Ἅγιο Ὄρος, γιὰ δυὸ κυρίως λόγους: α) γιατί ὅπως παρατηρεῖ ὁ Laurent²¹³ ἡ ἐπωνυμία ὁ + γεν. τόπου στὰ βυζαντινὰ χρόνια δὲν ἀποχωρίζεται καὶ παραδίδεται μαζί, ὅταν πρόκειται γιὰ μονές· β) ἂν ὁ ἀνώνυμος ἦταν μοναχὸς στὴ μονὴ Ἀγίας, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ προτάσσεται τὸ ἁγιορίτης καὶ νὰ ἔπεται τὸ μοναχός, ἐνδεῖξη ποὺ συνηγορεῖ ὅτι τὸ πρόσωπο κατεῖχε μᾶλλον ἐπισκοπικὸ ἀξίωμα. Θὰ πρέπει συνεπῶς ν' ἀποσυνδεθεῖ ἡ Ἀγία Μονή, ἵδρυμα τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ. ὅπως

205. Ἡ ἀναζήτησις τῆς θέσεως τῆς μονῆς στὸ χῶρο δυσκολεύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ πιδὲ ἡλικιωμένοι κάτοικοι τῶν Καρουτῶν δὲν θυμοῦνται τὴν ὑπαρξὴ τέτοιου μοναστηριοῦ. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς τὸν δάσκαλο κ. Ἀνδρέα Κ. Κακαλῆ γιὰ τὴν πρόθυμην συμπαράστασιν κατὰ τὴν ἐπιτόπιαν ἔρευνα στίς Καρούτες.

206. Βλ. J. Koder-F. Hild, *Hellas und Thessalia*, σ. 169.

207. Πρόκειται γιὰ τὸ χωρίο ποὺ ἀφορᾷ τῇ μονῇ τῆς Ἀγ. Τριάδος τὸ ὁποῖο ἐξετάσαμε προηγουμένως.

208. Βλ. S. Pétridès, Jean Apokaukos, σ. 90 (22). XVIII.

209. Γιὰ τὸ ἐπίθετο βλ. σημ. I. 4. 7 ἐδῶ.

210. Βλ. S. Pétridès, Jean Apokaukos, δ.π., στίχ. 4-5.

211. Βλ. J. Koder-F. Hild, δ.π.

212. Βλ. S. Pétridès, δ.π. (ὑπόμνημα, ἀριθ. 2).

213. V. Laurent, *Le Corpus de Sceaux*, τόμ. V, No 1255, σ. 176-177.

μαθαίνουμε από την κτητορική της έπιγραφή²¹⁴, από την υπόθεση για την ταύτιση από τους J. Koder και F. Hild.

Από τη συγκέντρωση των μαρτυριών και την εξέταση των δεδομένων για την τοποθέτηση των βυζαντινών μονών και ναών στο γεωγραφικό πλαίσιο της ΝΔ Στερεάς Έλλάδος προκύπτουν όρισμένα στοιχεία που βοηθούν να προσεγγίσουμε την έρευνα του παραγωγικού χώρου του συγκεκριμένου οικονομικού περιβάλλοντος με τόν έντοπισμό των μοναστηριακών εγκαταστάσεων αλλά και τη μελέτη του πνευματικού κλίματος που δημιουργούσε στο συγκεκριμένο επίσης χώρο ή παρουσία των μοναστηριών. Τό πλήθος αὐτῶν τῶν μοναστηριῶν στή Δυτική Στερεά, ἂν προστεθεῖ στό σύνολο τῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων τῶν βυζαντινῶν χρόνων πού εἶναι γνωστά ὡς σήμερα στήν έρευνα, φανερώνει τή μεγάλη ἐξάπλωση τοῦ μοναχικοῦ βίου στήν περιοχή ἀλλά καί τήν ὀργάνωση τοῦ οικονομικοῦ βίου γύρω ἀπό τόν πυρήνα τοῦ μοναστηριοῦ. Στόν ιστορικό τῆς μελέτης τῶν κοινωνικοοικονομικῶν φαινομένων τῆς συγκεκριμένης ἐποχῆς στήν περιοχή ἀπομένει νά ἐκτιμηθεῖ συνολικά τό φαινόμενο τῆς ἀνάπτυξης τῶν μοναστηριακῶν μονάδων πού φαίνεται ὅτι διαδραμάτιζαν ιδιαίτερο ρόλο καί στήν παραγωγική δραστηριότητα καί στή συγκρότηση τοῦ πολιτιστικοῦ χάρτη τοῦ τόπου, σέ μιᾶ ἐποχή δοκιμασιῶν τοῦ συγκεντρωτικοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

214. Για τήν έπιγραφή βλ. βιβλιογραφικά, Βασίλη Κατσαρού, *Ζητήματα Ιστορίας ἐνός βυζαντινοῦ ναοῦ κοντά στό Εὐπάλαιο*, σ. 33 σημ. 67.

**LES VILLES DE L'EMPIRE BYZANTIN
ET DES PAYS DE L'EUROPE OCCIDENTALE AU MOYEN AGE**
(OBSERVATIONS TYPOLOGIQUES)

Z. V. OUDALTSOVA/Moscou

La société médiévale, on le sait, représentait un organisme uni, vivant, qui se développait. Tous les phénomènes de sa vie socio-économique et culturelle étaient non seulement étroitement liés entre eux mais conditionnés les uns par les autres. Néanmoins les villes en tant que cellule structurelle et organisatrice de la société au Moyen Âge occupaient une place particulière et sans aucun doute une place éminente. C'est pourquoi le choix du thème de ce colloque est, à notre avis, tout à fait justifié. Bien plus, l'examen de ce thème est d'autant plus important qu'il est lié à un certain nombre de problèmes théoriques complexes tels que: la continuité ou la discontinuité dans le développement des villes médiévales, typologie des villes dans de diverses régions du monde (dans ce cas les pays de la Méditerranée, l'Espagne, l'Empire byzantin et la Russie), la structure sociale des villes médiévales et, enfin, le dernier problème, qui est peut-être le plus intéressant, celui de la spécificité de la culture urbaine et le rôle qu'elle a joué dans toute la culture médiévale.

Dans cet article nous allons examiner ces problèmes à partir de l'analyse comparative de la vie urbaine de l'Empire byzantin et celle de plusieurs pays de la Méditerranée, plus spécialement ceux de l'Ouest.

Il est connu que les villes et l'économie urbaine en Europe occidentale ont commencé à jouer un rôle éminent dans la vie sociale surtout au XI-XV siècles, à l'époque de la deuxième division du travail—la séparation de la ville de la campagne. L'essor des villes, centres du métier et du commerce, le développement des rapports commerciaux et monétaires étaient des phénomènes d'une qualité nouvelle dans la société de l'Europe occidentale qui ont exercé une grande influence sur son économie, son régime et sa vie intellectuelle¹.

1. Корсунский, А. Р. История Испании IX - XIII веков. М., 1976, с. 154-181; Кириллова А. А. Вопросы социальной и классовой борьбы в английских средневековых городах XIV в. М., 1969; Левицкий Я. А. Города и городское ремесло в Англии в X - XII вв. М - Л., 1960; Осипова Т. С. Ирландский город и экспансия Англии XII - XV вв. М., 1973; Средневековый город. Сб. статей. Саратов, вып. I - III, 1968-75 гг.; Стам С. М. Экономическое и социальное развитие раннего города (Тулуза XI - XIII вв.), Саратов, 1969; Котельникова Л. А. Итальянское крестьянство и город XI - XIV

Le sort d'une ville byzantine se manifestait d'une manière particulière. Aussi paradoxal que cela puisse paraître à première vue les villes byzantines ont atteint leur épanouissement le plus complet non pas à la fin, mais au commencement de l'histoire de l'Empire byzantin. Alors que beaucoup de centres urbains antiques de l'Europe Occidentale ont été anéantis par les vagues des conquêtes barbares et se sont dépeuplés (certaines régions de l'Italie, de la Gaule du Sud et de l'Espagne de l'Est y faisaient seulement exception dans une certaine mesure) l'Empire byzantin, au seuil de son histoire, pouvait à juste titre s'appeler le pays des villes². Les conditions naturelles de l'Empire byzantin favorisaient considérablement la prospérité de l'économie urbaine. Des réserves considérables de gisements surtout de fer, d'or, de cuivre, de marbre stimulaient le développement de petites industries minières, l'essor de la production des armes, des instruments de travail pour les métiers et l'agriculture, la fabrication du verre de divers articles de luxe et le façonnage des bijoux. L'Empire byzantin était de beaucoup plus riche en réserves de minéraux que les pays voisins. Les provinces balkaniques et l'Asie Mineure recelaient énormément d'or, d'argent, de fer et de cuivre. Il n'y a que le plomb et en partie l'argent qui étaient importés de l'Angleterre et de l'Espagne. L'Egypte livrait à l'Empire byzantin le papyrus, matériel très important pour l'écriture. Dans de nombreuses régions de l'Empire byzantin il y avait d'excellentes pierres pour la construction ainsi que du marbre, ce qui contribuait à l'essor de l'architecture dans les centres urbains de l'Empire³.

Au V-VI siècles Alexandrie en Egypte, Antioche en Syrie, Edesse en Mésopotamie septentrionale, Tyr et Beyrouth en Phénicie étaient célèbres par leur richesse, la beauté de leurs palais et temples, l'éclat de leur luxe recherché, la finesse de leur culture spirituelle. Les villes de l'Asie Mineure: Ephèse, Smyrne, Nicée, Nicomédie étaient en plein épanouissement, et dans la partie européenne Salonique, Philippopole et Corinthe grandissaient et s'enrichissaient. Constantinople, capitale

вв. М., 1967; Сванидзе А. А. Средневековый город и рынок в Швеции (XIII - XV вв.). М., 1980.

2. История Византии, т. I - III, М., 1967, I, с. 101-128; Курбатов Г. Л. Ранневизантийский город. (Антиохия в IV в.) Л., 1962; Удальцова З. В. Италия и Византия в VI в. М., 1959, с. 115-135; 475-494; О работах советских византистов по проблеме византийских городов см. Удальцова З. В. Советское византиноведение за 50 лет. М., 1969, с. 195-215.

3. Удальцова З. В., Осипова К. А. Отличительные черты феодальных отношений в Византии (постановка проблемы). - Византийский Временник, (далее В. В.), 36, 1974, с. 20-21.

de l'Empire, se développait impétueusement. Dans la période du Bas Empire Byzantin, l'empire des Basiliens devançait l'Occident par le niveau du développement du métier urbain et du commerce. A cette époque les œuvres des artisans byzantins étaient un modèle à la portée des artisans de nombreux pays. Les conditions naturelles et la situation géographique de l'Empire byzantin étaient aussi favorables au développement du commerce, surtout du commerce maritime. Les côtes découpées, l'abondance des ports abrités et des îles, la domination sur ces détroits, reliant la Méditerranée et le Mer Noire contribuaient pour beaucoup à la navigation maritime et au commerce. Pendant tout le Bas-Empire jusqu'au XII siècle Byzance restait une grande puissance maritime⁴. Ses intérêts économiques vitaux étaient pour beaucoup liés au commerce transitoire maritime. Les marchands byzantins surtout les Syriens et les Egyptiens pénétraient dans les coins les plus éloignés de l'œcumène, A l'Est ils faisaient du trafic avec le Ceylon, l'Inde et la Chine, pays féériques aux yeux des Européens. Au Sud les Byzantins faisaient intensivement le commerce avec le continent africain ayant établi des relations commerciales avec l'Ethiopie ensoleillée, riche en or, ivoire et parfums. Au nord les vaisseaux des navigateurs atteignaient les îles brumeuses britanniques et les côtes rigoureuses scandinaves. Dans le commerce avec l'Ouest sur la Méditerranée les Byzantins malgré les attaques dangereuses des navires de pirates ont exercé encore longtemps leur hégémonie. Les factoreries des marchands byzantins apparaissent à Naples, Ravenne, Massilia (Marseille) en Espagne à Barcelone. Le commerce de l'Empire byzantin avec les pays du littoral de la mer Noire et du Caucase s'accroît et Khersonèse, poste d'appui de l'Empire byzantin en Crimée y joue un rôle tout particulier⁵. Les solides d'or byzantins avec effigie représentant les basileis de Constantinople avaient cours dans tous les pays et jouaient le rôle de devises. Le commerce byzantin n'a jamais été d'une aussi grande envergure aux époques ultérieures que dans la période qui a précédé les conquêtes arabes et l'annexion des provinces orientales de l'Empire.

Au VI siècle Kosmas Indicopleustes, marchand et navigateur hardi a décrit d'une façon pittoresque son voyage en Arabie, en Afrique orientale et au Ceylan. Dans sa "Topographie chrétienne" Kosmas a dressé un tableau du commerce animé de l'Empire byzantin à travers l'Egypte

4. Ahrweiler H. *Byzance et la Mer*. Paris, 1966, Antoniadis-Bibicou. H. *Etudes d'histoire maritime de Byzance*, Paris, 1966.

5. Якобсон А. Л. *Раннесредневековый Херсонес*. М. Л., 1959.

avec l'Ethiopie (Aksoum), l'île de Ceylan (Taprobane), l'Inde et la Chine lointaine⁶. Les relations de l'Empire byzantin avec la Chine sont confirmées par Theophanes (le Byzancien) écrivain du VI siècle qui a raconté comment deux moines ont ramené de Chine des graines de vers à soie dans des bourdons creux, ce qui a marqué le début de la production de la soie dans l'Empire byzantin⁷.

Philostorque, écrivain d'église, a laissé aux descendants des descriptions de valeur des pays exotiques de l'Est et de l'Afrique⁸.

La marine de guerre a joué un rôle primordial dans la défense de l'Empire byzantin contre les ennemis venant de l'extérieur. La construction des navires de guerre et des navires de commerce se faisait dans les grandes villes côtières de l'Empire. Les galères de guerre des Byzantins grâce au perfectionnement technique dépassaient de beaucoup les bâtiments de guerre des autres Etats du Moyen-Age.

Problème de continuité et de discontinuité des villes

Le problème de continuité et de discontinuité des villes du Moyen Age est débattu dans la science de l'histoire du Moyen Age et la byzantologie. Cette question théorique cruciale provoque de vives discussions dans la science jusqu'à présent. De nos jours dans de nombreux pays il y a aussi bien des partisans que des ennemis de ces deux théories⁹. Aujourd'hui, les adeptes de la science sur l'empire byzantin discutent pour savoir s'il y avait continuité de la ville antique et de la ville médiévale ou s'il existait une césure entre elles. Autrement dit, il s'agit de

6. The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes, ed. E.O. Winstedt. Cambridge, 1909; Пигулевская Н. В. Византия на путях в Индию. М. Л., 1951, с. 129-156; Wolska W. La Topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustes. Paris, 1962; Удальцова З. В. Страничка из истории Византийской культуры. (Косма Индикоплевст и его «Христианская Топография» - Вестник Древней истории, 1977, № I, с. 206-212. Кобищанов Ю. М. Северо-восточная Африка в раннесредневековом мире. М., 1980.

7. L. Dindorf. Historici Graeci Minores, I, Lipsiae, 1870, p. 446-449.

8. Philostorgius. Kirchengeschichte. 2 Aufl., ed. Bidez I. Berlin, 1972.

9. Сторонниками непрерывного развития городов в Византии являются: Ostrogorsky G. Byzantine Cities in the Early Middle Ages - Dumbarton Oaks Papers, 13, 1959, p. 47-66; Velkov Das Schicksal der antiken Städte der Ostbalkanländer, Berlin, 1963; Сюзюмов М. Я. Византийский город. (середина VII-сер. IX вв.). - ВВ, XXVII, 1967, с. 38-70, его же. Роль городов эмпориев в истории Византии. - ВВ, VIII, 1956, с. 26-46 и др. Противниками теории континуитета городов выступают: E. Kirsten, Die byzantinische Stadt. - «Berichte zum XI. Intern. Byzant. Kongress, München, 1958, S. 19-48; D. Zakythinos. Le despotat grec de Morée, vol. II, p. 169 sq. n 3 p.

savoir si la ville byzantine était l'héritière directe de la ville de l'Antiquité tardive et le continuateur de ses traditions ou un nouvel organisme social¹⁰. Je suis partisan de la théorie de discontinuité de la ville byzantine et je reconnais l'existence d'une césure au VIIe moitié du IXe siècles entre la ville de l'Antiquité tardive et la ville médiévale de l'Empire. A mon avis, pour résoudre cette question discutable il ne faut pas pousser à l'extrême: il ne faut ni surestimer le degré de la décadence des villes byzantines au VII-IX siècles, ni nier cette décadence¹¹. Celle-ci s'est manifestée au cours de ces siècles par la détérioration de la technique de la production artisanale, surtout de la production de la céramique, par la réduction de la circulation monétaire et la thésaurisation de la monnaie d'or et d'argent, par le changement de l'organisation du métier et du commerce, par le développement de l'artisanat seigneurial et la substitution de la petite production artisanale aux grands égestiria¹².

Or, dans l'Empire byzantin ces processus, liés à la naturalisation générale de l'économie pendant la genèse du féodalisme, avaient leurs particularités spécifiques. Avant tout la différence substantielle entre le développement socio-économique et culturel des centres urbains côtiers et celui des villes forteresses, situées dans les régions intérieures de l'Empire s'accroît de plus en plus. Il va de soi que le contraste saillant entre le développement des villes côtières et celui des villes intérieures n'est pas spécifique à la vie économique de l'Empire byzantin, mais présente des analogies assez spectaculaires dans le sort des villes de l'Italie, de la France du Sud et de l'Espagne de l'Est¹³. Mais la conservation de l'héritage antique dans les grands ports maritimes hellénisés et romanisés de l'Empire byzantin se manifestait à une plus vaste échelle et sa stabilité durait plus longtemps que dans n'importe quels pays européens du Moyen Age. Dans l'Empire byzantin de cette époque—là il y avait, sans aucun doute, de grands centres urbains hérités de l'Antiquité tardive, mais en même temps grandissaient de nouvelles villes médiévales. Elles apparaissaient à la place des villes antiques détruites et déperies ou sur des territoires récemment mis en valeur, le plus souvent sur la côte et plus rarement à l'intérieur du pays. Au cours de ces siècles

10. Дискуссия по этой проблеме в советской историографии освещена в кн. Удальцова З.В. Советское византиноведение за 50 лет... с. 200-215.

11. Удальцова З.В. К вопросу о генезисе Феодализма в Византии. - «Византийские очерки» (далее ВО), М., 1971, с. 23-25; ее же. Византия и Западная Европа. (Типологические наблюдения). - ВО, 1977, с. 21-37 (там же см. литературу вопроса).

12. История Византии, т. 2. М., 1967, с. 23-33.

13. Корсунский А. Р. История Испании IX - XIII вв., с. 154-181.

l'aspect extérieur de la ville byzantine changeait lui aussi, mais sa planification aux proportions régulières se conservait. A côté de ses rues droites, de ses portiques ouverts, de ses riches bâtiments communs, des maisons de types antiques à 2 ou 3 étages, surgissent des demeures closes et fortifiées des citoyens et la dominante de l'architecture apparaît très fréquemment sous forme de basilique chrétienne¹⁴. Les dernières découvertes archéologiques dans les villes byzantines, notamment à Kherсонèse en Crimée montre d'une manière convaincante cette transformation dans la planification et la construction d'une ville médiévale par rapport à la ville antique¹⁵.

Cependant il faut reconnaître que la continuité dans le développement des villes dans l'Empire byzantin se manifestait à un plus haut degré que dans la plupart des régions de l'Europe de l'Ouest. Même en comparaison avec l'Italie, la France du Sud et l'Espagne orientale les villes de l'Empire byzantin ont prouvé leur grande vitalité tant dans l'économie que dans la culture. La désurbanisation, réalisée dans l'Empire byzantin au VIIe et à la moitié du IXe siècles se faisait sentir non seulement plus faiblement qu'à l'Ouest mais, bien plus, les villes byzantines, ayant éprouvé un certain déclin, se sont engagées dans la voie de l'épanouissement économique avant les villes de l'Europe de l'Ouest. Le nouvel essor des villes byzantines, qui a commencé au Xe siècle, a atteint son apogée au XI-XII siècles en s'étendant non seulement sur la capitale, mais aussi sur certains centres urbains des provinces. Au X-XI siècles c'est Thessalonique qui a joué le rôle le plus important dans le commerce avec l'Orient, des pays slaves du Sud et l'Europe occidentale. L'importance économique des villes telles que Corinthe, Thèbes, Andrinople sur les Balkans, Amastride, Ephèse, Nicée, Trébizonde en Asie Mineure s'est aussi accrue. Constantinople est restée comme par le passé la ville la plus grande et la plus peuplée. La navigation maritime et le commerce, malgré la concurrence des arabes et des normands continuait toujours de jouer un rôle prépondérant dans le bassin de la Méditerranée. La monnaie d'or byzantine était hautement cotée sur tous les marchés depuis Euphrate jusqu'à Gibraltar. L'organisation du commerce byzantin, les lois maritimes concernant la technique de la navigation et l'art de navigation des Byzantins et étaient l'objet d'em-

14. Kriesis Greek Town Bilding. Athens, 1965.

15. Романчук А. И. Слои VII - VIII вв. в портовом районе Херсонеса. - «Античная древность и средние века» (далее АДСВ), Свердловск, II, 1975, с. 3-29; Сводный отчет о раскопках в Херсонесе, - «АДСВ», 1971, Ио 7, с. 5-126. и др.

prunt et d'imitation dans les pays de l'Europe du Sud et du Sud-est¹⁶.

Quelles étaient les causes d'un développement si original des villes de l'Empire byzantin? La naissance d'une ville médiévale dans l'Empire avait lieu dans des conditions différentes de celles de l'Occident. Les rapports sociaux féodaux dans les villes de l'Empire byzantin s'établissaient au cours d'une période plus longue d'élimination des traditions de la polis antique. Cela a abouti à des conséquences aussi bien positives que négatives. L'héritage antique que l'Empire byzantin a reçu de l'Empire romain tardif, a tout d'abord servi d'impulsion puissante à l'épanouissement des villes et favorisait pendant le début du Moyen Age la conservation de leur supériorité économique sur les villes de l'Europe occidentale. Grâce aux traditions de la production artisanale et à sa technique perfectionnée aux secrets et aux procédés de métier des artisans, hérités de l'Antiquité et sauvegardés par l'Empire byzantin à cette époque, la ville byzantine avait de grands avantages sur des villes des autres pays de l'Europe. Le travail d'esclave qu'on utilisait à une échelle bien plus grande qu'à l'Occident freinait le développement de nouveaux rapports de production dans les villes. Et pourtant dans l'Empire byzantin depuis X-XI siècles l'artisan libre, propriétaire d'un petit atelier d'artisan devient successivement la personne principale dans la production artisanale urbaine. La ville byzantine du Xe siècle, d'après le statut des corporations artisanales et commerciales de Constantinople—"Livre d'Eparque", était en bien des choses une nouvelle ville, une ville féodale bien qu'elle eût conservé, les traditions antiques¹⁷.

La réglementation d'Etat universelle du métier urbain et du commerce était une autre condition qui a influencé la formation de la ville médiévale de l'Empire byzantin. Ce phénomène si caractéristique, notamment pour l'Empire byzantin du Moyen Age qui a conservé sa centralisation d'Etat, avait lui aussi ses aspects positifs et négatifs. La protection qu'accordait un fort gouvernement aux corporations

16. East. W. G. The Destruction of Cities in the Mediterranean Lands, Oxford, 1971; E. В. Гутнова, З. В. Удальцова. К вопросу о типологии развитого феодализма в Западной Европе, - в кн. «Проблемы социально-экономических формаций». М., 1975, с. 107-123; Удальцова З.В. Проблемы типологии феодализма в Византии. - Там же, с. 144-152.

17. Византийская книга эпарха, М., 1962. Вступительная статья и комментарий Сюзюмова М. Я.; его же. Ремесло и торговля в Константинополе в начале X в. - В.В., IV, 1951, с. 11-41; История Византии, т. 2, ч. 2, с. 134-154; Наследова Р. А. Ремесло и торговля Фессалоники конца IX - начала X вв. - ВВ, VIII, 1956, с. 77 сл.; Н. Antoniadis-Bibicou. Recherches sur les douanes à Byzance, Paris, 1963; Guillou, A. La civilisation byzantine, Paris, 1974, p. 243-316, bibliographie, p. 602-603.

artisanales et commerciales stimulait l'essor provisoire du métier urbain. L'appui de l'Etat assurait le monopole commercial aux corps de métier, la défense des corporations artisanales de la concurrence du métier, exercé en marge des corps de métier, l'abondance des commandes de la cour impériale, de l'armée, de la noblesse de Constantinople, la sécurité sur les chemins et dans les villes de l'Empire. Les formes et les méthodes de la réglementation d'Etat et l'organisation intérieure sont décrites d'une manière détaillée dans le même livre d'Eparque¹⁸.

Or, l'aide de l'Etat revenait cher: les corps de métier perdaient leur indépendance et étaient soumis au contrôle sévère du pouvoir central. Jusqu'à un certain temps les profits que les corporations artisanales et commerciales tiraient d'une telle situation privilégiée, dépassaient les dommages que la réglementation encombrante d'Etat causait à leur activité. Bien plus ces privilèges assuraient aux corporations byzantines des avantages importantes en comparaison avec les conditions dans lesquelles naissaient les corps de métier et les guildes de marchands des autres pays de l'Europe.

Jusqu'au XIIe siècle la supériorité économique sur les autres pays européens était incontestable. L'invention du feu grec (du mélange qui brûle sur l'eau qu'on employait dans les combats maritimes) et de la voile goélette assurait les succès maritimes de l'Empire et l'essor de la technique du bâtiment, les acquisitions des sciences exactes et des sciences naturelles, surtout celles des mathématiques, de l'astronomie et de la médecine aidaient l'Empire byzantin à dépasser dans son développement beaucoup d'Etats occidentaux¹⁹.

Le brusque changement dans le développement économique progressif de l'Empire byzantin a commencé au XIIe siècle. A partir de la fin de ce siècle la supériorité appartient, et pour toujours, aux Etats de l'Europe occidentale. Et il semble que les distinctions entre le sort des villes byzantines et ouest-européennes y ont joué un rôle décisif. C'est au XIIe siècle que les voies du développement social des villes de l'Empire byzantin et de l'Europe de l'ouest se sont définitivement séparées.

En Europe occidentale l'essor incessant des centres urbains a provoqué des changements radicaux dans la vie socio-économique de la société féodale et, plus tard, la naissance des premiers rapports capitalistes dans les pays les plus avancés à cette époque, notamment en Italie, aux Pays-Bas et, en partie en Espagne, alors que dans l'Empire byzantin

18. Византийская книга эпарха..., с. 33-42; Историография вопроса, с. 25-33.

19. История Византии, т. 2, с. 153-154; Удальцова З.В. Византия и Западная Европа. ВО, 1977, с. 31-33.

l'essor des villes a été de courte durée et n'a pas entraîné une transformation radicale de l'économie féodale du pays. Bien plus, l'époque byzantine tardive est marquée par un dépérissement progressif de l'activité économique des villes de l'Empire.

Le métier dans les villes de l'Empire byzantin tardif n'a pas atteint le stade manufacturier de son développement. Alors qu'à l'Occident la désagrégation du régime de corps de métier était liée au passage à un degré plus élevé de l'organisation de la production, dans l'Empire byzantin l'organisation de corporation a commencé à dégénérer quand les conditions pour le développement des manufactures ne sont pas encore apparues²⁰. Le métier byzantin dépéissait n'étant par en état de soutenir la concurrence des Italiens en premier lieu des Venitiens et des Gênois et non seulement parce que le gouvernement byzantin protégeait ces derniers au cours de cette période, mais parce que l'essor des manufactures en Italie en ce temps là a assuré la supériorité décisive de la production italienne sur celle des Byzantins²¹. L'Empire byzantin perdait le monopole sur le commerce intermédiaire entre l'Orient et l'Ouest, qui passait en mains des marchands vénitiens et gênois. La rivalité constante entre Constantinople et les villes provinciales de l'Empire (Thessalonique, Mistra, Patras, Monemvasie, ainsi que la faiblesse du marché intérieur et, enfin, les guerres intestines et les succès de la politique extérieure y contribuaient²².

Le sort des corporations de l'Empire byzantin et de l'Europe occidentale était de même différent. Les corporations byzantines à force de temps ont commencé à sentir d'une manière de plus en plus aiguë la réglementation d'Etat immobilisant leur initiative. Le métier byzantin qui s'est développé dans un climat de serre chaude que lui assurait la situation extrêmement privilégiée et qui a perdu le soutien d'un Etat fort et la demande, assurée jadis par l'empereur et la noblesse, ne pouvait plus rivaliser avec la production artisanale italienne. Depuis le XIIe siècle les corporations artisanales et commerciales byzantines tombent en décadence, et au XIII-XIV siècles un bon nombre de celles-ci disparaissent²³.

20. Медведев И. П. Проблема мануфактур в трудах классиков марксизма-ленинизма и вопрос о так называемой византийской мануфактуре. - в. кн.: «В. И. Ленин и проблемы истории», Л., 1970, с. 391-408.

21. Курбатов Г. Л., Рутенбург В. И. Зилоти и чомли, - ВВ, 330, 1969, с. 3-37; Valéry M. La Romanie Génoise (XIIe - début du XVe siècle), 1-2, Rome, 1978.

22. История Византии, т. 3, с. 109-122; Hrochova B. Byzantska mesta ve 13-15 století. Praha, 1967.

23. P. Charanis. On the Social Structure and Economic Organisation of the

Dans l'Empire tardif les artisans et les marchands ne se sont pas associés pour former un ordre uni et influent qui aurait pu s'opposer à l'offensive des féodaux. Le gouvernement byzantin a toujours aspiré à provoquer une scission au sein de la population urbaine, tandis que les féodaux prenaient en mains non seulement les positions économiques, mais aussi le pouvoir politique dans les villes. Ils rachetaient les terres urbaines, substituaient au travail des artisans libres le travail des parèques qui dépendaient des féodaux, s'emparaient de la gestion des villes.

Nous voyons un tout autre tableau dans l'Europe occidentale de ces siècles. Les corps de métier ouest-européens apparus plus tard que les corporations byzantines se développaient d'une manière plus intense et non seulement stimulaient l'essor du corps de métier, mais aidaient aussi l'union politique de la population artisanale et commerciale des villes. A mesure qu'augmentait les richesses et l'influence politique de l'ordre des citoyens un bouquet vif de communes urbaines s'est épanoui à l'Occident. Non seulement elles luttèrent opiniâtement avec les féodaux pour leur liberté, mais elles ont obtenu aussi la libération de nombreuses villes du pouvoir des seigneurs féodaux²⁴.

Il ne serait pourtant pas juste de penser qu'il n'y avait point de mouvement des communes et de lutte des citoyens pour leurs privilèges et leur liberté dans l'Empire byzantin. La république de Thessalonique des zélotes au milieu du XIVe siècle (1342-1349) en est, un exemple spectaculaire. Mais c'est la défaite de la république de Thessalonique, étranglée au cours de son encerclement par les troupes étrangères, appelées par les féodaux, qui montre clairement la faiblesse économique d'une ville byzantine ainsi que son isolement politique. Y ayant perdu l'appui du gouvernement, les citoyens n'ont pas gagné de nouveaux alliés influents: les insurrections des pays ont été trop spontanées et isolées pour apporter une aide réelle aux villes, et aucun ordre de chevaliers, qui aurait pu devenir l'allié des citoyens, ne s'est jamais formé dans l'Empire byzantin jusqu'à la fin de son existence, comme cela

Byzantine Empire in the XIIIth Century and later, - *Byzantinoslavica*, 12, 1951; Francés E. La disparition des corporation byzantin. - «Actes du XII Congrès Internat. d'études Byzantines», rt. II, Beograd, 1964, p. 93-101; Vryonis S. Byzantine Δημοκρατία and the Cuils in the eleventh century, - *DOP*, XVII, 1963, p. 287-314.

24. Вернер Э. Византийский город в эпоху феодализма. Типология и специфика. - *ВВ*, 37, 1976, с. 8-12; Herren I. The Collaps of the Byzantine Empire in the Twelfth Century. - «University of Birmingham Historical Journal», 12, 1970, p. 188-203.

s'est passé en Occident²⁵. Tout ceci explique pourquoi les villes byzantines ont subi un échec dans leur lutte contre les féodaux et ne se sont pas transformées comme les villes de l'Europe occidentale, en une force décisive du mouvement progressif du développement de la société²⁶.

Ainsi dans l'Empire byzantin la courbe de la transformation socio-économique des villes passait par un essor à l'aube de l'histoire byzantine (IVe première moitié du VIIe siècles) à l'affaiblissement de leur activité économique pendant la période de la genèse du féodalisme (moitié du VIIe—moitié du XI siècle) pour remonter à un nouvel essor au IX-XII siècles, qui s'est terminé par une décadence définitive au cours des deux derniers siècles de l'existence de l'Empire²⁷. Une telle spécificité du développement historique des villes est sans aucun doute une des principales distinctions typologiques de l'Empire byzantin des pays de l'Europe occidentale.

Le rôle extrêmement exceptionnel de la capitale dans la vie économique, politique et culturelle de l'Empire byzantin était une autre particularité typologique importante du développement social de l'Empire. Ce dernier était un pays où Constantinople, capitale de l'Etat, le centre urbain le plus puissant et le plus riche parmi toutes les villes, a commencé peu à peu à dominer entièrement.

Au cours de plusieurs siècles Constantinople "ce nouveau Rome" était une grande ville fortifiée, à la population nombreuse (atteignant parfois 500 mille habitants), ornée de magnifiques palais et temples, le plus grand port maritime de la Méditerranée, où affluaient les navires des pays les plus éloignés du monde²⁸. La capitale de l'Empire était une ville de contrastes étonnants, ville de l'oisiveté molle et du travail enlassable, centre du pouvoir absolu et arène de luttes sociales, résidence de l'empereur, de hauts dignitaires, de hauts fonctionnaires, et asile de la foule rurale violente impétueuse, centre religieux de l'orthodoxie et foyer de la culture antique. Constantinople, ville chantée par les écrivains

25. История Византии, т. 3, с. 135-160; Вернер Э. Народная ересь или движение за социально-политические реформы. Проблемы революционного движения в Солоуни в 1342-1349. - ВВ, XVIII, 1960, с. 179-191; Сюзюмов М. Я. Борьба за пути развития феодальных отношений в Византии. - ВО, М., 1961, с. 61 сл.

26. Удальцова З. В., Осипова К. А. Отличительные черты феодальных отношений в Византии..., с. 24.

27. Там же, с. 20.

28. Janin R. Constantinople byzantine, Paris, 1964; Bleck H.-C. Konstantinopel. Zur sozialgeschichte einer frühmittelalterlichen Hauptstadt, - Byzantinische Zeitschrift (далее BZ), 58, 1965, S. 11-45; О численности населения Константинополя см. Jacoby D. La population de Constantinople à l'époque byzantine - BZ, XXXI, 1964.

byzantins et maudite par les ennemis, à en juger par son rôle dans l'histoire de l'Empire byzantin et son importance dans la politique extérieure ne pouvait être comparée qu'à Rome et, certainement pas à ce Rome provincial qu'est devenue la Ville Eternelle à l'époque du Bas Empire, mais à Rome impériale des temps de son épanouissement. Et ce n'est pas par hasard que Constantinople a gardé son nom fier de Nouveau Rome²⁹. Dans l'Europe occidentale il n'y avait pas de ville pareille à Constantinople au Moyen Age. Ni Paris, ni Londres ou Barcelone ne pouvait rivaliser avec lui.

Ce développement hypotrophié de la capitale de l'Empire conditionné par la sauvegarde de l'Etat centralisé dans l'Empire byzantin avait ses conséquences, aussi bien positives que négatives, pour la vie économique du pays. D'une part, il stimulait le développement du métier et du commerce (surtout du commerce de transit) à Constantinople et à ses environs, mais, d'autre part, il écrasait l'essor économique des centres provinciaux. Mais ce qui est incontestable, c'est que la situation particulière de Constantinople est un trait caractéristique du développement historique de l'Empire byzantin³⁰.

La structure sociale de la population d'une ville byzantine et ses particularités

Dans la structure sociale de la population des villes byzantines et celle des pays de l'Europe occidentale on pouvait de même observer les différences typologiques principales. A l'Ouest, comme on le sait, à l'époque du Moyen-Age classique c'est le caractère de l'ordre et de corporation de la société qui était la distinction essentielle de la stratification sociale de la société. Dans la vie de la société de l'Europe du Moyen Age les privilèges sociaux devenaient de plus en plus importants, dans les villes les associations de l'ordre et de corporation se répandaient largement.

29. История Византии, т. 2, с. 135-140; Рудаков А. П. Очерки византийской культуры по данным греческой агнографии, М., 1917, с. 110-137.

30. Курбатов Г. Л. Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV - VII вв. Л., 1971; Грохова В. Место Византии в типологии европейского феодализма. - ВВ, 40, 1979, с. 3-8; Удальцова З. В. Генезис и типология феодализма. - «Средние века», 34, 1971, с. 13-38; Гутнова Е. В., Удальцова З. В. Генезис феодализма в странах Европы. - В кн.: «XIII Международный конгресс исторических наук. Доклады конгресса», т. I, ч. 4, М., 1973, с. 5 сл. О других городах: см. Карпов С. О. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII - XV вв., М., 1981.

Dans l'Empire byzantin trois particularités typologiques capitales du développement socio-économique et culturel de la société ont exercé une influence décisive sur le caractère et la composition de la classe dominante. La plus importante d'entre elles était l'existence d'un pouvoir d'Etat fort et le rôle hypertrophié de la capitale de l'Empire. Cela prédestinait une place exclusivement grande qu'occupait la noblesse de Constantinople et les hauts fonctionnaires dans la structure de la classe dominante. La deuxième particularité typologique qui consiste dans le rôle prépondérant des villes et des rapports commerciaux et monétaires dans la vie de l'Empire, a contribué à ce que les couches supérieures des commerçants et des artisans des villes byzantines et, en premier lieu, de Constantinople deviennent, elles aussi partie intégrante importante de la classe dominante de l'Empire byzantin. Les marchands, les propriétaires des ateliers artisanaux, les propriétaires des navires de commerce ne jouaient pourtant pas un rôle prépondérant dans la gestion de la ville et se trouvaient dans l'orbite de l'influence politique de la haute aristocratie et des hauts fonctionnaires. La troisième particularité typologique de la vie sociale de Byzance consiste, en ce que le développement inachevé du régime patrimonial et seigneurial a déterminé la faiblesse relative de la noblesse foncière provinciale en comparaison avec les puissants magnats féodaux de l'Occident du Moyen Age³¹.

A la différence des villes de l'Europe occidentale du X-XI siècles, il ne s'est pas formé de communauté urbaine forte d'autogestion urbaine et d'ordre des citoyens uni³². Pendant l'Empire les villes, surtout à l'époque du féodalisme classique, n'ont pu atteindre un progrès qui les aurait libérés du pouvoir d'Etat, des fonctionnaires d'Etat, de la concurrence de Constantinople et de la pénétration de la noblesse féodale et des monastères dans l'économie et la gestion de la ville³³.

31. Удалыцова З. В. Византия и Западная Европа..., с. 38-46; Удалыцова З. В., Осипова... К. А. Отличительные черты феодальных отношений в Византии, с. 26-28 (см. там же и литературу вопроса).

32. Вернер Э. Византийский город в эпоху феодализма. Типология и специфика. ВВ., 37, 1976, с. 8-12.

33. Hrochová V. Byzantska města ve 13-15 století. Praha, 1967; Vlăchos T.N. Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon. Thessalonique, 1969; Медведев И. П. Мистра. Очерки истории и культуры поздневизантийского города. Л., 1973; Поляковская М. А. К вопросу о характере городской и пригородной монастырской собственности в поздней Византии. ADCB, 4, 1966, с. 75-93; ее же. Монастырские владения в городе Серры и его пригородном районе в XV в. - ВВ, XXVII, 1967, с. 310-318.

La composition sociale de la population de l'Empire variait souvent selon le statut de la ville. L'empereur pouvait accorder des privilèges importants à certains centres urbains, mais les maintenait toujours sous son contrôle. Les hauts fonctionnaires, le haut clergé, les féodaux qui avaient une propriété dans les villes jouaient un rôle important dans la vie politique des villes. A la différence de l'Europe occidentale où les villes devenaient fortes et se développaient dans la lutte opiniâtre contre les seigneurs féodaux, dans l'Empire byzantin les mouvements étaient dirigés, en premier lieu, contre le pouvoir d'Etat.

L'essor des villes provinciales (depuis le XIIe siècle) a provoqué le renforcement de l'indépendance de certains centres urbains, l'apparition des institutions telles que les conseils de centres urbains, des assemblées des citoyens, des détachements urbains armés. Le renforcement des mouvements urbains dans Byzance tardive exprimait l'aspiration des citoyens de se libérer du joug fiscal accablant, de la tutelle d'Etat et de la concurrence de la capitale et pourtant dans l'Empire byzantin les villes n'ont quand même pas réussi à acquérir leur indépendance politique ni administrative. Et bien que les villes aient manifesté souvent des tendances séparatistes pendant les derniers siècles de l'existence de l'Empire, elles sont en fin de compte restées sous la dépendance des gouverneurs généraux d'Etat³⁴. Dans les villes de Byzance le mouvement des citoyens ainsi que l'autogestion urbaine n'ont pas mûri dans leurs formes développées. Le pouvoir d'Etat y était encore assez solide pour pouvoir contrôler la vie économique et politique des villes³⁵.

Ainsi l'absence dans l'Empire byzantin d'un ordre des citoyens fort et uni était une particularité typologique importance de la stratification sociale de la société byzantine.

Une autre particularité caractéristique de la classe dominante est son instabilité, l'absence d'une extrême réserve de l'élite byzantine³⁶. Dans les rangs de la noblesse de Constantinople ainsi que dans ceux de la noblesse des autres grands centres urbains pénétraient fréquemment

34. Например, такие города как Фессалоника, Диррахий, Амасия, Филадельфия и др. пытались, хотя и безуспешно, освободиться от опеки центральной власти. Tivcev P. Sur les cités byzantines aux XI-XII sc. «Byzantinobulgarica», t. 1, 1962, p. 180 sq.

35. Курбатов Г. Л., Рутенбург В. И. Зилоты и чомпи. - ВВ, 30, 1969, с. 3-7; Zakythinios, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIII au XIV siècle. Athènes, 1948.

36. Удальцова З. В. Проблемы типологии феодализма в Византии. - В кн.: «Проблемы социально-экономических формаций», М., 1975, с. 154-155.

des originaires des milieux commerciaux et artisanaux et des couches moyennes de la société. Les marchands devenus riches, les usuriers, les propriétaires des navires pouvaient obtenir des postes d'Etat importants. Autrement dit, dans l'Empire il n'existait pas de cloisons sociales impénétrables et un dynamisme permanent se manifestait au sein de la classe dominante³⁷.

La composition de la population laborieuse des villes de l'Empire byzantin était disparate et complexe. Ici, plus longtemps qu'à l'Occident le travail d'esclave se maintenait dans le métier, mais à partir du XIe-XIIe siècles les proportions et l'importance du travail libre des petits artisans croissent considérablement. A Constantinople et dans les autres villes, surtout dans les grandes villes de commerce de l'Empire il existait des couches intermédiaires des travailleurs à gages (*mistiōi*), des saisonniers, des marins, des chargeurs, des serviteurs³⁸. Si à l'Occident les villes devenaient des centres d'attraction des paysans évadés, car le départ dans la ville apportait la liberté aux paysans (l'air de la ville libre), dans l'Empire byzantin les conditions ne se sont pas créées pour établir "le principe de liberté urbaine". Les paysans évadés, qui venaient vivre dans les villes, tombaient sous le joug de l'appareil d'Etat et la noblesse urbaine. Dans les villes de l'Empire byzantin les couches supérieures des commerçants et des artisans n'avait pas souvent d'appui dans les couches moyennes de la population laborieuse de la ville. Ceci a laissé aussi une empreinte sur le caractère de la lutte sociale des citoyens dans l'Empire byzantin³⁹.

Dans la littérature scientifique une discussion animée se poursuit pour savoir s'il y avait des embryons des premiers rapports capitalistes et quelles étaient leurs proportions⁴⁰. Sans nous arrêter sur cette question complexe nous voudrions seulement souligner que ces derniers temps les chercheurs sont de plus enclins à reconnaître la dégradation économique de la vie urbaine dans la Byzance tardive et le retardement économique des villes à cette époque sur les centres urbains d'Italie, de la France

37. Удальцова З. В. К вопросу о генезисе феодализма в Византии. - ВО, М., 1971, с. 18-21; 23-25.

38. Сюзюмов М. Я. Трудовые конфликты в Византии. - ВО, М., 1971, с. 26-74; его же. О понятии «трудящийся» в Византии. - ВВ, 33, 1972, с. 3 сл.

39. Курбатов Г. Л., Рутенбург В. И. Зилоты и чомпи..., с. 3-37; Сюзюмов М. Я. К вопросу о характере выступления зилотов в 1342-1349 гг. - ВВ, XXVIII, 1968, с. 15-37.

40. Удальцова З. В. Советское византиноведение за 50 лет. М., 1969, с. 212-215; Сюзюмов М. Я. Борьба за пути развития феодальных отношений в Византии. - ВО., 1961, с. 54 сл.

du Sud et de l'Espagne de l'Est⁴¹. C'est pourquoi l'Empire byzantin s'est arrêté sur le seuil de la société de la première période du capitalisme sans jamais franchir cette limite⁴².

Rôle de la culture urbaine dans le développement de l'Empire byzantin

Dans l'histoire de la culture européenne ainsi que celle du monde entier une place particulière et, sans aucun doute, remarquable appartient à la civilisation byzantine qui étonnait les contemporains non seulement par sa somptuosité solennelle, mais aussi par la grandeur d'âme, l'élégance de ses formes et la profondeur de la pensée. Au cours de l'existence millénaire l'Empire byzantin, héritier direct du monde gréco-romain et de l'Orient hellénique, restait le centre d'une culture vraiment brillante et originale. Bien plus, jusqu'au XIIIe siècle Byzance dépassait tous les pays de l'Europe du Moyen Âge par le niveau du développement de la culture, par l'animation de la vie intellectuelle et par l'éclat coloré de la culture matérielle. La conservation des villes, qui étaient non seulement le centre du métier et du commerce, mais aussi de la culture et de l'instruction y a joué un rôle important. Les besoins vitaux réels de tout l'Empire et des centres urbains un particulier stimulaient le développement de la science et de la culture de Byzance. La diversité des relations diplomatiques et de commerce de Byzance exigeaient des connaissances de la géographie, des sciences naturelles plus approfondies. Les marchands et les navigateurs byzantins commerçaient intensivement en dehors des limites de leur patrie et avaient besoin de renseignements sur les pays les plus éloignés. C'est pourquoi apparaît un grand nombre d'ouvrages de caractère géographique et cosmographique, des descriptions de la nature, de la flore et de la faune des terres de l'Orient et de l'Occident. La gestion administrative et financière, la diplomatie ramifiée exigeaient, des fonctionnaires et des diplomates une haute culture, la connaissance de nombreuses langues, des traditions et des mœurs de divers peuples. Le développement des rapports commerciaux et monétaires surtout dans les villes de l'État byzantin ont fait naître un système complexe du droit civil et ont con-

41. Herren I. The Collapse of the Byzantine Empire in the Twelfth Century. - «University of Birmingham Historical Journal», 12, 1970, с. 183-203. Удальцова З. В. Византия и Западная Европа..., с. 21-37.

42. Удальцова З. В. Своеобразие общественного развития Византийской империи. Место Византии во всемирной истории. В. кн.: История Византии, т. 3, М., 1967, с. 325-341.

tribué à l'essor de la jurisprudence. Dans les mathématiques et l'astronomie en même temps qu'on commentait les anciens auteurs la création scientifique dans le domaine du bâtiment, de l'irrigation, de la navigation ne faiblissait pas. La construction impétueuse dans les villes était un stimulant puissant pour l'épanouissement de l'architecture et de l'art. Les villes byzantines sont restées longtemps des centres de développement non seulement de l'architecture et de la peinture, mais aussi des arts appliqués, des métiers d'art qui ont créé, des œuvres d'un raffinement et d'une beauté extraordinaire⁴³. Dans les diverses périodes de l'histoire de Byzance le caractère, l'orientation et l'intensité de la culture changeaient et ses centres se déplaçaient. Mais dans la plupart des cas ils se maintenaient dans les villes (ils étaient parfois transportés dans les monastères). Dans la première période de l'histoire de Byzance il existait des centres de culture—les écoles supérieures à Alexandrie, Beyrouth, Edesse, Gaza, Athènes. Après leur déclin au IXe siècle Constantinople devient le foyer de la culture, où on fonde d'abord l'école supérieure de Magnaura et ensuite à partir de 1045 l'université. Plus tard l'épanouissement de la culture a lieu à Nicée, Trebezonde, Thessalonique et Mistra. Les écoles secondaires laïques se sont conservées longtemps dans les villes de l'Empire.

Pour faire valoir la culture byzantine de toute la culture médiévale de l'Europe on peut se référer aux facteurs suivants: il existait en Byzance une communauté de langue et de confession dans le cadre d'une instruction étatique unifiée; bien que l'Empire byzantin se composât de nombreux groupes ethniques, elle avait un noyau ethnique, essentiel c'étaient les Grecs, c'est la langue grecque qui prédominait dans sa vie culturelle; la religion chrétienne, exprimée dans sa forme orthodoxe dominait dans l'Empire byzantin. La structure d'Etat stable et la gestion centralisée s'est toujours conservée dans l'Empire⁴⁴.

La culture byzantine se distinguait de celle des pays de l'Europe occidentale par les éléments des civilisations orientales. L'empire byzantin grâce à sa situation géographique, ethnique et économique était

43. Лазарев В. Н. История византийской живописи. М., 1947; его же. Византийское и древнерусское искусство. М., 1978; Полевой В. М. Искусство Греции. Средние века, М., 1973; Бычков В. В. Византийская эстетика. М., 1977; Банк А. В. Прикладное искусство Византии IX - XII вв. М., 1978; Лихачева В. Д. Искусство Византии IV - XV вв. «Искусство», Л., 1981.

44. Wessel K. Die Kultur von Byzanz. Frankfurt am Main, 1970; Haussig H.-W. A. History of Byzantine Civilization, London, 1971; Guillou A. La civilisation byzantine. Paris, 1974.

comme une sorte de pont d'or entre l'Orient et l'Occident, de même elle était un maillon liant les cultures occidentale et orientale lors du développement culturel de l'Europe. La culture grecque, plutôt, grecoromaine qui est à la base de la culture byzantine s'est considérablement enrichie, lors de son avènement et de son développement, d'éléments de la culture des peuples de l'Orient ce qui lui a donné un coloris unique en son genre qui la distingue tellement de la culture de l'Europe occidentale. C'est pourquoi la première particularité de la culture c'est la synthèse des éléments occidentaux et orientaux dans les diverses sphères de la vie matérielle et intellectuelle de la société. Or, ce sont les traditions greco-romaines, ayant successivement vaincues et englouti toutes les autres influences, ont joué un rôle prépondérant. La conservation à une grande échelle de l'héritage culturel antique dans l'Empire byzantin a contribué à la victoire définitive de la culture greco-romaine sur les influences orientales diverses et y compris les plus fortes⁴⁵.

A la différence de l'Europe occidentale qui a perdu presque en entier les trésors de la culture antique au cours du haut Moyen Age, dans l'Empire byzantin les traditions de la civilisation gréco-romaine n'ont jamais péri et la décadence de la culture se faisait ressentir dans une mesure bien moindre qu'à l'Occident. L'Empire byzantin chrétien du Moyen Age voudrait mais ne peut rejeter la culture antique et recourt sans cesse à cette source de connaissances.

C'est pourquoi la deuxième distinction typologique importante de la culture byzantine est, à notre avis, conservation à une grande échelle dans l'Empire byzantin des traditions culturelles antiques. Le problème de l'héritage culturel notamment, celui de l'Antiquité, on sait, joue un rôle primordial pour la culture byzantine. La force des traditions, des

45. Вклад культурн народов Востока в формирование и развитие византийской цивилизации по-разному оценивается в византиноведческой науке. Теория «восточных влияний» имеет как своих горячих адептов (Айналов Д. В. Эллинистические основы византийского искусства. СПб., 1900; Vryonis Sp. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley and Los Angeles, 1971, p. 70, 85, 194; Haussig H.-W. A History of Byzantine Civilisation, p. 168-174, 332-343), так и противников (Lemerle P. Le premier humanisme byzantin, Paris, 1971, p. 22-7)3. Удальцова З. В. Из истории византийской культуры раннего средневековья. - В кн.: «Европа в средние века: экономика, политика, культура». Сб. статей к 80-летию академика С. Д. Сказкина, М., 1972, с. 260-276; Бычков В. В. Византийская эстетика, с. 5 сл. Античность и Византия. Сб. статей под редакцией Л. А. Фрейберг. М., 1975; Алпатов М. В. Проблемы изучения византийской живописи. - «Этюды по истории древнерусского искусства», М., 1967, с. 26-41; Удальцова З. В. Идеино-политическая борьба в ранней Византии. М., 1974, с. 3-5, 319-328.

stéréotypes dans la culture byzantine était très grande, bien qu'elle changeât dans les différentes périodes de l'histoire byzantine⁴⁶. De nos jours la majorité absolue des byzantinistes reconnaissent le rôle des traditions antiques au cours de toute l'existence de l'Empire, pourtant le problème concernant le degré, l'échelle et le caractère l'utilisation de l'héritage culturel de l'Antiquité à Byzance provoque dans la science beaucoup de divergences. Ces discussions, il est naturel, sont étroitement liées à la discussion générale sur la continuité et la discontinuité dans les rapports sociaux, notamment dans les villes byzantines. Certains savants, défendent la théorie de continuité des traditions antiques dans la culture de l'Empire. D'autres envisagent ce problème d'une manière plus prudente. Il semble qu'il ne faut cependant ni exagérer, ni minimiser la proportion de la conservation de l'héritage de l'Antiquité dans l'Empire byzantin. Le degré de stabilité des éléments de l'Antiquité dans les diverses sphères de la vie culturelle était loin d'être identique. Et presque partout naissaient de nouvelles idées, de nouvelles conceptions philosophiques, théologiques, politiques, ethniques, et esthétiques. Ce n'est pas la continuité mais la lutte constante idéologique de l'ancien contre le nouveau qui fut la dominante aussi bien des rapports sociaux que du développement culturel de toute l'Europe et notamment de l'Empire byzantin⁴⁷. En même temps ce sont les grands centres urbains, y compris Constantinople qui étaient souvent pendant une longue période les porteuses et les gardiens de l'héritage culturel de l'Antiquité. C'est dans les villes qu'il y avait des bibliothèques, où on conservait les scriptoria-cœuvres de la sagesse antique, où on recopiait l'Ancien et le Nouveau Testaments et la littérature des pères de l'Eglise mais aussi les œuvres d'Homère, d'Ovide, de Horace, de Hérodote, de Thucydide, de Platon, d'Aristot et des néoplatoniens. Les traditions de l'Antiquité se sont conservées dans les villes et les œuvres d'art. Bien qu'à l'Occident on suivit aussi les traditions antiques dans les métiers d'art, mais elles se sont manifestées d'une manière bien plus faible que dans l'Empire byzantin. Pendant tous les siècles du Moyen Age Byzance a été le gardien

46. Удалцова З. В. Некоторые нерешенные проблемы истории византийской культуры. ВВ, 41, 1980, с. 46-67.

47. Weiss G. Antike und Byzanz. Die Kontinuität der Gesellschaftsstruktur. - Historische Zeitschrift, 1977, 224, S. 529-560; Сюзюмов М. Я. Некоторые проблемы исторического развития Византии и Запада. - ВВ, 1973, 35, с. 3-18; Lemerle P. Le premier humanisme byzantin, p. 301-305; idem, Byzance et les origines de notre civilisation. - In: Venezia e l'Oriente fra tarda Medioevo e Rinascimento. Venezia, 1966, p. 1-17.

des traditions de l'hellénisme et non seulement dans les acquis de la maîtrise mais de même dans le style recherché des œuvres d'art⁴⁸.

Une autre particularité caractéristique de la culture byzantine est la conservation de la culture d'église ainsi que de la culture laïque. Et de nouveau c'est la culture laïque qui s'est largement répandue dans les villes de Byzance. En même temps une des particularités très importante du régime social de l'Empire est l'existence au cours de toute l'histoire de l'Empire byzantin d'un pouvoir d'Etat fort, la domination de la doctrine d'Etat de l'Empire et du culte de l'empereur. A la différence de l'Europe morcelée du Moyen Age Byzance restait toujours une monarchie centralisée, où les doctrines politiques de "l'Empire chrétien" et la divinisation de la personnalité du basileus autocrate règnent exerçaient une grande influence sur toute la culture et l'idéologie. C'était, à notre avis, encore une distinction typologique importance de la vie sociale et culturelle byzantin par rapport à l'Europe occidentale. Dans l'Empire byzantin malgré l'influence toujours croissante du christianisme l'œuvre d'art laïque ne s'est jamais éteinte. L'éclat extraordinaire de Constantinople, ce "palladium" des arts et de la science, dépassant jusqu'au XIIIe siècle par la richesse et l'éclat de sa civilisation les autres villes existant, à la même époque: Londres, Paris, Rome et Athènes, a contribué à la conservation de la culture laïque. Le culte de l'Empire et de l'empereur donnait une impulsion aussi bien au développement de la culture laïque de la cour et de la capitale qu'au rapprochement de l'idéologie laïque et celle de l'église. Dans l'Empire byzantin florissaient la culture laïque et l'instruction liées, d'une part, à l'aristocratie byzantine et aux intellectuels laïques, concentrés longtemps dans les villes, mais, d'autre part, puisant des impulsions puissantes dans la culture urbaine des couches moyennes et de la population laborieuse des plus grands centres urbains. Malheureusement il n'y a pas beaucoup de monuments de l'art laïque qui se sont conservés. Et en effet, lors de l'invasion des ennemis ce sont les palais impériaux et les maisons riches de la noblesse qui s'exposaient en premier lieu à la destruction et au pillage, un grand nombre d'entre eux ont péri au cours des incendies. Mais ce qui est parvenu jusqu'à nous et ce dont parlent les sources écrites, est digne d'admiration.

Les palais de Constantinople étaient, d'après les sources littéraires, richement décorés de fresques, de mosaïques, des meilleurs œuvres d'art appliqué. Sur les murs du palais impérial de Constantinople étaient

48. Лазарев В. Н. Предисловие к каталогу выставки в Эрмитаже. - «Искусство Византии в собраниях СССР», Но 1, 1977, с. 5.

représentées des scènes des victoires des basileis (notamment de Justinien) sur les peuples barbares. L'hippodrome de la capitale était orné de magnifiques œuvres de sculpture. Antioche, Alexandrie, Athènes et d'autres villes de l'Empire étaient célèbres par les splendides palais et les chef-d'œuvres de l'art laïque. Les mosaïques des planchers du Grand palais de Constantinople sont les chef-d'œuvres de la peinture laïque de la première période de l'histoire de Byzance. C'est avec beaucoup de sensualité émanant la vie réelle copiée sur l'art antique tardif qu'y sont représentées les scènes bucoliques de la vie paysanne et du labour, le domptage des chevaux, les scènes de chasse aux animaux sauvages (VI siècle)⁴⁹. Les œuvres les plus remarquables de la peinture laïque sont: la représentation de la procession solennelle de Justinien et de Théodora entourés de hauts dignitaires et de dames nobles dans la basilique de Saint-Vital à Ravenne (milieu du VIe siècle), les mosaïques de caractère laïque dans la "chambre verte" du palais des rois normands à Palerme (XIIe siècle). Les chefs d'œuvre tels que la cisterne Justinienne à Constantinople (VIe siècle), le palais des despotes de Morée et la résidence du dernier empereur byzantin, Constantin XI, à Mistra (XIV-XV siècles) sont dignes d'être cités. La peinture de portrait laïque, elle aussi, produit une forte impression. Les œuvres du métier d'art et de l'art appliqué de Byzance telles que: parures d'or et de pierres précieuses d'une beauté remarquable, coffrets et écrins d'ivoire ornés de gravures et d'incrustation, produits raffinés de verre coloré: vases, luminaires, tissus de soie brodés de dessins fantasques⁵⁰. Les peintres byzantins dans le domaine de la peinture, de la mosaïque, de l'art plastique, de la bijouterie de l'émail et des tissus, des livres en miniature ont longtemps dicté les goûts dans le monde entier. Ils servaient de modèles d'après lesquels on s'orientait et qu'on tâchait d'imiter dans la mesure du possible⁵¹. Une des meilleures collection du monde d'œuvres de l'art byzantin se trouve à l'Hermitage, musée d'Etat à Léninegrad⁵². Le musée de Kherson dispose d'une collection unique d'œuvres de l'art byzantin et des métiers d'art qui se complète constamment de nouvelles trouvailles.

49. Лазарев В. Н. История византийской живописи . . . , т. I, с. 146-149; Лихачева В. Д. Искусство Византии IV - XV веков . . . , с. 51-63; 160-170.

50. Банк А. В. Прикладное искусство в Византии. М., 1978. Там же. см. литературу вопроса.

51. Лазарев В. Н. Предисловие к каталогу выставки . . . , с. 5.

52. Банк А. В. Искусство Византии в собрании Государственного Эрмитажа. Л., 1960; Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. Л. - М., 1966; Искусство Византии в собраниях СССР, каталог выставки, т. 1-3, М., 1977.

Et dans beaucoup de ces œuvres un courant laïque se fait très fortement sentir.

La situation dominante de Constantinople qui est une particularité typologique du développement des villes byzantines a aussi, bien entendu, laissé une empreinte profonde sur la culture et l'art de l'Empire byzantin. Constantinople a longtemps joué le rôle d'un centre d'art célèbre du Moyen Age, d'un arbitre des modes, d'un palladium des arts et des sciences, comme l'appelaient les contemporains de cette époque-là. Jusqu'aux croisades, et même plus tard, Constantinople en ce qui concerne le niveau de développement de la culture et de l'art n'avait pas son égal parmi les villes de l'Europe occidentale. Londres et Paris, Venise et Gênes, les villes des autres pays de l'Europe ne pouvaient rivaliser avec la capitale de l'Empire byzantin. Il suffit de se rappeler l'étonnement extrême des croisés devant la grandeur, la beauté et le luxe, l'éclat des œuvres d'art des palais et des cathédrales de Constantinople.

La culture et l'art aristocratiques raffinés de Constantinople, étroitement liés au rite de la cour et le culte de l'église, remplissaient des fonctions socio-politiques les plus importantes dans l'Empire byzantin. Ils devaient inculquer la vraie foi aux sujets chrétiens, subordonner leur âme au pouvoir universel de l'Etat et de l'Eglise, d'autant plus que l'Eglise et l'Etat constituaient une unité complète, mais l'Eglise, elle-même se pliait devant la puissance du pouvoir impérial. Ils étaient appelés aussi à éblouir les peuples étrangers barbares par leur luxe inouï et par l'aristocratie raffinée, leur inspirer l'admiration devant la grandeur de la puissance de Byzance et de l'Eglise de Constantinople. Dans l'Empire byzantin l'individu se dissolvait dans la société alors que l'idée de grandeur exprimée dans l'idéologie, la littérature et l'art ne s'appliquait qu'à l'Etat, l'Empereur et l'Eglise. L'art byzantin acquiert de plus en plus un caractère programmé, il est strictement réglementé, ses sujets et l'iconographie sont subordonnés à un canon stable, comme les autres sphères de la culture, il est, comme on dirait, figé dans sa grandeur fière de sa perfection constante⁵³. Cela a déterminé en grande partie les distinctions typologiques de l'art byzantin des œuvres d'art de l'Europe occidentale du Moyen Age classique. Dans l'Empire byzantin le mouvement niveleur pour un style d'art unique était bien plus fort qu'à l'Occident, où régnait la diversité d'écoles et de tendances.

53. Удальцова З. В. Своеобразие общественного развития Византийской империи..., - «История Византии», т. 3, с. 333-338.

Alors que l'Occident vivait une vie artistique très variée et on y trouvait autant de courants dans l'art que de riches abbayes et de châteaux des féodaux puissants et, un peu plus tard, de grandes villes, dans l'Empire byzantin les écoles de peinture et d'architecture subissaient pour la plupart l'influence des normes artistiques de l'art de la capitale. Si à l'Occident régnait, comme on dirait, une anarchie dans les thèmes, l'icônographie changeait, de nouveaux sujets, glorifiant les saints locaux, les patrons des principautés féodales et des villes, naissaient constamment, dans l'Empire byzantin le canon d'icônographie une fois créé, subordonné aux buts didactiques, restait presque invariable sur tout le territoire du pays. L'influence du traditionalisme paralysait le développement intérieur indépendant de l'œuvre d'art byzantine et il se peut qu'elle ait été une des causes qui n'a pas permis à l'art byzantin d'atteindre plus tard le sommet de la Renaissance de l'Europe occidentale. Ainsi, la domination des doctrines d'Etat, le culte de l'Empire et de l'Empereur, la centralisation et l'unification de toute la culture, la canonisation de l'esthétique de la société aristocratique de la capitale sont, à notre avis, une des particularités les plus importantes typologiques de la culture byzantine par rapport aux pays de l'Occident.

Nous n'avons envisagé que les principales particularités typologiques de la culture byzantine: la synthèse des cultures greco-romaine et occidentale, avec la prépondérance de la première, la conservation durable et stable des traditions antiques, la domination de la doctrine d'Etat et le rôle prépondérant de la capitale qui ont abouti à la centralisation de la culture byzantine, la conservation de la culture et de l'instruction laïques, le rôle remarquable des villes dans le développement de la culture et de l'art, ce sont, naturellement, les principales particularités de la culture byzantine, mais ce ne sont pas les seules. Les recherches ultérieures jeteront encore la lumière sur ce problème complexe.

La civilisation byzantine a exercé une influence profonde et souvent durable sur le développement de la culture de nombreux pays de l'Europe du Moyen Age. L'échelle de l'expansion de l'influence de la culture byzantine était très vaste: Sicile Italie du Sud, Dalmatie, Etats de la péninsule balkanique, de l'ancienne Russie, les peuples de la Transcaucasie, du Caucase du Nord et de la Crimée, tous, de façon ou d'une autre, avaient des contacts avec la culture byzantine. Il est naturel que l'héritage culturel byzantin se faisait sentir d'une manière plus intensive dans les pays où s'est affirmée l'orthodoxie liée étroitement avec l'Eglise de Constantinople. L'Europe occidentale recevait constamment des impulsions d'art de l'Empire byzantin. Elles étaient particulièrement

sensibles surtout au XII-XIII siècles, quand l'influence byzantine a contribué à délaisser le style romain avec ses formes lourdes et à créer une langue artistique plus souple. Elles se sont manifestées avec plus d'évidence en Italie du Sud (le royaume des normands) et à Venise qui se rapprochait de l'Orient. Mais elles se sont répandues en Allemagne, France, Angleterre et Espagne⁵⁴.

L'influence byzantine se manifestait dans la religion et la philosophie, les idées sociales et la cosmogonie, la littérature et l'instruction, les idées politiques et le droit, elle pénétrait dans toutes les sphères de l'art: les belles lettres et l'architecture, la peinture et la musique. C'est l'Empire byzantin qui transmettait aux autres peuples l'héritage culturel, les valeurs intellectuelles, créés non seulement en Grèce même, mais en Egypte et en Syrie, en Palestine et en Italie. L'influence de la culture byzantine au Moyen Age faisait suite en bien des choses à la propagation des traditions culturelles millénaires du monde gréco-romain et de l'Orient hellénique dans les pays du Sud-Est et de l'Est de l'Europe⁵⁵. Or, les valeurs intellectuelles créées par l'Empire byzantin et transmises aux cultures locales des pays de langues étrangères y subissaient souvent une transformation profonde, commençaient, comme on dirait, une vie nouvelle, acquéraient d'autres traits sous l'influence des sources nationales créatrices. Ainsi c'est à l'Empire byzantin qu'appartient à juste titre une place de premier ordre dans le développement culturel de l'Europe et même de tout le Moyen Age. L'influence culturelle de l'Empire a survécu, on sait, à l'Empire même. C'est pourquoi la civilisation byzantine suscite un vif intérêt chez les hommes de l'époque contemporaine.

54. Лазарев В. Н. Константинополь и национальные школы в свете новых открытий. - ВВ, 1960, XVII, с. 93-104; он же. Искусство средневековой Руси и Запад (XI - XV вв.). Доклад на XIII Международном конгрессе исторических наук. М., 1970; Даркевич В. П. Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X - XIII вв. М., 1975; он же. О некоторых византийских мотивах в древнерусской скульптуре. - В сб.: Славяне и Русь». М., 1963; Удальцова З. В. Русско- византийские культурные связи. Доклад на XIII Международном конгрессе в Осенфорде в 1966 г. - «Proceeding of the XIIIth international Congress of byzantine Studies (5-10 September 1966)», London, New York, Toronto, 1967, р. 81-91.

55. Удальцова З. В., Щаиов Я. Н. Гутнова Е. В. Древняя Русь - место встречи цивилизаций. Доклад на XV Международном конгрессе исторических наук в Бухаресте, Rapports, t. I, Bucarest, 1980; 1980; Удальцова З. В. Роль византийских традиций в культурном развитии Европы. Доклад на симпозиуме по проблемам европейской культуры, Женева, 1983 (в печати).

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΙΒΗΡΙΚΑ ΜΕΤΟΧΙΑ
ΤΗΣ ΙΕΡΙΣΣΟΥ

ΙΩΑΚΕΙΜ ΑΘ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ/Θεσσαλονίκη

Τὸ 1866 οἱ κάτοικοι τῆς Ἱερισσοῦ ἐκίνησαν δικαστικὴ ἀγωγὴ κατὰ ὀκτῶ Μονῶν τοῦ Ἀγίου Ὁρους, οἱ ὁποῖες κατεῖχαν τὸ μεγαλύτερο καὶ πλουσιότερο τμῆμα τῶν ἐκτάσεων στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ. Μὲ τὴν ἀγωγὴ τους ζητοῦσαν νὰ ἐξουσιάζουν καὶ ἐκμεταλλεύονται τὰ μοναστηριακὰ κτήματα συμμετοχικῶς ὡς συγκύριοι.

Ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας προμηθευτήκαμε ἀντίγραφα τῶν μεταφράσεων τῶν σχετικῶν ἐγγράφων τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὶς ὅμοιες ἀγωγές κατὰ τῶν μονῶν Ἰβήρων, Ἀγίου Παύλου καὶ Χελανδαρίου¹. Ἀπὸ σχετικὴ δημοσίευση γνωρίζουμε ὅτι ἐκινήθη ἀγωγὴ καὶ κατὰ τῆς Ξηροποτάμου². Οἱ ὑπόλοιπες τέσσαρες Μονὲς ὑποθέτουμε ὅτι θὰ ἦταν οἱ Βατοπεδίου, Μερίστης Λαύρας, Κουτλουμουσιῦ καὶ Ζωγράφου, οἱ ὁποῖες εἶχαν τὰ σημαντικότερα μετόχια μετὰ τὴν Ἱερισσοῦ καὶ τοῦ ἱβηριτικοῦ μετοχίου Πυργούδια.

Τὴν μελέτη καὶ παρακολούθηση τῆς ὑποθέσεως ἀπὸ πλευρᾶς τῶν Μονῶν ἀνέλαβε ὁ ἀρχιμανδρίτης Γρηγόριος Ἰβηρίτης³, ἐνῶ τοὺς Ἱερισσιῶτες ἐκπροσωποῦσαν ὁ δημογέρων Βασίλειος Γεωργίου, οἱ πρῶην δημογέροντες Γεώργιος Νικολάου καὶ Δημήτριος Στάνου⁴ καὶ οἱ Γεώργιος Ἰωάννου⁵ καὶ Δημήτριος Χρήστου⁶.

Ἡ σοβαρότης τῆς ὑποθέσεως ἐπέβαλλε τὴν ἐκδίκαση ἐπὶ τόπου, ὥστε οἱ δικασταὶ νὰ ἔχουν προσωπικὴ γνώση τῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς.

* Ἀνάλυση συντομογραφικῶν βλ. στὸ τέλος τοῦ κειμένου.

1. Τὰ ἔγγραφα βρίσκονται στοὺς φακέλους ποὺ ἀφοροῦν κάθε Μονῇ. Εὐχαριστοῦμε τὸν διευθυντὴ τοῦ Ἀρχείου κ. Βασ. Δημητριάδη γιὰ τὴν ἐν γένει συμπαράσταση στὴν σύντομη ἐρευνά μας.

2. *Εὐδοκίμου* σ. 132, 180, 203.

3. *Εὐδοκίμου* σ. 180, ἔγγρ. 117: α' Εὐφορητικὴ ἀμοιβαία ἀπέδειξεν τῶν ἐν Ἱερισσῷ ἐχόντων Μετόχια ὀκτῶ Μονῶν, δι' ἧς δηλοῦται ὅτι ἐκάστη Μονὴ τῶν ὀκτῶ ἐπλήρωσε τὸ ἀναλογοῦν αὐτῇ ἐκ τῶν δικαστικῶν δαπανῶν, τῶν γενομένων πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἀξιώσεων τῶν Ἱερισσιωτῶν ἐπὶ τῶν ἄνω Μετοχικῶν. Φέρει χρονολογίαν 30 Νοεμβρίου 1866, 8 ὑπογραφὰς τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἐνδιαφερομένων 8 Μονῶν. Σημειώσιν τοῦ Ἀρχιμ. Γρηγορίου Ἰβηρίτου ὅτι ἔλαβεν, ἃς ἐδαπάνησε διὰ τὴν ἄνω ὑπόθεσιν 40 λίρας...».

4. Στὸ ἔγγραφο τῆς Ἀγίου Παύλου: Δημήτριος υἱὸς Στάθης, ἐνῶ στὸ Χελανδαρίου Δημήτριος Σταματίου. Εἰς τὸ ἐξῆς, σὲ παρόμοιες σημειώσεις, τὰ ἀντίστοιχα ἔγγραφα θὰ σημειώνονται συντομογραφικῶς: (Ιβ) = Ἰβήρων, (ΑΠ) = Ἀγίου Παύλου, (Χ) = Χελανδαρίου.

5. (ΑΠ) καὶ (Χ): Γεώργιος υἱὸς Γιαννάκη.

6. (ΑΠ): Δημήτριος Χρήστου, (Χ): Δημήτριος Γεωργίου.

Τὸ ἀβάσιμο τῆς προσφυγῆς τῶν Ἱερισσιωτῶν καὶ οἱ ἰσχυροὶ τίτλοι τῶν Μονῶν εἶχαν ὡς φυσικὸ ἐπακόλουθο τὴν δικαίωση τῶν Μονῶν⁷.

Κατωτέρω δημοσιεύουμε πληῖρες τὸ ἐγγραφο⁸ πού ἀφορᾷ τὴν ὑπόθεση τῆς μονῆς Ἰβήρων καὶ στὴν συνέχεια τὸ σχολιάζουμε.

Εὐχετικῶς ὑποβάλλεται εἰς τὸν ὑψηλὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον ὅτι:

Ὁ ἀρχιγραμματεὺς ἡμῶν Μεβλάνα ὁ ἐκ τῶν σεβαστῶν ἱεροδιδασκάλων Μεχμέτ ἐμὴν ἐφένδης υἱὸς Ἀπδουρραχμάν ἀγᾶ, ὁ τῇ αἰτήσῃ (τῶν ἐνδιαφερομένων) διορισμένος δι' ἀποφάσεως τοῦ Ἱεροδικείου καὶ ἀπεσταλμένος παρ' αὐτοῦ μετὰ πληρεξουσιότητος, ὅπως, ἐξετάσας, ἐπιτοπίως τὴν κατωτέρω μνημονευομένην ὑπόθεσιν, διακούσῃ, διεξαγάγῃ καὶ καταχωρίσῃ αὐτήν, ἀφίκετο ὁμοῦ μετὰ τοῦ σοφολογιωτάτου Σερίφ Γιουσούφ Ρεφίκ βέη, μέλους καὶ εἰδικοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ μεγάλου Συμβουλίου τῆς Θεσσαλονίκης, μετὰ τοῦ ἀξιοτίμου ἀλλῇ ἐφένδῃ, ἀρχιγραμματέως τοῦ εἰρημένου Συμβουλίου, μετὰ τοῦ Ἀρίφ ἀγᾶ καὶ ἄλλων ἐμπίστων προσώπων τοῦ Ἱεροδικείου, ἐπὶ τοῦ κατωτέρω μνημονευομένου τόπου κειμένου ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ χωρίου Ἱερισσοῦ⁹ τοῦ δήμου Παζαρκιά¹⁰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ διαφιλονικουμένου μεταξὺ τῶν κατοίκων τοῦ εἰρημένου χωρίου καὶ τοῦ Ἐπιτρόπου τῆς ἐν τῇ χερσονήσῳ Ἀγίου Ὁρους Μονῆς Ἰβήρων, καὶ συνεκρότησεν ἐκεῖ ἱερὸν Συμβούλιον παρουσίᾳ τοῦ ἐν τῷ πρακτικῷ τοῦ Ἱεροδικείου ὀνομαστὶ σημειωμένων Μωαμεθανῶν, ἐνώπιον τοῦ ὁποῦ Συμβουλίου παρουσιασθέντες ὁ δημογέρων Βασίλειος Γεωργίου, ὁ τέως δημογέρων Γεώργιος Νικολάου, ὁ πρῶν δημογέρων Δημήτριος Στάνου, ὁ ἕτερος Γεώργιος Ἰωάννου, ὁ ἕτερος Δημήτριος Χρήστου, κάτοικοι τοῦ εἰρημένου χωρίου Ἱερισσοῦ, χριστιανοὶ¹¹ ὑπήκοοι Ὁθωμανοὶ αὐτοπροσώπως μὲν δι' ἑαυτούς, ἀντιπροσώπως δὲ ὡς νόμιμοι πληρεξούσιοι, ἐξουσιοδοτημένοι διὰ τὴν κατωτέρω ὑπόθεσιν δι' ἀπολύτου, γενικῆς ἀληθοῦς καὶ ἐπισήμου πληρεξουσιότητος ἐκ μέρους τῶν ἄλλων κατοίκων τοῦ εἰρημένου χωρίου, ὑπηκόων Ὁθωμανῶν, ἦτοι τοῦ Θεοδώρου Δημητρίου Γεωργιάδου¹², Ἀγγελῆ

7. Νικ. Β. Χρυσανθίδου, Αὐτοσχέδιος περιγραφή τῆς Χαλκιδικῆς Χερσονήσου, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1870, σ. 43, «παρὰ τῷ χωρίῳ τούτῳ (ἀναφέρεται στὴν Ἱερισσὸ) κεῖνται δύο ἢ τρία Μετόχια, τῶν ὁποίων οἱ Μοναχοὶ παραλόγως πως προσπαθοῦν ἤδη ὅπως ἀρπάσωσιν ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν Ἱερισσέων τὰς γαίας αὐτῶν». Ὁ Χρυσανθίδης πρέπει νὰ πέρασε ἀπὸ τὴν Ἱερισσὸ ὅταν τὰ γεγονότα ἦταν ἐν ἐξελίξει. Ἐπισημαίνουμε ὅτι στὸ ἔργο του ἐμφανίζεται νὰ διακατέχεται ἀπὸ ἀντιαθωνικὰ αἰσθήματα.

8. Τὸ κείμενο δημοσιεύεται μὲ τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ μεταφραστοῦ.

9. (X): χωρίον Ἱερισσόν.

10. (ΑΠ): Παζαροῦδας, (X): Παζαριάς.

11. (ΑΠ): Ἕλληνες, στὸ (X): δὲν τὸ διευκρινίζει.

12. Τὰ ὀνόματα στὰ ἔγγρ. (ΑΠ) καὶ (X) ἀναφέρονται στὸν τύπο «Θεοδώρου υἱοῦ Δημητρίου υἱοῦ Γεωργίου».

- Δημητρίου Ἰωαννίδου, Κωνσταντίνου παπᾶ Ἰωάννου Ἀθανασιάδου, Γεωργίου Ἀστερίου Γεωργιάδου, Δημητρίου Βασιλείου Μαυρουδῆ, Γεωργίου παπᾶ Θεολόγου Ἀθανασιάδου, Βασιλείου Γεωργίου Βασιλειάδου, Γεωργίου Γεωργίου Κωνσταντινίδου, Θεοφάνους Ἀναστασίου Ἰωαννίδου, ὀπλοποιῦ¹³, Κωνσταντίνου Νικολάου Κωνσταντινίδου, Ἀθανασίου Κιρχώτη Ἀγγελίδου, Ἀστερίου Γεωργίου Ρεβινίδου, Γεωργίου Ἀβραάμ Μοσκίδου, Νικολάου Δημητρίου Μοσκίδου, Γεωργίου Βασιλείου Ἰωαννίδου, Νικολάου Ἀστερίου Πουσκιτίδου, Δημητρίου Τολῆ Δημητριάδου, Δημητρίου Διαμαντῆ Τρανίδου, Γεωργίου Θεοδώρου Ἀργυρίδου, Βασιλικῷ Ἀποστόλου Βασιλείδου, Στάνη Θεοδώρου Ἰωαννίδου, Ἀθανασίου Ἐάφη Γεωργιάδου, Θεοδώρου Δημητρίου Θεοδωρίδου, Ἀστερίου Βασιλικῷ Πατρινίδου, Θεολόγου Δημητρίου Ἀστεριάδου, Γεωργίου Παναγιώτου Δημητριάδου, Ἀργυρίου Ἰωάννου Ξαφίδου, Γεωργίου Δημητρ. Γεωργιάδου, Μαυρίδη Βαγγελ. Κωνσταντινίδου, Γεωργίου Κωνσταντ. Δημητριάδου, Βασιλικῷ Ἀστερ. Βασιλειάδου, Γεωργίου Δημητρ. Κωνσταντινίδου, Κωνσταντίνου Ἔστο Κωνσταντινίδου, Γεωργίου Ἀστερ. Κωνσταντινίδου, Κωνσταντίνου Ἀστερ. Κωνσταντινίδου, Ἀθανασίου Διαμαντ. Ἀκρεβάδου, Δημητρίου Θεοδώρ. Δημητριάδου, Ἰωάννου Παναγιωτ. Ἰωαννίδου, Δημητρίου Νικολ. Δημητριάδου, Νικολάου Μαυρουδῆ Νικολαΐδου, Γεωργίου Νικολ. Γεωργιάδου, Ἰωάννου Γεωργ. Ἰωαννίδου, Βασιλείου Νικολ. Βασιλειάδου, Νικολάου Ἀστερ. Παναγιωτίδου, Νικολάου Δημητρ. Νικολαΐδου, Χριστοδούλου Γεωργ. Χριστίδου, Ἀστερίου Γεωργ. Ἀποστολίδου, Ἀναστασίου Παπαρίσου Ἀναστασιάδου, Ἀγγελῆ Παναγιώτ. Ἀγγελίδου, Ἰωάννου Θεοδώρ. Ἰωαννίδου, Παναγιώτου Ἀλεξάνδ. Παναγιωτίδου, Κωνσταντίνου Γεωργ. Κωνσταντινίδου, Δημητρίου Ἀστερ. Δημητριάδου, Κομνηνοῦ Παναγιώτ. Κομνηνίδου, Ἀγγελῆ Κωστάν. Ἀγγελίδου, Ἀστερίου Δημ. Γεωργιάδου, Παναγιώτου Ἰωάν. Ἀγγελίδου, Γεωργίου Χρηστ. Πετρίδου, Ἰωάννου Κωνσταντ. Ἀστεριάδου, Τολοῦ Γεωργ. Θεοδωρίδου, Δημητρίου Ἀγγέλ. Δημητριάδου, Ἀστερίου Ἰωάν. Δημητριάδου, Χρήστου Ἀντων. Χρηστίδου, Γεωργίου Ἀγορίστ. Γεωργιάδου, Ἀστερίου Γεωργ. Ἀστεριάδου, Μαυρουδῆ Ἰωάν. Γεωργιάδου, Δημητρίου Ἀστερ. Κωνσταντινίδου, Γιάννη Στεριγιάννη Ἰωαννίδου, Ἰωάννου Γεωργ. Ἀγγελίδου, Παναγιώτου Ἀθαν. Ἰωαννίδου, Κωνσταντίνου Δημητρ. Κωνσταντινίδου, Στάνη Βασιλ. Ἀστεριάδου, Θεοδώρου Ἀστερ. Θεοδωρίδου, Κωνσταντί-

13. (X): Τουφεκῆ (τουφεκοποιῦ), στὸ (ΑΠ) δὲν ἀναφέρεται. Τὸ ἐπάγγελμα ἀφορᾷ τὸν Θεοφάνη Ἀναστασίου Ἰωαννίδου, ὁ ὁποῖος στὸ (X) ὀνομάζεται Ἀναστάσιος Ἰωαννάκη Παναγιώτου, ἐνῶ στὸ (ΑΠ) Ἀγγελος υἱὸς Ἀναστασίου υἱὸς Ἰωάννου υἱὸς Παναγιώτου. Κατωτέρω δὲν θὰ ἐπιμενουμε στὸν σχολιασμὸ τῶν ὀνομάτων, διότι νομίζουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ γίνει μιὰ εἰδικὴ ἐργασία γι' αὐτὸ τὸ θέμα.

Τὸ ἀβάσιμο τῆς προσφυγῆς τῶν Ἱερισσιωτῶν καὶ οἱ ἰσχυροὶ τίτλοι τῶν Μονῶν εἶχαν ὡς φυσικὸ ἐπακόλουθο τὴν δικαίωση τῶν Μονῶν⁷.

Κατωτέρω δημοσιεύουμε πληῆρες τὸ ἐγγραφο⁸ πού ἀφορᾷ τὴν ὑπόθεση τῆς μονῆς Ἰβήρων καὶ στὴν συνέχεια τὸ σχολιάζουμε.

Εὐχετικῶς ὑποβάλλεται εἰς τὸν ὑψηλὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον ὅτι:

Ὁ ἀρχιγραμματεὺς ἡμῶν Μεβλάνα ὁ ἐκ τῶν σεβαστῶν ἱεροδιδα-
σκάλων Μεχμέτ ἐμὴν ἐφένδης υἱὸς Ἀπδουρραχμάν ἀγᾶ, ὁ τῇ αἰτήσῃ (τῶν
ἐνδιαφερομένων) διορισμένος δι' ἀποφάσεως τοῦ Ἱεροδικείου καὶ ἀπε-
5 σταλμένος παρ' αὐτοῦ μετὰ πληρεξουσίουτητος, ὅπως, ἐξετάσας, ἐπιτο-
πίως τὴν κατωτέρω μνημονευομένην ὑπόθεσιν, διακούσῃ, διεξαγάγῃ καὶ
καταχωρίσῃ αὐτήν, ἀφίκετο ὁμοῦ μετὰ τοῦ σοφολογιωτάτου Σερίφ Γιου-
σοῦφ Ρεφίκ βέη, μέλους καὶ εἰδικοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ μεγάλου Συμ-
βουλίου τῆς Θεσσαλονίκης, μετὰ τοῦ ἀξιοτίμου ἀλτῇ ἐφένδῃ, ἀρχιγραμ-
10 ματέως τοῦ εἰρημένου Συμβουλίου, μετὰ τοῦ Ἀρίφ ἀγᾶ καὶ ἄλλων ἐμπί-
στων προσώπων τοῦ Ἱεροδικείου, ἐπὶ τοῦ κατωτέρω μνημονευομένου
τόπου κειμένου ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ χωρίου Ἱερισσοῦ⁹ τοῦ δήμου Πα-
ζαρκιάχ¹⁰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ διαφιλονικουμένου μεταξὺ τῶν κατοί-
κων τοῦ εἰρημένου χωρίου καὶ τοῦ Ἐπιτρόπου τῆς ἐν τῇ χερσονήσῳ Ἀ-
15 γίου Ὁρους Μονῆς Ἰβήρων, καὶ συνεκρότησεν ἐκεῖ ἱερὸν Συμβούλιον
παρουσία τοῦ ἐν τῷ πρακτικῷ τοῦ Ἱεροδικείου ὀνομαστὶ σημειωμένων
Μωαμεθανῶν, ἐνώπιον τοῦ ὁποῦο Συμβουλίου παρουσιασθέντες ὁ δη-
μογέρων Βασίλειος Γεωργίου, ὁ τέως δημογέρων Γεώργιος Νικολάου,
ὁ πρῶν δημογέρων Δημήτριος Στάνου, ὁ ἕτερος Γεώργιος Ἰωάννου,
20 ὁ ἕτερος Δημήτριος Χρήστου, κάτοικοι τοῦ εἰρημένου χωρίου Ἱερισσοῦ,
χριστιανοὶ¹¹ ὑπήκοοι Ὁθωμανοὶ αὐτοπροσώπως μὲν δι' ἑαυτούς, ἀντι-
προσώπως δὲ ὡς νόμιμοι πληρεξούσιοι, ἐξουσιοδοτημένοι διὰ τὴν κα-
τωτέρω ὑπόθεσιν δι' ἀπολύτου, γενικῆς ἀληθοῦς καὶ ἐπισήμου πληρε-
ξουσίουτητος ἐκ μέρους τῶν ἄλλων κατοίκων τοῦ εἰρημένου χωρίου, ὑπη-
25 κόων Ὁθωμανῶν, ἦτοι τοῦ Θεοδώρου Δημητρίου Γεωργιάδου¹², Ἀγγελῆ

7. Νικ. Β. Χρυσανθίδου, Αὐτοσχέδιος περιγραφή τῆς Χαλκιδικῆς Χερσονήσου, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1870, σ. 43, «παρὰ τῷ χωρίῳ τοῦτῳ (ἀναφέρεται στὴν Ἱερισσό) κεῖνται δύο ἢ τρία Μετόχια, τῶν ὁποίων οἱ Μοναχοὶ παραλόγως πως προσπαθοῦν ἤδη ὅπως ἀρπάσωσιν ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν Ἱερισσέων τὰς γαίας αὐτῶν». Ὁ Χρυσανθίδης πρέπει νὰ πέρασε ἀπὸ τὴν Ἱερισσό ὅταν τὰ γεγονότα ἦταν ἐν ἐξελίξει. Ἐπισημαίνουμε ὅτι στὸ ἔργο του ἐμφανίζεται νὰ διακατέχεται ἀπὸ ἀντιαθωνικὰ αἰσθήματα.

8. Τὸ κείμενο δημοσιεύεται μὲ τὴν ὀρθογραφία τοῦ μεταφραστοῦ.

9. (X): χωρίον Ἱερισσόν.

10. (ΑΠ): Παζαρούδας, (X): Παζαριάς.

11. (ΑΠ): Ἕλληνες, στὸ (X): δὲν τὸ διευκρινίζει.

12. Τὰ ὀνόματα στὰ ἔγγραφα. (ΑΠ) καὶ (X) ἀναφέρονται στὸν τύπο «Θεοδώρου υἱοῦ Δημητρίου υἱοῦ Γεωργίου».

- Δημητρίου Ἰωαννίδου, Κωνσταντίνου παπᾶ Ἰωάννου Ἀθανασιάδου, Γεωργίου Ἀστερίου Γεωργιάδου, Δημητρίου Βασιλείου Μαυρουδῆ, Γεωργίου παπᾶ Θεολόγου Ἀθανασιάδου, Βασιλείου Γεωργίου Βασιλειάδου, Γεωργίου Γεωργίου Κωνσταντινίδου, Θεοφάνους Ἀναστασίου Ἰω-
 30 αννίδου, ὅπλοποιου¹³, Κωνσταντίνου Νικολάου Κωνσταντινίδου, Ἀθανασίου Κιρχώτῃ Ἀγγελίδου, Ἀστερίου Γεωργίου Ρεβινίδου, Γεωργίου Ἀβραάμ Μοσκίδου, Νικολάου Δημητρίου Μοσκίδου, Γεωργίου Βασιλείου Ἰωαννίδου, Νικολάου Ἀστερίου Πουσικτίδου, Δημητρίου Τολόη Δημητριάδου, Δημητρίου Διαμαντῇ Τρανίδου, Γεωργίου Θεοδώρου Ἀρ-
 35 γυρίδου, Βασιλικῷ Ἀποστόλου Βασιλείδου, Στάνη Θεοδώρου Ἰωαννίδου, Ἀθανασίου Ξάφη Γεωργιάδου, Θεοδώρου Δημητρίου Θεοδωρίδου, Ἀστερίου Βασιλικῷ Πατρινίδου, Θεολόγου Δημητρίου Ἀστεριάδου, Γεωργίου Παναγιώτου Δημητριάδου, Ἀργυρίου Ἰωάννου Ξαφίδου, Γεωργίου Δημητρ. Γεωργιάδου, Μαυρίδῃ Βαγγελ. Κωνσταντινίδου,
 40 Γεωργίου Κωνσταντ. Δημητριάδου, Βασιλικῷ Ἀστερ. Βασιλειάδου, Γεωργίου Δημητ. Κωνσταντινίδου, Κωνσταντίνου Ἔστο Κωνσταντινίδου, Γεωργίου Ἀστερ. Κωνσταντινίδου, Κωνσταντίνου Ἀστερ. Κωνσταντινίδου, Ἀθανασίου Διαμαντ. Ἀκρεβάδου, Δημητρίου Θεοδώρ. Δημητριάδου, Ἰωάννου Παναγιωτ. Ἰωαννίδου, Δημητρίου Νικολ. Δημητριάδου,
 45 Νικολάου Μαυρούδῃ Νικολαΐδου, Γεωργίου Νικολ. Γεωργιάδου, Ἰωάννου Γεωργ. Ἰωαννίδου, Βασιλείου Νικολ. Βασιλειάδου, Νικολάου Ἀστερ. Παναγιωτίδου, Νικολάου Δημητρ. Νικολαΐδου, Χριστοδούλου Γεωργ. Χριστίδου, Ἀστερίου Γεωργ. Ἀποστολίδου, Ἀναστασίου Παπαρίσου Ἀναστασιάδου, Ἀγγελῇ Παναγιώτ. Ἀγγελίδου, Ἰωάννου Θεοδώρ. Ἰω-
 50 αννίδου, Παναγιώτου Ἀλεξάνδ. Παναγιωτίδου, Κωνσταντίνου Γεωργ. Κωνσταντινίδου, Δημητρίου Ἀστερ. Δημητριάδου, Κομνηνοῦ Παναγιώτ. Κομνηνίδου, Ἀγγελῇ Κωστάν. Ἀγγελίδου, Ἀστερίου Δημ. Γεωργιάδου, Παναγιώτου Ἰωάν. Ἀγγελίδου, Γεωργίου Χρηστ. Πετρίδου, Ἰωάννου Κωνσταντ. Ἀστεριάδου, Τολοῦς Γεωργ. Θεοδωρίδου, Δημητρίου
 55 Ἀγγέλ. Δημητριάδου, Ἀστερίου Ἰωάν. Δημητριάδου, Χρήστου Ἀντων. Χρηστίδου, Γεωργίου Ἀγορίστ. Γεωργιάδου, Ἀστερίου Γεωργ. Ἀστεριάδου, Μαυρουδῇ Ἰωάν. Γεωργιάδου, Δημητρίου Ἀστερ. Κωνσταντινίδου, Γιάννη Στεριγιάννη Ἰωαννίδου, Ἰωάννου Γεωργ. Ἀγγελίδου, Παναγιώτου Ἀθαν. Ἰωαννίδου, Κωνσταντίνου Δημητρ. Κωνσταντινίδου,
 60 Στάνη Βασιλ. Ἀστεριάδου, Θεοδώρου Ἀστερ. Θεοδωρίδου, Κωνσταντί-

13. (X): Τουφεκζῆ (τουφεκοποιῷ), στὸ (ΑΠ) δὲν ἀναφέρεται. Τὸ ἐπάγγελμα ἀφορᾷ τὸν Θεοφάνη Ἀναστασίου Ἰωαννίδου, ὃ ὅποιος στὸ (X) ὀνομάζεται Ἀναστάσιος Ἰωαννάκη Παναγιώτου, ἐνῶ στὸ (ΑΠ) ἄγγελος υἱὸς Ἀναστασίου υἱὸς Ἰωάννου υἱὸς Παναγιώτου. Κατωτέρω δὲν θὰ ἐπιμελούμε στὸν σχολιασμὸ τῶν ὀνομάτων, διότι νομίζουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ γίνῃ μιὰ εἰδικὴ ἐργασία γι' αὐτὸ τὸ θέμα.

νου Ἀγαπ. Κωνσταντινίδου, Γεωργίου Κωνσταν. Γεωργιάδου, Γεωργίου
 Βασιλ. Γεωργιάδου, Κωνσταντίνου Στεριγιάν. Κωνσταντινίδου, Γεωρ-
 γίου Ἀγορίστ. Δημητριάδου, Χριστοδούλου Ἀστερ. Χρηστίδου, Κων-
 σταντίνου Δημητρ. Ἀστεριάδου, Γεωργίου Δημητρ. Ἀγοριστίδου, Ἀ-
 65 θανασίου Ἀστερ. Λαμπρίδου, Ἀστερίου Ἰωάννου Ἀποστολίδου, Ἀστε-
 ρίου Ἀδάμη Γεωργιάδου, Ἀθανασίου Γεωργ. Ἀθανασιάδου, Ἀστερίου
 Δημητρ. Ἰωαννίδου, Ἀστερίου Γεωργ. Κωνσταντινίδου, Γεωργίου Γε-
 ωργίου Δημητριάδου, Δήμου Δημητρ. Δημητσίδου, Ἀστερίου Δημητρ.
 Βασιλειάδου, Γεωργίου Ἰωάν. Γεωργιάδου, Παναγιώτου Νικολ. Ἰω-
 70 αννίδου, Ἀγγελῆ Γεωργ. Ἀγγελίδου, Δημητρίου Διαμαντ. Δημητριά-
 δου, Δημητρίου Κωνστ. Ἀγοριστίδου, Γεωργίου Χρήστ. Θεοδώριδου,
 Ἀστερίου Θεοδώρ. Ἰωαννίδου, Χρήστου Δημητρ. Ἰωαννίδου, Χρήστου
 Θεοδώρ. Χρυσαφίδου, Θεολόγου Ἀργυρ. Δημητριάδου, Ἀθανασίου Βα-
 σιλικ. Γεωργιάδου, Παναγιώτου Ἀντων. Νανούδη, Ἰωάννου Ἀστερ.
 75 Χρηστίδου, Γεωργίου Δήμου Γεωργιάδου, Συμεών Ἀποστόλ. Ἰωαννί-
 δου, Ἰωάννου Ἀποστόλ. Κωνσταντινίδου, Ἀγγελῆ Χαρ. Ἀγγελίδου,
 Ἰωάννου Ἀστερ. Δημητριάδου, Κωνσταντίνου Γεωργ. Βασιλειάδου,
 Ἀβραάμ Ζαφείρη Δημητριάδου, Χριστοδούλου Γεωργ. Ταϊρίδου, Δη-
 μητρίου Θεολόγ. Ἰωαννίδου, Δημητρίου Ἀστερ. Δημητριάδου, Ἀστε-
 80 ρίου Δημητρ. Ἀστεριάδου, Ἰωάννου Βασιλικ. Ἰωαννίδου, Δημητρίου
 Παναγιώτ. Ἀστεριάδου, Γεωργίου Ἀντων. Γεωργιάδου, Ἰωάννου Χρι-
 στοδ. Ἀντωνιάδου, Δημητρίου Κωνστ. Θεολογίδου, Ἰωάννου Πολυνῆσ.
 Ἰωαννίδου, Ἰωάννου Παναγ. Ἀστεριάδου, Θεολόγου Δημητρ. Ζαφει-
 ρίδου, Ἰωάννου Δημητρ. Ἀποστολίδου, Ἀστερίου Δημητρ. Ἀστεριάδου,
 85 Κωνσταντίνου Ἀγγελῆ Κωνσταντινίδου, Δημητρίου Νικολ. Δημητριά-
 δου, Γεωργίου Διαμαντ. Ἰωαννίδου, Δημητρίου Δήμ. Δημητριάδου, Δή-
 μου Ἀθαν. Γεωργιάδου, Μαυροδῆ Μανουήλ Ζαφειρίδου, Ἰωάννου Διαμ.
 Δημητριάδου, Ἀστερίου Ζαφείρ. Μανωλίδου, Ἀποστόλου Θεολόγ. Κων-
 σταντινίδου, Νικολάου Παναγ. Νικολαΐδου, Ἰωάννου Ἀναστ. Ἰωαννίδου,
 90 Ἀθανασίου Ἰωάν. Ἀποστολίδου, Δημητρίου Χρησ. Γεωργιάδου, Ἀγγε-
 λῆ Νικολ. Ἀγγελίδου, Χρήστου Γεράκη Χρηστίδου, Νικολ. Ἰων. Νικο-
 λαΐδου, Δημητρίου Γεωρ. Κωνσταντινίδου, Ἀστερίου Δημητρ. Ἀστε-
 ριάδου, Ἀστερίου Ξάφη Δημητριάδου, Μανουήλ Γεωργ. Μανωλίδου,
 Ἀστερίου Θεοδώρ. Ἀστεριάδου, Παναγιώτου Πασχάλη Παναγιωτίδου,
 95 Γεωργίου Πασχάλη Γεωργιάδου, Γεωργίου Μανώλ. Γεωργιάδου, Ἀγ-
 γελῆ Τσετρίνου Ἀγγελίδου, Γεωργίου Παπᾶ Κωνσταν. Γεωργιάδου,
 Ἀγγελῆ Μεγ. Ἀγγελίδου, Κωνσταντίνου Ἰωάν. Ἀγγελίδου, Τιμονῆ
 Ἰωάν. Δημητριάδου, Ἰωάννου Μανώλ. Ἰωαννίδου, Ἀργύρη Γεωργ. Ἀρ-
 γυριάδου, Χρίστου Ἰωάν. Γεωργιάδου, Ἰωάννου Θεοδώρ. Ἰωαννίδου,
 100 Χριστοδούλου Ἀθαν. Χριστοδουλίδου, Δημητρίου Γεωργ. Δημητριάδου,

- Ἀθανασίου Γεωργ. Ἀθανασιάδου, Θεολόγου Ἀγγελῆ Θεολογίδου, Κωνσταντίνου Ἰωάν. Κωνσταντινίδου, Ἰωάννου Χριστοδ. Ἰωαννίδου, Ἀναστασίου Ἰων. Ἀναστασιάδου, Δημητρίου Βερίτα Παναγιωτίδου, Δημητρίου Ἀβρ. Βασιλειάδου, Βασιλείου Ἀβρα. Βασιλειάδου, Κυριακοῦ Γεωργ. Κυριακίδου, Γεωργίου Παναγ. Ἀποστολίδου, Ἰωάννου Κωνσταν. Ἰωαννίδου, Δημητρίου Βασιλεί. Δημητριάδου, Ἀστερίου Νικολ. Ἀστεριάδου, Γεωργίου Θεοδώρ. Γεωργιάδου, Ἀποστόλου Ἀργυρ. Ἰωαννίδου, Ἀθανασίου Γεωργίου Ἀθανασιάδου. Νικολάου Γεωργ. Νικολαΐδου, Γεράκη Ἀναστασίου Γερακίδου, Κωνσταντίνου Ἰωάννου Θεοδωρίδου, Ἀποστόλου Ἀστερ. Ἀποστολίδου, Δημητρίου Ἀγγελῆ Δημητριάδου, Γεωργίου Ἀστερ. Γεωργιάδου, Δημητρίου Νικολάου Δημητριάδου, Ἰωάννου Παναγ. Ἰωαννίδου, Χριστοδοῦλου Θεοδ. Χρηστίδου, Μανωῆλ Ἰωάν. Μανωλίδου, Κωνσταντίνου Μανωῆλ Κωνσταντινίδου, Δημητρίου Γεωρ. Δημητριάδου, Γεωργίου Ἰωάν. Γεωργιάδου, Χριστοδοῦλ. Ἀναστ. Γεωργιάδου, Ἰωάν. Σωτηρ. Ἰωαννίδου, Γεωρ. Βασιλ. Γεωργιάδου, Ἀθανασ. Νικολ. Ἰωαννίδου, Θεογάρ. Χριστοδοῦλ. Ζαφειριάδου, Νικολ. Γεράκη Νικολαΐδου, Γεωργ. Βασιλ. Γεωργιάδου καὶ Δημητρ. Γεωρ. Δημητριάδου¹⁴, ἐδήλωσας ἕκαστος ἐνώπιον τοῦ συγκροτηθέντος εἰρημένου Συμβουλίου κατ' ἀντιμωλίαν τοῦ Γενναδίου Σωτηρίου, ὑπηκόου Ὁθωμανοῦ, Προηγουμένου τῆς ἐν τῇ εἰρημένῃ χειρσονήσῳ Ἀγίου Ὁρους Μονῆς Ἰβήρων, τοῦ νομίμου πληρεξουσίου τοῦ Ἀρχιμανδρίτου παπᾶ Ἰωακείμ Κωνσταντίνου Ἰωαννίδου μοναχοῦ ὑπηκόου Ὁθωμανοῦ τοῦ κατὰ τοὺς ἀφιερωτηρίους ὅρους ἐν ἐνεργείᾳ ἐπιτρόπου τῶν βακουφίων τῆς εἰρημένης Μονῆς Ἰβήρων, οὕτινος ἡ ἀπόλυτος καὶ ὡς ἐπιτρόπου διακτοχὴ καὶ κυριότης ἐπὶ τῶν κατωτέρω μνημονευομένων γαιῶν ἀπεδείχθη ἱερονομικῶς δι' ἐναργῶν ἀποδείξεων, καὶ ἐξουσιοδοτηθέντος παρ' αὐτοῦ (τοῦ Ἀρχιμανδρίτου παπᾶ Ἰωακείμ) ἐπίσης διὰ τὴν κατωτέρω ὑπόθεσιν δι' ἀπολύτου, γενικῆς, ἀληθοῦς καὶ ἱερονομικῆς πληρεξουσιότητος, βεβαιωθείσης ἱερονομικῶς κατ' ἀντιπαράστασιν τῶν ἀντιδίκων διὰ τῆς μαρτυρίας τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντίνου καὶ Βενιαμὶν Κωνσταντίνου, μοναχῶν τῆς εἰρημένης Μονῆς καὶ ὑπηκόων Ὁθωμανῶν, καὶ ἐπικυρωθείσης δι' ἱερονομικῆς ἀποφάσεως, καὶ ἐξέθεσαν τὰ ἐξῆς παρόντος καὶ τοῦ Ἰπρχήμ ἐφένδη υἱοῦ Χαδζῆ Ἀμὶς ἀγά, γραμματέως τοῦ Κτηματολογικοῦ Γρα-

14. Τὰ ἀνωτέρω ὀνόματα ἀφοροῦν 196 ἄτομα, στὰ ὁποῖα ἐὰν προστεθοῦν καὶ οἱ πέντε πληρεξούσιοι, θὰ ἔχουμε 201 ἄτομα. Ἐὰν θεωρήσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀρχηγούς οἰκογενειῶν καὶ ὑπολογίσουμε κατὰ μέσο ὁρο πέντε ἄτομα σὲ κάθε οἰκογένεια, τότε ἔχουμε ἕνα ἐλάχιστο ὄριο πληθυσμοῦ τῆς Ἱερισσοῦ ἀπὸ 1005 ἄτομα. Μελετώντας ὅμως κατωτέρω τὰ ὀνόματα τῶν συνοριτῶν τῶν Ἰβηρικῶν κτημάτων, βλέπουμε ὅτι σχεδὸν ὅλα δὲν συμπεριλαμβάνονται στὸν κατάλογο τῶν ἐξουσιοδοτούντων. Ἐπομένως ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἱερισσοῦ πρέπει νὰ ἦταν σημαντικὰ ἀνώτερος ἀπὸ 1005 ἄτομα κατὰ τὸ 1866. Ὁ Σχινᾶς, σ. 521, ἀναφέρει τὸ 1887 ὅτι ἡ Ἱερισσὸς «οἰκεῖται ὑπὸ 275 οἰκογενειῶν».

φείλου καὶ ὡς νομίμου πληρεξουσίου ἀπεσταλμένου παρὰ τοῦ ἐξοχωτάτου
 135 Μεχμέτ Ἀακίφ Πασᾶ Νομάρχου Θεσσαλονίκης καὶ ἀντιπροσώπου τοῦ
 ἀρχηγοῦ τῶν γαιῶν.

«—Τὰ σύνορα τῶν γαιῶν τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα Μετόχιον τσιφλικίου, τοῦ
 ἐξαρτωμένου ἐκ τῆς εἰρημένης Μονῆς καὶ εὐρισκομένου ἐν τόπῳ καλου-
 μένῳ Π ο ρ γ ο ὕ δ ι α πρὸς ἀνατολὰς τοῦ χωρίου ἡμῶν Ἱερισσοῦ, ἀρχή-
 140 μενα ἀπὸ τῆς ὁρωμένης ταύτης παραλίας¹⁵, διευθύνονται ἀνωφερῶς κατὰ
 μῆκος τοῦ λάκκου Κακοδιάβα εἰς τὸν ἐπὶ ράχεως ἐσφραγισμένον λίθον,
 ἐκεῖθεν διὰ ράχεως εἰς τὸν σφραγισμένον λίθον, ἥτοι εἰς τὸν δρόμον τοῦ
 Ἀγίου Ὅρους τὸν καλούμενον Κούρτ ἀγζή (στόμα λύκου) ἐκεῖθεν εἰς τὸ
 Καϊνάρδζα, ἐκεῖθεν κατωφερῶς διὰ τοῦ λάκκου εἰς τὸ Ἰνδζιρλίκ (συκεῶν)
 145 ἐκεῖθεν διὰ τοῦ λάκκου κατωφερῶς καὶ εὐθυγράμμως εἰς τὸν ἐντὸς τοῦ
 Καράτζαληκ (θαμνῶν) δρόμου, ἐκεῖθεν διὰ τῆς ὁδοῦ εἰς τὸ Λευκὸν
 χῶμα, ἐκεῖθεν κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ διὰ τῆς ἄκρας τοῦ λάκκου εἰς τόπον
 καλούμενον Μάνδρα ψωραλέας αἰγός, ἐκεῖθεν διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς Κηρμηζή
 Κιοδζούκ (κόκκινο λιμανάκι) τὸ καλούμενον Δερέπαρα, ἐκεῖθεν διὰ τῆς
 150 ὁδοῦ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἐκεῖθεν εἰς τὰ σύ-
 νορα τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, ἐκεῖθεν εἰς λίθον φέροντα τρεῖς σφραγίδας,
 ἐκεῖθεν εἰς τὸν Μαῦρον λάκκον, ἐκεῖθεν κατ' εὐθεῖαν εἰς τὸν παρὰ τὸν πλά-
 τανον ἐστημένον λίθον, ἐκεῖθεν πάλιν κατ' εὐθεῖαν διὰ τόπου Σαβάτ
 (= τόπος ἐνθα ποτίζουσι τὰ ζῷα) εἰς τὴν Παραλίαν, ἐκεῖθεν κατὰ μῆκος
 155 τῆς παραλίας εἰς τὸ Παλαιὸ Κάστρο, ἐκεῖθεν διὰ θαλάσσης εἰς τὰ σύνορα
 τοῦ Μετοχίου Βατοπεδίου, τὰ καλούμενα Λαρνάκι ἐκεῖθεν εἰς τὸν ἐστημέ-
 νον λίθον, ἐκεῖθεν διὰ συνόρων τοῦ Ἀγίου Παύλου εἰς Ἀμαξιτὰ καὶ ἐκεῖθεν
 καταλήγουσι πάλιν εἰς τὴν παραλίαν. Ἀπαντες οἱ ἐντὸς τῶν εἰρημένων
 συνόρων εὐρισκόμενοι ἄγροί, λειμῶνες, πρυνῶνες¹⁶, χειμερινοὶ καὶ θε-
 160 ρινοὶ βοσκότοποι καὶ ἄλλαι γαῖαι, κατηγορίας δημοσίας γῆς, ἐπίσης ἐκ
 τῶν γαιῶν τοῦ Μετοχικοῦ τσιφλικίου, καλουμένου Κ ο τ σ ά κ ι, ἐξαρ-
 τωμένου ἐκ τῆς εἰρημένης Μονῆς (Ἰβήρων) καὶ εὐρισκομένου παρὰ τὸ
 εἰρημένον χωρίον καὶ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ, εἰς ἀγρὸς πέντε περίπου στρεμ-
 μάτων ἐκτάσεως, κείμενος κάτωθεν τῆς οἰκίας τοῦ Ἰωάννου Σουλτάνα¹⁷
 165 καὶ περιοριζόμενος ὑπὸ τῶν οἰκιῶν τοῦ Ἰωάννου Σουλτάνα, Δημητρίου
 Χρηστίδου καὶ τῆς Μαρίας θυγατρὸς τοῦ παντοπώλου Γεωργίου Ἀθανα-
 σίου, ὑπὸ τοῦ ἐσφραγισμένου λίθου, τοῦ δημοσίου δρόμου καὶ τοῦ εἰρημέ-
 νου Μετοχίου, ἕτερος ἀγρὸς εἴκοσι (20) στρεμμάτων περίπου ἐκτάσεως,

15. Ἡ ὁριοθέτηση ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Σιγγιτικὸ Κόλπο.

16. Βλ. κατωτέρω στ. 234 «πρυνῶδη μέρη», στ. 240 «πρινῶδη» καὶ στ. 278 «πρινῶ-
 νας». Προφανῶς πρόκειται γιὰ περιοχὲς βοσκῆς καλυμμένες μὲ πρῖνους.

17. Ἐπώνυμο διατηρούμενο στὴν Ἱερισσοῦ (Σουλτάνης).

- κείμενος ἐν τόπῳ Ἁγίος Δημήτριος καὶ περιοριζόμενος ὑπὸ τοῦ χωρίου
 170 Ἱερισσός, τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, τῶν ἀγρῶν τοῦ Μετο-
 χίου καὶ ὑπὸ τοῦ δημοσίου δρόμου, ἕτερος ἀγρὸς ἐκτάσεως εἵκοσι περίπου
 στρεμμάτων, κείμενος παρὰ τὸ χωρίον ἐν τόπῳ καλουμένῳ Πουνάρ Ἀλτῇ
 (κάτωθεν πηγῆς) ἐν τῇ θέσῃ Ἐκκλησίᾳ Ἀγίου Νικολάου καὶ περιοριζό-
 175 μενος ὑπὸ δημοσίου δρόμου ἄγοντος εἰς Δίγια, ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ
 Ἀγίου Νικολάου καὶ τῶν ἀγρῶν τοῦ κήρυκος Ἀστερίου Χρήστ. Γεωργιά-
 δου καὶ Νικολάου Ῥρότσα Ἀθανασιάδου καὶ τοῦ δημοσίου δρόμου ἄ-
 γοντος εἰς τὴν βρύσιν (πηγὴν), ἄλλος ἀγρὸς ἐκτάσεως εἵκοσι περίπου
 στρεμμάτων, κείμενος ὑπὸ τὰ ἀλώνια Ζαφειρίνα καὶ περιοριζόμενος ὑπὸ
 τοῦ ἀγροῦ Παπᾶ Κωνσταντίνου Ἡλίας Δήμου, ὑπὸ τοῦ στενοῦ δρόμου
 180 καὶ ἐκατέρωθεν ὑπὸ τῶν ἀγρῶν τοῦ εἰρημένου Μετοχίου, ἕτερος ἀγρὸς
 ἐκτάσεως ὀγδοήκοντα περίπου στρεμμάτων, κείμενος παραπλεύρως πρὸς
 τὸν Πύργον τοῦ εἰρημένου Μετοχίου, μεταξύ τῶν δύο δρόμων, καὶ περιο-
 ριζόμενος ὑπὸ τῶν ἀγρῶν τοῦ Μετοχίου Κορώνα, ὑπὸ τοῦ δρόμου Σόραβα
 καὶ ὑπὸ τῶν ἀγρῶν τοῦ εἰρημένου Μετοχίου Ἰβήρων, ἄλλος ἀγρὸς ἐκτά-
 185 σεως τριάκοντα δύο περίπου στρεμμάτων, κείμενος ἐν τόπῳ Ἑρμενον καὶ
 περιοριζόμενος ὑπὸ τοῦ Τουρκικοῦ νεκροταφείου, τοῦ Κουλε ταρλά (ἀ-
 γρὸς Πύργου) τοῦ Νικολάου Ἀποστόλ. Ἀστεριάδου, ὑπὸ τοῦ δημοσίου
 δρόμου ἄγοντος εἰς τὸ χωρίον Ἰσβορον, τῶν ἀγρῶν τοῦ εἰρημένου Μετο-
 χίου, τοῦ ἀγροῦ Καρακάλου καὶ ὑπὸ τῆς θέσεως Καρὰ Ἐγίτ, ἕτερος ἀγρὸς
 190 ἐκτάσεως δέκα ὀκτὼ περίπου στρεμμάτων κείμενος ὀπισθεν τῆς βρύσεως
 (πηγῆς) καὶ περιοριζόμενος ὑπὸ τοῦ ἀγροῦ Γεωργίου Δάδου¹⁸ Γεωρ-
 γιάδου, ὑπὸ δρόμου Τσατάλ, τοῦ ἀγροῦ καλουμένου Ἑρμενον καὶ τῶν
 ἀγρῶν Παναγιώτου Γιακώτσε Ἰωάννου, ὑπὸ τοῦ δρόμου Προφήτου Ἡ-
 λία καὶ τῶν ἀγρῶν τοῦ εἰρημένου Μετοχίου, ἄλλος ἀγρὸς ἐκτάσεως εἵκοσι
 195 περίπου στρεμμάτων γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Σόροβα καὶ περιοριζόμενος
 ὑπὸ λίθου δισφραγίστου, τῶν ἀγρῶν Ἀποστόλου Σινιὸρ Ἀργυρίου Γρη-
 γοριάδου, Ἀθανασίου Ρουφότη Ἀθανασιάδου καὶ Δημητρίου Θετάλη Κων-
 σταντινίδου, ὑπὸ τοῦ δρόμου Σόροβα καὶ τῶν ἀγρῶν τοῦ εἰρημένου Με-
 τοχίου, ἕτερος ἀγρὸς ἐκτάσεως δεκατεσσάρων περίπου στρεμμάτων, κεί-
 200 μενος ἐν τῷ εἰρημένῳ τόπῳ καὶ περιοριζόμενος ὑπὸ τῶν ἀλωνίων τοῦ
 Προμόσκου Δημητρ. Λασμίδου, τοῦ Καραπατάκη Ἀθανασ. Γεωργιά-
 δου, ὑπὸ τῶν ἀγρῶν τοῦ Δημητρίου Ἀγγελῆ Κατίδου, τοῦ Ἀναγνώστου
 Μαρίν. Δημητριάδου, ὑπὸ ἀλωνίου τοῦ Κωνσταντίνου Παρπαρέσου Κων-
 σταντινίδου τῆς βρύσεως Σιμονῇ καὶ τῶν ἀγρῶν τοῦ εἰρημένου Μετοχίου,
 205 ἄλλος ἀγρὸς ἐκτάσεως δέκα περίπου στρεμμάτων, κείμενος εἰς τὰ ὕδατα
 Σταυράκι καὶ Πουρνάρ Ὁρτασῇ καὶ περιοριζόμενος ὑπὸ τῶν ἀγρῶν τοῦ

18. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος «Δάδου» εἶναι ἀβέβαιη ὥς πρὸς τὰ σύμφωνα.

Ἰωάννου Πλόχα Ἰωαννίδου, Κωνσταντίνου Δήμου Ἀποστολίδου, Μα-
 ρίας Κοτρικίνου Γεωργιάδου, Ἰωάννου Πλάκου Παναγιωτίδου, τοῦ Ση-
 γῆρ ριμαδζή¹⁹ Ἀγγελῆ Δημ. Ἀποστολίδου, Παναγιώτου Κατῶτα Πανα-
 210 γιωτίδου καὶ ὑπὸ δρόμου ἄγοντος εἰς τὸ Μετόχιον Ζωγράφου, ἕτερος ἄ-
 γρὸς ἐκτάσεως περίπου ἕξ στρεμμάτων κείμενος ἀριστερόθεν τῶν δύο
 Πατάλια, ἀγόντων εἰς Τσουκούρ Βαλτὰ καὶ περιοριζόμενος ὑπὸ τῶν ἄ-
 γρῶν Θεοδώρου Ἰωάν. Ἀθανασιάδου, Γεωργίου Κωνστ. Δημητριάδου
 καὶ ὑπὸ τῆς κλιτύος, ἄλλος ἀγρὸς ἐκτάσεως ὀκτὼ περίπου στρεμμάτων
 215 κείμενος ἐν τόπῳ Τριπάνε καὶ περιοριζόμενος ὑπὸ τῶν ἀγρῶν τοῦ Μετο-
 χίου Καρχαλίου, τοῦ Ἀστερίου Δήμου Γεωργιάδου, ἀλαδζαλῆ, ὑπὸ τῆς
 Ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ ὑπὸ Μοναπλάτάνου, εἰς τούτους
 τοὺς ἐν ὄλῳ δώδεκα τεμαχίων καὶ διακοσίων πεντήκοντα τριῶν στρεμ-
 μάτων ἐκτάσεως ἀγρούς, κατηγορίας δημοσίας γῆς ἐνῷ ἔχομεν συμμε-
 220 τοχὴν ἡμεῖς τε καὶ οἱ ἐντολεῖς ἡμῶν κάτοικοι τοῦ εἰρημένου χωρίου καὶ
 ἡ ἐν λόγῳ Μονή, ἅπαντες ἐξ Ἰσου καὶ ἀδιανεμήτως, ὁ εἰρημένος Ἐπίτρο-
 πος παπὰ Ἰωακεῖμ δι' αὐθαίρεσίας ἐξουσιάζει ἀνεξαρτήτως τὸ μὲν εἰ-
 ρημένον Μετόχιον Πυργουδία, ἥτοι ἅπαντας τοὺς ἐν τοῖς προλεχθεῖσι
 225 συνόροις αὐτοῖς ἀγρούς, χειμερινούς καὶ θερινούς βοσκοτόπους καὶ ἄλλας
 γαῖας ἀπὸ τεσσαράκοντα ἕξ ἐτῶν ἥτοι ἀπὸ τοῦ ἐπεισοδίου τῆς Κασσάν-
 δρας²⁰ τοῦ χιλιοστοῦ διακοσιοστοῦ τριακοστοῦ ἔκτου ἔτους τῆς ἐγεί-
 ρας μέχρι σήμερον τοὺς δέ, ἐν τοῖς ὠρισμένοις συνόροις τοῦ ῥηθέντος
 Μετοχίου Κοτσάκι, ἀγρούς ἀπὸ ἐπτὰ ὀκτὼ ἐτῶν, ὡς ὑπαγόμενα εἰς τὰ
 ἐν λόγῳ Μετόχια καὶ ἐξαρτώμενα εἰδικῶς κατ' ἀπολύτως ἐκ τῆς εἰρημέ-
 230 νης Μονῆς (Ἰβήρων) καὶ κατέχων ἀνεξαρτήτως καὶ ἀνενοχλήτως, πα-
 ρουσίᾳ πάντων ἡμῶν τε καὶ ἐκάστου τῶν ἐντολέων ἡμῶν κατοίκων τοῦ
 εἰρημένου χωρίου, καλλιεργεῖ καὶ νέμεται αὐτὰ μετὰ μόνης τῆς διαφο-
 ρᾶς ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου ἡμῶν ἔβοσκον ἐνίοτε τὰ ζῶα των μόνον
 εἰς πρυνώδη καὶ βοσκήσιμα μέρη καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἐνεβάλλομεν πρόσ-
 235 κομμα εἰς τὸ νὰ κατέχωνται καὶ καλλιεργῶνται ἀνεξαρτήτως παρὰ τοῦ
 εἰρημένου Ἐπιτρόπου καὶ ἐνῷ ἦτο δυνατόν νὰ κινήσωμεν ἀγωγὴν κατ'
 αὐτοῦ, ἅτε εὐρισκόμενοι ἀμφοτέρω ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ, εἴχομεν σιωπήσῃ
 ἄνευ αἰτίας τινος ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον μέχρι σήμερον· ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν
 ἄφινεν ἐσχάτως ὁ εἰρημένος Ἐπίτροπος τὰ ζῶά μας νὰ βόσκωνται καὶ
 240 εἰς αὐτὰ τὰ πρυνώδη καὶ βοσκήσιμα μέρη, αἰτούμεθα αὐτοπροσώπως καὶ
 ἀντιπροσώπως, ὅπως, ἐρωτηθεῖς ὁ εἰρημένος πληρεξούσιος Γεννάδιος

19. Προφανῶς τουρκικὲς λέξεις, οἱ ὅποῖες ἴσως νὰ σημαίνουν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ Ἀγ-
 γελῆ.

20. Ἡ ἐπανάστασις τῆς Χαλκιδικῆς τοῦ 1821. Ὁ ὅρος «Κασσάνδρα» θὰ πρέπει νὰ
 ἔχει ἐδῶ τὴν διοικητικὴν καὶ ὄχι τὴν γεωγραφικὴν ἔννοια. Τὸ 1236 ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ 1820-
 1821

καταναγκασθῇ καὶ παραγγελθῇ ἐξ ὀνόματος τοῦ εἰρημένου Ἐπιτρόπου, ἵνα τὰς ἐντὸς τῶν εἰρημένων συνόρων γαίας καὶ ἀγροὺς ἐξουσιάζωμεν καὶ καλλιεργῶμεν ἀμφότερα τὰ μέρη συμμετοχικῶς καὶ ἐξ ἴσου».

- 245 Ἐπὶ τούτῳ ἀπηγγέλθη εἰς αὐτοὺς ὅτι ἡ ἀγωγή των αὕτη, εἰς ἣν προέβησαν, ὡς ἐξετέθη ἀνωτέρω, περὶ πάντων τῶν ἐν τοῖς εἰρημένοις συνόροις εὐρισκομένων ἀγρῶν, λειμῶνων, πρυνῶνων, χειμερινῶν καὶ θερινῶν βοσκοτόπων καὶ ἄλλων γαιῶν δὲν εἶναι δεκτὴ ἄνευ ὑψηλοῦ διατάγματος, καθότι ἐσιώπησαν, ὡς εἴρηται, ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἄνευ κολύ-
- 250 ματός τινος· ἀφοῦ δὲ οὕτω ἀπετράπησαν τῆς ἄνευ νομίμου λόγου διενέξεως, ἣν διὰ τῆς ἀγωγῆς αὐτῶν περὶ πάντων τῶν ἐν τοῖς εἰρημένοις συνόροις κειμένων ἀγρῶν, λειμῶνων, πρυνῶνων, χειμερινῶν καὶ θερινῶν βοσκοτόπων καὶ ἄλλων εἶχον πρὸς τὸν εἰρημένον πληρεξούσιον (Γεννάδιον) ἐξ ὀνόματος τοῦ ἐντολέως αὐτοῦ, πρὸς λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν
- 255 τῆς ὑποθέσεως καὶ ἀποκάλυψιν τῆς πραγματικῆς καταστάσεως, ἠρωτήθη ὁ εἰρημένος πληρεξούσιος Γεννάδιος περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης τῶν εἰρημένων ἐν γνωστοῖς συνόροις ἀγρῶν, ἀπαντήσας δὲ οὕτως ἐδήλωσεν ὅτι: — «Τὰς ὑπὸ τῶν γνωστῶν συνόρων περιοριζόμενας γαίας καὶ τοὺς ἐν γνωστοῖς συνόροις ἀγροὺς ὁ εἰρημένος ἐπίτροπος κατέχει ἐπιτροπικῶς
- 260 καὶ ἀνεξαρτήτως· καὶ συμφώνως πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνὰ χειρὸς μου ἱεροδικαστικῆς ἀποφάσεως, χρονολογουμένης ἀπὸ τῆς δεκάτης ὀγδόης Δεμαζιλεβεβελ τοῦ χιλιοστοῦ ἑκατοστοῦ τεσσαρχικοστοῦ ἐννάτου ἔτους²¹ καὶ ὑπογεγραμμένης δι' ὑπογραφῆς καὶ σφραγίδος τοῦ μακαρέτου Μουσταφᾶ ἐφένδη τοῦ τότε ἱεροδίκου Θεσσαλονίκης. ὅπισθεν δὲ φερού-
- 265 σης τὰς σημειώσεις τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ κτηματολογίου, καὶ συνωδὰ ταῖς διατάξεσιν ἐνὸς ὑψηλοῦ φερμανίου, χρονολογουμένου ἀπὸ τῆς πρώτης τοῦ Ρεπίουλ-αχίρ τοῦ χιλιοστοῦ ἑκατοστοῦ τεσσαρχικοστοῦ ἔτους²², ἅπασαι αἱ ἐν τοῖς εἰρημένοις συνόροις γαῖαι. ἤτοι ἀγροί, πρυνῶνες, λειμῶνες, χειμερινοὶ καὶ θερινοὶ βοσκότοποι καὶ ἄλλαι. καὶ οἱ
- 270 εἰρημένοι ἀγροὶ τοῦ ὡς ἂν ῥηθέντος Μετοχίου Κοτσάκι. ὑπαγόμενα ἅπαντα ἀνέκαθεν εἰς τὰ ἐν λόγῳ δύο Μετόχια, ἀνήκουσιν ἀπολύτως εἰς τὴν εἰρημένην Μονὴν (Ἰβήρων) καὶ ἐξαρθῶνται ἐξ αὐτῆς. Οὕτω οἱ Ἐπιτροποὶ τῆς εἰρημένης Μονῆς καὶ οἱ πρῶην καὶ οἱ τέως καὶ ὁ ἐν ἐνεργείᾳ, ὁ ἐντολοδόγης μου, ἐξουσιάζουσι, κατέχουσι, καλλιεργοῦσι καὶ νέμονται
- 275 ἀνενοχλήτως μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἐνώπιον τῶν κατοίκων τοῦ εἰρημένου χωρίου, τῶν τε αὐτοπροσώπως παρόντων καὶ τῶν ἐντολέων αὐτῶν ὡς καὶ τῶν πάππων καὶ προπάππων αὐτῶν

21. 24 Σεπτεμβρίου 1736.

22. 16 Νοεμβρίου 1727.

πάντας τοὺς ἐν τοῖς ὠρισμένοις συνόροις κειμένους ἀγροὺς, πρινωῶνας, λειμῶνας, χειμερινούς καὶ θερινούς βοσκοτόπους καὶ τὰς λοιπὰς γαίας
 280 καὶ τοὺς ῥηθέντας ἐν ὠρισμένοις συνόροις ἀγροὺς, ἅτε ὑπαγομένους ἑκ-
 παλαι εἰς τὰ εἰρημένα Μετόχια Πυργούδια καὶ Κοτσάκι καὶ ἐξαρτωμέ-
 νους ἀπολύτως καὶ εἰδικῶς ἐκ τῆς εἰρημένης Μονῆς. Καὶ μάλιστα ἐπειδὴ,
 πυρποληθέντων τῶν κτηρίων τοῦ εἰρημένου Μετοχίου Κοτσάκι κατὰ τὸ
 ἐπισόδιο (= ἐπαναστατικὸν κίνημα) τῆς Κασσάνδρας ἦτοι τὸ χιλιοστὸν
 285 διακοσιοστὸν τριακοστὸν ἕκτον ἔτος, δὲν ἡδυνήθημεν εἰσέτι νὰ ἀνοικο-
 δομήσωμεν αὐτά, οἱ κάτοικοι τοῦ εἰρημένου χωρίου ἕκαστος τῶν τε πα-
 ρόντων καὶ τῶν ἐντολέων αὐτῶν μισθώνουσι παρὰ τοῦ εἰρημένου Ἐπιτρό-
 που ἀντὶ γνωστοῦ μισθώματος τοὺς εἰρημένους ἐν ὠρισμένοις συνόροις
 ἀγροὺς ἄλλοτε μὲν δι' ἐν ἔτος, ἄλλοτε δὲ διὰ δύο καὶ τρία ὁμοῦ ἔτη».

290 Εἰπὼν δὲ ταῦτα προσήγαγε τὴν εἰρημένην ἱεροδικαστικὴν ἀπόφασιν
 καὶ τὸ ἐν λόγῳ ὑψηλὸν φερμάνιον, τὰ ὁποῖα ἀναγνωσθέντα εὐρέθησαν ὅτι
 διαλαμβάνουσι τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα σύνορα καὶ εἶναι σύμφωνα πρὸς
 τὰς ὡς ἄνω δηλώσεις του περὶ τοῦ ὅτι αἱ ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω εἰρημένων
 περιοριζόμεναι γαῖαι καὶ οἱ εἰρημένοι ἐν γνωστοῖς συνόροις ἀγροί, ὑπα-
 295 γόμενα εἰς τὰ εἰρημένα Μετόχια Πυργούδια καὶ Κοτσάκι, ἀνήκουσιν ἑκ-
 παλαι εἰς τὴν εἰρημένην Μονὴν (Ἰβήρων) καὶ ἐξαρτῶνται ἀπολύτως ἐξ
 αὐτῆς καὶ οὕτω ἀνῆρесе τὴν ὡς ἄνω κατ' αὐτοῦ κινηθεῖσαν ἀγωγὴν.
 Συνεπεῖα τούτων οἱ εἰρημένοι ἐνάγοντες ἐδήλωσαν οἰκαιοθελεῖς καὶ ὡμο-
 λόγησαν αὐτοπροσώπως τε καὶ ἀντιπροσώπως ὅτι ἡ ἀγωγή, εἰς ἣν προέ-
 300 βησαν περὶ συμμετοχῆς εἰς τὰς ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω συνόρων περιοριζόμενας
 γαίας καὶ τοὺς ἐν γνωστοῖς συνόροις ἀγροὺς, προῆλθεν ἐκ τῆς διαφορᾶς
 καὶ ἀντιπαθείας αὐτῶν πρὸς τὸν ἐντολέα τοῦ ἐναγομένου εἰρημένου Ἐ-
 πίτροπον καὶ τινὰς ἐπιτρόπους τῶν ἄλλων Μονῶν περὶ τῆς δεκάτης τοῦ
 εἰρημένου χωρίου καὶ τῶν ἐν λόγῳ Μετοχίων, εἰς τὸ ἐξῆς δὲ δὲν ἔχουσιν
 305 οὐδεμίαν ἀξίωσιν καὶ διαφορὰν σχετικῶς πρὸς τὰς εἰρημένας γαίας καὶ
 τοὺς ἀγροὺς τῶν εἰρημένων Μετοχίων Πυργούδια καὶ Κοτσάκι, οὐδὲ
 οἰανδῆποτε ἀπαίτησιν παρὰ τοῦ εἰρημένου Ἐπιτρόπου αὐτῶν.

Ἐπειδὴ δὲ ὁ εἰρημένος Μεβλάνα καταχωρίσας ἐπὶ τόπου τὰς οὕτω
 ὁμολογίας καὶ βεβαιώσεις ἀμφοτέρων τῶν μερῶν, ἐλθὼν δὲ μετὰ τῆς
 310 συνοδείας του ἐνώπιον τοῦ Ἱεροδικείου τοῦ συγκροτηθέντος ἐν μεγάλῃ
 συνεδρίῳ ἦτοι ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Νομαρχιακοῦ Συμβουλίου ἀνήγγειλε
 ταῦτα, ὡς ἀκριβῶς συνέβησαν, παρόντων τοῦ ῥηθέντος ἀντιπροσώπου
 τοῦ κυρίου τῶν γαιῶν καὶ τῶν διαδίκων καὶ βεβαιούντων αὐτά, ἐπεκυ-
 ρώθησαν καὶ κατεχωρίσθησαν εἰς τὴν οἰκεῖον βιβλίον. Ἐπὶ τούτῳ ὁ εἰ-
 315 ρημένος πληρεξούσιος Γεννάδιος ἐξητήσατο μετὰ παρακλήσεων, ὅπως

εὐδοκίᾳ Σουλτανικῇ χορηγηθῇ αὐτῷ ὑψηλὸν φερμάνιον κεκοσμημένον διὰ τοῦ ἐνδόξου αὐτοκρατορικοῦ μονογράμματος καὶ διαλαμβάνον τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἐν λόγῳ ὑποθέσεως καθ' ὃν ἐξετέθη τρόπον καὶ ἐπικυροῦν τὴν πραγματικὴν κατάστασιν· οὗτινος ἡ παρακλήσις αὕτη ὑποβάλλεται ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ ἐνδόξου καὶ κραταιοῦ ὑμῶν θρόνου. Ἐπὶ τούτοις ἡ διαταγὴ καὶ τὸ πρόσταγμα εἶναι τῆς ὑμετέρας Μεγαλειότητος. Ἐγράφη τῇ τρίτῃ τοῦ μηνὸς Σαφὲρ τοῦ χιλιοστοῦ διακοσιοστοῦ 8 τρίτου τοῦ ἔτους²³ (M.X. 1886)

(ὑπογραφή) Ὁ εὐχέτης θεράπων τῆς Υ.Α. Μεγαλειότητος

325 Χαμδουλλάχ Ρεφὲτ

Μουλλάς Θεσσαλονίκης

(Τ.Σ.) Χαμδουλλάχ Ρεφὲτ

Ἀριθ. 647 Βεβαιοῦ τὴν ἀκρίβειαν τῆς μεταφράσεως

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 22 Ἀπριλίου 1916

330 Ὁ Διευθύνων τὸ Μεταφραστικὸν Γραφεῖον

Οἱ μεταφράσαντες Η. Τανισκίδης, Α. Χρηστίδης

Ἐνεγράφη εἰς τὸν Κώδικα Γ. τοῦ κτηματολογικοῦ Ἀρχείου ὑπ' αὐξ. ἀριθ. 388 τῆς 11.3.29.

Ὁ Διευθύνων τὸ Μεταφραστικὸν Γραφεῖον Πρωτοδικείου Χαλκιδικῆς

335 (ὑπογρ.) Καζάνης

Πρὶν προχωρήσουμε στὸν σχολιασμὸ τοῦ ἐγγράφου, νομίζουμε ὅτι εἶναι σκόπιμο νὰ παρουσιάσουμε σύντομα τὸ ἱστορικὸ τῆς ἐμφανίσεως τῶν ἰδιοκτησιῶν τῆς μονῆς Ἰβήρων στὴν περιοχὴ τῆς Ἱερισσοῦ.

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 866 καὶ 883 ἱδρύεται στὴν περιοχὴ τῆς Ἱερισσοῦ ἡ μονὴ τοῦ Κολοβοῦ²⁴. Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴ αὕτη συνοικισμὸς στὴν Ἱερισσό, πλὴν ὅμως ὑπῆρχε ἓνα νομικὸ πρόσωπο, «ἡ ἐνορία τοῦ Ἱερισσοῦ», τὸ ὁποῖο εἶχε διοικητικὰ ὅρια²⁵.

Τὸ 908 ἡ «ἐνορία τοῦ Ἱερισσοῦ» ἀνήκει στὴν Κολοβοῦ²⁶.

Τὸ 927 γίνεται μνεία, γιὰ πρώτη φορά, «τῶν οἰκητόρων τοῦ χάστρου Ἱερισσοῦ», οἱ ὅποιοι ἐπὶ τέσσαρα χρόνια (δηλ. ἀπὸ τὸ 924) εἶναι ἀσυνεπεῖς στὶς οἰκονομικὰς ὑποχρεώσεις τοὺς πρὸς τὴν Κολοβοῦ²⁷.

23. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸ ἔτος 1283, τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ 1866 (17 Ἰουνίου). Στὸ (ΑΠ): «1867 ὡς ἔγγιστα». Στὸ (X): «Καθ' ἡμᾶς 1867».

24. Prôtaton, σ. 38. Γιὰ τὴν μονὴ Κολοβοῦ βλ. σ. 36-40.

25. Prôtaton, ἔγγρ. 1 (τοῦ 883), στ. 15-16: «...ἀλλὰ μὴδε καθὼς ἐστὶν τοῦ Ἱερισσοῦ ἡ ἐνορία καὶ τὴν ἐσω πρὸς τῷ τοῦ Ἀθωνος ὄρει εἰσέρχεσθαι τινας...».

26. Prôtaton, ἔγγρ. 2, στ. 49-50.

27. Ἀνέκδοτο ἔγγραφο τῆς Ἰβήρων, τοῦ 927. Συμπεριλαμβανόταν στὴν ὕλη τῶν

Τὸ 934, ἐνῶ τὸ κάστρο κατοικεῖται, ἡ Κολοβοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ κατέχει «τὴν ἐνορίαν τοῦ Ἑρισσοῦ»²⁸.

Τὸ 942-943 ὁριοθετοῦνται τὰ κτήματα τῆς Κολοβοῦ²⁹. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ «οἰκήτορες τοῦ κάστρου» ἔχουν ἀγοράσει τὴν κλασματικὴ γῆ ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ Κολοβοῦ ἕως τὰ ὅρια τῶν Ἀθωνιτῶν³⁰ καὶ ἐπὶ πλεόν «ἐλαβον ἐσχάτως» ἀπὸ τὴν Κολοβοῦ γῆν δύο χιλιάδων μοδίων³¹.

Τὸ 979-980 δίδεται ἡ μονὴ τοῦ Κολοβοῦ στὸν Ἰωάννη Τορνίκιο³², τὸν ἱδρυτὴ τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Ἔτσι, ὅλη ἡ περιουσία τῆς μονῆς Κολοβοῦ περιέρχεται στὴν ἀρτισύστατη μονὴ Ἰβήρων.

Τὸ 982 γίνεται μία ἀνταλλαγὴ κτημάτων μεταξὺ τῶν Ἱερισσιωτῶν καὶ τῆς μονῆς Κολοβοῦ (= Ἰβήρων)³³.

Τὸ 995 ἀνανεώνονται ἀτέλειες τῆς Κολοβοῦ, ἡ ὁποία ἔχει «περὶ τοῦ τοιούτου κάστρου (= Ἑρισσοῦ) κτήματα καὶ παροίκους τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα»³⁴.

Γύρω στὸ 1029 τὰ μετόχια τῆς Ἰβήρων δημεύονται³⁵· μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1034-1041 ἐπιστρέφονται· στὰ ἐπιστρεφόμενα συμπεριλαμβάνεται καὶ «τὸ οἰκοπροάστειον τῆς Ἑρισσοῦ»³⁶.

Τὸ 1079 ἡ Ἰβήρων κατέχει «...μετόχιον ὁ τίμιος Πρόδρομος τὸ ἐν τῷ κάστρῳ τῆς Ἑρισσοῦ μετὰ καὶ τοῦ λοετροῦ καὶ τῶν ἐνοικικῶν αὐτοῦ καὶ τῶν τόπων καὶ τῶν ἀμπελώνων καὶ λοιπῶν σὺν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων»³⁷.

Τὸ 1259, σύμφωνα μὲ χρυσόβουλλο τοῦ Μιχαὴλ Η', κατέχει «τὸ εἰς τὸν Ἱερισσὸν κείμενον ἀγρίδιον μετὰ τοῦ μετοχίου αὐτοῦ, τῶν ἀμπελώνων, τῶν χωραφίων, τοῦ λοετροῦ καὶ τῶν λοιπῶν»³⁸. Μὲ τὸ ἴδιο χρυσόβουλλο προσκυροῦται καὶ «τὸ χωρίον εἰς τὸν Ἱερισσὸν...μετὰ πάντων τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ ἡγουν ἀγριδίων, προαστείων, χωραφίων, ἀμπελώνων, ἐξαλειμμάτων...καὶ νέμεσθαι...καθὼς ἐνέμετο τούτου ὁ Πετραλῖφας ἐκεῖνος Θεόδω-

μαθημάτων τοῦ κ. Jaques Lefort, κατὰ τὸ σχολ. ἔτος 1982-83, στὴν École Pratique des Hautes Etudes-IVe section (Παρίσι).

28. Prôtaton, ἔγγρ. 3, στ. 9-10.

29. Prôtaton, ἔγγρ. 5, στ. 2-3.

30. Prôtaton, ἔγγρ. 5, στ. 11-12.

31. Prôtaton, ἔγγρ. 5, στ. 63-64.

32. Dölger, Ein Fall, σ. 7, στ. 13-14. Prôtaton, σ. 40.

33. Ἱερισσός, σ. 71, ὅπου χρονολογεῖ τὸ ἔγγραφο τῆς ἀνταλλαγῆς τὸ 912. Σχετικὰ ὅμως βλ. Langlois, σ. 36-37 καὶ Papachryssanthou, σ. 374, 388, 396.

34. Schatzkammern, ἔγγρ. 56.

35. Dölger, Ein Fall, σ. 8, στ. 18.

36. Dölger, Ein Fall, σ. 8, στ. 19.

37. Schatzkammern, ἔγγρ. 35, στ. 65-68.

38. Παρασπορά, σ. 436, στ. 34-36.

ρος καὶ ὁ Λάσκαρις κῦρ Μιχαήλ»³⁹.

Τὸ 1301 γίνεται μία λεπτομερὲς ἀπογραφὴ τῶν κτημάτων τῆς Ἱβήρων⁴⁰. Ἡ Μονὴ ἔχει στὴν Ἱερισσό⁴¹ 35 οἰκογένειες παροίκων, τὰ μισὰ ἔσοδα ἀπὸ τὸ λιμάνι, τὸ λινοβρόχιον, ἀμπέλια, 1,5 νερόμυλο στὴν Ἀρσενίκεια, καὶ περισσότερα ἀπὸ 1.900 μόδια γῆς στὴν περιοχὴ ποῦ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ Βατοπεδινὸ μετόχι τοῦ Πρόβλακα μέχρι τὰ Ἀρσενίκια⁴².

39. Παρασπορά, σ. 437, στ. 58-70.

40. Dölger, Praktika, A.

41. Dölger, Praktika, A, στ. 121-250.

42. Δὲν γνωρίζουμε ἂν θὰ πρέπει νὰ κατατάξουμε ἢ ὄχι στὴν περιοχὴ τῆς Ἱερισσοῦ, τὸ «εἰς τὰ Λιβαδία μετόχιον τῆς αὐτῆς μονῆς ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος μετὰ τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτοῦ καὶ τῆς ἐκεῖσε τελουμένης πανηγύρεως» (ἔ.ἀ. στ. 157-158). Εἶναι ἐλκυστικὴ βεβαίως ἡ σκέψις νὰ τὸ ταυτίσουμε μὲ τὸ ὁμώνυμο μετόχι τοῦ 1079, τὸ ὁποῖο βρισκόταν μέσα στὴν Ἱερισσό (σημ. 34). Πλὴν ὅμως γιὰ τὸ τοπωνύμιο «Λιβάδια» ὑπάρχει στοὺς μελετητὲς μία μεγάλη σύγχυση ὀφειλομένη στὶς πολλὰς ὁμώνυμες θέσεις ποῦ ἀναφέρονται στὴν εὐρεῖα περιοχὴ τῆς Ἱερισσοῦ. Τὶς περισσότερες φορὲς στὶς ἀναφορὰς τῶν ἱστορικῶν γιὰ μία ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς χρησιμοποιοῦνται παραπομπές γιὰ θέσεις ὁμώνυμες μὲν, ἀλλὰ ἄσχετες (Chilandar index σ. 613, Schatzkammern, σ. 280, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Soulis, σ. 72 σημ. 1, Θεοχαρίδης, σ. 78, Prôtaton, σ. 38 καὶ σημ. 171 ὅπου ἐπισημαίνεται ἤδη ἡ σύγχυση, Θεοδωρίδης, σ. 393).

Σὰν πρώτη προσπάθεια, διακρίνουμε τὶς ἐξῆς ὁμώνυμες θέσεις:

— Χωριό, κάπου στὶς ΒΑ πλαγιὰς τοῦ ὄρεινῳ ὄγκου τοῦ Κάκαβου. Xéropot., ἔγγρ. 20, στ. 16, 17, 18-19. Ὁ Θεοδωρίδης, σ. 393 τὸ ἀνιχνεύει, ἀλλὰ οἱ παραπομπές του ἀφοροῦν καὶ ἄλλες θέσεις.

— Συνοικία στὴν Ἱερισσό, πρὸ τοῦ 1932. Ἀποστολίδης, σ. 38, 3.

— «Λιβάδιον» στὴν περιοχὴ τῆς Ἱερισσοῦ, πιθανῶς ὁ βοσκότοπος ΒΔ τοῦ χωριοῦ. Chilandar, ἔγγρ. 55, στ. 22, Xenoph., ἔγγρ. 11, στ. 244 καὶ πιθανῶς Zogr., ἔγγρ. 5, στ. 66. Ὁ Θεοχαρίδης σ. 78, τὸ πιθανολογεῖ, ἀλλὰ οἱ παραπομπές του ἀφοροῦν καὶ ἄλλες θέσεις.

— Βοσκότοπος στὴν περιοχὴ τῆς Κουμίτσας, ἡ τέως περιοχὴ τῆς μονῆς τοῦ Σκορπίου. Chilandar, ἔγγρ. 136, στ. 11, 18. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ πλαστὸ τοπωνύμιο, λαμβανόμενον ὑπόψιν ὅτι ἡ περιοχὴ ποῦ περιορίζεται μὲ τὸ (πλαστὸ) ἔγγραφο, στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δὲν εἶναι λιβαδιαία. Πάντως, τὸ 1326, ἀναφέρεται στὴν ἴδια περιοχὴ μικροτοπωνύμιο «Δαιμονολίβανον», Chilandar, ἔγγρ. 111, στ. 20-21.

— Τὸ λιβάδι τοῦ Καλαφάτου, στὴν περιοχὴ τῆς Κουμίτσας. Lavra, ἔγγρ. 54, στ. 22-23, ἔγγρ. App II, στ. 85-86, Svoronos IV, σ. 67 σημ. 13.

— Περιοχὴ μέσα στὸ Ἅγιον Ὄρος, πιθανῶς τὸ «Πρῶτο Νερό» τοῦ Χελανδαρίου. Lavra, ἔγγρ. 61, στ. 23, Chilandar, ἔγγρ. 145, στ. 25, 40.

— Περιοχὴ μέσα στὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου οἱ Βατοπεδινοὶ εἶχαν μελισσοουργεῖο. Schatzkammern, ἔγγρ. 105, στ. 5. Ἰσως κοντὰ στὴν Χελανδαρινὴ ἰδιοκτησίαν.

— Ἀναφέρεται καὶ ἓνα χωριὸ «Λιβάδια» τὸ ὁποῖο βρισκόταν «μέσῃ στὸ Ἅγιον Ὄρος», τὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰ. P. Peeters, Histoires monastiques géorgiennes, Analecta Bollandiana, T. 36-37 (1917-1919), σ. 104 καὶ Soulis, σ. 72 καὶ σημ. 1. Πλὴν ὅμως πρόκειται γιὰ αὐθαίρετη μετατροπὴ τοῦ τοπωνυμίου Livsdia ἢ Livsda, ὅπως ἀναφέρεται αὐτὸ στὸ γεωργικὸν κείμενο (P. Peeters, ἔ.ἀ. σημ. στὴν παρ. 36). Ἡ Livsdia φαίνεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ τοπωνύμιο Λιβισδιάς τοῦ 1079 (Schatzkammern, ἔγγρ. 35, στ. 64)

Τὸ 1310 ἐπαναλαμβάνεται σχεδὸν ὅ,τι καὶ τὸ 1079: «...τὸ εἰς τὸν Ἑρισσὸν διακεῖμενον μετόχιον αὐτῶν μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ ἀμπελώνων, τῶν χωραφίων, τοῦ πύργου, τοῦ λοετροῦ καὶ τῶν λοιπῶν, καθὼς κατέχουσι ταῦτα διὰ πρακτικοῦ τοῦ Τζιμπέα ἐκείνου καὶ τοῦ Ἀμνῶν Ἀλεξίου»⁴³. καὶ «...τὰ εἰς τὸν Ἑρισσὸν χωράφια καὶ ἀμπέλια ἅπερ εἶχεν ὁ Πετραλῖφας ἐκεῖνος Θεόδωρος»⁴⁴.

Τὰ ἔτη 1317, 1321 καὶ 1341 ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἀπογραφή τοῦ 1301, μὲ τίς ἴδιες περίπου ιδιοκτησίες⁴⁵.

Τὸ 1357 ἀναφέρεται ἀπλῶς «εἰς τὸν Ἑρισσὸν μετόχιον μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ προσκαθημένων τῆς ἡμισείας τε σκάλας καὶ τῆς περιοχῆς καὶ νομῆς τούτου»⁴⁶.

Τὸ 1735 ἡ Ἰβήρων «ἔχει κῆπον, ἐλαιῶνα καὶ τόπον ὀνομαζόμενον Ἀπιδιᾶς καὶ τσιφλίκιον πληρῶνον δεκάτην ἐν Ἑρισσοῦ ... καὶ δύο μύλους εἰς τὸ χωρίον Ἀρσινίχης»⁴⁷.

Τὸ 1765 ὑπάρχει «μετόχιον τῆς μονῆς Ἰβήρων, κείμενον παρὰ τὸ χωρίον Ἑρισσός»⁴⁸.

Τὸ 1806 ἀναφέρονται ἐπίσης οἱ Ἰβηριτικὲς ιδιοκτησίες στὴν περιοχὴ τῆς Ἑρισσοῦ, πλὴν ὅμως κατὰ τρόπο γενικὸ καὶ ἀσαφῆ⁴⁹.

Τὸ ἐγγράφο λοιπὸν τοῦ 1866 ἀποτελεῖ τὸ παλιότερο γνωστὸ στοιχεῖο, μὲ τὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ σαφεῖς εἰκόνα γιὰ τίς διαφοροποιή-

ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθε τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ Ὀλυμπιάς τῆς βορ. Χαλκιδικῆς. Σχετικὰ βλ. Ἰ. Α. Παπαγγέλου, Χαλκιδική, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 226 καὶ τὴν πρόταση τοῦ Θεοδωρίδη, σ. 393.

43. Schatzkammern, ἔγγρ. 37, στ. 65-68.

44. Ἑρισσός, σ. 70. Schatzkammern, ἔγγρ. 37, στ. 77-78.

45. Dölger, Praktika, K, στ. 255-381, P, στ. 197-369, V, στ. 74-204 καὶ 229-232.

46. Schatzkammern, ἔγγρ. 9, στ. 40-41.

47. Ι.Α.Μ. (Ιβ), φερμάνιον τῶν ἀρχῶν τοῦ Ραπίουλ-ἄχρ τοῦ 1148 στὸ ὁποῖο περιέχεται καὶ ἀπόσπασμα τοῦ σουλτανικοῦ κτηματολογίου μὲ τὰ κτήματα τῶν μονῶν Ἰβήρων καὶ Βατοπεδίου. Ὁ «τόπος... Ἀπιδιᾶς» μᾶς κάνει νὰ σκεφτόμαστε τὴν «γῆ τῆς Ἀχράδος» ἡ ὁποία ἀναφέρεται ὡς κτῆμα τῆς Μονῆς στὴν περιοχὴ Πρόβλακος-Ἑρισσοῦ τὸ 1301 (Dölger, Praktika, A, στ. 176). Οἱ μῦλοι στὴν Ἀρσινίχ (= Ἀρσενίκια) ἦταν ἀπὸ τὰ παλιότερα κτήματα τῆς Ἰβήρων καὶ ἀναφέρονται πολλὰς φορές στὰ ἐγγράφα. Μέχρι τὸ 1923-24 ἡ Μονὴ διατηροῦσε ἀκόμη τὸν ἕναν, ὅποτε τὸν πούλησε στὴν μονὴ Χελανδαρίου, διότι βρισκόταν μέσα στὰ ὕρια τοῦ μεγάλου Χελανδαρινοῦ κτήματος «Κάκαβος» (πληροφορία τοῦ οἰκονόμου τοῦ μετοχίου, σέρβου μοναχοῦ Παύλου, ὁ ὁποῖος μᾶς ὁδήγησε νὰ ἐπισκεφθοῦμε τὸν μύλο, τὸν Αὐγουστο τοῦ 1983).

48. Ι. Κ. Βασδαβέλλη, Ἀνέκδοτα φερμάνια ἀφορῶντα εἰς τὰ ἐν τῇ χερσονήσῳ Κασσάνδρας καὶ ἀλλαγῇ τῆς Χαλκιδικῆς εὐρισκόμενα Μετόχια, Μακεδονικά, τ. 13 (1973), σ. 276, ἀρ. 9. Τὸ φερμάνιο (δημοσιευμένο σὲ περιληψὴ) εἶναι τῆς 6 Σεπτεμβρίου 1178.

49. Ι.Α.Μ. (Ιβ), φερμάνιον τῶν μέσων Ζίλλαδὲ τοῦ 1220, μὲ τὸ ὁποῖο καταστέλλονται ἀπόπειρες τῶν Ἑρισσιωτῶν γιὰ ἐπιβουλὴ συγκυριαρχίας (;) στὰ Ἰβηρικά κτήματα (βλ. καὶ σημ. 226).

σεις στὶς ἰδιοκτησίες τῆς Ἰβήρων στὴν περιοχὴ τῆς Ἱερισσοῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1341 καὶ 1866.

Ἄς δοῦμε ὅπως πρῶτα τί ἦταν τὸ Κοτσάκι⁵⁰ τὸ 1866.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἔγγραφό μας (στ. 161-163) πρόκειται γιὰ ἓνα «μετοχικὸ τσιφλίκι» τὸ ὁποῖον βρίσκεται ἀπαρὰ τὸ εἰρημένον χωρίον (= Ἱερισσὸς) καὶ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ». Ἀπὸ τὸ μετόχι αὐτὸ ἐξαρτῶνται δώδεκα αὐτοτελεῖς ἀγροί, ἐκτάσεως 253 στρεμμάτων. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀγροὺς εἶναι ὅμοροι, πλὴν ὅμως δὲν συγχέονται, καὶ ὁ καθένας ἔχει μίαν ξεχωριστὴ ὀντότητα⁵¹. Στὸ μετόχι ὑπάρχουν ἓνας πύργος (στ. 181) καὶ οἰκήματα, τὰ ὁποῖα πυρπολήθηκαν κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ δὲν ἔχουν ἐπισκευασθεῖ ἀκόμη (στ. 282-286). Τὸν πύργο τὸν εἶδε τὸ 1914 ὁ Ανεζου ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι βρισκόταν μέσα στὸ χωριό⁵².

Στὴν ἀπογραφή τοῦ 1301 ἀναφέρεται ὅτι ἡ Ἰβήρων ἔχει «ἕτερα χωράφια εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον (= Ἱερισσὸς) ἐν διαφόροις τμήμασιν ὥσει μωδίων διακοσίων πεντήκοντα»⁵³. Εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε ὅτι τὰ χωράφια αὐτὰ (τοῦ 1301) σχετίζονται μὲ τὰ 253 στρέμματα τοῦ 1886. Δὲν μπορούμε ὅμως παρὰ νὰ ἐπισημάνουμε τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὶς δύο ἀπογραφὰς ἀναφέρονται ἐγκατεσπαρμένα κτήματα, στὴν ἴδια περιοχὴ, τῆς αὐτῆς περιόδου ἐκτάσεως (ἀριθμητικῶς) τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ἔχουν ἐνιαῖα διαχείριση⁵⁴.

Μὲ τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε στὰ χέρια μας, εἶναι δύσκολο νὰ τοποθετήσουμε μὲ ἀκρίβεια τὰ κτήματα τοῦ 1866 στὴν περιοχὴ. Ἀκόμα πιὸ δύσκολο εἶναι νὰ ἐπισημάνουμε κτήματα τὰ ὁποῖα ταυτίζονται μὲ βεβαιότητα μὲ τὰ ἀναφερόμενα τὸ 1301. Πλὴν ὅμως θεωροῦμε σκόπιμο νὰ ἀναλύσουμε τὰ λίγα

50. Ὁ Σμυρνάκης, σ. 480, ἐρμηνεύει τὸ ὄνομα «Κοτσάκι» (ἢ «Κουτσάκι» ὅπως τὸ γράφει ὁ ἴδιος καὶ ὅπως τὸ προφέρουν οἱ Ἱερισσιῶτες) ὡς «κουτσομέτοχον ἢ μικρὸν μετόχιον». Τὸ 1357 ἀναφέρεται κάποιον «ζευγληατεῖον (τῆς Ἰβήρων) εἰς τὸ Κουτζάκιον» (Schatzkammern, ἔγγρ. 9, στ. 12-13), προφανῶς ὅμως πρόκειται γιὰ κτῆμα τῆς Μονῆς εὐρισκόμενο στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία (Θεοδωρίδης, σ. 387).

51. Πρόκειται γιὰ μίαν τακτικὴ ἢ ὁποῖα φαίνεται ὅτι συνεχιζόταν ἀπὸ τὸν μεσαίωνα. Στὶς ἀπογραφὰς τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων εἶναι πάμπολλα τὰ παραδείγματα ἐκτάσεων οἱ ὁποῖες περιορίζονται ἀπὸ «ὀμόδουλα δίκαια».

52. Ανεζου, σ. 275. Βλέπε κατωτέρω εἰδικὴ παράγραφο.

53. Dölger, Praktika, A, στ. 237-238. Τὸ 1317 τὸ σύνολο τῶν ἐκτάσεων εἶναι 300 μῶδιοι, διότι συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ «ἐξαλειμματικὴ στάσις τοῦ Πτωχοϊωάννου» (ἐ.ἀ. K, στ. 363). Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ τὸ 1321 (ἐ.ἀ. P, στ. 350-351) καὶ τὸ 1341 (ἐ.ἀ. V, στ. 190).

54. Ἀπὸ τὰ μεγάλα κτήματα πού εἶχε ἡ Ἰβήρων στὴν περιοχὴ τὸν 14ο αἰ. δὲν διατηρήθηκε οὔτε ἓνα, τουλάχιστον σὲ μεγάλη ἑκταση. Αὐτὰ ἦταν: Νικολίτσα 496 μῶδιοι, Ἀχράδος 406 μῶδιοι, Ζούρουβα 166,5 μῶδ., Τορναρέα 185 μῶδ., Κορακοφολέα 182 μῶδ., Μαυροχωρίου 100 μῶδ. (Dölger, Praktika, A, ἀντιστοίχως στ. 160-174, 176-188, 188-200, 200-212, 212-221, 221-229).

στοιχεῖα πού μᾶς δίνουν τὰ ἔγγραφα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν (περιορισμένη) γνώση τῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς.

1ος ἀγρὸς, πέντε στρεμμάτων (στ. 163-168). Πρέπει νὰ βρισκόταν στὰ ὄρια τοῦ οἰκισμού, διότι συνόρευε μὲ τρία σπίτια. Ἐπειδὴ συνόρευε καὶ μὲ τὸ «εἰρημένο Μετόχιο»⁵⁵ (στ. 168) καὶ ὅχι μὲ «ἀγρούς τοῦ εἰρημένου Μετοχίου» (ὅπως ἀναφέρεται σὲ ἄλλες περιπτώσεις), συμπεραίνουμε ὅτι βρισκόταν στὰ δυτικά ὄρια τοῦ οἰκισμού.

2ος ἀγρὸς, εἴκοσι στρεμμάτων, στὸν Ἅγιο Δημήτριο (στ. 168-171). Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου βρίσκεται στὰ ἀνατολικά ὄρια τῆς σημερινῆς Ἱερισσοῦ, στοὺς ΒΔ πρόποδες τοῦ ὑψώματος τοῦ παλιοῦ χωριοῦ. Εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα κτίσματα τῆς Ἱερισσοῦ πού σώθηκαν ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 1932. Ἦταν ὁ ναὸς τοῦ κοιμητηρίου τοῦ παλιοῦ χωριοῦ καὶ ἦταν κτισμένος πάνω στὴν ΒΔ πύλη τῶν τειχῶν⁵⁶. Τὸ κοιμητήριό βρισκόνταν στὸ ΒΔ ὄριο τοῦ παλιοῦ χωριοῦ⁵⁷ καὶ περιβάλλονταν ἀπὸ ὀρθογώνιο μανδρότοιχο. Στὴν φωτογραφία τῆς πρὸ τοῦ 1932 Ἱερισσοῦ⁵⁸ διακρίνεται ὁ Ἅγιος Δημήτριος, ὁ μανδρότοιχος πού περιέβαλλε τὸ κοιμητήριό καὶ ὁ δημόσιος δρόμος παράλληλα πρὸς τὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μανδρότοιχου. Ὁ δρόμος αὐτὸς ἦταν ἡ κυρία ἐξοδος στὴν Ἱερισσοῦ ἀπὸ ΒΔ (ἀπὸ Στάγειρα) καὶ ἀκόμη καὶ σήμερα εἶναι ἡ κυρία πρόσβαση γιὰ τὴν ἐπίσκεψη στὴν θέση τοῦ παλιοῦ χωριοῦ⁵⁹. Ἡ ἐπίπεδη ἔκταση πού εἰκονίζεται στὴν φωτογραφία δυτικά ἀπὸ τὸν μανδρότοιχο, ἡ ὁποία τέμνεται ἀπὸ πολλὰ μονοπάτια, νομίζουμε ὅτι ἀποτελοῦσε ἓνα τμήμα τοῦ ἀγροῦ πού μᾶς ἀπασχολεῖ.

3ος ἀγρὸς, εἴκοσι στρεμμάτων, στὸν Ἅγιο Νικόλαο (στ. 171-177). Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου βρισκόνταν στὸ Καστράκι⁶⁰, στὴν βόρεια παρυφῇ

55. Τὸ Κοτσάκι βρισκόταν πρὸς δυσμὰς τῆς Ἱερισσοῦ, ὅπως ἀναφέρει σαφῶς καὶ τὸ ἔγγραφό μας (στ. 163).

56. Ἀποστολίδης, σ. 18, 20 σημ. 13, 33. Ανεζου, σ. 276. Στὴν Ἱερισσοῦ ὑπάρχει σήμερα ἡ παράδοση ὅτι ὁ ναὸς «εἶναι κτισμένος πάνω σὲ κατακόμβες».

57. Στὸν Ἐπιτελικὸ Χάρτη σημειώνεται νεκροταφεῖο καὶ ναὸς στὴν θέση αὐτῇ.

58. Ἡ φωτογραφία προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ φωτογράφου τῆς Ἱερισσοῦ Βασιλείου Κατσιφου. Μᾶς τὴν ἔστειλε ὁ Ἱερισσιώτης φίλος Δημήτριος Λεμπιδας, μαζὺ μὲ ἓνα πολὺ κατατοπιστικὸ γράμμα, μὲ πληροφορίες ἱστορικῆς τοπογραφίας τῆς Ἱερισσοῦ. Τὸν εὐχαριστῶ πάρα πολὺ.

59. Ὁ Σχινᾶς, σ. 520, περιγράφει τὴν διαδρομὴ πρὸς τὸ χωριὸ ἀπὸ αὐτῇ τὴν κατεύθυνση. Στὸν Ἐπιτελικὸ Χάρτη εἰκονίζεται ὁ δρόμος· διέσχιζε τὴν παλιὰ Ἱερισσοῦ (σὲ πολλὰ μέρη διακρίνεται ἀκόμη τὸ λιθόστρωτο), περνοῦσε δίπλα ἀπὸ τοὺς πύργους τῶν μετοχιῶν Ζωγράφου, Λαύρας καὶ Ἁγίου Παύλου καὶ συνέχιζε πρὸς τὸ Ἅγιον Ὅρος μὲ τὸ ὄνομα «μεσαιὸς δρόμος», «ἀμαξιτὸς» καὶ «βασιλικὴ ὁδὸς» (βλ. κατωτ. εἰδικὴ παράγραφο καὶ σημ. 163).

60. Ἀποστολίδης, σ. 19, 22 σημ. 13. Βρισκόταν ἐκεῖ πού εἶναι σήμερα τὸ μηχανοεργεῖο τοῦ Νικήτα Βενάρδου, ἀριστερὰ τῆς ἀσφαλτοστρωμένης ὁδοῦ Ἱερισσοῦ-Οὐρανοπόλεως. Ἦταν ἓνα μικρὸ κτίσμα πού καταστράφηκε στὸν σεισμὸ τοῦ 1932. Οἱ Ἱερισσιῶτες

Ἀποψη τῆς Ἱερισσοῦ ἀπὸ δυσμῶν, πρὶν ἀπὸ τὸν σεισμό τοῦ 1932. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου περιβαλλόμενος ἀπὸ τὴν μάνδρα τοῦ νεκροταφείου. Μπροστὰ ἀπὸ τὸν δυτικὸ μανδρότοιχο μόλις διακρίνεται ὁ δημόσιος δρόμος. Ἀμέσως δεξιὰ τοῦ ναοῦ ἡ συνοικία Λιδιάνα. Ἡ πεδινὴ ἔκταση μπροστὰ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο, ἡ ὁποία τέμνεται ἀπὸ πολλὰ μονοπάτια, πρέπει νὰ εἶναι ὁ ιβηρικὸς ἄγρος ὅν' ἀρ. 2. Στὴν κορυφὴ τὸ μεσαιωνικὸ κάστρο.

τοῦ χωριοῦ. Ἐπομένως αὐτὸς ὁ ἀγρὸς πρέπει νὰ βρισκόταν μεταξὺ τῶν βορειῶν ὁρίων τοῦ χωριοῦ καὶ τῆς θαλάσσης.

4ος ἀγρὸς, εἴκοσι στρεμμάτων, στὰ ἀλώνια Ζαφειρίνα (στ. 177-180).

5ος ἀγρὸς, ὀγδόντα στρεμμάτων, παραπλεύρως πρὸς τὸν Πύργον (στ. 180-184). Πρόκειται γιὰ τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ δώδεκα χωράφια. Ἐπειδὴ βρισκόταν πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Ζούρουβας⁶¹ καὶ συνόρευε μὲ τὴν Κορώνη⁶² καὶ τὸν πύργο τοῦ Κοτσακίου, συμπεραίνουμε ὅτι βρισκόνταν δυτικῶς-ΝΔ τῆς Ἱερισσοῦ. Ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸ χωριὸ πρέπει νὰ παρεμβάλλονταν τὸ Κοτσάκι.

6ος ἀγρὸς, τριανταδύο στρεμμάτων, στὸ Ἑρμενο (στ. 184-189). Τὸ Ἑρμενο (ἢ Ἀρμενο) εἶναι σωζόμενο τοπωνύμιο. Ἡ περιοχὴ ἀποτελεῖ σήμερα τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ τῆς νέας Ἱερισσοῦ⁶³. Εἶναι τὸ παραθαλάσσιο τμῆμα ἀνά-

τὸ ὀνόμαζαν «Μονὴ Κολοβοῦ» (! ; ...). Ἀπὸ τὴν θέση τοῦ ναοῦ προέρχεται τὸ μαρμάρينو ἀμφικιόνιο τὸ ὁποῖο περισυνέλεξε ὁ κ. Παντ. Ψηλιάγκας, φιλόλογος στὴν Ἱερισσό, καὶ τὸ μεταφέραμε στὸ προαύλιο τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ (Νοέμ. 1984). Ὁ *Uspenskij*, σ. 45-46, μνημονεύει προφορικὴ πληροφορία ποὺ πῆρε ἀπὸ τὸν γεωργιανὸ ἱστορικὸ Ἰοσελιανό, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, κατὰ τὸν 12ο αἰ. οἱ βασιλεῖς τῆς Γεωργίας (Ἰβηρίας) ἐγκατέστησαν στὴν περιοχὴ τῆς Ἱερισσοῦ 42 οἰκογένειες γεωργιανῶν γιὰ νὰ καλλιεργοῦν τὰ χωράφια τῆς Ἰβήρων. Παίρνοντας ὡς ἀληθὴ τὴν πληροφορία αὐτή, συμπληρώνει: «Γιὰ τὶς ἀνωτέρω οἰκογένειες ἡ μονὴ τῶν Ἰβήρων ἀνῆγειρε τὸ 1262 ἓναν μικρὸ ναό, κοντὰ στὴν Ἱερισσό, στὸ ὄνομα τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ θαυματουργοῦ. Τὸ 1858 εἶδα στὰ ἐρείπιά του καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ μία ἱβηρικὴ ἐπιγραφὴ ἐπάνω σὲ ἓνα μικρὸ μαρμάρينو κομμάτι· ἴδου αὐτή: (ἐν ἔτει 7000 κατὰ τὴν θεοστεφεῇ βασιλείᾳ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἀνηγέρθη (ὁ ναὸς) ἀπὸ τοὺς Ἰβήρες)». Στὴν σ. 46 παραθέτει σχέδιο τῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ μεταγραφὴ τοῦ ἔτους 7000 σὲ 1262 (ἐνῶ καθ' ἡμᾶς εἶναι 1492) φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίνεται στὴν ἱβηρικὴ παράδοση. Θραύσματα παρομοίων ἐπιγραφῶν κατέγραψε στὴν Ἱερισσό καὶ ὁ Ανεζου τὸ 1914 (*Ανεζου*, σ. 319, no 78). Ὁ *Σμυρνάκης*, σ. 76, ἐπαναλαμβάνει καὶ συμπληρώνει τὶς πληροφορίες τοῦ *Uspenskij*, ἀλλὰ ταυτίζει τὸν Ἀγ. Νικόλαο μὲ τὸν εὐρισκόμενο νοτίως τῆς Ἱερισσοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. σημ. 74.

61. Βλ. κατωτέρω τὸν 8ο ἀγρὸ.

62. Τὸ μετόχι Κορώνη ἀνῆκε στὴν μονὴ Χελανδαρίου καὶ βρισκόταν ΒΔ τῆς Ἱερισσοῦ. Σώζεται ὁ πύργος τοῦ μετοχίου, ὁ ὁποῖος ὀνομάζεται «πύργος τῆς Κρούνας». Το τοπωνύμιο ἀναφέρεται ἤδη τὸ 1320-21 (*Χέροποτ.*, ἔγγρ. 20, στ. 24) ὡς «σκάλα ἡ ὀνομαζομένη Κορόνη», ἀνταποκρινόμενο στὸν πρὸς τὰ ΒΔ τοῦ πύργου, καὶ σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση, ὁρμος «Λιμῶνας», στὸ Κλεισούρι.

63. Τὸ τοπωνύμιο «Ἑρμενο» δὲν θὰ πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸ «Ἀρμενον» στὸ ὁποῖο εἶχε κτῆμα ἡ μονὴ Ζωγράφου (*Zogr.*, ἔγγρ. 6, στ. 66, ἔγγρ. 7, στ. 22, ἔγγρ. 15, στ. 43 κλπ.). Τὸ Ἀρμενο βρισκόταν στὸν Πρόβλακα, δυτικῶς τῆς διώρυγος, κοντὰ στὸν πύργο τῆς Λαύρας (*Zogr.*, ἔγγρ. 7, στ. 24-25, *Λαύρα*, ἔγγρ. 90, στ. 319). Ὁ *Θεοδωρίδης*, σ. 346, ὑποπτεύεται ὅτι εἶναι «χωρίον» καὶ μάλιστα στὰ δυτικὰ τῆς Ἱερισσοῦ· ἐπὶ πλέον τὸ ταυτίζει μὲ τὸ Ξηρόκαστρον (σ. 403), τὸ ὁποῖο ὁμῶς ἦταν τόπος μέσα στὸ Ἅγιον Ὄρος (*Zogr.*, ἔγγρ. 1, στ. 5), ἔστω καὶ ἂν εἶχε καὶ δεῦτερο ὄνομα «τοῦ Ἀρμένου» (*Zogr.*, ἔγγρ. 2, στ. 55). Πιθανολογεῖ ἐπίσης τὴν ταύτιση Ξηρόκαστρον-Παλαιόκαστρον-Ἀρμενον (σ. 346, 403) ἐνῶ τοποθετεῖ τὸ Παλαιόκαστρο «στὰ νότια τῆς Ἱερισσοῦ, ἐκεῖ ὅπου σήμερα ἡ τοποθεσίᾳ Κοπελίτσι» (σ. 375).

μεσα στὴν νέα καὶ τὴν παλαιὰ ἀποβάθρα, μπροστὰ στὸν οἰκισμὸ⁶⁴. Ἡ περιοχὴ εἶναι χαμηλὴ καὶ νεροκρατοῦσε, καὶ ἔτσι ἡ τοπικὴ παράδοση δικαιολογεῖ τὸ τοπωνύμιο «γιατὶ βούλιαζε ὁ τόπος καὶ ἀρμένιζε καράβι». Τὸ τουρκικὸ νεκροταφεῖο⁶⁵ βρισκόταν στὰ δυτικὰ ὄρια τοῦ Ἑρμενου, ἀνάμεσα στὸ γήπεδο καὶ τὸ camping. Οἱ γέροντες τῆς Ἱερισσοῦ θυμοῦνται ἀκόμη τὴν ταφὴ ἐνὸς τουρκόπαιδου ἐκεῖ. Ὁ δρόμος πρὸς τὸν Ἰσβορο (Στρατονίκη) ἦταν ὁ δρόμος ποὺ προαναφέραμε ὅτι περνοῦσε δίπλα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτριο.

Ὁ «ἀγρὸς Καρακάλλου», ἴσως νὰ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χωράφια ποὺ ἀφιερώθηκαν στὴν ὁμώνυμη Μονὴ τὸ 1697 καὶ 1722⁶⁶.

7ος ἀγρὸς, δεκαοκτὼ στρεμμάτων, κοντὰ στὸ Ἑρμενο (στ. 189-194). Ἦταν ὁμορὸς μὲ τὸν 6ο ἀγρὸ καὶ τὸν δρόμο πρὸς τὸν Προφ. Ἡλία⁶⁷. ἑπομένως βρισκόταν καὶ αὐτὸς δυτικῶς τῆς Ἱερισσοῦ.

8ος ἀγρὸς, εἴκοσι στρεμμάτων, στὴν Σόροβα (στ. 194-199). Σὲ ἀπόστασι χιλίων μέτρων περίπου ΝΔ τῆς παλαιᾶς Ἱερισσοῦ, σημειώνεται στὸν Ἐπιτελικὸ χάρτη τοπωνύμιο «Ζουρφᾶ». Οἱ Ἱερισσιῶτες τὴν ἴδια περιοχὴ τὴν ὀνομάζουν «Ζοῦρβαν» (ἡ)⁶⁸. Τὸ 1301 ἀναφέρονται κτήματα τῆς Ἰβήρων «εἰς τὴν Ζοῦρβαν» καὶ⁶⁹ τὸ μεγάλο κτῆμα τῆς ἰδίας μονῆς, ἐκτάσεως 166,5 μὸδιων, στὴν περιοχὴ «Ζούρουβαν»⁷⁰. Πιστεύουμε ὅτι τὰ τέσσαρα τοπωνύμια

64. Ὁ Δ. Λεμπιδας περιόρισε τὸν Ἑρμενο στὸ γράμμα του ὡς ἑξῆς: «περιλαμβάνει τὸ μέρος μεταξὺ camping-ψαροταβέρνας Κολάτσι καὶ τῆς δεύτερης σειρᾶς σπιτιῶν τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ἔγινε μετὰ τὸ 1932 (Γκατζῶλης Ἀγγελοῦ καὶ μαγαζὶ Ραμπότα)». Στὴν ἴδια περιοχὴ ἐκτείνεται ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκάνθου καὶ τῆς μεσαιωνικῆς Ἱερισσοῦ.

65. Ὁ Ἀποστολίδης τὸ ἀναφέρει, σ. 35-36, σημ. 21.

66. Κρ. Χρυσοχοῦδης - Π. Γουναρίδης, Ἱερὰ Μονὴ Καρακάλλου, Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα, 1 (1985), ἔγγρ. 41 (α') καὶ 45. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ λάβουμε ὑπόψιν μας ὅτι ἡ Καρακάλλου εἶχε κάποιες μικροῖδιοκτησίες στὴν περιοχὴ κατὰ τὸν 14ο αἰ. (Χένοφ. ἔγγρ. 7, στ. 277 καὶ 335, ἔγγρ. 11, στ. 170, 234 καὶ 244).

67. Τὸ ἐξωκκλήσι τοῦ Προφ. Ἡλία (Ἀποστολίδης, σ. 22 σημ. 13, 36 καὶ 42 σημ. 24) βρίσκεται ΝΔ τῆς Ἱερισσοῦ. Τὸ ἐξωκκλήσι αὐτὸ δὲν θὰ πρέπει νὰ τὸ συγχέουμε μὲ τὴν «τύμβην τοῦ ἁγίου Ἡλιοῦ» ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὸν περιορισμὸ τῆς βιβρητικῆς γῆς τοῦ Μαυροχωρίου τὸ 1301 (Dölger, Praktika, A, στ. 227) διότι τὸ «Μαυροχώρι» εἶναι σωζόμενο τοπωνύμιο τῆς Ἱερισσοῦ καὶ βρίσκεται στὴν πλευρὰ τοῦ Σιγγιτικοῦ κόλπου, περιοριζόμενο ἀπὸ τὰ τοπωνύμια: Α. Πλατάνι, Δ. Δρίτσα, Β. Ἐρημιᾶς Πηγὰδι. Στὴν ἴδια περιοχὴ ἡ Ἰβήρων εἶχε καὶ ἓνα ἄλλο χωράφι (Praktika, A, στ. 243), καθὼς καὶ ἡ Χελανδαρίου (Chilandar, ἔγγρ. 55 τοῦ 1320, στ. 12 καὶ πιθανῶς καὶ τὸ τοῦ στ. 20). Ὁ Θεοδωρίδης, σ. 371 (3ο), συγχέει περιοχὰς καὶ παραπομπές.

68. Στὸν Χάρτη 1933 σημειώνεται ἐπίσης τοπωνύμιο Ζοῦρβα, στὴν ἴδια θέση.

69. Dölger, Praktika, A, στ. 235, 243.

70. ἑ.ἀ., στ. 188-200. Κοντὰ στὸ κτῆμα αὐτὸ κατεῖχε ἡ Ἰβήρων καὶ ἓνα ἄλλο, δέκα μὸδιων (ἑ.ἀ. στ. 200). Στὴν ἴδια περιοχὴ εἶχαν κτήματα καὶ οἱ μονεῖς Ξενοφῶντος (Xenoph., ἔγγρ. 7, στ. 340, 343, ἔγγρ. 11, στ. 240, 248) καὶ Χελανδαρίου (Chilandar, ἔγγρ. 122, στ. 13).

(Σόροβα-Ζουρφα-Ζουρβα-Ζούρουβα) ἀποτελοῦν παραλλαγές τοῦ ἴδιου τοπωνύμιου⁷¹.

9ος ἀγρός, δεκατεσσάρων στρεμμάτων στήν Σόροβα (στ. 199-204). Ἦταν ὁμορος μέ τὸν 8ο ἀγρό. Ἡ ἀναφερομένη βρύση τοῦ Σιμονῆ ὑπάρχει ἀκόμη.

10ος ἀγρός, δέκα στρεμμάτων, «εἰς τὰ ὕδατα Σταυράκι» (στ. 205-210). Τὸ Σταυράκι ταυτίζεται μέ βεβαιότητα μέ τὸ σωζόμενο τοπωνύμιον Σταυρακιῶ⁷² νοτίως-ΝΔ τῆς παλαιᾶς Ἱερισσοῦ, ὅπου καί ἡ ὁμώνυμη βρύση. Τὸ 1301 ἀναφέρεται ὅτι ἡ Ἰβήρων εἶχε «χωράφιον ... τὸ λεγόμενον τοῦ Σταυρακίου, μωδίων εἴκοσι ἕξ»⁷³.

11ος ἀγρός, ἕξ στρεμμάτων, στὰ «δύο Πατάλια» (στ. 210-214). Ἡ ἀναφερόμενη «Τσουκούρ Βαλτά» (στ. 212), ἴσως θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μέ τὸ σημερινὸ τοπωνύμιον «Βαλτουδες», πού βρίσκεται σὲ ἀπόσταση περίπου 500 μ. ΝΑ τοῦ Σταυρακιῶ.

12ος ἀγρός, ὀκτὼ στρεμμάτων, «ἐν τόπῳ Τριπάνε» (στ. 214-217). Στὰ ὄριά του ἀναφέρεται καί πάλιν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Δὲν ἔχουμε ἐνδείξεις γιὰ ποιὸν Ἀγιο Νικόλαο πρόκειται, ἀλλὰ παρατηρῶντας ὅτι οἱ ἀγροὶ ἀναφέρονται μέ μιὰ κάποια «γεωγραφικὴ» σειρά, νομίζουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε μιὰ ἄλλη ἐκκλησία τοῦ ἴδιου Ἀγίου. Ἐπειδὴ ὑπάρχει ἓνα προσκυνητὰρι τοῦ Ἀγίου Νικολάου⁷⁴ ΝΑ τοῦ Σταυρακιῶ, ἴσως ὁ ἀγρός νὰ βρίσκονταν σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ.

71. Στὸν περιορισμὸ τῆς γῆς τῆς Ζούρουβας, ἀναφέρεται καί ὁ «ρύαξ τῆς Τζούρουβας» (*Dölger, Praktika, A*, στ. 192) ὁ ὁποῖος ὅμως κατατῆρῶ ὀνομάζεται καί αὐτὸς «τῆς Ζούρουβας» (στ. 198). Στὴν Χαλκιδική, «ζουρβα» (τὰ) ὀνομάζονται ὁ καρπὸς τῆς «ζουρβιάς», εἶδους συγγενοῦς πρὸς τὴν ἀγριοαχλαδιὰ (πληροφορία τοῦ φίλου Παύλου Ν. Παντάλη, ἀπὸ τὰ Βραστά). Πιθανῶς λοιπὸν τὸ τοπωνύμιον νὰ σχετίζεται μέ τὸ ὄνομα τοῦ δένδρου (*Sorbus domestica*).

72. Στὸν χάρτη 1933 σημειώνεται τὸ τοπωνύμιον, ἀμέσως δυτικὰ τῆς κοίτης πού χωρίζει παλαιὰ ἀπὸ νέα Ἱερισσό, ἀνάμεσα στὴν Ζούρβα καί στὸ Ξενόφι (= μετόχιον Ξενοφώντος). Τὴν περιοχὴ τὴν ἀναφέρει καί ὁ *Σχινᾶς*, σ. 521, 578, 579.

73. *Dölger, Praktika, A*, στ. 174-175. Τὸ χωράφι αὐτὸ βρισκόταν «σύνεγγυς» τῆς «γῆς τοῦ Νικολίτσα» ἀπὸ τὸν περιορισμὸ τῆς ὁποίας προκύπτει ὅτι ἡ Νικολίτσα πρέπει νὰ βρισκόταν κάπου ΝΔ τοῦ Σταυρακίου (ἑ.ἄ. στ. 171, ὅπου ἀναφέρεται ὁδὸς ἀπὸ Σταυρακίου πρὸς Κάμενα). «Στοὺς Σταυρακίους» εἶχαν χωράφια ἡ Χελανδαρίου (*Chilandar*, ἔγγρ. 55, στ. 17, ἔγγρ. 119, στ. 13-14) καί ἡ Ξενοφώντος (*Xenoph.*, ἔγγρ. 7, στ. 309, 333, ἔγγρ. 11, στ. 207, 232. Πιθανῶς καί τὸ τοῦ ἔγγρ. 11, στ. 180-181).

74. Βρίσκεται δίπλα στὸν δρόμο, ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τοῦ Ξηροποτάμου πρὸς τὴν Ἱερισσό, μόλις τελειώνει ὁ ἀνήφορος. Γύρω ἀπὸ τὸ προσκυνητὰρι διακρίνονται τοιχοποιτεῖς μεσαιωνικοῦ ναοῦ (βόρειος τοῖχος καί τμῆμα κόγχης). Στὸ προσκυνητὰρι εἶναι ἐντοιχισμένος ἓνας μαρμάρινος ἀμφικλίων, ὕψος 86 ἐκατ. (ἐπίσκεψις 12.11.1980). Ὁ *Σμυρνάκης*, σ. 76, ἀναφέρει τὸν ναὸ ὡς ἔρειπωμένο καί τὸν ταυτίζει μέ τὸν ναὸ πού ἀναφέρεται ὡς κτίσμα τῶν θρυλουμένων ἱβηριτῶν ἀποίκων τοῦ «1262» (βλ. ἀνωτ. σημ. 60). Ὁ *Ἀποστολλίδης*, ὅμως στὸ χειρόγραφό του, σ. 170, σχολιάζοντας τὴν πληροφορία τοῦ *Σμυρνάκη*, δηλώνει ὅτι δὲν

Ποῖος ὅμως ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω δώδεκα ἀγροὺς ἦταν τὸ Κοτσάκι; Δηλ. σὲ ποῖον βρίσκονταν ὁ πύργος καὶ τὰ πυρπολημένα οἰκήματα; Τὸ ἔγγραφο μας δὲν μᾶς δίνει κανένα σχετικὸ στοιχεῖο. Δὲν ἀποκλείεται τὸ Κοτσάκι νὰ ἦταν μιὰ ἄλλη, αὐτοτελὴς μονάδα, κατελιγμένη πλήρως ἀπὸ τὰ κτίσματα καὶ τοὺς βοηθητικούς τοὺς χώρους (αὐλές, στενορρύμια κλπ.), καὶ ἐπειδὴ οἱ 'Ιερισσιῶτες ἤγειραν ἀξιώσεις γιὰ καλλιεργήσιμες καὶ βοσκήσιμες γαῖες, δὲν τὸ περιέλαβαν στὴν ἀγωγή τους.

Σήμερα «Κουτσάκι» λέγεται ἡ περιοχὴ ποὺ περιορίζεται ἀπὸ τὸ νέο Δημοτικὸ Σχολεῖο μέχρι τὴν παραλία, ἀπὸ ἐκεῖ στὴν νέα ἀποβάθρα (Τουριστικὸ Περίπτερο) καὶ φθάνει ἴσια πάνω μέχρι τὸ τελευταῖο σπῖτι (νῦν Γυμνάσιο) στὸν δρόμο πρὸς τὸ Γομάτι. «Ὅλη αὐτὴ ἡ περιοχὴ ἀπαλλοτριώθηκε τὸ 1934 γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ νέου οἰκισμοῦ τῆς 'Ιερισσοῦ, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς παλαιᾶς ἀπὸ τὸν φοβερὸ σεισμὸ τοῦ 1932⁷⁵. Στὴν πράξη τῆς ἀπαλλοτριώσεως δὲν ἀναφέρονται ἰδιοκτησίες τῆς μονῆς 'Ιβήρων, διότι ἡ Μονὴ εἶχε πωλήσει ἤδη τὰ ἐκεῖ κτήματά της στὸν βορειοηπειρώτη Σωτήριο Θωμᾶ⁷⁶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπαλλοτριώνονται τὰ τμήματα ὑπ' ἀρ.: (90) ἐκτάσεως 62.950μ², (91) 23.600μ², (120) 7.450μ², (121) 67.500μ², (124) ἄμπελος 2.820μ² καὶ κῆπος 700μ², (125) 23.800μ² καὶ (127) 4.600μ², δηλ. σύνολον 193.420μ². Τὰ τμήματα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ σχετίζονται μὲ τοὺς ἀγροὺς 1, 2, 5, 6 καὶ 7, συνολικῆς ἐκτάσεως 155 τουρικικῶν στρεμμάτων.

Πρὶν κλείσουμε τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ Κοτσάκι, θὰ ἀναφέρουμε λίγα στοιχεῖα γιὰ τὸν πύργο του.

Ἡ παλιότερη ἀναφορά, ποὺ γνωρίζουμε, γιὰ 'Ιβηρικὸ πύργο στὴν περιοχὴ τῆς 'Ιερισσοῦ, εἶναι τοῦ 1301. Πρέπει νὰ βρισκόταν στὴν «γῆ τῆς Τορναρέας»⁷⁷, καὶ πάνω στὸν ἄξονα τῆς ὁδοῦ «Κάστρον» (= 'Ιερισσὸς) - πύργος 'Ιβήρων-Γαλεάγρα (= χωριό;), δηλ. Δ ἢ ΝΔ τῆς 'Ιερισσοῦ⁷⁸. Δὲν γνωρίζουμε

μπορεῖ νὰ πεῖ μὲ βεβαιότητα ποῖος ἀπὸ τοὺς δύο ἐρειπωμένους ναοὺς εἶναι κτίσμα τῶν ἱβηριτῶν.

75. Προεδρικὸν Διάταγμα τῆς 24.2.1934 «Περὶ ἀπαλλοτριώσεως ἐκτάσεως πρὸς ἀνέγερσιν τῆς πόλεως 'Ιερισσοῦ Χαλκιδικῆς», Φ.Ε.Κ. Α' /86/27.2.34, σ. 505-506. Εὐχарιστῶ τὸν γραμματέα τοῦ Δήμου 'Ιερισσοῦ κ. 'Ιωάννη Μαρῖνο γιὰ τὴν πληροφορία αὐτή, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐν γένει βοήθεια στὴν ἐρευνά μου.

76. 'Ο 'Αποστολίδης στὴν χειρόγραφη μελέτη του «'Ακανθος-Εἰρυσσός-Εἰρυσσός καὶ 'Αγιορεῖτες» (τὸ πρωτότυπο τὸ ἐδῶρσε τὸ 1971 στὸν Δῆμο 'Ιερισσοῦ), σ. 170, ἀναφέρει ὅτι ἡ πώληση ἔγινε «ἀνώμαλα» τὸ 1920.

77. Dölger, Praktika, Α, στ. 199-212.

78. Ἡ Τορναρέα βρισκόταν Δ ἢ ΝΔ τῆς 'Ιερισσοῦ, διότι ἀναφέρεται ἡ ὁδὸς ἡ ὁποία ἔκεινοῦσε ἀπὸ τὴν Γαλεάγρα, διέσχισε τὴν Τορναρέα ἀπὸ νότου μέχρι βορρᾶ, κινουῦνταν κατὰ μῆκος τῶν βορείων ὀρίων της πρὸς ἀνατολὰς καὶ συνέχιζε πρὸς τὸ Κάστρον (ἕ.ἀ. στ. 209-210). 'Ενδειξη τῆς θέσεως τῆς Τορναρέας εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ ὅτι στὸ ΝΔ δριὸ της ὑπῆρχε

τὴν ἀπόστασιν τοῦ πύργου ἀπὸ τὸ Κάστρο, πιθανῶς ὅμως ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ 12 σχοινία (= 300μ.)⁷⁹.

Τὸ 1310 ἀναφέρεται, ἀπλῶς, ὅτι τὸ μετόχι στὴν Ἱερισσοῦ ἔχει πύργο⁸⁰.

Στὰ πρακτικά τοῦ 1317, 1321 καὶ 1341 ἐπαναλαμβάνονται οἱ πληροφορίες τοῦ 1301⁸¹.

Ἡ ἐπομένη πληροφορία ποὺ ἔχουμε, πρὸς τὸ παρόν, γιὰ τὸν πύργο, εἶναι τοῦ ἐγγράφου μας, δηλ. τοῦ 1866⁸².

Λαμβανομένου ὑπόψιν ὅτι ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1301 εἶναι ἀρκετὰ λεπτομερής, νομίζουμε ὅτι γύρω ἀπὸ τὴν Ἱερισσοῦ οἱ Ἰβηρίτες εἶχαν μόνον ἓναν πύργο, δηλ. αὐτὸν ποὺ ἀναφέρεται στὸν περιορισμὸ τῆς Τορναρέας. Νομίζουμε λοιπὸν ὅτι αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν πύργο τοῦ Κοτσακίου.

Μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Avezou (1914)⁸³, ἄλλη γραπτὴ πληροφορία γιὰ τὸν πύργο δὲν ἔχουμε⁸⁴.

Ἀπὸ τὸν πύργο καὶ τὰ ἄλλα οἰκήματα δὲν σώζεται τίποτα σήμερα. Ὁ πύργος ὅμως σωζόταν ἐρειπωμένος μέχρι πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, ὅποτε καταδαφίσθηκε μὲ δυναμίτιδα. Ἀργότερα τὰ οἰκοδομικά του ὑλικά χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ σημερινοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου. Βρισκόταν ἀπέναντι καὶ ΝΔ ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο, δηλ. στὰ ΝΑ τῆς νέας Ἱερισσοῦ καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸν χεῖμαρρο ποὺ χωρίζει παλαιὰ καὶ νέα Ἱερισσοῦ. Τὴν θέσιν του καταλαμβάνει ἓνας λοφίσκος, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ σωρὸς τῶν καταλοίπων τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν του. Δίπλα στὸν σωρὸ ὑπάρχει ἡ ἀποθήκη τοῦ Ναοῦ μ. Θωμᾶ.

Ὅπως εἶδαμε ἡ μονὴ Ἰβήρων εἶχε τὸ 1866, στὴν περιοχὴ τῆς Ἱερισσοῦ καὶ ἓνα ἄλλο μετόχι, τὰ Πυργούδια.

χωράφι κάποιου «Δριμέος» (ἐ.ά. στ. 202). Ἐὰν τὸ χωράφι αὐτὸ τὸ σχετίσουμε μὲ τὴν ἰδιοκτησίαν κάποιας «Δριμοῦς» εἰς τὸν «βάρχονα τοῦ Σαρακηνοῦ» (ἐ.ά. στ. 249), τότε ἔχουμε καὶ ἓνα δυτικὸν ὄριο τῆς Τορναρέας, διότι ἡ Σαρακηνοῦ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ σωζόμενον τοπωνύμιον «Σαρακ'νὸ» στὰ ὑψώματα ΝΔ τῆς παλ. Ἱερισσοῦ (Ἀποστολίδης, σ. 87 σημ. 27).

79. Τόση ἦταν ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τὴν ΒΑ γωνία τῆς Τορναρέας, ὅπου τὸ «σταυροπήγιον», μέχρι τὸ σημεῖον στὸ ὁποῖο ἡ ὁδὸς Κάστρου-Γαλεάγρας εἰσερχόταν στὴν Τορναρέα γιὰ νὰ περάσῃ (;) ἀπὸ τὸν πύργο (Dölger, Praktika, A, στ. 210).

80. Schatzkammern, ξγγρ. 37, στ. 66.

81. Dölger, Praktika, K, στ. 318, P, στ. 299, V, στ. 151 ἀντιστοίχως.

82. Τὸ 1425 οἱ Βενετοί, ἐξορμῶντας ἀπὸ τὴν Κασσάνδρα, πυρπόλησαν τὸ κάστρο τῆς Ἱερισσοῦ καὶ ἄλλους πέντε κοντινοὺς πύργους (Κ. Δ. Μέγτζιος, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη, 1947, σ. 25). Νομίζουμε ὅτι οἱ κοντινότεροι πύργοι ποὺ περιέβαλλαν τὴν Ἱερισσοῦ καὶ εἶχαν ὑπτική ἐπαφὴ μὲ τὸ κάστρο, ἦταν οἱ ἐξῆς πέντε: Κουτλουμουσίου, Ζωγράφου, Ξενοφώντος, Κοτσάκι, Κρούνα.

83. Avezou, σ. 275 καὶ σ. 319, π. 78, ὅπου τὸν χαρακτηρίζει ἐρειπωμένον.

84. Τὸ 1920 ἀπεγράφησαν στὸ «Μετόχιον Κουτσακίου» 13 ἄτομα. Στοιχεῖα, σ. 17.

Τὰ Πυργούδια⁸⁶ ἦταν ἓνα μεγάλο ἐνιαῖο κτῆμα καὶ βρίσκονταν ἀνατολικῶς τῶν Νέων Ρόδων, στῶν ὁποίων τὴν κτηματική περιφέρεια (κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος) ὑπάγεται σήμερα. Ἡ ἱστορία τοῦ κτήματος ἀρχίζει γύρω στὸ 942, ὅταν ἡ μονὴ Κολοβοῦ ἀπέκτησε ἓνα τμῆμα τοῦ⁸⁸.

Τὸ 982 προσαρτᾶται πολλαπλάσια ἔκταση καὶ τὸ κτῆμα πλέον ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς 'Ιερισσοῦ μέχρι τὸν Σιγγιτικὸν⁸⁷.

Τὸ 1079 ἀναφέρεται ἀπλῶς ὅτι ἡ 'Ιβήρων κατέχει «τὸ ἀγρίδιον ἢ Πράβλακα»⁸⁸.

Τὸ 1259 κατέχει «τὸ ἀγρίδιον ἢ Πραύλακα μετὰ τοῦ πύργου αὐτοῦ»⁸⁹.

Τὸ 1301 ἔχει ἐλαττωθεῖ κατὰ πολὺ τὸ μεγάλο κτῆμα τοῦ 982 καὶ περιλαμβάνει μόνον τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ (ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσα πάλιν) ἐκτάσεως 1740,5 μοδίων⁹⁰. Ἡ πρὸς δυσμὰς καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου ἐνὸς χλμ. «γῆ τῆς 'Αχράδος», ἐκτάσεως 406 μοδίων, ποὺ ἀναφέρεται καὶ αὐτὴ τὸ 1301, ἴσως ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ λείψανο τοῦ κτήματος τοῦ 982⁹¹.

Τὸ 1310 ἔχουμε μιὰ σύντομη ἀναφορὰ ὅτι ἀπὸ τὴν 'Ιβήρων κατέχεται «τὸ ἀγρίδιον ἢ Πραύλακα μετὰ τοῦ πύργου αὐτοῦ»⁹².

85. 'Απὸ ὅσα γνωρίζουμε, σὲ κανένα ἔγγραφο πρὸ τῆς Τουρκοκρατίας δὲν συναντᾶται τὸ τοπωνύμιο «Πυργούδια». Δὲν ἔχουμε ἐπίσης στοιχεῖα τὰ ὁποῖα νὰ δικαιολογοῦν τὴν ὀνομαστικὴ σημασία τοῦ τοπωνυμίου. Ὁ 'Αποστολίδης, σ. 49, τοποθετῶντας στὰ Πυργούδια τὴν 'Απολλωνία, γράφει: «Νομίζω δέ, στὸ τέλος, ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα Πυργούδια, ποὺ οἱ καλόγεροι ἢ οἱ 'Ερισσῶτες ἔδωκαν στὴν ἐκεῖ τοποθεσία καὶ τὸ μετόχι, δὲν θέλει νὰ δηλώσει ἄλλο, παρὰ ὅτι κάπου ἐκεῖ ὑπῆρχε κάποτε σειρὰ ἀπὸ μικροὺς πύργους, δηλ. κατὰ τὴν γνώμη μου, τείχος· καὶ τὸ τεῖχος αὐτὸ ἦταν τῆς πρὸς "Αθω 'Απολλωνίας ἢ 'Απολλωνιάδος». Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ μακαρίτης 'Αποστολίδης εἶδε τὸ τεῖχος, πάντως κατὰ τὴν ἔρευνά μας στὴν περιοχὴ, τὸν Αὐγούστο 1983, ἐντοπίσαμε σποραδικὰ τὰ θεμέλια ἐνὸς τείχους πάρχους 1,90μ. περίπου, τὸ ὁποῖο ἐκτεινόταν στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου Λαρνάκι, ἀπὸ τὸ ὕδραγωγεῖο τῶν Ν. Ρόδων μέχρι τὸν πύργο τοῦ μετοχίου 'Αγ. Παύλου· δηλ. βρίσκονταν περίπου στὴν δυτικὴ ὀριογραμμὴ τῶν Πυργουδίων (= ἡ «ράχη τοῦ 'Επισκόπου») τῶν ἀπογραφῶν). Ὁ *Uspenskij*, σ. 53, τοποθετεῖ τὴν Οὐρανόπολη στὰ Πυργούδια, «στὸ μέρος τῆς θεᾶς 'Εκάτης Πυργιδικῆς»(;).

86. 'Απὸ ἀνέκδοτο ἔγγραφο τῆς 'Ιβήρων τοῦ 982.

87. 'Απὸ τὸ ἴδιο ἔγγραφο τοῦ 982. 'Αναφορὲς καὶ σχόλια στὸ ἔγγραφο αὐτὸ βλ. *Langlois*, σ. 36-37. *Soulis*, σ. 69-71, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ σλαβικὴ βιβλιογραφία.

88. *Schatzkammern*, ἔγγρ. 35, στ. 67.

89. Παρασπορά, σ. 436, στ. 33-34.

90. *Dölger*, *Praktika*, Α, στ. 250-269.

91. Βλ. σημ. 42. Ἡ γῆ τῆς 'Αχράδος βρίσκονταν ΝΔ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ μετόχι ο'Ελαδιάβα τῆς Βατοπεδίου (σήμερα οἰκισμὸς Ν. Ρόδων). 'Αμέσως πρὸς δυσμὰς τῆς 'Αχράδος ἀκολουθοῦσε τὸ μετόχι «Πύργος» τῆς Ζωγράφου (*Zogr.*, ἔγγρ. 52, στ. 7-34, ἔγγρ. 54, στ. 8-35) καὶ ἰδιοκτησίαις 'Ιερουσιωτῶν. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἔχουμε ὑπόψιν μας ὅτι κάποια ἀνταλλαγὴ ἐγινε στὴν περιοχὴ τοῦ Πρόβλακα καὶ ἡ Βατοπεδίου πῆρε κάποια ἔκταση ἀπὸ τὴν 'Ιβήρων. Βλ. *Γουῆδας*, ἔγγρ. 8, στ. 40-41, ὁ ὁποῖος ὁμῶς χρονολογεῖ τὸ ἔγγραφο τὸ 1180.

92. *Schatzkammern*, ἔγγρ. 37, στ. 65.

Τὰ ἔτη 1317, 1321 καὶ 1341 ἐπαναλαμβάνονται οἱ πληροφορίες τοῦ 1301⁹³.

Τὸ 1357 ἡ Ἰβήρων κατέχει αἰς τὴν Προαύλακα χωρίον τὸ ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ προσκαθημένων καὶ τῆς περιοχῆς καὶ νομῆς τούτου»⁹⁴.

Ἀπὸ τὸ 1556 ἕως τὸ 1718 διπλασιάζει τὸ κτῆμα, ἐπεκτείνοντάς το πρὸς ἀνατολάς, διὰ τῆς ἀγορᾶς τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῶν ἐκτάσεων τοῦ χωρίου Λαδιάβα⁹⁵.

Προκειμένου νὰ παρακολουθήσουμε εὐκολότερα τὴν σχέση τῶν κτημάτων τοῦ 1301 καὶ τοῦ 1866, παραθέτουμε σὲ ἀντιστοιχία τοὺς δύο περιορισμοὺς προσθέτοντας καὶ τὴν σαφέστερη ὁριοθέτηση τοῦ 1909⁹⁶.

1301

1866

1909

/⁹⁵²...ἄρχεται ἀπὸ τοῦ παρθαλασσίου τόπου τοῦ ὀνομαζομένου Λάρνακος ἄνωθεν τοῦ λιμένος τοῦ διαχωρίζοντος /²⁵³ τὰ δίκαια τῆς ἐπισκοπῆς καὶ τοῦ περιοριζομένου, ὀρθοὶ πρὸς ἀνατολάς, κρατεῖ τὸν μεσημβρινὸν ἀέρα, ἀνέρχεται εἰς τὴν λιθόστρωτον τύμβην /²⁵⁴ σχοινία ζ'.

εἴτα κλίνει πρὸς μεσημβρίαν, κρατεῖ τὸν δυτικὸν ἀέρα, δεξιὰ ἔχων τὰ δίκαια τῆς ἐπισκοπῆς, καὶ ἔρχεται μετ' αὐτοῦ ἄχρι τῶν διακαίων /²⁵⁵ τῆς μονῆς τοῦ Ἑσφιγμένου' σχοινία κθ'.

καταλιμπάνει τὰ δίκαια τῆς ἐπισκοπῆς, ἐνοῦται τοῖς διακαίοις τῆς μονῆς τοῦ Ἑσφιγμένου καὶ ἔρχεται

/¹⁵⁶...εἰς τὰ σύνορα / τοῦ Μετοχίου Βατοπεδίου, τὰ καλούμενα Λαρνάκι

ἐκεῖθεν εἰς τὸν ἑσθημέ/νον λίθον,

Γενομένης ἀρχῆς ἀπὸ τοῦ μικροῦ λιμένος τοῦ καλουμένου Λαρνάκι, τοῦ κειμένου πρὸς δυσμὰς τοῦ Μετοχίου Πυργούδια εἰς ἀπόστασιν ἑκατὸν μέτρων, εἶναι ἡ λιθίνη στήλη (Δικελῆ τὰς) καὶ ἀνερχόμενος τις ἐκεῖθεν εἰς τὴν ῥάχιν

καὶ ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐπὶ τῆς ῥάχεως συνεχῶς βαδίζων εἰς τρόπον ὥστε νὰ κόψη κατ' εὐθεΐαν γραμμὴν τὸν μεσαῖον δρόμον τὸν φέροντα εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος μέχρι τῶν ὀρίων τοῦ Ἁγίου Παύλου, φθάνει εἰς τὰ ὄρια τῆς Μονῆς τοῦ Βατοπαυδίου τὰ καλούμενα Πρόβλακα ὅπου συναντῶνται τὰ σύνορα.

93. Dölger, Praktika, K, στ. 381-404, P, στ. 370-393, V, στ. 205-225.

94. Schatzkammern, ξγγρ. 9, στ. 41-43.

95. Πληροφορίες ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ I.A.M. (Iβ. καὶ X). Σχετικὴ καὶ ἡ ἐκτενὴς πρᾶξις ὑπ' ἀρ. 35/30.5.1932 τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀπαλλοτριώσεων Χαλκιδικῆς, στὸ Ἀρχεῖο τῆς Διευθύνσεως Γεωργίας Ν. Χαλκιδικῆς.

96. Ἐκθεση αὐτοψίας τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς τῆς 27ης Ἰανουαρίου 1327, ἀνέκδοτο ἔγγραφο τοῦ I.A.M. (Iβ.).

πρὸς /²⁵⁶ ἀνατολάς, πορευόμενος ἄχρι τῆς ὁδοῦ τῆς ἀπὸ τοῦ πύργου τῶν Σέρβων πρὸς τὸν πύργον τῆς αὐτῆς μονῆς ἀπερχομένης, καταλιμπάνει /²⁵⁷ τὰ εἰρημένα τοῦ Ἑσφιγμένου δίκαια καὶ ἐνοῦται τοῖς δικαίοις τοῦ Βατοπεδίου πρὸς ἀνατολάς καὶ αὐθις ἀπερχόμενος, καὶ ἔρχεται ἄχρι /²⁵⁸ τοῦ ἐκεῖσε ἀκανθώδους ῥυακίου, ἐν ᾧ καὶ λίθινον σύνορον παρ' ἡμῶν ἐπεπήγη· σχοινία ιε'.

ἐκ τούτου κλίνει πρὸς μεσημβρίαν, κρατεῖ τὸ τοιοῦτον ἀκανθῶδες /²⁵⁹ ῥυάκιον, περικόπτει τὴν εἰς τὴν Κομήτισσαν ἀπάγουσαν δημοσίαν ὁδὸν καὶ ἔρχεται μετὰ τοῦ αὐτοῦ ῥυακίου, καθὼς κυκλεύει, ἄχρι τοῦ χεῖλους τῆς /²⁶⁰ θαλάσσης, ἐὼν δεξιὰ τὰ δίκαια τοῦ Βατοπεδίου, σχοινία λγ'. εἴθ' οὕτως πορεύεται πρὸς ἀνατολάς, κρατεῖ τὴν παραλίαν καὶ ἔρχεται ἄχρι τῶν /²⁶¹ δικάων τῆς Κομητίσσης· σχοινία κς'.

(Ἡ ἀκολουθοῦσα ὀριογραμμὴ μέχρι τὸν κόλπο τῆς Ἱερισσοῦ διαφοροποιεῖται, διότι, στοὺς περιορισμοὺς τοῦ 1866 καὶ 1909 περιλαμβάνονται καὶ οἱ περιοχές τῆς Λαδιάβας)

ἐντεῦθεν κάμπει πρὸς ἄρκτον, κρατεῖ τὸν ἀνατολικὸν ἀέρα, δεξιὰ ἔχων διόλου τὰ τοιαῦτα τῆς Κομητίσσης/²⁶²

ἐκεῖθεν διὰ συνόρων τοῦ Ἀγίου Παύλου εἰς Ἀμαξιτὰ

καὶ ἐκεῖθεν / καταλήγουσι πάλιν εἰς τὴν παραλίαν.

/¹³⁹...ἀρχὴ/¹⁴⁰μενα ἀπὸ τῆς ὀρωμένης ταύτης παραλίας

διευθύνονται ἀνωφερῶς κατὰ / μῆκος τοῦ λάκκου Κακοδιάβας εἰς τὸν ἐπὶ ράχους ἐσφραγισμένον λίθον, /

Καὶ πάλιν βαδίζων τις κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν τῶν ὁρίων τοῦ Ἀγίου Παύλου πρὸς τὸν χεῖμαρρον (δερὲ) τὸ καλούμενον Ἀμαξινα.

καὶ κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν τοῦ χεῖμαρρου βαίνει πρὸς τὴν παραλίαν τὴν εὐρισκομένην ἀντικρὺ τῆς ἐν τῇ θαλάσσει τοῦ Ἀγίου Ὁρους νήσου Ἀμουλιανῆς φθάνει εἰς τὰ ὄρια τοῦ Ἀγίου Παύλου ἐνθα καὶ συναντῶνται τὸ σύνορον μὲ τὰ σύνορα τοῦ Ἀγίου Παύλου. Καὶ πάλιν ἐκεῖθεν βαίνοντες παραλιακῶς.

φθάνομεν εἰς τὸ ἐπὶ τῆς παραλίας Κακοδιάβας ὀνομαζόμενον μέρος, ἐνθα ὑπάρχει παρεκκλήσιον τῆς Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου καὶ μικρὰ προκυμαία ὀνομαζομένη Μουράγιο πρὸς μεταβίβασιν ζώων εἰς τὴν Ἀμουλιανήν, ἕως δὲ ἐδῶ τὰ ὄρια χωρίζονται διὰ τῆς θαλάσσης.

Καὶ πάλιν ἐκ τῆς Κακοδιάβας καὶ πολὺ ἐπάνω βαδίζοντες ἐπὶ τῆς ράχους φθάνομεν εἰς τὸν ἐν τῇ θέσει

δίκαια, ἀνέρχεται τὸν ἐκεῖσε πετρώδη καὶ ἀκανθώδη βουνόν, περιπατεῖ τὴν ῥάχιν αὐτοῦ, περὰ τὸν ἀμαξηγόν, διέρχεται τὸ πλατὺν παλαιὸν /²⁶³ σύνορον, εἴτα τὸ ἕτερον τρίγωνον, κατωφορεῖ ἄχρι τοῦ ποταμοῦ καὶ τῆς ὁδοῦ τῆς εἰς τὴν Κομητίσσαν ἀπαγούσης, διαιρεῖ ταύτην καὶ πορεύεται /²⁶⁴ μέσον τοῦ ῥύακος, διέρχεται τὸ ἱστάμενον ἐκεῖσε παλαιὸν πλατὺ λαυράτον, αὖθις διέρχεται τὸ ἕτερον πλατὺ μαῦρον λίθινον σύνορον τὸ εἰς /²⁶⁵ τὸ λιβάδιον ἱστάμενον, διέρχεται τὰ πρόποδα τῆς ἐκεῖσε ῥάχους, ἀνέρχεται διὰ τῆς σελάδος, ἀκουμβίζει εἰς τὸ πυρρὸν ἀκρωτήριον, /²⁶⁶ εἰς τὸν ἀλθινὸν κρημνόν, ἐν ᾧ καὶ μαῦρον πλατὺ λίθινον σύνορον παλαιὸν εὔρηται, ἐὼν δεξιὰ τὰ τῆς Κομητίσσης δίκαια /²⁶⁷ σχοινία 4ε'.

ἐκεῖθεν διὰ ῥάχεως εἰς τὸν σφραγισμένον λίθον, ἦτοι εἰς τὸν δρόμον τοῦ / Ἀγίου Ὁρους τὸν καλούμενον Κούρτ ἀγζῆ (στόμα λύκου)

ἐκεῖθεν εἰς τὸ / Καῖνάρδζα,

ἐκεῖθεν κατωφερῶς διὰ τοῦ λάκκου εἰς τὸ Ἰνδζιρλικ (συκεῶν)

/ ¹⁴⁶ἐκεῖθεν διὰ τοῦ λάκκου κατωφερῶς καὶ εὐθυγράμμως εἰς τὸν ἐντὸς τοῦ / Καράτζαληληκ (θαμνῶν) δρόμου, ἐκεῖθεν διὰ τῆς ὁδοῦ εἰς τὸ Λευκὸν / χῶμα, ἐκεῖθεν κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ διὰ τῆς ἄκρας τοῦ λάκκου εἰς τόπον / καλούμενον Μάνδρα ψωραλέας αἰγός, ἐκεῖθεν διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς Κηρμηζῆ / Κιολδζούκ (κόκκινο λιμνάκι) τὸ καλούμενον Δερέεπαρ,

ἐκεῖθεν διὰ τῆς /¹⁶⁰ ὁδοῦ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Νικολάου

Ἀρμουτσίκ ἐσφραγισμένον λίθον (Μεχιουρλῆ τὰς)

καὶ ἐκεῖθεν βαίνομεν εἰς τὸν μεσαῖον δρόμον, τὸν φέροντα εἰς τὸ ἅγιον Ὅρος καὶ πάλιν ἀκολουθοῦντες τὸν δρόμον φθάνομεν εἰς τὴν Σφραγιδόπετραν (Μουχοῦρ τὰς) τὴν κειμένην εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ ῥηθέντος δρόμου κείμενον καὶ καλούμενον Στόμα τοῦ λύκου τόπον, καὶ πάλιν ἀκολουθοῦντες τὸν δρόμον ἀφοῦ ὑπερβῶμεν τὸν ἐσφραγισμένον λίθον, τὸν κείμενον εἰς ἓνα λόφον τὸν ὑψηλότερον φθάνομεν ἀποτόμως κάτω εἰς τὴν θέσιν τὴν ἐπονομαζομένην Ἀναβρυτική πηγή (Καῖναρτζικ) κειμένην περὶ τὸν δρόμον καὶ ἐκεῖθεν βαίνοντες ἀποτόμως κάτω κατ' εὐθείαν γραμμὴν τοῦ χειμάρρου (δερε) φθάνομεν εἰς τὸν τόπον τὸν ἐπονομαζόμενον Σύκα,

καὶ πάλιν ἐκεῖθεν ἀκολουθοῦντες τὸν χεῖμαρρον φθάνομεν εἰς τὸν δρόμον τὸν ἐντὸς τοῦ Μακροῦ μαύρου βατώδους Δάσους,

καὶ ἐκεῖθεν ἐπὶ τοῦ δρόμου βαίνοντες εἰς τὸν τόπον τὸν ἐπονομαζόμενον Μάνδρα τῆς ψωραλέας αἰγός καὶ πάλιν βαίνοντες κατ' εὐθείαν γραμμὴν τοῦ δρόμου φθάνομεν εἰς τὸν τόπον τὸν καλούμενον Ἐρυθροῦν κιοσλίκι,

καὶ ἐκεῖθεν φθάνομεν εἰς τὴν παλαιὰν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Νικολάου τὴν κειμένην ἐντὸς τῶν Ἐρεπίων τοῦ χωρίου Ἀλαδιάβα ἀπέναντι τοῦ χειμάρρου.

ἐκεῖθεν εἰς τὰ σύ / νορα τῆς Μονῆς Χελανδαρίου,	καὶ ἐκεῖθεν ἀκολουθοῦντες τὰ σύνορα τῆς Μονῆς Χι- λανδαρίου
ἐκεῖθεν εἰς λίθον φέροντα τρεῖς σφραγίδας, /	φθάνομεν εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ δρόμου τρισφράγιστον πέ- τραν
ἐκεῖθεν εἰς τὸν Μαῦρον λάκ- κον,	καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸν μέλαινα χείμαρρον
ἐκεῖθεν κατ' εὐθεῖαν εἰς τὸν παρὰ τὴν πλά / τανον ἐστημένον λίθον,	καὶ ἐκεῖθεν ἀκολουθοῦντες τὸν χεῖμαρρον φθάνομεν εἰς τὴν λιθίνην στήλην τὴν χει- μένην ἐντὸς τῆς μεγάλης Πλατάνου (καίτοι δὲν ὑ- πάρχει ἡ στήλη, ὁ τόπος της ὅμως ὑφίσταται)
ἐκεῖθεν πάλιν κατ' εὐθεῖαν διὰ τόπου Σαβάτ / (= τόπος ἐνθα ποτίζουσι τὰ ζῶα) εἰς τὴν Παραλίαν,	καὶ ἐκεῖθεν κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν τοῦ χεῖμαρρου ἐκ τοῦ μέρους τοῦ ποτίσμα- τος τῶν ζώων βαίνοντες εἰς τὴν παραλίαν
ἐκεῖθεν κατὰ μῆκος / ¹⁵⁵ τῆς παραλίας εἰς τὸ Παλαιὸ Κάστρο,	καὶ παρακολουθοῦντες τὴν παραλίαν φθάνομεν εἰς τὴν θέσιν τὴν πασίγνωστον με- τὸ ὄνομα παλαιὸν φρούριον
ἐκ τούτου κλίνει πρὸς δύ- σιν, κρατεῖ τὸν ἀρκτικὸν ἀέρα καὶ τὸν παραθαλάσ- σιον κρημνὸν, ἀπέρχεται καὶ ἀποδίδωσιν ἄνωθεν / ²⁶⁸ τοῦ λιμένος, ἐνθα καὶ ἤρξατο σχοινία νζ'.	ἐκεῖθεν διὰ θαλάσσης εἰς τὰ σύνορα / τοῦ Μετο- χίου Βατοπεδίου, τὰ καλού- μενα Λαρνάκι...
	καὶ πάλιν ἐκεῖθεν βαίνοντες ἐπὶ τῆς παραλίας φθάνομεν εἰς τὸ σημεῖον ὁ- περ ἐλάβομεν ὡς ἀρχὴν τῶν συνόρων, ἥτοι εἰς τὸν λι- μέναν Λαρνάκι.

Ἐφαρμόζοντας στὸ ἔδαφος τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνουν οἱ ἀνωτέρω τρεῖς περιορισμοί, παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς:

— Τὸ Λαρνάκι εἶναι σωζόμενο τοπωνύμιο καὶ ἀνταποκρίνεται στὸν λόφο καὶ τὸ ἀκρωτήριο ποὺ βρίσκονται ἀνατολικῶς τοῦ λιμένος τῶν Ν. Ρόδων⁹⁷. Ὁ λιμὴν τῶν ἐγγράφων θὰ πρέπει νὰ ταυτισθεῖ με βεβαιότητα μετὰ τὸν λιμέναν τῶν Ν. Ρόδων.

97. Στὸν Ἐπιτελικὸ Χάρτη σημειώνεται Ἄκ. Ἀρνάκι. Βλ. καὶ ἀνωτέρω σημ. 85.

— Τὰ ἀναφερόμενα δίκαια τῆς Ἐπισκοπῆς (Ἱερισσοῦ) ἦταν ἓνα τρίγωνο παραλιακὸ χωράφι, τὸ ὁποῖο ἐκτείνονταν μεταξὺ τῆς γῆς τοῦ Βατοπεδίου καὶ τοῦ Λιμένους⁹⁸. Οἱ δύο πλευρές του εἶχαν μῆκος 27 σχοινία ἐκάστη⁹⁹, ἐνῶ ἡ παραθαλάσσια ὑπολογίζουμε ὅτι θὰ εἶχε γύρω στὰ 15 μὲ 20 σχοινία¹⁰⁰. δηλ. εἶχε ἔκταση μεταξὺ 153 καὶ 171 μοδίων¹⁰¹. Τὸ 1301, ἡ Ἐπισκοπὴ ἔχει καταπατήσῃ ἤδη τὴν πρὸς νότον ὁμορὴ γῆ τοῦ Σαράβαρη¹⁰² καὶ ἔτσι στὸν περιορισμὸ τῆς Ἱβηριτικῆς γῆς ἐμφανίζεται συνόμορρη, σὲ μῆκος 29 σχοινίων, μέχρι τὸ τριπλὸ σύνορο Ἰβήρων-Ἐσφιγμένου-«Ἐπισκοπῆς» (= Σαράβαρη)¹⁰³. Τὸ 1320 ἡ γῆ τοῦ Σαράβαρη ἔχει παραχωρηθεῖ ἤδη στὴν μονὴ Ζωγράφου¹⁰⁴, γι' αὐτὸ καὶ στὸν σχετικὸ περιορισμὸ ἐμφανίζεται ὁμορὴ, πρὸς ἀνατολάς, μὲ τὴν Ἰβήρων¹⁰⁵. Πλὴν ὅμως ἡ Ἐπισκοπὴ συνέχισε νὰ διεκδικεῖ τὴν γῆ τοῦ Σαράβαρη μέχρι τὸ 1369¹⁰⁶ καὶ ἴσως αὐτὸς νὰ εἶναι ὁ λόγος τοῦ ὅτι στοὺς περιορισμοὺς τῆς Ἱβηριτικῆς γῆς τοῦ 1321 καὶ 1341 ἐξακολουθοῦν νὰ ἀναφέρονται στὴν πλευρὰ αὐτῆς δίκαια τῆς Ἐπισκοπῆς¹⁰⁷. Τὸ 1525 ἡ ἐπισκοπὴ Ἱερισσοῦ ἐπώλησε τὸ ἀνωτέρω κτῆμα της στὴν μονὴ Παντοκράτορος, ἡ ὁποία τὸ μετεπώλησε στὴν μονὴ Βατοπεδίου στὶς 23 Φεβρουαρίου 1741¹⁰⁸. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, τὸ 1866, στὰ ὄρια τῆς Ἰβήρων πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτῆς μνημονεύεται ἰδιοκτησία τῆς Βατοπεδίου.

98. Φαίνεται ὅτι ὁ λιμὴν περιβαλλόταν ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ ἰδιοκτησία· μήπως θὰ πρέπει νὰ σκεφθοῦμε καὶ κάποιο ἔσοδο τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ τὴν σκάλα;

99. Γουδας, ἔγγρ. 8, στ. 33-34. Ζογρ., ἔγγρ. 54, στ. 127-131.

100. ΒΔ ὄριο τῆς γῆς τῆς Ἐπισκοπῆς ἦταν ἡ ἐκβολὴ τοῦ «ποταμοῦ τῆς ἀλικῆς» (Γουδας, ἔγγρ. 8, στ. 33) ὁ ὁποῖος ταυτίζεται εὐκόλα μὲ τὸν χεῖμαρρο ποῦ στραγγίζει πρὸς τὸν Ἀκάνθιο κόλπο τὰ νερά τοῦ παραθαλάσσιου ἔλους (= ἀλικῆ) τῆς διώρυγος τοῦ Ξέρξου. Δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι ὅτι ἡ τότε κόλτη τοῦ χεῖμαρρου εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν σημερινή, ἀλλὰ οἱ δυνατότητες μετατοπίσεώς της καλύπτονται ἀπὸ τὴν διαφορὰ τῶν 4 σχοινίων ποῦ ὑπολογίζουμε.

101. Κατὰ τὴν ἐμβαδομέτρηση δὲν ἀφαιρέσαμε τὸ δέκατο ἢ τὸ εἰκοστὸ τῆς περιμέτρου, διότι ἡ γῆ εἶναι τῆς αὐτῆς ποιότητος μὲ τὴν γῆ τοῦ Χελανδαρίου, ὅπου: σχοινία πδς' = μόδιοι σκγ' λίτρων β' ε'". Chilandar, ἔγγρ. 18, στ. 30-31.

102. Ζογρ., ἔγγρ. 17, στ. 83, ἔγγρ. 59, στ. 128-129. "Ἐνα μέρος τοῦ Σαράβαρη τὸ εἶχαν καταπατήσῃ οἱ Ἐσφιγμενῖτες. Ζογρ., ἔγγρ. 18, στ. 13-14.

103. Dölger, Praktika, A, στ. 254-255.

104. Ζογρ., ἔγγρ. 18. Ἡ γῆ τοῦ Σαράβαρη συμπεριλαμβάνεται στὴν ἀπογραφὴ τῶν κτημάτων τῆς Ζωγράφου (Ζογρ., ἔγγρ. 59, στ. 115-150), ἀπὸ τὴν χρονολόγησιν τῆς ὁποίας ἔχουμε μόνον τὰ στοιχεῖα «Δεκέμβριος, Ἰνδικτιῶν πρώτη». Ὁ Δεκέμβριος τῆς πρώτης Ἰνδικτιῶνος συμπίπτει μὲ τὰ ἔτη 1302 καὶ 1317. Ἐπομένως ἡ παραχώρησις θὰ πρέπει νὰ ἔγινε ἢ πρὸ τοῦ Δεκεμβρίου 1302 ἢ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1303 καὶ 1317.

105. Ζογρ., ἔγγρ. 54, στ. 132-135.

106. Ζογρ., ἔγγρ. 43 καὶ 44.

107. Dölger, Praktika, σ. 74, 85 (V. 208-209). Ἐπὶ πλέον καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμη τὸν περιορισμὸ τοῦ Σαράβαρη, ὁ ἐπιμήκης λόφος πᾶνω στὸν ὁποῖον βρίσκεται ἡ κοινὴ ὀριογραμμὴ μὲ τὴν Ἰβήρων, ἀποκαλεῖται «Ἐπισκόπου ῥάχης» (Ζογρ., ἔγγρ. 59, στ. 131, 133).

108. Ι.Α.Μ. φαν. Βατοπεδίου, κώδ. Β', α.α. 22 καὶ 23.

— Ἡ γῆ τοῦ Ἐσφιγμένου ταυτίζεται με βεβαιότητα με τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ πύργου τῆς Ἀγίου Παύλου¹⁰⁹, δηλ. ἀμέσως ἀνατολικῶς τῆς διώρυγος τοῦ Ξέρξου καί, περίπου, στὴν μέση τῆς ἀποστάσεως μεταξύ τῶν δύο θαλασσῶν¹¹⁰. Τὸ κτῆμα ἀναφέρεται ἤδη τὸ 1258-59¹¹¹, τὸ 1318 ἡ ἔκτασή του εἶναι 180 μόδια¹¹². Δὲν εἶναι δημοσιευμένος κανένας περιορισμός του, πλὴν ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ συντεθεῖ ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῶν ὁμόρων κτημάτων, ὡς ἐξῆς: Β Σαράβαρη¹¹³ καὶ Ἰβήρων¹¹⁴, Ν Ξηροποτάμου¹¹⁵, Α Ἀμαξίνα Βατοπεδίου¹¹⁶, Δ Πύργος Λαύρας¹¹⁷, καὶ ἴσως Ἀρμενον Ζωγράφου¹¹⁸. Τὸ 1491 «...τὸ ἐν τῇ θέσει Πρόβλακος κατεστραμμένον βακουφικὸ τσιφλίκιον τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου ... ἐν πλειστηριασμῷ ... κατεκυρώθη ἔναντι 30.000 ἄσπρων εἰς τὴν ... κυρίαν τῶν χριστιανῶν γυναικῶν Δέσποιναν θυγατέρα Δεσπότης»¹¹⁹. Ἀνάμεσα στὸ 1491 καὶ τὸ 1548 ἡ περιοχὴ περιήλθε στὴν

109. Ὁ πύργος θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἴδιος με τὸν πύργο τῆς Ἐσφιγμένου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται τὸ 1318 (Esphigm., ἔγγρ. 14, στ. 217). Σὲ πλαστὸ ἔγγραφο τῆς Ἀγίου Παύλου χρονολογούμενο τὸ 1469, ἀναφέρεται ὅτι «οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Παύλου λαμβάνουν τὸν πύργο καὶ τὸ μετόχι στὸν Πρόβλακα ἀπὸ τὴν μονὴ Ἐσφιγμένου». Κρ. Χυσοχοῦδη, Ἱερὰ Μονὴ Ἀγίου Παύλου, Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, Σύμμεικτα, τ. 4, Ἀθῆνα, 1981, σ. 278, ἔγγρ. 30.

110. Θεοδωρίδης, σ. 361 (τὰ ἀμπέλια ποὺ ἀναφέρει εἶναι τῆς Ἐσφιγμένου). Struck, σ. 68, χάρτης.

111. Esphigm., ἔγγρ. 6, στ. 25-28.

112. Esphigm., ἔγγρ. 14, στ. 218.

113. Zogr., ἔγγρ. 54, στ. 135-137.

114. Dölger, Praktika, Α, στ. 254-257.

115. Πρόκειται γιὰ τὴν «γῆν εἰς τὴν Ἀμαξίνην μοδ. 176». Χεροποτ., ἔγγρ. 18DI, στ. 10. Δὲν ὑπάρχει περιορισμὸς καὶ αὐτῆς τῆς γῆς, εἶναι γνωστὴ ὅμως ἡ θέση τῆς ἀπὸ τὸν περιορισμὸ τῆς γῆς τοῦ Χελανδαρίου, τὴν ὁποία περιέριζε ἀπὸ βορρᾶν καὶ ἀνατολὰς. Chilandar, ἔγγρ. 18, στ. 2-4, 19-30. Σχετικὸ καὶ τὸ Chilandar, ἔγγρ. 19, στ. 51-59.

116. Dölger, Praktika, Α, στ. 257.

117. Zogr., ἔγγρ. 54, στ. 143-144. Lavra, ἔγγρ. 90, στ. 318, ἔγγρ. 108, στ. 701. Ὁ Svoronos IV, σ. 76, σημ. 79, ὑποπτεύεται στὴν θέση τοῦ Σαράβαρη, τὴν Λούστρα τῆς Ζωγράφου, τὴν ὁποία ὅμως τελικὰ τοποθετεῖ ΝΔ τοῦ Πύργου τῆς Λαύρας.

118. Zogr., ἔγγρ. 54, στ. 107-109. Lavra, ἔγγρ. 90, στ. 319, ἔγγρ. 108, στ. 702-703.

119. Χρονογραφικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἱστορία τοῦ Ἀγίου Ὁρους, Ἀθῶ, Ἱερὰ μονὴ Ἀγίου Παύλου. «Ἁγιος Παῦλος» ὁ Ξηροποταμίτης, Ἀγιορειτικὸν Περιοδικόν, τεύχ. 70 (1959), σ. 47, ὅπου ὅμως ἡ χρονολογία τοῦ ἔγγράφου «μέσα Ρεμπιουλ Ἀχῆρ 896» ἐρμηνεύεται «καθ' ἡμᾶς 1469». Ἡ ἴδια ἀκριβῶς μετάφραση τοῦ ἔγγράφου, ἡ ὁποία ἐγινε τὸ 1928 ἀπὸ τὸν Μαντζουρίδη, εἶναι κατατεθειμένη στὸ Ι.Α.Μ. (ΑΠ) καὶ ἡ χρονολογία ἐρμηνεύεται «1475 ὡς ἔγγιστα καθ' ἡμᾶς». Μιὰ ἄλλη μετάφραση τοῦ ἴδιου ἔγγράφου εἶναι δημοσιευμένη στὸ ἴδιο τεύχος τοῦ ἀνωτέρω περιοδικοῦ, σ. 44-45, ὅπου ὅμως ἡ χρονολογία εἶναι «τέλος ρεβι-ούλ -ἀχῆρ 816». Ὁ Βλάχος, σ. 305, χρονολογεῖ τὴν πράξιν τὸ 1491, τὸ ὅποιο εἶναι καὶ τὸ ἀληθές, λαμβανομένου ὑπόψιν ὅτι τὰ μέσα Ρεμπιουλ Ἀχῆρ 896 ἀντιστοιχοῦν μετὰ τὴν 25 Φεβρουαρίου 1491. Μετὰ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ σχετίζεται καὶ τὸ (πλαστὸ) ἀφιερωτήριο τῆς Μάρως Βράνκοβιτς, τὴν ὁποία ὁ Βλάχος, σ. 305, ταυτίζει μετὰ τὴν «θυγατέρα

Ἀγίου Παύλου καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί ἀναφέρεται ἡ Ἀγίου Παύλου στὴν θέση τῆς Ἐσφιγμένου τοῦ 1866¹²⁰.

— Ἡ ὁδὸς ἀπὸ τοῦ πύργου τῶν Σέρβων πρὸς τὸν πύργον τῆς αὐτῆς μονῆς¹²¹ ἀπερχομένη, δὲν ὑπάρχει σήμερα· ἦταν ἓνας δρόμος τοπικῆς σημασίας. Ὁ πύργος τῶν Σέρβων βρισκόταν στὸ χελανδαρινὸ μετόχι τοῦ Προαύλακα¹²², τὸ ὁποῖο σήμερα εἶναι ἡ ἐπὶ τῆς ξηρᾶς περιοχῆ τῆς κοινότητος Ἀμουλιανῆς, στὴν Τρυπητῇ¹²³. Ὁ ἄλλος πύργος ποὺ μνημονεύεται εἶναι ὁ πύργος τῆς Ἰβήρων στὰ Πυργούδια.

— Ἀμαξίνα¹²⁴ ὀνομάζεται σήμερα ἡ περιοχὴ ποὺ βρίσκεται ΝΑ τῆς Τρυπητῆς. Τὸν 14ο αἰ. στὴν περιοχὴ αὐτὴ βρίσκονταν οἱ ἰδιοκτησίες τῆς Ξηροποτάμου¹²⁵ καὶ τῆς Βατοπεδίου¹²⁶, ἐκτάσεως, ἀντιστοιχῶς, 176 καὶ 370 μοδίων. Ἐπειδὴ ἡ ἰδιοκτησία τῆς Χελανδαρίου στὴν Τρυπητῇ διατηρήθηκε μέχρι τὴν ἀπαλλοτριώσῃ της (± 1932), καὶ ἡ Ἀγίου Παύλου ἔβγαине μέχρι τὴν παραλία τοῦ Σιγγιτικοῦ (ἀνατολικῶς τῆς Χελανδαρίου)¹²⁷, συμπεραίνουμε

τοῦ Δεσπότη». Βλ. ἐπίσης σχετ.: «Ἁγιος Παῦλος», ἔ.ἀ. σ. 45-47, τὸ κείμενο τοῦ ἀφιερωτηρίου. Ὁ S. Binon, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Louvain, 1942, σ. 301, χρονολογεῖ τὸ ἀφιερωτήριο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1457-1487, τὸν ὁποῖον ἀκολουθεῖ καὶ ὁ J. Lefort, *Esphigm.*, σ. 27, σημ. 115. Στὸ I.A.M. (ΑΠ) εἶναι κατατεθειμένο ἀντίγραφο τοῦ ἀφιερωτηρίου, μὲ χρονολογία 6977, ἡ ὁποία ἐρμηνεύεται ὡς 1475, ἀντὶ τῆς ὁρθῆς ἀντιστοιχίας 1469.

120. Στὸ ἔγγραφο τοῦ 1866 ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἀγωγή τῶν Ἱερισσιωτῶν κατὰ τῆς μονῆς Ἀγίου Παύλου (I.A.M.-ΑΠ), μνημονεύεται φερμάνιο τῶν μέσων Ρετζέπ 955 (= 20.8. 1548), σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ περιοχὴ ἀνῆκε στὴν Ἀγίου Παύλου. Αὐτὴ εἶναι ἡ παλιότερη, γνωστὴ σὲ μᾶς, χρονολογία στὴν ὁποία βεβαιώνεται ἡ ἐμφάνιση τῆς Μονῆς στὴν περιοχὴ.

121. Dölger, *Praktika*, Α, στ. 256.

122. Τὸν περιορισμὸ τοῦ μετοχίου βλέπε στὸ Chilandar, ἔγγρ. 18. Ὁ ναὸς τοῦ ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Ἅγιο Νικόλαο (Chilandar, ἔγγρ. 13, στ. 64-65). Τὸ 1303 ἀναφέρεται ὅτι ὁ πύργος «κεχαλασμένος ἐστὶ» (Chilandar, ἔγγρ. 19, στ. 54). Τὴν θέση τῶν κτηρίων τοῦ μετοχίου προσδιορίζουν ὁ Leake, σ. 144, ὁ Uspenskij καὶ ὁ Struck, σ. 68 χάρτης. Ὁ πύργος ἀναφέρεται καὶ στὸν βακουφναμὲ τῆς Μονῆς τὸ 1569 (I.A.M.-X).

123. Στοιχεῖα, σ. 10, 11. Χάρτης Ἐθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, Νομὸς Χαλκιδικῆς, κλίμαξ 1:200.000, ἀναθεώρηση 1972.

124. Τὸ τοπωνύμιον σημειώνεται στὸν Ἐπιτελικὸ Χάρτη. Βλ. καὶ Θεοδωρίδης, σ. 341, ὅπου ὅμως ἡ συμπληρωματικὰ ἀναφερομένη «Ἀμαξικὴ ἀκρά» ἀφορᾷ περιοχὴ τοῦ Πύργου τῆς Ζωγράφου στὰ Ραχώνια, δηλ. δυτικῶς τῆς διώρυγος τοῦ Ξέρξου, Ζογρ., ἔγγρ. 5, στ. 52, 53, 55.

125. Βλ. ἀνωτ. σημ. 115.

126. Γουῦδας, ἔγγρ. 10, στ. 47-48. Regel, ἔγγρ. 1, σ. 3, σ. 8, ἔγγρ. 4, σ. 16.

127. Γιὰ εὐκολότερη παρακολούθηση παραθέτουμε τὴν σειρὰ τῶν παραθαλασσιῶν ἰδιοκτησιῶν στὸν Σιγγιτικὸ κόλπο, κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ., ἀπὸ τὸν σημερινὸ οικισμὸ τοῦ Ξηροποτάμου ἕως τὰ σημερινὰ ὅρια τοῦ Ἀγίου Ὄρους: Ὁζόλιμος Ξηροποτάμου (συνοικισμὸς) - Ἀγ. Εὐστράτιος Λαύρας-Ἱερισσιῶτες (;) - Βουλκαρέα Λαύρας (διώρυξ) - Χελανδαρίου (Τρυπητῇ) - Ἀμαξίνα Ξηροποτάμου - Ἀμαξίνα Βατοπεδίου - Ἰβή-

ὅτι ἐνσωματώθηκε σ' αὐτὴν ἡ Ξηροποταμινὴ καὶ ἡ Βατοπεδινὴ ἰδιοκτησία¹²⁸.

— Τὰ δίκαια τῆς Κομιτίσσης, κατὰ τὰ ἔτη 1301-1347 ἐκτείνονταν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῶν ἀνατολικῶν ὁρίων τῆς γῆς τῶν Ἰβήρων, δηλ. ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσαν¹²⁹. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1555¹³⁰ καὶ 1625¹³¹ στὴν ἴδια περιοχὴ ἐκτείνονταν τὰ δίκαια τοῦ χωρίου Λαδιάβα, ἐνῶ ἡ Κομιτίσσα ἀναφερόταν ἀπλῶς ὡς ἓνα εὐρὺ τοπωνύμιο «Κομίτσα» στὴν κτηματικὴ περιφέρεια τῆς Λαδιάβας¹³². Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀντικαταστάσεως τῆς Κομιτίσσης ἀπὸ τὴν Λαδιάβα· σημασία τώρα γιὰ μᾶς ἔχει τὸ ὅτι ἀπὸ τὸ 1555 ἕως τὸ 1625 οἱ Λαδιαβίτες πούλησαν ὅλη τὴν κτηματικὴ περιφέρεια τοῦ χωριοῦ τους στὶς ἑμπορὲς μονῆς Ἰβήρων, Χελανδαρίου καὶ Βατοπεδίου¹³³. Γνωρίζοντας ὅτι τὸ 1301 ἡ περιοχὴ «Κακοδιάβα» ἀνῆκε ἥδη στὴν Βατοπεδίου καὶ ἔχοντας ταυτισμένη τὴν θέσιν τῆς¹³⁴, βλέπουμε ὅτι ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τὴν σκάλα τῆς Τρυπητῆς ἕως τὴν Κακοδιάβα εἶναι 3.120 μ. Ἀθροίζοντας τὰ πρὸς τὴν παραλία μέτωπα τῶν μετοχιῶν τῆς Χελανδαρίου καὶ τῆς Ἀγίου Παύλου ὅπως ἀποτυπώθηκαν τὸ 1933¹³⁵, ἔχουμε ἓνα μῆκος, ἀπὸ τὴν σημερινὴ σκάλα τῆς Τρυπητῆς μέχρι τὸν χεῖμαρρο τῆς Ἀμαξίνας¹³⁶,

ρων - δίκαια Κομιτίσσης - (Κακοδιάβα) - διεσπαρμένες ἰδιοκτησίες Βατοπεδίου μέχρι τὸ «Παλαιὸν Κάστρον» (= Φραγκόκαστρον), Χελανδαρίου (τέως μετόχιον μονῆς Ζυγοῦ).

128. Δὲν γνωρίζουμε πότε ἐγιναν αὐτὲς οἱ προσαρτήσεις, φαίνεται ὅμως νὰ ἐγιναν κατὰ τὴν πρώιμην Τουρκοκρατίαν, καί, πιθανῶς, μετὰ τὴν ἀγορὰ τῆς γῆς τοῦ Ἑσφιγμένου. Τὸ 1648, ὁ περιορισμὸς τῆς γῆς τοῦ Ἀγίου Παύλου ἦταν ἥδη ὁμοιος μὲ τὸν τοῦ 1866 (I.A.M.-ΑΠ, ἔγγραφο τέλη Σεβὰλ 1058). Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ *Uspenskij*, στὸν χάρτη του (ἐκδοσις 1877, ἀλλὰ ἡ σύνταξίς του ἴσως καὶ εἰκοσι ἔτη παλιότερη) σημειώνει «μετόχιον Ξηροποτάμου-ἁγίου Νικηφόρου» στὴν θέσιν ὅπου ἦταν τὸ μετόχι τῶν 176 μοδίων. Ὁ Συμυρνάκης, ὁ ὁποῖος χρησιμοποίησε σὲ μεγάλη ἔκτασι τὶς πληροφορίες τοῦ *Uspenskij*, στὸν χάρτη του τὸν διορθώνει τοποθετώντας τὰ μετόχια στὴν σωστὴ τους θέσιν. Βλέπε καὶ τὸν Ἐπιτελικὸ Χάρτη, ὁ ὁποῖος στὴν ἴδια θέσιν σημειώνει «Μετ. Ἀγ. Παύλου».

129. *Dölger*, *Praktika*, Α, στ. 261-266.

130. I.A.M. (Ιβ), πωλητήριο τῆς 17 Μουχαρέμ 963.

131. I.A.M. (Ιβ), χοτζέτιον τῶν ἀρχῶν τοῦ 1035, περιεχόμενο στὴν σύνοψη τῶν ἐπιτά βασικῶν χοτζετίων περὶ Ἰβηρικῆς Λαδιάβας, τὴν γενομένην τὰ τέλη Ρετζέπ 1047 (18 Δεκεμβρίου 1637).

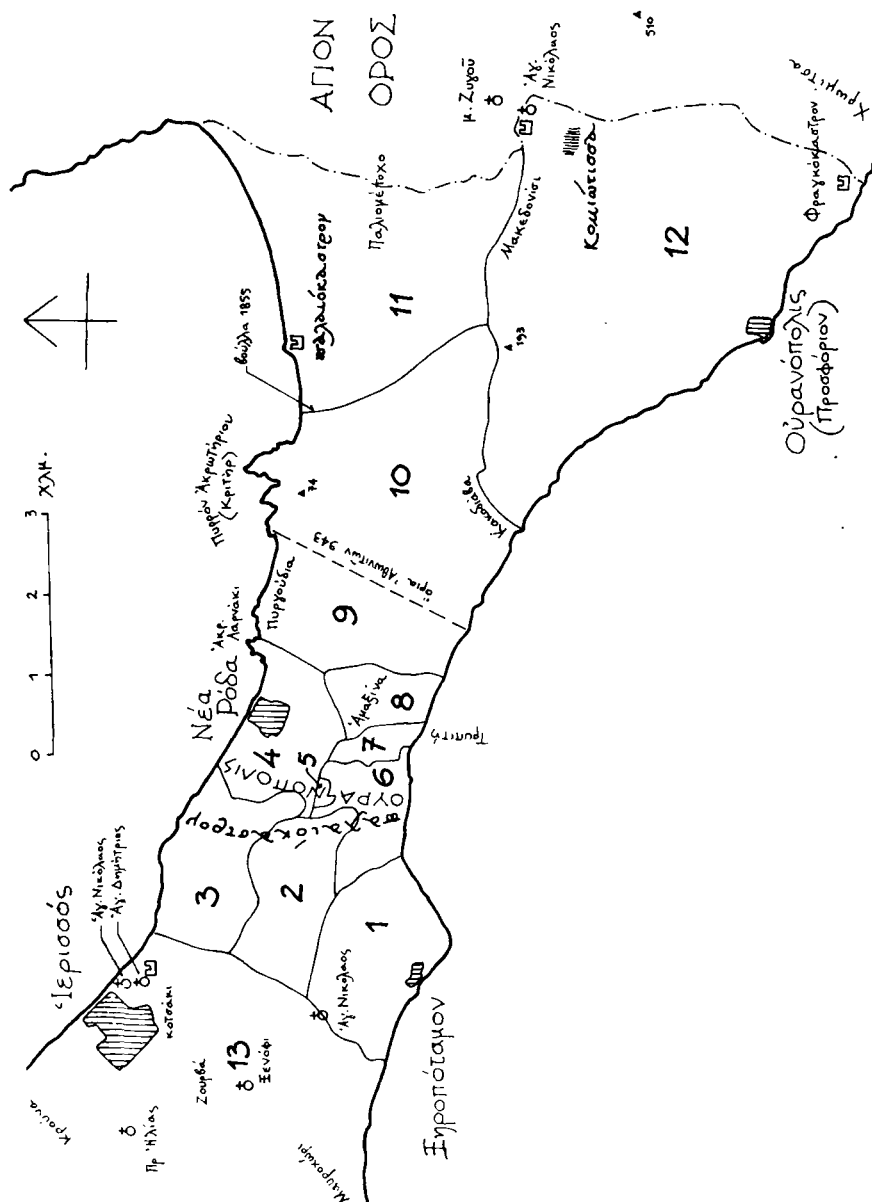
132. Τὸ τοπωνύμιο ἀναφέρεται κατ' ἐπανάληψιν στὴν σύνοψη τῆς σημ. 131. Βλ. καὶ *Schatzkammern*, ἔγγρ. 88, στ. 22 (τοῦ 1622) ὅπου ἡ Κομίτσα ὀνομάζεται «τόπος».

133. Δὲν ἔχουμε ὑπόψιν μας πωλητήριο πρὸς τοὺς Βατοπεδινούς· σὲ πρακτικὸ ὅμως τῆς Νομαρχίας Θεσσαλονίκης τοῦ 1901 (I.A.M.-Ιβ), ἀναφέρεται ὅτι «...ἐν τοῖς βιβλίοις τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Κτηματολογίου ... ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ φιλονικουμένου Ἀλαδιάβα τυγχάνουσι μὲν ἐγγεγραμμένοι γαῖαι ἐκτάσεώς τινας, κατηγορίας δημοσίας γῆς, μεταξὺ τῶν Σουλτανικῶν γαιῶν, ἐν ὀνόματι τῆς Μονῆς Βατοπεδίου».

134. Βλέπε κατωτέρω σχετικὴ παράγραφος.

135. Ἀρχεῖον χαρτῶν Γραφείου Τοπογραφικῆς τῆς Νομαρχίας Χαλκιδικῆς, χάρτης «Νέα Ρόδα» 1:5.000, φ. 1 καὶ 2, ἀποτύπωση τῆς 27-3-1933.

136. Ὁ χεῖμαρρος τῆς Ἀμαξίνας ἦταν τὸ ὄριο τῶν μετοχιῶν Ἀγ. Παύλου καὶ Ἰβήρων,

1045 μ. (100 μ. τῆς Λαύρας¹³⁷, ἀπὸ τὴν σκάλα μέχρι τὸ χελανδαρινὸ δυτικὸ ὄριο, 305 μ. τῆς Χελανδαρίου¹³⁸ καὶ 640 μ. τῆς Ἀγ. Παύλου¹³⁹). Προσθέτοντας καὶ τὰ 650 μ. (26 σχοινία) τῆς Ἰβήρων τοῦ 1301, ἔχουμε ἓνα σύνολο 1695 μ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸ ΝΑ (παραθαλάσσιο) ὄριο τῆς Ἰβήρων ἕως τὸ ΝΔ ὄριο τῆς Βατοπεδίου (Κακοδιάβα) μεσολαβοῦσε μιὰ ἀπόσταση 1.425 μ., ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ καλύπτονταν ἀπὸ τὰ δίκαια τῆς Κομίτισης.

— Ὁ «ἀμαξηγὸς» ἦταν ὁ κύριος δρόμος ποὺ ὡδηγοῦσε στὸ Ἅγιον Ὄρος. Στὸν περιορισμὸ τοῦ 1301 ἀναφέρεται μόνον ἡ ἐξοδὸς του στὸ ἀνατολικὸ ὄριο¹⁴⁰ καὶ βορειότερα ὁ δρόμος ποὺ ὡδηγοῦσε πρὸς τὴν Κομίτισσα¹⁴¹. Ἐπειδὴ στὸ δυτικὸ ὄριο ἀναφέρεται μόνον ἓνας δρόμος νὰ εἰσέρχεται στὸ κτῆμα, ἡ «εἰς τὴν Κομήτισσαν ἀπάγουσα δημοσία ὁδός»¹⁴², συμπεραίνουμε ὅτι ὁ δρόμος αὐτὸς διακλαδώνονταν μέσα στὸ κτῆμα καὶ ὡδηγοῦσε πρὸς δύο προορισμούς: πρὸς Α στὴν Κομίτισσα καὶ πρὸς ΝΑ στὸ Ἅγιον Ὄρος¹⁴³.

— Ὁ «ποταμὸς» ποὺ ἀναφέρεται στὸν περιορισμὸ τοῦ 1301¹⁴⁴ θὰ πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ βεβαιότητα μὲ τὸν σημαντικότερο χεῖμαρρο τῆς περιοχῆς, ὁ ὁποῖος ἐκβάλλει στὸν Ἀκάνθιο Κόλπο, ἀνατολικῶς τοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος τῶν Πυργουδιῶν¹⁴⁵.

— Τὸ «πυρρὸν ἀκρωτήριον» ταυτίζεται μὲ τὸ σωζόμενο τοπωνύμιο ἀκρωτήριο «Κριτήρ»¹⁴⁶. Ὅπως διαπιστώσαμε μὲ ἐπίσκεψή μας, στὰ πετρώ-

καὶ θὰ πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ βεβαιότητα μὲ τὸ «ἀκανθῶδες ρυάκιον» ποὺ χώριζε τὰ μετόχια Βατοπεδίου καὶ Ἰβήρων τὸ 1301 (Praktika, A, στ. 258-260).

137. Πρόκειται γιὰ μιὰ στενὴ παραθαλάσσια σφῆνα τοῦ Λαυρεατικοῦ μετοχίου τὸ ὁποῖο ἐκτείνονταν, κατὰ τὴν μεγαλύτερη ἔκτασή του, δυτικῶς τῆς διώρυγος τοῦ Ξέρξου. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς τὴν σημασία δίνονταν καὶ στὴν παραμικρότερη λωρίδα γῆς σ' αὐτὴ τὴν εὐφορὴ περιοχὴ· ἡ ὀριογραμμὴ αὐτῆς τῆς σφῆνας ἔμεινε ἀμετάβλητη τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1300, ὅταν συντάχθηκε ὁ πρῶτος γνωστὸς περιορισμὸς τοῦ ἐκεῖ κτήματος τῆς Λαύρας («γῆ τῆς Βουλκαρέας», Lavra, ἔγγρ. 90, στ. 349-353). Τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ χελανδαρινοῦ περιορισμοῦ βλ. στὸ Chilandar, ἔγγρ. 18, στ. 5-10.

138. Ἡ πρὸς τὴν θάλασσα ὁψὲς καὶ αὐτοῦ τοῦ μετοχίου ἔμεινε οὐσιαστικὰ ἀμετάβλητη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ., ὅταν ἀναφέρεται ὅτι εἶχε «σχοινία ἰ, ὀργυιάς β», δηλ. γύρω στὰ 255μ. (Chilandar, ἔγγρ. 18, στ. 2-7).

139. Οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ τὴν ἐπὶ τῆς ἀκτῆς ὁψὲς τῶν τέως μετοχιῶν τῆς Ξηροποτάμου καὶ Βατοπεδίου.

140. Dölger, Praktika, A, στ. 262.

141. ἔ.ἀ. στ. 262.

142. ἔ.ἀ. στ. 259.

143. Τὴν διακλάδωση βλέπε στὸν Χάρτη 1933.

144. Dölger, Praktika, A, στ. 263.

145. Τὸ 943 ὁ ποταμὸς ἀναφέρεται ὡς Γλομπούτζιτσα. Prôtaton, ἔγγρ. 6, στ. 30 καὶ σ. 200 Topographie. Σχετ. βλ. κατωτ. σημ. 149.

146. Βλ. Ἐπιτελικὸ Χάρτη, ὅπου σημειώνονται ἐπίσης καὶ μεταλλεῖα λευκολίθου, τὰ ὁποῖα ὁμως δὲν λειτουργοῦν πλέον.

ματα τοῦ ἀκρωτηρίου ἐπικρατεῖ τὸ ἐρυθρὸ χρῶμα¹⁴⁷, με λεπτὲς φλέβες λευκολίθου. Ἐπομένως ὁ χαρακτηρισμὸς «πυρρόν» ἀνταποκρίνεται καὶ χρωματικὰ στὴν περιοχὴ. Μὲ βάση τὸν σχοινοισμὸ τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κτήματος (57 σχοινία), τὸ ΒΑ ὄριό του βρίσκονταν σὲ ἀπόσταση 1425μ. ἀνατολικῶς τοῦ Λάρνακος. Ἐπομένως ὁ «ἀληθινὸς κρημνός»¹⁴⁸ εἶναι ἡ πρώτη, ἀπὸ δυσμᾶς, χερσονησίδα ἀπὸ τὶς τρεῖς τοῦ Πυρροῦ ἀκρωτηρίου, δηλ. ἡ ἀμέσως ἀνατολικῶς τῆς ἐκβολῆς τῆς Γλομπούτζιτζας (βλ. ἄνωτ. σημ. 145).

— Ἡ γραμμὴ τῶν ἀνατολικῶν ὁρίων τῆς γῆς τῶν Ἰβήρων, ὅπως περιγράφεται στὸν περιορισμὸ τοῦ 1301, συμπίπτει (με ἀσήμαντες παρεκκλίσεις) με τὴν γραμμὴ τῶν ὁρίων τῆς γῆς τῶν Ἀθωνιτῶν, ὅπως αὐτὴ καθορίσθηκε τὸ 943¹⁴⁹.

Στὰ ἀνατολικά ὅρια, ὅπως διαμορφώθηκαν μετὰ τὶς προσαρτήσεις τῶν περιοχῶν τῆς Λαδιάβας, ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἑξῆς :

— «Κακοδιάβα» ὀνομαζόταν ἡ περιοχὴ τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ μετοχίου «Προσφόριον» τῆς Βατοπεδίου, δηλ. ὁ κοιλίσκος ὅπου βρίσκεται σήμερα τὸ ξενοδοχεῖον «Ἀετῶν Μέλαθρον». Γιὰ τὴν ἴδια περιοχὴ ἀναφέρονται καὶ τὰ τοπωνύμια «Κακοπέρατο»¹⁵⁰, «Μουράγιο»¹⁵¹ καὶ «Σκάλα»¹⁵². Τὸ 1291 ἡ Βατοπεδίου κατέχει ἤδη κάποια ἔκταση στὴν περιοχὴ τῆς Κακοδιάβας¹⁵³. Τὸ 1338 γίνεται περιορισμὸς τοῦ Προσφορίου καὶ ἡ «κακοδιέβα» ἀναφέρεται ὡς ΝΔ ὄριο τοῦ κτήματος¹⁵⁴. Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1623 ἡ Ἰβήρων ἀγόρασε τὴν περιοχὴ Κούρτ ἀγζῆ (λύκου στόμα)¹⁵⁵ τῆς ὁποίας ὁ, ἀσαφής, περιορισμὸς εἶχε ὡς ἑξῆς¹⁵⁶ : «...ἀφ' ἐνὸς με τὴν ὑψηλὴν πέτραν, τὴν σχισμένην πέ-

147. Ὁφείλεται στὴν παρουσία ὀξιδίων τοῦ σιδήρου.

148. *Dölger*, *Praktika*, Α, στ. 266.

149. *Prōtaton*, ἔγγρ. 6. Γιὰ τὰ ὅρια τῶν Ἀθωνιτῶν ἔχουμε μελέτη ἑτοιμὴ πρὸς δημοσίευση. Σχετικὴ ἡ ἀνακοινώσή μας στὸ Δ' Συμπόσιο Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα 1984, περιλήψεις ἀνακοινώσεων, σ. 44-47.

150. Χάρτης 1938. *Θεοδωρίδης*, σ. 377. Στὴν ἐκθεση διοικητικῆς ἐπιτροπῆς τῆς 28-1-1909 τὴν περιοχὴ τὴν ὀνομάζουν «...τόπον τὸν λεγόμενον Κακοδιάβα καὶ ἄλλως Κακοπεράσι καὶ πασίγνωστα ὑπὸ τὸ ὄνομα πετρώδη (Τασλήμ)...» (Ι.Α.Μ.-Ιβ).

151. Ἐκθεση αὐτοψίας 27-1-1909 (Ι.Α.Μ.-Ιβ). Τὸ ἀναφερόμενο Βατοπεδινὸ παρεκκλήσιο δὲν ὑφίσταται.

152. Ἐπιτελικὸς Χάρτης.

153. *Γουῆδας*, ἔγγρ. 10, στ. 57.

154. *Chilandar*, ἔγγρ. 128, στ. 37. Σὲ μεταγενέστερα ὁμοῦς ἔγγραφα, οἱ Βατοπεδινὲς ἰδιοκτησίαι στὴν περιοχὴ τοῦ Προσφορίου ἐξακολουθοῦν νὰ ἀναφέρονται ὡς διεσπαρμένες μονάδες καὶ ὅχι ὡς ἐνιαῖο κτῆμα. *Γουῆδας*, ἔγγρ. 12 (1344), στ. 9-16, ἔγγρ. 13 (1344), στ. 20-25. Τὸ 1404, ἀναφέρεται ὅτι ἡ Βατοπεδίου κατέχει «τὸ Προσφόριον ἐξ ὀλοκλήρου», *Fr. Dölger*, *Fascimiles Byzantinischer Kaiserurkunden*, München, 1931, ἔγγρ. 55, στ. 4.

155. Ι.Α.Μ. (Ιβ), χυτζέτιον τέλους Ζιλικαδὲ 1032 (25 Σεπτ. 1623).

156. Ὁ ἴδιος περιορισμὸς, με μικροδιαφορές, ἀναφέρεται δύο φορές στὴν σύνοψη τῆς σημ. 131.

τραν καὶ τὰς πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ λάκκου τρεῖς πέτρας, ἀφ' ἑτέρου μὲ τὸ ἰντζιρλίκ (συκόδενδρο) μὲ λάκκον πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ πρὸς τὴν πέτραν κιρλανίκτς (χελιδών), τὴν κακουδιάν καὶ μὲ τὰ ὄρια τῆς Μονῆς τοῦ Χιλιανδαρίου καὶ ἐκ τρίτου μὲ τὸν σκορπιόν, τὸν μεσαῖον δρόμον καὶ λήγουσιν εἰς τὰ ὄρια τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων». Ἔχουμε τὴν γνώμη ὅτι ἡ ἀνωτέρω ἔκτασις ἐκτείνονταν κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς τοῦ Σιγγιτικοῦ, κάπου ἀνάμεσα στὴν γῆ τῶν Ἰβήρων καὶ τὴν Κακοδιάβα, γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: 1. Ὅταν ἔγινε ἡ πώλησις τοῦ Κούρτ ἀγτζῆ, ἡ βόρεια παραθαλάσσια περιοχὴ τῆς Λαδιάβας ἦταν ἤδη πουλημένη, σὲ δύο δόσεις· α' πρὸς τοὺς Ἰβηρίτες, τὸν Σεπτέμβριο 1622¹⁵⁷, τὸ δυτικὸ τμήμα, β' πρὸς τοὺς Χελανδαρινούς, τὸν Ἀπρίλιο 1623¹⁵⁸, τὸ ἀνατολικὸ τμήμα. 2. Τὸ ἰντζιρλίκ βρισκόνταν πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Βατοπεδίου, δηλ. πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Σιγγιτικοῦ (βλέπε κατωτέρω εἰδικὴ παράγραφος). 3. Ἡ «κακουδιά»¹⁵⁹ πρέπει νὰ ταυτιζόταν μὲ τὴν «Κακοδιάβα». Τίθεται ὁμως τὸ ἐρώτημα, γιατί ἀναφέρονται τὰ ὄρια τῆς Χελανδαρίου μετὰ τὴν «Κακουδιά» καὶ ὄχι τῆς Βατοπεδίου στὴν ὁποία ἀνῆκε ἡ Κακοδιάβα. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε ὑπόψιν μας μέχρι στιγμῆς, δὲν μπορούμε νὰ δώσουμε μιὰ τεκμηριωμένη ἀπάντησιν¹⁶⁰.

— Ὁ μεσαῖος δρόμος πρὸς τὸ Ἅγιον Ὅρος πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν «ἀμαξηγόν» τοῦ 1301. Ὁ ἴδιος δρόμος¹⁶¹ ἀναφέρεται καὶ μὲ ἄλλα ὀνόματα: «δημοσίᾳ ὁδός» τὸ 1718¹⁶², καὶ «βασιλικὴ ὁδός» τὸν 14ο αἰ.¹⁶³

— Τὸ Ἰντζιρλίκ, τὸ ὁποῖο οἱ μεταφραστές τῶν ἐγγράφων μας μεταφράζουν ὡς «συκεών», καὶ «Σύκα», φαίνεται νὰ συμπίπτει, τοπογραφικὰ, μὲ τὴν

157. I.A.M. (Ιβ), χοτζέτιον τῆς 12 Ζιλκαδὲ 1031.

158. V. Mošin - A. Sovre, Supplementa ad Acta Graeca Chilandarii, Ljubljana, 1948, σ. 46-47, ἔγγρ. 14. Στὸ I.A.M. (X) ὑπάρχει ταπὶ ἐκδοθὲν τὸν Σαμπάν 1032 (31 Μαΐου ἕως 28 Ἰουνίου 1623) τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ τὸν ἴδιο τόπο.

159. Εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση ποὺ ἀναφέρεται τέτοιο τοπωνύμιον στὴν περιοχὴ Ἰσως νὰ πρόκειται γιὰ μιὰ λόγια μετάφρασις, ἀπὸ τὸ τουρκικὸ πρωτότυπο, τοῦ τοπωνυμίου «Κακοδιάβα» - «Κακὴ ὁδός» - «κακουδιά».

160. Ἄν καὶ ἡ ἐπίσημη ἀγορὰ τοῦ Κούρτ ἀγτζῆ ἔγινε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1623, ἐν τούτοις οἱ μονές Ἰβήρων καὶ Βατοπεδίου ἐμφανίζονται ὁμορες τὸν Ἀπρίλιο 1622, δταν ἐκδίδεται συνοδικὸ σιγγιλιῶδες γράμμα (Regel, ἔγγρ. 20) γιὰ διαφορὰς μετὰ τῶν δύο Μονῶν (Πυργούδια-Προσφόρι). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἀγορὰ γῆς γινόταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη-τυπικὴ ἀγορὰ καὶ τὴν σύνταξιν τοῦ (δαπανηροῦ) ἱεροδικαστικοῦ ἐγγράφου. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ἀγορὰ ποὺ προαναφέραμε στὴν σημ. 158, (συμφωνία μὲ χωρικοὺς στίς 26 Ἀπριλίου/γρηγ. ἡμ. 6 Μαΐου 1623/6 Πετζέπ 1032, σύνταξιν ταπίου τὸν Σαμπάν 1032/31 Μαΐου-28 Ἰουνίου 1623, δηλ. ἕναν μῆνα ἀργότερα, περίπου).

161. Ὡς μεσαῖος δρόμος ἀναφέρεται καὶ στὸ προαναφερθὲν (σημ. 155) ἐγγράφο τοῦ 1623.

162. I.A.M. (Ιβ), χοτζέτιον τῆς 1 Πετζέπ 1130.

163. Chilandar, ἔγγρ. 128, στ. 32, 34, ἔγγρ. 136, στ. 39, 44, ἔγγρ. 170, στ. 129, 130, καὶ ἴσως τὸ ἔγγρ. 111, στ. 22 (ἀλλὰ ὄχι στ. 23-24).

Συκαμιναία τοῦ Βατοπεδίου¹⁶⁴, ἡ ὁποία ἀναφέρεται πάντα σὲ σχέση μετὰ τὴν Κακοδιάβα.

— Τὸ «Λευκὸν χῶμα» ταυτίζεται μετὰ τὸ τοπωνύμιον «Μακεδονῆσι»¹⁶⁵, τὸ ὁποῖο συναντᾶται σὲ ἔγγραφο τοῦ 14ου αἰ.¹⁶⁶.

— Μετὰ τὸ Κηρμηζὶ Κιολδζοῦκ ἀναφέρονται τὰ ὄρια τῆς Βατοπεδίου, στὴν ἐκθεση τῆς 28.1.1909¹⁶⁷.

— Τὴν παλαιὰ ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Νικολάου τὴν ἐντοπίσαμε, ἐρειπωμένη, στὴν ὁμώνυμη περιοχὴ τῆς κοινότητος Οὐρανοπόλεως, δίπλα στὰ σημερινὰ ὄρια τοῦ Ἀγίου Ὁρους, στὴν μέση περίπου τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ τῶν δύο θαλασσῶν¹⁶⁸. Τὸν Ὀκτώβριον 1984 ἀρχίσαμε τὸν καθαρισμὸ τῶν ἐρειπίων καὶ φάνηκε ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν τρίκογχο ναὸ¹⁶⁹. Τὸν σχετίζουμε μετὰ τὴν μονὴ τοῦ Μελισσουργείου, ἡ ὁποία προσαρτίσθηκε ὀριστικὰ στὴν μονὴ Ἰβήρων τὸ 1063¹⁷⁰.

164. Chilandar, ἔγγρ. 128, στ. 27 καὶ ἴσως τὸ ἔγγρ. 136, στ. 42. Γουῆδας, ἔγγρ. 10, στ. 56, ἔγγρ. 12, στ. 15, ἔγγρ. 13, στ. 24. Ὁ Θεοδωρίδης, σ. 422, τὴν τοποθετεῖ στὸ παλαιόκαστρο τῆς Ἰερισσοῦ (= δυτικῶς τῆς διώρυγος), ἀλλὰ ἐπὶ πλέον διερωτᾶται μήπως ταυτίζεται μετὰ τὸν ἀλέας τόπον τοῦ Πλατάνου καὶ Σκαμνῆ» στὴν Κομίτισσα (Χέροποτ., ἔγγρ. 24 τοῦ 1331, στ. 14).

165. I.A.M. (B). Σχετ. βλέπε κατωτ. σημ. 195.

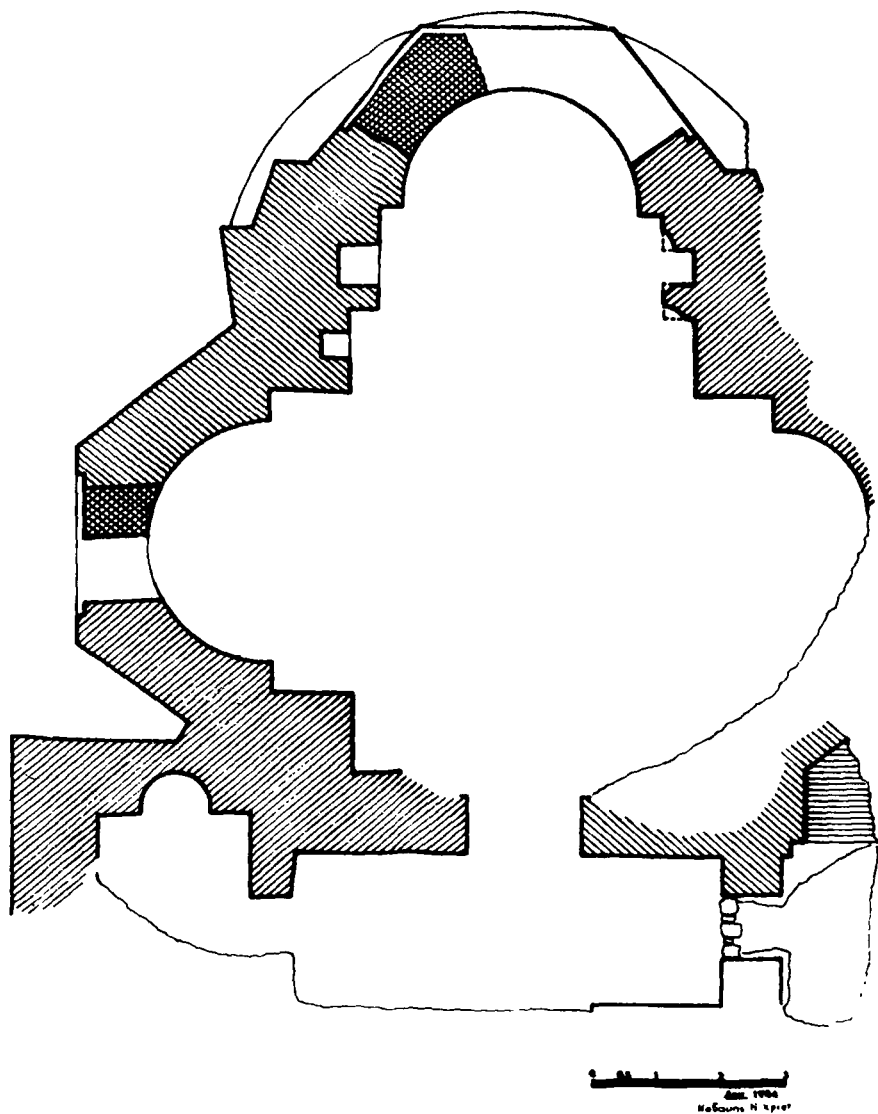
166. Γουῆδας, ἔγγρ. 10, στ. 54 καὶ ἔγγρ. 12, στ. 13. Ὁ Θεοδωρίδης, σ. 396, τὸ τοποθετεῖ «στὸ παλαιὸν κάστρο τοῦ Προσφορίου στὴν εἰσοδὸ τοῦ Ὁρους», δηλ. περὶ τὰ 4 χιλμ. Ν.-ΝΑ.

167. Ἡ σχετικὴ παράγραφος ἔχει ὡς ἐξῆς: «φθάνουσιν εἰς τὸν τόπον τὸν ἐπονομαζόμενον καὶ πασίγνωστον Ἐρυθρὰ πικρολίμνη (κυρμιζὶ κιολτζικ) καὶ ἐκεῖθεν συναντῶνται μετὰ τὰ σύνορα τοῦ Μετοχίου Πυργούδια Προσφόρη τῆς Μονῆς Βατοπεδίου μέχρι τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Νικολάου».

168. Ὁ Ἐπιτελικὸς Χάρτης, φ. Καρυαί, σημειώνει τὸ τοπωνύμιον καὶ θέτει τὸ σύμβολον ἐρειπωμένου ναοῦ, ἀλλὰ τὰ τοποθετεῖ καὶ τὰ δύο ἀμέσως ἀνατολικῶς τῆς ὀριογραμμῆς τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ἡ ὁποία ὁμῶς εἶναι χαραγμένη στὸν χάρτη χωρὶς προσοχὴ στὴν ἀκρίβεια τῆς διαδρομῆς. Γιὰ τὴν ἀκριβὴ ἐπισήμανση τῆς ὀριογραμμῆς χρησιμοποίησαμε τὸν «Δασοπονικὸ (διαχειριστικὸ) χάρτη κοινοτικῶν δάσους Οὐρανοπόλεως» τοῦ Δασαρχείου Ἀρναίας, κλ. 1:20.000 (σύνταξις τοῦ δασολόγου Χρ. Λάγγα, 23-3-1976), ὅπου τοποθετοῦμε τὸν Ἀγ. Νικόλαον δυτικῶς τῆς ὀριογραμμῆς. Ὅταν ἀναζητήσαμε τὰ ἐρεῖπια τοῦ ναοῦ, οἱ κάτοικοι τῆς Οὐρανοπόλεως (πρόσφυγες) τὰ χαρακτήριζαν ὡς ἐρεῖπια πύργου, ἐνῶ «Ἀγ. Νικόλαον» ὀνόμαζαν τὰ ἐρεῖπια τῆς μονῆς τοῦ Ζυγοῦ, τὰ ὁποία βρίσκονται περὶ τὰ 300 μ. ἀνατολικότερα, μέσα στὴν περιφέρεια τοῦ Ἀγίου Ὁρους, δυσπρόσιτα ἐξ αἰτίας τῆς πολὺ πυκνῆς βλαστήσεως· τὴν σχετικὴ ταύτιση βλ. S. Nenadovic, Le métoque Zig de Chilandar et le problème de la plastique en pierre du Chilandar de Nemanja, Chilendarski Zbornik, T. 1 (1966), σ. 163-170.

169. Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σημασίαν τοῦ κτηρίου ἀναφερθήκαμε σύντομα σὲ ἀνακοίνωσίν μας στὸ Ε' Συμπόσιον Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη, Ἰούνιος 1985· βλ. τίς περιλήψεις τῶν ἀνακοινώσεων, σ. 74.

170. Schatzkammern, ἔγγρ. 58. Ὁ Συμυρνάκης, σ. 431, ταυτίζει τὰ ἐρεῖπια μετὰ τὴν μονὴ τοῦ Σκορπίου, παρασυρόμενος προφανῶς ἀπὸ τὸ ὅτι καὶ ἡ Σκορπίου ἦταν ἀφιερω-

Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, μετὰ τὸν μερικὸ καθαρισμὸ τοῦ 1984.

μένη στὸν Ἁγ. Νικόλαο (Chilandar, ἔγγρ. 110, στ. 5). Ἐπισημαίνουμε δμως καὶ τὸ ὅτι ἡ θέση τῆς Σκορπίου θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κάπου βορείως καὶ ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸν Ἁγ. Νικόλαο, ὃ ὁποῖος συμπεριλαμβάνεται στὴν περιοχὴ τοῦ εὐρέως τοπωνυμίου «Παλιομέλισσα»: μήπως στὸ τοπωνύμιό αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ἀνάμνηση τῆς Μελισσουργεῖου;

Ἐπειδὴ ἡ περιοχὴ τοῦ Ἀγίου Νικολάου ὑπῆρξε ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες τὸ μῆλον τῆς ἐριδος μεταξὺ τῶν μονῶν Ἰβήρων, Χελανδαρίου καὶ Βατοπεδίου, νομίζουμε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθοῦμε ἐκτενέστερα.

Ἡ Μελισσουργεῖου, σύμφωνα μὲ ἀνέκδοτο ἔγγραφο τῆς Ἰβήρων τοῦ 1056¹⁷¹, περιῆλθε στὸν μοναχὸ Κοσμᾶ (τέως στρατηγὸς τῆς Ἑλλάδος Τορνίκιο Κοντολέοντα)¹⁷² πρὸ τοῦ 1030¹⁷³. Πρὶν ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔτος ἄρχιζε καὶ ἡ διαμάχη γιὰ τὴν κυριότητα τῆς Μονῆς μεταξὺ Κοσμᾶ καὶ Ἰβηριτῶν¹⁷⁴.

Τὸ 1042¹⁷⁵ ἡ Μελισσουργεῖου ἀποστατεῖ ἀπὸ τὴν Ἰβήρων, στὴν ὁποία εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ ὑπαρχεῖ.

Τὸ 1063¹⁷⁶ ἡ Μονὴ ὑπάγεται ὀριστικὰ στὴν Ἰβήρων· ἔκτοτε καὶ μέχρι τὸ 1357, συμπεριλαμβάνεται στὰ μετόχια τῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἅγιος Νικόλαος»¹⁷⁷, ἢ «Ἅγιος Νικόλαος εἰς τὴν Κομήτισσαν»¹⁷⁸, ἢ (ἀπλῶς) «εἰς τὴν Κομήτισσαν»¹⁷⁹, ἢ «Μελισσουργεῖον»¹⁸⁰, ἢ «εἰς τὴν Κωμίτισσαν μελισσουργεῖον τοῦ ἁγίου Νικολάου»¹⁸¹.

Ἀπὸ τὴν μικρὴ ἔκταση τοῦ μετοχίου (περίου 110 μόδια)¹⁸² ἀφαιρέθηκε

171. Prôtaton, σ. 62, σημ. 10.

172. Lavra, ἔγγρ. 25.

173. Prôtaton, σ. 62, σημ. 10.

174. Ἀπὸ τὸ καίμενο τοῦ Lavra, ἔγγρ. 25, συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Κοσμᾶς δὲν μπορεῖ νὰ ἔγινε κύριος τῆς Μελισσουργεῖου πρὸ τοῦ Φεβρουαρίου 1024. Μὲ τὸ ἴδιο ἔγγραφο ὁ Κοσμᾶς παρέλαβε τὴν μονὴ τοῦ Πιθαρά στὶς Καρυές καὶ τὸ μετόχιό τῆς αὐτοῦ Ἀγίου Νικολάου· νὰ σχετίζεται ἄραγε τὸ μετόχιο αὐτὸ μὲ τὴν Μελισσουργεῖου;

175. Κατὰ τὸ Schatzkammern, ἔγγρ. 58, στ. 5, ἡ ἀποστασία ἔγινε ἐπὶ ἡγουμένου Ἰβήρων Ἀρσενίου, ὁ ὁποῖος ζήτησε τὴν βοήθεια τῆς «δεσποίνης κυρᾶς Θεοδώρας» (βλ. καὶ Schatz. ἔγγρ. 36, τοῦ 1062). Γνωρίζοντας ὅτι ὁ Ἀρσένιος ἡγουμένευσε μεταξὺ τοῦ Γρηγορίου, ὁ ὁποῖος τὸ 1041 ἦταν ἀκόμη ἡγούμενος, καὶ τοῦ Στεφάνου Χαχουλῆ, ὁ ὁποῖος ἡγουμένευσε στὴν ἀρχὴ τοῦ 1043 (P. Peeters, *Histoires monastiques géorgiennes*, *Analecta Bollandiana*, T. 36-37 (1917-1919), σ. 11, 62 σημ. στὴν § 82 καὶ ἐπὶ πλεόν τὴν § 87), συμπεραίνουμε ὅτι ἡ προσφυγὴ θὰ πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὴν σύντομη συμβασιλεία Ζωῆς καὶ Θεοδώρας (21 Ἀπριλίου ἕως 12 Ἰουνίου 1042). Νομίζουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ περίοδος τῆς μονοκρατορίας τῆς Θεοδώρας (11 Ἰανουαρίου 1055 ἕως 22 Αὐγούστου 1056), διότι τότε φαίνεται νὰ ἡγουμένευσε ἀκόμη στὴν Ἰβήρων ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Ἀγιορείτης (πληροφορία ἀπὸ ἀδημοσίευτο ἔγγραφο τῆς Ἰβήρων, τοῦ Σεπτ. 1056, τὸ ὁποῖον ὁμως δὲν εἶδα ἀκόμη).

176. Schatzkammern, ἔγγρ. 58.

177. ἔ.ἀ., ἔγγρ. 35, στ. 67.

178. Dölger, *Praktika*, K, στ. 406, P, στ. 394-395, V, στ. 226.

179. ἔ.ἀ., A, στ. 270.

180. Παρασπορά, σ. 436, στ. 30. Schatzkammern, ἔγγρ. 36, στ. 12, ἔγγρ. 37, στ. 63.

181. Schatzkammern, ἔγγρ. 9, στ. 43-44. Ὁ Dölger, στὰ σχόλια τοῦ Schatz. ἔγγρ. 36 (σ. 105), ταυτίζει τὴν μονὴ τοῦ Μελισσουργεῖου μὲ τὸ μετόχιο τοῦ Μελισσουργεῖου, ὅπως ἀναφέρεται στὸ ἔγγρ. 37, στ. 63, ἀλλὰ παραδίδωκε τὸ ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τὸ «εἰς τὴν Κωμίτισσαν μελισσουργεῖον τοῦ ἁγίου Νικολάου».

182. Dölger, *Praktika*, A, στ. 277, K, στ. 408, P, στ. 396, V, στ. 227. Στὴν τελευ-

τὸ 1325 «τόπος οὐργυῶν διακοσίων πετρώδης καὶ ἀχρησίμευτος» γιὰ τὴν ἰδρυση φρουρίου ποὺ ἀποσκοποῦσε στὸν ἐλεγχὸ τῆς εἰσόδου τοῦ Ἀγίου Ὁρους¹⁸³.

Τὸ 1357 ἡ Μελισσουργεῖου ἀνῆκε ἀκόμη στὴν Ἰβήρων¹⁸⁴, ἀλλὰ βρισκόνταν πλέον στὴν μέση μιᾶς μεγάλης Χελανδαρινῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως διαμρφώθηκε αὐτὴ καὶ μὲ τὶς προσκτήσεις τοῦ 1326¹⁸⁵.

Μὲ πατριαρχικὴ ἀπόφαση τοῦ 1486¹⁸⁶ κατεστάλησαν οἱ προσπάθειες τῶν Χελανδαρινῶν γιὰ τὴν καταπάτηση τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ τοῦ φρουρίου. Ἡ ἔριδα τῶν δύο Μονῶν συνεχίσθηκε καὶ ἐκδόθηκαν ἀποφάσεις ἀπὸ τὸν πατριάρχη Μάξιμο (1491-1497)¹⁸⁷, τὸ 1503¹⁸⁸, τὸ 1548¹⁸⁹, τὸ 1613¹⁹⁰, τὸ 1622¹⁹¹, τὸ 1624¹⁹².

Παραλλήλως ἡ μονὴ Βατοπεδίου ἄρχισε νὰ καταβάλλει προσπάθειες γιὰ τὴν καταπάτηση τῆς ἰδίας περιοχῆς. Σχετικὸ εἶναι ἔγγραφο τοῦ 1622¹⁹³ καὶ τὸ πολὺ ἀναλυτικὸ τῆς πατριαρχικῆς συνόδου τοῦ 1734¹⁹⁴, τὸ ὁποῖο ἀνατρέπει σὲ ὅλο τὸ ἱστορικὸ τῆς ὑποθέσεως. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ὅμως οἱ Βατοπεδῖνοι ἐξακολούθησαν στὴν πράξη νὰ συμπεριλαμβάνουν τὸν Ἀγ. Νικόλαο στὰ ὄρια τῆς γῆς τοῦ Προσφορίου, ἐνῶ στοὺς γραπτοὺς περιορισμοὺς τοῦ ἰδίου κτήματος ἐξαίρουν τὴν περιοχὴ μὲ μιὰ πολὺ χαρακτηριστικὴ ἀσάφεια τῆς περιγραφῆς¹⁹⁵.

ταῖα ἔγγραφή, ἡ ὁποία εἶναι τοῦ 1341, ἀναφέρεται ἐπὶ πλέον καὶ φόρος «ἐννομίου» (στ. 227).

183. Schatzkammern, ἔγγρ. 93.

184. ἔ.ἀ., ἔγγρ. 9, στ. 43-44.

185. Chilandar, ἔγγρ. 110, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Χελανδαρίου ἀπέκτησε τὴν μονὴ τοῦ Σκορπίου. Οἱ προηγούμενες προσκτήσεις τῆς στὴν περιοχὴ εἶναι ἡ Ζυγοῦ, τὸ 1199 (Chilandar, ἔγγρ. 5), καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Χρεμιτζάνης (σημ. Χρωμίτσα) τὸ 1288 (Chilandar, ἔγγρ. 10).

186. Schatzkammern, ἔγγρ. 88, στ. 3.

187. *Μ. Γεδεών*, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, Ἀθῆναι (1936-1938), σ. 18.

188. *Μ. Γεδεών*, ἔ.ἀ., σ. 14-18.

189. Schatzkammern, ἔγγρ. 88.

190. *Μ. Γεδεών*, Κύριλλος ὁ Λούκαρις, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. 1 (1938), σ. 344-347.

191. Schatzkammern, ἔγγρ. 88.

192. *Μ. Γεδεών*, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, σ. 94-95.

193. *Regel*, ἔγγρ. 20.

194. Chilandar, ἔγγρ. 170.

195. Παραθέτουμε τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν «ταπουναμὲ τοῦ μετοχίου Προσφορίου» τοῦ ἔτους «1429» (στὴν πραγματικότητά ὅμως τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰ. ἢ νεώτερο), ἔγγραφο τοῦ Ι.Α.Μ. (Β), ἀδημοσίευτο: «...ὁπόθεν εἰς τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Μακεδονῆσι» γνωστὸν λευκὸν χῶμα. Εἰς τοῦτο τὸ σημεῖον τὰ σύνορα διήκουσιν ἔνθεν μὲν πρὸς τὸ «Φιλαντάρην» (ἦτοι Χιλιανταρινὸν Μετόχιον) μέχρι τῶν προπόδων τοῦ ὄρους, τοῦ μεγάλου λάκκου καὶ τῆς μεγάλης Βίγλας (σκοπιᾶς) καὶ καταβαίνοντα εἰς τὸν κάτω λάκκον καὶ τὸ μικρὸν νησί, τὰ κείμενα ἀπέναντι τοῦ παλαιοῦ φρουρίου καὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου

Σήμερα διατηροῦνται στὴν περιοχὴ οἱ «βουῖλες» μὲ τὰ σύμβολα τῶν Μονῶν, οἱ ὁποῖες ὀριοθετοῦν τὴν Χελανδαρινὴ ἰδιοκτησίᾳ καὶ τὴν τέως Βατοπεδινή, ποὺ ἀνήκει πλέον στὴν Οὐρανόπολη· ὁ Ἅγιος Νικόλαος καὶ τὰ ἐρείπια τοῦ φρουρίου βρίσκονται μέσα στὰ Βατοπεδινὰ ὅρια. Ἡ ἐπιμονὴ τῶν Ἰβηριτῶν νὰ ἐμφανίζουσαν πάντα τὸν Ἅγιο Νικόλαο ὡς ἰδιοκτησία τους καὶ οἱ ὀρμαθοὶ τῶν σχετικῶν ἀποφάσεων (τελευταία γνωστὴ σὲ μᾶς ἡ τῆς 28ης Ἰαν. 1909) δὲν στάθηκαν ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἀπομακρύνουν τοὺς Βατοπεδινούς. Στὴν ἀποτύπωση τῆς γῆς τοῦ Προσφορίου τοῦ 1933¹⁹⁶ συμπεριλήφθηκε καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ Ἀγίου Νικολάου.

— Τὰ ἐρείπια τοῦ φρουρίου τοῦ 1325 ποὺ προαναφέραμε βρίσκονται περὶ τὰ 100 μ. Β-ΒΔ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου. Διακρίνεται ὁ λιθωσωρὸς τοῦ περιβόλου (ἀργολιθοδομὴ ἀσβεστόκτιστος, πάχους 1,5μ. περίπου) καὶ μέσα σ' αὐτὸν λιθωσωροὶ κατοικιῶν¹⁹⁷.

— Στὴν Ἐκθεση τῆς 27-1-1909 τὴν ὁποία παραθέσαμε, ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἅγιος Νικόλαος κεῖται «ἐντὸς τῶν Ἐρειπίων τοῦ χωρίου Ἀλαδιάβα ἀπέναντι τοῦ χειμάρρου». Στὴν Ἐκθεση ὁμοίως τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς τῆς 28-1-1909 ἀναφέρεται: «...μέχρι τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς εὐρισκομένης πλησίον τῶν ἀπὸ 350 ἐτῶν ἐρειπίων τοῦ χωρίου Ἀλαδιάβα ἀντικρὺ τοῦ χειμάρρου».

Ἡ διαφοροποίησις τῶν δύο περιγραφῶν μᾶς δυσκολεύει νὰ προσδιορίσουμε μὲ βεβαιότητα τὴν θέσιν τοῦ χωριοῦ. Ὁ Ἅγ. Νικόλαος περιβάλλεται ἀπὸ ἐρείπια ἄλλων κτηρίων, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὶς ἐγκαταστάσεις τῆς μονῆς-μετοχίου, οἱ ὁποῖες μάλιστα καταλαμβάνουν πολὺ μικρὴ ἔκταση. Θεωροῦμε ἀπίθανο νὰ ἦταν τὸ χωριὸ ὅλο καὶ ὅλο αὐτὰ τὰ λίγα ἐρείπια¹⁹⁸.

τοῦ Ζυγοῦ καταλήγουσιν εἰς τὴν κοιλάδα. ἐνθεν δὲ ἐπεκτείνονται εἰς τὸν μέγαν λᾶκκον καὶ οὕτως τὸ νησί μένει εἰς τὴν μέσην...». Ὁ ἴδιος περιορισμὸς περιλαμβάνεται στὸ ταπὶ τοῦ «1458» καὶ στὸ σουρέτιο τοῦ 1526.

196. Ἀρχεῖον χαρτῶν Γραφείου Τοπογραφικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Νομαρχίας Χαλκιδικῆς, χάρτης, «Προσφόριον», 1:5.000, φ. 2, ἀποτύπωση 31-7-1933.

197. Τὸ πρὸς ἀνατολὰς ὑπερκείμενο ὄρεινὸ συγκρότημα ὀνομάζεται σήμερα «Μεγάλη Βίγλα» (ὕψος. 510 μ.). Ἡ ἀντιδιαστολὴ τῆς «μεγάλης Βίγλας» ἀπὸ τὸ «ὄρος» στὸ προμνησθὲν βατοπεδινὸ σουρέτιο τοῦ 1526 (σημ. 195), μᾶς κάνει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι τὸ ὄρος πρέπει νὰ ὀφείλει τὸ ὄνομά του στὴν ὑπαρξὴ τοῦ φρουρίου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

198. Ἀνατολικῶς τοῦ ναοῦ, στὴν ἔκταση τοῦ νεόφυτου ἐλαιῶνα ποὺ ἀπέχει 150 μ. περίπου, συγκεντρώσαμε παλαιοχριστιανικὰ ὕστρακα, ἐνῶ στὴν τοιχοποιία τοῦ Ἀγίου Νικολάου χρησιμοποιήθηκαν μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιότερων κτηρίων· στὰ γρεμισματα τοῦ ναοῦ βρήκαμε καὶ δύο τμήματα μαρμαρίνου ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας. Νοτίως τοῦ ναοῦ σὲ ἀπόσταση 100 μ. περίπου, ὑπάρχει ἓνας τάφος σκαλισμένος σὲ ριζιμὸ γρανίτη καὶ δίπλα του, ἀνεστραμμένο, τὸ μονολιθικὸ ἀετωματικὸ κάλυμμά του. Προβληματίζομαστε μήπως θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε στὴν περιοχὴ «τὸ παλαιόχωρον τὸ ἀρχαῖον τοῦ Ζυγοῦ», τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφο τοῦ 1009 (Chilandar, ἔγγρ. 1, στ. 13). Στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης

Ἵπάρχουν ὅμως δίπλα τὰ (λιγοστὰ ἐπίσης) ἐρείπια μέσα στὸ φρούριο· νὰ ἦταν ἐκεῖ ἡ Λαδιάβα; ἢ νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὴν θέση τῆς Κομιτίσσης, τῆς ὁποίας ἄλλωστε εἶναι ὁ διάδοχος οἰκισμός;

Τὴν Κομίτισσα τὴν ἐντοπίσαμε σὲ ἀπόσταση 300 μ. περίπου νοτίως τοῦ Ἀγ. Νικολάου¹⁹⁹ καὶ κατελάμβανε ἑκταση γύρω στὰ 200 στρέμματα. Ἡ ἐφυσωμένη κεραμικὴ ποὺ συγκεντρώσαμε ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν οἰκισμὸ ὁ ὁποῖος ἀνθίσε μεταξύ 12ου καὶ 15ου αἰ.²⁰⁰

Ἵπάρχει ὅμως καὶ ἕνα γενικότερο πρόβλημα μὲ τὴν ἱστορία τοῦ τοπωνυμίου «Λαδιάβα» στὴν περιοχὴ: Τὸν 13ο, 14ο καὶ 15ο αἰ. προσδιορίζεται μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ τὸ κτῆμα τῆς Βατοπεδίου στὸν Προαύλακα²⁰¹, δηλ. τὰ σημερινὰ Νέα Ρόδα. Τὸν 16ο αἰ. στὴν θέση τῶν δικαιωμάτων τῆς Κομιτίσσης ἀναφέρεται τὸ χωριὸ Λαδιάβα²⁰². Τὸν 17ο αἰ. οἱ Λαδιαβίτες ἐπώλησαν τὰ κτήματά τους καὶ μετανάστευσαν στὴν Ἱερισσό, ὅπου ἔκτισαν ἰδιαίτερη συνοικία τὴν ὁποία ὀνόμασαν ἐπίσης Λαδιάβα²⁰³. Σήμερα Λαδιάβα ὀνομάζεται ἡ κτηματικὴ περιφέρεια ποὺ βρίσκεται Δ καὶ ΒΔ τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ μετοχίου τῆς Χελανδαρίου, καὶ ἡ ὁποία ὑπάγεται διοικητικῶς στὸν Δῆμο Ἱερισσοῦ²⁰⁴.

— Τὸ ΒΑ (παραθαλάσσιο) ὄριο βρισκόταν κάπου κοντὰ στὴν ἐκβολὴ τοῦ

ὑπάρχει ἡ ἀρ. πρωτ. 453/1959 ἀναφορὰ τοῦ τότε ἐπιμελητοῦ Μαν. Ἀνδρόνικου, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι στὴν θέση «Ἀγ. Νικόλαος», στὰ σύνορα τοῦ Ἀγ. Ὁρους, βρέθηκε μικρὸ ἀποτμήμα μαρμάρου μὲ ἀνάγλυφο λέσβιο κυμάτιο πολὺ καλῆς ἐργασίας.

199. Οἱ Θεοχαρίδης, σ. 77, καὶ Θεοδωρίδης, σ. 385, τοποθετοῦν τὴν Κομίτισσα στὸ μετόχι τῆς Κουμίτσας (προφανῶς ἐνοοῦν τὸ μετόχι στὸ Παλαιόκαστρο). Ὁ G. Ostrogorski, *Komitisa i svetogorski monastiri*, Zbornik Radova Vizant. Inst., T. 13, Beograd, 1971, σ. 222, τὴν τοποθετεῖ ἀπλῶς στὴν ἴδια ἀκτὴ.

200. Ἡ παλιότερη γνωστὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χωριοῦ, προέρχεται ἀπὸ ἀνέκδοτο ἑγγραφο τῆς Ἰβήρων, τοῦ 1047 (πληροφ. τοῦ κ. J. Lefort).

201. Γουδας, ἑγγρ. 8Α', στ. 4 «...ἐκ τῆς τοῦ Ἑλαδιάβατος τοποθεσίας». Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἐγγράφου στὸ 1180 εἶναι ἐσφαλμένη· ἡ *Papachryssanthou*, σ. 391, προτείνει τὸ ἔτος 1240, ἀλλὰ χωρὶς σιγουριά. Γουδας, ἑγγρ. 10, στ. 47 (1301) «...ἐπιλεγόμενον ἐγχωρίως τὸ Ἑλαδιάβα», καὶ ἑγγρ. 15, στ. 16 (1356). *Fr. Dölger*, *Fascimiles Byzantinischer Kaiserurkunden*, München, 1931, ἑγγρ. 5 (1404), στ. 4, «...περὶ τὴν Ἱερισσὸν τὸ Ἑλαδιάβα...».

202. Ἀναφορὲς στὰ μέχρι τώρα μνημονευθέντα σχετικὰ ἑγγραφα τῆς τουρκοκρατίας καὶ σὲ πλῆθος ἄλλα ἀνέκδοτα τοῦ I.A.M. (Ιβ) (X). Ὁ *Uspenskij*, III, σ. 315, σημ. *, γράφει: «μετὰ τὰ μετόχια εὐρίσκεται τῶν Ἱερισσωτῶν τὸ Ἑλαδιάβα καλούμενον χωρίον μεταξύ Πυργουδίων καὶ Κομιτζης. Τοῦτο τὸ χωρίον ὁ ἥρωας ἐκείνιος Παρθένιος Τζεπέλης περὶ τὸ 1700 ἔτος ἐρήμωσε». Γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Τζεπέλη στὸ Ὄρος, βλ. *Chilandar*, ἑγγρ. 168 καὶ Ἀλεξάνδρου Λαυριώτου, Τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴν κατὰκτησιν, Ἐπετηρὴς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. 32 (1963), σ. 159.

203. Ἀποστολίδης, χειρόγραφον, σ. 65.

204. ἑ.ἀ. σ. 242. Ἡ περιοχὴ εἶναι μία νησίδα μέσα στὴν κτηματικὴ περιφέρεια τῶν Ν. Ρόδων καὶ εἰκονίζεται στὸν χάρτη τῆς Ε.Σ.Υ.Ε., Νομὸς Χαλκιδικῆς, 1:200.000 (1972). Σχετικὰ ἑγγραφα βλ. στὸ φάκ. Ἱερισσοῦ τῆς Δ/σεως Γεωργίας Νομοῦ Χαλκιδικῆς.

χειμάρρου, περὶ τὰ 500μ. ἀνατολικῶς τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ Χελανδαρινοῦ μετοχίου²⁰⁵.

— Τὸ Παλαιὸ Κάστρο βρίσκεται στὴν βόρεια ἄκρη τοῦ ἀντερείσματος πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι κτισμένο τὸ Χελανδαρινὸ μετόχι τῆς Κουμίτσας²⁰⁶. Ἄν καὶ ἔχει παρθεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου, ἐν τούτοις διακρίνεται καλὰ ἡ γραμμὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου²⁰⁷ καὶ ὁ σωρὸς τοῦ πύργου. Εἶναι τὸ μοναδικὸ παραλιακὸ κάστρο ποὺ βρίσκεται στὴν ἀκτὴ τῆς Κουμίτσας, δηλαδὴ ἀνάμεσα στὸ Πυρρὸ Ἀκρωτήριο καὶ τὸν Ἅγιον Εὐθύμιον. Ὁ Cousinéry τὸ ἐπισκέφθηκε, ἐλπίζοντας νὰ βρεῖ ἔχνη τῆς Οὐρανολέως²⁰⁸. Στὸν χάρτη ποὺ συνοδεύει τὸ βιβλίον του σημειώνονται «Ruines d'Uranopolis» στὴ θέση, περίπου, τοῦ Παλαιοκάστρου²⁰⁹. Σήμερα τὸ κάστρο βρίσκεται μέσα στὴν περιοχὴ ποὺ ἀπαλλοτριώθηκε ὡς κτῆμα τῆς μονῆς Χελανδαρίου. Ὁ ναὸς τοῦ μετοχίου κτίσθηκε τὸ 1863 καὶ τὰ ὑπόλοιπα κτήρια (ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μεγαλύτερο μέρος εἶναι σὲ ἐρειπιώδη κατάσταση) φαίνεται νὰ εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς καὶ μερικὰ νεώτερα. Στὸ ἀντέρεισμα ποὺ βρίσκεται περὶ τὰ 400μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸ μετόχι τοῦ Χελανδαρίου (δηλ. ἀπὸ τὸ Παλιό-κάστρο) βρήκαμε ἕναν μεγάλο δόμο ἀπὸ γρανίτη, πάνω στὸν ὁποῖο εἶναι χαραγμένο τὸ πεταλόσχημο σύμβολο τῆς Χελανδαρίου, καὶ ἡ σλαβικὴ ἐπιγραφή ποὺ μεταφράζεται: «1855, μῆνας Ἰούλιος 28 (;)». Ὅπως πληροφορηθήκαμε, στὸ ἀντέρεισμα αὐτὸ ἦταν τὰ ὄρια Ἰβήρων καὶ Χελανδαρίου, κατὰ τὴν ἀπαλλοτριώση²¹⁰. Ἐπομένως ἕνα τμῆμα τοῦ κτήματος τῆς Ἰβήρων, ὅπως περιορίζεται τὸ 1866 καὶ 1909, ἀνῆκε στὴν Χελανδαρίου, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1855. Ὅπως ἀναφέρεται στὴν ἐκθεση τοῦ 1909, ἀπὸ τὰ περιλαμβανόμενα στὸν περιορισμὸ τῶν Ἰβήρων «ὀκτακόσια στρέμματα γαῖα καὶ ἐπτακόσια στρέμ-

205. Ἡ σχετικὴ παράγραφος τῆς ἐκθέσεως τοῦ 1909 ἀναφέρει ὅτι τὰ ὄρια «διερχόμενα τὰ μέρη ποτίσματος ζώων συναντῶνται μὲ τὰ σύνορα Γομενίτσα τῆς Μονῆς Χελανδαρίου μέχρι τῆς παραλίας τῆς θαλάσσης». Γιά τίς ὀριακὲς διαφορὰς τῶν δύο Μονῶν στὴν περιοχὴ, βλέπε κατωτέρω.

206. Στὸν Χάρτη 1933 σημειώνεται τοπωνύμιον «Παλιόκάστρο» στὸ Κριτήρι καὶ ἄλλο ὅμοιο στὸν χῶρο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

207. Ἐνα μεγάλο τμῆμα τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ περιβόλου καταστράφηκε, πρὶν λίγα χρόνια, προκειμένου νὰ ἰσοπεδωθεῖ ἡ γειτονικὴ παραθεριστικὴ ἰδιοκτησία. Στὴν τομὴ παρατηρήσαμε τὴν ὑπαρξὴ ἐφυαλωμένων μεσαιωνικῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα φθάνουν μέχρι τὸ ἐπίπεδο τῆς θεμελιώσεως τοῦ τείχους. Τὸ τείχος εἶναι κτισμένο μὲ ἀσβεστοκονίαμα καὶ ἀργούς λίθους τῆς περιοχῆς.

208. E. Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, Paris, 1835, τ. 2, σ. 152.

209. Ὁ χάρτης σχεδιάσθηκε τὸ 1826. Τὴν πληροφορία αὐτὴ ἀκολουθεῖ, προφανῶς, καὶ ὁ Νικολαΐδης, ὁ ὁποῖος σημειώνει στὸν χάρτη του, στὴν ἴδια περίπου θέση, ἐρείπια Οὐρανολέως. B. Nicolaidis, Turquie Contemporaine, T. 2, Paris, 1859, συνημμένος χάρτης.

210. Ἡ ἔρευνά μας στὴν περιοχὴ ἔγινε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1983. Κυρίως πηγὴ πληροφοριῶν ἦταν ὁ γεω-ἱστορὸς Εὐθύμιος, ἀπὸ τὴν Ἑρσέκα τῆς Βορείου Ἡπείρου, οἰκοδόμος στὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπὸ τὸ 1912 καὶ μόνιμος κάτοικος Κουμίτσας ἀπὸ τὸ 1936.

Ἡ Χελωνδαρινὴ βούλα, τοῦ 1855, δυτικῶς τοῦ Παλαιοκάστρου.

Ἡ βούλα τοῦ 1855.

ματα ἐλαιῶνες καὶ χίλια στρέμματα ἀκαλλιέργητος τόπος κατὰ τὸ παρὸν διὰ ὑπερβασίας καλλιεργεῖται ὑπὸ τοῦ Μετοχίου τοῦ Χιλανδαρίου». Ἡ ὀριακὴ διένεξη τῶν δύο Μονῶν στὴν περιοχὴ αὐτῇ, ὑπῆρχε ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. Διαφωτιστικὸ εἶναι ἓνα φερμάνιο τοῦ 1852²¹¹ μὲ τὸ ὁποῖο δίδεται διαταγὴ νὰ διευθετηθεῖ ὀριστικὰ ἡ ἀντιδικία. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τοποθετήθηκε τὸ ὄροσθιο τοῦ 1855, ἀλλὰ οἱ Ἱβηρίτες δὲν ἀναγνώρισαν τὴν ἐγκυρότητα αὐτῆς τῆς διευθετήσεως. Στὴν συνέχεια ἀνοικοδομήθηκε τὸ νέο Χελανδαρινὸ μετόχι μέσα στὸν ἐπίμαχο τόπο²¹².

Γιὰ τὴν μελέτη τῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς, τὸ Παλαιόκαστρο ἀποτελεῖ ἓνα βασικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς: ταυτίζεται μὲ σιγουριά μὲ τὸ παλαιόκαστρο ποὺ ἀναφέρεται στὸν περιορισμὸ τῆς περιοχῆς τῆς μονῆς τοῦ Καλαφάτου, τὸ 1101-1102²¹³. Μὲ βάση τὸ Παλαιόκαστρο ταυτίζουμε, πρὸς ἀνατολάς, «τὸν ποταμὸν τὸν κατερχόμενον ἀπὸ τὴν Κομιώτησαν»²¹⁴ καὶ στὴν συνέχεια μπορούμε νὰ ἀναζητήσουμε τὴν θέση τοῦ μεσαιωνικοῦ χωριοῦ. Ἐπὶ πλέον, χρησιμοποιοῦντας τὸν ἀνωτέρω περιορισμὸ τοῦ Καλαφάτου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἔγγρ. 111 τοῦ Χελανδαρίου (1326), μπορούμε νὰ τοποθετήσουμε τὴν περιοχὴ τῆς μονῆς τοῦ Σκορπίου²¹⁵.

211. I.A.M. (X), ἀρχὲς Τζεμετιοῦ-Λ-Ἀχρε 1268 (= 23 Μαρτίου 1852).

212. Ἡ ἀνοικοδόμησις μέσα σὲ ἐκτάσεις ἀμφισβητουμένης κυριότητος εἶναι παλιὰ ἀγιορειτικὴ τακτικὴ, μὲ τὴν ὁποία ὁ οἰκοδομῶν δημιουργοῦσε ὀφθαλμοφανεῖς ἀποδείξεις διακατοχῆς. Τὸ παλιότερο μετόχι τοῦ Χελανδαρίου ἦταν κτισμένο στὴν θέση «Παλιόμετοχο», μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀκτὴ, ἀνατολικῶς τοῦ χειμάρρου «Νεβερχός», μέσα στὸν ἀρχικὸ πυρῆνα τῆς Χελανδαρινῆς ἰδιοκτησίας, δηλ. στὴν περιοχὴ τῆς μονῆς Ζυγοῦ (ἢ Σκορπίου;). Σύμφωνα μὲ τὸ Chilandar, ἔγγρ. 10 (1288), στ. 24, 37, στὸ μετόχι ὑπῆρχε πύργος. Τὸ 1806 τὸ μετόχι βρισκόταν στὴν παλιὰ του θέση (Leake, σ. 142-143). Τὴν ἀνοίξη τοῦ 1854 ὁ Τσάμης Καρατάσιος ἐγκατέστησε τὸ στρατηγεῖο του στὰ κτήρια τοῦ παλιοῦ μετοχίου καὶ ἀπὸ ἐκεῖ διηύθυνε τὴν τελευταία φάση τῆς τότε Ἐπαναστάσεως τῆς Χαλκιδικῆς. Ἰ. Μαμαλάκη, Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Δ. Τσάμη Καρατάσου τὸ 1854, Χρονικὰ τῆς Χαλκιδικῆς, τ. 5 (1963), σ. 24. Ἡ περιοχὴ τοῦ μετοχίου ὀχυρώθηκε, βομβαρδίσθηκε ἀπὸ τουρκικὸ ἀτμόπλοιο καὶ στὸ τέλος ἔγινε τὸ πεδίο τῆς τελικῆς μάχης (Μαμαλάκης, ἔ.ἀ. σ. 47 καὶ τεῦχος 6-1963, σ. 201-204). Ὑποθέτουμε ὅτι κατὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ μετοχίου θὰ ἔπαθαν σοβαρὰς ζημιές. Ἔτσι, δταν χρειάσθηκε νὰ ξανακτισθεῖ τὸ μετόχι, προτίμησαν τὴν νέα θέση ἢ ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, διευκόλυνε καὶ τις μεταφορὰς μὲ τὸν λιμενοβραχίονα ποὺ διακρίνεται ἀκόμη ἐρειπωμένος στὴν ἀκτὴ κάτω ἀπὸ τὸ Παλαιόκαστρο (τὴν θέση τοῦ παλαιοῦ μετοχίου βλ. καὶ στὸν χάρτη τοῦ Uspenskij).

213. Lavra, ἔγγρ. 54, στ. 20, Svoronos I, σ. 68, σημ. 66. Svoronos IV, σ. 67, σημ. 13 (στοὺς ἀντιστοιχοῦς χάρτες του ὅμως οἱ πληροφορίες εἶναι ἀρκετὰ συγκεχυμένες). Ὁ Θεοδωρίδης, σ. 406, τὸ συγχέει μὲ τὸ Παλαιόκαστρο τῆς Ἱερισσοῦ, ἀλλὰ τὴν Καλαφάτου τὴν θέτει στὴν Κομίτισσα (σ. 378).

214. Lavra, ἔγγρ. 54, στ. 17. Στὸν περιορισμὸ ὁ ποταμὸς τίθεται δυτικῶς τοῦ Πηλαιοκάστρου, ἀλλὰ πιστεύουμε βάσιμα ὅτι πρόκειται γιὰ λάθος τοῦ ἀπογραφέως.

215. Chilandar, ἔγγρ. 111, στ. 2-4: «...ἀπὸ γὰρ τοῦ ἐνὸς μέρους οἱ Λαυριῶται πλησιάζοντες ἦσαν ἀπὸ τοῦ μετοχίου αὐτῶν τοῦ Καλαφάτου ὀνομαζομένου...».

Τελειώνοντας τις παρατηρήσεις μας για την περιοχή τῶν Πυργουδίων θὰ ἀναφέρουμε λίγες πληροφορίες για τις κτηριακές ἐγκαταστάσεις τοῦ μετοχίου. Βρίσκονταν κοντὰ στήν ἀκτὴ τοῦ κόλπου τῆς Ἱερισσοῦ, στήν περιοχή ποῦ ὀνομάζεται ἀκόμη «Πυργούδια»²¹⁶.

Τὸ 1079 ἀναφέρεται ὡς ἀγρίδιον (= συνοικισμός)²¹⁷.

Τὸ 1259 ἀναφέρεται «τὸ ἀγρίδιον ἢ Προαύλακα μετὰ τοῦ πύργου αὐτοῦ»²¹⁸. Τὸ 1301²¹⁹, 1317²²⁰, 1321²²¹ καὶ 1341²²², ἀναφέρεται ἀπλῶς ἡ ὑπαρξη τοῦ πύργου, ἐνῶ τὸ 1310²²³ ἐπαναλαμβάνονται τὰ τοῦ 1259.

Τὸ 1357 ὁ συνοικισμός ἀναφέρεται ὡς «χωρίον τὸ ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἀγ. Γεωργίου»²²⁴.

Τὸ 1735 εἶναι ἤδη καταγεγραμμένο στὸ σουλτανικὸ κτηματολόγιο²²⁵ ὅτι ἡ μονὴ Ἰβήρων «...εἰς τὴν θέσιν Πρόλακα ... ἔχει χάνιον...»²²⁶.

Ἀπὸ τὸ 1839 ἔχουμε τὴν παλιότερη περιγραφή τοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος, ἀπὸ τὴν ὁποία μπορούμε νὰ πάρουμε μιὰ εἰκόνα τῆς φρουριακῆς ὀργανώσεώς του. Μᾶς τὴν δίδει ὁ Α. Grisebach ὁ ὁποῖος διενυκτέρευσε στὰ Πυργούδια τις 13 Ἰουνίου τοῦ ἴδιου ἔτους²²⁷. «Κατὰ τὸ κτίσιμο τοῦ μοναχικοῦ αὐτοῦ σπιτιοῦ, φαίνεται πὼς εὐλόγα πῆραν ὑπόψη τους τὴν ἔρημη καὶ ἀνασφαλῆ περιοχή. Μιὰ πύλη μὲ γερὴ ἀσφάλεια ἀποτελοῦσε τὴν μοναδικὴ εἴσοδο, καὶ τὸ ἀνοιχτὸ χαγιάτι ποῦ σὲ ἄλλες περιπτώσεις στολιζει πάντοτε τὴν πρόσοψη τῶν σπιτιῶν, περιζώνει στὰ Πυργούδια μιὰ πρὸς τὰ μέσα κλειστὴ αὐλή. Γι' αὐτὸ καὶ ὁλόκληρο τὸ κτίριο μοιάζει μᾶλλον μ' ἓνα φυλάκιο παρὰ μ' ἓνα μετόχι».

216. Ἐπιτελικὸς Χάρτης (βλ. καὶ σημ. 85).

217. Schatzkammern, ἔγγρ. 35, στ. 67.

218. Παρασπορά, σ. 436, στ. 33-34.

219. Dölger, Praktika, Α, στ. 256.

220. Dölger, Praktika, Κ, στ. 387.

221. Dölger, Praktika, Ρ, στ. 375.

222. Dölger, Praktika, V, στ. 211.

223. Schatzkammern, ἔγγρ. 37, στ. 65.

224. Schatzkammern, ἔγγρ. 9, στ. 41-42. Ὑπόψη ὅτι καὶ τὸ πρὸς ΝΔ ὄμορο κτῆμα τῆς Ἐσφιγμένου ὀνομαζόταν «μετόχιον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου». Esphigm., ἔγγρ. 6, στ. 25, ἔγγρ. 22, στ. 19.

225. I.A.M. (Ιβ), ἔγγραφο τῶν ἀρχῶν Ραπίουλ-ἀχὴρ 1148.

226. Τὸ 1806 ἀναφέρεται ὅτι ἡ Ἰβήρων «...ἐν τῷ χωρίῳ Ἱερισσοῦ ... ἔχει τσιφλίκιον κάτωθεν τῆς θέσεως Τζερεβεβέρ, δύο οἰκίας...». Μὴ γνωρίζοντας τὴν θέση Τζερεβεβέρ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ δύο οἰκίες ἀνῆκαν στὰ Πυργούδια ἢ στὸ Κουτσάκι (ἡ πληροφορία ἀπὸ τὸ ἔγγρ. τῆς σημ. 49).

227. Π. Ἐνεπεκίδης, «Ἐνα ταξίδι στὴ Χαλκιδικὴ τὸ 1839, ἐφημερίς Μακεδονία, 2.1. 1982. Ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς σειρᾶς ἀρθρῶν ποῦ δημοσιεύθηκαν σὲ συνέχειες στὴν ἴδια ἐφημερίδα βασισμένων στὸ βιβλίο τοῦ Α. Grisebach, Raise durch Rumelien und nach Brussa in Jahre 1839, Göttingen, 1841. Τὸ ἀπόσπασμα προέρχεται ἀπὸ τὸ 10ον κεφάλαιο τοῦ βιβλίου, σ. 1 κ.ε. Οἱ Guzinéry καὶ Leake, ἀν καὶ πέρασαν ἀπὸ τὴν περιοχή (1793 καὶ 1806 ἀντιστοίχως), δὲν περιγράφουν τὸ μετόχι.

Τὸ 1920 καὶ 1928 ἀπογράφεται στὰ Πυργούδια πληθυσμὸς 16 καὶ 324 ἀτόμων ἀντιστοίχως²²⁸.

Κατὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψή μας στὴν περιοχὴ, τὸ 1977, ἡ κατάσταση τοῦ μετοχίου ἦταν ἡ ἑξῆς²²⁹:

«Ἀπὸ τίς ἐγκαταστάσεις τοῦ μετοχίου σήμερα μένουν ἐλάχιστα ἐρείπια οἰκοδομημάτων. Βρίσκονται πάνω σὲ μιὰ ἑξαρση τοῦ ἐδάφους ἡ ὁποία κατέβαινε μὲ μιὰ ἐλαφριά κλίση πρὸς τὰ ΝΑ (δηλ. ἀπὸ τὴν βόρεια παραλία πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς χερσονήσου).

Στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῶν ἐρειπίων ἦταν ὁ πύργος. Σήμερα σώζονται μόνον τμήματα τοῦ βορείου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Οἱ ἄλλοι τοῖχοι εἶναι σὲ σωρὸ ἐρειπίων. Πολλὰ τμήματα τῆς τοιχοποιίας ἔχουν κυλήσει στὶς πλαγιὰς τοῦ λόφου. Πιστεύουμε ὅτι ὁ πύργος θὰ εἶναι καταχωσμένος σὲ ὕψος ἴσως καὶ τριῶν μέτρων. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος, ἐξωτερικῶς, ἔχει ἓναν πεσσότοχο, καὶ ἀπὸ τὰ κατάλοιπα σοβᾷ πού υπάρχουν στὸ ἄνω μέρος τοῦ πεσσοῦ θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι σὲ μιὰ μεταγενέστερη φάση, ἓνα ἄλλο κτήριο «κόλλησε» στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου.

Γύρω ἀπὸ τὸν πύργο ὑπῆρχε περιτείχισμα, τοῦ ὁποίου διακρίνονται σποραδικὰ τμήματα.

ΒΔ τοῦ πύργου καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 50μ. σώζονται τὰ ἐρείπια ἐνὸς σπιτιοῦ καὶ μιᾶς ἀποθήκης. Τὸ σπίτι ἦταν, τουλάχιστον, διώροφο καὶ σώζεται σήμερα ὄρθιος μόνον ὁ βόρειος τοῖχος σὲ ἓνα τμήμα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι εἶναι σὲ σωρὸ μπάζων.

Σὲ συνέχεια τοῦ τοίχου τοῦ σπιτιοῦ σώζεται ὁ βόρειος τοῖχος τῆς ἀποθήκης, ἀλλὰ σὲ χαμηλότερο ὕψος.

Στὴν ΝΔ γωνία τῆς ἀποθήκης διακρίνονται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τὰ στόμια ἀπὸ 3 ἢ 4 πιθοειδεῖς ὑπόγειες μεγάλες ἀποθήκες, ἴσως νεροῦ. Ἐσωτερικὰ εἶναι ἐπιχρισμένες μὲ ὑδραυλικὸ κορασάνι.

Σὲ ἀπόσταση περίπου 50μ. ΝΔ τοῦ πύργου σώζεται ὑπόλειμμα τοιχοποιίας, πιθανῶς κρήνης, ἐνῶ δυτικότερα ὑπάρχει μιὰ ὑέργεια ἀνοιχτὴ κινστέρνα.

Ἀπὸ τὴν μορφή πού ἔχει ὁ χῶρος καὶ τὰ ἐρείπια σήμερα, συμπεραίνουμε ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ συγκροτήματος πρέπει νὰ ἔγινε μετὰ τὴν ἐγκυτάσταση τῶν προσφύγων στὴν περιοχὴ (Ν. Ρόδα) καὶ τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά νὰ χρησι-

228. Στοιχεῖα, σ. 17. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ 1928 (324 ἄτομα) ὀφείλεται σὲ προσωρινὴ ἐγκατάσταση προσφύγων.

229. Ἡ ἐπίσκεψις ἔγινε στίς 21.11.1977, μαζὺ μὲ τὸν συνάδελφο Ἰωάννη Ταβλάκη. Οἱ παρατηρήσεις πού δημοσιεύουμε ἀποτελοῦν ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν σχετικὴ ἀναφορὰ μας πρὸς τὴν Ἐφορεῖα Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Χαλκιδικῆς. Ἀρχεῖον Ἐφορείας, ἀρ. πρωτ. 1059/30.12.1977. (Τὰ ἐρείπια φωτογραφήθηκαν λεπτομερῶς καὶ οἱ φωτογραφίες βρίσκονται ἐπίσης στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας).

μοποιήθηκαν στὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ νέου χωριοῦ»²³⁰.

Μὲ τὰ Πυργούδια ἔχει συνδεθεῖ ἀπὸ πολλοὺς ἱστορικοὺς καὶ ἡ «Καθέδρα τῶν Γερόντων»²³¹. Εἶναι δύσκολο νὰ συμπεράνουμε γιατί ἔγινε αὕτὴ ἡ σύνδεση· οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς τῶν πηγῶν εἶναι ἐλάχιστες²³² καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνουν εἶναι ὅτι ὑπῆρχε κάποια «καθέδρα τῶν γερόντων» ἡ ὁποία ἀνῆκε στοὺς Ἀθωνίτες ἂν καὶ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὰ ἐπισήμως καθορισμένα ὅρια τοῦ Ἀθῶ (τοῦ 943).

Μὲ πρόσφατη μελέτη μας²³³ ὅμως ἀποδείξαμε ὅτι ἡ καθέδρα τῶν γερόντων βρισκόταν στὴν περιοχὴ τοῦ Γοματίου, δηλ. περὶ τὰ 14 χιλιόμετρα δυτικῶς τῶν Πυργουδίων.

230. Στὴν Ἀπόφαση ἀρ. 35/30-5-1932 τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀπαλλοτριώσεων Χαλκιδικῆς, σ. 8, ἀναφέρεται ὅτι «...τὰ συγκεντρωμένα κτίρια τοῦ Μετοχίου τούτου συνιστάμενα ἐκ μιᾶς κατοικίας καλογήρων, ἀποθήκης, σταύλου, φούρνου, σιδηρουργείου, παρεκκλησίου, οἰκήματος βλαχοποιμένων, ἀποθήκης γεννημάτων, ἐτέρου σταύλου μὲ δύο δωμάτια, ἀχυρῶνος καὶ ἐτέρου σταύλου, κτιρίου ἐλαιοτριβείου ὡς καὶ οἰκήματος Τσελιγγάδων ἀπέχοντος τῶν ἄνω περὶ τὰ 10 λεπτά, μετὰ 4 δωματίων, κατωγείου, ἀποθήκης, σταύλου, εἶναι ἡμικατεστραμμένα...».

231. Τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ προβληματισμὸ γιὰ τὴν Καθέδρα βλ. *Prôtaton*, σ. 111-114.

232. *Prôtaton*, ἔγγρ. 2, στ. 16-17, ἔγγρ. 3, στ. 13, ἔγγρ. 4, στ. 35, ἔγγρ. 5, στ. 65, ἔγγρ. 6, στ. 42.

233. *Ι. Α. Παπάγγελος*, Προσπάθεια ἐντοπισμοῦ τῆς καθέδρας τῶν γερόντων, *Μακεδονικά*, τ. 23 (1983), σ. 305-316.

* Ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ τὸ σχέδιο τῆς βούλας τοῦ 1855 ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Χριστόφ. Ν. Καζάνη. Ὁ χάρτης τῶν μετοχιῶν σχεδιάσθηκε μὲ τὴν βοήθεια τοῦ ἀρχιτέκτονος Πλουτ. Α. Θεοχαρίδου.

- Avezou: D. Feissel et M. Sève, La Chalcidique vue par Charles Avezou (avril-mai 1914), «Bulletin de Correspondance Hellénique», 103, 1979, σσ. 229-326.
- Ἀποστολίδης: Γιαν. Ἀποστολίδης, Ἀκαιοὶ-Ἐρισσοὶ-Ἱερισσοί, «Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς», 23-24, 1973, σσ. 3-87.
- Βλάχος: Κοσμᾶ Βλάχου, Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἀγίου Ὄρους..., Ἐν Βόλῳ, 1903.
- Γουδας: Μιχ. Γουδας, Βυζαντινὰ ἐγγράφα τῆς ἐν Ἀθῶ Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, «Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», 3, 1926, σσ. 113-134, 4, 1927, σσ. 211-248.
- Chilandar: L. Petit et B. Korablev, Actes de Chilandar, St. Petersburg, 1911.
- Dölger, Ein Fall: Fr. Dölger, Ein Fall Slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike in 10. Jahrhundert, München, 1952.
- Dölger, Praktika: Fr. Dölger, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrh. für das Athoskloster Iberon, München, 1949.
- Esphigm.: J. Lefort, Actes d'Esphigménou, Paris, 1973.
- Εὐδοκίμου: Εὐδοκίμου Ξηροποταμηνοῦ, Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει ... Μονὴ τοῦ Ξηροποτάμου, Θεσσαλονίκη, 1971 (ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως 1926).
- Zogr.: W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Actes de Zographou, St. Petersburg, 1907.
- Θεοδωρίδης: Πάνου Θεοδωρίδης, Πίνακας τοπογραφίας τοῦ ἀγιορειτικοῦ παραγωγικοῦ χώρου, «Κληρονομία», 13B', 1981, σσ. 331-430.
- Θεοχαρίδης: Γ. Θεοχαρίδης, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 1954.
- I.A.M.: Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Μακεδονίας. (Ιβ) = φακ. Ἰβήρων, (X) = φακ. Χελανδαρίου, (ΑΠ) = φακ. Ἀγίου Παύλου, (B) = φακ. Βατοπεδίου.
- Ἱερισσός: Ἰωακείμ Ἰβηρίτης, Ἡ Ἱερισσός, «Γρηγόριος Παλαμάς», 17, 1933, σσ. 12-16, 69-72, 116-119.
- Langlois: V. Langlois, Le Mont Athos et ses Monastères, Paris, 1867.
- Lavra: P. Lemerle, A. Guillu, N. Svoronos et D. Papachryssanthou, Actes de Lavra, I, Paris, 1970; II, Paris, 1977; III, Paris, 1979; IV, Paris, 1982.
- Leake: W. M. Leake, Travels in Northern Greece, T. 3, London, 1835.
- Xénoph.: L. Petit, Actes de Xénophon, St. Petersburg, 1903.
- Xéropot.: J. Bompaire, Actes de Xéropotamou, Paris, 1964.
- Papachryssanthou: D. Papachryssanthou, Histoire d'un évêché byzantin: Hiérissos en Chalcidique, «Travaux et Mémoires», 8, 1981, σσ. 373-396.
- Παρασπορά: Fr. Dölger, Neues vom Berg Athos, «Παρασπορά», Ettal, 1961, σσ. 430-438. Ἀρχικὴ δημοσίευση στὸ Studi Bizantini e Neellenici, 9 (1957), σσ. 80-88.
- Prôtaton: D. Papachryssanthou, Actes du Prôtaton, Paris, 1975.
- Regel: W. Regel, Χρυσόβουλλα καὶ Γράμματα τῆς ... Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ἐν Πιερουπόλει, 1898.
- Schatzkammern: Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München, 1943.

Σμυρνάκης: Γερ. Σμυρνάκης, Τὸ "Ἅγιον" Ὄρος, Ἀθήναι, 1903.

Soulis: G. Soulis, On the slavic settlement in Hierissos in the tenth century, «Byzantion», 23, 1953, σσ. 67-72.

Στοιχεῖα: Στοιχεῖα συστάσεως καὶ ἐξελέξεως τῶν δῆμων καὶ κοινοτήτων, 48, Νομὸς Χαλκιδικῆς, Ἀθήναι, 1962.

Struck: Ad. Struck, Makedonische Fahrten, I. Chalcidike, Wien und Leipzig, 1907.

Σχινᾶς: Ν. Σχινᾶ, Ὀδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας ..., Τ. 3, ἐν Ἀθήναις, 1887.

Svoronos I, IV: Ν. Svoronos, Le domaine de Lavra jusqu'en 1204, Actes de Lavra I, σσ. 56-77. Le domaine de Lavra sous les Paléoloque, Actes de Lavra IV, σσ. 63-173.

Uspenskij: P. Uspenskij, Vostok hristianskij Afon: Istorija Afona, I, Kiev, 1877.

Βοηθήματα μετρήσεων

Γιὰ τὴν μετατροπὴ τῶν χρονολογιῶν ἀπὸ ἔτους Ἑγείρας σὲ ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ, χρησιμοποιήθηκαν οἱ πίνακες τοῦ H.-G. Cattenoz, Tables de concordance des ères Chrétienne et Hégarienne², Rabat, 1954. Ὅλες οἱ μετατροπὲς ἔγιναν μὲ βάση τὸ Γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο, ἐκτὸς ἀπὸ τίς πρὸ τῆς 5.10.1582, οἱ ὁποῖες ἀκολουθοῦν τὸ Ἰουλιανό. (Τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν τοῦ μουσουλμανικοῦ ἔτους διατηρήθηκαν ὅπως τὰ ἔγραψαν οἱ μεταφραστές).

Γιὰ τίς μετρήσεις ἀγροτικῶν ἐκτάσεων χρησιμοποιήσαμε τίς ὁδηγίες τῶν κειμένων γεωμετρίας ποὺ δημοσίευσε ὁ Er. Schilbach, Byzantinische Metrologische Quellen, Θεσσαλονίκη, 1982.

Χάρτες

Ἐπιτελικὸς Χάρτης: Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία Στρατοῦ (= Γ.Υ.Σ.), φ. Ἱερισσός, 1:50.000, Ἰούλιος 1969.

Χάρτης 1933: Γ.Υ.Σ. φ. Σιθωνία-Ἀγ. Ὄρος-Κουφός, 1:100.000, προσωρινὴ ἔκδοσις 1933.

Χάρτης 1938: Γ.Υ.Σ. φ. Σιθωνία-Ἀγ. Ὄρος, 1:100.000, 1938.

ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΑΡΩΝΥΜΙΟΥ «ΜΟΥΡΤΖΟΥΦΛΟΣ»

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ / *Θεσσαλονίκη*

Ἡ ἐνασχόληση μὲ ὀνοματολογικὰ προβλήματα ἀποτελεῖ παράδοση τῆς ἐλληνικῆς βυζαντινολογίας. Προεξάρχουσες μορφές αὐτῆς τῆς παράδοσης εἶναι ὁ Κ. Ἀμαντος, ἄριστος ὀνοματολόγος καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῆς τοπωνυμιολογίας στὴ χώρα μας, καὶ ὁ Φ. Κουκουλές, ποὺ μᾶς παρέδωσε ὠραιότατες γλωσσικὲς συμβολές σὲ ποικίλα προβλήματα—ιδίως ἐτυμολογικά—τῆς γλώσσας μας. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐτυμολογικὲς συμβολές του ὁ Κουκουλές ἀντιμετωπίζει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης τοῦ βυζαντινοῦ παρωνυμίου *Μούρτζουφλος*.

Μούρτζουφλος ἐπονομαζόταν, καθὼς εἶναι γνωστό, ὁ Ἀλέξιος Ε΄ Δούκας, ποὺ ἀναγορεύθηκε αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἄλωσης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Τὴν πρώτη ἀπόπειρα ἐρμηνείας τοῦ παρωνυμίου τὴ συναντοῦμε στὸν Ducange, ποὺ παραθέτει καὶ τὶς μαρτυρίες τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ παρωνύμιο. Τὶς ἴδιες μαρτυρίες παραθέτει καὶ ὁ Κουκουλές χωρὶς νὰ τὶς συσχετίζει μὲ τὸ ἀντίστοιχο κείμενο τοῦ Ducange. Κατὰ τὸν Γ. Ἀκροπολίτη (Χρονικὴ συγγραφὴ 1, 7, 6, ἐκδ. Heisenberg) «φονεύεται ὁ παῖς τοῦ Ἰσαακίου Ἀλέξιος παρ' Ἀλεξίου τοῦ Δούκα, ὃν Πρωτοβεστιάριον οὗτος τετίμηκεν, οἱ δὲ τῆς πόλεως εἰς τι τῶν αὐτοῦ ἐπιμεμφόμενοι Μούρτζουφλον ἐκάλουν». Περισσότερο διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη (Χρονικὴ διήγησις 742,12, Van Dieten 561), ποὺ προσθέτει καὶ τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς προσωνυμίας: «μόνος δ' ἐκ πάντων ὁ Δούκας Ἀλέξιος ὃς ἐκ τοῦ συνεσπᾶσθαι τὰς ὀφρῦς καὶ οἶον τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐπικρέμασθαι πρὸς τῶν συνεφέων ἐπωνομάζετο Μούρτζουφλος». Τὸ ἀντίστοιχο δημῶδες κείμενο (βλ. Ν. Χωνιάτη, ὁ.π. 742, 28) παραθέτει: «ὃς ἀπὸ τοῦ τὰ ὀφρύδια ἔχειν δασέα καὶ ἡνωμένα ἐπάνω τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ κρεμάμενα Μούρτζουφλος ὠνομάζετο». Τέλος μιλώντας ὁ Ἀκροπολίτης (Χρον. συγγρ. 144, 7-9) γιὰ τὸν Ἰσαάκιο Δούκα λέγει ὅτι ἐπονομαζόταν «Μούρτζουφλος τῷ γένει τούτου τοῦτίκλην τινῶν ἐπιθέντων τῶν παίζειν εἰωθότων ἐπὶ τὰς κλήσεις».

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων τὸ παρωνύμιο *μούρτζουφλος* δηλώνει τὸν συνοφρυωμένο, τὸν κατηφῆ, τὸν δύσθυμο καὶ χαρακτηρίζει προσωπικὰ τὸν Ἀλέξιο Ε΄ ἢ ἴσως ἀποτελεῖ καὶ γενικότερα παρατσούκλι τῆς οἰκογένειάς του. Ὁ Ducange παραθέτει τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, καθὼς ἤδη ἀναφέραμε, καὶ παρα-

πέμπει στο λ. Murtiflo τοῦ λατινικοῦ του γλωσσαρίου¹. Ὁ Κουκουλές παραθέτει τὴ γνώμη τοῦ Συνόδου Παπαδημητρίου, κατὰ τὸν ὁποῖο τὸ παρωνύμιο πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ ἀρχαῖο ἐπιθέτο σκοτίοψις², καὶ πιστεύει ὅτι τὸ παρωνύμιο σχετίζεται χωρὶς ἀμφιβολία μὲ τὴν ποινὴ τῆς διαπόμπευσης· «γνωρίζομεν δὴλα δὴ ὅτι κατὰ τὸν μεσαῖωνα» συνεχίζει ὁ Κουκουλές «ὁ πομπευόμενος καὶ περιφερόμενος ἠλείφετο διὰ μελανίας τὸ πρόσωπον, ὁσάκις δὲ τὸ ἔγκλημα ἦτο βαρύτερον ἢ τὰ πάθη βιαιότερα, τότε καὶ ἐτυφλοῦτο, εἶχε δὴλα δὴ, ὡς παροιμιωδῶς λέγομεν σήμερον, τύφλες καὶ μοῦτζες. Ὁ τοιοῦτος ἐκαλεῖτο μ ο ὕ τ ζ ο υ φ λ ο ς (μουτζότυφος) καὶ κατόπιν ἀναπτύξει ἐνὸς ρ, συνήθει εἰς πολλὰς λέξεις, μ ο ὕ ρ τ ζ ο υ φ λ ο ς. Ἐκαλεῖτο λοιπὸν οὕτως ὁ Ἀλέξιος ὡς ὁμοιάζων ἕνεκα τῆς πυκνότητος τῶν ὀφρύων πρὸς ἐκείνους, ὧν πρὸς τιμωρίαν εἶχον ἐξορυχθῇ οἱ ὀφθαλμοί»³. Τὴν ἴδια γνώμη ἐπαναλαμβάνει ὁ Κουκουλές καὶ σὲ ἄλλῃ του μελέτῃ παραθέτω τὸ σχετικὸ χωρίο, ἐπειδὴ συμβαίνει νὰ εἶναι κι αὐτὸ σύνταμο: «Ἀλλὰ καὶ ἔτι δεινότερον συνέβαινεν· ὁ διαπομπευόμενος δὴλα δὴ ἐτυφλοῦτο καὶ οὕτω μὲ ἐκκεκομμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς περιήγετο. Ὁ ἐν τοιαύτῃ καταστάσει θεατριζόμενος ἦτο μούτζουφλος, εἶχε δὴλα δὴ μοῦτζες καὶ τύφλες, ἐντεῦθεν δ' ἡ ἀρχὴ τοῦ Βυζαντινοῦ ἐπιθέτου Μούρτζουφλος»⁴. Ἀπὸ τῆς βυζαντινῆ αὐτῇ συνήθειας τῆς τύφλωσης καὶ τῆς ἐπάλειψης τοῦ προσώπου τοῦ διαπομπευομένου μὲ ἀσβόλη, δηλαδὴ μούντζα, κατὰγονται καὶ οἱ σημερινὲς νεοελληνικὲς παροιμιακὲς φράσεις, σημειώνει ὁ Κουκουλές, «ὅ,τι τύφλα, τέτοια μούτζα», «ὅ,τι μοῦτζες, ὅ,τι τύφλες», «πάρε τὴ μούτζα καὶ χτύπα τὴν τύφλα» (καὶ οἱ τρεῖς φράσεις χρησιμοποιοῦνται γιὰ τοὺς ἐξίσου κακοὺς καὶ ἀχρείους), «ἐμπρὸς μούτζα καὶ πίσω τύφλα» (γι'

1. Ducange, Gloss. Graecitatis στ. 962κῆ. Ἀντιγράφω τὸ λῆμμα Murtiflo τοῦ λατινικοῦ γλωσσαρίου: MURTIPHLO, Flos. cordis. Ita Guntherus in Histor. Constantinopol. cap. 8. ubi de Alexio Duca Imp. CP. cognomento Μουρτζούφλῳ: *Consilio cujusdam cognati sui, nobilis quidem viri, sed perfidi, qui Murtiphlo, id est, Flos cordis, in gente illa vocabatur.* At Nicetas in Isaac et Alex. num. 4. Alexium ita appellatum scribit, ἐκ τοῦ συνεσπᾶσθαι τὰς ὀφρῦς καὶ οἶον ὀφθαλμοῖς ἐπικρέμασθαι. *Morcuflex*, dicitur Villharduino num. 116 (Ducange, Gloss. Latinitatis, Graz 1954, IV, 553). Συνεπῶς σύμφωνα μὲ τοὺς συγγραφεῖς ποῦ παραθέτει ὁ Ducange τὸ μούρτζουφλος ἐρμηνεύεται ὡς flos cordis (ἄνθος καρδίας) καὶ ὡς morcuflex. Τὴν ἀκριβὴ σημασία τοῦ ἐπιθέτου morcuflex δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω μὲ τὰ περιορισμένα μέσα γιὰ τὴ μεταγενέστερη Λατινικὴ ποῦ εἶχα στὴ διάθεσή μου.

2. Βυζαντινὰ Χρονικὰ 5 (1898), 731. Ὁ Παπαδημητρίου παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν φαίνεται νὰ συνδέει ἄμεσα τὸ ἐπώνυμο Σκοτίοψις μὲ τὸ Μούρτζουφλος· ἀπλῶς κατατάσσει τὰ δύο ἐπώνυμα στὴν κατηγορίαν τῶν ἐπωνύμων ποῦ δηλώνουν κάποια ἰδιότητα ἐνὸς προσώπου, τὰ ταξινομεῖ ὅμως σὲ διαφορετικὲς λίστες (σ. 729 καὶ σ. 731).

3. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν τινῶν ἐπιθέτων σημασία καὶ ὀρθογραφία, ΕΕΒΣ 5 (1928), 14-15.

4. Φ. Κουκουλέ, Ἡ διαπόμπευσις κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, Βυζαντινὰ Μεταβυζαντινὰ 1 Π (1949), 98.

αὐτοὺς πού καταδιώκονται ἀπὸ παντοῦ), «δὲν πᾶς νὰ δεῖς τὴν τύφλα σου καὶ τὴ μούτζα σου» (δηλαδή τὴ δυστυχία σου, τὴ δυσχερὴ σου κατάστασι), «τύφλες καὶ μοῦτζες νὰ ᾿χεις» (κατάρα).

Παράγει λοιπὸν ὁ Κουκουλὲς τὸ παρωνύμιο *Μούρτζουφλος* ἀπὸ προγενέστερο τύπο *μουτζότυφλος*, γιὰ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι δὲν μαρτυρεῖται, καὶ προσθέτει ὅτι τὸ ἔθιμο τῆς διαπόμπευσης ὑποδεικνύουν σήμερα τὰ νεοελληνικά: *μουρτσουφλῶ* 'κακομεταχειρίζομαι, περιφρονῶ' (Θράκη, Σκύρος), 'προπηλακίζω' ('Αρτάκη, Πάνορμος Βιθυνίας), *μουρτζούφλια*, τὰ 'αἱ ἐπιτιμήσεις' (Μεσημβρία), *μούρτσουφλους* 'ὁ ὄνειδισμένος' ('Αδριανούπολη μὲ παραπομπή στὸν Γ. Λαμπουσιάδη, Γλωσσάριο 'Αδριανουπόλεως, Θρακικά 4, 317), *μουτζουφλισμένος* 'ὁ περιφρονημένος' (Σκύρος μὲ παραπομπή στὴ Νίκη Πέρδικα, Σκύρος 2, 281).

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Φ. Κουκουλέ γιὰ τὴν προέλευση τοῦ παρωνυμίου *Μούρτζουφλος* χωρὶς νὰ παύουν νὰ εἶναι πρωτότυπες καὶ ἐνδιαφέρουσες μᾶς ἀφήνουν ἀναπάντητα τὰ ἐξῆς ἐρωτήματα: α) "Ἄν τὰ συστατικά στὸ **μουτζότυφλος* εἶναι τὰ *μούτζα* καὶ *τύφλα* ἢ *μούτζα* καὶ *τυφλός* καὶ τί εἶδους σύνθετο εἶναι τὸ **μουτζότυφλος*. β) "Ἄν τὸ *μουρτζουφλῶ* προϋποθέτει τὸ *μούρτζουφλος* ἢ συμβαίνει τὸ ἀντίστροφο. γ) Σύμφωνα μὲ ποιά λογικὴ καὶ ἐρμηνεία ὁ 'Αλέξιος ὡς *μούρτζουφλος* ἔμοιαζε λόγῳ τῶν πυκνῶν του φρυδιῶν μὲ τὴν κατηγορίαν τῶν διαπομπευομένων πού τοὺς εἶχαν βγάλει τὰ μάτια.

"Ἡδη παρατηρήσαμε ὅτι ἀπὸ τίς μαρτυρίες τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων βγαίνει ἀβίαστα τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ παρωνύμιο *Μούρτζουφλος* δηλώνει τὸν συνοφρυωμένο, κατηφὴ ἢ δύσθυμο· ἡ περιγραφή τῶν χρονογράφων συμφωνεῖ μὲ τὴν πανελλήνιαν, ἂν ὄχι πανανθρώπινην εἰκόνα, τοῦ κατσούφης καὶ βαρύθυμου. Πράγματι τὸ *μούρτζουφλος* καὶ οἱ συγγενικές του ἐτυμολογικά λέξεις μᾶς διασώζουν τὴ σημασίαν αὐτή. "Υστερα ἀπὸ μιὰ γρήγορη κι ὀπωσδήποτε ὄχι ἐπίμονη ἐρευνα στὸ 'Αρχεῖο τοῦ 'Ιστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν οἱ εἰκασίες μας γιὰ τὴ σημασίαν 'συνοφρυωμένος, κατσούφης' τοῦ *μούρτζουφλος* ἐπιβεβαιώθηκαν καὶ εἵμαστε σὲ θέση σήμερα νὰ προσθέσουμε τὸ ὕλικὸ πού ἀκολουθεῖ καὶ συμπληρώνει τὰ εὑρήματα τοῦ Κουκουλέ:

μούρτζουφλος, ὁ 'βαρύθυμος' (Μ. 'Ασία). Πβ. καὶ *μούρτζουφλος* 'ὄνομα γάτου' (Σμύρνη).

μούρτσουφλους, οὗ 'κατσουφιασμένος', «μούρτσουφλους ἔνι ἰ κιρὸς σήμιρα» ('Ιμβρος).

μουτζφλής, οὗ 'ὁ κατσούφης, ὁ νευρικός', «κάθι μέρα εἰσι μουτζφλής», «μοῦ ῥθι μουτζφλής σὰ νὰ τ' πνίηκαν τὰ καράβια» (Στερεὰ 'Ελλάδα).

μουρτσουφλῶ 'ἐπιπλήττω' ('Επιβάτες Θράκης), 'κακομιλῶ, κακομεταχειρίζομαι' (Μεσημβρία).

μουτζουφλίζου 'μεταχειρίζομαι κάποιον περιφρονητικὰ καὶ προσβλητικὰ', «τὰ καμένα τ' ἄρφανά οὐλοὶ τὰ μουτζουφλίζουνε τσαὶ τὰ τυρχνονῶνε»

(Σκύρος). Πβ. καὶ *μουτζουφλισμένος* 'καταφρονεμένος' (Μεσσηνία).

μουρτζουφλιάζω 'κάνω μοῦτρα, δείχνω τὴ δυσαρέσκειά μου', «σὰν εἶδα νὰ μὲ μουρτζουφλιάζ', σκώθκα κι ἔφγα» (Θράκη).

μουντζουφλώνω 'δίνω μπάτσο, μπατσίζω' (Μάνη).

μούρτζουφλος, ὁ 'χαστούκι' (Λευκάδα).

μούντζουφλος, ὁ 'χαστούκι' ('Ηπειρος), 'τὸ φασκέλωμα ποὺ πρέπει ὅμως νὰ κολλήσῃ στὸ χέρι τοῦ ὕβριζομένου' ('Ηπειρος).

μουντζουφλιά, ἡ 'μπάτσος, σφαλιάρα, χαστούκι' (Μάνη), 'ράπισμα, χτύπημα στὸ πρόσωπο μὲ τὰ χέρια', «τς ἔδουκα δυὸ μουντζουφλιές στὰ μοῦτρα κι ἡσύχασι» ('Ηπειρος). Πβ. καὶ Γ. Ψυχάρη, Τὸ ὄνειρο τοῦ Γιαννίρη σ. 298: «Κι ὅσο συλλογιόϋταν τὴν ψεσινὴ τὴν ἱστορία καὶ τὴν κάσα καὶ τὸν Ἀντώνη καὶ τὴ μουρτζουφλιά του, τόσο πιὸ θερμὰ ποὺ πύρωνε ὁ ἔρωτας τοὶ φλέβες».

μπρουτζφλάου 'καρπαζώνω, χτυπῶ στὸ πρόσωπο, μπατσίζω', «θὰ σὶ μπρουτζφλήσου ἄμα σὶ ξαναπιάσου ἰδῶ» (Στερεὰ Ἑλλάδα).

μπρουτσφλάου 'χτυπῶ μὲ τὴν παλάμη τὰ μάγουλα κάποιου, χαστουκίζω, μπατσίζω' (Θεσσαλία).

μουτζφλιά, *μπρουτζφλιά*, *μπρουντζφλιά*, ἡ 'κατακεφαλιά, καρπαζιά', «τόδουκα νὰ μπρουντζφλιά π' τοῦ ῥθι οὐ οὐρανὸς σφουντύλ'» (Στερεὰ Ἑλλάδα).

μπρουτσφλιά, ἡ 'τὸ μπάτσισμα, τὸ χτύπημα ποὺ δίνεται μὲ τὴν παλάμη στὰ μάγουλα ἐνός' (Θεσσαλία).

Σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχουν ἐκτεθεῖ ὡς ἐδῶ ὁ τύπος *μούρτζουφλος* / *μούρτσουφλος* παρουσιάζει στὸν ἑλληνογλωσσο γεωγραφικὸ χῶρο δύο βασικὲς σημασίες: 1. κατσούφης, δύσθυμος, βαρύθυμος, κατσουφιασμένος, 2. ὀνειδισμένος, περιφρονημένος. Ἐξάλλου τὸ ρ. *μουρτζουφλῶ* / *μουρτσουφλῶ* / *μουντζουφλώνω* / *μουντζουφλίζω* / *μπρουτζφλάω* / *μπρουντσφλάω* σημαίνει: 1. μπατσίζω, χαστουκίζω κλπ., 2. μεταχειρίζομαι περιφρονητικὰ καὶ προσβλητικὰ, ἐνῶ ὁ τύπος *μουρτζουφλιάζω* μαρτυρεῖται στὴ σημασία 'κάνω μοῦτρα, δείχνω τὴ δυσαρέσκειά μου'. Ὅτι ἡ σημασία 'κατσούφης, δύσθυμος' τοῦ *μούρτζουφλος* / *μούρτσουφλος* συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ σημασία 'κάνω μοῦτρα, δείχνω τὴ δυσαρέσκειά μου' τοῦ *μουρτζουφλιάζω* εἶναι προφανές. Ἡ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη πάλιν *μπατσίζω*, *χαστουκίζω* // *μεταχειρίζομαι περιφρονητικὰ* ἐνός ἀρχικοῦ ρ. *μουντζουφλῶ* / *μουρτζουφλῶ* 'ἀλείφω μὲ ἄσβόλη κλπ. τὸ πρόσωπο κάποιου διαπομπευομένου' φαίνεται νὰ εἶναι πολὺ ὁμαλὴ. Τὰ *μουντζουφλιά* / *μπρου(ν)τζφλιά* / *μπρουτσφλιά* 'μπάτσος κλπ.', *μούντζουφλος* / *μούρτζουφλος*, ὁ 'χαστούκι', *μουρτζούφλια*, τὰ 'κατηγόριες' ἀποτελοῦν παράγωγα ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους ρηματικoὺς τύπους μὲ ὁμαλὲς παραγωγικὲς διαδικασίες τῆς νέας Ἑλληνικῆς.

Ὁ τύπος *μούρτζουφλος* λοιπὸν ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ φαίνεται ὅτι εἶναι

παράγωγο ἐπίθετο ἀπὸ τὸ ρ. *μουρτζουφλῶ* κατὰ τὸ γνωστὸ ἀρχαῖο καὶ νῶ-
τερο σχῆμα, *ἀδικῶ-ἄδικος*, *δυστυχῶ-δύστηχος*, *εὐκαιρῶ-εὐκαιρος*, *λιποθυ-
μῶ-λιπόθυμος*, *παρανομῶ-παράνομος*, *στενοχωρῶ-στενόχωρος* κλπ.⁵ Τὸ κύ-
ριο πρόβλημα φαίνεται τῶρα νὰ ἐντοπίζεται στὰ συνθετικὰ τοῦ ρ. *μουρτζου-
φλῶ*. 'Ὡς πρῶτο συνθετικὸ τοῦ ρ. μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ λ. *μούντζα* 'ἀσβόλη,
φάσκελο κλπ.', γιατί σημασιολογικὰ φαίνεται νὰ εὐδώνεται μιὰ τέτοια ἐκ-
δοχὴ καὶ γιατί φωνητικὰ ἡ ἐξέλιξις $\nu > \lambda > \rho$ εἶναι δυνατὴ (πβ. τὴν ἐξέλιξι
 $\nu > \lambda$ στὰ *ἀνυφαντῆς > ἄλυφαντῆς*, *κανοναρχῶ > καλοναρχῶ*, *νοστρόμος >
λοστρόμος*, *μῆνιγξ > μῆλίγγι*, καὶ τὴν ἐξέλιξι $\lambda > \rho$ στὰ *ἀδελφός > ἀδε-
φός*, *ἀλμέγω > ἀρμέγω*, *κάλτσα > κάρτσα* κλπ.)· μιὰ ἄλλη φωνητικὴ ἐξέ-
λιξι θὰ ἦταν ἡ ἀνάπτυξις ρ στὸ α' συνθετικὸ *μουτζο-* (<*μουντζο-*), ἐφόσον
στὸ β' συνθετικὸ ἀκολουθεῖ λ κατὰ τὰ *κατακυλῶ > κατρακυλῶ*, *χάχαλο >
χάρχαλο*, τὸ γύρο > *τρογύρο* (κι ἔπειτα *τριγύρω* μὲ λόγια ἐπέμβασι) κλπ.
Νεοελληνικοὶ σχηματισμοὶ ρημάτων σὲ -φλῶ ὑπάρχουν ἐλάχιστοι: (ἐ)ξοφλῶ,
σκουντουφλῶ, *ἐθελουφλῶ* (πρόσθεσε σε -βλῶ τὸ *γκουτζαβλῶ* 'κουτσαίνω'
στὰ βόρεια ιδιώματα). Ἀπὸ τὰ ρήματα αὐτὰ τὸ *σκουντουφλῶ* φαίνεται νὰ
πλησιάζει ὡς πρὸς τὸ δεῦτερο συνθετικὸ τὸ δικό μας *μουρτζουφλῶ*.

Ὑστερα ἀπὸ ἀνεπιτυχεῖς προσπάθειες γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ *σκουντου-
φλῶ* ἀπὸ β' συνθετικὸ τῇ λ. *τύφλα* (τοῦ Γ. Χατζιδάκι καὶ τοῦ Μ. Φιλήντα)⁶
εὐτύχησε ὁ Κ. Ἀμαντος νὰ προτείνει τὴ σωστὴ—ὡς πρὸς τὸν τύπο, ὅχι τὴ
σημασίαν του, κατὰ τὴ γνώμη μας—ἐτυμολογίαν τοῦ ρ. ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο
ρ. *κοντοβολῶ* 'βάλλω μὲ κοντό'. Στὴ Χίος ὁ τύπος τοῦ ρ. σήμερὰ εἶναι *σκοντο-
βολῶ* 'περνῶ μέρη δύσκολα τῇ νύχτᾳ, περιπλανῶμαι καὶ σκοντάπτω τῇ νύ-
χτᾳ'. Ἡ ἐξέλιξις τῆς σημασίας τοῦ ἀρχαίου *κοντοβολῶ* στὴ σημερινὴ τοῦ
χιακοῦ *σκοντοβολῶ* δὲν εἶναι κατὰ τὸν Ἀμαντο τόσο παράξενη καὶ δύσκολη
ὅσο φαίνεται. Καὶ συμπληρώνει: «Ἀνάλογος ἐξέλιξις συνέβη εἰς τὸ ρῆμα
κονδυλίζω. Καθὼς παρατηρεῖ ὁ Κοραῖς "τὸ σκόνδαμμα καὶ γεννᾷ τὸν
κονδυλισμὸν καὶ γεννᾶται ὑπ' αὐτοῦ". *Κονδυλίζω* = *κυτῶ* μὲ *κόνδυλον*,
ἔπειτα δὲ προσκρούει εἰς τὴν ἀντίστασιν, *σκοντάπτω*. Οὕτω παρ' Εὐσεβίῳ
φέρεται: "*ἐκονδύλισεν ὁ ἵππος αὐτοῦ καὶ συμπεσὼν αὐτῷ μηρόκλαστος ἐγένε-
το*". Τὸ *κονδυλίζω* ἐγένεν ἤδη κατὰ τὸν μεσαιῶνα *σκοινδυλίζω* (βλ. Δουκ.),
σήμερον λέγεται καὶ τοῦτο, ἀλλὰ καὶ τὸ *κοντυλῶ* ἐν Καππαδοκίᾳ = *σκοντά-
πτω*». Στὴ συνέχεια ὁ Ἀμαντος ὑποθέτει ὅτι καὶ τὸ *σκοντάπτω*, *σκοντάπτω*,
ποὺ στὸν Μαλάλα ἐμφανίζεται ὡς *κονδάπτω*, ἀνάγεται σὲ μεταγενέστερο
τύπο *κοντάπτω* 'ἐπιτίθεμαι μὲ κοντὰρι ἐναντίον κάποιου', δὲν μπορεῖ ὅμως
νὰ μᾶς τὸ διαβεβαιώσῃ, προτοῦ μελετήσῃ τὸ ζήτημα αὐτό. Μόνον ὅταν μὲ
τὴν προσθήκην ἐνὸς ἀρχικοῦ σ τὸ *κοντοβολῶ* ἐξελέχθηκε σὲ *σκοντοβολῶ* (πβ.

5. Πβ. πρόχειρα Ἀνδριώτη, ΕΛ³ 250.

6. Βλ. Ἀνδριώτη, ΕΛ 331.

σκοντυλίζω < κονδυλίζω, σκοντάφτω < κοντάπτω, σκουντρῶ < μεσαιων. κον-
δρίζομαι 'προσक्रούω'), συσχετίστηκε κατὰ τὸν "Αμαντο μὲ τὸ σκότος ὑπὸ
τὸν τύπο σκουντουφλῶ καὶ δῆλωσε 'περιφέρομαι τῇ νύχτῃ'⁷.

Θεωρῶ βασικὰ τὴν ἑρμηνεία αὐτὴ πού δίνει ὁ "Αμαντος στὸ σκουντου-
φλῶ ὡς πολὺ πιθανή—καὶ ἐπιμένω λίγο σ' αὐτὴ λόγῳ τῆς σημασίας πού ἔχει
καὶ γιὰ τὸ μουρτζουφλος πού ἐρευνοῦμε—πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ ἑρμηνεία τοῦ
'Αμάντου χρειάζεται μιὰ ἀναθεώρηση σὲ ὀρισμένα σημεῖα τῆς. "Ἡδη ἡ ση-
μασία πού ἔχει σήμερα στὴ Χίο τὸ σκοντοβολῶ 'περνῶ ἀπὸ μέρη δύσβατα
τῇ νύχτῃ κλπ.' μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχτοῦμε γιὰ τὸ σκουντουφλῶ μιὰ πρώτη
σημασία 'κάνω ἀναγκαστικὰ πολλὰ κοντὰ βήματα'. τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ
σκουντουφλῶ θὰ μπορούσε νὰ ἀναχθεῖ σὲ τύπο κοντοβολῶ, ὅπου ὅμως τὸ α'
συνθετικὸ κοντο- θὰ δῆλωνε τὸν 'κοντό, βραχύ, μικρὸ κλπ.'. Γιὰ νὰ ἐκφραστῶ
καλύτερα—ὑποθέτω δηλαδὴ ὅτι στὸ ρ. σκουντουφλῶ ὑπόκειται ἓνας προγενέ-
στερος τύπος σκοντοβολῶ, πού διασώθηκε λ.χ. στὴ Χίο καὶ ἀποτελεῖ ρηματο-
ποίηση τῆς φράσης «*εἰς κοντὰ βάλλω [τοὺς πόδας κλπ.]» = κάνω σύντομα
βήματα, περπατῶ στὰ κοντὰ (ἐπειδὴ ἀναγκάζομαι νὰ τὸ κάνω λόγω τῶν ἐμπο-
δίων καὶ τοῦ σκοταδιοῦ). Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ τὸ σκοντάφτω θὰ μπορούσε
νὰ ἀναχθεῖ σὲ τύπο σκοντάπτω < «εἰς κοντὰ ἄπτω», δηλ. 'κάνω ἀναγκαστικὰ
κοντὰ βήματα ἐξαιτίας ἐμποδίου'. Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι οἱ τύποι σκουντουφλῶ
καὶ σκοντάφτω ὀφείλουν τὸ ἀρχικὸ τους σ στὸν τοπικὸ/τροπικὸ προσδιορισμὸ
εἰς κοντὰ (πβ. στὰ κοντά, στὰ ψηλά, στὰ χαμηλά, στὰ ἴσια κλπ.). Μιὰ τέ-
τοια ἑρμηνεία γιὰ τὰ σκουντουφλῶ καὶ σκοντάφτω ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν προσ-
κρούει σὲ σημασιολογικὰ ἐμπόδια δίνει, νομίζω, καὶ τὴν πιὸ εὐλογη λύση στὴν
ἐμφάνιση τοῦ ἀρχικοῦ σ στὰ ρήματα αὐτά: ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Γ. Χατζιδάκις
δὲν ἔχει ἐρμηνεύσει τὸ σ εἰδικὰ στοὺς τύπους αὐτοὺς ἀλλὰ μέσα στὰ πλαίσια
τῆς γενικῆς θεωρίας γιὰ τὶς δυνατότητες πού ὑπάρχουν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη προ-
θετικοῦ σ στὴ νέα 'Ελληνική.

"Ἵστερα ἀπὸ τὴν ἀπαραίτητη αὐτὴ σύντομη ἐκτροπὴ στὸ σκουντουφλῶ
ἐπιστρέφουμε στὸ μουρτζουφλῶ. "Ὅπως στὸ σκουντουφλῶ ἔτσι καὶ στὸ μουρ-
τζουφλῶ δεχόμαστε ὅτι β' συνθετικὸ εἶναι τὸ -βολῶ, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὁ-
ποίου σχηματίστηκαν ἀρκετὰ ρήματα τόσο στὴν ἀρχαία ὅσο καὶ στὶς νεώ-
τερες περιόδους τῆς γλώσσας μας.

Τὰ ἀρχαῖα ρήματα σὲ -βολῶ εἶναι παρασύνθετα ἀπὸ ἐπίθετα σὲ -βόλος,
λ.χ. ἀκτινοβόλος > ἀκτινοβολῶ, φυλλοβόλος > φυλλοβολῶ κλπ.⁸. Στὸ ἀντί-
στροφο λεξικὸ τῆς ἀρχαίας 'Ελληνικῆς τῶν Kretschmer-Locker παραθέ-
τονται περισσότερα ἀπὸ 40 ρήματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁ-
ποῖα ἐπέζησαν ὡς τὴ σύγχρονη νέα 'Ελληνική: φεγγοβολῶ, ῥιζοβολῶ, λιθο-

7. Κ. 'Αμάντου, Γλωσσικὰ μελετήματα, 'Αθήνα 1964, 240-241.

8. G. Hatzidakis, Glotta 2, 291 καὶ 'Ανδριώτη, ΕΛ 53.

βολῶ, ἀνθοβολῶ κλπ. κλπ. Στὴ σύγχρονη κοινὴ νέα Ἑλληνικὴ ἐπιζοῦν ἢ ἐχουν δημιουργηθεῖ κατὰ τὸ ἀρχαῖο πρότυπο πάνω ἀπὸ 40 τέτοια ρήματα⁹ καὶ φυσικὰ πολὺ μεγαλύτερος πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῆς κατηγορίας αὐτῆς τῶν ρημάτων στὰ νεοελληνικὰ ἰδιώματα.

Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ρήματα σὲ -βολῶ, ποὺ ἀρχικὰ ἦταν μεταβατικά, ἀπέκτησαν καὶ ἀμετάβατη σημασία ἤδη σὲ ἀρχαία ἐποχή, λ.χ. φεγγοβολῶ, ριζοβολῶ, ἀνθοβολῶ, ἀκτινοβολῶ. Στὴ σύγχρονη νέα Ἑλληνικὴ τὰ ρήματα σὲ -βολῶ μποροῦν νὰ εἶναι: α) μεταβατικά: ξεροβολῶ, πετροβολῶ, β) ἀμετάβατα: ριζοβολῶ 'βγάζω, πιάνω ρίζα', μοσκοβολῶ 'ἀναδίδω εὐωδιά, βγάζω μοσιὰ'¹⁰, καὶ γ) μεταβατικά ἢ ἀμετάβατα: δροσολογῶ ὡς μεταβατ. 'δροσί-ζω, ἀναψύχω', ὡς ἀμετάβ. 'γίνομαι, εἶμαι δροσερός'¹¹.

Συνεπῶς δεχόμεστε ἓναν μεσαιωνικὸ τύπο *μουντζοβολῶ /μουρτζοβολῶ με μεταβατικὴ καὶ ἀμετάβατη σημασία. Ἡ μεταβατικὴ σημασία 'ἀλείφω με ἀσβόλη τὸ πρόσωπο, μουντζώνω, φασκελώνω' ἔδωσε τὴν ἀφορμὴν γιὰ τὶς σημασιολογικὲς ἐξελίξεις 'ραπίζω, καρπαζώνω, κακομεταχειρίζομαι κλπ.' σὲ ὁλόκληρη σειρὰ ρημάτων, καθὼς καὶ τῶν οὐσιαστικῶν καὶ ἐπιθέτων ποὺ παράγονται ἀπὸ τὰ ρήματα αὐτά. Ἡ ἀμετάβατη σημασία 'εἶμαι μαυρισμένος, μουντζωμένος, κατσούφης, δύσθυμος' (πβ. σήμερα στὴ Σύμη μουντζωμένος 'ὁ δύστυχος') εἶναι ἐμφανὴς στὴν ὁμάδα τῶν λέξεων ποὺ παραθέσαμε παραπάνω.

Ὁ ἀρχικὸς τύπος, ὅπως θέλουμε νὰ πιστεύουμε, *μουντζοβολῶ / *μουρτζοβολῶ ἐξελιχθῆκε πιθανότατα μέσω τῶν μορφῶν *μουντζουβολῶ / *μουρτζουβολῶ (ἀφομοίωση u-o-o > u-u-u) > *μουντζουβλῶ / *μουρτζουβλῶ (ἀνομοιωτικὴ ἔκπτωση τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὰ δύο u ποὺ γειτνιάζουν με τὸ β λόγῳ ἰδίως τοῦ μεγάλου μήκους τῆς λ. καὶ τῆς θέσης τοῦ τόνου) σὲ μουντζουφλῶ / μουρτζουφλῶ. Ἡ τροπὴ β > φ στὰ συμπλέγματα βκ, βτ, βδ, βθ, βλ, βσ, βξ εἶναι γνωστὴ λ.χ. στὰ βόρεια νεοελληνικὰ ἰδιώματα, ποὺ παρουσιάζουν πλούσιους συνδυασμοὺς συμφωνικῶν συμπλεγμάτων, καὶ ἀσφαλῶς καὶ σὲ ἄλλα ἰδιώματα. Γιὰ τὴν τροπὴ -βλ- > -φλ- πβ. ἀνεμοστρόβιλος > ἀνιμουστρόφλους, σουβλί > σφλί, σουβλίζω > σφλίζου¹².

Σὲ ὅ,τι τέλος ἀφορᾷ τὴν προέλευση τοῦ μούντζα—ποὺ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος—φαίνεται ἐπικρατέστερη ἡ ἐρμηνεία ποὺ πρότεινε ὁ Κουκουλὲς ἀπὸ τὸ μουντός (> *μούντα > μούντζα, ὅπου ὁ τσιτακισμὸς τοῦ τ δικαιολογεῖται μπροστὰ ἀπὸ ἐμπρόσθιο φωνῆεν, δηλ. στὸν τύπο τοῦ πληθ. μουντζες)¹³.

9. Πβ. τὸ ἀντίστροφο λεξικὸ τῆς νέας Ἑλληνικῆς τοῦ Γ. Κουρμούλη, σ. 608.

10. Βλ. λ.χ. Λεξικὸν Πρωίας, σ. 2106, 1624.

11. Λεξικὸν Πρωίας, σ. 804.

12. Α. Παπαδοπούλου, Γραμματικὴ τῶν βορείων ἰδιωμάτων τῆς νέας Ἑλληνικῆς, Ἀθήνα 1927, 44.

13. Φ. Κουκουλέ, Ἑτυμολογικά, Ἀθηνᾶ 35 (1924), 193κέ., ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία

Πάντως ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ ὕλικὸ πού ἔλαβε ὑπόψιν τῆς ἡ παροῦσα μελέτη, ὅπου οἱ βάσεις μουντζο- καὶ μουρτζο- παρουσιάζονται ὡς ἰσοδύναμες καὶ ἰσότητες, προκύπτει μιὰ νέα διάσταση γιὰ τὴν ἐτυμολογία τοῦ μούντζα. Θὰ μπορούσε δηλαδὴ νὰ συνδεθεῖ ἐτυμολογικὰ ἡ λ.: 1) Μὲ τὸ ἐπίθ. *μοῦρτζος* 'μέλας, μαυρισμένος' (Βελβενδός, Καστοριά, 40 'Εκκλησιές), 'μουντζουρωμένος' (Τσακίλι Θράκης), *μούρτζιος* 'μαυριδερός, μεταφ. ἀκάθαρτος, ἄνιπτος' (Βλάστη Μακεδονίας), 'ἀκάθαρτος στὸ πρόσωπο' (Κολινδρός Μακεδονίας), 'μουντζουρωμένος' (Δεσκάτη Μακεδονίας), ὡς ἐπώνυμο *Μοῦρτζος* (Φιλιππούπολη 'Α. Ρωμυλ.), τὰ οὐσιαστικοποιημένα ὁ *μούρτζιος* 'ὁ ἡμίονος μὲ χρώμα ψαρί' (''Ηπειρος), ἡ *μούρτζια* 'ἡ κόκκινη γίδα' (Βελβενδός), τὸ *μοῦρτζο* 'τὸ πρόβατο μὲ μαῦρες κηλίδες ἰδίως στὸ πρόσωπο' (''Ηπειρος), πού ἀποτελοῦν τὴν οὐρανωμένη μορφή ($\gamma\kappa > \tau\zeta$) τοῦ κοινοῦ νεοελλ. *μοῦργος*, ὁ ὡς ὀνομασίας σκύλου (μαῦρος, γκρίζος κλπ.), τῶν ἰδιωματικῶν ἐπιθέτων *μοῦργκος* 'θολός, ἀμυδρός' (''Ηπειρος), 'μαῦρος' (Βελβενδός, Κύμη), *μοῦρκος* 'μαῦρος' (''Ηπειρος), 'μελαχροινός' (Κύπρος) κλπ. 2) Μὲ τὸ ρ. *μουρτζώνει* 'σκοτεινιάζει' (''Ηπειρος), οὐρανωμένη μορφή τοῦ ἐπίσης ἡπειρωτικοῦ *μουργώνει* καὶ *μουργιάζει*, μὲ τὸ ρ. *μουρτζάει* 'νυχτώνει, σκοτεινιάζει' (Ζάκυνθος) ἀπὸ τύπο **μουργιάει* (πβ. τὸ ἡπειρωτικὸ καὶ ἐπίσης θεσσαλικὸ *μουργιάζει*, τὸ θεσσαλικὸ *μουργώνει*, τὸ βελβενδινὸ *μουργίζει*, πού ἔλα τους δηλώνουν τὸν χρόνο πού σκοτεινιάζει ἢ ξημερώνει, ἀκόμη *μούρκισμα*, τὸ 'χαράματα' (Καρδίτσα), *μούρκια*, τὰ 'ἀπόγευμα' (Λιτόχωρο) κλπ.). "Ολους τοὺς παραπάνω ὀνομαστικούς καὶ ρηματικούς τύπους ἀνήγαγε ὁ Στ. Ψάλτης στὸ ἀρχ. ἀμόργη, ἡ = «τρυγία ἐλαίου, ἰλύς» 'Ησύχ. < ἀρχ. ἀρμέγω 'συνθλίβω, συμπιέζω'¹⁴.

τῶν ἐρμηνειῶν πού προτάθηκαν, καὶ 'Ανδριώτη, ΕΛ 214.

14. Στ. Ψάλτη, 'Αμόργη-ἀμούργα-μούρδα, 'Αφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκι, 'Αθήνα 1921, 66-71.